VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

VAKIFLAR DERGİSİ

Metinden hariç 341 Resim, 67 Plân ve Kroki,
47 Fotokopi, 21 Desen ve 27 Levha'yı havidir.

SAYI : X

TIPKI BASIM

PYS VAKIF SİSTEM MATBAASI - ANKARA - 2006

ONGUN KARDEŞLER Offset-Tipo Matbaası

☎ : 11 95 49 - 24 39 21 — ANKARA

ISSN 1011 - 7474

Sahibi :
Vakıflar Genel Müdürlüğü
Yazı İşlerini Fiilen İdare Eden
Niyazi BAYRAKTAROĞLU
Baskı İşlerinde Yardımcı
Faruk ALCI

Bu Dergi'de yayımlanan yazılarda ileri sürülen fikir ve beyanlardan yazı sahipleri bizzat sorumludur.

ÖNSÖZ

Vakıflar; geçmişteki ihtişamlı günlerinde olduğu gibi bugün de, hiçbir ayrım gözetmeksizin herkesin yanında olmanın azim ve gayreti ile, durup dinlenmeden ve zaman mefhumu gözetmeden, bir seferberlik duygusu içerisinde çalışmalarına devam etmektedir. Kuruluşundan bu yana gerçekleştirdiği sanat şaheseri mimari yapıları ve yazılı kaynaklarıyla, dünya üzerindeki tüm medeniyetlere örnek teşkil eden ve hayranlık uyandıran vakıflar, önemli bir kültür ve medeniyet hazinesine sahip olmanın haklı gururunu bugün de yaşamaktadır.

Evet! Vakıflarımız yaşayan bir medeniyettir. İşte, bundan dolayıdır ki, vakıf şuurunu yaşatmak ve sürekli canlı tutmak amacıyla 2006 yılını "Vakıf Medeniyeti Yılı" ilan ettik. Bu büyük medeniyeti, toplumun her kesimine anlatmanın, daha da geliştirmenin ve hak ettiği gurur içerisinde yaşatmanın en büyük görevlerimizden biri olduğu inancındayız.

Amacımız; bir yandan, geçmişten günümüze vakıf kurumunun geçirdiği evreleri ele alarak "vakıf geleneğini" günümüze taşımak, diğer yandan da gerek geçmişte, gerekse günümüzde kurulmuş olup da gerçekleştirdiği hizmetler ve başarılı çalışmaları ile öne çıkan nitelikli vakıfların tanıtılmasına zemin hazırlamak ve bu vesile ile esasen vakfın özünde var olan, topluma hizmet şuurunu yeniden canlandırarak, etkin ve verimli hale getirmektir.

Bu şuur ve inançla; bizlere emanet edilen 41500 mazbut vakfa ait 1111 eserin restorasyonunu tamamladık ve halkımızın hizmetine sunduk. Ağlayan vakıf eserlerin artık yüzü gülmeye başladı. Hedefimiz, 2006 ve 2007 yıllarında ülkemiz genelinde restore edilmemiş vakıf eseri bırakmamak ve gelecek nesillere tüm vakıf eserlerini mamur edilmiş olarak intikal ettirmektir.

Ecdadın bizlere emanet ettiği, üstün insanlık duygularıyla kurulmuş ve yoğrulmuş, gurur ve övünç kaynağımız olan vakıf geleneğinin korunması, geliştirilerek sürdürülmesi, özümsenmesi ve özenli bir şekilde gelecek kuşaklara aktarılması inancındayım.

İşte bu nedenledir ki kültür ve medeniyetimizin geliştirilerek devam ettirilmesinde kültür mirasımızın bir parçası olan vakıf yayınları ve özellikle Vakıflar Dergisi büyük bir önem taşımaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğünce 1938 yılında yayın hayatına başlayan bu dergilerde vakıf üzerine söylenmiş sözler, yapılmış ilmi araştırmalar, tespit ve değerlendirmeler incelendiğinde, içerik zenginliğini ve yazar kalitesini sizlerin de takdir edeceğinizden eminim. Bu dergilerde, 1950'de Dışişleri Bakanı olan ve 28 Haziran 1966'da bir trafik kazasında vefat eden Fuat Köprülü'den her sayıda fevkalade güzel makaleler sunan Halim Baki Kunter'e, Ahmet Süheyl Ünver'den Ekrem Hakkı Ayverdi'ye, Firuzan Selçuk'tan F. Kerim Gökay'a, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan Ali Himmet Berki'ye kadar pek çok ilim adamı, akademisyen ve araştırmacının paha biçilmez değerdeki çalışma ve değerlendirmeleri bu sayılar içinde yer almaktadır.

Ancak; bu dergilerin ilk 10 sayısının mevcudu kalmadığı için, bu sayılara olan yoğun talebin karşılanamadığını ve 1998 yılında basılan 27. sayıdan itibaren de yeni sayıların basılmadığını gördüm. Bu alandaki kültür boşluğunu doldurmak ve yoğun talebi karşılamak amacıyla, Vakıflar Dergisinin mevcudu kalmayan ilk 10 sayısının yeniden basımına karar verdik.

Ayrıca; Prof. Dr. İlber Ortaylı başkanlığında, Prof. Dr. Bahaattin Yediyıldız, Prof. Dr. Mahmut Kaya, Yard. Doç. Dr. İnci A. Birol ve Mehmet Çetin'den oluşan yayın inceleme kurulumuzun titiz çalışmalarıyla 28 ve 29. sayıların basımını gerçekleştirdik. Otuzuncu sayının da basımı için hazırlık çalışmaları devam ediyor. Vakıf kültür ve medeniyetinin sürekli yaşatılabilmesi için, önemli bir kaynak ve bir kültür hazinesi olan Vakıflar Dergisinin ilk 10 sayısının tıpkı basımının yapılması ve yeniden okuyucu ile buluşturulması 2006 Vakıf Medeniyeti Yılının anlamı açısından da büyük önem taşımaktadır.

Bugüne kadar 29 sayısının basımı gerçekleştirilen ve içerisinde, taşınır ve taşınmaz çeşitli vakıf eserleri ile ilgili ilmî ve tarihî çok önemli bilgilere yer veren Vakıflar Dergisinin ilk 10 sayısını genç kuşaklara ve bilim dünyasının hizmetine sunmaktan onur duyar, ilmi araştırma ve çalışmalarınızda temel bir kaynak olarak yararlanabileceğimiz bu dev eserin, pek çok yeni düşünce ve yaklaşımın da itici gücü olacağı inancıyla emeği geçenlere teşekkür eder, saygılar sunarım.

Yusuf BEYAZIT
Vakıflar Genel Müdürü

ÖNSÖZ

Toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı ile sıkı ilişkiler kurarak yüzyıllar boyu yaşayan bir özel hukuk müessesesi olan Vakıfların meydana getirdiği eserler, filhakika inceleme ve araştırmaya değer bir mevzudur. Bugün yurdumuzda mevcut ve herbiri dünya ölçüsünde birer şaheser olan eski eser ve âbidelerimizin hep vakıf yolu ile vücûde getirilmiş olması, Vakıf Müessesesinin imar ve san'at hayatımız yönünden önemini göstermeğe kâfidir. Bundan başka bugün âmme hizmetleri niteliğinde olan bir çok görevlerin en geniş ölçüde Vakıflar tarafından yerine getirilmiş olması da bu müessesenin toplum yaşayışında ne derece mühim bir yer tuttuğunu ve insan hayatının günlük olayları ile nasıl sıkı ilişkiler kurmuş olduğunu gösterir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü bugün sosyal ve kültürel alanlardaki bu hizmetleri günümüzün şartlarına ve ihtiyaçlarına göre en yaygın ve etkili bir tarzda yürütmekte ve vakıf eski eser ve abidelerimizin muhafaza, bakım ve restorasyonlarını yapmaktadır.

Mimarî eserlerimiz, birer san'at âbidesi olmakla beraber herbiri aynı zamanda bir ihtiyaca cevap verecek şekilde meydana getirilmişlerdir. Bu eserleri mimarî ve tarihî özelliklerine uygun olarak restore ettiren Genel Müdürlüğümüz zamanla fonksiyonunu kaybetmiş olanları bugünün şartlarına ve durumlarına uygun şekilde yeniden hizmete arzetmektedir. Böylece vakıf eski eserlerin hem bakım ve muhafazaları temin edilmekte, hem de sosyal ve kültürel hizmetler yanında memleket turizmine de önemli katkılarda bulunulmaktadır. Meselâ bir medrese bugün öğrenci yurdu veya müze yapılmakta, eski bir şifaiye binası sağlık yurdu haline getirilmekte, kervansaraylar da yurt turizmine hizmet için otel haline sokulmaktadır.

Genel Müdürlüğümüz, vakıf müessesesini ve vakıf eserlerini her yönü ile incelemek ve tanıtmak görevini her yıl çıkardığı büyük hacimdeki Vakıflar Dergisi ciltleri ile yerine getirmek gayreti içindedir. Tarih, hukuk, sosyoloji ve san'at konuları gibi çeşitli sahalardaki yazılarla vakfiyelerin ve bunların ihtiva ettiği hükümlerin tetkik ve tanıtılmasına tahsis edilmiş yazıların bulunduğu Dergi'mize, şükranla ifade etmek isterimki, bilim ve san'at adamlarımız değerli etüd ve makalelerini göndermekte, bizlere bu konularda yardımcı olmaktadırlar.

Bu Dergi'den başka vakfı ve vakıflarla alâkalı çalışma ve hizmetleri daha geniş bir çevreye tanıtıcı nitelikteki neşriyatımıza da devam edilmektedir.

Dergimize ve diğer neşriyatımıza yazı göndermek lütfunda bulunan veya konularımızı müstakil olarak ele alıp etüd eden kıymetli bilim adamı ve san'at tarihçilerimize, yazarlarımıza ve Derginin neşrinde çalışan mesai arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Vakıflar Genel Müdürü

Feramuz **B E R K O L**

T. VAKIFLAR BANKASI

Türkiye Vakıflar Bankası, kurulduğu günden bu güne kadar her geçen gün büyük hamleler yapan ve Bankacılık sahasında dev adımlariyle ilerleyen bir milli müessesemizdir. Kuruluş gayesi ve ifa ettiği fonksiyonları itibariyle yurt ekonomisinin hemen her alanında kendisini hissettiren Türkiye Vakıflar Bankasının gördüğü hizmetlerin bilançosu yüksek bir değer ve seviyede bulunmaktadır.

Asırlar evvel hamiyetli Türk büyüklerinin aziz Türk Milletine para olarak vakfettikleri değerler modern bankacılık zihniyet ve prensipleri ile işletilmek üzere sermaye olarak 1954 yılında Türkiye Vakıflar Bankası emrine verilmiş ve bu değerler ehil ellerde bugünkü memnuniyet verici duruma erişmiştir.

MEVDUATI - PLÂSMANLARI

Banka kuruluşundan bu yana kaydettiği gelişme temposuyla halkın kendisine karşı göstermiş olduğu ilgi ve itimada lâyık bulunduğunu fazlasiyle ispat etmiştir.

Bankanın en önemli güçlerinden birini teşkil eden mevduat konusundaki ümit ve hesapları çok olumludur. 1967 yılı sonu itibariyle mevduatı 636.999.000.— TL. iken bu meblâğ 1968 yılı sonunda 785.660.000.— TL. na, 1969 yılı sonunda 903.239.000.— TL. na, 1970 yılı sonunda milyarı aşarak 1.113.329.000.— TL. na baliğ olmuş, 1971 yılı sonunda da 1.5 milyarı aşmıştır.

Bankanın plâsmanları toplamı da mevduatı ile orantılı olarak artmakta ve bu durum ticari sanayi alanlarındaki çalışma ve hizmetlerini günden güne güçlendirmektedir. 1967 yılı sonu itibariyle 816.026.00. —TL olan plâsmanları toplamı 1968 yılı sonunda 827.676.000.— TL. na, 1969 yılı sonunda 911.476.000.— TL. na, 1970 yılı sonunda 984.271.000.— TL. na, 1971 yılı sonunda da 1.300.000.000.— TL. na çıkmıştır.

TEŞKİLÂTI - ŞUBELERİ

Banka yurt çapında çalışabilmek için teşkilatını devamlı şekilde büyütmekte ve yeni şubeler açmaktadır.

1954 yılında 3 şube ile hizmete giren Türkiye Vakıflar Bankası 1965 yılında şube adedini 58, 1966 yılında 71, 1967 yılında 86, 1968 yılında 110, 1969 yılında 136, 1970 yılında 141, 1971 yılında 143, 1972 yılında 149 a yükselterek milletçe topyekûn kalkınmamıza daha geniş çapta iştirak etmektedir.

VAKIFLAR DERGİLERİNDE MAKALELERİ ÇIKAN YAZARLAR

Prof. Dr. Fuad **KÖPRÜLÜ**
Prof. Albert **GABRİEL**
Ord. Prof. Dr. A. Süheyl **ÜNVER**
Ord. Prof. İ. H. **UZUNÇARŞILI**
Tahsin **ÖZ**
Abdulkadir **ERDOĞAN**
M. **CEVDET**
Y. Mimar A. Saim **ÜLGEN**
Prof. Ş. **YALTKAYA**
Feyzullah **DAYIGİL**
H. Bakî **KUNTER**
K. S. **GUBAYDULİN**
Prof. **FİTRAT**
Prof. W. **RUBEN**
Prof. A. **CAFEROĞLU**
H. Turhan **DAĞLIOĞLU**
Prof. Dr. F. K. **GÖKAY**
Prof. Ö. L. **BAKAN**
Fazıl İsmail **AYANOĞLU**
Kâmil **KEPCİOĞLU**
Prof. Dr. Adnan **ERZİ**
Sadeddin **BULUÇ**
Ekrem Hakkı **AYVERDİ**
Sa!âhaddin **ELKER**
M. Zeki **ORAL**
Mahmut **AKOK**
Aziz **OĞAN**
Prof. K. **OTTO - DORN**
Prof. Dr. F. **TAESCHNER**
Prof. Dr. Bernard **LEWİS**
Prof. Dr. H. **YURDAYDIN**
Dr. Münif **SERAV**
H. Sıtkı **KÖKER**
Osman **KESKİOĞLU**
Dr. Müjgan **CUMBUR**
Ali Himmet **BERKİ**
İsmail **BAYKAL**
Vehbi **TAMER**
Mahmut R. **GAZİMİHÂL**
Prof. Dr. Şerafeddin **TURAN**
Muzaffer **ERDOĞAN**
Muhiddin **HATTATOĞLU**
Prof. Dr. Bahaeddin **ÖĞEL**
Mehmet **ÖNDER**
Ord. Prof. Dr. F. N. **UZLUK**
Nihat **DANIŞMAN**
Furuzan **SELÇUK**
Prof. Tayyip **GÖKBİLGİN**
Prof. Dr. Şakir **BERKİ**
Prof. Dr. Semavi **EYİCE**
Sezer **TANSUĞ**
Dr. İlhan **AKÇAY**
Hilmi **AREL**

Prof. Dr. Doğan **KUBAN**
Spencer **CORBET** - Çev. : Nermin **SİNEMOĞLU**
Prof Dr. B. N. **ŞEHSUVAROĞLU**
Halit **ONGAN**
Mehlika **AREL**
Dr. Yılmaz **ÖNGE**
Emel **ESİN**
F. A. **TANSEL**
Prof. Dr. Abdullah **KURAN**
Dr. M. K. **ÖZERGİN**
Dr. Hasan **KALEŞİ**
İsmail **EREN**
İ. H. **KONYALI**
Cevat **ERDER**
Prof. Dr. Gönül **ÖNEY**
Erdem **YÜCEL**
Hıvziya **HASANDEDİÇ**
Prof. Dr. Münir **AKTEPE**
Doç. Dr. Halil **SAHİLLİOĞLU**
Mithad **SERTOĞLU**
Prof. Dr. M. Oluş **ARIK**
Rüçhan **ARIK**
İnci **ARSLANOĞLU**
Ömür **BAKİRER**
Dr. Fügen **İLTER**
Ayşıl **TÜKEL**
Erol **YURDAKUL**
Azade **AKAR**
Sevim **İŞLEK**
Prof. Feridun **AKOZAN**
İsmet **BİNARK**
Ord. Prof. H. Ziya **ÜLKEN**
Prof. Dr. Neşet **ÇAĞATAY**
Av. Hasan **GÜNERİ**
Y. Mimar Şahabettin **UZLUK**
Y. Mimar Emre **MADRAN**
Y. Mimar Alpay **ÖZDURAL**
Ara **ALTUN**
Sabih **ERKEN**
Gülbün **ÜNVER**
Doç. Dr. Şerare **YETKİN**
Doç. Dr. Beyhan **KARAMAĞARALI**
Y. Mimar Okan **ÜSTÜNKÖK**
Dr. İng. Arslan **TERZİOĞLU**
Prof. M. Tayyip **OKİÇ**
Prof. Dr. Osman **TURAN**
Prof. Dr. Cengiz **ORHONLU**
Dr. Zafer **BAYBURTLUOĞLU**
Osman **BURAT**
Tülây **ÖLEZ**
Dr. Ramazan **ŞEŞEN**
Fazıl **IŞIKÖZLÜ**
Y. Mimar Orhan **TUNCER**

ÇALIŞMALARI

Türkiye Vakıflar Bankası Memleketin ticari ve iktisadi hayatı üzerindeki müsbet tesiri ile 18 sene gibi kısa bir zamanda büyük Bankalarımız arasına girmiş bulunmaktadır.

Türkiye Vakıflar Bankası sanayici ve ticaret erbabiyle olan yapıcı çalışmaları yanında, memleketimizin turizm davasına da eğilmiş ve İstanbul Taksimde büyük bir turistik otelin inşa ve işletmesi için Taksim Otelcilik Şirketinin kurulmasında Vakıflar Genel Müdürlüğü ile birlikte birinci derecede amil olmuştur. Vakıflar Bankasının evvelce satın aldığı 8.371.25 m² lik arsa üzerine hazırlanan projeye göre 22 katlı 416 odalı ve 736 yataklı bir otel yapılması hususunda T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü, İş Bankası, T.C. Emekli Sandığı ve Güneş Sigortanın da iştiraki ile bir Anonim Ortaklık kurulmuş ve otelin temeli 1969 yılında atılarak inşasına başlanılmıştır.

Türkiye Vakıflar Bankası ayrıca özel sektör teşebbüslerine turizm sahasında büyük yardımcı olmuş ve AID yolu ile temin edilen 80 milyon TL. nın yatırım ve işletme kredisi olarak özel sektöre basiretli bir görüş ve tutumla intikalini sağlamıştır.

İŞTİRAKLERİ

Türkiye Vakıflar Bankası, resmi ve milli ticaret bankacılığı fonksiyonuna paralel olarak memleketin endüstriel ve mali gelişmesinde, sermayesi le destek olmak ödevini de kendi bünyesine uygun bir nisbette yerine getirmektedir.

Bu hizmetlerin başında rakkam olarak en büyük iştiraki 30.000.000.— lira ile Taksim Otelcilik A.Ş. gelmekte, bunu 26.963.000.— lira ile Karadeniz Bakır İşletmeleri A.Ş., 4.000.000.— lira ile Sinai Yatırım ve Kredi Bankası, 1.500.000.— lira ile T. Ticaret Bankası A.Ş., 1.270.00.— lira ile sermayesinin % 51 ine sahip olduğu Güneş Sigorta A.Ş. takip etmektedir.

DİĞER İŞTİRAKLER DE ŞUNLARDIR

Ticari İşletme olarak Gima, Türk - İsviçre Turizmi Geliştirme A.Ş., Turistik Seyahat A.Ş., Ülfet Gıda ve Sabun Sanayii T.A.Ş.

Endüstriel Kuruluş olarak Manisa Pamuklu Mensucat T.A.Ş., Trakya Çimento Sanayi T.A.Ş., Eskişehir Çimento Sanayi T.A.Ş., Karaman İplik ve Dokuma Mensucat T.A.Ş.

Her yıl ve özellikle son yıllarda öğünülecek bir tempo ile artan gelişme sürati, kaynakları ve yurdun her köşesinde açtığı şubeleri Türkiye Vakıflar Bankasını Türkiye Ekonomisinin esaslı mali dayanaklarından biri haline getirmiştir.

İÇİNDEKİLER

			SAYFA
Ord. Prof. Hilmi Ziya **ÜLKEN**	:	Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi (Osmanlılara Kadar)	1
Av. Ali Himmet **BERKİ**	:	903 Sayılı Vakıflar Kanun ve Nizamnamesine Göre Vakıflar İdare Uzuvlarının Vazife ve Mes'uliyetleri	63
		Vakıf Nasıl Yapılır	66
Prof. Dr. Şakir **BERKİ**	:	İmparatorluk ve Cumhuriyet Vakıf Hukukunda Vakıf Şartları	71
Av. Hasan **GÜNERİ**	:	Azınlık Vakıflarının İncelenmesi	79
Osman **KESKİOĞLU**	:	Bazı Yönleriyle Vakıflar	109
Dr. Ömür **BAKIRER**	:	Vakfiyelerde Binaların Tamiratı ile İlgili Şartlar ve Bunlara Uygulanması	113
Prof. Dr. Osman **TURAN**	:	Selçuklu Devrine Aid Köy Satışı Hakkında Bir Vesika	127
Mithat **SERTOĞLU**	:	Ashab-ı Kehf (Mağra Yaranı) Vakıflarına Dair Orijinal bir Belge	129
Tahsin **ÖZ**	:	Yurdumuzda Tesis (Vakıf)	133
Doç. Dr. Halil **SAHİLLİOĞLU**	:	Ramazanoğullarından Davut Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Fağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi	136
Prof. Dr. Münir **AKTEPE**	:	Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağaya Ait İki Vakfiyesi	161
Y. Mimar Emre **MADRAN**	:	Ariflerin Menkibelerinde Geçen Yapı İsimleri Üzerine Bir Deneme	175
Prof. Dr. Cengiz **ORHONLU**	:	Bayram Paşa Kervansarayı	199
Arkeolog Erdem **YÜCEL**	:	Ayasofya Onarımı ve Vakıf Arşivinde Bulunan Bazı Belgeler	219
Dr. Ara **ALTUN**	:	Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plân Şemaları Üzerine Notlar	229
Dr. M. Zafer **BAYBURTLUOĞLU**	:	Kahraman Maraş'ta Bir Gurup Dulkadiroğlu Yapısı	234
Y. Mimar Filiz **AYDIN**	:	Sinop, Alâiye (Süleyman Pervane) Medresesi	251
İbrahim Hakkı **KONYALI**	:	Aksaray Ulu Camii	273
Y. Mimar Osman **BURAT**	:	Pertek Baysungur Camii'nin Taşınması	289
Tülay **ÖLEZ**	:	Edirne Sarayları Çinileri Üzerine	299
Prof. Dr. Semavi **EYİCE**	:	Sincanlı'da Sinan Paşa İmareti	303
As. Dr. Ramazan **ŞEŞEN**	:	Sinan Paşa'nın Arapça Vakfiyesinin Tercümesi	337
Feramuz **BERKOL**	:	Türk Vakıf Kervansarayları ve Bugünün Turizm Hizmetinde Kullanılmaları	345
As. Dr. Yılmaz **ÖNGE**	:	Konya'nın Meram Mesiresindeki Mimari Bir Manzume	367
Prof. M. Tayyip **OKİÇ**	:	Belgrad'daki Bayraklı Camii	385
Sabih **ERKEN**	:	Edirne Hamamları	403
Fazıl **IŞIKÖZLÜ**	:	İstanbul'un Eski Vakıf Hanları	421
Y. Mimar Orhan C. **TUNCER**	:	Mardin - Cizre Kırmızı Medrese	425
Ord. Prof Dr. A. Süheyl **ÜNVER**	:	Her Devirde Kağıthane	435
İsmet **BİNARK**	:	Türk Dekoratif ve Resim Sanatları Bibliyografyası	463

TÜRKİYE TARİHİNDE SOSYAL KURULUŞ
ve
TOPRAK REJİMİNİN GELİŞMESİ

(Osmanlılara kadar)

HİLMİ ZİYA ÜLKEN

Konumuz toprak yönetim ve üretim sistemini kendi başına değil, içinde bulunduğu sosyal kuruluşun bütün ilişkileri ile ele almaktır. Bundan dolayı konumuz yalnız bir iktisat ve hukuk konusu değildir. Sosyal bünye içinde toprak yönetim ve üretiminin aldığı şekilleri incelemektir. Alışılmış olan şekli ile toprak rejimi deyince; toprağın devlet, cemaatler veya ferdlerce mülk edilmesi, kullanılması (tasarruf) birinden ötekine geçiş ve şekil değiştirmeler, toprak rejimine ait hukukî kurallar (mevzuat) ve bunlara göre zirai üretimin aldığı türlü manzaralar anlaşılır. Bu tarif esasta hukukî - iktisadî bir temele dayanır. Göçebe veya yerleşmiş toplumların toprak idareleri ve bu alanda yaptıkları değişiklikler yalnızca bu rejimin hukukî - iktisadî manzarası ile anlaşılamaz. Kültür tarihlerinde çeşitli şartlar altında «toprak rejimi» denen müessese tek başına değil, sosyal müesseseler bütünü yani kültür ve toplum içinde gördüğü göreve göre ele alınmalıdır.

Türk tarihinde toprak yönetimi deyince :

I — Orta Asya da az veya çok bildiğimiz Türk devletlerinin sosyal bünyeleri içindeki yerini mümkün olduğu kadar tesbit etmeli;

II — Türk boylarının İran, Anadolu ve Rumeli'ye göç etmelerinden sonra girdikleri yeni medeniyet çevresindeki sosyal müesseselere göre rolünü araştırmalı;

III — Anadolu ve Rumeli'ye yerleşen Türklerin karşılaştıkları yeni sosyal şartlar içinde değişen sosyal bünyenin toprak yönetimi üzerindeki tesirini gözönüne almalı;

IV — Yeni şartların hangi sentezi veya sentezleri doğurduğunu aramalıdır.

Bunun için, her şeyden önce toprak yönetimini, yalnız hukukî- iktisadî bir sistem olarak değil, sosyo - kültürel bütün içindeki yeri ve görevi bakımından incelemelidir. Görüşümüzü açıklamak için kültür sosyolojisine, hatta sosyoloji doğmadan önceki sosyal araştırmalara bir göz atalım.

I) Sosyolojiden önce hukukcu ve filozoflar bu konuya eğilmişlerdi. Montesquieu'ye göre Doğu imparatorluklarını Batı milletlerinden ayıran başlıca vasıf birincilerde ülkenin mutlak ve müstebit bir yönetim elinde bulunmasına karşı, ikincilerde ülkenin zümreler ve ferdler idaresinde bulunmasıdır ki birinciye «şark despotizmi» diyor. İkincinin tam örneğini İngiltere'de görüyor (1). Ayni fikri savunan Stuart Mill de Batı demokrasilerinin karşısına eski doğu despotizmini koyuyor (2). Fakat bu düşünürler ayrılığın bu kadar kat'î olmadığını, arada birçok şekillerin bulunduğunu görmedikleri gibi,

---

1) Montesquieu, **L,Esprit des Lois** (A. Nazım terc. : Ruh - ül Kavanin 1924) vol. I, P. 30 - 33

2) Stuart Mill, **La Liberté** (Hüseyin Cahit Yalçın, Terc. : Hürriyet, 1926) sh. 260 - 265

farkları doğuran sosyolojik sebeplere de girmemişlerdir.

II) Le Play bu farkı, birincinin «cemaatcı», ikincinin «ferdleşici» sosyal kuruluşunda aradı. Coğrafî faktörün üstün rol oynar göründüğü bu fark, aslında bir çok faktörün neticesidir. Science Sociale denen bu görüştekilere göre Batı milletleri arasında da Cemaatcı, yarı cemaatcı, fertleşici olanlar vardır.[3]

III) Problemin üstün cografî faktörlerle (Bozkırda yaşamak veya fjordlerde yaşamak) açıklanması sosyologlardan pek çoğuna yetmez göründü. Çünkü Avrupa kültürü içinde birbirine çok yakın cografî şartlar içinde yaşadığı halde her iki tipte veya birinden ötekine geçiş halinde olanlar vardır. Tönnies de vakıa «cemaat» ve «cemiyet» ayrılışını yapıyor ve bu aşağı yukarı Le Play'ın «cemaatcı» - «ferdleşici» bölüşüne karşılıktır. Şu farkla ki «cemaat» (Gemeinschaft) de aile gibi organik ve sıcak bir dayanışma olduğu halde «cemiyet» de (Geselschaft) sözleşmeli (Contractuel) ve soğuk bir dayanışma, daha çok yarışma vardır. Tönnies değer hükmü ile daha ziyade «cemaat» tarafını tutar görünmektedir.

IV — Durkheim, ilkel kavimlerde mekanik dayanışmaya karşı gelişmiş milletlerde işbölümü ve değerler farklılaşması şeklinde ikinciyi organik (yani sosyal organlar arasındaki) dayanışmaya koyarken, Tönnies'in tam aksi bir sonuca varmaktadır[4]. Bu görüşte değerli olan gelişmiş toplumların organik dayanışmasıdır. Orada ferdler değer farklılaşması ve işbölümü ile ayni zamanda birçok zümrelere birden girebildikleri için hürriyet kazanmışlardır Bu sosyolojik görüşte «şark despotizmi» mevhum ta'biri yerine ileri toplumların hürriyet şartlarının kaybolduğu durumlarda bu halin totalitaire-rejimlerde meydana çıktığı anlaşılabilmektedir.

V — Marx'cı görüş her ne kadar sosyal bünyeden bahsetmekte ise de iktisadî olaylara alt-yapı adıyla üstünlük verdiği için sosyal kuruluşun bütün olarak görülmesine mani oldu. Vakıa doktrin sahibi bazı mektuplarında bütün sosyal olaylarla iktisadî olaylar arasında karşılıklı etki olduğunu söylemekte ise de, bu açıklama alt-yapı'nın ilk sebep rolünü ortadan kaldırmadığı için sosyolojik düzeltme halini alamadı ve daima ilk şekli ile yayıldı.

VI — Sombart «İktisadî devir» dediği modern kapitalizmin zirvesinde sosyal bütünlüğün kaybolduğunu, fakat kültürün toplumların gelişmesinde sosyal bütünün (site, imparatorluk ve millet halinde) daima iktisadî olayları sınırladığını ve millî kültürlerin bütünlüklerini kazandıkca bu krizin aşılmakta olduğunu, krizin bu bütünlüğü kazanamıyanları tehdid ettiğini göstererek öteki sosyolojilerle birleşmektedir. (*)

Başlıca sosyoloji ekollerini gözden geçirmemizin sebebi - aralarında farklar ne olursa olsun - «Toprak rejimi» dediğimiz münasebetler sisteminin hiç birisinde tek başına ele alınmamış olduğunu; onun ancak sosyo - kültürel *bütün* içinde görülmesi gerektiğini söylemeleri bakımından birleşmiş olmalarıdır.

Sosyo - kültürel bütün nedir ? Bu, her şeyden önce, bir müesseseler ve zümreler bütünüdür. Her müessese[5]. bir sosyal değere karşılık olan sosyal faaliyetler süreci (process) dir. Burada müesseseler arasında, hiç bir mertebe-

3) Perrier, **Orient et Occident**

4) E. Durkheim. **De La division du travail social.**

(*) W. Sombart, Apogée du capitalisme moderne, trad - fr. par A.E. Sayous, 1932, Payot - Aynı yazar, Le Socialisme allemand, 1938 : «l'ère économique»

5) Müessese institution karşılığıdır. İnstitutionalisation karşılığı «müesseseleşme» diyoruz. Kurum kelimesi İnstitut karşılığı yerleştiği için burada kullanılamaz.

lendirme yapmaksızın, onların sosyo kültürel bir sistemde nasıl işlediğine bakalım : Bir müessese yalnız binalar ve eserler halinde objeleşmiş değer faaliyetleri değildir; ayni zamanda devamlı olarak kurulmakta, çözülmekte tekrar kurulmakta olan objeleşmiş faaliyetleri içine alır. Hiç bir müessese yalnız başına ele alınamaz. Bu müesseseler ve zümreler bütünü karşılıklı etkilerinin meydana getirdiği bir sistem halinde görülmelidir.

Türk toprak rejimi dediğimiz zaman ele aldığımız *münasebetler sistemi* kendi başına gerçekten koparılmış, soyut bir sistemdir. Onu ancak içinde doğduğu Türk sosyo - kültürel kompleksindeki görevi bakımından görmelidir ki bu konuda yayınlardan çoğunda bu soyut, sosyal bütünden ayrılmış «şekil» ler incelenmektedir[6].

Yer yüzünde hiç bir kültür çevresi tek başına incelenemez. Mekânda başka kültürlerle komşu olduğu gibi, zamanda da onlara tesir etmekte ve tesir almaktadır. Kültürler dış faktörlerle mi değişirler; yoksa iç faktörlerle mi ? icat ve taklitle mi yayılırlar ? Bu görüşlerden hangisi daha doğru olursa olsun, kültürlerin dünyaya kapalı çevreler olmadığı meydandadır. Her kültür belirli bir uygarlık (medeniyet) dairesine girer. Bazı kültürler birkaç defa medeniyet dairesi değiştirmişlerdir Söz gelişi : Türk kültürü uzak doğu medeniyetinden İslâm medeniyetine ve çağdaş batı medeniyetine geçmiştir Bundan dolayı toprak rejimini incelerken sosyo - kültürel bütün içindeki yerini göstermekle kalmamalı, medeniyet dairelerinin doğurduğu değişiklikleri de göz önüne almalıdır.

Türk sosyo - kültürel bütününün doğuş yeri Orta Asya dır. Hun'lar (Hiong - Nou), Cucen'ler, Hazar'lar, Kırgız'lar gibi devlet kurmuş Türk ulusları arasında yazılı taşları (kitâbe) ile, Çin ve Bizans tarihçilerinin verdiği bilgi ile kendilerini en iyi tanıdığımız Gök Türk'ler dir. Gök Türk'ler başka Türk uluslarını idare altına almış esasta göçebe imparatorluk kurmuşlardı. Bu bakımdan daha önceki Türk imparatorluklarının karakterini taşımaktadırlar. Hâkim ulus göçebe ise de devletin yerleşik unsurları da vardır. Toprak, kabilelerin sürülerine otlak olarak kullanılır. Fakat çiftcilik yapanlar göl ve ırmak kenarlarında yaşıyanlardır. Türkistan'ın güneyindeki iki nehir arası (Mave raun-nehir) (*) yerleşik hayata elverişli idi. Anadolu da yerleşen Oğuzların çoğu göçebe boylar ise de, mühim bir kısmı bu yerleşik hayatı yaşıyanlardır. Nüfuzları altında olan Uygur'lar (Dokuz Oğuzlar) şehirler kurdukları ve çiftcilik yaptıkları gibi, batı Türkistan'ın güneyinde de yerleşik hayata geçtiler. Bilge Kagan Çin den tohumluk buğday, arpa ve tarım aletleri istediği zaman Çinliler bunu esirgemişler; bunun üzerine Bilge Çine doğru yürüyerek savaş sonunda bunları temin etmiştir[7]. Sürücü olan Türkmenler de hayvanlarına otlak olacak topraklara sahip idiler. Ancak bu topraklar ferdlerin değil, boylar ve urug'ların yani zümrelerin idi. Fakat bütün yurt milletin mülkü sayılıyordu. Çin baskısı altında kalış Türklerde millî şuuru uyandırmıştı. Kül Tegin kitâbelerinde şöyle yazılıdır (732) : «Türk budunu yok olmasın diye Tanrı İl Teris Kağanı Türk budununun başına getirdi» Başka bir yerde «Aç milleti doyurdum,

6) Selçuki tarihiyle uğraşan genç tarihçilerimizi bu hükmün dışında bırakmalıyız. Çünkü onlar henüz malzeme arama safhasındadırlar. Bununla birlikte Osman Turan'ın bazı yazıları, konuyu medeniyet tarihi içinde ele almağa başlamıştır.

7) Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları; Faruk Sümer, Türkler Anadolu'ya yalnız göçebe olarak mı geldiler. (Belleten)

8) Hüseyin Namık Orkun, Orhon Abideleri - Bu konu için Bk. : Histoire des Tures Célestes, 1967 - B. Ögel, ayni kitap.

(*)Kelime «nehrin ötesi» demekse de. Ceyhan ve Seyhan arasını anlamalıdır.

yoksul milleti bay ettim» diyor[8]. Türk dini Gök Tanrı'dan başkasını tanımı yan tek Tanrıcı dindir. Yalnız «yer-su lar» yani yerlerin ve suların ruhları dünyaların koruyucusu olan Tanrı'nın yer yüzündeki kuvvetleridir. Bunlaı Yunan dinindeki kutsal kaynaklara hıristiyan çağı Anadolusu'nun Hagias ma (ayazma) larına benziyorlar. Türk lerin bütünlüğünü ve birliğini ifade eden Gök Tanrı'dan sonra onlar yer lerin ve kaynakların Türk mülkü ol masının garantisidirler. Bahaeddin Ögel, «Gök Türkler» de «Budun» un bugünkü millet kelimesinden anladığı mız şey olduğunu söyliyor[9]. Tanrı Türk milletinin koruyucusu idi. Tanrı kaganları, beyleri değil, yalnız Türk bu dununu düşünüyordu. Türk milletini idare için Türk töresini bilmek gereki yordu. Töre ve bilgi halkın görgüsüne, gelenegine dayanıyordu. Türk İl'i (dev leti) halka ve toprağa dayanır. Toprak sız bir il düşünülemez. Ögel bunu gös termek için Hun hakanı Mete ye ait şu misali veriyor : Tonguz'lar Mete'nin gençliğinde Türklere baskın yapmaya kalktılar. Hazırlıksız olduğu için sava şa giremedi. En güzel atını ve hatunu nu istediler. Yetişip ordu kurabilmek için buna boyun eğdi. Büyüdükçe Türk leri topladı. Güçlü bir ordu kurdu. Ton guz'lar ondan ürktüler. Barış kurmak bahanesiyle sınırda her iki ülkenin işi ne yaramıyan çorak bir toprak parça sını istediler. Mete beyleri topladı, on lara durumu söyledi. Beyler : - «Atı ve hatunu verdikten sonra bir işe yaramı yan bu toprak parçasını verelim» de diler Mete bu sözlere çok kızdı : - At ve hatun kendi malımdır, bu yüzden onları verdim. Toprak ise İl'in malıdır İl'in malını başkasına kim verebilir ? dedi. Bu beyleri koğarak Tonguz'lara saldırdı ve onları yendi. Eski Türk yazıtlarında «yerler ve suları sahipsiz kalmasın diye Tanrı gönderdi Türklerin buyruğundaki yerler sahipsiz kalamaz» diye yazılıdır.

Uygurlar ve Türkeş'ler yerleşmiş Türk ulusları idi[10]. Şehirleri ve köyleri vardı. Çiftcilik yapıyorlardı. Toprakları kendilerinindi. Gök Türklerde Tanrının koruduğu bütün topraklar İl'in (devle tin) ise de, beylerden yararlığı görülenlere *Tarhanlık* verilirdi. Tarhanlık ba babadan oğula geçerdi. Ancak toprak üze rindeki bu mülk hakkı sonsuzca git mez dokuz kuşak sonra tekrar İl'e dönerdi. Tarhanlar birçok yükümlülükler den kurtulur, ancak savaşlarda, kendi adamları ile, orduya katılırlardı. Boz kırlarda kurulan Türk devletlerinde toprağın bölünüşü için bundan fazla bilgimiz yoktur. Dede Korkurt kitabında Türklerin Oğuz Töresine göre cihetlere büyük önem verdikleri görülü yor : İç Oğuz beyleri - dış oğuz beyleri iki yöne ayrılıyordu. Sağda Karaköken Selçuk Oğlu, solda Boğacık Karagün oğlu. Ayni cihet (yön) bölünüşü avda, şölende, göçte çadırların kuruluşunda da vardı : Erkek çocuğu olanlar Ak çadıra, kız çocuğu olanlar kara çadıra- erkek ve kız çocuğu olanlar kırmızı çadıra konuyordu. (*) İçdış, sağ-sol ayrılışı coğrafî bir bölünüş değildir; tamamen sosyal bünyenin dinî - morfolojik inançları ile ilgilidir. Bu bölüşe uygun olarak kutsal hayvanlar (ongunlar), tabiat kuvvetleri de iki cihetle ayrılır Burada görülen geometrik veya coğrafî bir nisbet değil, yine söylediğimiz gibi bütün müesseseler üzerinde etkisi olan sosyal kuruluşa (structure) ait bir nisbet veya simetri dir. Töre'nin bütün ayrıntılarında, ev eşyasının düzenlen

---

9) Budun kelimesi için 1923 de «Türkmenlerin dini» adlı yazılarımızda ayni şeyleri söylemiştik. (Mihrap Mecmuası. Sa 8. sh. 244 Budun veya bütün bütünlük ifade ettiği için «millet» anlamında kullanılmakta idi.

10) Ulus, Budun'un parçalarından biridir. Oğuz Budun'u altı ulus'a ayrılıyordu. Fakat Oğuzlar dışında kalan Türk kavimlerine de birer ulus denebilir. Bu kelimenin «Millet» anlamında kullanılması doğru değildir.

(*) Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi** [Gökalp bu konuyu daha önce **Eski Türklerde İçtimai Teşkilât** adlı yazısında ele aldı : Milli Tetebbular Mec.]

mesinde, çadırların kuruluşunda, ordu nun hareketinde, şehirde sokakların açılışında, tarlaların bölünüşünde bu sosyal kuruluş hüküm sürmektkedir. Göçebe Türkler bir yerden başka bir yere göçtükleri zaman, inançları halini almış olan ayni sosyal strüktürü götürürler. Oğuz beyleri Azerbeycan ve Anadolu'ya geldikleri zaman sağda Üçok beyleri, solda Bozok beyleri yer almıştı. Sonradan yeni topraklara yerleşirken fetihler ve yeni beyliklerin kuruluşunda yerli faktörlerle bu eski gelenek karışmış, uç beylerinin batı Anadoluda meydana çıkması sırasında beylerin yerleri dağılmağa başlamıştır. Bu dağılmada tesadüften ziyade devletin bütünlüğünü tehlikeye düşüren Oğuz boylarının bağımsız harekete kalkmalarını, isyanlarını önleme düşüncesi de âmil olmuştur. Bu yüzden boylar dağınık olarak yerleştirilmiştir. Buna rağmen yine de kuzey Trabzon - Canik dağları boyunca Biga yarımadası ve Bozburun'a kadar Çepniler (veya Çetmiler), güneyde Van'dan Toros'lara ve güney batı ucuna kadar Afşar'ların yoğunluğu kaybolmamıştır.

Dede Korkut kitabında «Derse Han ile Boğaç» hikâyesinde «onun kalesinin beşyüz kâfiri üzerimize koyuldu, malı mızı rızkımızı yağmaladılar. Böyrek eydür : yoldaşımız çıkarmayınca, hisarı almayınca murada ermeziz, dedi» deniyor. Dede Korkut'un başka hikâyelerinde de kale, hisar, mal, mülk sahipliği sık sık geçmektedir[11]. «Kâfir serhadi» her ne kadar müslüman devrinin ta'biri ise de bütün bu Oğuznâme parçası bu ruhu taşımaktadır. Öğuz türklerinde Hakan, boy beylerini toplıyarak savaş-barış gibi önemli işlerde onlara danışır, fikirlerini sorar. Bu bir nevi kurultay'dır. (Bu kelime Türkçe ve Moğolca karışımıdır.) Fakat boy beyleri halk arasından yükselmiş yüksek soylular (Aksöyük) veya Ak Ka mık olduğu halde, halk Kara söyük (Kara kamik) dur. Oy'a başvurmak demokratik bir usul olsa da, bu yalnız yüksek soylular arasındadır. Yani Orta Asya da Türklerin boy beyleri (yüksek soylular) ve halk olarak iki zümre olduğunu görüyoruz. Büyük otlaklar büyük sürüleri olanlarındır. Tarhanlar onların arasından çıkar. Fakat yüksek soylu sınıfı bir caste teşkil etmezdi Halktan yükselerek bahadırlığı, yiğitliği ile beylik derecesine çıkılabilirdi. Toprak Tanrının ve Türk budununun ise de, beyler bir kısım toprakları mülk edinebilirlerdi.

Oğuzlar nüfus çokluğu ve otlakların darlığı yüzünden Horasan'a inerek yeni topraklar istedikleri zaman Gazne'li Mahmut kendilerini iyi karşılamamış ve bu da onların şiddete başvurarak güneye inmeleri sonucunu doğurmuştu. O zaman «Gazne'liler köle çocukları oldukları halde devlet kurmuşlardır. Biz ise yüksek soylu bir ulustan geliyoruz. Bizim onlardan çok devlet kurmağa hakkımız var.» demişlerdi[12]. Selçuk sultanı savaşa girmek istemediği zaman beyler onu savaşa girmeğe veya girmek istediği zaman girmemeye zorlıyabilirlerdi. Sencer Oğuzlarla savaşa girmek istemediği halde beylerden birkaçı atının yularını tutarak çevirmişler ve onu savaşa girmeğe mecbur etmişlerdi. Selçukluları Oğuzların (yani Türkmen boylarının) başı oldukları halde onların oyuna başvurmadan bir işe giremezlerdi. Sultan Sencer mutfağının Oğuzlardan aldığı 24 000 koyunu vaktinde vermemesi yüzünden aşçı başının Oğuzlara kötü davranması onları sultana kafa tutmağa kadar götürmüştü[13].

---

11) Kitab-i Dede Korkut Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzân. Müstensihi : Kilisli Rıfat, 1332 İstanbul.

12) Ravendi, Rahat-üs-sudûr ve âyet-üs sürûr, Ahmet Ateş Terc. C.: 1

13) Raverdi. Ayni eser. C. 1

Sultan tahta çıkacağı zaman Oğuz beylerinin oyuna başburma zorunda idi.

Fakat Bozkır Türk imparatorluklarında demokratik gibi görünen bu töreye rağmen Devlet imparatorluğu kuran ailenin mülkü sayılırdı. Bundan dolayı Hakan ülkesini sağlığında oğulları arasında böler, yahut ölünce oğulları böyle bir bölüşü bazen barış, bazen savaşla hallederlerdi. Gök Türk imparatorluğu birkaç defa bu tarzda parçalara ayrılmış ve bütünlüğünü uzun bir süre koruyamamıştı. Büyük Selçukî imparatorluğu da İslâm medeniyetinin birçok müesseselerini benimsemesine rağmen bu miras bölüşü fikrinin tesiri altında sarsıntılar geçirmiştir. Tuğrul beyin siyasî bütünlüğü korumak için gösterdiği büyük çaba, bozkır geleneğinden kurtulmanın birinci merhalesi sayılabilir. Çağrı Bey kardeşi Tuğrul beyi Devlet Başkanı tanımakla ilk bütünlük adımı atıldı. Bu da Orta Asya da küçük kardeşin «Teğin» olarak devlette rol oynaması, fakat Hakanlığın büyük kardeş tarafından yapılması töresinin devamı idi Buna rağmen Tuğrul'un ana bir kardeşi İbrahim Yenal ile mücadelesi, miras parçalanması geleneğine karşı devlet bütünlüğü fikrinin direndiğini gösteriyor.

Fakat ne İslâm ümmetinin garantisi olan halifelik feodal parçalanmayı durdurabilmiş; ne de İslâm medeniyeti içinde, onun kamû hukuku[14] esaslarına (yani İmam Maverdi'ye) göre kurulan Büyük Selçuk sultanlığı ayni aileden olanlar veya kumandanlar arasında parçalanmayı tamamen durdurmuştur. (*)

Fakat bütün Selçuk tarihi bu iki zıd eğilimin çatışması ile, bazen biri, bazen ötekinin başarısını sağlamakla geçmiştir. Alpaslan ve Melikşah zamanında devlet bütünlüğü için gayret çok büyük olduğu halde yalnız Selçuk prensleri değil, Nizamül mülk'ün oğulları da birer vilâyet idaresini ellerine almışlardı.. Melikşâh'ın karısı ve Tamgaç Han'ın kızı olan Türkân Hatun çok küçük oğlu Mahmud'u veliahd yapmak istiyordu.(**) Halbuki Zübeyde Hatundan oğlu Berkyaruk Sultana daha uygun geliyordu. Bazar-i-leşkerde (ordu pazarı) Türkân Hatun Cafer'i halifeliğe çıkarmak istedi. Nizamülmülk'ün köleleri Berkyaruk'u korudular ve Sâre'de Atabey olan Gümüştekin'in yanına getirdiler. Türkânın sultanlık entrikaları uzun bir süre prensleri birbirine düşürdü. Yabgu, İnanç, ve Pursuk, sultana isyan etti. Sultan Sencer'e Karluklar ve Oğuzlar isyân ettiler. Büyük Selçuk sultanlığı bu yüzden Şam, Irak, Kirman ve İran Selçukluları diye parçalara ayrıldı.

Malazgird zaferinden sonra başında Kutulmuş'un oğlu Süleyman bulunan Anadolu Selçukluları da bir çok beyliklere ayrıldı. Erzurum Saltuk'ların; Erzincan, Divrigi, Gümüşhâne, Mengucek'lerin; Sivas, Niksar. Tokat, Amasya Danişmendî'lerin, İzmir ve civarı Çaka beyin,; Harput, Diyarbakır, Mardin Artuk Oğulları'nın elinde idi. Selçuk'un büyük oğlu İsrail'in torunu olan (aile mirası gelenegine göre) Anadolu'ya hâkim olması gereken Süleyman Şah'ın nüfuzu Konya, Kayseri, Iznık ve civarına inhisar ediyordu. Birinci Haçlı seferinde İznik'i kaybettikten sonra batı Anadolu'daki eyâletleri çok daralmıştı.

Bu parçalanma, devlet bütünlüğü fikrini ortadan kaldırmadı. Rum Selçukileri rakiblerini ve başlıca Danişmendîleri ortadan kaldırarak Anadolu siyâsî birliğini temin ettiler. Halep ve Musul Atabeyleri ile, Bizansla, Haçılar-

14) Droit Public.

(*) İmam Maverdi, El-ahkam-üs-sultaniye

la devamlı savaşlar sonunda İkinci Kılınçaslan Anadolu'nun siyasi hududlarını çizdiği halde 40 yıllık mücadele neticesini devam ettirecek yerde daha sağlığında ülkesini 12 oğlu arasında Emirliklere ayırdı. Nitekim bu ayırıştan hemen sonra kardeş kavgaları başladı ve siyasî birliğin kurulması için yeni çabaları gerektirdi. Ancak Moğol istilasından pek az önce Alâeddin Keykubad I emirlik kavgalarına son vererek memleketi birleştirdi.

Türk tarihini dolduran bu miras bölüşü ve devlet bütünlüğü çatışmasını tam başarı ile - fakat büyük fedâkârlıklar bahasına - Osmanlılar ortadan kaldırdılar. Osmanlı imparatorluğu Roma ve Bizans gibi siyasî bütünlük idealini gerçekleştirdi. Bu fedakârlıkların kaça mal olduğu ve Orta Asya ile ilk İslâm - Türk devletlerinden çok farklı olan bu imparatorluğun büyüklüğü ve kusurları konumuzun dışında kalmaktadır.

Türklerde üstün soyluluğa yükselme bir nevi sosyal şeref yarışının sonucunda elde edilirdi ki buna «mal yağmalamak veya şölen» denirdi. «Sığır» töreye göre yapılan dinî bir avdı. Bu avdan sonra av hayvanına ait etin beyler arasında bölünüşü «şölen» denen ziyafeti meydana getirirdi. «Şölen» de kime hangi parçanın düşeceği Oğuz töresince belli idi. Hakan ve Hatun hayvanın başını ve sırtını (oca) alırlar. Meselâ Gün Han boyunun söğüğü oyluk yani but idi. Şölende durum şöyle olacaktı[15] :

HAKAN

Gök Han	—	Gün Han
Dağ Han	—	Ayhan
Deniz Han	—	Yıldız Han

Bu bölünüş şekli Selçuklu ve Osmanlı divanlarında da devam etmiştir. Kültegin yazıtında örgüt şöyle idi :

Sağda : Şad ve Pit beyleri (boybeyleri) - Solda Targan (Tarhanlar) ve Buyruk beyleri. Ayni sosyal strüktür düzeni Ebülgazi Bahadır Hanın «Oşal-ı Şecere-i Türkî» (Evşal diye okunmakta idi) sinde[16], Anadolu Selçukilerini anlatan «Selçuknâme»[17] de görülmektedir. Oğuzlarda her beye kurbanın belirli bir organının verilmesi Oğuz İli' nin kendisini hakikî bir organizm gibi gördüğünü ifade eder.

Mal yağmalamak, bu ziyafetlere verilen en umûmî addır. Bu suretle bir boy beyinin dostluk kurmak istediği başka bir beyin boyuna verdiği ziyafette mal yağmalanırdı. Bunun kalıntısı «kırk gün kırk gece düğün» şeklinde devam etmiştir. Beylerden hangisi en üstün ziyafet verir, en çok mal yağmalarsa o bey ötekilerden daha üstün «şeref» kazanırdı. Şeref kazanma yarışı beyler arasında derece farkı doğurur ve en şerefli sayılan (yani malını en çok dağıtan) bey ötekilerden üstün görülürdü. Böylece beyler arasında bir mertebelenme, yukarı - aşağı, üstün-tabi münasebetleri doğmaya başlardı. Bu müessese Türk uluslarına mahsus değildir. Kabile teşkilâtında olan bütün toplumlarda bu müessese türlü derecelerden yer almaktadır. Buna Polynezia'lıların bir deyimini kullanarak Potlatch deniyor[18]. Potlatch iki sosyal zümre arasında düşmanlık halini kaldırmak için yapılan çok yaygın bir merasimdir. Bu bir sözleşme (mukavele) başlangıcıdır ki merasimde potlatch'i veren, Potlatch'ı seyreden iki zümre karşı karşı gelirler. Fakat «sözleşme» kelimesine aldanarak bunu sırf *hukuki* münasebet saymamalıdır. Çünkü burada karşılıklı iki zümrenin bütün sosyal müessese-

15) Z. Gökalp Eski Türklerde İçtimai Teşkilât (Millî Tetebbular Mec. Sayı 3)

16) Evsal-ı Şecere i Türki (Ahmet Vefik Paşa baskısı ve Ahmet Rıza nüshası).

17) Selçuknâme (Yazıcızade Ahmet tercümesi) Revan Köşkü kütüphânesi.

18) Georges Davy. La Foi Jurée 1922 - Dumezil., Potlatch (Türk Antropoloji Dergisi, 1932, türkçe)

leri işe karışır. Potlatch düğün, nişan dini âyin (communion, intichiuma) cenaze merasimi, av, v.b. gibi birçok vesilelerle verilir. Potlatch'ı verenler karşı tarafın sosyal strüktürünün bütün ayrıntılarına uygun olarak merasimi yaparlar. Potlatch'ı seyreden zümre yarım halka biçiminde potlatch verenlerin çevresinde yerleşirler. Merasimde en küçük ayrıntılar dikkatle yerine getirilir. Başarı ile bittiği zaman iki zümre arasında barış ve andlaşma kurulmuş demektir. Merasimde küçük bir aksama karşı tarafın şiddetli tepkilerini uyandırır; bu bazan düşmanlığın yeniden başlamasına kadar varır. Her potlatch buradan anlaşılır ki, görünüşte hukûkî - iktisadî bir münasebet ise de gerçekte bütün sosyal müesseselerin karşılaşmasıdır. Uygulandığı konuya göre din, sanat, teknik, fikir v.b. kurumlar orada yer alır. Kısaca sözleşme dediğimiz hukûkî şekli müesseseler bütününü kuşatır ve onları ifade eder.

Zümreler arasındaki potlatch'lar barışı sağlamakla kalmaz. Potlatch'ı başarı ile veren zümrenin bir süre için üstünlüğünü temin eder. Bu yüzden yarışma, her potlatch ta karşı tarafın yeni bir potlatch'la cevap vermesini gerektirir. Fratriler hatta kabileler arasında başarı derecesine göre üstün-aşağı derecelenmesini doğurur. Eşit gücü olan ilkel toplumlar gittikçe birbirine yaklaşır ve bir mertebeye girerler Böylece potlatch'lar zümreler arasından zümre içine, aileler arasına geçerler. Atabuyruklû aileler arasında potlatch'lar şeref kazanmak için devamlı yarışma halinde bulundukları zaman her aile şeref bakımından altta kalmamak üzere daha geniş potlatch vermeğe, daha çok mal yağmalamağa çalışır. Bu hal en çok savaşlardan sonraki ganimet yağmalamasında, yahut düğünlerde görülür. Dede Korkut kitabında büyük masraflara girilerek verilen bu düğünler potlatch'ın açık örnekleridir[19].

Potlatch verebilmek için önce mal biriktirmiş olmalıdır. İlkellerin iktisadî hayatında «biriktirme» süreci böyle başlar. Görülüyor ki burada soyut iktisadî bir olay değil onu hazırlıyan bütün sosyal değerler ve müesseseler karşısındayız. Hedef yalnız ekonomik biriktirme ve üstünlük değildir, şeref kazanmak için en çok tüketim yapmak, bunun için de önceden bu tüketimi yapacak tarzda yığmak lâzımdır. Biriktirme sebep değil eserdir. Buna yiyecek şeyler, eşya, mal ve mülk girdiği için şeref kazanmada mal ve mülk yağmalamanın rolü ve mülk biriktirmeyi doğurduğu anlaşılır.

Orta Asya devletlerinin müesseseler strüktürüne azçok benzer misalleri başka kültürlerde de bulabiliriz. Araplar, Berberiler de bu tarzda kabile örgütü gösteriyorlar. Şu farkla ki en yakın tanıdığımız Arap kabileleri Türk boyları kadar devlet kurucu örgüte sahip değildirler. Türkler İslâm olmadan (hatta onların bir kısmı manişeist, budist, hıristiyan dinlerini kabul etmeden) önce Oğuz kavminde görüldüğü gibi düzenli bir devlet örgütü göstermekte idiler[20]. Tek Tanrı inancı, boyların organik sınıflanışı Oğuz Han'dan başlıyarak ulus-boy-urug-anar - oymak - ocak tarzında adeta ordu gibi örgüt kurmuş olmaları, göçebeliklerine rağmen bu örgütü her yerde değiştirmeden saklamaları, yeni yerleştikleri yerlere götürmeleri, bu yerlere bu örgütün adlarını vermeleri Arap ve Berberi kabile strüktüründe görülmemektedir. Hıristiyanlıktan önce Cermenlerin çok Tanrıcı bir mitolojileri vardı ki bu, Nibelungen de İskandinavya'nın Edda'larında görülüyor[21]. Arapların İslâmdan önce Mekke'de kabile putlarını topladıklarını, Kâbe de yerleşen putlara ha-

19) Kitab-ı Dede Korkut

20) Gökalp ve F. Köprülü'nün Millî Tetebbular Mecmuasındaki bütün makaleleri.

21) Dumesil, Les Dieux des Germains.

niflerin hücum ettiklerini[22], İslâmiyetin başlıca bu putları kaldırmak amacını güderek doğduğunu biliyoruz. Halbuki Türklerde uzak doğu medeniyetinde olduğu gibi Gök Tanrı âlemi düzenliyen tek Tanrıdır. Devletin düzeni, toprak üzerindeki eğemenliği bu tek Tanrı inancına bağlıdır. Türkler manişeist, hıristiyan veya musevi oldukları zaman bu temel inancı bozmamışlar, tamamlamışlardır. İslâmlığa girişin kolaylığı bu temelden ileri gelmiştir. Arap kabileleri arasında Türklerde olduğu gibi şeref yarışması büyük yer tutmakla beraber bu yarışma onları birbirine düşman yapmış, kabileler yarışmayı devamlı kabile savaşları haline koymuşlardır.

Önce Yemen de şehirler, Himyer yazıtları meydana getirmişlerken, Arabistanın büyük kısmında kabile kavgaları yüzünden devamlı devlet kuramamışlardı. Türklerde sosyal örgüt, töreye göre, «budun» un kökü olan Oğuzun altı oğlu olan uluslara, oradan küçük bölümlere geçmişti. Bugüne doğru uzanan ağaç dalları gibi bölündüğü halde Araplarda kabileler bu günden geçmişe doğru uzayan «Şecere» (généalogie) yapmakta ve her kabile kendisinin başka kabilelerden daha üstün soylu olmasıyla öğünmekte idi. Araplar da fahriyeler, hicviyeler kabile kavgalarını kızıştıran edebî nevilerdi. Bu sosyal bünyede aile - kabile - aşiret - fahz - şaab - kavm dallarına göre uzayan şeçereler toprak üzerindeki mülkiyet ve tasarrufun da uzlaşıcı bir şekil almasına engel olmuş; İslâmdan önce «devlet toprağı» kurulamadığı gibi kabilelere ait otlak veya «badiye» lerde devamlı çatışmalara konu olmuştu. Bu iki sosyal bünye arasındaki karşılaştırmalar İslâmdan önceki iki toprak rejimi arasında Türk devletleri ile Arap kabile devletciklerinin esaslı farkını göstermeğe yeter. Orta Asya da şehirli Türklerde madencilik vardı. Eski Türkler halı ve kilim dokuyorlar, halılar üzerine stilize hayvan motifleri resmediyorlardı. Uygurlar duvar fresklerinde Greko-budik sanatın ileri eserlerini meydana getirmişlerdi[23]. Orhon Kitâbelerindeki Arâmî harflerini bıraktıktan sonra Uygurlar uzun bir süre Nasturî harflerinin değiştirilmesinden doğmuş özel Uygur yazısı ile Manişeizm ve budizme ait pek çok eser meydana getirmişlerdi[24]. Türkleri yalnızca göçebe saymak yanlıştır. Kaşgarlı Mahmut «İskender'den önce Türkler göçebe imiş» derken onların o devirdenberi yerleşik olduklarını gösteriyor. Semarkand, Buhara, Beğkent v.b. şehirler batı Türkistanda yerli Türklerin eskiliğini gösterdiği gibi, Turfan, Yarkent, Karaşar Hamil, Beşbalık v.b. de Doğu Türkistanı (Uygur) memleketinde yerleşmiş halkın yaşadığını gösterir. Türkeşler, Hazarlar, Bulgarlar (yani Volga havzasındaki Türkler) yerleşmiş idiler. Göçebe olanların da Selenga - Orhun havzasında başkentleri, yaylak ve kışlak merkezleri vardı.

Göçebelik sürücülüğün ve bozkır hayatının neticesi olduğu gibi ayni zamanda onların istilâ güçlerinin ve eğemenliklerinin mühim bir faktörü sayılmalıdır[25]. Türkler törelerine göre boylar arasında örgütten faydalanarak büyük devletler kurdukları zaman toprak, Kağan'ın idaresi altında devletin sayılmış, fakat beylere, Tarhanlara kendi mülk toprakları verilmiştir. Nehir kenarlarında (Tarim, Oxus v.b.) bağım-

---

22) Kitab-al-asnâm. (İlah. Fak. Yayını).

23) Zeki Velidi Togan. Umûmî Türk tarihine giriş, Sh.: 25 - 27.

24) Müller, Grünwedel, von Le. Coq, vb. bir çok eser neşrettiler; başlıca şu esere bakın : Von Le Coq, Auf Hellas Spuren 1926. Leipzig.

[Kara - Hoca'da çalışmalar ve hayat, S 41 - 68] Hoço'nın planı ve kazılardan pek çok heykel ve fresk resmi vardır. Kaya - içi tapınakları Anadoluda da ilk hiristiyan kaya - içi tapınaklarını hatırlatıyor.

25) Toynbee, Histoire, Gallimard
A. Toynbee, Türkiye, Milliyet yayını, 1971

sız kitleler ve onların etrafında küçük kent devletleri kurdukları zaman şehirlerin civarındaki topraklar şehirliler arasında bölünmüş, mülk halini almış, büyük devlet toprakları ortadan kalkmıştır. Büyük Türk devletleri genişliyerek bu kent devletlerini veya beylikleri, küçük hanlıkları idareleri altına aldıkları zaman bu topraklar da devletin kamu toprakları arasına karışmıştır. Yakutlar arasında bugün yaşadığını gördüğümüz Şamanizm çok yeni bir büyü-din örgütüdür. Gök Türkler arasında bu örgüt yoktur[26]. Yakutların mitolojisindeki gök yüzü tabakalarını ve orada yaşıyan Tanrıları bilmiyorlardı. Eski Çin kaynakları Gök Türkler ve Hun'larda yalnız tek Tanrıcı birdinden bahsetmektedirler. Bu nokta Oğuz Türklerinin devlet örgütü ve boyların geometrik düzenli bölünüşü, merkezî idareye bağlanışları ile uyuşmaktadır. Yabgular, Şad'lar Kaganlardan sonra gelen ve boy beyleri üzerinde ikinci ve üçüncü derecede yöneticilerdi. Türkler bu merkekî sisteme, bu boylar örgütüne göre devlet kurdukları zaman Türk olmıyan kuvvetleri de idareleri altına alırlar ve devlet uzunca bir süre yaşadığı zaman onları Türkleştirirlerdi. Fakat devlet çözüldüğü zaman bu kabile konfederasyonundan dağılanlar başka yönetimler altında az çok Türklükten uzaklaşırlardı. Mogolların, Tonguzların, Soğd'ların Türkleşmeleri böyle olduğu gibi, Taciklerin İranlılaşmaları da böyle olmuştu[27]. Bu örgüt Türk milleti ve Türk devletinin birbirine sıkı bağlılığından ve devletin Kagan dan halka kadar federal bir yöneltme ile birbirine kenetlenmesinden ileri geliyordu.

Gök Türklerin, devletcilik bakımından Kırgızlar, Uygurlar (Dokuzoğuzlar), Türkeşler ve Hazarlar gibi başka Türk örgütlerinden daha gelişmiş oldukları görülüyor. Hazar hakanlarının devlet örgütünü, Zeki Velidi Togan İbn Fadlan, İstahrî, İbn-i Havkal gibi tanınmış Arap gezginlerinin eserlerine dayanarak anlatıyor[28]. Yine Z.V. Togan'a göre Gök Türklerin kaganları eski demirci Tarhanlar neslinden gelen büyük devlet kuruculardı. Fakat gerek Gök Türk, gerek Hazar illeri tam merkeziyetsizlik ve bir çeşit feodallerin federasyonu ile idare edilmişlerdi[29]. «Kagan'a bağlı olan bu feodal şatoların da kasaba ve şehirleri yahut aşiretleri idare işlerinde her birinin ayrı unvanı olmuştur.» Ancak kaganların buyruk toyuk, todun gibi unvanlarla tayin ettiği memurlar ve valilerle idare edilen ülkeler de vardı, ve yeni zabtedilen yerleri bu memurlar idare ediyordu[30].» diyor. Türkleri sırf göçebe saymak yanlıştır. Semerkand, Buhara, Ramiten, Beğkent, Belh şehirleri Türkler tarafından kurulmuştur. Hatta şunu da katalım ki Batı Türkistan'a ait Marquart v.b. nin araştırmaları bu havzada Türklerin Aktele veya Ak Hün adıyla yerleştikçe şehirler ve kasabalar kurduklarını, civar toprakları şehirlilerin mülkü haline getirdiklerini, büyük bozkırlar ve otlaklar devlete ait olsa da, şehir ve kasaba halkının mülk topraklara sahip olduklarını göstermektedir. Türkleşmiş İranlılar ve farslaşmış Türklerin oturduğu bu havzadaki Ak Hünlere Bizans kaynakları Ak-Tele kelimesini bozarak Ephtalite dedikleri gi-

26) Sierozewsky'nin Yakutlarda Şamanizme ait tetkikine davanan Gökalp bunu Türklerin eski dini zannetmişti, Eski Türk eserlerinde bunun izi yoktur.

27) W. Barthold, Histoire des Turcs de l'Asie Centrale

28) Hazarların devlet teşkilâtını ve buna bağlı toprak idaresini İstahrî, İbn-i Fadlan, v.b. gibi coğrafyacılar anlatmaktadır.

29) Yakut-ı-Hamavî (Mu'cam al Buldan) da Türkistan köy ve kasabaları hakkında bilgi verirken Türkleşmiş İran veya İranlılaşmış Türk adlarından birçoğuna rastlamaktayız.

30) Zeki Velidi Togan, Umûmî Türk Tarihine Giriş, Böl.: 1, Sh. 26.

bi sonra da kuzey Efganistan'da oturan bu Türkler belki ayni kelimeden gelmek üzere Abdallar (çoğulu Abâdile) diye tanınmaktadırlar[31]. Çinliler batı doğu Türkistan'la ticarî temasta idiler. Cucen lerin idaresinde bulunan Hun'lar gizlice bu yerli devletleri Fars kırallığına; Cucen devletine; Karaşar, Hoço (Kara hoca), Hotan, Kiu - Pan ülkesine kadar uzandı. Bu memleketin geniş topraklarında beş türlü hububat ekilirdi. Halk koyun eti ve buğday ununden gıdayla beslenirdi. Bozkırlarda arslan Deve kuşu vardı. Halk uzun elbise giyer ve kıymetli taşlarla süslenirlerdi. Kadınlar başlarına kalpak giyer ve gümüş yaldızlı boynuza benzer süsler takarlardı. Kocanın ölümünden sonra erkek kardeşi ayni kadınla evlenirdi[32]. Şehirleri yoktu. Kapıları doğuya açılan büyük çadırlarda otururlardı. Ülkelerine yabancılar gelince kadınlar erkeklerle beraber sofraya otururlardı. Yazıları yoktu. Andlaşmalarını çetele gibi tahtalara çentik kazarak yaparlardı. Komşu ülkelere elçi gönderir ve ticaret anlaşmalarına girerlerdi. Gökteki tek Tanrıya inanırlar, Tanrıya kurban keserlerdi. Ölülerini direkler üzerindeki bir kulübede ağaçtan tabutlarda saklarlardı. Çinlilerin Ak Hünler için verdiği bilgi Gök Türklerin âdetlerini hatırlatır. Kül Tegin adına anıt dikildiği zaman cenaze merasimine ait açıklamada da bunu görüyoruz. Gök Türk kağanı Bizans elçisi Thophilacte Simokata'yı çadırında kabul etmiş[33] ve ticaret anlaşması yapmıştı. Gök Tanrıya inanışları, cenaze ve gömme merasimleri, göçebelikleri, Gök Türklerin ayni idi. Ak Hünlerde kocası ölmüş dul kadının kaynı ile evlenmesi âdetine Anadolu Selçuklularında sık sık rastlıyoruz. Anadoluya yabancı ziyaretciler gelince kadınların erkeklerle beraber sofraya oturduklarını İbn-i Batûtâ anlatmaktadır[34]. Ak Hünler arasında Budizm yayılmış olduğu için âdetlerinin Gök Türklere göre az çok değişmiş olması gerekir. Çin gezginleri Ak Telelerde altın yaldızlı Budda tapınakları ve kuleleri olduğunu söyliyorlar.

Göçebe olan Ye'ta lar Yüe - Çi'lerin (Kuşan'ların) aslından geliyordu. Asıl ülkeleri Çin seddinin kuzeyinde iken Hotanın batısından geçerek Türkistan'a gelmişlerdi. Budizmi kabul ettikten sonra şehirler kurmağa ve yerleşmeğe başladılar. Âdetleri Gök Türklerin âdetlerine çok benziyordu. Sürüleri ile dolaşır, otlaklar ararlardı. Keçe çadırlarda otururlardı. Han sık sık karargâhını değiştirir, yalnız kışın devamlı bir binada otururdu. Hanlık mutlaka büyük oğula geçmezdi. Küçük kardeşler arasında en yararlı olanını da oy birliği ile tahta getirirlerdi. Bir Ye-ta ölünce ailesi zenginse mermerden mezar yapılır; fakirse bir çukura gömülürdü. Ölünün hayatında kullandığı bütün eşyası da birlikte mezara konurdu. Halk sert ve cenkci idi. Bir çok komşu ülkeleri cizye ile kendilerine bağlamışlardı. Bu ye-ta ların âdetleri ve tüzükleri Gök Türklere çok yakındı ve onlar gibi tek Tanrıya inanırlar ve tek başbug buyruğunda toplanırlardı. Kabile başkanları savaşlarda onun kumandasında toplanırlardı. Bu dinî ahlâkî kuruluş onların toprak idaresinde de Gök Türklerle ayni sonuçları doğurmuştur.

Ye-ta lar veya Aktele'ler sonradan Gök Türk devletinin idaresine girdiler. Gök Türkler onları yöneltmek üzere bir genel vali gönderdiler. Halkın çoğunluğu göçebe olduğu halde bazı şehirleri vardı. Başkentleri 10 li kare genişliğin-

31) Zeki Velidi Togan bu bilgiyi Déguignes, Ed. Chavannes gibi Fransız tarihcilerine dayanarak vermeketdir. Nitekim Arap tarihcileri de bunları «Heyâtıla» diye kayıt ediyorlar. (Emrullah Efendi, Muhit el Maarif, Abdal maddesi).

32) Bu âdet Anadolu Selçuklu, Danişmendli, v.b. hanedanlarında da görülüyor.

33) Léon Cahun, İntroduction à l'histoire des Turcs.

34) İbn-i Batuta Seyahatnamesi, Şerif Pana tercümesi, C.I.

de idi. İçinde altınla süslü Budda tapınakları ve kuleleri vardı. Aktele devleti Gök Türkler idaresinde ortadan kalktığı zaman yalnız Bedakhşan yöreyine çekildiler ve bir beylik olarak kaldılar.

Sogd lara dair yeni araştırmalar Hirth, Marquart, Barthold tarafından verilmektedir. Sod, Pehlevî dilinde Solik, Arapça da al-Sogd, Avesta'da Sugda, Hind yazılarında Sauda, Yunan eserlerinde Sogdiana diye geçmektedir. Ermeni tarihçilerinden Mozes Khor bunu Sodik-k şeklinde yazdığı gibi, süryâni dilinde Sod, Kırım da Sugdak, İtalyanca da Sudaya ve en sonra Sudag şekillerinde yazılıyor. Siyavuş'ün üvey anası «Sudâbe» nin adı aslında Sutapek, Zend-Avesta da Sud-apak diye geçmektedir. Arap coğrafyacısı İbn el-Fakih ve Yakubî Kiş şehrini Sogd ların başkenti olarak gösteriyorlar. Bu coğrafyacıya göre Demirkapı kuzeyindeki şehirleri Kiş, Nahşeb ile Sogd ülkesinin başka bir kısmıdır.

Sogd'lar toprağa yerleşmiş yerleşik insanlardı. Yue-Çi, Kang-Kiu aileleri ile evlenme ilişkileri kurdukları gibi onlarla ticaret ve askerlik bakımından da anlaşmış idiler. Yue-Çi lere kıymetli eşya ve dokunmuş ipek gönderiyorlardı. Semerkand (K'ang) idare merkezleri idi. Maymerg, Kiş, Namik (Ho) başlıca şehirleri idi[35]. Bu şehir Çinlilerin Kie-Şuang ve Sanskrit yazılarında Kuşanika, Araplarda Keşaniye, İranlılarda Kuşan diye zikredilmektedir. 655 de Ho eyaleti Çin'in askerî bir bölgesini teşkil etti. Arapların kaydettiği «Kayı» kelimesi Sogd'da bir bölgenin ismidir ki İbn-i Havkal buna «Sogd'un kalbi» diyor. Buhara (An) da Sogd'lara aitti. İlk İslâm asrında Buharanın merekzi Namik - Kent olarak geçiyor[36]. Çinlilerin Wey sülâlesi zamanında Po - Ho veya Pu - hat denen bölge *Buhara*'dır. Farsca da Bukharck eski Türkçede Bukarak diye geçmektedir. Bugün Khwarzem dediğimiz ülke eskiden Yunan eserlerinde Horizmica, Farscada Khwarezmik, Ermenicede Khorozm dur. Bu ülkeler zaman zaman İran ve Türk aslından kavimlerin elinde bulunmuş ve bu yüzden orada İranlılaşmış Türk veya Türkleşmiş İranlılar yaşamışlardır. Nerşahiye göre Verdan-ı Huda (Verdan hâkimi) denen hükümdarları 807 de (H. 89) Buhara hükümdarı Tarkhum ile müttefik idi.

Kuteybet-ibn Muslim el-Bahilî 807-8 de (H. 89) üzerlerine yürüdü şehirler birbirine dayanarak ona karşı koyu yorlardı. Sogd hanı Tarkhum. Türk Hakanından oğluna yardım istedi. Burada Gök Türk anıtının verdiği bilgi ile Nersakhî[37]. ve Yakubî'nin verdiği bilgi birbirine uymaktadır. Kör Baganon bir yıl önce Kuteybe ile savaşmak için geldi. Bu vak'alardan birkaç yıl önce (H. 83) Musa Tirmiz de Ak Tele (Heytal), Tibetli ve Türk savaşcılarından ibaret 70 000 kişilik bir kuvvetle çarpışmak zorunda kalmıştı. Bu savaşa Semarkand Hanı Tarkhun da katılmıştı. Düşmanlar Arap kuvvetlerini kuşattılar. Arap coğrafyacıları Yakubî, İbn Havkal ve İbn Hordadbe ve tarihci Taberî bu ülkeden birçok vesiyleyle bahsediyorlar[38].

Ayni yüzyılda (618 - 650) Çaç-Taş yani Taşkent, Hou - Sun (Korzum) ve yeni Çou-Vu şehirleri vardı. Kül Tegin anıtlarında «Alti Çöp Sogdik» yani Altı Çöp Sogdlarının şehirleri bu yeni Çou-Vu (Çovu) şehirleri idi. Kaganların anıtında Türkeşlerle yapılan savaşta Sogdık lardan söz ediliyor. (Bang bu

35) Deguignes - Histoire Universelle des Turcs et des Mongols, Vol 1, p. 75.

36) Abel Rémusat. Journal Asiatique. 1-231.

37) Taberî, Cilt : 2, 1189 : Fasl-al-bilad.

38) Nerşahî. Tarih-i Buhara (Bayezit Kütüphânesi. No : 1292)

kelimeyi Sogdak diye okuyor) Bunlar Sogd halkı idi. Sogdık ülkesi Toharistan da Demirkapı ya (Temir Kapıg) kadar uzanıyordu. Orhon anıtlarında Türklerin Demirkapı ya kadar gittiklerinin söylenmesi onların Sogd'a kadar eriştiklerini gösterir.

Türklerin sonradan işgal ettikleri ve yerli halkı idarelerine alarak beylikler kurdukları ülkelerdeki toprak idaresi, kendi öz dinleri ve törelerine bağlı oldukları, gevşek bir merkeziyetle boyların kaganlık iktidarına bağlandığı kendi yurtlarındaki toprak idaresinden çok farklı olacağı tahmin edilebilir. Her ne kadar o devirlere ait toprak rejimini ayrıntıları ile aydınlatacak vesikalara sahip değilsek de Türklerin asıl kendi yurtlarında toprağı devletin malı saydıkları, ancak Tarhanlık gibi imtiyazlı beyliklere iğreti mülk hakkı tanıdıkları; istila ettikleri ülkelerde ise Türk devletlerinin organik ve tecanüslü bir bünyesi yerine ayrı cinsten iki ayrı toplumun üst üste yerleşmesinden doğan başka bir strüktür meydana geldiği, bunlarda toprakta çalışan yerlilerin işleyiş ve tasarruf tarzı ile onları yönelten beylerin mülkiyet tarzı ister istemez birbirinden ayrıldığı anlaşılıyor. Bu ülkelerdeki mülkiyet ve tasarruf şekli hakkında henüz yeteri kadar araştırma yapılmış değildir. Ancak yine buna ait bilgileri bir derecede İslam coğrafyacılarından İshahrî, İbn el-Fakih, İbn-i Havkal v.b. nın bu bölgedeki şehirlere dair verdikleri açıklamalardan öğreniyoruz.

Oxus halkı Mavere-ün-nehir gibi eskidenberi tarım ve endüstri ile uğraşmakta idiler. Bağcılık, hububat ekimi, bostancılık gelişmişti. Ferganeliler altın ve gümüş işliyor, başkaca birçok eşya yapıyorlardı. Çiftcilik, Cam endüstrisi, ipek kumaş dokuması dışarı ülkelere satacak derecede idi. Bu memleket Çin-Hindistan-İran hatta Bizans arasında ticaret yolu olduğu için bu bölgelerin mahsullerini naklediyor, transit ile zengişleşiyor, ayni zamanda bu endüstri dallarını da öğreniyorlardı. 6 ve 7. inci yüzyıllarda Sogd ve Buhara ipeği her yerde aranmakta idi. İbn Hordadbeh Sogd, Türk ve Çin ülkelerinden Uygur (Tuguzguz=Dokuz Oğuz) Hakanından bahsederken buradaki Türkler arasında ateşe tapan mecusîler, zındıklar (manişeistler) bulunduğunu, hükümdarın 12 demir kapılı büyük bir şehirde oturduğunu ve ehalisinin manişeistler (zanâdikâ) olduğunu, solunda Kimakların, önünde 300 fersah mesafede Çin'in bulunduğunu; Uygur (Tuguzguz) hükümdarının altın sırmadan çadırı olduğunu, sarayın yanında 900 adam bulunduğunu, ve bu sarayın 5 fersah mesafeden görüldüğünü Kimak melikinin ise adî çadırda oturduğunu ve onunla Taraz arasında 81 günlük bir yol olduğunu söyliyor[39]. İbn-i Hordabeh'e göre Uygur Türklerinin şehirleri Türk şehirleri arasında en büyükleridir. Sınırları Çin'e, Tibet'e Karluk, Kimak ve Oğuz (Guz) ve Cığız Türklerine (burada İbn-al-Fakih Cığız kelimesini Çigil diye okuyor ki daha doğrusu budur) Peçeneklere, Türkeşlere, Ezkeşlere, Kıpçaklara, Kırgızlara kadar uzanıyor. Bütün Uygur şehirleri on altı şehirdir. «Meyve ağaçları : Bakliyat, Arpa, Buğday, ve şeker kamışı yetişir.

İbn -el -Fakıh Türkistan şehirlerini anlatırken[40] bostanların ve meyve ağaçlarının bolluğundan, halkın sanat ehli olduğundan, bir çoğunun ticaretle uğraştıklarından bahsediyor. Bu vesileyle bir konuşmayı naklediyor : — Horasan halkından en doğrusu hangisi dir? dedi. — Buhara halkı diye cevap verdi. — Ekmek ve tuz bakımından en genişi hangisi? diye sordu. — Curcan

39) İbn-i Hordadbeh. Kitap al-memâlik ve'l mesâlik. Brill. 1909.

40) İbn al-Fakih. Ebu Bekr Ahmed Hemedanî, Kitab al - Buldan, 1906.

halkıdır, dedi. — Ziyafette, ikramda en iyi hangisi? dedi. — Semerkand halkı, dedi. — Dindarlıkta en mükemmeli hangisi? dedi. — Harzem halkı diye cevap verdi. — Dirayette en güzeli hangisi? diye sordu. — Merv halkı, dedi — Tedbir bakımından en zayıfı hangisi? dedi. — Nisabur halkı, dedi. Gayreti en az olanı hangisi? dedi; — Herat halkı, dedi. — Allahtan en az haberi olan hangisi? diye sordu. — Buşenc halkı, dedi. — En iyi ok atanı hangisi? dedi. — Cürcan ve Harzem, dir dedi. En ince görüşlü hangisi? diye sordu. — Merv halkı. dedi. Bu konuşma Maveraünnehir ve Horasan halkının karakterleri ve meziyetleri hakkında fikir vermekte olduğu gibi bu memleketlerin ticaret, sanat ve bağcılıkla uğraşan halkının çok ayrı cinsten, karmaşık tiplere ayrıldığını ve Orta Asya Türkleri gibi tecanüslü organik bir bütün teşkil etmediğini de gösterir. Bu memlekette Türklerin kalelere hâkim olmak suretiyle disiplinli bir idare kurmaları ve beylikler meydana getirmiş olmaları da bu suretle anlaşılır. Bununla beraber şehirlere ait verilen bilgi Türk memleketlerinde olduğu gibi burada da halkın bahçelerini kendi gayretleri ile ekip biçtiği, serf veya ortakcı kullanan derebeyi tipinin meydana gelmemiş olduğu tahmin edilebilir.

İbn-el-Fakih yukarı Nuşencan'dan Hakan -el-Toguzguz'un (Uygurlar Hakanı'nın) şehrine üç aylık yol vardır ki iri ufak köylerden geçer diyor ve «Horasan da vilâyetlerin umûmundan alınan bütün haraç 1.187.500 dirhem tutar» diye ilâve ediyor. Yine İbn-el-Fakih'a göre «Türk kavimlerinden Tuguzguzlar (Uygurlar) ile onların şehirleri Türk şehirlerinin en genişleridir Bu şehirlerin hududu Çin'e, Tibet'e, Oğuzlara, Peçeneklere, Türkeşlere, Özkeşlere, Kıpçaklara, Kırgızlara kadar uzanır. Bütün Türk şehirleri 16 şehir olup Uygurlar «Türk'ün Araplarıdır, aralarında en çok Manişeizm yayılmıştır. Türklerin garip hallerinden biri de istedikleri zaman yağmur yağdırmaları ve hasada sahip olmalarıdır.» Yakut -al -Hamavî Orta Asya şehirlerinde Esficab, Sogd, Sugdak v.b. ni anlatırken önceki bilgileri destekliyecek haberler veriyor[41]. Sogd için «suları bol, ağaçlıklı, kuşları renkli, bahçeleri ve çiçekleri zengin olduğunu Buhara ile Semerkand arasında pek çok kasaba ve köprü bulunduğunu, şehirlerinden en büyüğünün Semerkand olduğunu» söylüyor. «Sogd'un büyük şehri olan Semerkand'ı Ebrehe'nin torunu Şemmer 55 tarihinde aldı. Irak'dan Çin'e doğru ilerledi. Şehri kuşattı. Zabt etti. Pek çok kimseyi öldürdü. Kaleleri yıktırdı. Bundan dolayı Şemmerkent adını aldı» diyor[42]. İskender'in kurduğu şehrin 2 fersahlık daire şeklinde plânı olduğu söyleniyor. Orada bostanlar ve mezraalar varmış. 12 kapısı olduğu gibi her iki kapı arasında bir fersah mesafe varmış. Savaş için birçok burçlar yapılmış. Kale içinde çarşı ve pazarları, bahçeleri, bağları varmış. İçerde büyük bir Mescid-el-cami olduğu gibi sultanın sarayı bulunuyormuş. Şehrin içinden nehir geçiyormuş. Nehrin iki yanı kurşun hendeklerle taşmaya karşı korunmakta imiş. Nehir çarşının ortasından ve Bab-et-tâk diye tanınan bir yerden geçiyormuş. Burası Semerkand'ın en maruf yeri imiş. Mecusiler bu nehri yaz ve kış muhafaza etmişler, Nehirden şehrin sulanması için kanallar almışlar. Bu kanallarla bostanları suluyorlarmış. İçerisinde az da olsa akar suyu geçmeyen hiç bir ev ve dükkân yokmuş. Bostanlar ve ağaçlar o kadar çokmuş ki Kandezha'ya çıkınca şehrin binaları görülemezmiş; ağaçlar onları örtermiş. Fakat şehrin büyük çarşısının içerisinde su cereyanları,

41) Yakut al-Hamavî Mu'cem-el-büldan

42) Ebrehe İslâmiyetten önce Mekke üzerine yürüyen Habeş kumandanının adıdır ki onunla alakası şüphesiz olamaz. 55 tarihi de hiç bir şey ifade etmiyor.

kanallar ve kaynaklar varmış, Kahendez'de bir demirkapı olduğu gibi içerde de bir başka demirkapı bulunuyormuş. Said bin Osman 655. yılında vali tayin edilince (Muaviye zamanı) nehri geçmiş ve Semerkand'e inmiş, orayı muharasa etmiş. Şehre girince Kahendez'e iri taşlar atmış[43]. Şehir eşrafı çocuklarını rehin olarak vermişler. Rehinleri alarak oradan uzaklaşmış. H. 87 de Kuteybe nehri geçmiş, Buhara ve Şaş'a gaza etmiş, Semerkand'e inmiş, halkı ile barış yapmış; yalnız ateşgedelerde (Büyüt-ün-nîran) putlar bulundurmamak şartını koymuş. Oradan putları çıkarmış, puta tapmayı yasak etmiş ve onların yakılmasını emretmiş. Onları eli ile yakmış. Altın (mesâmir) den 50.000 miskal elde etmiş, şehri haraca bağlamış idi. İlk hicret yüzyılında Sogd memleketinin Zerdüşt ve kısmen Mani şeist inancında olduğu, zabtedilen yerlerin müslüman olmaktan ziyade haraca bağlandığı görülüyor.

Sogdiana ve Baktriana İlkçağda İranlı idi. Türklerin güneye doğru akını ile kısmen türkleşmiş, fakat yarı İranlı (Tacik) karakterini uzun bir süre muhafaza etmiştir. Nehrin ötesi (Müveraünnehir), Hıtay Oğuz ve Cengiz akınlarından sonra Türkleşmişlerdir. Fakat İlk çağdanberi bu bölgenin bozkırlarla çevrili oluşu nehirlerin sularını kanallarla yaymak, bozkırları sulamak için irrigation, bend ve baraj tesisleri kurmak zaruretini doğurmuştu. İslâm coğrafyacılarının Semerkand'e dair verdikleri açıklamalar su tesislerinin eskiliğini ve genişliğini gösteriyor. Bu tesisler şiddetli bir merkezî iktidar elinde büyük işçi kitlelerini çalıştırarak sağlanabilirdi. Bundan dolayı bu tarzda elde edilen toprakların bostanlar ve bahçeler gibi ailelere ve ferdlere değil, devlete ait olması gerekirdi. Ve bu tesisleri kuran devletin sıkı bir idareye, vergi sistemine ve kontrolüne sahip olması, bunun için de geniş bir memur sınıfı (bureaucratie) meydana getirmesi lâzımdı. Böyle bir sınıfın bulunduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Mogol istilâsı Uygur katiplerini kullanmak suretiyle bu sınıfı canlandırmış ve imparatorluğun her tarafında toprak rejimini ve vergi usullerini bu sınıf yardımı ile düzenlemişti. Cengiz İmparatorluğu parçalandıktan sonra da Timur devri bu hareketi kuvvetlendirdi. Maveraünnehir kanallarla sulandı. Timurun kanallarla toprakları sulama ve beslenmiş topraklara halkı yerleştirme işleri nüfusu artırdı[44]. Bu tesislerin nasıl işlediği Fasl-ül-hitab adı altında toplanan vakıf vesikaları külliyatında bulunmaktadır[45]. Timur zamanında Miyankal (eski Sogd ve eski Çağanyan) Khutt Helân, Tuharistan, Bedakhşan, Belkh taraflarında yeni açılan arklarla Türk oymaklarının yarı göçebe teşkilâtını muhafaza ederek yerleşmiş olduklarını görüyoruz. Z.V. Togan'a göre nehir ötesi ve Horasan'ın Türkleşmesinin ne derecede büyük bir iş olduğunu anlamak için şu noktaya dikkat etmek yeter. 10 uncu yüzyılda Istahrî ve Makdisî gibi islâm coğrafyacıları ve Selçuklular zamanında Sem'ânî'nin, Harzemşahlar zamanında Maveraünnehir de bulunan Yakut Hamavî'nin eserlerinde bu ülkelerde yüzlerce şehir, kasaba ve köy adları verilmektedir ki sonradan bunların adları olduğu gibi nüfusları da Türkleşmişlerdir. Bu kanallarla ve bendlerle sulama teşkilâtı İlkçağdanberi birçok medeniyetlerin doğuşunda rol oynamıştır. Montesquieu buna «Şark Despotizmi» dediği gibi. S. Mill de Avrupa demokrasilerinden ayıran başlıca vasfı burada göreceği halde[46]

43) Kandezha veya Kahendez burçların üzerinde en yüksek kule.

44) Z.V. Togan, Umûmî Türk Tarihine Giriş. Sh. 79.

45) Bu vakfiyelerin bir kısmı Fasl al-Hitâb adı altında toplanmış olup büyük bir külliyât teşkil etmektedir. Bunun tek nüshası Kâbil Umûmî Kütüphânesi'nde bulunmaktadır. (Zeki Velidi Hindistan yolu ile Türkiye'ye gelirken eserden notlar almış).

46) Stuart Mill, Liberté (Hüseyin Cahit Yalçın Çev.: Hürriyet) R.

zamanımızdaki araştırmalar bunun Asya'ya mahsus olmadığını eski Amerika kültürlerinde de benzerlerinin bulunduğunu gösterdi[47]. Burada toprak rejiminin doğurduğu hukukî mevzuat bakımından onlardan başlıcaları üzerinde duracağız.

Hammurabi kanununu ayırd eden vasıf tarım toprak ve ev kiralamasına, iş kiralamasına, her şekilde zenaatlar, hırfetlere ait hükümlerin genişliğidir. Orada eski kanunlardan hiç birinde bulunmıyan hukûkî mevzuat buluruz[48].

A) Subayları, memurları hükûmet tayin eder. ve hükûmete karşı sorumludurlar. Geçimleri devlet topraklarından kendilerine verilen bir bahçe veya tarladan ibaret olup bunlar bir nevi «timar» dır; bağışlanamaz, satılamaz, borç için haciz olunamazdı. Her timara bir miktar demirbaş hayvan bağlı idi. Subaylar kale muhafızlığına tayin olununca sınırlı bir topraktan başka gümüş olarak tahsisat da alırlardı.

B) Subaylar hükümdarın emirlerini kendileri icra ederlerdi; yerlerine başkalarını bırakamazlardı. Aksi halde idam edilir ve malları musadere edilirdi (Madde : 26). Askerî hizmet başına gidince, toprak ve mallarını korumak için oğullarına; oğul küçük ise koruma işini karılarına bırakırlardı. Dönüşte timarı geri alır ve yeniden çağırılıncıya kadar kendileri işletirlerdi.

C) Subay, hizmete gidişinden başlıyarak elindeki toprağı iyi korumağa, ekip biçmeğe, imâra mecburdur. Bu ödevleri yapmada üç yıl üst üste tenbellik ederse toprak üzerindeki hukukunu kaybeder ve orası başkasına verilirdi (Madde : 53). Memurun bu topraktan başka şahsî malları varsa onları dilediği gibi tasarruf ederdi (Madde : 44).

D) Memur düşmana esir düşerse şahsî malının fidye olarak verebilirdi. Tapınak veya saray ona avans vererek yardım edebilirdi. Fakat kendisi timarı toprağından fidye veremezdi. Timar memurun şahsına o kadar bağlı idi ki eyâlet valisi onu alamaz, tahsisatını da kesemezdi.

E) Toprağın ekilip biçilmesine sulanmasına, hayvanların otlakta otlatılmasına, ağaç dikilmesine, bahçelerin korunmasına dair hükümler Sümerlerde ve Babil de bir nevi tarım iktisadî levhası teşkil ederdi : Kiracı toprağı ekip biçmeğe, kiralama (icara), süresinin sonunda işlenmiş, hazırlanmış, sürülmüş, ekilmiş olarak geri vermeğe mecburdu. Onun kusuru yüzünden toprak hiç hasılât vermemişse komşunun buğday hasılâtı oranında kira (akçe) ve ödeme (tazminat) vermeğe mecburdu (Madde : 55). Tarım toprakları 1 - 3 yıl için kiraya verilirdi. Kiraya veren genel olarak hasılâtın yarısını veya 1/3 ünü alırdı. Yahut kiranın akçe (gümüş) olarak ödenmesi de şart konabilirdi.

F) Kiracı toprağa tasarruf edenin haklarını korumak şartiyle toprağı ikinci derecede başkalarına da kiraya verebilirdi. İlerde alacağı hasılât karşılığı ödünç de (istikraz) alabilirdi. Hasılâtı sel götürse veya kuraklıktan mahvolursa kiracı bir yıl faiz ödemekten affedilirdi (Madde : 48).

G) Mültezim toprağı sulamak için yapılan bendlerin korunmasından sorumlu idi. Onun ilgisizliği yüzünden civardaki ekinler su altında kalır ve mahvolursa zarar ve ziyanı vermeğe mecburdu. Gerekirse bütün malı ve mülkü, hatta kendisi satılırdı. İhmal yüzünden gerek arkların kapanmasından, gerek suların yanlış idare edilmesinden dolayı komşuya verilen zarar toprağın yüz ölçümüne göre bir miktar buğdayla ödenirdi (Madde : 53 - 56).

47) R. Karsten, La Civilisation de l'empire İnca, trad. de R. Juan, 1957, Payot.

48) Avram Galanti, Hammurabi Kanunu (Sümerlere ait bilgi bu eserden alınmıştır).

H) Bir tarlanın bahçe haline konmasında, özel hükümlere uyulurdu. O vakit kiralama «uzun kiralama» (İcâre-i tavîle) olurdu. Mültezimin, toprağı bellemek, ağaçların büyümesini beklemek için 4 yıl mühleti vardı. Beşinci yıl hasılâtı toprak sahibi ile eşit olarak bölüşürdü (Madde : 60). Fakat toprak sahibinde payını kendisinin seçmesi ve yerini belirlemesi yetkisi vardı (Madde : 61). «Mültezim» topraktan bir bölümün ekip, biçilmesini ihmâl ederse bu bölüm onun payına eklenirdi (Madde : 59 - 61).

İ) Bahçe haline konan tarla ekim yeri olup, mültezim söz verdiği işi yapmamışsa, bu süre bitince mültezim toprağı tarıma hazırlanmış olarak geri verir. Kiralama süresinin her yılı için toprak sahibinin mahrum kaldığı hasılâtı öderdi (Madde : 62)[49]. Bahçıvan bahçeyi ekip biçmezse ,mahsulü azaltırsa bahçe mahsulü konusunda gene ölçerek ödeme zorunda idi (Madde : 65). (*)

Hammurabi Kanununun bu hükümleri tamamen Bozkır toprakların kanallama ve sulama teşkilâtına, ve bu teşkilâtı idare eden bir memur sınıfına göre hazırlanmıştır. Fakat kanun dikkatli okununca toprakların yalnız tasarruf ve kiralama sistemine bağlı devlet toprağı olmadığını, şahısların mülkü olarak toprakların ve malların da bulunduğunu gösterir. Bu sistemde hükümdar bir kâhin — Kral (le roi-mage) dir. Devlet bir «evliyalık devleti» (Etat Charismatique) dir. Kutsallık bütün fikir, sanat ve teknik bu dinî - sihrî sistemin içinde erimiş, yahut onunla ifade edilmiştir. Müesseselerden birisinin bütün müesseseleri (dinî müessese ve değerin ötekileri) hükmü altına almasından ibaret olan bu sisteme bir müessese tahakkümü (domination) denebilir[50]. Burada hukûkî - iktisadî münasebetlerde ister istemez böyle bir sistemin normları halini alacaktır. Ceza ordalie şeklinde verilmektedir. Yani cezalandırma hükümdar veya onun memuru değil, dinî - sihrî kuvvettir. Ordalie'nin türlü şekillerine ilkel kabile toplumlarında olduğu gibi, kalıntılarına Orta - çağ Avrupasında da rastlanmaktadır[51]. En tanınmış şekilleri ateş ordalisi, su ordalisi dir. Meselâ Şehnâme'ye göre Siyavüş'e üvey annesi Sudâbe'nin iftirası üzerine suçluluğunu anlamak için kutsal ateşten geçirilmişti. Ortodokslar bugün bile bu eski inancın kalıntısı halinde bir yortularında «ateşten geçme» âyinini tekrarlamaktadırlar. Sümmerler ve Asûriler de kâhin — Kıralın, Mısır'da Firavun'un şahsında temsil edilen Charismatique iktidar ilkel toplumların merkezleşmesinden doğmuş olan dinî - sihrî baskı altındaki bir müesseseler sisteminin ifadesidir. Kanallar açma ve sulama teşkilâtı böyle bir sistemin yalnızca bir manzarasıdır. Çorak topraklar arasındaki büyük şehirler havzasında yaşıyan bütün kavimler, orada yaşadıkça kanallar açarak bu toprakları bereketlendirme zorundadırlar. Bu, o toplumların teknik müesseselerini meydana getirir. Fakat bu teknik yine onların bağlı oldukları müesseseler sistemine göre işler. Buradan bir bureaucratie ordusunun çıkması kendi başına bir şey ifade etmez. Ancak Charismatique inanç sisteminden doğan bir memur sınıfı kanal teşkilâtının yapılması ve korunmasını sağlıyan iktisadî - hukûkî münasebetler şebekesinin neden bu derecede şiddetli ve sıkı bir rolü olduğunu açıklar. Çünkü böyle bir bureaucratie sınıfı kanal ve sulama teşkilâtının bulunmadığı ülkelerde, meselâ Bizans'ta.

---

49) Avram Galanti, Hammurabi Kanunu, Sh. 35-60 İstanbul, 1925.

50) Frazer, Le Roi-magicien, Paul Geuthner, 1921 - Ayni konu için Bak.: Joachim Wach, La Sociologie religieuse.

51) Pirenne, Histoire du Moven - Age.

(*) Hrozny, Code hittite provenant de l'Asie Mineure 1972 Cardascia, Des lois assyriennes.. 1969

ihtilâlden sonraki Robespierre ve Napoléon Fransa'sında veya bugünkü Sovyet idaresinde de vardır; fakat bunlarda kâhin - Kırallar tahakkümü bulunmadığı için, hukûkî - iktisadî münasebetler şebekesi başka müesseselerin tahakkümleri şeklinde görünmektedir.

Halbuki bir kısım Marx'cılar bu genel bürokratlaşma olayını su tesisleri olayına bağlamak suretiyle esaslı bir yanlışlığa düşmekte ve toprak rejimini de bununla açıklamaya kalkmaktadırlar. Meselâ Godelier, Marx'ın yorumlamasından mülhem olarak yazdığı «Doğu tipi üretimi» hakkındaki denemesinde bu yanlışlığa saplanmış görünüyor[52]. Büyük Çin, Mısır, Aztek ve İncas v.b. imparatorluklarda köylüler ve zenaatcıların asiller ve memurlar aristokrasisi tarafından idare edildiğini, onlarda işletmenin ferdî olmadığını, çünkü angaryenin kollektif olduğunu vergi ile karışan toprak gelirinin üstün bir cemaat namına bir memur tarafından istendiğini söyliyor. Ona göre bu esirlik başka türlü bir üretişin ayırdedici vasfı olan Yunan - lâtin esirliğinden ayrıdır. «Bürokratik esirlik» başka bir zümre tarafından doğrudan doğruya ve kolektif işletilme suretiyle gerçekleşir. Burada yanlışlık Montesquieu ve Mill'in batı demokrasilerinin karakterini belirtmek için ileri sürdükleri «şark despotizmi» fikrinin aslında bir peşin hükme göre yorumlanmış olmasından ileri geliyor. Yanlışlık batı toplumlarına ait gözlemleri dünya kültürlerine acele yaymada ve hukukî - iktisadî münasebetler şebekesini bütün müesseseler sisteminin sebebi gibi görmektedir. Halbuki kölelik bütün insan toplumlarında belirli bir kutsallık çevresi dışındakilere barbar (insan dışı) gibi bakılmasından ve zümre içindekilerin çarpıcı (tabou) gücünden ileri gelen dokunulamazlığının zümre dışındakilerinde bulunmamasından doğmaktadır. Vahşilerde «insanlık» hududu belirli bir tabou ile çevrelenmiştir: Sosyal değerler ve müesseseler bu tabou'ya sahip olanlara aittir. Bundan dolayı tabou dışındakilerle münasebet aslî bir düşmanlık münasebetidir. İlk çağ başında birçok toplumlar savaşta yakalananları yığın halinde öldürürlerdi. Esirlerin öldürülüşüne ait Asûr-Keldan kabartmalarında hayli tasvirler vardır. Romalılar esirleri gladiateur'lere parçalatırlardı. Yunan - Roma'daki aileye bağlı kölelik müessesesi esirlerin öldürülmemesinden çok sonra doğmuş ve oldukça yumuşamış bir şekildi (*). Toprak rejimini yönelten memurlar ile toprağı işletenlerin münasebetine gelince, Hammurabi ve Asûr kanunlarının gösterdiği gibi burada hiçbir efendi-köle münasebeti yoktur. Toprak devletindir. Fakat kanun metni gösteriyor ki toprağın tasarruf hakkı onu işletene ve üzerinde çalışana aittir. Nitekim o toprağı rehin olarak veremez, borcunu ödeyemez, satamaz; ancak kendi mülkü ve malı varsa onunla bunları ödeyebilir. Köle toprağını işletenin yanında onun yardımcısı ve tamamlayıcısıdır. Gardan, Kafka veya Lukacs gibi «bürokrasi»yi «insanı şeyleştirici müessese» olarak tarif etmek başka, (**) onu yöneltici memur sınıfı ile, toprağı işletenler arasındaki münasebetten doğmuş özel bir «kölelik» şekli gibi savunmaya kalkmak büsbütün başkadır. Wittfogel, demokrasi önderlerinin ileri sürdükleri «şark despotizmi» fikrini onlara karşı kullanmaya kalktı. Ve Godelier'nin temelsiz farazıyesini desteklemeye çalıştı[53]. Bureaucratie'yi kişiliği ortadan kaldırıcı, şeyleşti-

---

52) Godelier, Le mode de production asitique, et les schèmes marxister. 1962. Paris.

53) Karl Wittfogel, Le despotisme oriental, édit de Minuit, 1964.

54) Lukacs, Histoire et Couscience de classe. - Kafka, Chateau (Bureaucratie nin şeyleştirmedine ait roman).

*) Westermarck, Origine et Développement des Idées morales, trad. par R. Godet, 1929 Payot.

**) İnstitution réificatrice.

rici (réificateur) vasfı yanında[54] bütün insanî faaliyetleri rasyonelleştirici, verimi çoğa çıkarıcı vasfı ile de tanımalıdır[55]. Onun bu ikinci vasfı üzerinde başlıca Max Weber durdu. Eğer böyle olmasaydı sosyalist rejim tarafından bu kadar hararetle tutulmazdı. Nitekim ayni müessesenin şeyleştirici (réificateur) ve kişiliği kaldırıcı vasfından şikâyet edenler sosyalist rejimler içinde de ona sırf bu bakımdan hücum etmektedirler[56]. Ancak unutuluyor ki «bürokratlaşma» kendi başına alınınca şuursuz bir makinedir. Bu makine, bütün makineler gibi iyiye de kullanılabilir, kötüye de. Eski Mısır'ın «Kâtip» tipi yerine «uzman» (spécialiste) tipini koyunca, yani bürokrasi şuurlu bir makine haline getirilince bu sakınca ortadan kalkar.

Halbuki Hammurabi zamanında toprak üzerinde özel tasarruf hakkı gelişmişti. Ev ve tarla, tüccar malları gibi bazan tamamı, bazan bir kısmı satılırdı, değiştirilirdi. Toprağın geri verilmesi hakkı vardı. Bu hakka göre satan, hatta satanın akrabası satılan toprağı bedeli karşılığı satın alandan yine para karşılığı geri vermesini isteyebilirdi. Toprak peşin para ile yahut veresiye satın alınırdı. Yazılı satış sözleşmesi bedelin ödenmesi sırasında alıcıya teslim edilir; veresiye muamelelerde başka türlü yazılı sözleşme (mukavele) yapılırdı. Kiralama sözleşmeleri türlü sürelerle yapılır ve kiralama hiç bir mülk hakkı doğurmazdı. Bir yıl, hatta on yıl süre ile yapılan kiralamaya ve kiralanan binanın boşaltılmasına ait vesikalar vardır[57]. Tarla veya binayı boşaltma şartları da ayrıca sözleşmelerde zikredilirdi. Mülk alım satımı vesika ile tesbit edilirdi. Tarım işleri ve muameleleri (transaction) Hammurabi den 1600 yıl sonra hemen ayniyle kalmıştır. Toprağı ya sahibi, yahut sahibinin tayin ettiği bir kimse işletirdi. Ayrıca toprak kiraya verilir ve bu türlü kiralama bazan ortaklık ile olurdu. Bir toprak yönetimini üzerine alan kimse bu toprağın yalnız müdürü değil, güvenilir kimse idi. Görevini kötüye kullanırsa cezalandırılırdı. İşçinin gündelikleri işçinin yaşına, iş mevsimine göre değişir, bazan işçiden «kefil» istenirdi. Bu tarzda türlü gündelik sözleşmeleri vardı. Barajlar ve su kanalları işlemleri tarım işlemlerine bağlı idi. Bendler ve bozuk kanallar yüzünden komşusuna zarar veren kimse, zarardan dolayı sorumlu tutulurdu.

Kanallarla sulamanın geniş mikyasta uygulandığı başka bir ülke, Türklerin yüzyılarca temasta bulundukları Çin idi. Marx'cı yeni yazarlar «Şark despotizmi» ni kendi görüşleri ile açıklamak için bu bölgeden de misaller veriyorlar. Fakat Çin tarihi onların basitleştirici izahına sığmıyacak kadar çeşitlilik göstermektedir. Çin toplumunun geçirdiği evrim içinde müessese ve zümreler sisteminin değişikliğine göre toprak rejimi çeşitli manzaralar almıştır. Çin uzun bir süre klanların yaşadığı bir ülke idi. Bu sosyal bünye kasabaların kalelere bağlanmasıyla feodal şekil almış, fakat Mançu - Moğol Türk akınları Çin'i imparatorluk haline getirmiştir. Ancak bu evrensel monarşi fikrinin Çin'e ne zaman girdiği, nerede başladığını, feodalite mefhumunun ona bağlı olup olmadığını söylemek imkânsızdır. Çin feodalitesinin batıdakinden büsbütün başka bir tarihi vardır. Onun kaynağı çok çeşitlidir ve toplum düzeninde birçok eski unsurlar işe karışmıştır. Fakat zamanı Avrupadaki gibi olmayıp, Çin'de başlaması bilinen zamanları çok aşmaktadır. Mitolojik hükümdar Yu ilk feodal olarak

55) Coşkun San, Max Weber'de hukukun ve meşru otoritenin sosyolojik analizi, 1970

56) Milovan Djilas, La deuxiéme classe; aynı yazar, Une société inparfaite (le communisme désintégré) 1961

57) Avram Galanti, Hammurabi Kanunu, Sh.: 68-72.

görünüyor[58]. Ancak Çin'in özelliği imparatorluk ve feodal bünye yanında eski köy kuruluşu ve klanların kalıntıları halinde yanyana devam etmesidir. Çin tarihinin gelenekciliği binlerce yıllık eski âdetlerin bugüne kadar devamı, Çin'e dışdan gelen akınlar veya fikirlerin bir süre sonra Çin geleneği içinde onun tarafından tam özümsenmiş bir hal alması bu sosyal strüktür'ün neticeleridir. Çin sosyal müesseseleri aslında ana soylu (matrimoniale) aile temeline dayanmaktadır. Kadın ölen kocanın kardeşi ile tekrar evlenir. Evlenme zümreleri bu tarzda sınırlanmıştır. Fakat bu ana soyluluk ailenin birçok karılı olması (polygynique) neticesini doğurur[59]. Bu yüzden ev büyük ve çocuklar çoktur. Çin aile müessesesinde din, ahlâk, sanat, fikir ve teknik olarak bütün Çin kültür müesseseleri birleşmektedir. Evlenmeden önceki nişanlılık merasiminde düğünde söylenen şarkılarda, hatta Çin evlerindeki ev eşyası üzerindeki figürlerde bu matrimonial gelenekci bünyenin işaretleri vardır. Bu geleneğin en bariz vasıflarından biri yeryüzünün kutsal yönlere göre ayrılmasıdır ki Çin'in yerli dini Taoisme'ın temelini teşkil eder. Tabiatın, tabiat bölgelerindeki canlı ve cansız şeylerin de bu yön bölünüşüne bağlı olarak sıralanması Çin'e mahsus değildir. Yerli Amerika, Avusturalya vahşilerinde altaique kavimlerde de benzerlerine rastlanmaktadır[60]. Bu suretle eşya unsurlar, neviler, sayılar olarak kategorilere ayrılır ve toplum tabiatla birlikte bir strüktür teşkil eder[61]. Structuraliste'lerin bu açıklayış tarzları ile, işin doğrusu, Durkheim'in sosyolojik açıklaması arasında, zannettikleri kadar büyük fark yoktur ve Ziya Gökalp bunu Çin - Türk kozmogonisinin sosyal strüktürüne ait karşılaştırmaları ile çok güzel göstermişti[62]. Binlerce yıldanberi Çin'de Yin ve Yang denen, biri yeri, öteki gökü temsil eden iki ilke-fikir hâkimdi. Bunlar âlemde bulunan bütün şeyleri ikiye ayıran iki cins idi. Meselâ ay, soğuk, kabuklu hayvanlar, kıraliçe, gıdalar, su, âyinler - mamûl eşya, 2 sayısı, yağmur v.b. Yin'e aittir. Güneş, ısı, kuşlar, kıral, içki, ağaç, müzik, işlenmemiş şeyler, 3 sayısı, şimşek v.b. Yang'a aittir. Biri yerin, öteki göğün Tanrısıdır. Türklerde de nitekim Asra yir - Gök Tanrı iki tamamlayıcı prensiptir. Ancak Orhon anıtlarında görülen Gök Tanrı'nın üstünlüğü Türk kozmogonisini tektanrıcılığa doğru gitmek üzere Çin'den uzaklaştırıyor. Ayni ikili bölüm Japonlarda ve başka uzak doğu kavimlerinde vardı. Çine Buddizmin girişinden sonra da bu temel fikir yaşamıştır[63]. İkili bölümün Gök Tanrı fikrinin Çin'e dışardanmı geldiği, Çin'den mi öteki Asya kavimlerine yayıldığını incelenmenin yeri burası değildir. Gerçek olan Türklerde gördüğümüz kozmogoni ve sosyal düzenin uzak doğu medeniyetinde ortak temellere dayanmasıdır.

Çin'in geçirdiği sosyal evrimde başlıca dönüm noktası Tchong Kouo yani Çin konfederasyonunun kurulmasıdır. M.Ö. 3 - 8 inci yüzyıllarda feodal kuvvetler göçebe akınlarına karşı duran küçük devletleri doğurmuş, Tchouen Tsieou devrinin başında federal şekilden çıkarak Çin Birliği kurulmuştur. Konfederasyon türlü önemlilikteki senyörlükleri topluyordu. Bunlar siyasî bağlardan ziyade kültür bağları ile

58) Von O. Franke, Zur Beurteilung des chincsischen Lehnswesens (Sitzungsberichte der preussischen Akademie des Wissenschaft 1928) Sonderabdruck.

59) Marcel Granet, Etudes Sociologiques sur la Chine. P.U.F. 1953. P. 32 - 62. (Feodal zamanlarda Çin Toplumu)

60) E. Durkheim et M Mauss. Essai sur quelques classifications premitives. (Année Soc. Vol. 6).

61) Claude Lévi - Strauss. La Pensée Sauvage. Plon. 1962. PP. 48 (Totem sınıfları mantıki).

62) Ziya Gökalp, Eski Türklerde İçtimaî Teşkilât) (Millî Tetebbülar M. No: 3. 1331).

63) M. Granet Zikredilen eser. Sh. 146 -155.

birleşiyorlardı. Aralarında nesep (généalogie) bağı, soyadı, karşılıklı evlenme zümreleri vardı. Senyörlükler arasında hiyerarşi kuruluyordu. Merkezin başlıca devletleri Tcheou kirallık devleti ile birlikte Wei ve Song senyörlükleri idi. Feodal kuvvetler gittikçe bu merkezî devletin hükmü altına girmekte idi[64]. M.Ö. 6. yüzyılda savaşçı kırallıklar devrinde eyâlet malikâneleri kuruldu. Tsin ve sonra Tchou hanedanları geldi. Tsin'ler atlı ve yaya kuvvetler ile düzenli ordu kurdular. Öteki devlet ler feodal savaş tarzına devam ettikle ri sırada bunlar orduları ile üstünlüğü sağladılar. Böylece göçebe akınlarını durduran ve Hun'ların baskısından kurtulan Çin, imparatorluk halini aldı[65]. Yukarı Çin'den geçen büyük nehir sularını kanal ve sulama te'sisleri ile memlekete yayarak geniş tarım memleketi oldu. Eski efsaneler ekip biçmenin bilinmediği zamanlarda insanların çalılıkta yaşadıklarını anlatıyorlardı. Şimdi sulama te'sisleri çiftciliği birdenbire artırmıştı. Çin'liler el emeği ile tarlalarından büyük mahsul alıyorlardı. Köylüler basit timar mültezimleri idi, toprak yalnız senyöre aitti. M.Ö. 3-4 üncü yüzyıllarda devlet tarlaları çiftcilere dağıtmıştı. Bunlar her biri daha küçük dokuz kareye bölünmek (tsing), üzere karelere ayrılmıştı. 8 aile bir merkezî kareyi (tchou sistemi) senyör adına ekip biçiyor ve bütün mahsulün 1/9 unu prensin hazinesine veriyordu. Her memleketin toprakları senyörle asiller arasında bölünmüştü. (Kamu topraklarına Kong tien, ve kamu toprağından ayrılan Patrimonial mülklere Seu tien deniyordu. Köylüler bir nevi serflikle yere bağlı tenancier'ler idi[66]. Toprakların belirli zamanlarda eşit hisselere ayrılmasına gelince, bu Han sülâlesi zamanında düşünülmüş idarî bir hayaldi. İlk büyük devletler (imparatorlar) yeni topraklar yaratarak ve halkı yerleştirerek memleketi kolonileştiriyorlardı. Bu sosyal kuruluş temelinde Çinin kutsal yerlere, sitelere, dayanışmayı kuran confrérie'lere sahip olmasından ileri geliyordu[67]. Bu müesseseler temeli üzerinde klanlardan başlıyarak feodallere kadar çıkan potlatch müessesesinin başlıca neticesi üstün iktidar (suzerain) ile tabi iktidar (vassal) arasında inançlara dayanan bir sözleşmenin kurulması Çin inféodation'ını doğurdu. Üstün - aşağı arasında kurulan sağlam hiyerarşi batı Orta çağından daha eski tarihte başladı. Kong-Tseu ahlâkının hükümdar-halk, baba-oğul, Koca-karı arasındaki üçlü bağlılık sistemini meydana getirdi[68]. Feodal mertebelenme imparatorun kutsal merkezinde toplanıyor. Çin böylece bütün mertebeler arasındaki dayanışmayla toprak ve üretim rejimini kuruyordu.

Fakat bu sistem bir nevi zaamet usulünün M.Ö. 4-12 inci yüzyıllar arasında hüküm sürmesine mani olmamıştır. Böylece «zaamet obası» meydana gelmiştir ki her «oba» - gördüğünüz gibi - bir toprak parçası üzerindeki 8 aileden ibarettir. Bunların topraklarından bir kısmı bedence sağlam kimseler arasında eşit olarak bölüşülür, ekilip biçilirdi. Öteki kısımlar koru, otlak ve boş toprak olarak kalırdı[69]. Yakın zamana kadar çiftçi «oba» ya bağlı idi, başka yere gitme gücü yoktu. Oba nın fertleri karşılıklı birbirine yardıma mecbur ve ortak bir sorumluluğa bağlı

64) Marcel Granet, La Civilisation Chinoise (Evolotion de l'Humanité. 1925. p. 79 - 106.

65) M. Granet, Ayni eser, Sh. 108-158 '(imparatorluk).

66) M. Granet, Ayni eser, Sh. 165-207 (Toprak rejimi ve tarım hayatı).

67) M. Granet, Ayni eser, Sh. 208-24 (Confrérie'ler : Kutsal yerler ve siteler).

68) Mahmut Esat, Tarih-i İlmi Hukuk, 1331 r. Sh. 89.

69) Bunun Kong Fou-Tseu tarafından ifade edilen ahlâkî şekli «avlatlık dini» (piété filiale) diye tanınmaktadır.

idi. Fakat zaamet usulü merkeziyetci olan Çin hanedanlarının istibdadına aykırı idi. Çin bilginleri de bu usule düşman idiler. Başlıca Kong Fou onu esasından kaldırmaya çalıştı. M.Ö. 4 üncü yüzyılda bu usul ortadan kalktı ve bütün kuvvet millî birliğin temsilcisi olan imparatorda toplandı[69]. Bu sırada tarım obaları dağılarak her yerde ferdî mülkiyet kuruldu. Fakat çok geçmeden servet eşitsizliği, bunun sosyal ve siyasî sonuçları meydana çıktı. Buna çare olmak üzere bir takım tedbirlere başvuruldu :

1) M.Ö. 9 uncu yüzyılda ferdî mülkler, yaklaşık olarak, en çok 10 hektara indirildi. Fazlası obalara dağıtılmak istendi.

2) 1069 da daha esaslı tedbir olarak imparatorluk emri ile yeniden «oba» usulü kuruldu; toprakların asıl sahibi devlet oluyor ve bütün uyruklulara çalışmayla elde edilen mahsulü devlet dağıtıyordu. Bu teşkilât zorla kabul ettirildi; fakat netice memleketin harap olmasına sebep oldu. 15 yıl sonra kendiliğinden kalktı.

3) Mogol istilâsından (Kobilay idaresinden) sonra yeni hükûmet askerî zaametler kurmayı denedi ise de, öteki gibi bu da başarılı olmadı.

4) 20. inci yüzyıldanberi toprak mülkiyeti, batı memleketleri gibi kadastro usulüne ve tahrir defterlerine dayanmaktadır[70].

Bu sosyal değişmelerin sonucunda Çinde toprak tasarrufu kanunları meydana geldi. Toprak tasarrufu devlet tarafından pek cüz'î bir vergi karşılığı verilen «imtiyaz» sayılırdı. Bu imtiyaz ancak verginin ödenmemesi halinde kaldırıldı. Hükûmet bunun için bir tasarruf senedi verir, bu sened mülkler defterine kaydedilerek kadastro dairelerinde saklanır. Aile babası toprağı satabilir. Fakat pazarlığı önce en yakın akrabasına bildirme zorundaydı. Bildirmezse onların satılanı geri almaya hakları vardı. Bazen bir toprakta iki tasarruf edici (possesseur) birleşir : Biri toprağın yüzüne, öteki alt tabakasına tasarruf eder, birincisi ikincinin «çiftcisi» sayılıp ona yıllık bir irad verirdi. Toprağa tasarruf eden ziraatı durdurmağa yetkili değildi. Üç yıl üst üste ziraatı bırakırsa toprak devlete kalır, O da başka birisine verirdi. Eğer toprağa iyi bakılmazsa hükûmet bundan dolayı «Oba» nın başkanını sorguya çeker, onu 20-100 bambou değneği vurarak döğerdi. Mevat topraklar ilk işgal eden tarafından kazanılırdı. Kazanmanın bölge hükûmetine bildirilmesi şartiyle ilk yıllarda bu topraklar vergiden muaf sayılırdı. Bu münasebetle lahkî topraklar ve su kanallarının yöneltilmesine ait ayrıntılı hükümler meydana getirilmiştir. Burada toprak hükümleri bakımından Summer Asûr, hatta Mısır ile apaçık benzeyişler görülmektedir.

Moğollar kendi yasalarını, istilâ ettikleri Türk ülkelerinde uyguladılar Mogol imparatorluğu Uygur'ları kendi idaresinin bürokratik sisteminde yazıcı bir sınıf olarak kullandı. Uygur harfleriyle ve Türkçe yazılıyordu. Fakat az sonra İslâm - Türk ülkeleri Arap harflerine geçtiler. Moğollar, İran ve Anadolu'da Selçukluların kullandıkları İranlı kâtiplerden faydalandılar ve toprak vergi rejiminde Selçuklular gibi yine Farsca yazdılar. Cengiz yasası 100-120 yıl kadar sürmemiş olan Mogol imparatorluğu ile beraber ortadan kalktı. Anadolu'nun Moğollar tarafından idaresi zamanında toprak ve vergi rejimi onların yasalarına göre uygulandı. Buna karşı Mahmut Esat efendinin gösterdiği gibi Çüngari ve Turgut Birleşik kabileleri bir Türk kanunu yaptılar. Çüngari'nin 3 kabilesi Turgut'larla birleşerek «Dört Oyrat» adıyla bir konfederasyon kurdular. Bu ye

70) Mahmut Esat, Ayni eser, Sh. 912.

ni örgüt Çeçen Bitik adıyla bir kanun yaptı. Bu kanun 18 inci yüz yıla kadar yaşadı. Pallas Moğolistan gezisi sırasında bu kanunu görmüş ve 1776 da yazdığı «Moğol Halkına ait tarihi bilgiler» adlı kitabında bu kanunun bazı kısımlarını yayınlamıştır. Ayrıca 17 inci yüzyılda «Kalmuklar Kanunu» ayrıntılı ve mükemmel bir kanun olarak doğdu. 1640 da ulusun 24 boy başkanı tarafından temsil edilen «oyratlar birliği» 114 maddelik bir kanun (Codex) kabul etmişti ki, sonra buna 1689 da tamamlayıcı maddeler katıldı. Bu Türk kanunları Moğol yasasından daha esaslı olduğu halde istilacı bir imparatorluk elinde her tarafa yayılmadığı için onun kadar tanınmadı. Moğol yasası Türk töresinden, geleneklerinden, Çin kanunlarından ilham almış görünüyor. Ancak Moğol imparatorluğunun çabuk sönmesi bu kanunun derin iz bırakmasına engel oldu. Türk töresi ise-burada zikrettiklerimiz bir yana bırakılırsa - âdetler hukuku (droit coutumier) şeklinde olduğu için hukuk kurallarına göre tesbit edilemedi. Türk kanunları ancak bu törenin İslâm kanunu (şeriat) ile birleşmesinden sonra doğmuştu.

* * *

Müslüman - Türk ülkelerinde toprak ve üretim rejimi nasıl kuruldu ? Bu soruya türlü şekillerde cevap verenler olmuştur :

1) Müslüman-Türk toprak hukuku eski Türk geleneklerinin devamıdır[71]. Böyle düşünenler Nızam-ül-mülk'ün «Siyasetname» sinde ki *İkta sistemi* ni Orta Asyadaki boy beyleri arasında zabtedilen toprağın bölünmesi geleneğine bağlamaya çalışıyorlar. Fakat ne bunu kesin olarak isbat edecek kanıtlar vardır. Ne de Orta Asya toprak rejiminin Uzak-Doğu medeniyetinde ortak müesseseler dışında tam orijinalliği iddia edilebilir. Önceki bölümde Gök Türkler devletinde toprakla devletin sıkı münasebetini bazı tahminere da yanarak işaret etmiş bununla beraber Tarhanlıkların-hiç değilse dokuz kuşak toprak mülkiyetine sahip olduklarını görmüştük. Burada göçebe çoğunluğuna dayanan esasta sürülerine otlak arıyan Türk devletleri ile nehir bölgelerinde kurulmuş tarım, bostancılık bağcılığa dayanan küçük yerleşik Türk devletleri arasında gösterdiğimiz farkı hatırlatalım. Ayrıca İlk - çağdanberi İran-Türk etkilerinin karşılaştığı ve birbirine karıştığı batı Türkistan da Helen ve İran imparatorlarının bu topraklarda kanallar açtıkları ve su tesisleri yaptıklarını, ziraati geliştirdiklerini. sonradan Türkleşen halkın bu kanallardan faydalanarak ayni bölgelerde şehir civarındaki bağ, bostan gibi aile mülklerini işlettiklerini de işaret edelim. Buna bir de İdil-Ural bölgesinde Hazar'ların, Demirkapı tarafında Türkeşlerin yerleşik hayatları olduğunu ve Hazar'ların birçok bağımsız ve büyük mülk sahibi beylikleri idare ettiklerini de katalım. Hazarlar arasında Türklerin kendi dini olan Gök Tanrı inancından başka Musevi dininin hıristiyanlık ve müslümanlığın yayılmış olduğunu, Hazar hanlarının dört dindeki uyruklularını idare etmek için dört ayrı vezir kullandıklarını, iktidarı ancak onlar arasında dengeyi bularak sağladıklarını; hıristiyanlığın (Codex Comanicus) Türkler arasına girdiği

71) Osmanlı müesseselerinde Orta Asya tesirlerinin üstün yeri olduğunu söyliyenlerin başında Ziya Gökalp ve onu takip eden Fuat Köprülü gelir. Bu ikincisi «Bizans müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine tesiri», «Osmanlı Devletinin Kuruluşu» ve «Bektaşilik'te Şamanizim'in tesiri» adlı yazıları ile bu Orta Asya tesiri tezini, eski görüşlere karşı, hararetle savundu. Ondan sonra da bu görüşü daha ölçülü bir şekilde savunanlar oldu. Bugün Claude Cohen başka tesirlerin yanında Orta Asya geleneğini inkâr etmeyen batılı yazardır. Bernard Lewis de Türk araştırmalarına karşı sempatik görünen sathî bir eser yayınladı.

gibi Hazar Hanlarının Bizans imparatorluğu ile evlenme bağı kurmak üzere sıkı münasebetleri olduğunu, hatta Bizansta Hazar aslından bir hanedanın bir süre iktidar mevkiine gelmiş olduğunu; bu tarzda yöneltilen bir ülkenin toprak rejiminde ferdî mülkiyetin başka Türk ülkelerinden çok daha geniş yeri olacağını da katalım.

2 — Bir kısım iktisatcılar, özellikle klâsik Marxist'ler batıdaki feodalizm rejiminin benzerini doğuda da aramak için araştırmalar yapma zahmetine bile girmemişlerdi[72]. Onlara göre insan toplumları-farklı şartlarda az çok farklar göstermekle beraber-batıda doğuda Orta-çağ burglarından feodal üretim şekline, toprak köleliğine, oradan senyörlere bağlı şehirler halkına (vilain) ve burjuvazinin doğuşuna geçmişlerdir. Doğuda batıya az çok benzer bir tarzda feodalizm, toprağa bağlı mertebe sistemi kurulmuş, feodallerin merkezleşmesi imparatorluğu meydana getirmiştir. Fakat Marx'ın kendisi batı ile doğu arasındaki kapitalizmin teşekkül edememesi bakımından bariz farka dikkat etmiş ise de, bunu sağlam araştırmalarla açıklamaya çalışacak yerde doğu ülkelerinin coğrafî yetmezliğinde arıyarak «doğu tipi üretim» diye bir tip icadına kalkışmıştı[73]. Ancak sonradan gelenler bu eksikliği farkederek doğu tipi üretimin sebeplerine nüfuz etmeye çalıştılar, bunu yine coğrafi faktörle ilişiği olan kanallar ve sulama tesislerinin doğurduğu özel tipte «doğu despotluğu» dedikleri tipte görmeğe çalıştılar[74]. Bundan önceki bölümde bu hadisenin meydana çıktığı yerlerde sebep değil netice olduğunu; bu özel üretimin bütün sosyal müesseseler sistemine bağlı olarak tetkik edilmesi gerektiğini söylemiştik. Ayrıca şunu da işaret ettik ki Roma ve Bizansta, İhtilâl ve Napoléon Fransası gibi, hatta sovyet idaresi gibi yerlerde despotluğun ve ona bağlı olan Bureaucrate sistemin söz konusu sulama tesisleri ile hiç bir ilişiği yoktur. Çeşitli durumlarda meydana çıkan ağır disiplin (bazan Ortodoks taassubu, bazan ihtilâh fikirlerinin üstünlüğü ile birleşik olarak) bu neticeleri doğurabiilr.

Seignobos, Milioukos'un «Rusya Tarihi»ne yazdığı önsözde şöyle diyor; «Fransada eskidenberi serf gibi toprağa bağlı olan köylüler yavaş yavaş serflikten serbest mülkiyet haline yükseldikleri halde Rusyada komşu millet-lere karşı ortak savunma zarureti prensin mutlak iktidarını arttırmış ve çok fakir bir memlekette savaş araçları üstün bir sınıf meydana getirmişlerdir.

72) Bunun için 1920-25 yılları arasındaki Türkiye'de araştırmaları, yayınlar yabanları zikredelim.

73) «İktisat İlminin Tenkidi» adlı kitabında (1857-58) kapitalizmden önceki üretim şekillerinden bahsederken Marx, «Şark despotizmi» ne dokunuyor. [c. 2, sh pp. 312, édit. Pléiade] Burada «serbest işin para ile değiştirilmesinden ibaret iktisatdan başka serbest işle onu gerçekleştiren şartların ayrıldığı bir şekli görüyor. Orada işçi topraktan ayrılmıştır. Hür mülkiyet kaybolmuş ve kökü sark «komün» ü olan ortak mülkiyet çıkmıştı Burada ferdin işçi statüsü yoktur. Bu toprak mülkivetinin ilk şeklinde tabii «Cemaat» ilk şarttır. Kabile cemaati mülk sahibidir. Toprak, cemaatindir. Bu cemaatler birleşerek Asya tipi büyük iktidarları meydana getirir.» — 115 sene önce verilmiş olan bu hüküm etnolojinin çok kifayetsiz verilerine dayanıyordu. O zamandan beri sosyal antropoloji ve etnolojideki sayısız araştırmalar «iptidai komün», denen farazıyenin hayalden ibaret olduğunu gösterdi. Polynesia, Melanesia vahşilerinde, meselâ Trobriand adalarında deniz avı için herkesin kendi sandalı (pirogue), kendi av aletleri, köyde kendi kulübesi vardır. Tabou (kutsal) olan canlılara dokunulamadığı için, kara avında yalnız kutsal olmayan (profane) hayvanlar avlanabilir. Bundan dolayı kabilenin her fratrisinin belirli avlanma sahaları vardır. Aynı şey, yer değiştiren kabilelerde sürülerin otlak sahaları için söylenebilir. Öyle ise bu cemiyetlerde kollektif mülkiyet yanında ferdî mülkiyet de vardır [Malinowsky, İptidai Cemiyette cüzüm ve âdetler, çev. Ercüment Atabay, Sosyoloji Dergisi, Sayı : 1, 1942 - ,Robert King Merton, Elements de methode sociologique, Plon, 1953, pp - 129 - 130]

74) Fakat zamanımızda Godelier gibi yazarlar bu işaret üzerinde durarak «Geri Kalmış Memleketler» «Gelişmemiş Ülkeler» ile Marx 'ın «Doğu tipi üretim» kavramını birbirine bağlamakta ve bu fikri Unesco edebiyatı içine sokmaktadır. «Tensions et Conflits», Unesco yayını (Kollektif) 1952.

Orada servetin biricik kaynağı olan toprak köylülerin çalışması ile değer kazanıyordu. Köylüler böylece serflik derecesine düşmüşlerdir[75]. Pirenne Carolengien'ler ile Varégue'ler zamanında, Fransa ile Rus imparatorluğu arasındaki apaçık zıdlığı tesbit ediyor. «XI. inci yüz yıl akınları Kiev ticaretini ortadan kaldırıyor. Ve bunun sonucunda Rusyanın dış pazarlarla münasebeti kesiliyor.»

Bratianiu'ye göre bu karşılaştırmapek çokları tarafından yapılmıştır. Romadaki «colon»luk ile batı feodalizmindeki Servage arasında farkı açıkca göstermiştir. İnsanı toprağa bağlıyan rabıta feodal devletle birdenbire doğmuş değildir. Batıda Roma imparatorluğu yıkıldıktan sonra da vardı. Roma hukukunda, çok uzak ta olsa, izleri görülüyor. Doğuda klâsik «colon« adı kaybolmuş ise de toprağa bağlılık (glébe) rejimi şaşılacak derecede tekrar dirilmiştir. Romada Colon'un devamlı olarak toprağa bağlanmasının genel şartları 12 yüz yıl sonra doğu Avrupa devletlerinde takrar meydana çıkmıştır. Halbuki onlar Orta-çağdaki feodal sistemin şahsî bağlılık ilişkilerini bilmiyorlardı. Romadaki Colon müessesesi için «mülk ile mertebeyi soydan gelen bir karakter haline koyacak derecede hukukî bir sisteme bağlı bir devletin ihtiyaçlarından doğmuş» olduğunu söylemede haklıdır[76].

Bratianu bu kitabında Bizans müessesesinin özelliği üzerinde duruyor. Ona göre gerçek mülkiyet ve köylü komünü (nahiye) Bizansta mevcut olabilir. Nitekim 7 ve 8 inci yüz yıllarda «colon» un kaybolduğuna dair hiç bir vesika yoktur. Constanesco'nun yeni vergi reformunun Bizansta Dioclétien reformunu değiştirdiği faraziyesi dikkate değer. Buna göre bu yeni reform toprak vergisini mülkiyete, şahsî vergiyi (kapnikon'u) mülkiyetsiz çiftciye ödetmek üzere insanı toprağa bağlanmaktan kurtarıyordu. Roma Capitation'unu başka bir adla devam ettiren bu vergi serbest köylüden istenmemişti. Bu tarihte köylünün toprağa bağlılığının kat'î bir surette kırıldığı iddia edilemez. Daha doğrusu Bratianu'ya göre toprağa bağlı serflik hür köylü mülkiyeti lehine büyük değişikliğe uğramıştır[77].

Türklerin Anadoluyu işgal ettikleri 11. inci yüz yılda Bizans toprak rejimi tarihinin üçüncü safhasına ulaşıyoruz, ki burada feodalizmin «köy» leri ve haçlı seferlerinin üstünlük verdiği Bizans «devlet» i senyörler önünde geriliyor. Ve toprak çiftçileri üzerindeki haklarını onlara bırakıyor. Bu devir eski colon bağından ziyade senyörlük rejiminde serfliğe daha çok benziyen Proika yükünü-meydana çıkarıyor. Bu kelime Bizans feodalizminin ortaya çıktığını gösteriyor. Pronoia'nın gelişmesi bunu açıkca gösteriyor. Bratianu'ya göre aralarında tesir aramak imkânsız olacak kadar birbirinden uzak olan iki rejimin yani Habsbourgların askerî idaresi ile Bizans imparatorluğunun Confin'lerinin yine de ortak bir sebebi vardır ki, o da her ikisinde benzer vergi zarureti ve üretimi kontrol etmek ve işletmek için gereken el işçiliğini temin ihtiyacıdır. Glèbe'e bağlanma Bizansın sosyal tarihinin özel bir hadisesi olmaktan çıkıyor. O başka işletme tarzları ile birlikte bulunabilir. Roma «colon» u ne hür mülkiyete, ne önceki devirlerin köylü cemaatına manidir. Çeşitli isimlerle «Glèbe serfliği» vergi sistemi örgütüne ve devletci temayüle sıkıdan sıkıya bağlıdır.

Claude Cahen Türk yerleşmesi sırasında Bizansta meydana gelen pro-

75) Pirenne, Les Villes du - Moyen-Age.

76) G. Bratianu, Etudes Byzantines d'Histoire économique et sociale. édit. Paul Geuther. 1938.

77) Bratianu, Ayni eser.

noia denen bu yeni rejimle yeni kurulan Osmanlı devletindeki toprak rejimi arasında, uzak ta olsa, bir münasebet olabileceğini işaret ediyor Ona göre «Anadolu'daki Osmanlı toprak vergisi kadroları ile Bizans Paroikoi'sine karşılık muktaa (redavance) arasındaki hemen tıpa tıp uyarlıktan dolayı hayrete düşmemek kabil değildir. Her ikisinde de toprak birimi ve malî birim iki öküzle çekilen bir sabana sahip köylünün elde edeceği birim demektir, buna Rumcada Zeugarion, Farscada Cuft, ve buradan gelmek üzere Türkçede çift (çiftlik; çiftcilik, v.b.) denir. Vergi bu birim üzerinden ödenecek sabit bir «meblag» dan ibarettir. Her ikisinde de bol geçimli olan nadir köylüler dışında bir birim'e (unité), bir yarım birim'e (ki yarım vergi verirler) sahip olanlar ona göre vergi verirler; hiç bir şeye sahip olmıyan (veya ana ve babası henüz hayatta olan çocuklar) başkalarının beyt'ülmâl (Fisc) kompleksine giren şahsî narh (taxe) payını ifade etmek üzere aşağı bir «meblag» öderler[78].

Claude Cahen burada «Selçukiler vasıtasiyle Osmanlılara geçmiş bir Bizans müessesesi olduğunu reddetmek güçtür.» diyor. Fakat vesikaların yetmediği bu münasebet sorusunda başka türlü düşünmek daha akla yakın görünüyor: Neden Selçuk rejimi Bizansa tesir etmiş ve sonradan bu tesiri uç beylerinden olan Osmanlılar tekrar oradan almamış olsunlar[79]. Ancak, C. Cahen'e göre bu sistemden başka sisteme geçerken süreklilik olduğu muhakkak değildir :

«Selçuk ordusunun büyük bir kısmı Bizansta olduğu gibi ücretli askerlerden ibaretti.» derken Cahen sağlam temele dayanmamaktadır. Çünkü Selçuk ordusu Anadolu Türkleri veya ona katılmış az miktarda yabancı unsurlardan ibaretti; Bizans ordusunun Peçenek'lere, Kumanlara, Guz'lara, Bulgar'lara dayandığı gibi Selçuk ordusu kesif ücretli askerine asla dayanmamıştır. «Uç beylikleri Bizans topraklarında ilerlediler» diyen yazar «Osmanlı imparatorluğunu sonraki genişlemesinde Bizans topraklarında bir çok büyük ferdî mülk sahibi bulmuşlar ve onları, tımarlılar halinde kullanmışlar» derken Bizans ferdî mülkiyet sisteminden faydalanılmış olduğunu kesin bir vesika ya dayanmadan söylemiş oluyor. Fakat «Bizans büyük mülkiyetinin harap olması küçük köylü mülkiyetine dönüş anlamına gelmez» derken Osmanlı ilk devrine ait birçok vakıf vesikalarının, hiç değilse o devre ait Kanunnamelerin aydınlatmakta olduğu bir devir üzerinde bu kadar bulanık bir ifade kullanmaya lüzum yoktur[80]. Çünkü Selçuk yıkılışından sonra da elimizde yeni beyliklere ait vesikalar olduğu gibi Osmanlı ilk devri dervişler adına yapılan vakıfların vesikaları ve bir kısım tarihi bilgilerle aydınlanmaktadır. (*) Hatta köylü sınıfı hakkında dahi Cahen'in dediği vesikaların sağlığını kabul etmek çok güçtür. Çünkü şehirler veya kasabalardaki bir kısım vakfiyeler[81]. Selçuk devrinin son zamanlarında başlıyarak Çelebi Mehmet zamanına kadar süren derviş isyanları ve bunlara karşı alınan tedbirler, Rumeliye Gazilerle geçenlerden başka devlet tarafından geçirilen ve yerleştirilen

78) Claude Cahen, Le Régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie (Jahrbuch d'Histoire Mondiale Unesco vol II, No:3, 1955) pp. 566-580.

79) Osman Turan Anadolu Selçuklularında toprak mülkiyeti konusunu incelerken yukarıkinin tam aksi olan bir hükmü mümkün görüyor.

80) Ö.L. Barkan, Osmanlı zirai ekonomisinin hukukî ve malî esasları, 1. Kanunlar 1945.

81) I.H. Uzunçarşılı, Karamanoğlu İbrahim bey vakfiyesi, (Belleten, 1937). Osmanlı Turan, Selçuk devri vakfiyeleri: 1. Şemsettin Altın Aba, Selçukluların son devri için (Belleten, sayı : 42, 1947) Uzunçarşılı, Orhan bey vakfiyesi (Belleten, 19, 1941).

(*) Meselâ Geyikli Baba Vakfiyesi (Ahmet Refik Tarihi Osmanlı Enc. Mec. 1922) Akyazılı Sultan ve Kızıldeli Sultan (Dimetoka) vakfiyeleri gibi.

nüfus hakkındaki yayınlarımız[82] köylü nüfusu için de tam ayrıntılı olmamak la beraber oldukça zengin bilgi ver mektedir.

Cermen kabilelerinin yerleşdikleri Akdeniz bölgesindeki İlkçağ temel siteleri yerine, Türk kabilelerinin yerleşdikleri İran - Bizans bölgesinde yayla ortasındaki sahalarda, bahçeler içinde şehirler vardı. Batı milletlerinin kuruluşu Türk milletinin kuruluşu arasındaki farkı burada aramalıdır. Türkler Isfahan, Kazvin, Şiraz, Rey, Merv şehirlerinde yerleştiler. Bir kısmı İranlıların yaşadığı şehirlere girdiler. Sürülerine yaylalarda otlak aradılar, köyler kurdular. Orada feodal İran devletlerinin merkezlerini buldular. Saraylarında eski bir medeniyetin değerlerine göre yaşayış kaidelerini anlatan «Kabusname»yi okudular. (*) Divan'larında İranlı kâtipler, arap kadılar kullandılar. Fakat devlet ve ordu teşkilatı kısmen, ordu teşkilâtı tamamen kendilerinindi.

Türkler Horasan, Azerbaycan, Erran gibi kuzey İran'a kesafetle yerleştiler. Selçuklular, Gaznelilerin başladıkları sanat abidelerini İran'ın her tarafında kurmağa devam ettiler. Büyük Selçuklulaı zamanında Türk mimarisi Tâk-ı-Kisrâ'dan mülhem olmakla beraber abidevî ve orijinal şeklini aldı. Binalar yüksek ve masifti. İlk İngiliz gotiğini andıran İsfahan Mescidi Cami'i en büyüğü idi. Khargird'deki Nizamülmülk camiinde, Kazvindeki Mescidi Hayderiye ve Mesci-di Cami'de Büyük Selçuklu eserleri Roma, Hint - Türk, Osmanlı devirleriyle kıyas edilebilir. Nizamülmülk'ün teşebbüsü ile Bağdat ve Nisabur'da ilk büyük medreseler kurdular.

Alp Arslan zamanında Büyük Selçukluların evlerini nasıl kurduklarını, içecek ve kullanacak suyu nasıl tedarik ettiklerini, meskenlerinde ısınmayı nasıl sağladıklarını, odalarında aydınlanmak için ne yaktıklarını biliyoruz[1]. Ayrıca beslenme tarzları, yiyecekleri, tarımdan gelen beslenme maddeleri, sebze yemekleri, tatlıları, içkileri[2], Yine Alp Arslan zamanı giyim eşyası, kumaşları, kürkleri, kıyafetleri, kalpak, kaftan, şalvar ve çizmeleri, elbisenin tamamlayıcı unsurları, elbise takımının muhafazası, süslenme ve güzelleşme vasıtaları hakkında araştırmalar yapılmaktadır[3].

Abidelerinin ve imparatorluklarının büyüklüğüne rağmen, Büyük Selçuklular devletlerini aile üyeleri arasında erkenden parçalara ayırdılar. Fakat Anadoluda daha kesif yerleştiler. Şehirlerden bir çoğunu türkleştirdiler. İranlı kâtiplere rağmen teşiklatlarında hâkim oldular. Küçük, fakat zarif bir mimarlık stili yarattılar. Anadolu Selçukluları, bağımsız beylikleri nüfuzları altına almadan önce, bu beyliklerde eski Türk hayatı devam ediyordu. Konya'da pek çok zanaatçı dükkan vardı. Altun-Aba vakfiyesinde hana bitişik bir yandan 10 öte yandan 8 dükkân, karşısında 9, Yeni Pazar'da 11, Eskipazarda 7, Allâme pazarında bir çok dükkânların vakf edilmiş olduğu görülüyor ki, yalnız bu kayıt bile şehrin zanaat hayatının canlılığını gösterir. Vakıf defteri bütün nüfusun müslüman olduğunu, öz Türkce isimler taşıyan kimseler bulunduğunu yazmaktadır. Bu da hıristiyan nüfusun müslümanlaştığını gösteriyor. Altun - Aba vakfiyesi hıristiyan olmayan bazı kimselere «mecusî» demektedir ki, bunlar Orta Asya'dan

---

82) Ö.L. Barkan, Rumelide kolonizatör dervişler (Vakıflar Dergisi, I) (T. Gökbilgin, Edirne ve Paşaeli livası; Vakıflar, Mülkler, Mukataalar (İstanbul Ed. Fak. 1952).

(1) Köymen, Mehmet, A. Alp Arslan zamanı Türk Evi . Selçuklu Araştırmaları. III

(2) Köymen, M/A., Alp Arslan zamanı Türk Beslenme sistemi (Sel. Araş. III, 1971)

(3) Köymen, M.A., Alp Arslan zamanı Türk giyim - kuşamı Sel. Araş. III, 1971)

(*) Veşmgîr adına yazılmış olan bu kitap Selcuklular devrinde çok okundu Osmanlı devrinde Mercimek Ahmet tarafından türkçeye çevrildi.

gelip henüz islâmlığa girmemiş Türkler olacaktır[4]. Niğdeli Kadı Ahmet «Taptuklu» Türk şeyhlerinin çam ağacına ibadet ettiklerini söylüyor. Vakaa Şamanlıkta böyle bir inanç vardı. Ertokuş vakfiyesine göre Agros, Kılıç Arslan III zamanında bu zata temlik edilmiştir. Köyün ilk sakinleri hıristiyanken sonradan Türkleştiler. 13 mahallesinden yalnız biri «hıristiyan mahallesi» idi. Orada da Karaca, Arslan, Turmuş, Vahşi, Balı, Köse gibi Türk isimleri görülüyor ki, bunların Peçenekler, Kumanlar ve Guzlardan kalma hıristiyan Türkler olması çok muhtemeldir[5]. Asıl Oğuz boyları Anadoluya yerleştiği zaman boy, uruğ, anar, oymak adlarını muhafaza ettiler ve bu isimlerle köyler kurdular[6].

Oğuzların Selçuk ailesi idaresinde batıya doğru göçleri Türk tarihinin kaydettiği en önemli vak'aları meydana getirir. Oğuz destanında (*) efsanevi şekilde tasvir edilmiş göç Abbasî idaresinde ücretli asker olarak 9 - 10 uncu yüz yıllarda başlıyarak 11 inci yüz yılda hızlanmış ve yeni bir vatan kurma haline gelmiştir. Selçuk ailesi bir yandan kendi prenslerine, bir yanda bu aileyle beraber gelen başka kumandan ailelerine fethedilen toprakları malikâne olarak veriyorlar; İslâm hukuku terimi ile *ikta'* ediyorlardı. Türk devletlerinde ikta' sisteminden ilk defa Nizam-ül-Mülk'ün «Siyasetname» sinde bahsedilmektedir[83].

Nizam-ül-Mülk burada Mukataat erbabına verilirken nasıl hareket edileceğini şöyle anlatıyor : Mukataa sahibleri «raiyye»den adaletle alınan vergileri iyilikle toplamağa mecbur oldukların bilmelidir. Bu vergileri aldıktan sonra vergi mülkerinin şahsî malı, evlâd ve ailesinin menkul, gayri menkûl malları taarruzdan korunmalıdır. Mukataa sahipleri onlara hiç bir suretle el uzatmamalıdır. Başka türlü davranan mukataa sahibinin eli kısaltılmalı ve mukataası alınmalıdır. Kendisi sorguya çekilmelidir. Ta ki başkalarına ibret olsun. Mukataa sahipleri ile valiler rea yayı (çiftçileri) korumaya memurdurlar. Sultan da reayaya iyi muamele etmelidir[84]. «Bir bölgenin harap olduğu haber verilirse ve haber verenlerin kötü niyetli olduğundan şüphe edilirse. kimseye belli etmeden yüksek tabakadan biri oraya gönderilmelidir. Bu adam o bölgede dolaşmalı, şehri ve köylülerin halini, mamurluk ve harablığını görmeli, mukataa sahipleri ile memurlar için herkesin ne söylediğini dinlemeli ve işin aslını öğrenmelidir. Çünkü memurlar bu bizim hakkımızdır diye bahane ederler ama onların sözünü dinlememelidir, o zaman daha çok cür'et bulurlar. Bu halleri haber verenler kendilerine garaz isnad edilmesin diye sultana ve mukataa sahiplerine haber vermeden çekinirler. Bundan dolayı dünya viran olur, çiftçiler fakir düşerler. Haksız yere mallar müsadere edilir. «Mukataat sahiplerine meselâ (Sipehsalarlara) devle kelimesine bağlanarak Seyf-üd-devle, Husam -üd-devle gibi lakablar verilir. Valilere, mutasarrıflara (toprağın kullanılma possession hakkını elinde tutanlara) mülk kelimesine bağlanarak Şeref-ül-mülk, Amîd-ül-mülk, Nizam-ül-mülk gibi lakablar verilirdi. Alpaslan zamanından sonra bu kaideler bozuldu; lakablar birbirine karıştı. En bayağı adam lakap istedi, verildi[85]. «Devletin mali ye ve hesap işlerine dikkat etmek, düzenlenmesini sağlamak için, malî dengesi yazılı olarak tertip edilmeli ve bü-

(4) Osman Turan, Şemseddin Altun - Aba vakfiyesi [Belleten Sayı 42, 1947].
(5) Osman Turan, Mubariz-eddin Er Tokuş vakfiyesi (Belleten, sayı : 43, 1947).
(6) İçişleri Bakanlığı Köylerimiz (1 Mart 1968 durumu), 1968 Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), 2 nci Baskı, 1972
(*) Oğus destanı, Rıza Nur, Pelliot ve R. Rahmeti Unat neşirleri. - Tarihî oğuz göçü için Mes'udî, Taberî, İbnal - Esir, v.b. larında tafsilat var.
83) Nizam-ül-Mülk, Siyasetnâme, Şerif Paşa terc. 1954, Sh. 44.
84) Nizam-ül-Mülk, Aynî eser, Sh. 151
85) Nizam-ül-Mülk, Siyasetnâme.

tün gelirler ve giderler bilinmelidir Maliye işlerinde sultan insaflı olmalı, geleneğe, örfe, memleketin âdetlerine uymalıdır. Kötü yenilikler (bid'at-ı seyyie) koymıya meydan vermemelidir. (Siyasetname, bölüm 50, Sh. 245). Burada Nizam-ül-Mülk Selçuk imparatorluğunun iktisadî hayatını düzene koyan bir bütçenin hazırlanışından söz ediyor. Fakat Selçukilerin geniş mikyasta uyguladıkları ve askerî bir teşkilât haline koydukları Muktaa sistemi onlar tarafından kurulmuş değildir, Prensip bakımından İslâm hukukuna dayanır ve kökü çok daha eskidir. İlk halifelerin Fatihlere topraklar dağıttığı görülüyor. İslâmlığı kabul etmeyen uyruklulardan «haraç» alınması Kur'an hükümlerindendi. Araplar, Bizans ve İran'da gördükleri haracı devam ettirdiler[86] Makrizî'nin anlattığına göre, Bizans zamanında «Haraç» «Bölünüşme» suretiyle kesilir ve toplanırdı. Bir köy ma'mûr ve halkı çok ise haraç da çoğalır, halk azalır ve köy harap olursa haraç azaltılırdı[87]. Nitekim İran'da da Kubâd zamanına kadar buna benzer bir haraç şekli vardı.

Fakat İslâm hukukunun tesbit ettiği vergi sistemi çok daha yenidir[88]. Fethedilen arazinin de mülk topraklar olarak kabile reislerine ve kumandanlara verilmesi Abbasiler zamanındadır. Türklerin islâm idaresine girmesi ile mülk toprakların fatih kumandanlara verilmesi yeni bir safhaya girdi. İslâmî kanunlar esas olmakla beraber bu «İkta» sisteminin uygulanmasında çok yenilikler meydana çıktı. Irak her şeydan önce bir tarım memleketidir. İktisadî hayat çiftçiliğe dayanır. İlk hicret yüzyıllarında toprakların işgali sırasında fakihler (İslâm hukukcuları) arasında ayrılıklar doğdu. Bu, barışla mı olmuştur, cebirle mi olmuştur? Önemli nokta toprakların İslâm ümmeti için ortak mülk sayılmasıdır. Vezir Ali bin İsâ Irak valisine yazdığı mektubta «Sevad'ın şiddet ve cebirle alındığını, oranın halifeye veya devlete ait olmayıp müslümanların malı olduğunu» söyliyor : «Orası onlar için vakıf gibidir. Çiftçileri Muzâr'i idi. Ekip biçtikleri toprakların kira bedeli olarak haraç veriyorlar» diyor[89]. İbn-i Miskeveyh bu kanaatı destekliyor. (*) Bu topraklara Basra civarındaki öşür topraklarını da katıyor. Çünkü onlar «Mevat» tır, (yani işletilmemiş) topraklardır. Ve İslâmın fethinden sonra diriltilmişlerdir. Irak'ta 4 üncü yüz yılda çeşitli topraklar vardı : Gelirlerinden faydalanma (istiğlâl) esasına dayanan topraklar sahiplerine aitti. Bu topraklar Bağdat'da «Haraç Divanı» nda kayıtlı idi. Nitekim her bölgenin mahallî «divan» larında da kayıtlı idi. Toprak lar başlıca beş kategoriye ayrılıyordu :

1 — Sultanî topraklar : Bunlar Halifeye veya Büveyh' emirine ait idi. idi.

2 — İktâ'lar Halife tarafından fatih kumandanlara ayrılarak verilen topraklardı ki mülkiyeti devlete aittir.

3 — Mülk topraklar : İktâ edilenlerden bir kısmının yalnız tasarruf hakkı ile değil, mülkiyet hakkı (droit de propriété) verilmişti.

4 — Vakıf topraklar;

5 — Kullanılmıyan yaygın toprak lar.

---

86) Cürci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, C. : 1, Sh. 204. 1328. Türk. Çev. Zeki Magamiz) Kharatso kelimesinin Rumca olduğu ve İslâm dünyasında benimsendiği söylenir.

87) Makrizî. El - Hitat. Metinde şöyle geciyor : «Bir köy imâr edildiği ve halkı coğaldığı zaman onlardan isteriz. Halkı azalınca vergi azalır» C. I. sh. 123

88) İmam Ebû Yussuf. Kitab-al-Kharac, El-Kahire, 1352, Tabiat-üs-Saniye (Ebû Yousouf Ya'koub, Le Livre de l'impot foncier. Trad. Par Fagnan, 1921).

89) Dr. Abd-al-Aziz ed-Durî. Tarih-el-İktisadî fi'l Karn râbi-el-Hicrî (Matb-al-Maarif. Bağdat. 1948) Sh. 24.

A) Sultanî topraklar Abbasîlerin ilk zamanlarına ve Emeviler devrine kadar çıkar. Satın alma yolu ile gittikçe genişlemiş, yahut «Musadere» yolu ile ele geçmiştir. Sahipleri varissiz ölen veya türlü sebeblerle görevlerinden ayrıldıkları için boş kalan topraklardı. Sultanî topraklar Sevad da, Bağdat civarında, Kûfe, Basra ve Vâsıt da vardır. Bataklıktan kazanılmış olanlar da buraya girer. Musul yöreyleri, Ehvaz ve İran da da Sultanî topraklar vardı. Halife bazı toprakların «İktâ» ını kaldırınca onlar Sultanî topraklara girmiştir. Bu toprakların yönetilmesine mahsus Divanlar vardı. Söz gelişi Halife El-Muktedir'in annesine ait toprakların idaresi için bir Divan-ı Has bulunuyordu.

B) İktâ topraklar: Ekilmiş topraklardan pek çoğu bu sınıfa girer. El-Kharezmî (ölümü 997) «İktâ»ın tarifinde şöyle diyor[90].: Sultan bir adam için bir toprak parçasını kesiyor, orası o adamın «rakabe» sine (contrôle) giriyor, yahut toprak onun için «mülk» (prpriété) oluyor. Fakat mülkiyet hakkı devamlı değildir. Ârîb, Halife Muktedir'in malî sıkıntıya düştüğünü, eski iktâ'ları kaldırarak onları «Divan-ı Has» ına kaydettirdiğini, böylece Divan-ı mürtecia'yı meydana getirdiğini söyliyor. İktâ sahipleri için askerî ödev kalkar; buna karşılık: kendi topraklarındaki kanalların, köprülerin yapılması veya tamiri gibi başka yükümlülükler gelir. - Nazarî olarak iktâ'lar iki kategoridir :

1) İktâ-üt-temlik ki sahibine tam mülkiyet hakkı tanır, soya geçer. Bunun sahibi öşür (1/10) vermez. Bu genellikle «mevat» toprakları diriltmek için verilir.

2) İktâ-ül İstiglâl : Mutlak olarak soya geçmez. Ordu kumandanlarına «haraç» topraklarından verilir. Cl. Cahen bu esaslı İktâ nevilerinin yalnız kitapta olduğunu ve uygulanışta kaybolduğunu söyliyorsa da doğru değildir[91]. Çünkü bütün çeşitleri arasında yine bu iki esaslı dal meydana çıkmaktadır. Osmanlı toprak rejiminde her ikisi rolleri zaman zaman değişmek üzere yer almaktadır[91]. Fakat Ed-Durî'nin dediği gibi İktâ'ların başka türlü sınıflanması da yapılabilir :

I — Medenî İktâ'lar : Görevlilere rütbe bedeli olarak verilir, Meselâ vezirlik görevi ile birlikte İktâ verilir. Fakat işinden ayrılınca ondan alınır ve yerine geçene verilir. Vezir İktâları çok geniştir. Bunları «Divanı İktâ-el-vüzerâ» yöneltir.

II — Özel hizmetleri ve yararlıkları olanlara «Has İktâ» verilir. İktâ sahibi için bu tam mülkiyet olur ve veraset hakkı vardır. Boş toprakların canlandırılması için iktâ da bu sınıfa girer. Çiftciler toprağın veriminden faydalanırlar. Kanallar açarlar. Her yıl hazineye belirli bir mal verirler. İktâ sahibi buna karşılık toprağın «Rakabe» sini ve veraset hakkını kazanır.

III — Halife iktâları da medenî iktâlara benzer. Bunlar Selçuklulardan önce Büveyhî emirlerinin himâyesinde idi. Yönetimi ile Halifenin kâtibi uğraşır. Emirlere mahsus iktâlar da aynî sınıfa girer. En son Büveyhî'lerden Samsâm-üd-Devle M. 980 de böyle iktâlar almıştı.

IV — M. 10 (H. Dördüncü) yüz yılda askerî iktâlar başladı. Geniş çevreler halinde topraklar orduya dağıtıldı.

---

90) El-Khwarezmî, Mefatih-el-ulûm.

91) Claude Cahen bu ayrılışın çok sonraki asırlarda meydana geldiğini söyliyor. Ve «Yenieçri tipinde Hassa ordularının ihtiyaçları için subaylarına ücret (solde) makamında yalnız» «temlik» değil, özel toprakların haracına ait hakkın bağışlanmasından ibaret «İstigâl» i vermeye de devleti mecbur ediyordu» derken bu tipin son Selçuklularda meydana çıkmaya başladığını söyliyor ki, gerçekte bu 4. üncü hicret yüzyılında vardı.

92) Bélin, Türkiye İktisadî Tarihi, Miri toprak ve «malikâne» sistemleri.

Bu değişme, bir çok faktörlerle meydana gelmiştir; Halife El-Muktedir zamanında hazine iflâs etti. İlk idareci Büveyhî'lerin zayıflaması üzerine Selçuklulara iktâ başlamıştır. M. 940 askerî iktâların başlangıcıdır. Muiz-üd-Devle kendi askerine hadsiz hesapsız iktâlar verdi. O devirde medenî iktâlar ikinci dereceye düştü. Orduya «vakıf topraklar» dan da iktâlar yapıldı. Askerî iktâlarda veraset hakkı yoktu. Ömür boyu bile sürmiyordu. Sahibinin mülkü sayılmıyordu. Bunlar Büveyhî hazinesinin veremediği kazancı temin ediyordu. Bunun için «İktâ» sahibinin belirli bir para veya eşdeğeri olan kazancı (galle) ödemesi gerekiyordu. İktâ içindeki otorite (sulta) merkezi idarenin elinde kalıyordu. Fakat ordudan iktâ sahibi olanlar, fiilen hazineye birşey ödemiyorlardı. Çiftçilere istedikleri gibi hükmediyorlardı. «İktâ» topraklarını vekilleri ile idare etme teamülü yerleşmişti. Muiz-üd-devle zamanında iradlarını hangi sicile kaydedecekleri hakkını saklıyorlardı. Bu usul «Adud-ud-Devle zamanında (Büveyhî devri boyunca) devam etti. Muiz-üd-Devle her bölgeyi Deylem reislerinden birine tahsis suretiyle bu tehlikeyi önlemeye çalıştı. Kendi özel mülkleri gibi tasarruf eden ve ömür boyu bu haktan faydalanan kimselerden bunu aldı. Bu suretle hükûmet büyük İktâ'ların otoritesini ele almış bulunuyordu. Askerî tüzükler bu askerî iktâların verilmesini tayin ediyordu. 987 de Şeref-üd-Devle'nin veziri Ebû-Nasr Kheşade gereken rütbeler için mal bulamayınca Arap kabilelerine iktâlar kesti. Bu suretle devletin kuzey sınırında askerî koloniler meydana geldi. Ancak merkezî hükûmet askerî «muktâ» ların kurulmasını ve bunların fi'lî rolünü itiraf etmişlerdi[93]. 980 den sonra Büveyhî'lerin nüfuzu kırıldı ve Selçuk ailesinin kumandasında Oğuz akını başladı. Geniş ölçüde yeni askerî iktâları Türkler yaptılar.

C — Mülk topraklar : Toprakta özel mülkiyet birçok şekillerde meydana gelmiştir. İlk mülkiyetler Halife iktâlarından bazı ferdlere ve cemaatlara verilmiştir. İmâm Maverdî bunlara «İktâ-üt-temlik» adını veriyor[94].

«Mevat» toprakların canlandırılması, toprağın enkaz ve dökünülerden kurtarılması[95] ve hükûmet disiplininin sağlamlaştırılması için uygulandı : Meselâ Basra civarındaki araziyi bataklıktan kurtarmak, su basmış yerleri eski haline getirmek için mülk toprak haline koydular. Böylece kurtarılmış topraklara «cevâmıd» dendi. ki sahibine tam mülkiyet hakkı veriyordu. Mülk topraklar için bir kaynak daha vardı; bu da hazine topraklarının satılması idi. Malî sıkıntı zamanlarında Halifeliğe ait olan topraklardan bir kısmı böyle kullanılmıştır. Vezir Ali bin İsâ, Diyar-ı Rebîa'da, Musul'da, Sevad'da, Dımaşk ve Mısır'da bu tarzda toprak iktâ-ı yaptı. «İktâ» deyince devletin veya siyasî iktidarın bir toprağın gelirini bir kimseye bırakması anlaşılıyordu[96]. Meselâ mülk sahipleri kendi topraklarından geçen kanalların tâmiri, düzeltilmesi için gelirlerinden belirli bir kısmını ayırma zorunda idiler[97]. Bu usul, merkezî disiplinin şiddetli olduğu ve kanalların yönetimini kendi kumandasındaki bir memur sınıfına yaptırdığı eski Mezopotamya ve Mısır toprak idaresi usulünden çok daha yumuşaktı[98]. Devletin despotik bir usulle bu

93) Abd-al-Aziz ed-Durî, Zikr edilen eser (Nizam-ül-Arazî) Sh. 24-30.

94) İmâm Maverdî, El-Ahkâm-üs-Sultaniye. (Léon Ostrorog, édit. française 1901)

95) El-Müstenkaât (Histoire des Berbères, texte arabe-publié par de Slane I, 27 : de bu kelimeyi« kıtal alanı» diye zikrediyor. Kanın Pıhlılaşması demektir.

96) Poliak. «İslâm Feodalitesi« adlı yazısında (Türk. Çev. H.Z. Ülken). Bu kelimeyi Mısır Memlûkler devrinde bu anlamda kullanıyor. (Sosyoloji Dergisi. S. 1. 1941)

97) Aziz Durî, zikredilen eser.

98) Gordon Childe, La naissance de la elvilisation. 1953, Payot trad. P.H. Gauthier 1964

toprakların yönetim ve kontrolünü merkeze bağlıyacak yerde kendi mülkünden faydalanan ve bu yüzden onun verimini artırmayı düşünen kimselere bu mülkün içindeki su tesislerine ve kanallara bakmak ve onarmak işini vermesi daha doğru idi. Memurların şiddetli baskısı altında toprak sahibi veya onun kiracıları güç duruma düştükleri halde, bu ikinci şekilde verdiği imtiyazlara karşılık bir ödev bekliyen devlet mülk sahiplerini daha aktif bir duruma koyuyor; iktisadî teşebbüsü arttırıyor, verimi yükseltebilmek için onların kiracılara karşı davranışını daha yumuşak ve adaletli bir şekle getirebiliyordu. Fakat burada İlk çağ sistemlerine göre göze çarpan bir ilerleme olmasına rağmen, İslâm ülkelerindeki bu mülk topraklar rejiminin her yerde ayni tarzda uygulanmış olduğu söylenemez. Nazari olarak İslâm hukuku kurallarına göre tesbit edilmiş olan bu sistem mekân ve zaman şartlarına, sosyal değişikliklere göre İslâm ülkelerinde birbirinden çok farklı şekiller almıştır.

Mülk toprakların en önemlileri Halifeye ve büyük görevlilere ait olanlar idi. Bu görevliler topraklarını Divan da kendi adlarına kaydettirmekle (tescil) yükümlü idiler. Tanınmış İslâm coğrafyacılarından İstahrî, Fâris eyâletinde nüfuzlu devlet adamlarının adına ve gelirin 1/4 ü karşılığı «tescil» edilmiş topraklar olduğunu söyliyor[99]. Eskiden bazı mülk sahipleri topraklarına istedikleri gibi tasarruf etmekte idiler. İbn Miskekveyh[100] Irakta mülk sahiplerinden çoğunun topraklarını M. 968 de İbn Şirzad'a verdiklerini söyliyor. İbn Şirzâd, Büveyhî emiri Samsâm-üd-devle'nin yanında çok nüfuzlu idi ve sözü dinlenirdi.

Mülk topraklarının bir kısmına da İgar deniyor[101]. Bu konuda bilgi çok az ve karışıktır. Sâbî'nin Kitab al-vüzerâ sının bir dip notunda «İgar, Sultan topraklarının başkasının tecavüzünden korunması için tesvig edilmesi[102].» diye yazıyor. Buna göre İgar, Halifenin bu toprağa ait yükümlülüklerden kurtarmak üzere onu birisine bağışlaması demektir. Bundan dolayı onun imtiyazlı bir durumu vardır. Vezir İbn al-Fırat'ın yükümlülüklerden kurtulmak üzere Halifenin toprağı kendisine «İgar» edilmesi Sabî'nin bu tarifini desteklemektedir. Durî'ye göre İbn-al-Firat'ın görevinden alınmasından sonra yeni vezir Hâmid b.al-Abbas şöyle diyordu : «18 aylık kazancını, buradan aldığın yiyeceğini ve Beyt-ül-mal hakkını hesap etmek istiyoruz. Çünkü o sana İgar ayrılmıştı.» İbn-al-Firat da şöyle cevap verdi : «Topraktan faydalanma konusunda (istiglâl) ben sorumlu değilim. Çünkü onu bana Emir el-müminîn verdi. Orada İgar edilen «Beyt-ül-mal» hakkına gelince, o da ötekiyle birdir.» Aziz Durî'ye göre İgar'ın başka bir anlamı da koruma (himâye) dir. Fakat bu, Poliak'ın dediği gibi batı ülkelerinde olduğu tarzda Vassal ile suzerain arasındaki bağlılığı gösteren koruma değildir[103]. Çünkü batıda vassal kendi bağlılığını ifade etmek için önce *itaat*'ını gösterir. Bundan doğmak üzere suzerain de onun toprağı üzerindeki *hak-*

---

99) Istakhrîden naklen Z.V. Togan : Umumi Türk Tarihine giriş

100) İbn-i Miskeveyh, Tecârib-el-ümem

101) İgar, Okyanus sözlüğünde uyandırmak diye geçiyor. Bu bir adamın yüreğinde ateş uyandırmak gibi. Bir hükûmdar söz konusu olunca, bu Vassal'ın ödeyeceği bir vergi olmamak üzere hükûmdarın kendisine bir fief vermesi yahut bu vergiyi eyâlet vergi memurlarına (percepteur) değil, Başkent te vermek üzere fief'i alması demektir.

Böyle bir fief'e «İgar» denir. (Dozy, Supplément aux Dictionnaires Arabes. 1927. Vol II).

102) «Tevcihat» : Sultanların toprak bağışında bulunmalarına «Tevcihat» veya sultanların «Teşvig»leri denirdi. Okyanus'a göre cevaz vermek demektir.

103) Poliak, İslâmda Feodalizm. (Türk. Çev. H.Z. Ülken.. Sosyoloji Derg. Savı : 1 1941.

lar ve imtiyazlar'ını tanır. Bu karşılıklı münasebet, baştarafta söylediğimiz gibi bir yeminli sözleşme (la foi jurée) dir ve birbirine bağlı olanlar bir kişi ile merkezî kuvvet değil, iki senyördür. Burada söz konusu olan «himâye» merkezle ona bağlı ferdler veya topluluklar (cemaat) arasındadır. En belirli örneği nüfuzlu bir kimse veya bir aşiret şeyhi tarafından zimmîlerin (*) korunmasıdır[104]. Poliak'a göre Haccac zamanında zimmî olmıyanlara da uygulanmış olan bir «himâye» şekli vardı ki, onu Servage şeklinde yorumluyor[105]. Halbuki burada köyün veya köylülerin nüfuzlu bir adama bağlılığı, batıda olduğu gibi toprağa bağlılığı değildir: Batı feodalizminde serf topraktan ayrılamazdı, toprakla beraber alınıp satılırdı.

D — Vakıf topraklar: Bu kategoriye, mülk toprakların dinî bir hayır için tahsis edilenleri girer. Geleneğe göre müslümanların dinî maksadlar (cami, tekke, zaviye veya hayır kurumları) için «tahsis» ettikleri topraklara «vakıf» denir. Mekke ve Medine'deki dinî topraklar böyle olduğu gibi Gazilere, fakirlere, öksüzlere vakfedilenler de vardır. Vakıf toprak, bu tarife göre genellikle «vakıf»ın özel bir şeklidir. Bir köleyi azad etmek[106], Mescidler ve kaleler yaptırmak, başka kamu faydaları için de vakfedilmiş topraklar vardı.

Vakıf topraklar özel veya resmî olur. Özel vakıfları milletten bazı iyilik sever kimseler yaparlar. Söz gelişi Anadolu Selçuklularının son zamanında Sahip Fahrettin Ali yaptırdığı medrese ve külliye'nin idaresi için bir kısım topraklarını vakfetmişti[107]. Bugün Türkiye'de *Eğitim Vakfı* adı altında yapılan tahsisler böyledir. Vakıf akrabanın ve torunların faydası için de yapılır. Bu vakıflardan maksad toprak veya hanın gelirinden halkla beraber devamlı olarak kendi soyunun faydalanmasını sağlamaktır.

Resmî vakıf Halife tarafından yapılırdı. El-Muktedir vezir Ali bin İsâ' ya danışarak Bağdat çevresindeki toprakları vakfetti ki senelik gelirleri 17.000 dinar idi. Sevad'daki toprakların geliri 80.000 dinara varıyordu. Mülk vakıf haline konursa da vakıf topraklar mülk haline konamaz. El-Muktedirin annesi bazı vakıf toprakları kendine almak istediği zaman kadı Ebû Cafer b. Behlûl fetvasıyle red edildi. El-Muktedir'de kadının fetvasını destekledi. Fakat bu kuralın gevşediği haller de bulunuyordu. 932 de El-Kâhir bazı vakıf toprakların satılmasını hoş gördü. Bu yenilik (bid'at) adımı ardından gidenler çoğaldı: Büveyhi emiri Adud-ud -Devle gibi. 982 de devletin faydalanması için Sevad da pek çok vakıf topraklar satıldı. Fakat İslâmî sistemi sarsan bu hareketi durdurmak için tepki başladı. Ve Türk eğemenliği devrinde hemen tamamen durduruldu.

Özel vakıfların yönetiminde eşraf kadıya baş vuruyor, vakıf toprakların onarılması, bereketlendirilmesi için tedbirler istiyordu. Fakat özel vakıf topraklarda yalnız nazarî olarak kadıya başvurulmuştur. Gerçekte onlar Divan al-Berr adı verilen bir Divanla yönetiliyordu. Abbâsî idaresi tarım ile gelir arasındaki kuvvetli ilişkiyi daima gözönüne almıştı. İbn-i Hordadbeh Abbâsî idaresindeki tarım bütçesine ait verdiği ayrıntılı bilgide bunu gösteri-

---

104) Selçuk ve Atabeyler tarihinde Zimmî'lerin bu tarzda himâyesine ait pek çok misâl vardır.

105) Poliak, İslâm Feodalitesi - Fakat yazar makalenin sonunda bu feodalizm baskısının Türk memleketlerinde olmadığını söylüyor.

106) Köleyi azad edince onun geçimini sağlamak gerekiyordu ki, bu bir toprak vakfedip yönetimi ona vermekle sağlanabiliyordu.

107) Osman Turan, Selçuklu Vakfiyeleri (Belleten, Sayı 42 1947).

Altın - Aba Vakfiyesi : Sayı 43, 1947 — Ertokuş vakfiyesi, sayı 45, 1949 - C. Karatay Vakfiyesi

(*) Orta - çağ'da müslüman olmayan, İslâm devleti uvrukluları.

yor[108]. Toprağın verimi hazine için en önemli gelir olduğu zaman, çiftçiler bundan memnun oluyorlardı. Çünkü onların geliri artıyordu. 9 uncu yüz yıl (H. 3) sonlarında halife El-Mutezid önemli reformlar yaptı. 895 de haracın alınması İranlıların Nevruz'u olan 11 Nisan'dan 17 Haziran'a kadar sürüyordu. Bu yeni tarihe Nevruz-el-Mutezidi deniyordu.

935 - 945 arasında İranlı emirlerin idaresi (bir nevi İran feodalizmi) zamanında kanallar ihmal edildi. Emirler arasındaki çatışmalar ve savaşlar yüzünden şehirler harap oldu. O sırada Türk ücretli askerlerinin kumandanları işe karıştı. Ve mühim rol oynadı. İki Türk emiri olan Beckem ile İbn Râik arasındaki kavgada ikincisi Diyale ırmağını harap etti. Nehrivan'ın taşmasına sebep oldu. Bu fetret devri Büveyhi'lerin eğemenliği ile sona erdi (M. 945). Muiz-ed-Devle tarım kalkınması için gereken şeyleri hazırladı. Besuk barajının taşmasını önledi ve kanalları tamir etti, baraj ve kanalların onarılması için toprakların büyük bir kısmı halktan iki tabakaya «İktâ» olarak verildi :

1 — Bunlardan biri ordunun ileri gelenleri ve kumandanlar idi.

2 — İkincisi kâtipler ve mutasarrıflar (yani Bürokrasi) idi. İranlı kumandanlar mal ve biriktirme hırsı ile tarımı güç duruma soktular. Bürokratlar (kâtipler ve şehirliler) ise sultana hiyle ile yanaşma bakımından daha ileri gittiler. Bu durum çiftçilerin zayıflamasına sebep oldu. Muktâ'ların kazanç hırsı yüzünden çiftçiler toprakları bıraktılar. Muiz-üd-Devle toprak rejiminin düzeltilmesini, terk edilmiş topraklara bakılmasını, ekilip biçilmesini sağlamaya çalıştı. 929 - 978 arasındaki fetret devresinde Irak ve başlıca Musul Hamdanî'lere bağlı idi. Onlar kuzey batıda Bizans, güney doğuda Bağdat hükûmeti ile kuşatılmış bulunuyorlardı. Nâsır-üd-Devle topraklardan en yüksek faiz alarak kalkınma tedbirine girişti. Tarlaların ekilip biçilmesi faize bağlı idi. Çiftçilerin toprak mahsullerinden 3/5 ini aldı. Bu ağır durum çiftçileri çok ürküttü.

Beyt-ül-mal'ın başlıca geliri haraç, cizye, zekât, fiy, ganimet, öşür (1/10) idi. Haraç : Müslüman olmıyanların elindeki topraklardan alınan belirli mal ve mahsul idi[109]. Haraç önce fethedilen topraklardan alınırdı. Halife onları savaşçılara bölmediği veya müslümanların işine vakfetmediği ve yerlilerin elinde bıraktığı zaman alınan vergi idi[110]. Savaşçılar bundan kendi paylarını alırlardı. Bir de müslümanların savaşsız ele geçirdikleri topraklardan *haraç* alınırdı. Bu topraklar sahiplerinde mülk olarak bırakılır; haraç denen vergisi Beyt-ül-mal'a verilirdi. Üç türlü topraktan haraç alınmazdı :

1 — Mahsulün 1/10'u (öşür) sahiplerinden alınan topraklardan alınmazdı ki, bunlara «öşür toprakları» denirdi İmâm Mavredî El-Ahkâm us-Sultaniye de bunu bölümlere ayırıyor.

a) Sahiplerinde bırakılan ve savaşsız ele geçen topraklar. Öşür borcunu vermeleri için kendilerinde bırakılır ve onlardan haraç almak caiz değildir.

b) Müslümanların temlik (approprier) ettikleri topraklardır ki halife bunları fatihlere dağıtır. Bunlar da öşür toprağı sayılır; birinciler gibi onlardan da haraç alınmaz.

---

108) Dr. İbrahim Hasan - Ali İbrahim Hasan; En-Nazm al-İslâmiyye. Mısır, 1939

109) İbn Hordadbih, K. el-memalik ve l-mesâlik.

110) İmâm Ebû Yusuf Yakub bin İbrahim, Kitab -al-Harac, 1352, Kahire»
(Bu eser E. Fagnen tarafından 1921. Le Livre de l'İmpôt foncier adı le tercüme edilmiştir).

c) Müslüman olmıyanlardan savaşla alınan topraklardır ki; bu bölüm fatihler için «ganimet» sayılır. Ve onlara «temlik» edilirdi. Onlar kazançlarından (Galle) 1/10 unu verirler ve öşür toprağı olunca haraç alınmaz[111].

Maverdi'ye göre bütün topraklar dört bölüme ayrılır :

A — Müslümanların işletmeleri için verilenlerdir. Bunlar 1/10 toprağı olup haraç alınmaz.

B — En yararlı olanlara verilen topraklardır ki Şafiî'lere göre bu da 1/10 toprağıdır ve haraç alınmaz.

C — Müslüman olmıyanlardan savaşta alınan topraklardır ki, Şafiî'lere göre *ganimet* sayılır, fatihler arasında bölüşülür, temlik edilir. Onlar toprak veriminden 1/10 unu verirler. Bunlardan da haraç alınmaz.

D — Müslüman olmıyanların kendi işlettikleri topraklardır ki özel olarak haraç konanlar bunlardır.

Yine Maverdî'ye göre toprak istilâ ile ele geçtiği zaman, bu da üç tarzda ele alınmalıdır. Birincisi - savaşla «temlik» edilenlerdir ki, eski sahipleri kalmamiştır. İslâm istilâsından sonraki hükümlerde fakihler arasında anlaşmazlık vardır. Şafiî'lere göre bu topraklar mallar gibi ganimet sayılır ve fatihler arasında bölünür. Ve müslümanların işleri için vakfedilir. Malikî'lere göre ganimet alındığı zaman müslümanlara vakıf olur ve müslümanlar arasında taksim edilemez. Hanefîlere göre; fatihler arasında bölünmesi, öşür toprağı olması, hıristiyanların elinde bırakılması haracın alınması şıklarından birini seçmek İmâmın iradesine bırakılmıştır. Haraç Maverdî'ye göre ya mal ve toprak kazancından verilen belirli bir şeydir, ya da topraktan elde edilen mahsulün belirli bir hissesidir. Buna da *Muamele* veya *Muzaraâ* adları verilir. Haracın miktarı ilk halifeler zamanında tam olarak bilinmemekte idi. Tarihciler haracın miktarı bakımından anlaşmış değillerdi. Bazıları Zimmîler (müslüman olmıyanlar) için ödenmesi gereken baş *cizyesi* tanımışlardır. Bir kısmı da yalnız toprağın mahsulü saymaktadırlar. Haraç miktarı her zaman ayni değildi. Toprağın verimine, bakıma ve tamire göre azalır ve çoğalır[111]. Nitekim baş cizyesi, Abbâsî imparatorluğunda müslüman olmıyanların islâmlığı kabül ile azalmıştır[112].

İslâmlar Roma ve İran elindeki şehirleri aldıkları zaman onların toprak yönetiminde kullandıkları *divan* usulünü benimsediler. Buna Divan -el-Harac 'dediler. Şam'da El-Kıbtiye divanları vardı. Emevilerden Abd-ül-Melik'in halifeliği zamanında Şam ve İran'daki divanlar Araplaştırıldı. Halife Velid zamanında Abdullah b. Abdül-Melik Mısır valisi iken, Mısır divanı da arabcaya çevrildi. H. 89 da haraç kâtipliğine Makrizî'nin kaydına göre Kalem-üt-tasrif deniyordu[113]. Halifeler valilerden ve kumandanlardan bağımsız olarak haracı toplıyan âmilleri tayin ediyorlardı. Âmiller bu haraçtan askerin erzakını kamu işleri için gereken şeyleri alıyorlar, geri kalanını «beyt-ül-mal» e ayrılan yerlerde kullanmak üzere götürüyorlardı. Ebû Yusuf Kitab-al-Harac'da [114] haracın toplanması için âmillerde hangi vasıfların bulunması gerektiğini anlatıyor. İlk halifeler devri adalet ve hoş görürlük devri idi. Miktarı mahsu-

111) İmâm Maverdî, El-Ahkâm-üs-Sultaniyye. Temlik, ganimet, v.b. hakkında Malikî, Şafiî, Hanefî , doktrinlerinin farklarını söylüyor.

112) Barthold, Haraç ve cizyeden kurtulmak için İslâmlığı kabul edenlerin çoğaldığını söyliyor. (W. Barthold., İslâm Medeniyeti türkçesi)

113) Makrizî, El-Khitat. Kalem-üt-tasrif, C. 1. sh. 120 - 127

114) İmâm Ebû Yusuf, Kitab -al-Kharac.

lün çeşidine göre değişirdi ve hepsi para ile ödenmezdi; bir kısmı aynî olarak (mahsulün kendisinden) ödenirdi. Herhangi bir sebepten dolayı mahsul azalırsa yükümlülükler de azalırdı. Haracın toplanmasında iki kural uygulanırdı :

1 — Bölüşme (mukaseme) kesişme (iltizam) veya mukataa ki buna batı ülkelerinde ferme denmekte idi.

Bölüşme en eskisi idi. Burada örf'e *(coutume)* göre hareket edilirdi. Vali lerin bu görevi görmeden önceki servetleri inceden inceye hesap edilirdi Sonra işden ayrıldıkları zaman topladıkları servet hesaplanırdı. İkisi arasındaki farkın yarısı alınırdı. Muaviye topladığı malların yarısını Beyt ül-mal'e verirdi. Belâzürî'ye göre Hazreti Ömer âmillerinin görevleri başındaki mallarını yazdırıyor, sonra artan malı bölerek Beyt ül-mal'e ait olanını veriyordu. Emevîler bu malların toplanmasında son derecede ince hesaplar yapıyorlardı. Abdülmelik, haraç toplayanların ve haraç memurlarının idarî işden ayrıldıkları zamanki malları için soruşturma yapıyordu. Yapılan hesaba göre, hakkından artanı Beyt ül-mal'e *(fisc)* veriliyordu. Buna «istikşaf» veya «tekşif» usulü deniyordu. Bu gibi incelemelerde haset, şahsî kin ve öcalmadan dikkatla kaçınılırdı. Fakat kuralların titizlikle uygulandığı bu devirde de aile rakabetleri, iktidar hırsı (Emevî - Haşimî kavgası) bu işlerde kurallardan ayrılanların ve gözden kaçanların olmasına mani olmamıştır.

2 — Kesişme usulü : İslâmda ikta veya iltizam usulü peygamber zamanına kadar çıkar. Toprak, bakımını sağlamak ve en verimli hale koymak için halk tarafından işlenmek üzere «kesilir» di (ikta). Birine verilen toprak, onarılmazsa ondan alınır, başkasına verilirdi. Bir kimse toprağını üst üste üçyıl bakımsız bırakırsa, onun yerine başkaları işletirse onlar toprak kesimine daha yararlı görülürdü. Halife Osman, Abdullah b. Mesud için Nehreyn'i, Saad b. Ebi Vakkas için de Hürmüz kasabasını ikta etmişti. Makrizî «Emevî ve Abbasî halifeleri Mısırda kendi hass'ları için topraklar ikta ederlerdi. Bu gün aynı usul yoktur» diyor[109]. Fakat Mısır toprağından alınan haraç ordu ve başka devlet kuruluşları için sarf edilir. İbrahim Hasen «İslâm siyasî düzeni» adlı kitabında Mısır toprağının yönetim bakımından yedi kısma ayrıldığını söylüyor[110] : 1) Yönetimi sultan Divan'ına ait olanlar ki, bunlar «Hass Divanı» veya «Müfred Divanı» ile yöneltilir. 2) Bir kısmı emirler, kumandanlar için Mısır toprağından ikta edilirdi. 3) Camiler, medreseler ve hankahların bakımı için vakıf haline konan topraklardı. 4) Mahsulü, üzerinde çalışanlara ait olan topraklardı[110]. ki, bunlar ya mescit ve câmi işleriyle uğraşırlar, yahut karşılığında bir iş görmeksizin faydalanırlardı. 5) Mülk olan topraklardır ki satılır, satın alınır ve miras bırakılır, bağışlanır, Beyt ül-mal'ce de satın alınabilir. 6) Tarıma elverişsizliğinden dolayı ekilip biçilmez, otlak olarak kullanılır, yahut ağaç v.b. dikilir 7) Nil suyunun kanallarla dahi erişemediği topraktır ki, buna «kafr» denir[111].

Maverdî iki türlü ikta zikrediyor : 1) Yalnız mahsulünden faydalanmak için verilmiş toprak (ikta'ül-istiglâl); mülk (propriété) olarak verilmiş toprak (ikta'üt-temlik). İkincisini de ayrıca «mevat» veya işlenmemiş toprak

---

109) Makrizî, **Khitat**, C. 1, Sh. 128 : Arapların Mısır topraklarına girmeleri ve çiftçiliği geçim sekli olarak almaları; toprak kesimleri, Sh. 144; asker ve ordu divanları, Sh. 147; Arapların kasaba ve şehirlere girmesi, Sh. 131; «kalem üt-tasrif» in kurulması.

— Divan'ların farscaya çevrilmesi, Sh. 158

110) İbrahim Hasen, **En Nazm ül-İslâmiyye**, 1939, Kahire. 270 - 271.

111) Mevat henüz işlenmemiş demekken «kafr» tabii işlenme imkânsızlığı demektir.

(terre inculte) ve «mâmur» yani işlenmiş toprak diye ayırıyor[112]. İşlenmiş toprak da sahibi belli olmadığı için Beytülmal'e ait olabilir. Bu toprak savaş alanında (dar ül-harb) olup müslümanlarca kulanılmadığı zaman, savaştan sonra ikta edilmiş olan (mukta) birisine mülk diye verilebilir. Makrizî'ye göre[113] «Mısır haracının mütevellisi Füstat'da toprakların «kıbale»si[114] hazırlandığı zaman köylerden ve şehirlerden halk toplandı. Bir adam safakat! diye bağırıyordu. Haraç mütevellî'nin yanında haraç kâtipleri safakât tutarlarından kendilerine gelenleri yazıyorlardı[115]. Şehirliler onları kiralama yolu ile alıyorlardı. Bu iş bittikten sonra, orada toprağı ve içindekileri alanlar mahalleleri ne dönüyorlardı. Bunlar oranın ekilip biçilmesini, köprülerin onarılmasını ve başka işleri üzerlerine almakta idiler.»

Halife Mansur âyandan bazılarına içinde oturmak, bakımı ve işletilmesi ile uğraşmak üzere topraklar ikta etti. Bunu onlara görevlerinin karşılığı olarak verdi. Bu ikta'lar onarıldı, işletildi, sınırları genişledi ve nüfusla doldu. İkta edilen her parça orada oturan kimsenin veya zümrenin adıyla tanındı. Horasan'da kumaş taciri Rebi b. Abdullah'ın, Sudan ve Rum ülkelerinin iktaları biliniyor.

Fakat ikta usulü kusursuz değildi. Kendisine toprak kesilen kimseler (mukta) veya mültezimler ağır vergiler topluyorlardı. Halkı bir çok yükümlülüklerle rahatsız etmeden çekinmiyorlardı. Bunu, haraç malından hükûmete verecekleri şeyi elde etmek için yapıyorlar ve artanını kendilerine ayırıyorlardı. Halk bu işde eziliyordu. Şikâyetleri hilafet merkezine geliyordu. Bazı vergi toplayanlar (câbi) halka sıkıntı veren usuller kullanıyorlardı. Toprak kiracısı veya kesim sahibi kimse oradan haraç ödüyordu. Toprağın kiralanma süresi dört yıl idi. Bu süre içinde toprakta devletin hakkı mülki yet hakkı idi. Toprağın işletilmesi işi yalnız köprülerin tamiri, kuyu açılması, haliçlerin kazılmasından ibaret değildi. Aynı zamanda toprağın verimini arttırmak, bu toprakların âmillerine verilmesi gerekeni de temin etmekti.

İltizam tek mütevellîlik ile topraktan parçaların kesilmesinden ibaret değildi. Bu usul, Abbasîler tarafından Türklere «tevliyet» verildiği zaman kapandı. Ancak halifeye bağışlarda bulunulduğu zaman mütevellîlik verildi. Mu'tasım zamanında bu tarzda iktalar başladı. Türk ücretli askerlerinin kumandanı Eşnas'a Mısır ikta edildi. Halife Vâsik de yine Türk kumandanlarından İtakh'a ikta'da bulundu[116].

Toprak idaresinde kullanılan geniş bir Bürokrasi ile bu topraklara yerleşen yeni göçebe başkanlarının, boy beylerinin toprak idaresini birbirinden ayırmak lâzım gelir. Birincisi kuvvetli

---

112) Maverdî'nin El-Ahkam üs Sultaniye'sinin son bölümlerinde bu konu ele alınmıştır. (Franc. Cev. : Léon Orstrog, **Traité de Droit public musulman**, 2 vols. édit. Leroux, 1901) **Le gouvernement des provinces**, vol, I, pp. 228-245. — Ebu'l Hasen Ali b. Habib el-Basrî'nin Ahkâm-üs-Sultanivesinde Abbâsîler zamanında toprak rejimi ve buna ait Divan yönetimine dair daha etraflı bilgi vardır : Sh. 181 - 185 de ikta konusu ele alınmış, temlik ve istiglâl şekilleri anlatılmıştır. Sh. 135 de haraç ve cizye, 168 de mevat topraklar, 164 de öşür ve haraç toprakların farkı, Sh. 189-196 da Divan'ın görevleri, 203 de Beytülmal izah edilmektedir .

113) Makrizî, c. I, sh. 158: Divan ül haraç; sh. 162 Mısır topraklarının sınıflanması ve çiftçilik kısımları; sh. 166 : Mısır mallarının kısımları, Vakıflar; C. II, sh. 76 : Fustat'da toprak tahrirleri, sh. 91 : Mısır emirlerine toprak iktaları, S. 103 : Tolonlar zamanında iktalar ve bunların harap olması.

114) Kıbâle, kitabe vezninde - Okyanus'a göre - ebelik demektir. Toprağı kesmek, ikta anlamında da kullanılır.

115) Safakat, safak'ın çoğuludur. Okyanus bunun için satın sözleşmesi diyor. Çoğul olarak kullanıldığı zaman toprak kiralamaları, bozulmuş şekli ile «haraç mezad» anlamına gelir.

116) Mes'udî, **Müruc üz-zeheb**, C. 7 (Mu'tasım'ın Amuriye zaferini temin eden Afşın Eşnas, Buğa, vb. Türk ücretli ordusu kumandanları idi.)

bir merkeziyetciliğe bağlı ve toprağı işletmekten ziyade toprak sahibi ve toprağını işleyen köylüleri sıkı bir disiplinle yönelten, bu yüzden merkezî idare ile toprak sahibi köylüler arasında gerginlik doğuran bir örgüt olduğu halde, ikincisi kendi toprağı üzerinde yaşayan ve oradaki üreticilerin üretimini arttırmak için şahsen gayret gösteren ordu kumandanları veya yerleşmiş göçebe boy beyleridir. 1 - 3. H. yüzyıllarında kuzeye doğru yayılan arap kabileleri bu görevi görmekte idiler (Musul, Diyarı Rebia, Irak'ı Acem). Fakat eski İran feodal toprak rejiminin bu yeni kuruluş üzerine tesiri oldu[117]. Her ne kadar Kubad zamanında feodal toprak sahiplerine karşı gösterilen şiddetli tepki İran - Sasanî geleneğindeki bu sosyal bünyeyi sarsmış ise de[118], Nuşirevan bu yıkıcı hareketi durdurdu ve İslâm istilâsından bir az önce İran feodal bünyesi düzeltilmiş ve zararlarından kısmen korunmuş olarak devam etti[119]. Abbasî idaresi Horasan'da başlayan Ebu Müslim'in hareketine, yani Araplığa karşı azatlı kölelerin eşitliğini savunan «Ehl üt-tesviye» ye (eşitcilere) dayandığı için uzun bir süre eski feodalitenin dirilmesine imkân vermedi. Bununla beraber Abbasî idaresinde İranlı devlet adamlarının rolü arttıkca halifelik yeniden canlanan İran emirlerinin nüfuzu altına girdi. Bu da eski İran feodal sisteminin bir nevi dirilmesi demekti. Saffarîler, Büveyhîler' Beni Tahir, v.b. yalnız İran'da değil Mezopotamyada da hakim oldular. Kanallarla sulama işini yönelten memur örgütü kısmen bu yeni feodellerle uzlaştılar; kısmen nufuzları kırıldı. Toprak idaresi bozuldu. Bir yandan Zenç isyanı, Karmatî hareketi' biryandan Mu'tasım'ın hali feliğinde Kubad zamanındaki Mazdek ihtilâlinin İslâmiyet içinde canlanması gibi görünen Babek hareketi ferdî mülkiyete, büyük topraklara, toprak rejimini yönelten memur örgütüne tepki olarak görünmektedir[120]. Fakat Abbasî ücretli ordusu ile, sonra büyük kütleler halinde güneye doğru göç eden ler bu hareketlerin çoğunu önce Türk Oğuz boylarının Horasandan başlayarak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da yerleşmesi suretiyle önlemişlerdir. Daha Selçuklu devletinin kurulmasından çok önce Basra'da çıkan anarşik hareketleri Türk ücretli orduları durdurduğu gibi Selçukluların ilk devrinde Tuğrul bey Abbasî imparatorluğunu tehdit eden iki arap kabile başkanı Kureyş ve Besâsirî'nin yağmacılığına karşı koymuş, onların bozdukları sosyal düzeni ve ikta sistemini korumayı başarmıştır. Abbasîler önce Türkmen akınına karşı çekingen davranırlarken, bu yeni göçebelerin kısa zamanda yerleştiklerini, yerli düzene ve İslâmî esaslara uyduklarını görünce, gerek anarşik arap kabilelerine, gerek İran Feodalitesine karşı onlara dayanmağa başladılr.

Selçuklulardan önce aynı başarıyı Gazneli devleti gösterdi. Şu farkla ki Gazneli devleti Türk hanedanına ve ya-

---

117) Bertold Spuler, **Iran, in früh-islâmischer Zeit**, Wiesbaden, 1952.

118) Christensen, **Le Règne du roi Kawadh I et le communisme mazdakite**, 1925.

119) Bu düzelmiş durumu Nizamülmülk Siyasetnâme'nin bir bölümünde Azerbaycanda Nuşirevanın zalim bir derebeyine karşı nasıl davrandığını, iyi idare örneği olarak anlatıyor.

120) Mes'udî'den başka Taberî, İbn ül-Kesir (El-Bidaye ve'n-Nihaye), Ebu'l-Feda gibi esaslı arap tarihcileri Babek isyanını ve bunu bastırmada Türk ordusu ve kumandanı Afşın'ın rolünü anlatmaktadırlar. Poliak, Mısır'da serfliğe benzeyent toprak sistemine karşı ayaklanmalar olduğunu söylüyor (Poliak, **Révoltes populaires en Egypte à l'époque des Mamelouks**, 1934 revue Syria). Fakat yazar bu sistemin Türk ülkelerinde bulunmadığını, onlarda devlet topraklarına karşı büyük veya küçük ferdi mülkiyetin bulunduğunu ,köylünün toprağında hür olduğunu bundan önce zikr ettiğimiz yazısında söyle mektedir. Köprülü İslâm memleketlerinde tek bir tip olmadığını söylerken, galiba, onu teyid etmektedir (Köprülü, **Ortazaman Türk-İslâm feodalizmi**, Belleten, 1941).

nındaki mahdut Türk ordusuna dayandığı, Türkistandan İran ve Hindistan'a kadar ellerindeki geniş alanda şehir ve köy halkı İranlı ve hintli yerlilerden ibaret olduğu halde, ilk defa Selçuklular büyük türkmen kütleleri ile yerleştikleri için, önceki Türk orduları veya devletlerinden farklı bir bünye meydana getirdiler. Yerleştikleri bölgelerden bir kısmında nufus çoğunluğunu teşkil ettiler. Bir kısım şehirler türkleşti. Göçebelikten çıkmayan türkmenler de yaylak ve kışlaklardan şehir hayatı üzerinde nüfuz kurdular. Bundan dolayı Selçukluların uyguladıkları toprak ikta sistemi daha önceki emirler ve kumandanlar adına yapılmış ikta sisteminden çok farklı oldu.

Yeni İmparatorluk nüfus kütlelerine dayandığı için Orta Asya'daki Türk-Oğuz geleneğini getiriyordu. Gök Türkler ve Karahanlıların devlet örgütü ve arazi idaresine çok yakın bir idare kurulmakta idi. Kutadgu Bilik Türk devlet düzeninin dayandığı esasları anlatan temel kitap olarak Malazgird zaferinden bir yıl önce Orta Asya'da yazılmış bulunuyordu[121]. Karahanlılardan Abdülkerim Satuğ Boğra Han zamanında Doğu Türkistan Türkleri eski dinlerini (Gök Tanrı dini) ve kısmen kabul etmiş oldukları manişeizm ve buddizm'i bırakarak toptan müslümanlığa girdiler. Ondan sonra yeni din Abbasî sınırında bulunan batı Türkistanda ve Hazar denizi kuzeyinde de yayılmağa başladı. Müslüman Türklerin güneye doğru inmeleri kolaylaştı. Bu suretle Türk geleneği ile İslâm devlet ve medeniyet anlayışı Selçuklular zamanında ilk defa tam uzlaşmış şeklini aldı. Türklerin Satuğ Buğra Han zamanında toptan müslümanlığı kabul etmeleri o tarihlerde yazılmış bir Destanda tasvir edilmektedir[122]. Bu vak'a Uygur (Dokuz Oğuz) Türklerinin daha önce manişeizmden, buddizmden, geçmeleri gibi olmamış, Karahanlılar tarafından hemen başka Türk ülkelerine yayılarak - Sibirya kuzey Türklerinde şamanizm devam etmekle beraber - Orta Asya Türklerinin ortak dini halini almıştır. İslâmlığın kabulü aynı zamanda İslâmî devlet teşkilatı ve toprak hukukunun da kabulü demektir. İslâmlığın yayılmasında medreseden ziyade dervişler rol oynadılar. İran tesirindeki Türkistanda doğan Abdühalik Gacdevanî, Baba Semasî gibi şeyhlerin neslinden gelen Türk sufîsi Hoca Ahmed Yesevî ve onun dervişleri Orta Asyaya, İdil - Ural havzasına (Türkeşler ve Hazarlar ülkesine) yayıldılar. İkinci Oğuz akını zamanında, Cengiz istilâsı yüzünden Türkistanı bırakarak Anadoluya geldiler. Ancak Orta Asya'da Türk - İslâm hukukcuları yetişti. İmam Matüridî okulu, bunlardan başlıca Muiniddin Nesefî Orta Asyalı Türk müctehitleri idi. Bu doktrini Eş'arî'likten ayıran başlıca vasıf ikincisinin kategorik emre, (Emr'i bi'l ma'ruf) dayandığı halde birincisinin akılcı olması (yani Kur'an Emr'ini akılla yorumlaması, bir şeyin iyi olduğu için emr edildiğini kabul etmesi) idi. Dinî hukuk kuralları emr edildiği için aklî değil, aklî oldukları için emredilmişlerdir. Bu esaslı ayrılık Türk hukukcularının örf ve âdetlere önem vermelerine sebep oldu. Bu gelenek Osmanlı hukucularında, onların mekân ve zaman şartlarına göre verdikleri fetvalarda devam etti[123].

İslâm doktrininin yayılmasından önce İran etkisinde kalan Batı Türkistanda toprak yönetimi İranlı Dihkan'ların elinde idi. Bunlar ülkeyi küçük beylik-

---

121) Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilik** (Reşit Rahmeti Arat'ın bugünkü türkçeye çevirisi, T.T.K.)

122) Satığ Buğra Han Destanını ilk defa Fransa'da Grenard yayınladı (Grenard, **Journal Asiatique** Paris, 1900, vol. 15) Bu metne dayanarak Osman Turan Ülkü dergisinde ondan tafsilatlı olarak bahsetti. (Ülkü. C. 8 ve C. 14).

123) **Ebu's Suud Efendi Fetvaları** (Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 1, 1331)

lere bölen bir toprak aristokrasisi teşkil ediyorlardı. Memleket malikâne sahibi *(grand propriétaire)* olan ve Dihkan denen çok sayıda prensliklere ayrılmış bulunuyordu. Bu dağınık kuvvetleri birleştiren bir Monarşi kurulamamıştı. Türkler batı Türkistanı ele geçirince de bu Dihkan sınıfı devam etti. Ya eski İranlı beyler Türk ünvanları aldılar, yahut Türk beyleri Dihkan adını ve örgütünü benimsediler. Ancak, şehir hayatı kuvvetlendikce, monarşi kuruldukça, merkeze bağlı bir Türk bürokrasisi doğdukca Dihkanlıklar da ortadan kalktı. O zaman yerli aristokraside Türk iktidarına karşı bazı isyanlar belirdi. Meselâ Karahanlı hükümdarı Buğra Han batı Türkistana Dihkanlar tarafından kurtarıcı gibi - çağrıldı. Bu sayede, Makdisî'nin rivayetine göre Türk hakimiyeti zamanında da bir süre nüfuzları devam etti[124].

Öyle görönüyor ki ayrı cinsten örf ve adetlerin yaşadığı bir devirde Türk İslâm hukukcuları Türk devleti elinde bulunan otlak topraklarla İranlı veya Türk Dihkanları elinde bulunan büyük malikâneleri ve şehirler civarında yerleşmiş Türklere ait bağ, bahçe ve bostan gibi küçük toprak mülkleri ve bunlara ait ayrı cinsten örf ve âdetleri hesaba katan hukukî yorumlamalar yaptılar. Türk - İslâm hukukcusu Serakhsînin batı Türkistanda Karahanlılar idaresi zamanında hukukî ictihatlarından dolayı haps edilmesi, hayatının büyük bir kısmını kuyu şeklindeki zindanda, bir kısmını da Uzkent kalesinde kapalı geçirmesi, eserlerinden en önemlilerini burada öğrencilerine not ettirerek yazması buna ait dikkate değer bir örnektir[125]. 900 nci yıl dönümü dolayısiyle Serakhsî için Prof. Hamidullah şöyle diyor : «Serahksî ilk Haçlı seferleri zamanında yaşamıştır. Kutluğ Buğa, Merginanî gibi tanınmış öğrenciler yetiştirdi. Karahanlılar ve Selçuklular devrini gördü. Karahanlıların koydukları adaletsiz ağır vergilerin ödenmesi konusunda şiddetli bir fetva vermiş. Hakan da kendisini Uzkent'deki zindana attırmıştı. O utanç verici hapiste 15 sene kalmış olduğu anlaşılıyor. Hapis hayatının ikinci devresinde öğrencilerine ders verme izni çıkmış ve bir kısım eserlerini bu suretle meydana getirmiştir»[126].

Karahanlılar önceki yüzyılda olduğu gibi Kara Hıtayların hücumunu durduramadılar. Merkezleri olan Blasagon'a çok yakın bir yere kadar geldiler[127]. Blasagon Hanı ile ona tâbi olan göçebeler arasında oltak ve vergi meselesinden kavga çıktı. Hıtay'lar Han tarafını tuttular, fakat sonra onu tahtından düşürdüler ve Kâşgar Hanlığını kendilerine bağladılar. Han ile göçebeler arasında aynı sebepten dolayı çıkan kavgalar devam etti. Hıtay'lar Türk olmakla beraber, toprak idaresi ve vergi sisteminde Türkistan'a Çin idaresi prensiplerini getirdiler. Uygur, Karahanlı ve Harzem devletleri büsbütün ortadan kalkmadılar. Fakat Hıtay hanedanı olan Gurhan'lara vergi ile bağlı vassal'ler haline geldiler. Kara Hıtayların uyguladıkları bu toprak yönetimi ve vergi sistemi Çin usulüne göre düzenlenmişti ve gayrı menkullerden narh almadan ibaretti. Her evden bir dinar alınıyordu. Bu sistem İslâm dünyasının hukuk esasları ile olduğu kadar Oğuz - Türkmen âdetler hukuku

---

124) W. Barthold, **Histoire des Turcs d'Asie Centrale**, trad. en franç. par Mme. Donskis,1945 Adrien - Maisonneuve.

125) Uzkent, Maveraünnehir'de bir şehirdir. Fergâne bölgesindedir. Uzcent de derler (Yakut el-Hamavî, **Mu'cem el-Büldan**, C. 1).

126) M. Hamidullah, **Serakhsî'nin Devletler Umumî Hukukunda hissesi** (900. ölüm yıl dönümü, Serakhsî Armağanı, 1965, Ank.)

127) Blasagon veya Balasagon, Türk sınırında büyük bir şehirdir. Kâşgar'a yakın ve Seyhun'un yukarısındadır. Kadı Abdullah Damganî oralıdır (**Mu'cem el-Büldan**, C. 1) Bazı kitaplarda Kara Balgasun diye de geçmektedir.

ile çelişme halinde idi[128]. Bununla birlikte Kara Hıtayların getirdikleri bu yenilik Orta Asya'da iz bırakmadan kaybolmadı. Gayrımenkullerden vergi kesmek ve evlerin sayısı ile orantılı olarak vergi ödemek âdeti 19 ncı yüzyıla kadar devam etti. Barthold'e göre Uzak Doğu tesirleri ile dolu bir Türk kavminin kanunları müslüman Orta Asya'da ve özellikle Türk gelenekleri arasında nasıl kurulmuş olduğu açıkça anlaşılamıyor[129]. Ona göre Harzemlilerin başlıca görevleri yalnız İslâm devletleri içinde ve arasında adaleti korumak değil ,aynı zamanda kâfirlerin (buna şamanî Türkler de giriyordu) tahakkümünden müslümanları kurtarmaktı. Harzem Şahı Muhammed zamanında Gurhan'ların yıkılması işlerini kolaylaştırdı ve bazı müslüman memleketlerinde isyanlar yatıştırıldı. Gurhan'lara isyan eden müslüman Türk beylerinden biri Hotan Sultanı idi. Batı Türkistan'da Gurhan'ların müstebit idaresine karşı halk hareketi devam etti. Buhara Gurhan nufuzundan kurtuldu. Gurhanlar aynı zamanda Sadr denen İslâm müftilerine dayanarak da tahakküm etmekte idiler. Bu Sadr'larda, yani oranın Kadı'larında Gurhan'lar adına vergiyi toplama yetkisi vardı. Vakaa bu, Kara Hıtay sisteminin en yumşak idare şekli idi. Fakat Sadr'ların tahakkümü halkın isyanı ile sona erdi. Bu isyan Dihkan'lar zamanından kalma yarı İranlı yarı Türk yerli aristokrasisine ve Çin metoduna göre düzenlenmiş Hıtay kanununa karşı idi. Asîlerin başında zanaatci - esnaf zümresinden bir adam bulunuyordu. Sadr' lar, âsilere karşı dayandıkları dinî otoriteye rağmen, müslüman olmayan Kara Hıtay'ların kuvvetine sığındılar. Onlar Sadr'lara yardım vaadinde bulundular. Fakat Gurhanların nufuzu olduğu için hiç bir şey yapamadılar. Harzem Şahı Muhammed bu durumdan faydalandı ve 1207 de Kara Hıtay'lara karşı kuvvet gönderdi. Karahanlı hanedanından son iki Semerkant Hanı toprak idaresi ve vergi sistemi bakımından Harzemlilere boyun eğdi. Muhammed Şah ancak 1210 da Kara Hıtayları tam olarak yenebildi ve son Selçuklu Sultanı Sencer'in adını aldı[130] Çok kısa süren bu başarı Cengiz'in batıya doğru birden bire ilerlemesiyle sona erdi.

Cengiz imparatorluğunun kurulması Türk tarihinde devlet idaresi ve toprak sistemi bakımından önemli bir dönüm noktası oldu. Fakat Mogol sistemine girmeden önce Selçuklular zamanındaki ikta - vergi sistemine bir az dokunmalıyız. Bu konuda önce de gördüğümüz gibi klâsik kaynak Nizamülmülk'ün Siyasetnâme'sidir. Fakat orada geçen islâmî esaslarla kısmen eski Türk ve Sasanî geleneğine dayanan toprak rejimine ait kaideler her yerde daima uygulanmış değildir. Bunun için tarihî vaka'lara baş vurarak bu kuralların uygulanış şekline dair örnekler vermek daha doğru olur.

Büyük Selçuklu devleti İran ve Bizans imparatorluğu toprakları üzerinde kuruldu. Orta Asya geleneğini (Oğuz töresini) getirmekle beraber yerleştiği ülkelerin eski kanunlarının da etkisi altında kaldı. Her şeyden önce Selçuklular idarede İranlı vezirler, mal müdürleri (müstevfî) kullanıyorlardı. Sasanî sisteminden mülhem Di-

---

128) W. Barthold, zikredilen eser, sh. 96. — Schacht'ın neşr ettiği (Brill, 1933), İbn Cerir al-Tabarî, **İkhtilaf-el-Fukahâ** adlı eserinde bütün hukukî meseleler gibi toprak hukukunda da dört esaslı hukuk doktrini (Hanefî, Şafiî, Hanbelî, Malikî) arasındaki farklar karşılaştırılarak tesbit edilmiştir. Fasıl, 137, sh. 225; fasıl 139, sh. 227; fasıl 140, sh. 227; fasıl 148. sh. 238.

129) W. Barthold, aynı eser, sh. 116-117.

130) W. Barthold, aynı eser, sh. 117. Bu konuda Mehmet Köymen'in Büyük Selçuklular Tarihi ile başlıca İbrahim Kafesoğlu'nun Harzemşahlar Tarihinde etraflı izahat vardır. Vak'aların inceliklerine girmemek için onlardan bilgi almıyoruz.

van'ları kaldırmamışlardı[131]. Alp Arslan'ın veziri Nizamülmülk - Melikşah'ın veziri yine aynı zat ve Tacülmülk İranlı olduğu gibi kurdukları Divan'ın bir çok üyeleri de İran'lı idi. Divan'da kullanılan resmî yazı dili öyle görünüyor ki arapca ve farsca idi. İranlı vezirlerin bu üstün nufuzu Samanlılar (İranlı hanedan) zamanında başlayarak Gazneli Türk hanedanı zamanında benimsenmiş ve Selçuklularda devam etmişti. İran'lı vezirler Irak Selçuklularında olduğu gibi Atabeyler ve Rum Selçukluları zamanında da kullanlıdı. Bunlar arasında, az da olsa, Togar Beğ b. Süleyman Kâşgarî, Nasirüddin Mahmud Harezmî gibi Türk vezirler de bulunuyordu[132]. Dikkate değer bir nokta şudur ki Abbasîler Feth İbn Hakan ailesi gibi Türk vezirleri kullandıkları halde Türkler Divan işlerinde farsçayı yazı dili yapmışlar, bütün arazi defterlerini farsça yazmışlar ve İran'lı devlet memurları kullanmışlardır. Farsça'nın hakimiyetine rağmen Kirmanî, «Vezirler Tarihi»nde yine Toğan Yörük, Mahmud Yalavaç, Mühezzeb üdddin Kemiç gibi Türklerin adlarını veriyor. Abbas İkbal, «Büyük Selçuklular zamanında vezirlik» adlı kitabında baş vezirlik, Maliye başkanlığı, Tugra ve İnşa işleri başında bulunanları anlatırken İran'lı devlet adamlarının görevlerinin yaygınlığını gösteriyor[133]. Ona göre Çağrı bey ve Tuğrul beyin vezirleri Ebu Ali b. Şadan, Ebu'l Feth Razi, Ebu'l - Kasım Ali b. Cüveynî, Nizamülmülk Dihistanî, Amidülmülk Künderî, Kirman veziri Mücirüddevle, Fâris veziri Amîdüddevle; Berkyaruk'un vezirleri Nizamülmülk'ün oğlu Ebu Abdullah, Kum'lu Ebu'l Fazl, Dihistanlı Nizamüddin idi. Berkyaruk'un oğlu Muhammed zamanında baş vezirlik, müstevfîlik, Tuğra ve İnşa, yazı işleri İran'lı memurların elinde idi. Sencer'in vezirleri de böyle idi. Bunlar arasında yalnız Süleyman Kâşgarî, Yabgu Big'in oğlu Nizamüddin tek Türk olarak görünüyor.

Her ne kadar Büyük Selçuklular hakim oldukları ülke halkı ve halifelikle münasebet kurmak için İranlı vezirleri çalıştırıyorlarsa da, kendi hayatlarında Orta Asya'daki âdetlerini devam ettirdiler. Atabeyleri, Hacib'leri ve kumandanları Türklerdi. Alp Arslan'ın Hacibi Bekrek ve Abdurrahman Ağacı idi. Tuğrul beyin Hacibi ayni zattı. Melikşah zamanında Hacib Komaç idi. Berkyaruk'un Hacibleri Komaç, Toğan Yürek ve Abdülmelik'di. Sencer'in Hacibleri Guz oğlu, Kaşanî, Fahrüddin Ali Çetri idi. Melihşah torunu Sultan Mahmud'un Hacibleri Ali Bar oğlu, Toğan Yürek ve Ergan idi. Sultan Mesud'un Hacibleri de Mengüser, tatar Abdürrahman ve Hasbek idi. Hacibler Sultanlara vezirlerden daha yakın ve mahrem kimselerdi. Bunun için Selukçlular Orta Asya'da Karahanlılar zamanındaki geleneği bozmamışlardır.

Yerli İran nufusuna rağmen Oğuzlar az sayıda değildi. Aralarında eski âdetleri yaşıyordu. Ravendî'nin anlattığına göre Cuma günleri halka, İran'lıların «khan'ı yağma» dedikleri «şölen»ler veriliyordu[134]. Orta Asya'da olduğu gibi Sultan bir nevi dinî ayîn olan sürgün avına (Sıgır) çıkıyor ve av etleri ziyafette boy beylerine ve mertebelere göre dağıtılıyordu. Tarihci Ebu Tahir Hatunî, kendi elyazısiyle Melikşah'ın «Şikârnâme»sini gördüğünü (Av kitabı), burada av merasiminin bütün incelikleriyle anlatıldığını söylüyor. Tuğrul

131) Abbasî'ler toprak idaresi ve devlet işlerini Divan üt-tefviz (ikta verici divan) ve Divan üt-tenfiz'e (iktaları idare edici divana) gördürmekte idiler.

132) Nasirüddin Münşi Kirmanî, **Nasaik al-ashar der Tarihi vüzera**, Tahran, 1959.

133) Abbas İkbal, **Vezaret der ahdi selâtin'i Büzürk'i Selçukî**, Tahran, 1950.

134) Ravendî, **Râhat üs-sudur ve Âyet üs-sürur**, C. I (Yağma esasen Türkçedir)

bey kız kardeşi ile halifenin evlenme merasiminde Türkmen beyleri diz bükerek ve sıçrayarak düzenli bir oyun oynamışlardı ki, bu Türk oyunu Kafkasya'da kalmış ve sonra Çerkes'lere mal edilmiştir[135]. Büyük Selçuklu Sultanları halifenin manevî otoritesinden faydalanmak için ondan ünvanlar almağa önem vermekte iseler de, çoğu eski Türk adlarını muhafaza ettiler. Anadolu Selçukluları zamanında onlara bağlanmayan beylikler Türk geleneğine daha sadık kaldıkları halde (Artık oğulları, Danişmendliler gibi) Selçuk oğulları - belki de bu beylikler üzerinde suzerain'lik nufuzu kurmak için - eski İran hükümdarlarının adlarını aldılar. Vakıa bir müddet Selçuklu prensleri kadar nufuzlu olan bu Türkmen emirliklerinde Keyhusrev, Keykubad, Keykâvus, v.b. adları yerine Artuk, Balak, İl Gazi, Gümüş Tekin, v.b. adlarına rastlanmakta ise de, sonradan İran lakablarını aldılar.

En büyük Türk kesafetinin yerleştiği Anadolu, Bizans imparatorluğu zamanında idare bakımından thème'lere ayrılmıştı. Bu thème'ler İlk - çağda Eti'lerden sonraki Anadolunun ayrı cinsten ve ayrı yönlerden gelmiş halkının bölgelere ayrılışına az çok uymakta idi. Fakat Bizanslılar burada toprak kesimlerini ve vergi alınmasını gözönüne almışlardı. Bunlar Orta Asya'da Boy beylerinin sürülerine otlak bulmak için yaptıkları toprak bölüşünden ziyade, Selçuklu imparatorluğunda Oğuzlardan bir kısmının şehirler ve kasabalara yerleşmesinden sonra Selçuklu prenslerine ve bu hanedanla birlikte yerleşen Boy beylerine ve kumandanlara yapılan ikta'ları hatırlatıyor. Şüphesiz ki sistem ayrı köklerden gelmektedir. İslâm coğrafyacısı İbn Hordadbih 9. yüzyılda Bizanstaki bu toprak idaresinden bahsettiğine göre İslâm dünyası bu teşkilâtı biliyordu[136].

Abbasî - Bizans savaşlarında karşılıklı tecavüz ve savunma en az iki yüzyıl sürdüğü için, her iki taraf sınırları ellerinde tutabilmek üzere kuvvetli kaleler kurmakta idiler. Arapların «Sügûr» (hudut) dedikleri ve Antakyadan Van ve Erzurum'a kadar uzanan bu sınır bölgesinde yine her iki taraf nufus yığınları getiriyorlar, devamlı garnizonlar bulunduruyorlardı. Bundan dolayı savaş hali dışında iki taraf birbiriyle temasta idi. Bu da İslâm âdet ve inançlarının Bizans'a, Bizans âdetlerinin İslâm bölgesine sızmasına sebep oluyordu. Bu karşılıklı tesir Anadolu'nun fethinden sonra da Türk - Bizans sınırlarında devam etmiştir. Bizans müesseselerinin Osmanlı devletine (başlıca İstanbul alındıktan sonra) büyük çapta tesir ettiğini söyleyen Avrupalı bazı tarihcilerin iddiaları doğru olmamakla beraber, hiç bir tesir olmadığını söylemek de kabil değildir[137] Selçuklu devleti yıkıldıktan sonra, Osmanlı beyliği ile aynı sıralarda kurulan batı Anadolu Türk beylikleri zamanında ve bu beylikler adına yazılmış bazı kitapların okunması bile bu tesiri göstermeğe yeter[138]. Anadolu Selçukluları Bizansla sıkı münasebette idiler. Ordularında Bizanslı kumandanlar ve kıtalar bulundurmuşlardır. Bazı Selçuklu prensleri İstanbul'da kaldıkları gibi Bizans prensesleriyle evlenmiş olanlar

---

135) Bunu Barthold «Orta Asya Türk Tarihi» nde anlatıyor. Ayrıca tafsilatını İmaddüddin Isfahanî'nin Irak Selçukluları tarihinde görüyoruz.

136) A.A. Vasiliev, **Historie de l'Empire byzantin**, trad. de brodin - Bourgulna, 1937, vol. I, p. 316-319. — **İbn Hordadbih**, Kitab ül Memalik ve'l Mesalik de bu izahatı veriyor.

137) Fuad Köprülü, **Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri.**

138) Derviş Ahmet, **Kamus ül-Etibba** (Bu kitap İbn Baytar'ın Müfredat'ı Tıbb'ının Türkçesi olup Aydın oğlu Umur Bey adına yazılmıştır .952 tarihli elimizdeki nüshada Anadolu tıp folklor'una girmiş bir çok rumca (yunanca) kelime vardır.

vardı[139]. Selçukluların son yıllarında Mevlânâ'nın Divan'ında rumca şiirleri vardır. Öte yandan daha sügur savaşları zamanında Bizans'ta putkırıcılığın *(iconoclastie)* kuvvetlenmesi paulicien denen manişeist mezhebinden ve başlıca devamlı alış verişte olan İslâm Türk tesirinden ileri geldiğini, «Bizansın doğu eyaletlerinde İslâm tesirinin şüphe götürmez olduğunu» Vasiliev bazı deliller zikrederek ileri sürüyor[140] Anadolunun efsanevî kahramanı Battal Gazi Türbesinde kendi yanında Bizans'tan kaçırıp evlendiği ve «aynı gazada şehid olan» rum prensesi yatmaktadır[141].

Selçuklu imparatorluğunun kuruluşundan Anadolu Selçuklu devletinin Mogol istilâsiyle yıkılışına kadarki devrede ikta sisteminin nasıl kurulduğu, geliştiği ve çöktüğü, yeni beyliklerde nasıl tekrar canlandığı ve başlıca Osmanlı imparatorluğunda toprak yönetiminin nasıl doğduğunu görebilmek için vak'aların akışında geriye dönelim. Barthold «Orta Asya Türk Tarihi»nde Oğuzların altıncı yüzyılda büyük bir göçebe imparatorluğu kurduktan sonra Gök Türk devletine bağlı ve onlara isyan eden bir kavim olarak Orkhon yazıtlarında zikredildiğini; Hazar denizi doğusundaki bozkırlarda siyasî birlik kazanamadıkları ve daima birbirleriyle savaşdıklarını, Hanları olmadığını, başbuğlarının «su - başı» (ordu kumandanı) adını aldığını[142], fakat asıl şaşılacak şeyin siyasî birlik kuramayan Oğuzların yeni yerleşdikleri İslâm ülkelerinde Türk tarihinin en devamlı ve en kudretli imparatorluklarını kurmaları olduğunu söylüyor[143]. Öyle görünüyor ki Barthold'un tesbiti doğru olmakla beraber burada şaşılacak bir şey yoktur. Oğuzlar Selçukluların kumandasında İslâm dünyasına girdiler, bu dünyanın toprak idaresi ve devlet teşkilâtına ait müesseselerinden faydalandılar. Buna İslâm medeniyetinin kurulduğu sahada daha önce yaşamış İran ve Roma'nın tesirlerini de katmalıdır. İkta sistemini ve Divan'larını araplar İran ve Bizans'tan alarak araplaştırmışlardı. Türkler bu sistemi benimseyerek Horasan'dan İznik'e kadar yavaş yavaş göçebelikten yerliliğe geçmeğe başladılar. Göçebe Türkmen boylarının tamamen yerleştiği söylenemez[144]; fakat şehirlere yerleşenler ve köy kuranlar da az değildi. İktâ sistemi bu yerleşmeyi kolaylaştırdı. Osman Turan'ın gösterdiği gibi Arap ve İran devrinden farklı yeni bir ikta devri açıldı[145]. Bu devirde önce yerleşmeğe başlayan göçebe Türkmen boy beylerine otlaklar ve ekim toprakları ikta edildi. İlk ikta'lar Tuğrul ve Çağrı beyler tarafından yapıldı. Fakat geniş ölçüde Melikşah zamanında uygulandı. İmadüddin Isfahanî'nin «Irak ve Horasan Selçukluları tarihi» ne göre Melikşah zapt ettiği toprakları Selçuklu ailesi büyükleri ve kumandanları arasında bölüyordu. Amcası Kavurd ile miras meselesinden araları açıldı. Emir De-

---

139) İbn Bibi tarihinde ve Aksaral'nin **Müsameret ül-ahyar**'ında aile kavgaları yüzünden Bizansa sığınan ve orada bir süre yaşayan prenslerden, evlenmelerden, Selçuk hizmetinde kont Astabl ve Komnenos gibi kumandanlardan bahsedilmektedir.

140) A.A. Vasiliev. **Histoire de l'Empire byzantin**, vol. I.

141) H.Z. Ülken, **Payen dinlerin Anadolu örf ve âdetlerinde tesiri** (İlahiyat Fak. Der. 1970).

142) Selçuk'un Orta Asya da Han değil Yagbu rütbesinde olduğunu bütün Selçuk tarihlerinden biliyoruz.

143) Barthold, **Histoire des Turcs de l'Asie Centrale**, 1945, pp. 80-81

144) Yerleşmeyi engelleyen Orta Asya ve İran'dan yeni göçebelerin devamlı olarak gelmesi idi 17. yüzyıl sonlarında Osmanlı devleti Anadolunun ortasında büyük bir kısım göçebeleri verleştirmistir.

145) Osman Turan, **İslâm Ansiklopedisi : İktâ maddesi.** - Bu konuda O. Turan ve Cl. Cahen Orta Asya göçebe gelenekleri ile islâm tesirlerinde birleşiyorlar. (Claude Cahan, **Le régime de la terre et occupation turque en Anatolie** (Cahiers d'Histoire Mondiale, Unesco, 1955, p. 566-580).

mirel onları barıştırmağa çalıştı. Nizamülmülk Kavurd'a öğütler verdi ise de aralarında açılan savaşı önleyemedi. Su Tekin Kavurd'un askerini bozguna uğrattı. Bu vaka Melikşah'ın devlet bütünlüğü fikriyle hareket ettiğini, kardeşler ve oğullar arasında hakimiyetin parçalanmasına meydan vermediğini gösteriyor. **Çünkü aynı Sultan** devletin bölünmezliği esasına aykırı olmayan toprak ikta'larını geniş mikyasta uyguladı: Konya, Kayseri, Akasaray, v.b. Anadolu vilayetlerini feth etti. İdaresini Kutulmuş'un oğlu Süleymana verdi. Zapt ettiği yerleri küçük ve orta büyüklükte olarak kumandanlara ikta ediyordu[146]. Ebu'l-Ferec tarihinde Melikşah'ın iktalarına ait aydınlatıcı bilgi buluyoruz[147]. Yine Horasan ve Irak Selçukluları tarihine göre Sencer zamanında Atabeyler İl Deniz, Ay Aba, İl Arslan arasında barış yapılması ve Sultan adına para basılması, hutbe okutulması üzerine Sencer onlara ikta'da bulundu. Sultan Kirman emirinin oğullarını barıştırdı. Azerbaycan ve Irakı Atabey İl Deniz idare ediyordu. Orada Selçuklular adına bağımsız gibi hareket etmekte, kumandanlara ve beylere topraklar ikta etmekte idi. Rükneddin Tuğrul Irakı ve Rey'i Harzemlilerin istilâsından kurtardı. Isfahanı aldı ve orasını bu savaşta hizmeti olan Ferec ül-hâdim'e ikta etti[148].

Geniş mıkyasta iktalar Tuğrul bey ve Alp Arslan zamanında başlamıştı. Fakat yeni Oğuz beyleri geldikçe onların yerleşmesi, sürülerine otlak bulunması için iktalar çoğaldı. Ravendî'ye göre Melikşah devlette ileri gelenlere (Hass kullarına) Şam vilâyetinin uzak bölgelerinden ve deniz kıyılarından ikta'lar verdi. Halep Aksungura, Urfa İmadüddevle Buzcan'a Musul Çekirmiş'e verildi. Melikşah Türkistana dönerek Semerkand'i aldı, Uzkent'e gitti. Hıtay ve Hotan sınırına kadar her şehre vali ve ikta sahibini görevlendirdi. Yeni kaideleri, hoşa gitmeyen kanunları kaldırdı. İsimleri Divan Sicil'lerinde kayıtlı her zaman yanında olan ordu (Türklerden ibaret hassa ordusu) 40.000 atlı idi. Onların ikta'larını tayin etti. Her gittiği yerde ulufe ve nafakaları hazır olsun diye bütün eyaletlere gereken paraları dağıttı. Hicaz yolunu ve çeşmelerini yaptırdı. Bu yolda gümrük ve başka vergilerle muhafız ücretlerini kaldırdı. Haremeyn emirinin her hacıdan yedi kırmızı dinar almaması için ona da yetecek ikta verdi. Fakat ikta vermek hakkı yalnız devlet otoritesini temsil eden Sultanındı. Bu kaideyi bozanlara karşı tedbir aldı. Kazandığı büyük siyasî nüfuza rağmen Nizamülmülk ikta işine karıştığı için: «Sen bana danışmadan iktalar veriyorsun, vezirliği senden alacağım» demişti[149]. (Fakat buna vakit kalmadan Nizamülmülk bir Batınî tarafından bıçaklandı). Yine Ravendî'ye göre Sultan Sencer kumandanlara, boy beylerine iktalar vermede devam etti. Böylece Türk dünyası için iki büyük tehlikeyi, İranlı Batınî'lerden ve hanedan içinden veya Türk kumandanlardan gelen darbeleri önlemeğe çalışıyordu. Irak şehirlerinde ve memleketin mühim yerlerinde Hass'lar dağıttı, toprak vergileri aldı. Hutbesi Kâşgar sınırından Yemen uçlarına kadar okundu. Fakat bu bolluk ve emniyet teşkilâtı içinde devlet Emirleri isyan ettiler; kanuna, töreye aykırı harekete başladılar. Müslüman olmayan Hıtay Türklerinin hududu geçtikleri sözü üzerine yola çıktı. Devamlı isyan halinde olan Karluk Türkleri Hıtay'lıları yardıma çağırdılar. Hıtay İlhanı Maveraünnehir'i ele geçirdikten sonra Harzemşah Atsız is-

146) İmadüddin İsfahanî **Irak ve Horasan Selukluları tarihi**, çev. Kıvamettin Burslan, 1943.

147) **Ebu'l Ferec** (Bar Hebreus) **Tarihi** ing. çev. Ömer Rıza Doğrul, C.I, T.T.K.

148) İ. Isfahanî, zikredilen eser.

149) **Ravendî, Râhat üs-sudur**, C. I, sh. 126-131.

yan etti. Bir yıl sonra da Gurî meliki Hüseyin, Herat ikta'ı sahibi ve Sultanın Hacibi Ali Çetri isyan ettiler[150]. Ardarda gelen ve Büyük Selçuklu imparatorluğunu temelinden sarsan bu isyanlar gösteriyor ki gelişi güzel kumandanlara ve beylere ikta dağıtmak, bir görüşe göre iktisadî refahı sağlamak siyasî huzuru temine yetmiyordu. Vakaa Bürokrasinin merkeziyetci yönetimi baskı yaptığı ve verimi azalttığı için ikta sahiplerinin kendi bölgelerinde yaşayarak oranın onarılması ile uğraşmaları iktisadî bakımdan daha verimli görünüyordu. Fakat yeni yerleşmeğe başlayan bir yarı göçebe imparatorluğunda bu sistem merkezî iktidarı gevşetmeğe ve imparatorluğun parçalanmasına sebep oldu. Anadoluda Haçlılarla, Bizansla, gürcülerle, hatta güney doğudaki Atabeylerle, v.b. devamlı müdafaa savaşları Vatan duygusunu uyandırdı. Boyların dağınık olarak bölgelere yerleştirilmesi, baş kaldıranların uzak yerlere gönderilmesi, feodalleşme hareketinin ortadan kaldırılması ikta'lardan beklenen faydayı sağladı. Vakaa Anadolu Gıyasüddin Keyhusrev II zamanında İlhanî'lerin nüfuzu altına girmeğe başlamışsa da, iki yüzyıllık mücadele boşuna geçmemişti. Anadoluya yeni gelen Oğuz boyları Türk yogunluğunu arttırıyor ve bu kuvvet-her şeye rağmen-Mogol baskısına karşı koyarak Uç beyliklerini ve onları birleştiren Osmanlı devletini kuruyordu.

Kutulmuş oğlu Süleyman'ın Marmara ve Ege denizi sınırlarına kadar feth ettiği Anadoluda bir kısım köyler, o köyü kuran veya mülk edinen emirin, başbuğun adını taşımaktadır. Bazıları Türkmen boy ve uruglarının adını almıştır. Oğuzlar orada bir kısım hiristiyan Türkleri buldular (Peçenekler, Kumanlar, Guzlar). Hıristiyan kalsalar bile Türk geleneğini muhafaza ettiler (Muralt, *Chroniques byzantines'e* dayanarak M. H. Yinanç). Oğuzlar eski Anadolu şehirlerinde yerleşdiler, Türk olmayan yerli halkın mühim bir kısmını müslümanlaştırırken Türkleştirdiler. Harab olan şehirlerin üzerinde veya yanında yeni şehirler kurdular[151]. Bizans ve Arap eseri olan eski kaleleri tamir ederek, genişleterek Türk şehirlerinde kullandılar[152]. İbn-i Bibî «Anadolu Selçukluları Tarihi»nde[153] Alâüddin Keykubad I in Gürcistan savaşlarındaki başarısı ile tanınan kumandan Kemalüddin Kâmyar'ı, hükûmet darbesi teşebbüsüne adı karıştığı için cezalandırdığını, fakat sonra affederek kendisine Kars cıvarında yeni topraklar ikta ettiğini yazıyor. Oğuzlarda boy beylerine toprak ikta'ı yakın zamanlara kadar gelmiştir. Hasluck, Reyhanlı aşiretinin Çapanoğluna baç verdiğini, Cirit aşiretinin Adana valisine vergi verdiğini yazıyor. Fakat Reyhanlı aşireti kendi topraklarını ektirmek için fellahlar kullanırlar[154]. Yine İbn-i Bibî'nin anlattığına göre Sultan Alâüddin, Melik Eşref ile Davud Şah arasındaki gizli anlaşmayı haber alınca bunu önledi. Davud Şah Sultandan af istemeğe geldi. Alâüddin duyduklarından hiç bahsetmedi. Akşehirdeki Ilgın'ı ona ikta etti ve çocukları ile birlikte Akşehire gönderdi. Ertokuş Kegonya kalesini kuşattı ve aldı. Melik Muzaffer Davud oradan kaldırıldı. Şam sınırında Ramman ve Eshabı-Kehf cıvarında Erbsoy kasabasının mülkiyeti kendisine verildi.

* * *

150) Ravendî, Aynı eser, C. I, sh. 165-166 sh. 168-175.

151) Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi, I. Anadolunun fethi, sh. 181.**

152) Nazmi Sevgen Anadolu Kaleleri. 1959, Ankara

153) İbn'i Bibî, **El Evamir ül Alâiyye**, türk. çev. N. Gençosman. Notlar F.N. Uzluk. 1941.

154) **Hasluck, Christianity and Islâm in Turkey.**

Anadolunun fethi sırasında Selçuklu ailesinden bağımsız olarak küçük devletler kuran ve bazen Selçukluları tehlikeye düşüren Danişmentliler, Mengücukler, Artuklular, v.b. nın Kılıç Arslan II tarafından güçlükler ortadan kaldırılması, siyasî birliğin kurulması, Bizanstan gelen istilâ tehlikesinin Myrioképhalon zaferi ile kat'î olarak ortadan kaldırılmasına rağmen Kılıc Arslan memleketi oğulları arasında 12 parçaya böldü[155]. Haçlılara, Bizansa, Musul ve Halep atabeylerine karşı sınırları savunmada, iç anarşiyi ortadan kaldırmada gösterdiği büyük başarı, yine kendisi tarafından mirası oğulları arasında bölme şeklinde engellendi. Bu da gösteriyor ki henüz devlet bütünlüğü ve bölünmezliği fikri ile devleti aile mülkü ve mirası sayma âdeti mücadele halinde idi[156] ve ikincisi birincisinin tam kurulmasına engel oluyordu. Ancak Alaüddin Keykubad I zamanında kardeş kavgaları sona erdi, siyasî birlik kuruldu. Hatta Selçuklu nüfuzu Anadolu dışına taşmağa başladı[157]. Fakat bütün Asyayı sarsan Mogol istilâsı yüzünden başarı çok kısa sürdü. Yassı Çimen'de Celalüddin Harzemşah ordusunu mahveden Selçuklular Giyasüddin Keyhusrev II zamanında Köse Dağ'da Moğollara yenildiler. O tarihten sonra Anadolu Selçukluları yavaş yavaş Mogolların vassalliğine girdiler, 13. yüzyılın büyük bir kısmında Anadolu Mogol nüfuzu altında kaldı. Selçuklu Sultanları daha uzun bir süre - hiç değilse resmen - tahtlarında oturdular. Fakat gerçekte Anadoluyu Mogol valileri idare ediyordu. Giyasüddin II nin ölümünden sonra üç oğlu aynı zamanda tahta çıktılar. Üç kardeş adına aynı zamanda nöbet vuruluyor, altın ve gümüş para basılıyor, her üçü adına hutbe okunuyordu (1245). Fakat vezir Celalüddin Karatay'ın ölümünden sonra bu ahenk bozuldu. Anadoluda Mogol nüfuzu gittikce ağırlaştı. Toprak rejiminde, vergilerde, malî işlerde Mogol teşkilâtı hüküm sürdü. Bu suretle Türkiye Tarihinde İlhanîler yıkılıncaya kadar sürecek ikinci bir devir başladı.

Mogol idaresinin tesirini anlamak için, Oğuz töresi ve İslâm hukuku esaslarına göre kurulmuş Selçuklu idaresinden ne derecede ayrıldığını köklerine giderek incelememiz gerekir. Tarih sahnesine 12. yüzyıl sonunda giren Mogollar sosyal bünyeleri bakımından Türk kavimlerinden farklı oldukları gibi, dilleri bakımından da Türkcenin uzak ve yakın lehçelerinden farklı bir dil konuşmakta idiler[158]. Mogolların göçebe bir feodalizm örgütü vardı[159]. Kabile kuruluşları ve kabilelerin birbirleriyle münasebetleri Oğuz boyları arasındaki münasebete benzemiyordu. Türklerde de her ne kadar Ak Kamık (Ak süyek) - Kara Kamık (Kara süyek) diye yüksek soylularla halkı ayıran bir sınıflama varsa da, bu sınıflama Mogollardaki kadar sert değildi Halktan bir adam beylik alamazsa da en yüksek rütbelere çıkabilir. Beylik de başarı nisbetinde aileler arasında değişebilirdi. Gök Türk'lerde Kağan Türk Budun'unun atası, koruyucusu olarak görünüyor: «Aç kavımı doyurdum, yoksul kavımı bay ettim» diyor. Halkın çiftcilik yapabilmesi için

155) Tokat Süleymanşah'a, Niksar Berkyaruk'a, Elbistan Tuğrulşah'a, Kayseri Sultanşah'a, Sivas ve Aksaray Meliksah'a, Malatya Kayserşah'a, Ereğli Sencer'e, Niğde Arslan'a, Amasya Argun'a, Ankara Mesud'a, Burgulu Keyhusreve, Konya kendisine, Kuyulu Hisar Berkyaruk'a verildi. Divan sahibi Kutluğ Inanç Uğurlu Uluğ bölgeler arasında birliği temin edecekti.

156) Batı Orta çağında da Charlemagne zamanında aynı bölünüş görülüyor.

157) Alaüddin'in kumandanlarından Emir Çoban Karadenizden Soğdak'ların ülkesine gitti, onları ve Hazarları haraca bağladı. Soğdaklar arasında islâmlığı yaydı.

158) Hilmi Ziya, Türkler ve Mogollar (Dergah ve Anadolu Mecmuaları, 1922-1924).

159) B.Y' Vladimirov, Moğolların İçtimaî Teşkilâtı, çev. Abdülkadir İnan, 1944.

Çiiiden tohumluk, tarım aletleri getirtiyor. Kağan halka yakın yaşıyor, Şölen'ler veriyor[160]. Mogollarda ise halkla yüksek tabaka arasında bir vassal senyör münasebeti vardır. «Ulus» timar ve malikâne demektir. Yalnız göçebe Mogollar buradaki toprak anlamına değer vermiyorlar; ancak halk ve insanlar anlamında kullanıyorlar. Ulus, bir timarın halkı demektir. Cengiz, bir oymağı sadık adamlarından birinin tasarrufuna vermiş, timar böyle kurulmuştu (Reşidüddin Fazlullah, Cami üt-tevârih). Cengiz zamanında Unagan mogol köleler değil, derebeyine bağlı vassaller idi. Onlar Noyan mevkiine kadar çıkabilirlerdi. Batı Orta Çağı gibi toprağa yerleşmiş değilse de, burada yine bir senyör-vassal münasebeti vardı. Devlet (Ulus İrgen), onu kuran kimsenin (Han'ın) ve bütün sülâlesinin şahsî malı gibi görülürdü (Bu hal Türk göçebe devletlerinde de görülüyor). Bir soy, nasıl dalları olan uruğ' larla göçebe olarak yaşadığı belirli bir toprakta vassallere sahipse, yine bir yan halk - devletin de sahibi idi. Aynı soy belirli bir toprakta (Nutug) yaşasoyun başka erkek çocukları[161] köbegün (şehzade) olarak tanınırdı. Timar sahibi olan bütün Köbegün'ler Mogol imparatorunun vasalleri idi. Fakat bu timar sahiplerinin torunları da aynı timara sahip oluyorlardı. Mogol imparatoru mutlak hakim ise de, kendisini aile ve büyükler meclisi olan Kurultay seçiyordu. Cengizin soyundan olanlar imparatorluğun ortak sahibi idiler. Vassal ile senyör arasında sadaket yemini (la foi jurée) vardı. Bir timar, ulus (halk) ile nutuğ (toprak) dan ibaretti. Nökör, yani senyöre hizmet eden ile yüksek boylunun münasebeti mertebeli bir münasebetti. Nökör'ler gördükleri hizmete karşılık askerî başbuğlardan göçebe «oba» ları demek olan ağul'ları alıyor ve bunun senyörü oluyorlardı. (Gökalp Mogollardaki kara-ağul kelimesinden karagol'un doğduğunu ve türkçede karakol olarak devam ettiğini söylüyor). Onlar aynı zamanda konup göçmek ve avlanmak için yetecek toprak da alıyorlar; oradan çıkardıkları askerle seferde orduya katılıyorlardı[162]. Mogolların askerî rütbeleri Arban (10 lık), Cagun (100 lik), Minğlik (1000 lik), Noyan (10,000 lik) olarak sıralanıyordu. Kaanın kumandasında Köbegün'ler, onların kumandasında Tümen başı olan Noyanlar bulunuyordu[163]. Bu sıkı hiyerarşi Mogol ordusunun başarısının başlıca sebebi idi. Fakat devletin bir aile mülkü sayılması da Mogol imparatorluğunun parçalanması sonucunu doğurmuştur[164].

Mogol devletlerinde (başlıca İlhanî'lerde) baş vezirin emrinde malî işlere bakan Divan, vilayetlerde vergi nâibleri vardı. Bu memurları merkez veya bölge idaresi gönderirdi. Fakat memurlar daima güvenilir kimseler değildi. «İrtikâb» sık sık görülen bir haldi[164]. Mecd ülmülk Yezdî, sahib-i divan Cüveynî ile yiğeni Bahaüddin'i ihtilasta bulunmakla itham ediyordu. Vergi memurları köylülere baskı yaparlar ve işkenceye uğratırlardı[165]. Gazan Han malî işleri düzeltmeğe çalıştı. Vergileri 1/10 arttırdı, böylece bütçe açığını kapamak istedi. Hayvan vergisi (kopçur) bir misli arttırıldı. Tamga ödeyecek olan şehirlilerin Tamgaları da bir kat arttı. Fakat, Gazan Han bu işin yürümiyeceğini anladı. Kopçur'u yarıya indirdi. Vergilerin keyfî olarak

160) Ziya Gökalp, **Eski Türklerde İçtimaî Teşkilât**, (Millî Tetebbular Mec. No. I)

161) B.Y. Vladimitsov, aynı eser, sh. 133

162) Vladimitsov, aynı eser, sh.

163) Bertold Spuler, **İran Mogolları**, çev. Cemal Köprülü, 1957, sh. 338.

164) B. Spuler, aynı eser, 341

165) Büyük Selçuklular gibi İlhaniler de bu parçalanmayı önlemeye çalıştılarsa da başarı kazanamadılar. Cucen'den sonra kurulan Altın Ordu devleti Timur'un hücumu yüzünden parçalandı.

alınmaması için 21 Mart - 11 Nisan ile 12 Eylül - 22 Eylülde iki taksitte alınmasını tesbit etti. Hububat vergileri için sıcak soğuk iklimlere göre ayrı usuller koydu. Her köyde maden veya taş bir levhaya vergi miktarı yazılacaktı[166]. Haracı toplayanlar, şahne Muzaffer Kutluğ'un uyguladığı gibi, ayrı bir garnizonda yaşıyorlardı. Çünkü halk bunları sevmezdi.

Devlet hazinesi gelirin büyük bir kısmını teşkil ediyordu. Vassaf tarihi buna «Evkaf-ı hass» diyor. (*) Kâşanî'ye göre hükümdarın has toprakları devlet arazisinin 1/3 ü idi ve geliri çok büyüktü. Buna hükümdar hisseleri de (regal) katılacaktı. Hükümdarın mülk ve topraklarına Mogollar İncu diyorlardı. Buna bazen «İncuy'i hass» da deniyordu. Bu hazine idaresinin özel memurları vardı. Gelir özel bir kasaya yatırılırdı. Buna da «Tamga» denirdi. Şehir vergilerine aynı isim verildiği için iki gelir arasında bir münasebet olabilir.

Sorumluluk şuurunun kaybolduğu bir makine haline gelen büyük memur ordusunda idare gittikce güçleşti. Önce hükümdar mülk'leri (Siyurgatmış) İlhanların kadınlarına, onların erkek kardeşleri ve oğullarına verilirdi. Sonra da devlet memurlarına, askerlere (Siyurgal) verildi. Vilayetlerin çoğunda böyle timarlar vardı. Bu yeni «mukataa» larla birlikte Mogolların eski «tevcih» leri de vardı ki, bunların çoğu tâbi devletlere aitti. Soydan gelen «mukata'a» lardan başka imparatorluk mülklerinin % desi olarak iktalar verilmekte idi. Sorumsuzluk yüzünden bu mukataa sistemine ihtikâr karıştı. Vali veya başka memurlara borç para veren devlet alacaklıları buna karşılık bir toprak üzerinden «berat» alıyorlardı. Bu berat'larda da ihtikâr yapılıyor ve bunların fiatı inip çıkıyordu. Gazan Han bu gayrı meşru ticarete son vermeğe çalıştı. Askerlere para yerine toprak vermekle hazinenin yükünü azaltacaktı. Buna «Mukataat» deniyordu ve Fars eyaletinde uygulanmıştı. Fars eyaletinin bazı yerleri o derece yağmaya uğramıştı ki, memurlar bunun için 7-8 senelik muafiyet tanıdılar. Olcaytu ve Ebu Said Bahadır zamanında yeni iktalardan bahsedilmiyor. 1336 da İlhanî devleti yıkılıncaya kadar bu durum devam etti[167].

İlhanî'lerin Anadolu toprak ve vergi işlerine müdahalesi Batu Han zamanında başladı. Baycu Noyan yarlığ getirerek Selçuklu hazinesinden gönderilmesi gereken paranın acele teslimini istedi. Gerek Baycu'ya, gerek Engürek ve Hoca Noyın'a boyun eğildi. Aynı zamanda tahta oturan üç kardeşten Alaüddin Mogollarla anlaşmak için Baydu Hanın yanına gitti. Konyadaki kardeşleri onu Kaana gönderdiklerine pişman oldular. Kaandan yarlığ getirerek sultanlık haklarını kaybedeceklerinden korktular. Fakat Alaüddin zehirletildi. Geri kalan iki kardeş uyuşamadılar ve birbirlerinin kuvvetini tükettiler. Mogollar Anadoluya hakim oldular. Baycu'nun kumandanlarından Hacı Noyın Türk köylerine ağır vergiler yüklüyordu. Selçuklu emirlerinden Nizamüddin ve Muinüddin Hacı Noyın'ı öldürmek için tertibat aldılar ve öldürdüler .Fakat Mogollar Nizamüddin'den şüphelenerek idam ettiler. Pervaneliğe Muinüddin Süleymanı getirdiler[168]. Hülâgû zamanında iki kardeş-

(*) Tarih-i Vassaf Lahor 1927

166) B. Spuler, Aynı eser, 342-344 ve sh. 356-462. - Mogolların Anadolu idaresi zamanında «Tamga» kelimesi Osmanlı sitemine geçmiştir. Mogollar Uygur kâtipleri zamanında türkçenin tesirinde idiler. Sonradan Selçuklularda olduğu gibi İranlı kâtipler onların yerini alınca ordu tahrir defterinde farsca içine Türkçe kelimeler karışmıştır.

167) Spuler, Aynı eser,

168) Kerimüddin Mahmud Aksarai, **Müsameret ül-ahyar** (Rum Selçuk devleti tarihi) Bu devre ait en etraflı araştırma Faruk Sümer tarafından yapılmış ve Selçuklu Araştırmaları Dergisinin birinci sayısında neşr edilmiştir. Fakat biz burada yalnız bu ayrı cinsten iki idarenin birbirine karıştığı devrin toprak sistemini ele almaktayız.

ten izzeddin İstanbuldan döndü, kardeşiyle anlaşmağa çalıştı. Kont Astabl'i beylerbeyliğe getirdi. İki kardeş saltanat ihtiyaçlarını karşılamak için Hülâgû hazinesinden ödünç para aldılar. Memleket emirleri ve tümen beylerine masraflar yaptılar. Her yıl gönderilecek vergi şöyle tesbit edildi : 20 tümen para, 5000 parça ecnas, 3000 zerkûbi, 5000 baş iğdiş atı, 5000 ester. Buna göre yarlığ yazıldı. Tuğracı başı Şemsüddin Hülagû'nun ziyaretine gitti. Selçuklu memleketinde Mogol elçilerinin aylıklarını arttırmak yolunu açan bu adamdı. Sultanlar gibi Baba Şemsüddin İlhan hazinesinden ödünç vezirlik dirliği olarak da Kastamonı vilâyeti gelirlerini aldı. Halk üzerinde baskısını arttırdı. Baba Şemsüddin'in ölümünden sonra Selçukluların tanınmış devlet adamlarından Sahip Fahrüddin Ali vezirliğe getirildi. Memleket işlerini oldukça iyi idare etti. Fakat Muinüddin Pervane'nin iki yüzlülüğü ve hainliği bu başarılardan beklenen neticelerden faydalanmağa engel oldu[169].

Kılıc Arslan IV zamanında Anadolu idaresinde toprak işleri yeni bir yöne girdi : oldukca bağımsız hareket eden bu son Selçuklu Sultanı zamanında (1264) bir çok Anadolu toprakları özel mülk haline kondu. Sultan bunlara Menşur verdi[170]. Bu suretle Selçukluların son zamanlarında özel mülkiyet mirî topraklar aleyhine gelişti. Osman Turan'ın araştırmasına göre : «Olcaytu zamanında (1310) Ahmed Lâkuşî Anadoluya vezirlikle gönderilmiş, o da Divan'a ait mülk'leri mansıb sahiplerine satmış. Bu suretle hem hazineye gelir temin etmiş, hem de özel mülk sahipleri kendi topraklarına baktıkları için memleket imar edilmişti»[171]. Fakat yine Kılıc Arslan IV zamanında toprak idaresinde ve vergilerdeki değişiklik, Mogolların kurdukları «Dalay Divanı» denen idarenin baskısı Anadolunun batısında Türkmen beyliklerinin Mogollara karşı direnmelerine sebep oldu. Her ne kadar Mogol idaresi tesiriyle[172] Aksaraî bu hareketleri «isyan» diye karşılamakta ise de, gerçekte Türk beyleri Mogol baskısına ve bu baskının himayesini gören büyük mülk sahiplerinin kötü idaresine karşı koyuyorladı. Kılıc Arslan IV Türk beyleri ile Gâvle kalesi önünde savaşa girdi, onların Konyaya yürümesini önledi.

Alınan tedbirlere rağmen bu sırada yeni bir karışıklık baş gösterdi. Ankara ve Çankırı tarafından Ali Bahadır isyan etti ise de bozguna uğratıldı. Onun teşviki ile Anadoluya saldıran Bizans kuvvetleri ayrıca iç buhranına sebep oldular. Kırşehir emiri Cacaoğlu Nureddin isyan eden Emir-ahur Esedüddin'i Aksaray'da yendi ve kuvvetlerini dağıttı.

Gıyasüddin Keyhusrev III zamanında Mogolların işe karışması ile vilâyet vergileri dört bölüme ayrıldı[173] : 1) Tübek :servet ve kazanç vergisi, 2) Naalbeha : asker masrafına yardım, 3) Malibam : bina vergisi, 4) Malî berzek : ekin ve toprak verimleri vergisi. Bu dört kalem dışında hiç bir fazla vergi istenmeyecek, uç taraflarının gelirleri saltanat makamına gönderilecekti. Aksaraî'nin anlattığına göre yeni kurulan bu düzen bir süre için eski Selçuklu Sultanlarında olduğu gibi Oğuz töresini canlandırdı. Cuma sabahları halka şölenler verildi. Bilginler arasında sosyal düzene ait tartışmalar ve konuşma-

---

169) Aksaraî, **Müsameret ül - ahyar**, sh. 152

170) İbn-i Bibî, **El Evamir ül Alâiyye**, Çev : N. Gençosman, 1941

171) O. Turan, **Türkiye Selçuklularında toprak hukuku : Mirî topraklar ve hususî mülkiyet şekilleri** (Belleten, sayı 47, 1948)

O. Turan, **Le droit terrien sous les seltchoukides de Turquie** (Revue des Etues Islamiques, 1948

172) Mahmud Aksaraî'nin bu sözlerinde Moğollara tam taraftar olduğu söylenemez.

173) Aksaraî, aynı eser sh. 172 176

lar oldu. O sırada şeyhül-islâm Sadrüddin Konevî zamanın en büyük fıkıh bilgini idi[174]. Vilayetlerde de tanınmış bilginler Kadılık görevi görüyorlardı.

Fakat bu düzen uzun sürmedi. Fahrüddin Ali'nin işinden alınması ile başlayan dirliksizlik her tarafa yayıldı. Valiler, başına buyruk harekete başladılar. Hatir oğlu isyanı Selçuklu Sultanının tahtını sarsacak dereceye geldi. Asîler Karaman oğulları ile uç beylerinin askerini çağırdılar. İsyanın ağırlık merkezi Niğde idi. O sırada İlhanî'lerle Altın Ordu devletinin arası açık olduğu gibi Kıpçak kölemenlerinin Mısırda kurdukları Memlûk devleti ile Altın Ordu devleti İlhanî'lere karşı birleşmekte idi. Fakat birbirinden çok uzak olan bu iki devleti bağlayacak biricik yol denizdi ve o da Bizanslıların elinde idi. Bundan dolayı iki kuvvet Bizansla anlaştılar[175]. Memlûk Türk hükümdarı Melik Zahir Baybars bu durumdan faydalandı. Anadoluda Mogol baskısını kaldırmak için Elbistan civarında Muinüddin Pervane'den yardım gören Mogol ordusunu şiddetli bozguna uğrattı. Devlet işlerini yoluna koydu, bütün görevlileri işinde bırakarak Mısıra döndü[176]. 1277 de olan bu vakalar Baybars tarihi ile Aksara-î'de hemen aynı şekilde anlatılmaktadır[177].

Anadolu mültezimlerinden Kızıl Hamid Aksaray'a gelerek ağır ve keyfî vergiler topladı. Fakat Mogol şehzadesi Kongurtay Aksaraya baskın yaparak Kızıl Hamid ve adamlarını öldürdü. Yeniden vezirliğe getirilmiş olan Sahip Fahrüddin Ali de Kızıl Hamid'in bir çok taraflara dağılmış soyguncu adamlarını takip etti. Giyasüddin Mesud II zamanında (1280) Mücirüddin Mehmed Anadolu vezirliğine getirildi. *İncu* (malikâne) vergileri ile İlhanlık hazinesine ayrılmış olan mukataa resimlerini topladı. Mogollar Elbistan bozgununun öcünü almak için Mengû Timur kumandasında bir orduyla Şam ve Mısır üzerine yürüdülerse de Hums yakınında bozguna uğradılar.

Mogolların Anadoluda malî baskısı tekrar başlamıştı. Sultan nâibi, beylerbeyi ve vezir bu baskıyı önleme çaresi bakımından anlaşamiyorlardı. Hazinenin elli yıldır birikmiş altın ve gümüş parası Mogolların yüklediği ağır masraf yüzünden yağmaya gitti. Sahip Fahrüddin'in Devele Karahisar'daki hazinesinden 400,000 dirhemlik para Erzincana gönderildiği halde Mogol şehzade ve başbuğlarının yaptıkları masraflara yetmiyordu. Aksaraî'nin ifadesine göre «Mogol ordusunun ihtiyaçları için sayısız para verilmesine karşı, baharda yakacak mum bile kalmamıştı». Ödünç para bulmağa mecbur oldular[178]. Anadoluya Kazvinli Fahrüddin gönderildi. Gelir gemlez vergileri attırmak istedi. Halk arasında hoşnutsuzluk yarattı. Kazvinli yanında bir çok Tebrizli, Hemedanlı, Iraklı, Isfahanlı, Horasanlı, Kerçli, Merendli, Nahcivanlı İran memurları getirmişti. Bunlardan kimisini mültezim, kimisini nâib ve hâcib tayin etmişti. Müstevfî'lik görevini kardeşi Cemalüddin'e, Pervaneliği öteki kardeşine vermişti.» Aksaraî nin anlattığına bakılırsa Kazvinli'nin, pek önemi yoktu. Asıl yük Mücirüddin'in üzerinde idi. Fakat Kazvinli para biriktirmek için çok uygunsuz çarelere baş vuruyordu. Vergi toplatmak bahanesiyle vilâyetlerin baç ve haraçlarını yağmaya verdi. Beş togara kat-

174) S. Konevî'nin babası Mecdüddin Ishak, Alaüddin Keykubad zamanında Anadoluya verleşmişti. Konevi aynı zamanda İbn Arabî'nin yetiştirdiği büyük bir sufî idi.

175) Georges Ostrogorsky, **Histoire de l'Etat byzantin**, trad, Gouillard, 1969, pp. 482-484

176) **Baybars Tarihi**, türk. çev. Şerefeddin Yaltkaya, 1941, sh. 84 - 92

177) **Aksaraî**, sh. 190-192

178) Kerimüddin Aksaraî aynı eser türk. çev. : Nuri Gençosman, 1943

lanamayan yerlere 50 togar, 5000 altın vergisi olan vilayete 50,000 altın yükletiliyordu. Bu yüzden eski vergi usullerindeki karışıklık başladı. Anadolunun malî durumu sarsıldı. Öşür olarak, önce belirtilmiş miktara razı oldukları halde vergi alınamaz oldu. Sonunda 1/5 ölçüsünde vergi usulü yeniden uygulanmağa kalkıldı ise de bundan da fayda görülmedi. Önceden ayrılmış iltizamlar sonra daha kötü sonuçlar verdi.

Vergi için vilayetlere gönderilen memurlar Divan işlerinden habersizdi. Ellerindeki defterlerde yazılı «cizye» kelimesinin ne demek olduğunu anlayamamışlardı. Halbuki cizye Anadolunun müslüman olmayanlardan alınan en büyük gelir kaynağı idi. Aksaraî'ye göre Mücirüddin Emirşah işlerin çığırından çıktığını görünce Anadolunun iki iltizam bölgesine ayrılmasını, her birinin bir vezir yönetimine verilmesini düşündü. Mogol beyleri de bu düşünceyi beğendiler. Mogol yargıcılarından sonra gönderilen Aksaraî'ye göre «âdil ve olgun» Samagar kötülükleri önlemeğe çalıştı. Yargıcıların Anadolu özel mülklerini geri almak için ferman getirmeleri[179] halkın, yani özel mülk sahiplerinin hoşnutsuzluğunu arttırmıştı. Mülk sahipleri kanunu kötüye kullananların ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Yargıcılar zulümlerini daha ileri götüremediler Keyhatu Kaanlık tahtına çıkınca 1292 de Anadoluya geldi. Bu sırada Selçuklu prensi Rükneddin Kılıc Arslan uç tarafında harekete geçti. Keyhatu gelir gelmez Kılıc Arslan Kastamoniye gitti. Vilayet Türkleri de ona yardım ettiklerinden bütün çevre eline geçti. Fakat ilk başarılarının büyüklüğüne ve tabiat şartlarının yardımına rağmen sonunda yenildi.

1292 ye kadar *Dalay* vergileri Hasan beyin, *İncu* iltizamları Baycu'nun üzerinde idi. İlhanın yarlığı gereğince memleketin korunması, toprak ve vergi işleri İsfendiyar ile İl Basar'a bırakıldı. İncu ve Dalay gelirlerinin toplanması için müstevfiler tayin edildi. Şimdi bir hakim yerine iki hakim, bir yargıcı yerine[180] iki yargıcı, bir müstevfi yerine dört müstevfi tayin edildi. Bir yazıcı yerine sekiz yazıcı, bir kâtip yerine on kâtip olmuştu. Her biri ötekinin işine karışıyordu. Aslında hepsi kendi çıkarına bakıyordu. Divan işleri bu kalabalık elinde karışık hale gelmişti. Hiç kimse hesapları düzene koyamıyordu. Yargı emirleri önce vilayet mutasarrıflarına büyük sertlik gösterdiler. Fakat sonra gevşediler. Aksaraî'nin ifadesine göre «Baydu İlhan tahtına geçince tâbi memleketlere elçiler gönderdi. Onlar öyle ağır vergiler getirdiler ki halk bu halden bezdi. Ahali mağaralara çekildi.» Ancak yine Aksaraî'nin kaydına göre Gazan Han zamanında durum düzelmeğe başladı. Toğaçar bir süre Anadoluyu ele geçirme hırsına kapıldı. Tokat'da halkı ağır vergilerle ezdi. Tiflisli Kemalüddin'in koyduğu iltizamlardan biri ekinlerden alınacak öşür (1/10) hisselerinin ölçülüp anbarlara götürülmesi idi. Bunların naklinde bir çok yolsuzluklar yapıldı. Bu hal memleket gelirini azalttı. Çiftciler yüklenen angaryaların ağırlığından yurtlarını bırakıp kaçma zorunda kaldılar. Müstevfi Şerefüddin Osman kendine ayrılan yerlerin iltizamlarını toplatmak için Niğde tarafına gitti ve yağmalama yolunu tuttu. Kırşehirde zulüm ve iftiraya baş vurdu. Vilayette Tekke şeyhleri yüklenen vergileri ödeyebilmek için Zaviyelerini rehine koydular[181].

Vezir Cemalüddin'in iltizam bölgesi Diyarbakırdı. İşleri bir kaç hileci âmile bıraktı. Bunlardan biri Isfahan-

179) Kerimüddin Aksaraî. aynı eser, türk. çev. : Gençosman, 1943

180) Aksaraî metninde «yargıcı» ve «yazıcı» kelimeleri vardır.

181) Aksaraî, aynı eser,

lı, biri Hemedanlı idi. Vilayetin salma işlerini o kadar arttırdı ki halkın elinde bir şey kalmadı. Üçüncüsü Hotanlı idi. Vilayet maliyesine baskıncı gibi saldırdı. Sahip Cemamüddin bunları sorguya çekmek istedi. Amiller vezire rüşvet vaad ederek kendilerini başka tarafa naklettirdiler.

Bu sırada Mogol beylerinden Ayacı (Apacı) ve Bay Timur Gâvle kalesini kurtarmak için Konyaya gittiler. Avcı Kaya denen yerde çadırlarını kurdular. Divan yaparak Aksaraî'nin elindeki hazineye ait defterleri istedile: Tarihcinin ifadesine göre maksatları Büzürk ve Altın Damga Divanlarının Beratları gibi bütün vergilerin değiştirilmesi ve bunların masrafa mahsup edilerek halkı zarara sokmaktı. Tam bu sırada bir fırtına çıktı, çadırların iplerini kopardı. Hazineye ait vergi evrakı ve dosyaları havaya uçtu. Hiç bir sorgucunun sorgusuna yer kalmadı. Deftersizlik yüzünden borçlular ve alacaklılar arasında itiraz kapıları da kapandı.

Mülk sahiplerinin elinde bulunan mülkleri almak için Anadoluya Mogol yargıcıları geldi. İlhanlığa şikâyetler oldu. Gelen yarlığa göre yine eskisi gibi 60 tümenlik yer bir kesime bağlandı. Mülk sahipleri bu vergileri gönderecek ve malları yine kendilerinde kalacaktı. Böylece Ahmed Lâkuşî'nin gönderilmesi ile hazineden fertlere, mansıb sahiplerine satmak üzere özel mülkiyet fertlerin elinden alınarak yine mirî topraklara katılmak isteniyordu. Fakat bu değişmede hedef Mogolların elinde bulunan Anadoluda Mirî topraklardan kendilerinin faydalanmaları idi. Halkın şikâyetleri yüzünden bu ikinci değişme tam uygulanamadı. Vilayetlerin bir kısım mahsulleri hazineye, bir kısmı mutasarrıfların (possesseur) geçimine ayrıldı. Gazan zamanında yeni yarlığlar yazıldı. Müstevfi Tebrizli Şerefüddin Osman iltizamlardan en önemlisini aldı.

Anadoludaki mülk sahiplerinin «gasb suretiyle» elde ettikleri iddia edilen[182] akarları geri alınacak, 3000 çift öküzle işletilen topraktan ordu ve hassa ihtiyacı için 300,000 ölçek ekin temin edilecek, ayrıca eski resim ve vergiler de aynen alınacaktı. Fakat böyle tehlikeli bir iltizamın yönetiminde yalnız ona güvenmediklerinden, başka mansıb sahiplerine de verdiler. Şerefeddin Osman bir şehir veya vilayet bölgesini ele geçirmek, oradaki mülk sahiplerinden geri alacağı yerleri meydana çıkarmak ümidiyle öteki devlet büyüklerine önayak olmak istedi. Geri alınacak toprakların her «çiftliği» nin parası[183] 100 dinara satıldığına dair Altın Damgalı beratlar yazıldı. Mogollar ve onlara bağlı İranlı memurlar memlekete gelir gelmez bu mallara el koydular. Fakat umdukları şeyi elde edemediler.

1299 başında Hoca Vecih diye tanınan Nizamüddin Yahya İlhan yarlığı ile Anadoluya gönderildi. Kendi masrafları karşılığı çiftcilerle uyruklular elinde bulunan her «çiftlik» toprak için geçer akça bir gümüş dinar alacaktı Reşidüddin ve Sa'düddin Hoca Vecih'in Divan vezirliğine getirildiler, Bunlar «çiftlik başına alınacak bir dinar verginin kolay bir vergi olduğunu» sanmışlardı. Yanlarında Horasanlı, Nisaburlu Haciblerden, Kûhistanlı tahsildarlardan, Sâveli, Kirmanlı âmillerden, Mazendranlı, Isfahanlı asker başbuğlarından kalabalık bir alay vardı. Anadolu hakimlerinin tasarrufunda olma

182) Lâkuşî'nin Mirî toprakları fertlere satmasına ve bu suretle doğan özel mülkiyete gasb denemez. Ancak Mogolların ve getirdikleri İranlı memurların gasb suretile mülk edindikleri de vardır.

183) İki öküzle işletilen bir toprak parçasına «çiftlik» deniyor. Cl. Cahen bunun cuft farsca kelimesinden geldiğini söylüyor.

yan, vergisi ancak 2000 veya 3000 dinar tutan yerlerden «hassa» masrafı için 50,000 dinara yakın para topladılar.

Lâkuşî tekrar Anadoluya gönderildi. Fakat kötü şöhreti olduğu için Han elçisi olan İrençin'e yanaşmak istedi. Vilayetlerden topladıklarını onunla paylaştı. İrançin de zulüm yapmağa başladı. Vilayetlerin îmarı, vakıf müesseselerinin onarılması gibi işler bu adama göre lüzumsuz şeylerdi. O sırada tarihci Kerimüddin Aksaraî meşhur Alaüddin Kervansarayını tamir ettirmiş, tam o sırada tesadüf eseri olarak asîlerden İlyas adında biri Kervansaraya sığınarak orada bir süre dayanmış ve yollar kapanmıştı. İrençin'in adamlarından Şenkit bu tamiri bahane ederek Aksaraî'yi suçladı: «Kervansaray tamir edilmemiş olsa idi İlyas da oraya sığınamaz, bu kadar Mogol kanı dökülmezdi» dedi. Müslümanlıkta bir evkaf mütevellîsi için memleket vakıflarını bakımsız bırakmak nasıl bir hiyanet ise, İrençin zamanında bunları onarmak da öyle bir suç sayılıyordu.»

Osman Turan Selçuk vakıflarına ait araştırmalarında «arzı sultanî» ve ikta topraklarına da «arazi'i iktaiyye» denildiğini, Mogollar zamanında «arzı Dalay» adiyle bu Mirî toprakların devam ettiğini söylüyor[184]. Her halde Mogol salgını Anadolu için karanlık bir devir olmuş, gerek Mirî toprakların satılmasında, gerek «gasb» iddiasiyle özel toprakların geri alınmasında buhranlı zamanlar geçirilmiş ve toprak rejimi esaslı surette sarsılmıştır. Faruk Sümer bu sarsıntının Anadolu Türkmenlerinde Mogollara karşı şiddetli millî bir savunma hareketi doğurduğunu ve Selçuk Sultanlarının Mogol valileri elinde oyuncak[185] oldukları sırada yer yer mücadelelerle, hiç değilse batı, güney ve kuzeyde beylikler kurarak hakiki Türk kültürünü geliştiren bir devir açtıklarını anlatıyor[185]. Bu kuruluştan az sonra Anadoludan geçen İbn'i Batûta memleketin yer yer beylikler ile kalkınmış refahlı durumunu öğerek tasvir ediyor: «Rum beldelerindeki Türkmenlerin her şehirde teşkilâtları vardır. Zorbalığa engel oldukları gibi eşkiyalığa, zulme karşı koymaktadırlar. Sanat sahibi bekâr gençlerin aralarından seçdikleri kimse, Ahi olup bu derneğe Fütüvvet derler. Başkan bir Zaviye kurar. Arkadaşları gündüz çalışır, ikindi vakti kazandıklarını getirip ortaya korlar. O gün şehre bir konuk gelmişse Zaviye ye alınır, gideceği vakte kadar orada ağırlanır» diyor[186]. İbn'i Batûta Alanyada karaya çıkarak Antalya, Burdur, Gölhisar, Lâdik, Muğla, Milas, Lârende, Konya, Aksaray, Erzincan, İznik, Bursa, Modurnu, Bolu, Kastamonu de Ahi'ler veya devlet başkanı beyler tarafından nasıl karşılandığı, bu bölgelerdeki sosyal gelişmeye dair uzun bil gi veriyor, Aksaraî'nin Selçuk tarihin de Mogolların takibine uğrayan ve öldürülen Ali paşa ile kardeşi Ahi Ahmet için verilen bilgi açılan bu yeni devrin Mogollarla son çarpışmalarını göstermektedir[187]. İbn'i Batûta Karaman oğullarından, Aydın oğullarından, Bursada Osman oğlu Orhan beyden, bu şehirlerde gördüğü canlılıktan, zenginlikten, kadınların başka islâm ülkelerinden farklı olarak yüzlerini örtmedikleri ve konuklara yemekte hizmet ettiklerinden» hayret ederek bah sediyor[188].

---

184) Osman Turan, zikredilen makale-Ayrıca: Selçuk devri Vakfiyeleri adlı makaleleri (Belleten savı : 42 ve 44)

185) Faruk Sümer, Anadoluda Mogollar (Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, 1969)

186) İbn'i Batûta Seyahatnamesi, C. I. Şerif paşa tercümesi

187) Aksaraî, İrencin'in himaye etmesine rağmen Şenkit'in Ali paşa ile Ahi Ahmed'i öldürttüğünü yazıyor. Paşa ünvanı o zaman «baba» yerine Horasan dervişlerine veriliyordu. Aşık paşa ve beş oğlu «paşa» diye tanınan dervişlerdi. Sonradan devlet rütbesine ait ünvan olmuştur.

188) Aşık paşa zade tarihi, Ali bey neşri, 1332, sh. 25

Bununla beraber Mogollar 14. yüzyılın ilk yarısına kadar Anadoludan tam çekilmiş değillerdi. Aşık Paşa zade şöyle anlatıyor[189] : «Şimdiki hinde dahi anlardan vardır. Çavdarlı derler. Osman Gazi Göğe gazasına gittiğinde Çavdar tatarı Karacahisarın pazarına sığirtmişler. Orhan Gaziye haber etmişler kim tatar, pazarı urdu. Oynaş Hisarında buluştu gözaçtırmadı, tatarları kavradı, aldığın döktürdü. Osman Gazi ider : oğul, komşudur. Bu zalim ve hem müslümandır kendüye and virelim, varsun vilayetine gitsün.» Bu vakalar Yıldırım zamanına kadar sürmüş, Timur'un Anadoluya hücumu üzerine ikinci bir Mogol saldırışı başlamış. Fakat Timur imparatorluğunun çabuk yıkılışı ve Anadoluya türkmenlerin yoğunlukla gelişi bu saldırışı önlemişti.

Mogollar kolay türkleşemediler. Fakat Cengiz'in başarısında ordusundaki Türk kabilelerinin büyük rolü vardı. Divan'da Uygur kâtiplerini kullandı. Onlar Uygur harfleri ile Türkçe yazıyorlardı. Bu yüzden Cengizin oğullarından Çağatay'ın Türkistanda kurduğu idarede Türkçe hakim oldu. Türkistan Türkcesi «Çağatay» lehcesi adını aldı[190]. İlhanîler İranda İranlı kâtipler kullandılar ve resmî ordu dili farsca oldu. 14. yüzyılda Türkistandaki Mogol lar (yani hanedan ve mahdut kabileler) türkleştiler. Timur, her ne kadar soyca Mogol ise de Türk memleketinde türkleşmişti. Batı Türkistanda (Maveraünnehir) Ceyhun ve Seyhun'un eski kanallarını tamir ettiği gibi yeni kanallar açtırarak iki nehir arasını su tesisleriyle tam verimli hale koydu. Timur'un sulama işleri nüfusu arttırdı. Zeki Velidi Togan'ın Kâbül kütüphanesinde gördüğünü söylediği Fasl-al-Hitab adlı yazarı bilinmeyen eserde vakf edilmiş yeni topraklara ait Vakfiyelerin bir kısmı toplu bulunuyormuş[190]. Bu kitabın rivayet halinde kalmayarak fotokopisinin yapılması ve yayınlanması işi tarihcilerimize düşmektedir. Bu bölgenin îmarından sonra bir çok türk şehir ve kasabaları cıvarındaki bağ, bahçe ve bostanlara ait bilgiyi Mu'cem ül-Büldan'da[191], Istahrî ve Makdisî'nin eserlerinde buluyoruz. Bu devirde Timur ve torunları idaresindeki Türkistan artık Mogol sisteminden çıkmış bulunuyor.

Anadoluda yeni Türk beyliklerinin gelişmesinde mülk ve vakıf sistemleri yanında Dirlik sisteminin de iskân işinde büyük rolü oldu. Dirlik sahibi, mülk sahibi gibi her hangi bir yeri kendi dileğine göre işletememektedir. O bir asker ve devletin memuru sıfatiyle kendi bölgesindeki köylülerin toprağı iyi işlemelerine bakacak, toprak ve vergi işlerini düzenleyecek, köylüden alınması gereken vergiyi alacaktır. Görevlerini iyi görmeyen köylülerin toprağı elinden alınarak başkalarına verilirdi. Fakat dirlik sahibinin uygunsuz hareketi olursa, onun da dirliği alınır başkasına verilirdi. Dirlik sahipleri kendilerine mahsus toprağı kullanabilir. Bunun dışında çiftçilere mahsus toprağa tasarruf edemezlerdi. Timar, Zaamet ve Has derecelerine ayrılan, Osmanlıların Mirî toprakları büyük memurlar idaresine verdikleri devirle Türk tarihinde toprak rejimi yeni bir devre geriyor[192]. Bu değişme toprak ve İdaresine mahsus olmayıp Osmanlı im-

189) İbn'î Batûta, C.I,

190) Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, C.I, 1946, sh. 78-79. - Togan bu kanallardan Tafcagay, Tas Arık, Aşar, Üç Tepe, Oul Tepe, Akkaş, v.b. adlarını veriyor.

191) Yakut al-Hamavî, Mu'cem ül Buldan, C.I de Esficab, Uzkent, Bedehsan, Balasagun Esrusne, Bencikend, Belkh Soğd Semerkand, Semirkend, v.b şehir ve kasabaları görülüyor; Sogd için «suları bol, ağaçlıklı, kuşları renkli, bağ ve bostanları zengin bölge» diye bahsediyor, Buhara ile Semerkand arasında bir çok kasabanın adını vermektedir, Semerkand de Sogd'un büyük binaları vardır, ziraat zengindir, mezraaları ve otlakları boldur, sarayları vardır diyor, Hazar Hakanı savaşda oraya kadar gelmiştl.

192) Bu yeni devir için Ö.L. Barkan'ın araştırmalarına bakınız.

paratorluğunun yeni bir sosyal bünye kazanmağa başlamasından ileri gelse gerektir. Bu devrin köklerinin ne zamandan başladığını kesin olarak bilmiyorsak da gelişmiş şekli Mustafa paşa tarafından Netaic ül-vukuat da tesbit edilmiş[193] ve bu sistem bozulmağa başlayınca ilk siyasî-sosyolojik tenkit Koçu Bey tarafından Layiha şeklinde yazılmıştır[194].

Bu makalede eski Türk-Selçuklu sosyal bünyesinin doğurduğu toprak rejimi ile onun nasıl bozulmağa başladığını, Selçukluların son devrinde ayrı cinsten iki sistemin karışmasından doğan buhranı ele aldığımız için, yeni bir devir olan Osmanlı imparatorluğu sosyal bünyesine ve ondan doğan toprak idaresine girmiyeceğiz. Fakat bu iki devir arasında süreklilik olup olmadığı konusuna dokunacağız. Bu konuda Osman Turan Anadolu Selçuklu devleti parçalandıktan sonra Mogol devrinde de Mirî toprak ve özel mülkiyetin devam ettiğini ve Osmanlılar Anadolu beyliklerini ele geçirdikce, onlardaki toprak sistemini devam ettirdiklerini göstererek, büyük bir nisbette, süreklilik olduğunu söylüyor[195]. Claude Cahen ise, esasta O. Turan'ın fikrine katılmakla beraber «türkmen beylikleri hem Bizansa hem iç Anadoluya doğru genişleyerek kuruldular. Belki de Osmanlı imparatorluğu onlarda bir çok özel mülk sahipleri bulduu, onları timarlılar halinde kullandı» diyor. Ve Köprülü'nin Osmanlı müesseselerinde Bizans müesseselerinin mirasını gören Avrupalı tarihcilere ait eski bir kanaate hücumunu doğru bulmakla beraber, «arızî bir süreklilik Fatihler aristokrasisi ve hükûmet organlarındaki süreksizlik ile çekişme halinde değildir» diyor. Onca «Osmanlılara Selçuklular vasitasiyle geçmiş bir Bizans mirasından kaçınmak güçtür. Çünkü Anadoludaki Osmanlı toprak vergisi ile Bizans paroikoi'si arasındaki tam uyarlığa şaşmamak kabil değildir. Her ikisinde de toprak birimi ve malî birim iki öküzle çekilen bir sabana sahip köylünün alabileceği birim demektir. (Daha önce söyledik) vergi bu birim üzerinden ödenen sabit bir miktardır ki her iki sistemde de çok refahlılar dışında bir birim, bir yarım birim ve hiç bir şeye sahip olmayanlar diye vergi dereceleri ayrılıyor, Cl. Cahen «buna otlaklar üzerinde-her iki sistemde de bulunan hakları katmalıdır» diyor[196]. Chen'in bu yorumlamasına karşı Osman Turan Selçuklu-Mogol devrinde hakim olan ikta sisteminin bu incelikleriyle birlikte, Bizansa geçmiş olabileceği ve problemi bu bakımdan işlemek için byzantiniste'lerin dikkatini çekmek faydalı olacağını söylüyor[197].

Görülüyor ki eski Türk ve Selçuklu-Mogol sistemi ile Osmanlı sistemi arasında süreklilik konusunda araştırıcılar arasında anlaşma doğmuş değil-

193) Mustafa Paşa Netaic ül-vukuat'da toprak idaresini şöyle özetliyor: «Osmanlı memleketlerinin arazisi timar ve has adiyle iki sınıfa ayrılıp 500 karyesi olan bir sancağın 2 veya 3 yüz köyü ikişerden 80-90 timara ayrılıp islâm askerine verilmiş, geri kalanı Has sayılarak Şehzade, vezir ve beylerbeylere ayrıldıktan sonra kalanı «Has'ı hümayun» adiyle devlete bırakılmıştır. Bu has ve timarlar çiftlik demek olmayıp çünkü her has ve timarın içindeki topraklar şunun bunun elindeki tarlalardan ibarettir. Sahipleri ekip biçerler. Şer'i öşrünü, ferağ ve intikalde belirli harcı has ve timarı tasarruf edenlere verirler ki, kanunca devlet hazinesine ait haklara sahip has ve timar ehline «sahibi arz» denir. Bazı toprakların sahibi arz'lık hakları fatihleri olan vezirlere ve emirlere Padişah tarafından temlik olunduğundan, yapabildikleri hayır işlerine gelirini vakıf ettikleri gibi, Padişahlar da kendi Cami, medrese ve başka eserleri için elverişli topraklar vakf ederler» C.I. sh. 16. (Ö.L. Barkan, Toprak vakıfları. Türk Hukuk Derg. 1944 de Netaic - ül vukuat'ın bu açıklamasını destekleyecek yeni vesikalar vermektedir).

194) Koçu Bey Lâyihası. Ali Kemali Aksüt neşri, 1939

195) O. Turan, Türkiye Selçuklularında Toprak hukuku (Belleten, 47)

196) Cl. Cahen, Le régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie (Cahiers d'Histoire Mondiale, Unesco, vol. II, No. 3, 1955, pp. 566-580

197) O. Turan, aynı makale

dir. Claude Cahen ayrıca, «üst tabakada süreklilik olsa bile, bu alt tabakada süreklilik olduğunu isbat etmez. Zaten Selçuklu ve beylikler devri köylü hayatı hakkında vesikalar yok denecek derecededir» diyerek başka bir problem koyuyor. Vesika azlığı doğru ise de, ikinci türkmen akınından sonra Baba İshak isyanı, gibi hareketler, Mogol devrinde türkmenlerin devamlı direnişleri, O. Turan'ın yayınladığı Selçuklu vakfiyelerinde ve Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivinin kısmen incelenmiş vakfiyelerinde[198] toprak vakfı dolayısiyle az da olsa köylülere ait bilgi bu sahanın tamamen karanlık olmadığını göstermektedir.

Cahen'in «Anadolu Selçuklu rejimi başka İslâm devletlerinin aksine olarak feodalleşmeye karşı mukavemet etmiştir. Selçuklu topraklarının iç eyaletleri için feodalleşmeden söz edilemez» demesi Poliak'ın Mısır Memlûk feodalizmi, Vladimirtsov'in Mogol feodalizmi için söyledikleri ile Selçuklu - Osmanlı toprak sisteminin aynı kategoriye girmeyeceğini ifade etmiş oluyor. Vakaa Avrupa'da dahi her yerde aynı Feodalizm tipi yoktur. Batı Avrupa'da serf'in toprağa bağlılığı, toprakla birlikte alınıp satılması, serf hakkındaki hükümlerin Kilise ve Devlet değil toprak ve şato sahibi tarafından verilmesi, senyörün serf üzerinde «ilk evlenme hakkı» denen âdetlerden hiç birine İslâm memleketlerinde, hele Selçuklu - Osmanlı tipinde rastlanmaz. Poliak'ın köylüyü Kadı'nın değil, toprak sahibinin muhakeme etmesi kaidesini, ister onun gibi Makrizî'ye dayanarak Altın Ordu devletinden geçmiş diye kabul edelim (uzak bir ihtimal), ister Mısır'ın Firavunlar devrinden beri fellahlar ile asiller sınıfı arasında tam ayrılık görme geleneğinde arayalım, Avrupa feodalizmine benzetmeğe imkân yoktur. Nitekim Mogol feodalizmi de ancak söz konusu kavimde bir göçebe teşkilâtı olduğunu ve Avrupa'da tipik örneğini gördüğümüz feodalizmde ise yerleşmenin, toprağa mutlak bağlanmanın esas olduğunu unutmamalıdır[198]. Batı Avrupa'nın tüccar sitelerinde, Guilde'ler ve Hansé'lerde feodalizm değişir veya kaybolur. Doğu Avrupa'da Rusya'nın Mir'lerinde, Balkanların zadruga'sında kollektif köy veya kasaba mülkiyeti Batı feodalizminden oldukça farklı bünyelerdir[199].

Selçuklular ve Anadolu beylikleri zamanında Bizans sınırında görülen toprak rejimine gelince, bu nokta üzerinde de durmak yerinde olur. İznik imparatorluğu zamanında Bizans, ziraatı ve sürücülüğü teşvik ediyordu. Bütün Bitinya havzası sürülerle dolu idi. Bu sırada - Bizans kaynaklarına göre - Rum Selçuklularında hüküm süren kıtlık türklerin yığınlar halinde Bizans sınırlarına akınına sebep oluyordu. Vatatzès vergileri azaltarak iktisadî refahı arttırdı. Kıtlık zamanı için mahzenlere zahire istif edildi. Büyük mülkleri sınırladı. Vakaa o Vatatzès de dahil, büyük mülk sahipleri vardı. Bu topraklar imparatorca yüksek memurlara verilmişti. Bu, batı Avrupa'daki beneficia'yı ve daha eski Bizans'taki pronoïai yi hatırlatıyor. Onlarda da imparatorlar kendi adlarına nazırlarına ve başka yüksek memurlarına devlete gördükleri hizmete karşılık toprak tasarrufunu (possession) veriyorlardı[200]. Ancak bu kimselerin savaş zamanı askerleri ile orduya katılmaları gerekiyordu. Belki de büyük toprak mülklerine sahip olanlar Vatatzès'in kurduğu idareden memnun değildiler ve ona itaat etmek istemediler. Ne olursa olsun imparator bunlardan mühim bir kısmının kaldırdı ve topraklarını «müsadere» etti. Bu vak'alar toprak aristokrasisi ile saltanat arasında bir mücadele olduğunu gösteriyor[201].

198) Bu vesikaların mühim bir kısmı İbrahim Hakkı Konyalı tarafından bir kaç eserinde yayınlanmıştır.

Mısır'da, aslı Kuman ve Kıpçak Türkü olan Memlûk devleti, geniş denizlerin ayırmasına rağmen Altın Ordu devleti ile temasta idi ve bu teması, İlhanî tehlikesine karşı, Bizans yardımı temin ediyordu[203]. Fakat bu münasebeti Poliak'ın yaptığı gibi fazla büyültmemelidir. Bizim için önemli olan Bizans'ın doğrudan doğruya Anadolu ile münasebetidir. Daha Arap istilâsı zamanında Bizans kendi sınırını koruyan Akrites'leri yetiştirmişti. Bunlar İslâm dünyasının Gazi'leri ile savaşıyorlardı. Bizans Başkenti İstanbul'dan İznik'e geçtikten sonra akrites'ler devletten gördükleri eski nimetleri görmez oldular. Hatta Michel Paléologue bir malî reforma girişerek akrites'lerin bir çok topraklarını, mülklerini hazine adına ellerinden aldı[202]. Bu tedbir Bitinya (Bursa) akrites'lerini tamamen yıktı. Halbuki bunlar Bizans askerî kuvvetinin temellerinden biri idi. İmparatorluğun Doğu sınırı hemen hemen müdafaasız kaldı. Hükûmet akritai sınıfının canlanmasını şiddetle önledi. Ancak Türkler'in ilerlemesi korkusiyle bu sınıfı büsbütün ortadan kaldırmadan çekindi[203]. Osmanlı beyliğinin sınır üzerinde süratli yayılışının sebeplerinden biri bu olsa gerektir.

Louis Brehier'nin araştırmasına göre (La Civilisation Byzantine, édit. Albin-Michel 1970, pp. 137-162) VII. yüzyılda İmparatorluktaki kötü idare yüzünden zayıf köy bünyesi çoğalmıştı. «Köy» ler büyük malikanelerin içinde bulunuyordu. Bizansta büyük Malikaneler ile merkezî iktidar arasında mücadele uzun zaman sürmüştür. 11 nci yüzyılda büyük toprak servetlerinin doğduğunu ve küçük mülkiyetlerin ortadan kalktığını görüyoruz. Toprak artık yalnız kudretli archonte'ların veya özerkliği olan manastırların elinde idi. İznik imparatorluğu zamanında Jean Vataztès dikkate değer bir teşebbüste bulundu (1222-1254). Selçuk sultanları ile barış yaptıktan sonra savaşlar ve hazine baskısı yüzünden boşalan topraklara nüfus getirmeğe çalıştı. Geniş köy malikanesi kurdu. Orada hububat ve bağ yetiştirdi. «Müsadere» ve savaştan kurtulabilen Bizans devri sonunun bu büyük mülkiyet zenginliğine ait bir çok vesika vardır. Küçük köylü mülkiyeti L. Brehier'ye göre imparatorluğun iç dramı olmuş ve hür köylülerin kalkması Bizans'ın yıkılmasını hazırlamıştır. Bu yüzyıllarda serflik ve colon'luk diye iki tip vardı. Şerflerin hürlüğünü kazanması çok önemli bir vak'a olmuştur. 7-8. yüzyıl Hazine kanunu hür köylü cemaatlerini kabul ediyordu. Bunların Slav'lardaki Mir denen kollektif mülk cemaati ile hiç bir münasebeti yoktu. Her köylü kendi mülküne sahipti. Köylüye karşı yapılan haksızlık için bir ceza kanunu vardı. Köylüler vakaa vergilerinin ödenmesinden kollektif olarak sorumlu idiler. Fakat tarım kanununa göre köyün çevresinde fidanları ve bağları vardı ve bunlar ferdî tasarrufa aitti. Daha uzaktaki tarlalar da özel mülkiyete aitti. Buna karşılık ormanlar, otlaklar köyün ortak mülkü idi. Köy halkı bunlardan birlikte faydalanırdı. Bu hakları çiğneyenlere karşı cezalar vardı. Şikayetciler tecavüz eden köylü veya memur ile «auditeur» (àxparal) denen hâkimlerin önünde yargılanırdı. Bu yargılanma usulü Kadı huzurunda köylü ile devlet memuru veya timar ve zaamet sahibinin yargılanmasına benziyor. Her ne kadar ikincisi tamamen islâm hukuk esasla-

---

199) Avruna feodalizmi için umumi bilgi bütün elkitaplarında vardır. Daha etraflı araştırma olarak şu kitaplara bakılabilir : J. Calmette, La Société Féodale, Armand Colin, 1927. — H. Pirenne, G. Cohen et H. Focillon, Histoire du Moyen Âge (VIII: La Civilisation occidentale) P.F. 1933 Ed. Perroy, Claude Cahen et autres, Le Moyen Age, P.U.F. 1955. —

200) Claude Cahen, aynı makale. - Dinko Stambak, Des Origines et des éléments composants des Bratovstina en Dalmatie (Les Actes du 15. Congrès Intern. de Sociologie. 1952, İstanbul)

201) Vasiliev, Histoire de l'Empire byzantin, 1937, pp 226-227.

rına göre kurulmuş ise de bütün islâm memleketlerinde aynı karakteri göstermediğini yukarda görmüştük[204]. Yüzyıllarca komşuluk eden iki toprak rejiminin birbirine karşılıklı tesir edebileceğini burada da işaret etmek yerinde olur. 11 - 12 yüzyıla ait Bizans minyatürleri köy evlerini gösteriyor. Köylüler kare kulübelerde yaşıyorlardı. Bunlar nadiren dikdörtgen olurdu. İki katlı olanlar da vardı. Alt katda hayvanlar, üstde aile barınırdı. Anadolu Türk köylü evlerinde bugün bile bu tiplere rastlanmaktadır.

Anadolu 12 - 14. yüzyıl tarihinde köyler ve köylülerin hayatına dair bilgimiz azsa da hiç yok denemez. Bu yüzyılların Bizans köylü hayatı kadar ayrıntılı olarak bilmemekle beraber vakfiyeler, başlıca vakıf topraklara ait bazı vesikalar bu noktayı bir dereceye kadar aydınlatmaktadır. Hüseyin Husamettin'in araştırmasına göre Amasya'da Celalüddevle Mahmud Gazi şehir içindeki bazı bahçeleri, Husamüddevle Hasan Gazi de Uz nahiyesinde Emir Hasan çiftliğini vakfetmişlerdi (Amasya Tarihi, c. II, sh. 321). Selçuklu ailesi Amasya'yı Danişmend oğullarından aldukları zaman Simre adında yeni bir kasaba kurdular. Yağıbasan Gazi bu yeni yapıları vakfetti. Sultan Mesud Haçlıların harab ettiği Zemendu ve Tennusin kasabalarını onardı ve Zemendu kasabasına Ziyare adını vererek buraya bir saray yaptırdı (Aynı kitap, sh. 329 - 330). Mogolların Anadolu nazırları Alıcak Noyın'ın kahyası Zogay Merzifon'da şimdi Zogo çiftliği denen nahiyeyi kurmuştu. Kongurtay'ın da vakıfları olduğu «Konur çiftliği» adındaki bir köyden tahmin ediliyor. Gıyaseddin Mesud II. Havza kazasına bağlı Tatar köyüne çekilmiş ve orada ölmüştü. Oğullarından Taceddin Altınbaş sonradan oraya bir türbe yaptırarak civardaki köylerle birlikte vakfetti. 721 de Anadoludaki tatar kuvvetleri istedikleri gibi baskı yapma fırsatını bulamadıkları için, Emir Timurtaş'dan yüz çevirerek kasaba ve köyleri yağma ettiler. Timurtaş tatarları Anadoludan çıkararak yurtlarını tahrib etti. İlhanlılara isyanla Anadoluda kendi adına hutbe okuttu ve para bastırdı. Mogol başbuğu ve Timurtaş'ın babası Çoban Noyin oğlunu yola getirmek için Anadoluya geldi.

Moğol istilâsı ve Harzemlilerin Anadoluya sığınmaları zamanında, pek çok Türkmen boyu ve onlar arasında bazı Mogol aşiretleri gelmişti. Göçebeler yaylak ve kışlaklarda oturuyor, sürülerine elverişli otlaklar arıyorlardı. Fakat bu göçebe yogunluğu kasaba ve şehirleri tehdit etmekte idi. Onlar elverişli kışlaklar bulunca yeni köyler kuruyorlar, yaylaktan şehirlere inince merkezî iktidarın kaybolduğu bu devirde zapt ettikleri şehirleri kendi adlarına idareye başlıyorlardı. Yeni beylıklerden çoğu bu suretle doğdu.

Amasya civarında Emir Bahaüddin'in Türkmenleri Kayı ve Sevincer köylerini teşkil ettiler. Uz nahiyesinde Yazarlı oymağı yerleşmişti. Yazarlı beyi Ermiş beydi. Oturduğu çiftliğe şimdi Ermiş köyü deniyor (H.H., Amasya Tarihi, sh. 350). Amasya'nın kuzeyinde Akdağ, Arguma nahiyeleri önemli idi. Buraya Türkmenlerden Sevindük bey yerleşmiş olup Hakale köyünde otururdu. Ladik kazası Sevinç beyin malikanesi idi. Akrabasından Hamid bey Hamid nahiyesine, Ahmet bey Ahmed saray denen yere hakimdi. Köprü ile Havza arası Taşan beyin elinde idi. Çoruma hakim olan Şerefüddin Osman, Osmancık halesinde otururdu. H. Husamettin'e göre Çorum'un adı eski kayıtlarda Çorumlu diye geçmekte olup oraya yerleşen bir Türkmen oymağının adı olabilir. İskilip kazasında Cacalı ve Katarlı diye iki Türkmen oymağı yerleşmişti. Selçuk hizmetine giren ve daha sonra Kırşehirde beylik kurarak Baba İlyas ailesi ve bütün Horasan erenlerini koruyan Caca oğulları bunlardandı. Altunbaş, kendisine Selçukluların ver-

miş olduğu toprak ve mülkleri 1339 (H. 740) da Amasya'da vakfetti (Bu vakfiye H. Husamettin tarafından Türkçeye çevrilerek Türk Tarihi Encümeni Mec. sında yayınlanmıştır). Taşabad (Erbaa) kazasının eski merkezinde şeyh Nureddin Alp arslan el-Kemahî'nin 1255 (H. 653) tarihinde vakfiyesi olan zaviye ve türbesi vardır. 14. yüzyılda köyler ve çiftliklere ait vakıflar artmıştı. Bu da onların yeni istilâ ve yağmalardan korunmalarını sağlamış denebilir. Defterdar Hoca Mehmed Cevherî Amasya'da kendi yaptırdığı türbeyi, Yavrı çiftliğini ve başka mülklerini, Aşık Paşa oğlu Alvan Çelebi yine kendi çiftliğinde yaptırdığı cami, zaviye, imaret gibi yapıları ve bütün toprakları 1356 (H. «57) de vakfetmişlerdir. Bu çiftlik Alvan Çelebi köyü adını almıştır. Araboğlu Zeynel bey Zeytun kazasının Araplı köyünde oturuyordu. Ankara'da Halefet oğlu Alaüd din Ali Erguma nahiyesindeki Öyük Candar ve Ercük çiftliklerini dedesinin medrese işleri için vakfetmiş, buradan bu addaki köyler meydana gelmişti.

Vakfiyeler bir çok köylerin kuruluşunu, hatta köyün içinde bulunan binalar, toprak genişliği, otlak ve baltalıklarına dair oldukca geniş bilgi vermekte ise de, yazık ki Bizans tarihinde olduğu kadar köy evleri, yapı tarzları ve köylülerin hukukî statülerine dair yeterli bilgi vermemektedir. Ancak, Türkler'in Anadoulyu fethettikleri zamandan beri eski Bizans theme'leri üzerinde yerleşirken burada yüzyıllarca yaşamış köy bünyesinden hiç faydalanmamış olduğunu söylemek pek yerinde görünmüyor. Nitekim Bizans'ta hür köylü statüsü ve bunlara ait toprak ihtilafları halinde meydana gelen yargılanma usulleri için yukarda verdiğimiz bilgi de bunu desteklemektedir. Kısaca, Bizans - Türk sosyal münasebetlerinde her iki tarafın karşılıklı tesiri olduğunu söylemek hiç de gerçeğe aykırı bir iddia sayılamaz.

Dervişler veya oymak beylerinin kurdukları çiftlikler vakıf haline getirilince «köy» lerden önemli bir kısmını teşkil ettiği görülmektedir. Zenginleşen köyler sonradan «nahiye», hatta «kaza» merkezi (yani «Kadılık») denen kasabalar olmuş, fakirleşen köyler dağınık yerleşmelerde «oba» lara kadar küçülmüştür.

12 - 13. yüzyılda Bizans toprak rejimi tarihinin üçüncü safhasına ulaşılıyor ki, bu safhada Haçlı seferlerinde üstünlük kazanmış olan Bizans devleti senyörler önünde gerilemiş, çiftçiler üzerindeki haklarını onlara bırakmış, Paléologue'lar devrinde eski colon'lardan ziyade senyörlük devrindeki serfliğe benzeyen paroïkia'yı barizleştirmiştir. Bu bir Bizans feodalitesinin ortaya çıktığı devirdir[205]. Osmanlı yayılışının ilk karşılaştığı Tekforlar bunlar olsa gerektir Pronoïa sisteminni en önemli görevi kendi adına mal ve mülk concession'larının yapılmasıdır. Feodalleşme hareketi hızlandı ve kuvvetlendi. Çünki pronoïa sistemi Bizans feodalitesinin en bariz ve ayırd edici olayıdır. Bizans sınırlarını aşarak güney slavlarının feodalleşmesinde de rol oynadı[206]. Bu sistemin daha önceki, devlet tarafından büyük memurlara toprak idaresinin verilmesinden ibaret

---

202) Danişmendî Gazileri. Bizans'a karşı savaşlarının efsaneleşmiş sembolünü **Battal Gazi**'de buldukları gibi, Bizans'ın Akrites'leri de kendi efsaneleşmiş sembollerini Digenis Akrites Destanında bulmustu. Bu müessesenin yıkılması Bizans'ı çok kuvvetten düşürdü.

203) G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat byzantin,

204) Mülkiyet hakkını (jus eminens) devlete bırakarak, toprağı işletene yalnız faydalanma hakkı (jus utile) veren bu sistem Osmanlılarda «rakaba»nın devlete, «tasarruf»un timarı idareye memur olana verilmesinden ibaret avırışa benziyor. Fakat Osmanlı Devleti kurulurken Bizans'ta bu sistem bozulmuş bulunuyordu.

205) Schlumberger, Epopée byzantine,

206) A.A. Vasiliev, Histoire de l'Empire byzantin, vol. II. pp. 281-283.

bir nevi zaamet sistemi ile ilgisi yoktur; hatta onun yerini almıştır[207].

Bizans imparatorluğu parlak devrinde olduğu gibi, çökmeye başladığı zaman da bütün kuvvetini tek bir şehirde toplamıştı[208]. Batı ülkelerinin aksine olarak İstanbul dışındaki patriarche'lıklar ona göre çok sönük kalıyordu. Romayı devam ettiren Bizans buna Ortadoksluğun théocratique teşkilâtını da katmıştı. Fakir köylülerle saray ve zadegân arasında istikrarsız bir burjuvazi vardı[208]. Çiftçiler vergilerini mahsul halinde ödüyorlardı, ve hür insanlar sayılıyordu. Fakat fiilen durumlarını yükseltmek mümkün değildi. Hür köylüyü toprağa bağlayan bağ bazen serflik kadar sertdi. Çünkü köylerin boşalması hükûmetin en büyük korkusu idi. Büyük toprak mülklerinin olduğu devirde serfler daha çoktu. Fakat 8. yüzyıldan sonra köylüler düzelmeğe ve hür cemaatler halini almağa başladı[209].

Başlıca Bizans tarihlerinin verdiği bilgi Bizans'ın Roma colon'undan pronoia'ya, bir nevi feodalizme doğru değişme geçirdiğini, fakat 12 nci yüzyıldan sonra Akrites'lerin kalkması ile aynı zamanda bu feodalizmin çöktüğünü; Selçuklu - Osmanlı Mirî topraklarına benzeyen bir sistemi geliştirecek yerde devlet malikanesini işletici küçük mülk sisteminin Bizans'ın ve feodalizminin çökmeye başladığı yıllarda bu tesirle doğmuş olduğunu söylemek hayal mahsulü gibi görünmüyor[209].

Ömer Lütfi Barkan'ın uzun yıllardır süren çalışmasında başlı başına araştırma konusu olan Osmanlı toprak hukuku ve bunun imparatorluk sosyal yapısı ile ilişkilerine burada dokunacak değiliz. Yalnız sözü bitirmek için Osmanlı İdaresindeki toprak statüsünü kaba taslak gözden geçirelim (Atıf, Arazî Kanunname Şerhi, 319 H. İstanbul Mahmudiye Mat.) Yüzyıllar boyu uygulanışında bir çok özellikler göstermekle beraber, Osmanlı idaresinde topraklar beş esas bölüme ayrılmaktadır : 1) mirî denen Devlet toprakları; 2) Mülk topraklar, yani yalnız tasarrufu (possession) değil mülkiyeti propriété) sahiplerine ait olan yerler. Sahipleri bu yerleri satabilir, hibe edebilir, vakfedebilir, üzerine bina kurabilir, bağ ve bahçe yapabilir. 3) Vakıf topraklar ki, mülk olan bir toprağın faydalarını belirli yerlere tahsis etmeden ibarettir. 4) Boş topraklar : işletilmemiş olmakla beraber işletilebilir. 5) Ölü (mevat) topraklar : bunlar kıraç ve takır yerlerdir ki işletilmeğe elverişli değildir.

Mülk topraklar da : I. köyler ve kasabalar içinde bulunan arsalarla meskenlerin tamamlayıcısı yapılardır. Kuyu kazmak, araba çekmek, odun koymak gibi meskeni tamamlayan şeyler bunlardandır. II. Mirî topraklardan ayrılarak kanun izni ile mülkiyet verilmiş olan yerler. III. Öşür toprakları : fetih zamanında gazilere dağıtılan ve mülk olan topraklar ile, yine fetih sırasında gazilerden başka müslümanlara mülk olarak verilen topraklar, en sonra fetihden önce halkının isteyerek müslüman olması üzerine ellerinde bırakılan topraklardır. IV. Haraç topraklar : bir memleket zorla veya barışla fetholunduğu zaman müslüman olmayan yerli halk elinde bırakılan topraklar ile, fetholunduğu zaman yerlilerin

207) G.L. Bratianu, Etudes byzantines d'histoire économique et sociale, 1938, pp. 258.

208) G. Ostrogorzky, Histoire de l'Etat byzantin.

209) Steven Runciman,, La Civilisation byzantine, 1952 pp. 189-236 (köylü hayatı).

göç etmesiyle başka yerlerden müslüman olmayan halkın getirilmesi ve onlara verilmesinden ibaret mülk topraklar[210].

Mirî topraklar rakabesi (contrôle) Beytülmal'e ait olup başkasına verilip işletilmesi devlete ait olan yerlerdir ki yaylak, kışlak, otlak ve baltalık bunlardandır. Bunların tasarrufu (possession) önce Timar ve Zaamet sahiplerince, daha sonra mültezimlerin izni ile yapılırdı. Vakıf topraklar aslında mülk topraklardan iken Fıkıh doktrinlerinin esaslarına göre vakf olunan topraklardır ki, bunların rakebesi ve tasarruf hakları Vakıf müessesesine aittir. Bunlarda, orayı vakfedenin yaptığı mukaveleye, yani «şart-ı vâkıf» a göre hareket edilir. Bunlardan herbirinin ayrıntıları, alt bölümleri, yüzyıllar boyu yeni ihtiyaçlarla doğan hükümlerden doğmuş olup burada bu incelikler konumuzun tamamen dışında kalmaktadır.

---

210) İstanbul fethedilince sehrin birçok mahalleleri boş olduğu için buraya Gedik Ahmet Paşa bazı hiristiyan uyruklularla getirmişti. Aynı hal Balkanların boş yerlerine yerleştirilen Ulahlar ve sonra yahudilerde görülmektedir.

Hilmi Ziya ÜLKEN

903 SAYILI VAKIFLAR KANUN ve NİZAMNAMESİNE GÖRE VAKIFLAR İDARE UZUVLARININ VAZİFE VE MES'ULİYETLERİ

Ali Himmet BERKİ

I — Vakıfda velâyet ve idare uzuvları :

Vakıflarda iki nevi velâyet vardır. Biri velâyeti hassa, yani vakfedenin tasarruf hakkı; diğeri velâyeti amme, yani amme namına Teftiş Makamının hakkı.

Velâyet hassa idare ve velâyeti amme nezaret ve murakabe şeklinde tezahür eder. Vakıflar velâyeti ammenin nezaret ve mürakabesi altında velâyeti hassa ile idare olunur. Velâyeti hassayı vakfeden veya bunun intihap edeceği idare uvuzları ve velâyeti ammeyi Teftiş Makamı Vakıflar Genel Müdürlüğü yürütür.

Vakıf yapan, vakıf senedinde sağ oldukça vakfın kendi tarafından ve ölümünden sonra intihap edeceği idare uzuvları tarafından idare olunacağını ve kendisi müdir olup rey'e tâbi olmayan işleri bizzat ve rey'e muhtaç olanları idare uvuzlarının kararı ile icra edeceğini şart edebilir. Vakfı kimlerin idare edeceği hakkında bir beyanda bulunmamış ise, 903 sayılı kanunun 77 nci maddesi mucibince vakıf edene tamamlatmak mümkün değilse, Teftiş makamının müracaatı üzerine Mahkemece tâyin olunur.

İdare uzuvlarının reşit ve kendilerine tevdî olunan vazifeyi eyi bir suretde ifaya muktedir olmaları şarttır Emin ve muktedir olmayanın idare uzzu olması vakfın ve dolayısıyla ammenin menfaatine muhalif olacağı gibi, âcizin mütevelli olması da maksada münafidir.

Medenî hakları kullanmak ehliyetini kaybetmiş olan veya vazifesini devamlı olarak görmeye mâni derecede şifası imkânsız bir hastalığa veya malûliyete duçar olanın idare uzuvluğuna son verileceği gibi, vakıf yapan tarafından idareci seçildikten sonra bir suçtan dolayı ağır hapse veya taksirli suçtan gayri suçlar için altı aydan fazla hapse veya affa uğramış olsa bile zimmet ve ihtilâs, irtikâp ve rüşvet, hırsızlık veya dolandırıcılık ve sahtekârlık, vazifeyi kötüye kullanmak, hileli iflâs, yalan yere beyanname vermek ve kaçakçılık gibi yüz kızartıcı ve itimadı tamamen sarsıcı bir fiilden dolayı hapis cezasına mahkûm olan idare uzuvunun yerine kanunun tarifi çerçevesinde başkası intihap olunur.

İdare uzuvunun erkek olması şart değildir. Çünki bu günki mevzuatda Medenî kanun ve diğer kanunlardaki bazı hususlar müstesna, kadın ile erkek arasında fark yoktur. Eski ahkâmda da hüküm böyle idi; yani erkek d kadın da vakfa mütevellî tâyin edilebiliyordi. Vakfiyelerdeki «evlâdı zükûr ve insan» kayıtları keyfiyeti teyid eder. Bu esaslara göre de kadın ile erkek arasında îtikad ve amel ve Medenî haklar bakımından fark yoktu. Bazı meselelerde fark bulunması, kadınların

hususiyet gösteren hallerinden doğmakta idi[1].

İdare uzuvları, vakfın işlerini vakıf yapanın tâlimatı dâiresinde yürütürler. Vakfın mallarını idare, vâridat ve hâsılatı ve vakfa yapılacak teberrûları tahsil ve kabul ile sarf olunacak yerlere sarf ederler.

Vakfı idarede her şeyden evvel riayet olunacak husus, vakıf yapanların irade ve arzularıdır[2]. Vakıf yapanın tasrih etmediği hususlarda Teftiş Makamının müracaatı üzerine Mahkemenin alacağı karar dairesinde hareket olunur.

İdare uzuvları selâhiyetleri dahilinde olan işleri kendileri, olmayanları Vâkıfın arzusu dâiresinde ve vâkıf bir irade izhar etmemiş ve arzusuna müracaat imkânsız bulunmuş olan hallerde Teftiş Makamının ve ledelicab mahkemenin rey ve kararları veçhile icra ederler.

İdare uzuvları vakfın mallarını muhafaza ve gâyesini temine çalışırlar. Vakfın mallarının muhafazası ve gâyesini devam ettirmek için kesin ihtiyaç bulunan hallerde keyfiyeti mahkemeye arz ederler; mahkeme teftiş makamının mütalâasını aldıktan sonra vakfın idare şeklini değiştirebilir.

Vakıf idare uzuvları her takvim yılı başındaki mâli durumun bir bilânçosunu yaparak uygun mahallî vâsıtalarla ilân etmeye veya neşretmeye mecburdur. Bilânçonun bir örneği de Merkezî Sicille kayd edilmek üzere Vakıflar Genel Müdürlüğüne gönderilir, ve özeti Sicildeki mahsus hanesine kayd edilir.

II — İdare uzuvlarının mes'uliyeti.

Her vazife sahibi vazifesini yapmamaktan veya noksan yapmaktan ve sureti mutlakada kötüye kullanmaktan mes'uldür.

Teftiş Makamı vakıf senedindeki hükümlerin yerine getirilip getirilmediğini ve vakıf malların gayeye uygun şekilde idare ve sarf edilip edilmediğini, Muhasip ve Veznedar gibi diğer idare edenlerin muamelelerini en az iki yılda bir teftiş eder. Vakfı idare edenler teftiş sırasında istenilen her türlü belge, kayıt ve defterleri göstermek ve teftiş edenin istediği bilgiyi vermekle mükelleftirler. Mes'uliyeti mûcib bir hal ve harekete tesadüf edildiği taktirde, Teftiş Makamı keyfiyeti Mahkemeye bildirir. Mahkemece duruşma yapılara icab ediyorsa idare edenlere işten el çektirilir. El çektirmeyi icab etmeyen hallerde ihtarla iktifa olunur. İcab ediyorsa malen mes'uliyet hukuku mahfuzdur.

Nizamname 23 üncü maddesinde mes'uliyeti gerektiren halleri şu suretle saymaktadır:

1) Vakfın malları üzerinde mülkiyet iddia edip de iddiaları yetkili mahkemece tamamen veya kısmen red etmek.

2) Vakıf malları vakıf senedindeki şartlara ve vakfın gâyesine aykırı olarak kullanmak,

3) Vakıf gelirini vakıf senedinde yazılı şartlara aykırı olarak sarf etmek.

4) Kusurlu hareketlerle vakfı zarara sokmak.

5) Yapılması mahkemenin veya Vakıflar Genel Müdürlüğünün iznine bağlı olan bir işi kendiliğinden yapmak.

6) Müfettiş tarafından istenilen belge, kayıt ve defterleri Müfettişe göstermemek ve istenilen bilgiyi vermemek.

---

1) Bu mevzuda daha fazla bilgi ve teferruat için «Vakıflar» adlı eserimizin 9 uncu Bâbına bakınız.

2) Aksi halde vakıf yapma temayülleri sarsılır ve hattâ tamamen ortadan kalkardı.

7) Teftiş sırasında tesbit edilen noksan veya yanlışlıkların tamamlanması veya düzeltilmesi için yapılan tebligata rağmen bunları yerine getirmemek veya yerine getirdikten sonra yine tavsiyelere aykırı işlemlerde bulunmaya devam etmek.

8) Teftiş ve denetlemeye katılma payını süresinde ödememek.

Bu mes'uliyet sebebleri tahdîdî değildir; yani yalnız Nizamnamenin bu suretle saymış olduklarından ibaret kalmaz. Emanete ve vakfın menfaatine muhalif her türlü hareket, derecesine ve ehemmiyetine göre ihtardan başlayarak vazifeye son verme neticesine müncer olabilir. Meselâ vazifesi başına geç gelen idareciye evvelemirde ihtar yapılır. Israrı halinde vazifeden uzaklaştırılır.

Ancak 903 sayılı kanunun değiştirdiği Türk Medenî Kanununda gösterilen mercîler dışında bir kişi veya kuruluşun vakfın idaresine doğrudan doğruya veya dolaylı olarak müdahele etmesi halinde bu müdaheleye yer veren veya göz yuman vakıf idarecileri Vakıflar Genel Müdürlüğünün yapacağı yazılı başvurma üzerine yetkili Asliye mahkemesince duruşma yapılarak her halde işden uzaklaştırılır.

İşten uzaklaştırılan yerine vakıl senedine göre yenisi seçilir. Vakıl senedinde bu hususda hüküm bulunmayan halde, Vakıflar Genel Müdürlüğünün yazılı mütalâası alınmak suretiyle vakıf idarecileri mahkemece seçilir. İşten el çektirilmiş olanlar tekrar vakfa idareci olarak seçilemez. Bunlar yalnız idaresinden uzaklaştırılmış oldukları vakıf için değil, her vakıf için tekrar idareciliğe getirilemezler. Çünki işten el çektirilmiş olmaları ile vakıf umurunda itimâda şâyan olmadıkları ve ehliyetsizlikleri sâbit olmuştur.

VAKIF NASIL YAPILIR

(Şekli, lüzumu ve ademi lüzumu, İdaresi, muteber olan olmayan şartlar).

Ali Himmet BERKİ

I — Giriş :

Gördüğümüz bazı vakfiyeler bu mevzuda bizi bu yazıyı yazmaya sevk etti. Bu vakfiyeler sâbık vakıf esaslarına muhalif kayıt ve şartları ihtiva et tiği gibi, son neşrolunan 13-7-1967 tarih ve 903 sayılı Vakıf Kanununun sarahatine muhalifti. Bu Vakfiyetlerden bazı larında vakıfla alâkası olmayan kimse lerden Umumî Hey'et teşkili ve bir kaçında İdare uzuvlarının vakfa en çok teberrûda bulunanlar tarafından intihap olunacağı yazılmış ve daha bazı vakıf mahiyet ve hükmiyle kabili telif olmayan kayıtlar ileri sürülmüştür.

Müessesenin hukukî mahiyetinin eyi anlaşılabilmesi, teessüs ve hüküm ve neticeleriyle şartlarına âit doğru bilgi edinilebilmesi maksadiyle başlangıcından itibaren bu güne kadar geçirdiği safhalarda beliren içtihadları başlangıç olarak ele almayı zarurî addettik.

İslâmiyetden evvel câhili devirde hukukî mahiyetde böyle bir müessese yoktu. İbadethane ve benzeri bazı binalar var idi ise de, bunlar mâruf manâda vakıf olmayıp dinî ve içtimaî ihtiyaç sevkiyle vücut bulmuş eserlerden ibaretti. Yalnız müslümanların kıble gâhı olan Kâabe gibi mukaddes binalar Hz. İbrahim Halilülrahman Aleyhisselâm ve evvelki peygamber ve nebîler tarafından vahyi ilâhi ile tesis olunmuştu. İbrahim Halilülrahman vakıflarına dâir, Vakıflar Arşivinde şâyânı dikkat vesikalar vardır. Bunların tarihle iştigal edenlere tetkiki tavsiye olunur.

Fakirlere vakıf sırf islâmîdir. «Kitabül Üm» adlı eserde beyan olunduğu üzere İmamı Şâfii Hazretleri İslâmda maruf olan vakıf tasarrufu ve bahusus fukaraya vakıf câhilî devirde olmayıp ancak islâmiyetle başlamış olduğuna işaret eylemiştir. Filhakika vakıf, mekârimi ahlâk ve teâvün esasına müstenid olan islâm dinin tâlim ve ruhuna tamamen muvafıktı. Bu cihetle, ilk evvel vakıf yapan «ben mekârimi ahlâkı ikmâl için ba's olundum» buyuran Resulü Ekrem (S.A) vasiyet tarikiyle Medinei Münevverede mâlik oldukları yedi kıt'a akarlarını vakıf ve süknasını, yani burada oturmayı müminlerin fakirlerine şart ettikleri gibi «insan vefat ettiğinde ameli nihayete erer; fakat üç şeyden dolayı ameli sona ermez. Bunlardan dolayı amel defterine sevab yazılır : Sadaki câriye (Vakıf), kendisiyle menfatlenilen ilim ve vefat ettikden sonra kendisine dua edecek hüsnü hal sâhibi evlâd»[1] mealindeki hadisi şerifiyle ümmetini vakıf yapmaya teşvik buyurmuşlardır. Müteakiben en evvel Hz. Ömer, bilâhara eshab ve müteakiben sâir müslümanlar ve bu meyanda hükümdarlar ve vezirler ve emîrler sayısız vakıflar yapmış ve islâm şehir, kasaba ve köyleri, aynı zamanda am-

1) Burada inikadı vücud bulmak mânâsında kullandık. İnikad akitlerde müstameldir.

me hizmetlerinde Devlete yardımı pek büyük olan bu hayır müesseseleri ile enteresan bir özellik kesbetmiştir.

Başlangıçlarda, gerek filhal, yani vakıf yapan hayatda iken hüküm ifade eden, gerek vasiyet suretiyle yapılan vakıflar, şekle tâbi değildi: filân malımı şu gâyeye vakfettim veya sadaka kıldım veya vefatımdan sonra hüküm ifade etmek üzere vakfettim demekle vakıf tasarrufu vücut bulurdu. Tedvin devrinde şu malımı vakfettim demekle vakıf tasarrufunun hüküm ifade edip etmemesi, ve bundan rücû olunup olunamayacağı hususunda içtihad ihtilâfı belirdi. Tedvin müçtehidlerinden İmamı Yusuf, vakıf lâzım olarak inikad eder[1] lüzumu mütevellî ve meşrutunleyhe, yani lehine vakıf olunana teslime mütevakkıf olmadığı gibi, tescile, yâni hükmü hâkimede mütevakkıf değildir. Vakıf münakid olunca vakfedilen mallarda vâkıfın mülkiyet hakkı kalmaz, ve binnetice artık bu tasarrufdan rücû olunamaz. Tedvin müçtehidlerinden İmamı Muhammed, vakıf bir nevi teberrûdur. Teberrûlar kabz ile temam olacaktır. Mütevellîye veya meşrutunleyhe, yani lehine vakıf yapılan şahsa teslim edilmedikçe lüzum ifade etmez. Binaenaleyh, vakıf yapan, mülkü teslimden evvel zâil olmayıp vakıfdan rücû ederek mülkiyet hakkının bahşettiği çeşitli tarzlarda tasarrufa devam edebileceği içtihadında bulunmuştur. İmamı Şâfii ve Ahmet bin Hanbel mücerret teberrû iradesinin izharı ile vakıf olunan malın vâkıfın mülkünden çıkacağı görüşündedirler. İmamı Mâlikin içtihadına göre mücerret vakıf irade ve arzusunun izhar edilmiş olmamasiyle vakfolunan mal vâkıfın mülkünden çıkmaz; fakat satılamaz, hibe edilemez ve miras olarak vârislere kalmaz. İmamı Âzam, vakfeden vakfedilen malı mütevellîye teslim etse bile vakıfdan rücû edilebilineceği rey'inde bulunmuştur. Çünki ona göre vakıf ancak hükmü hâkimle ve rücû olunmayan vasiyetle lüzum ifade eder[1].

Bu içtihad ihtilâfına binaen vakıf yapanlar vakıflarının lüzum ifade etmesi ve rücû olunamamak için mahkemeye müracaatle İmamı Yusuf ve Muhammedin içtihadlarına göre vakıflarının lüzumuna hüküm almak tarikine tevessül ederek vakıflarının mûteberliğine hüküm almışlardır. İşte bu hükmü hâvi vesikalara Vakfiye denilmiştir. Halk elinde binlerce vakfiye olduğu gibi, Vakıflar Arşivinde Sultanlara, vezirlere ve Emîrlere âit bir çok vakfiyeler vardır. Bu vakfiyeler tarihe ve tarihî vekayie dâir en mevsûk ve kıymetli malûmatı ihtiva etmektedir.

II — Medenî Kanuna göre vakıf şekli:

Medenî Kanunun tâdiline ve bu kanuna bazı fıkralar ilâvesine dâir neşredilen 13-7-1963 tarih ve 903 sayılı Kanun, vakıf tasarruflarını tevsik için şekle tâbi tutmuş ve 74 üncü maddede vakfın resmî sened ve vasiyet suretiyle kurulacağını kabul etmiştir. Resmî senetle yapılacak olan vakıf vâkıfın neticesini hayatda görmek istediği vakıflarda câri olduğu gibi; fertden başka şahısların ve meselâ bir cemiyet veya şirket gibi hükmî şahıslasrın yapacakları vakıfda mevzuubahistir. Çünki hükmî şahısların ölümü ve vasiyet yapmaları mevzuubahis olamaz.

Hakikî şahısların yapacakları vakıf vasiyet suretiyle de mümkündür. Vasiyetin her çeşidi ile vakıf kurulabilir[2]. Binaenaleyh şifahî vasiyet şekliyle

---

1) İmamı Âzamın içtihadı islâm âlimleri ve halkınca tasvib edilmemiştir. Hattâ söylenildiğine göre İmamın mezhebinin Bidayetde Mısır'da intişar etmemiş olmasına bu içtihadları sebeb olmuştur.

2) Burada şuna işaret edelim ki, Medenî Kanuna göre ehliyetsizin yaptığı vasiyet kendiliğinden hükümsüz olmayıp, iptal edilmek lâzımdır: (Medenî K. Md: 449). Binnetice hattâ bir deli tarafından yapılmış olan

de vakıf tesis olunabilir. Ancak gerek hayatda iken gerek öldükten sonra hüküm ifade etmek üzere şifahi vakıf mûteber olmaz; meselâ bir kimse şifahî vasiyet şekline uymaksızın sözlü olarak ve hattâ mûteber şâhitler huzurunda vakıf yapsa, bu vakıf gayrı mevcut olup hiç bir hüküm ifade etmez.

Vakıf, yalnız şekle tâbidir. Bu itibarla mutcber olması için mahkemeden karar almak icab etmez.

Kanunun tarifine uygun olarak vücut bulacak olan vakıf, Medenî Kanunu tâdil eden mevzuubahis kanunun 73 üncü maddesi mûcibince başlı başına bir mevcudiyeti hâiz bir varlık, hükmî şahsiyeti hâiz bir müessesedir; her hükmî şahıs gibi organları, mümessilleri vâsıtasiyle temsil olunur. Bu idareci ve temsilcilere islâm vakıf hukukunda (Mütevellî) denir. Medenî Kanunda ise (İdare uzvu) denilmiştir. İdare uvuzları bir veya birden ziyade olabilir. Kanunun 77 nci maddesinde beyan olunduğu üzere, her vakfın idare uzvu bulunması mecburidir. İdare uzuvlarını vakıf yapan tâyin eder. Bundan başka, vakıf yapan Muhasebeci, veznedar ve umumî kâtip gibi diğer uzuvları tâyin edebilir. Keza vâkıf, vakfiyede idare tarzını ve temsilin şeklini gösterebilir.

Vakıf senedinde vakfın idare uzuvları ve idare sureti ve temsil tarzı kâfi derecede gösterilmemiş olur veya sonradan bir imkânsızlık hâsıl olur[1]. ise, Teftiş Makamı bunları vakıf yapana tamamlattırır[2]. Vakıf yapan ölmüş olur veya noksanları düzeltecek halde bulunmazsa, Teftiş makamı noksanların ikmal edilmesi ve müphem yerlerin aydınlatılması için kendi düşünce ve mütalâası ile birlikde mahkemeye müracaat eder; mahkeme tarafından icabına karar verilir.

Vakıf senedinde idare uvuzları vâkıf tarafından gösterilmemiş olsa bile vakıf mûteberdir. Meselâ, bir kimse yalnız filân gayrı menkulünü vafkettiğini beyan etse, başka bir şey söylemese, bu vakıf mûteberdir; mütevellisi Teftiş Makamı tarafından mahkemeye müracaat edilerek mahkeme tarafından tâyin edilir. Lâkin bir şahıs vakıf senedinde idare uzuvlarının bir başka şahıs veya Vakıflar Genel Müdürlüğü (Teftiş Makamı) tarafından tâyin edileceğini kayd etse, Vakıfın mütevellîsi mahkeme tarafından tâyin olunmaz. Fakat mütevellîyi tâyin edecek kimsenin vefatı halinde, vakfiyede başka bir kayıt yoksa, mütevellî yine mahkeme tarafından tâyin edilir.

Bir hükmî şahsın idare organı mütevellî olarak tâyin edilemez. Fakat, bu organı teşkil eden birden ziyade kimse veya organı bir Hey'etden ibaret ise, bunlar içinden bir veya bazı şahıslar, adları tasrih olunmak şartiyle mütevellî tâyin edilebilirler. Bir hükmî şahsın hükmî şahsiyeti de mütevellî tâyin edilemez. Zira hükmî şahıslar esasen kendileri temsile muhtaçtırlar. Fakat gerek resmî, gerek özel hükmî şahsın bir müdürü ve hatta bir bakan yahut Hükûmet yahut Devlet reisi gerek adı zikredilerek, gerek edilmeksizin mütevellî tâyin edilebilir. Ad zikredilmemiş ise, vakfın faaliyete başladığı zaman kim Hükûmet veya Devlet reisi ise, kabul etmeleri şartiyle vakfın mütevellîsi o olur. Mütevelliliği kabul edip etmemek tamamen mütevellînin arzusuna bağlı

---

vasiyet, iptal için kabul edilmiş olan mürrur-zaman müddeti (M.K. Md : 501) içinde iptal edilmemişse, mûteber hale gelir ve tenfiz olunur. Binnetice bu vasiyetle vakıf da yapılmış olsa, vasiyetin vakfa dâir olan kısmı da artık iptal olunamaz. Halbuki İslâm hukukunda, daha doğrusu İmparatorluk vakıf hukukunda gayrımümeyyizin yaptığı vasiyet kendiliğinden hükümsüzdü.

1) Mütevellînin ölmesi, temyiz kudretini zâyi etmesi veya mahcur hale gelmesi halinde keyfiyet böyledir.

2) Yabancı bir memleketin kara, deniz ve hava kuvvetlerine yahut yabancı memleketdeki bir cemiyete vakıf yapmak millî menfaatlere aykırıdır.

dır. Hiç bir mütevellî tevliyeti kabule zorlanamaz. Tevliyet bütün müteveliler tarafından red edilmiş ise, vakfiyede bu hali derpiş eden başka kayıt yoksa, mütevellîyi mahkeme tâyin eder Müteaddit mütevellîden bir veya bir kaçı tevliyeti kabul etmese, eden bakî kalmak üzere tevliyeti red edenler yerine mahkeme mütevellî tâyin eyler.

III — Vakfiyedeki arzu ve şartlar.

Vakıf yapan kimse, vakıf senedinde gâyeye müteallik bazı arzularda bulunabilir. Yalnız bu arzuların kanunların âmir hükümleriyle ahlâk ve âdâba ve millî menfaatlere aykırı düşmemesi şarttır[1]. Keza, siyasî düşüncelerle ve belli bir ırk veya cemaat mensublarını desteklemek gâyesiyle vakıf yapılamaz. Binnetice bu gibi vakıflar tescil edilemez. Aksi halde, yani memnuiyete rağmen tescil edilmiş ise, Kanunun 74. cü maddesine dayanılarak Teftiş Makamı tarafından tescil kararına karşı temyize müracaat olunur.

Keza, vakfiyeye vakfın mahiyet ve hükmüne ve mevkufunaleyhlerin yani lehine vakıf yapılanların menfaatine muhalif şart konulamaz. Konulmuş ise, böyle şartlara itibar edilmez; yani bu halde vakıf mûteber, bu kabil şartlar lağiv olur. Meselâ Vakıf yapan vakfının teftiş edilmemesini veya vakfın akarlarının bir seneden fazla müddetle kiraya verilmemesini şart edemez. Böyle şarta itibar olunmaz. Bir sene müddetle kiraya tâlip bulunmadığı takdirde vakıf akar daha fazla müddetle kiraya verilebilir. Birinci şart kanuna muhaliftir; zira vakıf ammeye yapılan teberrû olduğundan amme namına eyi idare edilip edilmediğinin kontrolu ammeyi temsil eden Vakıflar Genel Müdürlüğüne ve Teftiş Makamına âittir ve vakfın kontrol ve teftişi bu bakımdan amme intizamından olduğu cihetle Teftişle ilgili hüküm ahkâmı âmireden olup, mukavele ile bertaraf edilemeyeceği gibi, vâkıfın vakfiyedeki iradesiyle de ref olunamaz. İkinci şart, lehine vakıf yapılanların yani vakıfdan faydalanacak olan ammenin menfaatine aykırı olduğundan bu şart dahi lâğivdir.

Vakfiyede ahlâka aykırı şartlar varsa bunlar da lağivdir. Meselâ vakıf çalışmak istemeyenlere bakılmak için vakıf yapsa, bu vakıf tenbelliği teşvik ve insanı her türlü ahlâksızlığa götürebilecek olan çalışmadan yaşamak temayüllerine kuvvet vereceğinden içtimaî ahlâka aykırıdır[1]. Lâkin çalışamayacak halde olanların infak ve iaşesine ve iskânına âit vakıflar mûteberdir. Misaller çoğaltılabilir.

Yazının başlangıcında bahsettiğimiz vakfiyelerdeki şartların mûteber olup olmadığı meselesini inceleyelim :

1) Vakıfla alâkası olmayan kimselerden Umumî Hey'et teşkili ve bunların her sene ve lüzumunda toplanması : Bu Hey'et ne yapacaktır? İdare uzuvlarının muamelelerini teftişmi edecek yoksa bunlara nezaret mi eyleyecektir. Bu vazife kanuna göre Teftiş makamına aittir. Başkalarının buna selâhiyetleri yoktur. Bu hey'etin vazifesi nezaret etmek ve noksan ve yolsuzluk görmek ise, umumî Hey'et teşkil ve toplanmasına ihtiyaç yoktur. Nezaret için şâyanı itimad bir kaç zât tâyini kâfidir. Kaldı ki bunlara huzur ücreti verilecek, bu, lüzumsuz ve vakfın zararınadır.

2) İdare uzuvlarının vakfa en çok teberrûda bulunanlardan tâyini meselesine gelince : Böyle bir şart, zikri geçen kanunun 77 inci maddesinin sarahatine tamamen muhaliftir. Çünki bu

---

1) Bu halde vakıf mûteber değildir; binnetice vakfedilen mallar vâkıfa veya mirasçılarına rücû eder. Fakat vakfın gelirinden fazlanın (galle fazlasının) çalışmak istemeyenlere yardım için verileceği tarzında bir şart olsa idi, bu halde yalnız bu şart lâğiv olur, vakıf mûteber oulrdu.

madde mûcebince İdare uzuvlarını vakfeden intihap eder. Şu halde idare uzuvlarının vafka en çok teberrû yapanlar arasından seçileceği tarzındaki bir kayıt, maddenin bu sarahatine aykırıdır.

Vakıf senetlerinde vâkıflar tarafından izhar olunacak arzu ve şartlar sayılamayacak kadar çoktur. Bunların hangilerinin kanuna uygun hangilerinin uygun olmadığını tâyin etmek o kadar kolay değildir. Fakat yazıda biraz evvel beyan ettiğimiz esaslara göre aşağı yukarı isabetle tâyin imkân dahiline girebilir.

Geniş ve teferruatlı vakıflarda bunlara âit tâlimat ve şartlar vakıf senedine yapılacak bir zeyil ile beyan olunur. Meselâ büyük bir hastahane vakfında doktorların ve yardımcılarının vazife ve ücretleri ve istihdam olunacak hastabakıcı ve hemşire ve sâir müstahdemlerin hareket tarzları ve bunlara verilecek ücretlere ve sâir levazımla ilgili hükümler ve bu hususlarda verilecek tâlimat yazılır. Bu zeylin de resmî senetle veya vasiyet suretiyle tanzim olunması lâzımdır. Aksi halde zeyil ve mündericatı hükümsüz olur. Ve zeyille ilgili hususlar Teftiş Makamının talebi üzerine Mahkeme tarafından tâyin olunur.

IV — Zikrolunan kanunda neşredileceği beyan olunan Tüzük.

Kanunun tatbikini gösterir bir Tüzük çıkmıştır. Bu Tüzük tatbikatda tesadüf olunacak bir çok kayıt ve şartların faydalı olup olmadığına dâir bir sarahati ihtiva etmemektedir. Pek az izahla kanun hükümlerini tekrardan ibarettir. Bu itibarla boşluklar ilmî ve kazâî içtihadlarla belirecek ve o zamana kadar tatbikatda istenilen şekilde ittırat husule gelmeyecektir. Esasen her kanun zamanla kazaî ve ilmî içtihadlarla tekâmül eyler ve istikrar kesb eder. Ve bu arada bir hayli isabetsiz kararlar vukubulabilir.

İMPARATOLUK VE CUMHURİYET VAKIF HUKUKUNDA VAKIF ŞARTLARI

Prof. Dr. Şakir BERKİ

§. *1 — Vakıf yapmakla ilgili şartlar. (Ehliyet şartı).*

§. *2 — Vakfın sâir şartları.*

§. *1 — Ehliyet şartı.*

İmparatorluk vakıflar hukukunda gayrimümeyyizin (delinin, küçüğün (sabî), matuhun) yaptığı vakıf, kat'iyetle mûteber değildir; yani keenlemyekûndur. Vakıf hayatdaki tasarrufla veya vasiyetle yapılsın hüküm aynıdır. Binnetice, İmparatorluk vakıf hukukunda bir delinin veya sâir suretle gayrimümeyyiz bir kimsenin vasiyetle yapmış olduğu vakıf, vasiyetin iptaline lüzum olmaksızın, bu hususda iptal davâsı açmak icab etmeksizin hükümsüzdür.

Kaide Cumhuriyet devri vakıf hukukunda da aynıdır; şu manâda ki, ancak reşit ve mümeyyizler veya vakıf vasiyetle yapılacaksa mümeyyiz ve 15 yaşını bitirenler vakıf yapabilirler. Resmî senetle yapılacak olan vakfın muteber olabilmesi, vâkıfın, yani vakıf yapanın reşit ve mümeyyiz olması şartına bağlıdır. Aksi halde noterler resmî senedle vakıf tanzim edemezler. Rüştün her çeşiti muteberdir; binnetice 18 yaşı ikmal etmeyip kazaî rüşüdle veya «evlenme kişiyi reşit kılar» kaidesince rüşde vâsıl olmak kâfidir. Medenî kanunun 499 uncu maddesi vasiyetlerin iptal davâsı açılmadıkça mûteber olup, infazını âmirdir. Binnetice Cumhuriyet vakıf hukuku ile imparatorluk vakıf hukukunda burada önemli fark mevcuttur. Medenî kanuna göre bir delinin vasiyeti bile iptal davâsı[1] açılıp iptal ettirilmemişse, mûteber ve kabili infazdır. Böyle bir vasiyetname ile yapılmış olan vakıf da mûteber olur. İmparatorluk hukukunda ise mezkûr vasiyet ve vakıf kendiliğinden hüküm ifade etmez.

Vâkıfın eski vakıf hukukunda da dinsiz veya başka dinden olmasının önemi yoktur. Ehliyet ve şekil şartları mevcut oldukça her kes Türkiye'de veya yabancı memleketlerde vakıf yapabilir. Bir Türk vakfın neticelerini ölmeden evvel görmek isterse, resmî senetle, yani Türkiyede Noter veya Noter yetkisine sahip sâir memurlar huzurunda, yabancı memleketlerde Türk Konsoloslukларında, yahut o yerin yetkili makamları marifetiyle vakıf senedi tanzim edebilir.

İkrahla yapılan vakıflarda rıza mâlûl olduğundan ve hattâ ihtiyar (irade) olup, rıza mevcut sayılamayacağından, İmparatorluk vakıf hukukunda vakıf hükümsüzdür. Cumhuriyet mevzuatında böyle bir netice, yani hükümsüzlük kendiliğinden doğmaz. Bilhassa vakıf vasiyetle yapılmış ise, mürurzaman müddeti içinde vasiyetin iptali davâsı açılmadığı takdirde, ikrahla dahi yapılmış olsa vakıf mûteber olur. İslâm vakıf hukukunda ise iptal davâsına lüzum yoktur. Zira bir kimseye tehdit suretiyle yaptırılan vakıf, esasen rıza yokluğu sebebiyle gayrımevcut ve bin-

1) M. K. Md : 501. Madde gereğince iptal davâsının üç çeşit zamanaşımı vardır : 1,5 senelik ve 30 senelik. Bu sonuncu mürur zaman suiniyetli musaleyhlere karşı açılacak olan iptal davâlarında câridir.

netice hükümsüzdür. Mamafih, ikrah kalktıkdan sonra vâkıf (vakıf yapan), vakfa rıza gösterdiği takdirde vakıf sahih hale gelir[1].

Vâkıfın mutlaka hakikî şahıs olması da icab etmez; Hükmî şahıslar da vakıf yapabilirler. Nizamnamelerinde hüküm varsa o hükümler dâiresinde vakıf tesis ederler. Nizamnamelerinde (Tüzüklerinde) vakıf yapacaklarına dâir sarahat yoksa, Genel Kurulların kararı ile vakıf yapmaları mümkindir. Meselâ bir Cemiyet veya şirket her hangi meşrû bir maksad için vakıf yapabilir. Kaydedelim ki, Tüzükde hükmî şahsın vakıf yapamayacağına dâir bir kayıt, Medenî Kanunun medenî hakların kullanılmasından feragat sayılacağından, mûteber olmamak lâzımdır. Binnetice, bir Cemiyetin Tüzüğünde yahut bir Şirketin esas mukavelesinde öyle bir kayde rağmen Genel Kurul vakıf yapmak ehliyetine yine sahiptir.

Hükmî şahıslar ancak resmî senetle vakıf yapabilirler; Hakikî şahıs (gerçek kişi) gibi ölümleri söz konusu olmadığından, vasiyetle, daha genel ifade ile, ölüme bağlı tasarrufla vakıf yapamazlar.

İslâm hukukunda hükmî şahıs mefhumu bu günki gibi münkeşif olmadığından ve esasen cemiyet ve şirketler gibi hükmî şahıslar 18 inci asırdan sonra gelişip ehemmiyet kazanmaya başlamış olduğundan bu yüzyıl dan çok evvel teşekkül etmiş olan islâm hukukunda hükmî şahısların inkişaf etmemiş olduğu ve ehliyetlerinin bu günkü teferruatı ile incelenmemiş olduğu bu hukuk aleyhine tenkit vesiyle yapılamaz.

Devletin vakıf yapmasına lüzum yoktur; çünki gâyesi esasen amme hizmeti görmektir[2].

Vakıftan faydalanacak olanların müslüman olması da gerekmez. Hattâ din sahibi olması da icab etmez. Amme mefhumuna dahil olan her kes vakıftan faydalanır. Sadaka din farkı gözetilmeksizin emrolunmuş içtimaî (sosyal) yardımdan ibaret olduğundan ve esasen vakıftan faydalananların din sahibi olup olmadıklarını tahkike de imkân bulunmadığından[3] islâm vakıf hukukundaki bu şart, Cumhuriyet vakıf hukukunda da aynen câridir. Vakıf da ammeye teberrû, sadaka hükmünde olduğundan, ve sadakada rejim ve din değil, evvelâ insanlık düşünüldüğünden ve esasen dinli dinsiz bütün insanlar bütün sahih din kitaplarında da teslim edilmiş olduğu gibi bir ana babadan geldiklerinden, neseben kardeş de bulunduklarından vakfdan faydalanacakları dinli dinsiz, müslim gayrimüslim diye ayırd etmek vakıflara ve insanlığa aykırı düşerdi. Keyfiyet, bu günki vakıf hukukunda da aynıdır. Binnetice vakıf senetlerinde aksi kaydedilse, vakıf mûteber olur, şart nazara alınmaz. Fakat düşman devlete vakıf câiz değildir. Millî menfaate aykırı olduğundan keyfiyet bu gün de aynıdır.

---

1) Bu halde yeni vakfını ihdas yoksa ikrahla yapılan vakıfnı ihya edilmiş olur ? İkrahla yapılan vakıfda vâkıf, korku sebebiyle olsa bile bir irade (zoraki ihtiyar) izhar etmiş olduğundan tasarrufa vücut veren unsur (irade) nisbî olsa bile mevcuttur. Bu itibarla ikrahın kalkmasından sonra vâkıfın bu suretle mevcut vakfa sarih veya zımnî şekilde icazet vermesi ile eski vakfın ihya edilmiş olmasını kabulde isâbet olur.

Evkafı gayri sahiha. İmparatorluk devrinde Devlet tarafından yapılan vakfa tekabül etmez; zira, bu çeşit tahsisler esasen hakiki manada vakıf değildir, çünki bu suretle tahsis edilen arazinin rakabesi Devlete âittir. Halbuki ilerde görüleceği üzere, İmparatorluk vakıf hukukunda rakabenin vâkıf. dan çıkması, ammeye intikal etmesi gerekir; imparatorluk vakıf hukukunda bu şart vakfın asli şartlarındandır.

3) Meselâ bir çeşme vakfı yapılsa, bu çeşmeden su içenlerin dinli dinsiz olduklarını kontrol imkân haricindedir. Hattâ bu çeşme suyundan hayvanların bile faydalanması mümkündür. Bir köprü vakfı tesis olunsa, köprüden geçecek olanların dinli dinsiz oldukları da kontrol haricinde kalır.

§. 2 — *Vakfın diğer şartları.*

1 — Vakfedilecek olan şey (Mevkuf) vakfedenin mülkiyetinde olmalıdır.

Vakıf teberruun bir nev'i olduğundan[1] ve teberrû teberrûda bulunacak olan kimsenin mamelekinden tasarrufu, azalmayı gerektirdiğinden, başkasının mamelekine dahil mallarda kimsenin teberrû ve bu mallardan vakfetme hakkı yoktur. Bir kimse vakıf yaptığı zaman münhasıran kendi mülkiyetinde olmayan bir şeyi de vakfedemez: Meselâ iştirâk halinde mülkiyet konusu olan bir ev, şeriklerin hepsi tarafından vakfedilmedikçe vakfedilmiş olmaz. İsterse diğer bütün ortaklar Noterde sened tanzim ve imza etsinler hüküm böyledir. İmparatorluk vakıf hukukunda esas bundan ibaret olduğu için Cumhuriyet hukukunda da başka türlü değildir. İslâm hukukcuları bu kaidenin bir istisnasını kabul etmişlerdir: Bir kimse başkasına âit şey'i vakfetse, mâlik vakfa icazet verse, vakıf sahihtir. Zira bu icazetle, icazet veren vakfedilen malın vakıf zamanında vakfedene teberrû etmiş ve onun mülkiyetine intikal ettirmeyi kabul eylemiş sayılır. Cumhuriyet devri hukukunda böyle icazetle vakfın mûteber olup olmayacağı üzerinde düşünmek ve bizce, menkullerde aynen İmparatorluk hukukundaki icazeti kabul etmek bu gün de uygulamak zarurîdir. Gerekçe aynıdır. Gayrımenkul vakıflarında ise, mücerret icazet kâfi olmayıp, gayrımenkul sahibinin başkası tarafından vakfedilmiş olan gayrımenkulü usulüne göre Vakıf hükmî şahsı namına Tapuya da tescil ettirmesi gerekir. Tapusuz gayrımenkullerde bu tescil, bu gibi gayrımenkuller menkul hükmünde olduğundan, icab etmez[2]. İcazetle sahih hale gelen vakıf hem şey kendisine âit olmadığı halde vakfedenin hem icazet verenin vakfı addedilmez; münhasıran vakıf zamanında şey kendisine âit olmadığı halde vakfedenin vakfı addedilmek lâzımdır; zira, icazet vakfı yaparken vakfedilen şey kendi mülkiyetinde olmayan vâkıfa, vakıf zamanında mülkiyeti devreden bir muameledir. Başkasına âit şeyin mâlik olmayan tarafından yapılan vakfının icazetle sahihliği bu sebebe mebnidir[3].

Metrûk arâzinin her çeşidi[4] vakfedilemez. Bunların vakfı keenlemyekûndur. Çünki rakabesi devletindir ve esasen amme menfaatine muhassasdır Binnetice, İhtiyar Hey'eti karar verse ve köyün mer'ada otlayacak hiç hayvanı da bulunmasa bile, mer'a vakfı bâtıldır. Keza o hükümde olan yaylak ve kışlakların vakfı da hiç bir netice tevlit edemez. Cumhuriyet devrinde de Devletin icazeti, bu vakıfları sahih hale getiremez. Bunun sebebi biraz evvel kaydolunmuştu.

Mücerret hibe vaadi üzerine lehine hibe yapılan şahıs tarafından hibe edileceği vaad edilen şey vakfedilemez. Zira evvelâ vaade istinaden lehine hibe vaadinde bulunulan şahsın vaad edileni mülkiyetine geçirmesi, yani vaadin icrasını temin etmesi lâzımdır. Çünki, icradan evvel hibe vaadinden

---

1) Bu hususda bakınız : Sakir Berki «Borçların özel hükümleri, Ankara, 1972, sa : 52-56

2) İcazetin vakıf senedine derci icab etmez; bizce, yazılı veya şifahî icazet iradesi kâfidir. Ancak gayrımenkullerde Tapuya da tescil lüzumu mahfuzdur. Binnetice, icazetle sahih hale gelmiş olan vakıf icâzet verenin değil, vakıf zamanında vakfedilen şey kendisine âit olmayanın yani vakfı yapanın vakfı olarak devam eder. Bunun sebebini daha evvel kaydetmiştik.

3) Kaydedelim ki, İmparatorluk vakıf hukukunda, bir kimse icareteyinli vakfı veya tahsis kabilinden olan vakfı (Gayrı sahih vakıf), vakfedemez. Zira bu vakıflarda rakabe vakfı yapana âit değildir. Devlet de vakıf yapamayacağına göre, g. sahih vakıfların icazetle sahih hale gelmesi de düşünülemez.

4) Metrûk arazî «arazîi murfaka» ve «arazîi mahmiyye» olmak üzere ikiye ayrılır. Yollar birinci çeşide, mer'alar, yaylak ve kışlaklar ikinciye dahildir.

rücû mümkündür[1]. Şu halde henüz vaadin icrası istenerek lehine hibe vaadinde bulunulanın mülkiyetine hibesi vaad edilen şey intikal etmeden evvel vakıl câiz olmaz.

II — Vakıfla rakabe intikal eder :

Vakfedilen şey'in mülkiyeti ammeye intikal eder. Binnetice, şahsî veya aynî hakla takyit edilmiş (kısıtlanmış) olan bir gayrımenkul bu takyitler vakıf yapıldığı anda mevcut olsa bile, vakıf sahih olur. Vakıf anında kirada[2] olan, yahut, irtifaklardan biri ile takyit edilmiş vaziyetde bulunan gayrımenkul vakfedilebilir.

Bir gayrımenkul, gayrımenkul mükellefiyeti[3] ile takyit edilmiş olduğu halde vakfedilse, vakıf mûteber olur. Ancak vakıf İdaresi, mükellefiyeti yerine getirmeye mecbur olur : Meselâ bataklık kurutulsa, kurutulan yerin mülkiyetinin kurutana intikal edebilmesi için bu yerin bir anda bataklık haline getirlmemesi Tapuya şerhedilir Böyle bir arazîyi vakfetmek mümkündür. Ancak Vakıf İdaresi arazînin bataklık haline gelmemesine dikkat edecek ve bu husudaki her tedbiri masraf kendisine âit olmak üzere alacaktır Aksi halde Bataklıkların kurutulması hakkındaki kanun mucibince vakfedilen gayrımenkulün Devlete veya sâir amme müessesesine rücû etmesi mevzuu bahis olur[4].

İpotek edilmiş olan gayrımenkulün vakfı da mûteber'dir; çünki ipotekli gayrımenkul borçlunun mülkiyetindedir. Alacaklıyı Vakıf İdaresi de tatmin ederek vakfedilen gayrımenkulü ipotekten kurtarabilir. Vakıf idaresi gayrımenkulü ipotekten bizzat kurtarmasa bile, gayrımenkulün satılması neticesinde alacaktan fazla kalan meblâğ vakfedilmiş olur. Bu meblâğ ile vakfın gâyesi tahakkuk etmezse, âidi amme müessesesine intikali Medeni Kanunun vakıfla ilgili ahkâmı icabındandır. Keyfiyet İmparatorluk hukukunda da başka türlü değildi.

Gerek kanunî, gerek akdî intifa ile mukayyet bir gayrımenkul de vakfedilebilir. Ancak intifa hakkı sahiplerinin hakları sakıt olmayacağından, vakıf idaresi bu hakkın kullanılmasına mâni olamaz : Meselâ mirasda fürû ile hayatda kalan eş içtima etse, ve bu intifa hakkını kabul edip, rakabe verasetini red eylese, fürûun eşin intifa hakkı ile mukayyet olan gayrımenkul veya menkulü vakfetmeye hakkı vardır; zira rakabe ondadır. Bu halde vakıf idaresi eşin intifa hakkına mâni olamaz. Misaller çoğaltılabilir.

III — Vakfedilen şey'in ayın olması lâzımdır.

İmparatorluk hukukunda vakfedilecek olan şeyin menkul veya gayri menkul olması lâzımdır. Zira ancak bunlar üzerinde rakabeden ve dâimilikten bahsedilir. Menkullerden bilhassa para vakıf konusudur. İmparatorluk hukukunda hakkın vakfı sahih addedilemezdi. Bir alacak da vakfedilemezdi[5]. İslâm vakıf hukukunun ve binnetice İmparatorluk vakıf hukukunun bu yolda olmasının sebebi, ilerde görüleceği üzere, islâm vakıf hukukunda vakfın dâimî, sürekli olması şartından ileri gelmektedir. Mülkiyetin gayri menfaatler ve meselâ intifa hakkı dâimî isede rakabe ile alâkalı hukukdan

---

1) Türk B.K. Md : 244-245. Bu maddelerden ilki elden yapılmış olan hibe ile tamamen veya kısmen tenfiz edilmiş hibeden rücûa, diğeri henüz vaad halinde bulunan ve tenfiz edilmemiş hibe taahhüdünden caymaya âittir.

2) Kira tapuya şerh edilmiş idi ise, kiracı, kira akdini Vakıf hükmî şahsına karşı dermeyan edebilir. Yani Vakıf idaresi kiracıyı kira müddeti bitmeden tahliyeye zorlayamaz.

3) Türk. M.K. Md : 754

4) Bataklıkların Kurutulması H. Kanun, Md : 8-9.

5) Ali Himet Berki. «Vakıflar». Ankara, ikinci tab'ı 1946. sa : 54. Alacak ve intifa gibi haklar vakfedilemez ise du ,bunlar vasiyetle intikal eder.

olmadığından, bunların vakfı da mûteber sayılmamıştır. Cumhuriyet Vakıf hukuku, vakfın muayyen bir zaman için de yapılabileceği tefsirine müsâit olduğundan[1] iktisâdî değeri olan her çeşit hakkın vakfı câiz görülmüştür[2].

IV — Menkul vakfı akara tebaen mûteberdir.

İslâm hukukunda bir menkulün vakfı ancak bu husus teâmül haline gelmiş ise mûteberdir. Bu içtihadın münasib olup olmadığı üzerinde uzun boylu durmaksızın şunları kayıtla yetinmek zarûridir :

Para da menkuldür; Fakat islâm hukukunda da vakıf konusudur, ve bunda hiç bir ihtilâf olamaz. O halde menkulün vakıf konusu olabilmesinin teâmüle bağlı olması şartını ileri süren Fıkıhcıların içtihadının paradan başka menkuler ve meselâ bir otomobilin, arabanın ilk.. vakfı için mevzuubahis bulunduğunu kabul etmek lâzımdır. Bunların neden vakfedilemeyeceğine gelince : İmparatorluk hukukunda vakıf, dâimiyet, ebedîlik şartına vâbestedir. O halde islâm içtihadını bu hukukun vakıf nehci bakımından tenkit gerekmez. Filhakika, vakıf amme hizmeti gören özel bir teşebbüstür ve amme hizmetleri süreklidir; sürekliliği de mahdut, muayyen bir zamanla takyid edilmiş değildir. Halbuki bir otomobil veya bir matbaa makinesi ilh.. muayyen müddet sonra gâyeyi hâsıl edemez. Şurada kaydedelim ki, İslâm ve Türk Osmanlı İmparatorluğu vakıf hukukunda bir kimse, menkullerin satılarak bedeli ile vakıf müessesatı ihdasını arzu edebilir bu halde vakıf sahih olur.

Cumhuriyet vakıf hukukunda vakfın ebedîliği önemli unsur olmadığından, bir otomobil fakir çocukları, okul talebelerini mektebe götürüp getirmek için vakfedilebilir. Mamafih böyle bir vakfın mûteber olması için, otomobilin nakil vâsıtası olarak kullanılabilmesi için gerekli benzin, yağ ve bakım masraflarını karşılayacak olan bir meblâğın da vakfı şarttır. Aksi halde, vakıf hükümsüz olmaz; fakat mevkuf gayesinin tahakkukuna imkân olmadığından ilgili amme müessesesine intikal eder.

İmparatorluk vakıf hukukunda menkulün vakfının mûteber olmayacağı, iki istisnaya mütehamil bir kaidedir :

1) Teâmül,

2) Akarla birlikde vakıf.

Birinci hususda kâfi kayıt yapıl dığından, ikinci üzerinde durulacaktır: Asıl vakıf konusu olan gayrımenkullere tâbi olan menkullerin bunlarla birlikde vakfı câizdir. Meselâ bir çiftliğin vakfedilmesi halinde, çiftlikdeki ilgili menkuller de vakfedilmiş sayılır[3].

V — Bina ve ağaçların vakfı.

Vakfın dâimiliği sebebiyle arz üzerinde geçici olmayarak mevcut bina ve ağaçlar vakıf edilebilir. Fidan ve baraka gibi şeylerin vakfı sahih olmaz. Geçici olmayan bina ve ağaçların vakfının sahih olması için de hakkı karar mevzuu olmaları lâzımdır[4].

---

1) Türk. M.K. Md : 73. Zira maddede ebedîlik şartına zımnen dahi işaret edilmiş değildir.

2) Türk. M.K. M : 73/2. Bu fıkraya göre vakıf yapıldığı an henüz nüvesi mevcut, fakat kendisi mevcut olmayan hakkın «alacağın» da vakfedilebileceği mümkündür ki, İmparatorluk hukuku ile bu hususta çok fark vardır.

3) Mamafih, vakfiyede aksine sarahat halinde menkuller vakfa dahil olmaz. Vakıf yapan menkullerin hepsini hariç tutabileceği gibi, bir kısmını da vakıfdan istisna edebilir.

4) Türk. M.K. Md : 648 650. Sonuncu madde hüsnüniyetli levazım sahibine kendisine âit olmayan arsa üzerine hüsnüniyetle, yani kendisine âit zanederek bina yapmış olması ve binanın kıymetinin de arsa kıymetini açıkca geçmiş olması şartiyle arsayı temellik hakkı veriyor.

Yani hakkı karar mevzuu olmayan bina ve ağaçlar vakfedilemez: Bir kimse başkasına âit arâziyi gasb edip dâimî mahiyetde bina yapsa veya ağaçlandırmış olsa, bu bina ve ağaçların arsa üzerinde karar hakkı yoktur. Çünki arsa sahibi bunları dilediği zaman refedebilir, söküp alabilir.

Cumhuriyet vakıf hukukunda bu hususda Medenî Kanununun ıncı maddesindeki hüküme uyarak neticeye varmak lâzımdır: Bina ve ağaçlar eyiniyetle yapılmış ve dikilmiş ise ve kıymetleri de arsa bedelini geçiyorsa. binayı yapan ve ağaçları diken binayı temellük etmiş olmak şartiyle bina ve ağaçları vakfedebilir. Bina ve ağaçlar suiniyetle dikilmiş ve yapılmış iseler, yapan ve dikenin temellük hakkı olmadığından bina ve ağaçlar arzda dâimî değildir, yani eski tâbiri ile hakkı karar ve istikrar yoktur; zira arsa sahibi bunları sökebilir veya yıkabilir; veya kendisi temellük edebilir. Bu itibarla binayı yapan veya ağaçları diken bina ve ağaçlar mahiyet itibariyle dâimî olsa bile bunları vakfedemez. Görülüyor ki, Cumhuriyet hukukunda hakkı kararın bulunmaması ancak bina ve ağaçların suiniyetle yapılıp dikilmeleri halinde söz konusudur; imparatorluk hukukunda ise, suiniyetli veya hüsnüniyetli olunsun hüküm değişmez. Bu mevzuda bir de İmparatorluk hukukunda gedikler vardır ki bunlar hakkında Ali Himmet Berkinin adı geçen eserinin 57-60 ıncı sahifelerinde kâfi bilgi verilmiştir. Burada bunları zikretmeyişimizin sebebi ilga edilmiş olmalarındandır; binnetice Cumhuriyet hukukunda tatbik sahaları yoktur.

VI — Vakfedilecek olan malın muayyen olması.

Her teberrû mevzuu muayyen olmalıdır. Aksi halde neyin icra edileceği bilinemez. Meselâ bir kimse iki otomobilimden birini filanâ hibe etmeyi vaad etse, bu vaad mûteber olmaz. Vasiyetde de böyledir. Vakıf da ammeye teberrû olduğundan ayni esasa tâbidir: Bir kimse iki tarlamdan veya evimden birini vakfettim dese, vakıl sahih olmaz. Keza Bankadaki paramdan bir mikdar vakfettim dese, hüküm yine aynıdır[1].

İmparatorluk vakıf hukukunun bu esası, müşterek hukuk prensiplerindendir; bu itibarla aynı kaide Cumhuriyet vakıf hukukunda da tatbik olunmaktadır[2].

VII — Tâlikî şartla vakıf .

Vakıf, vakıf zamanında mevcut bir şey'i konu edineceğinden, bu esasa aykırı düşen tâlikî şart vakıfta câiz görülmemektedir: Bir kimse filân hastalıkdan kurtulması yahut oğlum askerden gelirse gibi şartlarla bir malını vakfeste, bu şartlar tahukkuk etse bile vakıf mûteber olmaz[3]. İmparatorluk vakıf hukukundaki bu esasın Cumhuriyet vakıf hukukunda da aynen uygulanması lâzımdır; Çünki vakıfla ilgili Medenî kanun ahkâmı arasında aksi sarih veya zımnî olarak kabul edilmiş olmadığı gibi, Borçlar Kanununun 149 uncu maddesindeki şart,

---

1) Fakat bir gayrımenkuldeki hissei şâyianın vakfı mûteberdir. Hissei şâyia mevkuf arsada sonra sâbit olsa, yani vakıf yapıldıktan sonra meydana çıksa, vakıf şöyi hisse dışındaki kısım için muteber olur, yoksa hükümsüz olmaz.

2) Türk. M.K. Md : 73. Gerek eski metinde, gerek 13.7.1967 tarih ve 903 sayılı kanunla değişen metinde «Bir malın» kaydı olup, «muayyen bir malın» denilmemiş olmasına rağmen, maksad muayyen bir maldır.

(3) Bazı tek taraflı tasarrufların mûteber olabilmesi, bunların lehine yapılmış olduğu şahıslar tarafından kabul edilmesine bağlıdır. Hibe ve vasiyet bu kabil tek taraflı tasarruflardandır. Vakıf ise, vakfedenin münhasır iradesiyle tekemmül eder; mûteberliği ve hüküm ve netice tevlik etmesi kabule vâbeste değildir. Bu itibarla vakfa «tam manâsıyle tek taraflı tasarruf» adını vermiş oluyoruz.

münhasıran akitlerde, vârid olduğundan kıyas yoluyla vakfa tatbik edilmez. Zira vakıf, tam mânasiyle tek taraflı bir tasarruftur.

Vasiyet, tâlikî şartla olamayacağından İmparatorluk vakıf hukukunda vasiyetle vakıf mûteberdi. Bu gün de böyledir[1]. Ölüm mutlak olan her halde yapılan vakıf, vasiyet hükmünde olduğundan, mûteberdir. Meselâ filân hastalıkdan ölürsem filân malı vakfettim dense, vakıf sahihtir. Lâkin üç ay sonra ölürsem filân malı vakfettim dense, vasiyet de vakıf da mûteber olmaz.

VIII — Vakfın müebbedliği.

Vakıf, ferdî teşebbüsle amme hizmeti[2] ihdas ettiğinden, ve amme hizmetleri zamanla mukayyet olmayıp müebbed olduğundan, İmparatorluk Vakıf hukukunda vakfın geçici bir süre için tesis edilmesi kabul edilmemiş, müebbedliği, dâimiliği içtihad edilmiştir. Vakfın konusunun amme hizmeti olması ve amme hizmetlerinin sürekliliği nazara alınacak olursa mezkûr içtihada ilmen tam bir isâbet olduğunda şüphe edilmez[3].

İmparatorluk vakıf hukukunun bu esasının Cumhuriyet vakıf hukukunda rededilmiş olduğu iddia olunamaz. Zira, 13.7.1967 tarih ve 903 sayılı kanunla değiştirilen vakıf müessesesine âit ve vakfın târifiyle ilgili olan ilk maddede (Md : 73) vakfın süreklilik vasfını bertaraf eden sarih veya zımnî bir kayıt yoktur. Şu halde, Cumhuriyet vakıf hukukunda da zamanla mukayyet ve müebbedliğe mâni bir şartla vakıf câiz olmamak gerekir. Kaydedelim ki, vakıf senedinde dâimîliğin zikri icab etmez.

IX — Muayyen bir maksad şartı.

Vakıf, genelliği olan muayyen bir maksad için yapılır. Genel veya nisbî umumiyet gösteren bir intifa, ammenin intifaını gâye edinir. Bir köprü vakfı, amme hizmetliği vasfı genellik gösteren bir vakıftır; zira köprüden her kes geçer. Bir mer'a vakfı ise, yalnız bir veya bir kaç köyün hayvanlarının otlatılmasına dâir olduğundan, mevziî (nisbî) amme hizmetliği mevzuubahis olan bir vakıftır. Talebe yurdu vakfı da böyledir. Fakat bir çeşme vakfı genel amme hizmeti görme vasfı olan bir vakıftır. Vakıf senedinde ekseriya maksad belirtilir. Fakat gâye belirtilmeden yapılan vakıf da mûteberdi. Meselâ hakikî veya hükmî bir şahıs, «Şu malımı vakfettim» dese, bu vakıf sahih olup, örfen fakirler lehine yapılmış sayılır. Çünki islâm ve onu tâkip eden Osmanlı İmparatorluğu vakıf hukukunda, vakfın ilk gâyesi, hattâ sebebi ihdası fakirlere yardımdır; ilk gâye hayrîdir. İmparatorluk vakıf hukukundaki bu esas, Cumhuriyet devri vakıf hukukunda da aynen câri olmak lâzımdır[4]. Aksi halde bu gibi vakıfların hükümsüzlüğü cihetine gidilmek icab ederdi ki, bundan ammenin zarar

---

1) Türk. M.K. Md : 74. Maddede aynen şöyle denilmektedir : «Vakıf,... vasiyet yoluyle kurluur..».

2) Vakıf yalnız câmi ve mescit için yapılmaz; Öksüz yurdları, talebe yurtları, köprüler, kütüphaneler ilh.. gibi münhasıran amme hizmetiyle ilgili müesseseler yaratmak için de yapılır.

3) Esasen içtihad, Hadisi şerife müstenittir : Ali Himmet Berki, A, ge. sa : 63-64.

4) Medenî anunda bu husus mutlak sükûtla geçiştirilmiş olduğundan İmparatorluk vakıf hukukunda örfün ve hattâ vakıf müessesesinin menşeinin haklı kıldığı içtihadın, Cumhuriyet hukukunda da uygulanması, kanunlarda sarahat olmayan halde örf hukukunun tatbik edileceğini açıkca ifade eden Medenî Kanunun 1 inci maddesi ile de teyid edilen bir keyfiyettir. Örf varken içtihad câiz değildir. Bu husus da aynı maddeden sarahatle anlaşılır. Esasen örfe aykırı içtihad, tatbik kabiliyeti olan içtihad zümresinden de olamaz Örf o kadar kuvvetli hukuk kaynağıdır ki, ahlâk ve âdâba aykırı olmadıkça kanun koyucular bile kolay kolay izâle edemezler. Bunun içindir ki Medenî Kanunun 1 nci maddesi hâkimlere ve hukukun tatbiki ile ilgili sâir memurlara ve şahıslara, Kanunların sarih veya zımnî hüküm ihtiva etmemeleri halinde, örfe göre hükmedileceğini, örf varken içtihada gidilemeyeceğini sarahatle beyan etmiştir.

görmesinden başka bir netice doğmayacağından, böyle bir neticeyi en basit mantık da tasvib edemez.

X — Vakıf yapıldığı anda lehine şart derpiş edilen kimsenin hayatda olmasına lüzum yoktur.

Bir kimse vakıf yapıp da gallesini[1] evlâdına veya bilâhara tesis edeceği mektep, hastahane ilh gibi müesseselere tevcih etse, vakıf mûteber olur. Vakıf yapıldığı zaman henüz çocuk doğmamış veya mektep, hastahane ilh. inşa edilmemiş bulunsa dahi hüküm değişmez[2]. Cumhuriyet vakıf hukukunda aynı esası tatbik etmekde zarar değil fayda vardır; esasen mezkûr esasın uygulanması da örfün zorladığı bir zarurettir. Zira Medenî Kanunda bu ihtimali derpiş eden bir hüküm yoktur. Bu boşluğun içtihadla değil, ancak örfle doldurulmasının kanunî bir zaruret olduğuna biraz evvel delilleri ile işaret olundu.

Lehine şart edilen, vakıf yapıldığı zaman mevcut ve bilâhare, yani vakıf yapıldıktan sonra gayrı mevcut olabilir. Bazen de meşrutunleyhde inkıta hâsıl olabilir : Meselâ bir kimse galleyi erkek evlâdına şart etse, erkek evlâd sonra ölse, galleden kız evlâdları faydalanamaz. Fakat kız evlâddan erkek evlâd doğsa, bu erkek evlâd doğum tarihinden itibaren galleye müstahak olur[3].

İslâm ve İmparatorluk vakıf hukukundaki mezkûr esas, yani vakıf yapıldığı anda meşrutunaleyhin mevcut olmamasının vakfın sıhatine tesir etmeyeceği kaidesi, Hz. Ömer devrinden itibaren kabul edilmiş ve islâm vakıf hukukunu tatbik eden ülkelerin hepsinde uygulanmıştır.

---

1) Galle, vakıf ıstılahında gelir demektir.

2) Hattâ tesis edilecek okul veya hastahane veya benzeri müesseselerin vakıf zamanında nereye yapılacağının belirtilmiş olması da icab etmez. Lâkin çocuk doğmadan veya bu müesseseler yapılmadan evvel tahakkuk etmiş galle fakirlere âit olur; biriktirilerek bu müesseselerin veya doğacak çocuğun olmaz : Ali Himmet Berki, a, g, e, sa : 65.

3) Görülüyor ki, vakıfla vasiyet bu husuda ayrılmaktadır : vasiyetden faydalanabilmek için, musaleyhin mûrisin ölümü anında hayatda olması lâzımdır.

AZINLIK VAKIFLARININ İNCELENMESİ

Hasan GÜNERİ

Azınlık vakıflarını araştırma konusu olarak seçmemizin nedeni, bu konunun henüz Türk Doktrininde hiçbir biçimde işlenmemiş bulunmasından ve keza azınlık vakıflarına ilişkin sorunun Ülkemiz bakımından da uygulama öneminin büyük olmasındandır. Gerçekten Türk Doktrininde yetkili kişilerin tüm anlamıyla üzerine eğilip fikir ve görüşlerini açıklamadıkları bu konunun gereği gibi değerlendirilmesi kolay değildir.

Biz, etüd konusu olarak aldığımız bu sorunu; bir yandan Devletler Hususî Hukuku kuralları ile Devletler arası Andlaşmalarımız ve öte yandan eski ve yeni mevzuatımız içerisinde ve özellikle Lozan Andlaşmasında yer alan müesseselerle birlikte bir araştırmaya tabi tutmuş bulunuyoruz. Çünkü, halen kesin bir çözüme bağlanmamış bulunan azınlık vakıflarının, yabancı birer müessese mi, yoksa birer Türk müessesesi mi oldukları gerçeği, bunların tâbiiyetleri de gözönünde tutulmak suretiyle, ancak bu yolda yapılacak bir araştırma ile anlaşılabilir.

Ne var ki, azınlık vakıfları, Türk MK'unun yürürlüğe girişinden önce vücut bulmuş olan vakıflardandır. Böyle olunca MK'un uygulama biçimini gösteren 864 S. lı Kanunun 8. m. sinin I f. sında yer alan hükme dayanılarak çıkarılması öngörülen ve vakıflarda Uygulama Kanunu adiyle anılan 2762 sayılı VK'ndan söz etmek ve sonradan bu Kanunun azınlık vakıflarına ilişkin 1. madddesi II. fıkrasının (bu vakıfların özelikleri de gözönünde tutularak) 3513 ve 5404 sayılı Kanunlarla yapılmış olan değişikliklerine de bir yer ayırmak gerekir.

Nitekim öteki bütün sosyal müesseseler gibi, hukukî bir müessese olan vakıf müessesesinin ve etüd konumuz olan ülkemizdeki azınlık vakıflarının tüm olarak anlaşılabilmesi için onların da tarihî bakımdan bir araştırmaya tabi tutulması zorunluğu vardır. Örneğin, «doğal çevresi içine konmadan ve tarihî gelişimi izlenilmeden, herhangi bir hukukî müessesenin» anlaşılmasının olanaksız kalacağı gibi[1].

I. BÖLÜM

A — AZINLIKLAR

1. Azınlıkların Tanımı ve Türkiye'deki Azınlıklar

Türk Hukuk Sisteminde, azınlıklar; müslüman olmayan topluluklar biçiminde gösterilmektedir. Bu nedenledir ki, azınlıkların korunmasına ilişkin bulunan Lozan Andlaşmasının 37-45 m. lerinde de bunlardan müslüman olmayan azınlıklar diye söz edilmiştir[2].

Gerçekten Türk Hukuk Lûgatında; azınlıklar terimi ile cemaatler terimi birbirinin eşanlamlısı olarak belirtil-

---

1) Köprülü, Fuat : Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihî Ehemmiyeti, VD, S. 1, B. 2, Ankara 1969, sh. 2.

2) Armaoğlu, Fahir H. : Lozan ve Patrikhane, Cumhuriyet Gazetesi, T. 22.4.1965, S. 14626, sh. 2.

miştir[3]. Buna göre azınlıkları, «aralarında ırk, dil ve din birliği olup beraberce yaşama arzusuna bağlı olan ve bir devlet ahalisinin çoğunluğu içinde toplanmış bulunan» gruplar (topluluklar) olarak tanımlayabiliriz[4].

Nitekim Ülkemizde bu tanıma uygun üç grup azınlık vardır ki, bunlar Rum, Ermeni ve Yahudi (Musevî) azınlıklarıdır. Bu üç grup azınlığın dışında Ülkemizde başkaca azınlıkların bulunduğu da ileri sürülebilir. Örneğin, Süryanî, Keldanî, Bahaî azınlıkları gibi. Yalnız bu azınlıklar biraz önce anılan tanımın kapsamına giren üç grup azınlıklar gibi kendilerini ayrı topluluklar sayarak gruplar meydana getirmiş değillerdir. O halde bu son olarak saydığımız azınlıkları Rum, Ermeni ve Yahudi (Musevî) azınlıklarına benzer birer azınlık biçiminde kabul etmek olanağı yoktur.

Bu nedenledir ki, kendisi de Süryanî olan Horepiskopos Aziz Günel şöyle söylemektedir: Süryaniler «kendilerini azınlık saymazlar. Çünkü yabancı ülkelerden gelme olmadıklarına göre, dış ülkelerde de ırk ve mezheplerinden kurulmuş bir devletleri yoktur. Bu gayeden Süryaniler kendilerini» Türk Süryanileri olarak bilirler. «Türklükleriyle öğünür şeref duyarlar»[5].

Genellikle bir ülkede yaşıyan azınlıkların, o ülkenin devletine bağlanmaları ve oradaki büyük toplumla kaynaşmaları kolay değildir. Çünkü, azınlıklar ya başka ülkelerden gelmiş veya o ülkede öteden beri yaşamakla beraber ırk, dil ve din bakımlarından ayrı nitelikler taşıyan gruplardan ibarettir.

Böyle olunca azınlıkların, o ülkedeki ana toplumla kaynaşmaları ve o ülkenin egemen devletine içtenlikle bağlanmaları ancak bu iki ayrı toplulukta hüküm süren kültür çevresinin düzeyine ilişkin bir sorun olarak ortaya çıkar.

2. *Azınlıklara Tanınmış Olan Haklar*

«Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan Ondokuzuncu yüzyılın yarısına kadar azınlıklar sorununu tek yönlü, tedbirlerle çözümlemeğe çalışmıştır. Fatih'in İstanbul'un zaptı üzerine, orada yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudi (Musavî) azınlıklarına, kendi âdetleri, dinleri ve kanunları altında yaşayabileceklerini bildiren fermanı, azınlıkların korunması konusunda, devrin koşulları içinde, eşsiz bir belge olarak kalmaktadır»[6].

Ancak «Osmanlı İmparatorluğu tarihinde, azınlıklar sorunu, özellikle, Türklerin İstanbul'u almalarıyla başlar»[7]. Osmanlı İmparatorluğundaki bu azınlıklar sorunu, «Ondokuzuncu yüzyıl içinde; başta Rusya olmak üzere, «büyük» Devletler tarafından İmparatorluğun parçalanmasını elde etmek yönünde sömürülen bir bahane olarak da kullanılmıştır»[8].

Fikrimize göre, Osmanlı İmparatorluğunda azınlıklara tanınan haklar, iç hukuka ilişkin bir ayrıcalık usulü vücude getirmiştir. Bu ayrıcalık sonradan genişletilerek yabancıları da kapsamış ve böylece dış Kapitülasyon denilen bir ayrıcalık usulü meydana getirmiştir.

---

3) Berki, Ali Himmet: Cemaatlerce yönetilen vakıflardan maksadın da azınlık vakıfları olduğunu bildiriyor. Bkz.: Vakıflar İkinci Kitap, Medeni Kanunda Tesis ve Vakıflar Kanunu Hükümleri, B. 1, Ankara 1950, sh. 62.

4) Türk Hukuk Lûgatı, Ankara 1944, Sh. 2. 29. 47.

5) Günel, Aziz: Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, sh. 324.

6) Meray, Seha L., Devletler Hukukuna Giriş, C. I, B. 3, Ankara 1968, sh. 241.

7) Meray, Seha L.: Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, Takım I, C. 1, Kitap 1, Ankara 1969, sh. 187.

8) Meray, Devletler Hukuku, age., sh. 241.

Osmanlı İmparatorluğunun en güçlü bir zamanında ortaya çıkmış olan bu Kapitülâsyonlar, İmparatorluğun zayıflamasiyle birlikte Ülkenin başına pek büyük bir dert olmuş ve «Türkiye bunları kaldırmak için çok uğraşmıştır»[9].

Ülkemizdeki Kapitülâsyonların, yabancılara tanıdığı ayrıcalıklar arasında, en ilginç olanı, yabancıların, «Türk vatandaşları arasında korudukları kimselerin bulunması idi. Bu durum 1620 de İkinci Osman'ın Fransız elçisine Fransız papazların kutsal yerlerin sahibi olduklarına dair bir ferman vermesi ile» başlamıştır[10].

«Osmanlı İmparatorluğunda çeşitli fırsatlarla Kapitülâsyanların kaldırılması» yolunda teşebbüslere geçilmiştir Bu teşebbüslerin en kudretlisi 1856 Paris Andlaşmasından sonra girişilen teşebbüstür ki bu teşebbüsten de olumlu bir sonuç elde edilememiştir. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı sırasında 1914'de «Kapitülâsyonları kaldırmış ise de, müttefiklerimiz de içinde olmak üzere Devletler bu kaldırışı kabul etmemişlerdir»[11].

Ulkemizden Kapitülâsyonların tüm ve kesin bir biçimde kaldırılabilmesi ancak Kurtuluş Savaşının zaferle bitmesi üzerine Lozanda imzalanan 24 Temmuz 1923 T. li Lozan Andlaşmasının 28. m. sinde yer alan «Yüksek Âkit taraflar, Türkiye'de Kapitülâsyonların bütün noktalardan tümüyle kaldırılmamasını her biri kendisine ilgisi yönünden kabul ettiklerini beyan ederler»[12], biçimindeki; hükümle olanaklı bir duruma gelmiştir.

B — YABANCILAR

1. Yabancılar Hukuku ve Yabancının Tanımı

Yabancılar hukuku «yabancıların bir devlet ülkesinde hangi haklardan yararlanacaklarını, hangilerinden yararlanamıyacaklarını gösterir. Yabancılar, vatandaşların yararlandığı bütün haklardan yararlanamazlar. Özelikle, siyasî haklarla bazı özel haklar onlara tanınmamıştır». Bu hukuk «yabancıları, tebaaya nazaran ayrı işleme tabi kılan hukuk kurallarını»[13] kapsar.

Bu bilgiden anlaşılıyor ki yabancılar hukuku, yabancılık niteliği ile ilgilidir. O halde burada yabancının tanımını, yapmak gerekecektir. «Devletler Hukuku Enstitüsünün tanımına göre,, yabancı, «bir devletin ülkesinde bulunan ve o devletin tâbiiyetini iddiaya halen hakkı olmayan kimsedir»[14].

Bu tanımın, yabancılar hukuku bakımından, eleştirisini yapan Hicri Fişek, gerçekten, bu nitelikteki her kişinin, «bu ülke kanunları karşısında» yabancı olduğunu açıkladıktan sonra ancak tâbiiyetsizlerin, çok tâbiiyetlilerin ve eski Türk tebaalarının da bu tanımın kapsamı içine gireceğini[15] belirtmektedir.

---

9) Altuğ, Yılmaz : Yabancıların Hukukî Durumu, B. 3, İstanbul 1968, sh. 72.

10) Altuğ, age., sh. 69.

11) Berki, Osman Fazıl : Devletler Hususî Hukuku, Tâbiiyet ve Yabancılar Hukuku, C. I, B. 7, Ankara 1970, sh. 163.

12) III. Tertip Düstur, C. 5, sh. 13-32; Berki, O. F., age., sh. 163.

13) Berki, O. F., age., sh. 2; Seviğ, Muammer Raşit; Seviğ, Vedat Raşit : Devletler Hususî Hukuku, Yabancıların Hukukî Durumu, C. 2, B. 4, İstanbul 1970, sh. 6.

14) Obut, Sait. : Türk Hukukunda Yabancı Hakikî ve Hükmî Şahısların Aynî Haklardan İstifadesi, Tez, Ankara 1956, sh. 15; Berki, O. F., age., sh. 155; Metya, Nusret : Ecnebilerin Hukuku, Yeni Telâkkiler, Mukaddime, Tarihçe, Adliye Dergisi, S. 8, Ankara 1938, sh. 1217.

15) Fişek, Hicri : Türkiye'de Yabancıların Aynî Haklardan İstifadesi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 1950, C. VII, Ş. 3-4, sh. 435.

2. *Yabancılar Hukuku ile Azınlıklar Hukuku Arasındaki İlgi*

Yabancılar hukuku, yabancı olup bir devlet ülkesinde bulunan kişilere ilişkindir. Azınlıklar hukuku ise, bir devletin ülkesinde bulunan ve o devletin tâbiiyetinde olan kişilere, daha doğrusu halk gruplarına ait bulunmaktadır[16].

«Orta çağdan beri, bir devletin, yabancı bir devlet ülkesindeki yalnız kendi tebaasının değil ,aynı zamanda o yabancı devlet tebaasının çıkarları için el atmalarda bulunduğu görülmektedir. Bu tebaa, kendisini teşkil eden milletin din, dil ve ırkına mensup kimselerden ise, bu gibi el atmalara basbayağı izin verilmiştir[17]».

1914-1918 T. lerinden sonra akdedilen bazı özel andlaşmalarla veya bazı barış andlaşmalarına konulan bazı hükümlerle azınlıklara bir takım haklar tanınmıştır ki, bu andlaşmalar, bugün bir rejim teşkil etmektedir. O halde, azınlıkların korunmasının yeni bir rejime bağlı tutulması ve bunlara milletlerarası haklar tanınması fikri, Birinci Dünya Savaşından sonra doğmuş demektir[18].

«Bu yeni sisteme nazaran, azınlıklara tanınmış olan haklar arasında hayat, hürriyet, milliyet, siyasî haklar, kanun önünde eşitlik, meslek ve mezhep seçmekte özgürlük, dillerini kullanma, **okul ve öteki müesseseleri** yönetim gibi haklar ve hürriyetler sayılabilir[19]».

Yabancılar hukuku ile azınlıklar hukukuna değinmek suretiyle yapılan bu açıklamadan ve keza yukarıda (A/I. N. lı Bent ile B/1. N. lı Bentte) azınlıklarile yabancıların yapılan tanımlarından açıkça anlaşılıyor ki yabancılar hukuku ile azınlıklar hukuku arasında bir ilgi olmadığı gibi, yabancılar ile azınlıklar arasında da herhangi bir ilgi mevcut değildir.

Çünkü, azınlıkların durumu, vatandaş durumundan ayrımsızdır. Ancak azınlıklar bulundukları ülkenin tâbiiyetine sahip olmakla beraber ırk, din ve dilleri bakımından ayrı gruplar (topluluklar) meydana getiren kişilerden ibarettir.

C -- YABANCI MÜESSESELER

1. Yabancı Müesseselerin Bugünkü Durumları ve Tüzel Kişilikleri

Lozan Mektupları çerçevesi içine giren müesseselerin yabancı birer müessese olarak tarafımızdan tanınmaları, fikrimize göre, iç hukukumuza değil, milletlerarası andlaşmalara dayanır. Çünkü, bazı müesseselerin bu biçimde tarafımızdan tanınmaları, 1901 T. li Türk-Fransız Andlaşmasiyle başlamış ve sonradan 20 Ekim 1921 T. li Türk - Fransız Andlaşması (İtilâfnamesi) ve son olarak Lozan Andlaşmasiyle güçlendirilmiştir.

Gerçekten, Lozanda müesseseler sorunu görüşülürken General Pellé, bütün eski andlaşmaları ileri sürmüştür[20]. Keza Lozan Mektuplarına esas olan Türk Beyanname Lâyihasında da bu müesseselerden «Fransa, Büyük Britanya ve İtalya'ya tabi müesseseler» diye söz edilmiştir. Ayrıca Türk delegesi de «müesseselerin yabancı tâbiiyetinden yararlanmağa, haklarını koru-

16) Berki, O. F., age., sh. 157; Metya, agm., sh. 1217.

17) Berki, O. F., age., sh. 156.

18) Berki, O. F., age., sh. 156; Metya agm., sh. 1217; Obut, agt., sh. 17.

19) Berki, O. F., age., sh. 156.

20) Şark-ı Karib Umuru Hakkında Lozan Konferansı, 1922-1923, Konferansda Tezekkür Olunan Senedat Mecmuası, Takım : 2, C. I, İstanbul 1341-1925, sh. 99.

yacak bir formülü kabule hazır bulunduğunu» bildirmiştir[21].

Bunlardan başka Türk Başdelegesi İsmet Paşa da «muhakkaktır ki Türk Hükûmeti, müesseselerin vazifelerini yerine getirmelerine muhalefet niyetinde değildir; bütün tâbiiyetleri korunacaktır[22]» demek suretiyle bu yönü açıkça belirtmiştir.

Bu durum karşısında, Ülkemizde, varlıkları istisnaî olarak tanınmış bulunan bu müesseselerin bugün, tüzel kişiliklerini ve yabancı tâbiiyetlerini kabul etmemiz gerekir. Esasen, Lozandan bu yana süregelen uygulama da bu merkezdedir. Kaldı ki (aşağıda II. Bölümün - D/2. b - Bendi altında açıklandığı üzere) 2644 S. lı Tapu Kanununun 3. m. sinde de bu eski yabancı müesseselerin tüzel kişilikleri kesinlikle kabul olunmuştur.

2. Yabancı Cemiyetler.

Türkiye'nin Lozan Andlaşmasında, yabancı cemiyetlere ilişkin olarak hiçbir yüküm altına girmediği görülür. O halde yabancı cemiyetler halen yürürlükte olan mevzuatımıza bağlıdırlar. Ancak yabancı cemiyetlerden olup ta Lozanın Akit Devletlerinden bulunan İngiliz, Fransız ve İtalyan cemiyetleri, Lozandan önce müessese mahiyetinde iseler yahut bunların müesseseleri mevcut ise o takdirde bu tür yabancı cemiyetler Lozan Mektuplarının hükümlerine tabi olacaklardır. Bunların dışında kalanların ise kazanılmış haklara uyulmak şartiyle değişik işlemlere bağlı tutulmaları gerekecektir.

Öte yandan yabancı cemiyetlerin (derneklerin) Türkiye'de şube açmaları esas itibariyle (22.11.1972 kabul T. li ve) 1630 S. lı Dernekler Kanununun[23] 11. m. siyle benimsenmemiştir. Uluslararası beraberlik ve işbirliği sağlamak amacı güdenlerin şube açmalarına anılan m. nin a ve b Bentlerine göre istisnaî olarak Bakanlar Kurulu kararı ile izin verilebilir. Bununla beraber Bakanlar Kurulunca verilen bu izin taşınmaza tasarruf etmeleri biçiminde genişletilemez.

II. BÖLÜM

A — VAKFIN MAHİYETİ VE TANIMI

Bugünün toplumunda kişinin yalnız kendini düşünerek yaşaması ve servet edinmesi; ahlâkî, dinî ve sosyal yönlerden hoş karşılanmamaktadır. Toplumda bulunan insanlar zengin veya fakir olsun yahut güçlü veya zayıf olsun bir arada yaşamak zorundadırlar. İşte bu zorunluk gözönünde tutulursa vakıf müessesesinin insanlar arasındaki eşitsizliği ortadan kaldırmağa yardım eden bir müessese olarak meydana çıktığı görülür[24].

Ebülulâ Mardin de «toplumsal sınıflar arasındaki uyuşmazlığın Dünya medeniyetini sarsacak bir hal alabilmesi ihtimaline karşı medeniyet âleminin son yıllarda duyduğu büyük kaygı ve tasayı gözönüne alarak bizdeki vakıf usulünün toplumsal sınıflar arasındaki zenginlik ve fakirlik dolayısiyle açılan derin uçurumu[25]» dolduracağından söz etmek suretiyle vakfın mahiyetini ve fonksiyonunu büyük bir açıklıkla belirtmiştir.

---

21) Senedat Mecmuası, agd., sh. 112.

22) Senedat Mecmuası, and., sh. 101.

23) RG 2 Aralık 1972, S. 14379, sh. 1 - 7.

24) Benzerî açıklamalar için bkz. : Berki, Ali Himmet : Vakıflar, B. 2, İstanbul 1946, sh. 43; İşeri, Ahmet : Türk Medenî Kanununa Göre Vakıf ('Tesis), Tez, Ankara 1968, sh. 1-4.

25) Mardin, Ebülulâ : Vakıflar ve Vakıflar İdaresinin İstikbali Hakkında Mütalâaname-VGM'ne-İstanbul 27.12.1949, Yayınlanmamıştır, sh. 1.

Bu nedenledir ki özel hukuk alanında sosyal adaleti sağlayan müesseselerin başında vakıf müessesesi yer alır. Esasen bugün, sosyal adaletin, yüzyıllar önce Ülkemizin her yerinde kurulmuş bu müesseselerinde âbideleştirildiğini görmenin olanaklı bulunduğu da söylenebilir[26]. Kısaca vakıf, özel mülkiyete konu olan bir hakkın arzu ve irade ile toplum yararına tahsis edilmesinden ibarettir.

Vakfın (İslâm Hukukuna uygun) klâsik tanımı; «vakıf, çıkarları halka ait olur veçhile bir aynı ebedî olarak Cenab-ı Hakkın mülkü hükmünde olmak üzere başkasının mülküne geçirmekten ve mülküne alıp sahip olmaktan hapis ve yasak kılmaktır[27]». Bu tanım Türk Hukukçularının tercih ettiği bir tanımdır. Vakıf, lûgatta «hapseylemek, alıkoymak anlamınadır. Kavramı olarak ta» bir aynın çıkarlarını hayır yönüne tahsis etmekten ibarettir[28].

Vakıfların statüleri demek olan vakfiyelerinde gösterilen hayır şart ve hizmetlerinin yerine getirilebilmesi için hemen her vakfın kendisine gelir sağlayan akarlarının bulunması şarttır. Görülüyor ki vakıf her şeyden önce bu yönü ile gelir getiren bir müessese olarak ortaya çıkmaktadır. Esasen vakfın bünyesini bir amaca tahsis edilmiş olan mal topluluğu teşkil etmektedir[29].

Şakir Berki, vakfı; «para ve malların işletilmesi gibi çağdaş ekonomi ve ticaretin gereği, hattâ temeli bulunan önemli bir esası kuvveden fiile geçiren, servetlerin işlemez ve verimsiz kalmalarına izin vermiyen bir teşebbüstür[30]» diye tanımlamaktadır. Bu tanım bugünkü modern vakıf anlayışına da tümüyle uygun düşmektedir.

Gerçekten, MK'un (903 S. lı Kanunla değişik) 73. m. sinin I. f. sında «vakıf, başlıbaşına mevcudiyeti haiz olmak üzere, bir malın belli bir amaca tahsisidir» biçiminde tanımlanmış ve II. f. sında ise «bir memleketin bütünü veya gerçekleşmiş veya gerçekleşeceği anlaşılan her türlü geliri veya ekonomik değeri olan hakların» vakfedilebileceğine işaret edilmiştir.

Bu nedenledir ki Jale G. Akipek de vakıfları «belirli bir amaca harcanmak üzere kişilerin mallarından ayırarak beli bir amaca tahsis ettikleri mal topluluğudur[31]» biçiminde tanımlamaktadır.

B — MÜSTEMİNİN KURACAĞI VAKIF İLE YABANCILARA YAPILAN VAKIF

Müstemin «yabancı bir devlet tâbiiyetinde bulunan ve darı islâmda ikametine izin verilen» yabancılardır. Bunlara müstemen de denilmektedir[32].

---

26) Güneri, Hasan : Vakıf Sular ve Su Vakıfları, VD, S. IX, Ankara 1971, sh. 67.

27) Benzeri tanımlar için bkz. : Gücün, Cevat Abdürrahim : Nazarî ve Amelî Hukuk Davaları, Birinci Kitap, İstanbul 1944, sh. 371; Berki, Ali Himmet : Istılah ve Tabirler, Ankara 1966, hs. 54; Onar, Sıddık Sami : İdare Hukukunun Umumî Esasları, İstanbul 1952, sh. 513; Bilmem, Ömer Nasuhi : Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fikhiyye Kamusu, C. 4 İstanbul 1939. sh. 284; Ansay, Sabri Şakir : Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, B. 3, Ankara 1958, sh. 255-256; Arsebük, Esat : Medenî Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku, C. I, Ankara 1938, sh. 304.

28) Berki, A. H., Vakıflar I, age., sh. 43.

29) Akipek, Jale G. : Vakıflar (Türk Medenî Hukuku Birinci Cildin İkinci Cüzüne, B. 2, Ankara 1966, Ek), Ankara 1970, sh. 1.

30) Berki, Şakir : Vakfın Mahiyeti, VD, S. VIII, Ankara 1969, sh. 1.

31) Akipek, Vakıflar, age., sh. 1.

32) Berki, O. F. age., sh. 161; Metya, agm., sh. 1216; Seviğ, M. R. ve V. R., : Müstemen'i «başkasının ülkesine (gayrın darına) aman ile giren kimsedir» diye tanımlıyor. bkz. : age,. sh. 25; Yörük, Abdülhak Kemal : «Yabancıların İslâm kanununda adı müstemendir» : Nazarî ve Amelî Devletler Hususî Hukuku, Kitap II, Ecnebilerin Hukukî Vaziyeti, İstanbul 1937, sh. 27; Metya : «İslâm ülkelerinde Dünya savaş ülkesi (darülharp) ve islâm ülkesi (darülislâm) diye iki kısma ayrılıyordu. Oralarda tâbiiyet kavramı zamanımızda olduğu gibi anlaşılmamış» bulunduğundan «her müslüman, müslüman ülkelerde her türlü hukuktan yararlanıyordu». agm., sh. 1216.

«Vakfedenin tebaadan olması gerekli değildir. Bundan dolayı müstemi-nin de» kuracağı «vakıf sahiptir». Esasen bunlar zimmet ve ehliyet sahibi addolunduğuna göre öteki tasarrufları gibi vakıflarının da sahih olması gerekmektedir[33].

Gerçekten, vakfın sıhhatinde vakfedenle, vakfın yararı kendisine şart olunan yönün arasındaki din ayrılığı nazara alınmamaktadır. Çünkü vakıl insanlar için hayrı amaç edinen bir müessese olduğundan vakfeden ile vakfın yararı kendisine şart olaunan yönün dinî bakımdan birliği gerekli görülmemektedir[34].

O halde, burada, tâbiiyet ayrımına bakılmaksızın kesin olarak fakirlere yapılan vakıf sahih olmak gerekirse de siyasî bazı nedenlerden ötürü yabancılara vakıf yapılması doğru görülmemiştir. Esasen bir topluluk, gücüne dayanak teşkil eden servetinden bir kısmının aralarında her zaman düşman olarak karşılaşılması olanağı bulunan öteki bir topluluğa sürekli olarak geçmesine izin veremez. Aksi takdirde taşınır ve taşınmaz birçok malların vakıf yoluyla gelirlerinin sonsuz olarak yabancı bir ülkeye akıp gitmesini kabul etmek gerekir ki, bunun doğal olarak akla uygun bulunmadığı ortadadır[35].

Yukarıda yapılan bu açıklamadan sonra, kanaatimize göre, şu noktaya da işaret etmekte yarar vardır. Madem ki müstemin, yabancılardan başka bir şey değildir ve yabancılar ile azınlıklar arasında ise (I. Bölümün - B/2. N. lı - Bendinde görüldüğü üzere) bir ilgi bulunmamaktadır. Şu halde müsteminlerle azınlıklar arasında da hiçbir ilgi yoktur.

C — YABANCI VAKIFLAR İLE AZINLIK VAKIFLARI

Yabancı müesseselerin; cemiyetde olduğu gibi, kişilerin bir araya gelerek meydana getirdikleri tüzel kişiler tipinden çok bünyelerinin, fikrimize göre, vakıflarda olduğu gibi bir amaca tahsis edilmiş olan mal topluluğuna[36] daha yakın bulundukları görülür.

Çünkü, genellikle müesseselerin bünyelerinde hâkim olan unsur budur. Örneğin, okul, hastane, kilise, manastır, havra (sinagog), yetimhane ve öteki müesseseler varlıklarını ve kişiliklerini ,bünyelerinde mevcut bu çeşit taşınmazların bir amaca tahsis edilmiş olmalarından almaktadır. Bünyelerindeki bu unsur nedeniyledir ki onları taşınmazlarından ayrılmaz bir duruma sokmaktadır.

Görülüyor ki bu müesseselerin varlıkları, taşınmazlarına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Zaten Lozan görüşmeleri sırasında bunlardan söz edilirken «cemiyetler» olarak değil, doğrudan doğruya «tesisler» (vakıflar) veya «müesseseler» diye söz edilmiştir.

Her ne kadar Lozan Görüşme Tutanaklarında «tesisler» kelimesi yer almış ise de biz, onun yerine «vakıflar» kelimesini kullanıyoruz. Gerçekten, 903 S. lı Kanunun[37] 3. m. sinde «Türk MK'u, Türk Ticaret Kanunu ve öteki kanun ve mevzuatta, Türk MK'un 73 ve izleyen m. lerinde yer alan müesseseyi anlatmak üzere (tesis) kelimesi yerine (vakıf)» kelimesinin ikame edildiği yazılıdır.

Nitekim Lozan Andlaşması da 340-345 S. lı Kanunlarla kabul edilmiş olmakla Andlaşmanın kendisi de kanun gücünü taşıdığından biz de, burada, Andlaşmada yer alan «tesisler kelimesi yerine «vakıflar» kelimesini kul-

---

33) Berki, A. H., Vakıflar I, age., sh 51.

34) Berki, A. H., Vakıflar I, age., sh. 52.

35) Berki, A. H., Vakıflar I, age., sh. 67.

36) Akipek, age., sh. 4.

37) RG 24 Temmuz 1967, S. 12655, sh. 2-4.

lanmağı rahatlıkla tercih etmiş bulunuyoruz.

Kaldı ki «tesis, bir şey kurmak demektir». Esasen tesis, Arapça bir kelime olan ve «bir şeyin temeli anlamına» gelen üs kelimesinden türemiştir. Bu anlamda «tesis, temelleştirme; muessese, tesis olunmuş şey» demektir[38]. Böyle olunca tesis ile müessese arasındaki yakınlık ortaya çıkmakta ve öte yandan» «vakıf ve «tesis» «deyimlerinin doğrudan doğruya «aynı anlamı anlatan iki kanunî kelime olmak üzere hukuk dilimize girmiş» bulundukları[39] da görülmektedir.

Ancak müesseselerin bünyelerindeki bu (vakıf) niteliği dolayısiyle onların kuruldukları tarihte yabancı sıfatlarının olmaması gerekirdi. Müesseselerin bugün anlamakta güçlükle karşılaşılan yabancılıkları, onların kuruldukları tarihte mevcut bulunan Kapitülâsyonların hatırası olan bir durumun sonucudur.

Kanaatimize göre, eğer Kapitülâsyonlar bulunmasa idi, ülkemizde kurulan bu türlü vakıfların, Devletler Hususî Hukuku kurallarına dayanılarak Türk tâbiiyetinde olmaları gerekir ve böylece yabancılık niteliğini elde edemezlerdi. Çünkü, bir vakıf, yabancılar tarafından kurulmuş olsa dahi vakfa konu olan taşınmazlar ile o vakfı yönetecek olan organlar (kişiler) Türkiye'de bulundukça, kurulan böyle bir vakfın da Türk Kanunlarına tabi olarak kurulması ve (teşekkül yeri sistemine göre de) Türk tâbiiyetinde bulunması gerekirdi[40].

Uygulamada ise bu düşünüşün tersine olarak hem Ülkemizde bu vakıflar kurulmuş ve hem de yabancı tâbiiyetlerini Devlete kabul ettirmişlerdir. O halde bu müesseselerin ve daha doğrusu bu müesseseleri gösteren vakıfların hem vakıf olarak ve hem de yabancı sıfatı ile taşınmaza tasarruflarını kabul etmek gerekir.

Burada şu özelliğe de işaret edelim ki, müesseseler hakkındaki bu istisnaî tanıma yalnız İngiliz, Fransız ve İtalyan müesseselerine ait olup öteki Devletlerin müesseselerine bunu teşmil edemiyeceğimize dair Başdelegemiz İsmet Paşanın Lozanda birçok beyanları vardır[41].

Öte yandan bu İngiliz, Fransız ve İtalyan müesseselerini birer azınlık vakıfları olarak kabul etmek olanağı da yoktur. Gerçekten Ülkemizde İngiliz, Fransız ve İtalyan azınlıkları mevcut olmayıp yalnız Rum, Ermeni ve Yahudi (Musevî) azınlıkları olmak üzere üç grup azınlık vardır[42]. Şu halde Ülkemizdeki azınlık vakıflarından söz edilince de doğrudan doğruya Rum, Ermeni ve Yahudi (Musevî) azınlıklarına ait vakıflar hatıra gelir.

Fikrimize göre, azınlık vakıflarını nitelendirecek ve bu itibarla da etüdümüzde gözönünde tutulacak ölçünün şu olması gerekir : Ülkemizde kaç grup azınlık varsa o kadar da azınlık vakfı olacaktır. İşte bu ölçü, azınlıklara ait olan vakıflarla onlara ait olmayan vakıfları kesinlikle ayıracaktır.

Her ne kadar Ülkemizde İngiliz, Fransız ve İtalyan müesseseleri mevcut ise de bu müesseselerin birer azınlık vakfı olarak kabulü gerekmez. Ancak vakıf, bir malın belli bir amaca tahsisi[43] olduğuna göre kanaatimize göre, bunları (biraz önce) yukarıda açıklanan mahiyetleri gereği, azınlıklara ait vakıflar olarak değil, yalnız yaban-

38) Arsebük, age., sh. 338.

39) Arsebük, age., sh. 339.

40) Bkz. : IV. Bölüm : Azınlık Vakıflarının Tâbiiyeti.

41) Senedat Mecmuası, agd., sh. 97, 98, 100, 110.

42) Başka azınlıklar için bkz. : I. Bölüm - A/1. No. lı - Bent.

43) MK'un (903 S. lı Kanunla değişik) 73. m. sine bkz.

cı birer vakıf olarak kabul etmek gerekir. Esasen, ülkemizde (yine biraz önce anılan azınlıkların dışında) İngiliz, Fransız ve İtalyan azınlıkları diye bir azınlık yoktur.

Hattâ bu üç Devletten birinin korunmasından yararlanmış olan, korunan (mahmî) müesseseler ve bunlara bağlı vakıflar da Lozandaki tanımanın içinde değildir. Çünkü, Lozanda İngiliz, Fransız ve İtalyan korunmasındaki müesseselerden hiçbir biçimde söz edil-edilmemiştir.

Ayrıca İngiliz Fransız ve İtalyan müesseselerinin ve bunlara bağlı vakıfların da ancak mevcut olanlarını tanıdığımızı ve ileride yeni müesseselerin kurulması hakkında tarafımızdan hiçbir yüküm altına girişilemiyeceği de Lozanda Başdelegemiz İsmet Paşa tarafından kesinlikle ve çok kez tekrar edilmiştir[44].

D — AZINLIK VAKIFLARININ TAŞINMAZA TASARRUFLARI

1. Lozan Andlaşmasından Önceki Dönem

a — Birinci Safha

Ülkemizde 1901 T.ine kadar yabancı tüzel kişilerin varlıkları ve taşınmaza tasarrufları hukuken tanınmamıştır. Bu safhada yabancı müesseseler, Devletin Kanunlarına tabi olduğundan bu sorun tümüyle iç hukukumuzu ilgilendiren bir mahiyet arz ediyordu.

aa. Islahat Fermanı

Ancak 1277 - 1856 - T.li Islahat Fermanında «Kavanini Devleti Aliyyeme ve belediye nizamlarına uymak (ve imtisal eylemek) ve asıl yerli ahalinin verdikleri vergileri vermek üzere Sal tanatı Seniyem ile düveli ecnebiye arasında yapılacak suveri tanzimiyeden sonra ecnebiye dahi tasarrufu emlâk izninin ita» olunmasından[45] söz edilmiş bulunmakla Osmanlı Devleti tarafından yabancı Devletlerin tebaalarına taşınmaza sahip olabilmeleri için bir vaidde bulunulmuştur[46].

bb. Safer Kanunu

Gerçekten, biraz önce (aa. Bendinde) anılan Islahat Fermanı ile ortaya atılan bu vaid 7 Safer 1284 - 9 Haziran 1867 - Tarihli[47] Tebaayı Ecnebiyenin Emlâke Mutasarruf Olmaları Hakkındaki Kanunla yerine getirilmiştir. Yabancı Devletlerin tebaalarına anılan Kanunla tanınan taşınmaza tasarruf hakkı yalnız gerçek kişilere bazı şartlara bağlı olarak verilmiştir.

Konumuz, azınlık vakıflariyle ilgili olduğundan ve azınlık vakıfları ise ayrı ayrı birer tüzel kişiliğe sahip bulunduklarından, doğrudan doğruya gerçek kişilerle ilgili olan bu Safer Kanununun hükümlerinden burada (azınlık vakıfları dolayısiyle) söz etmeğe gereklik ve yer yoktur.

cc. Maarifi Umumiye Nizamnamesi

Birinci Sahfada son olarak bir de Maarifi Umumiye Nizamnamesi adiyle anılan 24 Cemaziyelevvel 1286 T.li Tüzüğü göstermek yararlı olur.

Bu tüzüğün[48] 129 m. sinde; özel okullar arasında yabancı okullardan söz edilirken «tebaai ecnebiyeden olan fertler ve kişilerden biri tarafından ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan okullardır ki, bunların gi-

---

44) Senedat Mecmuası, agd., sh. 43, 44, 45, 103, 112, 118, 119.

45) I. Tertip Düstur, C. 1, sh. 12.

46) Berki, O. F., age., sh. 203

47) I. Tertip Düstur, C. 1, sh. 230.

48) I. Tertip Düstur, C. 2, sh. 204.

derleri ve ödenekleri ya kurucuları tarafından veyahut bağlı oldukları vakıfları tarafından idare ve rüiyet kılınır» denilmek suretiyle m.de yabancı tüzel kişilerden söz edilmemiş olmakla bunların (ve dolayısiyle yabancı vakıfların) okul açmalarına izin verilemiyeceği gösterilmiştir.

Anılan m.ye göre, açılacak bu tür okulların resmî izin (ruhsat) almaları zorunluğu vardır. İzinsiz okul açanların ya da m.de gösterilen şartlara aykırı davranışta bulunanların açtıkları okulların men edileceği ve kapatılacağı da yine sözü edilen m.de yer alan hükümler arasındadır.

b — İkinci Safha

İkinci Safha 1901 yılında başlayan andlaşmalı bir safha olmakla beraber biz etüd konumuzu gözönünde tutarak bu safhada yayınlanmış bazı kanunlarla birlikte Fransa ile yapılmış bir andlaşmaya yer vereceğiz.

aa. 26 Ağustos 1330 Tarihli İradei Seniye

Osmanlı Devleti, 26 Ağustos 1330 Tarihli İradei Seniye[49] ile-1914 yılında-Kapitülâsyonları 18 Eylûl 1330 Tarihinden geçerli olmak üzere, tek taraflı olarak kaldırmış ise de, müttefiklerimiz de içinde bulunduğu halde «Devletler bu kaldırışı kabul etmemişlerdir[50]».

bb. Fransa ile Yapılan Andlaşma

1901 Yılında Fransa ile yapılan Andlaşmayla Ülkemizdeki Fransız okul, hastane, hayır ve din müesseseleri tanınmıştır ki, bu tanımadan en çok kolaylık gören millet kuralına (en ziyade müsaadeye mazhar millet kaidesine) dayanılarak Kapitülâsyonlardan yararlanan öteki Devletlerin müesseseleri de yararlanmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğunda, 1901 yılında, Fransız ve Fransa korumasında olarak 245 okul, 360 kilise, hastane ve manastır mevcut olup bunların yalnız 73 adedi fermanlı, ötekileri ise izinsiz (ve ruhsatsız) idi[51]. 1901 Andlaşmasıyla bu müesseseler liste gereğince Osmanlı Devleti tarafından tanınmış ve bunların onarılmalarına, genişletilmelerine izin verilmiş ve hattâ yenilerinin yapılmaları da kabul olunmuştur.

cc. 16 Şubat 1328 - 1912 - Tarihli Geçici Kanun (Kanunu Muvakkat)

Ülkemizde, ilk kez, 16 Şubat 1328 Tarihli Tüzel Kişilerin Taşınmaz Mallara Tasarruflarına Dair Geçici Kanun (Eşhası Hükmiyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Dair Kanunu Muvakkat)[52] ile tüzel kişilerin taşınmaz mallara tasarruflarına izin verilmiştir. Bununla beraber Kanunun 1 ve 3. maddelerinde açıklandığı üzere bu izin yalnız Osmanlı tâbiiyetinde olan şirketlere, cemaatlere ve hayır müesseselerine inhisar ettirilmiş, yabancı tüzel kişiler ise bunun kapsamı dışında bırakılmıştır.

Bundan dolayıdır ki Hicri Fişek de anılan Geçici Kanun ile taşınmazlara tasarruf hakkının yalnız Osmanlı tebaasına hasredilmiş olduğunu[53] kesinlikle belirtmiştir.

Gerçekten, bu Kanun sözü edilen teşekküllerin, Türkiye'de taşınmazlara sahip olabilmeleri için Türk tâbiiyetinde olmalarını öngörmüştür. «Kanunun, tüzel kişilerin Türkiye'de» taşınmazla-

49) II. Tertip Düstur, C. 6, sh. 1273.

50) Berki, O.F., age., sh. 163.

51) Revue Générale de Droit International Public, Paris 1902, sh. 677.

52) II. Tertip Düstur, C. 5, sh. 114.

53) Fişek, agm., sh. 429.

ra sahip olabilmeleri için, Türk tâbiiyeitnde olmalarını, kabul etmesi, Kanun Koyucunun taşınmaz mülkiyet hakını yabancı tüzel kişilerin elinden aldığı anlamına gelir[54].

Nitekim Yargıtay 2. Hukuk Dairesinin 6.7.1971 T. ve 4449 E., 4399 K. sayılı bir kararında[55] da 16 Şubat 1328 - 1912 - T. li Kanunda yer alan hükümlere göre, «Türk olmayanların meydana getirdikleri tüzel kişiliklerin taşınmaz edinmeleri men edilmiştir» denilmekte ve devamla bunların mal edinmelerinin daraltılmaması halinde «Devletin çeşitli tehlikelere uğrayacağı ve türlü sakıncalar doğurabileceği muhakkaktır» denilmektedir.

Sözü edilen Kanunun 3. maddesine ek Geçici (Muvakkat) fıkrasında (c. 1'de) ise «Osmanlı cemaat ve hayrî müesseseleri namlarına şimdiye kadar takma ad ile kasaba ve köyler içinde tasarruf olunagelen taşınmaz mallar işbu Kanunun yayın ve ilânından itibaren altı ay içinde başvurulduğu surette[56] önceki fıkrada yazılı şartlar uyarınca müesseseler namlarına düzeltilir» hükmü mevcut olduğu gibi, 4. m. sinde de tüzel kişiler namına vukubulacak tasarruf işlemleri Hükûmet Daireleri ve Belediyelerde en büyük memurların ve mazbut vakıflarda Evkaf Nezaretiyle müdür ve memurlarının ve mülhak vakıflarda bunların bilgilerinin eklenmesiyle mütevellilerinin ve Osmanlı cemaat ve hayrî müesseseleri için başkanlarının ve cemiyetlerde ve şirketlerde başkan ve müdürülerinin önerme ve kubulüyle yerine getirilir» hükmü de mevcuttur.

Görülüyor ki Kanunun 3. m. si ile bu m. ye bağlı Geçici (Muvakkat) f. ya ve 4. m. de yer alan (ve Osmanlı cemaatı olarak adlandırılan) azınlıklara ve bunların hayrî müesseselerine tüzel kişilik izafe olunmak suretiyle o zamana kadar takma ad ile kullanmakta oldukları taşınmazların bundan sonra müesseseleri adına vakıf olarak tescillerine olanak sağlanmıştır.

Bu itibarla azınlıkların her okul, her yetimhane, her kilise, havra (sinagog) ve her hastane gibi bütün kültürel, sosyal, dinî ve hayrî müesseseleri birer vakıf tüzel kişiliği olarak kabul edilmişlerdir.

Nitekim TBMM'nin bir Yorum kararında[57] da; danışıklılık (muvazaa) yoluyla başka namlarda tescilli bulunan taşınmazların esas azınlık vakıfları adına tescili gerekeceği açıkça bildirilmiş olduğundan bu Yorum kararı ile azınlık vakıflarının kişilik sahibi bulundukları ve keza mal iktisabına da yetkili oldukları kabul edilmiştir.

Gerçekten, 2762 sayılı VK'nun[58] 44/1. m. sinde anılan «16 Şubat 1328 T. li Kanunun yayımından sonra tapuya verilmiş olan defterler ve müesseselerin hesap defterleri ve buna benzer belgelerle anlaşılacak olan» yerlerin o suretle vakıf kütüğüne kaydolunacakları belirtilmekte ve devamla (f. II'de) bu kaydın «Vakıflar İdaresinin isteme

---

54) Obut, agt., sh. 119; ayrıca Berki, O.F. da : Bu Kanunun 3. maddesinde, Osmanlı cemaat ve hayrî müesseselerinin, akar olmak ve vergi ve resimlere tabi bulunmak üzere, ancak kasaba ve köyler içinde taşınmaz mallara tasarruf edebileceklerine dair olan hükümden «yalnız Osmanlı tâbiiyetindeki cemaat ve hayrî müesseselerin taşınmaz mallara tasarruf edebilecekleri» anlamını çıkarmaktadır. : age., sh. 209.

55) RKD, Yıl : 6 Kasım 1971, S. 11, Ankara 1971, sh. 355-357.

56) Bu süre 16 Eylûl 1329 - 1913 - T. inde yayınlanan Kanun ile altı ay, 25 Şubat 1329 - 1913 - T. li Kanun ile tekrar altı ay süreyle uzatılmış, bu da yeterli görülmediğinden bu süre 1.3.1330 - 1914 - T. inde yayınlanan Geçici Kanun ile altı ay daha uzatılmıştır. : Gücün, age., sh. 322.

57) TBMM'nin 2.7.1956 T. ve 1972 S. lı (olup 2762 S. lı VK'nun 44. m. sinin yorumuna gereklik ve yer olmadığına dair bulunan) Yorum kararı : RG 10 Temmuz 1956, S. 9354, sh. 1-2.

58) Mer'î Kanunlar C. I, sh. 798.

si üzerine tapuca taşınmazların kayıtlarına işaret» olunacağına değinilmektedir.

Yargıtay 5. Hukuk Dairesi de bu konuda verdiği 9.4.1949 T. ve 2470 E., 978 K. S. lı bir kararında[59] «16 Şubat 1328 T. li Kanunda yazılı süre içinde Rum Patrikhanesince, mülga Defter-i Hakani İdaresine verilmiş olan listede, gerek kilise, gerek manastır, hastane, bakımhane, okul ve ötekilerine ait olarak yazılı malların tapuda kendi isimlerine gerçekte kaydedilmiş gibi sayılacağı gösterilmiş ve Patrikhanece verilen 5.8.1929 T. li listede yazılı taşınmazın Balıklı Rum Hastanesine ait olduğu yazılı bulunmuş olmasına göre, tapuda nizalı taşınmazın Balıklı Rum Hastanesi adına» ve daha doğrusu bu Hastanenin bağlı bulunduğu Vakıf Tüzel Kişiliği adına «kaydının düzeltilmesi» gerekeceğine hükmetmiştir.

Bu tür davalarda Yargıtayın öteki Dairelerinden çıkan kararlarında da mahiyet itibariyle aynı görüşün tekrarlandığı görülmektedir. Örneğin, «davacı Yedikule Surppirgiç Hastanesine izafeten Ermeni Azınlığı Mütevelli Heyeti, nizalı taşınmazın Hastaneye ait olduğunu, ancak danışıklı (muvazaalı) olarak o zamanki Mütevelli Heyeti Başkanı Badrik Gülbenkyan adına tapuya kaydedilmiş ve 16 Şubat 1328 T. li Kanun hükümlerine göre süresi içinde tapuya ve Vakıflar İdaresine listesinin verilmiş bulunduğundan söz ederek tahdidin Hastane adına (ve gerçekte Hastanenin bağlı olduğu Vakfı adına) düzeltilmesini istemiş ve yöresel Mahkeme de istem gibi karar vermiştir[60].

Bu karar, Vakıflar İdaresi tarafından temyiz edilmiş ise de Yargıtay 7. Hukuk Dairesince verilen 7.7.1964 T. ve 1389 E., 4609 K. S. lı kararda[61]; bir adım daha ileri gidilerek anılan Kanunun uygulanmasında firarilik durumunun dahi danışıklılık (muvazaa) iddiasına etkili olamıyacağı şöylece belirtilmiştir: «Davalı İdare, Gülbenkyan'ın firarî kimselerden olduğunu, bu itibarla davacının 16 Şubat 1328 günlü Kanundan yararlanamıyacağını ileri sürmüş ise de kayıt sahibi görünen Gülbenkyan'ın firarî olduğu tanıtlanmış olsa dahi davacının danışıklılık (muvazaa) iddiası doğru ise taşınmazla Gülbenkyan'ın bir ilişiği olamıyacağından firarilik» durumunun hükme etkili bulunmadığı gösterilmiştir.

Son olarak Yargıtay 2. Hukuk Dairesinin 6.7.1971 T. ve 4449 E., 4399 K. S. lı bir kararında[62] da; VK'nun 44. m. sine göre vakıf niteliği kazanan azınlıklara ait hayrî, ilmî ve bedii amaçlar güden teşekküllerin verdikleri beyannamelerin vakıfname olarak kabulü zorunluğuna işaret edilmiştir. Yalnız nasıl ki, vakıfnamede mal edinilebilmesi için açıklık olmıyan hallerde vakıf tüzel kişiliği mal edinemezse; beyannamelerinde bağış kabul edeceklerine dair açıklık bulunmayan hayrî müesseselerin dahi gerek doğrudan doğruya, gerek vasiyet yoluyla taşınmaz edinemiyecekleri belirtilerek vasiyetten yararlanan (musaleh) Balıklı Rum Hastanesi Tüzel Kişiliğinin (ve dolayısiyle bu Hastanenin bağlı bulunduğu Vakıf Tüzel Kişiliğinin) vasiyet yoluyla taşınmaz edinemiyeceğine karar verilmiştir.

c — Üçüncü Safha

Üçüncü Safhada; 1921 yılında TBMM Hükûmetiyle Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti arasında akdedilmiş Türk - Fransız Andlaşması (İtilâfna-

59) Obut. agt., sh. 113-114.

60) VGM Hukuk Müşavirliğinin 148226 /1926 (Genel Evrak) No. lı Dosyası.

61) VGM Hukuk Müşavirliğinin 148226 /1926 (Genel Evrak) No. lı Dosyası.

62) RKD. agd., sh. 355-357.

mesi) ile 1922 yılında Bakanlar Kurulunca verilmiş bir karar vardır.

aa. Türk - Fransız Andlaşması (İtilâfnamesi)

Ankara'da Fransız Hükûmeti ile aramızda imzalanan 20 Ekim 1921 T. li Andlaşmanın bütünleyicisi olan ve anılan T. de Türk Delegesi tarafından Fransız Delegesine gönderilen mektupta; müesseselerle ilgili olarak «Fransız kültür ve sağlık müesseseleriyle hayrî müesseselerinin Türkiye'de mevcut olmakta devam edecekleri»[63] yükümlenilmiştir.

bb. 30 Temmuz 1922 Tarihli Bakanlar Kurulu Kararı

20 Ekim 1961 T. li Türk - Fransız Andlaşmasından (İtilâfnamesinden) sonra (ve Lozan Andlaşmasından önce) 30 Temmuz 1922 T. inde Bakanlar Kurulunca verilmiş 1718 S. lı bir kararda[64] «Amerikan Yakın Doğu Heyeti ve Misyoner Şirketleri tarafından Türkiye'de yetimhaneler ve okullar açılması için izin istenilmekte» bulundu ğundan söz edilmekte ve sonuçta «savaştan önce mevcut okulları hakkında kanunlarımıza uydukça izin verilmesi ve fakat yeni okul açmalarına izin (ruhsat) verilmemesi kararlaştırılmıştır» denilmektedir.

2. Lozan Andlaşması ve Ondan Sonraki Dönem

a — Lozan (Konferansı, Tutanakları, Mektupları ve) Andlaşması

aa. Konferansta Azınlıklar İşi ve Patrikhane

Lozanda azınlıklar işi «en çetin işlerden biri» olmuştur. «Osmanlı İmparatorluğunun son iki yüz yıllık ayrılma ve parçalanma» tarihi de «hep bu işle» ilgilidir[65]. Azınlıklar işinin ne derece önemli olduğunu, Lozanda uzun süre söz konusu edilen patrikhane sorunu dahi bize açıkça göstermektedir.

Nitekim «tâli komisyon başkanı Montanya, 10.1.1923'de 1. komisyona, komisyonun vardıkları sonucu» belirtirken «sivil rehinelerin geri verilmesi savaş tutsaklarının ve ahalinin değişilmesi sorunlarından ilk ikisinde kolay anlaşıldığını, üçüncüde zorunluğun ve İstanbul ve Batı Trakya halkının durumu» çekişmelerin nedeni «olmakla beraber bütün değişme işinin beş altı oturumda çözümlendiğini, ancak son bir sorunun yirmi oturmayı işgal ettiğini ve çözümlenemediği yönle büyük komisyona getirildiğini» anlatmıştır ki, işte «bu sorun patrikhane sorunudur»[66].

İngiliz Başdelegesi «Lord Kürzon'a göre patrikhane, yüzyıllardan beri İstanbul'dadır. İlk ayrıcalığı Fatih vermiş ve ondan sonra gelen padişahlar bu ayrıcalıkları onamış ve artırmışlardır, Patrik hem Rum Ortodoks Kilisesinin Başkanıdır. Hem Türkiye'ye tabi memurdur»[67].

«Türkiye patrikhanenin yetkisini siyasî amaçlar için kullandığını, patrikhanenin bir tahrik göbeği olduğunu iddia» etmiştir. «Eğer bunlar doğru ise, patrikhanenin siyasî ayrıcalıklarını» değiştirmenin ve kaldırmanın birer nedeni olabilir. Ancak «patrikhanenin ruhanî ve kiliseye ait ayrıcalıklarını» kaldırmanın nedeni olamazlar. Eğer din ve kilise yetkileri yok olursa, medeniyet Dünyasının vicdanı kanar»[68].

---

63) III. Tertip Düstur, C. 2, sh. 166.

64) Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, 18 Ağustos 1941, C. 3, S. 133 sh. 219-220.

65) Bilsel, M. Cemil : Lozan, C. II, Kitap 2, İstanbul 1933, sh. 271.

66) Bilsel, age., sh. 295.

67) Bilsel, age., sh. 295-296.

68) Bilsel, age., sh. 296.

Lord Kürzon «bütün heyetler adı na teklif etti ki patrikhane müessesesinin bundan böyle siyasî ve yönetsel mahiyeti bulunmasın, İstanbul'da yalnız dinî bir müessese biçiminde kalsın»[69].

«Türk Heyetine göre «siyasî bir organ olan patrikhanenin, Türkiye dışına nakledilmesi gerekir. Patrikhanenin ve ona bağlı müesseselerin siyasî ayrıcalıklar kalkınca hem vücudunun nedeni kalmaz, hem yeni yönteme alışması güç olur». Yunan Başdelegesi «Venizelos'ta patrikhaneyi Lord Kürzon'un teklifi yolunda bırakılmasını Türk Heyetinden» dilemiş ve devamla «eğer Rusya'da istisnaî yönetim yöntemi olmasa, yüz milyonu geçen inançlılar. Rusya eliyle Ortodoks Kilisesinin Başkanına dokunulmamasını rica edeceklerdi. Şimdi yüz kırk milyondan fazla» insanın Türkiye'den bunu dilediğini bildirdi. Türk Başdelegesi «İsmet Paşa müttelikler ve Yunan delege heyetlerinin patrikhanenin siyasî ve yönetsel mahiyette olan işlerle bundan böyle uğraşmıyacağını ve yalnız dinî sorunlar çevresinde kalacağı hakkında konferansta söyledikleri sözleri ve verdikleri açık teminleri senet» olarak kabul edip «bu koşullar içinde ve aldığı teminler dairesinde teklifinden vazgeçtiğini» söylemiştir[70].

İsmet Paşa'nın bu tezine değinen İsmet Giritli; hıristiyan toplumuna ve «bu arada patrikhaneye geçmişte verilen» ayrıcalıkların «mutlak bir teokratik yönetime sahip bulunan Osmanlı İmparatorluğunun bu durumunun bir gereği» olduğunu söyleyip şu sonuca varmaktadır : «Patrikhanenin ve Patriğin bütün bu koşullara uyması halinde bundan» kırk dokuz «yıl önce İsmet Paşa'nın Ülkemiz adına öngörü ile ileri sürdüğü istemleri Türkiye'nin her an tazelemesi olanaklı ve geçerlidir» demekte ve devamla «esasen Lozan Andlaşmasında patrikane ile ilgili bir hükmün mevcut bulunmadığını bütün bu görüşlerin «konferans görüşmeleri sırasında ileri atılmış ve savunulmuş» olduğunu belirtmektedir[71].

Fahir H. Armaoğlu da, bu konuda «Türk Hükûmetinin, vakıfların kontrol ve denetlenmesi ile ilgili bir kanuna[72] dayanarak, patrikhane hesaplarını ve patrikhaneye bağlı bir kilise vakfının hesaplarını denetlemek istemesi ve bunun da Fener Rum Patrikhanesi tarafından reddedilmesi, Türk - Yunan ilişkilerini yeni bir safhaya sokmuş bulunmaktadır. Çünkü, Rum Patrikhanesinin, Türkiye Devletinin egemenlik haklarını ve kanunlarda en yüksek anlatımını bulan TBMM'nin otoritesini hiçe sayarcasına ve devlet içinde devltmiş gibi bir eda ile göstermiş olduğu bu «davranışa değinerek» bu müessesenin Hükûmetin denetleme teşebbüsüne karşı almış olduğu» tutumun, «Fener Rum Patrikhanesinin sırtını, Türk kanunlarının korumasından çok, Yunanistan'a dayamak istediği kanısını» güçlendirdiğini[73] açıklamaktadır.

Lozan Andlaşmasına da değinen bu Yazar; patrikhane yetkililerinin iddiasına göre, bu müessesenin, Lozan Andlaşmasınca tanınmış olduğu ve denetlemeye tabi tutulamıyacağı biçimindeki düşünce ve mantığın sakatlığını Lozan Andlaşmasının doğrudan doğruya bu konudaki hükümlerini inceleyerek şöylece belirtmektedir : Lozan Andlaşmasında «patrikhane ne ismen ve ne de özel bir surette yer almaktadır. Andlaşmanın 37-45. ın. leri, genel olarak azınlıkların korunması ile ilgilidir ve bu m. lerde de, ne Rum ne de Orto-

69) Bilsel, age., sh. 296.

70) Bilsel, age., sh. 297.

71) Giritli, İsmet : Patrikhane, Cumhuriyet Gazetesi, 22 Nisan 1964, S. 14269, sh. 2.

72) Armaoğlu, Fahir H.'nin adını söylemediği bu Kanun, VK'dur.

73) Armaoğlu, agm., sh. 2.

doks adı geçmeyip, yalnız «müslüman olmayan azınlıklar'ın haklarından söz edilmektedir. Bu haklar konusunda da bazı özellikler göze çarpmaktadır. Andlaşmada yer alan dokuz m. nin ağırlığını, müslüman olmayan Türk vatandaşlarına din ve ibadet hürriyeti ile ilgili olarak tanınan haklar teşkil etmektedir. Bu hakların milletlerarası bir andlaşmada yer almasının nedeni, tarihî bir olaydan ileri gelmektedir»[74].

Çünkü «Ondokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı Devleti, hıristiyanlara din ve ibadet hürriyetini tanımakla beraber, müslüman olmayanlara ayrı bir vatandaşlık işlemi yapmıştır. Lozanın bu hükümleri ile böyle bir durumun tekrarlanması önlenmek istenmiş ve Türk toplumunda», müslüman olmayan «vatandaşların, müslüman vatandaşlarla eşit seviyeye getirilmesi amacı güdülmüştür. Esasen Millî Mücadelenin modern ve demokratik anlayışı da ayrımlı vatandaşlığa olanak vermediğinden, Türkiye, Lozanda bu hükümleri kabulde bir sakınca görmemiştir»[75].

Kanaatimize göre, Fahir H. Armaoğlu'nun bu görüşü, Lozan Andlaşmasının 39. m. sinin II. f. sında yer alan «Türkiye'nin bütün ahalisi, din ayırımı yapılmaksızın kanun önünde eşit olacaklardır»[76] biçimindeki hükme tümüyle uygun bulunduğu gibi, gerek «İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde», gerek «bütün anayasalar» ile «1924 T. li Anayasamızda yer alan eşitlik»[77] prensibine ve keza 1961 T. li Anayasamızın[78] 12. m. sinde anlatımını bulan «herkes, din ve mezhep ayırımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşittir»[79] biçiminde önceki Anayasalarımızda yer alan hükümlerin güçlendirilmesinden ibaret olan bu hükme de tümüyle uygundur.

bb. Andlaşmaya Göre Azınlıkların Korunması

Lozan Andlaşmasının 1. Kısmının III. Bölümünde yer alıp 37. m. sinden 45. m. sine kadar süreduran 9 m. si tümüyle azınlıkların korunmasına ilişkin hükümleri kapsamaktadır. Andlaşmanın 42. m. sinin I. f. sında; «Türkiye Hükûmeti müslüman olmayan azınlıkların aile hukuku veya kişisel hükümleri (şahsî hükümleri, şahsın hukuku, şahsî durumları) konusunda bu sorunların adı geçen azınlıkların örf ve âdetlerine göre çözülüp bitirilmesine uygun her türlü hükümler konulmasına muvafakat eder» biçimde bir hüküm vardır.

Bununla beraber MK'un[80] 8. nı. sinde ise; her kişinin, medenî haklardan yararlanıp kanun dairesinde haklara ve borçlara yetkili olmakta eşit bulunduğu temel bir prensip olarak kabul edilmiş ve böylece herhangi bir ayırım yapılmamış bulunduğundan Türkiye'de müslüman olan ve müslüman olmayan biçiminde yapılmış bir ayırımın ve dolayısiyle müslüman olmayan azınlıkların korunması sorununun da (MK'un yürürlüğe girmesiyle birlikte) bütünüyle ortadan kalkmış olması gerekir[81].

cc. Andlaşmaya Göre Vakıflar Müessesesi

Vakıflar müessesesi, kişisel hü-

74) Armaoğlu, agm., sh. 2.
75) Armaoğlu, agm., sh. 2.
76) III. Tertip Düstur, C. 5, sh. 37.
77) Belger, Savnı : Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, B. 2, Ankara 1971, sh. 123.
78) Belger, agd., sh. 3; 334 N. lı T.C. Anayasası : Mer'i Kanunlar, C. I, sh. 1.
79) Belger, agd., sh. 7.
80) Mer'i Kanunlar, C. I, sh. 22.
81) «Türk MK'unun kabulünden az önce müslüman olmayan azınlıkların kendileri de (Yahudiler - Museviler - 15 Eylûl 1925, Ermeniler 17 Ekim 1925, Rumlar 27 Kasım 1925 Tarihli «arziye» leriyle) artık aile hukuku ve kişisel hükümler (şahsî hükümler-şahsın hukuku-) bakımından ayrı bir işleme tabi olmak ihtiyacını duymadıklarını, Adalet Bakanlığına bildirmişlerdir» : Meray, Devletler Hukuku, age., sh. 244.

kümleri (şahsî hükümleri - şahsın hukuku, şahsî durumları -) ilgilendiren konulardan olduğundan Lozan Andlaşmasının, azınlıkların korunmasına ilişkin 42. m. sinin içerisinde ve bu m. nin anlatışiyle tüm olarak kişisel hükümler arasında yer almıştır.

Anılan 42. m. nin buna dair III. f. sında şu hüküm vardır: «Türkiye Hükûmeti söz konusu azınlıklara ait kiliselere, mezarlıklara ve öteki dini müesseselere her türlü koruma sağlamayı yükümlenir. Aynı azınlıkların şimdiki halde Türkiye'de mevcut olan vakıflarına ve dinî ve hayrî müesseselerine her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türkiye Hükûmeti yeni dinî ve hayrî müesseseler kurulması için bu çeşit öteki özel müesseselere sağlanmış olan gerekli kolaylıklardan hiç birini esirgemiyecektir»[82].

dd. Lozan Mektupları

Lozan Andlaşmasına ilişkin belgeler arasında, delegelerin birbirlerine gönderdikleri Mektuplar da önemli bir yer tutar. Lozan Mektupları adiyle anılan bu Mektuplar üç tane olup İsmet Paşa tarafından İngiliz, Fransız ve İtalyan delegelerine yöneltilerek yazılmıştır. 24 Temmuz 1923 T. ini taşıyan Lozan Mektuplarının her üçü de mahiyet bakımından birbirinin aynıdır[83]. Bu nedenle, buraya, örnek olarak İngiliz Delegesine yöneltilerek yazılmış olanın. konumuzla ilgili bulunan 1 ve 2. paragrafını aktarmakla yetiniyoruz.

«Lozanda bugünkü T. ile imza olunan İkamet Mukavelesine dayanarak ve 1. Komite tarafından 19 Mayıs 1923 T. li oturumunda söz konusu Mukaveleye bağlanacak olan Beyannamenin yerine Mektuplar ikamesi hakkında verilen karar gereğince, Hükûmetimizin, Britanya İmparatorluğuna bağlı olup 30 Ekim 1914 T. inden önce Türkiye'de varlıkları tanınmış olan dinî, kültürel, sağlık ve hayrî müesseselerinin varlıklarını tanıyacağını Hükûmetim namına beyan etmekle onur duyarım. Hükûmetim, bugün imza olunan Andlaşma T. inde Türkiye'de fiilen mevcut olan öteki benzerî İngiliz müesseselerinin durumlarını, bunları, düzene uydurmak üzere, iyilikseverlikle (hayırhahane bir biçimde) inceliyecektir»[84].

«Yukarıda anılan müesseseler, malî yönden benzerî Türk müesseseleriyle eşit işlem görecekler ve Türk müesseseleri hakkında geçerli olan kamu düzenine ilişkin hükümlere, kanunlara ve tüzüklere bağlı olacaklardır. Ancak şurası da kararlaştırılmıştır ki, Türk Hükûmeti bu müesseselerin çalışma koşullarını ve okullara gelince, bunların, öğretiminin eylemsel teşkilâtını gözönünde tutacaktır»[85].

ee. Lozan Mektuplarının Yürürlük Tarihi

24 Temmuz 1923 T. li Lozan Mektupları, aynı T. te imza edilen Lozan İkamet (ve Adlî Salâhiyet) Mukavelesine[86] ilişkindir. Netekim Mektupların baş tarafında da bu yön belirtilmiştir. Esasen Lozan Mektupları anılan Mukaveleye bağlanacak iken sonradan vazgeçilen Türk Beyannamesinin yerini tutmuştur. Bu nedenledir ki sözü edilen Mektupların yürürlük süreleri İkamet (ve Adlî Salâhiyet) Mukavelesinin 20/I. m. sinde yedi yıl olarak kararlaştırılan[87] süresine bağlıdır. Bu Mukavele

82) Lozan Andlaşmasının bu hükmü, tümüyle, Türk Delegesi Münir Bey'in bu konuda Alt-Komisyona, sunduğu tasarı metninin II. fıkrasından oluşmuştur. bkz. : Meray, Seha L. : Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, Takım I, C. I, Kitap 2, Ankara 1970, sh. 239.

83) III. Tertip Düstur, C. 5, sh. 290-301.

84) III. Tertip Düstur, C. 5, sh. 290.

85) III. Tertip Düstur, C. 5, sh. 290.

86) III. Tertip Düstur, C. 5, sh. 163.

87) Lozan İkamet (ve Adlî Salâhiyet) Mukavelesi m. 20 : III. Tertip Düstur, C. 5. sh. 178.

yedi yılın sonunda feshedilmiş olduğundan, o T. ten başlayarak Lozan Mektupları da onunla birlikte yürürlükten kalkmıştır.

Ne var ki Lozan Mektupları ile yapılmış olan tanıma, tanınan müesseselerin ve bunlara bağlı vakıfların yararına kazanılmış birer hak vücude getirmiş bulunduğundan onların kazanılmış haklarına uymakla beraber bundan sonra o yabancı sıfatlariyle kendilerine taşınmaz mal edinmeleri için izin vermemek gerektir.

b — Tapu Kanunu

Lozan Andlaşmasından sonra 29.12.1934 T. inde yürürlüğe giren 2644 S. lı Tapu Kanununun 3. m. si ile yabancı müesseselerin taşınmazlara tasarruflarına ilişkin olarak «varlıkları T. C. Hükûmetince tanınmış olan yabancılara ait dinî, ilmî, hayrî müesseselerin fermanlara ve hükûmet kararlarına dayanarak sahiplendikleri taşınmazlar bu belgelerin sınırları dışına çıkmamak ve Hükûmetin izni alınmak koşuluyla müesseselerin tüzel kişilikleri namına tescil olunabilir» biçiminde bir hüküm konulmuştur.

Kanaatimize göre, bu hükmün amacı, ya çeşitli Devletlerle aramızda mevcut Andlaşmalarla tanıdığımız ya da Devletler Hukuku kuralları gereği tanımak zorunda bulunduğumuz eski yabancı müesseselerin ve öte yandan Lozan Andlaşmasında (ve özellikle Lozan Mektuplarında) durumlarını iyilikseverlikle incelemeğe tabi tutacağımızı yükümlendiğimiz belirli miktardaki yabancı müesseselerin taşınmaza ilişkin tasarruflarını Devletin kanunlarına uydurmaktan ibarettir.

Nitekim, Yargıtay 2. Hukuk Dairesinin 13.6.1957 T. ve 2605 E., 3529 K. S. lı bir kararı da mahiyet bakımından bu görüşü yansıtmaktadır. Kararda «bu davanın davalısı varlığı Lozan Andlaşması gereğince tanınmış bulunan yabancı bir tüzel kişidir. Varlıkları kazanılmış hak olarak o T. te tanınmış bulunan yabancı tüzel kişilerin yalnız durumlarının olduğu gibi korunacağı Andlaşma ile kabul edilmiş ve Andlaşmanın ayrıntısı olan bir Andlaşma ile de o zamanki durumun korunması için benzerî Türk tüzel kişilerine tanınan hakların bu çeşit tüzel kişilere verileceği esası konulmuştur. Bu çeşit müesseselerin eski hallerini genişletmelerini Devlet, Andlaşma ile kabul etmemiştir ve bu nedenle 2644 S. lı Tapu Kanununun 3. m. siyle de yabancı tüzel kişilerin yeniden taşınmaz edinemiyecekleri hükmü konulmuştur»[88].

Hattâ Yargıtay 2. Hukuk Dairesinin 6.7.1971 T. ve 4449 E., 4399 K. S. lı bir kararında, daha ileri gidilerek, Türk olmayanların meydana getirdiği tüzel kişilerin vasiyet yoluyla da olsa taşınmaz mal edinemiyecekleri açıklanmıştır. Ancak bu kararda da belirtildiği üzere Lozan Andlaşmasına bağlı İkamet (ve Adlî Salâhiyet) Mukavelesinin 1. m. siyle Türkiye'deki yabancı tüzel kişilere tüm bir karşılıklı muamele (muamelei mütekabile) uygulanması koşulu öngörülmüş ve bu nedenledir ki 2644 S. lı Kanununun (biraz önce sözünü ettiğimiz) 3. m. si hükmü ile kazanılmış hakların korunması yoluna gidilmiştir[89].

c — Yabancı Okulların Yönetmeliği

1953 Yılında Yabancı Okulların Yönetmeliği (Yönergesi) adı altında[90] bir Yönetmelik çıkarılmıştır. Bu Yö-

88) Yazıcı, Hilmi; Atasoy, Hasan : Şahıs, Aile ve Miras Hukuku ile ilgili Yargıtay Tatbikatı, Ankara 1970, sh. 81-82.

89) RKD, agd., sh. 355-357.

90) Yabancı Okullar Hakkında Yönerge : Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisinin 22 Eylûl 1941, C. 4, S. 140, sh. 26'da tekrar yayınlanmıştır.

netmeliğin konumuza ilişkin 17, 18 ve 19. m. lerinde; hiçbir yabancı okulun yeniden şube açamıyacağı gibi yabancı okullarda yeniden hazırlayıcı (ihzari) sınıfların da açılamıyacağı ve keza yabancı okullarda Bakanlığa kaydettirdikleri sınıfların sayısının dahi artırılamıyacağı esaslarını kapsayan hükümler yer almıştır.

d — Özel Öğretim Kurumları Kanunu

Son olarak 8 Haziran 1965 T. inde kabul edilen 625 S. lı Özel Öğretim Kurumları Kanunu[91] ile de (m. 5/I'de) artık yabancı uyruklu gerçek veya tüzel kişilerin kendi adlarına ve T. C. uyruklu gerçek veya tüzel kişiler adına her ne suretle olursa olsun Türkiye'de yeniden özel öğretim kurumu açamıyacakları kesinlikle belirtilmiştir.

Yine bu Kanunun konumuzla ilgili 20/I. m. sinde de (hemen yukarıda c-Bendinde mevcut Yabancı Okulların Yönetmeliğinde yer alan hükümlerin tekrarından ibaret bulunan şu hükümler yer almıştır. Nitekim m. de) «bu kanunun yürürlüğe girdiği» 18.12.1965 T. inden «önce yabancılar tarafından açılmış bulunan özel öğretim kurumlarının binaları genişletilemez, çoğaltılamaz, şubeleri açılamaz; bu kurumların mevcut binalarının yerine kaim olmak üzere yeniden binalar inşa edilemez, her hangi bir suretle mülk edinilemez veya kiralanamaz» denilmektedir.

III. BÖLÜM

AZINLIK VAKIFLARININ BUGÜNKÜ MEVZUATIMIZDAKİ YERİ

A — 16 ŞUBAT 1328 TARİHLİ GEÇİCİ KANUN (KANUNU MUVAKKAT) AÇISINDAN

Osmanlı İmparatorluğu devrinde azınlıklara ait okul, hastane, kilise ve havra (sinagog) gibi kültürel, sosyal, dinî ve hayrî müesseseler ile bunların devamlılığını sağlamak ve içerisindeki hizmet erbabının ücretlerini karşılamak amacıyla vakfedilmiş taşınır ve taşınmaz mallar örneğin, dükkân, mağaza, arazi ve para gibi gelir kaynaklarının yönetimi için hukukî varlıkları ve kişilikleri öteki kamu ve özel hukuk tüzel kişileri ve Türk müslüman vakıfları arasında ilk önce 16 Şubat 1328 T. li Tüzel Kişilerin Taşınmaz Mallara Tasarruflarına Dair Geçici Kanunun (Eşhası Hükmiyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Dair Kanunu Muvakkatin) 3/I. m. sinde yer alan Osmanlı cemaat ve hayrî müesseselerinin taşınmaz mallara (emval-i gayrimenkuleye) tasarruf edebileceklerine ilişkin hükmü ile tanınmıştır.

Ülkemizdeki azınlıkların kültürel, sosyal, dinî ve hayrî müesseselerine ve bunlara bağlı vakıflarına bu suretle kişilik verilip mal edinebilecekleri anılan Geçici Kanunla kabul edilince bunların gerçek kişilerle yönetim ve temsil edilmeleri ve bu yetkilerle de donatılmaları gerekmiştir. Esasen bu yön mallara kişilik veren tüzel kişilik teorisinin bir sonucudur.

Ancak azınlıklara ait müesseselerin ve dolayısiyle bunlara bağlı vakıfların[92] bu yönetim ve temsil işlemi, Lozan Andlaşmasına kadar Patrikler, Hahambaşılar gibi ruhanilerin başkanlık ettikleri eski «Cismanî Meclisler» tarafından yerine getirilmiştir[93].

---

91) V. Tertip Düstur, C. 4, sh. 2847.

92) «VGM'nden aldığımız bilgiye göre, çeşitli yönlere mevkuf, merkezi İstanbul'da Rumlara ait 663378 lira gelirli 106 ve Ermenilere ait 212791 lira gelir getiren 22 ve Yahudilerin (Musevîlerin) 35296 lira gelirli 24 adet vakıfları vardır». : Berki, A. H., Vakıflar II, age., sh. 62-63.

93) Patriklerin ve Hahambaşıların seçilmelerini, görev ve yetkilerini kapsayan Tüzükler. I. Tertip Düstur, C. 2, sh. 902-962.

B — LOZAN AÇISINDAN

Lozan Andlaşmasının görüşmeleri sırasında Andlaşmanın metninde yer almamış olmakla beraber Görüşme Tutunaklarında kayıtlı olduğu gibi, Fener Rum Patrikhanesinin siyasî bir komite ve kışkırtma ocağı halinde Ülkemiz yararına aykırı olan çalışmalarının tanıtlanmış bulunması dolayısiyle Türkiye dışına çıkarılması Başdelegemiz İsmet Paşa tarafından istenilmiştir.

Buna karşılık İngiliz Başdelegesi Lord Kürzon ve Yunan Başdelegesi Venizelos ise Patrikhanenin bir Türk müessesesi olduğunu ve üzerinde her türlü disiplinle ilgili tedbirleri almağa Türk Hükûmetinin yetkili bulunduğunu bildirmiş ve bu müessesenin bundan sonra yönetsel ve siyasî sorunlarla uğraşmıyacağını birlikte yükümlenip İstanbul'da bırakılmasını istemeleri üzerine Türk Başdelegesi İsmet Paşa da bu yüküm ve sözleri birer inanca olarak kabul etmiş ve Patrikhanenin Yurt dışına çıkarılması isteminden vazgeçmiştir.

Lozan Andlaşmasında da, azınlıkların korunmasına ilişkin 37-44. m. lerin yer aldığı görülür. Ancak bu m. lerde müslüman vatandaşlara tanınan hakların, müslüman olmayan vatandaşlara da tüm bir eşitlik sınırı içinde tanınacağı konusu temel bir kural olarak kabul edilmiştir.

C — MEDENÎ KANUN AÇISINDAN

Ülkemizdeki müslüman olmayan azınlıklar, ırk ve milliyet esasına göre değil, yalnız din (ve mezhep) esasına göre bir ayırıma tabi tutulabilirler[94]. Bununla beraber modern hukuk sistemimizde ise din ve mezhep ayırımı gözetilmemektedir. Özellikle İsviçre'den alınan Medenî Hukuk sistemimiz bunu göstermekte olduğu gibi Anayasamızın benimsediği prensipler de bunu güçlendirmektedir.

Fikrimize göre, müslüman olmayan azınlıkların kurdukları vakıfların kültürel, sosyal, dinî ve hayrî müesseselerini; özel hukuk alanında, genel çıkarlara (kamu yararına) yardımcı öteki müslüman Türk vakıflarında olduğu gibi birer sivil müessese olarak ve daha doğrusu birer Türk müessesesi olarak kabul etmek gerekir.

Danıştay Genel Kurulu da; 18.3.1963 T. ve 1963/67 E., 1963/43 K. S. lı (olup Kurtuluş Rum İlk Okulunun yanan kısmını da kapsamak üzere kilise vakfına ait bir arsada yeniden bir okul binası inşa edilip edilemiyeceğine ilişkin bulunan) istişarî bir mütalâasında[95]; azınlıkların Lozan Andlaşması gereğince ayrıcalıklara değil, Türk olarak öteki vatandaşlarla eşit haklara sahip oldukları ve bu haklarını kullanırken, bunların, genel mevzuata tabi oldukları gibi eski ve yeni fiilî durumlarını dahi yürürlükte olan mevzuata intibak ettirmeleri gereğinin bu mevzuatın doğal bir sonucu bulunduğu açıklanmak suretiyle azınlıklara ait vakıfların birer Türk müessesesi ol-

---

94) Lozanda Türk Delegesi Rıza Nur Bey bu konuda şunları söylemiştir :

1 — «Türkiye'de din azınlıkları bulunduğunu, faka tsoy (ırk) azınlıklarının bulunmadığını söyledi. Böyle olunca, Türk Temsilci Heyeti, soy ya da din azınlıklarının korunması ilkesini kabul etmemektedir». : Meray, Lozan Konferansı II, age., sh. 154.

2 — «Tarih, Türkiye'de azınlıklar sorununa, her zaman, müslüman olmayanların konu olduğunu göstermektedir; bu yüzden, biz de Misak-ı Millî'mizde bu kelimeyi bu anlamda anladık ve Alt-komisyona sunmakla onur duyduğumuz tasarıda da bu anlamda anlamaktayız». : Meray, Lozan Konferansı II, age., sh. 160.

95) Danıştay Genel Kurulunun bu istişarî mütalâası, gerçekte, Danıştay 3. Dairesinin 31.1.1963 T. ve 1962/57 E., 1963/19 S. lı kararında yer almaktadır. Bununla beraber Danıştay Genel Kurulu; anılan Daire kararını (dayandığı gerekçeler dolayısiyle) 18.3.1963 T. inde oybirliğiyle onamıştır. : Bu istişarî mütalâa yayınlanmamıştır.

dukları gerçeği Danıştayca da kabul edilmiştir.

MK'un tesise ait hükümleri 903 S. lı Kanunla[96] köklü bir değişikliğe tabi tutulmuştur. Burada 903 S. lı Kanunun, azınlık vakıflarına ilişkin olarak getirdiği önemli bir hükümden söz et mek yararlı olur. Bu hüküm MK'un 903 S. lı Kanunla değişik 74. m. sinin II. f. sında yer almıştır. Bu f. ya «millî çıkarlara aykırı olan veya siyasî düşünce veya belli bir ırk veya azınlık mensuplarını desteklemek amacı ile kurulmuş olan vakıfların tesciline karar verilemez» hükmü konulmak suretiyle Kanun Koyucunun, bundan sonra Ülkemizde bu f. da anılan amaçları güden azınlık vakıflarının kurulmasını istemediği açıkça gösterilmiştir.

Netekim Yargıtay 6. Hukuk Dairesi de sözü edilen f. yı ilgilendiren 12.1.1971 T. ve 3588 E., 58 K. S. lı[97] bir içtihadında; «Kanun Koyucu bu f. hükmü ile belirli amaçları hedef tutan bu türlü vakıfların kurulmasını arzu etmemiştir. Vakfiyenin içerisinde bir azınlık[98] teşkil eden Bahaî topluluğunun ve dolayısiyle mensuplarının desteklenmek istendiği açıktır. Bu itibarla Bahaîliğin bir din olup olmaması hususu da sonuca etkili değildir» denilmek suretiyle artık bu yolda, Ülkemizde azınlık vakıflarının kurulamıyacağı Yüksek Mahkemece de benimsenmiştir.

Gerçekten, Ülkemizdeki Rum, Ermeni ve Yahudi (Musevî) azınlıklarına ait vakıfların varlıkları ve bunların VK ile tanınmış olmaları, sözü geçen bu azınlıkların dahi diledikleri takdirde yine bu türlü vakıfları kurabilecekleri anlamına gelemez. Kaldı ki azınlıklara ilişkin olan bu vakıfların varlıklarının VK ile tanınmış olması da Lozan Andlaşmasındaki yükümlülüğümüzün bir gereğidir. Bu nedenledir ki MK'un yürürlüğe girişinden sonra Ülkemizde mevcut azınlıklara ait olarak hiçbir vakıf kurulmamıştır ve kurulması da mümkün değildir.

Bütün bunlara rağmen Ahmet İşeri, azınlık mensuplarını desteklemek amacıyla vakıf kurulamıyacağına ilişkin «bu yasaklamanın, devlete vatandaşlık bağı ile bağlı bulunan azınlıklara mensup kişilerin, vakıf kurma serbestilerinin özüne dokunduğundan» söz ederek Anayasaya aykırılık iddiasında bulunulabileceğini[99] ileri sürmektedir.

Bizce, bu iddia geçersizdir. Çünkü, ortada müslüman olmayan azınlıkların birer Türk vatandaşı olarak vakıf kurmalarını kısıtlayan hiçbir hüküm yoktur. Ne var ki kuracakları vakfın, azınlık mensuplarını desteklemek amacını gütmemesi gereklidir. Esasen bu yön müslüman Türk vatandaşları hakkında da geçerlidir. Netekim bunların da azınlık mensuplarını desteklemek amacıyla vakıf kurabilmeleri olanaksızdır.

Kanatimize göre, burada, Anayasaya aykırılık değil, tersine Anayasanın koyduğu, Kanun önünde eşitlik prensibinin tüm anlamıyla bir uygulanışı söz konusudur. Kanun önünde eşitlikten maksat da aynı haklara ve keza aynı yükümlülüklere sahip olmaktan başka bir şey değildir. Yoksa müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk vatandaşlarına, müslüman Türk vatandaşlarından daha üstün bir durum ve dolayısiyle bir ayrıcalık tanınmış olur ki, Anayasaya aykırılık ancak o zaman söz konusu olabilir.

---

96) RG 24 Temmuz 1967, S. 12655, sh. 2-4.

97) VGM Hukuk Müşavirliğinin 12-33 N. lı Dosyası.

98) Bu etüdde terim birliğini sağlamak amacıyla cemaat kelimesi yerine azınlık kelimesi kullanılmıştır.

99) İşeri, agt., sh. 48.

D — 2762 SAYILI KANUN AÇISINDAN

MK kabul olunurken gerek müslümanlara, gerek olmayanlara ait eski kültürel, sosyal, dinî ve hayrî müesseselerin korunmaları düşüncesi üstün gelmiş olacak ki MK'un uygulama biçimini gösteren 864 S. lı Kanunun[100] 8. m. sinde; eski vakıflar hakkında bir Uygulama Kanunu çıkarılması öngörülmüştür.

Bu maksatla, Ülkemizin vakıflarını incelemek ve özellikle çıkarılacak Uygulama Kanununun (VK'nun) hazırlanması sırasında bilgi ve ihtisasından yararlanılmak üzere çağırılmış olan Batı'nın Ünlü Medenî Hukuk Üstadı Hans Leemann'ın da katılmasiyle 2762 S. lı VK[101] çıkarılmıştır.

Bu Kanun çıkarılmadan önce Hans Leemann tarafından hazırlanan 31 Ağustos 1929 T. li Projenin (E) Bölümü altında Son Hükümler kısmında yer alan 34. m. ye, azınlık vakıflarını Devlete mal eden şu hüküm konmuştur. «Bu kanunun yürürüğe girmesinden itibaren azınlıklar yararına kurulmuş olan vakıflar kaldırılmış olup malları; onları tahsis edildikleri yöne göre yönetecek olan Devlete geçer»[102].

Anılan m. ye ait gerekçeyi kapsayan kısımda da Hans Leemann «34. m. ye göre azınlıkların vakıfları, onları tahsis suretlerine göre yönetecek olan Devlete geçmek gerekecektir. Okullar ve hastaneler söz konusudur. Devlet son zamanlarda aynı maksadı taşıyan öteki vakıflara el koymuş olduğundan azınlıkların» vakıflarına da aynı işlemde bulunmanın adalet ve eşitlik gereği olacağını[103] bildirmiştir.

Danıştay ise, azınlık vakıflarının zaptını Lozan Andlaşmasına göre sakıncalı görmüştür. Bu görüşe dayanılarak şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da yine azınlık vakıflarının mütevellileri tarafından yönetilmeleri usulü kabul edilmiş[104] ve böylece Danıştay, Uygulama Kanunu adiyle hazırlanan Projenin 2. m. sine anılan görüşe uygun olarak, cemaatlerince yönetilen azınlık vakıflarının VGM'nün denetimi altında mütevellileri tarafından gözetilip yönetileceğine[105] ilişkin gerekli hükmü koymuştur.

Ne var ki TBMM'nde VK Projesinin azınlık vakıflariyle ilgili kısmı Adliye Encümenince Projenin 1. m. si II. f. sının - B - Bendi altında; cemaatlerce yönetilen azınlık vakıflarının bu kez mütevellileri veya seçilmiş heyetleri tarafından yönetileceği[106] belirtilmek suretiyle değiştirilmiş ve bunlar mülhak vakıflar arasında gösterilmiştir. Böylece VK Projesinin azınlık vakıflarına ilişkin bu m. si son biçimini almıştır.

Netekim 2762 S. lı VK'nun 1. m. si II. f. sının-B-Bendi ile, cemaatlerce yönetilen azınlık vakıflarının mütevellileri veya seçilmiş heyetleri tarafından yönetileceği esası aynen kabul edilmiştir. Burada kişi olarak seçilen kimseye mütevelli, heyet halinde seçilenlere de mütevelli heyeti denilir. Biraz önce anılan f. nın-B-Bendinde seçilmiş heyetler denilmesi bunu göstermektedir.

O halde azınlık vakıflarına ait kilise, havra (sinagog), yetimhane, has-

---

100) Kanunu Medeninin Sureti Mer'iyet ve Şekli Tatbiki Hakkında Kanun : Mer'î Kanunlar, C. I, sh. 145.

101) III. Tertip Düstur, C. 16, sh. 1293.

102) 4 Ekim 1926 tarihinden evvel vücut bulmuş olan vakıfların ne suretle idare edileceği hakkında muhtelif Lâyıhalar, Ankara 1933, sh. 12.

103) Muhtelif Lâyıhalar, agd., sh. 20.

104) Muhtelif Lâyıhalar, agd., sh. 81.

105) Muhtelif Lâyıhalar, agd., sh. 67.

106) TBMM Tutunak Dergisi, C. 4, Dönem : 5, Birleşim : 32-49, S. Sayısı 124-2, sh. 16-17.

tane ve okul gibi vakfın hayratından bulunan taşınmaz mallar ile dükkân, mağaza, ev ve arsa gibi vakfa gelir getiren akarlar[107], bu vakıfların mütevellilerince veya mütevelli heyetlerince yönetilebilecek demektir.

Görülüyor ki 2762 S. lı VK ile azınlık vakıflarının yönetim ve temsil organları olan heeytlerine genel anlamda mütevellilerden ayrı bir biçimde[108] cemaatleri tarafından seçilmeleri esası kabul edilerek yönetim ve temsillerinde nispî bir özgürlük tanınmıştır. Bu Kanun ile azınlık vakıflarının, müslüman olmayan Türk vatandaşlarına ait kültürel, sosyal, dinî ve hayrî müesseseleri mülhak vakıflar[109] içerisinde mütalâa edilmiştir. Ayrıca anılan Kanunun 6/I. m. sinde yer alan (mülhak vakıfların ayrı ayrı birer tüzel kişilik sayılacaklarına ilişkin) hüküm karşısında da tüzel kişilikleri öteki müslüman Türk vatandaşlarına ait mülhak vakıflar yanında kabul olunmuştur.

Azınlıkların, bunun dışında örgütlenmeleri için yürürlükte olan mevzuatımızda ayrı mahiyette başkaca bir hüküm mevcut değildir. Hattâ papazlık, başpiskoposluk gibi görevleri yerine getiren kimseler de ancak o topluluğun dinî âyin ve merasimlerini yapmakla görevli olan kimselerdir. Bu din görevlilerinin bağlı bulunduğu makamlar da medenî ve toplumsal alanlarda şu veya bu nedenle hiçbir biçimde hukukî varlığa ve yetkiye sahip değillerdir. Nitekim Lozan Andlaşmasının görüşmeleri sırasında da azınlıkların durumları bu yolda saptanmıştır[110].

E — 3513 SAYILI KANUN[111] AÇISINDAN

Uzun yıllar Devlet otoritesi dışında kalarak yaşamağa alışmış ve içinde bulunduğu ana toplumun düzeniyle ilgilenmeden kendi enerjisi ile beslenmiş olan azınlık vakıflarının yürürlükteki mevzuatımıza uymaları kolay değildir. Bu nedenlerle 2762 S. lı VK'nun 1. m. sinin azınlık vakıflarını ilgilendiren II. f. sı iki kez değişikliğe uğramıştır. Fikrimize göre, bu değişiklikler azınlık vakıflarının yönetimlerinde görülen zorlukları kaldırmak ve bunlara hukukî bir düzen vermek için olmuştur.

Gerçekten, 2762 S. lı VK'nun 1. m. si II. f. sının (-B-Bendinin) getirdiği esasa bağlı kalınarak, azınlık vakıflarında seçilmiş heyetlere tevliyet hakkı tanınması üzerine VK'nda mütevelliler hakkında uygulanan hükümlerin bu heyetlere uygulanması olanaksız hale gelmiştir. Çünkü, bu heyetler, cemaatlerin kendi usullerine göre (geçici olarak) bir veya birkaç yıl görev yapmak

---

107) Vakıfların malları, mahiyetleri bakımından biri hayır şart ve hizmetlerinin yerine getirilmesine tahsis edilmiş yani kamu yararına bırakılmış olan hayrat mallar öteki de bu hayrata gelir kaynağı olmak üzere tahsis edilen her türlü taşınır ve taşınmaz mallarla paralardan meydana gelir. Şu halde vakıf malları, hayrat ve akar olmak üzere iki grupta toplamak olanaklıdır.

108) Çünkü 2762 S. lı VK'nun 4/D m. sine göre mütevellileri VGM tâyin eder.

109) 2762 S. lı VK, 1. m. siyle, MK'un yürürlüğe girdiği 4.10.1926 T. inden önce kurulmuş olan vakıfları, mazbut ve mülhak vakıflar diye iki kısma ayırmıştır. Anılan Kanuna göre, mülhak vakıflar VGM'nün denetimi altında (olmakla beraber bunlar ayrı ayrı birer tüzel kişiliğe sahip bulunduklarından) mütevellileri tarafından buna karşılık mazbut vakıflar ise (bir kül halinde tüzel kişiliğe sahip olduklarından) doğrudan doğruya VGM tarafından yönetilmektedirler. bkz. : VK m. 4/A ve 6.

110) Lozanda Türk Delegesi Rıza Nur Bey, bu konuda : «Müslüman olmayan azınlıkların din adamlarına (clergés) eskiden Türkiye'nin kendi girişimiyle tanımış olduğu ayrıcalıkları olduğu gibi tutmasını şimdiki Türkiye'den istemek de, özü lâik olan azınlıklar kanununa da aykırıdır», dedikten sonra devamla «Museviler ve Hıristiyanlar, Batılı öteki ülkelerde olduğu gibi, özgürdürler ve lâik Türk Hükûmeti, öteki Hükûmetler gibi, din azınlıkları üyelerinin, dinlerinin gereklerini yerine getirmelerine karışamaz» demiştir. : Meray, Lozan Konferansı II, age., sh. 161.

111) III. Tertip Düstur, C. 19, sh. 1583.

üzere seçilirler[112]. Bunların sorumluluğunun da doğal olarak kendilerini seçen cemaatlere karşı olması gerekir.

Ancak mütevelli olmak bakımından bunların VK'nun ilgili hükümlerine de uymaları zorunludur. Çünkü mütevellilerin hukukî ve cezaî yönden sorumlu oldukları VK'nun 35. m. si ile temel bir prensip olarak kabul edilmiştir. Netekim m. de; mütevellilerin azledilmiş olmasının, haklarında ayrıca kovuşturma yapılmasına engel olamıyacağı belirtilmekle beraber Ceza Kanununun uygulanmasın da görevlerinden doğan suçlardan dolayı mütevellilerin memur sayılacakları hükmü yer almıştır.

Bununla birlikte anılan bu hükümlerin, azınlık vakıflarında seçilmiş heyetlere uygulanmasına kanunî olanak görülememiştir. İşte bu nedenledir ki Türkiye'de müslümanlara ait mülhak vakıflarla müslüman olmayan azınlıklara ait mülhak vakıfların yönetim ve temsil biçiminde meydana gelen bu ikiliği ortadan kaldırmak ve böylece bütün mülhak vakıfları ,bir ayırım yapmaksızın tek mütevelli esasına bağlamak amacıyla davranışta bulunmak gereği duyulmuştur[113].

Bu gereğe cevap vermek için 3513 S. lı Kanunla, 2762 S. lı VK'nun 1. m. sinin II. f. sındaki azınlık vakıflarını ilgilendiren kısmın sonunda bulunan «seçilmiş heyetler» sözü kaldırılmış ve f., yalnız «mütevellileri tarafından yönetilir» biçimine konulmuştur.

3513 S. lı Kanunla yapılan bu değişiklik ile[114] azınlık vakıflarının yönetim ve temsil organları olan seçilmiş heyetler yerine öteki mülhak vakıflardaki gibi VKM'nce tâyin edilmek suretiyle iş başına gelen mütevelliler ikame olunmuş ve yönetim ve temsillerindeki nispî özgürlük kaldırılmıştır.

F — 5404 SAYILI KANUN[115] AÇISINDAN

VGM'ne, eski vakıfların korunabilmeleri düşüncesiyle, VK'na konulan bazı hükümlerle[116] vakıfları yönetim ve denetliyebilme hakkı verilmiş ve mütevellilerin azli ile mülhak vakıfların zaptını (yani mazbut vakıflar arasına alınmasını) gerektiren nedenler de çoğaltılmış ve bu arada bazı sübjektif unsurlar aranmak suretiyle eski vakıf hükümlerine göre daha dar hükümler getirilmiş olduğundan, kanaatimizce, bu hal kamu yetkisi ile özel yetkinin çatışmasına ve böylece hukukî birçok anlaşmazlıkların doğumuna yol açmıştır.

Gerçekten, müslümanlara ait mülhak vakıfların mütevellileri azledildiği zaman yerlerine yenileri tâyin edilinceye kadar o vakıflar, VGM'nce yönetilir[117]. Buna karşılık azınlık vakıflarının mütevellileri azledilince onların yönetimlerindeki özellikler dolayısiyle birtakım zorluklar başgösterdiğinden VGM'nün giriştiği sıkı denetim bir yandan azınlık vakıflarını sızlandırmış

---

112) 2762 S. lı VK'nun 18. m. sinin II. f. sında; cemaatlerce seçilmiş heyet veya kişiler tarafından yönetilen azınlık vakıflarının mütevellilerinin teamüle göre tevcih olunacağı yazılıdır. Ancak bu f., 3513 S. lı Kanunun 2. m. siyle değiştirilmiş ve böylece (buraya aktardığımız) II. f., tümüyle kaldırılarak 18. m. ye; mülhak vakıfların tevliyetlerinin VGM'nce tevcih olunacağı yolunda bir hüküm konulmuştur.

113) Bkz. : TBMM Tutanak Dergisi, C. 26, Dönem. 5, Birleşim : 70-83, S. Sayısı 313, sh. 1.

114) Değişikliğin çok yerinde olduğunu söyleyen Arsebük. Esat; değişiklikten önceki hükme göre eski teamülü alıkoymak suretiyle azınlıklara (Anayasaya aykırı olan) bir zümre ayrıcalığının verilmiş olduğuna işaret ediyor. : age., sh. 336.

115) III. Tertip Düstur, S. 30, sh. 1083,

116) 2762 S. lı Kanunun (yukarıdaki anlatış sırasına uygun olarak - 3513 S. lı Kanunla değişik -) 1. m. si ile 4, 33, 36 ve 19. m. leri.

117) 2762 S. lı VK m. 20-21.

ve öte yandan bu hal, VGM'nü de zor duruma düşürmüştür[118].

Nitekim, azınlık vakıflarının çoğu kez vakfedenleri belirsiz, vakfiyeleri de bulunmadığından bu vakıflara ait müesseselere kimlerin tâyin edileceği, klâsik vakıf hukukundaki deyimle kimlere tevliyet tevcih olunacağında duraksamalar hâsıl olmuş, güçlükler ortaya çıkmış ve bu durum azınlık mensuplariyle VGM arasında sürekli anlaşmazlıklara yol açmıştır.

Bu gibi nedenlerle, azınlıklara ilişkin müesseselerin özelikleri de göz önünde tutularak 2762 S. lı Kanunun 3513 S. lı Kanunla değişik azınlık vakıflariyle ilgili, 1. m. sinin II. f. sı yeniden değiştirilmiştir. Bu kez anılan f.; cemaatlere özgü azınlık vakıflarının bunlar tarafından seçilmiş kişi veya heyetlerce yönetilecekleri biçimine getirilmiştir.

Hal böyle olunca (yukarıda III. Bölümün-D-Bendinde açıklandığı üzere) onlara yeniden (cemaatlerince yapılacak seçim nedeniyle) nispî bir özgürlük tanınmıştır. Bununla beraber, azınlık vakıflarına tanınmış bu nispî özgürlük de, kanaatimize göre, kamu düzeni şartına bağlıdır. Çünkü azınlık vakıflarına, anılan Kanunla yeniden tanınan bu nispî özgürlüğün yanısıra bunların ilgili makamlarla VGM tarafından denetleneceği hükmü de konulmuştur[119].

Hattâ, Bakanlar Kurulu kararı ile oluşan[120] bir Yönetim Kurulunun hazırladığı Mehtap Raporunda[121]; azınlık vakıflarının denetimi alanında gerekli işlemlerin yapılmamakta olduğundan yakınılarak «bu denetim görevinin milletlerarası andlaşmaları bozmayacak biçimde güçlendirilmesi» gerektiğine[122] de işaret edilmiştir.

Herhangi bir gerekçeye yer verilmemiş olmakla beraber Raporda sözü edilen milletlerarası andlaşmalardan maksat, fikrimize göre, azınlıklar konusunda kendileriyle andlaşmalarımız bulunan Devletler ile yapılmış Andlaşmalardan ve bunlara değinen (ve özellikle Ülkemizdeki azınlıkların korunmasına ilişkin hükümleri kapsayan) Lozan Andlaşmasından söz edilmiş olmasından ibarettir.

---

118) İleri sürdüğümüz bu sakıncalar, 5404 S. lı Kanunun gerekçesinde ise şöylece belirtilmektedir : «Azınlık vakıfları ötedenberi mensup oldukları cemaatler tarafından seçilen heyetler marifetiyle yönetilegelmekte iken 2762 S. lı VK uyarınca cemaatlerce yönetilen vakıflardan sayılarak yönetimleri bu Kanunun hükümlerine tabi tutulmuş ve sonradan 3513 S. lı Kanunla bunların tek mütevelli usuliyle yönetimleri kabul edilmiş ise de her iki yolun - kuruluş ve güdümleri öteki vakıflara benzemediği yönle - bunların bünyelerinin özelliklerine uygun olmadığı görülmesine ve örneğin, gelir kaynaklarının bir kısmı olan tepsi, mum, kutular, vaktiz, düğün, nikâh, cenaze ve öteki gibi bağışların özelliklerine ve aynı zamanda mütevellilerin azilleri halinde vakıflara bağlı okul,, kilise, yetimhane, ayazma (pınar veya çeşme), mezarlık gibi hayratın güç yönetimlerine, vakıflar teşkilâtının elverişli bulunmamasından dolayı anılan vakıfların kendileri tarafından yönetimi uygun görüldüğünden bu maksadın sağlanması için, VK'nun 3513 S. lı Kanunla değiştirilen 1. m. sinin» yeniden değiştirilmesi gerektiğine işaret edilmiş ve hattâ daha da ileri gidilerek azınlık vakıflarının mülhak vakıflar kategorisinden ayrıldığı 6.1.1949 T. li TBMM İçişleri Komisyonu Raporu ile 11.4.1949 T. li TBMM Adalet Komisyonu ve 24.5.1949 T. li Bütçe Komisyonu Raporlarında belirtilmiştir. Nitekim Adalet Komisyonu Raporunda «tasarının getirdiği yenilik azınlık vakıflarının mülhak vakıflar kategorisinden ayrılarak bunların tek mütevelli yerine seçilen heyetler eliyle yönetimlerini amaçlamaktadır» denildiği gibi, Adalet Komisyonu Raporu ile bütçe komisyonu Raporlarında da azınlık vakıflarının mülhak vakıflar arasından çıkarıldığına işaret olunmuştur : TBMM Tutanak Dergisi C. 19, Dönem : 8, Birleşim : 89 - 97, S. Cavısı 229, sh. 1,2,4.

119) Azınlık vakıflarının denetime tabi bulunduklarına ilişkin birçok Danıştay kararları vardır. Örneğin, Danıştay 6. Dairesinin 21.6.1960 T. ve 1960/71 E., 1960/2946 K. S. lı; 9.1.1963 T ve 1962/2560 E., 1963/83 K. S. lı; 20.2.1963 T. ve 1962/2954 E., 1963/699 K. S. lı kararları gibi. Bu kararlar yayınlanmamıştır.

120) 13 Şubat 1962, S. 6/209 : Merkezî Hükûmet Teşkilâtı Kuruluş ve Görevleri, B. 2, Ankara 1966, sh. 1, 419.

121) Mehtap Raporu age sh. V.

122) Mehtap Raporu, age., sh. 396.

IV. BÖLÜM

AZINLIK VAKIFLARININ TÂBİİYETİ

A — AZINLIK VAKIFLARININ TÜZEL KİŞİLİKLERİ

Azınlık vakıfları, VK'nun 1. m. sinin II. f. sında yer alan mülhak vakıflar içerisinde gösterilmiştir. Aynı Kanunun 6. m. sinin I. f. sına göre ise bu çeşit mülhak vakıflar ayrı ayrı birer tüzel kişilik sayılır.

Azınlık vakıflarının bu biçimde tüzel kişiliği haiz oldukları ortaya çıkınca onların tâbiyetini tâyin hususunda Devletler Hususî Hukukunda mevcut sistemleri (aşağıda -B- Bendinde gösterildiği üzere) tetkik etmek gerekecektir.

B — TÜZEL KİŞİLERİN TÂBİİYETİNİ TÂYİNDE İLERİ SÜRÜLEN ÇEŞİTLİ SİSTEMLER

1. Muamele Merkezi (Kontinental Avrupa) Sistemi

Tüzel kişilerin tâbiiyetini tâyinde Kara Avrupası Hukukunda benimsenen sisteme göre, bir tüzel kişinin tâbiiyetini tâyin edebilmek için o tüzel kişinin muamele merkezinin gözönünde tutulması gerekir. Böyle olunca tâbiiyet, muamele merkezine göre tâyin edilecektir. Daha doğrusu tüzel kişi, nerede iş görmekte bulunuyorsa, o ülkenin tâbiiyetinde olduğu kabul olunacaktır. Yani bu sisteme göre tüzel kişinin teşekkül ettiği yer nazara alınmamaktadır.

Örneğin, Türkiye'de teşekkül etmiş bir tüzel kişi, Suriye'de iş görmekte ise, o tüzel kişi Türk tâbiiyetinde olmayıp Suriye tâbiiyetinde kabul edilecektir.

Bu sistemin uygulanmakta olduğu ülkeler şunlardır : Almanya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Danimarka, Fransa, İspanya, İsviçre, Hollanda, Macaristan, Norveç ve Yunanistan[123].

2. Teşekkül Yeri (Anglo - Sakson) Sistemi

Tüzel kişilerin tâbiiyetini tâyinde, Anglo - Sakson Hukukunda benimsenen sisteme göre, tüzel kişi hangi ülkede teşekkül etmiş ise o ülkenin tâbiiyetini haizdir.

Bu sisteme göre, tüzel kişilerin tâbiiyeti teşekküllerine (kuruluşlarına) yarayan belgelerin verilmiş olduğu Devlet tâbiiyetidir. Şu halde tüzel kişi nerede kurulmuş ve varlığını ve hukukî kişiliğini nerede kazanmış ise, o ülkenin bağlı olduğu Devletin tâbiiyetinde addolunacaktır. Bu sistem, daha çok, mukavelelerin akdedildikleri yer kanununa tâbi olacaklarına ilişkin bulunan «Lex loci contractus» kuralına dayanmaktadır.

Görülüyor ki bu sistemde, Kontinental Avrupa Sisteminde olduğu gibi tüzel kişinin muamele merkezi önemli bir rol oynamamaktadır.

Anglo - Sakson Sisteminin uygulanmakta olduğu ülkeler de şunlardır : Birleşik Amerika, İngiltere, Arjantin, Japonya, Mısır ve Sovyet Rusya[124].

3. Kontrol Sistemi

Tüzel kişilerin tâbiiyetini tâyin konusunda, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte yeni bir sistem doğmuştur ki, bu sisteme kontrol sistemi denilmektedir.

Bu sisteme göre, tüzel kişiler, kendilerini yönetim ve kontrol edenlerin tâbiiyetinde sayılırlar. Tüzel kişileri kontrol edenler, yabancı bir Devlet tâbiiyetinde iseler, bu tüzel kişiler de yabancı addolunmak gerekir.

---

123) Berki, O.F., age., sh. 130.

124) Berki, O.F. age., sh. 130.

Bu sistem, düşman Devlet tâbiiyetinde bulunan kişilerin mallarına ilişkin olarak muharip Devletler tarafından alınan tasfiye tedbirleri dolayısiyle ortaya çıkmıştır. Gerçekten tüzel kişilerin tâbiiyeti hakkındaki öteki sistemler uygulanmış olsaydı, söz konusu tedbirler, fiilen düşman tâbiiyetini haiz olan kişilerin ellerinde bulunan tüzel kişiler üzerinde hiçbir etki yapamaz duruma gelirdi[125].

Bu sistem, Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa'da uygulanmağa başlamıştır. Nitekim, Fransız Mahkemeleri, bu sisteme dayanarak Alman tebaası tarafından kontrol edilen şirketleri tasfiyeye tabi kılmışlardır[126].

4. *Yönetim Merkezi ve Organlarının Bulunduğu Yer Sistemi*

Tüzel kişilerin, bu sisteme göre, tâbiiyetini tâyin edebilmek için, o tüzel kişilerin (özelikle şirketlerin) yönetim merkezi ve organlarının bulunduğu yere bakmak gerekir .Böyle olunca bir tüzel kişinin (örneğin, şirketin) yönetim kurulu, müdürleri, denetçileri nerede bulunuyorsa ,bu tüzel kişi de o yerin tâbiiyetini elde eder[127].

5. *Sermayenin Bulunduğu Yer Sistemi*

Bu sisteme göre, tüzel kişilerin (özelikle şirketlerin) tâbiiyeti, onların çıkardığı hisse senetlerine göre tâyin edilecektir. Daha doğrusu tüzel kişinin (örneğin, şirketin) hisse senetleri nerede tedavüle çıkarılmış ise, tüzel kişi (şirket) de o Devlet tâbiiyetinde addolunur[128].

C — AZINLIK VAKIFLARINA UYGULANACAK SİSTEM

Genel olarak vakıfların tâbiiyetinin tâyininde hangi sistemin gözönünde tutulacağı hususu Devletler Hususî Hukukunda ihtilâflıdır. Bu konuda iki fikir ileri sürülmektedir.

Bir fikire göre, vakıfların teşekkül yeri sistemine tabi tutulması ve böylece teşekkül ettikleri yer tâbiiyetinde sayılmalarıdır.

İkinci bir fikre göre ise vakıfların tâbiiyeti, iş gördükleri yerin tâbiiyetidir[129]. Yani muamele merkezleri nazara alınmak suretiyle tâbiiyeti tâyin edilmelidir.

Bununla beraber vakıfların (ve bu arada özellikle azınlık vakıflarının) tâbiiyeti konusunda VK'nda açıkça sevkedilmiş herhangi bir hüküm mevcut olmadığı gibi, MK'da dahi herhangi bir hüküm sevkedilmiş değildir.

Öte yandan bu hususta Türk Vatandaşlığı Kanununda[130] herhangi bir hüküm aramağa kalkışmak da hatalı olur. Çünkü, bu Kanun, adından da anlaşılacağı üzere yalnız gerçek kişilerin (fertlerin) tâbiiyetinin kazanılmasına ve kaybına ilişkin hükümleri kapsamaktadır[131].

Nitekim Hicri Fişek de «vakıflara tâbiiyetin hangi esaslara göre verileceği, öteki bir deyimle hangi vakıfların Türk tâbiiyetinde sayılacağı, konusuna açıklıkla cevap veren bir kanun» hükmünün mevcut olmadığını belirttikten sonra, ancak teamüle dayanarak bir sonuca varmak gerekeceğine[132] işaret etmektedir.

---

125) Berki, O.F., age., sh. 130.

126) Berki, O.F., age., 133.

127) Berki, O.F., age., sh. 132-133.

128) Berki, O.F., age., sh. 133

129) Berki, O.F., age., sh. 136.

130) 11.2.1964 (Kabul) T. li ve 403 S. lı Türk Vatandaşlığı Kanunu : V. Tertip Düstur, C. 3, sh. 470.

131) Berki, O.F., age., sh. 136.

132) Fişek, Hicri : Vakıfların Tâbiiyeti ve Osmanlı İmparatorluğundan Ayrılan Arazide Kalan Vakıflarımızın Durumu Hakkında Bir Mütalâa - VGM'ne - Ankara 29.6.1972, Yayınlanmamıştır, sh. 1.

O halde Türk Hukukunda (VK m. 6 ve m. 1'e göre) gerek bir kül halinde tüzel kişilik sayılan mazbut vakıfların, gerek ayrı ayrı birer tüzel kişilik sayılan mülhak vakıfların ve mülhak vakıfların kategorisi içerisinde mütalâa edilen azınlık vakıflarının tâbiiyeti konusunda müesses teamüle dayanarak bir davranışta bulunulabilir. Buna göre, vakıfların (ve etüd konumuzu teşkil eden azınlık vakıflarının) Türk Kanunlarına göre teşekkül etmiş ve merkezleri Türkiye'de ise bunları Türk tâbiiyetinde telâkki etmek gerekir[133]

Görülüyor ki azınlık vakıflarının tâbiiyetini tâyinde teamüle dayanılarak, uygulanacak sistem, teşekkül yeri sistemidir.

Esasen «Osmanlı İmparatorluğu devrinde olduğu gibi, Cumhuriyet devrinde de, Türk hukuku, teşekül yeri sistemine göre tâbiiyet verilmesine eğilimlidir»[134].

Nitekim azınlık vakıfları, Ülkemizde, Osmanlı İmparatorluğu devrinde fermanlarla (ve hükûmet kararlarıyla) kurulmuş, varlıkları ve hukukî kişilikleri de 2762 S. lı VK'nun 1. ve 6/I. m. leriyle tanınmıştır. O halde bu vakıflar tümüyle Türk tâbiiyetini haiz olan vakıflardır.

Ayrıca VK'nun 44. m .si ile Geçici (Muvakkat) m. sinin -A- ve -D- Bentlerinde; azınlık vakıflarının tâbiiyeti konusunda teşekkül yeri sisteminin uygulanmasını haklı gösterecek hükümler de vardır.

Gerçekten VK, m. 44 (f. I, c. 1)'de; bu kanunun yayımı T. inden en az on beş yıl öncesinden beri vakıf olarak tasarruf edildikleri vergi kayıtları, kira sözleşmeleri ve tüzel kişilerin taşınmaz mallara tasarruflarına dair olan 16 Şubat 1328 T. li (geçici) kanunun yayımından sonra tapuya verilmiş defterler ve müesseselerin hesap defterleri ve buna benzer belgelerle anlaşılacak olan yerlerin o suretle vakıt kütüğüne (yani Merkezî Sicil demek olan T.C.

---

133) Berki, O.F., age., sh. 136-137; keza Yörük, Abdülhak Kemal de teşekkül yeri sistemini kabul ediyor. Bu yazara göre : Bütün medenî ülkelerde ve böylece milletlerarası alanda vakıfların tüzel kişiliği kabul edilmiştir. Ancak öteki tüzel kişiler gibi bunların tüzel kişiliklerini tâyin edebilmek için tâbiiyetlerinin belli olması gerekir. Bu tâbiiyetin tâyini ile aynı zamanda kendisine uygulanacak kanun da tâyin edilmiş olur. Vakıflar, kuruluş yeri aynı bir ülkede olmak koşuluyla, «yönetim merkezi ülkesinde bulunan Devlet tâbiiyetini haizdir». Burada vakfın yönetim merkezinin bulunduğu yer kanunu yetkilidir, bundan dolayı, vakfın vücude getirilmesi için, uyulması gereken merasimi, yetkili makamın onaması zorunluğunu, üçüncü kişilerin çıkarlarını, korumak için yapılacak ilânları, tüzel kişinin ehliyetini, işleme ve yönetim tarzını tâyin için bu kanuna bakmak gerekir. Nitekim «Brüksel istinaf mahkemesi, Belçika Kralı Leopold'un Cobourg'da ihdas etiği bir vakıf dolayısiyle 1913 yılında verdiği kararda bu vakfın Almanya'da yapıldığını, Alman makamları tarafından onandığını ve merkezinin Cobourg şehrinde bulunmasını gözönüne alarak Alman tâbiiyetini haiz olduğuna kadar vermiştir» : Yörük, age., sh. 182; Seviğ, M.R. ve V.R. : «Vakıfların tüzel kişiliğinin tanınması hakkında 1 Haziran 1956'da akdedilmiş olan La Haye Sözleşmesi, tüzükte gösterilen merkezin bulunduğu ülkenin kanununa göre teşekkül olayına itibar» etmektedir. : age., sh. 145; Göğer, Erdoğan : Kuruluş yeri sistemi, «vakıflara tâbiiyet verilmesi halinde kullanılmaktadır». : Türk Tâbiiyet Hukuku, Ankara 1972, sh. 182; Uluocak, Nihal Erdener ise teşekkül yeri sistemiyle birlikte muamele merkezi sistemini kabul etmektedir. Yazar bu hususta mevzuatımızda açık bir hükmün yokluğuna değindikten sonra «Kadıköy Mahkemesi bir kararında, 'Türk Kanunlarına göre kurulan bir cemiyetin, Türk sayılması gerektiğine' karar vermiştir. Türk Doktirininde de «Türk Kanunlarına göre kurulup, Türkiye'de muamele merkezi olan cemiyetin Türk sayılması gerektiği' dermeyan edilmiştir. Gerek cemiyetler gerekse vakıflar hakkında bu görüşe katılıyoruz», demektedir. : Türk Vatandaşlık Hukuku İstanbul 1968, sh. 155. Bize göre, bu Yazarın vakıflara ilişkin (olup vakıfları cemiyete benzeterek ileri sürdüğü) görüşünde isabet yoktur. Çünkü, vakıfların Cemiyetler Kanununu ile uzaktan ve yakından hiçbir ilgi ve uygunluğu mevcut değildir. Gerçekten, Türk MK'unda, cemiyetler ayrı, vakıflar ise ayrı hükümlere tabi tutulmuş ve bu hükümlerde birbirlerine şu veya bu biçimde en küçük bir yollama ve bağlamada (atıf ve izafede) dahi bulunulmamıştır. Kaldı ki cemiyet, belli bir amaca yönelmiş kişi topluluğu olarak kabul edildiği halde vakıf, başlıbaşına mevcudiyeti haiz olmak üzere, bir malın belli bir amaca tahsisinden ibarettir.

134) Fişek, Mütalâa, agm., sh. 1.

VGM'ndeki kütüğe) kaydolunacakları hükmü mevcuttur.

VK'nun Geçici (Muvakkat) m. sinin -A- ve -D- Bentlerinde ise mütevelliler veya mütevelli heyetlerinden söz edilmek suretiyle keza bütün vakıfların ve bu arada azınlık vakıflarının da mensup oldukları Vakıflar İdaresine beyannameler vermek zorunluğuna işaret edildikten başka bu beyannameler muhteviyatının belgelere ve teamüllere dayanması şartına da değinilmiş bulunduğundan bu durum, azınlık vakıflarının tâbiiyetini tâyin hususunda teşekkül yeri sisteminin uygulanması gerekeceğine dair biraz önce ileri sürdüğümüz görüşün isabetli olduğunu ortaya koymaktadır[135].

Çünkü bu Bentlerde; şimdiye kadar Vakıflar İdaresine hesap vermemiş olan bütün mütevelliler veya mütevelli heyetlerinin bu kanunun hükümlerinin yürümeğe başladığı 14.12.1935 gününden itibaren üç ay içinde yönettikleri vakıfların mahiyetlerini, gelir kaynaklarını ve bunların harcanış ve ayrılış yerlerini, geçmiş son yılın gelir ve giderlerinin miktar ve türlerini ve mütevelliliğe hangi yetkili merciin seçim veya kararına dayanılarak ve hangi T. ten beri yaptıklarını gösterir bir beyanname düzenlemeğe ve mensup oldukları Vakıflar İdaresine vermeğe zorunlu bulundukları açıklandıktan sonra bu beyannameler muhteviyatının belgelere ve teamüllere dayanmış olmasının ve bu belgeler veya teamüllerin bu kanunun yayımından (13.6.1935 T. inden) önce mevcut ve yürürlükte bulunmasının'da şart odluğuna değinilmektedir.

SONUÇ

Yukarıda yaptığımız açıklamalar ve eleştirdiğimiz görüşler, bizi Türkiye'de mevcut azınlıklara ait vakıfların yabancı birer müessese mi, yoksa birer Türk müessesesi mi oldukları sorununu çömeğe yollamaktadır. Yine yukarıda (I. Bölümde) yabancılarla azınlıklar arasında hiçbir ilgi bulunmadığı kesinlikle belirtilmiştir. Bu durumda azınlıkları müstemin olarak dahi kabul etmek olanağı yoktur. Çünkü müstemin de (II. Bölümde belirtildiği üzere) tüm anlamıyla yabancı demektir.

Gerçekten, Ülkemizdeki azınlıkların durumu, vatandaş durumundan başka bir şey değildir. Ne var ki azınlıklar, Ülkemizde öteden beri yaşamakla beraber yalnız din bakımından ayrı nitelikler taşıyan gruplar meydana getirmektedirler.

Ancak bu nitelikteki azınlıkların, Ülkemizde kurdukları vakıfların da yürürlükte bulunan mevzuatımız karşısında öteki müslüman Türk vakıflarından ayrı bir yönü yoktur. O halde Ülkemizdeki azınlık vakıflarının, yabancı birer müessese olmayıp birer Türk müessesesi oldukları gerçeği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Bu söylediklerimiz bir yana bırakılsa bile (IV. Bölümde açıklandığı gibi) Devletler Hususî Hukuku kuralların göre, bir vakıf nerede kurulmuş, varlığını ve hukukî kişiliğini nerede kazanmış ise, o ülke Devletinin tâbiiyetinde addolunmaktadır.

---

135) Hattâ Fişek, Hicri bu konuda daha da ileri giderek ortada sistem münakaşasına bile ihtiyaç bulunmadığını şöylece belirtmektedir : «Zikredilen sistemlerden hangisi kabul edilirse edilsin Osmanlı İmparatorluğu zamanında kurulmuş olan vakıfların Osmanlı tâbiiyetinde olduğunu kabul etmek gerekir. Zira söz konusu vakıflar Osmanlı Devletinin ülkesi üzerinde kuruldukları için kuruluş yeri sistemine; yönetim merkezleri ve muamele merkezleri yine aynı ülkede bulunduğu için yönetim merkezi veya muamele merkezi sistemlerine göre ve nihayet vakıfların kurucuları, sağlanan sermaye ve yöneticiler Osmanlı menşeli oldukları için kontrol sistemine göre Osmanlı tâbiyetindedirler. Bu bakımdan, sistem münakaşasına girmeğe ihtiyaç kalmaksızın Osmanlı İmparatorluğu devrinde kurulmuş vakıfların Osmanlı tâbiiyetinde olduğunu kabul etmek gerekir». : Fişek, Mütalâa, agm., sh. 1.

Etüd konusu olarak aldığımız azınlık vakıfları da Ülkemizde kurulmuş olup varlıklarını ve hukukî kişiliklerini Ülkemizde kazanmış bulundukların dan, doğal olarak, bunların da Türk tâbiiyetinde olduklarını (ve bu itibarla da birer Türk müessesesi bulunduklarını) kesinlikle söylemek mümkün dür.

Esasen azınlık vakıfları, hiçbir zaman VK'nun hükümleri dışında mütalâa edilmemişlerdir. Çünkü varlıklarını, hukukî kişiliklerini ve mal edinebilmelerini düzenleyen bütün hükümler bu Kanunda mevcuttur.

İşte bu nedenlerledir ki, 5404 S. lı Kanunun yukarıda (Dipnot : 118'de) açıklanan gerekçesinde; azınlık vakıflarının, mülhak vakıflar kategorisinden çıkarıldığı biçiminde tersine söylenmiş olsa dahi biz, bunları mülhak vakıfların tâli bir kolu olarak kabul edip VK'nda yer alan hükümlerin bünyelerine uygun düştüğü oranla haklarında uygulanması gerektiği görüşündeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

— GENEL ESERLER :

AKİPEK, Jale G. : Vakıflar (Türk Medeni Hukuku Birinci Cildin İkinci Cüzüne. B.2, Ankara 1966, Ek), Ankara 1970, (Kısaltılmışı : Akipek, Vakıflar).

ALTUĞ, Yılmaz : Yabancıların Hukukî Durumu, B.3. İstanbul 1968, (Kısaltılmışı : Altuğ).

ANSAY, Sabri Şakir : Türk Tarihinde İslâm Hukuku, B.3. Ankara 1958.

ARSEBÜK, Esat : Medenî Hukuk, C.I : Başlangıç ve Şahsın Hukuku, Ankara 1938 (Kısaltılmışı : Arsebük).

BERKİ, Osman Fazıl , Devletler Hususi Hukuku, Tâbiiyet ve Yabancılar Hukuku C.I, B.7, Ankara 1970 (Kısaltılmışı : Berki, O.F.).

BİLSEL, M. Cemil : Lozan, C. II, Kitap 2, İstanbul 1933, (Kısaltılmışı : Bilsel).

GÖĞER, Erdoğan : Türk Tâbiiyet Hukuku, Ankara 1972.

GÜCÜN, Cevat Abdürrahim : Nazarî ve Amelî Hukuk Davaları, Birinci Kitap, İstanbul 1944, (Kısaltılmışı : Gücün).

GÜNEL, Aziz : Türk Süryaniler Tarihi Diyarbakır 1970.

MERAY, Seha L. : Devletler Hukukuna Giriş, C.I, B.3, Ankara 1968, Kısaltılmışı : Meray, Devletler Hukuku).

MERAY, Seha L. : Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, Takım I,C.I, Kitap 1, Ankara 1969.

MERAY, Seha L. : Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, Takım I,C.I, Kitap 2, Ankara 1970, (Kısaltılmışı : Meray, Lozan Barış Konferansı II).

ONAR, Sıddık Sami : İdare Hukukunun Umumî Esasları, İstanbul 1952.

SEVİĞ, Muammer Raşit; SEVİĞ, Vedat Raşit : Devletler Hususî Hukuku, Yabancıların Hukukî Durumu, C.2, B.4, İstanbul 1970, (Kısaltılmışı : Seviğ, M.R. ve V.R.)

ULUOCAK, Nihal Erdener : Türk Vatandaşlık Hukuku, İstanbul 1968

YÖRÜK, Abdülhak Kemal : Nazarî ve Amelî Devletler Hususî Hukuku, Kitap II, Ecnebilerin Hukukî Vaziyeti, İstanbul 1937 (Kısaltılmışı : Yörük).

II — MONOGRAFİLER VE TEZLER :

BERKİ, Ali Himmet : Vakıflar, B.2, İstanbul 1946, (Kısaltılmısı : Berki, A.H., Vakıflar I).

BERKİ, Ali Himmet : Vakıflar, İkinci Kitap, Medenî Kanunda Tesis ve Vakıflar Kanunu Hükümleri, B.1, Ankara 1950, (Kısaltılmışı : Berki, A.H., Vakıflar II).

İŞERİ, Ahmet : Türk Medenî Kanununa Göre Vakıf, (Tesis) Tez, Ankara 1968, (Kısaltılmışı : İşeri).

Merkezî Hükûmet Teşkilâtı Kuruluş ve Görevleri : B.2, Ankara 1966, (Kısaltılmışı : Mehtap Raporu).

OBUT, Sait K. : Türk Hukukunda Yabancı Hakikî ve Hükmî Şahısların Avnî Haklardan İstifadesi, Tez, Ankara 1956, (Kısaltılmışı : Obut).

III — MAKALELER :

ARMANOĞLU, Fahir H. : Lozan ve Patrikhane, Cumhuriyet Gazetesi, T. 22.4.1965, S. 14626, sh. 2. (Kısaltılmışı : Armaoğlu).

BERKİ, Şakir : Vakfın Mahiyeti, VD, S VIII, Ankara 1969, sh. 1 - 7.

FİŞEK, Hicri : Türkiye'de Yabancıların Aynî Haklardan İstifadesi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 1950, C. VIII, S.3 - 4, sh. 426 - 440. (Kısaltılmışı : Fişek).

FİŞEK, Hicri : Vakıfların Tâbiiyeti ve Osmanlı İmparatorluğundan Ayrılan Arazide Kalan Vakıflarımızın Durumu Hakkında Bir Mütalâa - VGM'ne - Ankara 29.6.1972, Yayınlanmamıştır, sh. 1 - 4. (Kısaltılmışı : Fişek, Mütalâa).

GİRİTLİ, İsmet : Patrikhane, Cumhuriyet Gazetesi, T. 22.4.1964 S. 14269, sh 2.

GÜNERİ, Hasan : Vakıf Sular ve Su Vakıfları, VD. S. IX, Ankara 1971, sh. 67 - 79.

KÖPRÜLÜ, Fuat : Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihî Ehemmiyeti, VD, S.I, B.2, Ankara 1969, sh. 1 - 6.

MARDİN, Ebülulâ : Vakıflar ve Vakıflar İdaresinin İstikbali Hakkında Mütalâaname - VGM'ne - İstanbul 27.12.1949, Yayınlanmıştır, sh. 1 - 10.

METYA Nusret : Ecnebilerin Hukuku, Yeni Telâkkiler, Mukaddime, Tarihçe, Adliye Dergisi, S.8, Ankara 1938, sh. 1216 - 1226. Kısaltılmısı : Metya) .

IV DİĞER ESERLER :

BELGER, Savni : Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, B.2, Ankara 1971, (Kısaltılmışı : Belger).

BERKİ, Ali Himmet : Istılah ve Tabirler, Ankara 1966.

BİLMEN, Ömer Nasuhi : Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, C.4, İstanbul 1969.

Türk Hukuk Lûgatı : Ankara 1944.

V — DERGİLER VE DERLEMELER :

Adalet Dergisi

Ankara Üniversitesi Hukuk

Fakültesi Dergisi

Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi

Muhtelif Lâvıhalar :4 Ekim 1926 tarihinden evel vücut bulmuş olan vakıfların ne suretle idare edileceği hakkında muhtelif Lâyıhalar, Ankara 1933, (Kısaltılmışı : Muhtelif Lâyıhalar).

Resmî Kararlar Dergisi

Revue Générale de Droit International Public.

Şark-ı Karib Umuru Hakkında Lozan Konferansı, 1922 - 1923, Konferansda Tezekkür Olunan Senedat Mecmuası : Takım : 2, C.I, İstanbul 1341 - 1925, (Kısaltılmışı : Senedat Mecmuası).

TBMM Tutanak Dergisi

Vakıflar Dergisi

YAZICI, Hilmi; ATASOY, Hasan : Sahıs, Aile ve Miras Hukuku ile ilgili Yargıtay Tatbikatı, Ankara 1970.

K I S A L T M A L A R

age.	:	adı geçen eser
agd.	:	adı geçen derleme
agm.	:	adı geçen makale
agt.	:	adı geçen tez
B.	:	Baskı
bkz.	:	bakanız
C.	:	Cilt
c.	:	cümle
E.	:	Esas Sayı
f.	:	fıkra
K.	:	Karar
m.	:	madde
MK	:	Medenî Kanun
N.	:	numara
RG	:	Resmî Gazete
RKD	:	Resmî Kararlar Dergisi
S.	:	Sayı
sh.	:	sayfa
T.	:	Tarih
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	:	Türkiye Cumhuriyeti
VD	:	Vakıflar Dergisi
VGM	:	Vakıflar Genel Müdürlüğü
VK	:	Vakıflar Kanunu

BAZI YÖNLERİYLE VAKIFLAR

Osman KESKİOĞLU

Ecdâd yâdigârı olan Vakıflarımız, memleketin her bucağını, güzel birer san'at eseri olarak ölmez âbideler halinde süslemekte olup bunların tarihî ve mimâri değerleri çok üstündür. Bu konuda nice eserler yazılmıştır. Ben bu yazıda Vakfiyelerde ilginç bulduğum bazı hususlara değinmek istiyorum.

Vakıflar Genel Müdürlüğün'de : *Vakfiye, Ahkâm, Evâmir, İlâm* ve sair olmak üzere 30.000 kadar yazılı belge bulunmaktadır. Çok kıymetli bir hazine teşkil eden bu belgelerin çoğu Türkçedir. Arapça vakfiyeler 2.000 kadardır. 1 de farsça vardır. Bunlarda insanın düşünebildiği çeşitli hayır işleri öngörülmüştür. Vakıfların her cephesi, insanlık çapında bir varlık demektir. Her türlü hayır işlerini içine alır. Çok geniş olan bu konulradan bir kaçına işaret edelim :

Fakirlere, dullara, öksüzlere, borçlulara para yardımı yapmak, öğrencilere elbise ve yemek vermek, evlenecek genç kızlara çeyiz hazırlamak gibi her günün ihtiyaçları yanı sıra efendileri azarlamasın diye kâse, bardak gibi kapkacak kıran hizmetçilere verilmek üzere para vakfı yapan hayırsever, insanlık duygusu canlı kişiler vardır. *Selçuk Hatun,* bıraktığı vakıf bahçe ve tarlaya her yıl muhtelif cinsten 100 meyva ağacı dikilmesini şart etmiştir[1] *Abdullah oğlu Hacı İbrahim.* Yenicamide duran leylekler için, yılda 100 kuruş yem parası vakıf etmiştir[2]. *Beyazıd II,* Vakfiyesinde vâizlerin halka dinî hakikatları anlatmalarını, İsrâiliyât ve hikaye söylemekten kaçınmalarını şart kılmıştır[3]. *Hüsrev Paşa kavasbaşı Ahmet Aga :* hizmetinde bulunan Vasil oğlu Kosti'ye hayatta olduğu sürece yılda 600 kuruş verilmesini şart etmiştir[4]. *Yorgancı İsmail Çelebi,* Beykozdaki tekkeye vakfettiği mandırada çalışan esirlerin münasipleriyle evlendirilmesini şart koşuyor ve «Gence karı, karıya genç tezviç olunmaya ve evlâdları dahi üslüb-ı mezkür üzere tezviç oluna» diyerek gençlerle yaşlıların evlendirilmesine gönlü razı olmuyor ve bu gönül işine dikkat ediyor. Vakfa 10 yıl hizmet ettkiten sonra her birinin âzâd edilmesini söylüyor[5].

Bu gibi insani yönleri yanı sıra Vakfiyeler dil bakımdan ayrıca bir önem taşırlar. Vakfiye önce Allaha hamd ü sena ile başlar, sonra Haz. Peygambere salât ü selâm getirilir. Sonra *DİBÂCE* denen kısma geçilir. Bu kısım vakfiyeyi yazanın edebî kâbiliyetine göre uzun veya kısa olur. Yazan kişi burada bütün sanat kabiliyetini göstermeye, yazı meharetini ortaya koymaya çalışır; kelime zenginliği, hayal genişliği burada ortaya çıkar. Bu kısımın incelenmesi, dilin gelişmesini göstermesi bakımından önem taşır. Bunlara göz atıldığı zaman görülür ki,

---

1) Vakıflar G. Müd. Arşivi, Defter No: 1862, s. 258.

2) Vakıflar G. Müd. Arşivi, Defter No: 610, s. 244.

3) Vakıflar G. Müd. Arşivi, Kasada 58 no. lu Vakfiye.

4) Vakıflar G. Müd. Arşivi, Defter No: 583, s. 81.

5) Vakıflar G. Müd. Arşivi Deft. No : 741, S. 54 - 75.

Türkçenin târihî seyrine ayak uydurarak eski Vakfiyelerde sâde ve açık bir dil kullanılmış, sonraları dil ağdalaşmıştır. Hele muhayyilesi işleyenler, edebiyât yapmak için ne süslü kelimeler, ne ağdalı terkipler kullanmışlardır. Vakfiyelerin baş taraflarında eski edebiyât kurallarına göre sanayi-i lefziye denen kelime hünerlerini göstermek ve Vakfiye üslübuna örnek vermek için III. Muradın kızı *Aişe Sultan* Vakfiyesinin baştarafını okuyalım:

«Hamd-i bî-had ve şükr-i lâ-yuad ol mâlik-ül-mülk-i vel-melekût, sâhib'-ül-azamet-i vel-ceberût, vâkıf-ı hâl-i ins ü cân, râzık-ı mahlûk-ı her dû cihan... üzerine olsun ki» Cümleler ve terkipler böyle devam eder. Salat ü selâm kısmı da şöyle başlar :

«Ve sad hezâr salavât-ı zâkiyât ve teslimât-ı vâfiyât ol sâhib-i Havz-ı mevrûd ve mükîm-i Makam-ı Mahmûd. Fâtiha-i nusha-i dîn-i metîn, hâtime-i silsile-i mürselîn, seyyidül-kevneyn ve resûlüs-sekaleyn, sultân-ı ketîbe-i enbiye[6]...»

Şu satırlar ise nisbeten daha sâdedir : Dünya dar-ı karâr ve mevtın-ı pâyı-dâr değildir. Keremi mekre maklûp, lezzeti zehre mashûp, rahmeti zahmet, mehabbeti mihnet, balı bela, ikbâli lâ-bekâ, dirheminin sonu hem, âleminin neticesi elem, dinarında nar, gülzârında zâr nümâ ve âşikârdır.» Eski yazıda rahmet-zahmet, mehabbet-mihnet kelimeleri aynı yazılır; dirhem, âlem kelimelerinin başı atılınca gussa, anlamına, hem-elem kalır, dinâr kelimesi de ateş anlamına nâr, güllük demek olan gülzârın sonu da inilti anlamına zâr ile biter. Yazıda işte böyle kelime oyunları büyük bir ustalıkla devam edip gider.

Şu satırlar da aynı şeyi görüyoruz : «İzzeti azlinden ayân, zilleti lezzetinden nihân, safası cefâ ile meşûp, gınası anâ ile meshûp olup ahırul-emir siyab-ı sebat dest-i gamla çâk ve beden-i vücûd âkıbet hâk olur.»

Daha eski vakfiyelerde dil sade, cümleler kısadır. Kişi adlarının öz Türkçe olması da dikkati çeker. *I. Selimin* 946 H. tarihli vakfiyesi böyledir. Oradaki adlardan bazıları şöyledir : Turahan, Suyaktı, Aslıhan, Eglence, Kara, Güvendük, Timur, Işık, Eroğlu, Satı, Umut, İne, Eynel, Aydın, Satılmış, Turmuş, Dedebali, Aytoğmuş, Alagöz, Kurd, Saltık, Karaca, Etmekyemez, Aykut, Taptuk, Balaban, Turgut, Oruc, Arslan, Turbali, Deniz, Gündüz, Evren, Tugrul, Bayramlu, Sungur, Sevinç, Aykıt, Kulaguz, Turhan, Yağmur...» (*)

Amasya'da *Bülbül Hatun*'un 917 H./1511 tarihli vakfiyesinde lisan sade olduğu gibi eşya fiyatlarını göstermesi bakımından da önemlidir, bu itibarla bazı kısımlarını aktaralım :

«... Mübarek Receb ayının evâilinde salbesâl on nefer yetime bir kat giysi ede, şol hesap üzere kim birer kaftan 30 akça, gönlük (gömlek) 15 akça, ve kuşak 10 akça, ve külah 3 akça, ve iki çift papuç 10 akça ki yirmi akça olur, on nefer yetimin akça hesabı üzere 700 akça olur, mütevelli olan kimesne alıvere. ... Hizmeti kâse üleştirdikten sonra mutfak kâselerini cem'-ede, yuya pak ede ve aş kazganını in-

6) Vakıflar G. Müd. Arşivi, kasada mahfuz 86 nolu Vakfiye.

(*) Güzel yurdumuzun bir ili olan Kırklareli'nde, bu bereketli toprakları alırken şehid olan akıncılardan 40 tanesinin mezarları bir yere toplanıp adlarına bir anıt yapılmıştır. Şehre hâkim bir tepeye yapılan bu anıtın üzerine bu kırk şehidin adları konmuştur. Kırklareli bu namı onlardan almıştır.

«Kırk kimse ki şehid oldu bu yerde,
O nam ile yad olundu bu belde,»

Bu şanlı şehidlerin hemen hepsinin adı öz türkçedir. Eskiden kişi adlarının Türkçe olduğunu burada da görüyoruz. Bu mübarek şehidlerin rahmetle anılmasına vesile olsun, bu konuda bir belge daha bulunsun diye adlarını buraya, anıttaki sırayla yazıyorum :

Saltık, Balaban Kılıçarslan, Satılmış Demirhan, Yahşi, Akçahan, Durmuş, Kayahan, Sungur, Karacakaya, Umut, Koğan, Samsa, Oymak, Aydın, Doğan, Uysal, Sandemir, Palatekin Kıranvişit, Şahver, Harzem (Akaalp) a, Mizaalap, Haltekin Muzatılmış, Yıldırım, Karaca, Gökçe, Murad İlhan tuğ, Satılmış, Yıldırım, Karaca, Gökçe Murad İlhan Habip, Merza, Tekçe, Akagün, Maksud, Demirali Çavuş, Mehmet.

dirip bindirmeğe muavevet ede. İki nefer ekmekçilerin birer buçuk akça vazifeleri ola... ve suyoluna hizmet eden kimsenin yevmi iki akça ve yılda bir müd buğday ola. Un için buğday alanlar iki neferdir yevmi iki akça, ... Ve bunlardan gayrı aştan ve etmekten her ne artarsa pirezenlere (kocakarılara) vereler ve *dahi şol yetimlere vereler* ki atası ve anası olmayu.» 6a

İmarette yapılacak ekmeklik un miktarı ve buğday fiyatı da şöyle anlatılıyor : «Batman hesabı üzere iki bin dörtyüz yetmiş sekiz batman un olur, her kırk sekiz batmanı bir müd hesabı üzere ellibir müd on buçuk kile buğday olur, her müd yüzer akça hesabı üzere 5162 akça olur... Yevmi iki batman et yılda yediyüz seksen batman olur, birer akça hesabı üzere 4248 akça olur. ve buğday aşına her gün üç çeyrek buğday, yılda onüç müd beş buçuk kile olur, her müd yüzer hesabı üzere 1327 buçuk akça olur.»

Diğer gıda maddeleri de şöyle sıralanır : Piyaz yılda iki müd yüz seksen akça, ve sebzeha günde buçuk akça, bir yılda yükseksen akça, odun her gün üçbuçuk haml, her yükü ikişer akça ve bir rubu hesabınca yılda 1230 hamil ve semeni 2780 akça olur... Kayısı altı vukye sekiz akça, âlûyi-siyah (erik) altı vukye yedi akça, incir buçuk batman dört akça, ve badem iki teki altı akça, ve zağferan on akça, nişasta sekiz vukye sekiz akça, her vukye sekiz akça, her vukye vezinde ikiyüz dirhem aşure taamının harcı görüle : hınta iki dir... Muharrem ayının onuncu günü kile on akça, ve asel iki batman yetmiş iki akça ve pekmez iki batman yirmi akça ve kişt iki batman altı akça, ve incir bir batman sekiz akça, ve kayısı bir batman onbeş akça, ve badem iki teki altı akça, ve bakla bir kile sekiz akça, ve nohud iki çeyrek altı akça...» 633 No. lu defterde kayıtlı *Ömer Avni*'nin 1068 tarihli vakfiyesinde ise bazı fiyatlar şöyledir : 1 kile buğday 1 akça, vukye hesabıyla 1 bögrülce 3 akça, nohud 3 akça, üzüm 5 akça, zerdali 6 akça, armut 4 akça, incir 6 akça, şamfıstığı 12 akça, badem 16 akça, erik 6 akça, fındık 5 akçadır.

III. Mehmedin kızı *Hümâşâh Sultanın* 978 h/1570 M. tarihli vakfiyesi de bazı yönleriyle ilgi çekicidir. Dil sade, konu ilginçtir. Bazı bölümlerini okuyalım : «Ve dahi oğullarıma ve kızlarıma herbirine hâli haytımda bazı esbablar (geçimlik) bildirmişem, her birinin sandıklarında ve anbarlarında ve dolaplarında, kendü dest-i hattımla isimlein yazup bağışladım, adların basdurdum. Vedahi oğullarımın her birine serâser ve duhay kaftanlar ve nimtenler, ve murassa hançerler ve kemerler ve sorguçlar ve murassa dilbent ağaçları ve murassa, at rahtları (takım) ve gümüş rahtları ve bilcümle cevâhir aletleri, ne ki var ise ve sırma yorganlar ve sırma nimtenler ve sırma nihaliler ve sırma abayi ve yelekler ve gümüş sırma minderler ve yastıklar ve serâser altunlar ve kadifeler ve kürkler ve sırma sofralar ve üçerleme işler ve yorganları, muhassalâ her birine dahi hali hayatımda bağışlamışam, her birinin ellerine teslim edip anlar dahi kabız eylemişlerdir, nakir ve kıtmir sandıklarında ve dolaplarında ne ki var ise cümle anların haklarıdır, kimesne dahlü taarruz eylemesün Hâli haytım da bildürdüğüm ne ise her birinin sandıklarında ve dolaplarında ve koyunlarında, her birine bağışladığım ne ise cümle kendülerinde mevcuttur...»

«Ve kızlarımın dahi her birine hâl-i hayatımda kadife altınlı ve sade kumaşlar ve bazı esbablar bildirmişem, anların dahi her birinin koynunlarındadır ve sandıklarında ve dolaplarındadır. Altın bilezikler, zülüflükler, inciler ve murassa çaprazlar ve mu

6a) Vakıflar G. Müd. Arşivi. Defter No : 734.

7) 3 akça 1 para eder, 40 para 1 kuruştur. 1 Vukye yarım okka yani 200 dirhemdir. Teki bir nevi tartıdır.

rassa kemerler, istefanlar ve inci makbul ve arakıyeler ve serâser kaftanları ve nimtenleri ve kürkleri ve sırma rükünleri ve arakıyeleri ve cevâhir aletleri muhassalan herbirinin sandıklarındadır. ve serâser kadife minderler ve yastıkları ve kadife seraser yorganları ve nihaliler ve altın gümüş sırma işleri, altın ev gümüş sırma yorganlar ve minderler ve halılar ve keçeler ve seccadeler ve zarlar ve pulları, gümüş cihaz esbabları bilcümle her birinin sandıklarında ve anbarlarında alelinfirad kendü dest-i hattımla isimlerin yazıp yapıştırdım ve her birinin ellerine teslim edip virmişem ve cariyelerin dahi tayin edüp bağışlamışam, anlar dahi kabz etmişler...»

«Otuziki nefer câriye ve sekiz nefer kapıoğlanlarından maada mevcut olan eğer büyük, eğer küçük câriyelerden ve kapıoğlanlarından kim varsa, birisi âzat değildir. Cümlesi oğullarımın ve kızlarımın mülki mahzıdır. Nice murad ederlerse öyle üleşürler, kimse aralarına girmeye ve incitmeyeler. Yarın kıyamet gününde Hak Hazreti davacıları olsun. Herkim benim vasiyetim yerine getirmez ise Hazret-i Hakka saldım. Yarın Arasat gününde iki elim yakalarında olsun. «Ve dahi vefatımdan sonra benim oğlanlarımı ve kızlarımı eğer küçük ve eğre büyüktür kimse evine almasun, ruzi mahşarde elüm yakalarında olsun. Birisi evladımı esirgeyüp evine almasunlar, eğer validem ve eğer akrıbalarım ve saire vereselerim, birisi evlâdımdan birini terahhum edüp almasunlar ya kendilerine vakfeylediğim evlerde sâkin olsunlar. Evlâdımdan birisi evlerinden çıktuğuna rizam yoktur. Oğullarım büyük olup evlenmek murad edinürler ise evleneler, kendülerine vakfettiğim evlerde olan, dilerse başka eve çıkalar. Ve eğer kızlarım dahi büyük olup ere varmalu olurlar ise bir can evlerine olup çıkarmayalar. Yine kendülerinin evlerinde ere varup oturalar. Başka eve çıkmak dilerlerse çıkalar.»

Ölümünde yapılacak töreni de şöyle açıklayor: «Ve kabre alup giderken yollarda: Eyü Hatun derlerdi, Allah Tealâ ana rahmet eylesün ve andan razı olsun deyü nida etmek için üç nefer kimseye üçyüz akça vireler ...ve meyyitimi zinet etmiyeler, Allahın buyruğu ve Peygamberin sünneti üzere herhen Kâbei şerife örtüsünü örteler. Başım üzere ayruk sade makrama koyalar, nakşı olmaya. Vefat gününde ikibin beşyüz akça sarf edüp kabrim kurbunda beş sığır kurban edeler ve fukaraya ve mesakine üleştireler. Ve ol günde taama üçbin akça sarf edüp sulahaya ve ehli Kuran ve fukarâ ve ehli zındana üleştireler... Yedinci günde ve kırkıncı günde ve yıl başında üslûbı sâbık üzere hatimler okutup sadakalar ideler. Ve taam pişirüp fukaraya ve sulehaya ve ehli Kuran ve ehli zındana üleştireler.»

Bir çok vasıyeti içine alan bu vakfiye saraydakilerin kullandıkları eşyayı gösterme bakımından önemli olduğu kadar dilinin sadeliği ile de ayrı bir önem taşır. Kelimelerin çoğu Türkçedir. Oğlum, kızım demek kaba sayılıp mahdüm ve kerime, hatta câriyeniz diyenler çoktur. Halbuki bu hanım: oğullarım ve kızlarım diyor. Taksim ve tevzi, kullanmayor, üleştireler, diyor. Allah'ın emri yerine buyruğu diyor «Herkim benim vasıyetim yerine getürmez ise Hazret-i Hakka saldım. Yarın arasât gününde iki elim yakalarında olsun» ifadesindeki içten akan sâdelik, dilden dökülen akıçılık ne tatlı. Keşke herkesin dili böyle tatlı ve sâde olsaydı, dil bu güzelliğini sürdürseydi. Keşke bu hayır sever hanım, vasıyetini tutmayıp bozanların yakasına yapışacağını söylediği gibi, kullandığı sade anadilini bozanların da yakasına yapışacağını söyleseydi. Yüce Tanrı kendisine bol bol rahmet etsin, nur içinde yatsın.

VAKFİYELERDE BİNALARIN TAMİRATI İLE İLGİLİ ŞARTLAR VE BUNLARA UYULMASI

Ömür BAKIRER

Vakıfların hukukî, iktisadî, sosyal ve dinî yönleri incelenirken bu tesislerin XIII. yüzyıldan itibaren mimari eserlerimizin kuruluşlarında önemli rol oynadıkları, mimarlara ilham ve yön verdikleri sık sık belirtilmiştir[1]. Ancak, sosyal hizmetler için vakfedilen binaların yapılışlarını takip eden yıllarda ayakta kalabilmelerinde vakıf malı oluşlarının olumlu etkisi üzerinde az durulmuştur[2].

Vakıflarda amaç, kamu hizmetlerine yöneltilmiş olan tesisin uzun yıllar devam edebilmesi olduğuna göre, bu hizmetlerin yerine getirileceği vakıf binaların korunmaları da vâkıfın önde gelen arzusudur. Bu bakımdan vakfiyelerde tesisin gelir kaynakları etraflı şekilde tasvir ve tespit edildikten sonra, gelirlerin sarfına, vakfın nitelik ve amacına, yönetim ve işleyiş şekline ait esaslar arasına binaların devamlı tamir ve bakımını öngören şartlar da konmuştur. Vakfiyelere ilâve edilen bu şartlar ve şartların değişmezliği için alınan tedbirler sayesinde vakıf malı, dolayısıyla da sahipli, gayrimenkûl eserler, orijinal özelliklerinin bir kısmını kaybetseler dahi, zamanımıza kadar gelebilmişler, vakıf malı olmıyanlar ise sahipsizlik nedeniyle yeteri kadar korunamamışlardır[3].

Vakıf malı oluşlarının eserlerin yaşantılarına ne gibi etkileri olduğunu araştırmak amacıyla yapılan bu çalışmanın ilk kısmında XIII. ve XVIII. yüzyıllar arasında düzenlenen vakfiyelerden şimdiye kadar tercüme edilerek yayınlanan bir kısmı örnekleme için kullanılarak XIII. ve XIV. yüzyıl vakfiyeleri ve XV. yüzyıdan itibaren hazırlanan vakfiyelerdeki tamiratla ilgili şartlar incelenmiştir. Çalışmanın ikinci kısmında ise vakfiyelerdeki bu şartlara nasıl uyulduğunu ve ileriki yıllardaki uygulamaları açıklıyabilecek bazı arşiv vesikaları üzerinde durulmuştur.

---

1) Kunter, H. B., «Türk-İslâm eserlerine vücut veren manevi amiller», **Vakıflar Dergisi**, VIII., Ankara, 1969, s. 9-13; Ayrıca bu konuda Vakıflar Dergisi'nin birinci sayısından itibaren F. Köprülü, A. H. Berki, H. B. Kunter tarafından yayınlanmış çeşitli makaleler mevcuttur.

2) Kunter, H. B., «Türk Abidelerinin idare, muhafaza, bakım ve onarımı mevzuunda tatbik edilmiş olan esaslar», **I. Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1959, Kongreye sunulan Tebliğler, Ankara, 1962, s. 263-267; konuya ilk defa dikkati çekmiştir.

3) Mumcu, A., «Eski Eserler Hukuku ve Türkiye», **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi** Cilt XXVI Sayı 3 4 Ankara 1969, s. 66-67; 1869 tarihli İlk Asar-ı Atika nizamnamesi yapılıncaya kadar eski eserlerin hukukî durumları tamamen Fıkıh eserlarına terkedilmişti. Fıkıh hükümlerine göre taşınmaz eserler ya vakıflara, ya özel kişilere veya devlete aittir. Mevad arazi üzerinde bulunan taşınmaz mallardan da, o arazi ihya yoluyla iktisab edilmemişse, herkes faydalanabilir. Bu hallerde eski eserler için pek elverişsiz bir durum ortaya çıkmaktadır:

a) Taşınmaz eski eser Devlete ya da özel kişilere ait olursa, onların bu mallar üzerinde her türlü tasarruf hakları vardır.

b) Mevad arazi üzerinde ve kimseye ait olmıyan taşınmaz eski eserler rahatça sökülür bozulabilir.

c) Yalnız vakıf mallar kısmen iyi durumdadır. İslâm vakıflarına ait binaların bakımı, korunması, vakfın elindeki maddi imkânların devamı süresince garantiye alınmış sayılabilir.

XIII. ve XIV. YÜZYIL VAKFİYE LERİ :

XIII. ve XIV. yüzyıllarda tesis edilen vakıflara ait vakfiyelerin az bir kısmı zamanımıza kadar gelebilmiş, bunların da bazıları neşredilmiştir. Mevcut örneklerde vakfedilen binaların tamiri ile ilgili şartların bulunuşu, binaların korunması ve devamlı olarak kullanılabilmeleri için erken devirden itibaren tedbirlerin alındığına işaret etmektedir. Bunu en erken, Sivas'ta 614 H/1217 M. tarihinde yapılan, Keykâvus Darüşşifasının 617 H/1220 M. tarihinde tanzim edilen vakfiyesinde izlemek mümkündür[4]. Burada Darüşşifanın yerinin tarifi, yapılış ve işleyişine ait esaslar ve vakfedilen arazi belirtildikten sonra vakıf araziden gelecek gelirin nasıl sarfolunacağı hususunda konulan şartların ilk maddesinde :

«Hasılat evvelâ mezkûr evkafın imaretine, yıkılan birşey olursa binasına, harap olan kısmın tecdidiyle lâzım gelen tamirat ve ıslâhta ,haceti hissolununca gallatı vakıf tezyidine sarfolunur[5].» Denilerek Darüşşifa binasının devamlı bakım ve korunmasına öncelik verilmekte ve ancak bundan artan gelirin vakfa yeni arazi almağa sarfedilebileceği belirtilmektedir.

Aynı nitelikte bir şart Selçuklu vezirlerinden Celâlettin Karatay'ın 643 H/1245 M. ve 645 H/1247 M. tarihlerini taşıyan Karatay Kervansaray'ı vakfiyesinde de mevcuttur[6]. Vakfiyenin ilk kısmında vakfa gelir getirecek arazi açıklandıktan sonra gelirin nasıl ve nerelere sarfedileceği konusunda :

Madde 145 : «Daima mütevelli elinde bulunan mezkûr vakıflardan hasıl olan gelir önce zikredilen vakıfların imarına ve yıkılanın yapılmasına, bozulan binanın tamirine, zaruri olan zıraî aletlerin alınmasına ve vakfın gallesinin artmasına, sonra da her hangi bir zaman icap ederse hanın ve yıkılmış olan binanın tamirine sarfedilsin» denilmekte ve bunu takip eden madde 146'da imardan sonra artan gelirin ne yolda kullanılacağı açıklanmaktadır[7].

Celâlettin Karatay'ın 651 H/1253 M. tarihinde, Antalya'daki Karatay Medresesi için, düzenlediği vakfiyesinde[8] ise :

Madde 40 : «Gelir ve mahsulden ilk önce vakıfların muhafazası ve imârına eğrilen ve yıkılanın tamirine ve şüphesiz yıkılmış binaların tanzimine, geliri istihsal edenlerin, amele ve reislerin ücretlerine sarfetmekle başlanır; sonra bundan artandan adı geçen medresenin imârına, yıkılanın yapılmasına, açılan gediklerin tamirine sarfedilir» şartı ile medresedeki vazifelilere ödenecek maaşlardan önce tamirat masrafları konmuştur.

Yine XIII. yüzyıl vezirlerinden Sahip Ata Fahretin Ali'nin Sivas'ta yaptırdığı Gök Medrese'nin 678 H/1279 M. tarihli vakfiyesinde; medrese, mescid ve minare mamur bulundukça vakfedilen araziden gelen gelirin bunların tamir ve termimine sarfedileceği ve ancak tamir edilemiyecek şekilde yıkılırsa fukaraya dağıtılacağına ait bir madde mevcuttur[10].

---

4) Çetintaş, S., **Sivas Darüşşifası**, İstanbul, 1953, s. 44 - 45.

Cevdet, M., «Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi», **Vakıflar Dergisi**, I., Ankara, 1938, s. 35-39; Vakfiyenin halen Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivi, 1283 No. lu Anadolu Defterinin 290. sahifesinde kayıtlı olan sureti asıl vakfiyenin yarısıdır ve 619 H/1222 M. tarihinde tescil edilmiştir.

5) **İbid.**

6) Turan, O., «Selcuk Devri Vakfiyeleri; Celâlettin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri», **Belleten**, 1948, sayı. 45, s. 51, 84, 109-113.

7) **İbid.**, s. 113.

8) **İbid.**, s. 71-83, 139, 143; 651 H tarihli vakfiyenin 652 H ve 660 H. de yapılmış zeyilleri de mevcuttur.

9) **İbid.**, s. 142.

10) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter 2114, sahife 649, sıra 79'da kayıtlıdır.

Görüldüğü gibi XIII. yüzyıla ait bu dört vakfiyede de harcamaların en başına binanın devamlı bakımı için yapılacak masraflar konmuş, ancak bu husus ayrıntılara gidilmeden genel bir ifadeyle belirtilmiştir. Bu nedenle de tamirat işlerine ne kadar harcanacağı, bu işlerde görevlendirileceklerin sayısı ve devamlı olarak vazifelendirilip vazifelendirilmedikleri anlaşılmamaktadır. Halbuki, bahsi geçen vakfiyelerde, vakfedilen yapılarda vazifelendirilecek din görevlileri ve idarî personelin sayısı ve bu hizmetlerine karşılık alacakları maaşlar tek tek sıralanmıştır. Celâlettin Karatay'ın Kervansaray vakfiyesinde, Kervansarayda görevlendirilecek mütevelli, nazır, imam, müezzin, hancı, hamamcı ve hatta ayakkabı tamircisinin işlerinden anlıyan kimseler olmaları şart koşulmuş ve alacakları maaşlar tespit edilmiştir[11]. Yine Karatay'ın Medrese vakfiyesinde müderris, müezzin ve öğrencilerin ne kadar maaş alacakları, dağıtılacak yemeklerin cinsi ve miktarı açıklanmıştır[12]. Personel için bu kadar ayrıntılı bilgi verildiği halde tamirat işleriyle uğraşacak kimselerin sayı ve maaşlarının belirtilmemesi, muhtemelen devamlı bir kadro bulunmadığı, ve ancak tamirat icap ettikçe bu elemanların vazifelendirildiği kanısını vermektedir.

Aynı tutum XIV. yüzyılda Karamanoğlu Ali Bey ve Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından hazırlanan iki vakfiyede de mevcuttur. Karamanoğlu Ali Bey'in vakfiyesinde Niğde'deki Ak Medrese'de görevlendirilecek personel[13]; İbrahim Bey'in vakfiyesinde ise Karaman'daki mescid, imaret ve dar-ül kurra'dan meydana gelen külliyede vazifelendirilecekler için geniş izahat bulunmasına karşılık tamirat konusunda sadece genel bir şart konmakla yetinilmiştir[14].

Osmanlı devletinin kuruluşundan sonra ilk defa geniş imar faaliyetlerine girişerek vakıflar kurmağa başlıyan Sultan Orhan'ın 761 H/ 1359 M. tarihli Bursa'daki zaviyesine ait vakfiyede[15], tamiratla ilgili şartlar biraz daha ayrıntılıdır. Sırf onarım masraflarını karşılanmak için bazı köyler, han, hamam, dükkân, değirmen, bağ ve bostan gibi gelir getirecek vakıflar yapılmış, bunlardan gelen gelirin tamir ve termine

---

11) Turan, O., op cit., s. 51-113.

12) İbid.

13) Uzunçarşılı, İ. H., «Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi», **Vakıflar Dergisi**, II., Ankara, 1942, s. 45, 60, 81; Vakfiyenin aslı Topkapı Sarayı kütüphanesindedir. 818 Rebiülevvel'inin ortasında (26 Mayıs 1415) tertip edilerek, 819 Cemaziülâhiri sonunda tasdik edilmiştir. Vakfiyede, medresenin yeri, medresede vazifelendirilecek personel, öğrenci sayısı ve medreseye gelir getirecek arazi ve binalar belirtildikten sonra «Vâkıfı mezkûr şöyle şart ettiki evkâfın iradından hasıl olan menafi evvelâ akaratının rekabe ve asıllarının bakasını tamir edecek ve menfaatinin teksirine hizmet edecek cihetlerine sarfolunur» şartı ile tamirat masrafları en başta gelmekte ve ancak bundan arta kalan gelirin kandil, kilim v.s. almağa sarfedilebileceği açıklanmaktadır.

14) Uzunçarşılı, İ. H., «İbrahim Bey'in Karaman İmareti vakfiyesi», **Belleten**, 1939, sayı. 1, s. 56-127; Biribirine bağlı ve aynı vakfa ait ikisi mufassal diğerleri küçük altı vakfiye şeklindedir. İkisi 834 H/1432 M., diğerleri 843 H/1440 M., 849 H/1446 M., 870 H/1465 M., 851 H/1447 M., tarihlidir. İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi, evrak kısmında 5318 No'da kayıtlı olup, halen Türk-İslâm Eserler Müzesindedir. Vakfiye'de tamiratla ilgili olarak, vakfın iratlarından hasıl olacak varidat, evvelâ imaretin tamir ve termimiyle noksanlarının ikmâline sarfedilecek, saniyen hamamların, değirmenlerin, sair aksaklıkların muhafaza ve bekâsına ve menfaatinin devamına hasronulacak» şartı mevcuttur.

15) Ayverdi, E. H., **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**, İstanbul, 1966, s. 63; Sultan Orhan'ın Bursa'da inşa ettirdiği cami, medrese, imaret, türbe ve bunlara gelir getirecek dört hamam ve han için hazırlanmış beş vakfiye mevcuttur. Bunlardan 761 H tarihlisi esas, 802, 826, 896 H. tarihlerinde hazırlananlar ise tadil edilmiş şekilleridir ve hepsi ileriki bir tarihte Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu vakfiyede, diğerlerinin aksine, yalnız mütevelli kesin olarak tayin edilmiş, diğer vazifeliler hakkında şartlar umumi olarak konmuş, sayı ve maaşları belirtilmemiştir.

Berki, A.H., «Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı», **Vakıflar Dergisi**, V., Ankara 1962, s. 127 - 129.

harcandıktan sonra arta kalan kısmının zaviyede görevli kimselerin ihtiyaçlarına sarfolunacağı ve zaviye tamamen harap olursa fukaraya dağıtılacağı belirtilmiştir. Ancak burada da, öncekilerdeki gibi, ne tamirata harcanacak para miktarını ne de çalışacakların sayı ve maaşlarını öğrenmek mümkündür.

XV. — XVIII. YÜZYIL VAKFİYELERİ :

XV. yüzyıldan itibaren düzenlenen vakfiyelerde konunun daha iyi saptandığı, şartların ayrıntılı olarak tespit edildiği görülmektedir. Aşağıda tamiratla ilgili şartlarını açıklıyacağımız bu vakfiyelerin bir kısmı sultanlar bir kısmı devrin ileri gelen devlet adamları tarafından tesis edilmiş, yeni şehirlerin ve şehirlerde yeni merkezlerin kurulmasına hizmet etmiş geniş çapta vakıflara aittir. Dinî ve hayrî hizmetler için yapılan cami, medrese, imaret gibi yapılara gelir temin edecek han, hamam gibi ticarî müesseleri de kapsıyan bu vakıflarda muhtemelen idarî aksaklıkları önlemek amacıyla tesisin nasıl işleyeceği konusunda tespit edilen şartlar bütün ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Muhtemelen aynı nedenle tamirat konusunda da daha etraflı bilgi edinmek mümkündür. Bu vakfiyelerin bazılarında sadece tamirata ne kadar harcanacağı, bazılarında bu harcamaların hangi binalara yapılacağı tespit edilmekle kalır. Bir kısmında ve özelikle Selâtin vakıflarında ise devamlı hizmetliler kadrosunda, tamirat işlerinde görevlendirilecek, mimar ve diğer sanat erbabının sayıları ve gündelikleri de belirtilmiştir.

a. Tamirat işlerine harcanacak para miktarının belirtilmesi :

Tamirat işlerine harcanacak para miktarı ve bunun hangi şehirlerdeki binalar için kullanılacağı ilk defa Zağanos Paşa vakfiyesinde belirtilmiştir Zağanos Paşa'nın 866 H/ 1460 M. tarihli ve ölümünden sonra varisleri tarafından hazırlanan vakfiyesinde[16], bu husus şu şekilde açıklanmaktadır :

«Ve kezâ Balıkesir içinde hamama, cami'i şerife ve imarete ve diğer mahallere akan su mecralarının ve kendi imareti ve camiinin tamir ve terminini ve Balıkesir tevabiinden Eftelye karyesi kürbündeki hamamın tamirini ve Germiyan vilayetinde Kula kasabası haricindeki su mecrasının meremmetini ve Sofya beldesi yanındaki hamamın ve Filibe beldesindeki camiin tamir ve termimleri için lâzım gelen masarif kendilerine mahsus zevaide münhasır kalmayıp nerede bulunursa bulunsun bütün evkâfın zevaidinden temin edilmesini şart eyledi. Ve yine muhammedi dirhem olmak üzere sülus malından yüzbin dirhem vasiyet eyledi[17]»

b. Tamirat işlerinde görevlendirilecek mimar sayısının belirtilmesi :

İncelenen vakfiye örnekleri arasında ilk defa Yıldırım Beyazıd'ın 802 H/ 1400 M. tarihli vakfiyesinde tamirat masrafları için günde iki dirhem ayrılacağının belirtilmesi yanısıra binaların tamirine tayin edilen mimar sayısının ve alacakları maaşların da tespit edildiği göze çarpmaktadır. Vakfiyeye konulan şarttan tamirat işleri ile uğraşacak iki mimar tayin edildiği ve bunların herbirine günde iki dirhem ve her ay bir müd buğday tahsis edildiği anla-

16) Berki, A. H., «İslâm'da Vakıf, Zağanos Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyesi», Vakıflar Dergisi, IV., Ankara, 1958, s. 19-39; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 581 No. lu defterde kayıtlıdır.

17) Ibid.

şılmaktadır[18]. Kendilerine gündelik bağlamasından bu mimarların devamlı hizmetliler kadrosunda yer aldıkları belirlenmektedir.

Fatih Sultan Mehmed'in devlet adamlarından Ishak Paşa'nın vakfiyesinde bir adım ileriye gidilerek tamirat işlerinde çalışacak mimarların sayıları ve alacakları maaşlar yanısıra hangi şehirlerde çalışacakları da belirtilmiştir. Ishak Paşa'nın İnegöl, İstanbul, Edirne ve Kütahya'daki hayır müesseleri için 891 H/ 1486 M. tarihinde düzenlediği vakfiyede[19], imaret kadrosunun açıklandığı kısımda :

«*Madde 14 :* Lâzım gelen tamiri yapacak iki mimar (bunlardan biri İnegöl kasabasında, diğeri Ankara'daki evleri tamir edecek).»

İmarette çalışacakları tahsisatının açıklandığı kısımda :

«*Madde 18 :* İnegöl'de bulunan evkafın mimarına günde iki dirhem,

Madde 19 : Ankara'daki evkafın mimarına günde üç dirhem[20]»

Gelir ve giderlerle ilgili genel şartlar altında ise :

«Eğer vakfın gallesi artar, masraftan ziyade olursa, mütevelli evvelâ meremmete sarfedecek, sonra akar ve emlâk alarak onları mezbur vakıflara ilhak eyleyecektir.»

«Yine vâkıfın şartları cümlesindendir ki : Evkâfın meremmeti, diğer masraflara tercih olunur.» denilmektedir.

Bu vakfiyede İnegöl ve Ankara'daki mimarların hangi nedenle ayrı gündelik alacakları belirtilmemiştir. Günde üç dirhem alacak olan Ankara'dakilerin vazifelerinin daha fazla olduğu düşünülebilir. Ishak Paşa'nın Selânik'teki imareti için 891 H/ 1486 M. tarihinde düzenlediği ikinci vakfiyede de benzer şartlara rastlanmaktadır[21].

İmaretin ve vakfın kadrosu kısmında :

«*Madde 13 :* Birisi Selânik, diğeri Sidre kapısı kasabasında bulunmak şartıyla meremmet ve tamir işlerini görecek iki mimar.»

Hizmet erbabının ücretleri kısmında :

«*Madde 16 :* İki mimarın her birine ikişer dirhemden günde dört dirhem[22].» ücret tespit edilmektedir.

Aynı vakfiyede vakfın idaresine ait çeşitli işlerin açıklandığı kısımda ise, birinci vakfiyedeki gibi, gelirin ilk önce meremmete harcanacağı ve vakfın meremmetinin diğer masraflardan tercih edileceği vâkıfın ilk şartı olarak bildirilmektedir.

c. Tamirat işlerinde görevlendirilecek mimarlar yanısıra kurşuncu, su yolcu ve diğer sanat erbabının belirtilmesi :

Fatih Sultan Mehmed tarafından hazırlanan vakfiyelerde ilk defa yalnız mimarların değil, kurşuncu ve su yolcu gibi sanat erbabının da devamlı kadroda yer aldığı, yapacakları işlerin

---

18) Ayverdi, E. H., «Yıldırım Beyazıd'ın Bursa Vakfiyesi ve bir İstibdalnamesi» Vakıflar Dergisi, VIII., Ankara, 1969, s. 37, 40; Vakfiye Türk - İslâm Eserleri Müzesi No. 2203'de kayıtlıdır. Bir sureti de Vakıflar Genel Müdürlüğü kütüğünde, Vakfiye-i Rumeli ve Anadolu 99 No'lu Defter, 168 s. ile Mücedded Anadolu 79, 205 No'lu Defter, s. 45. de kayıtlıdır.

19) Tamer, V., «Fatih Devri ricalinden Ishak Paşa'nın vakfiyeleri ve vakıfları», Vakıflar Dergisi, IV., Ankara, 1958, s. 107, 114.

20) İbid.; Aynı listede vakıf nazırına 15, şeyhe 5, imama 4, türbedara 1, aşçılara 2, ekmekçilere 3, kandilciye 2 v.s. dirhem tahsis edilmektedir.

21) İbid., s. 107-125; Arşiv sicillerinden Küçük Evkaf-ı Sami adlı ve 624 No'lu Defterin 228-230 s. da kayıtlı vakfiye.

22) Diğer taraftan nazıra 10, kâtibe 5, şeyhe 4, vekilharca 3, imama 7, kayyuma 3, kandilciye 1, iki aşçıya 3 dirhem verilmektedir.

ve maaşlarının kesin olarak saptandığı görülmektedir.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da inşa ettirdiği cami ve imaret tesisleriyle Ayasofya evkâfına ait 875 H/1479 M. tarihli Türkçe vakfiyesinde[23], tamirat işleri dört maddede toplanmış ve tamirat işleri için tayin edilen on kişinin çatılardan, genel tamirat işlerinden anlıyan, kurşun tamirinde ve hamamların tamirinde becerikli, yapıların duvarları, tavanları ve diğer tamirat işlerinde bilgili olmaları şart koşulmuştur. Padişahın gerekli bakımı yapmak üzere on usta yapıcıdan (benna) birini lüzumu oldukça kubbe kurşunlarının tamirine, birini su yollarının tamirine, birini hamamlar ve bunlarla ilgili tamirat işlerine; diğer yedi ustayı da dükkânların, hamamların, evlerin, su yollarının, diğer binalar ve hayrî cihetler için vakfedilen malların hizmetine tayin ettiği açıklanmaktadır Arıza bir günde veya daha az zamanda yapılacak işlerden ise bu işi yapan sanatkârlar vakıftan devamlı aldıkları gündeliklerden başka para almıyacaklardır. Eğer tamirat bir günden fazla zamana ihtiyaç gösterirse o zaman bu işlerde çalışanlara almakta oldukları gündeliklerden başka, dışarıdan getirilecek emsallerine verilen gündelik derecesinde bir para da ilâveten verilecektir[24].

Tamirat işlerini yapacaklar arasında, az da olsa, bu şekilde bir görev taksimi yapılması bir dereceye kadar uzmanlaşmaya gidildiğini düşündürmektedir. Aynı durum Fatih vakfiyesinin, özellikle imaret nizamları bakımından önemli, diğer bir suretinde de göze çarpar. Burada imarette yemek yiyenler listesinde; 1 meremmet katibi, 4 meremmetçi, 1 kurşuncu, 1 su yolcu başı bulunmakta, bunların ve ayrıca noktacı ve hamamlar cabisinin imarette kaçar öğün yemek yiyecekleri belirtilmektedir[25].

II. Beyazıd vakfiyesinde Fatih vakfiyesinden bir adım ileri gidilerek

---

23) **Fatih Sultan Mehmet II. Vakfiyesi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1938, s. 263-264; 28. Anadolu Defteri, 27-51. s. kayıtlı.

24) **İbid., «s. 341 : On nefer huddam-ı rah-ı tayin buyurmuşlardır ki herbiri ebniye ve sükuf ahvaline şuur ve vukuf sahubu ve umumen meremmet ahvalinde, hususa emr-i ıslâ-ı tarik-i mâda; s. 342 : ve kurşun ıslahı umurunda san'atının galibi olup dolab-ı hammamatı ıslâhta mehareti ve sutûh-ı ebniye-i hayrât ve meremmet-i sair musakkafat ve musattahatta fenninde şöhretli ola. Ol padişah-ı melek sıfat-ı meâi semât, çünkü teksir-i ebniye-i hayrat canibine küllî iltifat buyurdular. Bu asar-ı celilenin baka ve kulût ve zikr-i cemilerinin devam ve übudi levâzımını miraat lâzime-i zimmet-i azamet-ı melikiyye olmağla on nefer Bennâların birini hacet oldukça zaruret ihtiza ettikçe kıbab-ı âliye kurşunların.; s. 343 : ıslâh hizmetine tayin buyurdular ki her Kubbe-i kebudi cübbenin âlem-i zerrini, kubbe-i simin-ı Maha karin ve esas-ı sengini taht-ı taht-ı Süreyyayı zir - igin eyleyip tak-ı rengini, Kavs-ı Kuzaktan nişane ve Küngüre-i saki-i berini nesr-tâire aşiyane olmuştur. Zikri sebheder on nefer içinden bir merd-i kabil ki kurşun ıslâhı fenninde ferd-i kâmil ola. Bu hizmet-i mürisülizzeti teâti ve hizmetinde tegafül ve tekâsül etmekle kalili kesire müeddi olmak s. 344 : rekâketinden tehâşi ve tehâmi eyliye. Birini dahi Vâkıf-ı Âli cenaba intisapla beyandan müstağni olan hiyaz ve üyun ve âbâr ki Dârüssaltanatlarını etmiştir. Bunlara câri olan miyahın ıslâh-ı rahı hizmetine tâyin buyurdular. Birini dahi Hamamlar dolabını ve bunlara müteallik mesalih esbabını tedbir hizmetine tayin buyurdular. Bâkiğ yedi neferi dekâkin ve hammamat ve büyut ve hânat ve sair müsakkafat ve müstegallât hizmetine tayin buyurdular. Tâ ki her biri sıdk-u emanetle hizmetinde kaim s. 345 : ve şart ve tayin olunan maslâhata mingayri ihmalin müdavim ola. Ve karar-dade-i re'yi âlileri bu olmuştur ki vakıf-ı şerifin bir tarafında nev'-i halel nümayan olup yevm-i vâhitte tedarüke imkân olur ise huddam-ı vakf-ı şerifleri edây-ı hizmet edip Nâzır-ı vakf-ı şeriften ücret talebi sevdasında olmayıp vazife-i muayyeneleri ile kanaat eyliyeler. Eğer yevm-i vâhatten ziyâdeye muhtac olursa sair üceraya verilen ücret huddam-ı vakf-ı şerife dahi verilmekle zinnet olunmıya. Ve dört nefer kimesne vakf-ı şeriflerinin Mutemetleri olup bu makule umur zuhurunda itmam-ı s. 346 : hizmet için kıyâma müsareat ve amelenin hin-i tekâsül ve tegafüllerinde tahriz-i nasihat edip itmam-ı maslâhata ikdam ve izâat-i mâl--i vakf ettirmemek babında ihtamam edeler.**

Kunter, H. B., «Türk Abidelerinin idare, muhafaza, bakım ve onarımı mevzuunda tatbik edilmiş olan esaslar», I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1959, tebliğler, Ankara, 1962, s. 267.

yalnız ustalar değil bu ustaların yetiştirecekleri çıraklar da düşünülmüş ve bunların da sayısı devamlı kadroda tespit edilmiştir. 911 H/ 1505 M. tarihinde İstanbul'daki Beyazıd Camii ve İmareti için düzenlenen vakfiyede mütevellinin, camiye gelir getirmek için tesis edilen Bursa'daki Pirinç Hanı ve dükânlara da mütevelli olacağı, idarî işlere bakacağı ve gerekli yerlere tamirat yaptıracağı açıklanmaktadır. Kervansaray için bir kurşuncu, bir su yolcu, bir de meremmetçi - ki bunun üstad neccar ve benna olması şart koşulmuştur - tayin edilmektedir. İstanbul'daki Beyazıd camiinde görevlendirilecek üç meremmetçiye hergün beşer akçe; biri meremmetçilerin, biri su yolcularının mutemedi olan iki kişiye dörder akçe; kurşuncuya üç akçe; altı su yolcusundan her birine günde üç akçe; dört su yolcusu çırağına günde birer akçe **ve bunlardan usta** olmağa lâyık olana bir akçe gündelik bağlanmaktadır[26].

XVI. yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman tarafından Süleymaniye külliyesi için tanzim edilen vakfiyede tamirat işleri genel bir madde olarak ele alınmış, kurşun ve su yollarının tanzimi lâzım olursa lüzumu kadar kişinin vazifelendirilip vazifelerinin tayin edileceği belirtilmiştir. Ancak bunların kaçının mimar, kaçının su yolcusu, kaçının kurşuncu olacağı ve alacakları ücretler açıklanmamıştır[27]. Halbuki, Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi Hafse Sultan'ın Manisa'daki imaret, cami, medrese, hankâh ve sıbyan mektebi için 929 H/ 1522 M. yılında hazırlanan vakfiyesinde daha etraflı bilgi mevcuttur[28].

Hizmetliler kadrosunun listesinde:

«*Madde 27* : Medrese'de, imarette ve zaviyede tamire muhtaç yerleri tamir edecek, mimarî ilmine vâkıf bir mimar bulunacak, hergün üç dirhem alacaktır. Bu imarette akan su yollarını da tamir edecektir.

Madde 28 : İki de su yolcusu bulunacaktır, bunlar hamamın ve Kırkağaç köyündeki çeşmenin su yollarını tamir edeceklerdir. Hergün birer dirhem alacaklardır[29].» denilmektedir.

Fatih Sultan Mehmed, II. Beyazıd ve Hafse Sultan'ın vakfiyelerinde ortak nokta genel tamirat işleri yanısıra kurşun ve su yollarının tamiratı üzerinde ısrarla durulmasıdır. Bundan da binanın bünyesinin sağlamlığını korumak amacıyla, devamlı bakım icabettiren, bu tür işlere önem verildiği ve bu işleri yapacakların devamlı hizmetliler **kadrosunda yer** aldığı anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılda düzenlenen Yeni

---

25) **Fatih Sultan Mehmet II. Vakfiyesi**, s. 7.

Ünver, S., «Fatih Külliyesine ait diğer mühim bir vesika», **Vakıflar Dergisi**, I., Ankara, 1938, s. 39-45; Topkapı Sarayı Arşivi No. 3882'de kayıtlı bu vakfiye (Suret-i vakfiyei Ebulfeth Sultan Mehmed Han tabe Serahu) ünvanını ihtiva eder ve Fatih tarafından tesis edilen vakıfların şartlarının icmâlinden ibarettir.

26) Meriç, R. M., «Beyazıd Camii Mimarı», **İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi**, II., Ankara, 1957, s. 15-17; İl Beyazıd'ın çeşitli vakfiyeleri vardır. Bunlardan halen Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan Türkçe vakfiyede Pirinç Hanı ve buna ait binalarda hizmet edecek vazifelilerden 4 ferraşa hergün 4, muallime 8, hatibe 5, iki imama 10 ar, akçe maaş bağlanmaktadır.

27) **Kürkçüoğlu, K. E Süleymaniye Vakfiyesi**, Ankara 1962, s. 3, 42, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Kayıt No : Kasa. 135, Umumi, 1390 (yeni tasnif No. 52); «Ve imareti amireye Meremmeti ve kurşuncu ve Râh-ı âbi lâzım ve mühim olduktan re'y-i vüzerâ-i izâm ile ne mikdâr kimesne istihdâm olunup vazifeleri takdir oluna.»

28) Konyalı, İ. H., «Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi Hafse Sultan'ın vakfiyesi ve Manisa'daki hayır eserleri», **Vakıflar Dergisi**, VIII, Ankara, 1969, s. 4756.

29) **İbid.**, Hafse Hatun mamuresinde hergün 117 kişi vazifelendirilmekte ve bunlardan mütevvelîye hergün 50 dirhem, nazıra 10, kâtibe 6, ikinci kâtibe 5, üçüncü kâtibe 2, tahsildar ve kilerciye 3, aşçıya 5, yamaklara 2 dirhem verileceği belirtilmektedir.

Cami ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa vakfiyelerinde ise kurşun ve su yolu tamiratı yapacaklar yanısıra lâğım, taş ve cam tamiratı yapacakların da vakfın devamlı hizmetlileri kadrosuna ilâve edildiği göze çarpmaktadır.

1037 H/1627 M. tarihli Yeni Cami vakfiyesinde[30]; gündelikleri altışar akçe olan üç kişinin işini bilen, iyi huylu, üstad tamirciler olacakları ve tamiri gerekli çatlak v.s. yi tespit edecekleri; gündeliği on akçe olan bir kişinin meremmet kâtibi olacağı ve tamirata sarfolunan parayı doğru olarak yazıp ödemeleri yapacağı; gündelikleri altışar akçe olan dört kişiden birinin cami ve türbenin kapılarındaki perdeleı eskidikçe masrafları vakıftan görülmek üzere tamir edeceği; birinin kurşun tamiri gerektikçe tamir edeceği; birinin cami, medrese, türbe ve sebil pencerelerindeki camlar tamire ihtiyaç gösterdikçe tamir edeceği; birinin de gerekli yerlerde taşların tamiri ile uğraşacağı; gündelikleri sekizer akçe olan, su yolculuğunda yetkili, iki su yolcusunun binalara gelen su yollarını devamlı kontrol edip gereken tamiri yapacakları; gündelikleri ikişer akçe olan, öğrenmeğe kabiliyetli, iki çırağın bu ustalara yardım edeceği ve ustalardan biri ölünce sanatinda ilerlemiş olan çırağın onun yerini alacağı bildirilmektedir[31].

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın 1141 H/1728 M. tarihli Muşkara'daki cami ve muallimhane için hazırlanan birinci vakfiyesinde[32], cami ile mektebin tamir işlerine bakacak ustaya günde on akçe; cami ve hamamın su yollarına bakacak iki su yolcusuna günde sekizer akçe; Muşkara'daki su yolu nazırı ve korucusuna günde dört akçe; Muşkara çeşmesi su yolcusuna günde iki, yine bu çeşme ile Aklat ve Küçük Cami su yolcusuna günde dört; Ürgüp su yolcusuna ve mutemedine günde altışar; korucusuna ise günde üç akçe ücret bağlanmıştır.

Damat İbrahim Paşa'nın yine 1141 H/1728 M. tarihli ve Fatma Sultan ile birlikte Şehzadebaşı'nda yaptırdığı medrese, kütüphane, sebil, şa-

---

30) Ülgen, A. S., «Yeni Cami», **Vakıflar Dergisi**, II, Ankara, 1942, s. 396; Yeni Cami vakfiyesi, 1603 yılında camiyi bitiremeden ölen II. Mehmed'den sonra inşaatı tamamlatan IV. Mehmed'in annesi Turan Sultan tarafından yaptırılmıştır. Halen Süleymaniye kütüphanesinde bulunan vakfiye hakkında Vakıflar Genel Müdürlüğü vakıf kayıtlarının II. No'lu haremyn vakfiye defterinin s. 112-175 arasında izahat vardır.

31) **İbid.**, «... ve üç, nefer kişi kârdanı hoşnihad-vesmaat-i tamir ve termimde üstad kimesneler merematçılar olup termimi lâzım olanı bilâ teraki velâtekir marifeti mütevelli ile termim ve tamir eyleyeler ve ücreti yevmiyeleri altışar akçe ola ve bir kimesne dahi kâtibi meremmatiyan olup termime har-ü sarf olunan mebâğı hak ve adli üzre ketbedip hizmeti lâzimesin edaya sâz ve dikkat eyliye ve vazifeyi yevmiyesi on akçe ola ve dört nefer sanatlarında üstad ve emini lâyıkulitimid kimesnelerin biri perdeci olup camii şerif ve türbei vacibüşşerifin kapılarına talik olunan perdeler tecdid veya termime muhtaç olundukta mahsul-i evkaftan harcı görülüp tecdid ve termim eyleye ve biri dahi kurşuncu olup ebniye mebniye-i mezbure ve evkafı mebniyyei mezkûrede kurşun ameli lâzım oldukta tevekkuf ve tevsif ve taksir-ü-tevkif etmeyüp tamir eyleye ve biri dahi camcı olup gerek cami ve mektephane ve gerek türbe ve sebilhanenin camları termime muhtac oldukta tekavün ve tekasül ve tesamül ve tesahül eylemeyüp tamir ve termimini tekmil ve tetmin eyleye ve biri dahi taşçı olup senktraşlığa mütealllik olan yerler noksan pezir oldukça tekmil eyleye ve zikrolunan dört nefer kimesnelerin herbiri yevmi altışar akçe vazifeye mutasarrıf olalar, ve iki nefer emin ve emanetleri zahir ve su yolculuğunda mahir kimesneler su yolcuları olup imareti mamurei mezkûreye gelen su yollarını daima yoklayıp ıslâha muhtaç olan yerlerini ıslâh etmekte kusur ve termimi lâzım gelen mahallerini termimde fütur eylemeyeler, ve her birisi sekiz akçe vazifeye mutasarrıf ola ve iki nefer talim ve teallüme kabil ve salâha ve ıslâha mail şakirdleri olup termimde onlara muavenet ve teallüm-i sanat üzere muvazabet eyleyeler ve ücreti yevmiyeleri ikişer akçe ola ve takdiri rabbani ve kazayı asumani muktezasınca her üstadın biri vefat etmekle veya tedbil olunmakla mahlûl olsa sanatında terakki edip akramına faik ve üstad olmağa lâyık olan şagirdanın yerine geçip bir akar teallüme kabil kimesne yevmi iki akçe ile ola şakird yerine gece .....»

32) Aktepe, M., «Nevşehir'li Damat İbrahim Paşa'ya ait iki vakfiye». **Tarih Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, cilt, XI, sayı, 15, İstanbul, 1960, s. 150-154.; Vakfiye halen Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindedir.

dırvan ve çeşmeden ibaret külliyesine ait vakfiyede[33], din görevlileri, temizlik ve hizmet işlerinde çalışacakların sayıları ve alacakları gündelik ücretler belirtildikten sonra; kanallar ile gelen suyun tamir işine bakan bir su yolcuya günde dört binanın günlük tamiratına bakan ustaya günde dört; kurşuncuya günde dört; lâğımcıya günde üç ve nihayet taşçıya günde üç akçe verileceği şartı konmuştur. Bunlara benzer nitelikte şartlara XVIII. yüzyıl başından Kaymak Mustafa Paşa[34], ve Kara Ahmet Paşa[35] vakfiyelerinde de rastlanmaktadır.

Buraya kadar verilen örneklerden XIII. — XVIII. yüzyıllar arasında düzenlenen vakfiyelerde vakıf binaların ileriki yıllardaki bakımını sağlamak amacıyla vakfiyeye şartlar konulduğu ve bu şartlarda kronolojik bir gelişme izlemenin mümkün olduğu göze çarpmaktadır. Şöyle ki : XIII. ve XIV. yüzyıl vakfiyelerinde konu çok genel bir tutumla ele alınmış ve sadece vakıf gelirinin ilk önce gerekli tamirleri yapmak için sarfedileceğini öngören bir şartla yetinilmiştir. XV. yüzyıldan itibaren düzenlenen vakfiyelerde ise bu genel şart yanısıra tamirlerin nerelerde yapılacağı ve bu tamirleri yapacak kimseler hakkında da bilgi verilmeğe başlanmaktadır. En erken 1400 tarihli Yıldırım Beyazıd vakfiyesinde vakfın devamlı hizmetllieri kadrosunda tamiratları yapacak iki mimarın da yer aldığı, 1479 tarihli Fatih Sultan Mehmed vakfiyesinden itibaren ise adeta bir uzmanlaşmağa gidilerek mimarlar yanısıra kurşuncu, su yolcu, lağımcı, taşcı, camcı gibi diğer sanat erbabının da devamlı olarak vazifelendirilmeğe başlandığı ve vakfın kapsadığı bina adedi ile orantılı olarak çalışacak usta ve çırak sayılarının arttığı göze çarpmaktadır. Din görevlileri ve idarî personelin ücretleri tayin edilirken mimarlar ve diğer sanat erbabının da yapacakları işler, gündelik ücretleri ve bazende imarette kaç ögün yemek yiyecekleri belirtilmiştir. Genel olarak tamirat işlerinde çalışacakların ücretlerinin din görevlileri ve idarî personele nazaran az, ancak diğer personele nazaran daha çok olduğu; mimar, kurşuncu, su yolcusu, usta ve çırak ücretlerinde kademeli bir farklılık bulunduğu izlenmektedir. XV. yüzyıldan önce yapılmış vakfiyelerde şartların bu şekilde ayrıntılı olarak ele alınmamış olması, tamirat işlerinde çalışacakların muhtemelen devamlı hizmetliler kadrosunda yer almadığı ve lüzumu halinde tayin edildikleri kanısını vermektedir. Diğerlerine nazaran az bilgi veren Kanunî Sultan Süleyman vakfiyesinde «lüzumu halinde lüzumu kadar kişinin vazifelendirileceği ve vazifelerinin tayin edileceği» hususunda vakfiyesinde «lüzumu halinde lüzumu liktedir[36]. Ancak bu neticelere, başlangıçta belirtildiği gibi, şimdiye kadar yayınlanan ve burada örnekleme olarak verilen vakfiyelere dayanarak varılabilmektedir. Arşivlerimizde mevcut fakat henüz yayınlanmamış vakfiyelerde bu yargıları ve kronolojik gelişmeyi destekler hükümlerin bulunup bulunmadığı şimdilik bir sual olarak kalmaktadır.

Bu noktada akla gelen ikinci bir sualde vâkıfın binaların tamiri ile ilgili olarak vakfiyeye koyduğu bu şartlara nasıl uyulduğu ve tamiratlar için ayrılan paranın hakikaten bu hedefe kullanılıp kullanılmadığıdır. Vâkıfın, kurduğu tesisin devamlılığını ve usulünce idare edilmesini sağlamak amacıyla vakfiyenin sonuna ilâve ettiği dua,

---

33) İbid., s. 155.

34) Aktepe, M., «XVIII. yüzyıl vezirlerinden Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'ya ait vakfiyeler», Vakıflar Dergisi, VIII. Ankara, 1969, s. 16-33.

35) Yaltkaya, Ş., «Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi», Vakıflar Dergisi, II., Ankara, 1942, s. 83-169.

36) Kürkçüoğlu, K. E., loc. cit.

beddua, mânevi teşvik ve tehditler, şeriatta mevcut vakıflarla ilgili hükümler bu şartlara uyulmasını teminat altına almış bulunuyor, ve devletin nazır ve kadılarla yürüttüğü denetleme bunu destekliyordu[37]. Hukukî şartlara göre vakıf binalar tamire muhtaçken ve vakfın geliri bunu karşılamaya yeterli iken mütevelli bu tamirden kaçınırsa zorlanır, tamir etmemekte ısrar ederse azledilip yerine başkası tayin edilirdi[38]. Vakıf malı olan mescidler ve diğer dinî ve hayrî amaçlar için inşa edilmiş binalar harap ve tamire muhtaç olunca vakfı varsa ondan yoksa maliye hazinesinden tamir edilirdi[39]. Vakfiyede tamiratla ilgili madde bulunmasa dahi mütevelli vakfın gelirinden ilk önce gerekli tamiratı yaptırmağa mecburdu, zira bakım ve tamir yapılmayınca bina harab olup vâkıfın devamlılık kaydıyla kurduğu tesis bozulacaktı[40]. Devlet, kadı ve nazırlarla yürüttüğü denetimi yanısıra, suistimalleri önlemek amacıyla, mütevelli tarafından yaptırılacak çeşitli inşaat ve tamiratta, özellikle Selâtin vakıflarındaki tamiratlarda, Hassa mimarlarınca plânların hazırlanması, keşif bedellerinin hesaplanması ve hazırlanan projelere göre inşaatın yürütülmesini desteklemekte ve bunlarla ilgili divan hükümleri çıkartmaktaydı[41]. Bunlar ve bunlara benzer kanunî ve cezaî hükümler sayesinde vakıf malı gayrimenkûl eserlerin bakım ve korunması vakfın elindeki maddi imkânların devamı süresince garanti altına alınabilmiştir[42].

Vakıf binaların tesislerinden itibaren geçirdikleri tamiratları, bu tamiratlarda kullanılan malzeme ve yapılan masrafları divan hükümleri, kadı sicilleri, maliye ve mühimme defterleri, yıllık bütçe kayıtları ve benzeri arşiv vesikalarında takip etmek mümkündür. Arşivlerimizde sayıları çok olan, ancak şimdiye kadar az bir kısmı yayınlanan, bu tür vesikalar içinde yukarıda örnekleme için verilen vakfiyelerin bir kısmındaki uygulamaları aydınlatabilecek bilgi bulunabilmektedir ki bunlar da aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

a. Tamiratların yapılması için gönderilen divan hükümleri :

Sahip Ata Fahrettin Ali'nin vakfı ile yapılan Sivas'taki Gök Medrese ile ilgili bir divan hükmü 1131 H. 1621 M. tarihinde Sivas Beylerbeyi ve Sivas Kadısına gönderilmiştir[43]. Bu hükümde Sahibiye (Gök Medrese) ve Pervane Medrese'lerinin mescid ve minare şerefelerinin harap olduğu, tamir ve termime lüzum olduğu, vakfiyede bu konuda şart bulunduğu halde mütevellinin bu tamiratı yaptırmadığı ve bu nedenle de ezan okunamadığı belirtilerek şereflerin tamiri için keşif yapılması ve tamirata gerekli paranın vakıf geli-

---

37) Kunter, H. B., «Türk Abidelerinin idare, muhafaza, bakım ve onarımı mevzuunda tatbik edilmiş olan esaslar», I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1959, Tebliğler, Ankara, 1962, s. 263-265.

Berki, A. H., Vakıflar, İstanbul, 1941.

Köprülü, F., «Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü», Vakıflar Dergisi, II., Ankara, 1942, s. 1-37.

38) Berki, A. H., op. cit., s. 240.

39) İbid., s. 118-122.

40) İbid., s. 210.

41) Kunter, H. B., op cit., s. 267.

Turan, Ş., «Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları», Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, cilt. I, sayı. 1, Ankara, 1963, s. 170.

42) Mumcu, A., «Eski Eserler Hukuku ve Türkiye», Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt. XXVI, sayı, 3-4, Ankara, 1969, s. 66-67.

43) Erdoğan, M., «Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri», Vakıflar Dergisi, VII., İstanbul, 1968, s. 164, 187; Um. Şk. Ahk. Def. Bşb. Arş. No, 84, s. 177.

rinden ve mütevelli aracılığı ile ödenmesi istenmektedir[44].

Balıkesir kadısına hitaben yazılan bir diğer hükümde Balıkesirde Zağanos Paşa vakfı ile inşa edilen Zağanos Paşa Camii ile ilgilidir. 985 H/1577 M. tarihinde yazılan bu hükümde, aynı tarihte meydana gelen zelzele sırasında, Zağanos Paşa Camiinin minberi ile direkleri ve kubbelerinin çatladığı, yine aynı depremde Yıldırım Han camiinin de hayli hasara uğradığı, namaz kılınamaz hale geldiği, ve üstad bir mimar olmayınca tamir edilemeyeceğinin bildirilmesi üzerine Hassa mimarlarından Mahmut Halife'nin Balıkesir'e gönderildiği tecdit veya tamir edilmesi gerekli kısımları tespit edip tecdid veya tamir edeceği bildirilmektedir[45]. 1126 H/1714 M. tarihli diğer bir hüküm de Zağanos Paşa vakfı mütevellisinin müracaatı üzerine kendi vakfı olmıyan Balıkesir'deki İbrahim Paşa Camii'nin Zağanos Paşa vakfından tamir edilmesine aittir[46].

b. *Kadı sicillerinde tamiratlarla ilgili kayıtlar :*

Sultan Orhan vakfı ile Bursa'da inşa edilen iki türbe, cami ve hamamın ileriki devirlerde geçirdikleri tamirleri Bursa Kadı sicillerindeki kayıtlarda kronolojik olarak takip etmek mümkündür[47].

Bu kayıtlardan Sultan Orhan tarafından yaptırılan Osman Gazi türbesinde 889 H/1484 M. tarihinde mimar Ishak tarafından tamirat keşfi yapılarak divana arz edildiği; 914 H/1508 M. tarihinde ikinci defa tamir ettirildiği[48]; yine aynı vakıftan Bursa'daki Eski Yeni Hamamın 889 H/1484 M. tarihinde tamir edilmesi için emir gönderildiği; ci bir tamirat keşfi hazırlandığı anlamarı Elhac Mustafa gönderilerek ikin 1099 H/1687 M. tarihinde ise Hassa mişılmaktadır[49].

---

44) İbid., «Sivas Beylerbeyine ve Sivas Kadısına Hüküm ki, Südde-i saadetime mektub gönderüp nefsi Sivas'taki vaki Sahibiye ve Pervane medreseleri ve cami-i şerifleri ve minarelerinin bir miktar yerleri ve şerefeleri mürur-ı eyyamı ile harabe müşrif olmakla tamir ve termime muhtaç ve zikrolunan vakıflarda müsaid olup tamir ve termimine dahi nesne şart ve tayin olunmuş iken mütevelli olanlar tamir ve termim etmemeleriyle evkafı hamsede ezan-ı şerif okunmayıp şürutı vakıf icra olunmamakla minarelerin şerefeleri tamir ve termime muhtaç ve mühim ve muktazı olmağır ma'rifeti ser' ile keşif ve hüccet olunup mütevelli vakıf ma'rifeti ve ma,-rifeti şerile mali vakf ile tamir ve termim olunmak için emr'i şerifim verilmek ricasına vaki' hali arzeylediğin ecilden vech-i meşruk üzere şer'ile görülmek babında ferman-ı alişanım saadır olmuştur.

45) İbid., s. 153-166, Mm. Df. Bşb. Arş. No. 31, s 280; «Balıkesir kadısına Hüküm ki Bazı kuralarda zelzele-i azime vâki olup Zağanos Paşa Camiinin minberi ve yapma direkleri ve iki kubbesi yarılıp ve taşra kubbelerden beş kubbe dahi bir vechile yarılmıştır ki ol tarafta bina tecdide muhtaçtır. Zira mermer direklerden ayrılıp ve minarenin şerefesi dahi ayrılıp termime mehûl yoktur dediklerinden gayrı minare etrafında olan dükkânlar ve minareye karib olan diğer mahâllat ahalisi namaz kılmaya kavf edip ve imaret ahurunun külliyen bir tarafı yıkılıp ve türbesinin kubbesi yarulup bunda olan binalar bir üstad mimar olmayınca tecdide kudretimiz yoktur deyup cevap verip ve merhum Yıldırım Han camiinin ekser yerleri harap olup minaresi yıkılıp sonra küllî harca muhtaçtır, ve bazı mesacid ve muallimhane yıkılıp amelden kalıp ve kasaba ve burada sakin olanlardan kırk neferden ziyade âdem bina altında kalıp ötesi şehirde cuma namazı kılınmak müyesser olmayıp kasabadan hariç yerde olan musallaya çıkıp kalmışlardır deyu tahmin olunmak için bir üstad mimar lâzım olduğun bildirip bir üstad mimar gönderilmek rica eylediğin acilden buyurdum ki Hassa mimarlarından Mahmut Halife vardıkta zikrolunan camilerin ve muallimhanenin üzerine varup ve bilcümle tecdide muhtaç olanları ve tecdide muhtaç olmayıp tamiri lâzım olanları onat vechile tahmin-i sahihle tahmin ittirüp ne mikdar akçe ile tecdid ve tamir olunacağın bildiresin.»

46) İbid., s. 153, 182; Um. Sk. Ahk. Df. Bşb. Arş. No. 66, s. 90.

47) Ayverdi, E. H., Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, İstanbul, 1966,; Yazar Bursa'daki çeşitli mimari eserleri incelerken, bunların yapılışlarını takip eden devirlerde geçirdikleri tamirlerle ilgili Bursa Kadı Sicillerinde mevcut kayıtları vermektedir. Bu tür kayıtlar muhtemelen diğer şehirlerin Kadı Sicillerinde de mevcuttur.

48) İbid., s. 108, Bursa Kadı Sicilleri, 4. cilt, 16. s.

Orhan Gazi vakfı ile yapılan Bursa'daki Orhan Gazi Camii, Medresesi ve İmaretinde 1626 - 1808 yılları arasında ve Orhan Gazi Türbesinin 1855 Bursa zelzelesinde tamamen harap olup 1863 de bugünkü şekliyle yeniden inşa edilmeden **önce geçirdikleri** tamirler bu tamirlerde kullanılan malzeme ve yapılan harcamalar hakkında aynı kayıtlarda daha ayrıntılı bilgi mevcuttur ve bunlar şu şekilde sıralanmaktadır :

1. 1024 H/1615 M. tarihli türbeye ait kayıtta, 200 tahta kurşun 20 bin akçeye; okkası 20 şerden 15 okka; 300 akçelik enser çivi; 100 adedi yirmişerden 40 akçeye 200 kurşun enseri; tanesi 13 den 170 akçeye 13 hatıl ve işçilik beraber 21079 akçe harcanmıştır[50].

2. 1038 H/1628-29 M. tarihinde camiin kurşunları aktığı için Hassa mimarı İbrahim tarafından 11515 akçeye[51],

3. 1145 H/1732 M. tarihinde cami, medrese ve türbede bazı işlerle, imarette ceviz kapılar, talebenin çorba içtikleri yeni mahal, fırın sofası üstündeki peyke ve mahzen kapısı ve imaret karşısındaki büyük anbar vesâireden mürekkep tamirat 20917 akçeye[52],

4. 1186 H/1773 M. de cami şerif üzerindeki kurşun kalyesi, 6 adet sotaların beyaz sıvaları ve mahfazları, kubbelerin etrafındaki derzler, kubbelerin temizlenmesi ve anbar aktarması, mahfil etrafında ve şadırvandaki oturma yerlerindeki tahtaların yenilenmesi, 6 adet pencerelerin çerçeve ve camlarının yenilenmesi, harim duvarının horasan sıva ile tamiratı ve bu tamiratlar için kurşun, hatıl, toprak, sıva, urgan, kürek gibi malzeme alınması ve bunların taşıma ücretleri için topyekûn 82340 akçe[53],

5. 1209 H/1793 M. zelzelesinden sonra aynı sene içinde, cami ve türbe için kurşun, türbenin kuzeyinde zelzeleden çatlıyan duvar ve kubbeye demir kuşak, kurşun altına toprak, üstadiye, zıvana, timurları ocak masrafı, çatlıyan kubbeye iç ve dıştan kireç horasan alçı, medrese tarafındaki kanada kereste ve kiremid, mermerlerin yenilenmesi, minare tamiri, yalnız minareye üstadiye, minare kurşunu, uzun mil, kereste, tuğla, oluklu tuğla, mismar, ve keten çöpü alınması, tuğlalar için fırın maşrafı ve bunların nakli ve usta gündelikleri için topyekûn 69935 akçe[54] harcanmış,

6. 1209 H/1793 M. de cami ve türbenin muhtelif yerleri 1849.5 kuruşa[55],

7. 1223 H/1808 M. de 17 tepe camı ile kurşun vesaire tamiratı ise 6684 kuruşa[56] yapılmıştır.

Fatih Sultan Mehmed'in Emir Sultan vakfı ile Bursa'da tesis edilen Emir Sultan Camiinde 1571-1788 yılları arasında yapılan tamirler yine Bursa Kadı sicillerindeki kayıtlarda tespit edilmiştir ki bunlarda şu şekilde sıralanabilir:

1. 979 H/1571 M. tarihli kayıtta kubbe kurşunlarının kaldırılıp yenilenmeğe muhtaç olduğu ve tamirat için mütevelliye izin verildiği[57],

2. 1013 H/1604 M. tarihlisinde cami pencerelerinin tamiri için mimar

50) İbid., s. 106, Bursa Kadı Sicilleri, 225. cilt, 14. s.

51) İbid., s. 66, Bursa Kadı Sicilleri, 243. cilt, 24. s.

52) İbid., s. 66, Bursa Kadı Sicilleri, 300. cilt, 93. s.

53) İbid., s. 66, Bursa Kadı Sicilleri, 331. cilt, 61. s.

54) İbid., s. 106, Bursa Kadı Sicilleri, 1209 sene, 14 s.

55) İbid., s. 66, Bursa Kadı Sicilleri, 1192. cilt, 72. s.

56) İbid., s. 66, Bursa Kadı Sicilleri, 277. cilt, 62. s.

57) Kunter, H. B., «Emir Sultan Vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfiyesi», Vakıflar Dergisi, IV., Ankara, 1958, s. 56; Bursa Şeriye Sicilleri, Sicil No. 114/85, Evahir-i safer 979 tarihli kayıt.

İbrahim ve neccar Süleyman'ın gönderildiği, İznik'ten bin adet çini getirildiği, bunlara iskele masrafı v.s. de dahil olmak üzere 4000 akçe harcandığı[58],

3. 1175 H/1761 M. tarihli kayıtta, fırtına sebebiyle kubbe kurşunlarının kalktığı ve bunların tamirine 36000 akçe harcandığı[59],

4. 1203 H/1788 M. tarihli kayıt ta ise cami ve türbe kurşunlarının yenilenmesi ve su yollarının tamiri için 30004 kuruş, 12 para harcandığı[60] bildirilmektedir.

c. Yıllık Muhasebe Blânçolarında tamiratla ilgili kayıtlar :

İmaret sitelerinin yıllık muhasebe blânçolarında da vakıf binalardaki tamiratlara yapılan masraflar, kullanılan malzemenin çeşidi, miktarı ve fiyatları, işçi ücretleri hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır[61]. Fatih Camii ve İmaret tesislerinin 895-896 H/ 1489 - 1490 M. yılına ait muhasebe blânçolarında, tamirat masrafları kaydedildiği kısımda, çeşitli kasabalardaki camiler, mescidler, medreseler ve hamamlarla ilgili tamirat masrafları yirmi dört maddelik bir liste olarak verilmiştir[62]. Bu listeden anlaşıldığına göre 1489 yılında 13663 ve 1490 yılında 16871 akçe tamirat için harcanmıştır[63] Bu tamiratlarda çalışan mimar, me remmetçi, hamam meremmetçisi, su yolcusu ve kurşuncuların isimleri ve aldıkları gündelikler onyedi maddelik ayrı bir listede verilmektedir[64] Yine aynı yılın bilânçolarında çeşitli imaretlerdeki alış veriş ve diğer masraflar için harcanan yıllık paranın dağılımını gösteren listeye tamirat masrafları da ilâve edilmiştir. Buradan, Fatih İmaretinde yıllık masrafların % 2.2 sinin; Eyüp Türbesinde % 5.5 inin; Beyazıd I. imaretinde % 19.2 sinin; Edirne Beyazıd II. imaretinde % 4 ünün tamirat masrafları için harcandığı göze çarpmaktadır[65].

Divan hükümleri, kadı sicilleri ve yıllık blânçolardan verilen bu birkaç örnek vakıf binaların korunmasını ve bakımını sağlamak amacıyla tedbir alındığını, gerekli tamiratların yapıldığını göstermektedir. Muhtemelen, bu konuda aydınlatıcı bilgi henüz tasnif ve tercümeleri yapılmamış çeşitli vesikalarda mevcutur ve bunların incelenmesi sayesinde binalardaki aksaklıkların en çok nerelerde meydana geldiği ve bu aksaklıkları gidermek, yapıyı sağlamlaştırmak için ne gibi tedbirler alındığı hususlarına açıklık getirebilir. Görüldüğü gibi hem vakfiyelerde, hem de tamirlere ait vesikalarda en çok üzerinde durulan su yolları ve kubbe kurşunlarının tamiridir. Muhtemelen rüzgâr ve fırtına sebebleriyle kubbe kurşunları; kullanma ve eskimeye bağlı olarak da su yolları devamlı bakım icap ettirmekteydi. Kubbe kurşunlarının sık sık elden geçirildiği Sultan Orhan Camiine ait vesikalardan anlaşılmaktadır. Bunlar yanısıra duvar, sıva, cam, pencere çerçevesi ve kapı tamiratlarının ise ikinci derecede geldiği görülmektedir. Yine aynı vesikalardan malzemenin bazen mahalli olarak te-

58) İbid., Bursa, Şeriye Sicilleri, Sicil No. 215/29, Evail-Zilkade 1013 tarihli kayıt.

59) İbid., Bursa, Şeriye Sicilleri, Sicil No. 336/110, Cemaziyelevvel 1175 tarihli kayıt.

60) İbid., Bursa, Şeriye Sicilleri, Sicil No. 1198/86, 1203 tarihli kayıt.

61) Barkan, Ö. L., «İmaret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyişi», İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Dergisi, cilt. 23, sayı 1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, s. 245.

62) Barkan, Ö. L., «Fatih Camii ve İmaret Tesislerinin 1489-90 yıllarına ait Muhasebe Blançoları», İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Dergisi, cilt. 23, sayı 1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, s. 297-341.

63) İbid., s. 333.

64) İbid., s. 322-323.

65) Barkan, Ö. L., «İmaret Sitelerinin ..... », s. 291.

min edildiği, fakat genellikle başka yerlerden getirildiği, malzeme fiyatlarına taşıma ücretlerinin ilâve edilmesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca hizmetliler kadrosunda mimar bulunmıyan vakıf binalarındaki tamirler için Hassa mimarlarının yollandığı, Selâtin vakıflarındaki tamiratlara da Hassa mimarlarının görevlendirildiği, keşif raporlarını hazırlayıp inşaatı yürüttükleri anlaşılmaktadır[66].

Özetliyecek olursak, vakfiyelere konan tamiratla ilgili şartların vakıf malı gayrımenkûl eserlerin devamlı bakım ve tamirinde önemli bir etken olduğu, vakıf müessesesinde ihmallerin başladığı XIX. yüzyıla kadar vakfiyelerdeki bu şartlara, vakfın maddi imkânları nisbetinde, uyularak gerekli tamirlerin yapıldığı ve bu nedenle de vakıf malı binaların daha iyi korunabildikleri söylenebilir. Ayrıca, Konya, Yusuf Ağa Kütüphanesine ait ve 1794 yılında tanzim edilen bir vakfiyeye dayanarak yalnız gayrımenkûl eserlerin değil, vakıf malı menkûl eserlerin bakım ve korunmasının da gözönünde tutulduğu ilâve edilebilir. Bu vakfiyede yılda bir kere mütevelli ve diğer görevliler tarafından yapılacak sayım sırasında ciltlenmesi ve tamiri gerekli görülen kitapların ciltlenip tamir edildikten sonra masraflarının mütevelliye bildirileceğine dair bir şart mevcuttur[67].

---

66) Hassa mimarlarının hazırladıkları keşif raporlarına tamirat plânlarını da ilâve ettikleri çok muhtemeldir. Bk :

Ünsal, B., «Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimarî plânlar üzerine», Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, İstanbul, 1963, s. 169, 179-181, Res. 9.

Erdenen, O., «Eski yapılarımızda plân meselesi», Mimarlık, 1965, sayı. 26, s. 22, Res. V.

Turan, Ş., «Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları», Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, cilt. I, sayı. 1, Ankara, 1963, s. 163-170.

67) Cunbur, M., «Yusuf Ağa Kütüphanesi ve kütüphane vakfiyesi», Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, cilt. I, sayı. 1, Ankara 1963, s. 203-219.

SELÇUKLU DEVRİNE AİD KÖY SATIŞI HAKKINDA BİR VESİKA

Osman TURAN

Vaktiyle «*Türkiye Selçuklularında toprak hukuku, Mîrî Topraklar ve hususî mülkiyet şekilleri*» adlı araştırmamızla (*Revue des Etudes islamiques*, Paris 1948; Belleten, sayı XLVII) kullanılan vesîkalar arasında bu senedin de mevcûdiyeti kaydedilmiştir. Samsun kadısı Mehmed oğlu Mahmud'un 700 (1301) yılında, Şer'i mahkemede karara bağladığı bu satış akdına dair vesika orijinal metin hâlinde bize kadar gelmiş olup Selçuklu devri toprak hukuku ve mülkiyeti bakımından ehemmiyetine binaen neşrini faydalı buluyoruz. Köyün sâhibi Kutluğ Beg'in kızı Sâliha Hatun hem bir köyün mâliki, hem de bir köy beyi kızı bulunmakla asîl bir aileye mensuptur. Köyü satın alan Mehmed oğlu Şeyh Nureddin Alp Arslan da şeyhlerin meliki, âlimlerin mürebbisi ve sultanların müşaviri gibi yüksek sıfatları ile mühim bir din adamıdır. Lâkin bugünkü kaynak durumuna göre her ikisi ve aileri hakkında başka bir kayda sâhip değiliz.

Samsun'da oturduğu anlaşılan Sâliha Hatun Amasya'ya bağlı ve kendi mülkiyetinde bulunan Ortaköy'ün dörtte üçünü burada yaşayan Şeyh Alp Arslan'a satmak için yine Amasyalı olan Bedreddin Ebû Bekir'i kendisine vekil tayin ederek ve 3000 talgamî dirhem gümüş (takriben 60.000 lira) mukabilinde bu satış muamelesi yapıldı. Vesîkada Sâliha Hatun'un vekâlet-nâmesinde bulunan şahitlerden birini ekmekçi Husâmeddin Hüseyin bin Receb bin Mehmed el-Sîmri adını taşıması harap olan Sîmre şehrinin bu tarihte mamûr bulunduğunu gösterir. Nitekim Sultan II. Mes'ûd'un ölümünden bahseen Niğdeli Kadı Ahmed (*el-Veled üs-Şefik*, s. 302) ile Aziz bin Esterâbâdi'nin ifâdelerine göre şeihr XIV. asır boyunca mevcud idi. Osmanlı kaynaklarına göre Sultan I. Mes'ûd tarafından kurulan şehirde onun Câmi, medrese, imaret, türbe, han ve su tesisleri ile güzel bir şehir inşâ ettiği, zengin vakıflar yaptığı ve türbede kur'an okunması ve sair hizmetler için mustahdemler tayin edildiği ve nihâyet harap olduğu kaydediliyor. Sîmre şehrinin Selçuklu devri esnasında hep askerî bir merkez olup bir sü-başı idaresinde bulunduğuna dair kayıtlar kaynaklarda mevcuddur. İzzeddin Keykâvüs 1214 yılında Sinop'u fethederken yanında bulunan kumandanlardan birinin de Kaymaz oğlu Bedî'eddin Ebû Bekir olduğunu bu fetih üzerine yapılan kalenin kitabeleri yazar. Sîmre'nin bugünkü Vezir köprü yakınında olduğu ve sahillere hâkim bulunan Bizanslılara karşı müdafaa ve cihâdın merkezi bulunduğu anlaşılıyor. I. Sultan Mes'ûd'un bu şehri inşa ederken kendisine de burada bir türbe yaptırıp orada defnolunduğu rivâyet ediliyorsa da bu kaydın II. Sultan Mes'ûd'a aid olduğuna başka bir yerde belirtmiştik. (*Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 195, 306, 521, 568, 573, 644).

Sâliha Hatun'un mülkiyetinde bulunan Ortaköy'ün (4/3 ünün) 3000 dirheme yani bugünkü paramız ile 60.000 lira gibi küçük bir meblâğa satılması dikkati çeker. Fakat Selçuklu devrin-

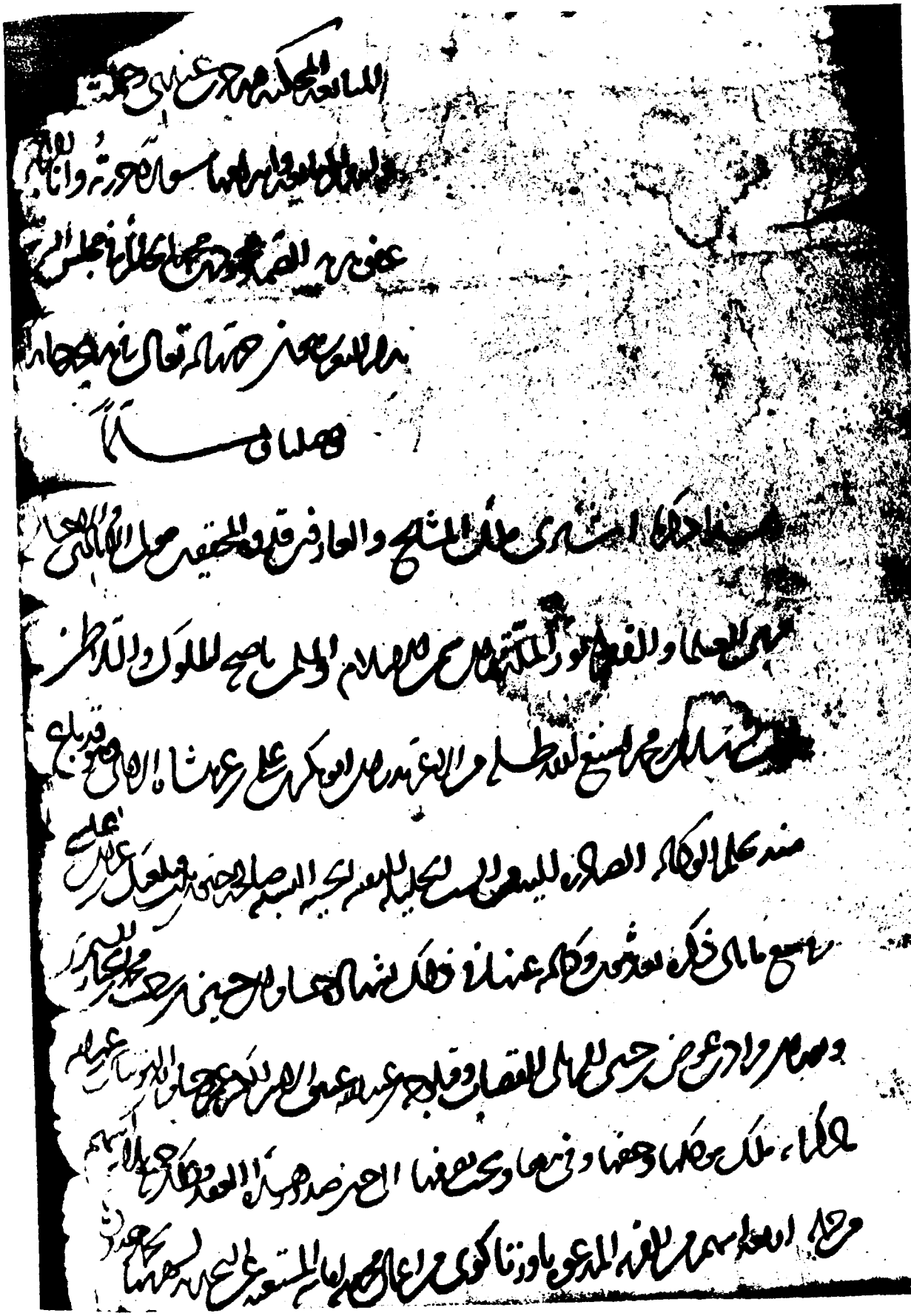

de bütün memleket topraklarının mülkiyeti devlete aid *(Mîrî)* olduğu için burada bahis mevzuu mülkiyet hazineye aid vergilerin hizmet eden şahıslara devri mânâsındadır. Vergilere mahsus bu mülkiyet hakkı tam olup mâliki köyü satmak, vakf ve hibe etmek, mîrâs bırakmak üzere istediği şekilde tasarruf eder. Bununla beraber bizzat topraklar çiftçilerin elinde olup onların da tasarruf hakkına dokunulamaz. Yani devlete aid olup askerî veya başka bir hizmet mukabili *iktâ* sâhibine muvakkaten terk olunan vergiler sultan tarafından mülk olarak şahıslara verilmektedir. Nitekim bazı vesîkalar temlik ve ya vakfın *Dîvân'a* (devlete) aid vergiler olduğunu kaydederler (bak *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 81-83). Bizim satış senedinde Ortaköyün *«müekkilin elinde ve tasarrufu altında mülkü ve hakkı»* olduğu kaydedilmiş; satışın vergiler üzerinde yapıldığı belirtilmemiştir. Bununla beraber sâdece vergilere aid de olsa bir köyün 3/4 ünün bdeli olan 3000 dirhem meblağ yine de çok azdır. Bu ucuzluğun sebebi bu zamanda Selçuklu devletinin inkırazı ve Moğolların her türlü tecâvüzleri dolayısı ile bunu siyasî istikrar ve hukukun bozulması ile ilgili olduğunu sanıyoruz, Maamafih talgam gümüş dirhemin tam karşılığını bilmiyoruz, Kutluğ Beg'in kızı Sâliha Hatun'un memleketi ve mülkünün bulunduğu Amasya'da değil bu sıralarda emniyet ve âsâyışı daha sağlam olan Samsun'da oturması da belki bu sebepledir.

İçinde anlatılan satış (muamelesi) nezdimde cereyan etti; doğruluğuna hüküm verdim. Ben hâkim Mehmed oğlu Mahmud bunu uc beldesi Samsun'un Şer'i meclisinde (aşağıda kayıdlı tarihde yazdım.

Bu (akıd) şeyh ve âriflerin meliki, muhakkıkların örneği, iyilik ve yardımcıların efendisi, âlim ve fakirlerin mürebbisi, din ve milletin ışığı, İslâm ve müslümanların güneşi, melik ve sultanların müşâviri Mehmed oğlu Alp Arslan'ın, İzzeddin Ali'nin oğlu Kutluğ beg'in kızı, hanımların asîl ve yücesi olan Sâliha Hatun'un vekili Amasyalı Arabşâh oğlu Ali'nin oğlu Bedreddin Ebû Bekir'den satın aldığı şeye dairdir. Amasyalı Ebû Bekir'in vekâleti Simreli ekmekçi Mehmed oğlu Receb oğlu Hüsâmeddin Hüseyin, Zileli kasap Ivaz oğlu Nureddin Murad, büyük emir Ömer'in azadlısı Abdullah oğlu Kutluca ve Abdullah oğlu Husâmeddin Altun-taş'ın şahadetleri ile subût buldu ve bu akdın vukûna değin mülkün müekkilinin malı olduğu ve tasarrufunda bulunduğu anlaşıldı. Sâliha Hatun'un mülkü Amasya Havalisinde şöhreti dolayısı ile hududlarını göstermekten mustağni bulunan Ortaköy olup dört hissesinden üç hissesinin hepsini, bütün hudûd ve hakları, tarla ve tepeleri, akar suları ve kuyuları, meyveli ve meyvesîz ağaçları, odunluk ve kerestelikleri ve evleri ile Rûm (Anadolu) beldelerinde mütedâvil bulunan 3000 *talgami* gümüş dirhem ve bir çanak fulûs bedeli mukabilinde Şer'î satış ve iki tarafın rızası ile îcap ve kabûl üzere teslim ve tesellüm yapılmış; bu hüküm ve şâhidlik yedi yüz yılı zilkadenin ortalarında (1301) vukubulmuştur

Hâfız Muslihuddin'in şahâdeti ile Emin Beg oğlu Toğan muhtevasına şâhid oldu

Hasanoğlu Hüseyin muhtevasına şâhid oldu

المبايعة المحكيه فيه جرى عندى
و حكمت بصحته و لزوم المبايعة
و ابرامها و سواته و حررته و انا
الراجى عفى ربه الصمد محمود بن محمد
الحاكم فى مجلس الشرع بدار الثغر
ساميسون حر سبها الله تعالى فى
تاريخه حامداً و مصلياً و مسلماً

هذا ذكر ما اشترى ملك المشايخ و العارفين قدوة المحققين مولى الايادى و الاحسان مربى العلما و الفقرا . نور الملة و الدين شمس الاسلام و المسلمين ناصح الملوك و السلاطين الب ارسلان بن محمد اسبغ الله ظله من الاعز بدرالدين ابوبكر بن على بن عربشاه الاسمامى و هو قد باع منه بحكم الوكالة الصادرة اليه من السدت الجليله النفيسه الحسيبه صالحه خاتون بنت قتلغ بك بن عزالدين على فى بيع ما يأتى ذكره بعد ثبوت وكالته عنها فى ذلك بشهادة حسام الدين حسين بن رجب بن محمد الخباز السيمرى و نورالدين مراد بن عوض الزيلى القصاب و قتلوجه بن عبدالله عتيق الامير الكبير عمر و حسام الدين آلتونتاش بن عبدالله ما ذكر أنه ملك مؤكلها و حقها و فى يدها و تحت تصرفها الى حين صدور هذ العقد و ذلك جميع ثلاث اسهم من جملة اربعة اسهم من القرية المدعوة باورتاكرى من اعمال محروسة اماسيه المستغنية عن التحديد لشهرتها بجملة حدودها و حقوقها و كافة مراسمها و مرافقها و عامة منافعها و لواحقها اراضيها تلالها و هضابها آبارها و انهارها اشجارها المثمرة و غير المثمرة مخشبها و محطبها بيدتها و جوابنها و كل حق داخل فيها و خارج عنها مبلغه بثمن ثلث آلاف درهم فضى طلغمى رايجة فى بلاد الروم و جفنه من الفلوس المجهولة عدده النصف من ذلك بياناً للاخل الف و خمسمائه درهم . من الدراهم المذكوره الموحوفه شرى صحيحاً شرعياً نافذاً مرعياً مشتملاً على الايجاب و القبول و القبض و الاقتباض و التسليم و التسلم و اللزوم الى ذلك و الرضى من الجانبين و ضمان الدرك مقرر و عهدة المبيع و التصرف المستلزم المستتبع للصحة و بذلك وقع الحكم و الاشهاد فى اواسط ذى القعده سنة سبعمايه و الحمدلله وحده و الصلوة على من لا نبى بعده .

شهد بمافيه الحسين بن الحسن الفقير احسن الله عواقبه

شهد بمافيه طفان بن أمين بك وكتبه بامره

بشهادة العبد الفقير
مصلح الدين الحافظ
احسن الله خاتمته

ASHAB-I KEHF (MAĞRA YÂRAANI) VAKIFLARINA DAİR ORİJİNAL BİR BELGE

Mithat SERTOĞLU

(Ephesus) Efes'in Yedi Uyuyanları Kuran-ı Kerim'de Ashâb-ı Kekf = Mağara Yârârı diye anılır.

Mağara Yârârı meselesi hakkında batı bilginlerinini yapdıkları incelemelerin sonucu şöyle özetlenebilir :

Efes şehrinde Roma'nın putperestlik devrinde, o zamanlar tek tanrıya inancı telkin eden bir din olan hıristiyanlığı kabûl etmiş bir kaç genç, artık putlara tapmak istemezler. Şehirden kaçarlar ve yanlarından ayırmadıkları bir köpekle beraber bir mağaraya sığınırlar. Orada kendilerini uyku basar, çok geçmeden bir gün putperestlerin hükümdarı Dakyus (Dakyanus) maiyeti ile birlikde onları yakalamak için mağaranın kapısına kadar gelirsede, içeri girmeleri mümkün olmaz. Hükümdar da, gençler açlıkdan ölsün diye mağaranın kuzeye bakan tek kapısını ördürür. Sonraları bu olay unutulur. Bir gün, bir sürü sahibi mağaranın giriş kapısını örten duvarı yıkdırmak için işçi gönderir. Buraya koyunları için bir ağıl yaptırır. İşçiler ise, uyuyan gençleri fark etmezler. Bu gençler, Allahın tayin ettiği saatde uyanırlar. Henüz uğramış oldukları tehlikenin korkusu içindedirler. Çünkü, aradan pek uzun bir zamanın geçdiğini bilmemekdedirler. İçlerinden birisini ekmek alması için şehre gönderirler. Ekmekci, gencin verdiği eski parayı almak istemez ve onu hükümdarın huzuruna götürür. Orada herşey anlaşılır Gençler, 309 yıl uykuda kalmışlardır. Bu müddet içinde putperestliğin yerini hıristiyanlık almıştır. Hükümdar bu olaya pek sevinir. Çünkü gencin sapsağlam çıkagelişi, bazı kimselerin şüphelendiği bir inanışın, yani vücudların da ruhlarla birlikde geri döneceği (Ba'sü ba'del-mevt) hakikatının delili olmuştur. Genç mağaraya döner dönmez hemen arkadaşlariyle birlikde tekrar uykuya dalar. Buraya bir mabed yapılır.

Bu rivayete göre putperest hükümdarın Deçyus (249-251) ve hıristiyan hükümdarın ikinci Teodosyus 403-450 olması gerekmektedir[1].

Bu hususda doğu kaynaklarının en derli toplusu olan namlı Taberî tarihinde ise Mağara Yârânı hakkındaki rivayetlerin özeti şöyledir :

Hazret-i Îsâ'nın Havarî'lerinden biri adı geçen şehre gider. Şehrin kapısında her girenin önünde secde etmesi gereken bir put görür. Bundan dolayı şehrin dışında kalır ve bir hamama tellâk olarak kapılanır. Hamamda din telkini yapar ve gençleri hıristiyanlığa teşvik eder. Bir gün hükümadrın oğlu hâfif meşreb bir kadınla hamama girerken Havarî kendisine bunun doğru olmadığını anlatır ve bu fikrinden vazgeçirir. Başka bir defasında ise bu müdahalesi fayda vermez. Lâkin, Cenab-ı Hak günahkârların her ikisini de hamamda helâk eder. Hükümdar, olayı duyunca Havarî'nın tevkifi için emir verir. Bunun üzerine Havarî, hıristiyan ettiği gençlerle birlikde yanlarında hıristiyan ettiği bir çiftci arkadaşları ve onun köpeği bulunduğu halde mağra

1) A. J. Wensinck. İs. An. s. 371-373.

ya sığınır[2]. Mâceranın sonu, aşağı yukarı aynıdır.

Doğu kaynakları genellikle Mağara Yârânının adlarını şöyle sıralamışlardır :

Yemlihâ, Mislinâ, Mekselinâ, Mernûş, Debernûş, Şaznûş, Kefestatyûş ve köpekleri Kıtmir.

Kur'an-ı Kerim'de ise kısa şu şekilde anlatılır[3] :

Bir kaç genç, mağaraya sığınmış ve :

— Rebbimiz, katından bize rahmet ver ve işimizde başarılı kıl. Demişlerdi. Mağaranın içinde onları yıllarca uyuttuk. Sonra, iki tarafdan hangisinin beklediği neticeyi iyi hesaplamış olduğunu belirtmek için onları uyandırdık. Ey Muhammed, onların olayını bir gerçek olarak anlatıyoruz. Onlar, rablerine inanmış bir kaç gençti. Hidayetlerini arttırmış ve kalplerini pekleştirmiştik. Durup :

— Rebbimiz, göklerin ve yerin rabbidir. Onu bırakıp başka bir tanrıya yalvarmayız. Yoksa and olsun ki bâtıl söz söylemiş oluruz. Şu bizim milletimiz Allah'ı bırakıp başka tanrılar edindiler. Onların gerçek olduğuna açık delil getirmeleri gerekmez mi ?

Allah'a karşı yalan uyduranlardan daha zalim kimdir? Demişlerdi.

Kendilerine :

— Siz, onlardan ve Allah'dan başka tapdıklarından ayrıldınız. Bunun için mağaraya girin ki rabbiniz size rahmetini yaysın ve size işinizde kolaylık göstersin. Denildi. Baksaydın güneşin mağaralarının sağ tarafından doğup sol tarafından battığını, onların da mağaranın iç tarafında olduğunu görürdün. Bu, Allah'ın mûcizelerindendir. Allah'ın doğru yola getirdiği kimse, hak yolundadır. Kim sapıtırsa artık ona, kendisini doğru yola götürecek bir rehber bulamazsın. Mağara Yârânı, uykuda oldukları halde baksan onları uyanık sanırdın. Biz onları, sağa ve sola döndürmekdeydik. Köpekleri dirseklerini eşiğe uzatmıştı. Onları görsen, için korku ile dolar, geri döner kaçardın, birbirine sorsunlar diye onları uyandırdık. İçlerinden biri :

— Ne kadar kaldınız ? dedi.

— Bir gün veya daha az müddet kaldık. dediler.

— Ne kadar kaldığınızı rabbiniz daha iyi bilir. Paranızla birinizi şehre gönderin. En iyi yiyeceklere baksın ve size getirsin. Orada nazik davransın. Sakın sizi kimseye haber vermesin. Dediler. Çünkü, onların sizden haberi olacak olursa ya taşlayarak öldürürler veya kendi dinlerine döndürürler ve bu takdirde asla kurtulamazsınız.

Böylece, Allah'ın sözünün gerçek olduğunu ve kıyametin kopmasından şüphe edilemiyeceğini bilmeleri için insanların onları bulmalarını sağladık. Netekim halk, onlar hakkında çekişip duruyor :

— Mağaralarının önüne bir bina kurun. Diyorlardı. Oysa, rableri onları çok iyi bilir. Tartışmayı kazananlar :

— Onların mağaralarının önünde mutlaka bir mescid kuracağız. dediler. Karanlığa taş atar gibi :

— Mağara Yârânı üçdür, dördüncisi köpekleridir. Derler yahud :

— Beşdir, altıncıları köpekleridir Derler. Yahud da :

— Yedidir, sekizincileri köpekleridir. Derler sen de ki :

— Onların sayısını rabbim en iyi bilir. Onları pek az kimseden başkası bilmez.

---

2) Taberî tarihi tercümesi, M.E.B. yayını C. I. K. III, s. 920 v.d.

3) Kehf sûresi, âyet 10-26.

ذکر اولان اوقاف اصحاب کهف شریف رحمه ومغفور سلطان علاء الدین
وقف ایدب سر بستنک طریقله تصرف اولنماسن شرط ایدب صکره امرا ذوالقادریه
والی اولدقلرنده برقرار سابق وقفیتنن مقرر دوتب تمسکلر ویرب بعده علاء الدوله
وعلی بک مرحوم دخی مقرر نامه لر ویروب تصرف اولنورمش بو وجهله تصرف اولوب
واعیان مملکت وولایت شمدیکی تاریخه ثبوت بولوب دفتر جدید حاقانیده بنا اول
اول وجهله قید اولندی وعلاء الدوله مرحوم جوبان سکباری نام موضع خالی ومعطل
اولوب ومعروف اولان اصحاب کهف عدلندن اولان جوبانه معروف کهف بوناری
اوتلاغ وکندوکه منزلی اولب کندولرد قیانوسدن ترک کلوب حضرت باری عزاسمه
طلب اتدکده افسون نام شهردن قالقوب ذکر اولان جوبان بکارینه کلوب مذکور
جوبان رحمه الله بولوب اولدخی بوناری حافظ قطمیری بله الوب اول کهف
شریفه منوحه اولدقلرندن صکره مزور جوبان بیکاری خالی ومعطل اولماغن سادات
نربیه دن فخر السعادات سید حسین الحسنی مرحوم علاء الدوله بک یورد طریقیله ویروب
وتصرفلرنده اصحاب کهف شریف مؤذن اولان کمسنه هرسنه ده بشمش غروشی
ویرمک اوزره الله بمک ویروب اولدخی ایکنده اوجکزلر ویخه جوهاایدب
احیا وعمارت ایدب حمام بنا ایلمش الی هذا الیوم مرحوم ومغفور سیدک
اولاد وانسابه ایکنده ساکن اولب خارجدن بوجه من الوجوه کمسنه دخل ایده
کلمش اولیوب علی بک مرحوم دخی مقرر طوتوب غالبا سنه اول وجهله قید اولندی
وسایر اوقاف دخی علی ما سبق منقطوع القدم ومقرر القلم دفعه تصرف
اولنوکلمشدرینه اول وجهله قید اولندی

Bunun için Ey Muhammed, onlar hakkında bu kısaca anlatılanın dışın da kimse ile tartışma ve onlar hakkında kimseden bir şey sorma. Herhangi bir şey için Allah'ın demesi dışında :

— Ben yarın onu yapacağım. Deme. Bunu unuttuğun zaman rabbini an ve şöyle de :

— İnşaallah rebbim beni bundan daha çok doğruya eriştirir.

Onlar mağaralarında üç yüz dokuz yıl kaldılar. Derler. De ki, onların ne kadar kaldıklarını en iyi Allah bilir. Göklerin ve yerin gaybı ona aiddir

İşte Ashâb-ı Kehf = Mağara Yârânı hakkındaki islâmî inanış budur.

Bir Arşiv Belgesi ise, Mağara Yârânının Elbistan'da Çoban Pınarı mevkiine kadar gelerek burada sürüsünü otlatan bir çobanı ve köpeğini de yanlarına alıp mağaraya çekilmek üzere gittiklerini kaydeder. Yine bu kayda göre Selçuklu Saltanı Alâüddin Keykubâd (1220-1236) burada bir vakıf tesis etmiştir. Başbakanlık Arşivinde o bölgeye aid hicri 932 tarihli ve 998 sayılı arazi tahrir defterinin 479 uncu sahifesinde bu hususdaki kaydın fotokopisini veriyoruz. Bunun metni ise şöyledir :

Zikrolan evkaf Ashâb-ı Kehf-i Şerifi, merhum ve mağrur Sultan Alâüddin vakfedip serbestlik tarîki ile tasarruf olunmasın şart edip sonra ümerâ-i Zülkadriyî vali olduklarında ber karar-ı sâbik vakfiyetin mukarrer dutup temessükler verip bâdehû Alâüddevle ve Ali Bey merhum dahi mukarrernâme verip tasarruf olunurmuş. Bu vechile tasarrufları ehl-i vukuf ve âyân-ı memleket ve vilâyet şahadetleriyle sübut bulup defter-i cedîd-i hâkanîde yine ol vechile kayd olundu ve Alâüddeyle merhum Çobanpınarı nam mevzi' hâlî ve muattal olup ve mârûf olan Ashâb-ı Kehf'in idâdından olan çoban-ı mârûfun koyunları otlağı ve kendünün menzili olup kendüler Dakyanus'dan kaçup gelüp Hazret-i Bâri âzze ismehû talep ettikde Efsûn nam şehirden halkup zikrolan Çobanpınarı'na gelüp çobanı ruhimetlehû anda bulup ol dahi koyunları hâfızı Kıtmîr-ı bile alup ol Kehf-i Şerif'e müteveccih olduklarından sonra mezbur Çobanpınarı hâlî ve muattal olmağın Tirmiz Seyyidlerinden fahr-üs-sâdât Seyyid Huseyn-ül-Hasenî'ye merhum Alâüddevle Bey yurd tarihi ile verüp ve mahsulünden Ashâb-ı Kehf-i Şerife müezzin olan kimesneye her sene yetmişbeş çelebî akçe vermek üzere eline temessük verüp ol dahi içinde evceğizler ve bağçecükler edip ihyâ ve imaret edip hamam bina eylemiş. İlâ hâzil-yevm merhum ve mağfur Huseyn'in evlâd ve ensabı içinde sâkin olup haricden bivech-i minel-vücûh kimesne dahl ede gelmiş olmayup Ali Bey merhum dahi mukarrer tutup Hâliyâ yine ol vechile kayd olundu ve sâir evkaf dahi alâ mâsabak maktu'ul-kadem ve mefrûz-ül-kalem vakfa tasarruf olına gelmişdir. Yine ol vechile kayd olundu.

Aynı metni bugünkü Türkçe'ye şöyle çevirebiliriz :

Adı geçen Mağara Yârânı vakıflarını merhum Sultan Alâüddin vakf edip serbestlik yoluyle tasarruf olunmasını şart edip sonra Dulkadirli beyleri vali olduklarında eskisi gi verip sonra Alâüddevle (Dulkadiroğlu 1479-1515) ve Ali (Dulkadiroğlu 1515-1522) bey merhum mukarrernâmeler verip tasarruf olunurmuş. Bu şekilde tasarrufları bilir kişilerin ve memleket ve vilâyet ileri gelenlerinin şehadetleriyle sabit olup yeni deftere yine öylece kaydolundu ve Alâüddevle merhum, Çoban Pınarı adlı yer boş ve kullanılmaz olup mâruf Mağara Yârânından olan çobanın koyunlarının otlağı ve kendisinin yeri olup kendileri Dakyanus'dan kaçıp gelüp Hazret-i Allah talep ettikde Efsun (Efsus) adlı şehirden kalkıp anılan Çoban Pınarına gelip

adı geçen çobanı orada bulup o dahi koyunlarının muhafızı Kıtmir-i beraber alıp o mağaraya yolandıklarından sonra Çoban Pınarı boş ve kullanılmaz olduğundan Tirmiz seyyidlerinden seyyidler iftiharı Seyyid Huseynül - Hasenî'ye merhum Alâüddevle Bey yurtluk olarak verip ve mahsulünden Mağara Yârânına müezzin olan kimseye her yılda yetmiş beş Çelebî Akçe (4) vermek üzere eline sened verib o da içinde eveceğizler ve bahçecikler yapıp canlandırıp ve imar edip hamam bina eylemiş. Bu güne kadar merhum Huseyn'nin evlâdı ve mensubları içinde sakin olub haricden hiç bir suretle kimse karışagelmiş olmayıp Ali Bey merhum da mukarrer tutub şimdi yine öylece kaydolundu ve öbür vakıflar da eskisi gibi ayak kesilmiş ve kalem çekilmiş olarak vakfa tasarruf olunagelmiştir yine öylece kaydolundu.

Defterin incelenmesinden Elbistan da üç buçuk köy[5] ve dört mezreanın vergi gelirinin Sultan Alâeddin Keykubâd tarafından bu maksad için vakf edildiği ve Alâüddevle Bey tarafından Seyyid Huseyn'e bir köy[6] bir çiflik, altı mezrea, üç yayla ve iki oba vergi gelirinin yurtluk olarak verildiği, ayrıca Elbistan kazasında Ashâb-ı Kehf makamı için bir müderris, bir hatib bir müezzin bir mütevelli bir câbî-tahsildar-ve bir evkaf nazırının tayin olunduğu anlaşılmakta ve genel yıllık gelirde 38 125 akçe tutmaktadır.

İşte Osmanlı kaynaklarında Mağara Yârânı hakkındaki tek resmî belge budur ve verdiği bilgiler bundan ibarettir.

---

4) İkinci Selim devrine kadar kullanılan bir para birimi olup 2,5 tanesi bir Osmanlı akçası tutarak (Bk. Mithat Sertoğlu, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, Akça, Çelebi Akçası maddeleri).

5) 993 sayılı arazi tahrir defterindeki kayda göre bunlardan Nişanid köyü halkı hizmetleri karşılığı vergiden muaf tutulmuşlar. Efsus - öbür adı Parpur - köyü vergi gelirinin ise yarısı Hamza Baba Zaviyesine vakfedilmiştir. Çanlıgan ve Savur köyleri vergi gelirinin ise tamamı bu vakfa dahildir.

6) Kayapınar köyü.

YURDUMUZDA TESİS (VAKIF)

Tahsin ÖZ

Tesis (Vakf) ın dinî olduğu kadar insanî ve kültürel düşünceleri, ve hattâ yurdun ilerlemesi, halkın refahı, hastaların tedavisi, kimsesizlere yardım gibi çeşitli gayeleri olduğu pek açık belirmektedir. Uygur Türkleri İslâmiyetten evvel ve sonra kendi akidelerine göre nice hayır müessesesi vücuda getirmişlerdir. Bu suretle yurt her yönden inkişâf etmiştir.

1 — Kervansaraylar-Son günlerde Karayolları tarafından yayınlanan (Hanlar) isimli eserde kervansaraylardan da bahsedilmektedir. Şüphesiz han başka kervansaray bambaşkadır. Bilhassa Selçuklular devrinde geniş yurdun muhtelif illerine o zamanın vasıtaları ile gitmek aylarca sürmekte idi. Bunu düşünen vâkıflar, yolculardan hiç para alınmaksızın konaklamaları için bu binaları yaptırmıştır. Bir taraflarında da hayvanlar için ahırlar bulunmakta idi. Hattâ vakfiyelerde yolcuların pabuçları tamire muhtaç ise tamiri, kabili tamir değilse yenisinin verilmesi hakkında kayıtlar bulunmaktadır[1].

İşte bu değerli eserde görüldüğü veçhile kervansarayların bir çoğu harabe halindedir, hattâ Fatih külliyesinde bulunan kervansaray toprak altında kalmıştır. Biaenaleyh Vakıflar İdaresi bir inceleme yaptıracak olursa bir takım binaları veyahut arsalarını bulacağı şüphesizdir.

2 — Hanlar-Ekseriya herhangi bir camiye veya diğer vakıf esere irat getirmek üzere yapılmış binalardır. Laleli Camii yanındaki han ayaktadır. Fakat Kapalı Çarşıdan Mercana giden yol üzerinde bulunan halen (İmameli han) denilen bina İmam Ali isminde bir zat tarafından vakıf olarak yapılmış ve zamanla satılmış olduğundan ismi bile unutulmuştur.

3 — Köprüler - Bilhassa nehirler üzerinde Vakıflar tarafından yapılan köprülerden eser kalmamıştır.

4 — İmaretler - Ekseriya camiler civarında inşa edilir ve buralarda fıkaranın doyumu için çeşitli yemekler yapılırdı. Arta kalanlar ucuz fiyatla halka satılırdı. Hattâ Sultan Ahmet cami İmaretinde kule gibi bir yer yapılmıştıki vakfiyesinde yenmiyecek yemeklerin (vuhuşu tuyur)'a yani vahşi kuşlara burada verilmesi yazılıdır. Eminönündeki Dördüncü Vakıf hanının yerinde Abdülhamit I imareti bulunmakta idi. Zamanla harap olup vazifesiz kalınca, Evkaf nazırı Hayri efendi bunu yıktırarak mevcut hanı yaptırmıştır.

5 — Sebiller - Camilerin ve türbelerin civarında sebiller bulunmakta idi. Yeni Cami sebilinde haftanın muayyen günlerinde bal şerbeti verilmesi meşrut idi.

6 — Darüşşifalar - Hasta tedavisi için için olup iki kısımdı. Bir kısmı çeşitli hastalıklar içindi. Bunlardan İstanbulda halen aşağı Gureba hastahanesi kalmıştır. Süleymaniye camii Darüşşifası şimdi askerî matbaa olarak kullanılmaktadır. Bir kısımda akıl has-

1) Karayolları Genel Müdürlüğü.

taları içindir ki Edirnede Eski cami civarındaki akıl hastahanesi kubbeli ufak odalardan müteşekkil olup ortada fıskiyeli birde havuz bulunmakta ve hastalar musiki ile tedavi edilmekte imiş. Akıl hastalarının bu yolla tedavisi o zamana kadar görülmemişti.

7 — Çeşmeler - Şehirlerin muhtelif yerlerinde sanat kıymetide olan çeşmeler vardı. Abdülhamit I Topkapı Sarayı arşivinde bulunan bir yazısında (Bugün Aksaraydan gelirken çeşmelere birer burma (musluk) konduğunu gördüm, ibadullaha niye izziyyet edersiniz) diyor[2].

8 — Mektepler - Millî Eğitime intikâl etmiştir.

9 — Medreseler Fatih Sultan Mehmet I İstanbulun fethini müteakip camiden evvel Molla Zeyreğe medrese açtırmıştır ki ibadete ilmi tercih ediyor. Bir müddet sonra camiinin ve ilk mektepden başka tali ve alî medreselerini yaptırıyorki yani ilk Üniversite kuruluyor ve hattâ Tabhane denilen nefis binada imtihanlarında bulundu ğu beliriyor. Halen yol açmak için tali medreseler yıktırılmıştır. Son zamanlara kadar medrese mezunları yüksek mektep imtahanlarına iştirak ederlerdi.

10 — Arastalar - Bunlar birçok dükkânlardan müteşekkil olup vakfa irat getirirdi. Edirnede arastalar bulunduğu gibi, Sultan Ahmet camii arastası koca bir meydanda idiki halen yalnız duvarları kalmıştır. İhyasının büyük bir varidat temin edeceği aşikârdır.

11 — Hamamlar - Bu mimarî eserler de vakıf olarak yapılmış, fakat irat neviindendi. İstanbul'da Ayasofva karşısındaki (Hamam-ı Sultani) denilen çifte hamam elde kalmiştır. Bu da Atatürkün himmetiyle kurtulmuştur. Çünkü bir vakitler bu nefis bina benzin deposu yapılmıştı. Ata bunu öğrenince derhal tahliye ettirmişti. Fakat bir müddet sonra Millî Eğitim matbaası burasını depo olarak kullanarak hayli değişiklikler yapmıştı. Nihayet sahibine yani Vakıflara intikal ile restorasyon başlamış, hernedense tamamlanamayarak hem bu nadir Türk eseri kurtarılamamış hem de Vakıflara bir kaynak temin edilememiştir. Senelerden beri itiraz konusu olan Aksaray hamamında durumu incelenmeye layıktır.

12 — Kütüphaneler - Millî Eğitime intikal etmiş, fakat bugünün harfleri ile tam fihrist defterleri halâ yaptırılamamıştır.

13 — Muvakkithaneler - Hiç bir makam bunlarla meşgul olmamaktadır. Yeni Cami Muvakkithanesine hem bugünün saatini, hemde eski saati gösterir birer saat konsa tarih yaşatılır.

14 — Merkad ve mezarlıklar - Mezarlıklar Belediyeye intikal etmiş, cami hazinelerindeki merkadler Vakıflarda kalmıştır.

15 — Camiler ve mescitler - O kadar geniş bir konudur ki dünya sanat tarihinde birer varlıkdır. Bunların mimarî hüviyetlerinden başka çinileri, kalem işleri, levhaları ve halıları sanat eserleridir[3].

16 — Türbeler - Türbe binaları mimarî birer eser olmakla beraber içinde yatan ve dünya tarihinde yer almış zevat, kezalik çinileri, kalem işleri, sanduka örtüleri ve yüzlerce gümüş şamdanları ile her yönden birer sanat varlığıdır. Bir müddet evvel türbe ziyaretleri hırafata yol açtığından kapatılması uygun görülmüştü. Fakat bu tarihi varlıkların korunması ve bakımı

---

2) Tashin Öz İstanbul Çeşme ve Sebilleri 1947

3) Tahsiz Öz, İstanbul Camileri Cilt 1-2 1962-1965.

Semavi Eyice, İstanbul Minareleri 1963

Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih devri mimarisi, 1953

gerekli olduğu cihetle hepsi açtırılmış ve gelen ziyaretçilere tarihi bilgi vermek üzere dört tarih öğretmeni tavzif edilmişti. Herhalde işbu yüce şahsiyetleri, sanat eserlerinin tanıttırılması, ayrı birer varlık olan türbe eşyasının da korunması ve bakımı bir vazifedir Tesis (Vakıf) konusunu gereği gibi bilmek için Hukuk mektebinde (İlmi - Ahkâmı Evkaf) diye bir ders okutulurdu. Bu kitapda (şartı vakıf nassı katı) gibidir maddesi bulunmakta idiki vakıf yapan zatın koyduğu şart kuran ayeti gibidir demektir. Bu dersin hocası Evkaf Nazırı Hayri efendi idiki Evkaf Müzesini kurdurmuştu. Daha sonralar Şeyhülislam oldu. Muhterem hocamı rahmetle yad eylerim.

Hayrı Efendi İstanbuldaki hayrat ve meşrutu defterinide yaptırmışdırkii bunların sayısı 3027 ye, varmışdı.

Ne çareki vakıf eserlere bir çok tecavüz ve işgâllare yapılmış olduğundan nihayet bunları kurtarmak üzere (Menşei Vakıf olan Eserlerin yine aslına döneceğine dair 7044 sayılı kanun intişar etmişdir. Binaenaleyh işbu kısa yazıdaki Kervansaraylardan başlıyarak isimleri geçen vakıf eserlerin vakfiyeleri de esaslı bir surette incelenerek :

1 — Füzuli işgale uğrayanlar,

2 — Tarihi ve mimari kıymeti bulunanlar.

3 — Yıkılıpda arsa halinde bulunanlar derhal kurtarılabilirki, Tesisi yapanların da ruhu şad olur.

RAMAZANOĞULLARINDAN DAVUD BEY OĞLU MAHMUD BEY VAKFİYESİYLE FAĞFUR PAŞA OĞLU ALİ BEY PAŞA VAKFİYESİ

Halil SAHİLLİOĞLU

Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği

Yayınlamak istediğimiz iki vakfiye, İstanbul Müftülüğünde muhafaza edilmekte olan İstanbul Şer'iyye Mahkemeleri sicillerinden «Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği» mahkemesine ait si cillerde bulunan suretlerinden istifâde edilmiştir. Bu münasebetle bu mahkeme ve görevi hakkında bir iki söz söylemek ihtiyacı duyulmuştur. Adı geçen Müftülükde saklanan İstanbul'un şeriyye sicilleri arasında «Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği» nin sicilleri 802 ciltle önemlice bir yer tutarlar. Müfettişlik adı altında bir mahkeme teşkilâtının kuruluşu eğer bu mahkemenin ilk sicilinin ilk davasının tarihi ölçü alınacak olursa, ki bu ilk davanın hucceti Evâil-i Şaban 1016 (21 - 30 Kasım 1607) tarihini taşıdığına göre, XVII. Yüzyılın başına birinci Ahmed devrine çıkarmak mümkündür. Bununla beraber evkaf-ı hümâyûn müfettişliği görevi daha eski olabilir. Zira ikisi İstanbul'da Başbakanlık Arşivinde (Tapu 251 ve 670 numaralı defterler), diğeri Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğünde, Kuyud-ı Kadime'de saklanan sayım defterlerinden 542 - 543 numaralı *İstanbul vakıfları sayım defterlerini* evkaf müfettişleri hazırlamışlardır. Ancak, özellikle İstanbul, ve tali olarak taşra vakıflarıyla ilgili davaları görmek üzere bir mahkemenin tesisi muhtemelen yukarıda belirttiğimiz gibi XVII yüzyılın başında gerçekleşmiştir.

Evkaf-ı Hümâyûn müfettişliği mahkemesinin normal kayıtlarının en eskisi Kasım 1607 ve en yenisi 1342 (1926) yılına ait olmakla mahkeme cumhuriyet devrine kadar faaliyet göstermiştir. Mahkeme sicillerinde, normal olarak zamanında görülen davalarla ilgili kayıtlar bulunduğu gibi bir ihtiyaç halinde, müfettiş çok evvel verilmiş bir mahkeme kararını (huccetini) veya başka bir yerde, belki de başka bir devletin hâkimiyeti altında tahrir edilmiş bir vakfiyeyi de tescil ederek ayni sicil içinde değişik zamanlara ait kayıtların bulunmasına yol açıyor.

-Evkaf-ı Hümâyûn Müfetişliği Mahkemesi, vakıflarla ilgili her türlü davaya bakıyordu. Bu münâsebetle *huccet* veya *ilâm* veriyor, vakfiye tescil ediyor, yıllık *vakıf muhasebe icmâl*'lerini (bilânçolarını) tanzim ediyor, vakıf paraların *idânât huccet* (borç sent) lerini tescil ederek, her türlü niza ve ihtilâf davalarına baktıktan başka istibdâl davalarına bakıyor vakıf yapılarının onarımı için *keşif* yaptırıyor ve bunları sicillere geçiriyordu. Yukarıda da tekrâr edildiği gibi, başka bir mahkeme huzurunda, başka bir yerde ve daha eski bir tarihte inşa edilmiş bir vakfiyeyi sicillerine geçiriyordu. Yayınlamakta olduğumuz Mahmut Bey ve Alibey Paşa vakfiyeleri bu gibi kayıtlara örnektir. Ancak, bu mahkemenin 104 numaralı sicilinde bulunan bu vakfiyeler, Osmanlı yönetiminden öncesine ait olmakla, benzerleri arasında bir istisna teşkil ediyorlar.

Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliğinin 104 Numaralı Sicili

Evkaf-ı Hümâyûn müfettişliğinin bazı sicilleri, ihtiva ettikleri vakfiye mikdarı bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Birinci ve 104. siciller bu gibi defterlere örnek olarak zikredilebilir. 104 numaralı sicil 16 x 45 santimetre boyutlarında 198 yapraklık bir defterdir. 1048 yılında tutulmağa başlandığı anlaşılan bu defterde 1077 yılına kadar huccet ve vakfiye tescil edilmiştir. Şu hale göre 1638 den 1666 ya kadar defter mahkemede istimal ediliyordu. İçinde 186 kadar vakfiye mevcuttur. Bunların dörtte bir kadarı, başlangıç tarihinden daha eski bir tarihe aittir. Fakat genellikle bunlar da XVII. yüzyıla aittir. Daha evvelki asırlara ait olanlar tabiatiyle daha çok azdırlar. Bunların içlerinden üç tanesi Osmanlı yönetiminden öncesine aittirler. Tarihleri ve tesis edildikleri yerler itibariyle biri *Ertana oğulları* devrine, diğeri *Ramazan oğulları* ve sonuncusu *Zülkadir oğulları* devrine ait olması gerekir.

Ertana oğulları devrine ait olması lâzım gelen vakfiye *Alibek* علیبك *Paşa bin Fağfur Paşa* vakfiyesidir. *Niksar* yöresine aittir. Ramazan oğulları devrine ait olması lâzım geleni ise *Mahmud Beğ bin Davud bin Ramazan* vakfiyesidir. *Adana*'da tesis edilmiştir. *Gazianteb* içinde tesis edilen üçüncüsü ise 920 Safer ayı ortaları (6 - 15 Nisan 1514) tarihini taşıdığına göre *Zülkadir-oğulları* devrine ait olmalıdır. Vakfiyenin sahibi *Ali Beğ bin Kiçi Beğ* علیبك بن كیچی بیك dir. Gazianteb içinde evler ve çarşıları içinde 8 dükkan ile Gazianteb'e bağlı Telbâşır kazasının Hacer adındaki köyde bahçeler ihtiva etmektedir. İnşa tarzı bakımından Osmanlı vakfiyelerine çok benzemektedir. Bu vakfiyeyi şimdilik yayına hazırlıyamadık.

I.

RAMAZANOĞULLARINDAN DAVUD OĞLU MAHMUD BEĞ'in VAKFİYESİ

Vakfiyenin Tarihi

Vakfiyenin, sicildeki suretine göre, tarihi H. 709 dur. Tarih doğru olsaydı, yalnız Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliğinin değil belki de bütün İstanbul şer'iyye sicillerinin en eski kaydı olacaktı. Ancak bu on bir satırlık kısacık vakfiyede Mahmud Beğ kendini *Davud* [*Beğ*] oğlu ve Adana'da saltanat-ı şerîfin nâibi (yani valisi) olarak tanıtıyor (Satır 1 - 2). Ramazan oğulları şeceresinde Adana beği olarak *Davud* oğlu diye bir *Mahmud* 916 dan önce mevcut değildir (Bak. *İslam Ansiklopedisi*, Ramazan oğulları maddesi). Ansiklopedide verilen bilgilere göre Mahmud'un Adana beğliği H. 916 - 922 senelerine raslamaktadır.

İbn-i İyas, tarihinde, *Mahmud*'un yalnız bir defa adını anmıştır, o da 22 Rebiülahar 920 (17 Haziran 1514) te Memlûk sultanı *Gavri* tarafından yerine amcası oğullarından *Selim*'in atanması münasebetiyle olmuşdur. Amma bu tarihte ölüb ölmediği hakkında bir şey söylememiştir[1].

Mahmud Beğ, ağabeyi olması gereken Halil'in H. 916 (1510) da ölmesi üzerine Memlûk sultanı tarafından *Adana*'da Tükmen beğliğine getirilmiş olmalıdır. İbn-i İyas, *Halil Beğ*'in ölüm haberini H. 916 yılı Cümâdelâhar olayları arasında saymış[2] ve yerine, isim zikretmeden bir başkasının sultan tarafından atandığını bildirmektedir[3]. Adı verilmiyen bu beğin Mahmud olduğunu, Ansiklopedideki bilgilere dayanarak, söylemek mümkündür. İbn-i İyas Mahmud'la ilgili, gene isim vermiyerek, bir haber daha nakletmektedir

28 Rebiülaahar 916 (13 Temmuz 1512) de Muhteşem peşkeşlerle Ramazanoğlundan elçi geldiğini bildirmektedir[4].

Vakfiyedeki Adana beği Davud oğlu Mahmud Bey, İbn-i İyas'ta ve İslam Ansiklopedisinde anılan ayni Mahmud Bey ise vakfiyenin sicildeki tarihi yanlış olacaktır. Müstensih, vakfiyenin okunaksızlığı, eskiliği, yıpranmışlığı veya bir başka kusurundan, yahut bizzat kâtibin kendi kusurundan dolayı hataya düşmüştür. تسعمائه (900) rakamını سبعمائه (700) olarak okumuş ve yazmıştır. Esâsen bu iki rakamın imlâlarının birbirine yakınlığı gözden kaçmıyacak kadar bârizdir. Fakat vakfiyenin tarihini 709 yerine 909 olarak düzeltmemiz gine bütün sorunlarımızı çözümlemeğe yetmemektedir. Zira *Mahmud Bey*, vakfiyesini *Saltanat-ı şerîf nâibi* sıfatiyle yapmıştır. Beyliği yukarıda açıklanmağa çalışıldığı üzere, daha sonraki bir tarihtedir. Zira Memlûk divân örfünde *nâib* eyâlet valisi veya sultanlığa bağlı beyliklerin beylerine verilen bir unvandır. Haleb, Şam valilerinden «nâibü Haleb»i «nâibü'ş Şam» diye bahsedilirdi.

Mahmud Bey'in beyliği hakkında verilen bilgiler gözönünde tutulacak olursa, o, naib sıfatiyle 909 da vakfiye inşa edemez. Zira 916 da beylik makamına getirilmiştir. Bu itibarla, müstensih dokuzu yedi yazdığı gibi, onlar hanesindeki bir rakamını da unutmuş veya atlamış olabilir. Zira vakfiye, Mahmut Bey'in 916 ile 920 yılları arasında olan beğliği sırasında kaleme alınmış olmalıdır. Bununla birlikte, Türkmen beyliklerinde, kardeşler, kardeş oğulları, amcalar yeğenler, babalar oğullar arasında beylik makamı için daimî bir çekişme vardır. Bir kimsenin bir kaç defa beylik makamına gelmiş olması mümkündür. Şâyet böyle bir ihtimal varid ise H. 909 tarihinin doğru olma ihtimali yok değildir[5].

Vakfiyenin Stili

Vakfiyenin inşa tarzında memlûk etkisi açıkca bellidir. Mahmud bey Memlûk sultanlığında kullanılan elkab ile anılmıştır. Vakfiyede «el-makarr el-a'azz el-ekrem « المقر الاعز الاكرم » **lakab**leriyle anılan Mehmed Bey'den ayrıca yukarıda belirtildiği üzere «Nâibü's-saltanati'ş-şerîfe « نائب السلطنة الشريفة » diye bahsedilmekle Memlûk sultanlığına bağlılığı ifâde edilmiştir.

Kâtibin, istinsah anında tarih hususunda düştüğü hata gibi, bir çok dil bilgisi hatası işliyor, okuyamadığı kelimeleri atlıyor. Saltanat müennes olduğu için buna izâfe edilen «şerîf» sıfatının müennes şehli «şerife» olmalıydı (Satır 2). Ancak kâtibin bu sıfat tamlaması hatası osmanlıcada câizdir.

Vakıf edilen bahçenin kıble sınırını gösterirken yaptığı tamlama da hatalıdır. «Kıbletül'l-mu'azzamîn» tamlaması «mine'l kıbleti'l-muazzama» olabilir.

Bağçenin sınırı tayinde «hasbetü zâlike « حسبة ذلك » diye kulandığı tabir «haddü zâlik» olabilir.

Vakfiyenin başında şerh veren kadılardan birincisinin baba adını atlamış, ve ilk tanığın adını da benzeterek yazmağa çalışmış. Bu tanığın adı okunamamaktadır.

Vakfiyenin Konusu

Mahmud Beğ, bir «Hâkûre « حاكورة » vakfetmiştir. Hâkûre halk dilinde iskân yerleri yakınlarında, şehirin cıvarında ağaç, genellikle zeytin ve bazı meyve ağaçları yetiştirilen bahçelere denir. Hatay'da, mevsiminde hâkûrelede, buğday veya başka bir tahılın tarımı yapılırdı.

Vakfedilen «Hâkûre», Adana suru dışında, surun güneyinde «Sugediği» denen yerdedir. Vakfiyede kullanılan *mahalle* deyimi, bir iskân ünitesi olarak mahalle anlamına gelebileceği gibi, mevki, yer adı da olabilir. Sur, işlek (ana) yol ve بكمش صاريسي ile lehine vakıf yapılan *Kaya Abdal* mülkleriyle sınırlıdır. *Kaya Abdal* ve Yanılmış veya Yenilmiş Sarısı adındaki bahçe komşularının kimlikleri hakkında bir şey söyliyecek durumda değiliz. Yer ve şahıs adlarının Türklüğü apaçıktır.

Tevkı'ler

Vakfiyenin başında bunun hukukiliğini, uygulama gereğini belirten beş kadının «tevkı'i» (bu hususları ifâde eden şerh ve imzâları) vardır.

Bu tevkı'lerin ikincisi, şeyhü'l-islâm Ebussud Efendi'nin oğlu *Mustafa*nındır. Mustafa Efendi tevkı'ini İstanbul kadısı sıfatiyle atmıştı. Kendileri Receb 1000 (Nisan 1592) ve Zilkaade 1005 (Haziran - Temmuz 1597) tarihlerinde olmak üzere iki defa İstanbul kadılığına getirilmiştir[6].

Dördüncü şerh (Tevkı) Anadolu kadıaskeri Yusuğ oğlu *Ali*'nindir. Bu zât, ünlü *Monla Fenârî*'nin H. 903 (1497 - 98) de vefât eden torunu Ali olmalıdır[7].

Birinci şerh'in altına adını yazan kadının baba adı veya künyesi okunamıyor. Üçüncü şerh bir *Niğde* kadısınındır.

Beş numaralı şerhin sâhibi, zamanında vakfın tesis edildiği kadı olacaktır. Kâtib, bunun baba adını yazmağı unutmuş veya okuyamadığı için atlamış olmalıdır.

Tanıklar

Tanıkların çoğunun ilmiye sınıfına mensup olduğu anlaşılıyor. Fakıyh (2 tanık), Molla (3. tanık), Hoca (4. tanık), Hacı olan son tanık ayni zamanda habbâz (ekmekçi) olup bir meslek sahibidir. Fakat kimlikleri hakkında bir şey söyliyecek durumda değiliz.

Mahmud Bey'in ağabeyisi olan Halil Bey'in Adana'da cami ve medreses için yaptığı vakıfların özetleri Tapu (Vergi ve nüfus sayım) defterlerinde mevcut olduğu halde[8] Mahmud Bey'in vakfiyesi tescil edilmemiştir.

١ تعلق بمافيه نظر الفقير محمد (....)
عفى عنه

٢ يعمل بمافيه و يظهر منافيه زبره الفقير
مصطفى بن ابى السعود
القاضى بدار السلطنة السنية قسطنطينيه المحميه
عفى عنه

٣ صح مافيه بشهاده بعض [ال] شهود
فى (بين) يدى
عندى و انا الفقير على بن مصطفى
القاضى بتيكده
عفى عنهما

٤ تعلق نظرى بمافيه [المحتاج] اليه افقر الورى
على بن يوسف المولى بالعساكر بولايه
اناطولى المعموره
عفى عنهما

٥ الحمد لله رب العباد
بسم الله الرحمن الرحيم
ثبت مضمونه عندي على الوجه المسطور
من تاريخ (تاريخه) من الفقير
خيرالدين بن (..) الحاكم بادنه

١ وقف المقر الاعز الاكرم صاحب العز
و الكرم مجمع المحاسن و الشيم محمود بك
ابن داود الشريف

٢ رمضان نائب السلطنة (الشريفه) بادنه المحروسه
اعز الله انصاره و ختم بالصالحات اعماله

للصدر الاجل المحترم قيا ابدال بن على ثم
لاولاده الذكور و بناته ثم لاولاد اولاده
و اولاد بناته

لايباع ولا يوهب ولا يرهن ولا يملك ولا يستبدل

ولا يورث فمن بدله بعد ما سمعه فانما اسمه على الذين يبدلونه ان الله سميع عليم و اجر الواقف على الله

الكريم فمن سعى فى تبديله و تغييره فعليه لعنه الله و الملائكه و الناس اجمعين قد جرى و حرّر

فى اوائل رمضان المبارك من شهور سنه تسع و سبعمائه و (تسعمائه) ؟

شهد بذلك ولد دلوه بن حمزه

» » عبدالله بن صارى فقيه

» » مولانا يعقوب بن حاجى جلال

» » خواجه محمد بن حسام

» » حاجى اسماعيل الخباز

و غير هم

بطنا بعد بطن الى الانقراض ثم لفقراء المدينه المنوره ابتغاءً لوجه (لوجهه) العظيم و طلبا لثوابه العميم

جميع [ا]حاكوره الكائن (الكائنه) فى محله صوكديكى بخارج سور ادنه المحروسه حسبة (حدّ) ذلك من قبله

المعظمين (كذا) طريق سالك و من الشرق ملك قيا ابدال الموقوف عليه المذكور و من الشمال

سور ادنه المحروسه و من الغرب ملك يكامش صاريسى وقفاً صحيحاً شرعياً وحبساً صريحاً مرعياً

و تصدقا معتبراً مرضياً موبداً مخلداً بحيث

1) Fakir ... Mehmed'in nazarı mühtevasına tealluk etti «Tanrı kendi lerini» bağışlıya

2) İçindekilere göre uygulama yapılır, aykırı olanından sakınılır. Bunu Ebissud oğlu fakir Mustafa yazdı ki yüce saltanat merkezi olan korunmuş Kostantaniyye'nin kadısıdır, «Tanrı» ikisini de bağışlıya

3) Huzurumda, ve nezdimde bazı tanıkların tanıklıklarıyla içindekiler sâbit oldu

Ben Ali oğlu fakir Musta
Niğde kadısı

4) [Mühtacları] ben kulları ya ratıkların en fakiri

Mamur Anadolu Vilâyeti Kadıaskeri Yusuf oğlu Ali

[Allah] her ikisini bağışlasın

buna vakıf oldum, (nazarım müteallik oldu).

5) Kulların Rabbı Allaha Hamdolsun

Rahman ve Rahim olan Allahın Adıyla

Yazılı olduğu üzere, mazmunu katımızda sâbit görüldü, bu tarihde Ben Korunmuş Adana'da hâkim ... oğlu fakir Hayrüddin'im

1-2-3 Korunmuş Adana'da şanlı saltanat nâibi (valisi) Ramazan oğlu Davud'un oğlu, el-makarr, el-azz, el-ekrem, izzet ve cömertlikle bilinen, güzellikler ve iyi huylar toplamı *Mahmud* Beğ, Allah kendisiyle birlik olanları aziz eylesin, amelleri salih amellerle son bulsun, *Ali oğlu*, es-sadr, el-eccell el-muhterem, *Kaya Abdal*'a ve kendinden sonra erkek ve kız çocuklarına, onlardan sonra oğul oğullarına ve kız oğullarına

4 batın batın «arka arkaya» biri kalmayancıya kadar, onlardan sonra da, Medine-i Münevvere fukaralarına, Allah için ve sınırsız sevabını umarak,

5 korunmuş *Adana* suru dışında, *Sugediği* mahallesindeki hâkûre (bağçe) sinin tamamını ki

6 kıble-i muazzama tarafında işlek yol ile ve doğuda, lehine vakıf yapılan mezkûr *Kaya Abdal*'ın mülki ile ve kuzeyde

7 korunmuş Adana'nın suru ile ve batıda Yanılmış Sarısı mülki ile sınırlıdır, şer'î (hukuka uygun) sahîh vakıf, geçerli sarih habs,

8 kabul ve itibar görür bir sadaka olarak ebedî ve kalıcı bir şekilde vakfetti. Artık ne satılabilir ne bağışlanır, ne rehin edilir ve ne mülk olur ve ne de değiştirilir

9 ve ne de mirâs olarak intikal eder. Bütün bunları duyup [bildikten sonra] her kim değiştirmeğe kalkarsa «vebâlı bunu değiştirmeğe kalkanların boynuna, Allah duyar ve bilir» vâkıf ecir ve sevâbı Kerîm olan

10 Allah'dan bekler. Bunun kim değiştirmeğe veya olduğundan başka göstermeğe kalkarsa (tebdil veya tağyir ederse), Allah'ın meleklerin ve bütün insanların laneti üzerine olsun.

11 Bu [işler] yedi (Dokuz) yüz [on] yedi yılının mübârek Ramazan ayının başlarında geçti ve yazıldı. Buna Hamza oğlu (adını okunamıyor) tanıktır

Buna Sarı Fakıyh oğlu *Abdullah* tanıktır

Buna Hacı Celâl oğlu *Mevlâna Ya'kub* tanıktır

Buna Hüsâm oğlu *Hâce Mehmed* tanıktır

Buna Habbâz (ekmekçi) *Hacı İsmail* tanıktır.

Ve daha başkalar

II.

FAĞFUR PAŞA OĞLU ALİBEY PAŞA'NIN VAKFİYESİ

Vakfiye

Alibey Paşa'nın vakfiyesi ayni sicilin 175 b ve 176 a yapraklarında olup 50 satırdan ibarettir. Başında 11 kadının tevkii (şerhi) ve zeylinde başka başka üç hususa tanıklık eden 26 tanığın adı yazılıdır.

Vâkıf ve vakfiyenin tarihi

Fağfur Paşa oğlu Alibey Paşa'nın kimliği ve tarihi kişiliği hakkında bilgi edinmek mümkün olamamıştır. Vakfiye, Niksar'da, Tokat sancağında tesis edilmiştir. Tokat, Sivas, Amasya Osmanlı devrinde Rum vilâyeti adıyla anılırdı. Vakfiye, eğer tarihte bir hata yoksa 15 Safer 746 (17 Haziran 1345) da tanzim edilmişti. Bu sıralar, Anadolu'da İlhanlı hakimiyetinin tasfiye edildiği döneme tesâdüf eder. Vakfiyenin inşâ edildiği mıntıkada Ertana Bey özgürlüğünü kazanmış hükümdarlığının son yıllarını yaşıyordu. Emir Ertana'nın ve oğulları Mehmed ve Cafer Bey'lerin zamanında bunlara vezirlik eden Alaüddin Ali Bey adında vezirleri vardı. 24 köyün kimi tamamını kimi önemli bir kısımını bir mezra'a bir kaç arazi parçasını vakfedecek durumda bir kimse olarak bu Ali beyi düşünmek mümkündür. Ancak vakfiyede Alibey Paşa'nın babasının adı Fağfur Paşa olarak kaydedilmiştir. Adına vakıf yaptığı kimse de oğlu Fağfur Bey'dir. Oysa, Ertana Bey'in vezirinin baba adı Kubad idi[9].

Vakfiye'den anlaşılacağı gibi, Alibey Paşa, Ulu büyük emir ve sayılı yüce bir sadr

الامير الكبير الاعظمي والصدر الخطير المعظمي

babası da şehid bir sadr'dır (satır 7,8). Hacca gitmiş ve Medine'de Peygamberin pâk mezârlarını ziyaret etmiştir. Şimdilik hakkında edinilen bütün bilgiler bundan ibârettir. Eğer *sadr* kelimesine osmanlılardaki anlam verilmek yerinde olursa babası gibi bir baş vezir olan bir kişi idi.

Kişiliğini, yaşadığı devri hakkıyla tesbit etmeği güç bir duruma sokan bir diğer husus vardır :

Vakfiyenin başındaki tevkı (şerh)lerin altına adlarını yazan kadılardan iki kişi, şerhleri yazdıkları tarihi de tesbit etmişlerdir. Amasya kadılığı makamını işgal eden ve baba oğul olan bu iki zattan baba olan *Mehmed oğlu Muslihî Abdurrahman*'nın attığı tarih H. 836 M. 1432 - 1433 tarihine raslar (9. şerhin sahibidir). Bunun oğlu olan *Mehmed* ise (ki 5. şerhin sâhibidir), tevkiinin altına 859 tarihini düşmüştür ki M. 1454 - 1455 yıllarına rastlar. Bu zatın vakfiyenin inşa edildiği tarihte vakfiye mazmununun **sâbit** olduğuna tanık olan 23. tanık olması iktiza eder. Tevkii altına yazdığı tarihin ertesi yılı öldüğü de bilinmektedir[10]. Tanıklıkta bulunduğu tarihte babasından, Amasya kadısı diye de söz etmektedir. Beşinci şerhi yazan kimse H. 860 ta öldüğüne göre H. 746 da inşa edilen bir vakfiyede tanık olması çok uzak bir ihtimaldir. Babasının da bu tarihte kadı olduğunun ayni şekilde düşünülmesi güçtür. Bu takdirde ya vakfiye tarihi hatalıdır- XV. yüz yılın başlarında tesis edilmiş olması lâzımdır- yahut bu Amasya kadılığını inhisarında tutan *Muslihî* ailesinde bir kaç kuşak boyunca arka arkaya bir kaç defa *Mehmed, Abdurrahman* baba oğullar gelmiş ve hepsi de kadılık makamını işgal etmiştir. Vakfiye tarihi hatalı ise bu vakıf Çelebiler ve Birinci Murad devrinde, bu bölgenin Osmanlı eğemenliğinde, bulunduğu bir dönemde inşa edilmiş olmalıdır. Bu dönemde bu kimlikte bir kimse tesbit edemedik. Üstelik vakfiyenin üslûbu Selçuklu geleneklerinin henüz yaşamakta olduğunu gösterdiğine göre; vakfın onların zamanına yakın bir

tarihte tesisi ihtimâlini kuvvetlendirmektedir. Vâkıf için kullanılan elkab ve özellikle değişik hususlar için tanık tutma hususu Selçuklu geleneği olan bir formalitedir[11].

Tevkı'ler

Vakfiyenin başında, bunun hukukiliğini, dolayısıyla uygulanabilirliğini onaylıyan on kadının şerhi (tevkıi) vardır. Bunların sonuncusu, vakfiyeyi tescil eden zât olup *Niksâr* kadısı *Ahmed oğlu Mehmed* idi. Birinci tevkiin sahibi de bir diğer *Niksâr* kadısı olan *Veliyyüddin oğlu Abdülkerim*'di. Diğer sekiz şerhin beşi (2,3,6,7 ve 9) Amasya kadılarının olup içlerinden biri ayni zamanda *Rum* vilâyeti evkafı müfettişi idi (6. sı). Diğer iki müfettiş (4 ve 8) den Mustafa (8) Konya kadısıydı. İbrahim'in nerenin kadısı olduğu belirtilmemiştir. Tevkı sâhiplerinin biri de (3) Amasya'da Beyazid Hân medresesinde müderris ve fetvâ vermeğe yetkili *Ayas*'tı.

Amasya'nın sayılı ailelerinden olan Muslihi ailesinden gelen iki kadının adlarına tevkı sâhibi veya tanık olarak XV. yüzyılda inşa edilmiş bir takım vakfiyelerde, mahkeme huccetlerinde raslamak mümkündür[12]. Diğer tevkı sahipleri için bir şey söyliyecek durumda değiliz.

Tanıklar

Vakfiyede, üç ayrı hususa tanıklık ettirilen 26 tanık adı vardır. Bunlardan ilk sekizi vakfiyenin içinde yazılı olanlara (mazmununa) tanıklık etmişlerdir. Gerektiğinde, bunlar, kendilerinden sorulduğunda, falan kişinin vakfiyesinde şu hususlar yazılıydı diye tanıklık edeceklerdi. Bunlardan sonra sayılan diğer 8 tanık (9-16 numarada sayılanlar) vâkıfın vakıfta bulunmak itirafına (beyanına, ikrarına) tanıklık etmişlerdir. 17. ilâ 24. tanıklar vakfiyenin vakfiyeliğinin sâbit olduğuna, hukukî yollardan tesis edildiğine, sâbit olduğuna tanıklık etmişlerdir. Bu hukuki yollara ve hukukî icablara uyulduğu vakfiyenin içinde (42 ve daha sonraki satırlarda) beyân edilmiş, fakat bunlar biliniyor farzedilerek tafsil edilmemiştir. Bu husus, herhalde osmanlı devri vakfiyelerinde, vâkıfın tesisten ve mütevelli nasbdan ve kendisine vakfedilen şeyleri teslimden sonra, kalkıp İmâm Ebu Hanife nezdinde gayri menkûl vakfının câiz olmadığını beyan ederek vakıftan dönmek istemesi ve mütevellinin ikinci imam sayılan Ebu Yusuf ve imam Mehmed eş-Şeybanî'nin gayri menkul vakfı cevâzını beyan etmek suretiyle itirazın yerinde olmadığını ve kadının bunların reyine uyarak böyle bir şeyin câiz ve hukukî olduğunun kabul etmesinden ibaret olan bir formalitenin yerine getirilmiş olması olsa gerektir. Bu şekilde vakfiyenin vakfiyeliği hakkında bir mahkeme kararı verilmiş oluyordu. Mahkeme kararları kaziyye-i muhkeme durumunda olduklarından bozulamazdı. Vakfiye de sâbit olur ve dolayısıyla bozulmazlığı kesinleşirdi. Bu vakfiyelerin bulunduğu 104 Numaralı Evkaf-ı Hümâyûn müfettişliği sicilinde bunun çok örnekleri vardır. Zülkadir oğulları devrine ait olan *Ali Bey bin Kiçi Bey* vakfiyesi bu formalitenin açıkça yerine getirildiği vakfiye örneklerinden biridir.

Son iki tanığın ifadesine göre, bunları birinci katagoriye sokmak lâzımdır.

Değişik hususlara tanık tutma olayına, daha evvelce de belirttiğimiz gibi Selçuklular devrinde rastlanmaktadır. Bu durumu açıklamak ve yorumlamak gerekir .Alibey Paşa vakfiyesinde olduğu gibi durumu şu şekilde açıklamak ve yorumlamak mümkündür : Vâkıf, bir sadr'dır, önemli bir devlet adamıdır. Vakfı tesis ettiği Niksar'da süreli bir şekilde durmıyabilir. Vakfiye, mahallinde, Niksar'da yazılır, orada ihtiva ettiği hususlar için şâhid tutulur. Bu formaliteden sonra, vakfiye metni

Vâkıfın bulunduğu yerin kadılığına götürülür muhtevası kendisine okunur ve böyle bir vakfı kabul ettiği ikrarında bulunursa, bu ikrarına oradan tanık getirilir. Vakfiyenin ikinci katagoriden tanıklarının içinde Amasyalı olduklarını beyan edenlerin çokluğu dikkat çekicidir. Vakfiyenin sübûtü, yani hukukiliği ve kesinliği formalitesi yine Niksar'da tamamlanmış olabilir. 24 numaralı tanığın ayni zamanda bir Niksar kadısı oluşu bu bakımdan anlamlı görünüyor. Vakfiyenin kaleme alınması ve kesinlik kazanması, onuncu şerhin sahibi olan *Mehmed oğlu Ahmed* zamanında olmuştur. 24 numaralı tanık *Mesud oğlu Hacı Mehmed* ise her halde o zaman mazuldu. Fakat onun yeniden Niksar kadılığına getirilmiş olduğu anlaşılıyor. Zira vakfiye başındaki tevkı sahiplerinin ikincisi olarak, Niksar kadısı sıfatı ile bu vakfiyeyi onaylıyordu.

Tanıkların hepsi ilmiye zümresinden olup ayni sosyal sınıf mensubu bulunuyorlar. Bir istinsah veya okuma hatası yoksa, içlerinden ikisi (1 ve 21) hayyatî (terzi), yani esnafdandı. 21 numaralısı esnaf ta olsa ayni zamanda hâfız olduğu malumdur. Fıkıh (ki bugünkü kavramlara yaklaştırmak istesek yaklaşık olarak hukuk anlamına gelir) ile uğraşan ve biri ayrıca vâiz olan yedi tanık vardır. Tavazudan kendilerine *fakıyhlik* pâyesini yakıştırmağa yanaşmıyan bu tanıklar «mütefakkıh», yani fıkıhla uğraşan veya fıkıh tahsil eden birer kimse olarak kendilerini takdim ediyorlar.

Şahsen hafız olan dört (4;5; 6 ve 21) tanık vardır, dokuzuncu tanığın ise hâfız olan kendisi değil babasıdır. Hâfızlardan biri (4 numaralısı) ayni zamanda bir şeyh oğlu idi.

Tanıkların üçü, şahsen hoca idiler (No : 11, 20, 21). Hadimî diye ün yapan on birincisi soyca hoca olan bir aileden geliyor. İkisi Dârü't-talim de muallim (öğretmen) dir. Dârü't-talim Amasya'da idi (tanık 10). Biri kadı (24) bir diğeri de Kadıoğlu (23) idi. Tanıkların üçü hacı birisi ise hacı oğlu idi.

Memleketleri itibarıyla tanıklar : Bunlardan biri Kâtî (5) dir. Kât, Mavarünnehir'de bir kentti. Sekizi *Amasya*'lıdır. Tabiatiyle nereli olduğu açıkça yazılmıyanların Amasya, Niksar veya Tokatlı olması lâzımdır. Biri *Tokatlı* (17) dır. Amasya'lıların ikisi aslen *Tûs* şehrinden gelmedirler (tanık 15 - 16) Tûs, bilindiği gibi Horasan'dadır. Bunların varlıkları Doğu'dan göçün daha durulmadığını gösterir.

Tanıkların kimilerinin yalın bir adı vardır; Ahmed, Mehmed gibi; Kiminin adı Din veya Allah kelimeleriyle isim tamlaması şeklindedir : Hibetullah, İnayetullah; Nuruddin, Nasruddin... gibi. Fakat bu isim tamlamaları kimileri için bir çeşit künye olarak kullanılmıştır. Devrin geleneğinde Mehmed'ler *Muhyiddin*, Mustafa'lar *Muslihuddin*, Mahmud'lar *Bedrüddin'dir*. Vakfiyede Abdullah için *İzzuddin* künyesi kullanılmıştır. Biz buna dayanarak 12. tanığın müstensihin boş bıraktığı künye yerini tamamladık.

Vâkıf, emir ve sadr olduğuna göre, tanıklar içinde emir, asker veya bir devlet adamı bulunması beklenebilirdi. Fakat böyle bir tanık teşhis edilemiyor. Keykâvüs'ün, ayni dergide yayınladığımız mülknâmesinde göçmen asıllı kimseler ve tüccar zümresine mensub kimseler çoktu[13]. Mülknâme ile bu vakfiye arasında bir asırlık zaman vardır. Bu zaman içinde sosyal yapı ve sosyal davranış değişiklik göstermiş görünmektedir.

Kâtib

Vakfiyelerin istinsahında genellikle yanlışlar, hatalar yapılmaktadır. Bunda orjinallarının zamanla yıpranması ve yazının okunaksız veya silik hale gelmesinin rolü olduğu gibi, kâtiblerin

de bilgisizliğinin payı vardır. Metni bakarak istinsah yerine onun yazdırılarak istinsahı halinde, lisan bilgisinin de yetersizliği dolayısıyla hataları daha çok oluyor. Bu hataları vakfiye metninde aynen muhafaza ederek yanlarına parantez içine doğrularını yazdık.

Âyetler ve hadisler

Vakfiyenin dibâcesinde ve hitâmında âyetler ve vakfın ne ümitle yapıldığını belirten meşhûr hadis vardır.

Metinde bazen âyet eksiksiz alınıyor, bazan bir âyetten yalnız bir kısım alınıyor, veya bir âyetin içinde geçen bir kısma uygun bir stilde cümleler kullanılıyor.

Eksiksiz olarak alınan âyetlerden, 17. satırdaki âyet, Bakara suresinin 261. âyetidir. 47. satırındaki ise, ayni sure'nin 181. âyetidir. 21. satırdaki 2 âyet Şuarâ suresi (26 suredir)'nin 88 ve 89 âyetleridir.

Kısmen alınan âyetler ise :

Satır 18. 16. sure olan *Nahil* suresinin 96. âyetinin baş kısmıdır.

Satır 43, 21. sure olan *Enbiyâ* suresinin 89. âyetinin son iki kelimesidir.

Satır 47, 25. sure olan *Furkan* suresinin 27. âyetinin baş kısmıdır.

Bir âyetin inşa üslûbundan yararlanıldığına örnek satır 44 teki cümledir. Vâkıftan bahisle طوبى له وحسن مآب diye yazmaktadır. Bu cümle çoğul hâlinde Raad (13. sure) suresinin 29. âyetinde mevcuttur. Ayet şöyledir :

«الذين آمنوا وعملوا الصالحات (طوبى لهم وحسن مآب)»

Tesisin konusu

Alibey Paşa, zürriyetine ve bunların nesli tükendiğinde Medine fukarısına ve Peygamberin türbesine geliri tahsis edilmek üzere vakfiyeye göre :

20 köyün tamamını

4 köyün yarım ile beşte bir arasında değişen hisselerini

1 mezra (ekinlik)

1 cüneyne (bağçe)

3 kıtaa-i arz (zemin parçası, tarla) vakfetmiştir.

Vakfiyeye göre bu köylerin ilk altısı *Niksar*'a, daha sonraki dokuz tanesi (7 ilâ 15. köyler) *Niksar*'ın *Eflağin* nahiyesine ve gerisi de *Tokad* ve buna bağlı *Kâfirli* veya *Gavurlu* nâhiyesine bağlı idiler. (Tablo : sütün 1)

Bu köylerden 1/200 000 ölçekli Genel Kurmay Haritasında mevcut bulunanları genellikle *Kelkit* ve *Yeşilırmak* vadilerinde bulunmaktadırlar (Bunlar tabloda : sütün 4. tedirler).

İçişleri bakanlığının, *Köylerimiz* adlı yayınlarında bu köylerden mevcut olanlar, bağlı bulundukları nâhiyelerle birlikte tesbit edilmiştir[14]. (Tablonun 5. sütunu 1928 ve 6. sütunu 1970 durumunu yansıtır). Tabloda köylerin yeni adları da verilmiştir (sütun 6).

Osmanlı devri «vergi ve nüfus sayım defterleri»nden, Fâtih devrine ait olup Başbakanlık Arşivinde bulunan 15 Numaralı Tapu defteri olan «*Tokad Mufassalı*» nda *Fağfur Paşa* evlâdı malikânesi olarak gösterilen köyleri tabloda 3 numaralı sütunda gösterdik. Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime dâiresinde bulunan 10 numaralı «*Sivas Mufassalı*» nda ayni kimselerin malikânesi olarak gösterilen ve defterde mevcut bulunan köyleri, tabloda 2. sütunda gösterdik. 2. sütundaki köylerin karşısındaki rakam, defterde köylere verilen sıra numarasıdır. Üçüncü sütundaki köylerin hizasındaki rakamlar ise bu köylerin defterde bulundukları sahifelerin numarasıdır.

«Vergi ve Nüfus Sayım Defterleri» nde bu köylerin hukukî statüleri hakkında verilen tamamlayıcı bilgileri aşağıya aktarıyoruz. Sıra numaraları, köylerin vakfiyedeki sıralarına göre tabloda (sütun 1) kendilerine verilen numaralardır.

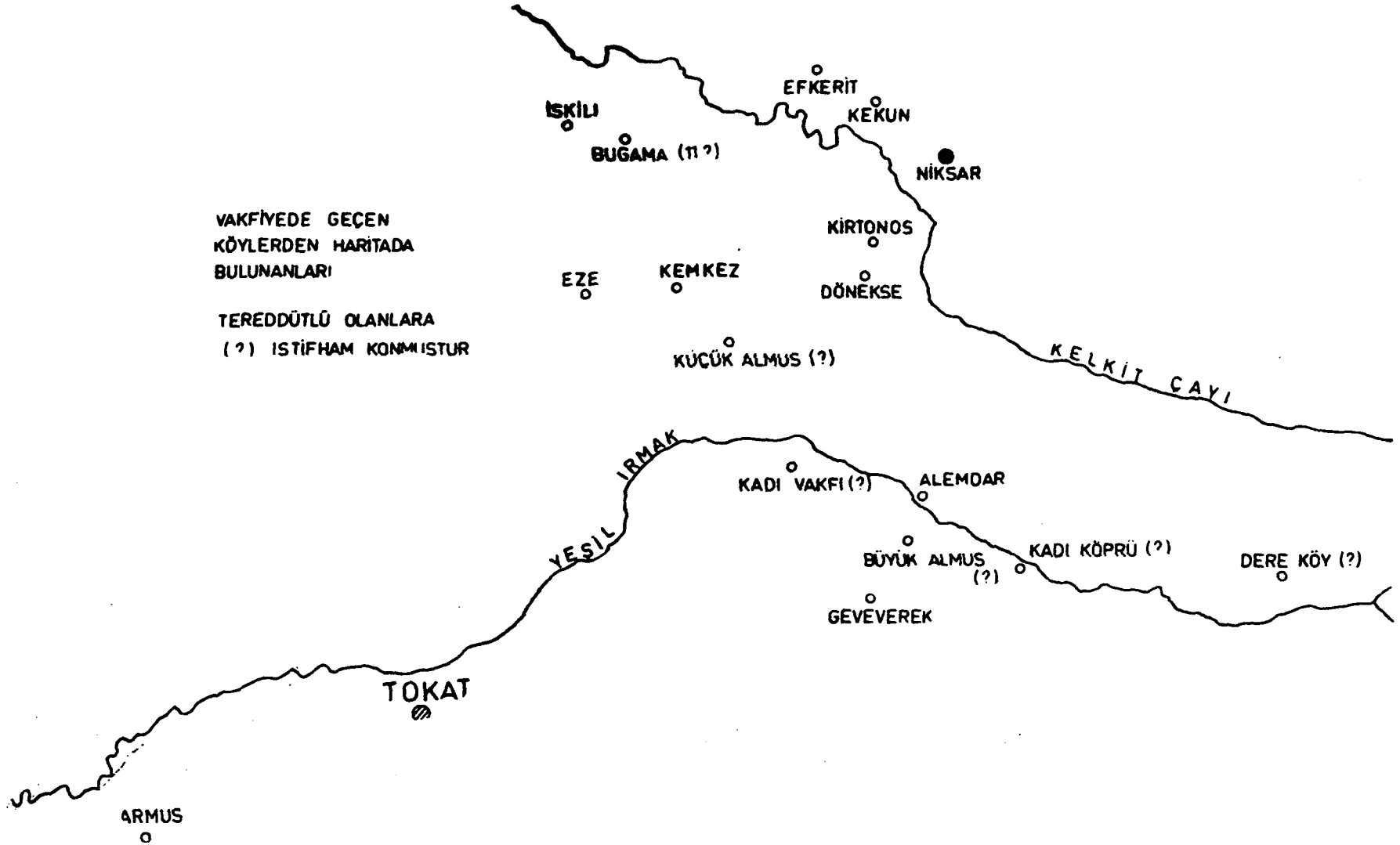
VAKFİYEDE GEÇEN
KÖYLERDEN HARİTADA
BULUNANLARI
TEREDDÜTLÜ OLANLARA
(?) İSTİFHAM KONMUŞTUR
İSKİLİ
BUĞAMA (?)
EFKERİT
KEKUN
NİKSAR
KİRTONOS
EZE
KEMKEZ
DÖNEKSE
KÜÇÜK ALMUS (?)
KELKİT ÇAYI
YEŞİL IRMAK
KADI VAKFI (?)
ALEMDAR
BÜYÜK ALMUS (?)
KADI KÖPRÜ (?)
DERE KÖY (?)
GEVEREK
TOKAT
ARMUS

	1		Nahiye	Satır	Hisse	2	Sıra No: si	Nahiyesi	3	Sf No:	Nahiyesi	4 (Harita)	5 (Köylerimiz) 1928		Nahiyesi	6 Köylerimiz 1970	Nahiyesi
1	Efkerid	افكريد	NİKSAR	23	1	افكريد	151	N	افكريد	126	N	Efkerit	Efkirit	افكريت	N	Efkerid (Direkli)	N
2	Kâkûn	كاكون		24	1	كاكون	1	N	—			Kekûn	Kâkön	كاكون	N	Kekur	N
3	Akpınar	آق بيكار		25	1	اقبكار	8	N	اقبكار	114	N	—	—			—	
4	Geverek	كورك		25	1	كورك	283	G	—			Geverek	Geverek	كوورك	A	Geverek	A
5	Kirtanos	كرتانوس		26	1	كرسوس	192	N	كرتنوس	108	N	Kirtonos	Taşra Kirtanos		N	Kirtanos (Yolkonak)	N
6	Dönekse	دونكسه		27	1/2	دونكسا (شيخلر)	194	N	دونكسا	96	N	Dönekse	Dönekse	دونك	N	Dönekse (Boğazbaşı)	N
7	Armos	ارموس		27	1	—			—			Armos	Armos	ارموس	P	—	
8	Eskin	اسكين		28	1	اسدكين	171	N	اسدكن	146	N	—	—			—	
9	Kimkâs	كمكاس		28	1/4	كمكاز	82	N	كمكاز	146	N	Kemkez	—			Kemkez (Gökçeyol)	Gk
10	İzâ	ايزا		29	1/4	ايزه بالا	167	N	ايزه بالا	143		Eze	İze İfo	ايزه اله	B	—	
11	Yunma (?)	يونما	EFLAGİN	29	1	—			Nahiye olup			—	—			—	
12	Dereçük	درجوك		29	1	—			—			—	—			—	
13	Moıyal (?)	موليال		29	1	—			—			—	Meyelli	مه‌كه‌لي	A	Milâl (?) (Çakır)	E
14	Eskilu	اسكلو		29	1	—			—			İskili (?)	—			İskili (?) (Demirtaş)	E
15	Serkıs	سركس		29	1	—			—			—	—			—	
16	Emlos (Almos?)	املوس		30	1/4	املوس	(?)	G	—			Almus	Almos	املوس	A	Almos	
17	Alemdar	علمدار		31	1	—			—			Alemdar	Alemdar	علمدار	A	—	
18	Muzafferüddin (arz)	مظفرالدين		31	1	—			—			—	—			-	
19	Kadı Mehmed	قضي محمد	KÂFÜRLİ (TOKAD)	32	1	قاضي مهمد	62	G	قاضي محمد	135	N	Kadıvafı (?)	Kadıvakfı		A	Kadıvakfı	A
20	Hancar (?)	خنجار		32	1	حارار (؟)	294	G	—			—	—			—	
21	Kızıloba	قزل اوبا		33	1	—			—			—	—			—	
22	Tubâyeri (arz)	طوبى يرى		33	1	—			—			—	Teyeri (?)	ثيه‌يرى	A	—	
23	Manol (Cüneyne)	منول		33	1	—			—			—	—			—	
24	Afşar (mezraa)	افشار		34	1	—			—			-	—			Avşarağzı(?)	T
25	Hafya	حافيا		34	1	حاويا	159	N	حاويا	118	N	—	—			—	
26	Taşlıbük (?)	طاشلى بوك		34	1	—			—			—	Daşlık (?)	طاشلق	P	—	
27	Yonmra (?)	يونمرا		34	1	ياسرا (شيخلر)	273	G	—			—	Şehler Mahallesi		E	Yamra (Şeyhler)	N
28	Şidibe	شديبه		35	1	شديبه	126	N	شديبه	135	N	—	Şidibe	شديبه	N	—	
29	Kantara-i süflâ	قنطرة سمى		35	1	—			—			—	—			—	
	(Köprü köy)	كوپرى كوى				كوپرى	160	N	كوپرى	124	N	Kadıköprü(?)	Kadı köprüsü		A	Kadı köprüsü	A

Vakfiyede, vakf olduğu bildirilen köylerin, asırlar boyunca muhtelif kaynaklarda zikredilenlerinin cetveli

1) **Efkerid 2 ve 3 «mâlikâne mülk-i evlâd-i Fağfur Paşa», divânisi timardır. 74 nefer (2. sütun), 49 nefer (3. sütun)**

2) **Kakûm 2 «Malikâne mülk-i Emir Sa'd-hâliyen vakf-ı zâviye-i Ali Baba der Sivas, ber mûcib-i vakfiye» 120 Nefer.**

3 Fatih devrine ait olan bu defterde bu köye rastlanmadı. Görüldüğü gibi Fağfur Paşa evladı mâlikânesi olarak deftere geçmemiştir.

3) **Akpınar 3 «Mâlikâne mülk-i evlâd-ı Fagfur Paşa», Divânisi timardır, 4 nefer**

2 «Mâlikâne mülk-i ebnâ-i Fağfur Paşa». Divânisi timardır, 52 nefer.

4) **Geverek 2 «Rub'-ı Mâlikâne vakf-ı İmâret-i hazret-i Mehmed Paşa bin Hızır Paşa», «Ve Nısıf mâlikâne vakf-ı evlâd-i Muzaffer Çelebi» (Muzaffer Çelebi, Fagfur Paşa evladındandır, bk. aşağıda 16 numaradaki açıklamalar). Divânisi Timâr. 26 nefer.**

5) **Kirtanos 3 «Çeltük ekenler avarız virmezler», 26 nefer, Divânî hâssa-i pâdişâh-ı âlempenâh.**

TABLOYA AİT AÇIKLAMALAR

Sütun 1 : Vakfiyede sıralarına göre köyler, imlâlar, bağlı bulundukları nahiyeler, adların vakfiyede geçtiği satırları, (tamâmı) veya kaçta kaç payı vakfedildiği belirtilmiştir.

Sütun 2 : Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü. Kuyud-ı Kadime No: 10 Sivas Mufassalında bulunan köyler, defterdeki sıra numaraları ve bağlı bulundukları nâhiyeler.

Sütün 3 : Başbakanlık Arşivi, Tapu 15. Tokat mufassalındaki köyler, bulundukları sahife ve bağlı oldukları nâhiye.

Sütun 4 : 1/200 000 haritada bulunabilen köyler.

Sütun 5 : 1928 «Köylerimiz» de bulunabilen köyler, bağlı bulundukları nâhiyeler.

Sütun 6 : 1970 «Köy ve Belediyeler» de tesbit edilenleri ve bunlara verilen yeni adlar ve bağlı bulundukları nâhiyeler.

Nâhiye kısaltmaları :

A : Almus (Bu adda Küçük, Büyük Almus ve Nahiye merkezi olan Almus vardır).
N : Niksar
G : Gavurlu (Kâfirli)
B : Bizeri, Tokat
E : Erbaa
Gk: Gökdere

2 «Divânî hâssa-i Hüdâvendigâr», 55 nefer

3 ve 2 « كرسوس Nısıf mâlikâne vakf-ı zaviye-i Fahrüddin der Sivas ve nısf-ı âhar mülk-i evlâd-ı Fagfur Paşa.»

6) **Dönekse 3 «Çeltükçülerdir, avârız virmezler, Nısıf mâlikâne mülk-i evlâd-ı Fagfur Paşa, Nısıf mâlikâne vakf-ı ulema», divânî hâs-ı Hüdâvendigâr. 77 nefer 2 Nâm-ı diğer Şeyhlu «Nısıf mâlikâne mülk-i evlâd-ı Fagfur Paşa...», divânî hâs-ı Hümâyûn, 204 nefer.**

8) **Eskin 3 Esdikin «Mâlikâne mülk-i evlâd-ı F. Paşa», Divânî timâr, 30 nefer (Bunun 16 sı gebrân, yani zimmidir)**

2 Esdikin «3 te olduğu gibidir», divânisi timârdır, 118 neferdir (Bunun 33 ü gebrân'dır).

9) **Kimkâs 3 ve 2 «1/3 mâlikâne vakf-ı Hâtûm حاتوم Hâtûn, 1/3 mâlikâne, mülk-i evlâd-ı Fafgur Paşa, 1/3 mâlikâne, mülk-i Ebü'l-Feth ve Emir Mesud ve Emir Mahmud» divânisi timârdır. 3 te 46 nefer 2 de 149 nefer.**

10) **İzâ 3 ve 2 İze-i Bâlâ «Nısıf mâlikânesi, mülk-i Ebu'l-Feth ve Emir Mahmud ve Emir Mesud ve Nısıf mâlikâne, dokuz hisseden 7 hissesi Mülk-i Cemal Beğ ve 2 hissesi mülk-i evlâd-ı Fagfur Paşa» divânisi timardır, Nüfusu 3 te 33 neferdir, 2 de 84 nefer.**

16) **Emlos (Almos?) 2 Gavurlu nâhiyesindedir. «Nısf-ı mâlikâne mülk-i mebiy'-i Hüseyin Ağa ser-rikâbî, vakf-ı cami ve medrese-i mezkûr ber-mûceb-i vakfiyye an kıbel-i verese-i Şemsüddin ve nısf-ı âhar mâlikâne vakf-ı evlâd-ı zükûr-ı Muzeffer Çelebi bin Fağfur Paşa», divânisi timârdır, nüfusu 273 neferdir ve bunların 90 ı gebrândır.**

20) **Hancar ? 2 Hayrar ? «Mâlikâne, vakf-ı evlâd-ı zükûr-i Muzaffer Çelebi bin Fagfur Paşa» divânisi timârdır. Nüfusu 26 nefer.**

25) **Hafya 3 ve 2 (Havya), «Mâlikâne, mülk-i evlâd-ı Fagfur Paşa», divânisi timârdır. Nüfusu 3 te 12; 2 de 38 neferdir.**

27) **2 Yamra nâm-ı diğer Şeyhler (?), «Nısf-ı mâlikâne, mülk-i evlâd-ı Fagfur, ber-mûcib-i defter-i Umur Beğ ve tayin olunan dervişler, hükm-i şerîf ile zâviyedârlar» 1/2 divânisi der tasarruf-i zâviye ve nısf-ı âhar-ı divânisi timârdır. nüfusu 17 neferdir.**

28) **Şidibe 3 Mezraadır, «Tamam mâlikâne mülk-i evlâd-ı Fagfur Paşa» divânisi timârdır. Nüfusu yokdur.**

2 Karyedir, «Mülk-i evlâd-ı Fagfur Paşa», divânisi timârdır, nüfusu 43 neferdir. (Karye-i mezbûrenin hududı dâhilinde, reayâsı gûhiden açdıkları yerlerinin mahsuliyle rüsûm karye-i mezbûre hâsiliyle mahsûbdur.)

29) Kantare-i Sûflâ
(Köpri Köy) 3 ve 2 Köpri «Tamâm mâlikâne, mülk-i evlâd-ı Fagfur Paşa» divânisi timardır. Nüfusı 3 te 21 nefer, 2 de 31 neferdir.

Fağfur oğullarının defterlerdeki mâlikâne payı, vakfiyede belirtilen paya her zaman uymamaktadır. İkinci bir gözlem olarak vakıf köylerin nüfusunun zamanla artış kaydettiği zikredilebilir. Nefer olarak nüfus üçüncü Murad devrinde (2), Fatih devri sayımlarına (3) nisbetle bir hayli fazladır. İki sayım arası bir asırdan biraz fazla bir zaman vardır. Bu ara nüfus en azından iki misli olmuştur. Bazı köylerde 13 katına kadar çıkmıştır. Mezraa (ekinlik) olup Fatih devrinde meskûn olmıyan *Şidibe*'de 42 nefer yaşıyordu. Tahrir (sayım) defterleri terimi olarak nefer, vergi mükellefi sayısını vermektedir. Buna bir haneyi temsil eden aile reisleri ile bekâr olan fakat vergi veren mücerretler dahildir. Tabiatiyle hane sayısı daima üstündür. Fatih devri sayımında 46 neferlik *Kimkâz* köyü nüfusunun yalnız 9 u mücerrettir.

Vakıf mı, mâlikâne mi ?

Osmanlı resmî kayıtlarının, Alibey Paşa bin Fagfur Paşa'nın vakfiyesi karşısındaki tutumu açıklığa kavuşturulmağa muhtactır. Fatih devrine ait *mufassal* (3) kayıtlarında olsun, Üçüncü Mehmed devrine ait *mufassal* kayıtlarında olsun vakfiyede sayılan köylerin hukukî durumları, hisse mikdarını belirten (tamam, nısıf gibi) bir sözden sonra, şu formülle ifade ediliyordu :

Mâlikâne, mülk-i evlâd-ı Fagfur Paşa

Bu takdirde, Osmanlı resmî kayıtları bu köyleri *vakıf* değil *mâlikâne* kabul ediyor. Osmanlı resmî makamlarının «*mâlikâne*» deyimi ile ne kasd ettiklerini aşağıda belgesiyle verilecektir. Burada önce şu formülun içindeki diğer deyimlerin üzerinde biraz duralım.

İl yazmanı, mâlikâne deyiminden sonra, yayınlamakta olduğumuz vakfiyede vakıf diye geçen köylerin mâlikâne'liğinin âidiyetini veya nasıl bir hakka dönüştüğünü belirtmek için *mülk-i* veya *vakf-ı* deyimlerini kullanıyor. Gerçekten de :

Fatih devrine ait sayım defterinde (3), «*mâlikâne*, mülk-i *evlâd-ı Fagfur Paşa*» diye gösterilen *Geverek* köyü, Murad III. devrinde, Sivas Mufassalında (2), «*mâlikâne*, vakf-ı *evlâd-ı Muzaffer Çelebi*» diye kayıtlıdır.

Bunun bir diğer örneği *Emlos (Almos ?)* köyüdür : Bu köy (2 de) «*ve nısf-ı âhar, mâlikâne*, vakf-ı *evlâd-ı zükûr-i Muzaffer Çelebi bin Fagfur Paşa*». 20 numaralı köy için ayni formül kullanılmıştır.

Formülun üçüncü bölümünde «*ebnâ-i* veya *evlâd-ı Fagfur Paşa*» vardır. Görülüyor ki, asıl vâkıf *Alibey* Paşa, tamamiyle unutulmuştur. Torunlarından biri olan *Muzaffer Çelebi* kendinden bahsettirecek vesile bulmuş, bazı köyleri kendi vakfı imiş gibi göstermiştir. Halbuki *Alibey Paşa*, ayni ismi taşıyan, babası ve lehine vakfı tesis ettiği oğlu *Fagfur Bey* arasında da unutulmuş gitmiştir.

Mâlikâne

Alibey Paşa, vakfiyesinde sayılan köyleri, oğul Fagfur Bey ve bunun zürriyeti adına vakfetmiştir. Bir gün bunların nesli tükenirse vakıf geliri *Medine* fukarısına, ve Peygamberin türbe-i mutahharelerine harcanmağa tahsis edilmiştir. Vakfiyede sayılan vakıf yerlerin hukukî statüleri «*vakıf*» olmak iktiza eder. Gerçi zürriyet vakfı son bir tahlilde bir mülkten farksızdır. Ancak mülk, miras olarak mirasçılar arasında pay edildiği halde, vakıf pay edilemez, parçalanmaz, satılamaz... Bir kere de mülk kabul edildi mi bu köylerin ikinci defa vakfı mümkün oluyor. Nitekim Fagfur Paşa zürriyetinden

Muzaffer Çelebi bu köylerden bazılarını kendi neslinden gelen erkek çocuklara vakfetmiştir. Asıl vakfiyede isc kız ve erkek çocuklar konusunda şöyle bir ayırım yapmıştır. Vâkıf, oğlu Fagfur Bey'e ve nesiller boyunca oğullarına, bunlardan sonra, herhalde nesilleri tükenme şartına bağlı olarak, kızlarından olan erkek çocuklara nesil ler boyunca vakf etmiştir. Muzaffer Çelebi'nin ikinci vakıfla, birinci vâkıfın irâdesini değiştirip değiştirmediği münâkaşa götürür. Zira Muzeffer Çelebi'nin kardeşleri ve yeğenleri olup olmadığını bilmiyoruz. Tahrir defterine durumun bu şekilde yansıtıldığına bakılırsa, resmî görüş, zürriyet devâm ettikçe, hiç olmazsa *Rum vilâyetinde*, bir toprağın mülkiyeti ile vakıf oluşu arasında bir fark ayırmamak yolunda kendini belli ediyordu. Bunun sonucunda belki yeni yeni bir takım hukukî durumlar doğacaktır. Nitekim, Fagfur Paşa oğulları örneği bunu gösteriyor. Ayni topraklardan bir kısım zürriyetten biri tarafından yeniden vakfedilmiştir. Ancak, ikinci vakıf birincisinin doğrultusunda oluşundan, kısa vadede bir sorun yaratmamış olabilir. Uzak vadede doğabilecek sakıncalar için de, il yazmanı, mâlikâne, vakıf ve mülki eş değer tutarken tedbirini peşin almış ve Amasya, Sivas dolaylarından ibâret olan *Rum vilâyeti mufassal'ı* başına, resmî görüşü ve devletin tutumunu yansıtan bir mukaddime koymuştur.

Rum vilâyetinde, toprakların halk arasında serbestçe alınıp satıldığını, gerçek bir mülk gibi mirâsda pay edildiğini, vakfedildiğini, mahkemelerce bu konuda resmî belge (huccet, vakfiye) düzenlendiğini beyan ettikten sonra, il yazmanı, Trabzon sancağı beyi *Ömer Bey*, bu eyâlet topraklarının, sair osmanlı toprakları gibi «memleket arazisi» veya «mîrî arazi» denen topraklardandır diyerek, rakabelerinin devlete ait olması hesabiyle kimsenin mülki olamıyacağını, ve bu yoldan yapılan işlemlerin ve düzenlenen belgelerin hükümsüz olduğunu ve ancak, devlet nâmına toprak sâhibi durumundaki timar eri marifetiyle, işletmecisi de istediği takdirde, *tapu karşılığında* bir başkasına devretmesi câiz olabileceğini açıklıyor.

Toprak üzerindeki mülkiyet davaları, resmî görüşe göre, bu toprakların «mîrî toprak» dan çıkmasını gerektirmiyordu. «Mîrî arazî», gene ayni mukaddimeye göre İslâm hukukunda, bazı imâmlara göre «haracî arazî» ile ayni şeydir. Kirâcı durumundaki işletmeci, toprağı için, kira karşılığı olmak üzere, toprağın verimine göre onda bir ile yarım arasında değişen, mahsulden bir pay vermek zorundadır. Buna «mukaseme haracı» adı veriliyordu. Ayrıca işlediği toprağın alanı ile orantılı, adına «çift resmî» denen ve bu vilâyette çift için 57 akçe olan bir «muvazzaf harac» da ödemek mecburiyeti vardı.

Ancak vaktiyle bu eyâletlerde, özellikle osmanlı yönetiminden önce, bazı beylere *mâlikâne* olarak bir takım köyler verilmişti. Fakat, osmanlı devrinde olduğu gibi *temlik* toprağın *rakabesine* ve sâir haklarına şâmil değildi. Temlik, toprağın rakabesine inhisar ediyordu. Mâlikâne sâhibi olan, hazineye bunun «mukaseme haraci»yle «muvazzaf haracı»nı ödemekle yükümlü tutulmuştu. Alibey Paşa gibi, sayıları biraz fazla köyü mâlikâne olarak alan beylerin bu toprakları bizzat işletmeleri imkânsızdır. Böyle bir şey söz konusu olamıyacağı için bunlar, mâlikâne olarak muhafaza edip veya kalıcılığını güven altına almak kaygusu ile vakıf haline getirdikleri bu toprakları üzerinde yaşıyan köylülere kira karşılığı işlemeğe vermişlerdir. Bu gibi köylerin çiftçileri, harac alma hakkını saklı tutan devlete öşrü verdikten başka, mâlikâne sâhibine kira karşılığı ikinci bir öşür vermek zorunda kalıyordu.

Devlet payına bu gibi vakıf veya mâlikâne köylerden düşen öşür (mukaseme haracı) ve çift resmî (muvazzaf haracı), devlet istediği takdirde doğrudan doğruya hazineye alır veya dirlik kabilinden bir devlet hizmetlisine timar olarak verebilirdi. Köylerin hukukî statüsünü vermek üzere düzenlediğimiz cetvelde «divânisi timârdır, hâs hümâyûndur» derken *divânî* kelimesiyle kasdedilen şey köy hâsılından devlete düşen paydır. Ancak bunun miktarını vermeği gereksiz bularak yazmadık.

İlyazmanı, Trabzon Sancağı beyi Ömer Bey'in Sivas mufassalı başındaki osmanlı toprak hukuku anlayışını yansıtan mukaddimeyi ek olarak veriyoruz[15].

Notlar

1) İbn İyas, Bedâyi'ü'z Zühûr fî vekayi'ü'd-dühûr, C. IV, sf. 378, Mehmed Mustafa neşri.

2) Ayni eser, sf. 191.

3) Ayni eser, sf. 193, İbn-i İyas burada, ölen Halil Bey'in yerine Sultan'ın, oğullarından birini atadığını söylemektedir.

4) Ayni eser, sf. 268.

5) Vakfiye H. 909 tarihli ise, M. 17-26 Şubat 1504; H. 919 tarihli ise M. 1-9 Kasım 1513 de inşa edilmiş olmalıdır.

6) **Sicill-i Osmanî**, Ebussud maddesi.

7) Ayni Eser, Şemsüddin Ahmet Maddesi, **Kamusü'l-A'lâm** Fenârî-Âlâü'd-din mad.

8) Halil Bey'in vakıf özetleri için bk. Başbakanlık Arşivi, Tapu 69, **Adana Mufassalı** sf. 261, ve ayni tasnifin 450 Numaralı **Adana Mufassalı**, sf. 997. Bu ikinci defterde kayıtlar daha tafsilatlıdır.

9) Hüseyin Hüsâmeddin, **Amasya Tarihi**, C. III, sf. 39-40, İst. 1925.

10) «860 senesi Muharrem'inde, Amasya kadısı Muslih-zâde Nizâmüddin Abdurrahman Çelebi vefât idüb, yerine Mahdumı Şemsüddin Mehmed Çelebi Amasya kadısı oldu. Diğer birâderleri Bedrüddin Mahmud ve Seyyüddin Ahmed Çelebi'lerdir». Hüseyin Hüsâmeddin, **Amasya Tarihi**, C. III., sf. 224. Amasya Tarihindeki bu rivayet, işi daha karışık bir hâle getiriyor. Zira vakfiye kaydı ve daha bir çok belge 859 da Amasya kadılığının Mehmed'in uhdesinde olduğunu gösteriyor. Başbakanlık Arşivi, Ali Emirî Tasnifi, Fatih 31 numaralı orijinal bir bey' huccetinde Mehmed bin Abdurrahman El-Muslihi tevki'ine raslıyoruz. Bu huccet 17, Cumadelahar 859 (4. Haziran 1455) tarihini taşımaktadır. Buna mukabil gene ayni tasnifte bulunan Murad II, 3 numaralı ve gene orijinal bir başka belgede 11 Şaban 826 tarihile şöyle bir tevki düşmektedir. «Bu belgenin mazmunu huzurumda görüldü», «Ben Mehmed b. Abdurrahmanu'l-Muslihi». Bu takdirde bu tarihte (20 Temmuz 1423 te) ayni isim ve baba adıyla bir başka Amasya kadısı vardı. Amasya Tarihi kaynak vermediği için, 860 te ölenin Mehmed mi, Abdurrahman mı olduğunu tahkik etmek kabil olmadı.

11) Not 10 da ortaya konan karışık durum, vakfiyenin eskiliği lehindedir. Selçuklarda bu gibi önemli hâdiselerde değişik hususlara tanık tutma geleneği için bk. bu dergide çıkan «İkinci Keykavüs'un bir mülknâmesi» adlı makalemiz. Sayı VIII. sf. 57 ve müt.

Makaleyi tamamladıktan sonra, Mualim Cevdet yazmaları arasında bulunan O. 92 Niksar Mufasal'ını tetkik etmek fırsatı çıktı. Evâil-i Zilkade 859 (13-22 Ekim 1455) tarihli bu defterde tablodaki 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9 10, 15, 19, 28 ve 29. köylere raslanmıştır. Bunlardan 2 ve 15 numarada kaydı Kâkûn ve **Serkis** سركس Fagfur Paşa evlâdı malikânesi diye gösterilmemiştir. 24 numaralı Afşar mezraası da öyle, «vaktile has imiş, tabi-i Leys» diye yazılıdır.

12 Numaralı Derecik درجك **«Mâlikâme-i Evlâd Muzaffer»** dive kayıtlıdır ve Sunisa'ya bağlıdır. Eğer bu Muzaffer, diğer defterlerdeki Fagfur Paşa evlâdından olanı ise vakfiye tarihinin doğruluğu inancı kuvetlenir.

12) Bkz. Not 10.

13) Bkz. Not 11.

14) **Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz'in Adları, T.C.**, Dahiliye Vekâleti, Nüfus Müdiriyeti Umumiyyesi Neşriyatı, aded 3, İstanbul 1928. **Türkiye Mülki idâre bölümleri ve bunlara bağlı Köy ve Belediyeler**, İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü yayınları, seri II, sayı 4. 1 Hazıran 1970 teki durum.

15) Mâlikâne divânî sistem hakkında daha geniş bilgi için Bk. Ö. L. Barkan: «Mâlikâne Divânî Sistemi», **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C. II., (1932-39) Ek Olarak verdiğimiz Belge, Sivas Mufassalının, Türk İktisat Tarihi Enstitüsündeki Fotokopisinden yararlanarak yeni yazıya çevrilmiştir.

هو

١) يقرر ما احتواه عندالفقير عبدالكريم بن ولى الدين القاضى بنيكسار عفى عنهما

٢) لما ظهر مضمونه عندى و صح مكنونه لدى قبلته و امضيته و ارتضيته نمقه الفقير حاجى محمد بن مسعود القاضى باماسيه مع المضافات و الملحقات عفى عنهما

٣) يعمل بما احتواه عند تقرر فحواه نمقه الفقير اياس بن احمد المدرس [المأذون] بالافتا [با] مدرسة السلطان بايزيد خان عفى عنهما

٤) لما ثبت مضمونه على النمط المذكور فيه عندى قبلته و امضيته و نفذته و انا الفقير اليه سبحانه ابراهيم بن خيرالدين القاضى المأمور بفحص اوقاف ممالك الروم بامر من بيده الامور لازال مطاعا الى انتهاء الدهور عفى عنهما

٥) هو الموفق لما وضح و تحقق لدى بما هو طريق الوضوح شرعا قبلته و امضيته مسئولا منى ذلك حرره الراجي عفو ربه الغنى الوفي محمد بن عبدالرحمن بن محمد المصلحى القاضى بمدينه العز اماسيه فى سنة تسع وخمسين وثمانمايه غفر لهما تعالى

٦) لما عرض علي قبلته و امضيته مسئولا حرره الفقير الراجي عفو ربه تعالى سبحانه العلي كمال الدين بن موسى القاضى بدار العز اماسيه و بتفتيش اوقاف ممالك الروم غفر لهما .

٧) يرعى فحواه يقضى بمقتضاه . نمقه الفقير الى رحمه ربه الرحيم محمد بن ابراهيم القاضى بمحروسة دار العز اماسيه عفى عنهما رب البريه

٨) المحرر الممضي من الثقات عندى و انا الفقير مصطفى بن خواجه (ـ) القاضى بمحروسة قونيه و بتفتيش اوقاف مملكة الروم ممن له دام اصاله

٩) ثبت مضمونه عندى . حرره عبدالرحمن بن محمد المصلحى القاضى با ماسيه غفرلهما العلي لسنه ست و ثلثين و ثمانمائه الهجرى عفا عنهما المولى بمنه و كرمه الوفي

١٠) ثبت جميع مضامين الوقفيه با قرار الواقف عندى تقبل الله تعالى خيراته وضاعف [حسناته] و حكمت بعد مراعات الشروط بالصحة و الدوام كتبه الفقير احمد بن محمد المبتاي يومئذ بدار الاقبال نيكسار فى تاريخه الهجرى غفر لهما و عفى عنهما بحق النبي و البر

١ الحمد الله الذى ملك عباده من ملكه مايشا و قدر ارزاقهم فى الارض والسماء ولدى (وارتدى) العظمه و القدرة و الكبرياء و منه

٢ الاحسان و السوق الى الخيرات و الالاء و صلوه على النبي الامين المختار المصطفى محمد الهادى امته الى اقوم

٣ سبل الهدى و على آله و عترته [الذين] هم نجوم الاهتداء و بعد فان الله سبحانه عز سلطانه قد خص خاص عباده

٤ بنظر عنايته و هدايته و هديهم الى كنيف عصمته و رعايته و وفقهم ليتقربوا بانواع التقرب و الطاعات

٥ الى موليهم و يتزودلي هو (و يتزودوا له) بصرف اموالهم الى الخيرات لاخريهم من اولاهم و من جملة من ينتظم فى ذلك النسق

٦ الجميل و يجعل رضاء ربه خير دليل و يعلم ان متاع الدنيا قليل قليل الذخر السيد الجميل المقدار و العمدة السند الجليل الاثار

٧ الامير الكبير الاعظمي والصدر الخطير المعظمى جامع المعالى و المفاخر مرجع الاعالي و الاكابر ذو الجاه و الدوله العليه صاحب الحضره

٨ السنيه المتشرف بتطواف بيت الله الحرام و بزورة روضة سيد الانام عليه التحيه و اكمل السلام المخفوف

٩ بعناية المولى الاله عليبك باشا ابن المرحوم الصدر الشهيد فغفور باشا فسح الله ايام دولته و انار ضريح الاسلافه

١٠ (اسلافه) و رحم ابائه لما علم بعلم اليقين (اليقين) ان الدنيا الدنيه موطن البلية و مأوى الرزية محل صنوف الحادثات

١١ و البلايا مقر صروف النايبات و المنايا نعيمها منتظر بالزوال و مقيمها على شرف الارتحال آخر نعمتها غم .

١٢ و منتهى دسمها سم فى كرمها مكر طالبها ممكور و راغبها ذليل و حاليها (؟) مقهور . فبعدا الاحوالها الفاسده

١٣ اذليست على وتيرة واحده هي الدنيا تقول بملأ (بملأ) فيها جذراً حذار من بطشي و فتكي فلا يغررنكم (يغرّنكم) حسن ابتسامى فقولي

١٤ مضحاك و العقل مبكي و ان الذكى اللبيب و الفطن الاديب من تمسك بحبل الاعتصام قبل ان تقرب عروة

١٥ عمره من الفصام و تدارك مافات من عمله قبل انقطاع أمله بحلول اجله و اتخذ عزة لنفسه عند نزوله رمسه

١٦ و تفكر لغد من أمسه و انمى (انما) يتيسر ذلك بانفع الاعمال و الخيرات و احسن المبرّات و الحسنات . كما قال سبحانه و تعالى

١٧ «مثل الذين ينفقون اموالهم فى سبيل الله كمثل حبة انبتت سبع سنابل فى كل سنبله مائه حبه و الله يضاعف

١٨ لمن يشاء و كما قال جل جلاله و عم نواله «ما عندكم ينفد و ما عندالله باق» و كما قال النبي المختار المصطفى عليه اكمل التحية

١٩ و افضل السلام «و اذامات ابن آدم انقطع عمله الا عن ثلث علم ينتفع به و ولد صالح يدعو له و صدقه جاريه» فرتف

٢٠ و حبس و أبد و سبل بنية الخلوص عن الرياء و طويه طريه يتلالاء منها النور و الصفا حسبه لوجه الله الكريم

٢١ و طلبا لمرضاة الرب الرحيم «يوم لاينفع مال ولا بنون الا من اتى الله بقلب سليم» ماهو له و ملكه و فى يده و قبضته

٢٢ و تحت تصرفه و حوزته الى صدور هذا الوقف منه من القرى و المزارع الآتي ذكرها الشابت كله بلا شائبة .

٢٣ الشرعيه الانيقه فى بده الشريفه و ذلك جميع القريه المدعوه افكريد فى صحراء مدينه الاقبال نيكسار .

٢٤ المستغنيه عن التحديد والتوصيف والتعريف لشهرتها بين مزارعها و جميع القريه المدعوه كاكون ظاهر المدينه

٢٥ المذكوره حرسها الله تعالى و جميع القريه المدعوه آق بيكار و جميع القريه المدعوه كورك و جميع القريه

٢٦ المدعوه كرتانوس و جميع النصف الشايع و هو سهم واحد من سهمين من جميع القريه المدعوه دونكسا الكائنه (الكائنين)

٢٧ كلهن فى المدينه المذكوره و جميع القريه المدعوه ارموس فى ناحية افلغين من اعمال المدينه المذكوره و جميع القريه المدعوة

٢٨ اسكين الكائنه فى تلك الناحيه و جميع سهم واحد من خمسه اسهم من جملة القرية المدعوه كمكاس و جميع سهم واحد

٢٩ من خمسه اسهم ايضا من القرية المسماة ايزا و جميع القرى المدعوات بوغا و درجوك و موليال و اسكلو و سركس

٣٠ و جميع ثلثه اسهم من اربعه اسهم من جمله القريه المدعوه املوس فى ناحيه كافورلى من اعمال دار النصر توقات

٣١ و جميع القريه المدعوه علمنار الكاينه فى تلك الناحيه و جميع الارض الصالحه (المدعوه) بمظفرالدين الكائنه فى تلك الناحيه

٣٢ و جميع القريه المدعوه قاضى محمد فى تلك الناحية و جميع القريه المدعوه حنجار و جميع الارض الصالحه للزراعه و الغرس

٣٣ المشهوره بقزل اوبا و جميع الارض المشهوره بطوبي يرى و جميع الجنينه المشهور بمانول و جميع المزرعه المدعوه

٣٤ افشار و جميع القريه المدعوه حافيا و جميع القريه المدعوه طاشلى يوك و جميع القريه المدعوه يوغرا و جميع القريه

٣٥ المدعوة شديبه و جميع القريه المدعوة بقنطره السفلى و الان تدعى بكوپرى كوى بجمله القرى و المزارع

٣٦ و الاراضى المذكورات من الحدود و الحقوق و من التوابع واللواحق على نجله النجيب و ولده الاديب ففوز بيك دام عزه ثم على

٣٧ ابنائه و ابناء ابنائه و ابناء ابناء ابناء اولاده ابداً ما تعاقبوا و تناسلوا بطناً بعد بطن و قرناً بعد قرن

٣٨ و عقبا بعد عقب ثم على اولاده من الاناث على الترتيب السابق ذكره ثم و ثم و ان انقرضوا العياذ بالله

٣٩ من قبهر الفياض على فقراء المدينة المنوره و الروضه الشريفه المطهره صلى الله تعالى على ساكنها فصارت جميع

٤٠ القرى و المزارع المذكورات و الاراضى كلهن وقفا صحيحا شرعيا و حبساً صريحاً مرعيا بتابتلا (؟) مؤبداً مخلداً

٤١ بحيث لايباع ولا يوهب ولا يرهن ولا يسترهن ولا يورث الى ان يرث الله الارض و من عليها و هو

٤٢ « خير الوارثين » . و قد حكم الحاكم الموقع اعلاه ، اعلاه مولاه [وهو] ، نافذ الحكم و القضا قادر على التنفيذ و الامضاء بصحه الوقف

٤٣ و لزومه بعد ماروعي شرايط صحة الوقف و لزومه فى خصوصه و عمومه على اقوال الائمة المهدين رضوان الله تعالى

٤٤ عليهم اجمعين فصار الوقف اثر ما وقع الحكم باللزوم من موقع صدر الكتاب طوبى له و حسن ماب لازماً متفقا

٤٥ عليه مخلداً مؤبداً و ليس لاحد من خلق الله و بريته و يؤمن بالله و رويته من ملك او سلطان او وال او قاض

٤٦ او فقيه ان يسعى فى ابطاله و نقضه و تحويله بتأويل فاسد و اقاويل موهه فمن يفعل ذلك فالله حسيبه

٤٧ و مجازيه « يوم يعض الظالم على يديه » ، « فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه ان الله سميع عليم » و على مغيره لعنه الله

٤٨ و ملئكته و الناس اجمعين و اجر الواقف على الله الحي الجواد و الكريم الرحيم أنه هو البر الكريم و على هذا وقع الحكم و الاشهاد

٤٩ و التحرير فى اليوم الخامس عشر من شهر الله العلى الاعظم شعبان المبارك المعظم من شهور سنه ست و اربعين

٥٠ و سبعمائه من هجره النبي صلى الله تعالى عليه و سلم

١ ـ شهد بمافيه احمد بن طو ... الخياطى

٢ ـ » » محمد بن سلور المتفقه

٣ ـ » » نورالدين بن يعقوب

٤ ـ » » محمد بن الشيخ احمد الحافظ الحون

٥ ـ » » عيسى بن عنايةالله الكاتى الحافظ

٦ ـ » » عصمةالله بن حسين حافظ كلام الله

٧ ـ » » فتح الله ابن امرالله المتفقه

1 Fakıyr, **Niksar** kadısı Veliyyüddin oğlu **Abdülkerim**, affolalar. nezdinde mühtevası geçerli görülmüştür.

2 «İçindekileri öğrenip bunların doğruluğu bizce anlaşılınca, kabul edip yürürlüğünü onayladık ve benimsedik». Yazan, **Amasya** ve ona bağlı ve ek olan yerlerin kadısı Mesud oğlu fakıyr **Hacı Mehmed**'tir.

3 «İçerdiğinin (mazmununun) doğruluğu anlaşılınca gereği yapılır». Yazan, Fetvâ [vermeğe yetkili] Sultan Beyazid Hân medresesi müderrisi Ahmed oğlu fakıyr **Ayas**'tır.

4 «İçinde belirtildiği üzere içerdiği (mazmunu) bizce sâbit görüldüğünden, kabul edip vürürlüğünü onaylıyarak, uyguladık» Ben, Zamanların bitimine kadar sayılası yetkilice, **Memâlik-i Rum** (Sivas vilâyeti) evkafını denetlemekle görevli, affolalar. Hayrüddin oğlu fakıyr kadı **İbrahim**'im.

5 Başarıya ulaştıran O'dur. Bizden, gelip sorulduğunda, şer'î (hukukî) yoldan, açık ve gerçek olduğu nezdimizde anlaşıldığından kabul edip yürülüğünü onayladık». Yazan, Varlık ve Bolluk sâhibi (Ganî ve Vefî) Rabb'ımın mağfiretini uman, şan şehri (medinetü'l-izz) **Amasya** kadısı Muslihî Mehmed oğlu Abdurrahman'ın oğlu **Mehmed**'dir. [Allahu] Taâlâ cümlesini bağışlıya Yıl 859.

6 «Bana arzedip [hakkında] fikrimi sorduklarında, kabul edip yürürlüğünü onayladım». Rabb'ı subhanehu ve Taâlâ'nın affını uman şan şehri (darü'l-'izz) **Amasya** kadısı ve **Memâlik-i Rum** (Sivas vilâyeti) evkâfı müfettişi - affolalar - Musa oğlu **Hacı Kemâlüddin**'dir.

7 «İçindekilere uyulur, gereğince kaza yapılır (hüküm verilir)». Yazan, Rahîm olan Rabbının rahmetlinin fakırı. Şan şehri (darü'l-'izz) **Amasya** kadısı İbrahim oğlu **Mehmed'dir**. Yaratıkların Rabbı onları affeyliye.

8 «Yazıyı yazıp imzasını koyan, nezdimde güvenilir kişilerdendir». Ben, korunmuş **Konya** kadısı ve **Rum Memleketi** (Sivas vilâyeti) evkafı denetimi ile, yetkilisince görevlendirilen Hoca ... oğlu fakıry **Mustafa**'yım.

9 «İçerdiği (mazmunı) bizce sâbit görüldü». Tahrir eden, **Amasya** kadısı, Mehmed oğlu **Muslihî Abdurrahman**'dır, Yüce [Allah] kendilerini mağfiret eylesin. Yıl hicrî 836 [yılıdır]. Minnet ve bol keremleriyle Mevlâ onları affeyliye.

10 «Vakfiyyenin bütün mazmunları, Allahu Taâlâ bütün hayırlarını kabul ve [hasenâtını] kat kat eyliyesin, vâkıfın katımızda yaptığı ikrarla sâbit görüldü. Şartlara uyarak sıhhat ve devâmına hüküm ettik». Yazan, [vakfiyenin] yazıldığı hicrî tarihde, ikbâl şehri (dârü'l-ikbâl) **Niksar**'da kadılık belâsına düşen Mehmed oğlu fakıry **Ahmed**'dir. peygamber ve (anlaşılamıyan bir kelime) hakkı için affolalar.

من يشهد حضوره على اعتراف الواقف

٨ شمس الدين بن احمد ابن الحاج حسن بن هرون (؟)

٩ محمد [محيي] الدين بن عمر بن عسى (عيسى؟) بن على الحطابي ابو الحافظ

١٠ الحاج يعقوب بن حسين المعلم بدار التعليم باماسيه

١١ عز الدين خواجه عبدالله بن خواجه نصرالا الاشهر بالخادمي

١٢ نصرالدين حسين بن [محيي] الدين محمد بن احمد الواعظ

١٣ عبدالعزيز بن هداية الله المتفقه

١٤ محيي الدين بن هبة الله بن وليي الدين المعلم بدار التعليم

١٥ حسين بن حسن بن احمد الطوسي ثم الاماسي

١٦ محمد بن رسول بن خضر الطوسي ثم الاماسي الحون

من الشاهدين حضور ثبوت مضمونه

١٧ سعدالدين بن تاج الدين التوقاتى

١٨ مسعود بن حسين بن احمد الواعظ المتفقه

١٩ عناية الله بن هبة الله الاماسي المتفقه

٢٠ خواجه نصرالدين بن عزالدين الاماسي النهاجى

٢١ خواجه ابراهيم بن حسين الاماسى الحافظ الخياطى

٢٢ خواجه محمد بن خواجه احمد ابن حسين الحافظ الكاتى.

٢٣ شهر ثبوت مضمونه محمد بن عبدالرحمن بن محمد المصلحي القاضي ابوه بمدينه اماسيه يومئذ

٢٤ شهر ثبوت مضمونه حاجى محمد بن مسعود القاضى بدار الاقبال نيكسار مع المضافات و الملحقات

٢٥ يشهد بمضمونه احمد بن الحاج حسن المتفقه شهد عندى

٢٦ يشهد بمضمونه الحاج عبدالله بن محيي الدين الاماسى شهد عندى

1 Kendi mülkünden kullarına dilediği kadarını mülk olarak veren, yerde ve gökte rızıklarını takdir eden, azamet, kudret ve kibriyâyi bürünen Allah'a hamdolsun

2 İnsanlarda bulunan O, hayır işlemeğe ve iyilik beklenen şeyleri yapmağa yol gösteren O'dur. Emîn, seçkin ve ümmetini hidâyet yollarının en doğrusuna rehberlik eden peygamber Muhammed-i Mustafa'ya

3 Yol gösteren (ihtidâ olunan) birer yıldız olan âl'ine ve ehl-i beytine (ihretine) namaz olsun. İmdi, sultanlığı aziz olsun, Allah subahnuhu, en hâlis kullarını

4 İnâyet ve hidâyet gözü ile ayrı tuttu, riâyet ve hidâyet kanadının altına sığınmağa yol gösterdi, türlü yakınlık ve hayır işlerine girişerek

5 Mevlâ'larına yaklaşmağa, Âhiretleri için ülâlarından (sonları için başından) paralarını hayır işlerine ve bu güzel uğurda sayılabilecek şeylere sarfederek azık yapmayı başarmağa sürükledi,

6 Rabbının rızâsının en iyi rehber olduğunu, dünya malının az, ahret için faydasının pek olmadığını gösterdi. [Bu yüzdendir ki] dayanak ve kadri güzel, örnek ve değerli eserleri olan efendi,

7 Yüce ve büyük emir, ulu ve sayılı sadr, nefsinde yücelikler ve öğünç vesilelerini toplıyan, büyüklerin ve yüce kişilerin baş vurdukları, yüce devlet ve şan sâhibi, «hazret-i seniyye» nin sâhibi

8 «Beytullahi'l-haram» tavâfı ve üzerlerine tahiyyât ve selâmların en mükemmeli olsun, «Seyyidü'l-enâm (insanların efendisi)»in ravzalarını ziyâretle şeref kazanan,

9 İlâhî ve Mevlâsı'nın inâyetinin sardığı **şehid sadr Fağfur paşa**'nın oğlu **Alibek Paşa**, Allah devletlerinin günlerini uzatsın ve seleflerinin mezârlarını aydınlatsın

10-11 atalarına rahmet eylesin, den' dünyanın, belâ yurdu, felâket evi, türlü hâdise ve belâların, musibet ve ölüm yeri olduğunu rahat ve refahı'nı zevâl kollar, yerlisi göçecek ânı bekler, nimetlerini sonunda gam,

12 yağlısının ucunda zehir, kereminde hile, ardından koşan desisesine kurban, peşinde olan zelil, istiyeni makhur olduğunu, bozuk ahvalı olmaz olsun,

13 zirâ bir düzeyde gitmek âdeti yoktur; dünyadır, ağız dolusu havkırır; yumruğumdan uyanık olun sakının, güzel güzel güldüğüme bakmayın, sözlerim,

14 güldürebilir, akıl ise ağlatır, zeki ve akıllı olan idrâk ve anlayıştan yoksun olmıyan, can ten iliğinden çözülmeden [günahlardan koruyacak] sağlam bir kulba yapışandır, ecel gelip te ümidi yitirmeden amellerinde eylediği kusuru telâfi edendir,

15 mezârına girdiği zaman öz canını koruyacak bir şey hazırlıyandır,

16 varınını dününden düşünendir. Bu gibi şeyler ise ancak amellerin ve hayır işlerinin en kararlısı, meberrât ve hasenâtın en güzeli ile sağlanabilir. Nitekim Subhanuhu ve Taâla buyuruyorlar ki :

17 «Allah yolunda mallarını harcıyanlar, her birinde yüz tane bulunan yedi başak veren bir tane gibidirler. Allah dilediğine kat kat verir».

18 Gene, Celle celâlühu, feyzleri şümullu olsun buyuruyorlar ki : «Sizdekinin arkası gelir, Allah'da olan kalıcıdır». Seçkin peygamber Mustafa, üzerlerine salâların en mükemmeli

19 ve en iyisi olsun buyuruyorlar ki : «Üç şey dışında, kişi oğlunun amelleri defteri ölümü ile kapanmıştır. Bunlar da [Ardından] yararlanılması mümkün bir bilim, dua edecek bir hayırlı evlâd ve kesilmez bir sadaka» — olduğunu bildiğinden

20 riyâ karışmıyan bir niyyet, nur saçan arı ve gönülden bir arzu ile Kerim olan Allah'ın yüzü için ve

21 Rahim olan Rabbın, huzuruna gidecek temiz bir kalbden başka ne mal-mülk ne de çoluk-çocuk kâr etmediği bir günde, rızasını kazanmak

22 için, bu vakfı ikrar ettiği ana kadar kendinin olup mülkü olan, elinde ve kabzasında, tasarrufu ve eli altında olan ve böyle olduklarına

23 şerefli ellerinde şer'i ve muteber belgelerle sâbit olan, aşağıda zikri gelecek (20-21) köy ve mezraaları (ekinlikleri) vakfedip habs etti kalıcı yaptı ve sebil eyledi. Bunlar da sırasıyla, İkbâl şehri (medinetü'l-ikbâl) **Niksar** sahrasında bulunan **Efkerid** adı verilen köyün tamamı ki

24 çiftçiler arasındaki ünü dolayısıyla tanımlama, anlatma ve sınırlamaya ihtiyacı yoktur, bundan başka, gene mezkûr şehir, Allah onu korusun, dışında bulunan **ve kâkön** كاكون adı verilen köyün tamamını,

25 **Akpınar** آق پنار adı verilen köyün tamamını ve **Keverek** كورك adı evrilen köyün tamamını

26 ve **Kirtanos** كرتانوس adı verilen köyün tamamını, ve **Dönekse** دونكسه adı verilen köyün şâyi yarı hissesini yani iki sehimden birini (bu sayılan köylerin tümü mezkûr olan ayni şehirdedir);

27 gene ayni şehrin nâhiyelerinden **Eflağın** اقلين [nâhiyesine] bağlı **Armos** ارموس

28 köyünün tamamını; ayni nâhiyeye bağlı **İskin (ibiskin?)** اسكين köyünün tamamını ve **Kimkâs** كمكاس adı verilen

köyün beş sehimden bir sehmin tamamını ve

29 **İza** ايزا adı verilen köyün gene beş sehimden bir sehir payının tamamını **(Donma ?)**, مولال , **Derecük** درجوك **Molya (Meğelli?)** , **Eskilu** (Eşiken?) ve **Serkis** سركس adı verilen köylerin tamamını;

30 Zafer şehri (dârü'n-nasr) **Tokat** nâhiyelerinden **kâfurlı** كافورلي nâhiyesinde bulunan ve **Emlos (Elmos?)** املوس adı verilen köyün dört sehimden üç sehim hissesinin tamamını;

31 ayni nâhiyede bulunan **Alemdar** علمدار adı verilen köyün tamamını ve ayni nâhiyede bulunan [tarıma] elverişli **Muzafferüddin** مظفرالدين **[adı verilen]** arazi parçasının tamamını;

32 ayni nâhiyede **Kadı Mehmed** قاضى محمد adı verilen köyün tamâmını; **Hancar** خنجار adı verilen köyün tamamını; tarıma da ağaç dikmeğe de elverişli

33 **Kızıl oba** قزل اوبا adıyla ün yapan arazi parçasının tamâmını; **Tubâ yeri** طوبى يرى diye ün yapan arâzi parçasının tamâmını; **Manol** منول diye ün yapan bağçenin tamâmını;

34 **Afşar** افشار diye ünlü bağçenin tamamını, **Hafya** حافيا adı verilen köyün tamâmını, **Taşlıbük (Taşlı öyük?)** طاشلى بوك **adı verilen köyün** tamâmını, **Yonmara** يونمرا adı verilen köyün tamâmını,

35 **Şidibe** , شديبه adı verilen köyün tamâmını, **Kantara es-Süflâ** (Aşağı Kantara = sukemeri) قنطرهٔ سفلى adı verilen köyün tamâmını, ki bugün bu köy **Köprü Köy** كوپرى كوى adıyla anılmaktadır, bütün bu zikredilen köyleri ve ekinlikleri

36 ve arazi parçalarını, tüm sınırları ve bunlara bağlı olan hakları, bunlara bağlı ve ek olan hergeyleriyle birlikte, soylu mahdumları ve edip oğlu, şanı dâim olsun, **Fağfur Beğ'e**

37 kendinden sonra oğullarına, onlardan sonra oğulları oğullarına ve oğul oğullarının oğullarına, batınlar, kuşaklar, akapleri tevâli edip nesil verdikçe bunlara

38 ve bunlardan sonra, gene yukarıda belirtilen sıra ile nesilleri kuruyuncaya kadar kızlarından olan oğullarına, bunların da - Bereket veren (Favvâz) Allah'ın kahrından esirgesin - nesli tükenince

39 **Medine-i Münevvere** fakıyrlerine ve sâkinlerinin üzerine Allah'ın namazları olsun, temiz Ravza-i **Mutahhare**'lerine vakf etti. Bu şekilde bütün

40 bu anılan köyler, ekinlikler ve arazi parçaları hepsi şer'î (hukukî) sahih bir vakıf, uyulur sarih bir «babs» olup ebedî ve kalıcı oldu.

41 Artık ne satılır ne de bağışlanır, ne rehin edilir ne de - Allah yer yüzünün ve yer yüzünde ne varsa hepsinin vârisi olana kadar, ki en iyi mirasçı o dur - miras olur.

42 Yukarısına imzasını koyan, - Mevlâsı onu daha da yükseltsin - hüküm ve kazaya yetkili ve kararını yerine koyub uyguluyabilen hâkim, vakfın sıhhat

43 ve gereğine - cümlesinin üzerlerine Yüce Allah'ın rızaları olsun, doğru yolda olan imâmların sözleri üzere, vakfın sıhhat ve gereği koşulları, özel ve genel bakımdan gözlenerek - hükmetti.

44 Bu şekilde - mutlu ve sonu hayır olsun - hâkim, bu [vakıf] nâmenin üstüne, vakfın gereğine dâir hükmünü yazıp imzalamakla (tevkı' etmekle) bu vakıf gerekli

45 ve üzerinde oy birliği olan, kalıcı ve ebedî oldu. Allahın kul ve yaratıklarından Allah'a ve onu görmeğe inancı olan melik, sultan, vâli, kadı

46 yahud fakıyh olsun, hiç bir kimse ibtal, edemez bozamaz yahud kötü bir yorum ve yalan yanlış sözlerle değiştiremez. Böyle bir şeyi yapanın Allah hesabını görsün

47 ve zâlimin [pişmanlıktan] ellerini ısırdığı bir günde cezâsını versin. «duyduktan sonra bunu kim değiştirmeğe kalkarsa, vebalı değiştirmeğe kalkanların boynuna olsun, Allah Duyan ve Bilen'dir». değiştirenin de üzerine Allah'ın

48 meleklerinin ve bütün insanların laneti olsun. Vâkıfın sevâbı Ölümsüz, (Hay), eliaçık (Cevâd), Kerem sahibi (Kerîm) ve Acıyan (Rahim) olan Allah'a aittir. Allah Berr ابر dir, Kerim'dir. Hüküm bunun üzerinedir, tanıklıklar bunun üzerine yapılmıştır

49 ve buna göre,

50 Yüce Allah'ın namaz ve selâmları üzerine olsun, Peygamberin hicretinin 746 ncı

yılı aylarından, Yüce (Aliyy) ve en Ulu (Azam) olan Allah'ın ayı olan Kutlu ve ulu tutulan Şaban ayının on beşinci (1345. Aralık 1.) gününde yazıya geçirilmiştir.

1 İçinde yazılı olana Tu... oğlu **Hayyati Ahmed** tanıktır
2 İçinde yazılı olana Silür oğlu **Mütefakkıh Mehmed** tanıktır
3 İçinde yazılı olana Ya'kub oğlu **Nürüddin** tanıktır
4 İçinde yazılı olana Şeyh Ahmed oğlu — **Hâfız Mehmed** tanıktır
5 İçinde yazılı olana İnayetullah oğlu Hâfız Kâtî **İsa** tanıktır
6 İçinde yazılı olana Hüseyin oğlu, Allah Kelamı hâfızı **İsmetullah** tanıktır
7 İçinde yazılı olana Nurullah oğlu mütefakkıh **Fethullah** tanıktır.

Vakıf itiraflarında hazır bulunduklarına tanıklık edenler

8 ... oğlu Hacı Hasan oğlu Ahmed'in oğlu **Şemsüddin**
9 Ali oğlu, İsâ oğlu, Ömer'in oğlu Hattabî, ebu'l - hâfız **Muhyiddin**
10 Hüseyin'in oğlu, Amasya Darü't-ta'lim'inde müderris **Hacı Ya'kub**
11 Daha çok El-Hâdimî deye ün yapmış olan Hoca Nasrullah oğlu **İzzuddin Hoca Abdullah**
12 Ahmed oğlu, Mehmed oğlu (atlanmış bir kelime) ed-din oğlu vâiz **Nasruddin Hüseyin**
13 Hidâyetullah oğlu mütefakkıh **Abdülaziz**
14 Veliyyiddin oğlu Hibetullahın oğlu Darü't-ta'lim'de öğretmen **Muhyiddin**
15 Ahmed oğlu Hüseyin'in oğlu Tuslu ve daha sonra Amasyalı **Hüseyin**
16 Hızır oğlu Resul'ün oğlu Tuslu ve daha sonra Amasyalı (okunmayan bir kelime) **Mehmed**

İçerdiğinin (mazmununun) sübût bulduğuna tanık olanlar

17 Tâcüddin oğlu Tokatlı **Sa'düddin**
18 Ahmed oğlu Hüseyin'in oğlu vâiz ve mütefakkıh **Mesud**
19 Hibetullah oğlu Amasyalı mütefakkıh **İnayetullah**
20 İzeddin oğlu (okunamıyan bir kelime) Amasyalı **Hoca Nasruddin**
21 Hüseyin oğlu Hayyâtî hâfız Amasyalı **Hoca İbrahim**
22 Hüseyin oğlu Hoca Ahmed'in oğlu Kâtî hâfız Hoca Mehmed.
23 İçerdiğinin sabit olduğuna Mehmed oğlu, bu günlerde Amasya şehri kadısı olan Abdurrahman'ın oğlu **Mehmed** tanıktır.
24 İçerdiğinin sâbit olduğuna Mesud oğlu İkbal şehri (Darü'l-ikbâl) **Niksar** ve ona bağlı ve izâfe edilen yerlerin kadısı Hacı **Mehmed** tanıktır.
25 İçerdiğine Ahmed oğlu mütefakkıh **Hacı Hasan tanıktır.** (Nezdimde tanıklık etti).
26 İçerdiğine Muhyiddin oğlu Amasyalı **Hacı Abdullah** tanıktır. (Nezdimde tanıklık etti).

Ek. I

(Sivas Muffasalı Mukadimesi)

(Tapu ve Kadastro 14, Sivas Mufassalı vrk. 1 - 2) 9 868,A.

Bİ'SMILLAHİ'R-RAHMANİ'R-RAHİM

El-hamdü lillâhi'l-lezi lehü mülkü's-semâvâti ve'l-arz ve hüve alâ küllî şey'in kadîr.

Cenâb-ı hâkan-ı rûy-i zemîn ve halîfe-i Resûl-i Rabbü'l-'âlemîn, mâlik-i memâlikü'l-'âlem, zıllü'z-zalîle 'alâ kâffeti'l-ümem, mümehhid-i kavâ'idü'ş şer'i'l-mübîn, müeyyid-i m'cakıdü'd-dîni'l-metîn fâtih-i bilâdü'l-meşârık ve'l magâribi bi-seyfillâhi'l-meslûl ve cündi hi'l-gâlib, hâmî himel-Haremeyn ve'l-kaimeyni'l-müfahhameyni'l -- mu'azzameyn es-sultan ibnü's-sutan, *es-sultan Selim Han ibnü's-sultan Süleyman Han* lâ-zâlet saltanatehu müteselsile ilâ yevm-i yüb'asûn ve lâ-berihat ahkâma ma' diletihi câriyetun fî aktâri'r-rub'i'l-meskûn hazretleri tevfîkı Rabbânî ve te'yid-i sübhânî ile serîr-i saltanat-i şâmihâ tü'l-'imâdı ve kürsi-i hilâfet-i râsihatü'l-evtâdı *cülûs-ı hümâyûnlarıyla teşrîf buyurduklarında havze-i hükûmet-i tâmme ve dâire-i devlet-i âmmelerinde münderic olan memâlik-i fesîhetü'l-eknâfde mütemekkin ve akâlim-i vesiy'atü'l-etrâfda mütevattın olan tavâif-i enâm ve kabâil-i havâs ve avâmın kurâ ve emsârda ve etrâf ve aktarda medâr-ı me'âşları ve manât-ı intifâ, ve inti'âşları olan emlâk ve ziyâ'dan ve ebniye ve buka'dan kabza-i tasarruflarında olan bada'âları kâinen men kân teftîş ve tenkıyr olunub kalîl ve kesîr ve nakıyr ve katmir silk-i sutûre nazm olunub âbâ-i izâm ve ecdâd-ı kirâmlarının sünnet-i seniyye ve âdet-i behiyyeleri minhâcı üzere defâtir-i sedîde-i sultaniyye ve cerâid-i cedîde-i hâkaniyyeye akd olunmak emrolunub*

Defâtir-i kerîme-i kadîmede arâzi-i memâlik-i mahmiyyenin tafâsil-i ahvâ line ta'arruz olunmayub ve künh ve hakıykatı nedir, öşriyye midir, haraciyye midir ve tasarruf idenler milkleri midir keşf ve beyân olunmaduğı sebebden *re'âyâ ellerinde olan yerleri öşriyye sanub beşde bir vermekde nizâ idüb ve kendülerin milkleri sanub sâir milkleri gibi biribirine bey ve şirâ idüb* ba'z-ı dahi kendü zu'mlarınca vakf idüb vülât ve hükkâm dahi hakıykat-ı hâle vakıf olmayub hilâf-ı şeri'at-i şerîfe bey ve şirâ huccetleri ve vakfiyeler virmekle nizâm-ı umûra ve mesâlih-i cumhûra halel-i azîm gelmeğin *defâtır-i şerîfe-i hakaniyyenin matla'larında arazi-i memâlik-i mahmiyyenin künh ve hakıykatı keşf ve tavzîh ve mütesarrıflarının keyfiyet-i tasarrufları beyân ve tasrîh olunmak* fermân olunub, 'abd-i ahkar *Trabzon sancağı beği Ömer* bendelerine ve defter-i hâkanî kâtiblerinden za'îm *Ferruh* kullarına hicret-i nebevîden seb' ve seb'în ve tis'a mie (977/1569 - 1570) senesinde *vilâyet-i Rum* tahrîr-i tefvîz olunup mütevekkilen 'alellahi Ta'âlâ tahrîre mübâşeret ve tasaddi olunub

Mukaddemâ şerh ve tafsîl ve tefsîr ve tekmîl olunur ki; bilâd-i islâmiyyede olan arâzi muktazây-i şeriy'at-ı şerîfe üzere üç kısımdır :

Bir kısmı arazi-i öşriyyedir ki hîn-i fetihde ehl-i islâma temlik olunmuşdur, yahud kable'l-feth ehli islâma gelüb yerleri ellerinde mukarrer kılınmışdır. Bu kısım sâhiblerinin mülkleridir, sâir malları gibi nice dilerlerse tasarruf iderler. Ehl-i islâm üzerine ibtidâ harâc vaz'ı nâ-meşrû olmağın öşr vaz olunmuşdur. Ekerler biçerler, hâsıl olan gallenin öşründen gayri aslâ bir habbe alınmaz. Anı dahi kendüler fukarâ ve mesâkine virürler. Sipâhiden ve gayriden aslâ ferde helâl değildir, arz-ı Hicâz ve arz-ı (yırtık yerde bir kelime) böyledir.

Bir kısmı dahi *arz-ı haraciyye*'dir ki hîn-i fetihde keferenin ellerinde mukarrer kılınub kendülere (?) temlik olunub üzerlerine hâsıllarından öşr veyahud sümn veyahud süb, veyahud süds, nısfa değin arzın tahammülüne göre harâc-ı mukaseme vaz' olunub ya da (?) bir mikdar akçe harâc-ı muvazzaf vaz' olunmuşdur. Bu kısım dahi sâhiblerinin mülk-i sahîhleridir bey'e ve şırâye vesâir envâ'-ı tasarrufata kadirlerdir iştirâ idenler dahi vech-i meşrûh üzere ekerler biçerler harâc-ı mukasemesin ve muvazzafın virürler. Ehl-i islâm iştirâ itseler dahi kefereden alını gelen harâcları sâkıt olmaz bî-kusûr edâ iderler. Egerçe ehl-i islâma ibtidâen harâc vaz'olmak meşrû değildir ammâ bakaen alınmak meşrû'dur. Mutesarrıf olanlar eğer ehl-i zimmetdir ve eğer ehl-i islâmdır, mâ-dâm ki ellerinde olan yerleri zirâ'at ve hiraset idüb ta'til eylemiyeler aslâ dahl ve ta'arruz olunmaz Nice dilerler ise tasarruf iderler. Fevtoldukda sâir emvâl ve emlâkları gibi vereselerine intikal eder Sevâd-ı Irak arâzisi böyledir. Kütüb-i şer'iyyede mastûr ve meşhûr olan arâzi bu iki kısımdır.

Bir kısmı dahi vardır ki ne öşriyye ve ne vech-i meşrûh üzere haraciyyedür. Ana *arz-ı memleket* dirler. Aslı haraciyyedür lâkin sâhiblerine temlîk olduğu takdirce fevt olub verese-i kesîre mâ-beyinlerinde taksim olunub bir cüz'î kıt'a değüb her birinin hissesine göre harâcları tevzi ve ta'yin olunmakda kemâl-ı su'ûbet ve işkâl olub belki âdete mühâlif olmağın rakabe-i arâzî beytü'l-mâl-i müslimîn içün alıkonulub re'ayâyâ *icâre-i fâside* tarıykıyla virilüb zirâ'at ve hirâset iderler bağ ve bağçe ve bostan idüb hâsıl olandan harâc-ı mukasemesin ve harâc-ı muvazzafın virmek emrolunmuşdur. *Sevâd-ı Irak*'ın arâzisi ba'z-ı eimme-i din mezheblerinde bu kabildendir. Bu diyâr-ı bereket şi'ârın âmme-i arâzisi dahi bu üslûb üzere *arz-ı memleketdir*

ki *arz-ı mîrî* dimekle ma'rûfdur. Re'ayânın mülkleri değildir. *Müddeti nâma'lûm icâre-i fâside tarıykıyla tasarruf idüb zira'at ve hirâset ve sâir vucûh-i istigâlle istiglâl idüb öşür adına harâc-ı mukasemesin ve çift akçesi adına harâc-ı muvazzafın virüb mâdâmı ki ta'tîl etmeyüb vucûh-ı merkume üzere ta'mîr idüb hukukun edâ ideler kimesne dahl ve ta'arruz eylemeyüb fevtoluncaya dek nice dilerlerse tasarruf iderler. Fevtoldukdan sonra oğulları kendülerin makamlarına kaim makam olur, tafsîl-i mezbûr üzere tasarruf iderler, oğulları kalmayub kızları veya karındaşları kalsa il virdüği tapu ile anlara virilür ve illâ hâricden ta'mîre kadir kimselere* ücret-i mu'accele *alınub tapuya virilür. Anlar da tafsîl-ı sâbık üzere tasarruf iderler. Şöyle kı mezkûrların birisi tasarrufunda ola* ve yeri üç yıl ta'til eyliye *şer'le elinden alınub ahâre tapuya verilir.* Hiç birisi vucûh-ı merkumeye mühâlif tasarrufa kadir değildir. Bey'leri ve şirâları ve hibeleri ve sâir vücûh ile temlikleri ve temellükleri ve vakf itmeleri cemi'an bâtıldır. Ammâ bir kimesneye tasarruf itdüği yerden *ferâğat* itmek isteyüb sipâhi ma'rifetiyle bir kimesneden *hakk-ı kararı* içün bir mikdar akçe alub *ferâgat* itdükde *sipâh* ol kimesneye *tapuya virse meşrû'dur.* Anadolu'da ve Rumelide re'âyâ elinde [bulunan] 'âmme-i arâzinin hâli budur.

Ammâ *Amasya ve Sivâs* eknâfı ki vilâyet-i *Rum* dimekle ma'rûf bir kaç sancaklardır ol sancakların ba'z-ı ahvâlı dahi vardır, meselâ bir çiftlikden elli yedi akçe ve nısfından yigirmi sekiz akçe harâc-ı muvazzafdan gayri [hubûbatdan ve sâireden?] *iki 'öşür alınur birine 'öşr-i* divânî *dirler sipâh tâifesi alur birine* 'öşr-i mâlikâne *dirler ashâb-ı emlâk ve evkaf alurlar* ve sebebi bu değildir ki diyâr-ı mezbûrenin arâzisi kaviyye olmağın harâc-ı mukasemesi hums olub nısf-ı bir tâifeye ve nısfı bir tâifeye ta'yin olunmuş ola. Ol aslâ meşrû' değildir. Belki aslı budur ki: *ol diyârın hîn-i fetihde ehli yerinde mukarrer kılınub sâir memâlik-i mahmiyye ehli gibi* re'slerine cizye *darbolunub* arzlarına harâc-ı muvazzaf ve harâc-ı mukaseme *vaz' olunub kendülere* temlik olunmayub *beytü'l-mâl-ı müslimîne ihrâz olundukdan sonra rakabât-ı arazi nâhiye nâhiye ba'z-ı a'yâna temlîk olunub lâkin Rumelin'de ba'z-ı vüzerâ ve a'yâna temlîk olunan gibi harâcları ve sâir hukukı bile temlik olunmayub belki mâlik olanlar harâc-ı muvazzafın ve harâc-ı mukasemesin beyt-ı harâca virmek üzere temlik olunub* mezkûrlar dahi çokluk yerlerde bi'z-zât ta'mir ve istiglâl etmek müte'assir ve müte'azzir belki 'âdeten müstahîl olmağın her biri mülki olan nâhiyeleri evvelden tasarruf iden re'âyâdan ve gayrilerden ba'z-ı tâifeye icâre tarıykıyla virüb her biri elinde olan yeri eküb ve biçüb harâc-ı muvazzaf ve harâc-ı mukasemesin sipâhiye virdükden sonra hubûbdan ve bağ ve bağçe ve bostandan hâsıl olan gılâlın 'öşrini dahi icâre-i arz deyu mâliklerine virmek [vaz'ına rıza] ile 'akdidüb tarfeynden bunun üzerine tasarruf ve te'amül olunub mürûr-ı zamân ile mâliklerden ve mutesarrıf olan re'âyaden fevtolanların vârisleri ve halefleri dahi eben 'an ceddin selefleri ihtiyâr etdükleri üslûbı kabul idüb anun üzerine müstemir olmuşlardır. *'Öşr-i mâlikâne didükleri budur.*

Cerâ ve hürrire zâlike fî evâil-i şehr-i Ş[bani'l-mu'azzam] sene [sit]te (?) ve semânin ve tis'a mie (986 yılı şaban ayı başları/3-12. Ekim 1578).

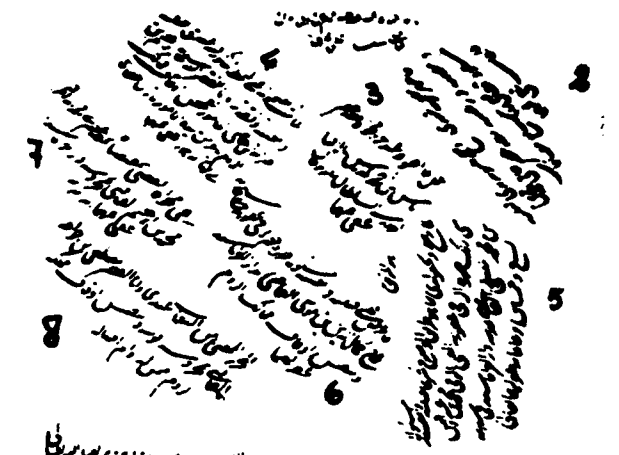

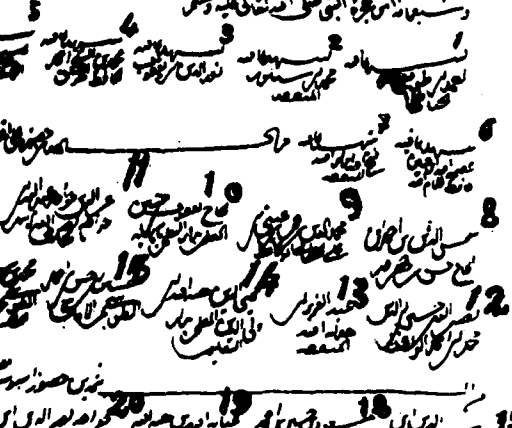

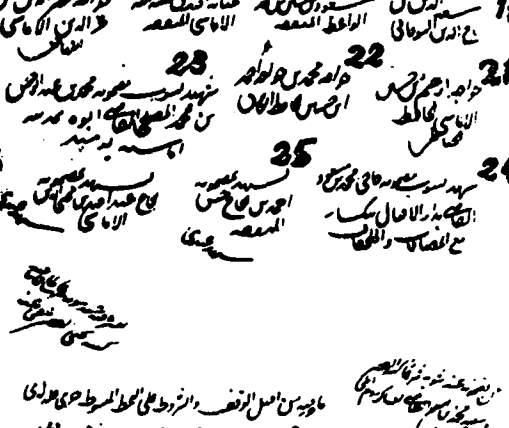

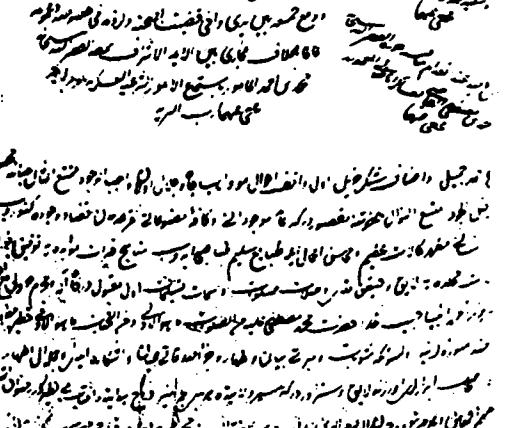

KARA OSMAN OĞLU HACI OSMAN AĞA'YA ÂİT İKİ VAKFİYESİ

M. Münir AKTEPE

XVIII. ve bilhassa XIX. yüz yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nu dâhilen meşgul eden mes'elelerden biri de âyanlık müessesesi idi. Âyanlar, Anadolu'nun ve Rumeli'nin muhtelif şehir ve kasabalarında, zamanla nüfuz kazanarak, bir ara devlete dahi tahakküm edecek duruma gelmişlerdi ve meselâ II. Mahmud zamanında bunların yarattığı tehlike, dış tehlikelerden daha önemli bir hâl almışdı. Her nekadar içlerinde zaman zaman devlete hizmet edenler olmuş ise de, bunların dahi menfaatlarına dokunulduğu takdirde, derhâl hükûmete karşı cebhe aldıkları görülmüştür.

Âyanların hemen hemen hepsi çok zengin insanlardı ve para kuvvetile köylüyü kendi hâkimiyetleri altında tutmak istiyorlardı. Büyük toprak parçalarına sâhib oldukları için, ziraat ile meşgul olan kimseler, bunların arzularına uymak zorunda kalıyorlardı. Âyanların, kendi nüfûz ve hâkimiyetlerini sürdürdükleri ayrı ayrı bölgeler vardı ve meselâ bunlardan, İzmir, Menemen, Manisa, Bergama ve Akhisar ile Turgudlu havâlisinde, meşhur Kara Osman oğulları âilesi duruma hâkimdi.

Bu âilenin tarihçesi ve yaptığı işler hakkında, merhûm Çağatay Uluçay, Manisa Şer'î Sicillât Ahkâm Defterleri *üzerinde yaptığı çalışmalar sonunda bir çok yeni bilgiler vermiş ve vesîkalar yayınlamıştır. Ancak bu âileye âit vakfiyelerden, her ne sebebe mebni ise, yeteri kadar istifâde edememiş bulunuyordu. Biz, Kara Osman Oğulları âilesi üzerinde yapılan çalışmaları daha çok bu yönden tamamlamak amacı ile* Vakıflar Dergisi*'nin, IX. sayısında «Manisa âyanlarından Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve üç vakfiyesi hakkında bir araştırma»*[1] *adı altında, geçen def'a bir makâle neşretmiştik. Bu yazımızda âyanlık ile Kara Osman Oğulları âilesinin menşe'i üzerinde durduktan sonra, Kara Osman Oğlu Hacı Mustafa Ağa'nın üç vakfiyesini metin olarak yayınlamıştık.*

İzmir Vakıflar Müdürlüğü'nde ve Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yaptığımız çalışmalar neticesi, elde ettiğimiz bu üç vakfiyeden sonra, şimdi de, yine aynı yerde bulunan, bu âileden Osman Ağa zâde Hacı Atâullah Ağa'nın oğlu Hacı Osman Ağa'ya âit iki vakfiyeyi bu yazımızla yayınlamak istiyoruz. Neşre hazırladığımız vakfiyelerin sahibi, meşhûr Kara Osman Ağa'nın oğlu olup geçen def'a üç vakfiyesini yayınladığımız Hacı Mustafa Ağa'nın torunudur. Mustafa Ağa'nın kimliğini ise bundan önceki makalemizde belirtmiştik.

Mustafa Ağa'nın büyük oğlu ve bu iki vakfiyenin sâhibi Hacı Osman Ağanın da babası olan Ataullah Ağa'ya gelince, merhûm Çağatay Uluçay bu zat hakkında şunları yazmaktadır :

«Atâullah Ağa 1171 (1757 - 1758) yılında Manisa mütesellimliğini ele geçirdi. Atâullah Ağa da zamanında bir çok yolsuzluklar yaptı; hükûmete hakkında şikâyetler yağdırıldı; yapılan in-

1) Ankara 1972, S. 367/82.

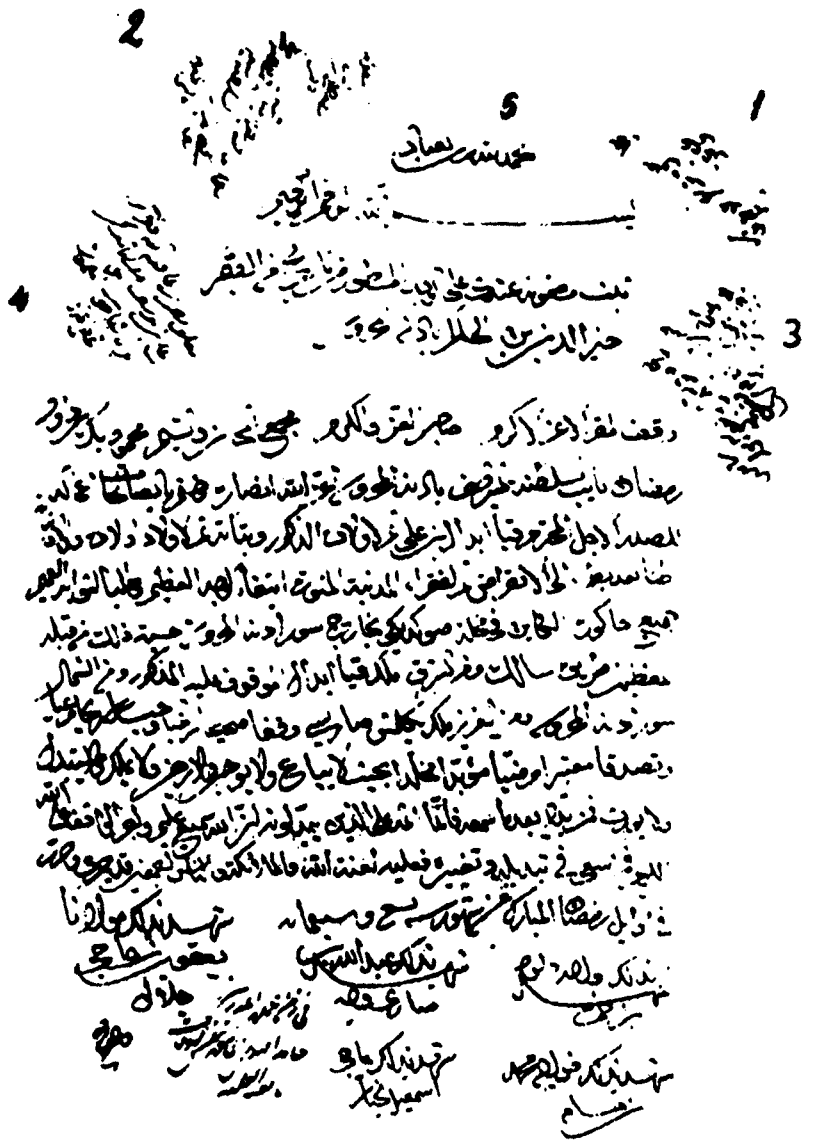

celemeler sonunda suçlu olduğu anlaşıldığından 1175 (1761 - 1762)'de azledildi; yerine Aydın Muhassıl vekili Mehmed Efendi tâyin edildi; ayni zamanda Atâullah Ağa'ya Yaya köyüne gidip oturması, gönderilen fermanlarla, şiddetle tenbih olundu. Halbuki Atâullah Ağa, Yaya köyüne gitmeyerek, Papaslık köyüne gitti; Manisa'nın ileri gelenlerini oraya çağırarak, sancağın işlerini karıştırmaya başladı. Bunun üzerine Müteselim Mehmed Efendi'ye bir ferman gönderilerek, güzellikle gitmezse, zorla Yaya köyüne göndermesi hakkında emir verildi. Atâullah Ağa, Yaya köyüne gitti; fakat orada da rahat durmadı. Babasının ölümünde rol oynayan Akhisar voyvodası Hacı Şa'ban Oğulları ile uğraştı. Kündeşli cemaatı halkı, Atâullah'ın adamları tarafından soyuldu... Bergama Voyvodası Araboğlu Mehmed Ağa ile bir duruşma esnasında çarpıştı. Bir iki köyün harab olmasına ve bir çok kişinin ölmesine sebep olduğundan, 1180 (1766 - 1767) yılında Aydın Muhassılı Abdurrahman Paşa'ya ferman gönderilerek, kellesinin kesilmesi ve bütün mallarının zabtedilmesi emredildi. Paşa'nın kethüdâsı Hüseyin Ağa, Yaya köyünü sararak, Atâullah Ağa'yı yakalamak istedi ise de, aralarında olan savaş neticesinde, Atâullah Ağa çemberi yararak kaçdı ve kaçak iken 1181 (1767/68) yılında öldü. Manisa'nın Nişancı mezarlığına gömüldü»[1].

Burada neşrini hazırladığımız vakfiyelerin sâhibi Dergâh-ı âlî Kapıcı başılarından Hacı Osman Ağa ise, işte böyle bir babanın oğlu idi. Bu sebeple kendisi ancak bir süre Menemen voyvodalığı yapabildi. Babasının tutumu yüzünden, daha ziyâde idârî işlere karıştırılmadı ve nihâyet 1216 (1801/2) yılında vefat etti. Lâkin bu âilenin en zengin şahıslarından biri sayılıyordu. Mallarını müsâdereden kurtarabilmek için, evlâdlarının da istifâde edeceği şekilde vakf etmişdi.

Bu zâtın, Manisa'nın Nişancı mahâllesinde bir medresesi, bir dershânesi ve kütüphânesi vardı. Bu kütüphâneye ayrıca bir mikdar da kıymetli kitablar vakf eylemişdi. Bunlardan maada, Manisa'dan Akhisar ve Gördes'e giden yol üzerindeki Kum-Çayı ile Göksu derelerini geçmeye mahsûs, birer de köprü yaptırmışdı. Manisa'da, Alaca hamam yanında bir sebilhânesi ile dershânesi derûnunda şadırvanı; Nişancı Paşa mahâllesinde ve evi yanında, ayrıca hanı dâhilinde birerde çeşmesi bulunuyordu. Kezâlik Manisa - Akhisar yolu üzerinde Cebâriç kırı mevki'inde bir çeşmesi daha vardı. Bu çeşmelere su getirmek içün ayrıca kaynaklar temin etmiş ve kanallar yaptırmıştı. Bütün bunların bakım şartları ve vakıfları ise, aşağıda yayınladığımız iki vakfiye metninde tafsilâtlı olarak görülmektedir.

Tarihimizin çok sınırlı bir kısmını olsa dahi, aydınlatması ve Kara Osman Oğulları âilesi hakkındaki bilgileri biraz daha artırması bakımından önem taşıyan bu vakfiyeleri aynen veriyoruz.

I.

Vakfiyenin baş kısmında bulunan, sonradan ilâve edilmiş bâzı kısımlar :

1) Manisa'da Ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı âli'den Osman Ağa zâde El-hac Osman Ağa'nın vakfiyesidir.

2) Kayıd şûd.

Bâ-fermân-ı âlî ve bâ-arz-ı hazret-i Osman Ağa, ağay-i Bâbü's-sa'âdeti'l-aliyye, el-nâzır el-vâki'

Fi. 16. R. sene 1208 (= 21. Kasım. 1793).

3) Fi. 3. Zilhicce, sene 1212 tarihinde bir kıt'a cedîd vakfiyesi kayd olunmakla, hin-i iktizâda nazar oluna-

4) Bu vakfın bazı hayır şartlarının değiştirilmesi hakkında idâre kara-

1) M. Çağatay Uluçay, Manisa Ünlüleri, Manisa 1946, S. 56.

rı 618 no. lu Defterin 122 - 124. sahifelerindedir. 24.12.1938.

5) Türkçe kopyası : Deft. 2004, sah. 202.

Vakfiyenin Esas Metin Kısmı :

ما رقم فی هذه الصحیفة الشرعیه و الوثیقة المرعیه من تأسیس الوقف و ترتیب الشروط و تعیین المصارف علی ..... و صح کلهلدی و تقریر جمیعه بین ... و الی حکمت ولزومه فی عمومه و حصوصه واقف علی مواقع الخلاف ... فیما بین الائمه الاشراف الاسلاف و انا الفقیر الی ربه القدیر شریف ابراهیم الخادم الشریفه الویه خامهٔ مدینهٔ مغنیسا .... الله تعالی عن الیقین و الباقی غفرله .

الحمدلله الملك الستار الحلیم الرحیم الغفار الذی جعل الصدقته الجاریته سبباً للنجاة من النار و وسیلهٔ الی دخول الجنته الذی تجری من تحتها الانهار ثم الصلوة و التسلیمات الزکیات علی افضل المخلوقات و اشرف الموجودات محمدن المصطفی المختار و علی اله و اصحابه الاخیار و الابرار .

Amma ba'de mukarrerât-ı umûr ve müsellemât-ı cumhurdandır ki, bu cihân-ı gaddarın mal ve câhı bi-karar ve dünya-yı nâ-paydârın taht-u tâcı müste'ârdır. Pes merd-i hüdâ ve âkıl-i dânâ oldur ki, binây-i mebâniy-i hayrâtı vesîle-i sa'adet-i uhreviye ve icrây-i merâsim-i hasenâtı vâsıta-i izzet-i sermediyye bilüp

« استعید بالله الذین ینفقون اموالهم باللیل و النهار سراً و علانیةً فلهم اجرهم عند ربهم ولا خوف علیهم و لاهم یحزنون »

medlûlünce emvâl ve erzâkını vücûh-ı hayrâta îsâr-ü nisâr ve sadakat-ı câriyeyi ez dil ü cân ihtiyar edüp

ابن آدم انقطع عنه عمل الا عن ثلث علم نافع و ولد صالح یدعوله و صدقةٌ جاریة علی عبادالله تعالی و المرء یستظل تحت صدقته »

hadîs-i şerîf-i sahîhii'l- isnad ve eser-i münîf-i sarîhü'l- istinâdın mazmûn-ı şerîfini mülâhaza ve meknûn-ı münîfini muhâfaza ile tahsîl-i ücûr-ı meşkûreye sa'î mevfûr ve rizây-ı rabb-i gafûr olan umûr-ı mebrûre iktisâbına bezl-i makdûr eyliye. Binâen-alâ-zâlik iş-bu vakfiye-i celîletü'ş-şân ve cerîde-i bedi'atü'l-ünvânın tahrîr ve inşasına bâ'is ve bâdî ve tastir ü imlâsına sebeb-i âdî oldur ki, medîne-i Manisa... erkân ve a'yânından Ser-bevvâbin-i Dergâh-ı âlî iftihârü'l-emâcid ve'l- ekârim Osman Ağa zâde El-hac ,Osman Ağa bn. El-hac Atâullah Ağa *meclis-i şer'-i şerîf-i muhammedi ve mahfil-i dîn-i münîf-i ahmediyyede zikr-i âtî vakfına li-ecli't-tescîl ve'l-itmam emrü'l-vâkıf ve't-tekmil mütevellî nasb olunmağla tevliyyeti kabul eden Çavuşzâde Es-seyyid Ebubekir Efendi bn. Eş-şeyh Mehmed Ağa mahzerinde vech-i kabûl ve nehc-i sedîdü'l-medlûl üzere ikrâr-ı sahîh-i şer'i ve i'tirâf-ı sahîh-i mer'î edüb vakf-ı câîyü'z-zikrin sudûruna değin silk-i mülk-i sahihimde münselik ve zabt-ı tasarrufumda munzabıt olup mahmiyye-i Manisa... mahâllâtından Deveciyân mahâllesinde vâki' bir tarafından fahrü'l-kuzât El-hac Mustafa Efendi menzili ve bir tarafdan yemişçi Manbulî* oğlu ve Hacı Ömer kızı Fatma *menzilleri ve etrâf-ı selâsesi tarîk-i âm ile mahdûd ve mümtaz altmış bâb fevkânî ve tahtânî oda ve mehâzîni ve müştemilât-ı lâzimeyi muhtevî bir kıt'a mülk* hanımı *ve tahtında kâin bir bâb bakkal* dükkânımı *ve medîne-i merkûmede Çapraslar* چپراسلر *ı kebir mahâllesinde, Tahtalı Mescid-i şerîf karşısında vâkî' bir tarafdan Konevî haffaf*

Seyyid Halil menzili ve bir tarafdan hallaç zevcesi menzili ve tarafeyni tarik-i âm ile mahdûd ve iki çarkı müştemil bir kıt'a mülk dakîk-i has değirmenimi *ve yine medîne-i merkûmede Saz* mahâllesinde vâki' etrâf-ı erba'adan *tarîk-i âm ile mahdûd ve mümtaz biribirine muttasıl bir bâb mülk* Kahvehâne *ve bir bâb berber-dükkânı ve bir bâb Şirugan* yağhanemi *ve yine medîne-i merkûmede Alay-beyi mahâllesinde Dekâkin-önü demekle ma'ruf mahâlde vâki' bir tarafdan Yazıcı-zâde menzili ve bir tarafdan Haffafân kethüdası Kara Mustafa oğlu Es-seyyid Mehmed Ağa menzili ve bir tarafdan Menemenli Hâfız Efendi menzili ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdud ve mümtaz* ekmekci furunu *ve derûnunda mevcûd ve bir çarhı müştemil dakîk-ı has* değirmenimi *ve ittisâlinde bir bâb yemişci* dükkânımı *ve yine medîne-i merkûmede Derviş Ağa mahâllesinde vâki' bir tarafdan Çavuş-başı vakıf bağçesi ve bir tarafdan Osman Ağa zâde Müteselim-i livây-i Saruhan El-hac Mehmed Ağa vakfı olan Rumhâne ve tarafeyni tarîk-ı âm ile mahdud ve mümtaz büyût-ı adîdeyi müştemil bir bâb* Rumhânemi *ve yine medîne-i mezkûrede Debbâğân-ı gönderesi dimekle arîf mahâlde kâin Hacı İsâ değirmeni şöhretile meşhur bir tarafdan Hacı Küçük oğlu El-hac Mehmed arsası ile Muytab oğlu menzili ve bir tarafdan mezkûr dere ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdud ve mümtaz bir çarhı müştemil bir kıt'a* su değirmenimi *ve yine medîne-i merkûmede Dânişmend Halil mahâllesinde Çardakservi dimekle ma'rûf mahâlde vâki' tarafeyni mekâbir-i müslimin ve bir tarafdan Tablacı kızı Fatma Hâtun menzili ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz cemî' müştemilât-ı mevcûdesile bir bâb* şirugan yağhânemi *ve yine medîne-i merkûmede Dil-şikâr mahâllesinde vâki'* [S. 76] *bir tarafdan Kasabalı Çay-balığı oğlu menzili ve bir tarafdan Salla-sırt oğlu menzili ve tarafeyni tarîk-ı has ve âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb* bakkal dükkânımı *ve ittisâlinde vâki' bir bâb mülk* mağzamı *ve yine medîne-i mezbûrede Alaybeyi mahâllesinde vâki' câmi'-i şerîf hizasında etrâf-ı erbe'adan Hamamcı Şerif menzili ve kendi kiracı menzilim ve tarîk-ı hass-u âm ile mahdûd ve mümtaz biri-birine muttasıl bir bâb mülk* bakkal dükkânı *ve bir bâb* börekçi fırını *ve bir bâb mülk* kahve-hanemi *ve yine medîne-i mezbûrede Akbaldır deresinde mevcûd etrâf-ı erbe'adan arsa-i hâliye ve mezkûr dere ve tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz iki çarhı müştemil* su değirmenimin *nısf-ı şâ'yi'ini ve yine medîne-i merkûmede Karaköy çarşısı civârında Hacı Yahya mahâllesinde vâki' bir tarafından Bezaz Hacı Mustafa arsası ve bir tarafdan Dellâl-fâidesiz menzili ve bir tarafından Kırlı Mustafa mülk menzili ve taraf-ı râbi'i tarîk-i âm ile mahdûd ve mümtaz iki çarhı müştemil mülk dakîk-i has* atdeğirmenimi *ve medîne-i merkûme zeylinde vâki' Ali Efendi oğlu bağçesi demekle arîf bağçenin bir tarafdan Türkmen Hacı Mustafa oğlu ve Bölük-başı Mehmed tarlası ve bir tarafdan Balcı oğlu Hacı Ahmed tarlası ev bir tarafdan Türkmen Hacı Memi tarlası ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb kulbe ve bir oda ve bir havz-ı kebîr ve bir bi'r-i ma' ve ebniyye-i sâire ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireyi muhtevî bir kıt'a mülk* bağçemi *ve medîne-i merkûme civarında Horos-ı has mukata'a timarı dâhilinde vâki' Terzi Osman oğullarından sümün-i medfû'a ve makbûza iştirâ eylediğim bir tarafdan Hamîdi zâde Oda-başı oğlunun sebze hadîkası ve bir tarafdan Molla Ebûbekir tarlası ve bir tarafdan Semerci oğlu Hacı Mehmed tarlası ve tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb kulbe ve bir dam ve bir havz-ı kebîr ve bir su kuyusu ve ebniyye-i sâire-i ma'lûme ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireyi*

müştemil bir kıt'a mülk bağçemi ve yine medîne-i mezbûre zeylinde vâki' Çatal-Kilise timarı hudûdı ittisâlinde lede'l-ahâlî ve'l-cirân ma'lümü'l-hudûd Yağcı Kadı bağçesi dimekle arîf bağçe ve derûnunda mevcûd bir bâb kulbe ve bir dam ve bir havz-ı kebîr ve bir bi'r-i ma' ve ebniyye-i sâire-i ma'lûme eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireyi hâvi bir kıt'a mülk bağçemi ve medîne-i Manisa muzâfâtından kasaba-i Turgudlu'da Ermenas [ارمناس] çayı dimekle arîf çay üzerinde vâki' yeni değirmen demekle ma'ruf etrâf-ı erbe'adan tarîk-ı âm ve kendi bağçem ile mahdûd ve mümtaz iki çarhı müştemil bir bâb mülk su değirmenimi ve ittisâlinde vâki' Ermenas bağçesi dimekle meşhur etraf-ı erbe'adan Ermenaslı Hüseyin tarlası ve Ermenaslı Ahmed tarlası ve tarîk-ı âm ile mahdûd mümtaz bir bâb dam ve ebniyye-i sâire-i ma'lûme ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireyi muhtevî bir kıt'a mülk bağçemi ve yine kasaba-i mezkûrda vâki' Su-başı dimekle ma'lûm mahâlde kâin Muhzir İsmail bağı ve bir tarafdan Hacı Ali tarlası ve tarafeyni tarîk-ı âma müntehi iki bâb dam ve bir kule ve ebniyye-i sâire-i ma'lûme ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireyi hâvi bir kıt'a mülk sebze hadîkamı ve yine mezkûr Su-başı'nda vâki' bir tarafdan Hacı Ali tarlası ve bir tarafdan mer'a ve bir tarafdan yine kendi bağçemi ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd iki çarhı müştemil bir bâb mülk su değirmenimi ve yine mezkûr Su-başı'nda vâki' etrâf-ı erbe'adan kendi vakf eylediğim sâlifü'z-zikr değirmen ve su arkı ve sebze hadîkası ve tarîk-ı âma müntehi bir bâb kule ve dam ve ebniyye-i sâire-i ma'lûme ve eşcâr-ı müsmireyi ve gayr-i müsmireyi müştemil yeni-bağçe dimekle ma'rûf bir kıt'a mülk bağçemi ve yine mezkûr Su-başı'ndan cereyan eden sudan olmak üzre Seydi oğlu değirmeni dimekle, ma'rûf değirmenin etrâf-ı erbe'adan tarîk-ı âm ve zeytinkesiği ve mer'a ile mahdûd ve mümtaz üç çarhı müştemil bir bâb mülk değirmenimi ve değirmen-i mezkûr'a muttasıl bir bâb han ve bir bâb kahve ve börekci dükkânı ve bakkal dükkânlarımı ve yine kasaba-i mezkûre civârında vâki' bir tarafdan Ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı Âli Osman Ağa zâde Hacı Ahmed Ağa'nın sebze hadîkası ve Bulâd El-hac Mehmed Ağa'nın vakf eylediği sebze hadîkası ve bir tarafdan Seyfi zâde bağçesi ve tarîk-ı âma müntehi Ali oğlu ve Dolaklı oğlu bağçesi dimekle arîf bağçe derûnunda bir bâb dam ve ebniyye-i sâire ve eşcâr-ı müsmire ve cemî' müştemilât-ı mevcûdesile bir kıt'a bağçeyi ve yine kasaba-i mezkûrede vâki' Buğday loncası dimekle arîf nâm suukda kâin etrâf-ı erbe'adan Cin, Ahmed'in nalband dükkânı ve mekâbir-i müslimin ve tarîk-ı âm ve lonca-i mezkûr ile mahdûd ve mümtaz birbirine muttasıl bir bâb kahve ve ekmekçi furunu ve börekçi dükkânımı ve kasaba-i mezkûr esvâkından Soğan-Pazarı dimekle ma'rûf nâm mahâlde bir tarafdan Hacı Muharrem câmi'-i şerîfesinin mevkufe dükkân arsası ve bir tarafdan Seyfî zâde'nin sergi dükkânları ve tarafeyni tarîk-ı âm ile mümtaz, biri-birine muttasıl boyacı dükkânı ve iki çarhı müştemil mülk dakîk-ı has at değirmenimi ve değirmen-i mezkûrun önünde mevcûd dört adet sergi dükkânlarımı ve bir bâb duhancı dükkânı ve bir bâb bezzaz dükkânı ve bir bâb bakkal dükkânımla iki adet Çerçi dükkânlarımı ve kasaba-i mezkûr mahâllâtından Yenice mahâllesinde vâki' bir tarafdan Hacı-uzun menzili ve bir tarafdan Yusuf oğlu menzili ve bir tarafdan Marko zimmi menzili ve taraf-ı rabi'i tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb rumhâne mülkümü ve yine kasaba-i mezkûr [S. 77] çarşısında Demirciler içinde bir tarafdan merkûm Osman Ağa zâde Hacı Mustafa Ağa'nın vakıf han arsası ve bir tarafdan Seyfî zâde na'lband dükkânı ve bir ta-

rafdan Donanmacı oğlunun yahudi-hânesi ve taraf-ı râbi'-i tarîk-i âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb mülk kahvehânemi *ve medîne-i Manisa'ya muzaf Palamut nâhiyesinde vâki' Yaya karyesinde kâin etrâf-ı erbe'adan Hacı Pulad Mehmed Ağa tarlası ve bir tarafdan kendi bağım ve tarlam ve tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bağçe derûnûnda iki bâb dam ve bir oda ve bir havz-ı kebîr ve ebniyye-i sâire ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireyi müştemil bir kıt'a* mülk bağçemi *ve yine medîne-i merkûmeye muzâfe Belen nâhiyesinde Kara Velîyüddin çiftliği dimekle ma'rûf nâm çiftlik civârında kâin etrâf-ı erbe'adan tarafeyni Göksu ve bağçe ve mer'ayı muhtevî bir bâb mülk* Göksu değirmenimin *derûnunda mevcûd dört çarhı müştemil mülk* su değirmenimi *ve değirmen-i mezkûra muttasıl bağçenin etrâf-ı erbe'adan sâlifü'z-zikr Göksu değirmeni ve mer'a ve tarafeyni tarîk-ı âm ile mahdûd bağçe derûnunda mevcûd bir bâb oda ve bir dam ve ebniyye-i sâire ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmireyi hâvi bir kıt'a mülk* bağçemi *ve çiftlik derûnunda vâki' etraf-ı erbe'adan tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb mülk* bakkal dükkânı *ve ittisâlinde* börekçi dükkânımı *ve nâhiye-i mezkûrede vâki' yaya....*

(باباصوسلق) çiftliği şöhretile meşhur çiftlik civârında vâki' etrâf-ı erbe'adan tarîk-ı âm ile ve tarla ve meyvelik eşcârı ve köşk bağçesi hudûdu ile mümtaz atik sebze hadîkamı *ve yine çiftlik-i merkûm civârında vâki' tarafeyni tarîk-ı âm ve tarafeyn-i âhiri sâlifü'z-zikr kendi tarlam ile mahdûd ve mümtaz bir kıt'a cedîd* sebze hadîkamı *ve çiftlik-i merkûm derûnunda vâki' etrâf-ı selâsesi tarîk-ı âm ve taraf-ı râbi'i mer'a ile mahdûd ve mümtaz bir bâb mülk* bakkal dükkânımı *ve nâhiye-i mezkûrede vâki' Kapan timarı hudûdu dahilinde etrâf-ı erbe'adan tarîk-ı âm ve arsa-i hâliye ile mahdûd ve mümtaz bir bâb su değirmenimin derûnunda mevcûd üç çarhı müştemil bir bâb mülk* su değirmenimi *ve yine Belen nâhiyesinde vâki' Saruhanlı karyesinde kâin câmi'-i şerîf karşısında etrâf-ı erbe'adan tarîk-ı âm ve Veli Beşe oğlu menzili ve câmi'-i şerîf vakfı olan demirci dükkânı ve mer'a ile mahdûd ve mümtaz biri-birine muttassıl bir bâb* şirugan yağhânemi *ve bir bâb* börekçi furunumı *ve bir bâb* bakkal dükkânımı *ve bir bâb* berber dükkânımı *ve nâhiye-i mezkûreye tâbi' Ali-Beyli karyesi cıvârında vâki' Ergene çayı dimekle ma'rûf mahâlde Sânî-oğlu değirmeni dimekle meşhûr değirmenin bir tarafdan İsâ-oğlu tarlası ve bir tarafdan İmam Molla Ali ve Tokatlı Ali tarlaları ve bir tarafdan çay-ı mezkûr ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz değirmen derûnunda bir çarhı müştemil mülk* su değirmenimi *ve karye-i mezbûrede vâki' etrâf-ı erbe'adan Topal Molla Ali oğlu Hüseyin menzili ve bir tarafdan Kurt-oğlu Ali menzili ve tarafeyni tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb mülk* bakkal dükkânımı *ve ittisâlinde vâki' bir bâb mülk* berber dükkânımı *ve Saruhan sancağı kazalarından Gördek (گوردك) kazasında vâki' Süleymanlı karyesinde kâin etrâf-ı erbe'adan tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb* bakkal dükkânı *ve ittisâlinde vâki' bir bab berber* dükkânımı *emlâk-i ma'dûde-i mezkûreyi enfes-i emvâl ve etyab-ı emlâkimden ifrâz ve hasbeten-lillâhi'l-ahed ... vakf-ı sahîh-i şer'î mü'eyyed ve habs-i sarîh-i mer'î muhalled ile vakf ve habs edüb şöyle şart ve ta'yin eyledim ki, mâdamki arsa-i vücûdum... fenâdan pâk ve hâlvet-saray-ı bedenim şem'-i rûh ile tâb-nâk ola ben müstekîlen mutasarrıf olup amme-i umûr-ı evkâf ve tenkîs'ü ezdiyâd ve tebdil'ü tağyîr ve tahvîil'ü teksir merreten ba'de uhrâ kerreten eser-i uhrâ ne gûne dilersem ve ne vechile murad edersem tecdîd-i vakfiye yedimde ve meşiyyetimde olub evkâf-ı mezkûra evvelâ kendim mütevellî ve*

a'kârât-ı mezbûrât gallâtı ber-vech-i âtî şart ve ta'yin eylediğim vezâif ve masârifden fazlasına dahi ben mutasarrıf olam ve bi-emrillâhi'l-meliki'l-müte'âl dâr-ı fenâdan saray-ı ukbâya ba'de'l-irtihâl evlâdım ve evlâd-ı evlâdım ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdım batnen ba'de batnın neslen ba'de neslin erşed ve ekber evlâdım mütevelli olup hâsıl olan gallâtın vazâyif ve masârif ve ta'mîratdan fazlası evlâdımın zükûr ve inasları beynlerinde « » iktisâm oluna ve evlâdımdan birisi vefât eylediğinde hissesi evlâdı beynlerinde ve evlâdı yok ise karındaşları beynlerinde « الذكر مثل حظ الانثيين » iktisâm oluna ve ba'de'l-inkıraz ne'üzi billâhi ta'âla min gazabü'l-feyyaz uteka ve atîkanımın zükûr ve inâsı ber-vech-i meşrûta mütevellî olalar ve emr-i tevliyyet dahi vazîfe-i mersûmesi ile zükûr ve inasın erşed ve ekberine meşrûta ola anlardan dahi kimesne bulunmaz ise evlâdları ve evlâd-ı evlâdlar batnen ba'de batnin ve ekber ve erşedi mütevelli olup gallât-ı bakıyyeyi beynlerinde ber-vech-i meşrûta iktisam edeler ve anlardan dahi kimesne bulunmaz ise Medîne-i münevvere « شرفها الله تعالى » ilâ yevmi'l-âhire fukarası beynlerinde iktisâm olunmak içün Haremeyn-i muhteremeyn mütevellileri evkâf-ı sâire gibi mutasarrıf olalar ve akârât-ı mezburât bâ-ma'rifet-i mütevellî ... ecr-i mislî ile tâlibine îcâr olunup hâsıl olan îcarât ve gallatından evvelen medîne-i Manisa' dan Akhisar ve Gördos(=Gördes) ve bilâd-ı sâireye mürûr ve ubûr eden nâsın güzergâhı olan tarîk-ı âmda vâki' Kum-çayı şöhretile meşhûr çay üzerine li-vechi'l-lâhi-ta'alâ nef'an li'l-amme bi'n niyyeti'l-hâlisetü's-sâfiyye muceddeden binâ ve ihyâ eylediğim kârgîr köprü ile yine hizâsında kâin Göksu demekle ârîf nehir üzerine müceddeden binâ ve ihyâ eylediğim kezâlik kârgîr cirs-i kebîr ve yine Ak-hisar yolunda Cebâric (جارج)kırı demekle meşhûr tarîk-ı âmda müceddeden binâ ve ihyâ eylediğim kârgir çeşme, Belen nâhiyesinde vâki' Cum'a-yurdu nâm mahâlden nübû' edüp ferş-i kanavât ve mesennât-ı memlûke ile dâimen ve müstemirren cereyan etmek üzere icrâ eylediğim mâ'-ı lezîzin mecrâsını ve medîne-i Manisa'da vâki' Alaca-hamamı demekle ârif hamam [S, 78] duvarına muttasıl tarîk-ı âmda müceddeden binâ ve ihyâ eylediğim sebilhâne ve yine bâ-hüccet-i şer'îye mülk iştiram olup medîne-i merkûme mahâllâtından Deveciyân mahâllesinde vâki' mülk menzilime cereyan ve fazlasından Nişancı Paşa mahâllesinde menzil-i mezkûr hizasında müceddeden binâ eylediğim kârgir çeşmeye ve andan sâlifü'z-zikr vakf eylediğim han derûnuna binâ eylediğim çeşmeye ve mahâll-i sâireye dâimen ve müstemirren cereyan etmek üzere bâsened-i şer'îye mutasarrıf olduğum Ali Bey mukâta'ası mülhakâtından Yaylak Timarı dâhilinde Gebe (گبه) oluk ve Yarıklu dere ve Merdivenlik karşısında Lâğımlı ve Kaşıkcı pınarları demekle meşhur ma'lümü'l-hudûd ve'l-mahâl altı aded yedeklerile cem'an on aded pınarların suları ile yine Cabel-i Koruy-i Manisa mukâta'ası dahilinde Susaklı ta'bîr olunur bir aded pınar ve ma'lûmü'l-hudûd iki aded yedek pınarları ile cem'an on üç adet pınarların mecrâsı ile yine Horos-ı has timarı dâhilinde Soğucak deresinde vâki' Çatal-Kaya'nın hizâsında mevcûd bir kalem mikdarı mâ' ve garb tarafında nübû' eden bir masura ma'dan ferş-i kanavât ve mesennât-i memlûke ile icrâ eylediğim miyâhın mecrâları ve çeşmehây-i mezkûre ve mârü'z-zikr köprüler ve sebîl-hâne-i mezkûre lede'l-iktizâ ba'de't-ta'mîr ve't-termîm sâlifü'-z zikr sebilhâneye şuhûr-ı şemsiyye hisabı üzre mâh-ı mayısın on beşinci gününden eylülin on beşinci gününe kadar yüz yirmi bir günde *berây-î .... mâ'-ı selç*

vaz' oluna ve sebilhâne-i mezkûreye selç ve âb-keş olanlara hizmeti mukâbelesinde beher yevm sekizer akçe ücret verile ve çeşme-hây-i mezkûre suyolcusuna beher yevm ücret yirmişer akçe vazîfe verilüp ve azl'ü nasbı mütevellî re'yine müfevvez olup, mütevellî temessüküne i'tibar olunarak fenninde mâhir ve hizmet-i mezkûreye kâdir bir kimesne su yolcu ta'yin olunarak ve yine mütevellî temessüküne i'tibar ile evlâd-ı zükürundan olmak üzere vakf-ı merkûma nâzır olanlara beher yevm ücret onar akçe verile ve kâtib olanlara ücret-i kitâbet beher yevm onar akçe verile ve mütevellî olanlara beher yevm ücret-i tevliyyet kırkar akçe verilüp ve gallât-ı mezkûreden akârât-ı mezkûrenin ta'mire muhtaç olan mevâzi'î bâ-ma'rifet-i nâzır-ı mütevellî yedile kemâ-hüve hakka ta'mîr ve tecdîd olunduktan sonra gallât-ı bakıyyeyi evlâdım beynlerinde ber vech-i meşrûta iktisamı edeler ve iş-bu şurût-ı muayyene ve kuyûd-ı mübeyyineye riâyet olunmak üzere emlâk-i mezbûre ve akârât-ı mezkûreyi bi'l-cümleti't-tevâbi' ve'l-levâhik ve kâffetü'l-hukuk ve'l-mürâfık fârigan ani'ş-şavâgil mütevellîy-i mümâileyhe teslîm eylediğimde ol-dahı vakfiyet üzre kabz ve tesellüm ve evkâf-ı sâire mütevellîleri gibi tasarruf eyledi dedikde gıbbe't-tasdîkü'ş-şer'i vâkıf-ı mümâileyh semt-i vifakdan cânib-i şikâka âzim ve mütevelliy-i mümâileyh ile husûmet ve niza'a câzim olup vakf-ı a'kâr eimme-i ihbar olan imâm-ı a'zam ve hümâm-ı akdem sirâcü'l-ümmet ve kâşifü'n-ni'met Efendimiz hazretleri katında sahîh lâkin menzele-i âriyyetde olup şeref lüzûmu olmadığından ve vâkıf menâfi'-i vakfı nefsîne veya evlâdına şart ve ta'yin eylediği takdirce elim rabbâni İmam Muhammed bn. Hasanü'ş-Şeybânî hazretleri indinde vakf-ı sahîh olmamağla vakf-ı mezbûrdan rücü' câiz ve râci'î emr-i meşrû'ı gayr-i mütecâviz olmağın evkâf-ı mezkûrdan rücü' ve kâl-evvel mülkiyet üzre tasarruf murâd ederim deyü da'va ve istirdada tasaddî eylediğinde mütevelliy-i reşîd mahâlle münâsib cevâb-ı sedîd verüp gerci inde'l-İmâmü' l-a'zam bast olunan mînvâl üzre idüğü cây-i eşkâl değildir. Lâkin imâm-ı alem-i rabbânî ve fâzıl-ı samedânî hazret-i imâm-ı Ebû Yusuf eş-şehir bi'l-imâmü's sânî aleyhi rahmetü'l-bârî indinde vâkıf-ı mücerred vakfet demekle ve imâm Muhammed bn. Hasanü'ş-Şeybânî rahmetullah-ı aleyh hazretleri katında tesîm-i ile'l-mütevellî ve te'yîd-i zikr ile vakf-ı merkûm zımnında olan şurût ve kuyûd ve sahîh ve lâzım ve sıhhat-ı lüzûmu müstelzim ve müşârünileyh imâm Ebû Yusuf hazretleri indinde ... dahi vakfiyeti sahîh olmağla istirdâd mümteni'dir deyü teslîmden imtinâ' etmeğin husûmet ve niza'birle i'lây-i kitâb-ı sıhhat nisâbı tevki'-i refî' ile tevşîk hâkim-i hasîm-i fazîlet-me'âb vefku'llah-ı ta'âlâ sebîlü's-savab hazretleri huzûrunda terâfü' ve tehâsûm ve tenâzü' ve tehâküm ettiklerinde hâkim-i müşârü'n-ileyh رحمه الله عليه *dahi cevâb-ı hasmiyyete im'ân-ı nazar ve ihtilâf-ı eimme-i fukahâyı tasavvur birle mübtâl-ı hayr olmakdan hazer edüp vakf-ı mezbûrun zımnında olan şurût ve kuyûdun sıhhat ve lüzûmuna alâ-kavl-i min berat hükm'ü kaza ve tenfîz'ü imzâ etmekle vakf-ı sahîh-i mü'eyyed ve habs-i sarîh-i muhâlled oluna binâen min ba'de vâkıfdan gayri bir kimesnenin tebdîl ve tagyîr ve nakz'ü tahvîline mecâl muhâl olmuştur.*

فمن بدّله بعدما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه ان الله سميع عليم و اجرا الواقف على الحى الجواد و الكريم .

Tahrire fi'l-yevmi's-sâlis min şehr-i Rebi'ü'l-evvel li-sene semâne ve mi'eteyn ve elf (3. Rebi'ül-evvel 1208 = 9. Ekim. 1793).

Şuhûdü'l-hâl :

1. Hâlâ medîne-i merkûmede me'zûn-ı bi'l-iftâ umdetü'l-ulâmai'l-kirâm fazîletlü El-hac Halil Efendi.

2. Umdetü'l-ulâmai'l-izâm Hacı Evliya-zâde Hacı İbrahim Efendi.

3. Fahrü'l-müderrisîni'l-kirâm Sinan Bey müderrisi Hacı Ebûbekir Efendi.

4. Umdetü'l - müderrisini'l - kirâm Osman Ağa-zâde câmi'i medrese [si müderrisi] Hacı Seyyid Hasan Efendi ve mahdum-ı muhteremleri fahrü'l-ulâma es-Seyyid Şeyh Mehmed Efendi ve fahrü'l-ulâma es-Seyyid Şeyh Abdülkadir Efendi.

5. Fahrü'l-ulâmai'l-kirâm Kereste-ci-zâde Seyyid Hüseyin Efendi.

6. Umdetü'l - müderrisîni'l-kirâm Şeyh Kara Mehmed Efendi.

7. Fahrü'l-ulâma Arab-zâde Mustafa Efendi.

8. Umdetü'l-huffâz Küçük hâfız Seyyid Hacı Ahmed Efendi.

9. Osman Ağa-zâde Seyyid Hâfız câmi'i hatîbi Hacı Mehmed Efendi.

10. Hâtûniye câmi'i hatîbi Hasır-yakan zâde Hacı Abdullah Efendi kethüdâsı Seyyid Mehmed Ağa; Kardeşi Seyyid Mustafa Efendi.

11. Çavuş-zâde Şerîf Ağa.

12. Fahrü'l-akran Seyyid Hacı Ahmed Ağa (Küçük Halil Ağa zâde).

13. Müsevvid-i fetvây-i şerîfe Ahmed Efendi.

14. Müderrisînden Şeyh Ali Efendi zâde Ahmed Efendi.

15. Dil-şikâr imamı Hasır-yakan zâde Seyyid Ahmed Efendi.

16. Ser-âbâd câmi'i Hasır-yakan zâde Mehmed Efendi.

17. Hâlâ mütesellim-i livâ-i Saruhan, umdetü'l-âyân Osman Ağa zâde Hacı Mehmed Ağa hazretleri.

18. Umdetü'l-vâizîn Şeyh Mûsâ Efendi.

19. Gördoslu Hâfız zâde Osman Ağa câmi'i imamı Seyyid Hâfız Ahmed Efendi.

20. Derviş zâde Seyyid Hâfız Mehmed Efendi.

21. Hâfız Seyyid Mehmed İbrahim Efendi.

22. Palamudlu zâde Seyyid Osman Ağa ve gayrihüm.

II.

Vakfiyenin baş kısmında bulunan, sonradan ilâve edilmiş bâzı kısımlar :

Hüve'l-mu'în

1. Mağnisa'da Osman Ağa zâde El-hac Osman Ağa bn. el-merhûm El-hac Atâullah Efendi'nin diğer bir kıt'a vakfiyesidir.

2. Vakfiye-i evvelisi bâlâda 16. R. sene 1208 (= 21. Kasım. 1793) tarihile mukayyeddir.

3. Mağnisa'da Osman Ağa zâde El-hac Osman Ağa bn. el-merhûm El-hac Atâullah'ın diğer vakfiyesidir.

4. Kayıd şûd :

Bâ-i'lâm-ı es-Seyyid Abdurrahman Hâmid Efendi Kâdıy-i Mağnisa ve bâ-fermân-ı âlî el-vâki'. Fi. 3. Zilhicce.

Vakfiyenin Esas Metin Kısmı :

الحمدلله الملك الستار الحليم الرحيم الغفار
الذى جعل الصدقته الجارية سبباً للنجاة من
عذب النار و وسيلةً الى دخول الجنة الذى تجرى
من تحتها الانهار ثم الصلوة والتسليمات الزكيات
على افضل المخلوقات و اشرف الموجودات محمد
المصطفى المختار وعلى اله واصحابه الاخيار و الابرار.

Amma ba'de mukarrerât-ı umûr ve müsellemât-ı cumhurdandır ki, bu cihân-ı gaddarın mal ve câhı bi-karar ve dünya -yı nâ-paydârın taht'u tâcı müste'ârdır. Pes merd-i hudâ ve âkıl-i dânâ oldur ki, binay-i mebâniy-i hayrâtı vesîle-i sa'adet-i uhreviye ve icrây-i merâsim-i hasenâtı vâsıta-i izzet-i sermediyye bilüp

« استعيذ بالله الذين ينفقون اموالهم بالليل والنهار سراً و علانيةً فلهم اجرهم عند ربّهم ولا خوف عليهم ولا هم يحزنون »

medlûlünce emvâl ve erzâkını vücûh-ı hayrâta îsâr'u nisâr ve sadakât-ı cariyeyi ez dil'ü cân ihtiyar edüp « اذامات ابن ادم انقطع عنه عمله الا عن ثلث علم نافع و ولد صالح يدعوله و صدقةً جاريةً على عباداالله تعالى و المرء يستظل تحت صدقته »

hadîs-i şerîf-i sahîhü'l-isnad ve eser-i münîf-i sarîhü'l-istinâdın mazmûn-ı şerîfini mülâhaza ve meknûn-ı lâfzını muhâfaza ile tahsîl-i ücûr-ı meşkûreye sa'î mevfûr ve rîzây-ı rabb-i gafûr olan hasenât-ı mebrûrat iktisâbına bezl-i makdûr eyliye.

Binâen-alâ-zâlik iş-bu vakfiyye-i celîletü'ş-şân ve cerîde-i bedi'atü'l-ünvânın tahrîr ve inşâsına bâis ve bâdi ve tastir-ü imlâsına sebeb-i âdî oldur ki, medîne-i Manisa .... erkân ve a'yânından Ser-bevvâbin-i Dergâh-ı âlî iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Osman Ağa zâde El-hac Osman Ağa bn. el-merhûm El-hac Atâullah Ağa *meclis-i şer'-i şerîf-i enver ve mahfil-i dîn-i münif-i ezherde zikri âtî vakfına li-ecli't-tescil ve'l-itmam emrü'l-vâkıf ve't-tekmîl mütevellî nasb olunmağla tevliyyeti kabûl eden umdetü'l-ulâmai'l-kirâm Hacı Evliyâ zade Es-seyyid El-hac İbrahim Efendi mahzerinde vech-i kabûl ve nehc-i sedidü'l medlûl üzere ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'i edüp vakf-ı câiyü'z-zikrin sudûruna değin silk-i mülk-i sahîhimde münselik ve rişte-i kabza-i tasarrufunda munzabıt olup medîne-i merkumede Buğday loncası hizâsında vâki' etrâf-ı erbe'adan Emîr Hoca zâde hatib Es-seyyid El-hac Mehmed Efendi dükkânı ve Ârif Hoca zâde dükkânı ve târîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz köşede vâki' bir bâb mülk* bakkal dükkânımı *ve yine medîne-i merkûmede Yoğurt-pazarı cıvarında vâki' bir tarafdan Balcı Alemdar ve Emîr Hoca zâde kerîmesi dükkânları ve tarafeyni tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz köşede vâki' bir bâb mülk* duhancı dükkânımı *ve yine medîne-i merkûmede Taht al-kal'a suukunda vâki' bir tarafdan Sâdık-zâde Efendiler dükkânı ve bir tarafdan Tahı al-kal'a' da vâki' Sebilhâne vakfı dükkâm ve bir tarafdan mümâileyh efendilerin at değirmeni avlusu ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb* bakkal dükkânımı *ve yine medîne-i merkûmede Arasta kapusuna muttasıl etrâf-ı erbe'adan Hacı Hüseyin Câmi'i vakfı olan berber dükkânı ve Ser-bevvâbîn-i Dergâh-ı âlî El-hac Hüseyin Ağa'nın nalçacı ve haffaf dükkânları ve suuk-ı haffafan ve tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb mülk* yoğurtcu dükkânımı *ve yine medîne-i merkûmede Altun-pazarı nâm mahâlde vâki' bir tarafdan merkûm Sâdık-zâde efendilerin bakkal dükkânı ve bir taraftan Bezzaz Topal Hacı Osman'ın bakkal dükkânı ve bir tarafdan suuk-ı Bezzâzan ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz nısıf* ekmekçi furunumu *ve yine medîne-i merkûmede Bölicek (* طلجيلر *)-i atik mahâllesinde vâki' etrâf-ı erbe'adan merhûm Mütesellim Ağa'nın börekci furunı ve Osman Ağa zâde El-hac Ömer Ağa'nın kerîmesi Atike Hanım'ın bakkal dükkânı ve Ermeni (* قركولق *) oğlu zimmı menzili ve tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb mülk* şerbet-hânemi *ve ittisâlinde vâki' bir tarafdan Çekirge oğlu Ovannes zimmi menzili ve bir tarafdan Bağdad'lı kefere ve Acem Bedros ve Atam-oğlu menzilleri ve tarîk-ı has ile mahdûd ve mümtaz bir bâb mülk* Rumhânemi *ve yine medîne-i merkûmede Gön-dabbağhânesi deresinde vâki bir tarafdan Taşcı El-hac Ahmed'in dabbağ dükkânı ve bir tarafdan Köle-oğlu El-hac İbrahim bağı ve bir*

tarafdan Muhzir Mehmed zevcesi kahvehânesi ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bir çarhı müştemil bir bâb âsyâbımı ve yine medîne-i merkûme cıvarında vâki' bir tarafdan Osman Ağa zâde merhûm El-hac Mustafa Ağa vakfı olan Benli-oğlu hadîkası ve bir tarafdan Ahmed Hoca zâde Es-seyyid El-hac Osman Efendi tarlası ve tarafeyni tarîk-i âm ile mahdûd ve mümtaz ebniyye ve eşcârı müştemil bir kıt'a mülk sebze hadîkamı ve medîne-i merkûme müzâfatından Turgudlu kasabasında Pekmez ve Peynir pazarlarında vâki' etraf-ı erba'adan Değirmenci-oğlu Hacı Halil dükkânı ve Osman Çelebi hanı ve tarîk-ı âm ile mahdûd ve ve mümtaz biri-birine muttasıl altı bâb boyacı ve berber ve pabuşcı dükkânları ve mağzamı ve yine kasaba-i mezkûre Zeytincik mahâllesinde vâki' bir taraftan Osman Ağa-zâde Pulâd El-hac Mehmed Ağa bahçesi ve bir tarafdan bakkal Anastas zimmi menzili ve tarafeyni tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz bir bâb şerbethâne ve bir bâb bakkal dükkânı ve bir bâb börekci furunumu müştemil bir kıt'a mülk rumhânemi cemi' müştemilât-ı mevcûdesile ve yine kasaba-i mezkûrede etrâf-ı erbe'adan Osman Ağa zâde El-hac Hüseyin Ağa bahçesi ve kasaba-i mezbûre müftüsü Abdurrahim Efendi bahçesi ve bundan akdem vakf eylediğim bahçe ve tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz ebniyye ve eşcârı müştemil Nakib-oğlu bahçesi demekle meşhur bir kıt'a mülk sebze hadîkamı ve Suğla sancağı kazalarından Burun-âbâd (Bornova) nâhiyesinde vâki' Gökoğlan zâde El-hac Ebûbekir Ağa'dan iştirâ eylediğim bir tarafdan İzmir'li Hasan Çavuş zâde bahçesi ve bir tarafdan İzmir'li Hurdacı zâde Hacı Ahmed Efendi ve hancı Hacı İbrahim Ağa ve Kadri Beşe ve kantarcı Hacı Mehmed Ali tarlaları ve bir tarafdan azmak ve bir tarafdan leb-i derya ve tarîk-ı âma müntehi ebniyye ve eşcar ve mülk kürümü müştemil ma'lûmü'l mikdar ve'l-kat' hadîkalarımı ve hedâik-ı mezkûre derûnunda vâki' ma'lûmü'l-hudûd ve'l-müştemilât bir bâb şerbethânemi ve bir bâb rumhâne mül kümü ve yine nâhiye-i mezkûrede vâki' İzmir'li Samancı Aşık-oğlu Es-seyyid El-hac Ali'den iştirâ eylediğim bir tarafdan İzmir'li Hancı Hacı İbrahim Ağa tarlası ve bir tarafdan Samancı Hacı Ahmed Ağa bahçesi ve bir taraftan su yolu ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âmâ müntehi ebniyye ve eşcârı müştemil ma'lûmü'l-mikdar ve'l-kat' bir kıt'a mülk bahçemi ve yine nâhiye-i mezkûrede Kara-pınar'larda vâki' merkûmı El-hac Ebûbekir Ağa'dan iştirâ eylediğim tahdîd ve tavsifden müstağni lede'l-ahâli ve'l-hayrat ma'lûmü'l-hudûd ebniyye ve eşcârı müştemil ma'lûmü'l-mikdar ve'l- kat' hadîkalarımı ve yine medîne-i Manisa'ya muzâfe Palamud nâhiyesinde vâki' bir tarafdan Osman Ağa zâde Pulâd El-hac Mehmed Ağa tarlası ve bir tarafdan kendi tarlam ve sebze hadîkam ve bir tarafdan Hacı İbrahim zâde tarlası ve taraf-ı râbi'i tarîk-i âm ile mahdûd ve mümtaz mülk kürümü müştemil bir kıt'a bağımı ve yine nâhiye-i mezkûre de Yaya (Baba) karyesinde vâki' etraf-ı erbe'adan dere ve tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz mülk kürümü müştemil diğer bir kıt'a bağımı ve yine medîne-i merkûme muzâfatından Belen nâhiyesinde vâki' etraf-ı erbe'adan Delikanlı-oğlu Mehmed nâm kimesne zeytinliği ve Çarık Hüseyin Beşe zeytinliği ve Sarıklı-oğlu zeytinliği ve tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz yüz kırk beş aded zeytin eşcârımı ve yine medîne-i merkûme tevâbi'inden Baba-suluk Çiftliği civârında vâki' etraf-ı erbe'adan araziy-i hâliye ile mahdûd ve mümtaz seksen altı aded zeytin eşcârımı ve yine çiftlik-i mezkûr civârında vâki' etrâf-ı erbe'adan dere ve kendi bağım ve tarlalarım ile mahdûd ve mümtaz üç yüz aded zeytin eşcârımı ve yine çiftlik-i mezkûr civarında vâki' bir tarafdan bundan

akdem vakf eylediğim bahçe ve bir tarafdan dere ve bir tarafdan arâziy-i hâliye ve taraf-ı râbi'i târîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz beş yüz altmış aded zeytin eşcârımı *ve Kara Veliyüddin Çiftliği cıvarında vâki' etrâf-ı erbe'adan çiftlik-i mezkûr ve tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz dört yüz altmış aded* zeytin eşcârımı *ve yine medîne-i Manisa'da Akbaldır-deresi'nde... etrâf-ı selâsesi dere-i mezkûr ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd ve mümtaz Mescid-altı demekle ârif iki çarkı müştemil bir bâb âsyâbın nısfı bundan akdem rabt ve tahrîr olunup yedimde olan vakfiye-i mâ'mûlün bahamda mestûr ve mukayyed olmağla âsyâb-ı mezkûrun nısf-ı âhirini ve yine medîne-i merkûme mahâllâtından Nişancı mahâllesinde vâki' bir tarafdan müceddeden bina eylediğim* Dershâne *ve* Medâris-i şerîfe *ve bir tarafdan Nişancı Paşa kabristanı ve bir tarafdan Nisvan-tekkesi ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı has ile mahdûd ve mümtaz büyût-ı adîde ve ebniye-i sâire-i ma'lûmeyi müştemil zikr-i âtî medreseye şart ve ta'yin eylediğim bir bâb mülk* menzilimi *ve yine mahâlle-i mezbûrede vâki' tarafeyni menzil-i mezkûr ve Nişancı Paşa Câmi'-i şerîfi ve tarafeyni târîk-ı âm ve has ile mahdûd ve mümtaz biri-birine muttasıl* müceddeden binâ eylediğim bir bâb Dershâne ve on iki aded hücerât ve bir bâb Kütüphâne ve derûnuna bâ- defter-i müfredât vaz'u vakf ve habs eylediğim ma'lûmü'l- esâmi ve'l- kat, kütüb-i şerîfe *ve emlâk ve eşcâr-ı muharrere-i mezkûreyi enfes mal ve atyab-ı emlâkimden ifrâz ve imtiyaz edüp hasbeten-lillah el-melikü'ş-şükûr ve tâliben li-marzât-ı rabbihi'l-gafûr vakf-ı sahîh-i şer'î mü'eyyed ve habs-i sarîh-i mer'î muhâlled ile vakf ve habs edüp medîne-i merkûmeden Akhisar ve Gördos ve bilâd-ı sâireye mürûr ve ubûr eden nâsın güzergâhı olan* Kum-Çayı *demekle meşhur çay üzerine hasbeten-lillâhi-te'âla... el-hâlise müceddeden binâ eylediğim* köprü *ve Akhisar yolunda Cebaric* (جابرج) *kırı nam mahâlde tarîk-ı âm üzerinde binâ eylediğim* çeşmeye, *Belen nâhiyesinde Cum'a-yurdu demekle ma'rûf mahâlden nübû' edüp ferş-i kanavât-ı memlûke ile icrâ eylediğim* ma'-ı lezîzin mecrâsı *ve yine medîne-i merkûmede vâki' Alaca-Hamamı duvarına muttasıl tarîk-ı âmda müceddeden binâ eylediğim* Sebilhâne *ve bâ hüccet-i şer'iye mülk-i müşterânem, medîne-i merkûme suukundan Deveciyân mahâllesinde vâki' mülk menzilime cereyan ve fazlasından Nişancı Paşa mahâllesinde, menzil-i mezkûr hizâsında müceddeden bina eylediğim* kârgir çeşmeye *ve andan mârü'z-zikr Dershâne derûnunda binâ eylediğim* şadırvana *ve andan medrese-i meşrûta olan menzil-i mezkûra ve yine mârü'l-beyân* çeşmeye, *mukaddema vakf eylediğim hâne derûnına bina eylediğim çeşmeye dâimen ve müstemirren ceryan etmek üzre bâ- senedât-ı şer'îye mutasarrıf olduğum zikri âtî miyâh-ı lezizden, medîne-i merkûme mahâllâtından Dilşikâr mahallesi ile Saz mahallesi beyninde tarîk-ı âmda müceddeden binâ eylediğim kârgir diğer* çeşme *kezâlik dâimen men ve müstemirren cereyan etmek üzere Ali Bey mukâta'aatından Yaylak Timarı dâhilinde vâki' Gebe-oluk ve Yarıklı-deresi ve Merdivenlik karşısında Lâğımlı ve Kaşıklı pınarları demekle meşhur ma'lûmü'l- hüdûd ve'l- menâbi' altı aded yedeklerile on aded ve Cebel-i Koruy-ı Mağnisa mukâta'ası dâhilinde vâki, Susaklı ta'bir olunur ma' lûmü'l- hudûd ve'l- menâbi' iki aded yedeklerile üç... cem'an on üç aded pınar suları ile Horos timarı dâhilinde vâki' Soğucak deresinde vâki, Çatal Kaya'nın hizâsından nübû' eden bir kalem mikdarı ve garb tarafından nübû' eden bir masura ma'dan ferş-i kanavât ile icrâ eylediğim miyâh-ı lezîzenin mecrâları ve çeşmehâ-i mezkûre ve mârü'z-zikr köprü ve akârât-ı mezkûrenin ta'mir ve termimlerine ve sâlifü'z-zikr*

şebilhânenin eyyâm-ı sayfda berây-i tebrîd-i mâ ta'yin olunan selçine ve vezâyif-i tevliyyet ü nezâret ve kitâbet ve ücret-i âb-râhi ve selç ve âb-keşine ve gallât-ı bakıyye müretteben evlâda ve evlâd-ı evlâda ve evlâd-ı evlâd-ı evlâda fe-ne'ûzi-bi'l-lâhi-te'âlâ ba'de'l- inkıraz gallat-ı bakıyye üteka ve atikânıma ve müretteben evlâdlarına ve evlâd-ı evlâdlarına ve ba'de'l- inkirâz el-küll-i gallât-ı mezkûre Medîne-i münevvere nevver-allahü-te'âlâ ilâ yevmi'l-âhire fukarasına meşrûta ola. Tenkîs ve ezdiyad ve tebdîl ve naks ve tagyir ve tahvîl ve'l-hâsıl amme-i umûr-ı evkaf merreten ba'de uhrâ ve kerreten eser-i uhrâ ne gûne diler ve ne vechile murad edersem yedimde ve meşiyyetimde olmak üzre bundan akdem vakf ve habs edüp, bin ikiyüz sekiz senesi Rebi'ül ûlâ'sının üçüncü günü târihi ile müverrah Haremeyn-i şerîfeyn muhâsebesine kayd ve sebt ile yedîme i'tâ buyrûlan iş-bu vakfiye-i ma'mûlün-baha da muharrer ve mestûr olan ta'yîn-i masârif ve vazâyif ve emr-i tevliyyet ve fazla-i evkâf zımnında olan şurût-ı muayyene ve kuyûd-ı mukayyede kemâ-fi's-sâbık mer'î ve düsturü'l-amel tutulmak içün iş bu emlâk... ve eşcâr-ı mersûme ve medâris ve kütübhâne ve derûnuna vaz' eylediğim kütüb-i ma'lûmeyi dahi vakf-ı şerîf-i merkûma zam ve ilhak edüp şöyle şart ve ta'yin eyledimki, dershâne-i mezkûrede ulemây-i müfessirin ve füdelây-ı müdakkikînden ulûm-ı akliye ve nakliye ve fünûn-ı... mâhir ve istihrâc-ı usûl ve istinbâd-ı fürû'a kâdir ve neşr-i ulûm ile müştehid olmak üzere bir kimesne müderris olup tedrisiyye yevmî seksen akçe vazîfe verile ve medrese-i mezkûre ittisâlinde vâki' menzil-i mezkûrun süknâsı dahi müderris olanlara meşrûta ola ve dershâne-i mezkûrede Tefsîr-i şerîf ve Buhâriy-i lâtif tedrîs olunup tefsirlyye yevmî kırk akçe ve Buhariyye kezâlik yevmî kırk akçe vazîfe verile ve mâ'da on iki aded hücerâtda sâkinûn talebe-i ulûma ..... olmayup taşradan gelme garîbü'd-diyâr olup her birine yevmî sekizer akçeden doksan altı akçe vazîfe verile ve eğer te'ehhül edeni olur ise hücreden ihrac oluna ve kütübhâne-i şerîfede mevcûd kütüb-i şerîfe zinhâr ve zinhâr taşra verilmeyüp derûn-ı kütübhânede mütâla'a ve intifâ' oluna ve lede'l-iktiza hâfız-ı kütüb ma'rifetile ba-yed-i mütevellî ta'mîr ve teclîd oluna ve dershâne ve kütübhâne dahi kezâlik kemâyenbağı ta'mir ve termîm oluna ve hâfız-ı kütüb olanlar ulemây-i ulû'l- ebsâr ve ashâb-ı iktidardan olmak üzere bir kimesne hâfız-ı kütüb olup yevmî altmış akçe vazifeye mutasarrıf ola ve hâfız kütüb-i sânî olan kezâlik yevmî altmış akçe vazîfeye mutasarrıf ola ve kütübhâne-i şerîfede ferraş olanlara yevmî dört akçe vazîfe verile ve bevvâb-ı medrese ve ferrâş-ı kenîf olanlara yevmî altı akça vazîfe verile ve mukaddem ve muahhar evkâf-ı mezkûrem Dârü's-sa'adetü'ş-şerîfe Ağası mezâretinde âsûde olmak üzre iş-bu emlâk ve akar ve eşcâr ve medâris ve kütübhâne ve kütüb-i şerîfe-i mezkûreyi dahi fârigan anü'ş- şavâgıl mütevelliy-i merkûme teslim eylediğimde ol- dahi vakfiyyet üzre kabz ve tesellüm etmeğin yedimde olan vakfiye-i ma'mûlün-baha-i mezkûra ba'del- nazar iş-bu evkâf-ı şerîfe-i mezkûrenin dahi sıhhat ve lüzûmûna hükm-i şer'î birle takrîrim tahrîr ve hüccet-i şer'iye rabt olunmak matlûbumdur dedikde, fi'l-hakîka hâl-i minvâl-i meşrûh üzre olduğunu zeyl-i vakfîye-i merkûmede mesturü'l- esâmî sikât-ı sahîhatü'l- kelimât ihbarlarile lede'ş-şer'ü'l- envâr zâhir ve nümâyan oldukdan sonra hâkim-i hâsim-i fazîletme'ab (وفقه الله تعالى الى سبيل الصواب) Efendi hazretleri dahi vâkıf-ı mümâileyhi mütevellîy-i merkûme ile ba'de'l mürâfa'a ve'et-te'emmül vakfiyye-i mâ' mûlun-baha-i mezkûra ilkai-nazar ve mubtıl-i hayr olmakdan ictinab ve hazer ile cânib-i vakfı ûlâ ve uhrâ görüp

iş-bu vakf-ı mezkûrun sıhhat ve lüzûmunu ve zımnında olan şurût ve kuyûdun cevâzını tecvîz eden eimme-i kirâm zevi'l- ihtiram akvâl-i şerîfleri üzre âlimen bi'l- hilâf fîmâ beyne'l- eimmetü'l- eslâf ve'l-eşrâf evvelen vakf-ı mezkûrun sıhhat ve lüzûmûna ve sâniyen zımnında olan şurût ve kuyûdun cevâzına alâ kavlî min berrayü's-sıhhat ve'l- lüzûm hükm ü kazâ ve tenfîz ü imzâ etmeğin vakf-ı mezkûr sahih ve lâzım olup fî-mâba'd vâkıfdan gayri ferd-i aferidenin tağyir ü tebdîl ve nakz ü tahvîli adîmü'l- ihtimâl oldu.

استعيذ بالله فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه
على الذين يبدلونه انّ الله سميع عليم و اجراى
الواقف على الحقّ الجود الكريم جرى ذلك .

Hurrire fi'l- yevmi'l- hâmis aşer min şehr-i Zilka'detü'ş-şerîfe li-sene isnâ ve aşer ve mi'eteyn ve elf [*15 Zilka'de 1212 = 1 Mayıs 1798*].

من محجرة من له كمال الفر و نهاية المجد والشرف
عليه افضل التحيّة و اكمل السلام الف الفا .

Şuhûdül hâl :

1. Fahrü'l- müderrisîni'l- kirâm Şeyh Ali Efendi zâde Ahmed Efendi.

2. Umdetü'l- meşâyihi'l- i'zâm Şeyhü'l- mevlevi Es-seyyid Eş-seyh Osman Efendi.

3. Umdetü'l- ulemâi'l- kirâm Keresteci-zâde Es-seyyid El-hac Hüseyin Efendi.

4. Fahrü'l- ulemâi'l- fihâm Sinan Bey müderrisi Eş-şeyh El-hac Ebûbekir Efendi.

5. Zübdetü'l- ulemâi'l- i'zâm ve müderrisinü'l- kirâm Tat-zâde Es-seyyid Hüseyin Efendi.

6. Me'zûnen bi'l-iftâ kıdvetü'l- Alemdar zâde Es-seyyid El-hac Ahmed Efendi hazretleri.

7. Şeyhü'l- ulemâi'l- müdakkıkin ulemâi'l-i'zâm faziletlü El-hac Halil Efendi.

8. Müsevvid-i fetvây-i şerîfe Ahmed Efendi.

9. Çavuş-zâde Es-seyyid Mustafa Ağa.

10. Çavuş-zâde Es-seyyid Ebûbekir Efendi.

11. Hasır-yakan-zâde El-hac Abdullah Efendi.

12. Hasır-yakan-zâde Mehmed Efendi.

13. Kara-kulak-zâde Es-seyyid El-hac Ahmed Ağa.

14. Küçük Hacı Halil Ağa zâde Es-seyyid El-hac Ahmed Ağa.

15. Kâtib-i vakfiyye Es-seyyid Feyzi Efendi.

16. Kâtib El-hac İsmail Efendi.

17. Palamudlu zâde Es-seyyid Osman Ağa.

18. Haffaf Kara Mustafa zâde Es-seyyid Mehmed Ağa.

19. El-hac Mustafa Efendi tâbi'-i vâkıf-ı mumâileyh.

20. Muhzir-başı oğlu Seyyid Molla Halil ve gayr-i hüm eş-şuhûd.

AKTEPE

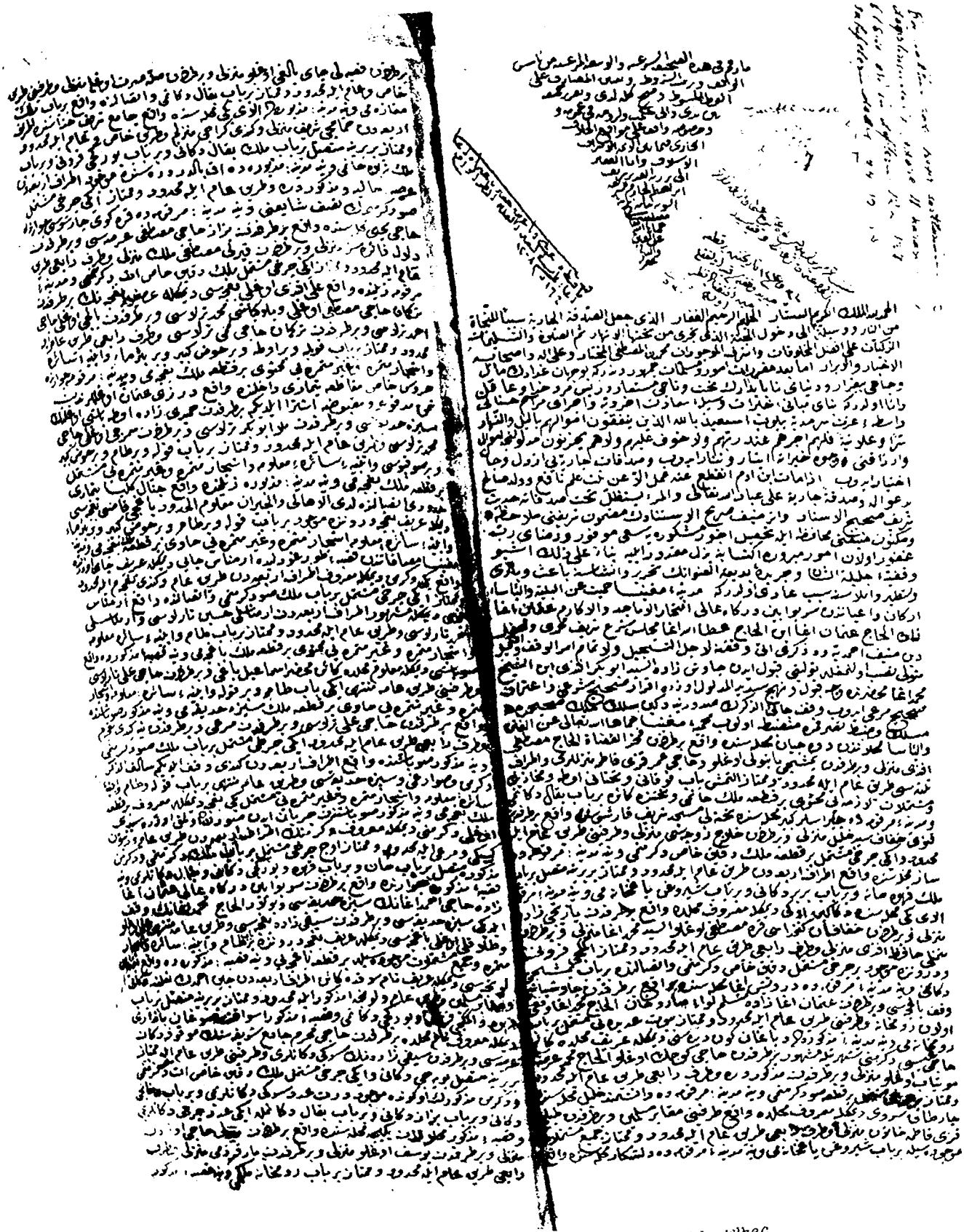

Vakfiye No : 1/1 : Kara Osmanaga Zâde Elhac
Osman Ağa İbnil Hac Ataullah ağa

AKTEPE

Vakfiye No : II/1 : Kara Osman Zâde Elhac Osman Ağa
İbnil merhum Ataullah ağa

Vakfiye No : 1/2 : Kara Osmanağa Zâde Elhac
Osmanağa İbnil Hac Ataullah ağa (devamı)

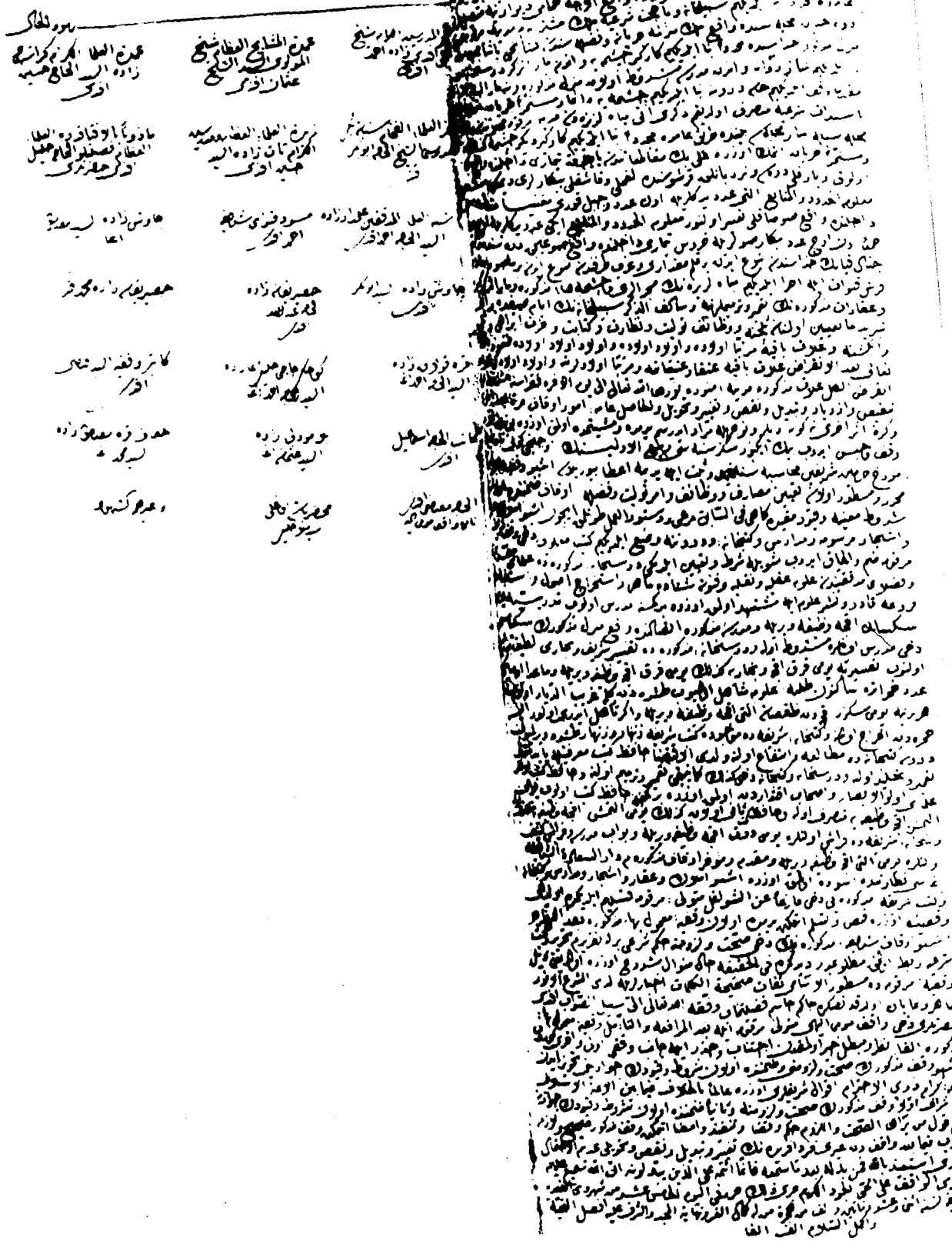

Vakfiye No : 11/2 Kara Osman Zâde Elhac
Osman ağa İbnil merhum Elhac Ataullah ağa (devamı)

ARİFLERİN MENKIBELERİ'NDE GEÇEN YAPI İSİMLERİ ÜZERİNE BİR DENEME

Emre MADRAN

GİRİŞ

İmamlara medrese,
şeyhlere hânikâh,
emirlere saray,
tüccarlara han,
başıboş gezenlere zâviyeler,
gariplere kervanasaraylar
münasiptir.

Sultan-Ül Ulema Baha VELED

Yerli ve yabancılar tarafından yazılan seyyahatnameler, hatıralar, genel tarihler, devirlerin güçlü müessesesi olan Vakfın ortaya koyuluğu, çeşitli tafsiller ve defterler, bilhassa 15. yy. dan sonra organize bir durumda görünen, tapu ve ilyazıcı defterleri, adlî teşkilâtın çalışmalarına esas olan şer'iye ve mahkeme sicil defterleri ve bunlara benzer daha nice döküman, İslâmiyetten sonraki Anadolu-Türk San'atının, bilhassa mimarî ile ilgili kısımlarına ışık tutan değerli elemanlardır. Bunlar, mevcut eserlerin bilinmeyen yönlerini ortaya koymakta, sadece ismi günümüze kadar gelmiş fakat kendisi mevcut olmayan eserleri tanımamıza yardım etmekte, hatta varlığından haberimiz olmayan eserleri ortaya çıkartmaktadır.

Bilhassa, tanıtıcı bilgi veren dokümanların değeri, onu yazanın formasyonuna, yetiştiği çevreye, gözlemciliğinin başarı derecesine bağlı kalmakta fakat bu hal, eserleri ana hatlarıyla dahi olsa tanımamıza imkân vermekte, çoğu zaman detayları hakkında da bilgi sahibi olmaktayız.

Bu denemede, Anadolu-Türk tarihinin en önemli yerli kaynaklarından biri olan «*Menâkib-ül Ârifîn / Ârif lerin Menkıbeleri / Menâkıbnâme*» adlı eserdeki adı geçen mimarî eserler sıralanmağa çalışılmıştır. Bu tarama esnasında bugün mevcut olmayan yapı isimlerine rastlanmıştır. Adı geçen yapılar ve bu yapıların hayatında rol alan kişilerden bahsederken, ilk ve kolaylıkla bulunabilecek ana kaynaklardan verilen bilgiler kısaca sıralanmıştır. Bu deneme, kat'i sonuçlara varmak, çok detaylı arşiv taramalarıyla, son sözü söylemek amacını gütmekte, hepimizin kolaylıkla bulabileceği ilk kaynaklardan yapılan bir derleme mahiyeti taşımakta, yapı ve onunla ilgilenenler hakkında bugün bilebildiklerimizin bir özeti mahiyetinden ileri geçmemektedir.

Maksat, yapıların haklarında yazılmış bütün yazıları tarayarak, mufassal yapı monografilerini veya devrin mühim kişilerinin biyografilerini, mevcut bütün bibliyografya ile vermek değil, sadece, bu tip bir *anlatılanları hikâye eden* ve olayların hemen ertesi yüzyılında yazılmış bir kitaptan, mimarî ta-

rihi için faydalı ne çıkabileceği konusunda bir deneme yapmaktır. Mevcut yapılardan kimlikleri kesinlikle bilinenler hakkında kısa malümat verilmiş. daha detaylı malümat alabilmek için gerekli kaynakların belirtilmesine çalışılmıştır. Bilhassa, bugün mevcut olmayan yapıların gerek yerleri ve gerekse mimarî kompozisyonları hakkında kesin hükümler verilmemeğe çalışılmış, ihtimallerin belirtilmesi ile yetinilmiştir.

ESER, YAZARI VE ÇEVİRİLER

Ârifîlerin Menkıbeleri, 13. yüzyıl ve ve 14. yüzyılın ilk çeyreğinde, Mevlânâ Celâleddin, ailesi Mevlevî ululari ve onların çevresindekilerin başlarından geçen olayları anlatan bir «*hikâye, rivayet, kişisel anı*» derlemesidir. Olaylar dizisi, Mevlânâ'nın babası, Sultân-ül Ulemâ Bahâddin Veled'in Horasan'dan Anadolu'ya gelişi ile (12. yy. sonu) başlamakta, aşağıda başlıklarını vereceğimiz 10 bölümde 1013 *hikâye/rivayet/kişisel anı* ihtiva ederek, 14. yy. ın ilk çeyreğini de içine alan, 150 senelik bir devri kapsamaktadır.

Menâkıbnâme'deki bölümler şu başlıkları taşır :

1) Bahâeddin Veled'in menkıbeleri (59 hikâye)

2) Seyyid Burhâneddin Muhakkik-î Tirmizî'nin menkıbeleri (24 hikâye)

3) Mevlânâ Celâleddin'in menkıbeleri (601 hikâye)

4) Şems-i Tebrizî'nin menkıbeleri (112 hikâye)

5) Şeyh Salâhaddin Feridun'un menkıbeleri (34 hikâye)

6) Çelebi Hüsâmeddin'in menkıbeleri (29 hikâye)

7) Sultan Veled'in menkıbeleri (34 hikâye)

8) Mevlânâ Feridun'un menkıbeleri (100 hikâye)

9) Çelebi Şemseddin Emir Âbid'in menkıbeleri (11 hikâye)

10) Bahâeddin Veled'in evlât ve ahfadının adları (9 kısım)

Eser'in yazarı Ahmet Eflâkî, «*Ârifîlerin Menkıbeleri*» nde birkaç yerde adı geçen Âhi Natur'un oğlu ve Bedreddin-i Tebrîzî'nin talebesidir. Zamanının birçok ilimlerini öğrenmiştir. Birçok seyahatlar yapmış, Moğol Hükümdarlarından Keyhatu'nun Konya'ya geldiği sırada (1291 M.) o da buraya gelerek Sultan Veled'i ziyaret etmiş ve bilâhere Ulu Ârif Çelebi'ye intisap ettiği için de *Ârifî* diye anılmıştır. Eflâkî, Ulu Ârif Çelebinin ölümünden sonra, onun oğlu Âbid Çelebi'ye intisap etmiş ve Eretna Bey'in ısrarı üzerine de uç beylerinin bulunduğu mıntakaya giden Âbid Çelebi'nin refakatinde bulunmuştur.

Eflâkî, Şeyhi Ulu Ârif Çelebi'nin emriyle «Menâkıb'ul Arifîn» adlı eserini 718 H. (1318 M.) yılında yazmağa başlamış ve 754 H. (1338 M.) yılında bitirmeğe muvaffak olmuştur. Eserin ilk ismi «Menâkıb'ul-ârifîn ve merâtıbu'l-kâşiffîn» dir. Eflâkînin uzun yıllar derlediği malümatın da ilâvesiyle eserin ikinci redaksiyonu, bugünkü adıyla ve 754 H. (1353 M.) yılında tamamlanmıştır. Eser, müelifinin kendi görgü ve bilgisine ait kısımlar hariç, hemen hemen tamamiyle derleme bir karakter gösterir. Farsça üslûbu oldukça akıcı ve sadedir. Müellifin iyi bir anlatma kudreti vardır.

Eserin faydalandığı kaynaklar şunlardır :

a. Risâle-i Sipehsâlâr der-Menâkıb-i Hazret-i Hüdâvendigâr,
b. Veled-nâme (İbtidâ-nâme)
c. Rebâbnâme
d. İntihâ-nâme
e. Ma'arîf
f. Makalât-ıŞemseddin-i Tebrîzî
g. Ma'ârif-i Sultanü'l-Ulemâ Bâhâeddin Veled

h. Fihi mâ Fih
i. Mektubât-ı Mevlânâ Celâleddin
k. Mesnevî
ı. Divân-i Kebîr.

Menâkıbu'l-ârifîin, çeşitli kereler Türkçeye, bir defa da Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Bizim kullandığımız kaynak, İstanbul Üniversitesi Profesörlerinden Tahsin Yazıcı tarafından hazırlanan tenkidli ve açıklamalı çeviridir[1]. Prof. Yazıcı, gene iki cilt halinde eserin farsça metnini de neşretmiştir[2].

AÇIKLAMALAR

(*) Faydalandığımız iki ciltlik çeviride hikâyelere verilen, bölüm ve hikâye numaraları, bu çalışmada da aynen kullanılmıştır.

(*) Esas metinde, hikâyelerin uzun olması, sadece yapıdan bahseden kısımların alınmasını gerektirmiş, fakat metnin anlamını bozmamak için, parantez ( ) içinde metinde olmayan açıklayıcı ilâveler yapılmıştır.

(*) Metin kısmında, konumuz olan kitaptan «*Menâkıbnâme*» diye bahsedilecektir.

(*) Çalışmanın sonunda genel bibliyografya ve yapı isimleri dizini verilmiştir.

HİKÂYELER

1/17

Erzincan Hükümdârı Fahrettin[3]*..... Bahâ Veled'e*[4] *Erzincan'a dönmesi için yalvarmalarda bulundu. (Bahâ Veled) Buyurdu ki..... bu şehirde bir medrese yaptırırsanız.... Bunun üzerine Erzincan'ın Akşehiri'nde*[5] *onlar için bir medrese yaptılar.*

Bugün Erzincan civarında Akşehir diye bir yerleşme yoktur. Böyle bir medresenin varlığı da bilinmemektedir. Prof. Yazıcı, mevcut diğer kaynaklarda da böyle bir medrese yapıldığına dair bir kayıt olmadığını söylemektedir[6].

1/18

Bahâ Veled (Lârende = Karaman'da) bir medrese istedi. Emîr Musâ Hazretleri şehrin ortasında onun için bir medrese yapılmasını emretti.

Derler ki: (Bahâ Veled) yedi yıl veya daha fazla zaman o medrese kaldılar[7].

Sultan Veled'in en güvenilir eseri olan «İbtidânâme» ye göre, Bahâ Veled'in Konya'da iki yıl kaldıktan sonra öldüğüne bakılırsa, 626. (1228 M.) de Konya'ya gelmesi icap eder[8]. Bahâ Veled, 7 sene de Karaman'da kaldığına göre, bahsi geçen medresenin en geç 1221 M. de tamamlanmış olması gerekir.

Karaman'da, bugün mevcut olmayan, fakat yakın tarihlere kadar ayakta duran ve Karamanoğlu Emîr Musa Paşa[9] tarafından yaptırılmış olan bir *Emîr Musa Medresesi* biliyoruz. Bu yapı, 1312 M. de yapıldığına göre[10] Bahâ Veled için medrese yaptıranın bu Emir Musa olması imkânsızdır. Bu durumumda, ya Eflâkî'nin hikâyesi yanlıştır, veya 13. yy. ın birinci yarısında Karaman'da medrese yaptıran ikinci bir Emîr Musa vardır. İkinci ihtimalin doğru olabileceği kanısını uyandıran bir kayıt, Ankara, Kadîm Kayıtlar arşivinde 584 numarada kayıtlı 992 H. (1574 M.) tarihli Karaman Eyaleti vakıflarını tesbit eden bir ilyazıcı defterinde bulunmaktadır[11] Bu kayıtta *Lârendeli Hasan oğlu İsâ oğlu Emîr* tarafından yaptırılan bir *Emîr Bey Medresesi*'nden bahis vardır. 14. yy. da yaşamış olan Emîr Musa'nın babasının adı Mecdüddin Mahmud olduğundan, iki Emîr'in ayrı ayrı kişiler olduğu meydandadır. Yukardaki kayıttan varlığını bildiğimiz yapının hangi tarihte yapıldığına ve ne şekilde olduğuna dair hiç

bir bilgimiz yoktur. Eflâkî'nin *Emîr Musa Medresesi* ile, bu *Emîr Bey Med*resesi arasında, bugün sadece bir isim benzerliğinden başka bir bağ bulamamaktayız[12].

1/21

..... *Bahâ Veled.... «İmamlara medrese, şeyhlere hanikâh, tüccarlara han, başıboş gezenlere zâviyeler, gariplere kervansaraylar münasiptir» buyurup, Altunapâ Medresesine indi. Derler ki Konya'da o zamana kadar ondan başka medrese yoktu ve şehrin kalesini de daha yapmamışlardı.*

Konya'da İplikçi Camii'nin kıble duvarına bitişik kubbeli bir oda ile bunun batısında yine camie bitişik bir hücre kalıntısı Altun-Aba (İplikçi) Medresesi olarak tanımlanır[13]. Tuğla beden duvarları üzerinde yer alan trompların taşıdığı kubbe bu hacmi belirler. İkinci mekânın sadece temel kalıntıları mevcuttur. Medrese'nin 599 H. (1202 M.) tarihli vakfiyesinde[14], Şemseddin Ebussaid Altunbâ ibni Abdullah[15] tarafından yaptırıldığı, mütevelli olarak İplikçioğlu'nun tayin edildiği yazılıdır.

III. Murat zamanında, Konya'daki vakıfları tesbit eden 992 H. (1584 M.) tarihli Vakıf tahrir defterinde, İplikçi Camiinin yandıktan sonra tamir edildiği yazıldığı halde, medrese'den bahsedilmeyişi, yapının o sıralarda harap olduğuna işaret edebilir.

Gerek mevcut unsurların ve gerekse Vakfiye'de verilen bilgilerin ışığında, Kuran, yapının doğu-batı aksında, avlulu, 10-12 odalı, bir mescit olan iki köşe odasından meydana gelen bir plân şemasına sahip olabileceğini önermektedir[16].

Eflâki'de yer alan ve yapının Konya'nın ilk medresesi olduğu hakkındaki rivayetin yanlış olduğu kanısındayız. Çünkü, yapının vakfiyesinde, vakfedilen dükkânların sınırları belirtilirken *Medrese-i Sultâniye*'nin adı geçmektedir[17]. Bu durumda en geç, Vakfiyenin devrinde tanzim edildiği II. Rükneddin Süleyman tarafından (1196 M.-1203 M.) yaptırılmış olması gereken daha eski bir medrese vardır.

Yapımızın, bulunduğu önerilen yerde yapılacak bir hafriyat, çok daha fazla bilgi edinmemize yardımcı olacaktır.

1/21

Sultan'ın (Alâeddin Keykubad I), niyeti Sultan-ül Ulemâ'yı kendi sarayında..... misafir etmekti.

Konya'da Alâeddin tepesinde ve içkalenin çevrelediği alanda, Sultanlara ikametgâh vazifesi gören çeşitli yapıların varlığından değişik kaynaklarda bahsedilmektedir.

F. Sarre, bu konuda şunları yazmaktadır :

«Saray, şehrin ortasında yapma olarak meydana getirilmiş gibi gözüken bir tepe üzerindedir. Asıl saraydan ise şimdi eser kalmamıştır. Kendisinin Konya'da bulunduğu 1244 H. (1828 M.) tarihinde tamamiyle ören durumunda bulunan sarayın bu acıklı halini bize Ch. Texier anlatmaktadır. Saray'ın pavyon tarzında bir sıra ayrı binalar da bulunmakta olup, bunlardan en önemlisi Sultan'ın selâmlık dairesi idi. İçinde gayet zengin dekorasyon vardı[19]». Aynı eserde, bu selâmlık yapısının, bugün alt yapısı mevcut olan ve «*Kılıçarslan Köşkü*» diye bilinen köşk olduğu belirtilmektedir[20].

Bütün bu bilgi bize, 12. yy. sonlarından itibaren, Alâaddin tepesi ve çevresinde, pavyonlar halinde sivil yapılar inşa edildiği, çeşitli Sultanlar tarafından tamir ve ilâveler yapıldığını göstermektedir. Bugün bu «manzume»den elimizde sadece, «Kılıçarslan Köşkü» kalmıştır.

1/30

... *Hüdâvendigâr'ın (Baha Veled) zamanında, (Konya'da) Kürkçüler hamamında.....*

Bu hamam bugün mevcut değildir, *Postindûz* adı ile de tanınan bu yapı, İ. H. Konyalı'ya göre Sultan Selim camisinin batısında idi[21]. 1955 senesinde yıktırılan hamamın bu olup olmadığını kesinlikle bilmiyoruz. Yapı'nın Mevlânâ Türbesi'nin vakfı olduğuna dair 1489 M. tarihli bir vakfiye vardır[22]. Bundan evvelki Fâtih'in Konya Vakıf defterinde ise şu şekilde bir kayıt vardır :

«Vakf-ı dâr-ül huffaz-ı Hoca Salman der nefs-i Konya. An hamam-: Postîndûz»[23]

«Karamanoğulları devrinde yapıldığı söylenen bu yapı *Türbe Hamamı* adıyla da tanınmakta idi. Hoca Salman Dâr-ül huffâzı'nın vakfıdır. Konya Müzesi şer'iye sicil kayıtlarına göre, 1111 H. (1699 M.) yılında, Mevlânâ dergâhı postnîşini Bostan Çelebi tarafından yenilenmiş ve Mevlânâ Dergâhı evkâfına bağlanmıştır. Çifte hamam karakterinde olan yapının yıkıldıktan sonra elde kalan mukarnaslı mermer şadırvanı, Konya Müzesinde bulunmaktadır[24]».

Bu iki ifadeye göre, bahsi geçen yapının 13. yy. da Konya'da Karamanoğulları tarafından yaptırılması gerekmektedir ki imkânsızdır. Şu halde, ya M. Önder'in naklettiği söylenti yanlış tır, yani yapı Karamanoğlu eseri değildir, veya Mevlânâ dergâhına vakfedilen ve birbirine çok yakın iki ayrı hamam vardır. Biz burada, Eflâkî'nin hikâyesini doğru kabul ediyor ve yapının daha sonra Hoca Salman dâr-ül huffazı'na vakfedildiğini düşünüyoruz[25].

1/57

Konya'nın surları yapılmazdan evvel, Bahâ Veled Hazretleri'nin bugün mezarı olan yerde bir tepecik vardı.....

Mevlânâ'nın babası Bahâ Veled bugün, Konya'da Mevlânâ Türbesinde yatmaktadır. Menakîbnâme'nin 3/184 numaralı hikâyesinde, Bahâ Veled'in mezarının Konya surlarının Atpazarı Kapısı[26] dışında olduğu anlatılmakta ve «Böyle rivayet ve hikâyet ederler ki, şehr-i Konya'nın henüz kalesi bina olunmazdan evvel, Konya Kalesinin kenarındaki elyevm Hazret-i Bahâ Veled ve sair evlâd ve ahfadlarının kabr-i saâdetleri andadırlar. Ol mevki bir tepecik idi. (Bahâ Veled) buyurdular ki : Benim kabrim bu mevzide olup ve evlâd ve a'kablarının dahi kezalik işbu mevkilerde vâki olacaktır.» denmektedir[27].

Konya surlarının doğu kapılarından biri olan Atpazarı Kapısı dışındaki bu mevkiin, bugün Mevlânâ Dergâhının bulunduğu yer olduğu, Selçuklular devrinde Saray'ın Hasbahçesi olan bu yerin, Sultan Alâeddin Keykubat I. tarafından Bahâ Veled'e bağışlandığı söylenmektedir[28]. Bugün Mevlânâ Türbesinin bulunduğu yerde, daha evvel Bahâ Veled'e ait üstü açık bir türbe bulunduğunu söyleyen İ. H. Konyalı Emîr Bedreddin Gühertaş'ın 630. H. (1232 M.) yılında Mevlânâ için med rese kurarken, Bahâ Veled'in mezarı üstüne de bir türbe yaptırdığını ileri sürmektedir[29]. Menâkîbnâme'de : «(Alâeddin Keykubat I) türbeyi saâdetlerinin (Bahâ Veled'in türbesi) etrafını tamir edip ve mermerden bir seng-i mezar tedarik ettirip ve üzerine târih-i vefatlarını tahrir ettirip post kalemle kazdırdı» şeklinde gördüğümüz hikâye de Bahâ Veled'in bir türbesi olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu düşüncemizi, Menâkîbnâme'nin 7/9 numaralı hikâyesi şöyle desteklemektedir : «Mevlânâ dünyadan göçtükten sonra Alâmeddin Kayser, kutsal türbeyi tamir etmek ve misli görülmeyen bir mezar yapmak istedi.» Gene Menâkîbnâme'nin 6/18 numaralı hikâyesindeki «Çelebi Hüsâmeddin..... Sultan-Ül Ulemâ Bahâeddin Veled'in ve Şeyh Selâhaddin'in türbelerini ziyarete giderdi.....» ibaresi de bir türbenin varlığını desteklemektedir.

Sonuç olarak, bugünkü Mevlânâ Türbesinin bulunduğu yerde, Bahâ Ve-

led'in şeklini bilemediğimiz bir türbesi ve sandukası vardı. Vasiyeti üzerine 42 sene sonra ölen oğlu Mevlânâ Celâleddinde babasının başucuna defnedildi ve sonradan mimar Tebrizli Bedreddin tarafından 1274'de tamamlanan esas türbe yapıldı[30]. İlk türbenin pek gösterişli olmadığı Menâkîbnâme'nin 8/89 numaralı hikâyesinden anlaşılmaktadır[31].

2/1

Seyyid Hazretleri (Seyyid Burhaneddin Muhâkkik-î Tirmizî) birkaç ay (Konya'da) Sincarî Mescidi'nde inzivaya çekildikten sonra[32].....

Sincarî Mescidi bugün mevcut değildir. Alâeddin Camisi'nin doğusunda, Sincarî Mahallesinde olduğunu söyleyen kaynak, muhtemel bânîsini de Büyük Türk âlimi Ahmet İbn-i Es'ad-i Sincarî olarak göstermektedir[33].

Yapı F. Sarre tarafından 1896'da görülmüştür[34]. Fakat sadece isminden bahsedilmekte, mimarî bir anlatımı yapılmamaktadır.

2/7

Şehzade[35] *Kayseri'ye geldiği vakit, Sultan'ın veziri olan Sahip (Şemseddin) İsfahanî onu karşılayıp bir hankâha indirtti.*

Kayseri'de bugün «Hankâh» olarak tanınan bir yapı bilmiyoruz. 13. yy. da mevcut tekke, hanikâh ve zaviyelerin çoğu devrimize kadar gelemediğinden, yukarıdaki bahsi geçen yapı bizim için bir problem olacaktır.

3/10

Şems (Şems-i Tebrîzî) ..... Konya şehrine ulaşınca (642 H., 1244 M.) meşhur olduğu veçhile Şeker-fırûşan (= şekerciler)[36] *hanına indi.*

Bugün bu han mevcut değildir. İ. H. Konyalı, onun Hükümet caddesinde, eski Çumralı medresesinin yanında olduğunu söylemektedir[37].

Konya'da, Alâeddin tepesinin güneyinde, 617 H. (1220 M.) yılında Şekerfûruş (şeker satan, şekerci) namıyla tanınan Şaban oğlu Hasan tarafından yaptırılmış bir mescit[38], ve Hoca Fakih mahallesinde, bugün sadece kriptası bulunan ve «Şekerfûruş Türbesi» diye adlandırılan bir yapı kalıntısı bulunmaktadır. Bunun önünde bulunan hanın Şekerfûruş Hanı olduğu söylenmektedir[39].

Şeker-fırûşan adının bir meslek topluluğuna ait olduğu, o meslekten bir kişinin bir yapıyı, diğer bir kişinin de diğer bir yapıyı yaptırmış olabileceği düşünülebilirse de, Şekerfurûş'u lâkab edinmiş Şaban oğlu Hasan'ın yaptırdığı hanın lâkabıyla anılabileceği de akla uygun gelebilir. 899 H. tarihli bir vakfiye'de Hoca Fakih mahallesindeki «Köle Hasan» hanından bahsedilmesi[40], bu ihtimale kuvvet kazandırmaktadır.

Bu durumda han, ne yerini, ne de kimin tarafından yaptırıldığını kesinlikle bilemediğimiz bir yapı olarak gözükmektedir.

3/11

Mevlânâ Hazretleri ..... «Penbe-fırûşân = Pamukçular» medresesinden çıktı[41].

Bugün bu medrese mevcut değildir. İ. H. Konyalı, bu medresenin İplikçi Camisinin civarında olabileceğini ve Altunbâ medresesinin başka bir adı olması ihtimalini herhangi bir delil göstermeksizin ileri sürmektedir[42].

Bunun haricinde, Pamukçular medresesinin kimliğini belirten bir kayda rastlayamadık. Bu durumda, bu yapıyı da Konyada bilmediğimiz medreseler arasına katıyoruz.

3/18

Bir gece, Muineddin Pervâne'nin sarayında büyük bir sema oluyordu.

Bugün bu yapı mevcut değildir[44].

3/22

Konyalı rahmetli şehit Kadı Mevlânâ İzzeddin[45], İzeddin Keykâvus'un veziri idi. Mevlâna Hazretleri için (Konya'da) büyük bir cami yaptırmış, himmeti yüce bir kişi idi.

Bugün gerek Kadı İzzeddin Camisi ve gerekse türbesinden herhangi bir iz yoktur. İ. H. Konyalı, 1944'de türbe'nin kriptasını ve içindeki üç sandukayı gördüğünü söylemektedir[46].

Yapının mevcudiyetinden bahseden ve yapılış tarihini tahmin etmemize yarayan şu üç kayıt vardır[47] :

a) 881 H. (1476 M.) yılında Fatih adına Konya Evkâfını yazan defter : «Vakf-ı Cami-î ve medrese-î Kadı İzzeddin der nefsi Konya»

b) III. Murat zamanındaki tahrir defteri : «Vakf-ı Cami-î Kadı İzzeddin Mehmed ..... bi tarih-î elhi recep, sene 644 (1246 M.)»

c) Konya Vakıflar Müdürlüğü 1 no'lu defterinin 33. sayfasında, 652 H. (1254 M.) senesinin Recebi'nin başında yapılmış ve İzzeddin Keykâvus II'nin «Kadı İzzeddin Camisi» ne yaptığı vakıfları gösteren vakfiye kaydı.

Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre, muhtemelen bugün Çiftemerdiven mahallesindeki ahşap çatılı ve orijinal bünyesini tamamen kaybetmiş olan yeni Kadı İzzeddin camisinin yerinde 1246 M. yılından evvel inşa edilmiş bir cami, bir medrese ve bir türbe bulunmaktaydı.

3/38

Celâleddin Karatayî[48] kendi medresesini (Konya'da) tamamlayınca.....

Karatay Medresesi[49], halen Konya'da Alâeddin tepesinin kuzeyinde bulunmakta ve Konya Müzesi «çini eserler seksiyonu» olarak kullanılmaktadır. Bu yapının zamanımıza kadar sadece portali ve üç hacmi gelmiştir. Portal, yapının güney köşesindedir. Kubbeli olduğu düşünülen giriş holünden, kubbeli merkezî hole geçilir. Merkezî holün batısında bir eyvan, onun güneyinde, içinde Karatay'ın sandukası bulunan kubbeli türbe mekânı vardır. Merkezî hol ile eyvan'ın mozayik çini kaplamaları, Anadolu Selçuklu san'atının en güzel örneklerindendir. Bugün mevcut olmayan yan hacimlerde, üçer odanın yer aldığı, portalin yanında da derinlemesine iki hücre bulunduğu, türbenin simetriğindeki hacmin ise kışlık dershâne olabileceği ileri sürülmektedir[50].

3/63

Birgün Muineddin Pervâne, Şeyh Sadreddin'in[51] zaviyesinde büyük bir toplantı tertibetmişti[52].

Bugün bu yapı, aslî hüviyetini kaybetmiş, çeşitli fonksiyonları haiz ufak mekânlardan oluşan bir kompleks yapı niteliğindedir. Sâde ve tezyînatsız kapısı üzerindeki kitabelerden[53] birinden anlaşıldığına göre 673 H. (1274 M.) yılında Şeyh Sadreddin-î Konevî tarafından yaptırılmıştır. Bu kapıdan ufak bir meydana ve buradan da birkaç basamak merdivenle kütüphâneye geçilir Bu meydanda küçük bir havuz vardır Mihrâbı devrinin orijinal çinilerini taşıyan mescit kısmına ve üstü konik bir ahşap çatı ile kapalı türbenin bulunduğu avluya bu meydandan geçilir. Kare plânlı türbe, çevresindeki mermer şebekeleri ile açık bir yapı karakterindedir[54].

Minâresi sonradan yapılmış olan zâviye'nin (?) 1899 M. de Konya Valisi Mehmed Ferit Paşa tarafından yeniden yapılırcasına onarıldığı, tâmir kitâbesinden anlaşılmaktadır[55].

3/96

Tâceddin Mutez Hazretleri[56], Aksaray şehrinde onun için (Kayserili Şerefeddin) bir medrese yaparak, buna müderris olarak Mevlânâ Hazretlerinden Kayserili Şerefeddin'i istedi.

Bugün Aksaray'da bir tane medrese vardır. Bu da şehrin batısında, çayın kenarında yer alan, Zincirli Medrese adıyla bildiğimiz, 1336/37 M. tarihli yapıdır[57]. Şehrin Nevşehir çıkışında yer alan Darphâne diye bilinen yapının ise Karamanoğulları devrinde yapılmış bir hankâh olduğunu tahmin etmekteyiz.

Aksaray Lisesinin bahçesinde, bir Selçuklu portalinin bir kanadı olduğu anlaşılan 3.5 m. kadar yüksekliğindeki tezyinatlı kalıntı, çeşitli kaynaklar tarafından bir medreseye ait olarak gösterilmektedir. A. Kuran, bu parçanın *Tâciye* adlı bir medreseye ait olduğunu, başka bir yerden getirildiği hakkındaki rivayeti destekler bir ipucuna rastlayamadığını söylemekte; kalan parçanın arabesk fonlu ayet şeridiyle, bitki motifli iç bordürüne bakarak, bu medreseyi 13. yüzyıllın ikinci yarısına, muhtemelen 1260 ile 1280 yılları arasına, tarihlemektedir[58].

Medresenin orijinal yeri, Lise bahçesi olarak kabul edilirse, burada yapılacak olan bir hafriyatın, bize en azından bir plân şeması vereceği meydandadır. Bu durumda, Tâceddin Mutez'in Aksaraydaki medresesini, bu portal kalıntısı olarak görmekte devam edeceğiz.

3/123

Onu (Hacı Mübârek Haydarî) Tâceddin Vezir'in[59] (Konya'da yaptırdığı) Dâr-üz Zâkirîn adı verilen medresesine şeyh tayin ediyorlardı.

Bugün Konya'nın güney-batısındaki Ferhuniye mahallesinde *Tâc-ül Vezir* adı ile anılan bir kümbet ve buna bitişik bir yapı kalıntısı vardır. Bugünkü elemanlardan bir medrese olduğu anlaşılan kalıntının bir yanında kışlık dershâne, diğer yanında sekizgen plânlı ve sekizgen piramid külahlı türbe bulunan ana eyvanının duvarları halen ayaktadır[60]. Eyvan üzerinin beşik tonoz, kuzey-batı köşesindeki tromptan da köşe hacminin kubbeli olduğu anlaşılmaktadır. Eyvanın derinliği 6.50 m. kadar olup, mevcut izler yapının 10.00 m. kadar genişliğinde bir avluya sahip olduğunu göstermektedir[61].

Türbe'de bulunan 3 sandukadan ikisinin baş taşında yazılanlardan anlaşıldığına göre, burada yatanlar *Said-i Şehid merhum Muhammed Tâc-i Vezir*'in torunlarıdır. (Ölümleri : 1324 M. ve 1337 M.)[62]

Medrese'nin vakfiyesi kaybolmuştur. Fakat III. Murat adına 992 H. (1584 M.) yılında Konya vakıflarını tesbit eden defterde şöyle bir kayıt vardır[63] :

«Hâliyen Tâc-i Vezir diye meşhurdur. Vâkıf'ın mezarı medresesi kurbünde bir kubbe içindedir. Hanikâhı dahi var imiş. Sultan Gıyâseddin Keyhusrev[64] eyyâmında bina olunmuştur.»

Medresenin 637 H. (1239) tarihinde Gıyâseddin Keyhusrev II. nin vezirlerinden Tâceddin Ahmed (veya Mahmud) tarafından inşâ ettirildiğine dair, Konya Vakıflar Müdürlüğündeki 3 numaralı vakıf defterinin 460. sayfasında bir kayıt vardır[65]. Tâc-ül Vezîr'in bir de mescidi olduğuna dair Kuyud-u Kadîme arşivinde 225 no'da kayıtlı bir ilyazıcı defterinde İ. H. Konyalı'nın bulduğu bir nota da dikkati çekmek isteriz[66].

Yukarıda bahsettiğimiz 1584 M. tarihli vakıf defterindeki «hanikâhı dahi var imiş» ibaresi dikkati çekmektedir, İlk anda, bunun bir diğer yapı olabileceği akla geliyorsa da, Konya Vakıflar Müdürlüğündeki, medresenin 964 H. (1556 M.) tarihinde lağvedilerek zâviye yapıldığına dair kayıt[67], her iki fonksiyonun aynı binada değişik zamanlarda bulunduğunu akla getirmektedir. «Tâc-ül Vezir Hankâhı» ile ilgili bir başka kayıt bulamadığımız müddetçe en akla yakın ihtimal budur.

3/141

Meğer (o sırada) Develi Hamamının kazanı bozulup su damlamağa başlamıştı.

Bugün Konya'da bu isimde bir hamam bilmiyoruz. Bulabildiğimiz arşiv kayıtlarında da bu isme rastlayamadık[68].

3/184

Bir gün Mevlânâ Hazretleri, birkaç dostla birlikte (Konya Kalesinin[69]) At pazarı kapısından çıkmış.....

Bugün Konya surları mevcut olmadığı için bu kapı da yoktur. İ. H. Konyalı, bu kapının, surun doğu kapılarından biri olduğunu söylemekte ve şunları ilâve etmektedir : «Cimri hadisesinde yakılan kapılardandır. Bu kapıya Pazar Kapısı denildiği de anlaşılıyor. Kemerli ve muhteşem bir portali olan kapının iki kanatlı melek kabartması bugün Konya Müzesindedir[71].»

Evliya Çelebi bu kapıdan : «At pazarı kapısı üzerine zincirle asılmış bir kurt, at kafasına gem vurup ibret olsun diye koymuşlardır..... Hanlarından At pazarı Kapısı dışında Kösem Sultan'ın yaptırdığı büyük han meşhurdur» şeklinde bahsetmektedir[70].

Charles Texier, 1839 senesinde Konya'yı ziyaretinde bu kapıyı görmüş ve kitabına bir de gravürünü koymuştur[72].

3/223

Atabekiye Medresesinde (Konya) bir posta oturtma töreni vardı.

Bugün bu yapı mevcut değildir. İ. H. Konyalı, Çifte Merdiven mahallesinde, Karpuzoğlu Camisinin karşısında olduğunu önermektedir[73]. Vakıflar Genel Müdürlüğündeki 851 H. tarihli vakfiye suretine göre, «*Atabey Arslandoğmuş ibn-i Sevinç ibn-i Yarukinal*[74]» tarafından yaptırılmıştır[75]. İlk müderrisi Mardinli Şemseddindir. Devrinde tanınmış bilginlerin ders verdiği bu medrese'de fıkıh okutulmuş, Osmanlılar devrinde, son yüzyıllarda yıkılmıştır[76].

3/230

Fahreddin (Fahreddin-i Sivasî) «Pervâne'nin[77] hanında konakladım[78]» dedi.

Aynı hikâye'de anlatıldığına göre, bu han, Sivas-Konya yolu üzerinde ve gece yatılıp ertesi gün Konya'ya gelinebilecek bir mesafededir. Bu durumda akla iki ihtimal gelmektedir :

a. Normal kervan temposuyla gelinmesi ki bu tempo, iki menzil arası 30 km. kadar hesaplanarak, günde 30 40 km. kadardır.

b. Mühim bir iş veya ulaklık hizmeti gibi sebepler yüzünden konaklarda sadece at değiştirerek yapılan yolculuk ki bu şekilde saatte 20 - 25 km. hesabiyle, günde 150 - 180 km. yapılabilir.

İlk bakışta, Fahreddin-i Sivasî'nin normal kervan temposunda, menzillerde dinlenerek geldiği, Konya'ya 30 - 50 km. mesafedeki Pervâne Kervansarayında son molayı verdiği düşünülebilir. Bu durumda Kervansarayın Konya Aksaray güzergâhında[79] ve Konya'ya en fazla 50 km. kadar uzaklıkta olması gerekir. Bu şartları haiz ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmeyen hanlar şunlardır[80] :

Akbaş Han/ Akhan/ Katrancı Hanı/ Obruk Hanı/ Okla Hanı/ Zincirli Han/ Zıvarık Han

Fahreddin-i Sivasî'nin hızlı bir tempoyla geldiğini düşünürsek, aşağıda sıralayacağımız hanlardan birinin Pervane Hanı olabileceği ihtimal dahiline girebilir[81] :

Dolay Han (Aksaray - Yeşilhisar)/ Misli Han (Ürgüp - Ereğli)/ Öresin Han (Kayseri - Aksaray)/ Sünnetli Han (Kayseri/Aksaray)

Biz burada, devrinde yazılmış başka bir kaynakta bahsedilen bir *Pervâne Kervansarayı*'ndan daha bahsetmek

istiyoruz. Aksarayî'de : «Kızıl Hamid'in Aksaray taraflarında vurup kestiği sıralarda Şehzade Konkurtay da Eyüphisar'a yetişmiş, Pervane Kervansarayına inmiştir[82]» şeklinde bir söze rastlıyoruz. Burada bahsedilen yapı, bizim hikâyemizdeki yapı mıdır, yoksa bu güzergâhta iki ayrı Pervâne Hanı mı vardır? Bunun için Eyüphisarın nerede olduğunu bilmemiz gerekir. İki kaynak bize bu konuda bilgi verir :

a.«Eyyüphisar Kırşehir ile Aksaray arasında mühim bir vilâyet idi. Bugün kalenin yeri kesinlikle tesbit edilemiyor[83].»

b. «İbni Bibî (s. 177, 293) ve Bezmü Remz (s. 392,398) de zikredilen Eyyub-Hisar kalesinin, ceryan eden vak'alardan Kayseri - Aksaray arasında olduğu anlaşılıyor. Sultan İzeddin Keykâvus ile Rükneddin Kılıçarslan mücadelesinde, Rükneddin, EyyûbHisar hududundaki Hoca Mesut (Ağzı kara) kervansarayına gittiğine göre, Eyyûb Hisar'ı bu civarda aramak icab eder[84].»

Şu halde, Eyüphisar'ın merkezini, Nevşehir, Aksaray, Kırşehir üçgeni arasında ve bugünkü Aksaray - Nevşehir yolunun 14. kilometresindeki Ağzıkarahan civarında aramak gerekir.

Sonuç :

a. Fahreddin-i Sivasî normal kervan temposuyla gelmektedir ve Aksaray - Konya güzergâhındaki Konya'ya 50 km. mesafede Pervâne Hanında konaklamıştır. Bu durumda iki Pervâne Hanı vardır.

b. Fahreddin-i Sivasî hızlı bir tempoyla gelmiştir. Aksarayî'de bahsi geçen, Konya'ya takriben 180 km. kadar uzaktaki Pervâne Hanında kalmıştır. Bu durumda bu güzergâhta Eflâki ve Aksarayî'nin gösterdiği bir Pervâne Hanı vardır.

Zaman açısından ve hadiselerin akış yönünden her iki (veya bir) yapı'yı Pervâne yaptırmış olabilir. Çünkü :

- Pervâne 1277 M. de ölmüştür.
- Hikâyemiz, Mevlâna'ya anlatıldığından, onun ölümünden evvel (1273 m.) cereyan etmesi lâzımdır,
- Şehzade Konkurtay 1276 M. de Anadolu'ya gelmiştir,
- Hikâyemizin daha sonraki satırlarında, Fahreddin-i Sivasî'nin «Pervâne zamanında emniyet ve âsâyiş o kadar ileridir ki.....» sözü, Pervâne'nin 1262 M. - 1277 M. yılları arasındaki en kuvvetli zamanını gösterir[85]. Bu sıralarda Pervanenin çeşitli yapılar ve bilhassa konaklama yapıları yaptırmış olduğu rahatlıkla düşünülebilir.

3/305

Vezir Ziyâeddin'in[86] hanında..... ve nihayet şimdi o mübarek han da müslümanların hamamı oldu. Şimdi orasına meşhur Nakışlı Hamam derler.

Vezir Ziyâeddin'in kimliği gibi, yaptırdığı söylenen han hakkında da çok şüpheli bilgiye sahibiz. Bugün Konya'nın içinde 13. yy. dan kaldığını bildiğimiz hiçbir «şehir hanı» yoktur. Metindeki ifadeden, bu hanın hamama çevrildiği (ki bu yapısal olarak çok güç hatta imkânsızdır, herhalde yıkılıp, yerine hamam yapılmış olmalıdır.) anlaşılmaktadır. İ.H. Konyalı, Konya'da bugün mevcut olmayan ve olan hamamlar arasında, böyle bir yapıyı saymaz[87].

Yapının «Nakışlı» adını, bulunduğu yerden alabileceği ihtimali, bir vakfiye kaydıyla ortaya çıkmıştır. Karamanoğlu İbrahim Bey, 1463 M. tarihli vakfiyesinde, Nizamiye Medresesi[88] civarında, «Nakışlı» diye meşhur olan bir yerdeki imaretinden bahseder. Bu ihtimali doğru sayarak, Nakışlı Hamam'ın Alâeddin tepesinin hemen doğusunda olduğunu düşünebiliriz.

3/319 - 320

..... mukaddes türbeyi yapan Emîr Alâmeddin-i Kayser[89] ..... Mevlânâ'nın ölümünden sonra onu

(Bedreddin-î Tebrîzî)[91] *mübarek türbenin mimarı yaptı.*

Kitabımızın 1/57 numaralı hikâyesinde, Konya dış kalesinin Atpazarı kapısı dışındaki bir mevkiin Sultan Bahâeddin Veled tarafından «kabir yeri» olarak istendiği anlatılmaktadır[61]. Buranın o devirde saray'a ait bir hasbahçe olduğu ve Alâeddin Keykubat I tarafından Sultan Veled'e bağışlandığı söylenir. 1232 M. de Sultan Bahâ Veled, 1274 M. de de Mevlânâ vefat ederek, bu mevkideki geçici türbele re (veya türbeye) defnedildiler. Selçuklu Emîri Süleyman Pervâne'nin karısı Gürcü Hatun ve Emîr Alâmeddin Kayser yeni bir türbe yaptırmağa karar verdiler. Görevlendirilen Bedreddin-î Tebrizî, muhtemelen bugünkü plân kompozisyonunda, fakat diğer elemanlarının orijinal şekillerini bilemediğimiz bir türbe yaptı[92].

Şikârî, «Karaman Tarihi» adlı eserinde, Karamanoğlu Alâeddin Beyin 1396 M. sıralarında, Mevlânâ'nın üzerine «yeşil bir türbe» yaptırdığını kesinlikle söyler.

Çeşitli Osmanlı İmparatorları tarafından da onarılan ve kısmen değiştirilen yapı, bugünkü şeklini Cumhuriyet devrinde de devam eden onarımlarla almıştır.

3/422

Birgün Mevlânâ Hazretleri, Çelebi Hüsâmeddin'in evinden çıkmış, Zirvâ Hamamı'nın hazinesine girmişti.

Bugün bu hamam hakkında birşey bilmiyoruz. Belki de mevcut veya son zamanlara kadar ayakta olan hamamlardan biri olabilir[93].

3/532

Yine Veled (Sultan Veled) buyurdu ki «Gençliğimin ilk yıllarında, babam hazretlerinden Akıncı Medresesinde Hidaye okuyordum.»

Bugün böyle bir medrese bilmiyoruz. Sadece, şimdiki Küçük Karatay Medresesinin hemen yanında bir «Akıncı Mescidi» olduğu, İ. H. Konyalı tarafından tesbit edilmiştir[94]. Fakat Mescid ile Medrese arasında nasıl bir bağlantı kurulması gerektiği meçhulümüzdür. Bu medresenin, Mevlânâ'nın ders verdiği 4 medreseden biri olduğu mutlaktır[95].

Bu konuda, M. Önder şunları söylemektedir: «Akıncı Mescidi, Kız Öğretmen Okulu civarında idi. Bitişiğinde, bir türbe ve medrese de bulunan mescid, zamanla harap olmuştur. Civarında Mevlânâ'nın evi ve medresesi bulunan Mescid'e, Mevlânâ Mescidi de denmiştir[96].

3/542

Sahip İsfahanî'nin[97] *hanında (Konya'da).....*

Bu yapı hakkında da herhangi bir bilgimiz yoktur. İ. H. Konyalı, bu hanın, Beyşehir yolunda Hoca Fakih mahallesinde ve Sahip İsfahânî'nin bağlarının bulunduğu bugünkü Hoca Fakih Türbesinin civarında bulunabileceğini söylemekteyse de bunu her hangi bir delile dayandırmamaktadır[98]. Gene aynı kaynak, Şeker - furûş türbesinin Sahip Isfahanîye ait olduğuna dair vasikalar bulunduğunu[99], A. Erdoğan ise türbe önündeki hanın, Şekerfurûş'a, yani türbe'de yatana ait olduğunu söylemektedir[100].

Bugün «Köle Hasan Hanı» olarak adlandırılan, Hoca Fakih Mahallesindeki bu yapının kimliği sadece rivayetlerden öteye gidememektedir

3/545

..... birdenbire Mevlâna: «Ey dostlar, Ziyaeddin'in Hankâhının bizim Çelebi Hazretlerinin olmasını istiyorum» buyurdu. Ertesi sabah erkenden şehirden gelen arkadaşlar : «Ziyâeddin'in Hankâh'ının Şeyhi öldü, minarede selâ verdiler...»

6/12

Emîr-i Kebir Taceddin Mu'tez, Ziyâeddin Hankâhının...

Bu iki hikâye'de bahsi geçen Ziyâeddin, 1230'larda «Sahip» olan Vezir Ziyâeddin olmak gerektir. Çünkü kaynaklar, imar faaliyetlerinde bulunacak kadar nüfuzlu ve mevki sahibi bir başka Ziyâeddin'den bahis etmemektedir[101].

Metnimizde, yapının bir de minaresinden bahis vardır. Hankâh da çok mekânlı bir yapı tipi olduğuna göre, büyük programlı, muhtemelen klâsik bir portal ve minare kompozisyonuna sahip bir kitle düşünmek gerekebilir[102]. Kitabımızın çeşitli yerlerinde bahsinin geçmesi, Mevlânâ'nın ona özel bir önem vermesi, yapının devrinde önem kazandığını göstermektedir[103]. M. Önder, Karaarslan Mescidi'nin, XII. yüzyılın ilk yarısında, Vezir Ziyâeddin Karaarslan tarafından yaptırıldığını ve buna bitişik bugün mevcut olmayan bir zâviye bulunduğunu kaynak zikretmeden söylemektedir[104].

Şimdiki halde Hankâh bilinmeyen bir yapı hüviyetini korumaktadır.

3/546

Bu zat (Abdülmümin-î Tokatî) birgün Muineddin Pervâne'nin medresesinde (Tokat'ta).....

Bugün Tokat'ta medrese diye adlandırdığımız iki yapı vardır. Bunlardan Çukur Medrese'nin Nizameddin Yağıbasan (Ölm. 1164 M.) tarafından yaptırıldığı söylenmektedir[105]. İkinci yapı ise Gök Medresedir. Bu yapı'da kitabe olmadığından ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığını bilemiyoruz. XIII. yy. ın ikinci yarısında 1275 M. tarihi yakınlarında yapılmış olabileceği ve yaptıranın Mûineddin Süleyman Pervâne olarak kabul edilebileceği bir ihtimal olarak verilirken[106], bir diğer kaynak da Pervâne Bey'in bir de dârüşşifası bulunduğunu söylemekte çeşitli ihtimaller göz önüne alınarak, ya iki yapı veya iki fonksiyonlu tek (bugünkü) yapı ihtimallerini sıralamaktadır[107]. Aynı yazar Muineddin Pervâne'nin 1277'de Tokat'a kaçtığını ve 1279 M. de öldürüldüğüne işaret ederek böyle bir yapının iki sene içinde yapılamıyacağını ileri sürmekte, yapının tarihini, Pervâne'nin bu çevrede kuvvet kazandığı 1265 M den hemen sonraya koymaktadır.

Bizim hikâyemizde bahsi geçen Medrese, «*Tokat dârüşşifâsı*» olarak, Prof. A. Süheyl. Ünver tarafından şu şekilde tanıtılmaktadır: «Tokat'ta, halen ayakta bulunan 674 H. tarihli dârüş şifâ'nın Pervâne'ye ait olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır[108].» Ünver, bu kadar kesin malûmatı aldığı kaynağı göstermediğinden, verilen tarihin doğruluk derecesini bilemiyoruz.

Genç aynı yazar, bir diğer yazısında şunları söylemektedir: «Tokat'ta Pervâne Bey Dârüşşifâsı: 13. Asır (1275). Bânisi Selçuklu büyüklerinden Pervâne Beydir. Tokat'ta Meydan Mahallesinde emirciler civarında Gök Medrese namında büyük ve iki katlı bir bina vardır. Halk arasında buraya Gök Medrese, Pervâne Medresesi, Kırk Kızlar Medresesi, Dârüşşifâ ve Bîmarhâne de denmektedir .Buraya ait Başvekâlet arşivinde 4 mühim vesika vardır... 1811 M. tarihli vesikadan şu hülâsayı elde ediyoruz: «Tokat nahîyesine tâbi vakıf Medrese-i Pervâne Bey ki Gök Medrese demekle meşhurdur. Dârüşşifâ ve Dârüssulâhası vardır[109].»

Yukarıda sıralamağa çalıştığımız veriler, Gök Medresenin «Pervâne Bey Medresesi» olması ihtimaline kuvvet kazandırmaktadır. Yapıya bitişik bir dârüşşifâ, veya bugünkü yapının dârüşşifâ olup, ikinci bir medrese yapısı olması ihtimali, kuzey cephede yer alan izlerle değer kazanmaktadır[110]. Başbakanlık arşivindeki kayıtta da iki hatta üç ayrı fonksiyondan bahsedil-

mesi ve «... dârüşşifası vardır...» deyimi bu görüşü destekler.

Sonuç olarak, Tokattaki Gök Medrese'nin çok büyük bir ihtimalle «Pervâne Medresesi» veya «dârüşşifâsı» olduğu, yapının Kayseri'deki Çifte Medrese'de olduğu gibi[111] iki fonksiyonlu kompleks bir yapı karakteri gösterdiği söylenebilir.

3/584

..... *Kalenderler Tekkesinde (Konya) ayin yapması için, Niksar'lı Ebû Bekr-i Cevlâki'yi gönderdiler.*

Bugün mevcut olmayan bu yapı, Konya Dış kalesinin Halka - Begûş kapısı dışında bulunmaktaydı[112]. Bunu, Emrişah - Zâde Pîr Hüseyin Bey'in »Kalenderhâne Zâviyesi» ne yaptığı vakıfları gösteren 832 H. (1428 M.) tarihli vakfiyeden anlıyoruz[113].

Yapının ne zaman ortadan kalktığı hakkında herhangi birşey bilmiyoruz.

4/23

Mevlânâ Şemseddin, Konya'ya ilk gelişinde Halkabegûş kapısında.....

«Bu kapı surun (Konya Dış suru) kuzey yüzünde idi. Kızöğretmen mektebi Caddesi üzerindeydi. Kalenin bu kapısı, adını, dışında Kalenderhâne mahallesindeki Halkabegûş Mescidinden almış olması çok muhtemeldir[114]

Bu kapı hakkında başka bir bilgimiz yok. F. Sarre'in «Der Kiosk von Konia» adlı eserindeki resimlerini verdiği kapılardan hangisinin Halkabegûş kapısına ait olduğu da meçhulümüzdür.

4/52

Birgün, Nasreddin Vezir'in[115] *hankâhında (Konya) büyük bir posta oturtma töreni vardı.*

Bu yapı hakkında da herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Hikâye'de Şems'den de bahsedildiğine göre, yapının, onun ölüm tarihi olan 645 (1247 M.) den evvel yapılmış olması gerekmektedir[116].

5/4

..... *(Şeyh Selâhaddin) Ebu'l Fazl Mescidinde (Konya) Cuma namazında bulundu.*

Altunapa medresesinin 598 H. (1201 M.) yılında tanzim edilmiş vakfiyesinde, yapının hudutları belirtilirken «Tebriz'li Hoca Ebu'l Fazl Abd ül-Cebbar'ın mescidi» nden bahsedilmektedir. Şu halde, bu mescidi, bugünkü İplikçi Camisi civarında aramak gerekir[117].

Arşiv kayıtları, bu konuda bizi biraz daha aydınlatmaktadır :

— «Vakf-ı câmi-i Ahmed Bey, Câmi-i Ebü'l Fazl demekle meşhurdur» Ayrıca bu yapının bugünkü İplikçi Camisi olduğu da belirtilmektedir[118].

— «Vakf-ı Câmii Ahmed Bey, Ebu'l Fazl Câmi ile marufdur. Ve İplikçiler ile dahi şöhreti vardır[119].»

— Konya Vakıflar Müdürlüğündeki çeşitli kayıtlarla da, bu yapıya, «Şeyh Ebu'l Fazl Camii», «İplikçi Camii», «Ahmed Bey Camii» gibi isimler verilmektedir.

Bu bilgiler, bugün İplikçi Camii denilen yapının, gene bugün tam olarak bilemediğimiz bir kompozisyona göre[120] ve Altunapa Medresesine bitişik olarak, Hoca Ebu'l Fazl tarafından yaptırıldığını göstermektedir. Yapılış tarihi, vakfiyenin tarihi olan M. 1201'den evvel olmalıdır.

Birçok değişiklikler geçirmiş olan bugünkü yapının hangi yapısal ve dekoratif elemanlarının ilk yapıya ait olduğu meçhulümüzdür .

5/16

..... *Mevlânâ, bütün dostları ile Meram Mescidi'ne (Konya) gitmişti.*

Bugün böyle bir yapı mevcut değildir. Halen Meram'da bulunan ve Meram Mescidi diye anılan tuğla kubbeli, kare mekânlı yapı ile buna bitişik Caminin, Karamanoğulları devrinde 15. yy. başlarında yaptırıldığını arşiv vesikalarından ve kitabesinden biliyoruz[121].

6/12

..... *Sonunda Çelebi Hüsâmeddin Hazretleri, hem Hankâh-ı Ziyâ*[122] *ve hem Hankâh-ı Lâlâ'da tam bir bağımsızlıkla ulu bir şeyh oldu.....*

Hankâh-ı Lâlâ'yı, Sultan Alâüddin Keykubat I in Lâlâ'sı Abdullah oğlu Ruzbe'nin[123] yaptırmış olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü «Lâlâ» adı bu kişi için bir özel isim mahiyetini almıştı.

Bugün bu yapı mevcut değildir. İ. H. Konyalı'nın, Konya Tarihi adlı yapıtında, yapı hakkında verilen malûmat da mimarî bakımdan bir açıklık getirmemektedir[124]. Yapının daha 15. yy. da Osmanlılar eline geçtiği sırada harap olduğunu vakıf kayıtlarından öğreniyoruz.

6/26

(Kira Hatun'un) cenazesi Çaşnigir Kapısına (Konya Dış Kalesi) gelir gelmez türbenin kapısında durdu.

Konya Dış Kalesi'nin bu kapısı için şu malûmatı bulmaktayız[125].

«Ertaş kapusu da denilen bu kapı surun şimalinde idi. Bu kapının asıl adı Çaşnigir Kapısıdır. Alâeddin Keykubat I.'nin Emîrlerinden (zevvak) = Çeşnigir tarafından yaptırılmıştı. Dış kalenin ve kapının inşasından 28 sene sonra yani 646 yılı Cümadelahire'sinin 10 unda tanzim edilen Kemaleddin Oğul Bey'in Hızır İlyas = Ayabakan Zaviyesi için yapılan arapça vakfiyesinde bu kapının ismi geçmektedir. Bu vakfiye'de vakfedilen emlâk sınırlanırken, Çeşnigir Bedreddin'in adı da geçmektedir. Bizim tahminimize göre bu Çeşnigir, Sultan Alâeddin'in Lâlâsı olan Bedreddin Gühertaştır. 992 H. (1584 M.) tarihli bir ilyazıcı defterinde bu kapıdan «... Haric-i Bâb-ı Ertaş der Konya...» olarak behsedilmektedir.»

İbni Bibi'de bu kapı Çaşnigir Kapısı olarak geçer.

Karamanoğlu Mehmed Bey'in isyanında, Türkmen askerleri Kalenin Çaşnigir ve Atpazarı kapılarını yıkmışlardır.

«Çaşnigir tarafından yapılan bu kapının üstünde müstahkem bir köşk var idi. Kalenin şimal duvarındaki bu kapı, eski Türk an'anesine göre bir burçtan gün doğu tarafına açılmıştı. Portali beyzî kemerli idi. Asıl kapının üzerinde kanatlarını açmış bir kuş kabartması vardı[126]. Burcun şimal yüzünde duvara yerleştirilmiş mermerden büyük bir insan heykeli vardır. Bu heykelin üzerinde bir kitabe göze çarpmaktadır[127].»

Bu kapıya Sultan Kapısı (= Bâb-ı Sultan) denildiği de anlaşılmaktadır.

Bugün mevcut olmayan bu kapının çeşitli mimarî ve plâstik elemanlarının nerede olduklarını dahi bilmiyoruz.

7/16

Bir gün Sultan Veled Hazretleri, medresenin damını sıvatmak için Rum rençberler tutmuştu.

Kitabımızın çeşitli bölümlerinde, Sultan Veled'in babası Mevlâna Celâleddin öldükten sonra onun medresesinde, onun yerini aldığı belirtilmektedir. Bu durumda hikâyemizde bahsi geçen medresenin Gühertaş Medresesi olması gerekmektedir[128].

Diğer taraftan, M. Önder, Konya'da Molla-i Cedîd (Velediye) medresesi

olduğunu ve bunun Mevlâna Dergâhının batı yönünde yer aldığını söylemektedir[129]. Aynı kaynağa göre, yapı, 1888 M. yılında Vâhid Çelebi tarafından «Bahâiye» adı ile okul haline getirilmiş, Cumhuriyetten sonra ilkokul olarak kullanılmış, 1951 yılında yıktırılmıştır. 1888 M. yılında okul haline getirildiği zaman, Mesnevîhan Sıdkı Dede'nin söylediği tarih kitabesi şöyledir :

«Medrese-i Sultan Veled idi an asıl bu mahal
Şimdi mektep oldu ferzendân-ı Mevlânâya has
Postnîşîn Vahid Efendidir sebep inşâsına
Sıdkı'ya tarihi (Mekteb-i mes'adet efza menas) 1306»

8/39

Bu durumda, Mevlânâ öldükten sonra, oğlu Sultan Veled Gühertaş Medresesini terketmiş ve Velediye Medresesine geçmiş olmaktadır.

Birgün Çelebi'nin (Hüsâmeddin Çelebi) huzurunda Karahisar-ı Devle[130] *kalesinin tepesinde Sultan Alâeddin Keykubad'ın sarayında*[131] ..... *(civardaki) bütün köşkleri ve bekçi evlerini ..... bir de baktımki Çelebi'nin sesi, aşağıdaki kale'nin sarayı'nın damından geliyor.*

«Sultan Alâeddin Keykubad I, tahta çıkar çıkmaz başladığı yurt kaleleri onarımına devamla, Afyon Kalesinin onarılmasını buyurdu..... tahminen 1231 M. yılında, lâlâsı ve Mimar Bedreddin Gevhertaş'ı kale dizdarı olarak gönderdi. Gevhertaş, kaleyi, burç ve bedenlerini pek güzel onardıktan başka, Yukarı Kale'de —Güneye bakan en yüksek yerinde— küçük minareli, mozayık çini mihrablı bir mescit ve onun doğu yanında da bir saray yaptı..... 1233 M. yılında, içinde Mevlâna'nın da bulunduğu bir topluluk huzurunda bu yapıların açılış törenleri ve şenlikler yapıldı..... Onarılmış zamanlarında. şehirden 226 m. yüksek Afyon Kalesi, birbiri üzerine üç kat kaleden ibaret idi. Şöyle ki : ..... Yukarı Kale'de kayalara oyulmuş sahrençler, Kız Kulesi, Alâeddin Sarayı, Mescit, erzak depoları bulunuyordu. Orta Kale'de Zindan, bekçi evleri, kârgir su sahrençleri bulunuyordu. Aşağı kalede evler ve bir küçük mescid bulunuyordu[132].»

«Bu Karahisar Kalesi, sahrasının güneyinde gayet yüksek ve yalçın bir kayalık dağın tepesindedir..... Bu kalenin içinde, tâ tepedeki Sultan Keykubat Camii küçüktür ama sanatlıdır. Camiin sağında kırklar makamı vardır. Bu iç kalede buğday anbarları, cephanelik, su sarnıçları var.....[133]»

Böylesine yapılarla dolu olduğunu öğrendiğimiz Afyon Kalesinin yukarı bölümünde, sadece «kız kulesi» denilen gözcü kulesinin bir kısmı ayaktadır. Mevcut yapı kalıntılarından, onların kompozisyonlarını anlamağa imkân kalmamıştır. Kalenin bu kısmının gerek Anadolu Selçukluları ve gerekse Osmanlılar devrinde Devlet hazinesini saklamak için kullanıldığı ve bununla ilgili fonksiyonları haiz yapılar ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

8/80

O, (Çelebi Hüsâmeddin) (Lâdik'te)[134] *Hoca Ömer* [135] *Hamamına kadar geldi.....*

Bugün Lâdik (Denizli) de böyle bir hamam bilmiyoruz. Vakıf kayıtlarında yapılacak bir araştırma, belki, bu yapının kimliğine ışık tutabilir[136].

8/90

Onu. (Şeyh Bahaeddin-i Cendî) Hankâh-ı Hoca Münir'e (Tokat) şeyh yaptılar. Bu Hankâh'ın Pervâne'nin kızıyla[137] *ilgisi vardı.*

Bu yapı hakkında bugün birşey bilemiyoruz. Mevcut hankâhlardan herhangi biri de o devirde değişik bir isim-

le anılabilirdi. Fakat bunu dahi doğrulayacak delile sahip değiliz[138].

9/7

Birgün Çelebi, ona Kaliçe Hamamı'nın önünde yine rastladı.

Bu yapı bugün mevcut değildir Konya'nın ne tarafında olduğunu dahi bilememekteyiz[139].

MEVLANA MEDRESESİ (Çeşitli hikâyeler)

Ankara, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü arşivinde, 584 numaralı, 992 H. (1584) yılında III. Murat adına Konya Vakıflarını tesbit eden defterde şöyle bir kayıt vardır[140] :

«Vakıf-ı medrese-i Gühertaş ibn-i Abdullah, Seyyid-ül Arifîn Sâhib-i Mesnevî Mevlânâ Celâled-din Muhammed-din-il maruf bi Molla Hünkâr bu medrese'de tedris etmişlerdir. Tarih-il bine senete selâsin ve sitte miyet-il-hicriyye (630 H.)»

Bu kayıt bize, medresenin Abdullah oğlu Emir Bedreddin Gühertaş[141] tarafından 630 H. (1231 M.) de yaptırıldığını göstermektedir. Bu durum kitabımızdaki çeşitli hikâyelerle de desteklenmektedir.

Bugün bu yapının yeri ve kimliği hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. İ. H. Konyalı, onun, Karatay Medresesi civarında, Seyfiye Kümbedi yanında olabileceğini söyler[142]. M. Önder ise, yapının Çifte Merdiven Mahallesinde, bugün mevcut olmayan Akıncı Medresesi civarında olabileceğini ve gene o civarda olan, Hatuniye (Kütük Minare) Mescidinin[143] kitabesinde adı geçen Bedreddin'in, bu medreseyi yaptıran Bedreddin Gühertaş olduğunu, kitabenin de muhtemelen, konumuz olan medreseye veya imaretine ait olabileceğini önermektedir[144].

KALE MESCİDİ (Çeşitli Hikâyeler)

Mevlâna Hazretleri (bir) Cuma günü Kale Mescidinde vazediyordu.

12. ve 13. yüzyılda, Anadolu'da, İçkalelere birer mescit yapılması adet olmuştur. İspir Kale Mescidi, Divriği Kale Mescidi, Erzurum Kale Mescidi akla gelen ilk örneklerdir. Konya'nın Kale Mescidinin, bugün Alâeddin Tepesi üzerinde yer alan Alâeddin Camii diye adlandırdığımız yapı kompleksi olması akla ilk gelen hususdur[145]. Çünkü son araştırmalar, Konya İç Kalesinin Alâeddin tepesini çevrelediğini ortaya koymuştur[146].

Alâeddin tepesinde, en azından Osmanlı devri başlarından itibaren mescit olarak kullanılan ve bugün mevcut olmayan bir yapı daha vardır. «Eflâtun Mescidi» diye anılan bu Bizans Kilisesi, 1921 senelerinde yıktırılmıştır. S. Eyice, yapı ile ilgili yazısında, kilisenin belki Selçuklular Devrinde de mescit haline getirilmiş olabileceğini söylemekte, 13. yy. başlarında, Alâeddin tepesinde, hem bir Camiin, hem de bir kilisenin bulunduğundan bahseden kaynakları tanıtmaktadır[147].

Bu bilgiler, Mevlâna'nın zamanında, Alâeddin Tepesinde İç Kale (Ehmedek)'nin içinde, biri kesinlikle, İslâmî ibadet fonksiyonunu haiz «Alâeddin Camii», diğeri ise, o tarihlerde mescid haline gelip gelmediğini bilemediğimiz «Eflâtun Mescidi» bulunmaktadır. Bunlardan «Alâeddin Camii» dediğimiz yapı kompleksinin, bugün halâ bilemediğimiz bir kompozisyon ile, 13. yy. Konya'sında «Kale Mescidi» adı ile de anılabileceğini daha akla yakın görüyoruz. 13. yy. da en azından çinili mihrâbı ve mihrab önü kubbesinin var olduğunu bildiğimiz Alâeddin Camii bugünkü haliyle tam bir «yapısal kaos» içindedir. Yapının ilk durumu, yapılan ilâve, onarım ve değişiklikler çok çeşitli spekülâsyonlara konu olmaktadır. Fakat yapının tam bir analizi ha-

lâ yapılamamıştır ve son onarımlardan sonra yapılması ihtimali de kalmamıştır[148].

EK : I KONYA HAMAMLARI[149]

Menâkıbnâme'de bahsi geçen, Kürkçüler Hamamı, Develi Hamamı Nakışlı Hamam, Zirvâ Hamamı ve Kaliçe Hamamı gibi Konya Hamamları hakkında harhangi bir bilgi bulamadık. Fakat daha evvelki bir yazıda da belirttiğimiz gibi[150] bu hamamlardan bazıları bugün mevcut olabilir, fakat biz kimliklerini tesbit edemiyor olabiliriz. Bu yüzden Konya Hamamları hakkında kısa ve toplu bir malümat vermeyi faydalı bulduk.

Bugün mevcut olmayan hamamlar :

a. Sungur hamamı : İç kale'de idi. Sungur Ağa (?) tarafından, Konya'daki Dâr-ül Huffâz'ı (?) için yaptırılmıştır.

b. Fenarî hamamı : 832. H. tarihli vakfiyesine göre, Sayrafî Hacı Ali Dâr-ül Huffâz'ına vakfedilmiştir.

c. Ahi Murad hamamı : Musallə Mezarlığı civarında olduğu söylenmektedir.

d. Şad Bey hamamı : Şad Bey Camii ile Sahip-Ata Dâr-ül Hadisi arasında idi.

e. Pîrî Bey hamamı

f. Müstevfi hamamı : Hunt Hatun tarafından 871 H. (1466 M.) tarihli vakfiyeyle Konya'daki Dârül Huffazına vakfedilmiştir. Yaptıran, Selçuklu Emirlerinden Emir-ül Hac oğlu Celâleddin Müstevfidir. Hükümet konağı civarında olması muhtemeldi.

g. Pir Paşa hamamı : 1532 M. yılında tamamlanan Pir Mehmet Paşa Camii vakfındandır.

h. Gühertaş hamamı : Yeri ve yaptıranı bilinmemektedir.

i. Şahne hamamı : Yeri ve yaptıranı bilinmemektedir.

Bugün mevcut olan hamamlar :

a. Sultan hamamı : Selçuklu Emirlerinden Sahipata Fahreddin Ali tarafından, gene Konya'da bulunan külliyesine gelir olarak yaptırılmıştır. İnşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir.

b. Mahkeme Hamamı : Şerâfeddin Camisinin kuzeyindedir. Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından 14. yy. da yaptırılmıştır.

c. Ahmed Efendi hamamı : Aziziye Camii civarındadır. 1087 H. (1676 M.) yılında tanzim edilmiş vakfiyesi vardır.

d. Meram hamamı : Bugün mevcut olmayan kitabesine göre, 827 H. (1424 M.) yılında, Karamanoğulları devrinde, Hatıblı Hasbeyoğlu Mehmed Bey tarafından yaptırılmıştır.

Görüldüğü gibi, kimin tarafından ve hangi tarihlerde yaptırıldığı bilinmeyen bazı hamamlar vardır. Bunların, Menâkıbnâme'de ismi geçen yapılarla alâkası ise bugün için bir problemdir.

EK : 2 TOKAT TEKKE VE HANKÂHLARI

Ek I'de gösterdiğimiz sebeplerden dolayı, bu konuda derleyebildiğimiz kısa bilgiyi aşağıda veriyoruz :

a. Şeyh Meknun Tekkesi[151] : Tekke ve türbe kısımlarından müteşekkildir. L şeklinde bir plâna sahiptir. İç kısımda duvarlar yer yer çinilerle kaplıdır. XIII. yy. a tarihlenmektedir.

b. Ebu Şems Hankâhı[152] : Ali Paşa Camisinin doğusundadır. Kitabesine göre, 687 H. (1288 M.) yılında Gıyaseddin Mesud II. zamanında Hüseyin oğlu Ebu'ş Şems tarafından yaptırılmıştır.

c. Sünbül Baba Tekkesi[153] : Türbe ve mescit kısımları vardır. Kitabesine

göre 1292 M. yılında Hacı Sünbül Efendi tarafından yaptırılmıştır.

d. Halef Gazi Tekkesi[14] : Karmaşık plânlı bir yapıdır, Mescid ve türbe kısımları da vardır. Kitabesine göre 691 H. (1291 M.) tarihinde, Gıyaseddin Mesut II. zamanında Süleyman oğlu Halef tarafından yaptırılmıştır.

e. Abdül Muttalip Tekkesi : Karmaşık plânlı bir yapıdır. Kitabesine göre, Ebu Sait Bahadır Han'ın oğlu Olcayto zamanında Abdül Muttalip tarafından 717 H. (1317 M.) yılında zâviye olarak yaptırılmıştır.

Menâkıbnâme'nin 3/333 numaralı hikâyesinde anlatılan Pervâne Hankâhının, yukardaki yapılardan biri olmadığı bellidir. Çünkü Pervâne 1277 M. de öldürülmüştür.

DİP NOTLAR

1) Ariflerin Menkıbeleri/Ahmet Eflâki/Çev : Tahsin Yazıcı/M.E.B. Şark-İslâm Klâsikleri : 26/İstanbul, 1964/Cilt I-II

2) Manakib al-arifin/Şams al-din Ahmad al-aflâki al-ârifi/Neşreden:Tahsin Yazıcı/T.T.K. Yayınları, III. Seri, No. 3/Ankara, 1959, 1961/Cilt I ve II

3) Fahreddin (Behramşah) : Sultan Rükneddin Süleymanşah'ın damadı ve İzzeddin Keykâvus I'in kayınpederidir. Mengücek Gazi'nin ahfadından olup dürüstlüğü ve iyi ahlâkı ile tanınmıştır. 1225 M. de öldürülmüştür.

4) Bahâ Veled (Sultan-ül Ulemâ Bahâeddin Veled) : Büyük Türk Bilgini. (Belh ?- Konya 1230 M.) Mevlâna'nın babasıdır. Annesi Harizmşahlardandır. 1212 M. veya 1213 M. de Belh'ten Anadoluya geldi. Erzincan, Lârende gibi şehirlerde kaldıktan sonra 1228 M. de öldü. Konya'da büyük bir şöhret kazanmıştır. «Maârif» adlı eseri meşhurdur.

(Meydan-Larousse/Cilt 2/s. 65)

5) «Konya Akşehirinden ayırmak için buraya Erzincan Akşehiri derlerdi. Şebinkarahisar'ın cenubu garbisindeki çaylardan Karaca köyü yanındakine Akşehir Suyu derler. Suşehri'nin doğusuna Akşehir Ovası denir. Akşehirâbâd adında bir de köy vardır. Sultan-Ül Ulema burada oturmuş ve sonra Lârende ve Konya'ya gelmiştir.»

(Anadolu Selçuki Devletleri Tarihi/M. Nuri Genç Osman terc./Ankara, 1941/s. 153'de dipnot)

1972 yılı yaz aylarında yaptığım bir seyahatte, Sivas'a bağlı Suşehri kazasının Akşar köyünde bazı eski eser kalıntıları olduğunu duydum. Fakat bunu doğrulama fırsatını bulamadım.

6) Tahsin Yazıcı/Ariflerin Menkıbeleri/s. XLIX

7) Ariflerin Menkıbeleri/Hikâye : 1-19

8) Tahsin Yazıcı/a.e./s. L

9) Burhanüddin Musa Bey, Karaman Beylerindendir. Alim bir zat olduğu söylenir. 711 H. (1312 M.) de hükümdar olmasını müteakip Karaman'da bir imaret ve medrese yaptırmıştır. 797 H. (1356 M.) de ölmüştür.

10) Kitabesi bulunmayan bu medresenin 14. yy. ın başlarında inşâ edildiği tahmin edilmektedir. (Diez-Aslanapa/Karaman Devri sanatı/İstanbul, 1950/s. 50)

11) İ. H. Konyalı/Karaman Tarihi/İstanbul, 1967/s. 455

12) Karaman'da kimin tarafından yaptırıldığı bilinmeyen ve bazısı bugün mevcut olmayan diğer medreseler, Eskici (Zincirli) Medrese ve Hacı Şemseddin Dâr-ül Huffazıdır. Fakat bu yapıların da tam kimliklerini tesbit etmek mümkün değildir.

13) A. Kuran/Anadolu Medreseleri/Cilt 1/s. 105

İ. H. Konyalı/Konya Tarihi/Konya, 1967/s. 819

14) İ. H. Konyalı/a.e./s. 822
O. Turan/Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı/Belleten, Cilt XI, Sayı 42/s. 201

15) A. Kuran/Anadolu Medreseleri/s. 106

16) Şemseddin Altun-aba, Kılıçarslan II. ve oğlu Rükneddin Süleymanşah devrinin Sipehsâlâr'larından biridir. Alâeddin Keykubat I. devrinden evvel, pek mühim bir şahsiyet olmadığını, bilâhere, çaşnigir ve atabeg olduğunu İbni Bibi'den öğreniyoruz. Bu sıralarda Erzincan, Erzurum ve Ahlat çevrelerinde, Harezmşah ve Eyyubilerle yapılan savaşlarda başarı gösterdi. Gıyaseddin Keyhusrev II. nin veziri Saadeddin Köpek'in entrikaları sonunda, o ve Taceddin Pervâne tarafından 634 H. de öldürüldü. (O. Turan/Şemseddin Altunaba, Vakfiyesi ve hayatı/çeşitli kısımlardan özetlenmiştir).

17) İ. H. Konyalı/Konya Tarihi/s. 824

18) «Mesud oğlu Sultan İzzüddin Kılıçarslan 569 H. tarihinde.....bir kemerli büyük köşk ve divanhâne yaptırmıştır ki o asırda eyvân-ı kisra'dan aşağı kalmazdı. Depremde yıkılınca Selçuk Sultanı Keykubad büyük hendek yaptırmıştır ki...» (Evliya Çelebi Seyyahatnâmesi/Zuhuri Danışman Yayını/cilt 4, s. 214)

«..... Bunun kalesini Selçuklu Sultan Kılıç Arslan taştan yaptı, hükümet merkezi ve paytahtı idi. Kendi sarayında büyük bir eyvan bina etti; son-

ra sûru harabolmağa yüztutunca, Selçuk Hükümdarı Sultan Alâüddin Keykubat ve beyleri yenileyüp taş ile hendeğin dibinden yaptılar.....» (Kâtip Çelebi /Cihannüma/Kâtip Çelebi'den seçmeler/M.E.B. yayını/İstanbul, 1968 /s. 141)

19) Konya Köşkü/F. Sarre/Şahabeddin Uzluk terc./Ankara, 1964/s. 2

20) Bu köşkün tarihlenmesinde kaynaklarımız değişik tarihler vermekteyse de, genel olarak Kılıçarslan II. (1156-1192 M.) tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir.

21) İ. H. Konyalı/Konya tarihi/s. 1068

22) a.e./s. 1068

23) a.e./s. 1068

24) Mehmet Önder/Mevlâna Şehri Konya/Konya, 1962/s. 253

25) Konya hamamlarının genel bir anlatımı için, Bkz : Hikâye : 9/7, Ek : 1

26) İ. H. Konyalı/a.e./s. 147

27) Menâkıb-ül Arifîn terc./İstanbul, Pertev Paşa Kütüphanesi/s. 41

28) M. Önder/Konya Rehberi/Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını/İstanbul, 1972/ s. 30

29) İ.H. Konyalı/ a.e./ s. 632

30) Menâkıbnâme/Hikâye. 3/319

31) **«Sabahleyin erkenden mukaddes türbeyi (Mevlâna Türbesi) (bir derviş) ziyarete geldi ve «böyle bir Sultanın türbesinin üzerine bir ev yapmak yaraşmaz» dedi.»**

32) Bu olay, 1232 M. de geçmektedir. Çünkü aynı bölümde, Tirmizi'nin Baha Veled'in ölümünden bir yıl sonra Konya'ya geldiği belirtilmektedir.

33) İ. H. Konyalı/a.e./s. 526

34) F. Sarre/Reise in Kleinasien/s. 63

35) Bu şehzade'nin Bağdattan, Rum ülkesinin vergilerini ve mallarını toplamak üzere, Gıyaseddin Keyhusrev II'nin yanına gitmek için 636 H. (1238 M.) de Kayseri'ye geldiği, aynı bölümde söylenmektedir.

36) Bu Han'ın adı Menâkıbnâme'nin 4/7 numaralı hikâyesinde «Şekerrizân» olarak görülmektedir.

«Sipehsâlâr'da ise (s. 126) bu hanın adı **birinç fırûşan** şeklindedir. İki isim arasındaki fark bu hanın gördüğü vazifenin zamanla değişmesi neticesinde meydana gelmiş olmalıdır.» (Y. Yazıcı/Ariflerin Menkıbeleri/s. LVI)

37) İ. H. Konyalı/a.e./s. 542

38) a.e./s. 542

39) Abdülkadir Erdoğan/Babalık Gazetesi/Konya, 20-2-1330/sayı : 284

40) İ. H. Konyalı/a.e./s. 286

41) Aynı medreseden Menakibnâme'nin 4/8 numaralı hikâyesinde de bahsedilmektedir.

42) İ. H. Konyalı/a.e./s. 886

43) Pervâne Muineddin Süleyman aslen Deylemlidir. Gıyaseddin Keyhusrev II'nin naiplerinden Muhazebeddin Ali'nin oğlu olup, adı geçen Sultan'ın kızı ile evlenmiştir. Rükneddin Kılıçarslan II nin saltanata getirilmesini temin ettikten sonra «Pervânelik» vazifesi kendisine verilmiştir. Mogolların, Anadoluda'ki kumandanları aleyhine giriştiği tertiplerden birinde, Abaka Han tarafından tahkir edilmiş ve nihayet 676 H. (1277 M.) de öldürülmüştür.

(ayrıntılı bilgi için bkz. Pervâne Muineddin Süleyman/Doç. Dr. Nejat Kaymaz/Ankara, 1970)

44) «Anadolu'da Selçuklular zamanında yapılmış evlerden bugün hiçbirşey kalmamıştır. Saraylara gelince; bunlardan da zamanımıza kadar ulaşmış hiç birine rastlanmamıştır. Alâeddin Keykubat I'in, yazları geçirmek üzere Kayseri civarında yaptırdığı Kubâdiye, Beyşehir Gölü'nün güney-batı sahilinde yaptırdığı Kubâd-âbâd, kışları geçirmek üzere Antalya taraflarında, Akdeniz kıyılarında kurdurduğu Alâiye saraylarının yalnız adları ve tasvirleri Selçuknâmelerde geçmektedir. 1950 yıllarından sonra yapılan araştırmalar ve kazılar sonunda Kubâdiye ve Kubâd-âbâd saraylarının yerleri tesbit edilmiş, 1963 yıllarından sonra, gerek Kayseri'de ve gerekse Beyşehir'de önemli buluntularla karşılaşılmıştır.

Kılıçarslan I'in (1156-1192 M.) Konya'da Alâeddin tepesinin kuzey yamacında yaptırdığı saraya gelince, Alâeddin Keykubad I. tarafından tamir ettirildiği için Alâeddin Köşkü adı verilen kısmının bugün yalnız doğu cihetindeki bir duvarı kalmıştır. Sağlam denecek bir halde duran Erkilet'teki Hızır İlyas Köşkü (1241) ile, Kayseri civarındaki Haydar Bey Köşkü (1252) adındaki kasrları Selçuklu Sarayları topluluğuna bağlayabiliriz.» (Prof. Suut Kemal Yetkin/Türk Mimarisi/Ankara, 1970/s. 76)

45) Kadı Mevlâna İzzeddin, İzzedin Keykâvus II. ve iki kardeşinin müşterek saltanatları sırasında ve bilâhare Keykâvus II. tek başına saltanata geçince vezirlik yapmış, Moğol komutanlarından Baycu ile yapılan savaşta ölmüştür. (1256 M.)

46) İ. H. Konyalı/a.e./s. 417

47) a.e./s. 418-419

48) Celâleddin Karatay, Alâeddin Keykubad I'in azadlı kölelerindendir. Kösedağ savaşından sonra, Beylerbeyi Yutaş'la beraber devlet idaresini ele aldı. İzzeddin Keykâvus II. zamanında nâiplik yaptı. Üç kardeşin saltanat sürmesi fikrini müdafaa etmiş, onların devrinde uç boylarında isyanları bastırmış, Moğollarla olumlu ve yararlı münasebetler kurmuştur. Son derece dindar ve veli karakterli olduğu söylenir. 652 H./1254 M.'de Kayseri'de ölmüştür.

(Arifîerin Menkıbeleri/Çev. Tahsin Yazıcı/Cilt I, s. LXV)

49) Kitabesinde, Abdullah oğlu Karatay tarafından 649 H. (1250 M.) yılında tırıldığı yazılıdır.

50) A. Kuran/Anadolu Medreseler I./s. 51-53

51) Şeyh Sadreddin-i Konevî, Mecdüddin İshak'ın oğludur. 605 H./1207 M.'de Malatya'da doğmuştur. Babasının arkadaşı Şeyh Ekber Muhiddin tarafından büyütülmüştür. Şimdiki türbesinin olduğu yerde evi vardı. Tasavvuf ve bilhassa hadis ilminde bir otorite idi. Çok zengin olduğu söylenir. 673 H./1275 M. de ölmüştür.

(Aksarayi/Selçuki Devletleri Tarihi/ Nuri Gençosman Terc./s. 201)

52) Bu zâviyeden, Menakıbnâme'nin 3/128 numaralı hikâyesinde de bahsedilmektedir.

53) Kitabeler için bkz : F. Soyman, İ. Tongur/Konya Eski Eserler Klavuzu/ s. 63-64

54) Yapı ve vakfiyesi hakkında çok daha geniş malûmat için bkz : İ. H. Konyalı/a.e. s. 487
487

55) a.e./s. 488

56) Taceddin Mutez, Horasan'da doğdu. Mücirüddin Ömer'in oğludur. 1261 M. de vezir ve emir ünvanı ve yetkisi ile Ilhanlılar adına Anadoluya vergi tahsildar ve kontrolörü olarak geldi. 1262 M. de yetkileri artırıldı ve sürekli hale getirildi. Kastamonu, Aksaray ve Develi vilâyet gelirlerine sahipti. 1266 M. de Kılıçarslan IV. ile çatıştı ve onun öldürülmesi için Pervane'ye yardım etti.

57) M. Sözen/Anadolu Medreseleri/Cilt I, s. 34

58) Aptullah Kuran/ a.e./ s. 107

59) Taceddin Vezir : Bu şahıs hakkında herhangi bir bilgi bulamadık.

60) Medresenin ana eyvanını ve solundaki kubeli odayı üst yapılarıyla sağlam olarak gösteren fotoğraf için bkz : İ. H. Konyalı/a.e./s. 762

61) A. Kuran/a.e./s. 106

62) İ. H. Konyalı/a.e./s. 761

63) a.e./s. 763

64) Aynı vakıf defterinde bulunan ve vâkıfın adını veren «Vakf-ı Medrese-i Tâced-din Mahmud İbn-i Vezir İbn-i Muhammed min ümera-i Sultan Gıyaseddin İbn-i Alâeddin Keykubâd-üs Selçuki» ibaresinden bu Sultan'ın 1236-1249 M. yılları arasında hüküm süren Gıyaseddin Keyhüsrev II olduğu anlaşılmaktadır.

65) F. Soyman, İ. Tongur/Konya Eski Eserler Klavuzu/s. 108

66) İ. H. Konyalı/a.e./s. 900
M. Önder/Mevlâna Şehri Konya/s. 72'de mescit ile ilgili kayıtların, Konya Müzesi Şer'iye sicilleri cilt : 6, s. 159 ve s. 168'de olduğunu yazmaktadır.

67) İ. H. Konyalı/a.e./s. 900

68) Konya hamamlarının genel bir anlatımı için bkz : Ek : 1

69) Bkz. Hikâye.. 1/21

70) Evliya Çelebi Seyahatnâmesi/Z. Danışman Terc./Cilt : 4, s. 215

71) İ. H. Konyalı/a.e./s. 147

72) Charles Texier/Description da L'asie Mineur/no : 97

73) İ. H. Konyalı/a. e./s. 785

74) Arslandoğmuş hakkında sadece İbni Bibi'den elde ettiğimiz malûmat var. Buna göre, Arslandoğmuş, Ahur Emiri iken birçok dahili ayaklanmaları bastırmış, Selçuklu tahtında beraber hüküm süren Keykâvus, Kılıçarslan ve Keykubat kardeşlerin birliği bozmaları için gayret sarfetmiştir. İlhanlı düşmanlığı ile tanınmıştı. Sâhib Kadı İzzeddin'le beraber Aksaray civarında İlhanlılara karşı savaşmış, Kadı İzzeddin'in ölümünden sonra, Sultan Rükneddin Kılıçarslan'ın Konya'da tahta oturmasını sağlamıştı. 656 H. (1258 M.) den sonra Arslandoğmuş'un adına rastlamıyoruz.

İ. Konyalı/Bir hüccet, iki vakfiye/Vakıflar Dergisi, Sayı VII/İstanbul 1968/s. 98
— Osman Turan/Anadolu Selçukluları hakkında resmî vesikalar/s. 66 70

76) M. Önder/a.e./s. 123

77) Pervâne kelimesi kelebeği ifade etmekte başka, bir hükümdar tarafından verilmiş, hüküm, ferman veya bu kabilden bir belge manasına gelmektedir. Anadolu Selçuklularında pervânelik (= pervânegî) denilen bir makamın ve o makamın başında da pervâne ünvanı taşıyan bir memurun bulunduğunu biliyoruz. Bu memurluğun mahiyet ve derecesi kesin olarak bilinmemektedir. Anadolu Selçuklularında çeşitli kimseler pervâne olduğu halde, Pervâne namı, makamının anlamından dolayı değil de, şahıs zikredildiği zaman, Muineddin Süleyman'ın anlaşılması olağan hale gelmiştir.»

(Doç. Dr. Nejat Kaymaz/ Pervâne Muineddin Süleyman/Ankara, 1970/s. 65, dipnot : 47 ve s. 68, dipnot : 61)

78) Pervâne tarafından yaptırıldığı, üzerindeki kitabesinden kesinlikle bilinen tek kervansaray, Gıyaseddin Keyhusrev II. nin emriyle yaptırılmış olan Durağan Kervansarayıdır. (1265 M.) Fakat Kastamonu taraflarında olan bu yapının coğrafî konumu itibariyle hikâyemizle bir alâkası yoktur.

79) Sivas-Konya güzergâhı 3 şekilde gözükmektedir :

Sivas-Kayseri-Nevşehir - Aksaray - Konya

Sivas - Kayseri-Yeşilhisar - Niğde - Ereğli-Konya

Sivas-Kayseri-Yeşilhisar - Aksaray - Konya

Mevcut hanların dağılımına göre en işlek ve muteber yolun, birinci yol olduğu anlaşılmaktadır.

(Tarihî Türk Hanları/Karayolları Gn. Md. Neşriyatı/Hazırlayan : İsmet İlter/Ankara, 1969/Sondaki harita)

80) K. Erdmann/Das Anatolische Kervansaray des 13. Jahrhunderts/Berlin, 1961

81) a.e.
Tarihî Türk Hanları/Karayolları Gn. Md. yayını

82) Aksarayî/Selçukî Devletleri Tarihi/ Nuri Gençosman terc./s. 207

83) Doç. Dr. Nejat Kaymaz/a.e./s. 120, dipnot : 74

84) Kerîmiddin Mahmud/Müsâmeret ül-Ahbâr/Osman Turan neşri/Ankara, 1974/s. 125, dipnot : 7

85) Prof. Dr. Osman Turan/Selçuklular Devrinde Türkiye/Ankara, 1971/s. 522 -523

86) «Bu şahsın adına sarih olarak, Mevlâna'nın mektuplarından birinde rastlanmaktadır. Bu vezir, hakikate çok yakın bir ihtimalle, ilk önce İzzeddin Keykâvus I. devrinde Emîr-i devât olan Ziyâeddin Karaarslan olmalıdır. olmalıdır. Karaarslan, Alâeddin Keykubat I devrinde «sahip» olarak gözükmektedir.»

(T. Yazıcı/ Arîflerin Menkıbeleri/ s. LXXXVIII)

87) İ. H. Konyalı/a.e./s. 1063 vd.

88) Bu medresenin Konya'da, şimdiki Belediye sarayı ile Tekel binası arasında olduğu söylenir.
(İ. H. Konyalı/ a.e./ s. 884)

89) Emir Alâeddin-i Kayser, Gıyaseddin Keyhusrev III'ün emirlerindendir. Keyhusrev'in Cimri ile muharebesinde, Cimri ordusunu yenenlerden biri de budur. Sultan Veled'in «Divan»ında, 683 H. yılı şavvalinde, düşmanları tarafından katledildiği, zengin olmakla beraber dervişmeşrep, cömert ve son derecede dindar bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.

90) Bedreddin-i Tebrîzî hakkında, bilinen kaynaklardan herhangi bir malûmat bulamadık.

91) Burası bugün, Mevlâna Türbe ve Dergâhının bulunduğu yerdir.

92) M. Önder, ilk türbenin, dört ayağa oturan, güney, doğu ve batı yanları kapalı, kuzey yönü eyvanlı, kubbesinin piramit biçiminde olduğunun sanıldığını ifade etmekte ve yapının 1274 M. de tamamlandığını söylemektedir. (M. Önder/Konya Rehberi/ T.T.O.K. yayını/

93) Konya Hamamlarının genel bir anlatımı için bkz : Ek : 1

94) İ. H. Konyalı/a.e./s. 287
Halen Müze'de olan kitabeye göre, 607 H. (1210 M.) yılında Emir Ali oğlu Cemaleddin İshak tarafından yaptırılmıştır. 1932 senesinde yol geçirilirken yıkılmıştır.

95) Bkz. Hikâye : 4/7. Diğer medreseler, Altunaba, Gühertaş ve Nizâmiye olabilir.

96) M. Önder/Mevlâna şehri Konya/s. 72 Vakfiyesi için, Konya Vakıflar Müdürlüğü/Defter 1/s. 33

97) Sahip İsfahanî, Sultan İzzeddin Keykâvus I.'in has münşisi iken onun ölümünden sonra Diyarbakır'ı zapta gönderilmiş, Gıyaseddin Keyhusrev II tarafından Sâhip yapılmıştır. Moğollara karşı Şam taraflarında ordu toplamış, Kösedağ bozgunundan sonra Vezir olmuş ve devletin bütün işleri ona havale edilmiştir. Emîrler arasında çıkan anlaşmazlıkları, bir kısmını öldürterek ortadan kaldırmıştır. Bu şekilde mevkiini kuvvetlendirmiş, bu yüzden Moğollar tarafından Sultan tayin edilen Rükneddin Kılıçarslan IV. ile arası açılmış ve öldürülmüştür. (646 H., 1249 M.)

98) İ. H. Konyalı/a.e./s. 733

99) a.e./s. 742

100) A. Erdoğan/Babalık Gazetesi, sayı : 284/Konya, 20-2-1330

101) Bkz. dipnot : 86

102) Gene Konya'da Sahipata kompleks yapısında olduğu gibi.

103) 6/12 numaralı hikâye'nin daha sonraki kısımlarında yapıdan, «Hankâh-ı Ziya» diye bahsedilmekte, ayrıca gene Çelebi Hüsâmeddin'in şeyhi olduğu, «Hankâh-ı Lâlâ» dan bahsedilmektedir.

104) M. Önder/a.e./s. 116

105) A. Kuran/a.e./s. 17

106) a.e./s. 96
A. Gabriel/Monuments Turcs d'Anatolie/Cilt 1/s. 100

107) M. Sözen/a.e./s. 213

108) A.S. Ünver/Selçuk Tababeti/Ankara, 1940/s. 79-83

109) A.S. Ünver/Vakıf Hastahaneleri/Vakıflar Dergisi S. 1/Ankara, 1938/s. 23

110) A. Kuran da bu izleri «Gök medresenin bu tarafında yapıya bitişik diğer bir tarihî bina» olarak değerlendirmektedir.

111) Kayseri'deki Çifte Medrese, «şifâiye» ve «medrese» den meydana gelmiş bir kompleks yapıdır. Aynı çifte yapı durumunu, Sivas, Keykâvus Darüşşifâ'sında da izleyebiliriz.

112) Bu yer, bugünkü Karatay Medresesi'nin kuzeyindeki musallâ mezarlığındaki açık namazgâhın hemen civarı olmaktadır.

113) İ. H. Konyalı/a.e./s. 571

114) İ. H. Konyalı/a.e./s. 146

115) «Nasreddin'in esas adının Nusreteddin olduğu ve Hamidedin adında bir torunu bulunduğu, Mevlâna'nın bir mektubundan anlaşılmaktadır. Ancak, Mevlâna'nın mektubunda onun vezirliğinden hiç bahsedilmemektedir. Mevlâna bu mektubunda, Muineddin Pervâne'den, bu zât'a ait olan bu han-

kâhın torunu Hamideddine verilmesi için ricada bulunmaktadır.»
(Ariflerin Menkıbeleri/T. Yazıcı/Cilt II, s. XXXI) Sahip Ata Fahreddin Ali'nin küçük oğlunun ismi de Nasrettin Hasandır. Fakat Cimri hadisesinde savaşta ölen bu kişinin de Vezir olduğuna dair kaynaklarda bir kayıt yoktur.

116) Menakıbnâme'nin 4/104 numaralı hikâyesinde, Vezir Nasreddin'in Hankâhında açılışta yapılan bir törende, Şems-i Tebrizî'ye karşı saygısızlıkta bulunduğu ve hemen törenden sonra şehit edildiği anlatılmaktadır. Bu olay, Şems'in Konya'dan ikinci ayrılışından evvel vuku bulduğuna göre, yapının 644 H. (1246 M.) yılında yapılmış olduğu düşünülebilir.

117) İplikçi Camii ve Altunpa Medresesi için bkz. Hikâye : 1/21

118) Bayezid II., Konya Tahrir Defteri, 906 H. (1500 M.) tarihli (İ. H. Konyalı/a.e./s. 409)

119) Murat III. Konya Tahrir Defteri, 992 H. (1584 M.) tarihli (a.e./s. 414)

120) Bugün İplikçi Camisinde bulunan 733 H. tarihli kitabede, yapının, «genişletilmek suretiyle, tamir ve tecdid edildiği» belirtilmektedir. Gene, Turgutoğlu Ebul Fazl Ahmet Bey tarafından 834 H. (1430 M.) de ihya edilircesine tamir edilmiştir. (a.e./s. 404)

121) a.e./s. 456 vd.

122) Bu yapı için bkz. Hikâye : 3/545

123) Lâla Ruzbe : Konya'nın kuzeyindeki Horozlu Hanı da yaptıran bu kişi hakkında başka bir malûmat bulamadık.

124) Bu hankâh, Konya Ehmedek'i (iç kalesi) içinde idi. Konya, Osmanlılara geçtiği zaman hankâh harap olduğu için geliri Mevlâna evkâfına ilhak edilmişti. Konya'ya bağlı çeşitli köyler bu hankâh'ın gelirleri arasında idi. Hankâhı, Konyanın şimalindeki Ruzbe (= Horozlu) Hanını yaptıran Sultan Alâeddin'in Lâlası Abdullah oğlu Ruzbe yaptırmıştı» (İ. H. Konyalı/a.e/S. 925)

125) a.e./s. 141 vd.

126) Charles Texier/Küçük Asya/Cilt 3, s. 206

127) Kapının zamanında yapılmış bir gravürü için bkz : F. Sarre/Reise in Kleinasien/

128) Gühertaş Medresesi hakkında çeşitli ihtimalleri kapsayan detaylı bilgi için bkz : İ. H. Konyalı/a.e./s. 791

129) M. Önder/Mevlâna Şehri Konya/s. 124

130) Afyonkarahisar

131) Aynı hikâye'den anladığımıza göre bu hükümdar Alâeddin Keykubad I. olmaktadır.

132) Süleyman Gönçer/Afyon İli Tarihi/Cilt I/s. 255 vd.

Kalenin onarımı ile ilgili olarak aşağıdaki kitabeyi de veren yazar, bu malûmatı nereden aldığını belirtmemektedir.

Emere bi-imareti hazihid-dar-ül-âliye fi eyyamü Devletü-ssultane-1-muazzam Alâüddünya Ved-din ebul-feth Keykubad bin Keyhusrev burhane Emirül-Mü'minin

133) Evliya Çelebi Seyyahatnamesi/Zuhuri Danışman Yayını/Cilt 13/s. 53

134) Çelebi Hüsameddin'in çevresindeki müritlerle beraber çeşitli kereler Lâdik'e gittiği ve Lâdik Beyi Şâcaüddin İnanç Bey'e misafir olduğu, kitabımızın ikinci cildindeki çeşitli hikâyelerde anlatılmaktadır.

135) Hoca Ömer'in esas adı «Hoca Ömer Şerefeddin» dir. Gazan Han'ın 703 H. (1304 M.) de ölümünden sonra İl. hanlı Hükümdarı olan Olcayto zamanında, Anadolu'ya vezir olarak gönderilen Lagüşi ve İremin Novan tarafından öldürülen Anadolu eşrafı arasında ismi geçer.
(Aksarayî/Selçuki Devletleri Tarihi/s. 8)

136) Hikâyemizde bahsi geçen Lâdik bugünkü Denizli şehridir. Bu konuda şu bilgiyi bulmaktayız : «..... bugünkü Denizli Şehri, tarihi Laodikya'nın yerini tutmuştur. Kurulan bu küçük şehrin adı da, Laodikya'dan bozma olarak Lâdik olarak tanınmıştır..... Selçuk kayıtları ve Denizli Şer'iye mahkemesi sicilleri Lâdik olarak yazmaktadırlar....»
(Tarhan Toker/Denizli Tarihi/Denizli, 1967/s. 84

137) Hâvendzâde Hatun (Menâkıbnâme, Hikâye : 8/41)

138) Bkz. Tokat tekke ve hankâhları, Ek : 2

139) Bkz. Konya hamamları, Ek : 1

140) İ. H. Konyalı/a.e./s. 791

141) Emir Bedreddin Gühertaş, Dizdar namı ile tanınır. Alâeddin Keykubat I'ın Lâlâsıdır. Evvelâ Bahaeddin Veled'in, sonra Mevlâna'nın müridi olmuştur. Gühertaş, Medresesini, Baha Veled ve evlâtları için yaptırmış, bir ara Afyon Kalesi muhafızlığı görevinde bulunmuştur. İbni Bibi'nin rivayetine göre, Pervâne tarafından, İzzeddin Keykâvus II taraftarlığından dolayı Konya'da yakalatılmış ve Moğol Komutanı Alıncak Noyan tarafından öldürülmüştür.
(Doç. Dr. Nejat Kaymaz/a.e./s. 105, not : 21)

142) İ. H Konyalı/a.e./s. 802

143) a.e./s. 378 vd.

144) M. Önder/Mevlâna'nın Konyadaki evi ve medresesi/Yeni Konya Gazetesi/ 3, 4, 5, 6 Ekim 1952

145) Hakkında çok şey yazılmış ve söylenmiş olan bu yapı hakkında malzeme ve dekorasyon veren yapının

değişik kısımlarının ne zaman inşa edildiği de tam açıklığa kavuşmamıştır.

146) Bu çalışmalar, 1966-67 yıllarında Doç. Dr. Haluk Karamağaralı tarafından yürütülmüştür.

147) «..... şimdilik tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu kilise'den ilk bahseden Al-Haravî (ölm. 1214 M.) ....'Konya şehrinde, büyük camiin yanındaki kilise'de, hakim Eflâtun'un mezarı vardır, demektedir. Hiç şüphe yok ki, bu küçük notta anılan Büyük Cami, bizim Ulu Cami olarak adlandırdığımız ve daima bu Türk şehrinin Ulu Camii durumundaki eserdir..... Türk devrinde buraya Eflâtun'un mezarı değil fakat rasathanesi deniliyordu..... Bu rivayeti destekleyecek bir delil yoktur. Selçuklu devrinde burası rasathane mi olmuşdur? yoksa bir şapel olarak mı kalmıştır? veya mescid haline mi getirilmiştir? Bu suallerin şimdilik kesin cevabı verilemez. Fakat şu var ki, Konya'da Osmanlı devri başladığında bu eski kilise Eflâtun Mescidi adı ile namaza açılmış bulunuyordu....» (S. Eyice/ Konya'nın Alâeddin tepesinde Selçuklu öncesine ait bir eser : Eflâtun Mescidi/Sanat Tarihi Yıllığı IV/ İ.Ü.E.F./İstanbul, 1971/s. 269 vd.

148) Yapı 1968 senesinden bu yana büyük bir onarım faaliyetine sahne olmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen ve karşısında olduğumuz bu onarım faaliyetinin, yapının daha zor tanınmasına sebep olacağına inanıyoruz.

149) Bu malûmat şu kaynaklardar derlenmiştir :

a. İ. H. Konyalı/a.e./

b. M. Önder/a.e.

150) E. Madran/Arifler'in Menkıbelerinde İsmi geçen yapılar/Önasya, sayı . 77-78/Ankara, 1972

151) Vakıflar Genel Müdürlüğü/Eski Eser Tescil Fişi

152) E. Yurdakul/Tokat Vilayetinde bilinmeyen bir Selçuklu Hankâhı/Önasya Sayı . 59-60/Ankara, 1970

153) Vakıflar Genel Müdürlüğü/Eski Eser Tescil Fişi

154) A. Gabriel/Monuments Turcs d'Anatolie, II/s. 104

FAYDALANILAN KAYNAKLAR DİZİNİ

(*) A. Cemal/**Kayseri**/İstanbul, 1932

(*) A. Cemal/**Konya**/İstanbul, 1932

(*) A. Cemal/**Tokat**/İstanbul, 1932

(*) Ahmet Lâkî/**Arifler'in Menkıbeleri**/Çev : Tahsin Yazıcı/M.E.B. Şark Klâsikleri : 26/İstanbul, 1964

(*) **Aksarayî-Kerimüddin Mahmud/Selçuklu Devletleri Tarihi**/Çev : M. Nuri Gençosman/Ankara, 1943

(*) Arseven, Celâl Esat/**Türk Sanatı Tarihi Ansiklopedisi/M.E.B.** yayını

(*) Bilge, Ahmet/**Konya'da Selçukilerin sarayı bakiyesi/Ekşekon** Gazetesi/ Konya, 19.8.1939

(*) Diez, Ernst-Aslanapa, Oktay/**Karaman Devri Sanatı**/İstanbul, 1950

(*) Erdmann, Kurt/**Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts**/Berlin, 1961

(*) Erdoğan, Abdülkadir/**Konya'da eski Medreseler**/Konya Mecmuası/Sayı : 20-21, 22-23, 24-25, 26-27/ Konya. 1938

(*) Erdoğan, Abdülkadir/**Konya'da eski Tekyeler**/Konya Mecmuası/Sayı : 13, 16, 17/Konya, 1937-38

(*) Erdoğan, Abdülkadir/**Konya'da bir Han**/Babalık Gazetesi, sayı : 284/ Konya, 20-Şubat-1330

(*) Erdoğan Abdülkadir/**İplikçi Medresesi ve Camii**/Babalık Gazatesi

(*) Erdoğan, Muzaffer/**İzahlı Konya Bibliyografyası**/İstanbul, 1952

(*) **Evliyâ Çelebi Seyyahatnamesi**/Zuhuri Danışman Yayını/İstanbul, 1969 - 1971

(*) Eyice, Semavi/**Konya'nın Alâeddin tepesinde Selçuklu öncesine ait bir eser : Eflâtun Mescidi**/sanat tarihi Yıllığı/IV/İ.Ü.E.F. yayını/İstanbul, 1971

(*) Gabriel, Albert/**Monuments Turcs d'Anatolie II**/Paris, 1934

(*) Gökoğlu, Ahmet/**Paflagonya**/Kastamonu, 1952

(*) Gönçer, Süleyman/**Afyon İli Tarihi**/ Cilt I/1971

(*) Halil Ethem/**Anadolu'da İslâmî Kitabeler/Tarih-i Osmânî** Encümeni Mecmuası, No : 35

(*) İbni Bibi/**Anadolu Selçuki Devletleri Tarihi**/Çev : M. Nuri Gençosman/Ankara, 1941

(*) Karayolları Genel Müdürlüğü/**Tarihî Türk Hanları**/Haz : İsmet İlter/Ankara, 1969

(*) Kâtip Çelebi/**Cihannümâ**/Kâtip Çelebi'den Seçmeler, M.E.B. yayını/İstanbul, 1968

(*) Kaymaz, Nejat/**Pervâne Muineddîn Süleyman**/A.Ü.D.T.C.F. yayını, no : 202/Ankara, 1970

(*) Kerümiddin Mahmut/**Müsâmeret-ül Ahbâr**/Osman Turan neşri/ Ankara, 1944

(*) Konyalı, İ.H./**Bir hüccet, iki vakfiye**/Vakıflar Dergisi, Sayı : VIII/İstanbul, 1968

(*) Konyalı, İ.H./**Karaman Tarihi**/İstanbul, 1967

(*) Konyalı, İ.H./**Konya Tarihi**/ Konya, 1964

(*) Köprülü, Fuat/**Anadolu Selçukluları Tarihinin yerli kaynakları**/Ankara, 1943

(*) Kuban, Doğan/**Anadolu Türk Mimarisinin kaynak ve sorunları**/İ.T.Ü. yayını/İstanbul, 1965

(*) Kuran, Aptullah/**Anadolu Medreseleri**/Cilt I/ O.D.T.Ü. yayını/Ankara, 1969

(*) Oral, M.Zeki/**Sultan Veled Medresesi Hakkında**/Yeni Meram Gazetesi yı. 420/Konya, 4-Kasım-1951

(*) Önder, Mehmet/**Konya Rehberi**/Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını/İstanbul, 1971

(*) Önder, Mehmet/**Mevlâna Şehri Konya**/Konya, 1952

(*) Önder, Mehmet/**Mevlâna'nın Konyadaki evi ve Medresesi**/Yeni Konya Gazetesi/3,4,5,6 Ekim-1952

(*) Önder, Mehmet/**Selçukiler Devrinde Konya**/Yeni Konya Gazetesi/26-12-1949

(*) Önder, Mehmet/**Selçukiler Devrinde Konya Medreseleri**/Yeni Konya Gazetesi/16-6-1951

(*) Önder, Mehmet/**Tarihi, Turistik Konya Rehberi**/Konya, 1950

(*) Önol, Hayri/**Konya'da Kadı İzzeddin Camii vakfiyesi**/Konya Mecmuası, sayı : 7/Mart, 1937

(*) Sarre, Friedrich/**Konia, Seldschukische Baudenkmaler**/Berlin, 1921

(*) Sarre, Friedrich/**Konya Köşkü**/Şahabeddin Uzluk Terc./Ankara, 1964

(*) Sarre Friedrich/**Reise in Kleinasien, Sommer 1895**/Berlin, 1896

(*) Soyman, F., İ. Tongur/**Konya Eski Eserler Kılavuzu**/Konya, 1944

(*) Sözen, Metin/**Anadolu Medreseleri**/İstanbul, 1970

(*) Toker, Tarhan/**Denizli Tarihi**/Denizli, 1967

(*) Turan, Osman/**Celâlettin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri**/ Belleten, Cilt XII, sayı : 45/T.T.K. yayını/Ankara, 1948

(*) Turan, Osman/**Selçuklular devrinde Türkiye**/Ankara, 1971

(*) Turan, Osman/**Semseddin Altunaba Vakfiyesi ve Hayatı**/Belleten Cilt XI sayı : 42/T.T.K. yayını/Ankara, 1947

(*) Turan, Osman/**Türkiye Selcukluları hakkında resmi vesikalar**/T.T.K. yayını, VII. seri, no : 32/Ankara, 1958

(*) Uğur, F. - M. Koman/**Celâleddin Karatay ile kardeşlerinin hayatı ve eserleri**/Konya, 1940

(*) Uzluk, Şahabettin/**Konya'nın Selçukiler zamanı Şehir Mimarisi**/Konya, 1935

(*) Uzluk, Şahabettin/**Selçukilerin Konya Sarayı**/Konya, 1936

(*) Uzunçarşılı, İ. H./**Kitabeler I**/İstanbul, 1927

(*) Ünsal, Behçet/**Turkish Islamic Architecture**/London, 1959

(*) Ünver, A. Süheyl/**Konya'da Selçuklular zamanındaki hamamlara dair**/ Türk Tıb Tarihi Arkivi, 18. sayı/İstanbul, 1940

(*) Ünver, A. Süheyl/**Selçuk Tababeti**/ Ankara, 1940

(*) Ünver, A. Süheyl/**Vakıf Hastahaneleri**/Vakıflar Dergisi, Sayı : 1 Ankara, 1938

YAPI İSİMLERİ DİZİNİ

... (x) işaretli yapılar, bugün mevcut değildir ve çoğunun adına ilk defa Menâkıbnâme'de rastlıyoruz.

... Parantez içindeki rakamlar, yapının içinde geçtiği hikâyenin Menâkıbnâmedeki numarasıdır.

Alâeddin Sarayı/Afyon Kalesi (8/39) (x)
Alâeddin Sarayı/Konya (1/21)
Akıncı Medresesi/Konya (3/532) (x)
Altunpâ Medresesi/Konya (1/21)
Atabekiye Medresesi/Konya (3/223) (x)
Atpazarı Kapısı/Konya Kalesi (3/184) (x)
Bahâ Veled Türbesi/Konya (1/57) (x)
Çaşnigir Kapısı/Konya Kalesi (6/26) (x)
Develi Hamamı/Konya (3/141) (x)
Ebu'l-Fazl Mescidi/Konya (5/4)
Emir Musa Medresesi/Karaman (1/18) (x)
Hacı Ömer Hamamı/Denizli (8/80) (x)
Halka Begûş Kapısı/Konya Kalesi (4/23) (x)
Hankâh/Kayseri (2/7) (x)
Hankâh-ı Hoca Münir/Tokat (8/90) (x)
Hankâh-ı Lâlâ/Konya (6/12) (x)
Kadı İzzeddin Camii/Konya (3/22) (x)
Kale Mescidi/Konya (Çeşitli hikâyeler)
Kalenderler Tekkesi/Konya (3/584) (x)
Kaliçe Hamamı/Konya (9/7 (x)
Karatay Medresesi/Konya (3/38)
Kürkçüler (= Postindûz) Hamamı/Konya (1/30) (x)
Medrese/Erzincan Akşehir'i (1/17) (x)
Meram Mescidi/Konya (5/16) (x)
Mevlâna Medresesi/Konya (Çeşitli hikâyeler) (x)
Mevlâna Türbesi/Konya (3/319-320)
Nakışlı Hamam/Konya (3/305)(x)
Nasreddin Hankâhı/Konya (4/52) (x)
Pamukçular (= Penbe-fırûşan) medresesi /Konya (3/11) (x)
Pervâne Kervansarayı/Konya-Sivas (3/230) (x)
Pervâne Medresesi/Tokat (3/546)
Pervâne Sarayı/Konya (3/18) (x)
Sahip İsfahani Hanı/Konya (3/542) (x)
Sincarî Mescidi/Konya (2/1) (x)
Sultan Veled Medresesi/Konya (7/16) (x)
Şekerciler (= Şeker-Fırûşan) Hanı/Konya (3/10) (x)
Şeyh Sadreddin Zâviyesi/Konya (3/63)
Tâciye Medresesi/Aksaray (3/96) (x) (x)
Tâc-ül Vezir (Dâr-üz Zâkirîn Medresesi/ Konya (3/123)
Zirvâ Hamamı/Konya (3/422) (x)
Ziyâeddin Hanı/Konya (3/305) (x)
Ziyâeddin Hankâhı/Konya (3/345 6/12)

BAYRAM PAŞA KERVANSARAYI

BAYRAM PAŞA KERVANSARAYI

Cengiz ORHONLU

Selçuklu kervansaraylarının gerek mimârî yapı ve üslûbları hakkında, gerekse katalok mahiyetinde olmak üzere, küçüksenemiyecek derecede yayın mevcuttur. Her gün bir yeni araştırma ve değerlendirme ile de karşılaşmak mümkündür. Aynı şeyleri Osmanlı han ve kervansarayları hakkında söylemek mümkün değildir. Bunda, Selçuklu yapılarını bir sanat tarihçisi için daha ilgi çekici addedilmesi yanında, biraz da Osmanlı mimârisinin bu tür yapı tipi hakkında fazla orijinal olmadıkları tarzındaki görüşünde tesiri olmalıdır. Osmanlı İmparatorluğunun kapladığı ülkelerdeki Osmanlı kervansaraylarının, bu gü.ı için, bir kataloğunu dahi yapmak mümkün değildir. Çünkü tahmin edilenden çok fazla oldukları resmî belgelerin tedkiklerinden anlaşılmaktadır. Bununla beraber son yıllarda bu konu üzerinde de çalışmalar başlamış ve bu çalışmaların ürünleri yayın alanına intikal etmektedir[1]. Katalok mahiyetinde telâkki edilmesi lâzım gelen çok muhtasar bir eser, Kara Yolları Genel Müdürlüğü tarafından çıkarılmıştır[2]. Adı geçen eser, fazla iddialı olmamakla beraber, Türkiye sınırları içindeki Selçuklu ve Osmanlı han ve kervansaraylarını içine almaktadır. Bu esere göre, Selçuklu devrinde yapıldığı kabul edilen 112 kervansaray, Osmanlı devrinde ise 221 kervansaray tesbit edilmiştir. Osmanlı hâkimiyetinde yaşamış bulunan bazı Balkan ülkelerinde bu konuda daha evvel bir çalışma yapılmıştır. Meselâ yalnız Bosna-Hersek'de bulunanları tedkik eden bir eser, bir müddet önce yayın alanına intikâl etmiştir[3]. Bu iki yayın örneği, Osmanlı devrinde yapılmış olanlarını tespit hususundaki çalışmaların başlangıç noktasında bulunulduğunu ve aynı zamanda mes'elenin güçlüğünü ortaya koymaktadır.

Türkiye arşiv ve kütüphanelerinde yaptığım çalışmalarım sırasında dikkatimi çeken bazı han ve kervansaraylar hakkındaki belgeleri topladım. Bu suretle, XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait şimdilik 24 Osmanlı han ve kervansarayının çeşitli tamir ve inşa mes'eleleri hakkında fikir edinmek imkânı hâsıl olacaktır. Bunları fırsat buldukça memlekette çıkan ilmî dergilerde yayınlayacağım. Bu sayede Osmanlı mimârîsinde kullanılan terminolojiyi de tesbit edebilmek mümkün olacaktır. Burada ilk olarak, Bayram Paşa'nın Çakıd suyu kenarında inşa ettirdiği kervansaray hakkındaki belgeler yayınlanacaktır.

---

1) Meselâ bk. Nejat Göyünç, Eski Malatya'da Silahdar Mustafa Paşa hanı, Tarih Enstitüsü Derneği, 1 (1970), s. 63-92; Erol Özbilgen, Eski Malatya'da Silahdar Mustafa Paşa hanı'nın restitüsyonu hakkında, aynı yer, s. 93-102; Nejat Göyünç, Silahdar Mustafa Paşa hanına ait bir vesika, Tarih Dergisi, 25 (1971), s. 73 - 78. Ayrıca bk. M. Münir Aktepe, İzmir hanları ve çarşıları hakkında ön bilgi Tarih Dergisi, 25 (1971), s. 105-154.

2) Tarihî Türk Hanları, Hazırlayan İsmet İlter, Ankara 1969.

3) Hamdija Kresevljakoviç, Sarajevo 1957.

1. Bayram Paşa veya Çakıd Hanı.

Osmanlı devrinde yollar, İstanbuldan Rumeli ve Anadolu yönlerinde üçlü bir sistemle dağılırdı. Bu üçlü sistemden kasdedilen «sağ kol, sol kol, orta kol» dur. Anadolu'nun sol kolu İstanbul'da Üsküdar'dan başlar, Gebze, İzmit, Düzce, Bolu, Koçhisar, Tosya, Hacı Hamza, Merzifon, Niksar, Şebinkarahisar, Bayburd, Tercan, Erzurum, Kars'a giderdi. Orta kol, gene Üsküdar'dan başlar, Gebze, İzmit, Sapanca, Geyve, Göynük, Bolu, Gerede, Tosya, Hacı Hamza, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Harput, Diyarbakır, Musul, Bağdad'a giderdi. Sağ kol ise, İzmit'e kadar aynı güzergâhı takip eder, ondan sonra Lefke, Söğüt, Eskişehir, Bolvadin, Akşehir, Konya, Ereğli, Ulukışla Gülek, Çakıd, Adana, Kurt kulağı Payas güzergâhını takip ederdi. İşte IV. Murad'ın sadrâzamı Bayram Paşa, kervansarayını Anadolu'nun sağ kolu üzerinde inşa ettirmiştir[4].

Bayram Paşa kendi hanının inşasına başlamadan evvel, Ereğli'de Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa'nın başlayıp tamamlayamadığı kervansarayının yarım kalmış yapısını tamamlatmıştır[5] Bayram Paşa'nın yaptırdığı bu hanın ne zaman inşasına başlandığı hakkında şimdilik belgelere tesadüf edilememiştir. Bununla beraber Tapu-Kadastro'daki mufassal Adana «Tahrir» defterinde bir kaç kayıt bulunduğuna işaret edelim[6]. IV. Murad Bağdad seferine çıktığı zaman buradan geçtiğinde inşaat henüz bitmemişti. IV. Murad buraya Ulukışla, Çiftehan, Ramazanoğlu yaylası, Sarı Işıklar menzillerine uğradıktan sonra gelmiştir. Çakıd, bir menzil olarak ancak Bağdad seferi sırasında ortaya çıkmıştır. Bu şekilde 1047 yılına ait Bağdad seferi için olan Sürsat defterinde ismi geçmemekte[7] fakat aynı yıla ait bir diğer defterde ismi zikredilmektedir[8]. 1048 yılı Sürsat defterinde ise Küçük Çakıd menzilinden sonra Çakıd Hanı gelmektedir[9]. İnşa halinde olan han çok büyük olup inşaat henüz bitmemişti. Bayram Paşa, han içinde IV. Murad'a ziyafet verip hanı kendisine hibe etti[10]. Bu olay 1638 de olduğuna göre inşaata hiç olmazsa bir yıl önce başlanmış olması lâzım gelir. Bu hususta mevcut olan bir belge bunu teyit etmektedir. 1637 tarihli olan bu belgede, han'ın inşa halinde olduğu öğrenilmektedir[11]. Türk arşivlerinde Bayram Paşa'nın diğer evkafı[12]

---

4) Bk. Başbakanlık Arşivi, Maliyeden müdevver defterler, Menzil defteri, nu. 4108, s. 27.

5) 1617 yılında vefat etmiş olan Ekmekçi-oğlu Ahmet Paşa'nın kervansarayının Ereğli kasabası içinde bulunduğu anlaşılıyor (Bk. İbrahim Hakkı Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğlisi Tarihi, İstanbul 1970, s. 559-561).

6) Nu. 114, s. 126 a, 127, 127, b; 1047 cemâziye'l-âhire ait kayıtlar, han civarına bazı konar-göçlerin iskân edilmesine dairdir (Bk. ek belge 1 ve 2). Üzerlerindeki tarihden ve belgelerin ifadesinden han inşaatının henüz devam ettiği anlaşılıyor.

7) Bağdad seferi için «Sürsât-ı menzilhâne sene 1047» (KK, 2577).

8) KK, 2583, s. 117.

9) MAD, 2686, s. 28.

10) Kâtib Çelebi, Fezleke, İstanbul 1287, II, 196; Naima, Tarih, İstanbul 1286, III, 323; Halil Sahillioğlu, IV. Murad'ın Bağdad seferi menzilnâmesi (Bağdad seferi harp jurnalı), Türk Tarih Belgeleri Dergisi, II, 3-4 (Ankara 1967), 18.

11) Bu kayıt, Bayram Paşa'nın çakıd suyu kenarında inşa ettirdiği han civarına iskân edilen Kara İsalı cemaatine aittir. Evasıt-ı zilkarde 1047 tarihli olup metin içinde, inşa ettirdiği ibaresinin olmasına rağmen han inşaatının bitmediği anlaşılmaktadır. (Ankara Tapu - Kadastro Arşivi, Kuyud-ı kâdime, nu. 114, s. 126 - 127).

12) Meselâ Kaymakamı Musa Paşa'nın Bayram Paşa'nın haslarından ve başka haslardan bazı kimselerin zimmetinde kalmış 80 yük, 69263 akça bekaya defteri hakkındaki yazısı (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, N.E. 9331 ve 7271). Bayram Paşa'nın İstanbul'da Taşkasap'da Molla Gürânî mahallesinde bulunan bahçesi hakkında 5 Rebî'ü'l-âhır 1224 tarihli (N.E. 6788) belge zikredilmelidir. Ayrıca Bayram Paşa'nın Adana'da beslenmek için ahkonulan atları için gurre-i Cemâziyü'l-evvel 1048 tarihli belge (N.E. 9477) ile Bayram Paşa'nın eşyalarına ait belge (N.E. 6487) mevcuttur. Bayram Paşa İstanbul'da 1046 da bir mescidi câmi haline getirmiştir (Tarih kitâbesi için bk. Cevrî Divânı, Üniversite Ktb. T.Y. nu. 1718, yp, 79 a). Haseki Sultan câmi'i civarında olan bu eser için Ayvansarayî,

hakkında zamanında yazılmış belgeler bulunduğu halde hanı hakkında mevcut değildir. Bu konuda Adana şeriye sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmada da 1637 ve 1638 yıllarına ait siciller mevcut olmadığından bir sonuç elde edilememiştir. Han hakkında XVIII. yüzyıl başlarına ait olan belgelerden fikir sahibi olabiliyoruz.

Han, 1650 yıllarında mamur bir vaziyette bulunuyordu. Ulukışla'dan sonra Çiftehan, Tekirbeli (Ramazan-oğlu yaylağı), Dülek kalesi, Kara isalu, de muhafazasız kalması, orayı eşkiyala-Sarı Işık hanı, Küçük Çakıd menzili geçildikten sonra Çakıd hanı'na geliniyordu[13]. Han'ın ismi, XVII. yüzyılda Bayram Paşa hanı diye bilinmektedir. Ramazan-oğlu yaylağı yâni Tekir-beli'nden sonra-alaturka-10 ile 12 saat mesafede bulunan hanın bir câmi'inin de bulunduğu bu yoldan geçenlerin dikkatini çekmiştir[14]. Evliya Çelebi[15] de bu hanı ziyaret etmiştir. Ona göre çok çoşkun akan Çakıd suyu'na bakan sarp bir yamaçta inşa edilmiş olan han, büyük olup «70 ocak ve haremli» müsait ahıra (ıstabl) sahipti; üstü toprak örtülü kale gibi bir yapı idi. Aradan bir zaman geçtikten sonra hanı inşa ettirenin ismi unutulmaya başlandı. Han, Çakıd suyu'nun hemen yanında bina edildiği için XVIII. yüzyılda Çakıd hanı diye bilinmekte idi. Nitekim yayınladığımız belgeler arasında bulunan 1721, (nu. 1, 2), 1722 (nu. 3), 1723 (nu. 4), 1751 (nu. 5), 1752 (nu. 7) tarihli belgelerde ismi yalnız Çakıd hanı diye zikredilmektedir. Bu belgelerde hanın bânisinin ismi zikredilmemektedir. Yalnız 1752 tarihli (nu. 8) bir belgede hanın Bayram Paşa tarafından yaptırıldığı kaydedilmiştir.

XVIII. yüzyıla ait görebildiğimiz belgelerin hemen tamamı hanın muhtelif tarihlerde yapılan keşif ve temirlerine aittir. 1753 de Çakıd hanı'nın bir başka tamiri gerçekleştirilmiştir. Mustafa Paşa'nın bir vakıf teşebbüsü olan Adana ve Karaman eyaletleri hudutlarında bulunan dört han ve etraflarındaki dükkânlar için bir mütevelli tayin edilmiştir. Bu hanların çalışır durumda olması için hanların içlerine her gün sabaha kalmış ateşleri söndürüp, sofalarını temizleyip zibillerini toplayıp atmak için birer kimse tayin edilmiş idi; bu gibi görevlinin handa iskânı gerekmekte idi; daha sonra bu şahısların haftada bir defa bu tarzda temizlik yapmaları uygun görüldü[16]. Çakıd hanı ile birlikde diğer hanların tamirlerinin bir kaç kademede gerçekleştiği anlaşılmaktadır; diğer hanların tamirleri üzerinde durulurken Çakıd Hanı'nda, özellikle evâsıt-ı Cemaziyü'l-evvel 1167 de Çakıd hanındaki câmi'in tamiri üzerinde durulmuştur[17]. 1779-80 yıllarında hanın mamur durumda olduğu anlaşılıyor[18]. Bu han, XVIII. yüzyıl sonlarında artık yalnız Çakıd hanı olarak biliniyordu[19].

Bayram Paşa hanı hakkında 1235 tarihlerine ait bir belge vardır[20]; «icâ-

---

Bayram Paşa tekkesi demektedir (Hadikatü'l-Cevâmi, İstanbul 1281, I, 58-59). Bu eser, medrese, sebil, çeşme, türbe, hankah ve mescitten müteşekkildir. Bayram Paşa, Bağdad seferinde vefat edince na'şı getirilerek evvelce yaptırdığı türbesine defnedilmiştir. Bayram Paşa'nın İstanbul'daki hayratının son durumu hakkında bk. Tahsin Öz, İstanbul Camileri, Ankara 1962, I., 35. Bayram Paşa, ayrıca İstanbul'daki bazı eserleri tamir ettirmiş veya vakıf tesis etmiştir (Aynı eser, s. 51, not 104, s. 52, not 109).

13) Menâzilü't-tarîk ilâ Beytillahi'l-atîk, Belediye Kütüphânesi, M. Cevdet yazmaları, nu. K/113, yp. 17-18.

14) Menâzilü't-tarîk ilâ Beytillahi'l-atîk, 17-18; Makarıûs (F. Taescher'den naklen levha 15).

15) Yalnız metnin neşrinde Çakıd kelimesi, yanlış olarak, Çanta diye kaydedilmiştir (Seyahâtnâme, III, 40). Evliya Çelebi, handaki Cami'den bahsetmemektedir.

16) Cevdet-Belediye, nu. 7430.

17) MD, 156, s. 104-105.

18) M. Edib, Nehcü'l-menâzil, İstanbul 1232 s. 40. Zikredilen yazar Kozoluk (eserde Kızoluk), Çavuş hanı, Bayram Paşa hanını kaydetmektedir.

19) M. Edib, aynı eser, s. 40.

20) MAD, 18677.

re-i evkâf-ı musakkafât-ı vakf-ı Bayram Paşa» adını taşıyan bir defter halindeki belge, hanı işletmek üzere kiralıyanlara aittir; yalnız defterde Bayram Paşa hanı diye zikredilen hanın nerede olduğu hiç bir sahifesinde yazılmadığından biz de bunun Çakıd'daki ha na ait olduğu hususunda şüphe ediyoruz. Hanın XIX. yüzyıl ortalarında bazı yabancı seyyahlar tarafından zikredilmeyişi uğrak yeri olarak önemini kaybettiği kanaatini uyandırıyor. Arundell[21], Ulukışla'dan sonra Çiftehan (Chaftean), Tekir-beli (Tekire yeline), Chutaschesme (Çifte çeşme) den geçerek Adana'ya gelindiğini ifâde ediyor. Çukurova bölgesine ait kıymetli bir se yahatnâme bırakmış olan Langlois[22] zamanında bazı yer isimleri yerlerini yenilerine terk etmiş olarak ortaya çıkmaktadır: Pozantı-su, Ramazan-oğlu hanı, Pozantı hanı[23], Dülek (Anase) kalesi, Akköprü gibi. Öyle anlaşılıyor ki XIX. yüzyılın başlarında Çakıd hanı'nın bulunduğu yukarı yol güzergâhı terkedilerek aşağı yol takip edilmeye başlanmıştı. Bu sebebledir ki XIX. yüzyılın ilk yarısına ait resmî haberleşme teşkilâtı demek olan menzil teşkilâtında Çakıd hanı menzili yerine başka menzillere terk etmişti[24]. Belki de bunun için genel olarak yabancı seyyahlar, buraya uğramamışlardır.

II. Yayınlanan Belgelerin Mahiyeti

Öyle anlaşılıyorki Bayram Paşa hanı, XVIII. yüzyıl başlarında harab bir durumda bulunuyordu. Bu duruma vakfın biribirini takiben ehil olmayan mütevellilerin ellerine geçmesi de sebeb olmuş olmalıdır[25].

Devlet memleketin emniyet ve asayiş meselelerine eğildiği zaman en önemli iş olarak yol meselesini ele almıştır. Bunun için yol ve emniyet meselesi ile ilgili olarak derbendçilik müessesesinin bazı bölgelerde ıslahı ve yeni bir şekil verilmesine başlandı. Bu kabilden olarak büyük ticaret ve hac yolu üzerinde bulunan harap han ve palangaların tamirine de teşebbüs edildi. Bir kısmı müstahkem hale getirildi. Bunun için Karaman eyaletinde bulunan han ve derbendlerin nizamına Dergâh-ı âlî Kapıcı-başılarından Bahri Mehmed Ağa memur edilmiştir[26]. Karaman eyaletinde bulunan ve Bahri Mehmed Ağa'nın nezâretinde yeniden yapılan ve tamir edilen han ve derbendlerin en önemlileri şunlardır: Arkıd hanı, Murad Paşa köprüsü, Tonuz (Tokuz) hanı, Kadın hanı, Horti hanı, Bardakçı hanı[27]. Bu hanların tamir ve onarımları 1719-1722 yılları arasında yapılmıştır. Adana eyaletinde aynı şekilde yukarıdaki faaliyete parelel olarak Kozoluk, Çifte han, Yanık han ve artık ismi Çakıd diye bilinmekte olan Bayram Paşa hanı'nın tamiri kararlaştırılarak keşifleri yapılmış ve icraata geçilmiştir. Yayınladığımız belgelerin bir kısmı (nu. 1, 2, 3) bu faaliyet devresina aittir. Han ve derbendlerin daimî olarak bakımlı ve işler olması için konar-göçer elemanlardan yararlanmak usulü vardı. Bayram Paşa, hanı inşa ettirdiği zaman bile aynı şekilde defter harici olan Kara Isalu cemaatinden 31 nefer derbendci olmak şartı ile

21) Discoveries in Asia Minor, London 1834, II. 8. 9

22) Voyages dans la Cilicia et dans les Montagnes du Taurus execute pendant les annees 1852-1853, Paris 1861, s. 377-379.

23) Ainsworth, (A Personel Narrative of the Euphrates Expedition, London 1888, I, 152), bu hanın Ramazan-oğlu tarafından yapıldığını ifade ediyor; fakat bu iddia bazıları tarafından kabul edilmemektedir.

24) Dülek menzilinden sonra Adana'ya geliniyordu (Meselâ bk. MAD, 9031, s. 89).

25) Meselâ 17 Zilhicce 1113 tarihlerinde Mehmed mütevelli oldu (İbnü'l-Emin-evkaf, nu. 3423).

26) Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda derbend teşkilâtı, İstanbul 1967, s. 119.

27) Yukarıda zikri geçen hanlar hakkında da mevcut belgeleri toplamış bulunuyoruz. Bunları da sıra ile ileride yayınlayacağımı ümit ediyorum.

han civarına iskân edilmişlerdi[28]. Kara Isalu cemaatinin Tülü Koçlu (?) oymağından olan bu kimselerin aslında 99 kişi olarak, Mâliye tarafından han civarına iskânları hususunda hüküm verilmişti[29]. Zamanla bunlar etrafa dağılarak başka yerlere gitmişler ve hizmetleri de muattal kalmıştı. Hanın bu şekilde muhafazasız kalması, orayı eş de muhafazasız kalması, orayı eşkıyaların, kanun kaçaklarının sığınak haline getirmeleri ile sonuçlanmıştır; meselâ konar-göçer Tekeli oymağı, kethudaları Ahmed, Mustafa, Avan ve Başıbüyük adlı şakiler Çakıd hanı ile Yanık han arasında hacıların ve iş adamlarının yollarını kesmekte idiler[30]. İşte 1722 ve 1723 yıllarına ait olan 1, 2, 3 numaralı belgeler han civarını şen ve âbâdan eylemek maksadı ile Dülek kalesi ve civarında olan başıboş «reâyadan» 72 hânenin iskân ettirilmesine dairdir. Üç numaralı belge, Tarsus sancağında bulunan Nemrun kalesi neferlerinin aileleri ile birlikde Çakıd hanı'na iskân ettirilmelerine dâirdir. Dört numaralı belge, Çakıd hanı vakıf arazisinin hudutlarına aittir; bu hudutnâme Adana beylerbeyi Ali Paşa'nın arz-ı hali üzerine Tarsus kadı nâibi Elhac Mehmed Efendi'nin verdiği hüccet uyarınca tesbit edilmiştir. Kosun kazasının topoğrafyası hakkında ilgi çekici bilgiler bulunan bu hudutnâmeyi bugünkü bilgilerimiz müvâcehesinde sahih olarak tesbit edebilmek mümkün değildir. Beş numaralı belge, Çakıd hanı'nın tamirine aittir. Bu tamir, Halil Ağa'nın mübaşirliği ve Mimar Hasan'ın yaptığı keşife göre yapılacaktı. 1728 yılında vuku bulan bu teşebbüs sonucunda Çakıd, Çiftehan ve Dülek'in tamir keşifleri yapılmıştır. Hanların tamirleri ile birlikte onları birbirlerine bağlayan yolların (kaldırımların) tamirleri de ön görülmüştür. Yayınladığımız beşinci belge, artık ismi Çakıd hanı olmuş olan Bayram Paşa hanı'nın inşaat keşfi, 20 Mayıs 1729 da verilen emirle ve Tarsus kadısı Esseyyid Ali'nin keşif ve müfredatına göre Halil Ağa'nın ve Mimar Hasan'ın mübâşeretleri ile tesbit edilip yazılmıştı; zikredilen yılda Dergâh-ı âlî gediklilerinden Halil Ağa ile Tarsus mütesellimin gediklilerinden Ömer Ağa'nın vasıtaları ile tamir edilmesi ve tamirinin tamamlanması emredilmişti. Zikri geçen Ömer Ağa, Bina Emini tayin edilmiştir. Bu hususta her türlü yardımın yapılmasına dâir, ayrıca Adana kadısı ile Adana âyânına 25 Mayıs 1729 da emir verilmiştir. Çakıd hanı keşfi, 22 Mayıs 1729 tarihini taşımaktadır. Bu keşifte hanın içinde ve dışında 25 er ocak olduğu anlaşılıyor, han müştemilâtı içinde olmak üzere bir câmi, furun, kuyu, anbarlar olduğu anlaşılmaktadır. 3 adet ayak çeşmesi, kuyu ve vezirler için 2 adet özel odanın da bulunduğu hanın üzerinin evvelce olduğu gibi toprak ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. 3564, 5 esedî kuruş olarak tahmin edilmiş olan tamiratın devletin vereceği para ile yapılacağı, ayrıca vilâyet halkı tarafından kereste ve taş temin edileceği ve inşaatta bizzat çalışarak yardımda bulunmaları da ön görülmüştür[31]. 28 Temmuz 1729 da bu tamiratın bir an evvel tamamlanması için Bina Emini Ömer ile birlik içinde çalışmak hususunda Adana kadısına ayrıca emir ve talimat gönderilmiştir[32]. Fakat bu belgelerde ifade edilen tamiratın yapıldığı ve sona erdiği hakkında başka bir belge bulunamamıştır.

Çakıd hanı'nın, XVIII. yüzyıl ortalarında bir tamir daha geçirdiği an-

---

28) Tapu - Kadastro. Kuyûd-ı Kadîme kısmı, nu. 114, s. 126 - 127.

29) Aynı defter, s. 127 a.

30) Adana valisi Mehmed Paşa'nın arzı (Cevdet-Dahiliye, nu. 2026).

31) MAD. nu. 3172 s. 36.

32) Adana sicilleri, Adana müzesi, nu. 9, s. 37.

33) 1752 ve 1756 yıllarında iki defa sadrâzam oldu. Sadâret müddetleri kısadır (Vasıf, Mehâsinül'-âsâr ve hakayıkül-ahbâr, İstanbul 1219, I, 176, 186, 209, 228, 269 v.s.).

laşılmaktadır. 1753 yılında yapılan keşif tahmininde Çakıd hanı ile birlikde cami'inin ve dükkânlarının tamirleri 5000 esedî kuruş olarak tahmin edilmiştir. Çakıd hanı ile birlikde diğer ismi Çavuş hanı olan Kozoluk hanı ve Tekfur yaylağı hanı'nın da tamirleri düşünülmüş ve bu hususta keşif tahminleri de yapılmıştır; bu hanlar zamanla bakımsızlıktan harab olarak birer eşkıya yatağı haline gelmişlerdi; Sadrıâzam ve Serdâr-ı Ekrem Mustafa Paşa bu üç hanı da kendi parasından tamir ettirmeye teşebbüs etmiştir[33] (Belge nu. 7). 1752 de buna teşebbüs etti, 16 Mart 1753 de bu hususta emir verildi. Her üç han da Akköprü ile Adana arasında bulunduğundan bu önemli ticaret ve askerî yolunu kontrol eder mahiyette idiler. Ancak bu belgede, daha evvelki tamirattan yani 1729 da inşaat keşfi olan (Belge nu. 5) tamir teşebbüsünden bahsedilmemiş olması düşündürücüdür. Bu da yukarıda ifade edilen kanaati desteklemektedir. Uzun müddettir tamir olunmadıkların dan bahsedilmektedir. 9 Eylûl 1753 tarihli belgede (nu. 8) 5 adet hanın tamirinden bahsedilmektedir[34], Bu belgede, evvelce Kara İsalu cemaatinden 68 nefer, Melvan cemaatı, 31 nefer Tülü Koçlu cemaatinin Çakıd hanı'nda derbendci oldukları kaydedilmiştir; bu defa Çakıd'a, Ebü'l-hadi cemaatinin iskân edilmesi kararlaştırıldı[35]. Çakıd hanı ile diğer hanlara derbendci suretiyle yerleştirilen ve memur edilen cemaatlerin ve neferlere ait emir 9 Eylûl 1753 de verilmiştir[36].

Han hakkında dolaylı dahi olsa en son belge 1282 tarihine aittir[37]. Bir vakıf tevcih kaydına göre, Kosun kazasına tâbi olan Bayramlı köyündeki câmiin hitabet tevcihi yapılmıştır. Bu devirde artık han kullanılır bir durumda değil iken camiin ayakta kaldığı görülmektedir. Aynı zamanda hanın muhafazası ve şenlendirilmesi için civarına bazı oymakların iskân edildiği malûmdur. Öyle anlaşılıyor ki bunlar bir köy haline gelmişler ve adı da vakıf kaydında geçtiği gibi Bayramlı olmuş olabilir. Bu gün Bayram Paşa hanı civarına gidenlerden öğrenildiğine göre Han'ın temel kalıntıları hâlâ mevcuttur.

1

Kıdvetü'l-ümerâü'l-kirâm Tarsus sancak beği olup Çakıd suyu kenârında han binâsına me'mûr olan Mahmud dâme ızzehu ordu-yı humâyûna mektûb gönderüp birûnî[38] re'aya tâifesinden Halil oğlu Mehemmed ve Gökçe oğlu Mustafa ve Yunus oğlu Osman ve Yunus oğlu Hacı Bekir ve Hızır oğlu Yusuf ve Hüseyin oğlu Hasan ve Veli oğlu Mehemmed ve Veli oğlu Ali ve İlyas oğlu Musa ve Mustafa oğlu İlyas ve Mehemmed oğlu Ali ve Ali oğlu Mehemmed ve Mustafa oğlu İsma'il ve Ahmed oğlu Kara Ali ve Ramazan oğlu Hüsam ve Mustafa oğlu Hüseyin ve Ahmed oğlu Kara Ali ve Ramazan oğlu Hasan ve Mustafa oğlu Ali ve Veli oğlu Receb ve Mahmud oğlu Hüseyin ve Yusuf oğlu Halil ve Ahmed oğlu Abdünnebi ve Veli oğlu Mehemmed nam kimesne, kimesnenün yazulu ra'iyyeti ve ra'iyyeti oğullarından olmayup hâric ez defter olmağla Adana eyâletine tâbi' Çakıd suyu kenarında düstûr-i ekrem müşir-i efhem nizâmu'l-âlem nâzım-ı menâzımu'l-ümem Vezîr-i a'zam ve Serdâr-ı ekrem Bayram Paşa edâmallahu te'alâ iclâlehu'nun binâ eyledüği hanın kurbinde iskân etdirilmek ile derbendci olup bi'l-külliyye mu'af olmak bâbında emr-i şerîf ricâsına arz etmeğin mezkûrun han kurbin de olan köyde sâkin olup ebnâ-i sebile hıdmet

34) Çakıd hanı, Kozoluk hanı, Küçük han, Yanık han, Çifte han.

35) Çakıd ve Kozoluk (Çavuş) hanına ayrıca Melvanlı, Musa Seyyidlü, Kızıl ışıklu, Oyuncu (?) cemaatlarının de iskânı kararlaştırıldı (MAD, 9956, s. 256-257).

36) MAD, nu. 9956, s. 252-253, 256-257; belge 8.

37) 28 Zilhicce 1282. Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2/1, sıra nu. 1092.

eylemeleri içün bi'l-külliyye mu'af olmak üzere defter-i mufassala kendü kalemiyle sebt ve kayd eyliyesin deyu hakire hitâben emr-i şerîf vârid olmağın vech-i meşrûh üzere sebt ve kayd olundu, tahriren fi evâsıt-ı Zilka'det-i şerîfe sene 1047.

Bende el-hakir Hasan et tevki'î be ordu-yı humayun.

Tapu - Kadastro Arşivi, nu. 114, s. 126a.)

2

Taife-i mezburenin evlâdından olup müslümanlardan 68 nefer ki, maliye tarafından verilen defter mucibince Adana cânibinde vâkî olan tarîk-i huccâc ve ebnâ-ı sebîl üzerinde Çakıd nam mahal memerr-i nâs olup mahuf ve muhatara olmağla daima haramzâdelerin şirretinden ve şiddeti-i şitâdan niçe kimesneler zâyi' ve telef olup mahall-i mezbûrda bir han binâsı lâzım olmağın Düstûr-ı ekrem müşîr-i efhem nizâmu'l-âlem bi'l-fazl Vezîr-ı a'zam ve serdâr-ı ekrem olan Bayram Paşa edâmallahu te'âlâ iclâlehu kendü malından bir han bina etdürüp etrâf ve cevânibini ve sa'bü'l-mürur olan yerlerin hıfz u hırâsetde ve ebnâ-ı sebili himâyet ve siyânet edüp akça ile meunet[39] ve levâzımı bulmağ içün bir mikdar re'âyâ ve derbendci olmak iktiza etmekle Adana sancağında vâki' Kara İsalu'dan cema'at-i Melvan'dan zikr olunan 68 nefer ve Tarsus sancağında Kosun nahiyesirde cema'at-i Tülükoçlu'dan 31 nefer re'aya ki iki cema'atdan 99 nefer olur maliye tarafından mu'afiyetlerine verilen hükm-i şerîf mucibince mezburlar kalkup han-ı mezkûr civarında temekkün edüp tarîk-i mezbûru hıfz u hırâsetde ve ebnâ-i sebili himâyet ve siyânet edüp derbendci olalar sipahilerine rusûmların verüp mu'afiyet üzere defter-i muafassal'da mahalline kendi kalemünle tashih edesün deyü bu hakire hitaben emr-i şerîf vârid olmağın ber mucib-i emr-i âlî vech-i meşrûh üzere kayd ve tashîh edesin fî evâsıt-ı şehr-i cemaziyü'l-ahir sene 1947

el-hakir Hasan et-tevki'î ordu-yı humayun
(Tapu - Kadastro arşivi, nu. 114, s. 127 a)

3

Beray-ı defter-i re'aya-yı mezkûrîn an sâkinân-ı kal'e-i mezbûr der kaza-i Kosun der livâ'e-i mezbûr der kaza-i mezbûr bilâ sâhib bud ve kal'e-i Dülek ve kurahâ ihrâc-ı karye-i kurb-ı Han-ı Çakıd nakl-ı îva ve iskân ve derbendci kayd şüde fermûde an tekâlif-i avârız ve nüzül ve vâli ve tekâlif-i sâire mu'af ve müsellem şüde fermude ber mûcib-i defter-i müfredat ve telhîs ve fermân-ı âlî fî 6 C. âhır sene 1134 ve bâ ferman-ı şerîf yekûn neferen 72

Nefs-i Adana'ya 8 sa'at karîb mahalde vâki' Çakıd hanı demekle ma'rûf han tarîk-ı cadde ve hüccâc-ı müslimîn ve sâir ibadullahın nüzül edeceği menzil olup mahall-i mezbûrede ancak bir han olup ma'ada şenliği olmamağla mürûr ve ubûr eden ibadullah mutazarrır olup ve emniyet dahi olmayup eyyâm-ı şitâ da zahîre dahi bulunmayup zahmet ve meşakkat çekilmekle bir mikdâr re'âyâ iskân etdirildiği sûretde şen ve âbâdân olup ve mürûr ve ubûr eden ibadullahın refah-ı hâl ile nüzulüne bâis olacağın vukufu olanlar haber verüp ve mu'ayene ve müşâhede ve ziyâde lüzumu olan mahallerden derbend mahal olmağla işbu deftere tahrîr olunan 72 hane re'aya Tarsus sancağında Kosun kazasında vaki' Dülek kal'esinde ve civarında olan kuralarda sâkin ve başıboş re'ayadan olup kat'a ol mahalde iktizası olmayup ve mürûr ve ubûr eden ibadullah hidmetinde dahi olmamalariyle yerlerinden kaldırulup han-ı mezbûr yanına îva ve iskân ve derbendci kayd ve cemî' tekâlifden mu'af olmak üzere kayd olunduğu sûretde ma'mûr ve âbâdân olacağı zâhir ve âşikâr olmağla zikr olunan 72 hane re'aya alâ eyyi-

hâlin oldukları mahallerden kaldırulup evleri ve devvâb ve mevâşileriyle mahall-i mezbûra iskân ve evler binâ ve zer'u hars ve han-ı merkuma iskân etdirülüp derbendci kayd ve bu mukabelede avarız ve nüzül ve vâli teklifi ve sâir ehl-i örf tarafından bir akça ve bir habbe taleb olunmayup avarız ve nüzül ve cemî' tekâlifden mu'af ve müsellem olmak üzere han-ı mezbûr yanına îva ve iskân ve evler binâ ve zıra'at ve hırâsete iştigal eylemeleri üzere derbendci kayd ve bir an evvel iskân ve hâricden kimesne bunlara sâhip çıkmayup ve kimesneye benim re'ayamdır deyu illet ve bahane etdirülmeyüp alâ eyyi hâlin nakl ve iskân etdirilmesi için emr-i şerîf ve sûret verilmek telhîs olundukda telhîsi mûcebince emr-i şerîf ve sûret verilmek bâbında fermân-ı âlî sâdır olmağın Adana beğlerbeğisine ve Adana ve Tarsus kadılarına hitâben emr-i şerîf ve sûret dahi verilmişdür, fî 10 C. âhır sene 1134.

(MAD, nu. 9956 sı, 102)

4

Beray-ı tavattun kerden-i 72 nefer re'aya ki piş ez în bâ emr-i şerîf-i âlîşan der han-ı Çakıd iskân şüde ve hâlâ re'aya'yı mezbûr tekavül (?) ve aynihi kerde ve iskân şüde fermude dersene 1135 bâ telhîs-i fermân-ı âlî emir dâde fî 14 Muharrem sene 1135 ve bâ fermân-ı şerîf.

Adana'ya sekiz sa'at mahalde vâki' Çakıd hanı tarîk-ı cadde ve hüccâc-ı müslimîn ve sâir ibâdullahın nüzül edeceği menzil olup ancak bir cânibden gayri şenliği olmamağla mürûr ve ubûr eden ibâdullaha mutazarrır ve emniyet olmaduğundan başka eyyâm-ı şitâda zehâir dahi bulunmayup zahmet ve meşakkat çekilmekle ibadullahın zeman-ı halleri için Tarsus sancağında vâki' Kosun kazasında Dülek kal'esi ve civârında olan kurada başıboş re'ayadan 72 hane re'aya yerlerinden kaldırulup ve cemî' tekâlifden mu'af olmaları şartile han-ı mezbûra nakl ve iskân olunmaları için bundan akdem emr-i şerîfim verilmişdi. Lâkin re'ayayı mezbûr fermân olunan mahal le nakl u iskân olunmamaları için ba'zı bîhude özür ve illeti vesile ittihaz ile mahzar peydâ ve Tarsus kadısı voyvodası Der-sa'âdetime arz etmeleriyle arzları ve gerek mahzar-ı hilâf olmağın hâlâ re'aya-yı mezbûrların oldukları mahalde iktizası olmamağla bundan akdem han-ı mezbûra nakl u iskânı fermânım olan başıboş re'aya olmağla zikr olunan Çakıd hanı derbend olduğundan gayri hüccâc-ı müsümin ve sâir mürûr ve ubûr eden ibadullahın tarîki olup bi eyyi hâlin iskân etdirilmeleri muktezi ve emr-i sevab olmağın kat'a bir dürlü özür ve illetleri isga olunmayup mukaddemâ sudûr bulan emr-i celîlü'ş-şânım ile gönderilen defterde tahrîr olunan 72 nefer re'aya-yı alâ eyyi hâlin oldukları mahalden kaldırup Çakıd hanı derbendine îva ve iskân ve evler binâ ve zer'ü harsa iştigal eylemeleri üzere cümlesine gereği gibi tenbîh ve te'kîd olunup bîhude özür ve illetleri isga eylemeyüp fermânım olduğu üzere alâ eyyi hâlin han-ı mezbûra nakl u iskân etdirilmek bâbında Adana beğlerbeğisine hitâben emr-i şerîf verilmişdür, fî 14 Muharrem sene 1135,

Re'aya-yı mezkûrun mahall-i mezbûra nakl u iskânı için Adana Valisi Ali dâme me'aliyehu arz etmekle mukaddemâ verilen emr-i şerîf mucebince Tarsus sancağında Kosun kazasında Dülek kal'esi ve civarında olan kurada sâkin başıboş re'ayadan 72 hane re'aya bulundukları yerlerden kaldırulup Çakıd hanı derbendine îva ve iskân olunmaksız mahall-i mezbûra nakl ve han-ı mezbur derbendine îva ve iskân ve evler binâ ve zer ü herse iştigal eylemeleri için mufassal ve meşrûh bu def'a dahi emr-i şerîf verilmüşdür, fî selb-i Zilka'de sene 1135,

(MAD, nu. 9956, s. 103)

5

Beray-ı îva ve iskân-ı güdegân neferât-ı kal'e-i Nemrun

Adana eyâletinde Tarsus sancağında Kosun kazasında vâki' Çakıd hanı esnâ-yı tarîkde hüccâc-ı müslümîn ve sâir ebnâ-ı sebîlin rehgûzarlarında vâki olup pîş-u olan menziller mesâfe-i ba'ise de vâki' olduğundan nüzül eden ayende ve revendeye zâdu zahire getürür kura re'ayası olmayup gerek hüccâc-ı müslimîn ve gerek müsafirîn zarûret ve muzayaka çekmeleriyle Tarsus sancağında vâki' Nemrun kal'esi demekle ma'rûf kal'enin yüzden mütecâviz neferâtı olup kimesneye mutaba'atları olmaduğundan gayri emr-i muhafaza da âdemleri dahi olmamağla neferât-ı mezkûre ehl ü ıyalleriyle ve dahi etrâfda olan başıboş kimesneler hân-ı mezkûre nakl ve îva ve iskân etdirildiği sûretde mahall-ı mezbûrun imârına ve gerek mürûr ve ubûr edenlerin ve hüccâc-ı müsliminin def'-i zarûret ile emniyet ve istirahatlerine bâ'is olması bundan mukaddem Dersâ'adetime arz ve mahall-i mezbûrun imarı ve mürur ve ubûr eden ebnâ-ı sebilin ve hüccâc-ı müsliminin rahat ve emniyetleriyçün mâru'z-zikr Nemrun kal'esinin neferatı ehl ü ıyalleriyle zikr olunan Çakıd hanın gelüp müceddeden hane binâ ve hıfz u hırâset ve zıra'at ve hırâsete iştigal eyleyüp ve mahall-i mezbûrdan mürûr ve ubûr eden hüccâc-ı müslimîn ve sâir müsâfirîn tarîkinde vâki' menâzile emnen ve sâlimen ulaşdurup gezend ve mazarrat-ı eşkıyâdan muhafaza etmek ve bu hıdmetleri mukabelesinde üzerlerinde olan gerek tîmarlarına mutasarrıf olmak şartiyle Adana beğlerbeğisi ma'rifetiyle neferât-ı mezkûre bi'lcümle ehl ü iyâlleriyle oldukları mahalden kaldırulup han-ı mezkûre îva ve iskân ve her birine münâsib olduğu vech üzere yerler gösterilüp tavtîn ve gereği gibi nizamı verildikden sonra han-ı mezkûra iskân olunan neferâtın defter-i hakanî den tîmarları kaydlarına şerh verilmek içün ale'l-esâmi defterleri irsâl olunmak üzere emr-i şerîf verilmeğin ve sadır olan emr-i âlîşanım mucebince kal'e-i mezkûre neferâtı han-ı mezkûra nüzul ve iskân olunmağa ita'at sûretiyle istimhâl ve müsa'ade olundukda taraf-ı şirrete sülûk ve Âstâne'ye varup arz-ı hal ve ancak Dülek kurbinde olan re'ayanın iskânları içün verilen fermân-ı şerîf derkenâr etdirmeleriyle bizler iskâna dâhil değillerüz deyu yedlerine bir tarîk ile emr alup geldüklerinde sirâyeten Dülek civarında olan re'aya dahi iskâna rağbet eylememeleriyle adem-i ita'atlarından naşi Çakıd hanı olan harab ve imarı mümkin olmamağla mukaddemâ sâdır olan emr-i âlî mucebince kal'e-i mezbûre neferâtı tîmarlarıyle Çakıd Han'a iskân ve yahud bundan sonra dahi itâ'at etmezler ise ma'rifet-i şer'le tîmarları tahrîr ve hâsılları mâl-ı mukata'a ya zam ve kendüleri üzerlerine edâsı lâzım gelen hâne-i avarızların vermek şartiyle kal'eden ihrac ve Tarsus arazisinde bir münasib mahalde karye şenlendürüp zıra'at ve hırâset etdirmek içün emr-i âlî ricâsına mîr-i mîrân-ı mumâileyh Ali Paşa ve Tarsus nâibi arz ve ahalisi mahzar etmeleriyle mukaddemâ verilen emr-i âlî mucebince zikr olunan Nemrun kal'esi neferâtı Adana beğlerbeğisi Ali Paşa ma'rifeti ile alâ eyyi hâlin Çakıd Hanı'na nakl ve îva ve iskân etdirülüp bundan sonra yine şirrete sâlik ve takayyud ederler ise mutasarrıf oldukları tîmarları üzerlerinden ref, ve havass-ı humâyûna tashîh ve mâl-ı mukata'aya zam ve ilhak olunmak içün arz olunmak üzere emr-i şerîf tahrîri telhîs olundukda mucebince amel olunmak fermân-ı âlişanım sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf verilmişdür, fî 27 Şevvâl sene 1136,

(MAD, nu. 9956, s. 104)

6

Beray-ı kat'-ı hudûd-ı arazi-i vakf-ı şerîf-ı Han Çakıd der kaza-ı Kosun an kaza-i Tarsus ki ref'-i bera'a, ve hu-

dûd eş kat' şüde ber mucib-i hüccet-i şeriyye-i Mevlâna Elhac Mehmed Nâib-i kadı-i Tarsus fî 11 Şevvâl sene 1136 ve arz-ı hâl-i Ali Paşa Mîr-i mîrân-ı Adana ve Fermân-ı âlî ve bâ fermân-ı şerîf mahalleş kayd ve sureteş dâde fermûde,

Medine-i Tarsus kazalarından Kosun kazasında vâki' Çakıd hanı demekle ma'rûf nam mevzi'e varılup mezkûrü'l-esâmi olan müslimîn huzûrlarında akd-i meclis-i şer'-i şerîf olunup hâlâ Adana eyâletine mutasarrıf olan Ali Paşa tarafından Arabgirli Mehemmed Ağa'nın vekâleti ile paşa-yı müşarunileyhin Çakıd Hanı vakf-i şerîfinün toprağı berât-ı şerîf-i âlişân ve suret-i defter ile uhde ve iltizamında olup hâlâ zabt ve tasarrufunda olan vakıf toprağının hudûd ve sınuru vukuf-ı tammı olan misinn ve ihtiyar ve müstakim bi_ garez kimesnelerden sual olunup keşf ve tahrîr olunmasın istid'a etdikde karye-i sofuludan Molla Hamza Efendi b. Veli ve Zeynel Efendi b. Ali ve Küçük Halil Efendi b. Allahverdi ve karye-i Kara İsalu sâkinlerinden Halil Efendi b. İbrahim Efendi ve Çolak Mehemmed b. Veli ve karye-i Melvanlı'dan Hüseyin Ağa b. Abdülgani ve Perçem zâde Musa Ağa ve Bayramlı oğlu Elhac Ali ve karye-i Tulikoçlu sâkinlerinden Osman b. Halil ve Hasan b. Mahmud ve sâirleri cem'-i kesîr ile vakf-ı mezburun toprağı hudud ve sınuru poyrazdan tarafı Tulikoç (?) karyesinden gelen değirmen suyundan Hasan Efendi değirmanına müntehi olmak ve andan Mezarlı gedüğü'ne müntehi olmak ve garb tarafı mezarlıkdan At (?) taşına müntehi olur ve andan dahi Demirci pınarı'na müntehi olur ve andan Mezarlı gedüğü'ne müntehi olur ve andan At yaylası'na müntehi olur ve Oğlan buyurduğu'na müntehi olur ve andan Sakızlı burnuna müntehi olur ve andan Ürgüblü kaşı'na müntehi olur ve kıble tarafı Ürkütlü'den Yunmak Kapusu'na müntehi olup ve andan Çakıd nam mevzi'de cereyan eden nehr-i kebîre ve nehr-i kebîrden Keserli kal'esi üstünden gelen suya müntehi olup iş bu hudûdân-ı mahdûdân ile mezkûr olan arazi vakf-ı şerîf toprağıdur. Eba an ceddin istima'ımız ve hâlâ kendilerimüzün dahi ma'lûmlarumuz olan vakf-ı şerîf toprağı bu toprağdur ahardan bir ferdin tarafından ze'amet ve yahud tîmar toprağıdur deyu bu ana gelinceye değin bir kimesne tarafından zabt ve müdahele oluna gelmiş değildür bizler bu husûsa bu vech üzer şâhidlerüz ve şehâdet dahi ederüz deyu her birleri alâ tarîkı'l-ihbâr edâ-yı şehâdet eyledüklerini Tarsus kadısı nâibi Mevlâna Elhac Mehemmed Efendi imzasiyle mümzâ hüccet-i şer'iyye vermekde vakf-ı mezbûr arazisi hudûd ve sınûru içün Tarsus kadısının nâibi Elhac Mehemmed Efendi'nin hatmile mahtûm hüccet-i şer'iyyesi mahalline kayd olunup sûret-i defterin verilmek içün Adana beğlerbeğisi Ali Paşa arz-ı hâl ve inâyet rica eyledükde hüccet-i şer'iyye Baş muhasebe'ye kayd ve sûret verilmek bâbında fermân-ı âlî sâdır olmağın mucebince Baş muhasebe'ye kayd olunup sûret verilmişdür, fî 27 Safer sene 1137.

Dergâh-ı âlî gedüklülerinden Binâ emini Silâhdar Halil Ağa iş bu keşf hüccetin aynı sûretini i'tâ olunmak ricasına arz-ı hâl etmeğin mucebince sûret verilmek bâbında fermân-ı şerîf sâdır olmağın ayniyle sûret verilmüşdür, fî 19 Zilka'de sene 1142,

Mukaddemâ taraf-ı şer'den verilen hüccet-i şer'iyye ye mugayır vakf-ı mezbûrun mümtaz ve mu'ayyen olan hudûd ve sınuru dâhilinde olan araziye müdahale olduğu vâki' ise men' ve def' olunmak içün bâ telhîs ve fermân-ı âlî mufassal emr-i şerîf verilüp ahkâma kayd olundu, fî 2 Şa'ban sene 1145.

Han-ı mezbûrun mümtaz ve mu'ayyen arazisine Tarsus alay beğisi

Ahmed ve şehir kethüdası oğlu Hasan müdâhale etmekle mukaddemâ verilen emr-i âlîşan derkâr olundukda derkenârı mucebince bâ telhîs ve fermân-ı âlî emr verilüp ahkâma kayd olundu, fî 9 Zilka'de sene 165.

(MAD, nu. 9956, s. 105)

7

Beray-ı ta'mîr ve termîm Han-ı Çakıd ve râh-ı âb der tarîk-i hüccâc-ı müslimîn ki bâ mürûr-ı eyyam müşrif-i harâb ve ta'mireş muktezi bude ve piş ez in be mübâşeret-i Halil Ağa ve Mi'mar Hasan keşf ve tahrîr şüde kerden ve hâlâ be ma'rifet-i Ömer Ağa an gediklüyân mütesellim-i Tarsus ve be nezârek-i Mubâşir Halil Ağa an gedüklüyân-ı dergâh-ı âlî ta'mîr ve termîm ve tekmîl şüde fermûde der sene 1141 ber mûcib-i müfredat-i keşf Mevlânâ Esseyid Ali Kadi-i Tarsus ve telhîs ve fermân-ı âlî fî 22 Zilka'de sene 1141.

Çakıd ve Dülek ve Çifte hanlar ile esnâ-yı tarîkde vâki ba'zı cesrler ve kaldırımların ta'mirine dergâh-ı âlî gedüklülerinden Tarsus müteselimi Ömer me'mûr kılınup lâkin ebniye-i merkumenin bir gün akdem itmamı i'anete mevkûf ve muhtaç olduğu bedihi olmağla Bina emini mumâileyh Ömer zîde mecdehu ile ittihad ve iktiza eden levâzımat binada ve sâir husûslarda kazaların ahalilerine bedenen i'anet etdürüp bir gün akdem tekmîline cümlenüz dikkat ve ihtimam ve ta'vîk ve te'hirine sebeb olacak harekâta cesâretden ihtirâz eyliyesüz deyu Adana kadısına ve Adana da Perçem oğlu zîde kadrehu ya ve a'yân-ı vilâyete hitâben emr-i serif verilmişdür. fi. 27 Zilka'de sene 1141.

Beray-ı ta'mirât-ı Han-ı Çakıd

	arzen	bi-hesab-ı tulen	terbi	fi	akçe
Han-ı merkumun üzerinin mahlût toprak sakfı kireçli	50	30	1500	40	60000
Han derununda sekiler, mahlût	52	2,5	429	20	8580
Han-ı merkumun derununda kârgir ocaklar, mahlût	aded : 25		140	40	5600
Bu mahalde iki aded vüzerâ odasının divarları ve pencere ve kapuları ve ocakları	20	8	160	60	9600
Üzerinin toprak sakfı müceddeden	8	8	64	80	5120
Bu mahalde oda-i merkum ittisalinde sakaf, müceddeden	8	8	64	80	5120
Bu mahalde kârgir taş duvar, mahlût	25	1	kadden 6 150	40	6000
Bu mahalde kârgir toprak sakaf	50	30	1500	40	60000
Bu mahalde mahlût sekiler	30	22	1,5 112	20	2240
Ocaklar mahlût kârgir	aded : 25		140	40	5600
Han-ı merkumun tasrasında mahlût kârgir divar	20	1	8 160	40	6400
Bu mahalde vüzerâ odalarında sakaf, kiremitli	9	8	72	80	5760
Tahta döseme	8	8	64	40	2560
Kapu ve pencere ve ocaklar			25	40	1000
Ayak çeşmeleri	aded : 3		27	60	1620
Kuyu üzerinde sundurma	4	2	8	150	1200
Bu mahalde iki aded oda sakfı	21	8	168	80	13440
Bu mahalde şa'ir ve saman anbarı üzerinde sakaf	15	8	120	80	9600

Bu mahalde mücceddeden çamur taş duvar	20	1	3	60	60	3600
Han-ı merkum dâhilinde furun döşemesi (nân-ı aziz)	3,5	3,5		12	40	480
Üzerinin tolos kubbesi	5	4		20	80	1600
Furun-ı merkumun ön kemeri				4,5	80	360
Bu mahalde câmi'-i şerîf üzerinin toprak sakaf	23	23		529	80	42320
Pencere ve kapu	aded : 6			20	150	3000
câmi'i şerîf derûnunda sıva	150	8		1200	3	3600
Minber etrafına tırabuzan				15	40	600
Lökün düz kenar ve kurgun ber-vech-i tahmîn						
Mutahhar lâğım				220	20	4400
Kaldırım mücceddeden	2000		3	6000	9	54000
Mücceddeden iki aded ıskara	20	4	5	400	80	32000
Mücededen tolos	15		5	60	120	7200
Kalup	12		5	60	20	1200
Mücceddeden ayak kârgir	aded : 4			36	80	2880
Köprü-i merkumun üzerinin döşemesi	20		12	240	40	13600
Ber mûceb-i keşf-i defter yekûn						427580

Guruş-ı esedî 3564,5
ber mûceb-i telhîs ve fermân-ı âlî guruş-ı esedî 919,5

Tezkire dâde fî 25 Zilka'de sene 1141.

Cânib-i mîrîden verilecek akçadan mâada kusuru ahâli-i vilâyet taraflarından kereste ve taş tedârikine ve ebniye hıdmetine bedenen i'anet olunup bu bahane ile fıkaradan bir akça ve bir habbe taleb olunmamak üzere yazılan emr-i şerîfde tasrîh olunmağla şerh verildi.

(MAD, 3172, s. 32)

mir eş muktezi bude ve piş ez in be mubâşeret-i Halil Ağa ve Mi'mar Hasan keşf ve tahrr şüde bude ve hâlâ be ma'rifet-i Ömer Ağa an gedüklüyân-ı dergâh-ı âlî mütesellim-i Tarsus ve be nezâret-i Mubâşir Halil Ağa an gedüklüyân-ı dergâh-ı âlî ta'mîr ve termîm ve tekmîl şüde fermûde der sene 1141 ber mûceb-i defteri-i müfredat-ı keşf Mevlâna Esseyid Ali Kadı-i Tarsus ve telhîs ve fermân-ı âlî fî 22 Zilka'de sene 1141.

8

Berây-ı ta'mîrat-ı Han-ı Dülek der tarîk-ı hüccac-ı müslimîn

Berây-ı ta'mîr ve termîm-i Han-ı Dülek der tarîk-i hüccâc-ı müslümîn kı bâ mürûr-ı eyyâm müşrif-i harâb ta'-

	tulen	arzen kadden	terbi	fî	akça
Han merkumun üzerinin tahta sakfı	40	35	1400	60	84000
Taban ve göğüsleme ve kirişleme için taban, çam	aded : 60			120	7200
Bu mahalde etraf kârgir taş duvar	120	1,5	4 504	60	30240
Duvar-ı merkum üzerine taban-ı çam	aded : 20			120	2400
Bu mahalde mahlût ocak	aded : 30		240	40	9600
Han-ı merkum kapusu					

İki tarafında müceddeden kârgir duvar	6	1,5	4	36	60	2160
Müceddeden han kapusu	3,5		3	10,5	120	1260
Han-ı merhum derûnunda mahlût sekiler	120	2	1,5	360	20	7200
Yekûn						144060
					guruş-ı esedî	1201,5

Beray-ı ta'mirât-ı Han-ı Dülek der tarik-i hüccac-ı müslimin

					tahta çar puşide	
Kâgir han-ı merkumun tonos kemeri üzerine müceddeden tahta çar puşide	110	12	1320	60		79200
Kemer-i merkum üzerine resim ve sıva	55	12	660	60		39600
Yonma yüzlü taş duvar	20	4	1 80	80		6400
Bu mahalde müceddeden taş kemer			15	120		1800
Kemer-i merkumelerinin ayakları müceddeden yonma yüzlü taş			20	180		3600
Bu mahalde kemer-i merkunun derunlarında müceddeden kârgir kemer	aded : 8		96	(beher zirai 12) 180		17280
Han-ı merkume müceddeden kebir kuyu	aded : 1		10,5	120		1260
Han-ı merkumun taşrasında iki tarafa duvarları yonma yüzlü kârgir.	20	8 1,5	240	80		19200
Han-ı merkum derununda müceddeden sekiler	70	1,5 2	210	50		10500
Han-ı merkum derununda iki taraf duvarları kârgir mahlût	110	1,5 1,5	825	40		33000
Han-ı merkumun iki tarafında kârgir kalkan duvar	40	6 1,5	360	80		28800
Bu mahalde müceddeden kârgir ocak	aded : 8	fi beher	120	120		7680
Yekûn						248320
					Guruş-ı esedî	2045,5

Cem'an yekûn 392280 = bi hesab-ı guruş-ı esedî 3245,5
Ber mucib-i telhîs ve fermân-ı âlî guruş-ı esedî 838,5
Tezkire dâde fî 24 Zilkade sene 1141 (MAD. nu. 3172, s. 36)

9

Berây-ı bina ve ta'mîrât-ı hanân-ı mezkûrin der mâbeyn-i Adana ve Akköprü ki piş ez in müşrif-i harâb ve münhedim ve der derûn-ı [illegible] asayiş münselib ve mün'adim ve etrâf u enha eş (?) meva-yı eşkıya-yı lüsûs bude ve hâlâ berây-ı vesile-i husûl-ı emniyet ve sebeb-i itminan ebnâ-ı sebil ve hâliyâ Sadr-ı a'zam ve serdâr-ı ekre mVezîr Mustafa Paşa mesârif-i mezbûre ra an âsâr-ı hayriye an hazîne-i müşarunileyh dâden ve be ma'rifet-i Fazlullah Efendi an müderrisîn ve a'yân-ı Adana emin-i bina bâ ir kadar meblağ mesarifeş binâ ve ta'mîr ve tecdîd ve tekmîl ve ba'det't- tekmîl keşf ve deftereş be Astâne-i sa'âdet irsâl şüde fermûde el-vâkı' der sene 1166 ber mûcib-i telhîs ve fermân-ı âlî fî 8 C. evvel sene 1166 bâ müsvedde-i yazıcı emr dâde 12 C. evvel sene 1166.

(MAD. nu. 3172, s. 36)

Beray-ı mesârif-i bina ve ta'mirât-ı Han Cakıd ma' câmi'-i serif ve dekâkin Guruş - ı esedî 5000

Beray-ı mesârif-i bina ve ta'mirat-ı Han-ı Koz Oluk nâm-ı diğer Çavuş ma' dekâkin Guruş - ı esedî 3000

Beray-ı mesârif-i bina ve inşâ-ı Han-ı Tekfur yaylağı ma' dekâkin Guruş - ı esedî 5000

Beray-ı mesârif-i binâ ve inşâ-ı Han-ı Yanık ve dekâkin Guruş-ı esedî : 2000

Yekûn guruş-ı esedî 15000
an cânib-i hazret-i Vezîri a'zam ve ser-serdâr-ı ekrem Mustafa Paşa-zâde

Adana ile Akköprü beyninde vâki' Çakıd Hanı ve Kozoluk nâm-ı diğer Çavuş Hanı ve Tekfur yaylağı Hanı ve Yanık Han Anadolu'nun orta kolunun memerr-i caddesinde olup hüccâc-ı müslimîin ve sâir ebnâ-i sebilin nüzulgâhları olduğuna binaen asayiş-i ibadullah içün ale'd-devâm ma'mur olunmaları muktezi iken müddet-i medîde ta'mîr olunmaduklarından müşrif-i harâb ve haytan ve sukufu dahi bu esnâda münhedim ve derunlarında asayiş imkânı külliyen münselib ve münadim olmağla ol havâlinin âsâr-ı umrandan tehi bulunması takribiyle etrâf u enhâları mevâ-yı eşkıyâ-yı lüsûs olup hüccâc-ı müslimîin ve ebnâ-ı sebîlin mutazarrır olmakdan hâli olmaduklarını ba'zı eshâb-ı vukuf haber vermeleriyle ol havaliye vesile-i husûl-i emniyet ve ebnâ-i sebile sebeb-i itminan ve istirahat olmak içün ke'l-evvel i'mar olunmalarına irâde-i aliyye-i mülûkâneme ta'alluk etmeğin havâli-i merkumenin keyfiyâtına vukuf ve şu'uru olanlardan Astânc-i sa'âdet'imde mevcûd bulunan ehl-i vukuf kimesnelerden istiknah ve istiksa ve kemiyet-i mesarif ta'mîr ve tecdîdleri ve kezâlik medâr-ı cihet devâm-ı imarı istihbar ve istinbâ olundukda Çakıd nam mahalde müteveffâ Bayram Paşa'nın binâ eylediği han ve câmi'-i şerîf ve dekâkin 5000 ve Kozoluk hanı ile dükkânları 3000 guruşdan sekiz bin guruş mesârif ile ta'mîr ve tecdîd ve müceddeden binâya muhtaç olan Tekfur yaylağı Hanı ma' Hekâkin 5000 kuruş ve yine müceddeden muhtac-ı binâ olan Yanık Hanı ve dekâkini dahi 2000 guruş masraf ile tesis ve teşyîdleri melhûz olup mecma' dekâkin 5000 guruş ve yine müceddmesârif ile vücud pezîr olmaları memûl idüğünü ve zikr olunan Çakıd Hanı ba'de't-ta'mîr muhafazasiyçün kurb ve civarında olan Ebu'l-Hadî cema'ati derbendcilik vechile iskân olunması emr-i sevâb olduğunu ve sâlifü-l-beyân Çakıd ve Kozoluk hanlarının mu'afiyet üzere kadîmi derbendcileri olup mu'afiyet-i kadîmelerini ibka tekrîr ve şurûtuna daimen ri'ayet olunmak üzere muhafazalarına hadd-ı kifâyede olduklarından ke'l-evvel me'mûr kılındıkları sûretde nısf mertebesi Adana'da sâkin olmalariyle ta'mîrlerine şuru' olundukda mahall-i me'mûrlarına nakl ve iskânlariyçün emr-i âlîşânım sudûruna muhtaç olduğunu ve Tekfur yaylağı hanı'nın dahi kadîmi derbendciyân ve muhafazaciyânı civarında olan Şeyhli karyesi ahalisi ile Dülek kal'esinin mustahfızan neferâtı oldukları ve Yanık han civarında vâki' kal'esinin eser-i binâsı olmaduğundan mustahfızkânın dahi hıdmetlerinin lüzumu olmamağın îmarına medr olmak içün ebnâ-i sebile yem ve yiyecek ve sâir malzemeyi akça ile furuht etmek üzere mâru'z-zikr mustahfızân neferâtı han-ı mezbûra iskân olunmaları münasib olduğunu[40] takrir etmeleriyle mâru'z-zikr cemâ'atlar ve karyeler ve kal'eler ahalilerinin mahall-i me'mûrlarına ircâ' ve iskân etdirilmeleriyçün diğer evâmir-i aliyyem isdâr ve irsâl kılınmağla ancak binâ ve tamîrleri husûsuna taraf-ı devlet-i aliyyemden mu'temed ve müstakim ve kârgüzâr bir kimesnenin hasseten me'mûr kılınmasından lâbüd olup ve sen ki mumâileyh Fazlullah zîde ilmehu'sun ol havâlinin keyfiyâtına gereği gibi vukuf ve şu'ûrun olup her veçhile senden sadakat ve istikamet ile hıdemât-ı meşkûre zuhûru me'mûl ve muntaz olmakdan naşı sâbıku'l-beyân hanlar ve dekâkinin binâ ve ta'mîrleriyçün iktizâ eden meblâğ-ı mezbur 15000 guruş hâliya bir vefk-efzâ-yı sadaret-i uzmâ ve ziynet-bahşa-yı mesned-i vâlâ-yı vekâlet-i kübrâ olan düstûr-ı ekrem müşir-i mufahham nizâmu'l-âlem nâzım-ı muntazamü'l-ümem Vezîr-i a'zam-ı sütûde şiyem Mustafa Paşa edâmallahu te'alâ iclâlehu bi'l-izzi ve't-temkin iktidarı-

40) Tekfur yaylağı hanı muhafazasına tayin edilmiş olan Külek kalesi ile Yanık han muhafızları için 12 cemaziyülevvel 1166 tarihli bir emir verilmiştir (MAD. nu. 9956, s. 255, 256).

nın âsâr-ı hayriyesinden olmak üzere tarafından temâmen sana teslîm olunup bu husûsa hassaten mubâşir nasb ve ta'yîn olunmuşsundur. İmdi iş bu emr-i şerîf-i âlişânım ile ol tarafa vusûlünde mâru'z-zikr hanlar ve dekâkinin binâ ve ta'mîrlerine iktiza eden ba'zı levâzımın tedârük ve tehniyesine şurû' ve mübâşeret ve mesârifin kemâl-i dikkat ve taharri ve bîhûde mahallere telef ve serkden himâyet ve siyânet ederek nevrûz-ı fîruzdan sonra binâ ta'mîrlerine mubâderet ve bir gün evvel kemâl-i metânet ve resânet verdirerek bir mahalle nâkıs olmamak ve ilâ maşallahu te'âlâ fenâ bulmamak şartiyle binâ ve inşâ ve tekmil ve ba' de't-tekmîl mekadir-i zır'aa ve kemiyet-i mesârifi tasrihiyle ma'rifet-i şer' ve cümle ma'rifetleriyle keşf ve defter etdürdüp ale'l-infirâd memhûr ve mümzâ keşf defterini Der-i devlet-medârıma irsâl ve bu emr-i ehemmin karin-i temşiyet ve hitâm olmasına sarf-ı sa'y-i be-hemhal eyliyesin ve senki müşarün ileyhsin sâlifü'l-beyân ebniye-i mezbûrûn binâ ve ta'mîrleri husûsunda mûmâileyhe min külli'l-vücûh i'anet ve müzâheret ederek bir an akdem bir sa'at mukaddem binâ ve ta'mîr ve tekmîl etdirilmesine sen dahi bezl-i cell-i himmet ve sarf-ı cell-i miknet eyliyesin ve senki kadı-i mumâileyhsin sen dahi mucib-i emr-i şerifimle amel ve hareket eyliyesin deyü hâlâ Adana vâlisi Vezîr Mustafa Paşa'ya ve Adana kadısına ve Adana a'yânından olup müderrisînden bu husûsa mubâşir nasb ve ta'yîn olunan Fazlullah zîde ilmehu'ya hitâben emr-i şerîf verilmişdir, fi, 12 C. evvel sene 1166.

(MAD, nu. 9956, s. 254-255)

10

Beray-ı keşf ve tahrîr ve defter kerden-i hânân-ı mezkûrin der civâr-ı Adana ki piş ez in bâ mürûr-ı eyyâm külliyyen harâb ve vîran ve der derunu irâhe ve asayiş münselibü'l-imkân bude ve hâlâ ma'rifet-i Vezîr-i mükerrem [Mustafa] Paşa vâli-i Adana ve şer'-i şerîf ve voyvoda-i Tarsus ba-nezâreti Fazlullah Efendi an a'yân-ı Adana an müderrisin-i kirâm keşf ve ircâ' ve iskân-ı ahali-i kurâ ve cemâ'athâ ve levâzım ve mesârif ve keyfiyeteş tahrîr de fermûrde el-vâki, der sene 1166 berve defteres be Astâne-i sa'âdet irsâl şümucib-i mu'accele-i yazıcı bâ fermân-ı âli emr şerîf dâde fî Z. ka'de sene 1166.

Han-ı Çakıd der kazâ-i Kosun der liva-i Tarsus
Han-ı Kozoluk der kazâ-i Kosun der livâ-i Tarsus
Han-ı Yanık der kurb-i Yaylâk
Han-ı Çifte der kurb-ı Yaylâk
Han-ı Küçük der kurb-ı Yaylâk

Adana civarında Tarsus sancağında Kosun kazasında vâki' Çakıd nam mahalde Sadr-ı a'zam esbak mütevvefâ Vezîr Bayram Paşa'nın asâyiş-i ebnâ-i sabîl içün binâ eylediği han ile Adana ya 13 sa'at mesâfe mahalde yine Kosun kazasında Kozoluk hanı ve yine Adana kurbinde yaylak'da vâki', Küçük hanı ve Yanık han ve Çifte han denmekle arîf 5 aded hanlar mürûr-ı ezmine ile külliyyen harâb ve vîran ve derunlarında aram ve asayiş-i ebnâ-i sebîl münselibü'l-imkân olmağla zikr olunan hanlar Anadolu'nun orta kolunun ve Mekke ve Medine ve Mısır ve Şam ve Haleb ve bilâd-ı sâire-i adîde nin tarîk-i caddesinde ve hüccâc-ı müslimin ve ebnâ-ı sebilin memerrinde vuku'undan naşi binâ ve ta'mîr ve tecdîdleri mertebe-i vücûbda olmağın Memâlik-i mahrûsetü'l-mesâlik-i pâdişâhanemde vâki' sâir bu makule hanların ve kezâlik derbendlerin ekserinin ta'mîr ve termimleri ve hıfz u hıraseteleri hıdemâtına merbût mu'ayyen ve mahsûs muhafazacı ve derbendcileri olduğu ecilden sâlifü'z-zikr hanların dahi mu'ayyen ve muvazzaf hademe-i merbûtesi varmıdır deyü Defterhâne-i âmire'm kuyûdatına müraca'at ve aklâm-ı hazîne-i âmire'mden mevkufât defterleri tetebbu' ve istikra olundukda Adana sancağında Karaisalu nahiyesinde 68 nefer Melvan cema'atı ve yine nahiye-i mezkûrede 31 nefer Tülü

Koçlu cema'atı ahalileri zikr olunan Çakıd hanı'nda oturup mürûr-ı ubûr eden hüccâc-ı müslimin vesâir ebnâ-ı sebili gereği gibi muhâfaza ve muharese eylemeleri şartiyle hane-i avarızları ref' olunup tekâlif-i örfiye ve şakka'nın cümlesinden mu'afiyet üzere kayd müşarunileyh Bayram Paşa'nın binâ eylediği Çakıd hanı'na derbendci kayd olunduklarına binâen verilen mu'afnâmeleri Defterhâne-i âmire'mde hıfz olunup 1047 tarihinde bâ hatt-ı tevkiî mahalline şerh ve yedlerine suret verildiği ve Tarsus sancağında Kosun 40 nefer Kızıl Işıklu cema'ati ahalisi ze'amet mülhakatından olmağla öşürlerin sahib-i arza ve resm-i ganemlerin ve bâd-ı heva ve arûsanelerin verdükden sonra avarız-ı dîvaniye ve tekâlif-i örfiye ve şakka'dan mu'afiyet veçhile ziyâde mahûf ve muhâtara olan Kozoluk derbendini muhafaza içün derbendci oldukları ve yine Kosun nahiyesinde 11 nefer cema'at-i Saru Şeyhlü dahi kezâlik öşürlerin sâhib-i arza ve resm-i ganemlerin ve bâd-ı hevaların verdüklerinden sonra avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye ve şakka'dan mu'afiyet üzere Bozbeg (?) derbendinin hıfz ve derbendcileri oldukları ve yine Kosun nahiyesinde 31 nefer cema'at-ı Musa Seydilü nâm-ı diğer Zaviye-ı Şeyhlü ve mezra'a-i Tekfur beli der kurb-ı Gülek deyu mukayyed olanlar dahi derbend-i mezkûru muhafazaya me'mûr olup hıdmetleri mukabili resm-i ganemlerin ve bâd-ı hevâ ve arûsanelerin edâ eyledüklerinden sonra avarızdan ve tekâlif-i örfiye ve şakka'dan mu'af etdikleri ve Gülek kal'esinin 50 nefer müslümânân ve 218 nefer geberanı kal'eyi merkumeyi hıfz ve hıraset mukabili mu'af ve müsellem oldukları ve yine Kosun nahiyesinde Kiraz كيراز nâm-ı diğer Akpınar nam mahalde mütemekkin olan 50 nefer cema'at-ı müslümânân ve geberan dahi mezkûr Gülek derbendi derbendcileri olmak üzere 1000 tarihinde bâ hatt-ı tevki'î şerh verildiği ve Eltemse التمسه ve Melvan kal'elerinin dahi müstahfızan tîmarları ale't-tafsîl Defterhane-i âmire'den ve Tarsus kazasına tâbi' 33 nefer Uluğı اولوغى cema'ati ve Karaisalu kazasına tâbi' 53 nefer Melvanlı cema'atı ahalileri avarızdan ve tekâlif-i örfiye ve şakka'dan mu'afiyet vechile Çakıd hanı derbendcileri olup ale'l-esâmi best ve kayd olunup 1132 senesinde sûret verilüp ve emr-i şerîf sâdır olduğu ve Kozoluk nam karye ahalileri dahi Kozoluk nâm-ı diğer Çavuş hanı derbendine derbendci ta'yîn oldukları inhâ olundukda mu'afiyetlerini müş'ir yedlerinde emr-i şerîf varise mucibince amel oluna deyü 1105 tarihinde anlara dahi emr-i şerîf verildüğü mevkufâtden ihrac olunup Gülek hanı ve Yanık han ve Çifte hanın ve derbendcilerinin keyfiyetlerine dâir mevkufâtda bir kayıd bulunmayup lâkin zikr olunan hanların cümlesi hüccâc-ı zevi'l-ibtihacın ve ebnâ-ı sebilin memerrinde vâki' olmalarıyle hîn-ı zehâb ve iyablarında nüzul edüp berf ü bârândan sâlim ve masun şerr-i lüsûs ve haram-zâdeden masun olmalariyçün kemâl-i metânet ve istihkâm üzere binâ ve ta'mîr ve tecdîd olunmaları aksa-yı murâd-ı mülûkânem olduğu olduğuna binâen imdi Defterhane-i âmire'm ve mevkufât kuyûdatı mifâdınca mezkûr hanların ve derbendlerin hıdemât-ı hıfz u hırâsetleriyçün merbut ve mu'ayyen olan kura ve cema'at ahalilerinin ka'ide-i kadîme-i mer'iyye ye nazaran han-ı mezkûrleri binâ ve ta'mîr eylemeleri mertebe-i uhde-i ihtimamları olduğundan gayri havali-i mezkûrede vâki' mezkûrân Melvan ve Eltemşe kal'eleri mustahfızanlarının dahi mezkûr kal'elerde adem-i lüzûmları mütehakkık olduğu ve Kozoluk nam karya ahalileri ru'l-beyân hanların ve derbendlerin hıdemâtına rabt olunup binâları içün dahi i'ânete me'mûr kılınmaları lâzıme-i halden olmağın ancak mezbûr hanların mukaddemlerde ta'mîr olduğu varmıdur ve ta'mîrleri mesbûk ol-

duğu sûretde taleb ve rızalariyle mâ-olunmuşdur ve şurût-ı kadîmesi ne minvâl üzeredür ve binâları husûsun-da kemâl mertebede dikkat ve taharrî olunduğu takdîrce ne mikdâr masraf ille vücûda gelürler ve me'mûr hide-mâtları olan hafazaları elyevm ne ma-hallerdedürler gereği gibi ma'lûm edil-mesi muktezâ-yı hâlden olmağla ibti-da-yı emrde ber-vech-i muharrer ma'-rifet-i şer' ve cümle ma'rifetleri ve ehl-i vukuf ma'rifeti ve marifet-i müşaruni-leyhin reyi ve mumaileyh Vâız-zâde Fazlullah zîde ilmehu'nun nezâretiyle keşf ve mu'ayene ve yegân yegân her husûsu tahrîr ve defter olunup mem-hûr ve mümzâ defterini aceleten ve müsâra'aten Der-ı devlet-medârıma ir-sâl ve keyfiyet alâ vuku'ıhâ i'lâm ve sâlifü'l-beyân kura ve cema'atlar aha-lilerinin ma'rifetleri bu makule hide-mât mukabili olduğuna binâen ta'mîr-lerine müte'ahhid oldukları sûretde şerâit-i mu'afiyet-i kadîmelerine bun-dan sonra ade'd-devâm ri'âyet ve her halde mezâlim ve ta'addiyatdan himâ-yet ve sıyanet ve müteferrik ve peri-şan olanları dahi makarr-ı kadîmlerine ircâ' ve iskân îva olunmasına ihtimam ve dikkat hülâsa-ı kelâm sâire dahi ve-sile-i meyl ü rağbet ve bâdi-i heves avd ve ric'at olunacak vechile müstemirren üzerlerine bast-ı hiyam-ı re'fet ve şef-kat olunacağı ve hıdemât-ı muvazzafa-sı tediye ve ruyetden rûkerdân ve mez-kûr hanların murâd-ı humâyûnum olan binâlarından istintak üzere olan-ların mu'afiyetleri ref' ve ilgâ ve sâir ra'iyyet misüllü üzerlerine hane-i ava-rız ve tekâlif-i sâire vaz' ve kayd etdi-rileceği ve kal'eteyn-i mezkûriteynin merdân-ı mustahfızânının dahi kal'e-lerde adem-i lüzumları mütehakkık ol-dukda taleb ve rızalariyle me'mûr kı-lınacakları hanların binâ ve muhare-seleri hıdemâtına an sahîhin sa'y u ik-dâm eyledikleri halde mükâfât hasene-sini müşâhede eyliyecekleri ve kal'ele-lere adem-i lüzumları mde't-tahkik hıd-met-i binâ ve hırâsetten dahi imtina'-ları zâhir olursa tîmarlarının havvas-ı humâyûnuma tashîhi musammen ve mukarrer idüğünü kendülere i'lâm ve işâ'at alâ vechi'l-mulâyemet ifhâm olun-mak fermânım olmağın işbu emr-i şe-rîf-i âlişânım isdâr ve ile irsâl olun-mağla vusûlünde senki vezîr-i müşâr ve sizki voyvoda ve kudât ve sâileri mumâileyhimsiz mezkûr hanları fi'l-hakika bu ana değin ta'mîr olundukla-rı varmıdur ve mesbûk olduğu sûret-de ne cânibden ve ne vechile olmuşdur ve hanlara ve civarlarında vâki' der-bendlere ve mâru'z-zikr kal'elere ve memûr kılınan kurâ ve cemâ'at ve mustahfızân fermânım olduğu üzere te'mîr ve tecdîde ve ba'd ezin muhafâ-za ve muhâreselerine ta'ahhüd ve etrâf u enhâlarında olan ahali dahi hîn-i bi-nâda alâ vechi'l-mu'tâd i'ânete tekeffül ederlermi hâsılı bu husûsları gereği gi-bi bir kâlıb-ı nizâm ifrâğa ve lâzımе-leri ondan dahi ziyâde dikkat ve tahar-ri ederek mesârifinin mikdarını ve lâ-zımenin tedârük ve ihrac olunacak mahallerini özür ve himâyeden ra'na vechile tertîb ve me'mûr hıdemâtı olanlarun dahi elyevm keyfiyetleri ne vechile idüğünü tahkik edüp bir mad-desi meşkûk ve mübhem kalmamak şartiyle ale'l-infirâd tahrîr ve defter ve memhûr ve mümzâ defterini serî'ân Der'aliyye'me irsâl ve inşa allahu te'alâ ibtidâ-yı baharda mübâşeretleri murâ-d-ı pâdişâhanem bulunmağla bîhude takviyet [ve] dikkat etmemeği sarf-ı sa'y-ı behemhâl ve hakikat-ı hâl ve vec-hile ise alâ vuku'iha tafsîlen i'lâma bezl-i vus ve mecâl eyleyüp şöyleki ıya-zen billahı te'alâ bu maddeyi vesile-i cerr-i menfa'at ittihaz etmekle celb-i mâl sevdâsına düşüp ta'tîl-i maslahata bâ'is olacak hâlâta tasaddi ve zîr-i hi-mâyelerinizde olanları dahi himâyet ve ta'dil ve tesviye şurûtuna adem-i ri'âyet ile ahara gadr ve ta'addi eder-seniz mu'akab olacağunuz muhakkak-dur. Ana göre kemâl-i basîret ve isti-kamet üzere hareket ve fermânım ol-duğu üzere hıdemâtdan imtina edenle-

rûn haklarunda musammen olan husûsları dahi kendülere kavl ile ifhâm ve işa'at eyliyesüz ve senki muamileyh Fazlullah zîde ilmehusun ol havâlinin hasâbay-ı(?) umûruna vukuf ve ıttıla'ın olduğu cihetden her vechile sana i'timâd-ı sedâd-ı makrûn-ı pâdişâhânem olup ve senden bu bâbda kemâl-ı sadakat ve mezîd i istikamet ile hıdmet me'mûl-ı tab,-ı saffı meşmûl olmağla inzimâm-ı re'y ve nezâretin ile bu maddelerin vech-i ahsen üzere temşiyet-i bâb-ı hitâm olmasına bezl-i hâsıl-ı sa'y u ikdâm ve vâki' hâli ale't-tafsîl Deraliyye'me sen dahi tahrîr ve i'lâm eyliyesiz deyü Adana vâlisi vezîr [Mustafa] Paşa'ya ve Adana ve Tarsus ve Kosun ve Karaisalu kazaları kadılarına ve Tarsus vovyodası zîde mecdehuya ve medine-i Adana a'yânından müderrisînden Vâız-zâde Fazlullah zîde ilmehu ya ve zikr olunan kazaların a'yân ve iş erleri zîde kadrehuma hitâben emr-i şerîf verilmişdir, fî 12 Zilka'de sene 1166.

(MAD. nu. s. 252-253)

11

Adana Beğlerbeğisi Mehemmed Paşa dâmet-i me'âliye hüküm ki,

Vezîr-i a'zam sütûde şiyem ve vekil-i mutlak-ı sadakat ilmim Mustafa Paşa adâmallahu te'âlâ iclâlehu ve sa'ik-i bi't-teyid-i iktiran ve ikbalehu cenabları etvâr-ı eslâf-ı cemîletü'l-evsâf iktira ve dâr-ı ukbâda a'dad-ı nevvâr-ı ehakk-ı evfâ içün tertîb-i hasenât-ı müberrâta muvaffak ve musaddar olmak sâniha-i zamîr-i diyânet semirleri olmak hesabiyle Karaman ile Adana beyninde vâki' hanlar memerr-i hüccâc ve ebnâ-i sebil olup niçe müddetden berü ta'mîr olunmaduklarından harâbe mütemayil olmalariyle hesbetenillahı te'âlâ ve taleben li marazati'l-âlâ ta'mîr ve termimlerine sıdk (?) ile şurû' ve mubâşeret edüp zikr olunan hanlardan Çakıd ve Kozoluk hanlariyle yaylakda vâki' Çifte Han'ın bir kıt'ası Vâ'ız-zâde Efendi dimekle ma'rûf kimesneye ve zikr olunan Çifte yaylak hanı'nın bir kıt'asiyle Yanık han ve asıl Çifte ta'bîr olunan han Karslı Hacı Ali nam kimesneye tamîr ve tesviye etdirilmek ile kemal-i metânet ve resânet üzere ta'mîr ve termîm eyledik deyu kavl-i hodlariyle matlûbları olan mesârifleri bu tarafda nakden temâmen ve kâmilen kendülere teslîm ve edâ olunup ve masraflarını bi't-temam ahz ve istifa eylediklerini müş'ir taraflarından verilen hüccet-i şer'iye nin sûretleri gönderilmekle mahallinde sicillâta ba'de'lkayd zikr olunan hanlar metîn ve müstahkem ta'mîr olunmalarından naşi müddet-i tavîle bilâ ta'mîr ve termîm derûnlarına nüzul eden ibadullah selâmet ve rahat üzere karar ve ârâm eyleyüp niçe müddet ta'mîr ve termimlerine dâir özür ve illetleri zâhir olmamak içün iktiza eder iken zemân-ı kalîlde zikr olunan hanların sukufları kiremidleri oynayup ve divarları ve ba'zı mevâzi'-i sâireleri mütezelzil ve inhidâma mütemâyil olup ta'mîri iktizâ eylediği ve bundan gayri Çakıd hanı'nda vâki, câmi' müşrif-i harâb ve Gülek boğazı'nda Sarı Şeyh nâm mahalde Bac boğazına dek 4 sa'at mesâfe tarîk-i caddenin dahi kaldırımları bozulup ve kaldırımı olmayan mahaller ba'zen çukur ve ba'zen taşlık olup hüccâc-ı müslimîn ve ebnâ-i sebil mürûrda zahmet keşîde oldukları haber verilmekle zikr olunan hanların haber verildiği üzere kiremidleri yerlerinden oynayup mütezelzil ve münhedim olmuşlar mahalleri varmı? Vâki' olduğu suretde kavl-i hodlariyle zikr olunan hanların metin ve müstahkem üzere meremmatı mesârifi bi't-temam bâ hüccet-i şer'iyye kendülere teslîm olmak hasebiyle tekrar ta'mîr ve termîm olunmak iktiza eden mahalleri nezâret ve ihtimamınla yine mukaddema ta'mir eden merkumana metânet ve resânet üzere ta'mir ve termîm etdirülüp ba'de't-tekmîl sıhhatı üzere Der-aliyye'me tahrîr ve kezâlik câmi'-i merkumun ve tarîk-i mezbûrun muhtac-ı ta'mîr olan mahalleri ne gûne mahallerdir ve ne mikdar masraf ve

ne nev' levâzım ile kabil-i ta'mir ve tastîh ve tesviye pezîr olur tarafından ru'yet ve keşf ve âlâ vechil-evza ve's-sıhha başka sebt ve defter ve i'lâm olunmak fermanım olmağın iş bu emr-i şerîfim ısdâr ve ile irsâl olunmuşdur. İmdi tarafından mu'temed ve dindar ve müstakimü'l-etvâr kimesneyi mahall-i mezbûra ta'yîn ve îsal ve zikr olunan hanların haber verildiği vech üzere kiremidleri yerlerinden oynayup münhedim olan mahalleri varmı? vâki' olduğu suretde anları ru'yet etdirüp mukaddemâ zikr olunan hanları ta'mîr edüp mesârif-i ta'mîrâtı bâ hüccet-i şer'iyye kendülere teslîm olunan merkumâna alâ eyyi hâlin nezâret ve ma'rifetinle derhal metin ve resîn olmak üzere ta'mîr ve termîm etdürüp bir maddelerinde iştibah ve kusur vâki' olmamak vech üzere itmam ve ikmâline ihtimam ve dikkat ve sâbıku'z-zikr hanların eczâ-ı ebniyesinden olmak üzere esnâfdan aldıkları eşyânın bahâları eshâbına temâmen edâ ve teslim olunmuşmudur yoksa verilmeyüp zimmetlerinde mi kalmışdur bu husûsu dahi alâ vechi't-taharri bade't-teftîş hakikat-i hâli Der-aliyye'ye mubâderet ve kezâlik zikr olunan câmi-i şerîfin ve tarîk-i merkumun münhedim ve munkasem ve muhtac-ı ta'mîr olan mahalleri ma'rifet-i şer'le ru'yet ve mu'ayene olunarak ta'mîr ve termim olunması muhtaç olan mahaller dahi ne gûne yerlerdür ve ne nev' levâzım ve ne mikdar masraf ile vücuda gelür kemâl-i tedkik ve taharri birle keşf ve îzah olunarak başka sebt-i defter olunup der aliyyeme irsâle himmet ve bu bâbda ihmâl ve iğmazdan ve tevâni ve kusurdan mücânebet ve mubâ'adet olunmak bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuşdur, fî evâsıt-ı C. evvel sene 1167.

(MAD, nu. 156, s. 104-105)

12

Devletlü inayetlü merhametlü sultanım hazretleri sağ olsun.

Bu kulları halâ Sadr-ı a'zam merhametlü efendimiz hazretlerinin tarîk-i hüccâc-ı müslimin de Adana ve Karaman hududlarında vâki' ta'mîr ve ihyâ buyurdukları dört kıt'a hanların ru'yetine berât-ı âlişân ile mütevellisi olup şurût-ı berât-ı âlişân mucibince zikr olunan han etrâfında bu esnâda binâ olunan dekâkin ve hanlar içlerinde beher yevm sabaha kalmış ateşleri itfâ ve sofaların tathîr ve zibillerin ihrâc içün birer müte'ayyin adem iskân murad olundukda civarlarında vâki' der bendei tâifelerinden ve sâirlerinden ba'zı kimseler müdahale ve mümana'at etmeleriyle mercûdurki yedimde olan berât-ı şerîf-i âlişân mucibince ol vechile müdâheleleri men' ve def' olunmak bâbında müekked emr-i âlî ihsan buyurulmak ricâ ve niyâz olunur bâki emr ü fermân devletlü merhametlü efendim sultanım hazretlerinindür,

bende
Hasan b. Elhac Ali
mütevelli

Adana sancağında vâki' Çifte han ve Yanık hanı ve Yaylak hanı ve Kozoluğu ve Çakıd hanı mürûr-ı eyyâm ile harabe müşrif olup bir vechile meks ve ikamet kabil olmamağla Şam ve Haleb ve etrâf-ı bilâddan mürûr u ubûr eden ibâdullah husûsa hüccâc-ı zevi'l-ibtihâcın ve sâir ebnâ-ı sabilin bî aded ve bî kıyas zahmet ve meşakkatları olmağla mevâzi'-i mezbûrede olan hanlar hâlâ revnak efzâ-yı sadaret-i uzmâ ve mesned ara-yı vekâlet-i kübrâ Vezîr-i a'zam ve efhem devletlü sa'adetlü Mustafa Paşa efendimiz hazretlerinin taraf-ı asafânelerinden müceddeden binâ ve ihyâ olunup lâkin mâru'z-zikr Çakıd hanından ma'ada hanların ru'yet ve muhafaza eder mütevellisi olmamağla zikr olunan han ve Yaylak hanı ve Kozoluğu hanı etrâfında bu esnâda müceddeden binâ olunan dekâkin hanlar içinde beher yevm sabaha kalmış ateşleri itfa ve sofaları tecessüs ve tathîr ve derunlarında müctemi' olan mezbeleyi ihrac eylemek şartiyle rey-i mütevelli ile birer kimesne iskân olunup ve ekser eyyâmda zikr olunan han-

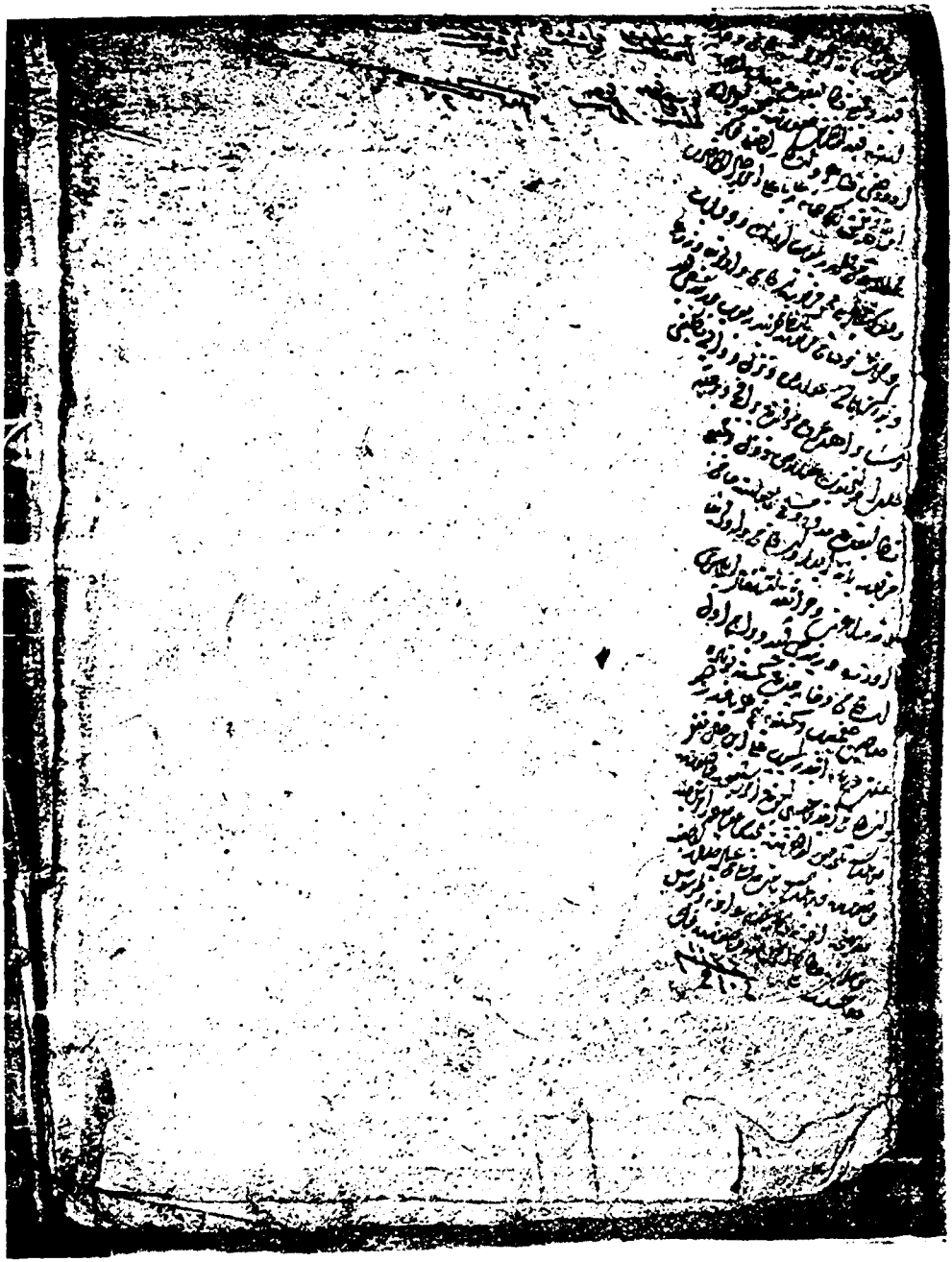

ORHONLU

2– Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler
No: 9956, S. 102

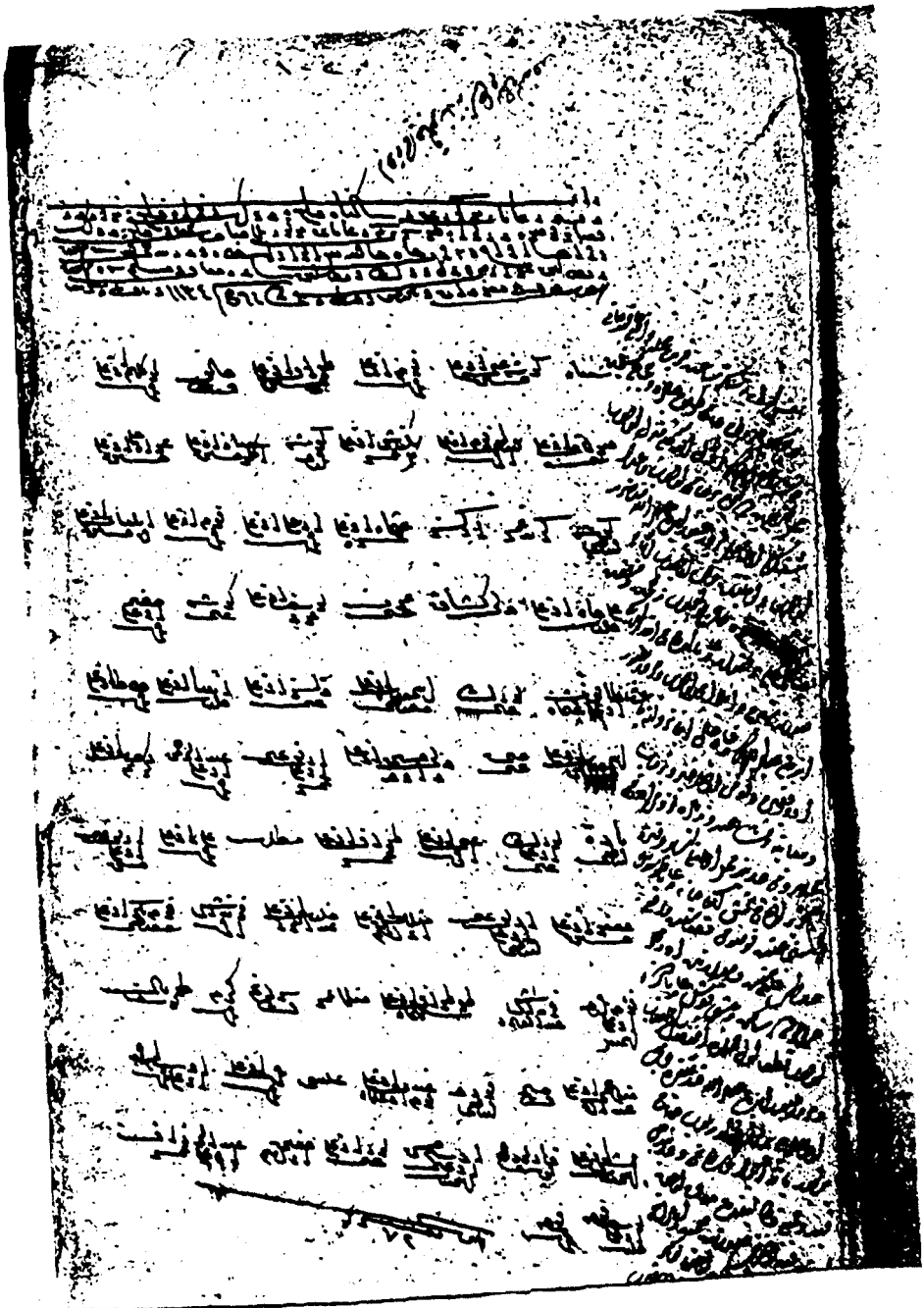

1– Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler No: 9956, S. 102

lar ru'yet ve muhafaza olunmak için bir mütevelli lâzım olmağla vech-i meşrûh üzere Çifte han ve Yanık han ve Yaylak hanı ve Kozoluğu hanı etrafında müceddeden binâ buyurulan dekâkine beher yevm zikr olunan hanlardan her gün sabaha kalmış ateşleri itfa ve sofaları tathîr ve haftada bir def'a müctemi' olan mezbelelerin ihrac ve tathîr eylemek üzere birer kimesne iskân ve kendi dahi iktizâ eden umûrlarını ru'yet ve muhafaza etmek şartiyle medine-i hazret-i Eba Eyub-i ensârîde müceddeden binâ ve ihyâ buyurdukları câmi'-i şerîf ve zâviye-i latîfe evkaf-ı şerîfeleri gallâtından almak üzere yevmî 3 akça vazîfe ile erbâb-ı istihkakdan olup vücuh ile ru'yet ve muhafazaya ehliyeti olan Adana ahalisinden Hasan b. Elhac Ali mütevelli nasb ve ta'yîn ve bâlâda tafsîl ve beyân kılınan şurût-ı mezkûre üzere yedine berât-ı âlişân ihsan buyurulmak bâbında evkaf müfettişi Elhac Ebubekir Efendi i'lâm etmekle mucibince tevcîh ve berât olunmak bâbında fî 28 Zilhicce sene 1167 ru's-ı humayûn sâdır olmağla vech-i meşrûh üzere berât-ı şerîf-i âlişân verildiği Haremeyn-i şerifyn muhasebesinde mastûr ve mukayyeddir emr ü fermân devletlü inâyetlü sultanım hazretlerinindir, fî 4 Zilhicce sene 1167.

(Cevdet - Belediye, nu. 7430)

13

Ebû'l-hadi cema'ati ahalileri Çakıd hanı'na ikameti kabul etmeyüp sa'bü'l-mürûr mevayı ittihaz ve ba'zı aşâir eşkıyasiyle belene mürûr-ı uburlarında Şücaeddin ve Kara İsalu kazası derununda tahrîb-i kurâ ve nehb-i emvâl ve katl-i nüfus eyledikleri i'lâm olunmağla Der aliyye'den mubâşir ta'yîn ve bulundukları mahalde ve dîvan-ı Adana'ya ihzâr ve ba'de't-terâfi' ihkak-ı hukuk ve ba'd ez in cadde-i itâ'atdan ser mu inhiraf eylemeyüp ve me'mûr oldukları han-ı mezbûrda kendü arzulariyle ikamet eylemek üzere kavî nezre kat' ve şerr ve mazarratlarını bilâd ve ibâd üzerlerinden men, ve def' ve keyfiyetleri sûret-i sicillâtiyle Der aliyyeme i'lâm olunmak üzere Divan-ı humayun'dan emr-i şerîf tahrîr olunduğunu müş'ir gelen mufassal ve meşrûh kaime tefsîlen ahkâma kayd olunmuşdur, fî evâil-i Receb sene 1174.

(MAD. nu. 9953, s. 256)

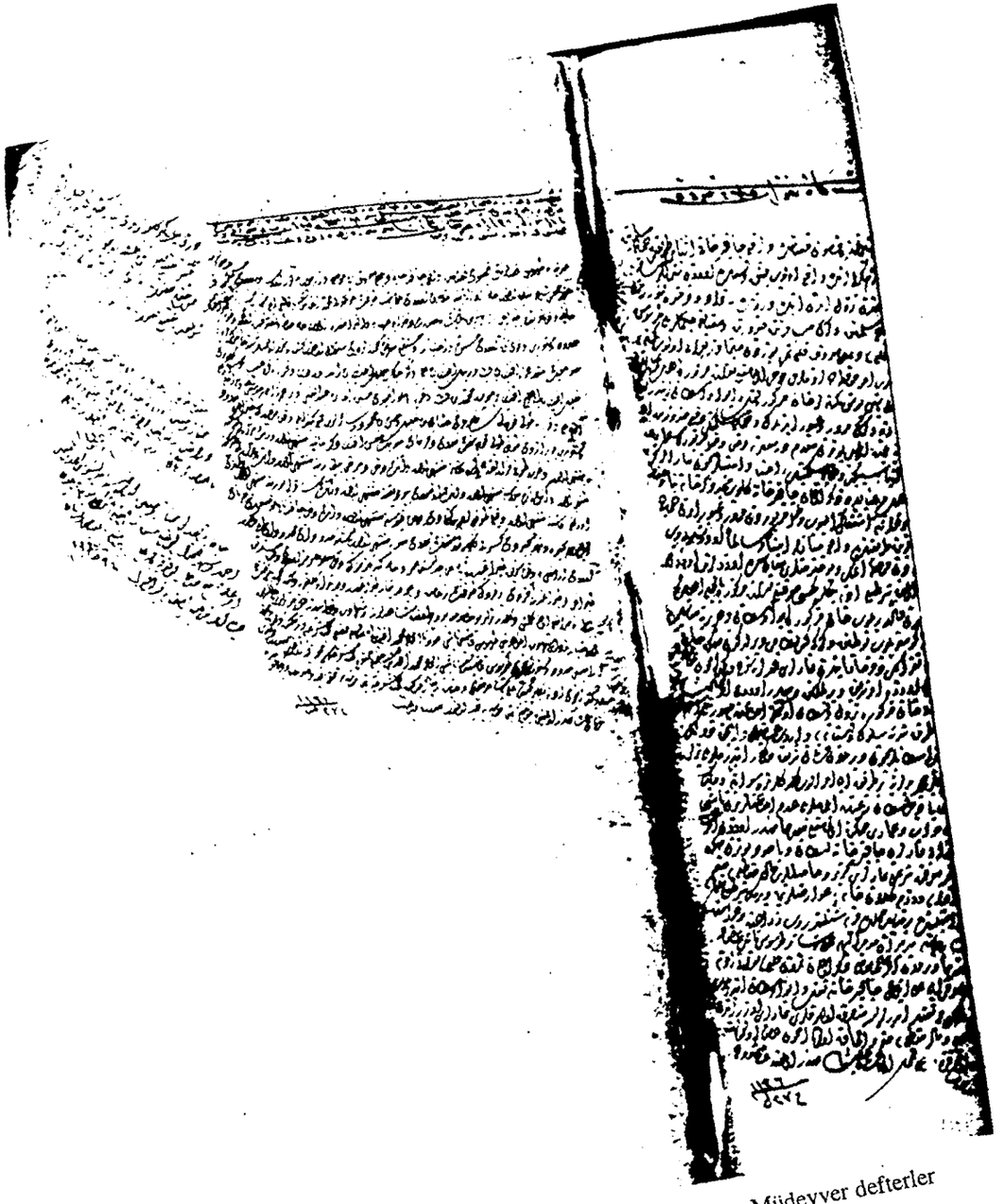

5– Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler
No: 9956, S. 105

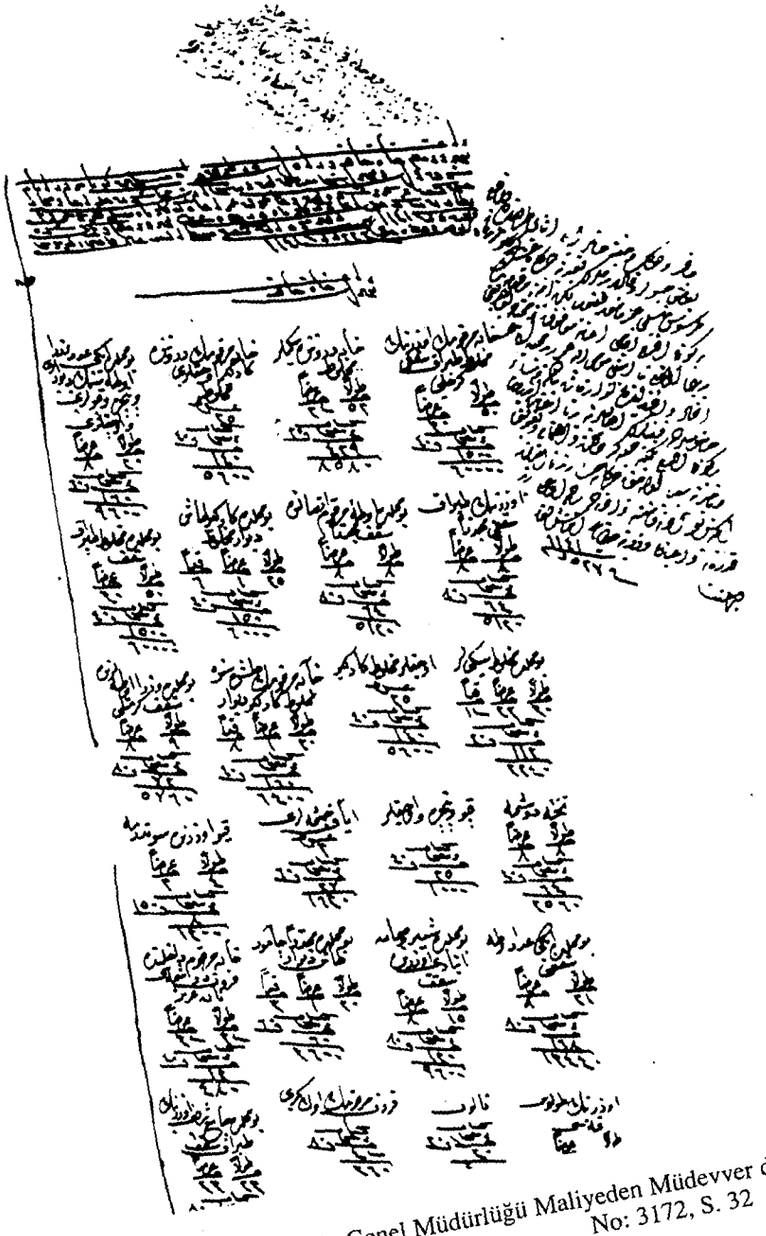

6– Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler
No: 3172, S. 32

3 — Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler
No : 9956 S. 103

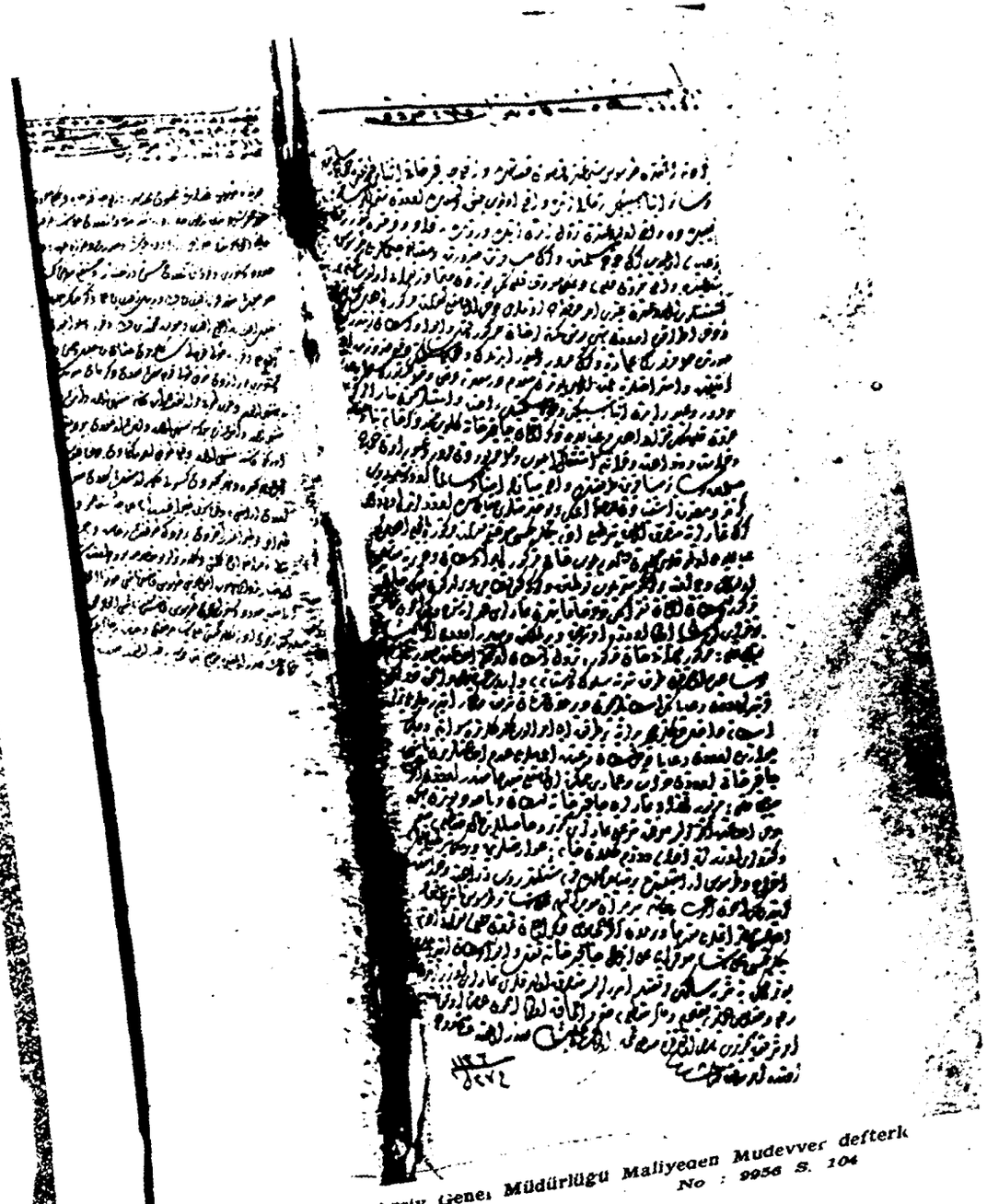

4 — Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Mudevver defterler
No : 9956 S. 104

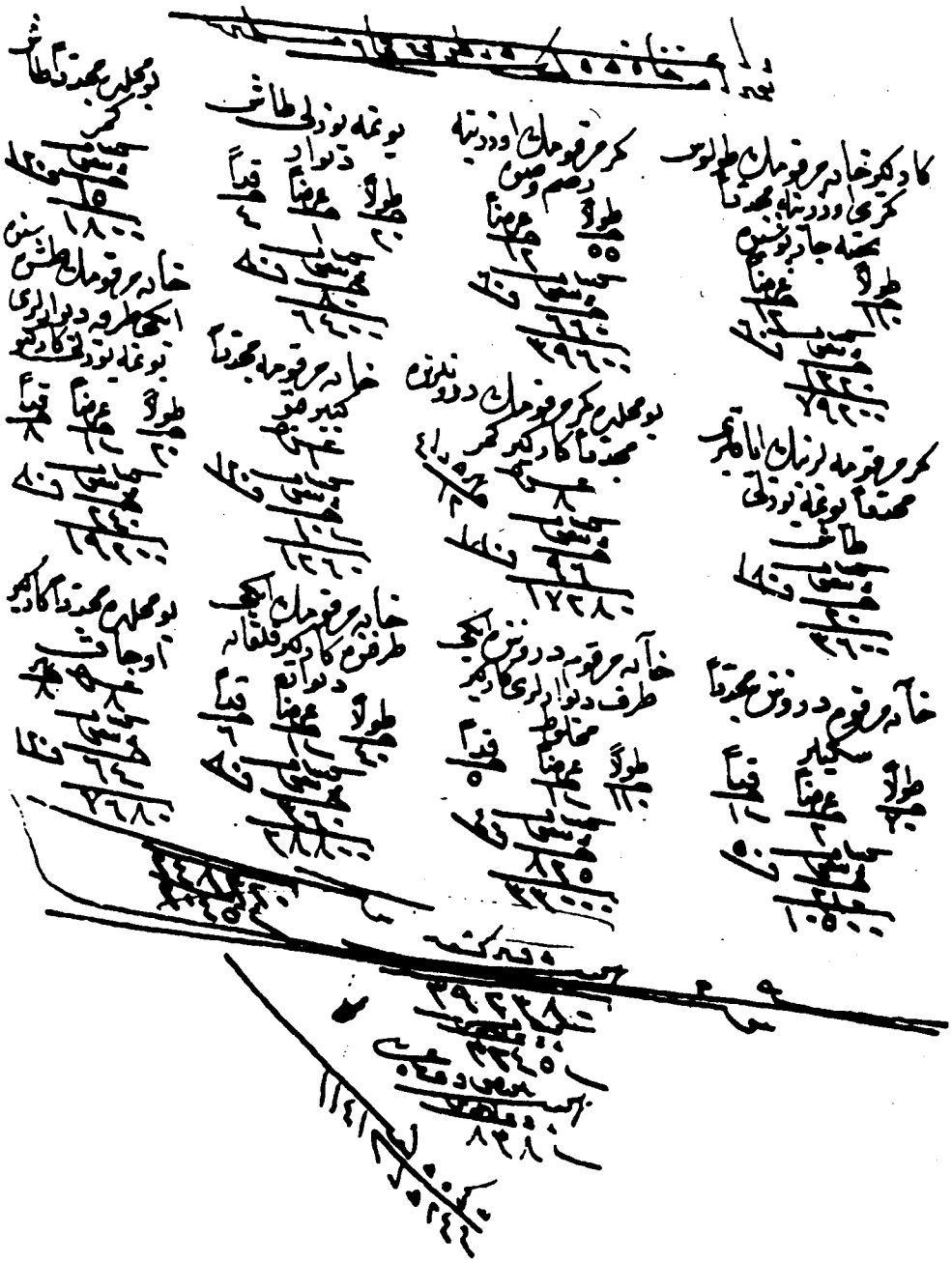

9 — Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler
No : 3172 S. 36

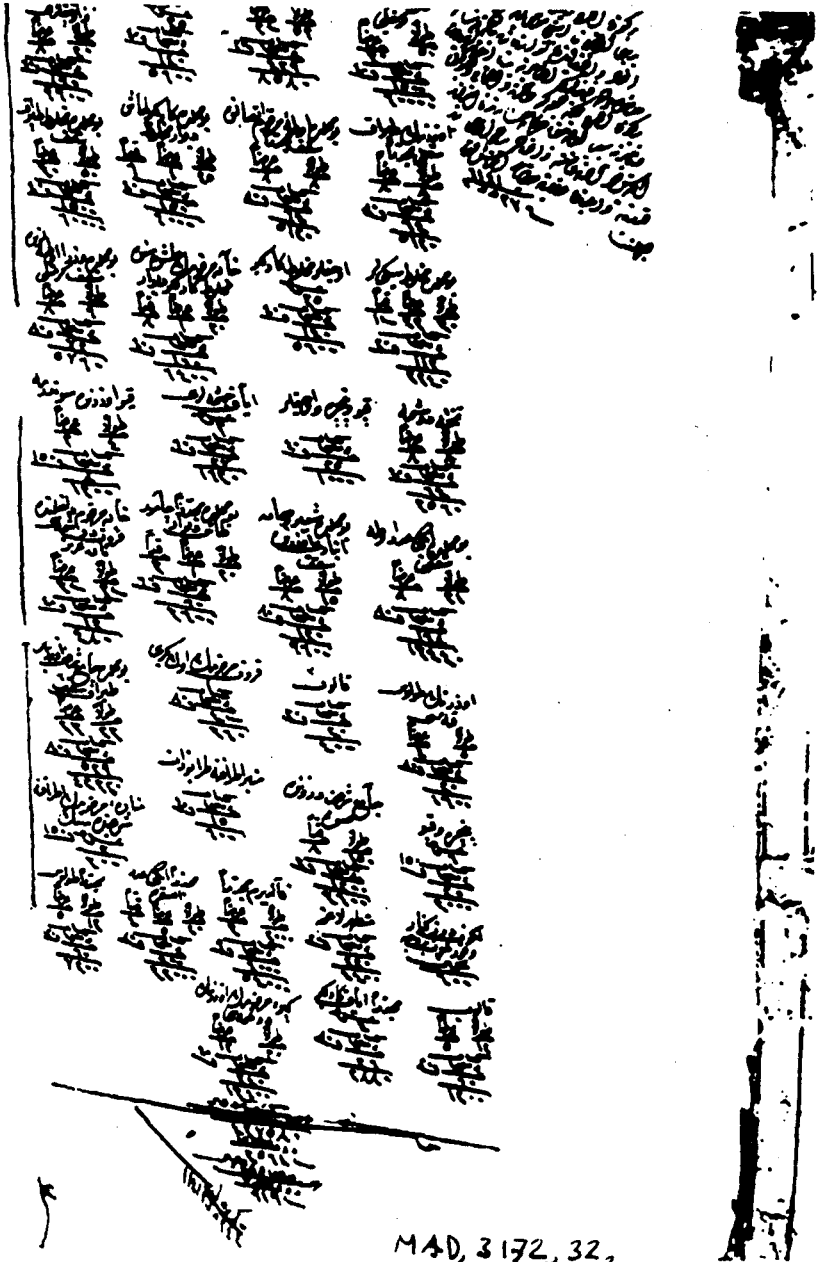

MAD, 3172, 32₂

7 — Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler
No : 3172, S. 32

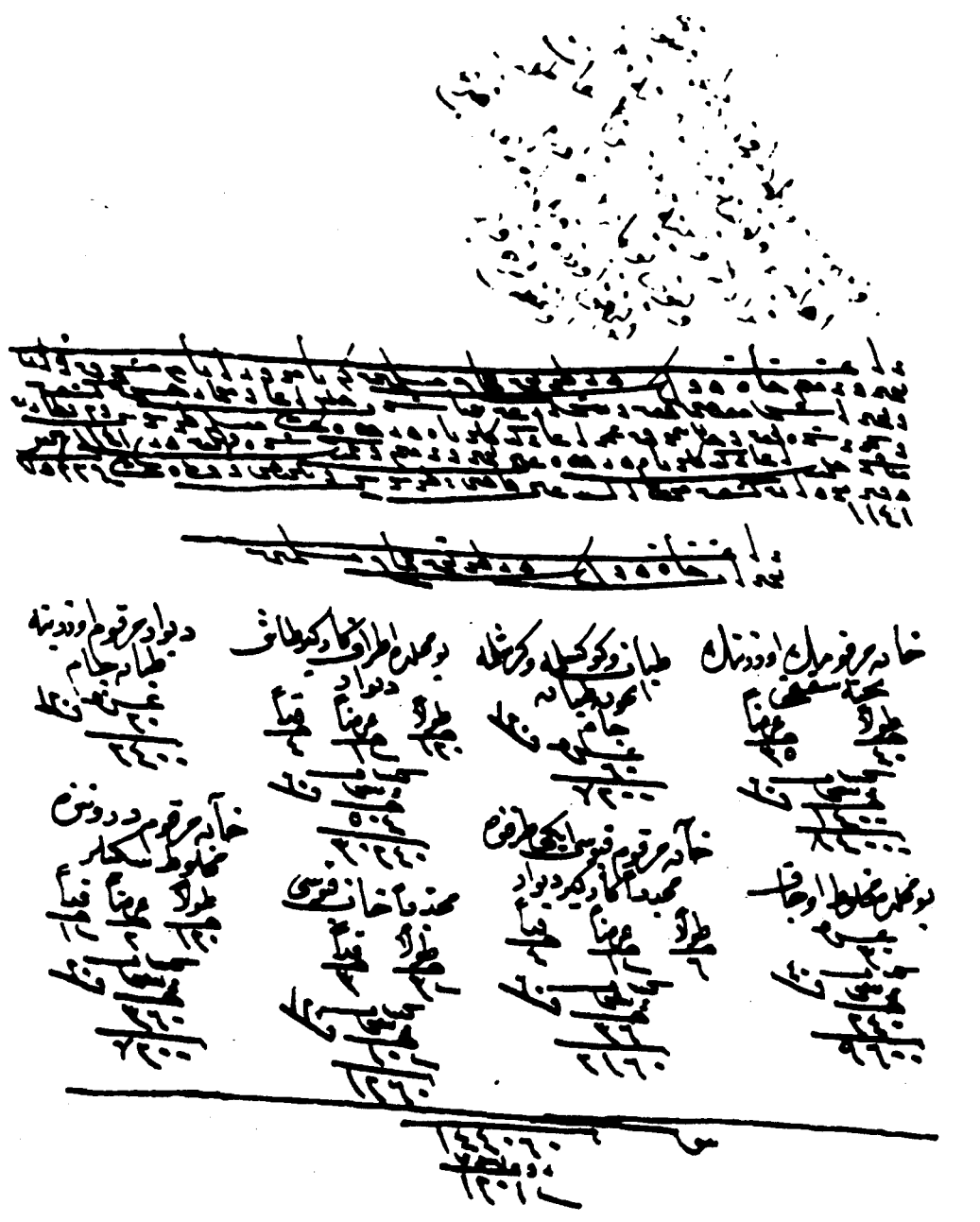

8 — Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler
No : 3172 S. 36

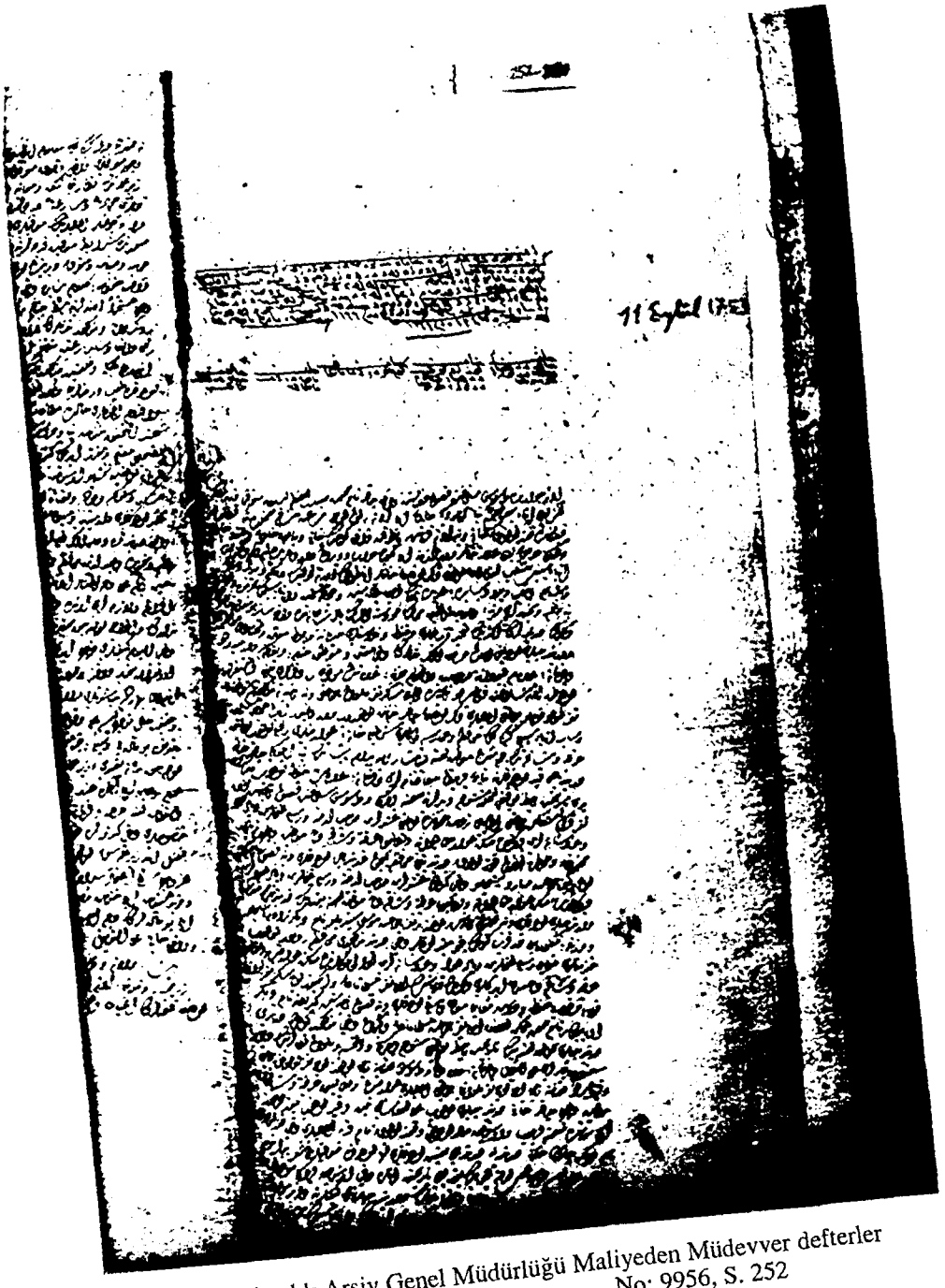

12– Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler No: 9956, S. 252

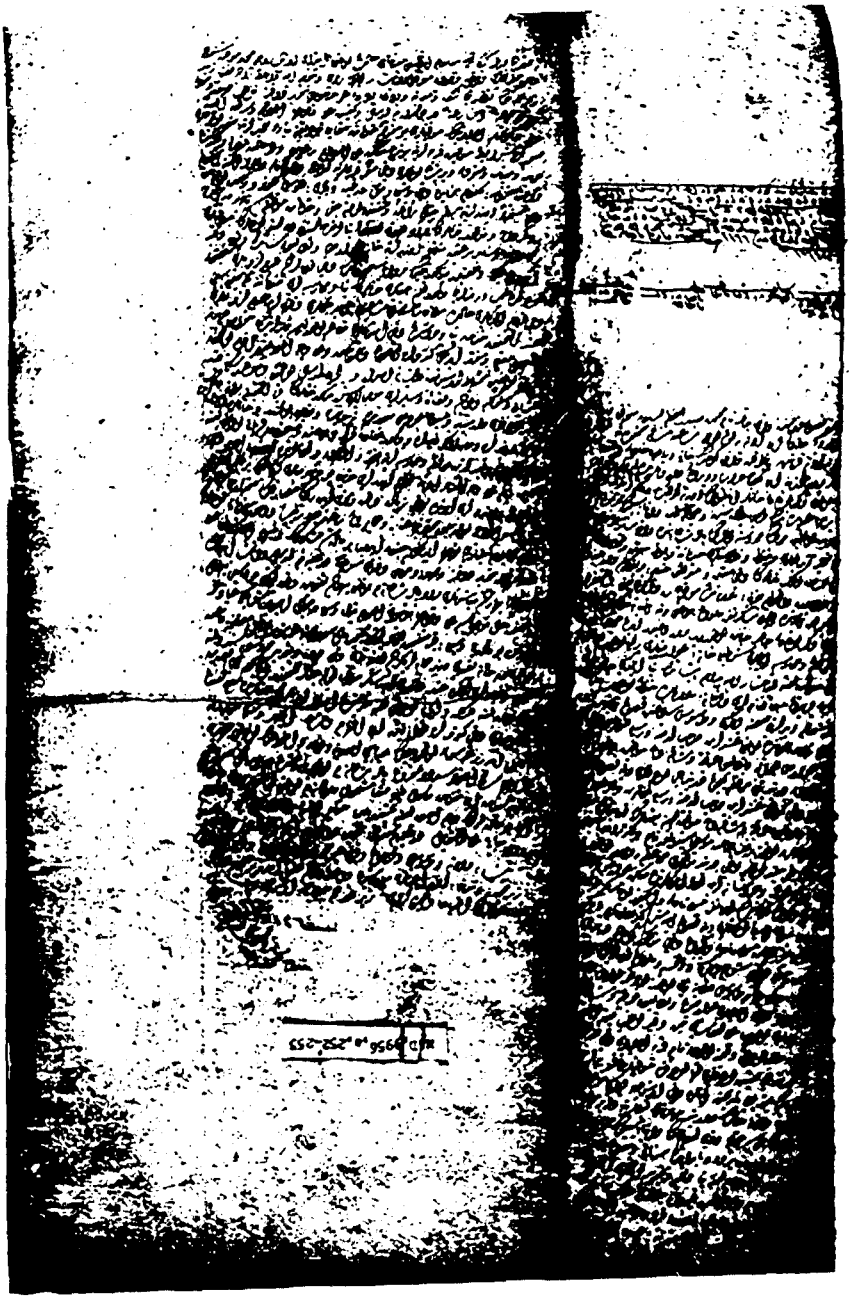

13– Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler No: 9956, S. 253

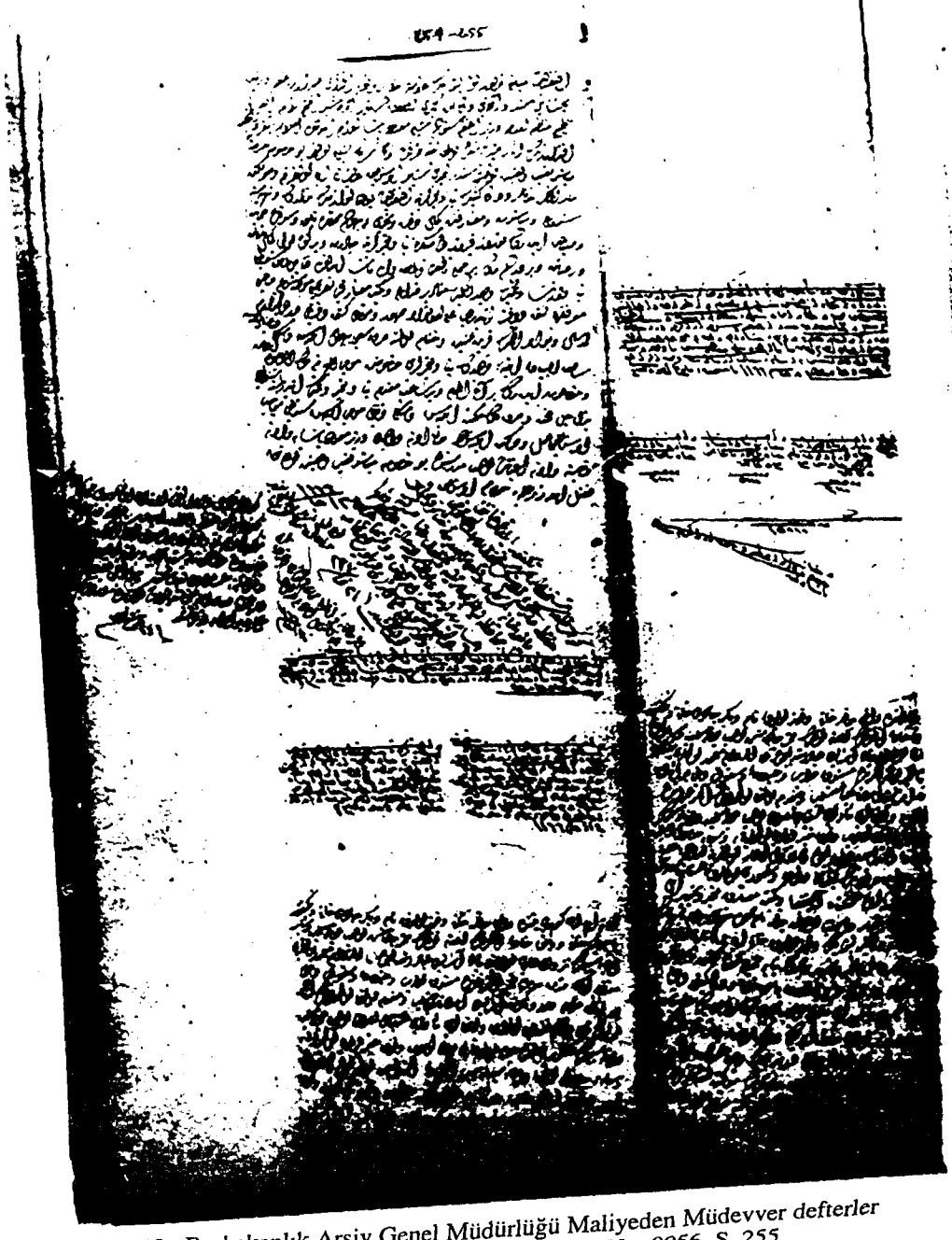

10– Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler
No: 9956. S. 255

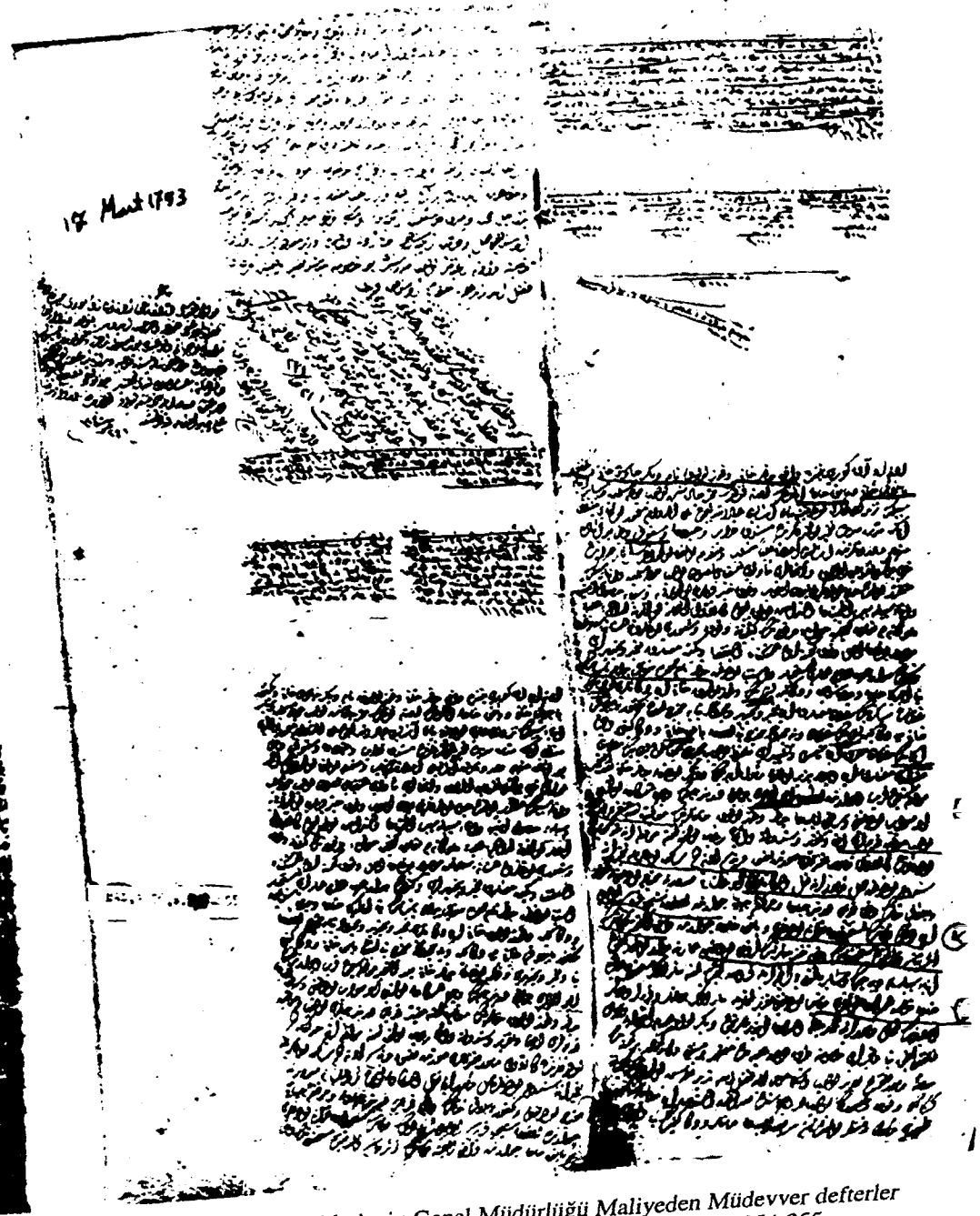

11– Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden Müdevver defterler
No: 9956. S. 254-255

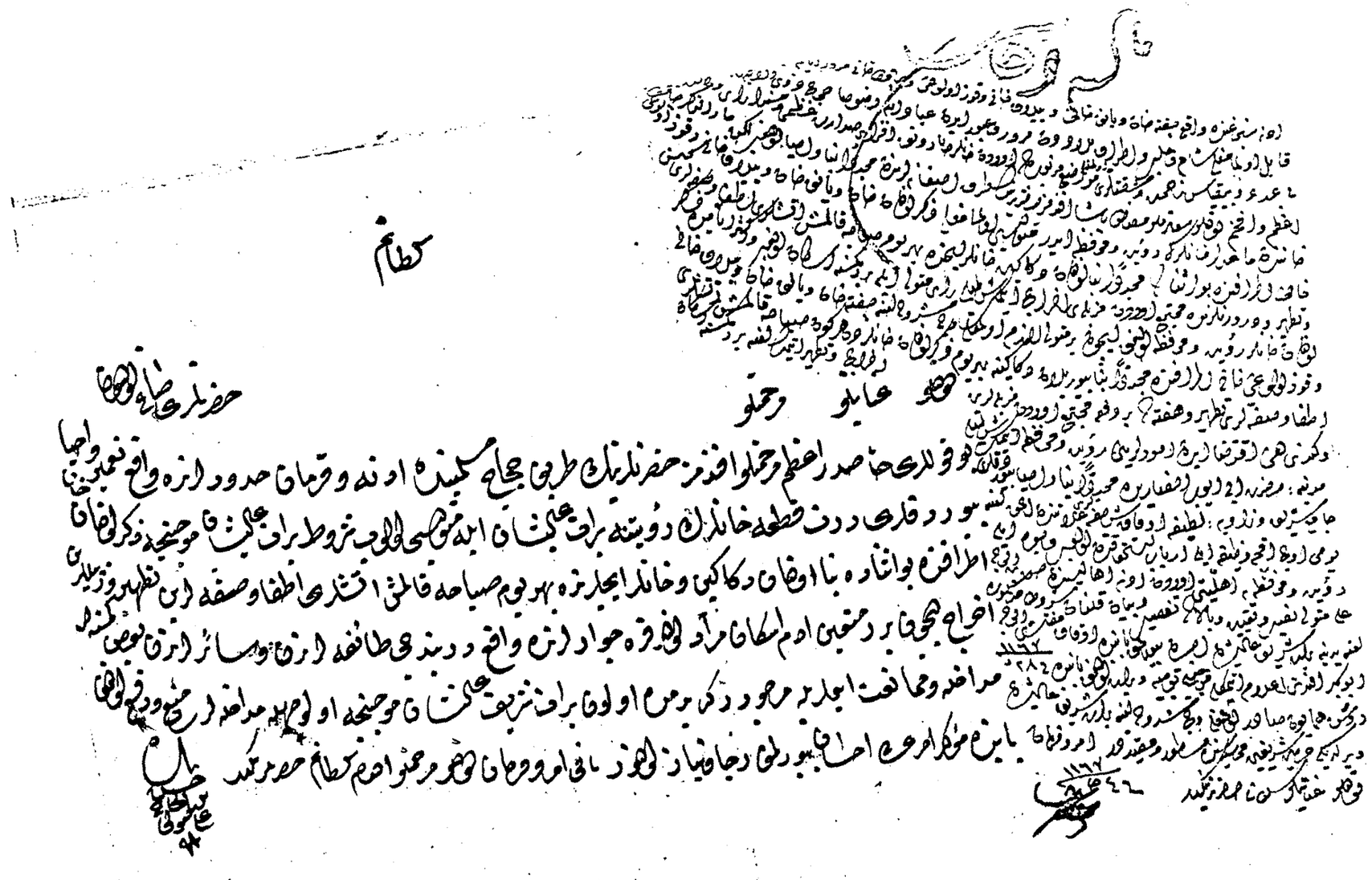

15– Cevdet Belediye 7430

ORHONLU

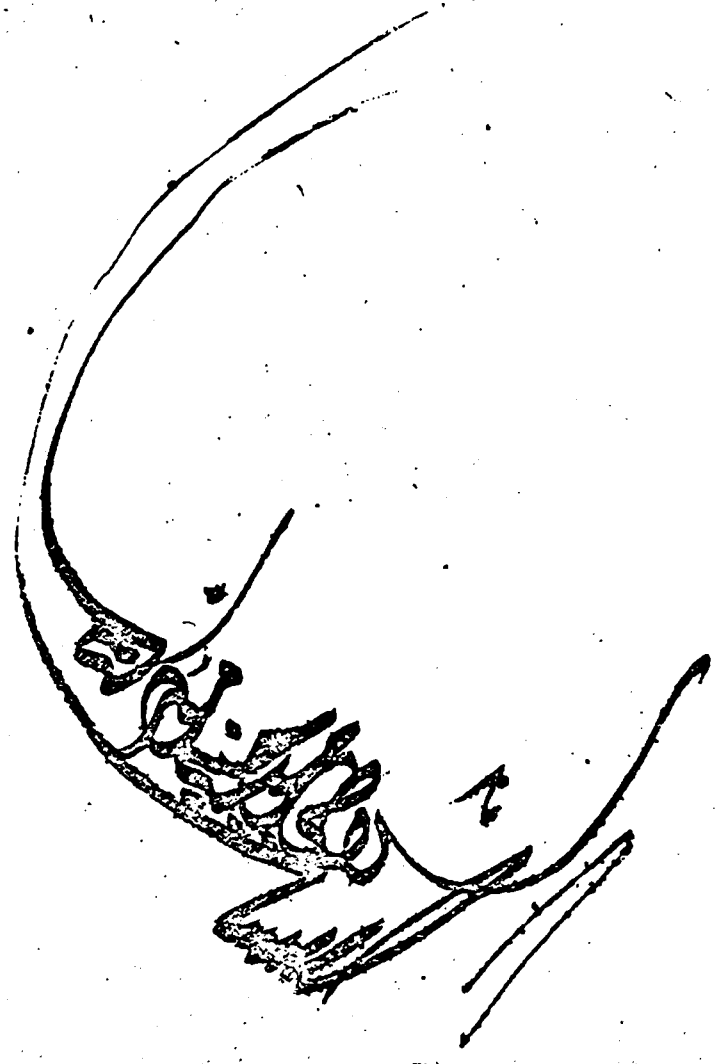

16 — Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Maliyeden muhimme defteri
No : 156, S. 104 - 105

AYASOFYA ONARIMLARI VE VAKIF ARŞİVİNDE BULUNAN BAZI BELGELER

Erdem YÜCEL

İstanbul'un fethinden sonra şehrin en eski abidelerinden biri olan Ayasofya, yapılan çeşitli onarımlarla yaşatılmış ve bu sayede de günümüze iyi bir durumda gelebilmiştir. Tarihi kaynaklar fethi izleyen günlerde Fatih Sultan Mehmet'in bu mabedi harap ve perişan bir halde bulduğundan söz etmektedir. Fatih Sultan Mehmet 1 Haziran 1453 günü burada ilk cuma namazını kılmış, Ayasofyayı camiye çevirdikten sonra da meydana getirdiği büyük bir vakfiye ile hayatını ebedileştirmiştir[1]. (Resim : 1)

Türk devrinde Ayasofya, Muslaheddin, Sinan-ı Atik, Ali, Ayas, Hayreddin ve Koca Sinan gibi mimarlar tarafından zaman zaman onarılmıştır. Sultan Selim II'nin (1566 - 1574) son saltanat yıllarında merkezi kubbenin tazyiki karşısında duvarlar dışa doğru açılmıya başlamış ve bunun sonucu olarak yapı bütünüyle yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya gelmiştir. Tarihçi Selânikli Mustafa Efendi yapının bir buçuk zirâ kadar yana meylettiğini kaydetmektedir[2]. Diğer taraftan Peçevi İbrahim Efendi de Sultan Selim II'nin kubbeyi sağlamlaştırdığını, bir takım payeler ile iki minare, iki medrese ve kendisi için de bir türbe yapılmasını emrettiğini belirtmektedir[3]. Böylece padişahın emri ile Mimar Sinan Ayasofya'nın kuzeyine dayanak olmak üzere iki paye inşâ etmiş, kuzey-batı ve güney-batıya da aynı zamanda payanda görevi yapacak iki minareyi ilâve etmiştir. Türkler zamanında yapılan bu önemli tamirden sonra Sultan Ahmet III (1703 - 1730) Ayasofya'yı yeniden onarmıştır. Sultan Mahmut I (1730 - 1754) zamanında ise mabet önemli bir şekilde yeni baştan tamir görmüş ve bu arada 30.000 kitaplık bir kütüphane ile avlusuna rokoko üslûbunda zarif bir şadırvan, muvakkithane ve sıbyan mektebi yapılmıştır[4].

Kısaca sözünü etmeğe çalıştığımız Ayasofya tamirleri ile ilgili olarak Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğünde, Divân-ı Hümâyuna ait defterlerde en ince teferruata kadar çeşitli bilgiler bulunmaktadır[5]. Fakat bütün bu onarımlar sırasında yapılan yeterli bir plân ele geçmemiştir.

Tarihi geçmişinin yanı sıra sanat eseri olması ile dikkati üzerine toplayan Ayasofya mimar ve sanat tarihçilerinin daima ilgisini çekmiştir. Başta A.M. Scheider, H. Swift, E.M. Antoniadis gibi yazarlar olmak üzere Bizans sanatını araştıran pek çok kişi Ayasofya'ya ilgi göstermiştir. Bunun sonucu olarak da çok sayıda eser yazılmış, çeşitli plânlar çizilmiştir. Ancak ne varki, bunların hiç birisi bilinen muayyen ölçüde, bazı plân ve kesitler dışına çıkamamışlardır.

Ayasofya üzerinde başlıyan araştırmalar ve plânının çizilmesine XIX'ncu yüzyılın ortalarında başlanmıştır. İlk

1) Bkz. T. Öz. Zwei Stiftung Surkunden Sultan Mehmet II Fatih, İst. 1935; Fatih II. Mehmet Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşrivatı.

2) Selânikli Mustafa Efendi, Târih, İst. 1281 (1864), s. 120-121.

3) Peçevi İbrahim Efendi, Târih, İst 1283 (1866), C. I, s. 501.

defa 1834 yılında, tanınmış Fransız seyyahı Ch. Texier ve hemen bunun ardından 1835 de Rus mimarı N. Efimov Ayasofya üzerinde çalışarak onun rölövelerini yapmışlardır. Daha sonra Mimar Von. Dr. H. Holtzinger ile C. Gurlitt de bir takım plân ve kesitler ortaya koymuştur[6]. Bu çalışmalar sırasında alınan ölçüler hassas olmadığından plânların doğruluk dereceleri biraz şüphelidir. Bu arada H. Holdzinger Bizans mimarisi ile ilgili bir eserinde W. Salzenberg'den aldığı bir kesitin yanı sıra kendisinin bir plânına da yer vermiştir[7]. Bununla beraber H. Holdzinger'in bir diğer plânından daha söz ediliyorsa da maalesef bu plân tarafımızdan görülememiştir.

Sultan Abdülmecit'in (1839 - 1861) emri ile 1847 - 1849 yılları arasında İstanbula gelen İsviçreli mimar G.T. Fossati Ayasofya'yı büyük ölçüde onarmış ve bu arada yapının tam bir röve lesini çıkarmak için gerekli bazı ölçüleri almıştır. Önceleri sadece ön tamir düşünülmüşse de, 1847 yılında çıkan bir irade ile bütününün onarımına başlanmıştır. Bu sıralarda vârissiz olarak vefat eden ve bütün serveti Beytülmal'e kalan Şeyhüislâm Mekkizâde Ahmet Efendinin parasına bir miktarda padişah ekliyerek Ayasofyanın tamiri, Rus sefaretini yaparak dikkati çeken G.T. Fossatiye verilmiştir[8].

XIX'ncı yüzyıl içinde İstanbul'da uzun süre yaşayan G.T. Fossati şehrin Avrupaî yapılarla süslenmesinde büyük payı olmuştur. Arşiv binası, yanan Darülfünun, Rus ve İran elçiliklerini yaptıktan sonra Ayasofya'nın büyük ölçüdeki onarımı söz konusu olunca da G.T. Fossatinin üzerinde ısrarla durulmuştur. Diğer taraftan Prof. Semavi Eyicenin Fossatiye dair bulduğu vesikalardan öğrendiğimize göre Ayasofya'nın tamiri Ebniyye-i Şahane kalfası Karabet'e havale edilmesi düşünülmüş iken sonra «Cami-i Şerif-i mezkûr âsar-ı kadime ve ebniyye-i atikadan ve tamiratı dahi şayan-ı itina umur-u cesimden bulunduğuna binaen...» bu iş Fossatiye havale edilmiştir[9].

G.T. Fossati Ayasofyanın onarımlarını yaparken bir takım mozaiklerin varlığını hissetmiş ve çalışmalarını daha çok buraya yöneltmiştir. Onun bu konudaki çalışmalarına Prof. Semavi Eyice şöylece değinmektedir : «Ayasofya'da bulduğu ve krokiler halinde çizdiği mozaikleri, bir albüm halinde bastırmağı düşünüyordu. Fakat her halde elindeki taslakları yeterli görmediğinden bu projesini devam ettirememiştir. Nihayet Rus çarına başvuran Gaspare, Ayasofya resimlerini hazırlamak üzere altı bin ruble yardım istemişti. Renkli resimler, bir yıl içinde İtalya'dan getirteceği desinatörler tarafından hazırlanacaktı. Fossati bu dilekçesinde Rusya'nın Hıristiyanlık içindeki iddialarına hitap ederek, hepsi tekrar kapatılan bu mozaiklerin kopyalarına Rus çevrelerini ilgilendirmek istiyordu. Çara sunduğu bir kaç resme karşılık sadece bir yüzük ile mükâfatlandırılan Fossati, beklediği ilgiyi göremedikten başka, istediği maddi yardımı da alamadı. Bu defa Fossati o devrin Türk çevrelerini ilgilendirmeyen mozaikleri bir tarafa bırakarak, binanın iç ve dış görünüşlerinden ibaret bir albüm hazırlamış ve Osmanlı devletinden yardım istediğinde, bu yardımı alarak, Londra-

4) Bkz. S. Tansuğ, 18. Yüzyılda İstanbul Çeşmeleri ve Ayasofya Şadırvanı, «Vakıflar Dergisi» İst. 1965, S. VI, s. 93-101.

5) Bkz. M. Erdoğan, Osmanlı Mimarisi tarihinin otantik yazma kaynakları, «Vakıflar Dergisi», İst. 1965, S. VI, s. 111-136

6) C. Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopels, Berlin 1912, s. 20-29, Lev. XIII a - XIII n.

7) H. Holtzinger, Handbuch der Archıtektur, Leipzig 1909, s. 154-158.

8) F. Dirimtekin, Ayasofyanın tamirleri, «Tarih Konuşuyor» İst. 1967, S. 43, s. 3294; F. Dirimtekin, Ayasofya mad. «İstanbul Ansiklopedisi» İst. 1960, C. 3, s. 1446.

9) S. Eyice, Tenkit, «Belleten» Ankara 1964, S. 112, s. 777.

da muhteşem surette yayınlanan kitabını Sultan Abdülmecid'in tuğrası ile süslü olarak 1852 de bastırmıştır»[10].

G.T. Fossati Ayasofya'nın büyük boyda 25 levhasını ihtiva eden bir albüm hazırlamış[11], daha sonra da bu konu ile ilgili bazı desenleri Torino da açılan bir mimarlık sergisinde teşhir etmiştir.

Bu sıralarda beklenmiyen bir olay meydana gelmiştir; G.T. Fossati Ayasofya da çalışmalarına devam ederken padişahın özel izni ile Prusyalı mimar W. Salzenberg onun kurduğu iskeleler den yararlanarak yapıyı incelemiş, meydana çıkarılan mozaiklerin desenlerini çizmiş ve bazı rölöveleri hazırlamıştır. Fakat W. Salzenberg'in rölöve desenlerini yayınlaması G.T. Fossati ile arasının açılmasına sebeb olmuştur[12]. Böylece G.T. Fossati ile W. Salzenberg arasında başlıyan çatışma uzadıkça uzamıştır. G.T. Fossati önceleri bunu önleme çabalarına girişmişse de bundan bir şey elde edememiş sadece W. Salzenberg'in albümü başına Fossatiyi öven bir kaç cümle konulmuştur Diğer taraftan Prusya hükümeti de hem ikisine birer «Kızıl Kartal» nişanı vererek meseleyi çözümlemiye çalışmıştır[13].

Son yıllarda Ayasofya ile ilgili bir araştırma daha yayınlanmıştır. Burada C. Mango, Ayasofya mozaiklerinin fetihden sonraki durumu hakkında bilgi vermiş ve G.T. Fossati'nin yapmış olduğu tamirin ana hatlarını da belirtmiştir[14]. Bütün bunlardan sonra Ayasofya'nın esaslı surette incelenerek plânlarının, kesitlerinin, detayları ile birlikte hazırlanması o yıllarda pek genç bir Fransız mimarı olan Henri Prost'a kısmet olmuştur[15]. Büyük Roma mimarlık mükâfatını 1902 yılında kazanan Henri Prost, 1904 de doğuda tetkik gezisine çıkmış ve bu arada İstanbul'a da uğramıştı. Burada Ayasofya'yı dikkatle incelemiş, o zamana kadar yapılan plân ve rölövelerin pek yeterli olmadığını ve elde de güvenilir bir malzemenin bulunmadığını görmüştür. Bunun üzerine Ayasofya'nın detaylı bir rölövesini yapmağa kendi kendine karar vermiştir. Bu isteğini zamanın Evkaf Nezaretine bildirmiş, Fransaya dönüşünde de kendi hükümetine verdiği bir raporda Ayasofya rölövelerinin çizilmesinin mutlak surette şart olduğunu ileri sürmüştür. Fakat Paris Akademisi ödenek yetersizliğini ileri sürerek önceleri onun bu isteğini yerine getirememiştir. Belki de bunda H. Prost'un yaşının küçüklüğü rol oynamış bu yüzden etrafa yeterince itimat verememiştir. Bununla beraber H. Prost yılmamış, isteğinde israr etmiş, yazdığı ikinci bir raporda işin ehemmiyetini bir kez daha belirtmiştir. Ayrıca yapacağı rölövelerde Bizans Ayasofya'sından ayrı olarak, Türk devrine ait ilâvelerin, özellikle türbe, imaret, medrese v.s. gösterilmesinin gerekli olduğunu da sözlerine ilâve etmiştir. Nihayet 1906 yılında Paris Akademisi iki bin franklık bir ödenek ile bu çalışmayı desteklemeğe karar vermiştir. Bunun üzerine H. Prost tekrar İstanbul'a gelmiş ve iki yıl burada kalarak Ayasofya'nın en ince teferruatına kadar son derece sıhhatli plân, kesit ve cephe görünümlerini çizmiştir. Ayrıca bir takım detaylar, suluboya ve yağlıboya ile de bazı görünümler yapmıştır. H. Prost'un rölöveleri ile diğer

10) Ş. Eyice, Fossati mad. «İstanbul Ansiklopedisi» İst. 1971, C. XI, s. 5821.

11) G. T. Fossati, Ayasofia-Constantinople, as recently restored by order of H. M. the Sultan Abdul Medjid, London 1852.

12) W. Salzenberg, Alt-Christliche Baudenkmale von Constantinopel. Vom V. bis XII Jahrhundert, Berlin 1854.

13) Bkz. S. Eyice, Tenkit, s. 780-781.

14) C. Mango, Materials for the study of the mosaics of St. Sophia at İstanbul. The Dombarton Oaks Studies, 8, Washington 1962.

15) Bkz. Prof. A. Gabriel, Henri Prost ve İstanbul'daki eseri, «Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleten» İstanbul 1960, S. 227, s. 8-11.

resimler, 1911 yılında Paris'de Salons d'Architecture de sergilenmiş ve bu ona bir şeref madalyası kazandırmıştır.

H. Prost'un bu rölöveleri ilim çevrelerine maalesef yeterince tanıtılamamıştır. İçlerinden bir kısmı Salons d' Architecture cemiyetinin broşüründe bastırılmışsa da kötü baskı tekniği ve oldukça küçültülen resimler istenileni verememiştir. Bunun dışında daha sonraları rölövelerden bazıları çeşitli yerlerde yayınlanmışlarsa da bunlar bütünü hakkında bir fikir vermekten çok uzaktır[16].

H. Prost'un çizmiş olduğu Ayasofya rölövelerinin bir kopyası bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesindedir (Resim : 2-3). Bu rölövelerin yanı sıra Ayasofya'nın yüzyılımız başındaki onarımı ile ilgili bir takım dokümanların da burada oluşu bu konu üzerine eğilmemizi sağlamıştır. Gerçekte bunlar Ayasofya'nın karanlık kalmış 1910 - 1912 yıllarına ait onarım çalışmalarına ışık tutabilecek niteliktedir. Bunun yanında henüz yeterince araştırma konusu yapılmamış Neo-klâsik Türk mimarisine ait malzeme, özelikle Mimar Kemalettin ile Ali Talat Beyin ve onları izleyen diğer vakıf mimarlarının eserlerine rastlamış oluşumuz da ilgimizi daha çok çekmiştir. Varlığına daha önceleri kısaca değindiğim bu malzeme[17] müze elemanlarınca gruplara ayrılarak kaba tasnifi yapılmıştır.

İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğünden Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesine gönderilen bu arşiv malzemesi arasında H. Prost'un rölövelerinden başka yüzyılımız başında Ayasofya da görülen çatlakların tehlikeli bir durum almasıyla başvurulan miletlerarası komisyonun kuruluşu ile ilgili bazı belgeler bulunmaktadır.

Ayasofyanın 10 Temmuz 1894 depreminde ciddi bir şekilde hasara uğradığı bilinmektedir. Balkan savaşından önceki yıllarda bir ara Ayasofya'nın tamirine başlanmak istenmiş, Avrupanın tanınmış mimarları ile temasa geçilmişti. Fakat Balkan savaşının patlaması bu işi sürüncemede bırakmıştı.

İngiltere de yayınlanan «The Times» gazetesinde bir İngiliz mimarının ifadesine dayanılarak kaleme alınan «Ayasofya Camii tehlikede» isimli makale aynen İstanbul gazetelerince ikti bas edilince Osmanlı hükümeti Ayasofyanın tamiri için teşebbüse geçmiş ve Avrupa'nın belli başlı mimarlarına müracaat etmiştir. Bu mimarlar arasında Venedik de San Marco'yu tamir eden İtalyan Maranconi, 1905 - 1907 yıllarında Ayasofyanın detaylı rölövelerini çizen H. Prost ile İsviçrede bazı tarihi kiliselerin onarımında çalışan E.J. Proupper de bulunuyordu. Böylece bilgisine müracaat edilen Avrupalı mimarlar Ayasofya'daki esas sakatlığın nerede olduğunu ve tamir şekli hakkında aralarında bir fikir birliği olmadan ayrı ayrı etüdlerde bulunmuşlardır.

Zamanın Evkaf nazırı tarafından «Evkaf Nezareti Hümayunu Kalemi Mahsus» antetli bir kağıda padişaha hitâben yazılan ve bazı yerleri kırmızı kalemle çizilmiş müsfette bizi bazı noktalarda aydınlatmaktadır (Belge : 1). Buradan öğrendiğimize göre Osmanlı hükümeti H. 1326 (1907) yılı ortalarında İtalyan Maranconiyi İstanbul'a davet etmiştir. Bunun üzerine İstanbul'a gelen Maranconi o zamanlar Evkaf Fen Heyeti reis muavini olan Mimar Nihad Bey ile birlikte bir süre Ayasofya üzerinde incelemelerde bulunmuştur. Ayrıca isimleri sonradan kararlaştırılan

16) Bkz. J. Ebersolt, Monuments d'Architecture Byzantine, Paris 1934, Lev. XXVIII- Açadémie et urbaisme, Paris 1961; Bunun dışında bazı makalelerde de H. Prost'un rölövelerinden yararlanılmıştır.

17) E. Yücel, Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi «Vakıflar Bülteni» İst. 1970, S. I, s. 62; E. Yücel, Ali Talat Bey, Bizim Anadolu Gazetesi (14 Ağustos 1971) S. 847; E. Yücel, Mimar Kemaleddin Bey, Bizim Anadolu Gazetesi (2 Ekim 1971), S. 896.

İsviçreli E.J. Proupper, İngiliz Jackson, Fransız H. Prost, Alman C. Gurlitt ve Mösyü Hoffman da burada tetkiklerde bulunmuş ve Evkaf Heyeti Fenniye Reisi Mimar Kemaleddin Bey de bunların her biri ile ayrı ayrı görüşmüştür. Bu görüşmeler sırasında yabancı mimarlar Ayasofyanın tamiri için bir takım teklifler ileri sürmüşler, aralarında bazı teknik münakaşalar olmuş ve üzerinde durulması gereken fikir ayrılıkları Mimar Kemaleddin Beyin dikkatini çekmişti. Bu nedenle bir yıl sürecek tamir şeklini tespit etmek ve acele olarak yapılması gereken çalışmada Maranconi ve H. Prost[18] tarafından verilen bir raporla şart koşulmuştu.

Elimize geçen belgelerden öğrendiğimize göre Ayasofya'nın onarımı için Osmanlı hükümeti Avrupa'nın tanınmış mimarlarından, özellikle E.J. Proupper ve Maranconiyi müracatta bulunmuşlardır. Hariciye nazırı adına müsteşarın, Maarif Nezaretine 21 Şevval 1330 (19 Eylül 1911) da yazdığı bu konu ile ilgili bir yazıdan (Belge : II) Mimar E.J. Proupper'in Ayasofyayı tamir etmek için müracaatta bulunduğunu ve ayrıca Berne hükümetinin de bir tavsiyenâme gönderdiği anlaşılmaktadır. Bu arada Mimar E.J. Proupper'in teklifi Evkaf Nezaretince kabul edilmediği takdirde, tavsiyenâmenin geriye iadesi Cenevre Baş Şehbenderliği tarafından bilhassa belirtilmiştir. Ayrıca Berne Kantonu teknik okul profesörlerinden E.J. Proupper'in bir çok kiliseyi iyi bir şekilde restore ettiği ve aynı başarıyı Ayasofya'da da göstereceği belirtilmektedir[19]. Diğer taraftan Maarif Nazırı adına müsteşarın Evkaf Nezaretine 4 Zilkade 1330 (1911) tarihinde yazdığı yazıda Ayasofya'nın onarımı için E.J. Proupper'in raporu ile tavsiyenâmenin gönderildiği ve ayrıca hariciyenin 19...328 tarihli tezkeresi ile müzeye yapılan derkenârın da eklendiği belirtilmektedir[20].

Ayasofya'nın onarımına Mühendis Maranconi'nin idaresi altında yapılmasına karar verildiği diğer bazı belgelerden anlaşılmaktadır. Nitekim Hariciye Nezaretinden Sadarete yazılan bir yazı, Ayasofya'nın tamiri için Maranconi'nin idaresi altında kurulacak bir heyetle ilgilidir (Belge : V). Burada 29 Ocak 1326 tarihli yazıya ek olduğu[21] belirtildikten sonra Ayasofya ve diğer bazı İstanbul camilerinin tamiri için İstanbul'a davet edilen Mühendis Maranconinin idaresi altındaki fen heyetinin kuruluş şekli ile ilgili olarak, «İtalyan sefaretinden gönderilen yazının tercümesi takdim edildi», denmektedir.

Belge : VI, Ayasofya Camii ve diğer bazı İstanbul camilerinin onarımı için görevlendirilen fen heyetinin kurulması ile ilgilidir. İtalyan sefaretince gönderilen bu projenin tercümesini Bab-ı Ali Nezareti Umuru Hariciyye tercüme odası yapmıştır. Buradan öğrenildiğine göre Mühendis Maranconi'nin idaresi altında İtalya'dan bir heyet seçilecektir. Bu heyetin seçilmesinde ve vazifelerinden de yeğane mesul, Mühendis Maranconi olacaktır. Ayrıca heyet şu elemanlardan kurulacaktır :

1 — Tamirat müdürü olarak yılda 1000 Osmanlı lirası maaşlı bir mühendis - mimar.

2 — Yılda 700 lira maaşlı bir mühendis muavini.

3 — Yılda 500 lira maaşlı bir ressam.

4 — Muvakkaten muhasebe işlerinde kullanılacak, yılda 350 lira maaşlı bir fen muavini.

5 — Bir işçi başı.

6 — Mozaiklerin tamiriyle meşgul olacak bir mütehassıs eleman.

---

18) Belge. I de H. Prost'un ismi kırmızı kalemle çizilmiştir.
19) Belge. III, Belge. III - a, Belge III - b.
20) Belge. IV.
21) Bu belge elimize geçmemiştir.

Bu arada yol masrafları, tercüman, kalem ücretleri ile kalem memurlarının İstanbul'a getirecekleri ailelerinin harcirahları da kendilerine ödenecektir. Mühendis Maranconi ise maaşını kendisi tesbit etmek istememiş, Osmanlı hükümeti ne verirse kabule hazır olduğunu ifade etmiştir.

Sadrazamdan Evkaf Nezaretine 30 Sefer 1329 (17 Şubat 326) tarihinde yazılan bir başka yazıda da Ayasofya ve diğer İstanbul camilerinin tamiri için İstanbul'a davet olunan Mühendis Maranconi'nin idaresi altında kurulacak fen heyetinin maaş ve harcirahlarına dair İtalyan sefaretinden verilen layiha tercümesinin gönderildiğini belirtmektedir (Belge : VII). Mimar Kemaleddin Beyin bu yazının arkasında bir notu bulunmaktadır. Burada şunlar yazılıdır : «Ayasofya hakkında fevkalade tetkikatı olan Fransız mimarı H. Prost çağrılarak müzakere edilmiş ve kendisi tarafından çizilen plânları mütehassıslar tarafından teşekkül edecek olan komisyona verileceğini vaad eylemiş olduğundan mösyünün daveti icab etmektedir. Mösyü H. Prost'un vermiş olduğu rapora göre binadaki değişiklik ilk zamanlara aittir. Tamir şekli kendisinin de bulunacağı, teşekkül edecek mütehassıslar komisyonunda müzakere edilecektir.»

Bu belgeden anlaşılacağı üzere H. Prost Evkaf Nezaretine bir rapor vererek Ayasofya'nın tamiri için görüşlerini belirtmişti. Ama ne varki, bu rapor elimize geçmemiştir. Bununla beraber ileride sözünü edeceğimiz imzasız bir rapor örneğinin Prosta ait olduğu düşünülebilir (Belge : X). Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesinde Mühendis Maranconi'nin yazmış olduğu bir rapor bulunmaktadır. Hariciye nazırı adına müsteşarın imzalayıp Evkaf-ı Hümayuna gönderdiği 6 Rebiülevvel 1329 (1910) tarihli (Belge : VIII) Ayasofya Camii tamiratı ile ilgili olup Venedik'de oturan Mühendis Maranconi tarafından mahalli şehbenderliğe gönderilen layihanın tercümesidir. Buna ek Belge IX. a-b-c ise Osmanlı hükümetinin Venedik Şehbenderliğine 15 Ocak 1911 de Mühendis Maranconi tarafından verilen raporun özetlenmiş tercümesidir : «21 Aralık 1910 tarihinde 709 sayılı yazıları ile hükümet tarafından bana verilen vazife memnuniyetle karşılanmıştır. Zirâ İstanbul'da Ayasofya Camiini ziyaretimde isteklerimin hükümetçe tasvip olduğunu böylece anlamış oldum. Mamafih önce hariciye nazırı paşa hazretlerine bana gösterdikleri itimattan ötürü teşekkür ederim. Bu itimada karşılık Ayasofya Camii İstanbul'un sanat değeri olan diğer camilerinin korunması, tamiratı için bir heyet kurma görevini kabul ederim. Bu heyet İtalyadan seçilecek elemanlardan teşekkül edecek ve idarem altında bulunacaktır. Yardımcı şahısların seçilmesi ve onların mesuliyeti bana ait olacaktır. Söz konusu şahıslar ise uygun bir zamanda bildirilecektir. Fakat şimdiden söyliyeyim ki, bu mühim vazife için gerekli teknik malumat ve güzel sanatlara vâkıf bir müdür şarttır. Bu müdür bana vekâlet edecek, mahalli memurlar ile temasta bulunacak, yazışmaları kolayca yapabilmesi için idari malumatı bilecek ve bilhassa benim olmadığım zamanlarda çalışmaların şeklinden mesul olacaktır. Bu müdürün idaresi altında biri fen memuru, diğeri ressam - mimar olmak üzere iki kişinin tayinini isterim. Fen memuru camiin bütün unsurları hakkında fenni işlerin yapılmasını, işleri teftiş ve nezaretini ve iş defterlerinin tanzimini yapabilecek genç bir mühendis olabilir. İkinci eleman tamir sırasında bozulacak ve bu surette resim ve fotoğraf işleri ve bütün tezyinatın kopyalarının çıkarılmasına nezaret edecektir. Yukarıda belirtildiği gibi güzel sanat erbabından üç kişiden kurulu fen heyetinin lüzumu o derece açıktır ki yalnız Ayasofya değil, İstanbul'un sa

nat ehemmiyeti olan diğer camileri de bu heyetin nezareti altında teftiş edilecek, tam bir dikkat içerisinde plânları çizilecek, kabartma resimleri yenilenecektir. Bu plân ve resimler her bir yapının tamirinde yardımcı olacaktır.

Mahalli müdüriyete verilecek müşterek vazife bu şekilde tespit edildikten sonra yalnızca işi uygulayacak fen muavinleri ile ustabaşıların da tayinleri gereklidir.

İstanbul'un sanat eseri camilerinin ehemmiyeti, büyüklükleri ve aralarındaki mesafeler dikkate alınınca fen muavinlerinin de sayısının ikiden az olmaması gerekir.. Bunlardan birine işin tefdiş ve nezareti, diğerine de işin genel hesabı verilecektir. Bu iki muavin kabartma işlerde de hem müdür ve hem de arkadaşlarına yardım edebilecek kadar da ressamlıkta mütehassıs olmalıdırlar. Bu kadar nazik işlerde iki fen muavini vazifesinin büyük ehemmiyeti vardır.

Bu işe seçilecek kişiler büyük yapıların tamirinde tecrübe görmüş olmalı ve bu tecrübeleri de Bizans eserleri ile tarihi binalarda göstermelidirler. Ayrıca fen muavinleri bütün işçilerin talim ve terbiyesi ile mükellef olacaklardır. Bu terbiye gayet tabi sanata bağlı olacaktır. Zirâ İstanbul camileri gibi ehemmiyeti aşikâr olan eserlerin tamiri ve hatta korunması tam bir sabır içerisinde acele etmeden yapılmalıdır. Ayasofya camii tamirine dair olan ilk teklifimi doğrulayan 12 Eylül 1910 tarihinde hariciye nazırı paşa hazretlerine takdim ettiğim layihada da Ayasofya'nın bir mimar mühendisin fenni nezareti altında yapılmasını ve bu kişinin fenni daire müdürlüğüne tayin olunmasını teklif etmiş tim. Söz konusu layihada müdür mühendisin yardımcılığına mimar ve ressam olan üç kişinin daha tayin edilmesini, hesap işleri ile malzemenin kaydı için sayıları, vazifeleri ileride kararlaştırılacak olan diğer müstahdemin alınmasına ve hasıl olacak masrafların ancak bu surette anlaşılabileceği lüzumunu beyan etmiştim. Tarafıma verilecek vazifenin büyüklüğü dikkate alınır, bu heyet de teşekkül ederse, yalnız Ayasofya değil İstanbul'un diğer camileri de tamir edileceğinden müdürün yardımcıları dörde çıkarılmıştır. Şimdilik güzel sanatlarla meşgul daire yalnızca kabartma işleri ve onların korunması na memur olduğu büyük bir teknik muamelatla meşgul olacağından muhasebe ve işin cereyanı büyük olacaktır. Yazışmaları ile tetkikler için ehemmiyet derecesi belirinceye kadar devam edeceği ve muhasebenin lüzumu da bir kaç aydan önce anlaşılamıyacağına göre bu şubenin elemanlarını muhtelif yapılar hakkındaki tetkikleri yapıldıktan sonra kati olarak tayin edebileceğim. Şimdilik pek az olan muhasebe ve muhtelif işlerin aydınlatılması, malzemenin çekilmesi işlemini iki fen muavininden biri ile bu heyeti teşkil edecek şahıslardan diğerine vereceğim.

Tamirat için eski eserlerle daha önce meşgul olmuş işçiler kullanılması lazım geleceğini yukarıda söylemiştim. Hernekadar eskiden kalmış büyük bir binanın korunması için yapılacak iş, az bir zaman önce meydana getirilen eserlerin tamirine asla ölçü olamaz. Tamir işinde benzerlik olursa, heyetin mahalli işleri ile beraber bu gibi yerlerde mütehassıs elemanların da kullanılması lazımdır. Ayrıca heyeti meydana getirecek olan beş kişiye bir ustabaşı ile bir de mozaikçi ustasının ilavesinin yerinde olacağı düşüncesindeyim. Bunlar ağaç, demir doğrama, oymacılık, duvar ve taş işleri ile diğer gerekenleri yerlerinden kaldıracak, mozaiklerin tamirini, yeniden yerlerine yerleştirilmesini yapacaklardır. Bizans eserlerinin en kıymetlileri olan İstanbul camilerindeki mozaiklerin fevkala-

de ehemmiyetini burada bahsetmekliğim lüzumsuzdur sanırım.

Tamircinin eli mozaik işlerinin mahiyet, manzara ve tenasübü için ne derece vahim bir tehdit teşkil ettiğini ihtar etmek lüzumsuzdur. Mozaiklerin tamirine vâkıf bir mozaik ustasının kullanılmasındaki kâti lüzumu ispat için ustabaşı ile mozaik ustasının işine ancak bazı tamiratta yardımcı olarak lüzum görüleceğinden heyetin esas vazifesi şimdilik bu iki kişinin bulunması ile mümkün olabilir.

Kanaatimize göre mahalli heyet şu şekilde kurulmalıdır :

1 — Tamirat müdürü vazifesiyle mükellef bir mimar - mühendis.

2 — Bir mühendis muavini.

3 — Bir ressam mimar.

4 — Heyetin hesap işleriyle meşgul olacak bir memur.

5 — Fen muavinleri.

Bu memurların hepsi benim maiyetimde bulunacaktır. Ben, heyete verilecek yapıların muhafazasına dair işlerin yapılmasını değil de her nevi tamiratın fenni ve sanat mesuliyetini deruhte edeceğim. İstanbul'daki ikâmetim muvakkat olacağından her nevi tamiratı İstanbul'da oturan müdür ile benim aramda teati olunacak muhaberatla müzakere edilecek ve yokluğumdaki tamirler hakkında mesuliyetimi de azaltmıyacaktır. Bu arada ben de heyetin durumunu tetkik etmek ve yaptığı işleri kontrol etmek üzere senede iki defa ve gerekirse daha çok İstanbul'a gideceğimi taahhüt ederim.

Şimdi heyetin her biri için hükümetten talep edilecek senelik maaşı tayin etmek lazımdır. Bu gibi mütehassıslar her zaman büyük ehemmiyeti haizdir. Zira heyeti teşkil edecekler tamamiyle yabancı memleketlerden seçilecekleri için kendi memleketlerinde mâlik oldukları bütün işleri bırakacaklar ve çok miktarda güçlüklerle karşılaşacakları başka bir memlekete gitmeğe mecbur olacaklardır. Heyet memurları yalnız uhdelerinde bulunan büyük yapıların tamiratı ile meşgul olacaklar ve başka bir iş kabul etmeyeceklerdir. Bu takdirde maaşların miktarı ileride tâyin edilebilir.

Müdüriyet vazifesiyle mükellef mimar - mühendis 1000 Osmanlı lirası.

Mühendis muavini 700 Osmanlı Lirası.

Ressam - mimar 500 Osmanlı Lirası.

Fen muavini 350 Osmanlı Lirası.

Bu arada şurasını da açıklamak gerekir ki, her nevi nakliye, seyyahat ve tercümanlık masrafları memleketin usullerine göre yapılacaktır. Heyet memurları aileleri ile beraber İstanbul'a gitmek için yapacakları masraflarda kendilerine ödenecektir. Her memur en müsait şartlarda seyyahat edecektir

İsimlerini vereceğim memurların tayinleri Osmanlı hükümetince verilecek vesaik ile yapılacaktır. Fakat seçimin ve işin mesuliyeti bana ait olacağından tayin olunduğu memuriyette kifayetsiz olduğu bence anlaşılan memurun heyetten çıkarılmasını hükümete teklif etme hakkını muhafaza ederim

Heyeti meydana getiren şahıslardan her biri işin durumu müsait ise yılda bir ay izin yapacaktır. Ancak bu izin müdürün reyi alındıktan sonra tarafımdan verilecektir. Mesai, işe ve mesuliyetime iştirakimden ve yapacağım seyahatten bana verilecek tahsisatı tayine tamamiyle hükümete bırakıp tazimlerimi arza niyet ederim.»

Mühendis Maranconi'nin vermiş olduğu bu rapordan ayrı olarak elimize bir başka belge daha geçmiştir. Mimar Kemaleddin Beye mektup şeklinde Fransızca olarak kaleme alınan bu yazıda imza bulunmamaktadır. Bura

dan Belge X'un bir kopya olduğu anlaşılmaktadır. Kimin tarafından yazıldığı da kesinlikle bilinmemektedir. Büyük bir ihtimalle yukarıda sözünü ettiğimiz gibi H. Prost tarafından yazılmış bir rapor olduğunu sanmaktayız. Burada özetle şunlar yazılıdır : (Belge X-a-b)

«Aşağıda size söylenecek şeyleri arz etmekle şeref duyarız.

Komisyonumuz üzerine almış olduğu işi mesuliyetine müdrik olarak, bugün için bu binada vâki olmuş deformasyonların sebebleri ve bunları ortadan kaldırmak için gereken tedbirler üzerinde, bu abideye aslî ve lüzumlu denge durumunu tekrar kazandırmak için hiç bir faraziye ortaya koyamaz.

Tam bir teknik etüd yapabilmek için komisyonumuzun gerekli teknik elemanlara sahip olması gerekirdi. Bu etütde de üst yapıyı ilgilendiren kısımların çok ince araştırılması icab ederdi. Bu araştırmada akıllıca uygulanacak sondajlar ve hafriyat ile mümkün olabilirdi. Başlangıç mahiyetindeki bir etüdün temellerini atabilmek için en küçük bir dokümanın yokluğu karşısında Ayasofya biyoğrafilerinde bazı ilginç notlara rastlıyoruz ama bu notların dakik hiç bir değeri yoktur. Bu arada bilinmektedirki, 550 yılında, yâni bu eser tamamlandıktan 20 yıl sonra basilikanın doğu kısmı tamamiyle kendiliğinden yıkılmıştır. Bunlara tekrar yapma çabaları beş yıl sürmüştür. Bu arada kubbenin yontulmuş sünger taşı ile yapıldığı da iddia edilmektedir. IX'ncu yüzyılda ise kubbenin en büyük kemerlerinden bir tanesi o kadar hasara uğramıştırki, onu veniden inşâ etme mecburiyeti hâsıl olmuştur. XV'nci yüzyılda doğu kısmı muazzam dayanak duvarları ile sağlamlaştırılmıştır. Bu duvarlar pramidal olarak yükselmektedir. Fatih Sultan Mehmet anıtın genel manzarasına zarar veren etraftaki bir çok binayı yıktırmış ve minareleri inşâ ettirmiştir. Sultan Abdülmecid de G.T. Fossatiye tamirler yaptırmış ve bu arada bugün hayran olduğumuz mozaikleri meydana çıkarmıştır. Elde edilen bütün bu bilgilerden doğu kanadının anıtın zayıf tarafı olduğu meydana çıkmaktadır. Esasen bugünde felaketli çökme tehlikesi veya aynı zamanda kubbeyi yıkacak kayma tehlikesi gösteren kısım da zaten burasıdır. En çok zarar görmüş ve tehdit altındaki bu kısmın yıkılabileceği hükmünü vermek cüretli bir hüküm olmıyacaktır.

Bu durum karşısında komisyon aşağıdaki neticeleri benimsemektedir.

1 — Ayasofya Camiini önüne geçilemez bir felaketten kurtarmak için gereken çalışmalara, gecikmeden acilen başlanmalıdır.

2 — Komisyon, hiç bir teknisyenin anıtın bugünkü durumunda sağlamlığını garanti edemiyeceği kanaatindedir.

3 — Her türlü belge, plân, kesit v.s. nin yokluğu karşısında anıtın iç yapısını tanımak imkansız olduğundan komisyon ciddi bir etüde girişebilme imkânsızlığı içerisindedir.

4 — Komisyon binanın ayrıntılı ve dakik bir rölövesine başlamak (plânlar, kesitler, detaylar v.s. ile birlikte) ve inşâ tarzı üzerinde bir muhtıra hazırlamak (kullanılmış inşaat maddeleri ve mevcut deformasyon üzerine) mecburiyetini kabul etmiştir.

Bu çalışma muktedir kimselerden meydana gelecek bir ekibin nezaretinde hazırlanmalıdır. Komisyon oniki aylık bir müddet ve 2500 liraya baliğ olacak bir krediyi tahmin etmektedir.

Angaje edilecek personel de aşağıda gösterildiği gibi olmalıdır.

1 — Bir mimar, rölöve, redaksiyon, desenler ve ilâveten süsleme ki

sımlarının rölöve çalışmalarını yapacak bir yönetici.

2 — İki desinatör tarafından yardım görecek iki uzman.

Sondajlar için kazılar yapılacağından iki kalfa ve iki işçi ve ayrıca gerektiğinde çalıştırılmak üzere özel bir personele ihtiyaç vardır. Ayrıca komisyon bütün gerekli aletlerle teçhiz edilecek özel bir büronun kurulmasını talep etmektedir.

Güç olduğu kadar nazik bir iş olan ve her türlü tenkitten korunmuş olması gereken bu işin tam ve dolğun mesuliyetini üzerine alabilmek için komisyon şunları talep eder :

Bu çalışmaları yapacak personelin seçilişinde ve kabulünde personel kati yetle ehil olmalıdır. Ve bu özel personele camide yapılacak olan etütler için geniş bir yetki ve hürriyet verilmelidir Komisyona cami içinde olmak üzere bir büro tahsis edilmelidir.

Anıtın sağlamlaştırılması için sonradan yapılacak teknik etüdlere, elemanlar gereken malzemeyi hazırlıyacaktır. Bir takım desen ve muhtıralarla onları göstereceklerdir. Bunlar bir kere yayınlanınca da bütün dünya için çok ilginç olacaktır.

Komisyon bu çalışmaların kısa bir müddet içerisinde başlanmasını dilemektedir. Komisyon bu çalışmaların yeter derecede faydalı olacağına, Osmanlı imparatorluğundan kalma ve bugün memlekette var olan, terkedilmiş veya bilinmez durumda olan diğer başka anıtların restorasyonları için yararlı olacağı, ülkeye yeni bir sanat hamlesi vereceği kanaatindedir. Bütün imparatorluğun unutulmuş kalmış eserlerinin restorasyonu için rölöveleri yapılabilecektir.»

Evkaf Nezareti İnşaat Umum Müdürü Mimar Kemaleddin Beyin Evkaf Nezaretine verdiği 12 Cemazüyülevvel 1337 tarihli rapor da tekrar bu konuya değinilmiştir.

Belge : XI den Ayasofya'nın en iyi şekilde tamiri için Avrupa'nın meşhur mimarlarına bizzat müracaat edildiği veya onların, aralarında bazı ayrıntılar olmakla beraber Osmanlı hükümetine bazı tamir şekilleri teklif ettikleri öğrenilmektedir. Burada özetle şöyle denilmektedir : «Bu gibi tamirlerde ihtisas kazanmış, bilhassa Ayasofyayı tetkik etmiş üç mimarın İstanbul'a çağırılması ve bunlardan meydana gelecek bir fen heyetini kurulması daha önce kararlaştırılmış ise de Balkan Harbinin ve sonra Birinci Dünya Savaşının patlak vermesi bu teşebbüsü öylece bırakmıştı. Ayasofya'yı tetkik ederek ayrı ayrı raporlar veren ve onarımı için fikir ileri süren Fransız mimarı Prouper, İngiliz mimarı Jakson, Alman mimarları C. Gurlitt, Hoffman ve ayrıca Osmanlı mimarlarından Kemaleddin ile Nihat beylerdir. Bundan başka Fransız mimarı H. Prost yapının mükemmel resimlerini yapmış, uzun süre İstanbul'da kalarak Ayasofyanın tamiri için tetkikte bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı sona erince Ayasofyanın tamiri için imkân hasıl olmuş ve söz konusu uzmanların İstanbul'a davet edilerek Vakıf İnşaat Fen Heyetinden ihtisas ve tecrübesi olan mimarların da onlara katılmasıyla meydana gelecek komisyonun bu konuda bir karar alması istenmiştir.

Mühendis Maronconi'in başkanlığı altında Avrupanın ön plânda gelen mimarlarının katılmasına çalışılan bu heyetin çalışmaları ve yaptıkları işlerle ilgili başka bir belgeye Vakıf Müzesi arşivinde rastlamak mümkün olmamıştır. Diğer taraftan yapmış olduğumuz araştırmalarda da bu konu ile ilgili başka bir belge veya kaynak elimize geçmemiştir. Osmanlı imparatorluğunun güç bir devresinde bu heyetin toplanarak Ayasofya üzerinde çalışamadığı sanılmaktadır.

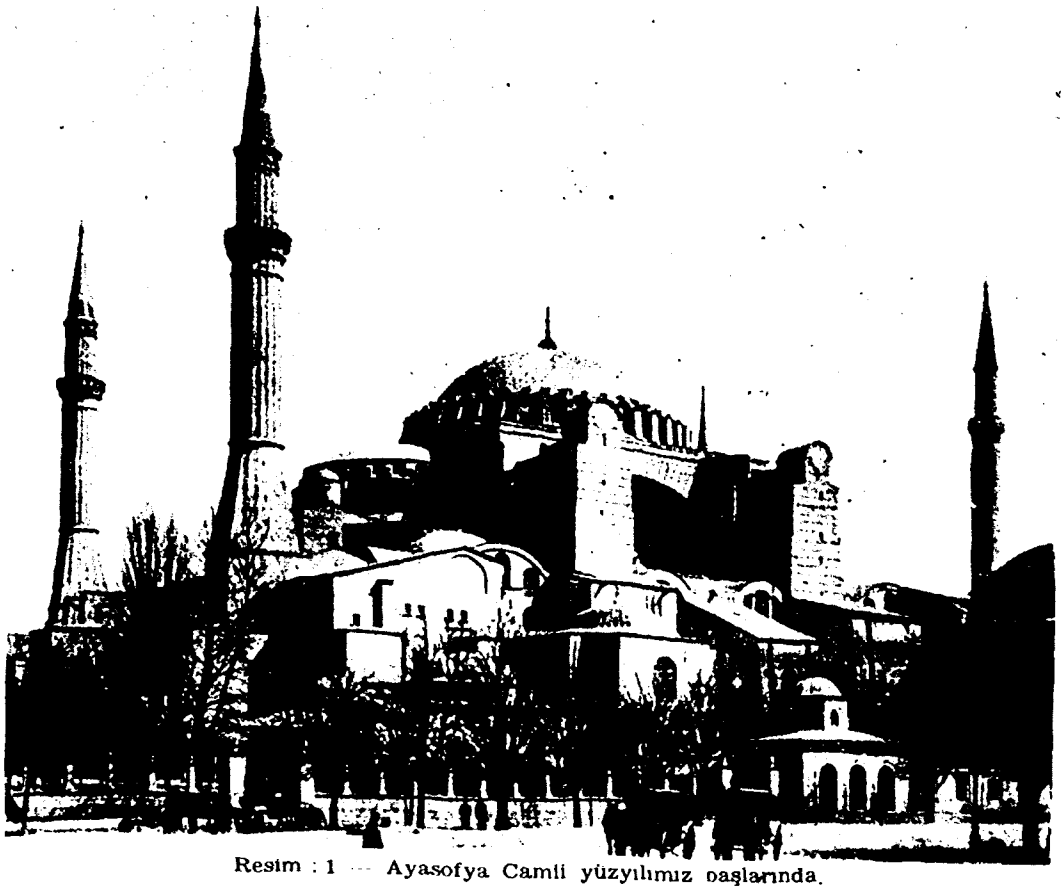

Resim : 1 — Ayasofya Camii yüzyılımız başlarında.

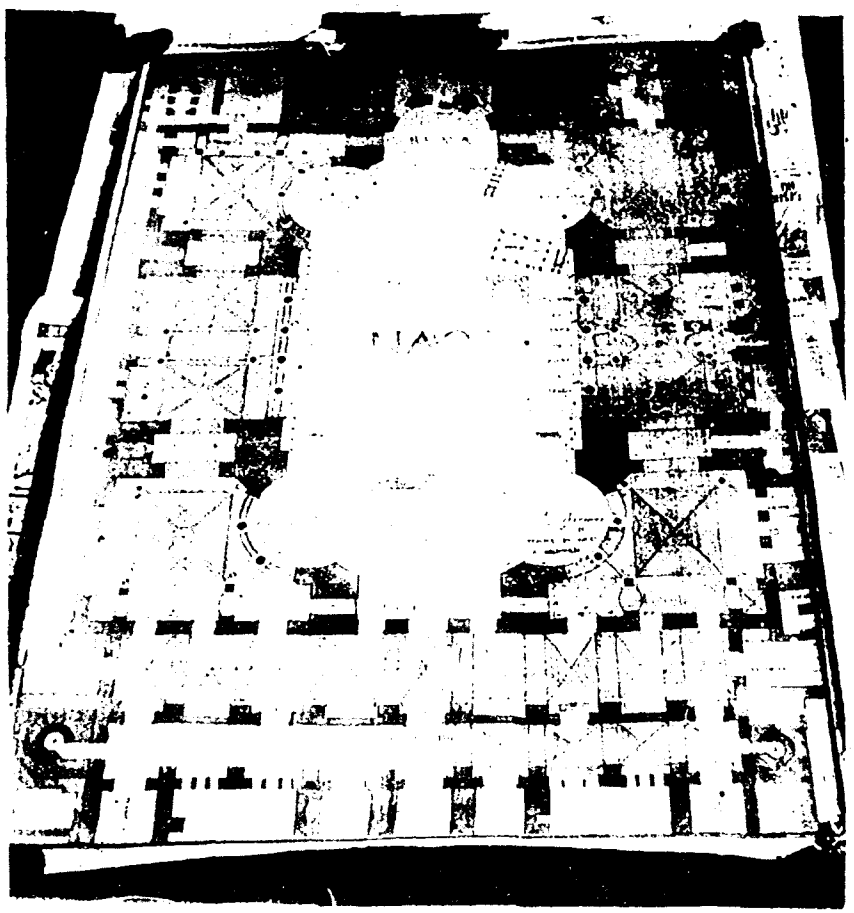

Resim : 2 — Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesindeki H. Prost'un Ayasofya rölövelerinden bir örnek.

معاملات نظارت جليله سنه

خلاصه

ايا صوفيه جامع شريفنك تعميرنه

دائر

نمره

٩٧-٥٤٤٢

دولتلو افندم حضرتلري

مسئوله معاملات يدلرنك ايا صوفيه جامع شريفنك تعميرنه متعلق نظارت جليله لرينه لزوم الاعلام قديم ايلديكي تحريرات ايله بو بابده برده حكومتي كشف اداره سنه ويرملرينه توصيه نامه لرنك كونده لكنده مجتمع مرجع اليه طرفندن ديملرينه تكليفنامه اوقاف نظارت جليه سنجه هم قبول تعميريه متعلق توصيه نامه لرنك اعاده سي ايسه بنك استكاف جزمه باسه شهريه لكنده اشعار ايلديكمز واوراقه مذكوره لفاً طرف عالي نظارت پناهيلرينه تيمناً تقديم ارقامنه اقتضاسنك الفاتي رجي منه ابقاسنه لطف عميم لري وركاب پناهيلرينه امر وفرمانه حضرت مسلم الاركان

خادمه فاطمه نائله

مستشاره

Au haut Ministère ottoman de l'instruction publique

à

Constantinople.

Monsieur le Ministre,

Les journaux et les revues d'architecture se sont beaucoup occupés, ces derniers temps, de la mosquée de St-Sophie, et c'est ainsi que j'ai appris l'état menaçant de ce célèbre bâtiment, dans lequel savants et artistes s'accordent à voir, depuis des siècles, le chef-d'oeuvre de l'architecture byzantine. J'ai également trouvé dans l'"Architecte", revue qui se publie à Paris, un cliché intéressant et qui donne une bonne idée de la structure intérieure du fameux édifice. Or, la conservation de celui-ci ne saurait m'être indifférente, attendu que je me suis consacré d'une façon particulière - en dehors de mon enseignement à l'Ecole technique cantonale de Bienne- à la restauration des monuments historiques, surtout des édifices cultuels, ainsi qu'en fait foi le certificat ci-joint du Conseil-exécutif (Gouvernement) de l'Etat de Berne. J'ai donc étudié, autant que me le permettaient

YÜCEL

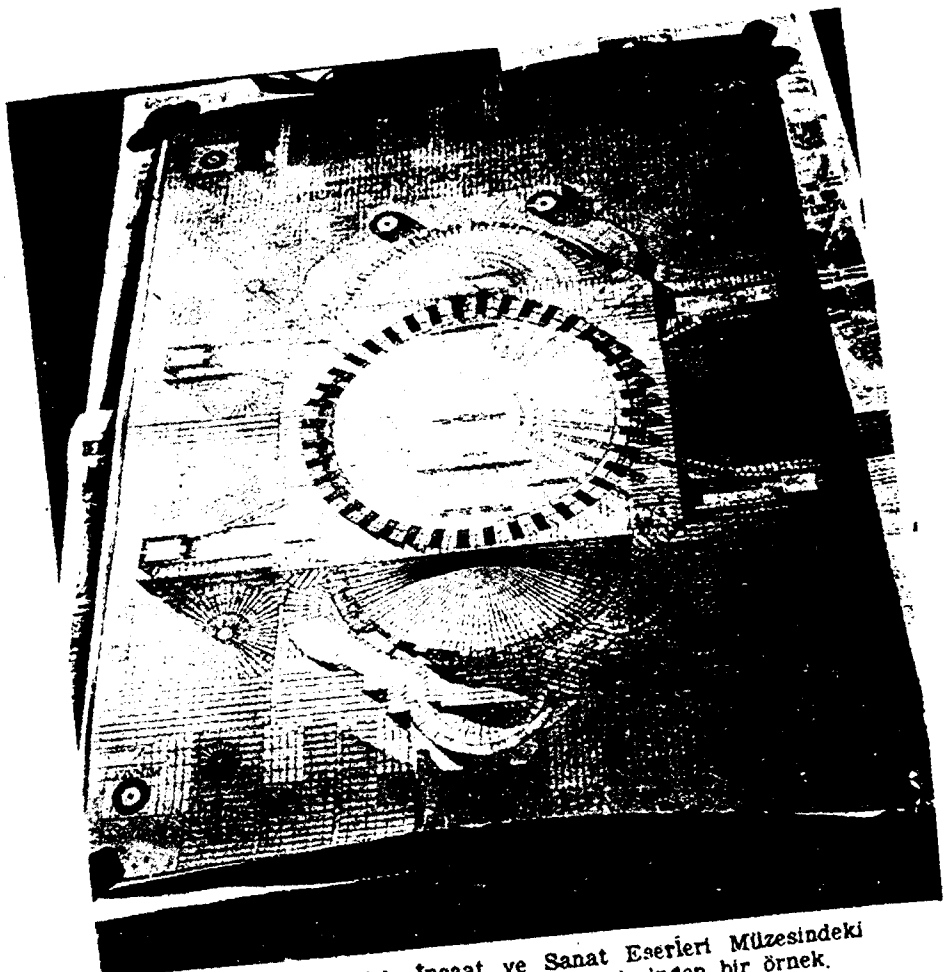

Resim : 3 — Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesindeki H. Prost'un Ayasofya rölövelerinden bir örnek.

Belge : 1

YÜCEL

Belge : IV

Belge : V

les matériaux dont je dispose, le problème de St-Sophie, et il m'est venu une idée dont la réalisation, en dépit de sa simplicité, assurerait pour des siècles encore l'existence de la vénérable mosquée. Je n'ignore pas que le haut Gouvernement ottoman a décidé de soumettre la question qui m'occupe à une commission internationale; je ne me permets pas moins de mettre ma longue expérience à votre disposition pour la restauration de St-Sophie, persuadé que je serais capable de mener à bien cette entreprise difficile mais que l'historien et l'art réclament impérieusement.

Dans le cas où vous agréeriez mon offre, je vous prierais de me faire tenir un levé topographique et une description physique du terrain; en outre, il est clair qu'une visite des lieux serait nécessaire pour que je puisse faire des propositions définitives.

En me permettant de recommander vivement mon offre à votre bienveillant examen, je vous présente, Monsieur le Ministre, l'expression de ma considération très distinguée

E. J. Vroyen

Biel, ce 4. IX. 72.

Berne, le 27 août 1912.

LE PRÉSIDENT DU CONSEIL-EXÉCUTIF

du Canton de Berne.

---o---

Recommandation.

Sur la demande de M. l'architecte E.-J. Propper, professeur à l'Ecole technique cantonale de Bienne, qui se propose d'offrir au Gouvernement ottoman ses services pour la restauration de la mosquée de Ste-Sophie, nous déclarons par les présentes que ledit M. Propper a dirigé ou exécuté, d'une façon digne d'éloges et à notre entière satisfaction, plusieurs restaurations très difficiles d'églises du canton de Berne, et qu'il dirige actuellement encore pareils travaux. Nous le recommandons donc très vivement au haut Gouvernement ottoman, persuadé qu'il est tout à fait à même de rendre de précieux services dans l'entreprise susindiquée.

Donné à Berne le 27 août 1912.

Le président du Conseil-exécutif,

KANTON BERN REGIERUNGSRAT

Belge : III — b

Belge : VIII

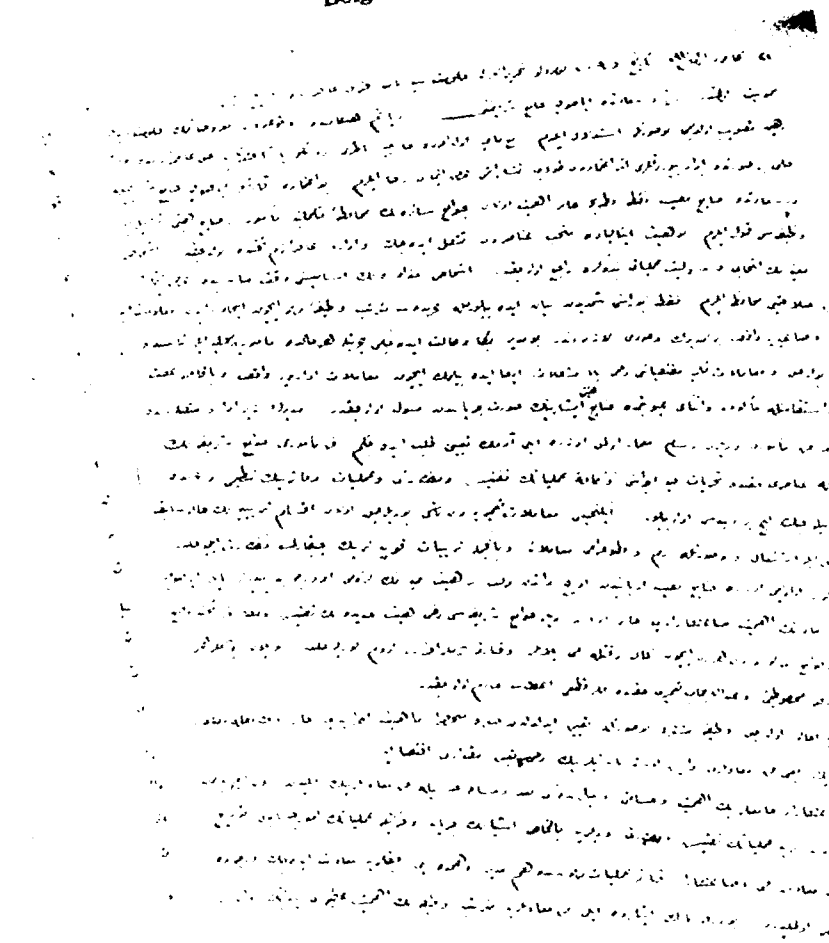

Belge : IX — a

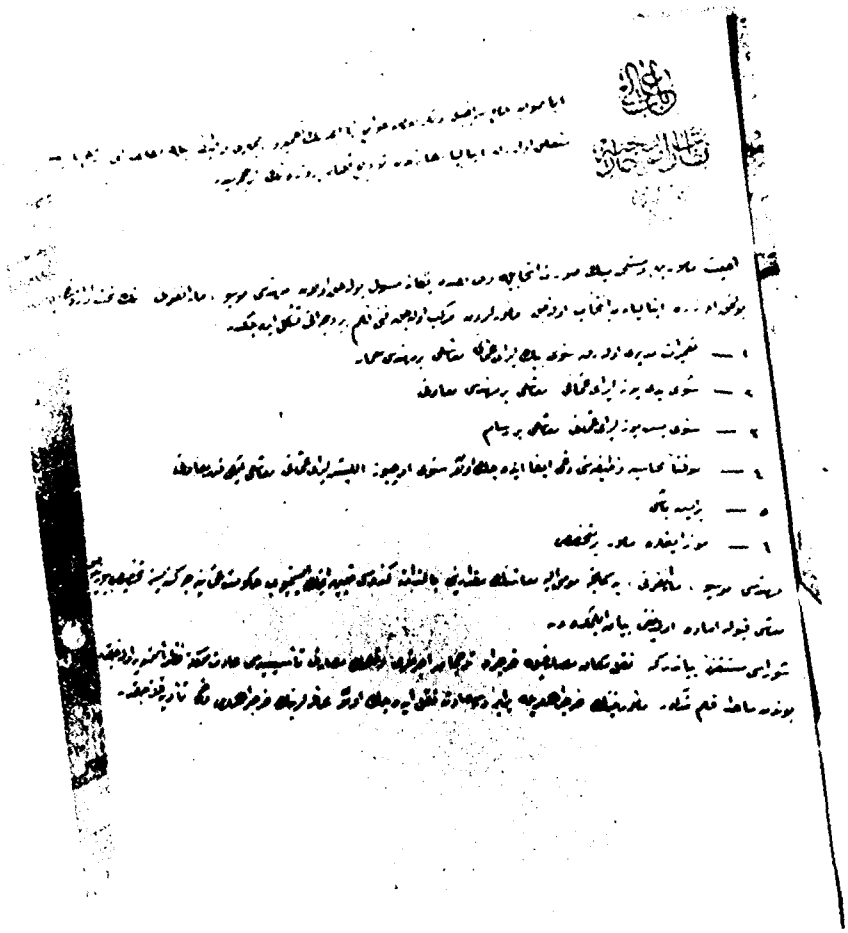

Belge : VI

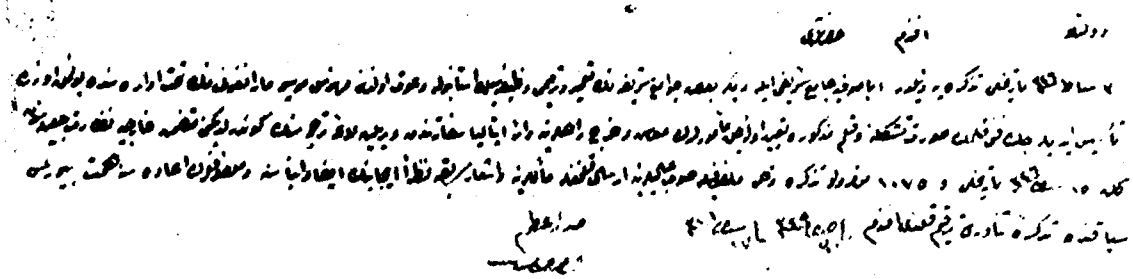

Belge : VII

Belge : X — a

Belge : X — b

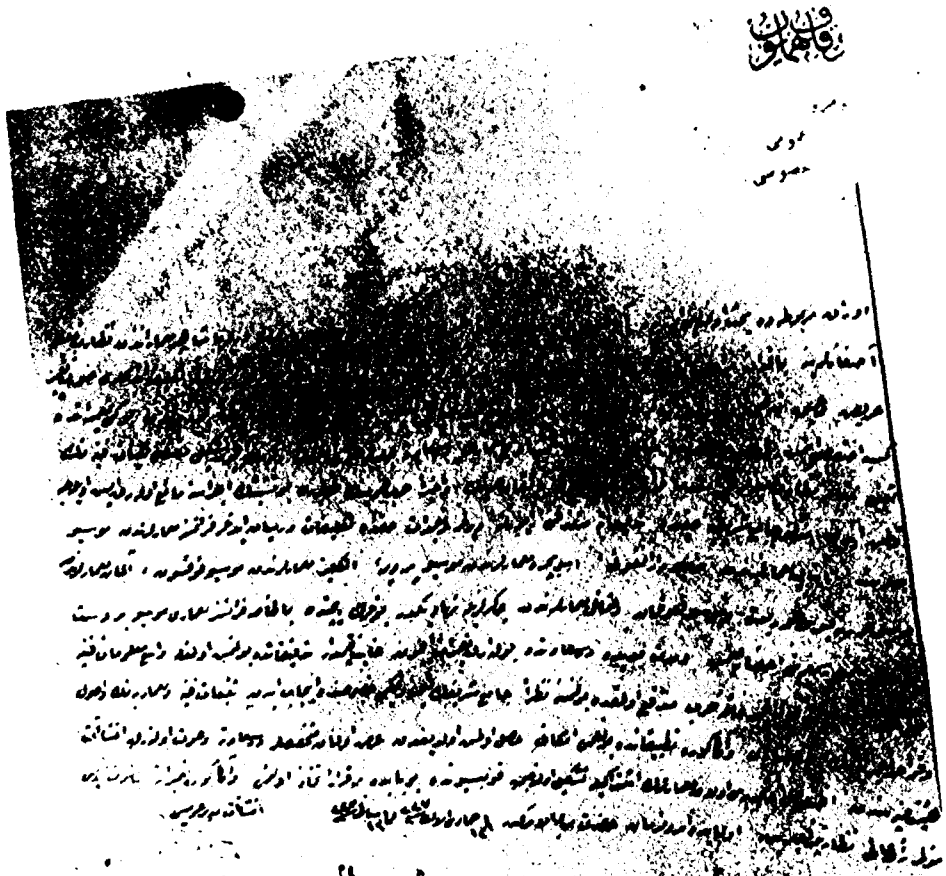

Belge : XI

ANADOLU'DA ARTUKLU DEVRİ MEDRESELERİNİN PLÂN ŞEMALARI ÜZERİNE NOTLAR

Ara ALTUN

Güneydoğu Anadolu'nun XII. yy. başından XIV. yy. sonuna kadar, önemli siyasi varlığı olan Artukoğullarının bu çevredeki kuvvetli mimari geleneğin yerleşmesinde başlıca görevi yüklenmiş oldukları artık tartışma götürmez bir gerçektir. Bugüne kadar, üzerinde birçok tartışma ve yayın olan Artuklu Devri Mimarisinin, Anadolu Türk Mimarisine katkıları kesin çizgilerle ortaya koyulmuş değildir.

Bu yazıda sadece onların, Anadolu Medrese Mimarisine getirdiği araştırıcı yeniliklerin bir kısmı üzerinde durulacak, Medrese plan şemaları üzerine birkaç önemli noktaya değinilecektir.

Genellikle belli yayınların ışığı altında tekrar edilegelen yapıların kısa anlatımlarından burada çekinilmiştir[1]. Gerek, bundan önce, Artuklu devri'nin bazı çok önemli yapıları üzerinde, gerekse onların en uzun süre egemen olup, en önemli mimari araştırmalar ortaya koymuş oldukları Mardin merkezlerindeki ilgi çekici yapıları üzerinde yapılan yerinde araştırmalar, bugüne kadar yazılı olanların dışında, Artuklu devri Türk Mimarisinin, Anadolu'daki Türk Mimarisi gelişimi içinde sanıldığından da önemli olduklarını ortaya koymaktadır[2].

XII. yy. sonundan başlamak üzere, güney - doğu Anadolu'da çeşitli örnekler ve denemelerle karşımıza çıkan Artuklu devri medreseleri, genellikle avlu düzenine dayanmaktadır. Ancak, avlu bazen İran ve Anadolu Selçukluları ile Beylikler devri Medreselerinde rastladığımız anlamda meydana çıkmakla birlikte, bazen de sadece yapının bir kısmının merkezi olarak görülmektedir. Yine burada hemen belirtilmesi gereken bir husus, şimdiye kadar, Artuklu Medreseleri içinde, Anadolu'daki anlamı ile kubbeli medreseye, yani avlusunun üzeri kubbe ile örtülü medreseye rastlanmamıştır. Belkide Anadolu'daki en erken Artuklu medreseleri olarak da ele alınabilecek olan, *Emineddin Medresesi* ile *Necmeddin Külliyesi*'nin doğu kanadı da avlu esasına dayanmaktadır[3]. Artuklu devrine tarihlendirilmesi şüpheli olan *Hani'deki Hatuniye Medresesi*'nin bir XIII. yy. sonu Artuklu uygulaması olduğu kabul edilecek olursa bile, avlusunun bir kubbe ile örtülü olduğu görüşü bugün için kabul edilebilecek durumda değildir. Avlusunun bir kubbe ile örtülü olduğu kabul edilebildiği takdirde de zaten hemen hepsi XIII. yy. uygulamaları olan diğer kubbeli Anadolu Medreseleri arasında gelişmiş bir örnek olarak ele alınabilecek ve daha çok mimari süslemeleri üzerine söz söylenebilecek bir yapıdır. Artuklu medrese mimarisinin asıl önemli olduğu yer ise, açık avlulu medreselerde gösterdikleri gelişmelerdir.

Bugüne kadar, son zamanlardaki yayınlarda, avlulu, yani açık avlu düzenine dayanan medrese mimarisinin Anadolu'daki gelişimini, Diyarbakır'daki Artuklu medreseleriyle başlatmak

gelenek haline gelmiştir. *Mardin'deki Hatuniye Medresesi* ise, açık medreselerin şimdilik en erken ve üstelik de en olgun örneklere yaklaşan bir uygulamasıdır[4]. Küçültülmüş, iki katlı revaklı avlusunun güneyinde ve kuzeyinde yer alan birer eyvan ve bunlardan güneydekinin yanında, kubbeli türbesiyle, Mardin Hatuniye Medresesi 1184/85 den önce yapılmış ve vakfiyesi 1206 da duvarına kazınmıştır. Anadolu açık avlulu medreselerinin ilerki yüzyılda ulaşabilecekleri olgun bir plan düzeni ve formu gösteren bu yapıyı kronolojik sıraya göre hemen takip eden Diyarbakır Artuklu Medreselerinde ise farklı durumlarla karşılaşılır. Gerçi burada da avlu esastır, fakat, mekânların dağılışı ile medrese mimarisinin çok önemli bir parçası olan eyvanın durumu biraz değişmektedir.

1198/99 tarihli *Diyarbakır Zinciriye Medresesi,* Ulu Cami'ye olan bağlantılarından anlaşıldığı kadarı ile, genellikle sadece öğrencilerin kalması ve küçük ölçüde «tedrisat» yapılmasıyla ilgili bir yapıdır. Esas dersler herhalde ilkönce doğrudan doğruya Ulu Cami'de sonradan da Mesudiye Medresesinde görülmeğe başlanmıştır. Her iki medresenin durumu bu görüşü destekleyecek haldedir. Zinciriye Medresesinde revaklarla çevrili küçük orta avlu, bütün hareketli ve oyalayıcı yapı tekniği, malzemesi ve kemerleriyle bir Diyarbakır evinin avlusunu andıracak etkidedir. Burada revakların gerisine yerleştirilmiş bir güney eyvanı ilk bakışta belli olmayacak duruma gelmiştir. Genellikle ortadaki biraz daha geniş ve daha çekici şekilde süslenmiş bir kemere sahip revaklar düzeninde de bir bakıma dört eyvan şemasının yaşadığını düşünmek mümkündür. Bunlardan zengin dilimli şekillerle bezeli olan güneydekinin arkasında yer alan eyvan ve köşedeki kubbeli küçük oda dışında basit ve küçük mekânlarla çevrilidir. Ancak, kuzey - batı köşesindeki mekân ile bunun dış cephede yer alan çeşmeyle bağlantısı dikkati çekici ayrı bir özellik olmaktadır. Yine *Diyarbakır Mesudiye Medresesi,* kitabelerinden anlaşıldığı kadarı ile, 1193 den 1222 ye kadar süren bir yapı tarihine sahiptir. Çeşitli görünüşlerle şekillenen ve aslında dört mezhep için kurulmuş olan yapı, bir bakıma Diyarbakır Ulu Cami külliyesini şekillendiren son yapılardan biridir. Güneyinde yer alan revak, doğrudan doğruya Ulu Cami avlusunun kuzey revakını meydana getirmektedir. Buna karşılık, kuzeyden açılan kapısı iki kademeli bir geçişle, avlu revakına açılmaktadır. Yapı aslında, iki katlı ve revaklı avlu düzenine dayanmaktadır. Yine bu bölge ve devir özelliği olarak küçültülmüş avlunun doğusunda ana eyvan yer alır. İkinci kat boyunca da yükselen bu eyvanın iki yanında iki kat halinde uzun odalar görülmektedir. Avluda, iki katlı revaklardan alttakiler daha orijinal görünüştedir. Genelikle bütün mimari süsleme bu bölümde toplanmıştır. Üst revaklar ise bugünkü durumunda basit görünüştedir. Oysa, alt kat revaklarının her bir kenarı ortasındaki kemer açıklığının, özel şekilde ele alınmış olması, burada ana eyvanla birlikte dört eyvan düzeninin anısını yaşatır olarak görülebilir. Diyarbakır Mesudiye Medresesinde avlu revaklarının güneyinde çok az yer olmakla birlikte, anıtsal öçüde bir taş mihrabın yerleştirilmis olması da, hemen arkasında Ulu Cami avlusunun yer aldığı da düşünülürse üzerinde durulabilecek bir konu olabilir. Ancak, bu yapıda görülen bir değişiklik, orta avlu etrafından ayrılan bir bölümün bulunmasıdır. Batıya doğru, bir iç eyvan, koridor, mihraplı mescit ve yan odaları ile ayrı bir bölüm meydana getiren bu uzama, bir bakıma bundan sonraki Artuklu Medreselerinde daha belirli bir hal almaya başlayacaktır. Mardin'de Diyarbakır Artuklu Sarayı ile benzerliklerine dayanılarak

XIII. yy. başlarına tarihlenen *Marufiye Medresesi*[5] işte bu tek avlu düzeninden taşan medrese tipinin belki de geniş anlamda ilk uygulaması durumundadır. Buna karşılık en büyük Artuklu Medreselerinden biri olan Mardin Şeyanmaktadır. Orta avlusu en geniş olan *hidiye Medresesi*, tek avlu düzenine dabu medrese, kuzeyde bir büyük eyvan ve iki yanında değişik düzen gösteren mekânları ile XIII. yy. ilk yarsında diğer bir özelliğin işaretçisi olmaktadır. Avlusunun güneyinde yer alan ve ilk durumda her halde üç açıklıkla girişi sağlanan, bugün çok değişmiş bir mescit kısmının yer alması, Doğrudan doğruya Zengî Artuklu ilişkilerine bağlanabilir. Doğuda iki katlı bir düzen içinde yer alan hücreler, türbe ve revaklı avlusu hatırası diğer özellikleri arasındadır. Aynı yapı özellikleri ve plân düzeni *Harzem'deki Taceddin Mes'ud Medresesi*'nde karşımıza çıkmaktadır. Genellikle revaklı bir avlusu olduğu düşünülen yapıda bugünkü revak izleri şüpheliyse de, güneyinde avluya bağlı bir caminin varlığı kesindir.

XIII - XIV. yy. uygulamaları olan *Melik Mansur* ve *Altunboğa* Medreseleri ile sadece kaynaklardan çok geniş yapılar olduğunu öğrendiğimiz *Hüsamiye* ve *Muzafferiye* Medreselerinin[6], Mesudiye'den başlayıp, Marufiye ile devam eden bir gelişmenin örneklerinden oldukları düşünülebilir. Bunların kalan kısımları genelikle bu fikri desteklemektedir. Marufiye'de Tarma tipi bir mekânda, selsebilli ve eyvanlı avlunun doğusunda yer alan uzantılar, mekânların tek bir avlu etrafında toplanmadığını gösteriyordu. Bu düzenin en sağlam kalmış örneği, bugünkü durumda, 1385 taihli Mardin *Sultan İsa* Medresesidir. Bugüne kadar, tek örnek olarak görülmeğe çalışılan yapının belli bir mekân düzeni gelişmesinin son örneği olduğunu düşünmek mümkündür. Enine bir alanı kaplayan yapı mukarnaslı klasik Selçuklu portalindeki iki renkli kakma taş süslemeleri ve dilimli kubbeli görünüşü yanında çok önemli plân ve form özelliklerine sahiptir Birer kat farkı ile iki avlu etrafında toplanan mekânlar büyük bir değişikliktir. Anıtsal portal bir koridorun güneyinde, Bab es Sur camiinde görülen düzende bir cami mekânına götürür. Ortada bir kubbe ile kesilen enine beşik tonozlu bu mekânın arkasında, iki geniş mekân aynı koridora açılır. Bu koridorun açıldığı avlu, iki kat düzenine dayanır. Kuzeyde yer alan selsebilli geniş eyvanın sonraki bir ekleme ile meydana geldiği düşünülürse de, güneyde yer alan ve dışa açık olan revaklar ile iki yanda eyvanlı bir düzeni yaşatan mukarnas dolgulu girişler, avluyu tamamlar. Batıdaki giriş yine bir koridorun güneyinde ve kuzeyinde yer alan iki ayrı kısma açılır Güneydeki iki kat boyunca yükselen, dıştan dilimli kubbeli, mihraplı bölümün arkasında türbe görülür. Bunun üst katı ayrı bir merdivenle ilk şeklinde avludan çıkılan özel bir bölümken, avlunun kuzeyinde meydana getirilen mekânların üzerinin kullanılmasıyla diğer tarafla bağlanmıştır. Doğu bölümünün üst katında ise revaklı bir iç avlu etrafında çeşitli odalar yer alır Aslında, bu plân şemasının en olgun şeklini, Mardin dışında kurulmuş olan *Kasımiye* medresesinde görmek mümkündür. Belki de son bir Artuklu uygulaması olarak başlanmışken, Akkoyunlularca bitirtildiğinden bu isimle anılan ve hiçbir kitabesi bulunmayan yapı, Sultan İsa medresesini yapan mimarın bir eseri olmalıdır[7]. Burada artık cami, tamamen bir tarafa alınıp, bir koridorla ayrılmış, doğuda ise, revaklı ve iki katlı düzene dayalı, büyük eyvanlı olgun bir medrese şeması meydana getirilmiştir. Bu değişik uygulamalarla, Artuklu medrese mimarisinin belli medrese tiplerine bir üçüncüsünü kattığını kabul etmek muhakkak ki mümkündür. Tek avlu düzenini aşan

bu tipin ilk adımını da Mesudiye Medresesinde görüyoruz. Devamlı araştırma içinde olduğunu anladığımız Artuklu Devri Anadolu Türk mimarisinin egemenlik bölgesinin özelliği olarak kuzey ile güney mimarileri arasında böylesinde bir sentezi gerçekleştirebilmesi şaşılacak bir şey değildir. İran'dan geldiği kabuledilegelen, eyvan düzenine dayalı avlulu medrese şeması ve avlusu kubbe ile örtülü medreseler dışında bir üçüncü şeklin denemesine girmeleri gerçekten dikkati çekici olmaktadır. İki kalıptan birini veya çok yakın ilişki içinde oldukları Zenginler'in ortaya koyduğu güneyinde camisi bulunan medrese şemasını alıp aynen uygulamak yerine değişik düzenleri ortaya koyabilmiş olmaları, onların devamlı araştıran ve geliştiren bir mimari düşünceye sahip olmaları ile açıklanabilir. Devamlı olarak güneyle siyasi ve ekonomik alış-verişleri olan Artuklular'ın mimari alanda da buranın etkisinde kalabilmeleri mümkündür, ancak, burada belirtilmek istenen bu etkinin kaba bir taklit olmadığıdır. Özellikle Mardin'de ve çevresinde, yani Artuklular'ın en uzun süre egemen oldukları yerlerde, antik çağdan bu yana gelişmiş ve kökleşmiş bir yapı geleneği vardır. Böylesine yerleşmiş bir geleneği, getirilen yeni fikirler ve yeni ihtiyaçlar hizmetinde kullanmak kolay olmasa gerek. Buna karşılık, bölgenin mimari geleneğini yeni yapı sentezinde çok ustaca kullanabilmek Artuklu mimarisinin, bütün Türk Mimarisi gelişmesi içinde başardığı çok önemli bir iştir. Gazneli mimarisinden bu yana belli bir gelişmeye sahip olan mihrap önü kubbesinin cami içindeki en güzel ve en anıtsal sentezi ile birlikte, Medrese mimarisinin de yeni denemelerini geliştirmek Artuklu devri Anadolu mimarlarının başarıları arasındadır.

XII. yy. sonunda, Selçuklular'ın İran'da Şiiliğe karşı bir müessese olarak geliştirmeğe başladıkları ve genellikle dört eyvanlı, avlulu bir plân şemasına dayandığı kabul edilen medrese mimarisinin ilk örneklerinin, belki de Gazneli mimarisinde de buna benzer uygulamaları bulunduğunu belirtmek yerinde olur. Artuklular'ın sıkı ilişki içinde bulundukları, bazı özellikleri kuzeye, Anadolu'nun güneyine getirdikleri mimari çevre şüphesiz Suriye'dir. Halep'deki en eski medrese ise kaynaklara göre, Artukoğlu Ilgazi'nin komutanı Süleyman bin Abdülcebbar'ın 1122 de yaptırtmağa başladığı *Zeccaciye* Medresesidir[8]. Şiiler tarafından yapılışı önlenen ve formu hakkında bilgimiz bulunmayan bu medrese de, belki en erkeni yine Halep'de 1168/69 tarihli *Han el Tutun* ve en geçi 1260 tarihli *Şerefiye* olan bir dizi Suriye Medresesi[9] ile ilgili görülebilecek Artuklu Medreselerinden en önemlisi şimdiki durumda, Mardin *Hatuniye* Medresesi olmaktadır. 1184 den önce bir XII. yy son çeyreği uygulaması olarak ele alınabilen bu medresenin iki eyvanlı, revaklı avlulu, iki katlı düzeni ve köşede kubbe ile örtülü türbe kısmı ile ortaya koyduğu olgun plan ve form Anadolu Medrese mimarisinin gelişmesinde ancak XIII. yy. da belirmeğe başlayacaktır. Diğer erken tarihli Artuklu medreselerinden Diyarbakır'daki 1198 tarihli *Zinciriye* ile revaklı avlu ve XIII. yy. ilk çeyreğinde son şeklini alabilen Mesudiye ile iki katlı düzeni bakımından belli bir bağ kurmak mümkünse de bu düzeni ile Hatuniye Medresesinin gelişmesi, Kayseri'deki Çifte Medrese ve 1217 tarihli Sivas Keykâvus Şifahanesi paralelindedir. XIII. yy içinde, açık avlulu, iki katlı revaklı, iki eyvanlı ve kubbeli türbeli medreseler, Anadolu Selçuklular'ının geniş ölçülere varan uygulamaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Diyarbakır Zinciriye'nin, tek katlı düzeninde revaklı avlunun güzel bir örneğini verirken, revak kemerlerinin dağılımı ile bir bakıma dört eyvanlı bir geleneği yaşattığı düşünülebilir. Fakat, Mesudiye tek büyük

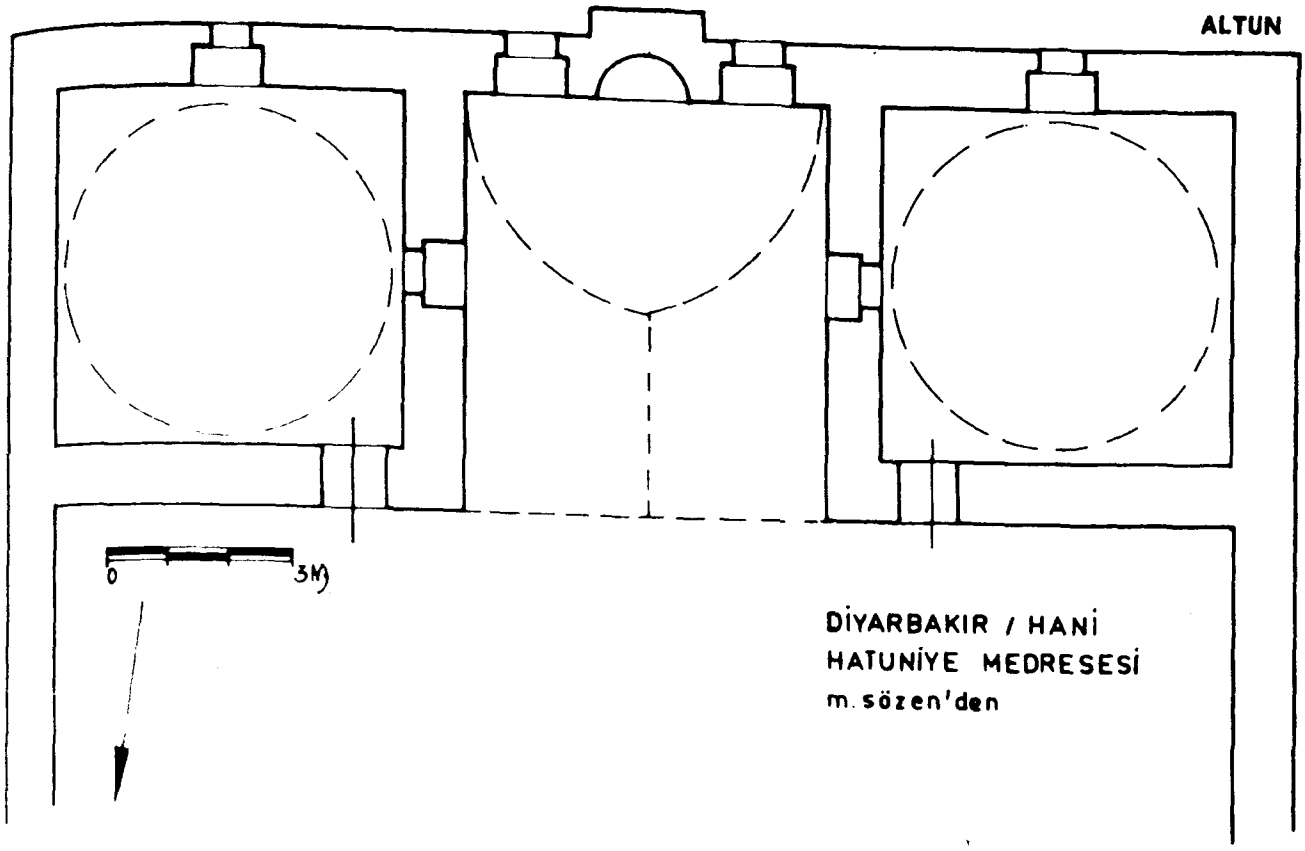
0
3M
DİYARBAKIR / HANİ
HATUNİYE MEDRESESİ
m. sözen'den

Plan : 1

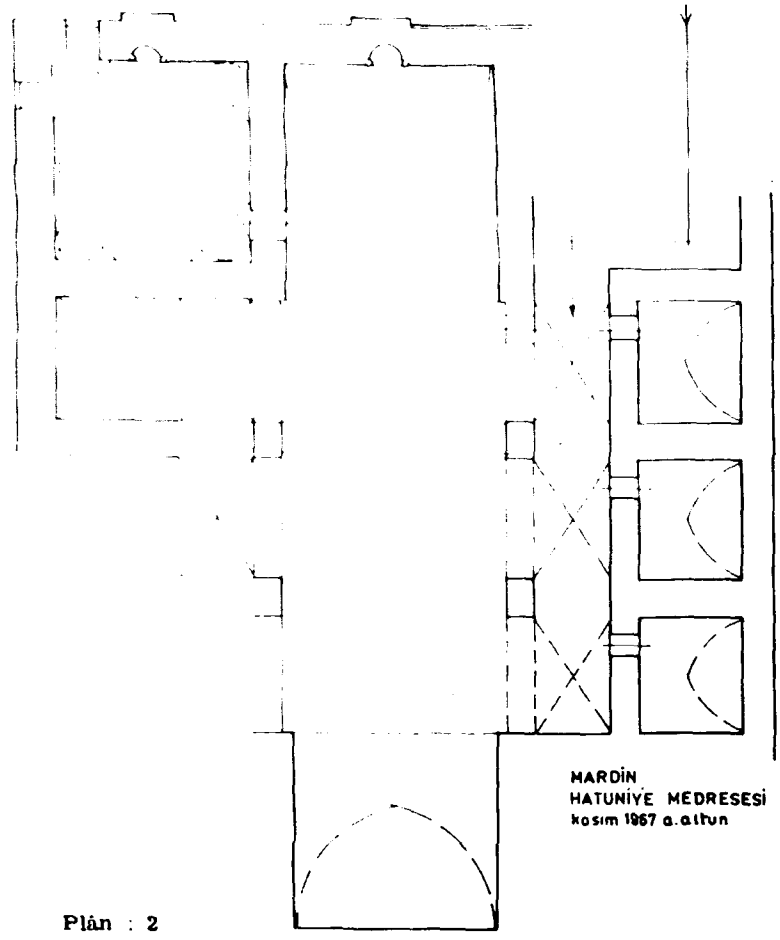
MARDİN
HATUNİYE MEDRESESİ
kasım 1967 a.altun

Plân : 2

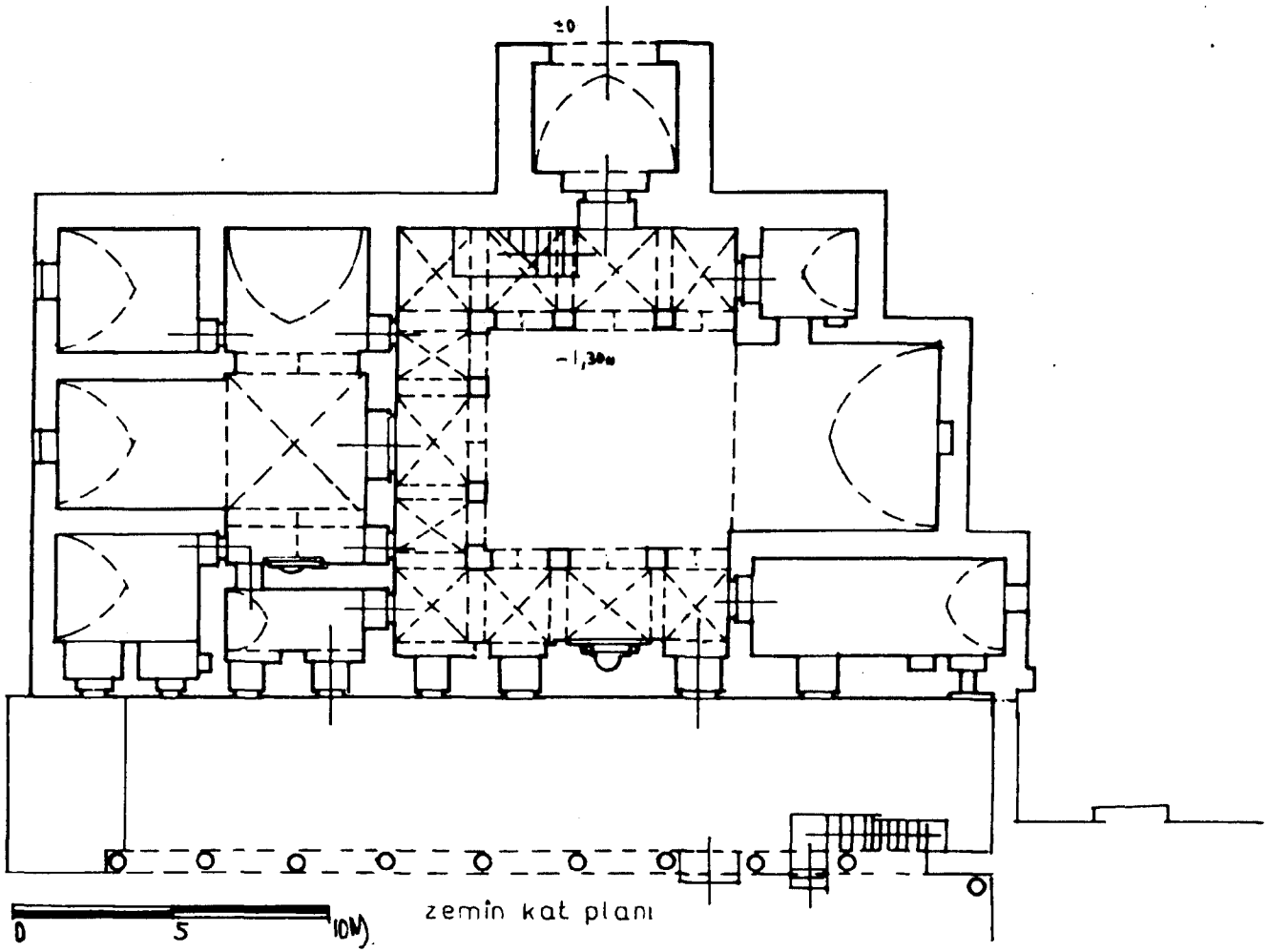

DİYARBAKIR MESUDİYE MEDRESESİ m.akok 1962'den 1966 ve 1971 de işlenerek

Plân : 4

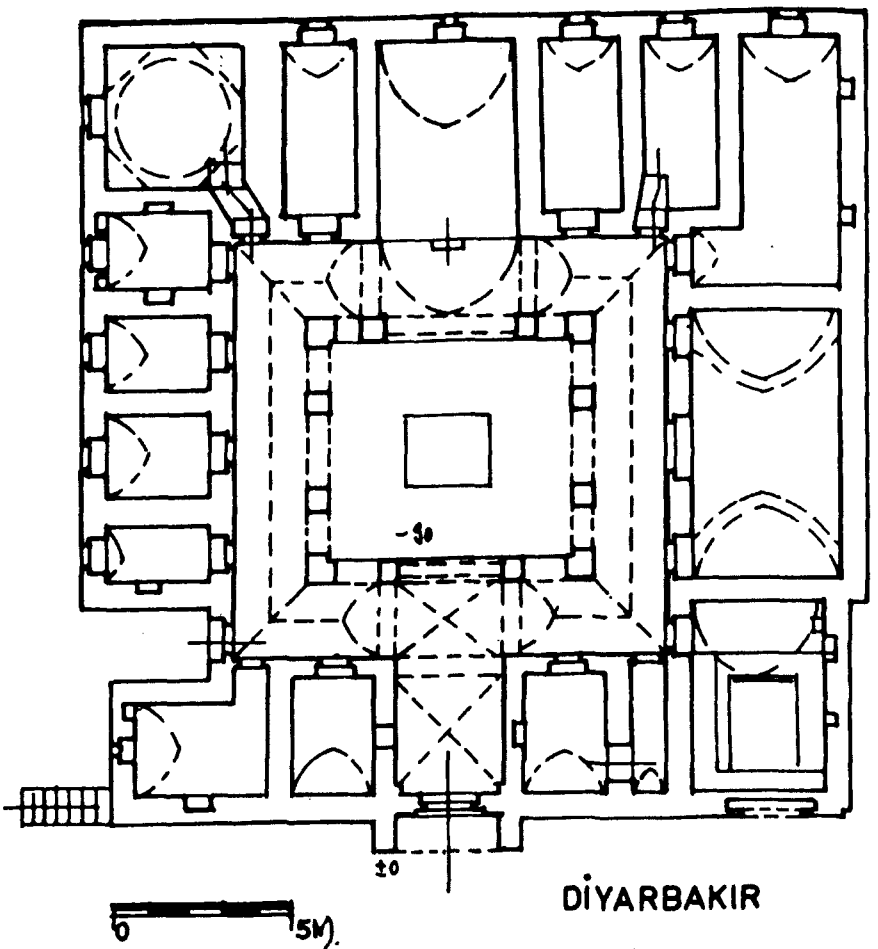

DİYARBAKIR

ZİNCİRİYE MEDRESESİ akok ve sözen'den eklemelerle

Plân : 3

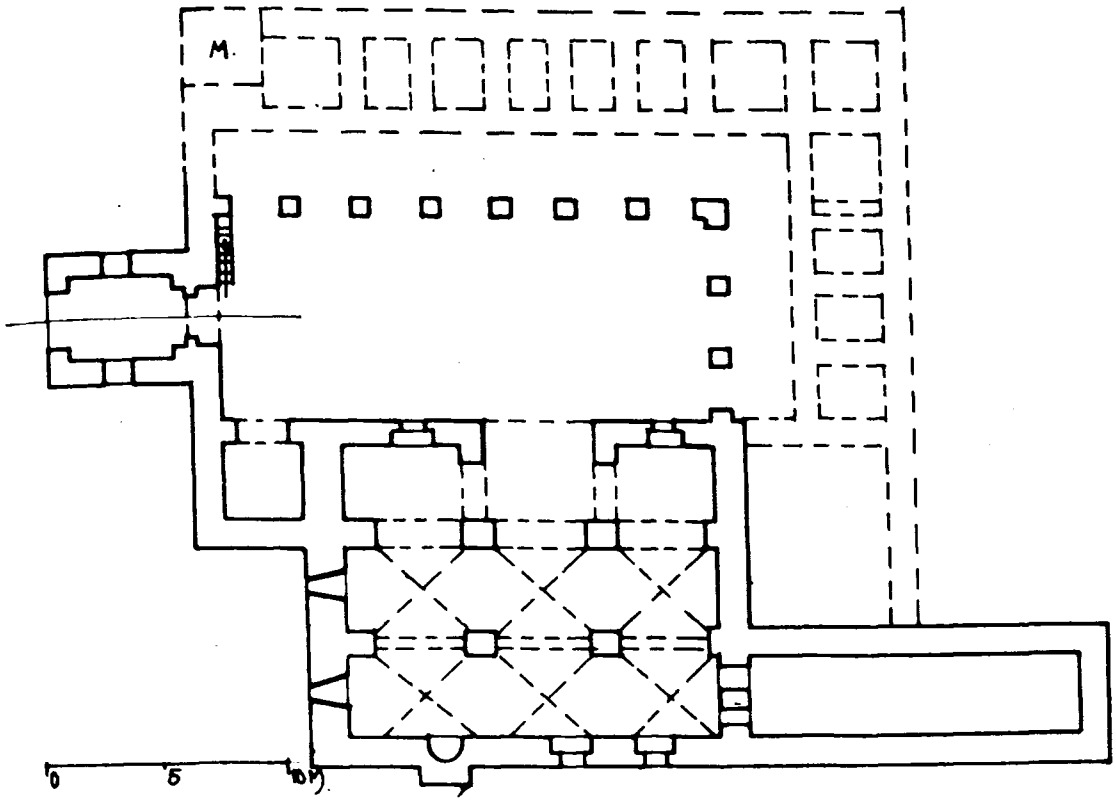

HARZEM MEDRESESİ 1938 lerde a.gabriel'den.

Plân : 7

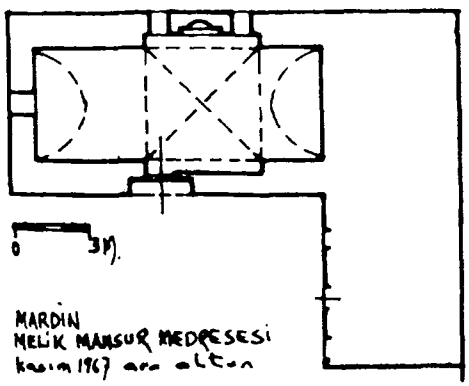

Plân : 8

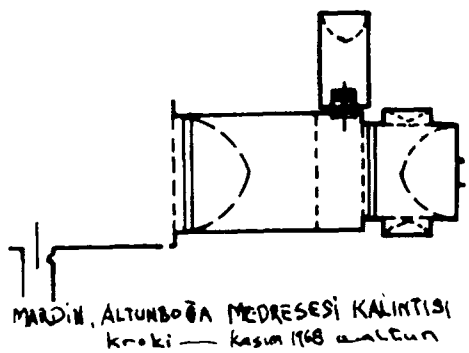

Plân : 9

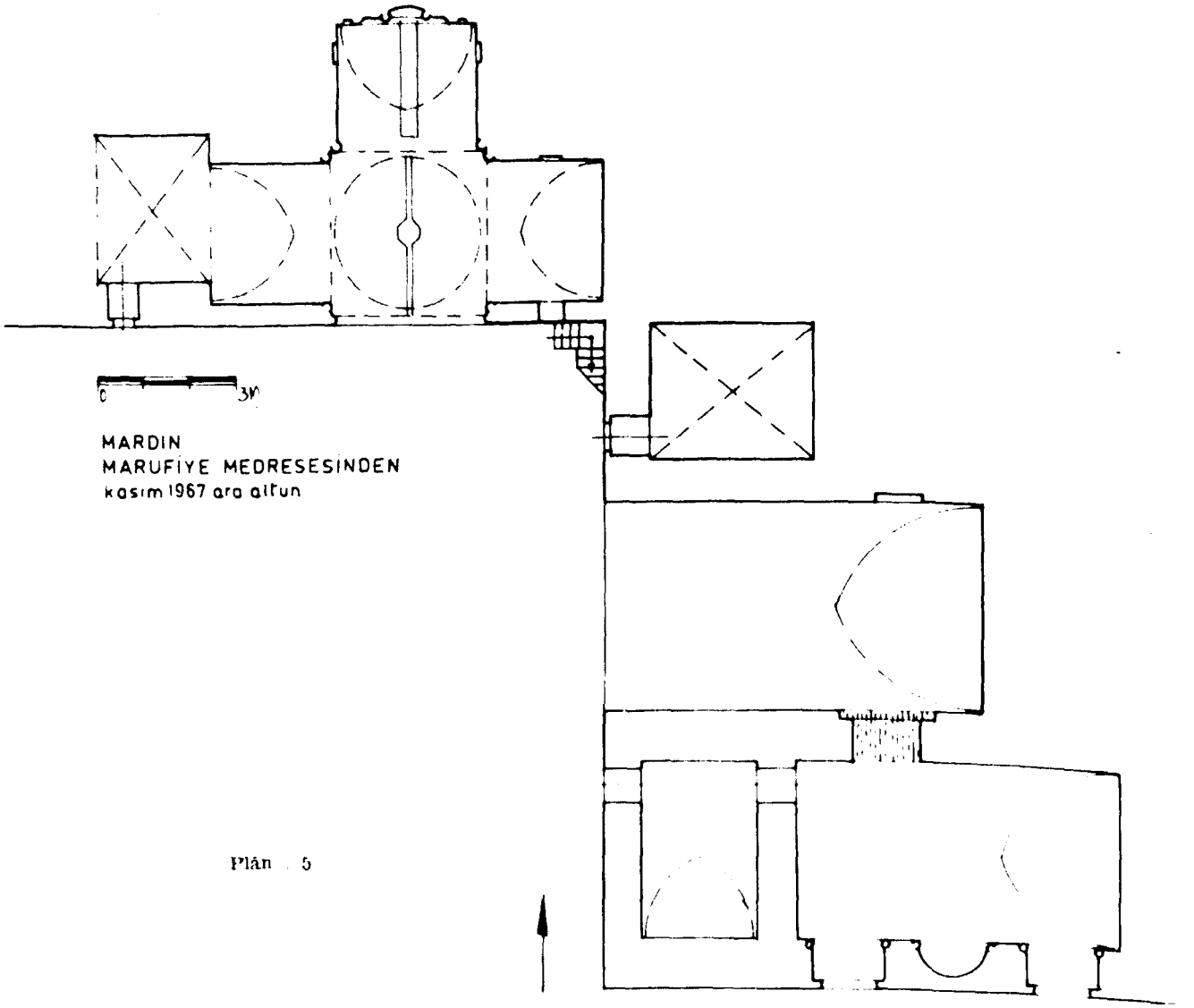

MARDIN
MARUFIYE MEDRESESINDEN
kasım 1967 ara altun

Plân : 5

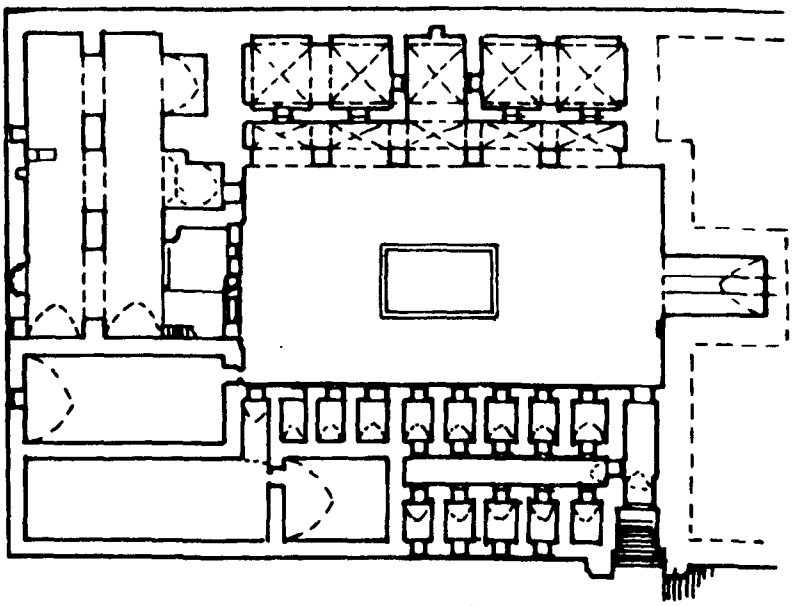

MARDİN ŞEHİDİYE MEDRESESİ a.kuran'ın planından kroki.

0 10 M.

Plân : 6

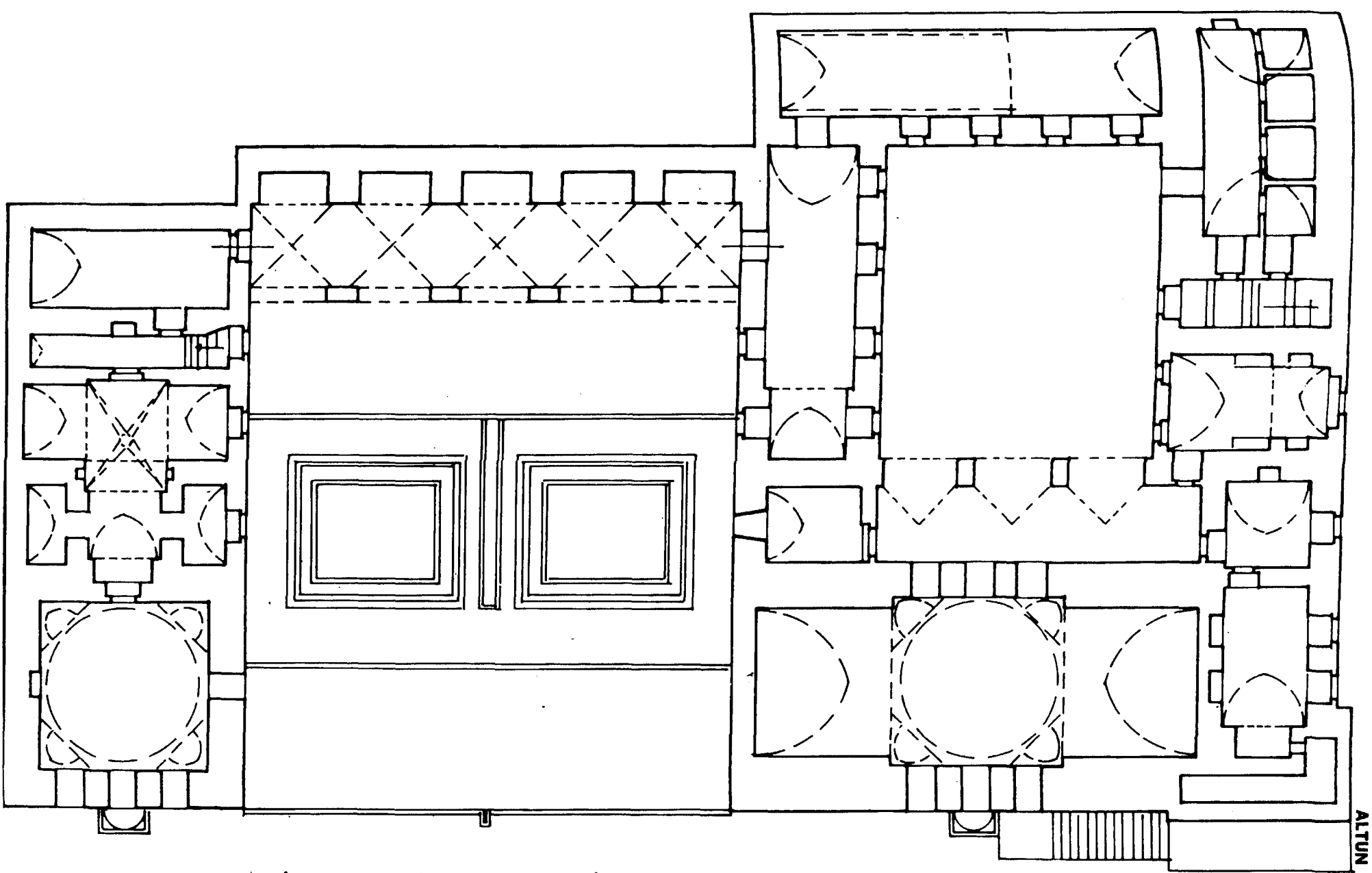

MARDİN SULTAN İSA MEDRESESİ, üst kat, a.gabriel'den 1967 de işlenerek.

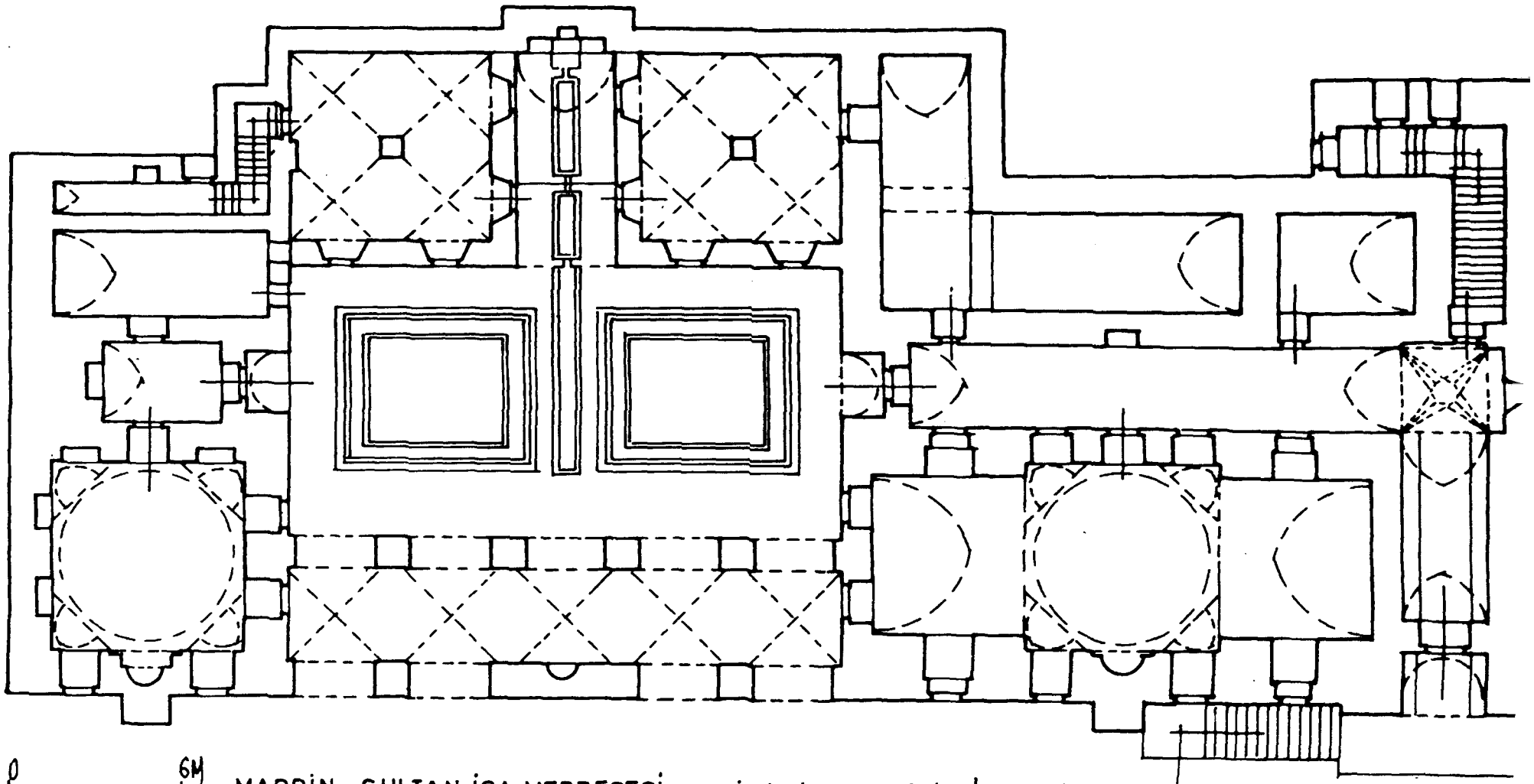

MARDİN SULTAN İSA MEDRESESİ, zemin kat, a.gabriel'den 1967 de işlenerek.

Plân : 10

eyvanı ve iki katlı revaklı avlusu ile, üstelik batıya doğru ayrı bir kompozisyonla uzanan değişik bir görüşe işaret eder. Daha sonraki Mardin medreselerinde görülen bu tek avlu düzenini aşan plan şekli yanında, Şehidiye ve Taceddin Mes'ud Medreseleri açıkça Zengîler'in Suriye'ye getirmiş oldukları güneyinde üç açıklıkla bağlı camisi bulunan medrese şemasına yakın benzerlikler gösterirler. Bu yüzden, büyük ölçülere varan, fakat değişikliklerle esas durumunu oldukça kaybetmiş bulunan XIII. yy. ilk yarısına tarihlenen Şehidiye Medresesini de belki avlu etrafında yer alan mekânları, güneyindeki camisi bakımından XII. yy. sonuna tarihlenen Şam *Nuriye el Kübra* Medresesi ve Adiliye (XIII. yy. başı) Medresesi[10] ile aynı paralelde görmek mümkündür. Bu formun da Anadolu'da Maraş'daki Dulkadıroğlu yapısı *Taş* Medrese gibi bazı zayıf devamlarını bulmak mümkündür. Ancak, Anadolu Medrese Mimarisinin gelişmesinde önemli varlık göstermez. Kıble yönünde birden fazla, genellikle üç açıklıkla avluya geçit veren mescidin yer aldığı medrese düzeni daha çok XII. yy. Zengi mimarisinin Suriye'ye getirdiği bir şekil olarak görülür. Mardin'deki Latifiye Camiinde de Şehidiye ve Taceddin Mes'ud medreseleriyle birlikte XIV. yy. da bu formun kısmen devamını bulmak mümkündür. Asıl, XIII. yy. Anadolu mimarisini etkilemiş durumu ile Kayseri bölgesinde karşılaşmak mümkündür. XIII. yy. Kayseri *Hacı Kılıç* Cami-Medresesinde[11] görülen, ortak avluya bağlı cami medrese uygulamasının daha erken bir XII. yy. Danişmentli örneği, son yıllardaki onarım çalışmaları sırasında iyice ortaya çıkan *Köllük* cami-medresesinde de görülebilmektedir. Tabii, XV. yy. dan sonra, Osmanlı mimarisinde gelişen, camiye bağlı avlunun etrafında yer alan medrese düzeninin bu konuya bağlanabilmesi için aradaki gelişme oldukça kopuktur.

En güzel örneğini XIV. yy. da Sultan İsa Medresesinde gördüğümüz, tek avlu düzenini aşan geniş medrese ve cami uygulamalarının ilk örneklerini, bir bakıma Diyarbakır Mesudiye Medresesinde başlatıp, XIII. yy. başında Marufiye ve sonra Altunboğa ve Melik Mansur Medreseleriyle devam ettirmiştik. Bu formun erken ya da geç örneklerini şimdilik tanımıyoruz. Bu yüzden de bu uygulamayı, araştırmalar yeni veriler ortaya koyana kadar, bir kapalı bölge uslubu olarak düşünmek zorundayız. 2.IV.1972.

---

1) Konuya yabancı olmayanların, bu yapıların geniş ölçüde yayınlanmış olduğu eserlerden tekrar gözden geçirebilecekleri düşünülerek, gereksiz uzatma ve tekrardan kaçınılmış, bu yazıya da sadece konu ile yakından ilgisi olması bakımından yapıların plan şemaları eklenmiştir. Adı geçecek yapılar için bir kerede genel anlamdaki ilgili yayınlar bu not içinde toplanmıştır : A. Gabriel, Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale, Paris, 1940; A. Kuran, Anadolu Medreseleri I, Ankara 1969; M. Sözen, Anadolu Medreseleri I, İstanbul 1970; F. İlter, **Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde XII ve XIII. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri**, Vakıflar Dergisi VIII, Ank. 1969; M. Akok, **Diyarbakır'da Ulucami Mimari Tanzumesi**, Vakıflar Dergisi VIII, Ankara 1969; A. Altun, **Mardin'de İki Artuklu Medresesi**, Sanat Tarihi Yıllığı III, İstanbul 1970; Mardin'de Türk Devri Mimarisi, İstanbul 1971; ayrıca : D. Kuban, Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul 1965; O. Aslanapa, Turkish Art and Architecture, London 1971 ve bu yayınlardaki kaynaklar...

2) «Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi» üzerinde yerinde yapılan çalışmalar 1971 sonunda tamamlanmış olup, bu yeni araştırmaların ışığında «Artuklu Mimarisi» adlı kitabın yayın hazırlıklarına girişilmiştir.

3) Bu yapılar hakkında toplu bilgi ve plan için A. Altun, adı geçen kitap.

4) İlk geniş tanıtma için, A. Altun, adı geçen makale.

5) İlk geniş tanıtma için, A. Altun, adı geçen makale.

6) Bu dört Medrese için, A. Altun, adı geçen kitap.

7) Sözen, Andolu Medreseleri I, İst. 1960, 202 vd. da bu fikir.

8) Soberheim, Halep (Aleppo) Encyclopaedia of Islam, II, 232: Aslanapa, Turkish Art and Architecture, London 1971.

9) Kuban, Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İst. 1965, 60, dn. 118.

KAHRAMAN MARAŞ'TA BİR GRUP DULKADİROĞLU YAPISI

M. Zafer BAYBURTLUOĞLU

Giriş :

Anadolu Selçuklu devletinin siyasal hayatı son bulunca elinde işlediği Türk mimarisi normal sırasını «Osmanlı Mimarisi» adı altında sürdürmüştür. Ancak Osmanlı mimarisi Türk mimari tarihinde öz kişiliğini kazanıncaya kadar geçen dönemde, Selçuklu devletinin yıkılışı peşi sıra Anadolu'da kurulan beyliklerin mimarisini de göz önüne almak gerekir.

Selçuklu devleti (1308) de yıkılınca, Anadolu'da, İmparatorluk devrinde onun örgütünde yer alan beyler idaresinde feodal beylikler kurulmuştur. Bu beylikler Selçuklular'la olan din, milliyet ve kültür birliği sonucu, Selçuklu sanatını kendi olanaklarıyla sürdürmüşler, daha doğrusu Selçuklu sanat anlayışına özde bağlı kalmışlardır.

Bu tür bir bağlılığın ve devamlılığın söz konusu olduğu ortamda, gerçi veriler ekonomik ve sosyal sorunların, doğal çevrenin etkisi altında, kısırdır. Fakat sanat yine bir Türk-İslâm sanatıdır ve Sinan'da zirvesine ulaşan klâsik Osmanlı tarzının eşikliğini yapmak durumundadır.

Beylikler devri Anadolu'da bir «üslûp arama» devri olarak nitelenmekte ve veriler Anadolu Türk mimarisinde bir yeniden başlamanın belirtileri olarak kabullenilmekte, bu yargı Selçuklu sanat anlayışını sürdüregelen Karaman ve Eşrefoğulları dışında, diğer beylikler için geçerli olmaktadır.

Özellikle 14. yüzyılda pekişen «Beylikler devri üslûbunda» sıralayabileceğimiz birtakım belirgin nitelikler vardır. Örneğin; Mekân anlayışı gelişmeğe başlamış, iç ve dış uyuşmuş, açık ve kapalı kısımlar denkleşmiş, camide son cemaat yeri benimsenmiş, portaller sadeleşmiş, mermer kaplamalar kullanılmıştır[1]. Bunlara ek olarak, santral hacım ve santral hacmın gelişmesi yolunda ilk adımları Osmanoğulları, Germiyanoğuları ve Candaroğullarında izlemek mümkündür. Örnek olarak; Osmanlılar'ın (1326) tarihli Bursa Alâaddin, Germiyanoğulları'nın (1320) tarihli Afyon Kubbeli Mescid ve Candaroğulları'nın (1353) tarihli Kastomonu İbn-i Neccar camisini gösterebiliriz.

Devir artık bir üslûplaşma devri niteliğindedir ve mimaride plân tipleri; Enine planlı ulu cami tipi, tek kubbeli cami tipi, (T) tipi[2] yahut eyvan tipi cami ve medreseler olmak üzere üç ana grup göstermektedir.

Enine planlı ulu cami büyük bir değişime uğramamış, Selçuklu devrinde olduğu gibi, düz çatı, tonoz ve kubbe ile örtülü camiler yine inşa edilmiş, bu arada tek tük derinlemesine planlı cami de yapılmıştır.

Tek kubbeli camiler, enine planlı ulu camilere aykırı düşmekte, bütün cami tek bir kubbe ile örtülerek toplu mekân göstermekte ve merkezî kubbenin yanlardan yarım kubbe ve tonozlar

1) S. K. Yetkin, İslâm Mimarisi Ankara, 1964. S. 212.

2) Bu tip camiler «Çapraz Mihverli» yahut «Zaviyeli» diye de adlandırılmaktadır.

la genişletildiği klâsik Osmanlı cami lerine ara tip teşkil etmektedir. Bu yüzden 14. yüzyıl Anadolusunda, yapı sanatında böyle bir türün ortaya çıkışı ve gelişmesi, Anadolu cami inşasını yaklaşmakta olan parlak devri için bü yük bir önem taşır.

(T) tipi yahut eyvan tipi planlı camiler de 14. yüzyıl da gelişmiş, Bursa Selâtin camilerinin hemen hepsi bu plana uyularak yapılmıştır.

Araştırma konumuz Dulkadıroğulları da kendi kısır olanaklarıyla bu ortamdaki normal gelişime ayak uydurmuşlardır. Ancak daha önce de sözünü ettiğimiz gibi verilerinde hep ekonomik sorunların, sosyal sorunların ve doğal çevrenin etkisi altında kalmışlardır.

Beyliğin ilk ve uzun süreli merkezi olan Elbistan (1507) de Şah İsmail tarafından yakılıp yıkılınca Alâ-üd Devle Bozkurt Bey merkezi Maraş'a taşımıştır[3]. İnceleyeceğimiz eserler bu taşıma ile beyliğin ortadan kalkış yılları olan (1516 - 1522) tarihleri arasındandır.

Yapılarda izlenen genel durum diğer beyliklerde olduğu gibi Selçuklu sanatının özüne bağlı kalıştır. Örneğin; Dulkadırlılar da bir ulu cami bırakmışlar ve bu ulu cami ile enine planlı Selçuklu ulu camisini sürdüregelmişlerdir. Bu arada onların bölge nedeniyle güneye daha bağlı oldukları görülür.

Asıl yoğunluğun mekân fikrine kaydığı ve Türk sanatının klâsik devrine erişmesine eşiklik eden ortamda Dulkadırlılar'ın bu gelişime katkıda bulundukları söylenemez. Onlar kendi kısır olanakları içinde, birtakım veriler ortaya koyabilme çabasındadırlar. Örneğin; Ulu camiyi bile bir kiliseden camiye çevirmişler, ekonomik ve sosyal sorunlar yüzünden büyük eserler verememiş, yaratıcı güclerini ortaya koyamamış, bir arama dönemine girememişlerdir. Dolayısıyla onların yaptıkları, göregeldiklerini olanakları çerçevesinde sürdürebilmekten öteye gidememiştir.

Bugüne dek üzerinde söz edilmemiş olan Dulkadırlılar'ı ve konumuz Maraş eserlerini objektif bir görüşle ve bir katalog düzenler gibi inceledik. Ulu camiyi, Hatuniye camisini ve Taş Medreseyi kitabelerine göre Dulkadırlı eseri olarak tanıttık. Harap durumdaki Haznedarlı camisini yapı üslûbu bakımından aynı gruba dahil ettik. Kitabesi H. 956 (M. 1549) vermesine rağmen Alâ-üd Devle Bozkurt beyin kızı İklime Hatun adına yapılan mescid-türbe kompleksini de aynı gruba katmayı doğru bulduk.

Yapıların zaman zaman gördükleri kötü onarımlar sonucu özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş olduklarını izledik. Bu arada birçok değerli parçanın sıvalar ve boyalar altında kaldığını gördük. Hatta halktan yaşlı bir zat. Hatuniye camisinde kapı üzerinde yer alan bir kitabenin varlığından ve bunun son tamirlerde üzeri sıvanarak gömüldüğünden söz etti. Biz de aynı kapıda sıva dökükleri arasında, dekoras yonlu taşları saptadık.

Üzerlerinde bir hayli oynanmış bu eserlerle ilgili yayın bulunmayışı. planlarının dahi çizilmemiş oluşu bizi kendi izlenimlerimizle karşı karşıya bıraktı. Eserleri bu izlenimlerle ve objektif kalmaya çalışarak tanıtıp, orijinaleri üzerinde birtakım fikirler yürüterek inceledik.

Katalogu yaparken; Eserlerin bugünkü durumlarını olduğu gibi anlattık. Selcuklu sanat anlayışına olan yakınlık ve bağlılık yanısıra güneyli özellikleri belirttik, eserlerin asıl durumlarının ne olabileceğini ve nedenlerini araştırdık, birtakım vargılara vardık. Bu arada, konuya girmeden Maraş'ı ve

3) M. H. Yinanç, «Elbistan» İslâm Ansiklopedisi, Cilt : IV. S. 229.

Dulkadırlılar'ı kısaca tanıtmayı doğru bulduk.

DULKADIRLILAR ve MARAŞ

Güney-doğu Anadolu bölgesinde anti-torosların güney yamaçlarına kurulmuş, tarihin en eski şehirlerinden biri olan Maraş zaman zaman bağımsız devletlere başkentlik etmiştir.

Asurca metinlere göre «MARKASİ» adıyla Gurgum devletinin başkentidir. Buluntular şehrin Hititlere de başkentlik ettiğini göstermektedir. Bizans devrinde «MARASİON» adını taşımıştır[4]. Romalılar şehre «GERMANİKEİA» demekte imişler[5]. Şehrin İslâm hakimiyetinin yayıldığı sıralarda da önemini koruduğu muhakkaktır.

14. yüzyıla doğru yörede Türkmenlerden Karaca beyin, sonra Halil beyin hakimiyeti, (1381) de de Mısır Memlûkluları'nın idaresi görülmüştür[6].

Maraş Dulkadır beyleri zamanında 2. Murad'ın oğlu Sultan Mehmed'e kız vermek suretiyle (1449) en parlak devrini yaşamış, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında dolaylarıyla birlikte Osmanlı hakimiyetine geçmiştir (1516)[7].

19. yy. da Osmanlı-Mısır anlaşmazlığı ve Nizip bozgunu sonucu Mısırlı İbrahim Paşaya geçmiş, onsekiz ay İbrahim Paşa idaresinde kaldıktan sonra, (1840) da tekrar Osmanlılar eline geçmiştir.

İslâm öncesinde Maraş'ta sırasıyla; Hitit, Asur, Yunan, Roma ve Selefkiler hüküm sürmüştür[8]

Şehir ilk zamanlar şimdiki şehrin güney-doğusunda Erkenez adı verilen çayın kenarında imiş. Sonra, bugün Kara Maraş adıyla anılan yere ve Dulkadıroğlu Alâ-üd Devle Bozkurt bey zamanında da bugünkü yerine kaldırılmıştır[9].

Cengiz Han'ın Türkistan taraflarını «Gök-bayrak» altına çağırdığı sıralarda batıya göçen aşiretlerden Dulkadır yahut Zulkadir (ذوالقادر) Beyin yönetimindeki bir Türk aşireti mevsime göre Elbistan yahut Maraş'ta oturuyordu. Anadolu'da «Tavaif-ül Mülûk devri» başladığı sıralarda Dulkadıroğulları da Maraş'ta bağımsızlık uğraşına kalktılar. Yüzseksen sene kadar Maraş'ın kaderi üzerinde rol oynadılar, fakat tam bir bağımsızlığa kavuşamadılar.

Dulkadır beyin ölümünden sonra, yerine oğlu Zeyn-üd-din Karaca bey geçti (1337) ve beyliği (1353) yılına kadar idare etti. Bundan sonra sırası ile;

Gars-üd-din Halil bey	(1353-1386)
Şaban Sülî bey	(1386-1398)
Nasr-üd-din Mehmed bey	(1392-1443)
Süleyman bey	(1443-1454)
Melik Arslan bey	(1454-1466)
Şah-Budak bey	(1466-1468) ve (1472-1480)
Şehsuvar bey	(1468-1472)

Alâ-üd Devle Bozkurt bey (1472-1516) beyliği yönetmişlerdir[10].

Alâ-üd Devlet Bozkurt bey zamanında Osmanlılar beyliği ortadan kaldırmışlar (1516) ve Şehsuvar oğlu Ali beyi Maraş'a vali tayin etmişlerdir. Şehsuvaroğlu Ali bey (1522) yılına kadar beyliği yönetmiş, bu tarihten son-

4) Besim Atalay, Maraş Tarihi ve Coğrafyası, İstanbul, 1339, S. 16 vd.

5) Yılmaz Öztuna, «Maraş» Hayat Ansiklopedisi, Cilt: 4, S. 2232.

6) Besim Atalay, «Maraş» İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 7, S. 312.

7) Aynı eser, S. 312.

8) Besim Atalay, Maraş Tarihi ve Coğrafyası, İst. 1339, S. 16 vd.

9) Besim Atalay, Maraş Tarihi ve Coğrafyası, İstanbul 1339, S. 16 vd.

10) Yılmaz Öztuna, Türkiye Tarihi, Hayat Yayınları, İstanbul, 1964, Cilt: 2, S. 219 vd.

11) M. H. Yınanç, «Elbistan» İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 3, S. 229.

ra Maraş bir Osmanlı vilayeti haline gelmiş ve beylik tamamen ortadan kalkmıştır[11].

Dulkadırlılar'ın merkezi (1507) yılına kadar Elbistan'dır. Bu tarihte Şah İsmail'in Elbistan'ı yakıp yıkması üzerine başkent Alâ-üd Devle Bozkurt bey tarafından Maraş'a taşınmış ve beylik ortadan kalkıncaya kadar Maraş beyliğe başkentlik etmiştir[12].

Tarihin ilk devirlerinden bugüne dek birçok sanat eserini sinesinde yaşatan Maraş'ta (92) cami ve mescid, bir medrese ve kökü Bizans'a dayanan bir de kale mevcuttur[13].

Konumuz olan Dulkadıroğlu eserleri, kale eteğinde, bugünkü Belediye Caddesi üzerinde (Ulu cami ve Taş medrese), Hatuniye Mahallesinde (Hatuniye camisi ve İklime Hatun mescid-türbe kompleksi) birbirine yakın durumdadır. Haznedarlı camisi ise şehrin kuzey-doğusunda Duraklı (Arapkirli) Mahallesinde bulunmaktadır.

ULU CAMİ H. 907 (M. 1502)

Maraş'ın Belediye caddesi üzerindedir, Yörenin diğer bütün eserleri gibi zaman zaman görmüş olduğu onarımlarla aslından uzaklaşmış olan yapı ilk bakışta bir kilise ile karşı karşıya bulunulduğu kanısını uyandırır. Bu kanının uyanmasına; sivri çatının ortada dikdörtgen formda yükselerek, dar yüzlerinde üçer, geniş yüzlerinde onikişer pencere açılıp belirlenmesi ve tekrar bir sivri çatı ile örtülerek, bazilikaların yüksek orta sahınlarına büyük ölçüde benzerlik göstermesi sebep olmaktadır.

Yapı eğimli bir arazi üzerine kuruludur. Son cemaat yerinin önünde yer alan kare kaideli ve gövdesi formlar değişimi gösteren minare de dikkati çeken önemli bir unsurdur. Caminin kuzey tarafında bugün özelliğini çok yitirmiş bir avlu mevcuttur. Yapı bu avlu ve güney yönünde yer alan parkla, doğu ve batı yönlerinden geçen caddeler arasında yükselmektedir (Resim : 1,2).

Halen şehrin en büyük camisi olarak ibadete açıktır. Dıştan sarı badanalı, çatısı kiremit kaplı olan yapının portali de yağlı boya ile boyalıdır.

Cami doğu-batı yönünde uzanan üç sahnın teşkil ettiği enine düzenlenmiş bir plana sahiptir. Sekiz büyük desteğe dayanan, yedi kemer gözlü ve düz ahşap örtülü bir son cemaat yeri vardır. Minare yapıdan ayrı olarak, son cemaat yerinin soldan üçüncü kemer aralığı ile dördüncü desteği hizasına rastlayan yerde, kare kaide üzerine kurulmuştur (Resim : 3).

Alâ-üd Devle Bozkurt bey tarafından camiye dönüştürülmeden önce, banîsi Ermeni tekfuru «Heyyum (هيوم) olan üç sahınlı bir kilise olduğu gözönüne alınırsa caminin planının transept tipi olduğu yolundaki düşünceler mesnetsiz kalır[14].

Bu tipik bazilikal planlı yapının orta sahnı da doğal olarak, tüm bazilikalardakince yüksek tutulmuştu. Yapı camiye dönüştürülünce bu üç sahın mihrap duvarına paralel duruma gelmiş, orta sahnın yüksek orta kısmı da çeşitli onarımlarda özelliğini yitirerek küçülmüş, mihrap önünde büyükce bir ışıklık hüviyetine bürünmüştür. Kemerleme aslında olduğu gibi, yani bugün mihraba dik durumda devam etmekte, bazilika şeması-mihrap gözönüne alınmayacak olursa - süregelmektedir. Bu durumda bir transept aramak ve bu ışıklığı mihraba dik bir sahın olarak kabul etmek sakıncalı olur kanısındayız.

Genel dikdörtgen form gösteren yapı, cami olarak kûfe tipi - bir başka

12) **Besim Atalay, Maraş Tarihi** ve Coğrafyası, İstanbul, 1339, S. 16 vd.

13) Besim Atalay, Maraş Tarihi ve Coğrafyası, S. 51, İtsanbul, 1339.

14) Besim Atalay, Maraş Tarihi ve Coğrafyası, İstanbul, 1339, S. 54.

deyişle enine düzende-bir plana sahip tir (Çizim : 1).

Yapının plan tipini durulttuktan sonra planı şöylece anlatabiliriz; Genel olarak dikdörten bir form yasıtmakta dır. Düz ahşap örtülü ve yine dikdörtgen şeklindeki son cemaat yeri sekiz kare desteğe dayanan yedi kemerle belirlenmiştir.

Son cemaat yerinin tabanı portal önüne rastlayan yerde, iki destek arasındaki açıklığa eş genişlikte, 0,40 m. kadar alçak tutulmuştur. Avludan bu kısma iki basamakla inilmektedir. Yapıya yönelecek olursak, sağımıza rastlayan, baştaki ilk kemer açıklığı ile H. 1194 (M. 1780) onarımından olan ikili giriş arasındaki zemin de ana girişin önünde olduğu gibi alçak tutulmuş ve iniş yine iki basamakla sağlanmıştır. Bu kısımdan hareme sonradan açılmış bir kapı ve üstünde mahfile dıştan çıkan oniki basamaklı bir merdivenle. alttaki gibi segment kemerli, daha küçük bir kapıya geçilir. Son cemaat yerinin ibadete has kısmı bu iki kapı önündeki alçaltılar arasında, bir seki durumundadır. Ana girişin önüne rastlayan kemer diğerlerinden daha yüksek tutulmuş ve sivri bir çatıyla bu son cemaat yeri çatısına dik bir hal almıştır.

Yapının cephe duvarı sözü edilen iki kapı ve bunlar arasındaki pencerelerle unsurlanmıştır. Eksenden sola kayık durumdaki ana portaldan geçerek hareme girildiğinde, bu kısmın zemininin de kapı önündeki zeminden daha aşağıda olduğu görülür.

İç altışardan, iki sıra, (oniki) kare desteğin mihrap duvarına dik kemerlemeyle teşkil ettiği, enine uzanan üç sahna bölünmüştür (Resim : 8).

Mihrap kapı aksının sol tarafına düşmekte, haremin sağ ve solunda, tavanları ahşap ve boyamalı iki mahfil yer almaktadır. Bunlardan mihrabın sol tarafına rastlayanı desteklere, sağına rastlayanı ise yapının konumuna uyarak zemine oturmakta ve sütunlarla tavana bağlanmaktadır. Mihrabın sağına rastlayan mahfile yapının icinden ahşap bir merdivenle çıkılmaktadır Yapının batı ve doğu duvarları pencerelerle unsurlanmıştır. Ancak doğu duvarındaki pencereler kuruluş sebebiyle yukarıda yer almaktadır. Mihrab güney duvarının ortasına rastlayan yerdedir, iki yanında yer alan pencerlerle birlikte güney duvarını unsurlamaktadır.

Örtü mihrabın önüne rastlayan yerde yüksek tutulmuş ve gözlemciler üzerinde çoğunlukla bir maksura kanısı uyanmasına yol açmıştır. Ancak daha önce de sözünü ettiğimiz gibi bu kısım bir maksura değil, bir ışıklıktan ibarettir.

Bütünüyle enine bir plan yansıtan yapı, plan ve kemerleme bakımından Selçuklular'ın Sivas Ulu Camisi ile büyük bir benzerlik göstermektedir.

Cephe sekiz büyük kare desteğe dayanan yedi sivri kemer tarafından teşkil olunmuş son cemaat yeri kemerlemesinden ibarettir. Kemer ve destekler üzerindeki sıva yüzünden asıl mal zemenin ne olduğu anlaşılamamakta, ancak desteklerin ve kemerlerin kesme taşlarla kurulu, kemer aralarının ve üstte yer alan duvarın moloz taşla örülü bulunduğu yakın bir ihtimal olarak akla gelmektedir.

Son cemat yerinin soldan beşinci, sağdan üçüncü kemeri sonradan kesme taş kullanılarak, yüksek ve basık bir kemerle belirlenmiş, üzeri sivri bir hale getirilerek, son cemaat yeri çatısına dik bir durumda örtülmüştür. Bu kemer aralığına caminin taçkapısı rastlar. Sol baştaki ilk kemer gözü hizasında, sonradan (H. 1194, M. 1780) açılan, altlı üstlü, segment kemerli ve basit silmeli iki taş kapı bulunmaktadır. Son cemaat yeri kemerlemesi asıl mekâna, iki baştan yine ayni biçimde iki kemerle bağlıdır. Tavan düzdür ve ah-

şap kirişlerle örtülüdür. Kirişlerin üzerinde yağlı boya ile realist bitkisel motifler ve geometrik dekorasyon görülmektedir. Kiriş başlarında lambriken motifleri, kiriş yanlarında bir bitkisel, bir geometrik bordür, tam ortada ise realist tek çiçek motifleri mevcuttur. Bunların realite ve boya yönünden 18. asır sonundaki Osmanlı onarımından oldukları kanısındayız. Haremin örtüsünü teşkil eden kirişlerin son cemaat yeri kirişleri arasına rastlayan ucları üzerinde de realist bitkisel dekor izlenmektedir (Resim : 6,7).

Kirişlerin harem duvarına bitiştiği yerin altında, boydan boya uzanan pervazda (39) kartuş içinde nesih yazıyla Farsca ibareler bulunmaktadır (Bkz. Resim : 6).

Son cemaat yeri zemini son devirde betonla kademelendirilerek aslından ayrılmıştır. Yukarıda da söz edildiği gibi kapılar önüne rastlayan kısımlar alçakta kalmıştır. Ana kapının önüne rastlayan yerde, tabanda, dikdörtgen kompozisyon içinde basit opus-sektil işçiliği görülmektedir.

Son cemaat yerinin soldan beş, sağdan üçüncü kemer aralığına rastlayan yerde stalaktitli nişi ile taşantılı ve uzun tutulmuş portal bulunmaktadır. Bugün yağlı boya ile boyalı durumdadır (Resim : 4).

Dıştan itibaren; Bir düz, bir içbükey ve iki eğik silme çerçevelik durumunda kendini gösterir.

Taçkapının kitabelik kısmında iki satır üzerine nesih yazılı Arapca kitayer almakta, yapının tarihi ve Alâ-üd Devle ismini vermektedir. Çan tipi başlıklı, kum saati formunda kaideli ve silindirik gövdeli iki sütunce, altı sıra mukarnasla kurulu portal nişini destekler durumdadır (Resim : 5). İri tutulmuş mukarnas yuvaları arasında sarkıtlar dikkati çeker. Stalaktitli nişin köşelikleri boştur, burada dairevi kompozizyon içinde, sonradan yağlı boya ile yazılmış Allah (الله) ve Muhammed (محمد) , isimleri görülür. Ayrıca nişi çerçeveleyen alçak profilli bir silme de tepede üçlü bir durum almakta, iki yandan gelen silmeler tepede kavuşarak, burada üçlü bir biçim kazanmaktadır.

Kapı hücresinin sağ ve solunda karşılıklı, yarım altıgen biçimli ve kapının sol yanındakinde dört, sağ yanındakinde iki sıra stalaktitli kavsaraya sahip iki mihrabiye yer almıştır. Kavsara altında kapı hücresini içten kuşatan bir yazı kompozisyonu bulunmaktadır. Yanlardaki ikisinde kartuşlar ve ortadakinde dairevi kompozisyon içinde, stilize yarım palmetler arasında düğümlü nesih yazı görülür.

Bu iki kompozisyon içinde verilmiş «kelime-i şahadet» in arasında, dairevi kompozisyon içinde yine nesih yazıyla Tanrı'nın güzel isimleri yer almaktadır. Dışta daire teşkil eden bu yazıların ortasında geometrik dekor görülür.

Ayrıca kapının sağına rastlayan mihrabiye üzerinde kare kompozisyon içindeki geometrik örgülü dekor da dikkati çeken önemli unsurlardandır (Resim : 4,5).

H. 1194 (M. 1780) onarımından olan ve son cemaat yerinin soldan ilk kemer açıklığı hizasına rastlayan kapı ise kesme taştan örülüdür. Altta basık kemerli, basit kapı açıklığı, üstte; oniki basamak merdivenle çıkılan, üç sıra basit silmeyle çerçeveli, segment kemerli, ve mahfile açılan bir kapı sistemi bulunmaktadır. Segment kemerin kilit taşı üzerinde H. 1194 tarihini veren bir tarih kitabesi okunmakta, yazı özelliği ve kompozisyon yönünden hiçbir değer taşımamaktadır.

Diğer cepheler orijinaliteden uzaklaşmıştır. Sıvalar ve boyalar ipucu verebilecek bütün ögeleri kaplamış du

rumdadır. Yalnız batı duvarındaki pencerelerin demir parmaklık şebekelerin de Farsca yazılar var ise de bunlar üzerlerindeki boyalarla dolmuş olduklarından okunamayacak durumdadırlar. Pencerelerle unsurlanmış düz beden duvarlarından doğudaki, sonradan açıldığını söylediğimiz kapı ile malzeme ve duvar örgüsü yönünden eş özellik göstermektedir. Kesme taş örgülü bu duvarda pencerelerin taş ve silmelerle belirlenmiş oluşu yanı sıra demir parmaklıklara sahip bulunuşu görünüm yönünden diğerlerinden ayrılmasına sebep olmaktadır.

Göze çarpan özel durumlardan biri de camiden ayrı olarak, avluda, son cemaat yerinin soldan üçüncü kemer aralığıyla dördücü desteği hizasına rastlayan, yapıdan ayrı minaredir. Kare kaideli minare kaideden itibaren sırayla; Sekizgen, silindir ve onikigene dönüşerek yukarı doğru biçim değişikliği gösterir. Minareye batı yönünden, iki taraftan üçer basamakla çıkılan, dikdörtgen formlu bir kapıdan girilmektedir.

Minarenin onikigene kadar olan kaidesi, sekizgen ve silindirik kısımları malzeme bakımından üstteki kısımlarla ayrılık gösterir (Bkz. Resim : 1,2,3). Bu malzeme ayrılığı ve minarenin onikigenden itibaren üst kısmında görülen dekorasyon minarenin iki dönemde yapılmış olduğuna işaret etmektedir.

Kesme taşla örülü kare kaide ve ilk sekizgen hiçbir dekoratif özellik yansıtmaz. Kare kaide köşelerde pahlanarak, sekizgene dönüşüp silindirik kısma kadar devam etmektedir. Bu sekizgen kısım da köşelerden pahlanarak onaltıgen forma getirilmiş ve üstüne silindirik kısım oturmuştur. Silindirik kısım üstte bir sıra mukarnas bordürünü takiben kabartma olarak zincirek bordürü göstermekte, bu kısım daha üstte üç profilli bir bilezikle son bulmaktadır. Üstte; minarenin yapılışının ikinci safhasına bağladığımız, kırmızımsı taştan örülü onikigen kısım yer alır. Bu onikigen kısım mukarnaslı bir bordürü takiben mukarnaslı bir şerefe altı ve şerefe korkulukları ile son bulmaktadır. Silindirik, kısa bir petek kısmı ahşap bir sistemle, basit çinko şerefe örtüsünü tutmakta, daha üstteki ayni şekilde bir örtü ile minare son bulmaktadır.

Minarenin bu ikinci kısmıyla ayni özellikleri gösteren Maraş Bayazıtlı camisinin kitabeli minaresi H. 1220 (M. 1802) tarihini vermekte ve bu minare ile olan benzerliği Ulu cami minaresinin ikinci kısmının da ayni tarih civarında yapılmış olduğu fikrini doğurmaktadır. Bu ayırım gözönüne alınırsa, onikigene kadar olan kısmın üstteki kısımlara kıyasla eski olduğu, kaide ile sekizgen ve silindirik kısmın minarenin aslından artakaldığı, yani H. 907 (M. 1502) tarihinden olduğu fikri ortaya çıkar.

Mihrab Osmanlı tarzındadır ve bugün boyalı durumdadır. Dıştan itibaren; İlk bordür bir profil demeti niteliğindedir. Bunu bir sıra mukarnaslı bordür takip eder, sonra bitkisel dekor gösteren bir bordür, daha sonra da iki li konvak bordür yer alır. Buradan itibaren mihrab nişine doğru, bir içbükey, bir dışbükey ve tekrar bir içbükey meplanın peşinden, yarım altıgen biçimdeki mihrab nişinin köşeleri gelir. Bu bordürler mihrab nişini çerçeveler ve dar niş köşeliklerinden başka boş yüzey bırakmazlar. Dolayısıyla mihrabın bir kitabelik kısmı, bir taç kısmı yoktur.

Düzgün yarım altıgen formundaki mihrab nişinde, üç yüz, ortalarından üç yarım daire kesitli nişle belirlenmiştir. Niş kavsarası altı stalaktit sırası ile kuruludur. Stalaktit yuvaları iri tutulmuştur ve bademli oluşlarıyla Osmanlı karakteristiği yansıtmaktadır (Resim : 9).

Ahşap minber elli sene kadar önce, Muhsin Ali isimli bir usta tarafından onarılmıştır. Yalnız minber kapısı üzerinde, kitabelik kısmında yer alan iki parça ve birinde kelime-i tevhîd, diğerinde yaptıranın ismi yazılı iki kabartma yazılı parça asıl minbere aittir. Bu iki yazının ortasında Muhsin Ali usta tarafından, kakma suretiyle yazılmış tamir kitabesi bulunmaktadır. Bu tamir kitabesinin üstündekinde nesih yazıyla, kabartma olarak; (Lâ ilâhe illallah Muhammed resul Allah) (لا اله الا الله محمد رسول الله) attakinde; ((El emir ve imareti Alâ-üd Devle bin Süleyman) (ال عمير بعمارة الا الدوله بن سليمان) yazılıdır (Resim : 9,10).

Böylece Alâ-üd Devle Bozkurt beyin kiliseyi camiye tahvili sırasında portal ve mihrabla birlikte bir de ahşap minber yaptırdığı ortaya çıkmaktadır. Ancak minber aslından çok uzak durumdadır ve günümüze Muhsin Ali ustanın H. 1317 (M. 1909) tamiri ile ve çok az orijinal parça ile intikal etmiştir.

Kitabe; Ana portalin kitabelik kısmında iki satır üzerine nesih yazılıdır (Bkz. Res. : 5)

عمر هذا الجامع المبارك فى ايام السلطان
الملك الاشرف القانصو الغورى باشاره الملك
العادل العالم السيد الامير عون الامة غوث الملة
و الدين حسام بن امير المؤمنين علا الدوله بن
سليمان بن ذولقادر الساسانى اهباً ثوابه لروح
ابيه سليمان بن ذولقادر تغمده الله بغفرانه سنه
سبع و تسعمائه .

Kitabenin tercümesi şöyledir : Bu mübarek cami Sultan Melik Eşref Kansu Gavri'nin günlerinde bina olunmuştur. Adil ve bilgili melik, seyyid emir, milletin yardımcısı ve ümmetin ve dinin ilticagâhı hüsam bin emir-ül müminîn Zulkadıroğlu Süleyman oğlu Alâ-üd Devle Sasani bu mescidden hasıl olan sevabı babası Zulkadıroğlu Süleyman'ın ruhuna bağışlayarak... Allah ona bol rahmet etsin. 907 senesi.

Buradan caminin Alâ-üd Devle Bozkurt bey tarafından H. 907 (M. 1502) tarihinde kurulduğunu öğrenmekteyiz.

Ayırca Alâ-üd Devle tarafından caminin yanına bir de «imaret» yaptırılmıştır. Bugün bu imarete ait hiçbir iz mevcut değildir. Yapıyı harebe halinde gören Besim Atalay «Bugün imaret tamamiyle harebedir. Yalnız dış kapısının kemeri kalmıştır ki kemerin bazı aksamı harab olmuş, sonra takdirsiz eller tarafından tamir ettirilmiş; Kitabeler gelişigüzel konuluvermiş, bir kısmı da kırılmıştır.» demekte ve imaretin kitabesini vermektedir. Ancak bu kitabedeki tarih H. 917 (M. 1512) vermekte ve imaretin on sene daha sonra yapılmış olduğunu göstermektedir[15].

HATUNİYE CAMİSİ (H.925 - M. 1519)

Kurtuluş (Hatuniye) mahallesindedir. Dik çatısı ve minaresi ile kendisini belli eder.

H. 925 (M. 1519) tarihinde Alâ-üd Devle Bozkurt beyin karısı Şems-Mah Hatun adına yaptırılmış olan yapı zaman zaman onarılmış, bu arada özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş ve aslından ayrılmıştır.

Genel olarak, enine dikdörtgen bir plana sahiptir (Çizim : 2). Dikce bir çatı ile örtülü yapı basit bir görünümdedir. Avluya girildiğinde dört basit ahşap desteğin taşıdığı, düz ahşap örtülü son cemaat yeri göze çarpar. Son cemaat yerinin doğu tarafında, üzeri sıva ile kaplı, beşik tonoz kavsaralı (Eyvan türü diye tanımlanan) bir kapı, esas mekândan çıkıntı teşkil et-

15) Besim Atalay, Maraş Tarihi ve Coğrafyası, S. 54, İstanbul, 1339.

« الحمدلله الذى وقف عباده لوقوف الخيرات و الصلاة
على نبيه محمد الذى نهج الميدان على آله و صحبه
الذين شيد و اسس المبرات و بعد . . . . . .
الامير على الدوله بن سليمان بن ذولقادر دام دولة فى
ايه دولته السلطان الملك الاشرف القانصو الغورى
بعمارة هذا الجامع » تاريخه ٩١٧ (917)

mekte ve batıya, son cemaat yerine açılmaktadır (Resim : 11). Bu kapı dar bir koridorla bir dirsek teşkil ederek haremin kuzey-doğusundan içeri açılır. En dış bordürün bitkisel dekora sahip olduğu sıvanın dökük kısımlarından anlaşılmaktadır. Ancak zaman aşımına uğramış taş dekorasyondan motifleri açıklıkla izlemek mümkün olamamaktadır.

Yaşlı bir zatın ifadesine göre kapı açıklığının üstünde bir kitabe bulunmakta ve burası dersane olarak kullanılan bir mekâna açılmakta imiş. Kötü onarımlar ve yapının üzerindeki kalın sıva tabakası bu kitabeyi ve dersane olarak kullanılan kısmı saptamaya olanak vermemektedir.

Bu bezemeli, fakat bezemelerinden ancak sıva dökükleriyle haberdar olabildiğimiz taş kapının solunda, yapının cephe duvarı üzerinde taş ve bezemeli bir pencere bugün yapıda ençok dikkati çeken unsurdur (Bkz. Res. : 11).

Dikdörtgen formlu pencere üç sıra bordürle çerçevelenmiştir. Dıştan itibaren, ilk bordürü bir sıra dama motifi ikincisini tam palmetler arasında rea list çiçek motiflerinin kullanıldığı bitkisel bir bordür teşkil eder. Yine bitkisel dekor gösteren üçüncü bordürde stilize, tam ve yarım palmetlerin teşkil ettiği arabesk dekor izlenmektedir. Bu kısımdan sonra silindirik, ince bir silme pencereye çerçevelik etmektedir (Resim : 12).

Pencereyi alttan ve yanlardan çerçeveleyen bu bordürler arasında üstte, ortadaki üçü tam, yanlardakiler yarım olmak üzere büyük tutulmuş mukarnas yuvalarından kurulu bir bordür yer alır. Bu yuvaların içleri alçak kabartma istiridye nişciklerle bezelidir.

Pencerenin sol alt yanından, pencere alt seviyesinden 2.40 m. aşağıda küçük bir taş kapıdan yapının altına bir giriş vardır. Kısa bir galeriyi takiben beşik tonozla örtülü mezar hücresine girilir. Hücrenin güney kısmında yanyana iki sanduka bulunmaktadır. Bunlardan birinin Alâ-üd Devle'nin karısı Şems-Mah Hatun'a, diğerinin oğluna ait olduğu sanılmaktadır.

Cephede son cemaat yeri desteklerinin ikincisiyle üçüncüsü arasında bugünkü giriş yer almaktadır. Basit olan bu kapı ve yanlarına rastlayan iki pencere ile daha önce sözünü ettiğimiz bezemeli pencere cephede kesinti sağmaktadır.

Son cemaat yeri çatısını altıgen formlu, ahşap sütunlar desteklemektedir. Son cemaat yerinin tamamı onarımdandır.

Aslından uzak durumdaki yapı, enine, bölüntüsüz bir plan göstermekte, mezar hücresinin üstüne ve bir zamanlar dersane olduğu söylenen kısma rastlayan yer hareme nazaran yüksekte, 7.40 m. eninde bir mahfil teşkil etmektedir.

Haremin üzeri düzdür ve ahşap kirişlerle kapatılmıştır. Mihrabın sağ üst yanında küçük bir ışıklık ve yapının batı duvarında yer alan üç pencereden içerinin aydınlığı sağlanmıştır. Doğu duvarında hiç bir kesinti yoktur.

Kapı doğrultusunun biraz soluna düşen mihrapta orijinal hiç bir özellik görülmemekte, derin bir niş kıbleyi belirlemektedir.

Minare kesme taş örgülüdür ve şerefeye kadar (75) basamaktır. Caminin son cemaat yerine ve genel konumuna eğik durumda, kuzey-doğu köşesinde, yapıdan ayrı olarak kurulmuştur. Kare kaidesinin batı yönünde dikdörtgen bir kapısı vardır (Resim : 13).

Kare kaide köşelerden pahlanarak yarım piramitler teşkil olunmuş ve sekizgen gövdeye geçilmiştir. Ancak gövde Ulu cami minaresinde olduğu gibi, sekizgen olarak devam etmemekte, yassı bir profilleme ile silindire, sonra onikigene dönüşmekte, daha sonra tekrar bir silindiri takiben bir sıra mukarnas bordürü ve mukarnaslı şerefe altı ile şerefeye ulaşmaktadır. Şerefeden sonra gövdeye kıyasla ince tutulmuş ve kısa olan petek kısmı gelmek-

te, üst yine Ulu cami minaresinde olduğu gibi basit ahşap sistemin taşıdığı çinko örtüyle son bulmaktadır.

Bu minarenin de kare kaide kısmı hariç üst kısmı tamamen Ulu cami minaresine benzemektedir. Gerek malzeme, gerek form ve gerekse işleniş yönünden kendini gösteren benzerlik bu minarenin de Ulu cami minaresiyle ayni devirden olduğu (H. 1220-M. 1802 civarı) ve belki de ayni usta tarafından yapıldığı kanısını uyandırmaktadır.

Yapının ön tarafında, dışta, sonradan yapılmış basit bir çeşme bulunmakta ve duvar içindeki kitabe bu çeşmenin üst kısmında yer almaktadır Bugün çok harap durumdaki kitabeden çok az şey okunabilmektedir.

Dört satırlık nesih kitabe Arapcadır. İki parça taştan meydana gelmiş ve muhakkak ki kötü onarımlar sırasında buraya konmuştur. Kitabenin iki başında, simetrik durumda iki stilize palmet yaprağı yer almaktadır.

Kitabe şöyledir : Ammere hâzel camiülmübarek Şems-Mah Hatun bint Rüstem ibn Nasreddin bin Zeynelabidin[16]. Sene 925.

عمرا هذا الجامع المبارك شمس ماه خاتون

بنت رستم بن نصرالدين بن ذينل عابدين .

سنه ٩٢٥

H. 925 (M. 1519) tarihini veren kitabede Alâ-üd Devle'nin karısı Şems-Mah Hatun'un isminin bulunuşu yapıyı Dulkadirli eseri olarak incelememize önayak olmuştur.

HAZNEDARLI CAMİSİ

Duraklı (Arapkirli) mahallesindedir. Bugün harap durumda olan caminin; Minaresi, son cemaat yeri kemerleri ile iç mekânı sınırlayan temelleri ve bir yarım sütunu ayaktadır (Resim : 14,15,16).

Cami genel olarak kareye yakın dikdörtgen bir plana sahiptir (Çizim : 3).

Son cemaat yeri cephesi, kenarlarda iki kütlevî destek ve ortada düzgün sekizgen iki taş sütunun taşıdığı üç sivri kemerden kuruludur. Batı tarafındaki destek son cemaat yerini sınırlayan, caminin batı duvarına gömülü ve doğudaki asıl mekâna bağlantısız durumdadır. Her iki desteğin de kemer içine rastlayan yüzleri düzgün yarım altıgen formundadır.

Son cemaat yerinin üç sivri kemeri kesme taşla örülüdür, dolgular ve kemer üzerinde uzanan ince duvar moloz taştandır. İki başta yer alan destekler de kesme taşla örülmüş ve kemer içine bakan yüzleri üç yüzlü - yarım altıgen - duruma getirilmiştir. Desteklerin üzerinde dört kavallı bir profil sistemi başlık niteliğinde yer almakta ve bu kısıma iki köşede basit, tek yuvalı ve bademli stalaktitlerle geçilmektedir (Resim : 16). Bu profilli sistemin üzerine kemer ayağı oturtulmuştur. Batı tarafındaki desteğe bitişik olarak bir kapı sövesi yapının batı duvarında kendini göstermektedir.

Bu iki destek arasında kemerleri taşıyan iki sütun düzgün sekizgen kesitlidir ve mermere benzer bir taştandır. Üst kısımları kare kesitli kemer ayağına, dört köşedeki basit mukarnaslarla uyuşturulmuş, kare formlu, sade sütun başlıklarıyla sonuçlanmıştır. Kaideler bugün toprak altında bulunmaktadır.

Son cemaat yeri kemer aralarında ahşap atkılar mevcuttur. Ayni şekilde, kemer yüzeyini asıl makânın giriş duvarına bağlayan atkılar bulunduğu bugün dahi görülmektedir. Bu kısımda hafif malzeme kullanılmış oluşu, son cemaat yeri üzerinin ahşap örtülü olduğu fikrini doğurmakta, ince sütunların varlığı bu fikri desteklemektedir.

Son cemaat yerinin ortadaki kemeri hizasından iç mekâna açılan bir

16) Besim Atalay. Maraş Tarihi ve Coğrafyası. İstanbul 1339, S. 55.

kapı varmış, yakın tarihe kadar ayakta olan bu kapı sonraları mülk sahibi tarafından yıktırılmış. Bir ifadeye göre bu kapı üzerinde H. 1144 (M. 1722) tarihini veren bir de tamir kitabesi mevcutmuş. Bugün ne bu kitabeden ne de bu kesme taştan örüldüğü ve segment kemerli olduğu söylenen kapıdan bir iz mevcuttur.

Asıl mekânı çevreleyen dört duvar bugün tamamen yıkık durumdadır. Yerin eğimine göre, güney yönünde 1.50 m. girişte 0.30 m. yükseklikte, 16x15 m. boyutlarındaki, kareye yakın dikdörtgen planlı temel bugün de izlenebilmektedir.

9x13 m. boyutlarındaki iç mekânı 0.90 m. kalınlığında temeller çevrelemektedir. Duvar yüzeyinden 0.20 m. çıkıntılı, 0.90 m. eninde, karşılıklı, ikişerden dört gizli paye kuzey ve güney duvarlarını üç eşit kısma ayırmaktadır. Ayni boyutlarda, karşılıklı iki gizli paye de doğu ve batı duvarlarında yer almaktadır. Bu gizli payelerden alınan doğrultular asıl mekânı altı eşit kareye ayırmakta ve girişin soluna rastlayan payeyle, doğu duvarındakinin doğrultularının kesim noktasında, daha önce sözünü ettiğimiz 0.60 m. çapındaki, silindirik gövdeli yarım sütun bulunmaktadır. Bu durum ayni şekilde bir sütunun da diğer kesim noktasında bulunması gerektiğini ortaya çıkarmaktadır.

Sözü edilen altılı bölünme caminin örtü sistemi hakkında bilgi verebilecek nitelikte değildir. Yıkıntıdan anlaşıldığına göre yapının duvarları hafif malzeme ile örülmüş bulunmakta idi. Yapının bir hayli zayıf durumdaki duvarları ve yine zayıf durumdaki sütun, örtünün hafif malzeme ile kurulu bulunabileceğini ortaya çıkarmaktadır. Bu duruma göre yapının üzerinin düz, ahşap kirişlerle örtülü bulunması gerekmektedir.

Yapıda dekorasyona işaret eden, yıkıntı arasındaki beş parça taştır ki bunlardan ilki üzerinde kum saati formunda bir sütunce kaidesi görülür (Resim : 17). Aynı şekilde geometrik dekor gösteren iki taş büyük ihtimalle bordürleri teşkil etmekte idiler (Resim : 18,19). Dördüncü parça yine geometrik dekorludur ve bir konsol intibaı uyandırmaktadır, ancak biz bunun bir sütunce başlığı olduğu inancında yız (Resim : 20). Beşinci taş ise basit yuvacıklar göstermekte, fakat çok harap bulunduğundan ne olabileceği hususunda bir ipucu vermemektedir.

Yapının portalinden olabileceğini sandığımız bu beş parça taştan başka dekorasyona işaret edebilecek hiçbir veri yoktur.

Minare asıl mekânın kuzey - doğu köşesinde, yapıya bitişik durumdadır Kesme taş örgülü minarenin 4 m. yüksekliğinde kare bir kaidesi ve son cemaat yeri yönüne açılan, dikdörtgen formlu basit bir kapısı vardır. 2x2 m. boyutlarındaki kare kaide köşelerde pahlanarak kademelenmekte ve sekizgene dönüşmekte, bunun hemen üzerine silindirik gövde oturmaktadır. Silindirik gövdenin hemen başlangıcında bir bilezik yer almaktadır. Bu bileziğin üzerinde, batıya bakan bir kapı açıklığı daha vardır ki bir zamanlar caminin içinden veya damdan minareye bir geçiş olduğuna işaret etmektedir (Resim : 21).

Kısa tutulmuş silindirik gövdenin üzerinde üçlü bir profil peşi sıra şerefe yer alır. Petek kısmı gövdeye kıyasla çok ince ve kısadır. Üzeri açık olup bir zamanlar basit bir çinko örtüsü olduğu ve bu örtüyü şerefeden itibaren yükselen ahşap desteklerin taşıdığı anlaşılmaktadır.

Yapının kitabesi yoktur. Ancak basit mimari kuruluş, hafif duvarlar, kesme taş kemerler ve moloz taş kemer arası dolguları ile dekorasyonlu parçalardaki kum saati formundaki sütunca kaidesi ve zigzaklar yöredeki

diğer Dulkadıroğlu eserlerine olan yakınlıkları sebebiyle yapının bir Dulkadırlı eseri olduğu kanısını uyandırmaktadır.

Ulu caminin portal sütuncesi kaidesi, Taş medrese türbesinin kapı kemeri pervazındaki zigzaklarla, (Bkz. Res 31) İklime Hatun Mescid-türbe komp leksinin kemer ve duvar kuruluşu (Bkz. Res. : 22) ile bu yakınlık pekişmektedir.

Dulkadırlılar'ın merkezinin (1507) Şah İsmail tahribi sonucu Elbistan'dan Maraş'a nakledilmiş oluşu ve yöre eserlerinin bu tarihle (1516 - 1522) tarihleri arasına rastlayışı, bizi bu cami nin de ayni devirden, yani 16. asrın ilk çeyreğinden olabileceği kanaatine vardırdı.

İKLİME HATUN MESCİD - TÜRBE KOMPLEKSİ

Maraş'ın Kurtuluş (Hatuniye) mahallesindedir. Evler arasında ve bir hayli harap durumdaki yapı H. 956 (M. 1549) yılında Alâ-üd Devlet Bozkurt Beyin kızı İklime Hatun adına yapılmıştır. Malzeme olarak kesme ve moloz taş kulanılmıştır.

Yan yana iki kubbeli mekân ve önde üç desteğe oturan iki kemerle, asıl mekânlar ve kemerler arasındaki tonozlu kısımdan ibaret olan yapı bütünüyle dikdörtgen bir şekle sahiptir.

Genel olarak dikdörtgen plan gös teren yapıda kuzeyde yer alan ve diğerine kıyasla biraz daha büyük olan, kareye yakın dikdörtgen planlı, kubbeli mekân mescid, güneyindeki ise türbe fonksiyonundadır (Çizim : 4).

Çevredeki yapılar arasında, sözü edilen üç destek ve bunlar arasındaki kemerlerle dikkati çekmektedir (Resim : 22,23).

1.50 x 1.50 m. boyutlarındaki kesme taş örgülü destekler, yine kesme taş örgülü kemerleri taşırlar. Dolgular ve kemer üzerinde uzanan duvar moloz taş örgüsüdür. Soldan üçüncü desteğin üzerindeki duvar kalıntısı burada bir kemer başlangıcına işaret etmekte ve desteklerin dört tane olduğu, türbe önüne rastlayan kısımda da bir kemer bulunduğunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu kemer gözü hizasında örtünün ne olabileceğini belirleyebilecek bir iz yoktur. Bizim kanaatımıza göre bu kısımda da sol baştakinin karşıtı bir manastır tonozu bulunması gerektir. Böylece kemerlerle asıl mekânların duvarlarının arasında örtünün geçme tonozlarla sağlandığı ortaya çıkmaktadır.

Yapıya soldaki ilk kemer aralığı hizasına rastlayan kapıdan girilir. Sivri bir kemerle belirlenmiş olan kapı, yedi parça taştan segment kemerli kapı açıklığıyla bizi mescide götürür. Kapı kemerinin üzerinde yapının iki satırlık nesih kitabesi yer almaktadır (Resim : 24). Kesme taşlarla örülü kapı hücresinin soluna rastlayan yerde bir kitabelik daha mevcuttur.

Kareye yakın planlı mescidin büyük tutulmuş, yuvarlak kemerli tromplarla geçilen yıkık kubesi Vakıflar Genel Müdürlüğünce onarılmış bulunmaktadır (Resim : 25). Batı duvarında bir pencere mevcuttur. Güney duvarının ortasına rastlayan yerde mescidin derin nişli mihrabı yer alır. İki yandaki silindirik gövdeli iki sütunce yarım daire formundaki niş kemerini destekler durumdadır. Kare formdaki basit sütunce başlıklarının köşelerinde birer mukarnas yuvası göze çarpar. Kaidelerin arta kalan izlerinden bunların kum saati şeklinde oldukları anlaşılmaktadır.

Mihrabın sağından dikdörtgen bir kapı ve solundan ayni biçimde bir pencere türbeye açılmaktadır.

Türbe de diğer mekân gibi kareye yakın bir plana sahiptir ve geçişin yine

tromplarla sağlandığı bu kısmın kubbesi sağlam durumdadır. Türbe görevindeki bu bölmenin batı duvarının orta yerinde dikdörtgen formlu bir açıklık mevcuttur. Mescide açılan kapı ve pencere ile bu açıklık tarafından yeterince aydınlanamayan iç bir hayli loştur.

Türbe kısmının zemini mescid zemininden alçak tutulmuştur. Batı duvarından itibaren uzanan dikdörtgen formlu ve üç yanında dolaşılabilen bir seki vardır. Bu sekide yalnızca İklime Hatunun değil, başkalarının da gömülü bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yapıda dikkati çeken başka bir özellik yoktur.

Bugün bir şahsın tapulu arazisi içindeki yapının kitabesi mülk sahibi tarafından kırdırılmıştır. Bu tahribe rağmen iki satırlık nesih kitabenin birinci satırının son kısmı kapı üzerinde halen okunabilmektedir. En önemli yanı da birinci satırın sonuna rastlayan bu yerde « « اقلیمه خاتون » » İklime Hatun) ismi ile yine ayni satırın sonunda, rakamla «907» H. 956 (M. 1549) tarihinin okunabilmesidir (Resim : 24).

TAŞ MEDRESE

Belediye caddesi üzerindedir. Zaman zaman gördüğü onarımlar yüzünden asıl durumundan ayrılmıştır. Halk arasında bir zamanlar iki katlı olduğu yolunda söylentiler var ise de bu gün avluda, girişin soluna rastlayan ve dama çıkan merdivenden başka bu söylentiyi doğrulayacak bir belirti yoktur. Onarım bu iki katlılığı belirtebilecek bütün unsurları ortadan kaldırmış ve araştırıcıları merdivenle başbaşa bırakmıştır.

Medrese yakın tarihlerde onarım görmüştür ve halen müftülük yapısı olarak kullanılmaktadır.

Türbesinde, mezar taşında okunan « « بك بن علی » » (Mehmed bin alâ-) ismine dayanarak Dulkadıroğlu Alâ-üd Devle Bozkurt Bey yöresine tarihleyebileceğimiz eseri XVI. yüzyılın başına verebiliriz. Eseri yaptıran Alâ-üd Devle Bozkurt Bey olabileceği gibi, oğlu ve oğlunun ölüm tarihi hakkında bilgi bulunmayışı nedeniyle Alâ-üd Devle'nin oğlu Mehmed de olabilir.

Kesme taşlarla örülü yapıda, dış görünüm yönünden dikkati çeken kare planlı türbe ve kapısı ile, çıkıntılı mescid kısmının bezemeli pencerleridir (Resim : 26).

Bütün güneyli medreseler gibi açık avluludur. Kareye yakın planlı avlunun batı kısmında hücreler, güneyinde mescid, kuzeyinde ise esas giriş yer almaktadır. Kuzey-doğu köşesinde yer alan yamuk konumlu türbe, yapının genel dikdörtgen formunu bozmakta ve çarpık bir plan yansıtmaktadır (Çizim : 5)

Yapıya, türbenin yamuk duvarının rastladığı kuzey cephesinden, bezemesiz, dikdörtgen formlu ve yedi parça taştan segment kemerli bir kapıdan girilir. Dikdörtgen formlu kapı hücresinin üzeri bugün sıvalı ve aslından hiçbir belirti yansıtmayan beşik tonozla örtülüdür. Avlu tabanı girişten aşağıdadır. Girişin sağına rastlayan yerde üzeri tonozla örtülü üç hücre yanyana sıralanmıştır. Bu hücrelerden kapıya yakın olanı orijinalite göstermez. Ortadaki hücre 70 x 1.60 m. boyutlarındaki kapısı ve avluya bakan duvarlarıyla yapının aslından parçalar göstermektedir. Bu hücre ile mescid arasında, diğer iki hücre gibi beşik tonozla örtülü, fakat tonoz kemeri belirgin durumda bulunan üçüncü hücre yer almaktadır. Bu hücrelerin karşısında, türbenin avluya giren köşesiyle mescid arasında daha uzun tutulmuş bir hücre var ise de asimetrik konumu sebebiyle sonradan yapılmış olduğu kanısı uyandırmaktadır. Avlunun ortasına rastlayan havuza olan uzaklığı da gözönüne alınırsa bu hücrenin sonradan yapılmış olduğu fikri açıklık kazanır.

Üzeri açık avluda, orta yerde bir havuz var ise de çeşitli onarımlar sonucu diğer birçok öğe gibi o da aslından ayrılmıştır.

Mescid : Yapının güneyinde dışarı taşıntılı ve enine dikdörtgen plan gösteren mescid yer alır. Mescidin avluya bakan duvarında dilimli kemere sahip kapı açıklığı (Resim : 27) ve bu kapı açıklığının solunda bir mibrabiye bulunmaktadır.

İçte sağlı sollu iki beşik tonozla, bunlara oturan onikigen tambur üzerindeki kubbe örtü sistemini teşkil eder (Resim : 28). Tonozlarla mescidin yüney ve kuzey duvarları arasında, ortada onikigen tamburun köşelerine rastlayan yerler uyuşturularak iki yüzlü duruma getirilmiş pandantiflerle kubbeye geçilmiştir.

Kubbe göbeğinde yer alan daire kompozisyon içindeki geometrik bezemenin daha önceki onarımlara ait olduğu ve son onarımda da bu kalem işine dokunulmadığı, sıvalar ve kireç tabakası altındaki kubbede bize kadar ulaştığı görülür.

Ortada merkezi bir kubbe ve yanlardaki beşik tonozlar bu dikdörtgen planlı küçük mescidde toplu mekân fikrini yansıtmaktadır.

Mihrab derin bir nişle belirlenmiştir. Malzeme taştır. Niş kemerinin üzengi taşları hizasına kadar hiçbir bezeme göstermez. Alışılmışın dışında sütuncelere de yer verilmemiş, niş köşeleri kesilerek üstte birer mukarnas yuvasıyla kemere kavuşturulmuştur Ancak bu yükseklikten sonra silmelerle çerçevelenmiş ve iki alt yanda mukarnaslı bordürlerle nişe bağlanmış, hafif taşıntılı bir taç kısmı geliştirilmiştir. Üstte, köşelere yakın yerde çörten görünümlü iki taş yer alır. Kemerin üzengi taşlarından itibaren sağ ve sol dışa doğru, istiridye niş dekorlu iki mukarnas bordürü bu taç kısmın en çok dekoratif nitelik gösteren yeri olarak belirmektedir. Bu iki sıra mukarnasın üzerinde, bunlara paralel, birer sıra palmetli bordür alçak kabartma olarak yer almaktadır. Yandan itibaren iki sıra basit silme taç kısmını yanlardan ve üstten çerçeveler. Bu basit silmeler arasında alçak tutulmuş olan taç kısmı hiçbir dekor yansıtmaz, bütünüyle boş bırakılmıştır.

Mescidin en çok dikkat çeken özelliklerinden birisi de mihrabın iki yanında yer alan, dışa bakan yüzleri bezemeli pencerelerdir. Dikdörtgen formdaki bu pencerelerde iki yan köşe kesilerek üstlerinde birer basit mukarnas yuvası ve altlarında yarım kare piramit formlu çıkıntılarla birer yalancı sütuncelik kanısı uyandırılmıştır. Üst kısımda dört tane yuva görülmektedir ki bu sıranın altında ve yuvaların ortasına rastlayan yerde bulunan ve mukarnas kanısı uyandıran taş, sözü edilen yuvalarda da böyle bir işlemenin devamı olması gerektiğini ortaya koymakta ve yuvaların düşen taşlara ait olduğuna işaret etmektedir. Dikdörtgen formlu pencere açıklığının üzerinde tek parça, kafes örgüsü bezeme gösteren bir taş bulunmaktadır. Bunun üzerinde yer alan iki kesme taşın alt taraflarında da basit oymayla, iki yanda yarım palmetlerle başlayıp, ortada tam bir palmetle sonuçlanan küçük bir sağır nişcik yer almaktadır (Resim : 29).

Yapının dıştaki en önemli bezemeli kısımları - türbe kapısı gözönüne alınmazsa - bu pencerelerdir.

Türbe : Yapının kuzey-doğusuna çarpık bir vaziyette yerleştirilmiştir. Kare gövdeli ve kare piramit çatılıdır Kesme taştan inşa edilmiş olan türbe tek bir hücreden ibarettir, ayrıca bir mumyalığı yoktur. Kare gövdesi, kare piramit çatısı yanı sıra bezemeli kapısıyla da dikkati çekmektedir (Resim : 30).

İçte kare gövdeden kubbeye pandantiflerle geçilmiştir. Kubbenin doğu

ve batıya rastlayan yerlerinde karşılıklı iki küçük ışıklık bulunmakta ve mekân Alâ-üd Devle'nin oğlu Mehmed ile İstiklâl Savaşı şehitlerinin mezarlarını kapsamaktadır.

Alâ-üd Devle oğlu Mehmed'in sandukası son derece basittir ve yine basit bir mezar taşı vardır. Bu mezar taşı üzerinde, üstte daire kompozisyon içinde هذا لمرحوم محمد بن علاء(Allah el baki) altta dikdörtgen çerçeve içinde « الله الباقی » (Hazel merhum Mehmed bin Alâ-) yazılıdır. İçte önemli başka hiçbir unsur yoktur.

Türbenin en önemli yanı kapısıdır (Resim : 31). Külahın hemen altından başlayarak zemine kadar uzanır. Kapının sivri kemerinin iki yanında, gövdeleri saç örgüsü şeklinde işlenmiş iki sütunce yer almaktadır. Kaideleri harap durumdaki sütuncelerin üzerinde bir sıra küçük, sağır nişciğin teşkil ettiği başlıklar yer almakta, çok harap durumdaki kaidelerin ne şekilde olabileceğini kanıtlayabilecek hiçbir belirti bulunmamaktadır (Resim : 32).

Başlıklardan itibaren bir sıra basit silme dışa doğru uzanmakta, sonra yukarı dönüp, külahın altında paralel olarak devam etmektedir. Bu basit silmenin içinde, kendisine paralel bir sıra damalı bordür kapının taç kısmına çerçevelik yapmaktadır.

Kapı kemerinin pervazı zigzaklıdır. Üst yanları kapı kemerinin kavsine uydurularak beşgen form almış olan iki parça taştan ibaret kitabe, kapı açıklığının üzerinde yer alır (Bkz. Res. 31). Kapı açıklığı dikdörtgen şeklindedir, üstte düz bir lento taşı bulunmaktadır.

Medresenin kitabesi yoktur. Türbe kapısı üzerindeki kitabe nesih yazılıdır, fakat çok harap durumda olduğundan okunamamaktadır (Resim : 33).

Yalnız, Besim Atalay'ın ifadesine göre bir yerinde « تمامن و تمامله » okunuyormuş, burada « ...ترا » gibi bir kelime varmış ve bunun « « اربع » » olması muhtemelmiş[17].

Biz ne (H. 824) e verilmek istenen bu tarihi mantıkî bulduk ve ne de kitabede böyle bir tarihi okuyabildik. Yapının dekoratif yönden Hatuniye Camisi ile büyük yakınlık gösterdiğini izledik.

Hatuniye Camisinin bezemli penceresindeki dama motifini türbe kapısında aynen gördük (Bkz. Res. : 12) aynı penceredeki mukarnas bordürleriyle mescid mihrabındaki bordürler arasında bir paralel kurduk (Bkz. Res. 11). Yine ayni eserin sivri kemerli kapısı ile türbenin kapı kemeri arasında da bir aynılık saptadık. Bu nedenlerledirki Taş Medresenin de Dulkadıroğlu Alâ-üd Devle Bozkurt Bey zamanında ve yapım tarihi belli olan Hatuniye Camisi ile ayni yıllarda yapılmış olabileceğinden hareketle eseri XVI. yüzyılın **başlarına tarihlemek** gerektiği hükmü**ne vardık.**

SONUÇ

Dulkadıroğulları'nın Maraş eserlerini böylece tanımladıktan sonra; Onların esas itibariyle Selçuklular'a bağlılıkları ve göregeldiklerine güneyli özellikleri katarak eser verdikleri ortaya çıkar.

Dulkadırlılar'ın kendilerine özgü bir «üslûba» sahip oldukları söylenemez. Ulu Cami ile enine planlı, Selçuklu Ulu cami tipini sürdürmüşlerdir ama bu durum caminin yerinde bir kilise oluşu ve camiye dönüştürülmesi nedeniyle enine bir plan yansıtacağının olağanlığı gözönüne alınırsa; Onların plan tipi bakımından Selçuklular'a pek de bağlı olmadıkları ortaya çıkar.

Ulu Camide görülen dar, uzun ve eksenden sola kaymış portal, mukarnaslı niş kavsaraları ve mukarnaslardaki sarkıtlar, portal önüne rastlayan yerdeki iki renk taş işçiliği hep güneyli

17) Besim Atalay, Maraş Tarihi ve Coğrafyası, İstanbul 1339, S. 55.

özelliklerdir ve yapıda Selçuklu havasından çok güneyli bir hava yansıtmaktadır.

Ayrıca Ulu Cami minaresinde gövdedeki formlar değişimi, daha doğrusu gövdenin ayrı biçimdeki bölmeler halinde verilmiş oluşu ve mukarnaslı bordürler güneyin özellikleri olarak kendini göstermektedir. Bu durum Hatuniye Camisinin minaresinde de aynı şekilde izlenmektedir.

Bugün bölüntüsüz ve enine bir plana sahip olan Hatuniye Camisi muhakkak ki aslında çok daha başka durumda idi. Yapının kuzey-doğu yönünde, son cemaat yerinin doğusunda yer alan ve taş tezyinatlı olan portalin dar bir koridora değil, daha geniş bir mekâna açılması gerekirdi. Ayrıca bu portalin yanına rastlayan, kuzey duvarındaki pencere de tahminimize göre mezar hücresi üzerinde bir türbeye açılmaktaydı. Gerek pencere açıklığı ve gerekse pencerenin iç tarafındaki kemer izi burada bir başka kuruluşun bulunması gerektiğini akla getirmektedir. Yani yapı asıl durumunu tamamen yitirmiştir ve sözü edilen beşik tonoz kavsarlı portalle, bezemeli pencere ve altındaki mezar hücresinden gayri kısımları bütünüyle daha sonraki devirlerden günümüze gelmiştir.

Yapı kitabesinin bugün caminin son cemaat yerini kademelendiren batı duvarının alt tarafında bulunması da yapı üzerinde ne kadar oynandığının en güzel kanıtıdır. Aslında bu kitabenin konduğu bir kitabelik bulunması gerekirdi. Fakat bugün camide kitabeyi yakıştırabileceğimiz herhangi bir kitabelik bulunmamaktadır.

Son olarak caminin aslından tamamen ayrılmış olduğunu tekrar edeceğiz. Sıvalar altındaki portal üzerinde tesirler yönünden bir fikir yürütemiyoruz. Fakat bezemli pencerenin üst yanındaki mukarnas bordürü bu yapı da da güney özelliği olarak kendini gösteriyor.

Haznedarlı Camisi'ne gelince; Eser bugün çok harap durmda olmasına rağmen planı anlaşılabilmektedir. Bizim kanımıza göre, kareye yakın planlı bu yapı şimdi ayakta olan yarım sütunla, karşıtı bir sütun tarafından üçer bölmeli iki enine sahından ibaretti ve düz ahşap örtülü idi. Basit mimari kuruluş, hafif davarlar, kesme taş kemerler ve moloz taş kemer arası dolgularıyla, bezemeli parçaların yöredeki diğer Dulkadıroğlu eserlerine büyük ölçüde benzerlik gösterişi yapıyı bu gruba katmamızda ve XVI. yüzyılın başlarına tarihlememizde etken oldu.

H. 956 (M. 1549) tarihini kitabesinden öğrendiğimiz İklime Hatun mescid-türbe kompleksini de Alâ-üd Devle Bozkurt Bey'in kızı adına yapılmış oluşu nedeniyle bu grupta inceledik.

Taş Medrese'yi ise türbesinde, mezar taşı üzerindeki « » (Mehmed bin Alâ-) adından hareketle bu gruba kattık. Yapının ayrı bir kitabesi bulunmayışı, türbe kapısı üzerindeki kitabenin de okunamayacak derecede harap oluşu yüzünden kesin bir tarihlemeye gidemedik. Eseri yaptıran Alâ-üd Devle olabileceği gibi oğlu da olabilir. Ancak Alâ-üd Devle oğlu Mehmed ve ölüm tarihi hakında bilgi bulunmayışı eseri Dulkadırlılar'ın Maraş'ta hüküm sürdükleri yöreye, yani XVI. yüzyılın başına tarihlememizde etken olmuştur.

Son onarımlarla özelliğini bir hayli yitirmiş olan yapının aslında nasıl olabileceğine değgin bir ipucu bulamadık. Türbenin güney-batı köşesinin avluya girişimi, bu köşe ile mescidin kuzey-doğu köşesi arasına kurulu hücrenin duvar örgüsü ve genel şemaya aykırılığı bizi bu hücrenin tamamen sonradan yapılmış olduğu fikrine vardırdı. Batı yönündeki üç hücrenin de orijinal malzeme ile fakat son onarımlarda as-

lından ayrılınarak kurulmuş olduğunu izledik.

Yapının açık avlulu ve havuzlu bulunuşu, mescid mibrabındaki mukarnaslı bordürler, ince ve uzun tutulmuş türbe kapısı ve genel asimetrik plan bu eserde de güneyin özelikleri olarak izlenmektedir.

Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi Dulkadıroğulları'nın kendilerine özgü bir «üslûba» sahip oldukları söylenemez. Onlar göregeldiklerini kendi olanaklarıyla sürdürmüş ve bölge karakteristiği olarak güneye bağlı ve güneyin etkisi altında eserler vermişler dir. Yapıların üzerinde bir hayli oynanmış ve özelliklerini yitirmiş oluşları nedeniyle hüküm yürütmek güçleşmektedir.

Dulkadıroğlu eserleri hakkındaki bu ilk çalışmada, Dulkadırlı eserlerinin incelenmemiş oluşları yüzünden bir takım tahminler ötesinde kesin hükümler vermekten kaçınmak zorunda kaldık. Ancak ilerideki çalışmalarda Dulkadırlı eserlerinin tümü incelenip, aydınlığa kavuştuktan sonradır ki eserleri ve Beyliğin sanat tarihindeki yerini saptamak ve bir takım kesin hükümler getirmek olanağı ortaya çıkacaktır.

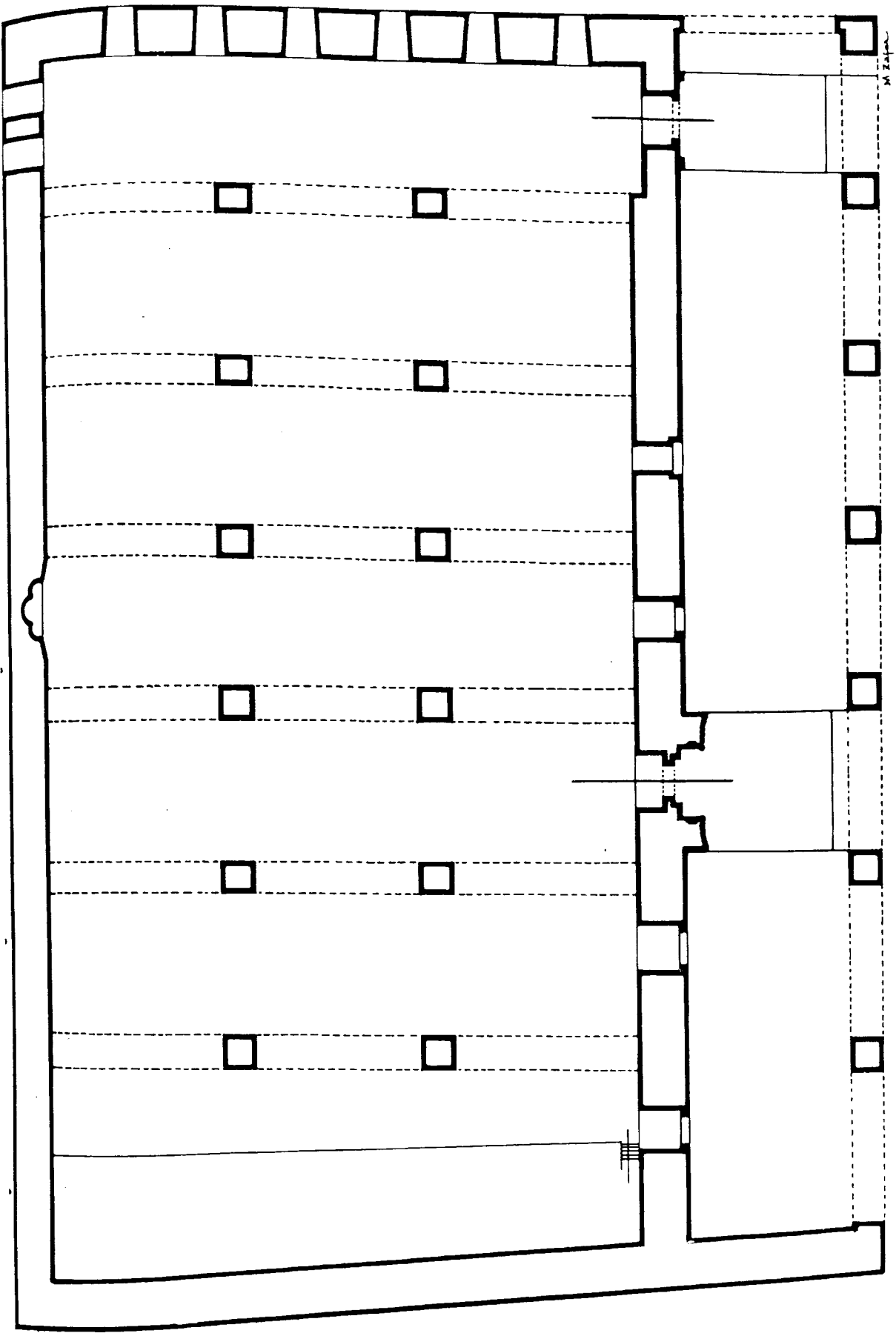

Çizim : 1 — Ulu Cami planı

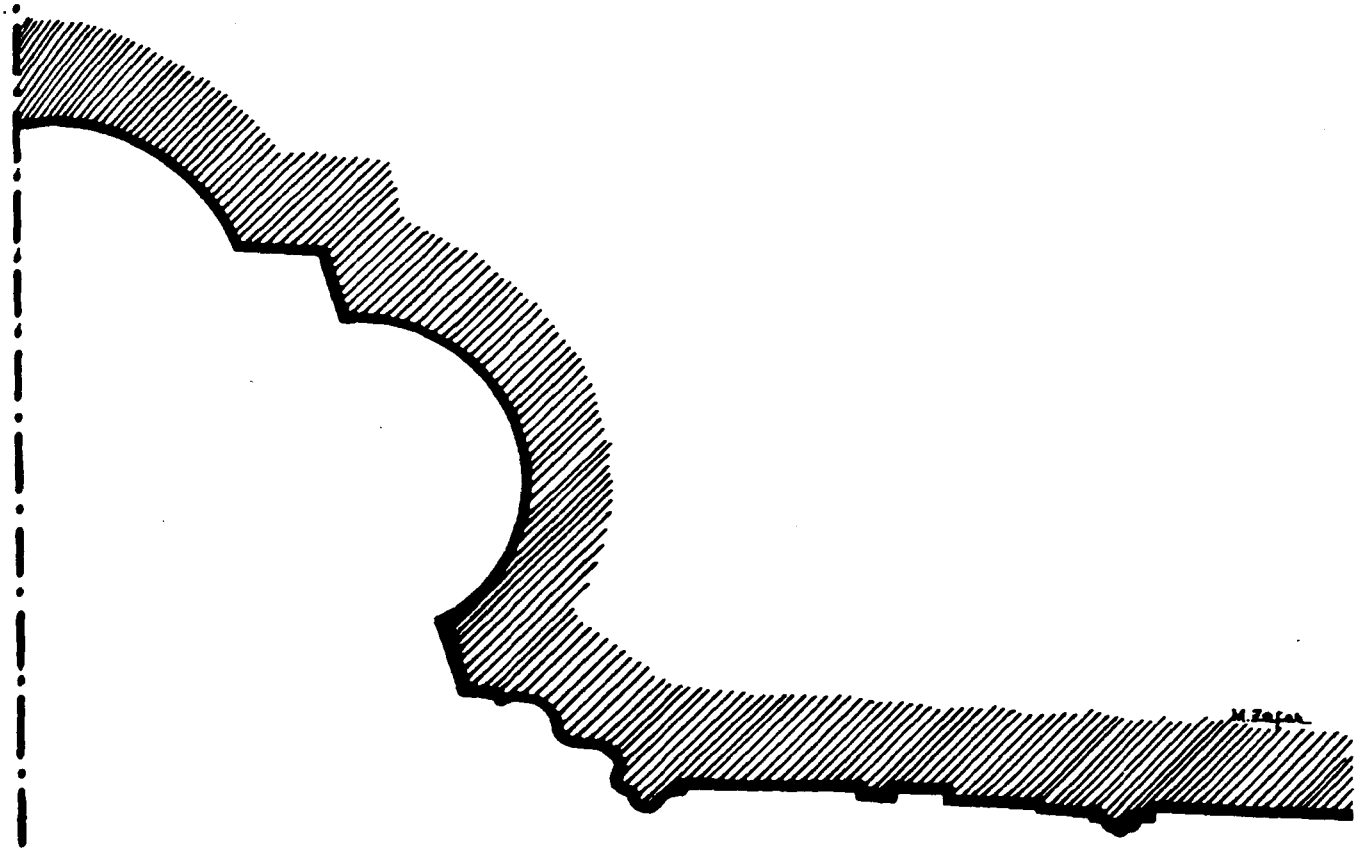

Çizim : 1/b — Ulu Cami mihrab profili

ölçek: 1/10

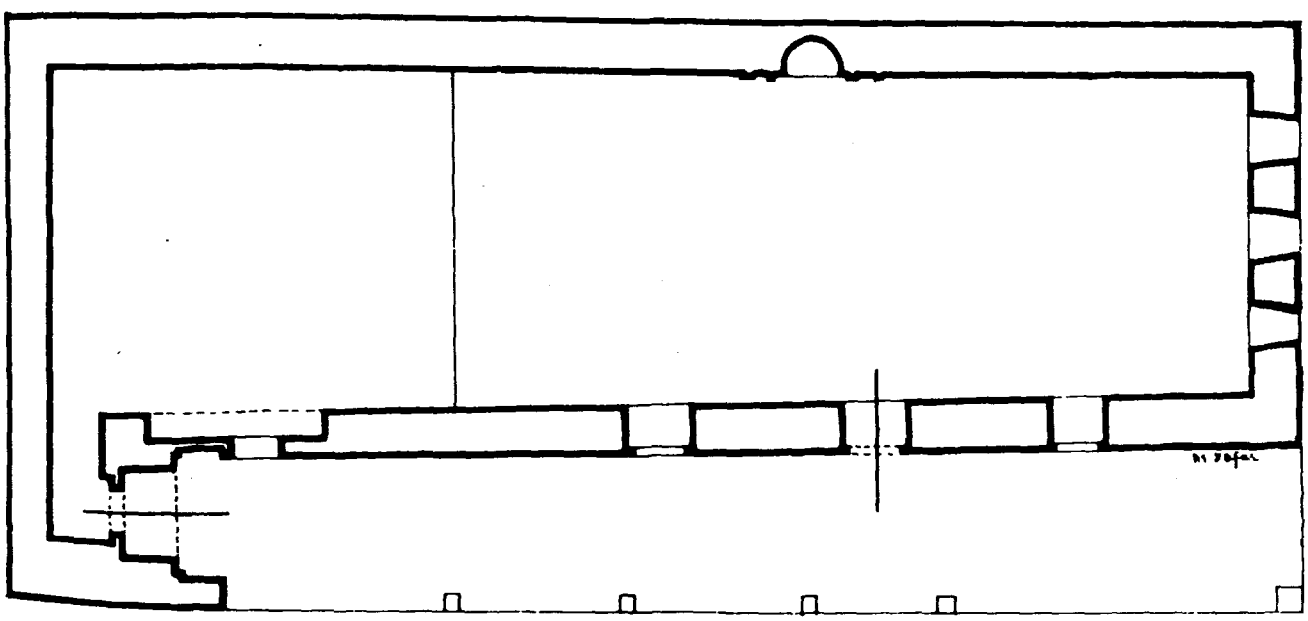

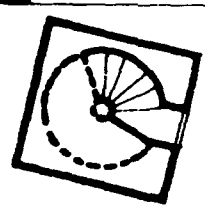

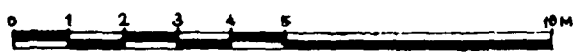

Çizim : 2 — Hatuniye Camisi planı

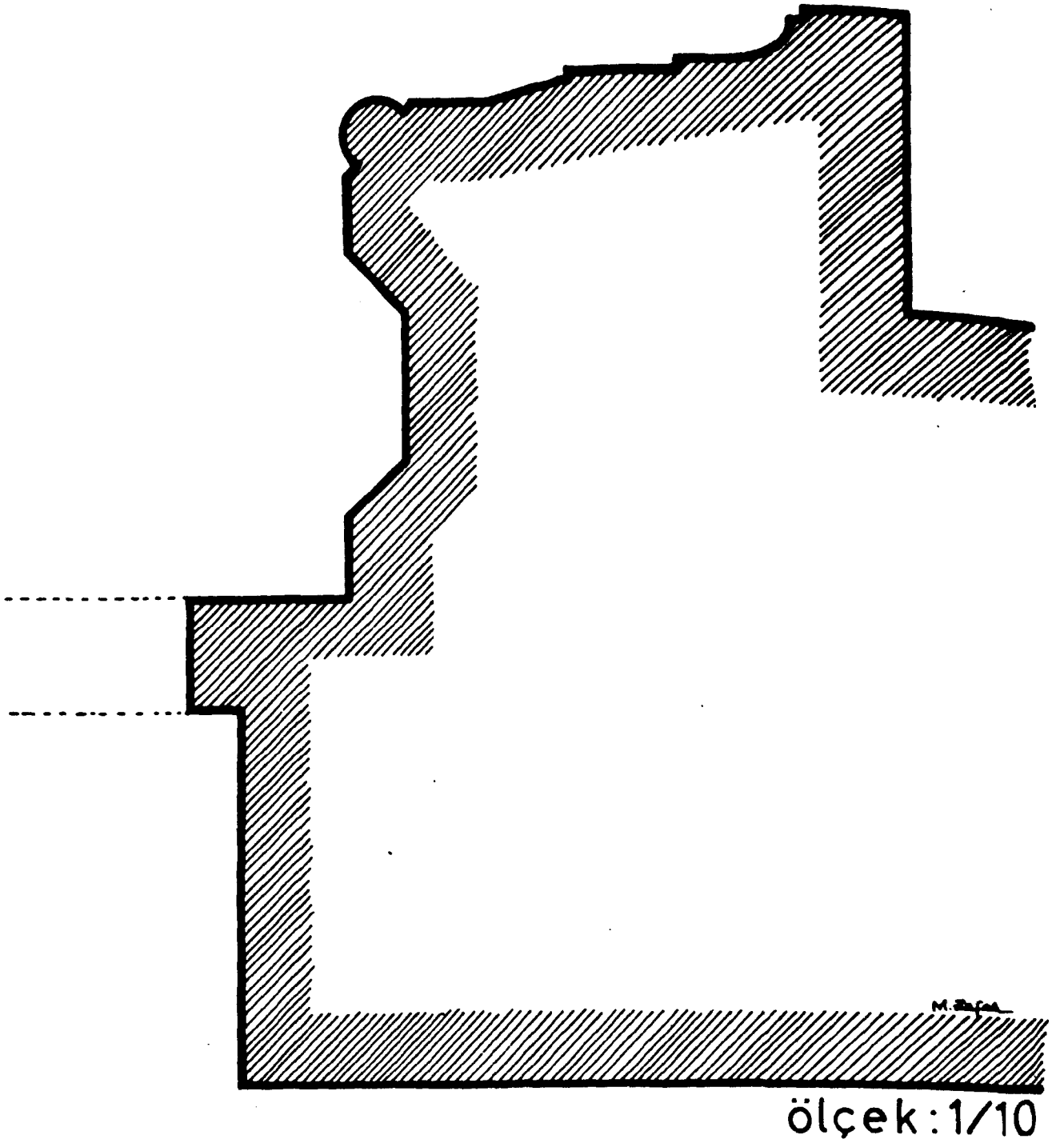

Çizim : 1/a — Ulu Cami taçkapı profili

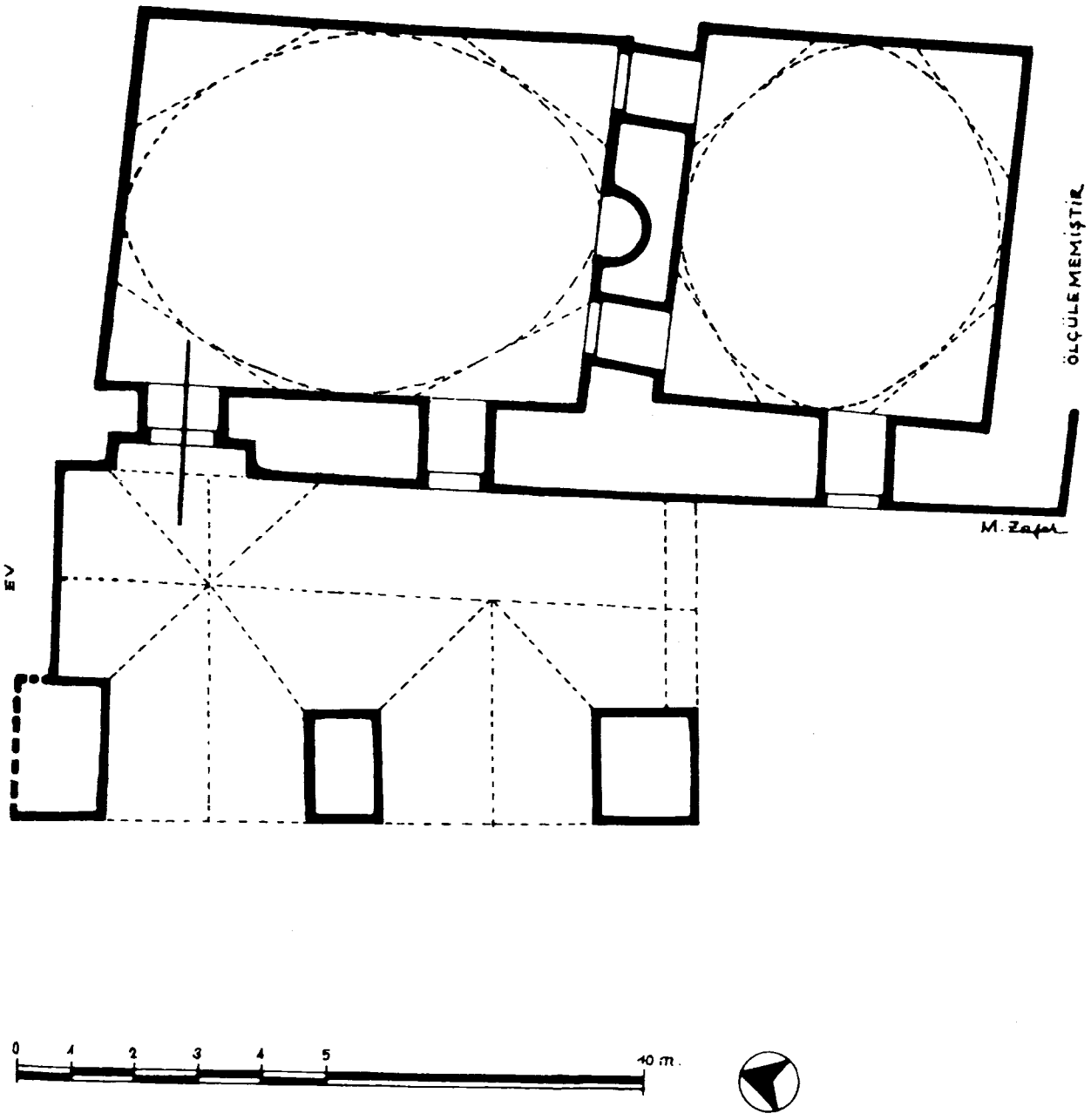

Çizim : 4 — İklime Hatun mescid - türbe kompleksi planı

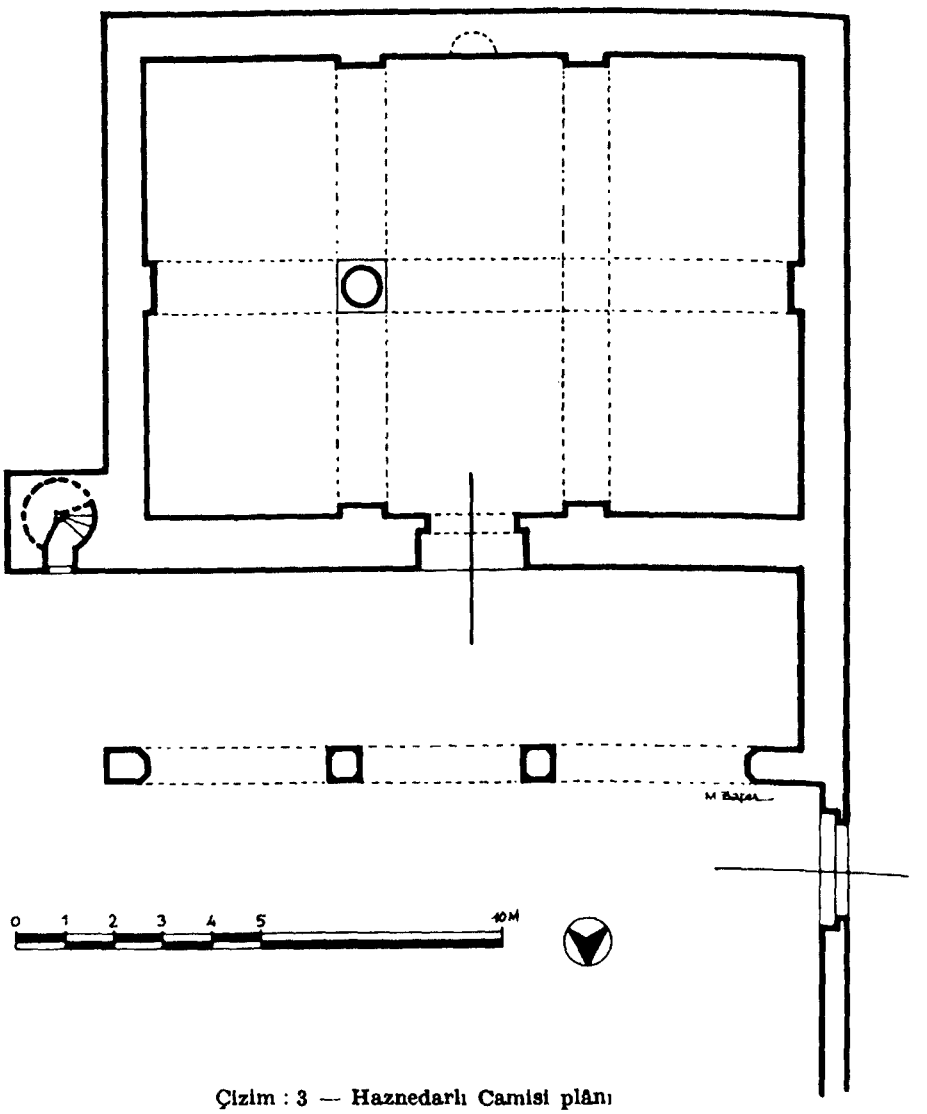

Çizim : 3 — Haznedarlı Camisi planı

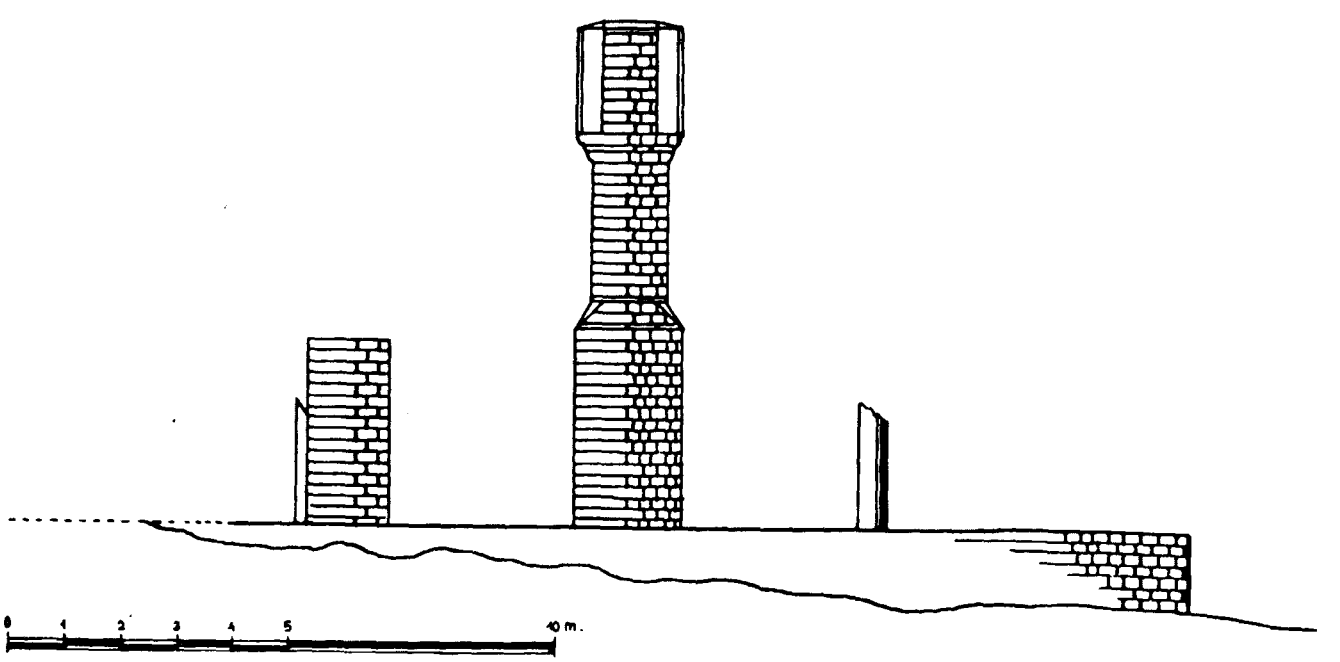

Çizim : 3/a — Haznedarlı Camisi, uzunlamasına kesit

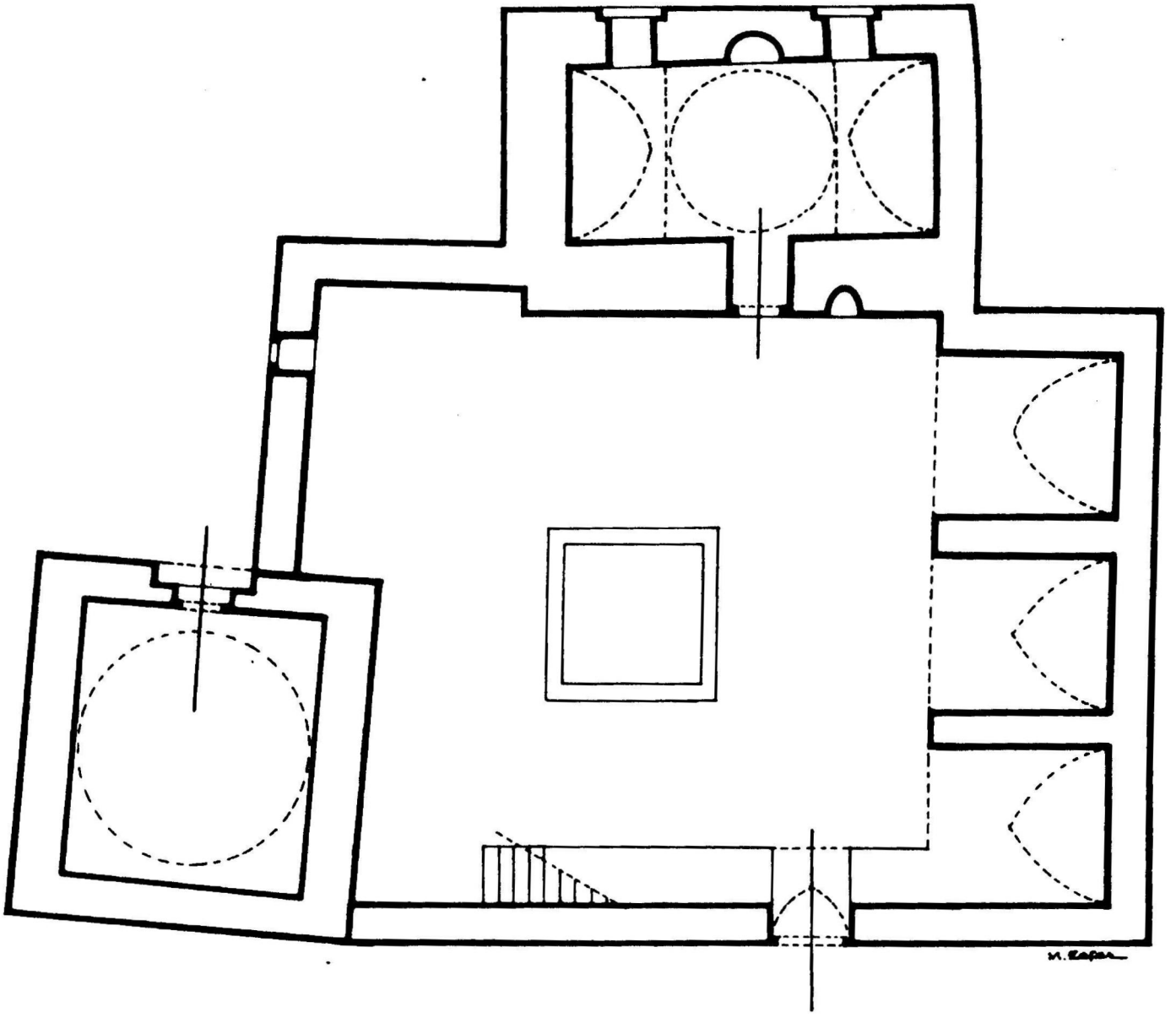

Çizim : 5 — Taş Medrese planı.

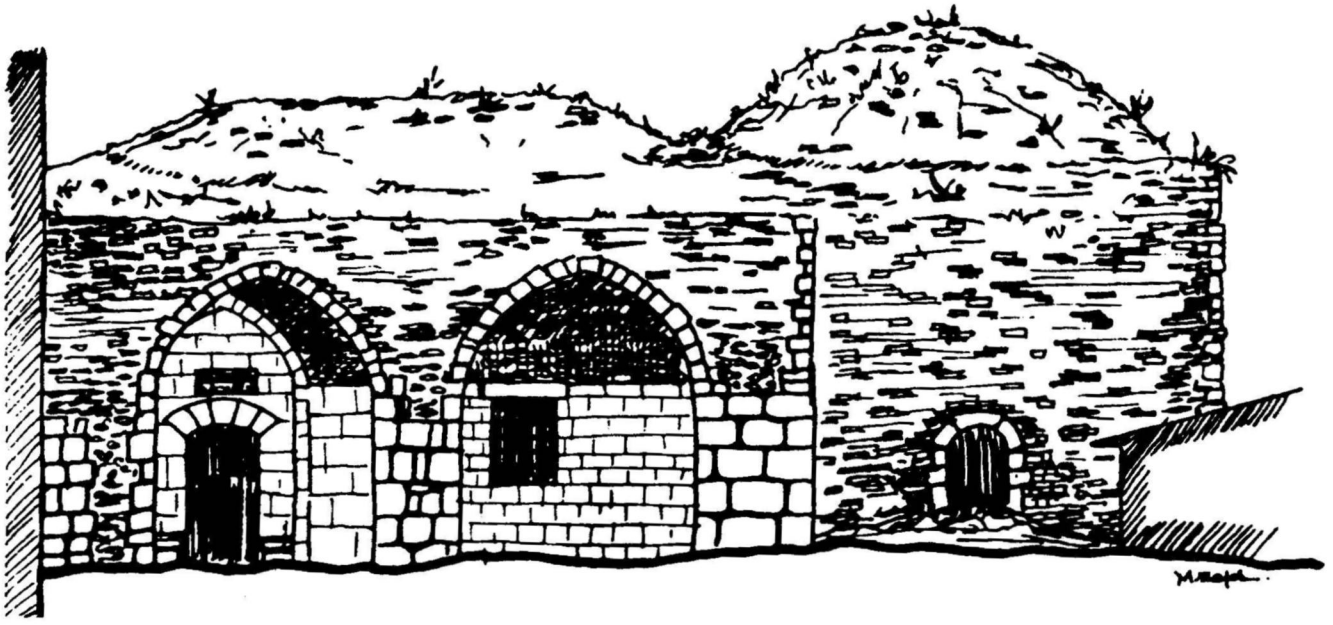

Cizim : 4/a — İklime Hatun mescid - türbe kompleksi cephesi

Resim : 4 — Maraş Ulu Cami
Taçkapı

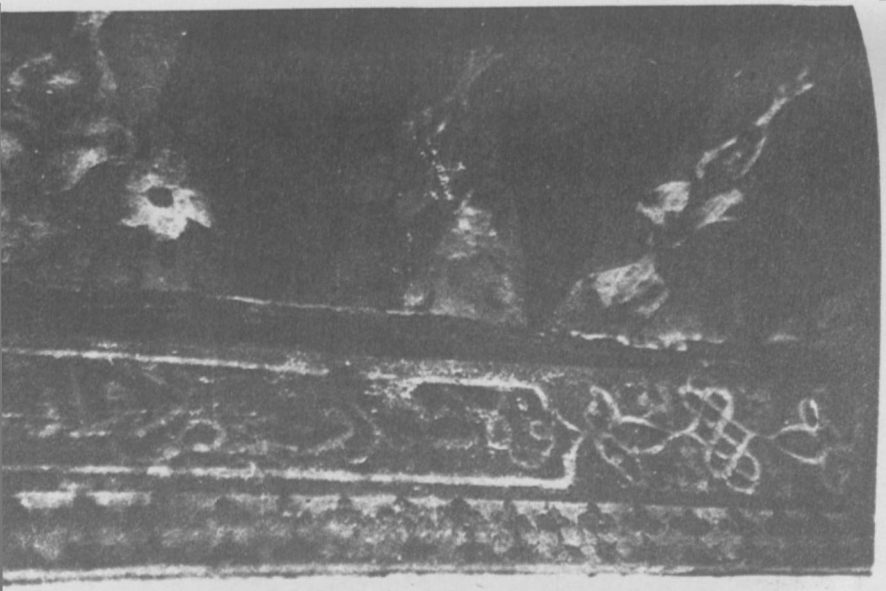

Resim : 6 Maraş Ulu Cami /Son cemaat yeri tavan bezemeleri.

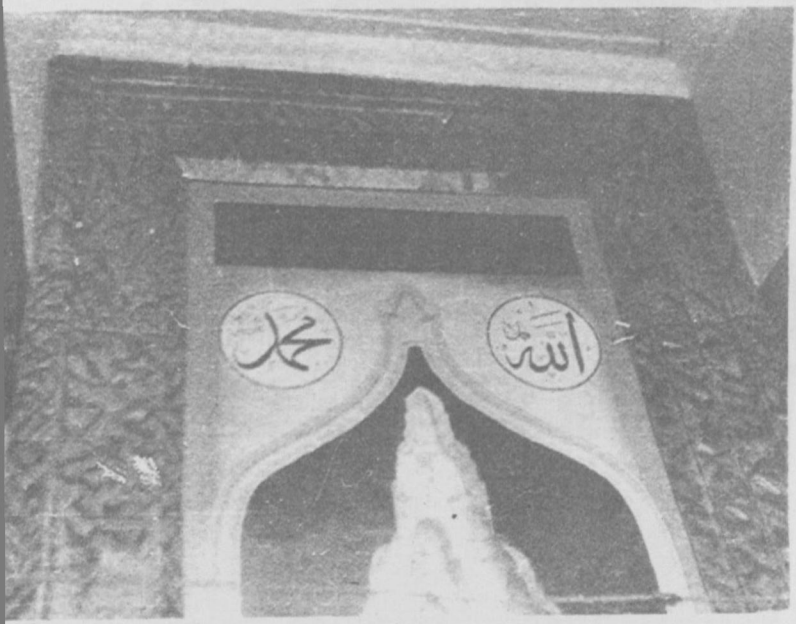

Resim: 5 – Maraş Ulu Cami / Taç Kapı ve Yazıtı

Resim : 1 — Maraş Ulu Cami /Genel görünüm

Resim : 2 — Maraş Ulu Cami /Minare

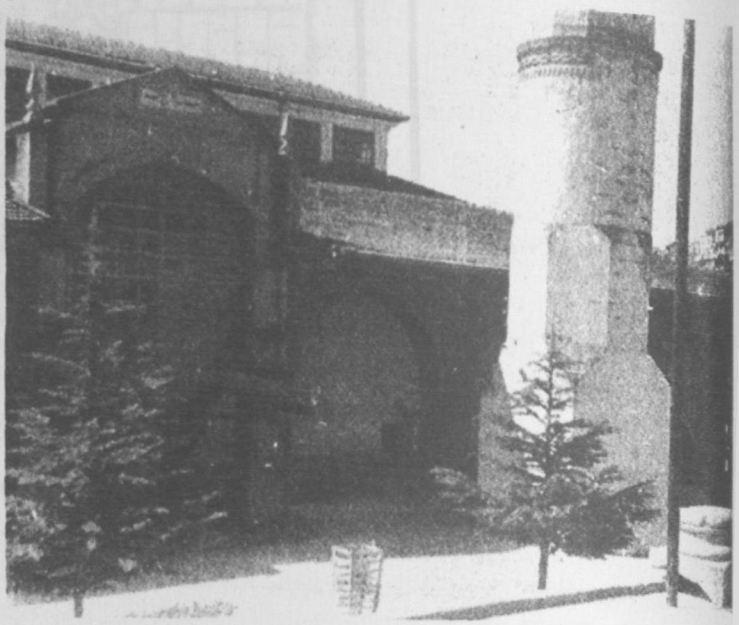

Resim : 3 — Maraş Ulu Cami /Son cemaat yeri

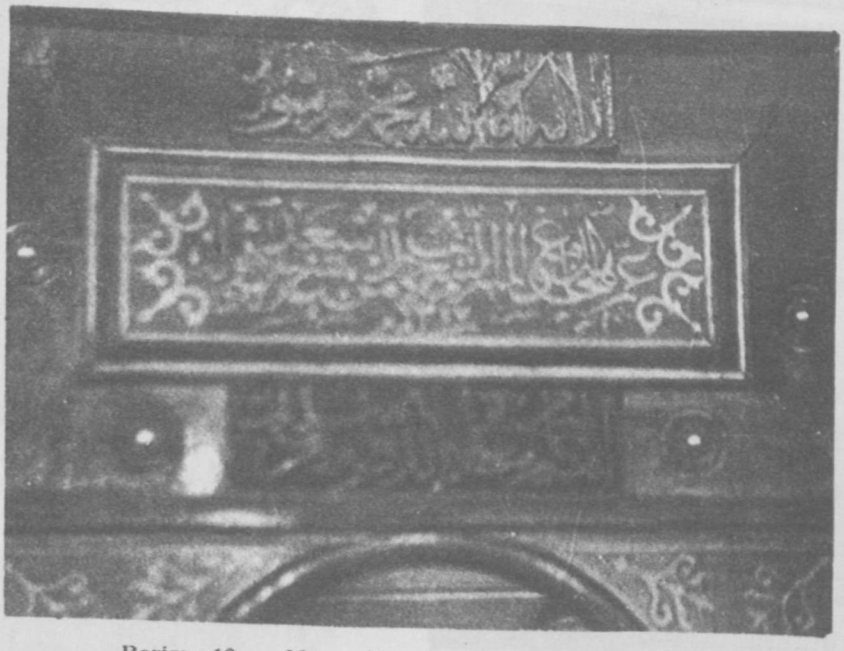

Resim : 10 — Maraş Ulu Cami /Minberde yazıtlar.

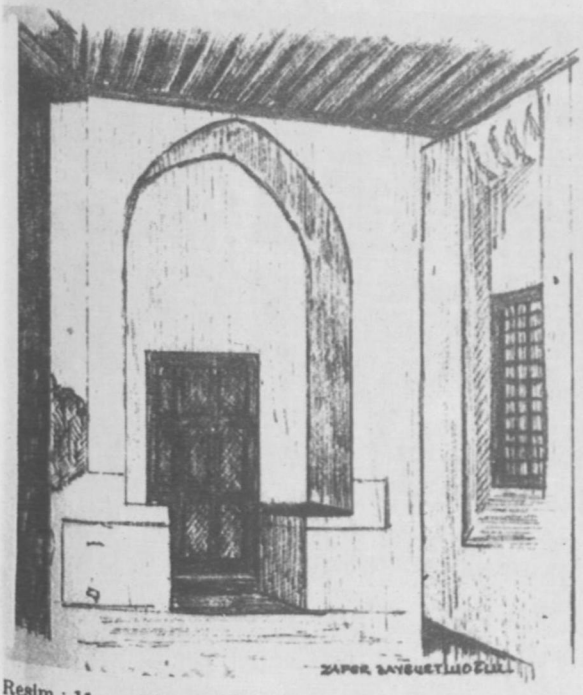

Resim : 11 — Maraş Hatuniye Camisi/Orjinal taçkapı.

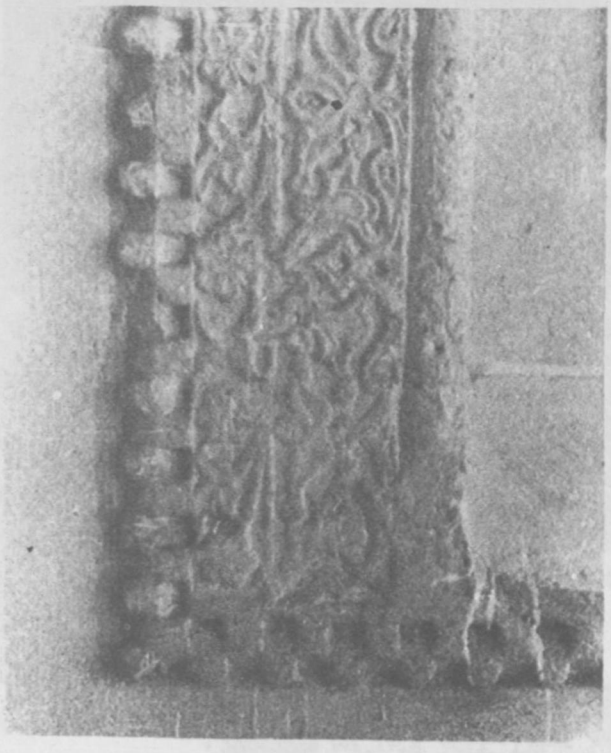

Resim : 12 — Maraş Hatuniye Camisi/Bezemeli pencere

Resim : 7 Maraş Ulu Cami /Son cemaat yeri
(Foto; E. Madran)

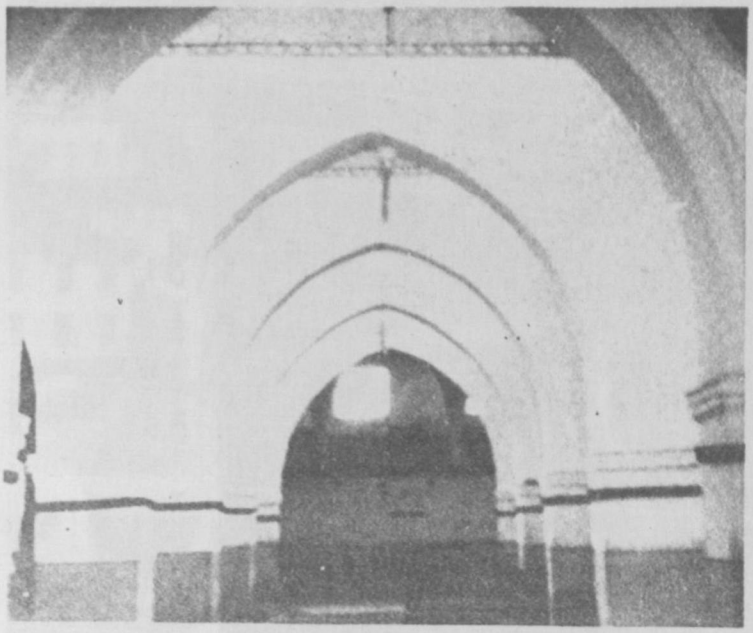

Resim : 8 — Maraş Ulu Cami /İç görünüm.
(Foto; E. Madran)

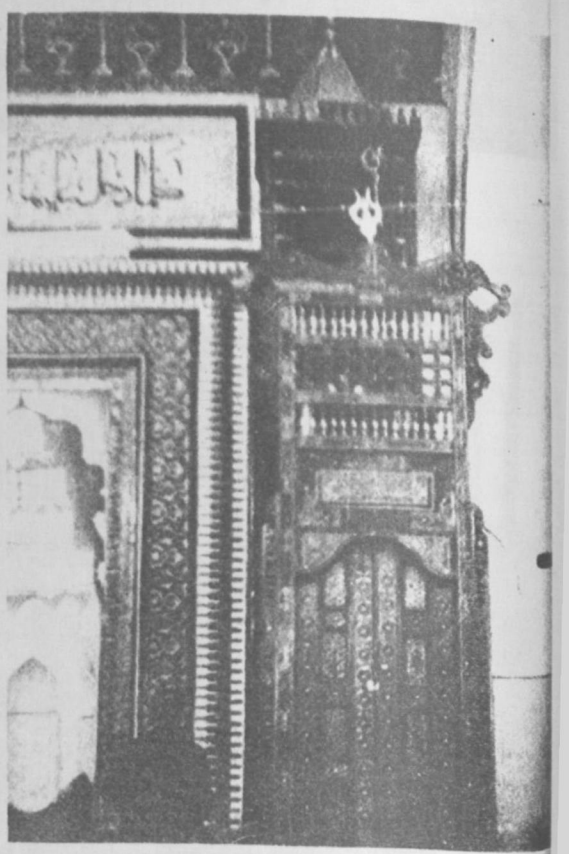

Resim : 9 — Maraş Ulu Cami /
Minber ve mihrab

Resim : 17 — Maraş Haznedarlı Camisi/Sütunce kaidesi

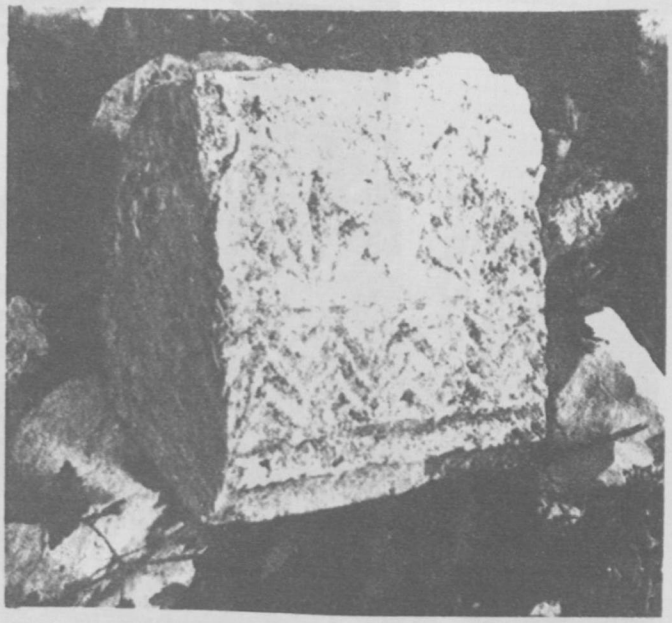

Resim : 18 — Maraş Haznedarlı Camisi/Bezemeli parça.

Resim : 19 — Maraş Haznedarlı Camisi/Bezemeli parça

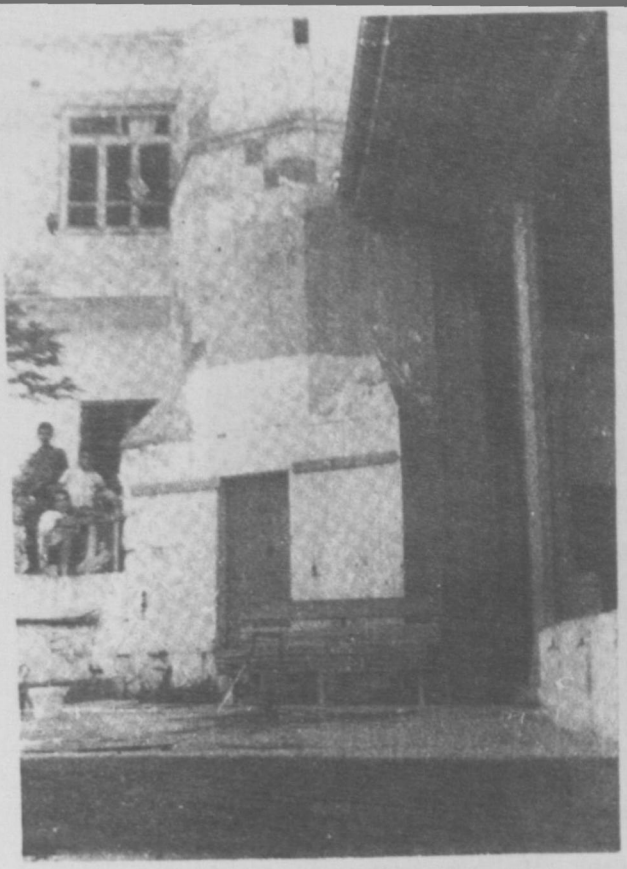

Resim : 13 — Maraş Hatuniye Camisi/Minare

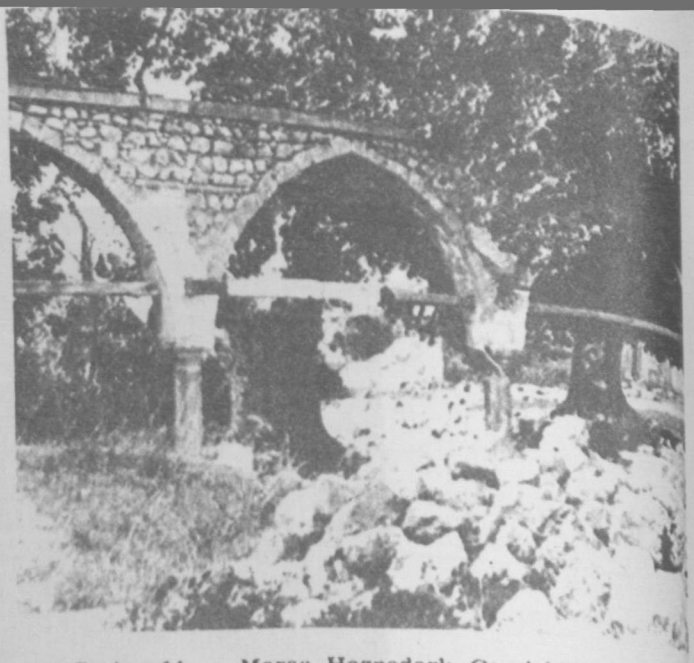

Resim : 14 — Maraş Haznedarlı Camisi/Son cemaat yeri.

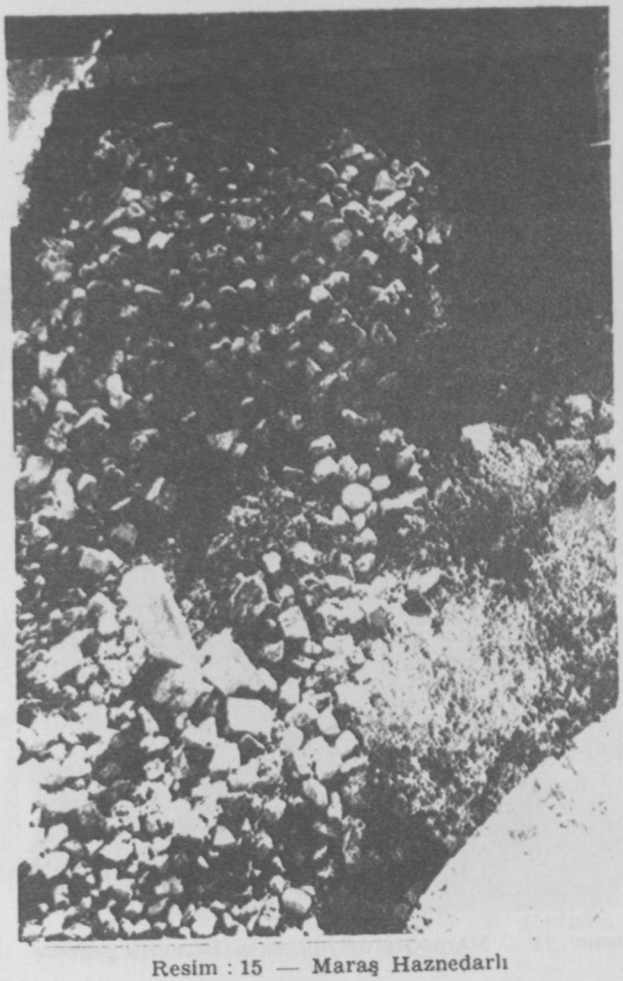

Resim : 15 — Maraş Haznedarlı Camisi
Harap durumundaki ibadet yerinin minareden görünüşü.

Resim : 16 — Maraş Haznedarlı Camisi/Son cemaat yeri sütun ve kemerleri.

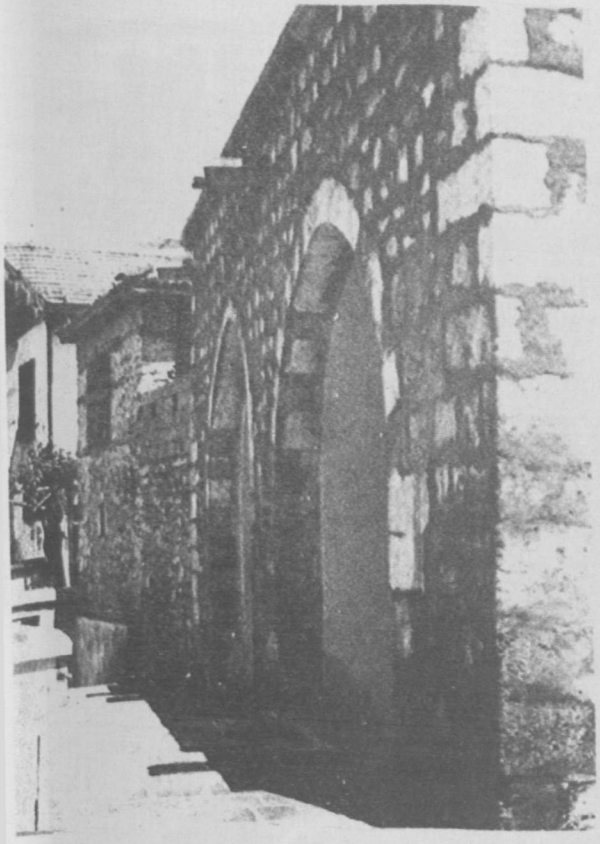

Resim : 23 — Maraş İklime Hatun Mescid - Türbe Kompleksi/Dış görünüm.
Onarım sonrası. (Foto; E. Madran)

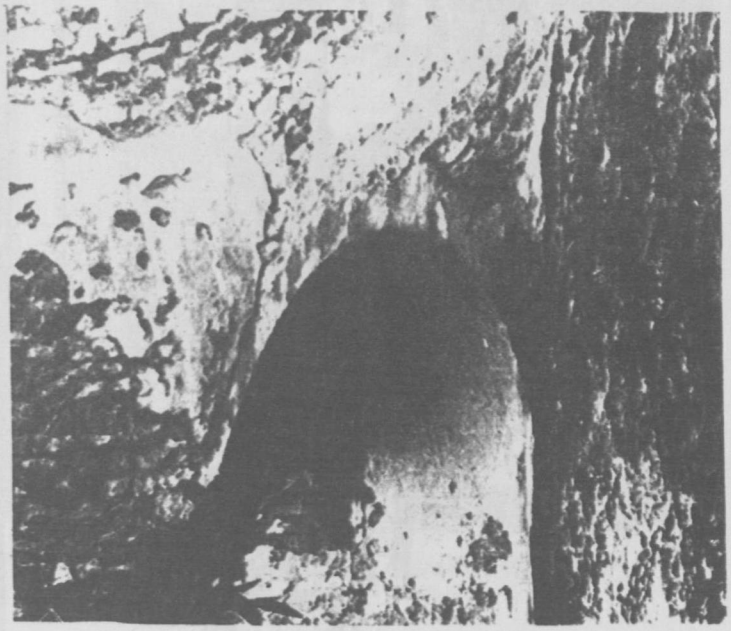

Resim : 25 — Maraş İklime Hatun Mescid - Türbe Kompleksi/Tromp (Onarım Öncesi. 1966).

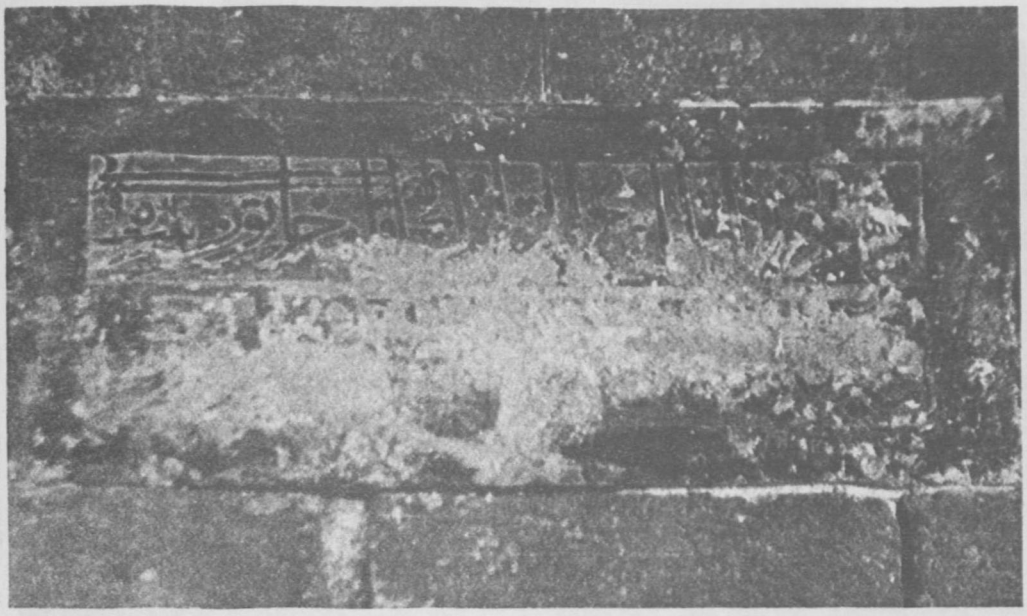

Resim : 24 — Maraş İklime Hatun Mescid - .Türbe Kompleksi/Yazıt.

Resim : 20 — Maraş Haznedarlı Camisi/Sütunce başlığı

Resim : 21 — Maraş Haznedarlı Camisi/Minare.

Resim : 22 — Maraş İklime Hatun Mescid - Türbe Kompleksi/Dış görünüm.
(Onarım öncesi, 1966).

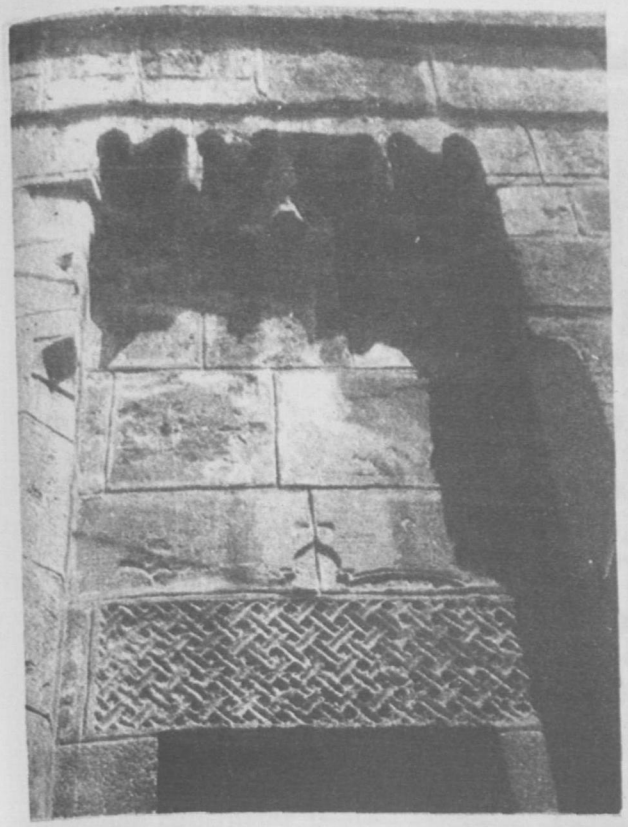

Resim : 29 — Maraş Taş Medrese/ Mescid bölümünün bezemeli penceresi.

Resim : 30 — Maraş Taş Medrese Türbesi.

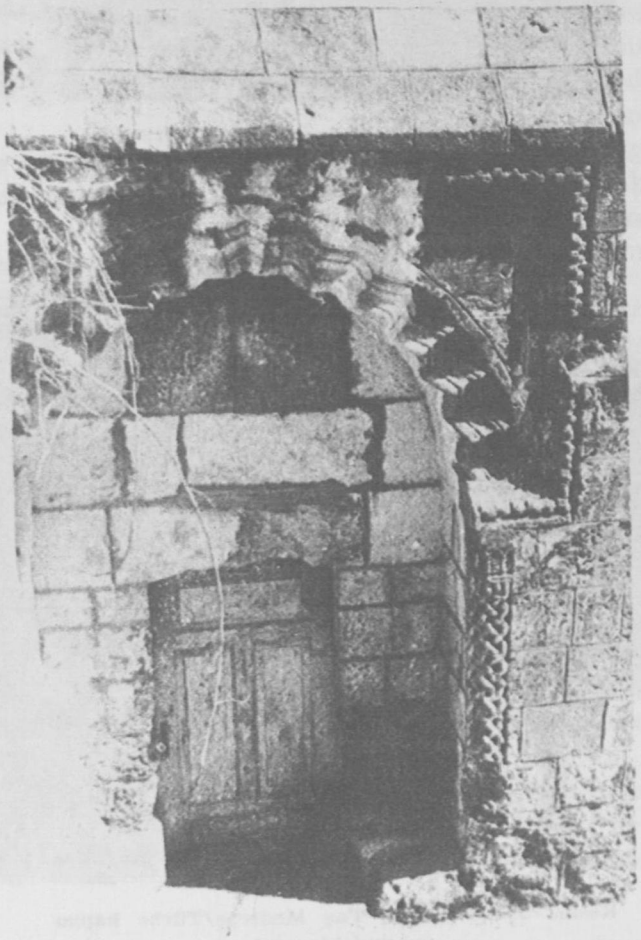

Resim: 31 – Maraş Taş Medrese/Türbe Kapısı

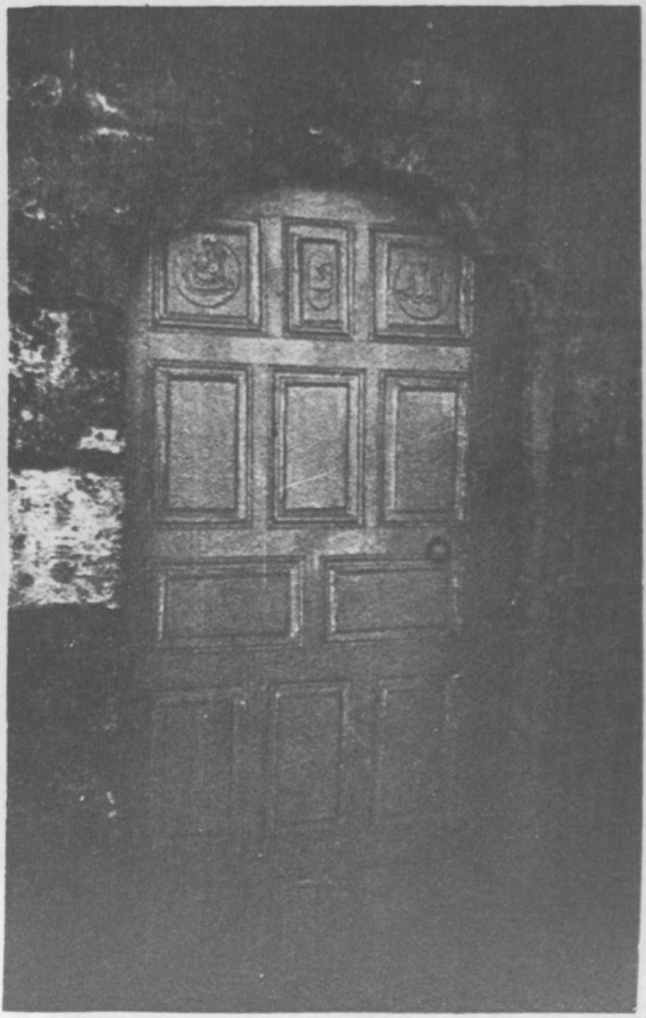

Resim : 27 — Maraş Taş Medrese/
Mescid kapısı.

Resim 26 Maraş Taş Medrese/Genel görünüm

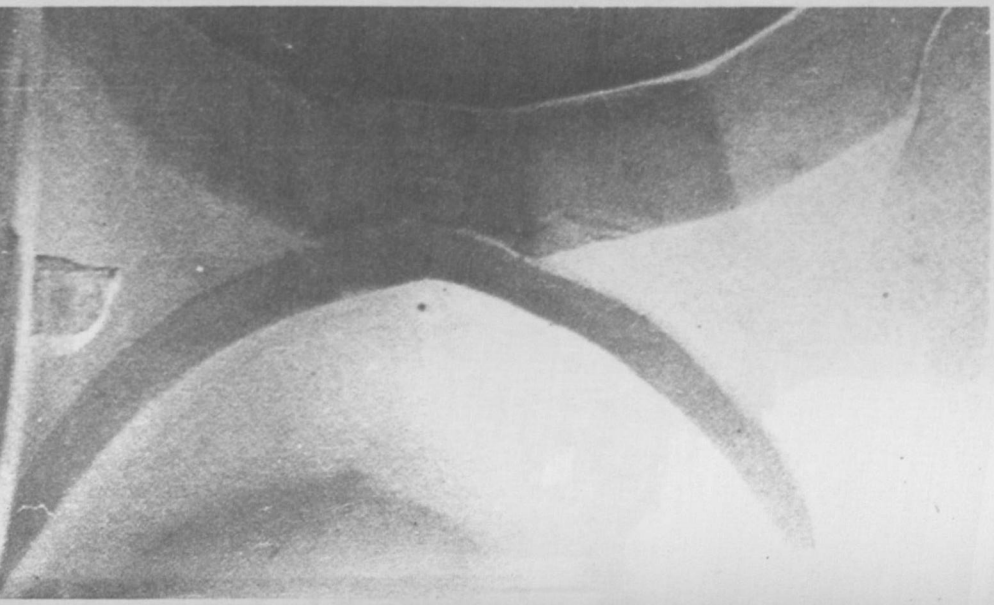

Resim: 28 – Maraş Taş Medrese/Mescid
bölümünün örtü sistemi.

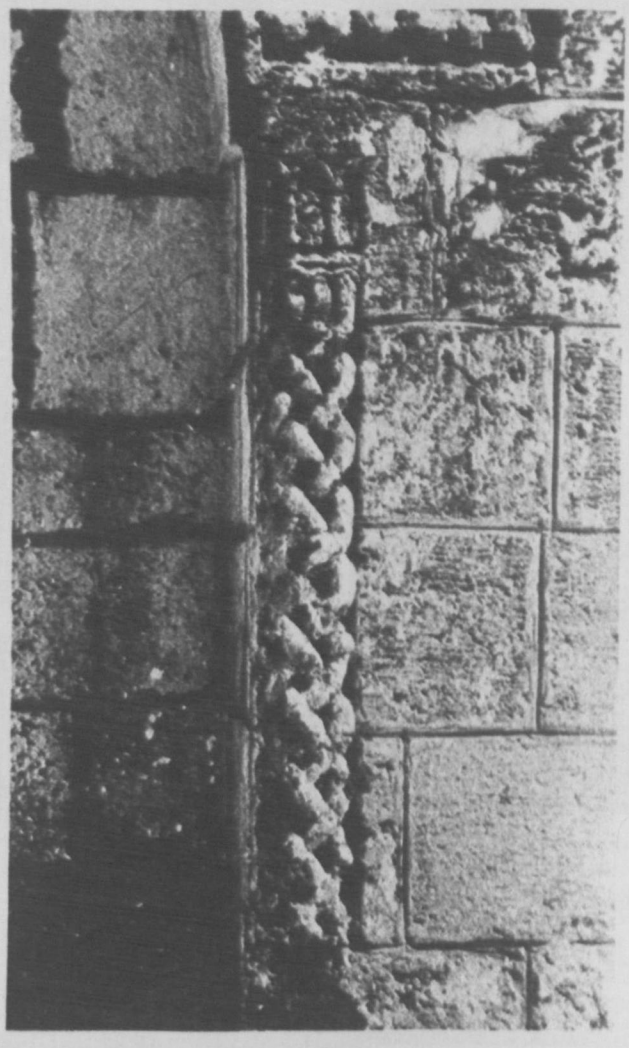

Resim : 32 — Maraş Taş Medrese/
Türbe kapısında sütunce

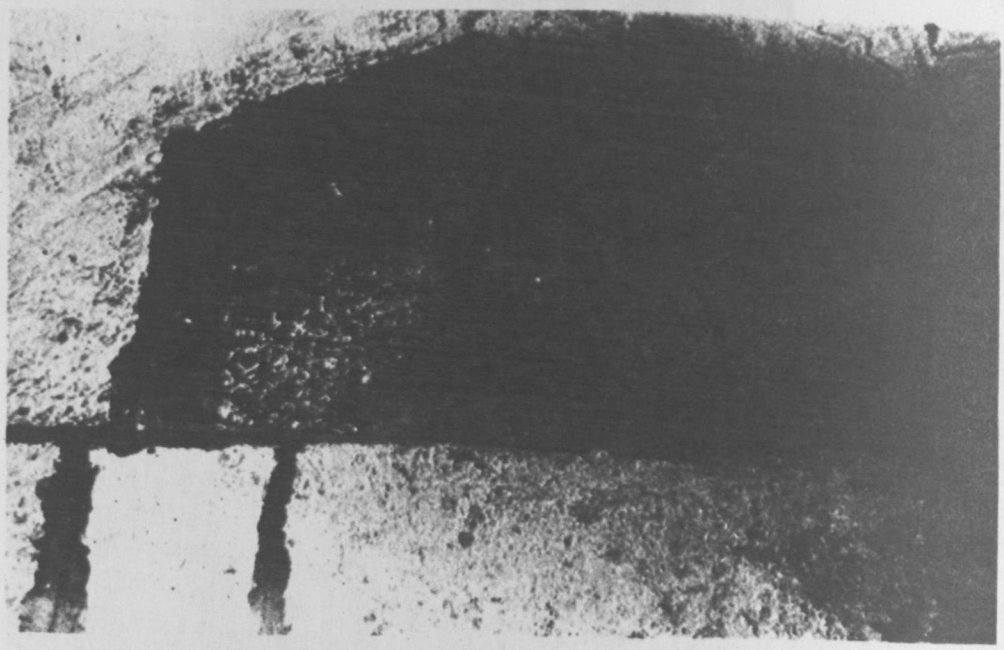

Resim 33 Maraş Taş Medrese/Türbe kapısı
üzerindeki yazıt.

SİNOP, ALÂİYE (SÜLEYMAN PERVANE) MEDRESESİ

Filiz AYDIN

Sinop'taki Alâiye Medresesi, 1968 1969 Güz döneminde, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Restorasyon Bölümünce sömester ödevi olarak ele alınmıştır. Bu sebeple gerekli ölçü ve malumat toplamak üzere Sinop'a Bölüm olarak bir seyahat yapılmıştır.

Binanın korunması ve devamlılığının sağlanması ve yeni bir fonksiyon imkânı araştırmak ana gayesi ile yapılan çalışmalar başlıca iki kısımda toplanmıştır.

Birinci kısımda, binanın tetkik ve dökümantasyonu ile gözlemsel, tarihi ve mukayeseli analiz çalışmaları neticesinde binanın değerlendirilmesi yapılmaktadır.

İkinci kısımda ise mukayeseli analiz, yazılı dökümanların araştırılması ve binanın kendi üzerinde mevcut izleri değerlendirilmesi neticesinde restitüsyon projesi hazırlanmaktadır.

BİNANIN TANITILMASI :

Alâiye Medresesi, aynı adı taşıyan caminin kuzey tarafında, Görgü sokak üzerindedir. Batı tarafında Güneye doğru meyilli bir yol bulunan binanın diğer taraflarında ise meyve bahçeleri ve evler bulunmaktadır.

Doğu kenarında 38.05 m. ve güney kenarında 27.17 m. uzunlukta olan medrese tek katlı bir bina olup yer yer kesme ve moloz taş ile inşa edilmiştir. 1941 den itibaren müze olarak kullanılmakta olan bina, dikdörtgen açık bir avlunun Kuzey ve Güneyinde yer alan iki Eyvan ve doğu ile batısında yer alan revaklara açılan kapalı odalardan müteşekkildir. Kuzeyde yer alan Giriş Eyvanının iki tarafındada ikişer oda bulunmaktadır. En batı ucunda ise dışarı açılan ve bugün W.C. olarak kullanılan bir oda daha mevcuttur. Avlunun güney tarafında yer alan Ana Eyvan'ın ise doğu tarafında bir Türbe ve batı tarafında ise başka bir oda olmak üzere, üstü açık iki mekân mevcuttur.

A. DIŞ YAPI :

Binanın dış yapısı, moloz taş ile inşa edilmiş olan ve köşelerinde kesme taş sıralar bulunan dört duvardan ibarettir. Moloz taş kısımlarda duvarlar, sadece molozların çıkıntılı kısımlarını açıkta bırakacak şekilde derzlenmiştir. Duvarlar üstte üç sıralı bir kirpi saçak ile son bulmaktadır ve çatı örtüsü olarakta alaturka kiremit ile kaplanmıştır (Bak. Resim : 1).

— GÜNEY CEPHESİ :

27.17 m. uzunlukta olup, takriben orta kısımda yer alan bir Giriş Portali ve Portalin doğusunda bulunan iki büyük, dikdörtgen pencere ile batısında bulunan aynı tipte bir pencere, W.C kapısı, ve oldukça yukarı kısımda yer alan bir mazgal pencere, ve bir taş çörten bu cephenin başlıca elemanlarıdır (Bak. Resim : 2-3: Şekil : 6).

Giriş Portali, 3.15 m. genişlik ve 5.70 m. yükseklikte olup, çeşitli profiller ile bir diğerine gerileyen dikdörtgen, kesme taş çerçevelerden müteşekkildir. Çerçeveler her iki yandada «kolon pabucu» şeklinde profilli bir taş

ayak üzerine oturmaktadır. En üstte ise Portal basit profilli bir taş silme ile nihayetlenmektedir. En içteki dikdörtgen çerçeve içinde, üzeri basık kemerli giriş kapısı bulunmaktadır. 0.70 m. kalınlığındaki kemerin üzerinde daha koyu renkli taştan, beş dilimli kemer ile sınırlandırılmış ve üzerinde bitkisel motifli kabartmalar ile, dikdörtgen bir çerçeve içinde yer alan üç dilimli kemer ile çerçevelenmiş olan kitabe ve iki yanında birer rozet şeklinde çıkıntı mevcuttur. Beş dilimli kemerin her iki yanında aynı koyu renk taştan 0.25 m. çapında yuvarlak kabartmalar bulunmaktadır. Bu parçalar üzerinde de geometrik ve bitkisel motifli kabartmalar mevcuttur (Bak. Resim : 4).

Güney cephesinin, portalin doğu tarafında kalan kısmında, kesme taş söveli, dikdörtgen iki pencere mevcuttur. 0.91 m. genişlik, 1.83 m. yükseklikte olan pencerlerden ilki, doğu köşesinden 3.09 m. mesafede ve yerden 1.04 m. yüksekliktedir. Yatay demir parmaklıklar ve metal, iki kanatlı kepenkler pencerelerin diğer özellikleridir. Aynı özellikleri taşıyan ikinci pencere ise birinciden 3.12 m. mesafededir.

Cephenin batı kısmında ise iki pencere ve W.C kapısı bulunmaktadır. Birinci pencere, portalden 2.36 m mesafede olup, aynı cephenin doğu kısmındaki pencerelerle aynı özelliklere sahiptir.

W.C kapısı, 1.00 m. genişlik, 1.75 m. yükseklikte, üzeri ahşap lentolu bir açıklık olup, batı köşesinden 3.26 m. mesafededir. Bu kısmın ikinci penceresi ise yine W.C ye ait olup, 0.40 m. genişlik ve 0.95 m. yüksekliktedir. Batı köşesinden 2.81 m. mesafede ve yerden 2.20 m. yükseklikte olan pencerenin üst kısmı üçgen şeklindedir. Daha yüksek bir seviyede W.C kapısının doğu tarafına doğru kesme taş bir çörten mevcuttur.

— *BATI CEPHESİ :*

37.87 m. uzunlukta olup, zemin kuzeye doğru 1.39 m. lik bir meyillenme yapmaktadır. Cephenin Kuzey köşedeki yüksekliği 4.77 m., güney köşedeki yüksekliği ise 5.10 m. dir (Bak. Şekil : 7).

Cephenin kuzey kısmı, üzerinde 4 cm. lik bir harpuşta ile bahçe duvarı şeklinde ve 9.30 m. uzunluktadır. Esas bina duvarı ise bu noktadan itibaren 1.79 m. yükselmekte ve 19.45 m. uzanmaktadır. Bu kısımda saçak tek bir sıra tuğla ve üzerinde alaturka kiremit örtüden ibarettir. Kuzey köşesinden 28.75 m. mesafede çatı hizası 0.74 m. lik bir düşüş yapmakta ve 0.60 m. uzanmaktadır. Güney cephesindeki gibi taş bir çörtenin mevcut olduğu bu noktadan itibaren duvar güney uca kadar, üstte yatay bir kirpi saçak ile devam etmektedir.

Beş tanesi, güney cephedeki büyük dikdörtgen açıklıkların aynı olmak üzere, batı cephesinde yedi pencere mevcuttur. İlk pencere kuzey köşeden 11.70 m. mesafede, 0.83 m. genişlik ve 1.60 m. yüksekliktedir. Güney cephedekiler gibi metal kepenkleri olan ilk beş pencere takriben 3.00 m. mesafe ile sıralanmış durumdadır. Altıncı pencere ise güney cephesindeki W.C penceresinin aynı olup, 0.50 m. genişlik 1.21 m. yükseklikte ve beşinci pencereden 3.83 m. mesafedir. Batı cephesinin son penceresi ise güney köşeden 1.96 m. mesafede 0.50 m. genişlik ve 0.95 m. yükseklikte sövesiz dikdörtgen bir açıklık olup, yerden 1.57 m. yüksekliktedir.

— *KUZEY CEPHESİ :*

27.21 m. uzunluğundaki cephe, orta kısımda yüksek ve üçgen çatılı bir kısım (ana eyvanın arka duvarı) ve her iki yanda alçak, yatak uzanan duvarlardan müteşekkildir (Bak. Resim : 6; Şekil : 6).

Orta kısım, üçgen çatının en yüksek kısmında 10.06 m. ve uç kısımlarda 8.90 m. lik bir yüksekliğe, 7.09 m. lik bir uzunluğa sahiptir. Üçgen çatı, batı uçta 1.25 m. lik ve doğu uçta 1.81 m. lik dikey bir düşüş yapmakta ve bu seviyede her iki yöndede yatay olarak 1.05 m. uzanmaktadır.

Doğu kısımdaki duvar (türbenin kuzey duvarı) 3.94 m., batı kısmındaki duvar (ana eyvanın batısında bulunan ve şimdi üstü açık vaziyette, bahçe şeklindeki hacmin kuzey duvarı 4.82 m. yükseklikte olup, üzerinde, Batı cephenin kuzey ucunda olduğu gibi 4 cm. lik bir harpuştası mevcuttur.

Batı Cephede kısmen görülen tek sıra tuğla saçak ve alaturka kiremit kaplama, bu cepheninde orta kısmında görülmektedir.

Orta kısımda bulunan, üst üste iki pencere cephenin tek elemanlarıdır. Metal kepenkli üst pencere 1.05 m. genişlik, 2.74 m. yükseklik ve yerden 3.79 m. irtifadadır. Etrafı taş çerçeveli ve üst kısmı sivri kemerli dikdörtgen bir açıklık şeklindedir. Bugün kapatılmış durumda bulunan alt pencere de aynı özelliktedir. 1.90 m. genişlik ve 2.15 m. yükseklikte olup, alt kısmı toprak içinde gömülüdür.

— *DOĞU CEPHESİ :*

38.05 m. uzunluğundaki cephe, yatay bir çatı hizasına sahip olmakla beraber yer yer yükseklikliklerde çıkış ve düşüşler mevcuttur. Güney köşede 4.67 m. olan yükseklik, yatay olarak 8.55 m. devam etmekte ve bu noktada 0.32 m. lik bir yükselme göstermektedir. 28.25 m. yatay olarak bu seviyede ve tek sıra tuğla çıkıntı üzerinde bulunan alaturka kiremit kaplama ile devam eden duvar, türbe kısmına rastgeldiği yerde 2.39 m. lik bir düşüş yapmaktadır. Kuzey köşede 2.94 m. lik bir yüksekliğe sahip olan duvarın bu kısmında derzler oldukça tahrip olmuş durumdadır (Bak. Şekil : 7; Resim : 5).

Beş tanesi sonradan kapatılmış durumda olan altı pencere bu cephenin elemanlarıdır. Yaklaşık olarak 0.77 - 0.91 m. genişlik ve 1.60 - 1.78 m. yükseklikte olan pencerelerden kuzeyden ikincisi hariç hepsi toprağa gömülü vaziyettedir. Güney Cephenin doğu tarafındaki pencerlerle aynı özelliklere sahip olan pencerlerden güney köşesinden itibaren ilkinin üzerinde beton bir çıkıntı mevcuttur.

B. İÇ YAPI :

Takriben 14.80 x 17.50 m. ebadında, Kuzey - Güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen, açık bir avlu ile bunun kuzey ve güneyinde birer eyvan, doğu ve batısında uzanan revaklara açılan odalardan müteşekkil olan medresenin kuzeyindeki ana eyvanın her iki yanında, bugün üzerleri açık iki mekan ile, güneydeki giriş eyvanının her iki yanındada odalar bulunmaktadır. Avlu ortasında, ana eyvana daha yakın şekilde yerleştirilmiş sekizgen bir havuz mevcuttur.

AVLU :

Sekizgen havuzun üzerinde yer aldığı sekizgen platformun dört kenarından, avlunun etrafını çerçeveleyen koyu gri renkli, kesme taş kaplı bordüre uzanan, patikalarda aynı cins taş ile kaplıdır. Platform ise, 0.63 m. lik bir genişliğe sahip olup, havuz etrafında 10 cm. derinlikte bir kanal meydana getirmektedir (Bak. Şekil : 9).

Avlunun doğu ve batısında yer alan revaklar, yukarı doğru incelen silindirik taş sütunlar üzerine oturmaktadır. Koyu gri renkte ve tek parça taştan yapılmış olan sütunlar ve başlıkları antik bir binaya ait olmalıdır. Her iki taraftada ortadaki sütun başlıkları üzerinde bitkisel motifli kabartmalar mevcuttur. Diğerleri ise basit konik başlıklar şeklindedir. Diğer taraftan Doğu revak sütunlarında mevcut olmadığı halde, Batı revak sütunları kabartmalı taş ayaklara oturmak-

tadır. Sütunlar arasındaki mesafe (akstan aksa) hemen hepsinde eşittir (4.35 - 4.30 m.).

Sarımtırak - gri renkli kesme taştan yapılmış olan revak kemerleri iki merkezli, sivri kemer şeklindedir. Özengi yüksekliği yerden 3.40 m., tepe noktaları ise 4.80 m. yükseklikte olup, ikincisi 3 cm. çıkıntı teşkil eden çift sıralı kemer taşlarından meydana gelmiştir. Kemerlerin toplam kalınlığı 0.45 m. dir (Bak. Resim : 9).

Revaklar kemerlerin tepe noktasının biraz üstüne kadar kesme taş ile inşa edilmiş olup, üç sıralı «kirpi saçak» silmeye kadar ise moloz taş kullanılmıştır. Silmenin yerden yüksekliği 7.10 m. dir.

Batı revak duvarında, orta sütun üzerine rastlayan kısımda, takriben 0.20 x 0.20 m. ebadında beyaz mermer bir plaka bulunmaktadır.

Avlunun Güney cephesi, 7.85 m. yükseklikte ve içinde iki merkezli, sivri giriş eyvanı kemerinin açıklığı bulunan bir duvar şeklindedir. 5.90 m. genişlikteki giriş eyvanı kemeri, Doğu ve Batı revaklarındaki gibi çift sıralı olup, aynı malzeme ile yapılmıştır. 0.50 m. kalınlıktaki kemerin tepe noktasında yerden 6.90 m. yüksekliktedir. Duvarın alt kısımları (kemerin tepe noktasına varmadan) yeşil - gri renkli kesme taş, üst kısımları ise «kirpi saçak»a kadar moloz taş ile inşa edilmiştir.

Avlunun Kuzey cephesiде 9.20 m. genişlik, 9.70 m. yükseklikte olup «kirpi saçak» ile son bulmaktadır. Kesme taş duvar, her iki yanda mevcut olan dikey, profillerle gerilemektedir. Ana Ana eyvan kemeri, giriş eyvanı kemerinin aynı olup, sadece biraz daha yüksektir (Üzengi yüksekliği 5.00 m., tepe noktası yüksekliği 9.15 m.) Kemer, sıvalı, beyaz badanalı bir duvar ile kapatılmış durumdadır. Üç pencere, bir kapı ve duvarın ilave tarihini veren kitabe bu cephenin elemanlarıdır. Dikdörtgen kapı açıklığı tam ortada ve 1.50 m. genişlik, 3.09 m. yükseklikte olup, üç basamakla çıkılmaktadır. Kapı etrafındaki kesme taş çerçeve, yukarıya doğru da devam etmekte ve dikdörtgen taş kitabe ile üzeri yarım daire kemerli pencere etrafındada dolaşmaktadır. Kapı ile aynı genişlikte olan pencere üzerindeki kemerin kilit taşı dışarı doğru birkaç cm. lik bir çıkıntı yapmaktadır. ve tepe noktasının yerden olan yüksekliği 6.50 m. dir. Alt kısmında profilli taş bir çıkıntı ve kemerin üzengi hizasına kadar devam eden yatay demir parmaklıklar bu pencerenin diğer özellikleridir (Bak. Resim : 7).

Diğer iki pencere ise ilki ile aynı özelliklere sahip olmakla beraber daha dar ve yüksektir (0.95 m. genişlik ve 2.35 m. yükseklikte.) Yerden olan yüksekliği ise 1.52 m. olup, kapının iki yanında yer almaktadır.

Bu cephe üzerinde bir çok yerde tamirat izlerine rastlanmaktadır. Taşların bozulup döküldüğü yerler harçla doldurulmuş vaziyettedir. Batı tarafta ise yer yer taşlar, çürümüş, süngerimsi bir görünüş arzetmektedir. Duvarın üst kısmında ise kesme taşlar arasındaki kalın derzler, alt kısımlarından tamamen ayrı bir karakter taşımaktadır.

REVAKLAR :

Takriben 2.00 x 17.50 m. ebadında dikdörtgen, üzerleri tonozlar örtülü ve Kuzey - Güney doğrultusunda uzanan mekanlar olup, tonoz sütunlar hizasında bulunan 9 - 10 cm. kalınlığındaki kaburgalar üzerine oturmaktadır (Bak. Resim : 10). Tepe yüksekliği 7.15 m. ve üzengi yüksekliği 5.85 m. olan tonoz ve revakların duvar olarak devam eden kısımları sıvalı ve beyaz badanalı vaziyettedir. Bu duvarlar boyunca, bir iki taraftada, medrese odalarına açılan kapılar bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 1.85 m. yükseklikte olan kapıların üst kısmında 5 cm. kalınlığında ahşap lento ve onun üzerinde tepe noktasında sivriltilmiş yarım daire profilli kemer açıklıkları mevcuttur (Bak. Res. : 16).

Revakların uç taraflarındaki kesme taş duvarlar ise kısmen badanalanmış olup, her birinde birer kapı açıklığı mevcuttur. Batı arkadının güney duvarındaki kapı, tam köşeden başlamakta ve 0.97 m. genişlikte olup, ahşap lentosu üzerinde bir de pencere mevcuttur. Bu duvar üzerinde, batı duvarındada kısmen devam eden diagonal bir çatlak mevcuttur. Doğu arkadındaki kapı ise köşeden 7 cm. mesafe de 1.00 m. genişlikte olup, sonradan kapatılmış ve sıvalı durumdadır.

Arkadların kuzey uçlarındaki kapılar ise, şimdi üzerleri açık bulunan iki mekana açılmaktadır. Batıdaki kapı, köşeden 0.86 m. mesafede ve 1.20 m. genişliktedir. Doğudaki ise Türbeye açılmakta olup, 1.17 m. genişliktedir. Her ikisi üzerindede basık, kesme taş kemer bulunmaktadır. 0.50 m. kalınlığındaki kemer taşları arasında, koyu renkli, oval taş parçalar yerleştirilmiştir. Doğudaki kapının üzengi hizasında 3 cm. çapında yuvarlak taş çıkıntıları mevcuttur (Bak. Resim : 14).

AVLU ÇEVRESİNDEKİ ODALAR :

a. EYVANLAR :

Avlunun Kuzey ve Güney tarafında yer alan ve tonozla örtülü olan eyvanların duvarları beyaz badanalanmış olup, döşeme betonla kaplanmış durumdadır.

Güney Eyvanı :

5.95 m. x 8.40 m. ebadında ve tepe noktasında yüksekliği 6.50 m. lik bir tonozla örtülü olan eyvanın güney duvarı üzerinde medrese giriş kapısı yer almaktadır. Eyvan aksının batı kısmında bulunan giriş kapısı, 0.65 m. derinlikte ve üzeri yarım daire kemerli bir niş içinde yer almaktadır.

Eyvanın doğu ve batı duvarında ise birer kapı ve pencere bulunmaktadır. Daha güneyde yer alan kapılar (güney köşesinden 0.50 m. mesafede) daha önce izah edilen medrese odaları kapılarının özelliklerini taşımaktadır. Pencereler ise 0.91 m. genişlik ve 1.50 m. yükseklikte dikdörtgen açıklıklar şeklinde olup, duvar yüzeyinden 15 cm. geride yer almaktadır. Her iki kapı ve pencere etrafında taş çerçeveleri bulunmaktadır.

Eyvanın kuzey duvarı ise avluya bakan bir kemerli açıklık şeklindedir. Kilit taşı hafifçe oynamış olan kemerin taşlarından birinin üzerinde ise balık motifi bulunmaktadır.

Kuzey Eyvanı (Ana Eyvan) :

6.80 m. x 8.25 m. ebadında dikdörtgen planlı ve özengi hizasında 4.20 m., tepe noktasında 8.22 m. yüksekliğe sahip bir tonozla örtülü olan eyvan, avlu seviyesinden 0.66 m. yüksektedir.

Ana eyvan portalinin arka yüzü olan güney duvarının orta kısmında 1.85 m. genişlik ve 2.48 m. yükseklikte bir niş içinde yer alan ve 14 cm. yüksekliğinde kesme taş eşiği bulunan giriş kapısı yer almaktadır. Kapının üst kısmında, döşemeden 3.42 m. yüksekte, kapı genişliğinde ve 2.60 m. yükseklikte, üst kısmı yarım daire kemerli bir pencere bulunmaktadır. Aynı özeliklere sahip iki pencere daha, giriş kapısının iki yanında yer almaktadır. Yerden yüksekliği 0.77 m. olan pencerelerin genişliği 1.33 m. ve yükseklikleri (tepe noktasında) 2.60 m. dir.

Doğu, batı ve kuzey duvarlarının takriben orta kısımlarında, 1.65 m. genişlik, 2.40 m. yükseklik ve 0.57 m. derinlikte birer niş mevcuttur. Nişlerin üst hizasında, duvar boyunca devam eden ahşap hatıl görülmektedir. Kuzey duvarında, nişin 0.55 m. üzerinde, dışarı doğru daralan, yarım daire kemerli bir pencere mevcuttur.

b. ANA EYVANIN İKİ YANINDAKİ AÇIK MEKÂNLAR :

Ana eyvanın iki yanında yer alan ve halen üzerleri açık bulunan iki mekân, doğudaki «Türbe» ve batıdaki (şimdi bir bahçe görünümünde), mo-

loz taş ile inşa edilmiş duvarları ve dışarıya açılan hiçbir kapı veya penceresi bulunmaması nedeniyle diğer mekanlardan hayli farklı durumdadır.

Türbe : Ana eyvanın doğusunda yer alan, dikdörtgen bir mekan olup, güney duvarında 4.64 m. ve batı duvarında 7.35 m. uzunluktadır. Doğu arkadına açılan, üzerinde ahşap hatılı olan bir kapı vasıtasıyla girilen odanın zemini halen ot ve bitki ile kaplı olup, kapı açıklığı boyunca kaba taş kaplama görülmektedir (Bak. Resim : 13).

Duvarlar moloz taş ile inşa edilmiş olup, dış cephelerdeki gibi bir derzleme göze çarpmaktadır. Kuzey ve doğu duvarları, diğerlerinden daha bozuk bir kalite göstermekte olup, üst kısımlarında silme veya harpuşta bulunmamaktadır.

Güney duvarı boyunca, doğu duvarının üst seviyesi hizasından itibaren çıkıntılı tuğla sıralarının mevcudiyeti daha önce mekanın üst yapısında bir takım tamirlerin yapılmış olduğunu göstermektedir (Bak. Resim : 11-12). Güney - Batı köşesindeki duvar kalıntısı ise, ana eyvan portalini ve yan duvarını tahkim için yapılmış bir ilavenin izidir.

Türbe içinde, kapı yakınındaki daha büyük olmak üzere, iki taş mezar bulunmaktadır.

Ana eyvanın batısındaki oda : Güney duvarında 6.26 m. ve doğu duvarında 7.97 m. ebadında olan odanın halen üstü açık ve duvarları moloz taşla inşa edilmiştir. Duvarlarda yer yer tuğla tamirler görülmektedir. Döşeme ise toprak ile örtülü durumdadır.

Güney ve doğu duvarları yüksek olup, kirpi saçakla son bulmaktadır. Batı ve Kuzey duvarları ise daha alçak seviyede ve beton harpuştalıdır. Güney duvarı üzerinde, doğu köşesine doğru, 1.10 m. genişlikte ve üzeri kemerli giriş kapısı bulunmaktadır.

Güney - doğu ve güney - batı köşelerinde, takriben yerden 3.50 m. yükseklikteki üçgen çıkıntılar muhtemelen, kubbe olan üst yapıya geçiş elemanları kalıntılarıdır (pandantifler) (Bak. Resim : 15).

c. REVAKLARA AÇILAN ODALAR :

Kısa kenarları doğu ve batıda olan dikdörtgen planlı ve tonozla örtülü mekânlar olup, toplam onbir tanedir. Batı taraftaki odalar takriben 3.00 m. x 4.60 m. ve doğu taraftakiler 3.20 m. x 3.65 m. ebadındadır. Batı revakının güney ucuna açılan oda ise 3.10 m. x 3.35 m. ebadında kare bir mekândır.

Odaların hepsi sıvalı ve beyaz badanalıdır. Döşemeleri beton ile kaplanmış durumda olan odaların kapılarında 10 cm. kalınlık ve 18 cm. genişlikte taş söveler ile, 10 cm. yükseklite taş eşikleri mevcuttur. Kapı üstlerindeki kemerler, kapı açıklığı boyunca, yarım daire tonoz şeklinde devam etmektedir.

Odaların üzerini örten iki merkezli sivri tonozlar ise, batı taraftaki altı odada doğu - batı doğrultusunda, doğu taraftaki beş odada ise kuzey - güney doğrultusunda uzanmaktadır. Tonozların tepe yüksekliği takriben 5.80 m. dir.

Doğu revakına açılan odalarda, tonoz, doğu duvarına 0.60 m. mesafede sona ermekte ve 18 cm. kalınlığında ahşap bir kiriş üzerine oturmaktadır. Ahşap kiriş ile doğu duvarı arasındaki kısmın üzeri ise takriben çeyrek daire şeklinde bir tonoz ile örtülmüştür (tepe noktası takriben yerden 2.70 m. yükseklikteki ahşap kiriş) (Bak. Şekil : 8).

Batı revakına açılan odaların takriben batı duvarlarının ortasında dikdörtgen pencere açıklıkları mevcuttur 2.00 m. genişlik ve 2.40 m. yükseklikteki pencerelerin yerden yüksekliği ise

0.70 m. dir. Doğu taraftaki odaların doğu duvarı üzerinde bulunan pencereleri ise sonradan kapatılmış ve sıvanmış durumdadır. Batı revakının güney ucunda yer alan odanın ise doğu duvarı üzerinde benzer bir penceresi bulunmaktadır.

Revakların doğu ve batı taraflarında yer alan on odanın hepsinde ocak bulunmaktadır. Batı taraftaki odaların en güneydeki hariç, kuzey - doğu köşesinde, en güneydeki odada ise güney - doğu köşede ocakları mevcuttur. Doğu revakına açılan odalarda ise en Kuzey ve Güneydeki haricinde, kuzey - batı köşesinde, en güneydeki odada güney - batı köşesinde, en kuzeydeki odada ise batı duvarı üzerinde ocakları yer almaktadır. Ocakların hepsi yaklaşık olarak aynı şekle sahiptir. 1.05 m. genişlik ve 1.70 m. yükseklite olup duvardan 10 - 20 cm. lik çıkıntı yapmaktadır. Yuvarlak baca ise bu çıkıntı üzerinde tonoza kadar yükselmektedir. Ocak üst üst iki yarım daire niş şeklindedir Alttaki niş 0.55 m. genişlik, 0.32 m. yükseklikte olup yerden 0.25 m. yüksektedir. Üstteki niş ise daha geniş (0.95 m. genişlikte ve yerden 0.85 m. yüksekte) ve 0.45 m. derinlikte olup, esas ocak açıklığıdır (Bak. Resim : 17, Şekil : 8).

Batı revakının güney ucundaki odanın (15. no. lu oda) ise diğerlerinden farklı bir tarafıda batı duvarında, güney ucundan itibaren 2.50 m. uzunluğunda bir kısmın 0.95 m. lik bir niş yapmasıdır. Nişin üzeri yarım daire şeklinde bir kemerle örtülmüştür.

d. GİRİŞ (Güney) EYVANI YANINDAKİ ODALAR :

Giriş eyvanının batı duvarı üzerindeki kapıdan, ebadları güney duvarında 4.00 m. ve batı duvarında 3.50 m. olan, tonozlu bir odaya geçilmektedir (16 no.). Tonozun tepe noktasındaki yüksekliği 4.75 m. dir. Güney duvarı üzerindeki pencere daha önce izah edilen pencerlerle aynı özellikleri göstermektedir. Kuzey - doğu köşede ise diğerleri gibi bir ocak mevcuttur. Ocağın açıklığı sonradan kapatılmış durumdadır. Bacanın ise alt kısımları (Tonozun özengi hizasına kadar) beş kenarlı, üst kısımda ise iki kenarlı (birbirine dik) bir görünüm arzetmektedir.

Batı duvarı üzerinde 1.80 m. genişlikte, 2.20 m. yükseklikte, ve 0.55 m. derinlikte dikdörtgen bir niş mevcuttur. Güney - doğu köşesinde bulunan 0.40 m. genişlik, 0.70 m. uzunluk ve 7 cm. yüksekliğindeki taş platform ise bu odanın bir özelliğidir.

Giriş eyvanının doğu duvarı üzerindeki kapıdan L planlı bir odaya girilir. Ebadları kuzey duvarında 4.20 m, batı duvarında 2.60 m., güney duvarında 7.85 m. ve doğu duvarında 5.53 m. olan L nin ilk kısmında düz, ahşap çıtalı bir tavan görülür. L'nin ikinci kısmına ise 3.50 m. lik bir genişliğe ve özengi noktasında 1.65 m., tepe noktasında 3.05 m. lik bir yüksekliğe sahip, yarım daire şeklindeki kemerli bir açıklıktan geçilir. L'nin ikinci kısmıda düz ahşap tavanla kapatılmıştır.

Güney duvarındaki iki ve doğu duvarındaki bir pencere, daha önce izah edilen pencerelerle aynı özellikleri göstermektedir (Bak. s. 242).

Kuzey duvarında mevcut olan dikdörtgen bir kapıdan, üzeri tonozlu ve ocaklı bir odaya geçilir. Aslında revaklara açılan diğer odalarla aynı karakterde olan odanın kuzey duvarı üzerinde bulunan ve halen kapatılarak bir niş haline getirilmiş olan esas kapısı vasıtasıyla doğu revakına açıldığı muhakkaktır. Odanın tonozu ise L-planlı odada olduğu gibi ahşap tavanla kapatılmıştır. Döşeme ise yine ahşap ile kaplanmıştır. Batı duvarı üzerinde 2.22 m. genişlikte, eyvana açılan bir penceresi mevcuttur. Güney - doğu köşesinde bulunan ocağın ise nişleri kapatılmış durumdadır.

e. W.C :

Kuzey - Güney doğrultusunda uzanan ve ebadları 3.55 x 6.69 m. olan dikdörtgen planlı ve tonozlu bir odadır. Medresenin dış güney cephesinin doğu ucundaki dikdörtgen kapı açıklığı vasıtasıyla girilen hacmin içinde, batı duvarı üzerinde W.C kabinleri yer almaktadır. Güney duvarındaki pencere, 1.10 m. genişlik ve 2.35 m. yükseklikte olup, üst kısmı beş dilimli bir kemerle örtülüdür. Pencere dışarı doğru gittikçe daralmakta ve mazgal pencere halini almaktadır (Bak. Resim : 18). Batı duvarındaki iki pencerede içte geniş dikdörtgen açıklıklar şeklinde iken, dışa doğru daralmaktadır.

Beton döşeme üzerinde güney duvarından 2.12 m. mesafede 15 cm. lik bir basamak mevcuttur.

MİMARİ VE STRÜKTÜREL ANALİZ :

1. MİMARİ ELEMANLAR :

a) Plan Elemanları :

— Avlu : Kuzey - Güney doğrultusunda uzanan, dikdörtgen planlı, ve üstü açık bir mekân olup, kuzey ve güneyinde iki eyvan ve doğu ile batısında revaklarla çevrelenmiştir.

— Revaklar : Kuzey - Güney yönünde uzanan, tonozlu hacimlerdir.

— Giriş Eyvanı : Kuzey - Güney yönünde uzanan tonozla örtülü bir mekan olup, avludan 40 cm. yukarıdadır.

— Ana Eyvan : Giriş Eyvanı gibi tonozlu olup, avludan 66 cm. yüksek tedir. Eyvanın ön (Güney) cephesi ise sonradan kapatılmıştır.

— Ana Eyvanın iki yanındaki mekanlar : Üst yapıları bugün mevcut olmayan iki mekandan doğuda olanı «Türbe»dir.

— Revaklara açılan odalar : Avlunun doğu ve batısında yer alan revaklara açılan odalar, simetrik bir durum arzetmezler. Batıdaki odalar daha uzun olup doğu - batı istikametinde tonozla örtülüdür. Doğudaki odalarda ise kuzey - güney doğrultusunda uzanan tonoz, doğu duvarına 0.60 m. mesafede sona ermekte ve ahşap bir kiriş üzerine oturmaktadır. Kiriş ile doğu duvarı arasındaki kısım ise çeyrek daire profilli bir tonozla örtülüdür.

— Giriş Eyvanı yanındaki mekânlar : Eyvanın doğusunda yer alan içiçe iki mekân ile, batısında yer alan ve bugün dışarıdan girişi olan W.C mekânlarının orijinal form ve fonksiyonları hakkında «mukayeseli analiz» kısmında da bahsedilecektir.

b) Açıklıklar :

— Giriş Portali : Bütün elemanları ile orijinal şeklini muhafaza etmekte olup, çeşitli profillerle sınırlandırılmış iç içe çerçevelerle, geometrik ve bitkisel motiflerle tezyin edilmiş bir inşaat kitabesi mevcuttur.

— Ana Eyvan Portali : Giriş portalinde görülen profiller burada da mevcuttur. Üst kısımda ise profiller eyvan kemerinin üst hizasında kesilmiş vaziyettedir. Sonradan yapılan bir tamir sırasında portal kesik kısmın üzerine yerleştirilmiş üç sıralı bir «kirpi saçak» ile nihayetlendirilmiştir.

— *Kapılar :*

i. Giriş Eyvanı Kapısı : Girişin üstünü örten basık kemerin üzengi hizasında yerleştirilmiş olan ahşap bir lento ile dikdörtgen bir açıklık görünümündedir. Mevcut ahşap kapı ise orijinal değildir.

ii. Ana Eyvan Kapısı : 1889 da yapıldığı üzerindeki kitabeden anlaşılan kapı dikdörtgen bir açıklık olup, üzerindeki pencere ile birlikte, kesme taş bir çerçeve içine yerleştirilmiştir.

iii. Ana eyvanın yanındaki odalara açılan kapılar : Üzerleri basık kemerle örtülü açıklıklar şeklindedir.

iv. Oda Kapıları : Üzerleri yarım daire profilli kemerle örtülü olan kapıların, üzengi hizasında ahşap lentoları ve kesme taş söveleri bulunmaktadır

v. Dış cephede yer alan W.C Kapısı : Dikdörtgen bir açıklık olup, üzeri duvar içine yerleştirilmiş, ahşap bir lento ile örtülüdür.

vi. 2 ve 3 no. lu odalar arasındaki kapı : Sonradan açılmış olup dik dörtgen bir açıklık şeklindedir.

— *Pencereler :*

i. Güney, Doğu ve Batı cephelerinde mevcut olan, kesme taş çerçeve içine yerleştirilmiş, demir parmaklıklı, metal kepenkli dikdörtgen açıklıklar. Metal kepenkleri haricinde aynı özelliklere sahip iki pencerede giriş eyvanının doğu ve batı duvarı üzerinde bulunmaktadır.

ii. Ana Eyvanın kuzey duvarı üzerindeki pencere : Üzeri yarım daire profilli bir kemerle örtülü olup, etrafında kesme taş çerçevesi ve metal kepenkleri mevcuttur.

iii. Ana Eyvanın avlu (güney) cephesi üzerindeki üç pencere : 1889 tarihinde duvarla birlikte inşa edilmiş olan açıklıklar kesme taş ile çerçevelenmiş olup üzerleri yarım daire kemerle örtülmüştür.

iv. W.C pencereleri : Güney duvarında ve Batı duvarında, güney köşesine yakın pencere dikdörtgen açıklıklar şeklinde olup, üst kısımda üçgen şeklinde kapanmaktadır. Güney duvarındaki pencere içte beş dilimli kemeri olan bir açıklık şeklini almaktadır. Mekân içindeki üçüncü pencere ise düz dikdörtgen bir açıklık şeklindedir.

v. Doğu cephesinde bulunan, sonradan kapatılmış vaziyetteki oda pencereleri : Dikdörtgen, kesme taş çerçeveli açıklıklar şeklindedir.

c) Nişler :

— Ana eyvanda bulunan nişler . Doğu, batı ve kuzey duvarında olmak üzere, duvarların orta kısmında yer alan, dikdörtgen formlu girintilerdir. Kuzey duvarındaki niş genişliği dışa doğru daralmaktadır.

— 16 no. lu odanın batı duvarında dikdörtgen ve 15 no. lu odanın batı duvarında üzeri yarım daire kemerli birer niş mevcuttur.

d) Ocaklar :

Avluya açılan odaların ortak bir özelliği olan ocaklar, 8 no. lu oda haricinde köşelere diagonal olarak yerleştirilmiş, 8 no. lu odada batı duvarı üzerindedir. 15 no. lu odada ise ocak yoktur. Giriş eyvanına açılan 16 no. lu odada ise kuzey-doğu köşede ocak mevcuttur.

2. STRÜKTÜREL ELEMANLAR :

a) Temeller :

Derinlik, malzeme ve formu hakkında hiç bir fikre sahip olmadığımız temellerin mahiyetinin anlaşılması için yer yer kazılar yapmak gerekmektedir.

b) Döşeme Kaplamaları :

Avluda, revak ve eyvan döşemelerini ortada bulunan kavuza bağlayan (axial) yollar koyu gri renkli kesme taş ile kaplanmış durumdadır. 2 ve 3 no. lu odalarda ahşap kaplama, diğer bütün odalarda ise şap, döşeme malzemesi olarak gözükmektedir. Ana eyvanın iki yanındaki mekânlarda döşeme toprak ile örtülü durumdadır.

Eşikler : Ana eyvan ve diğer oda eşikleri 15 - 20 cm. genişlikte, koyu gri taştandır. Eşiklerin uç kısımlarında, 2 - 3 cm. genişlikte kanallar bulunmaktadır. Giriş portalindeki eşik ise düz bir taş şeklindedir.

c) Duvarlar :

Dış duvarlar, moloz taş ile inşa

edilmiş olup, köşelerde iri kesme taş bloklar kullanılmıştır.

İç duvarlar : Giriş eyvanının Doğu ve Batı duvarları, revak duvarları ve avlu cepheleri kesme taş ile inşa edilmiştir.

Duvar yüzleri : Dış cephelerde sıva ve badana kullanılmamış, moloz taş duvarlar açık bırakılmıştır. İçte ise revakların dar yüzleri haricinde bütün duvarlar sıva ve badanalanmıştır. Revakların dar cephelerinde ise sadece ince bir badana tabakası görülmektedir.

d) Revak ve kemerler :

Avlunun doğu ve batısında uzanan revaklar, üç silindirik şütun üzerine oturan iki merkezli (sivri) dört kemerden müteşekkildir. Kemerlerin üzengi hizaları ve tepe yükseklikleri farklılık göstermektedir.

Bina içinde çok çeşitli kemer formları kullanılmıştır. Eyvan kemerleri. iki merkezli, sivri kemer olup, kireç taşından inşa edilmiştir ve kemer taşları üstüste iki sıralıdır. Giriş portalinde ve ana eyvanın iki yanında bulunan odaların giriş kapıları üzerinde bulu- basık kemerler aynı zamanda dekoratif elemanlar olarakta kullanılmıştır. Bunlardan birincisi beyaz mermerden, diğer ikisi ise kireç taşındandır. Diğer odaların giriş kapıları ise yarım daire şeklinde, kesme taş ile inşa edilmiş yalancı kemerlidir. 2 ve 15 no. lu odalarda görülen kemerler ise yarım daire profillidir.

e) Silmeler :

Duvarlar, dışta ve içte (avlu duvarları) üç sıralı bir «kirpi saçakla» son bulmaktadır. Sadece Ana Eyvanın iki yanındaki üstü açık mekânların duvarlarında «kirip saçak» görülmez. Bunlardan batı taraftaki üzerinde 4 cm. kalınlığında bir harpuşta mevcuttur.

f) Üst Yapı :

— Tonozlar : Binada mevcut tonozların hepsi iki merkezli, sivridir. Eyvan tonozları ve muhtemelen revak tonozları kesme taş ile, diğerleri ise moloz taş ile inşa edilmiştir. Hepsi sıvalı ve badanalı vaziyettedir.

— Kubbe : Ana Eyvanın batı kısmında bulunan üstü açık mekânın, Güney duvarı köşelerinde bulunan pandantif kalıntıları, mekân üzerinde bir kubbe mevcut olduğunu ispatlamaktadır.

— Düz Tavanlar : 2 ve 3 no. lu odaların tavanları, binada yapılan bir tamirat sırasında düz ahşap kaplama olarak değiştirilmiştir.

g) Çatı Kaplaması :

Bütün çatı üzerinde, halen alaturka kiremit örtü mevcuttur. Orijinal çatı kaplaması hakkında bir malumat elde edebilmek için yer yer araştırmalar gerekmektedir.

3. DİĞER ELEMAN VE DETAYLAR :

a) Çörtenler :

Güney ve Batı cephesinde olmak üzere toplam iki adet çörten mevcuttur. Basit, U' formunda ve taştan yapılmıştır.

b) Dekorasyon :

Başlıca üç grup altında toplanabilir.

i. Düz Kabartmalar : Profilli bir şekilde taş üzerinde portallerde görülmektedir. ve gittikçe gerileyen çerçeveler teşkil etmektedir.

ii. Geometrik ve bitkisel motifli kabartmalar : Taş üzerine işlenmiş şekliyle giriş portali üzerinde mevcuttur. Giriş eyvanı tonozunun yan yüzünde taş üzerine oyulmuş bir balık motifi de bulunmaktadır.

iii. Kemerler : Dekoratif maksatla kullanılan kemerler, basık formda

olup, giriş portalinde, ve Ana Eyvanın iki yanındaki odaların giriş kapılarında kullanılmıştır.

c) Havuz :

Sekizgen taş bir platform üzerinde bulunan, sekizgen, koyu gri kesme taş ile inşa edilen havuzun, kenarları üzerinde musluk delikleri bulunmaktadır. Sekizgen platformun köşelerinde bulunan 22 x 22 cm. ebadında kare sütun ayakları orijinal halinde burada bir şadırvanın mevcudiyetini ispatlamaktadır.

d) Şipolien parçalar :

Revak sütun, kaide, gövde ve başlıkları antik bir yapının parçaları olup, binada yeniden kullanılmıştır.

e) Taşcı işareti :

Batı revakının en güneydeki sütunu üzerinde tek bir işaret mevcuttur.

4. MALZEME VE DURUMU :

Malzeme ve işçilik yönünden yapıyı başlıca iki kısma ayırabiliriz ::

a. Kesme taş kısımlar

b. Moloz taş kısımlar

a. Kesme taş ile inşa edilen kısımlarda, bilhassa Giriş Portalinde iyi bir işçilik göze çarpar. Fakat. geçen zaman ve yapılan tamirler nedeniyle ilk görünümünden hayli kaybetmiş durumdadır.

Diğer taraftan, inşaat sırasında, daha eski bir yapının kalıntılarının kullanılmasında bir mahsur görülmemiştir. Öyle ki bu parçalar renk, malzeme ve form bakımından yapının diğer kısımlarıyla hiç bir bağlılık, uygunluk göstermemektedir.

b. Moloz taşla inşa edilen kısımlarda ise kötü bir işçilik görülmektedir. Detaylar ve kalite hayli düşüktür.

Strüktürel bakımdan, medresenin genel durumu oldukça iyidir. Zaman zaman yapılmış olan tamirlerin bunda rolü büyüktür. Bazı odalarda ise oldukça tehlikeli bir durum göze çarpar. W.C.'ye bitişik iki oda, 14 ve 15 no. lu odalarda aşırı rutubet ve çürümeden ötürü derin çatlaklar meydana gelmiştir.

Temellerden yükselen rutubet, yer yer yosunlanmaya yol açmıştır. Yapı içinde iyi bir vantilasyonun sağlanamamış olmasıda yosunların gelişmesini çabuklaştırmaktadır.

Ana eyvanın avlu cephesindeki taşlar ise, süngerimsi bir görünüş almışsada, laboratuvar analizlerine göre strüktürel bir problem yaratmamaktadır.

5. KİTABELER :

Bina ile ilgili iki kitabe mevcuttur. Biri Giriş Portali, diğeride sonradan kapatılan ana eyvan güney duvarı üzerindedir. Diğer taraftan ana eyvanın, doğu tarafında bulunan «Türbe» içindeki mezarlardan kuzeydeki üzerindede bir kitabe mevcuttur.

— Giriş Portali üzerindeki kitabe, üç dilimli kemerle sınırlandırılmış, koyu renk taş üzerine yazılmış olup yedi satırdan ibarettir (Bak. Resim : 19).

1. Allahın yardımı ve başarılar sağlamasıyla
2. Sinop şehri fethedildiği zaman
3. Kafirlerin elinden
4. Allah nazarında fakir bir kul olan
5. İnanışları kuvvetli, alimler babası, kendisiyle övünülecek kul
6. Mehmet oğlu Ali'nin oğlu Süleyman (gayretiyle) - Allah onların sonunu iyi kılsın - yapılması emredildi
7. Bu mubarek medresenin, ve tamamlanması 661 senesinin aylarında başarıldı.

— Ana Eyvan üzerindeki kitabe, kapı üzerinde, dikdörtgen kesme taş bir çerçeve içinde yer almaktadır. Kitabe üstünde diğer bir çerçeve içinde ise, elliptik form içinde «tuğra» ve onun iki yanında, ay-yıldız bulunmaktadır. Bu kitabeden anlaşıldığına göre, Ana eyvan H. 1307 yılında kapatılmıştır (Bak. Resim : 20).

Kitabenin türkçe tercümesi :

Hûvelmuîn

1. Lûtfü erbabı hamiyetle teşeb büs edilip
2. Çaar tekbir ile tarihini yazdım Faik
3. Bir muhibbi vatan oldu sebebi teysiri
4. Pek güzel oldu bu medrsenin tamiri

1037

Manası : Tanrı yardımcısıdır.

1. Yardımsevenlerin lutfu ile işe başlanıp
2. Dört tekbir ile tarihini yazdım Faik
3. Bir vatan sevgisi işi kolaylaştırdı
4. Pek güzel oldu bu medresenin onarımı.

1307

— Türbe içindeki, mezarlardan, kuzeydekinin mezar taşı üzerindeki kitabeden mezarın Mesut Çelebi'nin oğlu Gazi Çelebiye ait olduğunu ve H. 722 senesinde gömüldüğünü anlamaktayız.

Mezar taşının Güney yüzü üzerinde :

Hâzâ kabr-i Gazi Çelebi

Bin Mesud Çelebi tab allahü serahüm

(Bu Mesut Çelebinin oğlu Gazi Çelebi'nin kabridir, Allah onların toprağını temiz kılsın)

Mezar taşının Kuzey yüzünde :

Fi tarih'i sene

İsna ve işrin ve sebamiye.

(722 senesi tarihinde)

MUKAYESELİ ANALİZ

Sinoptaki Alâiye medresesi 1262 tarihinde inşa edildiğinden, mukayeseli analiz çalışması aynı devir (Selçuklu) medrese binaları arasında yapılmıştır.

Bu çalışma içinde önce plan elemanlarının mukayese ile değerlendirilmesi yapılacak, daha sonra strüktürel ve dekoratif elemanlar ele alınacaktır.

a. Plan elemanları :

Üzeri açık avlusu bulunan, tek katlı Selçuklu medreseleri arasında Sinop Alaiye Medresesinde olduğu gibi iki eyvanlı ve avlunun iki tarafında revak bulunan örnekler, Kayseri Afgunu Medresesi (XIII. yy.)[1] ve Karaman Hatuniye Medresesidir (1382)[2]. Aynı plan tipinin diğer bir örneği ve Amasya'da bulunan Bimarhane (1308)[3] de görülmektedir.

İki eyvanlı medrese tipinin de bir çok örnekleri mevcuttur. Bunlar arasında Diyarbakır Zinciriye Medresesi (1198)[4], Kayseri Huand Hatun Medresesi (1238)[5], Alaca Mahmudiye Köyü Kalehisar Medresesi (XIII. yy. başı)[6], Afyon Hisarardı Medresesi (XIII. yy.)[7] Ermenek Tol Medrese (1339)[8] Alanya

1) Sözen Metin Anadolu Medreseleri Cilt: I. İstanbul 1970. s. 18-19
Kuran Abdullah, Anadolu Medreseleri I. Cilt. Ankara. 1969. s. 67
2) Sözen M, aynı eser, s. 140
Konyalı İ. H., Karaman Tarihi, S. 461.
3) Sözen M., av. es. s. 207
Kuran A., av es. s. 128
4) Sözen M., ay. es. s. 101
Kuran A., ay. es. s. 28
5) Sözen M., ay. es. s. 109
Kuran A., ay. es. s. 70
6) Sözen M., ay. es. s. 114
Aslanapa, O. Kalehisarda bulunan Mimari Eserler, Sanat Tarihi Yıllığı: 1966 - 1968, s. 2
7) Sözen M., ay. es. s. 127
Kuran A av es. s. 108
8) Sözen M. ay. es. s. 131

Oba Köyü Medresesi (1373)[9], Peçin İlyas Bey Medresesi, (1421)[10], Kayseri Hatuniye Medresesi (1432)[11] ni sayabiliriz.

Selçuklu Medreselerinin, orijinal haliyle bugüne kadar kalabilmiş olanlarında, eyvanların tonozla örtülü olduğu ve döşemelerinin avlu seviyesinden daha yüksek olduğu görülmektedir. Sinoptaki medresedede aynı durum mevcuttur.

Medreselerin Ana Eyvanının iki yanında bulunan mekanlar, tonoz veya kubbe ile örtülü olup, A. Kuran tarafından «Kışlık Dersane» olarak adlandırıldığı gibi, bazı örneklerde «Türbe» de mevcuttur.

Tonozla örtülü örnekler : Diyarbakır Zinciriye Medresesi, Kayseri Sıraceddin Medresesi (1239)[12], Antalya İmaret (Ulu Camii) Medresesi[13], Kayseri Afgunu Medresesi (XIII. yy.), Kayseri Sahibiye Medresesi (1268)[14], Sivas Gök Medrese (1271)[15], Sivas Buruciye Medresesi (1272)[16], Kayseri Çifte Medrese (1205)[17], Kayseri Huant Hatun Medresesi (1238), Alaca Kalehisar Medresesi (XIII. yy. başı), Kayseri Hacı Kılıç Medresesi[18], Peçin Ahmet Gazi Medresesi[19], Manisa Ulu Cami Medresesi[20], Tokat Gök Medrese[21].

Kubbeli örnekler : Akşehir Taş Medrese (1250)[22], Kayseri Huant Hatun Medresesi, Ermenek Tol Medrese (1339), Alanya Obaköyü Medresesi (1373) Karaman Hatuniye Medresesi, Kayseri Hatuniye Medresesi, Konya Sırçalı Medrese[23], Niğde Ak Medrese[24], Tokat Gök Medrese.

Selcuklu Medreselerinde, türbeler formlarına göre başlıca üç grupta toplanmaktadır[25] :

a. Külahlı Türbeler

b. Eyvan Tipi Türbeler

c. Kubbeli Türbeler (Bu tipe örnek olarak, Konya Karatay, Sivas Buruciye, Çay Yusuf bin Yakup ve Akşehir Taş Medreselerini verebiliriz).

Plan şeması bakımından medrese türbelerini üç grupta incelemek gerekir[26] :

a. Avlunun Gerisinde Bulunan Türbeler :

i. Ayrı bir yapı şeklindeki Türbeler

ii. Ana eyvana bitişik olan Türbeler. (Örnek olarak Konya Tac-ül Vezir, Tokat Gök, Kayseri Afgunu, Alaca Hüseyin Gazi ve Konya Karatay Medreseleri)

b. Avlunun Yanında Bulunan Türbeler.

c. Avlunun Önünde Bulunan Türbeler.

Selçuklu Medreselerinde, avlunun iki yanındaki odalar çoğunlukla simet-

9) Sözen M., ay. es. s. 135
10) Sözen M., ay. es. s. 145
Arel Ayda, Mentese Beyliği Devrinde Peçin Şehri, Anadolu Sanatı Araştırmaları I, s. 94
11) Sözen M., ay. es. s. 149
12) Sözen M., ay. es. s. 11
Kuran A., ay. es. s. 73
13) Sözen M., ay. es. s. 15
Kuran A., ay. es. s. 85
14) Sözen M., ay. es. s. 29
Kuran A., ay. es. s. 88
15) Sözen M., ay. es. s. 40
Kuran A., ay. es. s. 92
16) Sözen M., ay. es. s. 49
Kuran A., ay. es. s. 90
17) Sözen M., ay. es. s. 80
Kuran A., ay. es. s. 65
18) Sözen M., ay. es. s. 118
Kuran A., ay. es. s. 75
19) Sözen M., ay. es. s. 179
Arel Ayda, ay. es. s. 76
20) Sözen M., ay. es. s. 183
21) Sözen M., ay. es. s. 213
Kuran A., ay. es. s. 96
22) Sözen M., ay. es. s. 22
Kuran A., ay. es. s. 79
23) Sözen M., ay. es. s. 100
Kuran A., ay. es. s. 74
24) Sözen M., ay. es. s. 194
25) Kuran A., ay. es. s. 138
26) Kuran A., ay. es. s. 138

rik olup, dikdörtgen ve tonozla örtülü mekânlar şeklindedir. Sadece iki medresede, Sinoptaki medresede olduğu gibi karşılıklı odaların uzunluklarında farklılık görülmektedir. Diyarbakır Zinciriye ve Konya İnce Minareli Medreseleri.

Sinop Pervane Medresesindeki 2 no. lu oda «aşhane» olarak fonksiyonlandırılabilinir. A. Kuran, Alaca Hüseyin Gazi, Alaca Kalehisar, Afyon Boyalıköy[26a], ve Atabey Ertokuş Medreselerinin ön bölümlerinin birer ilkel imaret-aşhane olabileceğini söylemektedir[27].

Kastamonu İsmail Bey Medresesinde helâ mevcuttur. A. Kuran, Diyarbakır Zinciriye ve Sivas Gök Medrese se de helânın mevcut olduğundan ve Süleyman Pervane Medresesindeki helanın da orijinal olduğundan bahsetmektedir[28].

Selçuklu Medreselerinin bazılarında mescit ana eyvanda, bazılarında ise giriş eyvanı yanında yer almaktadır. Erzurum Çifte Minareli Medrese, Sivas Gök ve Sivas Buruciye Medreselerinde mescit, giriş eyvanı yanında bulunmaktadır.

b. Açıklıklar

Portaller : Selçuk binalarının ön cepheleri çoğunlukla düz yüzeylerden ibaret olup, orta kısımlarında monumental portalleri mevcuttur. Portalin monumental tesiri ise daha ziyade duvarlardan yüksek oluşu ile sağlanmaktadır. Portal bir veya birkaç sıralı silme ile çerçevelenmekte ve orta kısımlarında umumiyetle basık kemerli bir giriş kapısı bulunmaktadır.

Selçuklu yapıları içinde birbirine eş iki portal mevcut değildir. Hepsi değişik, orijinal bir kompozisyona sahiptir[29].

Selçuklu Medrese Yapılarındaki Ana Eyvan Portali, Giriş Portalinde olduğu gibi çoğunlukla bir veya birkaç sıralı silme ile çerçevelenmektedir. Örnek olarak, Kayseri Huant Hatun Medresesi (1237), Konya Karatay (1251) ve İnce Minareli Medrese (1258), Kayseri Sahibiye Medresesi (1267), Sivas Buruciye (1271), ve Gök Medrese (1271) Tokat Gök Medrese (1271), Kayseri Köşk Medrese (H. 740), ve Niğde Ak Medrese (1409) verilebilir.

Kapılar : Osmanlılar Devrinde çok fazla görülen üzeri yarım daire kemerli kapı açıklıklarına Selçuklular devrinde çok ender olarak rastlanmaktadır. Konya, İnce Minareli Medrese (1258); ve Sivas Çifte Minereli Medrese, tesbit edebildiğimiz örnekler arasındadır.

Pencereler : Selçuklu medreseleri arasında «mazgal» pencere açıklıklarına sahip olan örnekler arasında Konya Sırçalı Medrese (1242) ve İnce Minareli Medrese (1258), Sivas Buruciye ve Gök Medreseleri (1271), Amasya Bimarhane (1308); Erzurum Çifte Minereli Medrese, Kayseri Köşk Medrese, Alanya Obaköy Medresesi, ve Niğde Ak Medreseyi sayabiliriz.

Diğer taraftan, Kayseri Afgunu, Çifte, Seracettin ve Sahibiye Medreseleri ile Sivas Gök Medrese, ve Akşehir Taş Medresede olduğu gibi, bazı Selçuklu medreselerinde dışa hiç bir pencere açıklığı mevcut değilken, Sivas Buruciye Medresesi (1271), Amasya Gök Medrese, Diyarbakır Mesudiye ve Zinciriye Medreseleri, Konya İnce Minareli Medrese, Amasya Bimarhane ve Alanya Obaköy Medreselerinde dışa açılan büyük pencereler bulunmaktadır. 13. yy. den sonra ise medreselerde büyük dikdörtgen pencere açıklıklarına sık sık rastlanmaktadır. Örneğin : Bursa Muradiye ve Yıldırım Medreseleri, İstanbul Fatih, Bayazıt Medreseleri v.s.

(26a) Gönçer, Süleyman, Afyon İli Tarihi., s. 268
27) Kuran A., ay. es. s. 140
28) Kuran A., ay. es. s. 142
29) Ögel S., Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, T. T. K. Ank. s. 158-173

c. Strüktürel Eelemanlar ve Malzeme :

Temeller ve döşeme kaplamaları hakkında herhangi bir bilgi edinmek mümkün olamamıştır.

Duvarlar :

Kesme taş ile inşa edilen Selçuklu medreseleri arasında Kayseri Çifte, Huant Hatun ve Sahibiye Medreseleri, Sivas Buruciye ve Gök Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medreselerini sayabiliriz.

Niksar Yağıbasan ve Tokat Çukur Medreseleri ise tamamen moloz taş ile inşa edildiği gibi; Tokat Gök, Alaca Hüseyin Gazi, Kayseri Külük Camii Medresesi; Konya Karatay; Çay Yusuf bin Yakup Medreselerinde olduğu gibi kesme taş ve moloz taşın birlikte kullanıldığı örneklerde mevcuttur. Bu durum Sinop Pervane Medresesinde de görülmektedir.

Strüktürel bir eleman olan kemerlerin diğer tür binalarda olduğu gibi Selçuklu medrese binalarında da geniş ölçüde kullanıldığını görüyoruz. Kemer çeşitleri arasında ise en çok kullanılma sahası olan iki merkezli sivri kemerdir.

Basık kemer ise Sivas Buruciye ve Gök Medreseleri, Tokat Gök Medrese, ve Karaman Hatuniye Medresesinde görüldüğü gibi strüktürel olduğu kadar dekoratif eleman olarakta kullanılmaktadır.

Sinop Pervane Medresesinde revaklarda görülen çift sıralı kemer kullanışına Sivas Gök, Kayseri Huant Hatun Medreseleri, Amasya Bimarhane binaları ile 12. ve 13. yy. da inşa edilmiş olan birçok han ve kervansaraylarda da rastlanmaktadır.

Üst Yapı :

İki merkezli (sivri) tonoz kullanılışına Selçuk binalarının hemen her türünde rastlamak mümkündür.

Selçuk medrese mimarisinde kubbenin, orta avlu, dershane, mescid veya türbe gibi mekânlarda kulanıldığını görüyoruz.

Konya Sırçalı, Karatay ve İnce Minareli, Kayseri Hatuniye ve Akşehir Taş Medreselerinde Ana Eyvanın her iki yanında da kubbeli mekanlar mevcuttur. Kayseri Sahibiye, Alanya Oba ve Tokat Gök Medresede ise Ana Eyvanın sadece bir tarafındaki mekân kubbe ile örtülüdür.

Diğer yapılarda olduğu gibi Selçuklu medreselerinde de kubbeye geçiş elemanı olarak tromp, pandantif veya üçgenlerin kullanıldığını görüyoruz.

Selçuklu mimarisinde çatı kaplaması olarak toprak örtünün kullanıldığı bilinmektedir[30].

d. Diğer Eleman ve Detaylar :

Selçuklu binalarında basit U formunda çörtenler kulanıldığı gibi, Kayseri Huant Hatun medresesinde olduğu gibi çeşitli hayvan kafası şeklindeki dekoratif çörten formlarına da rastlamak mümkündür.

Dekorasyon Selçuklu medrese mimarisinde, gerek düz, gerekse geometrik ve bitkisel motifli kabartmalar şeklinde sadece giriş ve ana eyvan portali üzerinde görülmektedir. Dekoratif maksatla kullanılan kemer formlarına ise türbe, mescid, dershane veya hücre kapılarında rastlamak mümkündür.

Havuz, Selçuklu binalarının ana elemanlarından biridir. Bina avlusunda olduğu gibi, yapı içinde olması da mümkündür. Kare formlu havuzlar yanında çokgen kenarlı havuzların da kullanıldığı örnekler mevcuttur. Bugüne kadar kalmış olan bir Selçuklu şadırvanı mevcut değildir. Bugün sadece Sinop Pervane Medresesindeki gibi şadırvan izlerine rastlamaktayız.

30) Daha fazla bilgi için bak: Binan Muhittin, **Türk Saçak ve Kornişleri**, İstanbul

Ocaklar Osmanlı mimarisinde geniş ölçüde kullanıldığı halde Selçuklu yapılarında mevcut değildir.

Nişler : Sinop Pervane Medresesinde olduğu gibi, Ana Eyvan duvarlarında niş bulunan örnekler arasında Tokat Gök, Kayseri Seraceddin ve Hatuniye Medreselerini sayabiliriz.

Silmeler : Çay Yusuf bin Yakup, Kayseri Çifte Hatun ve Hacı Kılıç Medreseleri ile Antalya Karatay ve Sivas Buruciye Medresleri ile daha birçok diğer örneklerde taş silmeler mevcut tur. Sinop Pervane Medresesinde görülen «kirpi saçak» ise Alaca Hüseyin Gazi ve Konya Kemaliye Medrese[31] yapılarında olduğu gibi Selçuklu yapılarında pek az kullanılmıştır.

Şipolien parçalar Sinop Pervane Medresesinde olduğu gibi Selçuklu devri yapılarında bol miktarda kullanılmıştır. Revak sütun ve başlıklarında olduğu kadar binanın her yanında antik parçalara rastlamak mümkündür.

RESTİTÜSYON RAPORU':

Çalışmamızın Restitüsyon kısmında, binanın kendi verileri, tarihi araştırma, aynı tip, ve devre ait binalarla yapılan mukayeseli analiz çalışmalarının birleştirilmesiyle, binanın kuruldu ğu zamanki biçim ve durumunun tesbitine çalışılmıştır.

Sinoptaki Alâiye (Süleyman Pervane) Medresesinin yapılışından bugüne kadar bir çok tamir ve değişiklikler geçirdiği yapılan araştırmalar ve mevcut kitabelerden anlaşılmaktadır. Bunlardan sadece 1889 da yapılmış olan tamiri (Ana eyvan üzerindeki kitabeden) ve 1924 - 1925 senelerinde yapılan son tamiri tespit etmek mümkün olmuştur.

Plan şeması bakımından, Açık avlulu, tek eksenli medrese grubu içine dahil edilen Pervane Medresesi[32], bir çok özellikleri bakımından Selçuklu ananesinden ayrılmaktadır.

Giriş Eyvanı : Portalli giriş kapısı ve arkasındaki tonozlu mekân tümüyle orijinal halini muhafaza etmektedir. Portal üzerindeki kitabe, ve dekorasyon ile kesme taş ile inşa edilen eyvan duvarları ile tonozu, gerek malzeme ve gerekse şekil bakımından bunu ispatlamaktadır.

Ana Eyvan : Üst kısmı yıkık vaziyette olan portal, yapı malzemesi ve aynı tip silme ve profillere sahip olması bakımından Giriş Portali gibi orijinal olarak kabul edilmektedir. Üst kısmında bulunan «kirpi saçak» ise daha sonra yapılan bir tamir sırasında ilave edilmiştir. Bugünkü durumu ile Selçuklu portallerinde görülen ve silmelerle sınırlanan iç içe çerçeveler üst kısımda kesilmiş vaziyettedir. Yanlarda bulunan silmelerin yüksekliği tam olarak tespit edilemeyen bir seviyede üsttede devam etmeleri gerekmektedir

Eyvan kemeri içindeki duvar ise üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre 1307 tarihinde yapılan bir tamirat sırasında inşa edilmiştir. Eyvan tonozunun orijinalliği hakkındada kati bir delile sahip bulunmamaktayız. Ana Eyvanın her iki yanında bulunan mekânların üst yapılarının tamamen yıkık bulunduğu göz önüne alınacak olursa eyvan tonozunun da muhtemelen yıkık bulunduğu ve portal ile aynı tarihlerde tamir edildiği ihtimali mevcuttur.

Ana Eyvanın iki yanındaki odalar, plan şeması içindeki yeri bakımından orijinalliğini muhafaza etmekle beraber, fonksiyonları kati olarak belirlenmiş değildir. A. Kuran birini «Kışlık Dershane», diğerinide «Türbe» olarak kabul etmektedir[33]. Bugün Türbe olan mekânın orijinal fonksiyonu olduğu kadar üst örtüsünde belli değildir. Bugün mevcut olan iki mezar üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre «722 H.» tarihinde buraya yerleştirilmiştir Mekânın üst örtüsü hakkında elimizde sa-

31) Kuran A., ay. es. s. 108
32) Kuran A. ay. es. s. 147
33) Kuran A., ay. es. s. 86

dece güney duvarı üzerinde bulunan üç sıra tuğla çıkıntısı mevcuttur. Bir tonoz başlangıcını andıran çıkıntının orijinalliği hakkında da kati bir delil sahibi değiliz. Türbenin bu duvarı bir hayli tamir, belki de rekonstrüksiyon görmüş vaziyettedir. İzlerin orijinalliği kabul edilecek olursa, Kuzey ve Güney duvarı daha kısa bir dikdörtgen şeklindeki mekân üzerinde, kısa kenarlar üzerine oturan bir tonoz, veya daha muhtemel bir çözümle, aynı yönde yan yana iki tonozun mevcudiyetide kabul edilmelidir. Diğer Selçuklu Medreseleri arasında sadece tek bir örnekte, Kayseri Sahibiye Medresesinde aynı durum mevcuttur. Şimdilik elimizde daha kati deliller olmadığından bu konuda sadece ihtimalleri sıralamakla yetineceğiz.

Ana eyvanın batısında bulunan mekân ise, mevcut pandantif kalıntılarından anlaşıldığına göre kubbe ile örtülüymüş. Bugün mekânın kareden ziyade dikdörtgen bir şekle sahip olması, dış (Batı ve Kuzey) duvarlarının daha sonraları yapılan tamirlerle orijinal yerlerini kaybetmiş olması ile izah edilebilir. Yapı tarzı ve malzemedeki farklılık da bu ihtimali doğrular mahiyettedir.

Avlunun doğu ve batısında yer alan odaların, simetrik olmaması, diğer medreselerde rastlamadığımız değişik bir durum yaratmaktadır. Bu konudada kesin delillere sahip olmadığımızdan dolayı sadece ihtimalleri sıralayacağız.

— Diğer medreselerden tamamen ayrılık göstermesine rağmen, odaların asimetrik bir durumda olmaları orijinaldir.

— Medresenin doğu duvarının tamamen yıkılmış ve oda hacimleri daha geniş tutulmak maksadı ile, şimdiki şekilde inşa edilmiştir. Bu takdirde odaların üzerini örten tonozları sağlam vaziyette iken, tonozların üzerine oturduğu doğu duvarının tamamen yıkıldığını kabul etmemiz gerekmektedir ki pek mantıki bir çözüm yolu gibi gözükmemektedir.

— Üçüncü bir ihtimal olarak Doğu taraftaki odaların batıdakilerle simetrik bir durumda olduğunu ve belkide doğu duvarı altındaki temelin çürük bir zemin üzerine oturması nedeniyle tamamen yıkılmış olduğunu ileri sürebiliriz. Yıkılma sebebini ortadan kaldırmak için, doğu duvarı daha öne çekilmiş ve tonoz yönleride değiştirilmiş olabilir.

Bu konuda kesin bir neticeye varabilmek için, medresenin doğu duvarı boyunca hafriyat yapmak gerekmektedir.

Giriş eyvanının doğusunda yer alan 3 no. lu odanın giriş kapısı batıdaki simetriği olan 15 no. lu odanınki gibi revaka açılmakta iken sonradan kapatılmış ve diğer odaya sonradan açılan bir kapı ile bağlanmıştır.

Eyvanın doğusunda bulunan ve giriş kapısı eyvana açılan diğer mekân bugün düz ahşap bir tavanla kapatılmış durumdadır. Orijinal üst yapının anlaşılabilmesi için bu tavanın sökülmesi gerekmektedir. Daha öncede belirttiğimiz gibi A. Kuran bu kısmın «aşhane» olduğunu ileri sürmektedir. Bugün mekân içinde herhangi bir ocak veya fırın mevcut değildir. Fakat yapılan tamirler sırasında kaldırılmış olması ihtimali mevcuttur.

Ana Eyvanın batısında yer alan ve bugün giriş kapısı dışarıya açılan helanın orijinal fonksiyonuda kesin olarak tespit edilememiştir. Yapının ön cephesi üzerinde yer alan giriş kapısı bina içindeki diğer kapılarla bir benzerlik göstermediği gibi üst kısmındaki mazgal pencere ile birlikte cepheyi bozan bir görünüm arzetmektedir. Bu

bakımdan orijinalliği büyük bir şüphe ile karşılanmalıdır. Eğer mekânın fonksiyonunun hela olduğu kabul edilecek olursa bile girişinin avludan, 15 no. lu oda vasıtasıyla olması daha mantıki görülmektedir. Diğer taraftan, mekânın güney duvarı üzerinde bulunan pencere batıdakilerden farklı olarak, daha süslü, dilimli bir kemerle örtülü vaziyettedir. Yönlendirilmesi ve daha değişik bir karakterde olması, aslında bunun bir «mihrap» olması ihtimalinin yaratmaktadır. Bu takdirde mekân da medresenin mescidi olmaktadır. Fakat, batı duvarındaki pencerelerin sonradan açılmış bir görünüşte olması, mekân içinde onarımlar sırasında büyük değişiklikler yapıldığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle mekanın orijinal fonksiyonu, kapı, pencere ve diğer elemanları bakımından kati bir fikir yürütmek mümkün değildir.

Medresede mevcut olan oda (hücre) kapılarının, benzerleri Osmanlılar tarafından bol miktarda kullanılmış olmasına rağmen, Selçuklulara ait sadece bir kaç örnek mevcuttur. Diğer taraftan oda kapılarında görülen taş eşiklerin bir eşide, 1889 tarihindeki onarım sırasında inşa edildiğini bildiğimiz ana eyvan giriş kapısında bulunmaktadır. Bu durumda iki ihtimal mevcuttur :

— Oda kapıları Selçuklular zamanında inşa edilmiş olup, ana eyvan önündeki duvar inşa edilirken (1189) aynı eşik orada da taklit edilmiştir.

— Kapıların hepsi 1889 tarihindeki onarım sırasında yeniden inşa edilmiştir.

Ana eyvanın her iki yanında bulunan mekânların giriş kapıları üzerindeki kemer formlarına diğer Selçuk ve Beylik devri eserlerinde de rastlamak mümkündür. İnşa tarzı ve malzeme bakımından da binanın orijinal olarak kabul edilen diğer elemanlarıyla (örneğin portaller) bir beraberlik taşıdığından, ana eyvan portalinin her iki yanında bulunan kısımların da orijinal olduklarını kabul etmek gerekmektedir.

Mukayeseli analiz çalışmaları neticesinde Selçuklu devri medrese yapılarında büyük pencere açıklıklarına rastlamamaktayız. Daha ziyade içe dönük yapılar olan medreselerde pencereler ya «mazgal» şeklinde, yahutta ikinci kat odalarında bulunmaktaydı.

Avludaki havuz üzerinde mevcut olduğu, köşelerinde bulunan sütun ayaklarıyla veya izleriyle ispatlanmakta olan şadırvanın ayak ebatlarının ufak olması nedeniyle, muhtemelen ahşap hafif bir strüktüre sahip olması gerekmektedir. Bugüne kadar gelmiş olan hiç bir Selçuklu şadırvanının bulunmaması nedeniyle, havuz ve şadırvanın orijinalliği hakkında bir fikir yürütmek mümkün değildir.

Mukayeseli analiz çalışmaları neticesinde Selçuklu devri medreselerinde «ocak» bulunduğu tespit edilememiştir. Diğer taraftan, oda duvarları moloz taş ile inşa edildiği halde, ocaklarda tuğla kullanılmış olması nedeniyle Osmanlılar devrinde yapılmış olan bir ilave şeklinde görünmektedir.

Tek eksenli Selçuklu medreselerinin bir çoğunda ana eyvan arka duvarında, eksen üzerinde bir pencere açıklığı mevcuttur. Sinop Pervane medresesinde eyvan arka duvarındaki niş, dışarıda tespit edilen ve sonradan kapatıldığı izlerden belli olan pencere açıklığı ile çakışmakta olduğundan, burada mevcut olan pencere açıklığının, sonradan kapatılarak niş haline getirildiğini kabul etmek gerekir. Niş bugün eyvan zemini üzerine oturmaktadır. Bu hususun aydınlanabilmesi için, oda zemininin yapılan onarımlar sırasında yükseltilip, yükseltilmediğinin araştırılması icap etmektedir.

15 no. lu odanın batı duvarında mevcut olan ve üzeri kemerle örtülü niş, muhtemelen şimdiki helanın bulunduğu mekâna (17 no. lu oda) bir geçiş sağlamakta iken tamirler sırasında kapatılmıştır.

Binanın çatı örtü malzemesi olarak, halen mevcut olan kiremit kaplamanın onarımlar sırasında ilave edildiğini ve orijinal örtü malzemesi olarak, diğer Selçuk yapılarında kullanılan «toprak örtü» nün mevcudiyetini kabul etmek gerekmektedir. Çatı suyunun akıtılması için «çörten» kullanılması, Selçuklu mimarisinde oldukça yaygın bulunmaktadır. Bina üzerinde bugün mevcut olan iki çörten orijinal olmamakla beraber, problemin gene de aynı şekilde çözümlendiği ve çatıda yapılacak araştırmalarla bir takım izlere rastlanabileceği hususunu belirtmek gereklidir.

DEĞERLENDİRME:

Mukayeseli analiz ve restitüsyon çalışmaları neticesinde, Sinop Pervane Medresesinin Anadoluda mevcut diğer Selçuklu medreseleri arasındaki yerini saptamak mümkün olabilmiştir.

Açık avlulu, tek eksenli ve iki eyvanlı plan tipinin bir örneği olmakla beraber, aynı tipin diğer örneklerinden bazı farklılıklar göstermektedir.

Diğer birçok Selçuklu Medreselerinde görüldüğü gibi çok zengin bir tezyinat bulunmamakla beraber, genede dekoratif elemanların, bilhassa portaller üzerinde toplanmış olması ile Selçuk ananesini devam ettirmektedir. Buna rağmen, yapı olarak dekoratif unsurlardan ziyade fonksiyonel unsurların daha bariz olduğu bir inşaat tarzına sahiptir.

Selçuklu binalarında görülen ve belirli birkaç ana prensip dışında herhangi bir kural veya prensibe bağlı olmayan mimari tarzın bu binada da uygulandığını teşhis etmek mümkündür. Bu bakımdan ilave ve değişikliğe uğramış elemanların tespitinden sonra, Sinop Süleyman Pervane Medresesi, Selçuklu medrese mimarisinin oluşum ve evriminin araştırılması yönünde oldukça önemli katkıda bulunmaktadır

Diğer taraftan, Sinop şehri içinde bulunan tek medrese binası olması ve Alaaddin Camii, ve Türbeler gibi önemli bazı Selçuklu eserleri ile bir arada bulunmasıyla, ufak çapta bir Selçuklu külliyesi havasını yaratması bakımından da önemli bir rol oynamaktadır.

SİNOP - ALÂİYE (SÜLEYMAN PERVANE) MEDRESESİ

The medrese building at Sinop, which is called as «Alâiye» or «Süleyman Pervane» Medresesi is placed opposite to a Seljuk mosque (Alaaddin Camii) and a Türbe with a street in between.

It has a plan organized around an open central court, having two eyvans on a single axis (in North-South direction), with arcades in the East and West. The superstructure of the two spaces on either side of the main eyvan (the north one) does not exist today. From the exterior the building is a plain rectangular block with the portal in the center of the south elevation

The exterior is composed of four rubble stone walls with greyish-yellow, rectangular cut-stone quoins. The wall surfaces have been smoothened by means of the pointing applied. The eave is mostly in the form of a «kirpi saçak», consisting of Turkish tiles placed over three rows of red brick, projecting a total of 0.20 m. from the wall.

The entrance portal is located in the center of the 27.17 m. long south elevation, with the roof pitched from the center towards the east and west corners. There is a molded stone cornice on the top of the rectangular frame

of the greyish-yellow cut-stone portal. A stone gutter is located close to the eave towards the west corner.

To the East of the portal there are two windows having the same form: cut-stone framing around a rectangular opening with grey painted horizontal iron bars placed over the window frame and an again grey-painted two winged metal shutter on the exterior.

On the West side of the portal there is one similar window as the east ones, and a door leading to the W.C. The door is a rectangular opening with a timber beam over it. A slit window which is topped by a triangle exists above the door.

The portal composed of rectangular frames which are described by mouldings. The inner plane has a segmental arch of white marble with joggled joints.

Placed centrally over the arch, there is a dark grey stone section having floral carvings, outlined in a cinque-foil arch form, with circular carved pieces of the same stone on its sides. Inside the cinque-foil piece there is a rectangular slab of the same stone which contains a trefoil shaped panel, inscribed with a seven line Arabic script.

The west elevation is a long wall (37.87 m.), where the ground line slopes down towards the North. The north section of the wall, which encloses the open space at west of the main eyvan, has a 4 cm. thick concrete coping. Then the wall rises 1.79 m. with an eave consisting of Turkish tiling over a simple course of red brick. The south end of the wall extends with a «kirpi saçak» eave.

There are seven windows on the west elevation, the first five from the North, similar to the shuttered windows on the South, the other two belonging to W.C. are in the from of slit windows.

The 27.21 m. long North elevation is formed of a high central portion with a pitched roof (the back wall of the main eyvan), having two openings one over the other, the lower being blocked with rubblestone, while the walls on either side enclose the two present open spaces. The concrete coping seen in the West, continues on the west part of the north wall while the east part has none. The roofing, on the other hand, consists of Turkish tiling over a single course of red brick, similar to what is seen in a portion in the West.

The 38.05 m. long east elevation has a horizontal roof line showing alterations in height. There are six windows on this elevation, five of them blocked with rubble. The first window from the south end is similar to the shuttered windows on the south elevation, with a concrete projection over the top of the cut-stone frame. The rest are also rectangular in form with similar framing. The sills of all except the second from the north are not visible due to earth fill.

The entrance portal leads to the south eyvan which has rooms on its two sides. The court is in the north of this eyvan on a level lower by 0.45 m. This is a ca. 14.80 m. by 17.50 m. rectangular space (the narrow ends in the north and south) defined by the main eyvan in the north end and arcades on the east and west sides, having an octagonal pool placed off-center towards the North. The arcades consist of four two-centered, pointed arches resting on three columns, with vaulted galleries behind them. (The vaults run in the North-South direction). The cells are reached from this gallery while the narrow ends on the sides of the main eyvan open on to the originally

enclosed open spaces - the East one being the «türbe».

The south elevation of the court has a rectanguler form pierced by the two - centered, pointed eyvan arch. The lower part of the wall is of rectangular, greyish - yellow cutstone, the remainder up to the «kirpi saçak» being rubble.

The elevation of the main eyvan (north one) also has o rectangular out line with a «kirpi saçak» eave, standing above the arcade walls. The cutstone wall recedes from the outer ed ges by means of vertical mouldings which do not continue over the top The central arch of the eyvan has been blocked by a rendered and whitewashed wall, pierced by three windows and a door, the inscription over the door gives the date of this addition. The rectangular door in the center is reached by going up three stone steps.

The arcaded galleries are rectangular spaces vaulted in the North - South direction. Ribs (9-10 cm. thick) cross these vaults over the columns Both the vaults as well as the long sides of the galleries have been rendered and whitewashed. These outer walls have five doors each, leading to the cells of the medrese.

The narrow, rectangular cutstone end walls of the galleries have been partly whitewashed and each has a door. The doors on the North ends lead to the at-present open spaces. Both are rectangular openings having segmental cutstone arches over the top.

The open spaces on the sides of the main eyvan are rectangular spaces probably were originally covered. In both of them the ground is covered with earth. In the one in the West, there are remainders of two rubble stone pendentives in the South - East and South - West corners. In the «türbe», we see three courses of brick cantilevering one over the other at an ap proximate height of 2.50 m.

The cells entered from the galleries, are vaulted, rectangular rooms. the narrow ends facing the East and West. These eleven cells have all been rendered and whitewashed, with leveling concrete on floors.

The two-centered, pointed vaulting over the rooms extends in the East - West direction in the six cells on the West side while this direction is reversed in North - South on the other side. A peculiar treatment is observed in the East cells. The vault ends about 0.60 m. before the east wall, a timber beam has been placed almost under the springing point. The curve extending between the beam and the wall is approximately a quadrant in section.

The West rooms have centrally placed windows on their West walls, In the rooms on the East side the windows have been blocked. The rooms 3 and 15 have similar windows opening to the entrance eyvan.

There are fireplaces in all the cells except no. 15.

The rooms on the sides of the entrance eyvan : Two of them are entered from the eyvan. The west one is similar to the cells described earlier. It has a rectangular niche in the west wall. The east room is an L - shaped space which is covered with flat, timber ceilling at top.

The W.C. is a rectangular space with its narrow ends and vault in the North - South direction. It is entered from the door on the south elevation. The window over the door lies on the axis of the vault and has been placed within a rectangle which has a cinquefoiled outline at the top. There are two more windows on the west wall of the room. It has leveling concrete as flooring material at present.

BİBLİYOGRAFYA :

Arel, Ayda. **Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri, Anadolu Sanatı Araştırma'arı** 1. İstanbul 1968

Arseven, Celal. E. **Türk Sanat Tarihi** 1-11, İstanbul 1954

Aslanapa, Oktay. Kalehisarda Bulunan Mimari Eserler, **Sanat Tarihi Yıllığı**, 1966 - 1968

Ayverdi, Ekrem. H. **Fatih Devri Mimarisi.** İstanbul 1953

Behçet, Mehmet. **Sinop Kitabeleri.**

Binan, Muhiddin. **Türk Saçak ve Kornişleri,** İstanbul 192

Diez, Ernst (O. Aslanapa). **Türk Sanatı,** İstanbul 1946

Gabriel, Albert. **Monuments Turcs d'Anatolie** 1-11, Paris 1930

Gabriel, Albert. (Tütenk, A.) **Kayseri Türk Anıtları,** Ankara 1954

Gabriel, Albert. (Tütenk, A.) **Niğde Türk Anıtları,** Ankara 1962

Gönçer, Süleyman. **Afyon İli Tarihi,** İzmir 1971

Konyalı, İ. Hakkı. **Karaman Tarihi,** İstanbul 1967

Kuban, Doğan. **Anadolu Türk Mimarisi Tarihi,** İstanbul 1965

Kuran, Abdullah. **Anadolu Medreseleri,** Cilt 1, Ankara 1969

Ögel, Semra. **Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı,** Ankara 1966

Sinop Kenti Araştırma Raporu (ODTÜ. Mim. Fak. Restorasyon Bölümü 1968)

Sözen, Metin. **Anadolu Medreseleri** 1, İstanbul 1970

Turan, Osman. **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,** 1965

Uğur F. Karran M. **Selçuk Veziri Sahip-Ata ile Oğu'larının Hayat ve Eserleri,** İstanbul 1934

Ülkütaşır M, Sakir. Sinopta Selçuklular Devrine ait Eserler, **Türk Tarih, Arkeologva ve Etnoğrafya Dergisi** V, İstanbul 1949

Ülkütaşır, M. Şakir. Candaroğlu Zamanına ait Eserler, **Türk Tarih, Arkeologva ve Etnoğrafya Dergisi** V, İstanbul 1949

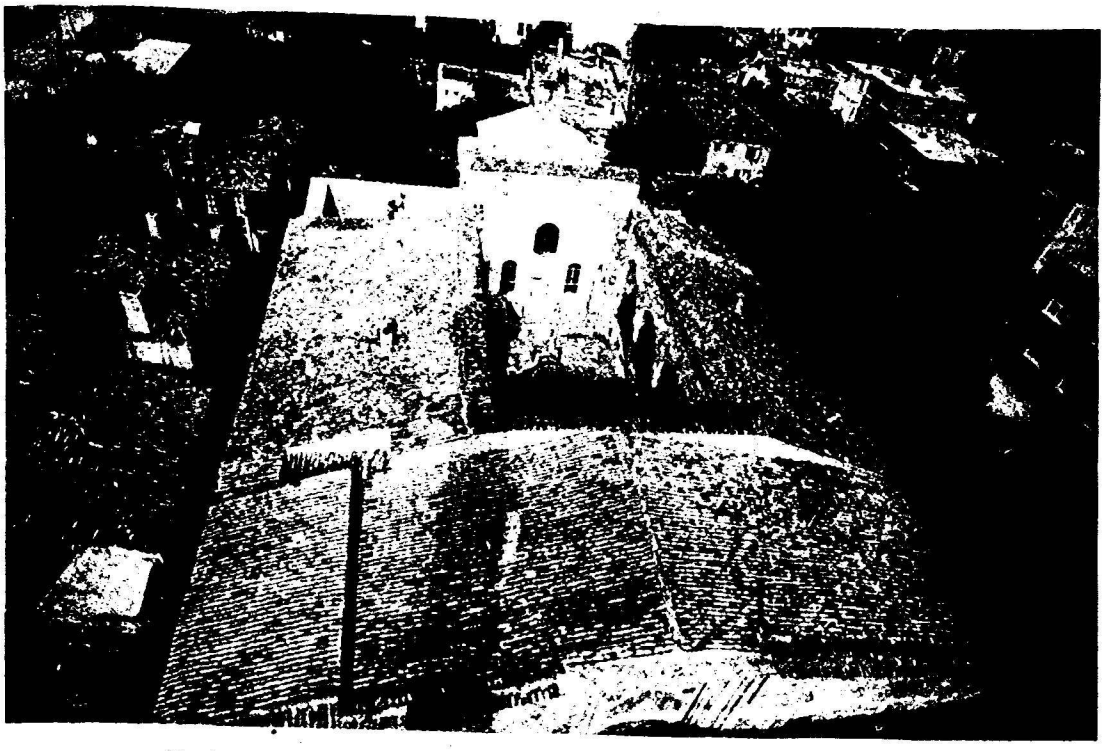

Resim : 1 — Sinop, Alâiye (S. Pervane) Medresesi üstten görünüş (O.D.T.Ü. Mim. Fak. Arşivi).

Resim : 2 — Sinop, Alâiye Medresesi, Güney Cephesi

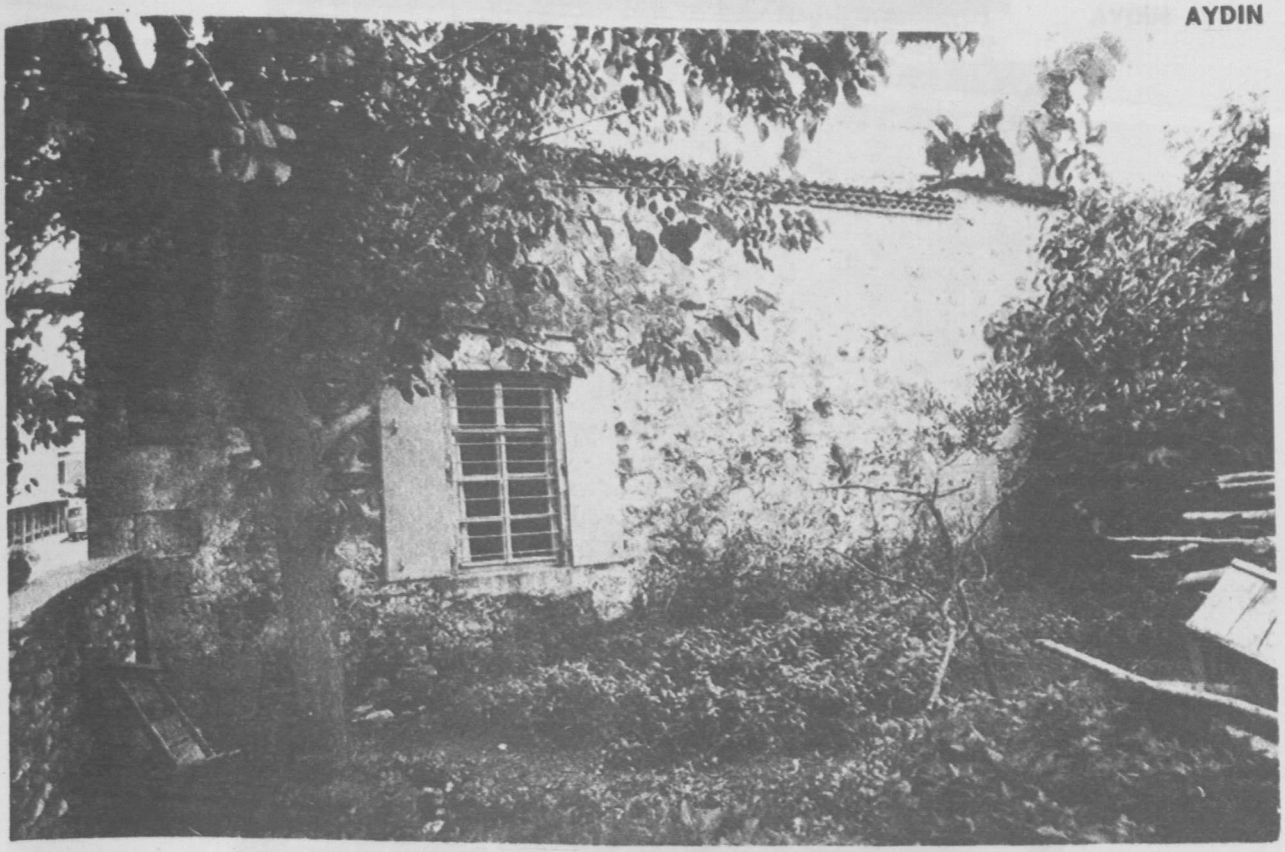

Resim : 5 — Sinop, Alâiye Medresesi, Doğu Cephesi

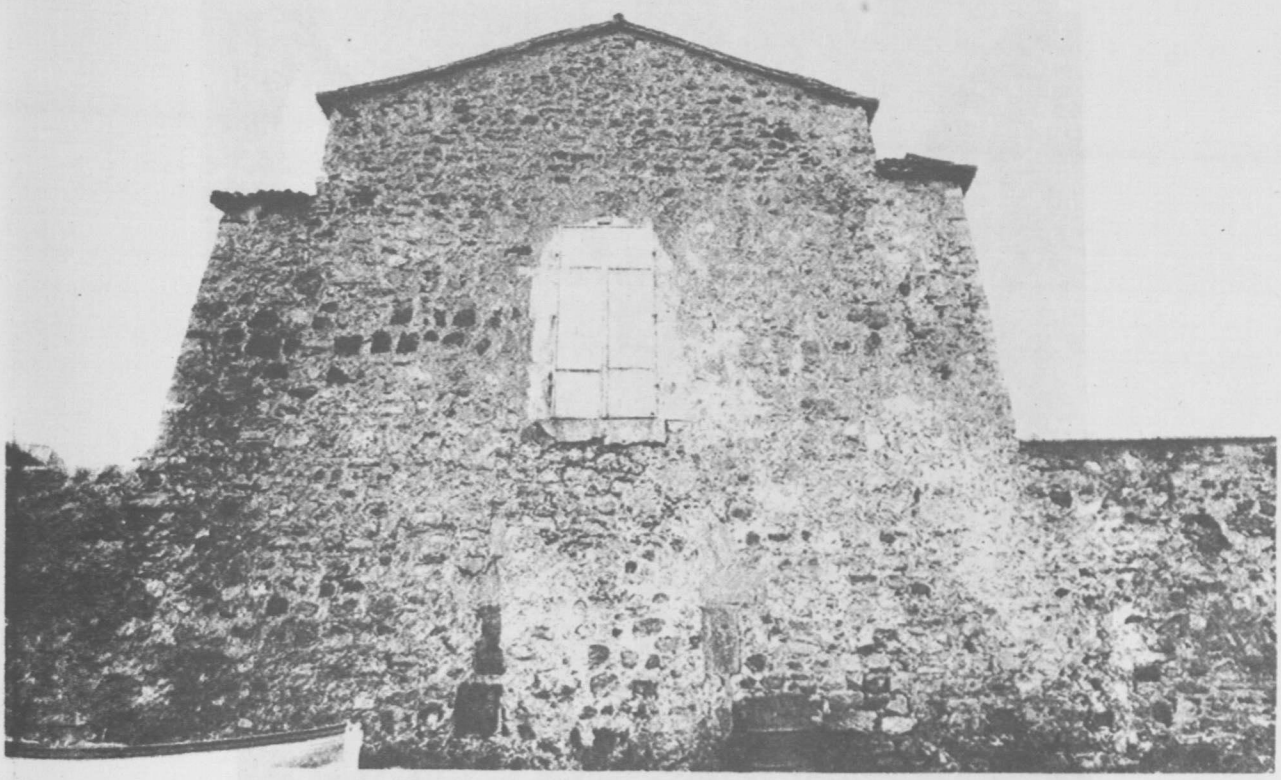

Resim : 6 — Sinop, Alâiye Medresesi, Kuzey Cephesi
(O.D.T.Ü. Mim. Fak. Arşivi)

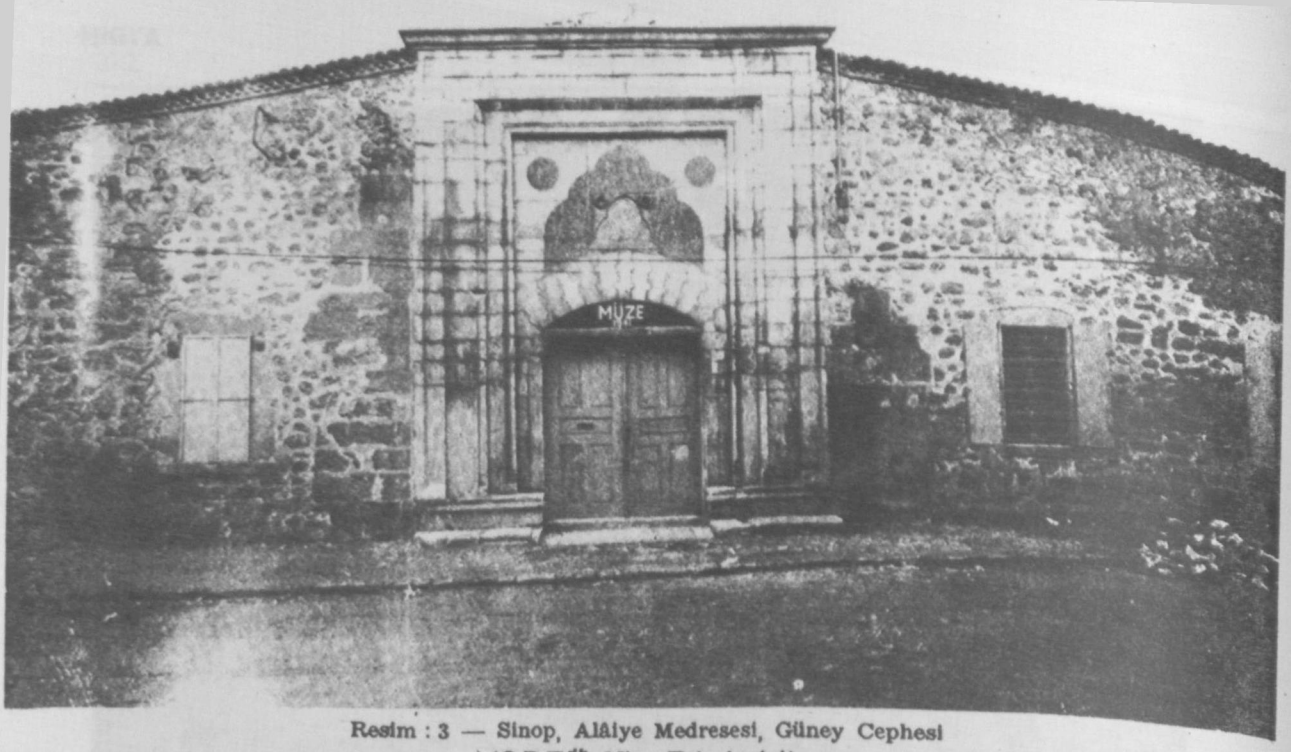

Resim : 3 — Sinop, Alâiye Medresesi, Güney Cephesi
(O.D.T.Ü. Mim. Fak Arşivi)

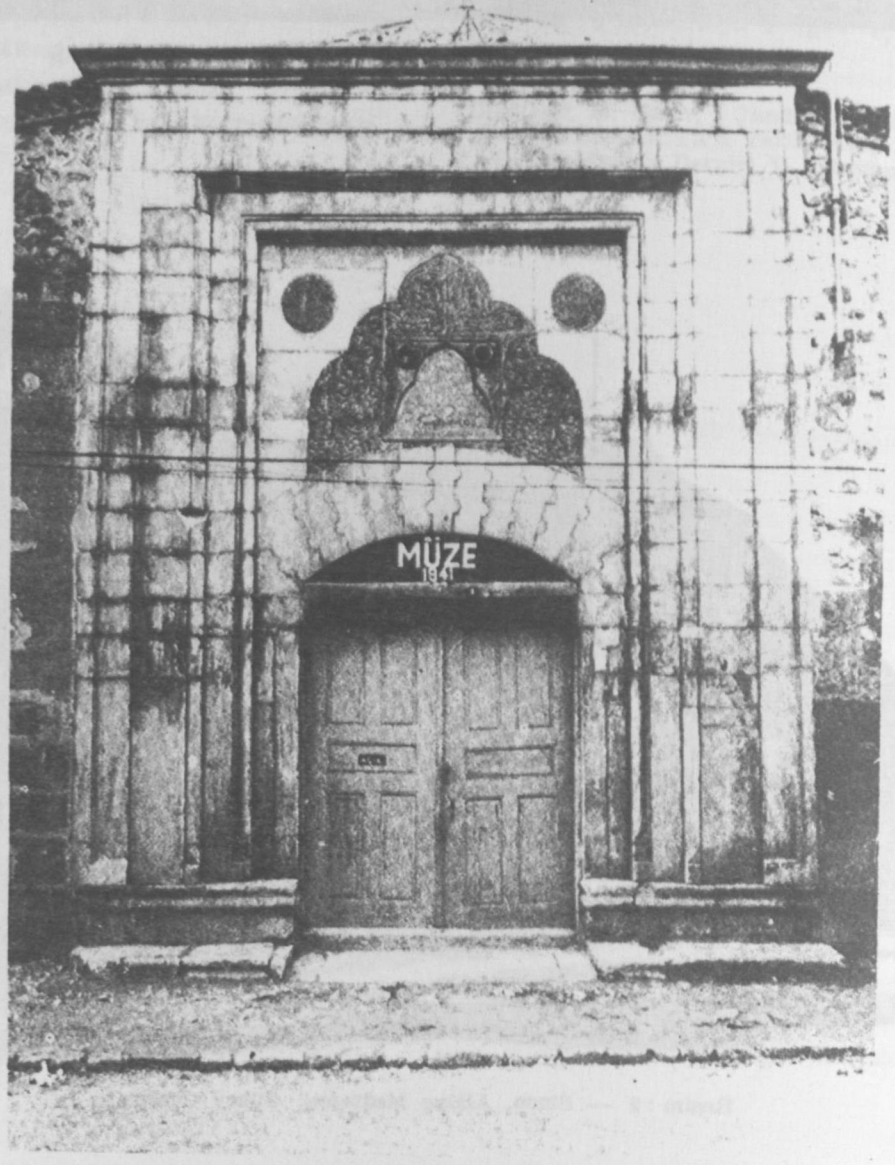

Resim : 4 -- Sinop, Alâiye Medresesi, Giriş Portali

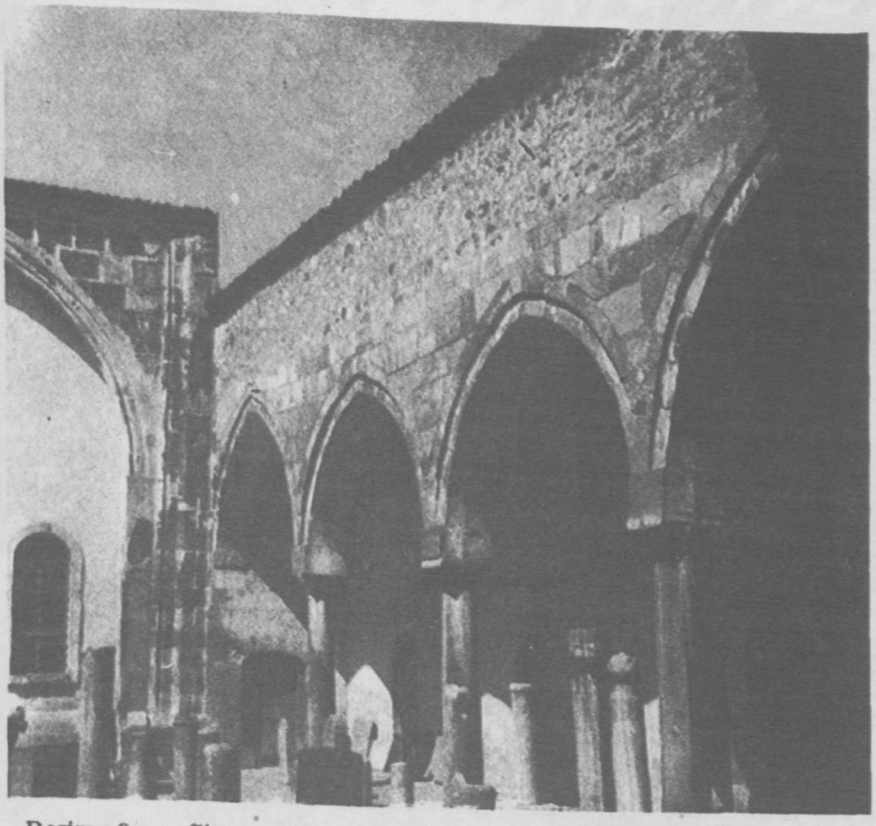

Resim : 9 — Sinop, Alâiye Medresesi, doğu revak (Avludan görünüş)

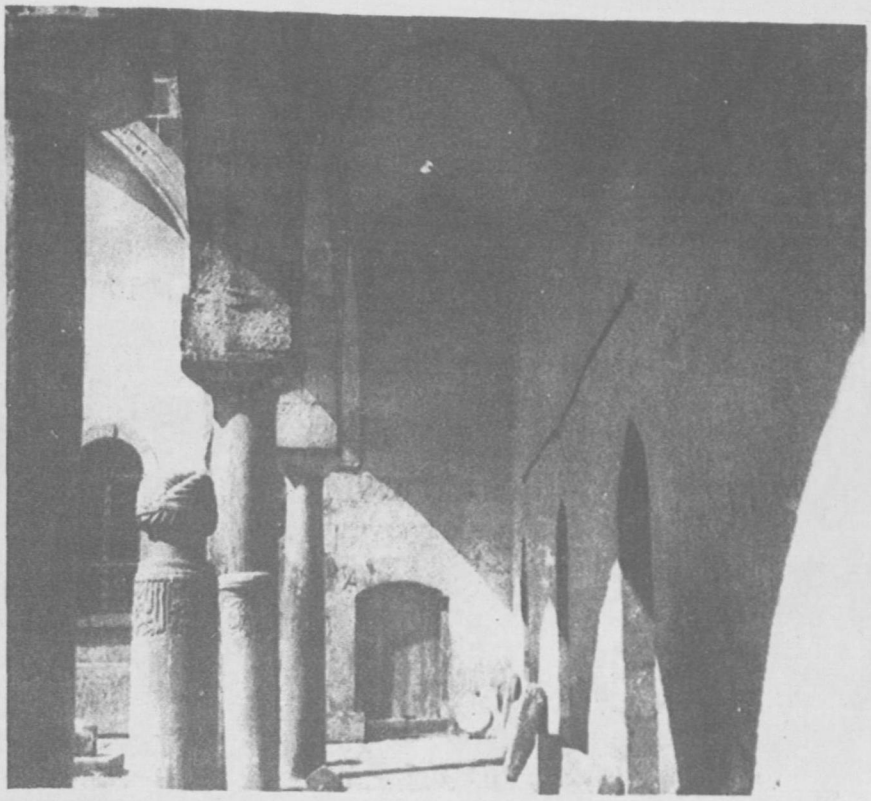

Resim : 10 — Sinop, Alâiye Medresesi, doğu revak (içten görünüş)

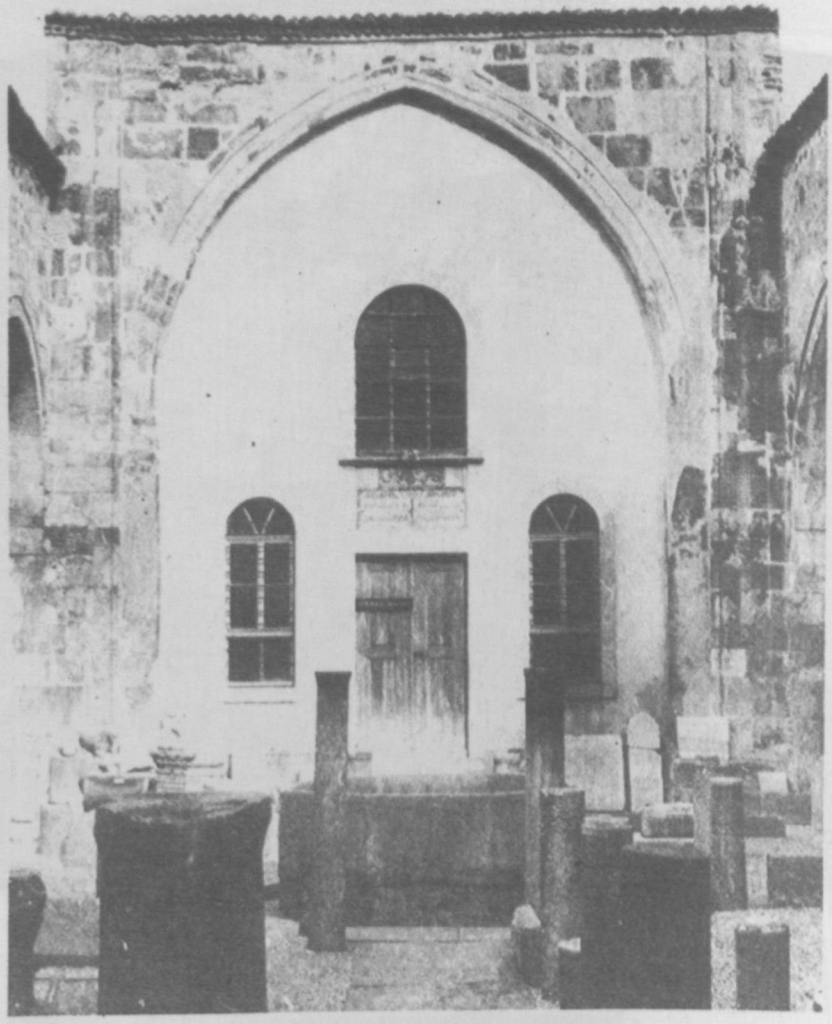

Resim : 7 — Sinop, Alâiye Medresesi, Avlu Kuzey Cephesi
(Ana Eyvan Portali)

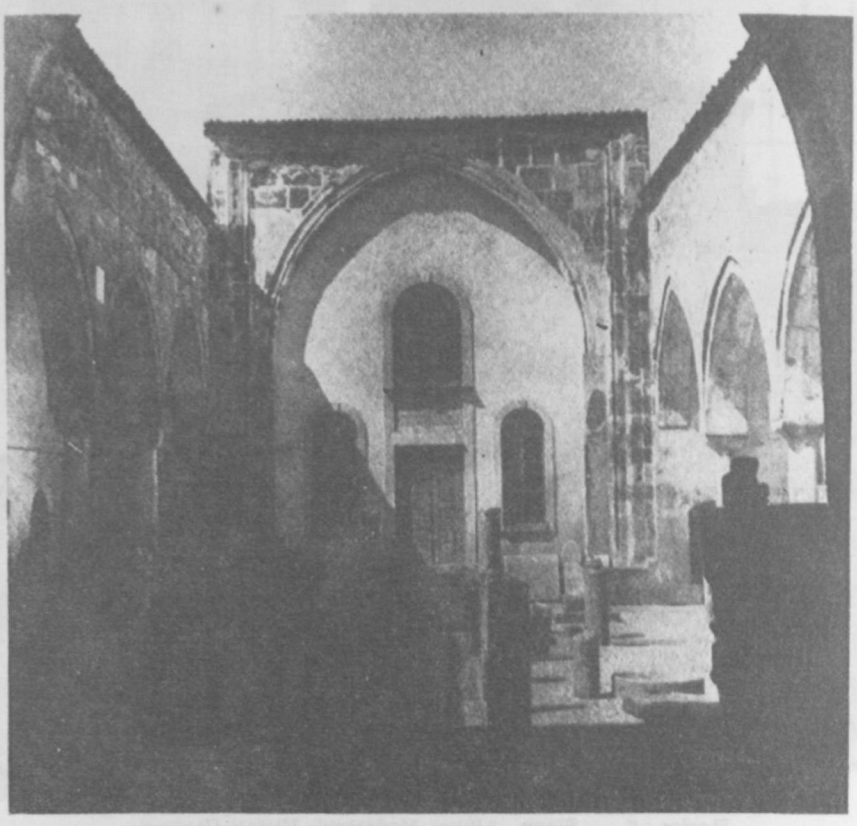

Resim : 8 — Sinop, Alâiye Medresesi, avludan görünüş

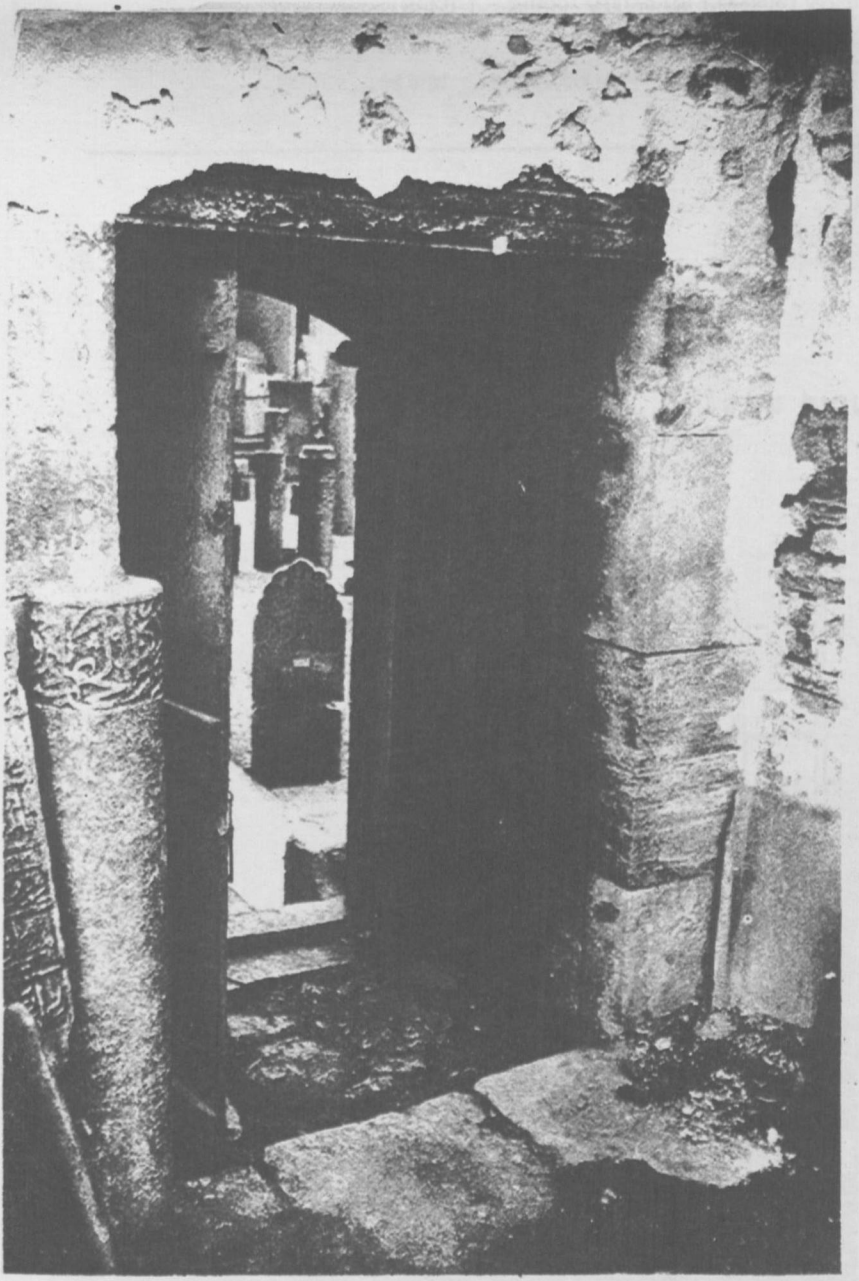

Resim : 13 — Sinop, Alâiye Medresesi, «Türbe» kapısı (içten görünüş)

Resim : 14 — Sinop, Alâiye Medresesi, «Türbe» kapısı (revaktan görünüş).

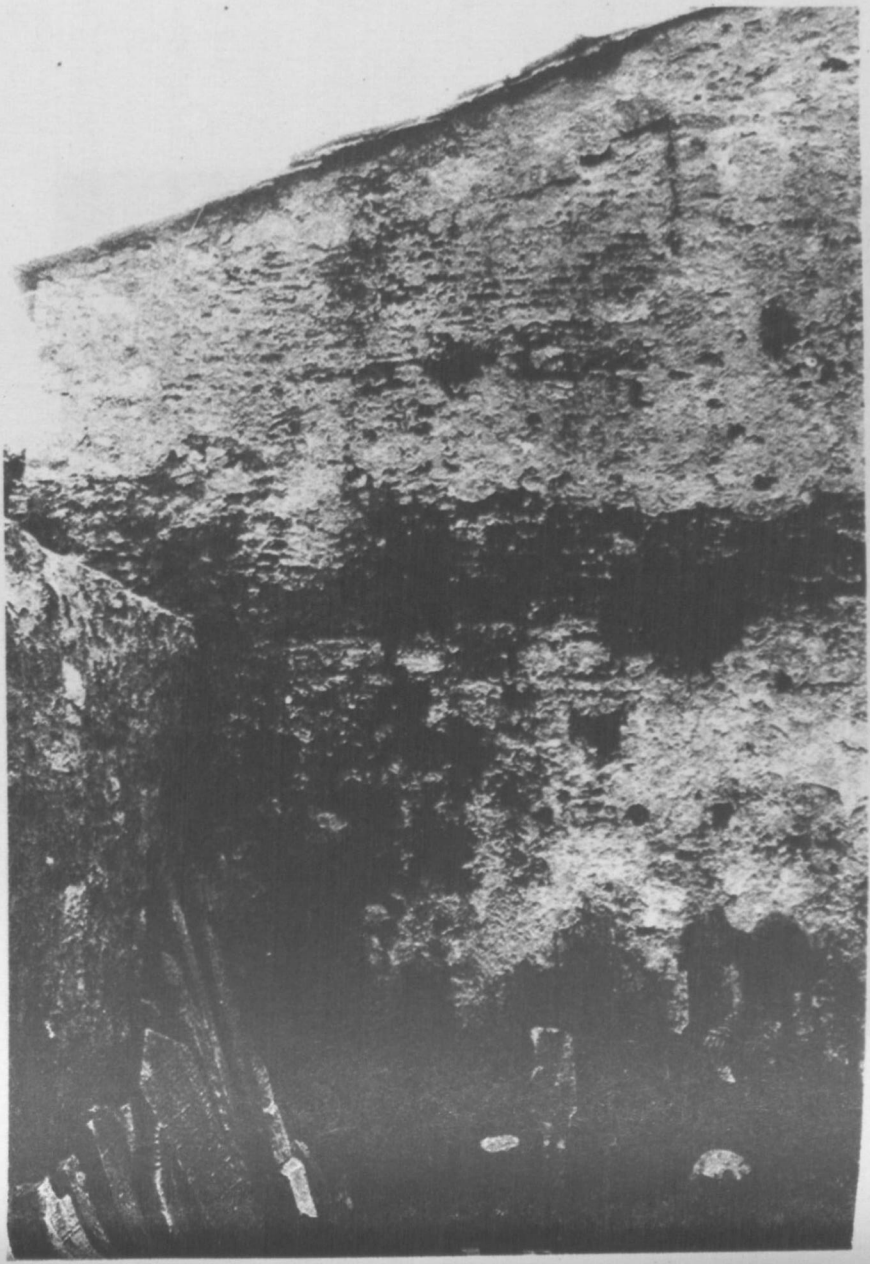

Resim: 11 – Sinop, Alâiye Medresesi, "Türbe" güney duvarı (içten)

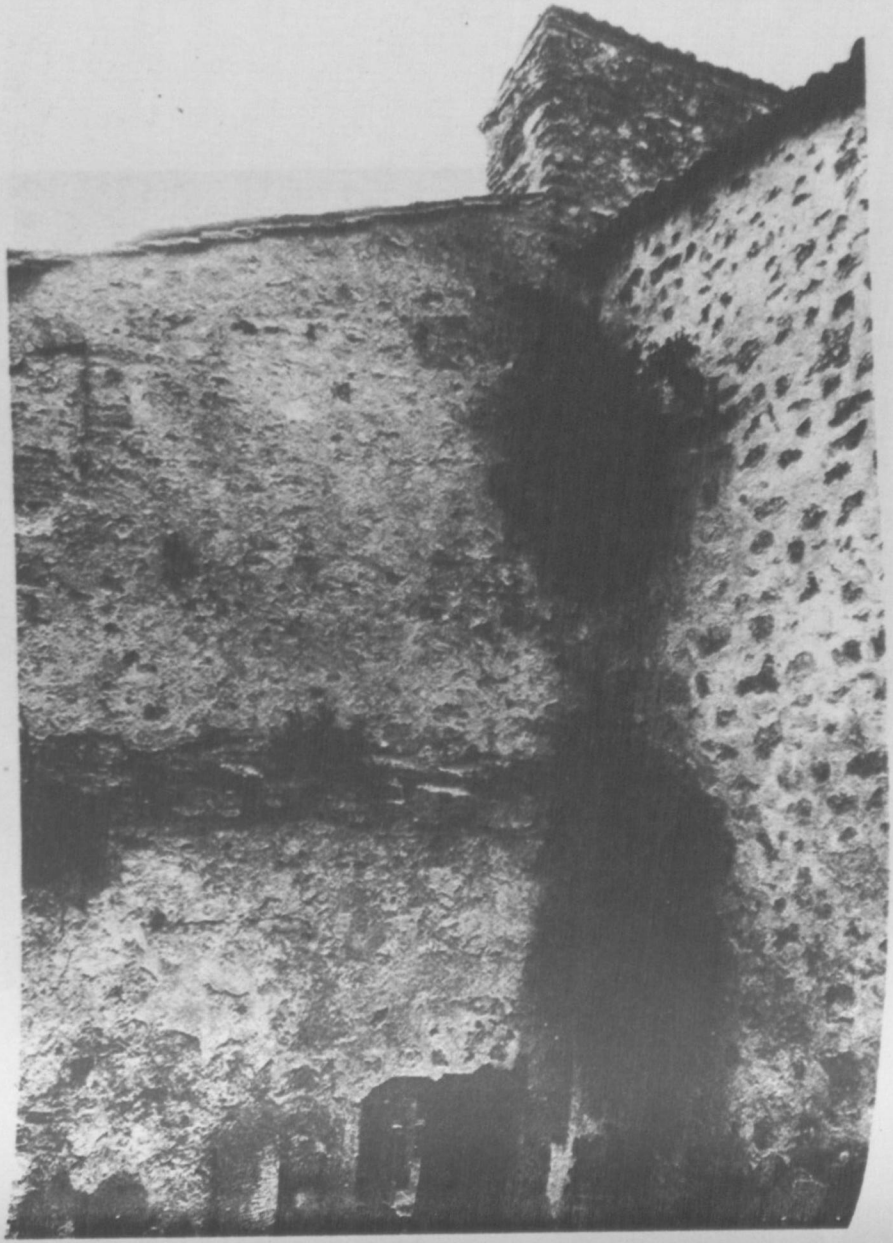

Resim: 12 – Sinop, Alâiye Medresesi, "Türbe" güney duvarı (içten)

Resim : 15 — Sinop, Alâiye Medresesi, Ana Eyvan batısındaki oda
(Güney - Doğu kösesi)

Resim : 16 — Sinop, Alâiye Medresesi, Tıp Oda Kapısı
(revaktan görünüş)

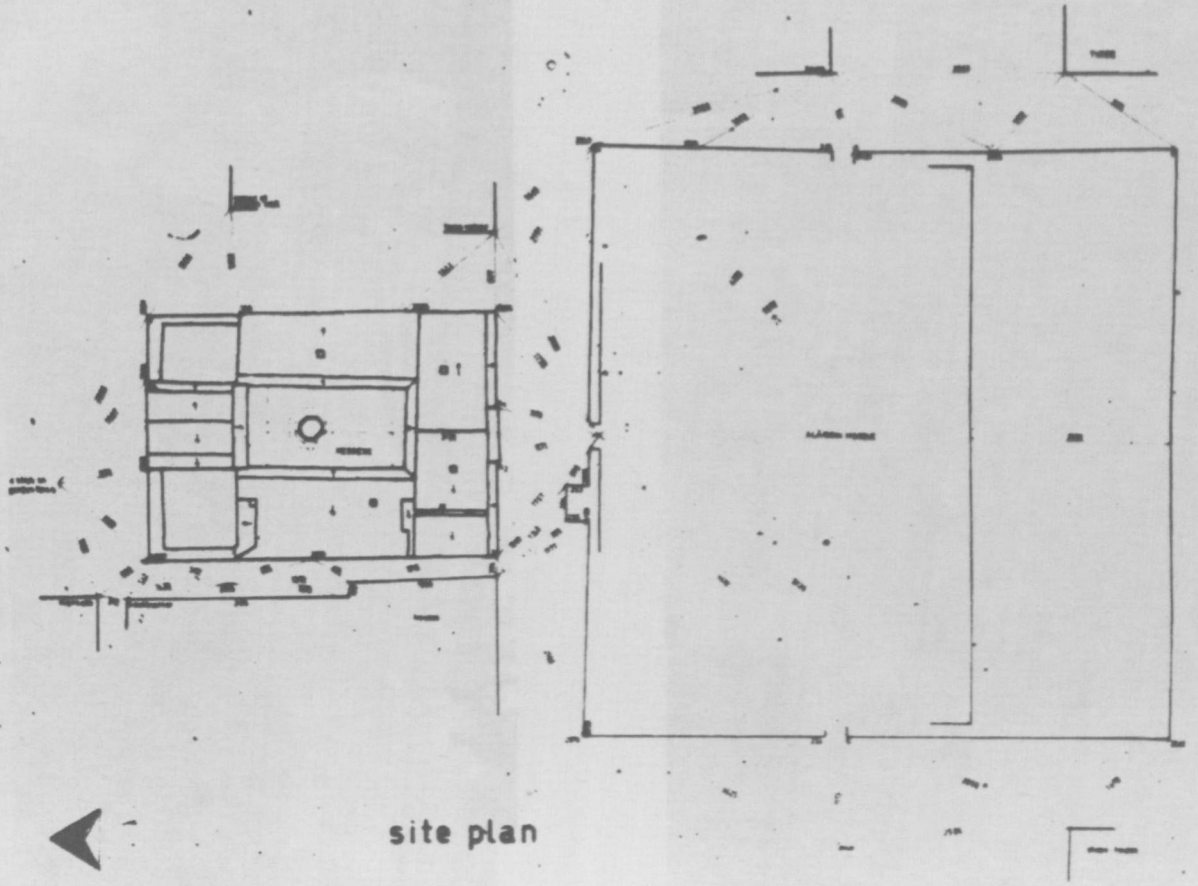

SÜLEYMAN PERVANE MEDRESESİ

Şekil:1 – Sinop, Alâiye (S. Pervane) Medresesi vaziyet plânı

Resim . 19 — Sinop, Alâiye Medresesi, giriş portali üzerindeki kitabe

Resim : 20 — Sinop, Alâiye Medresesi,
Ana Eyvan Portali üzerindeki tamir kitabesi

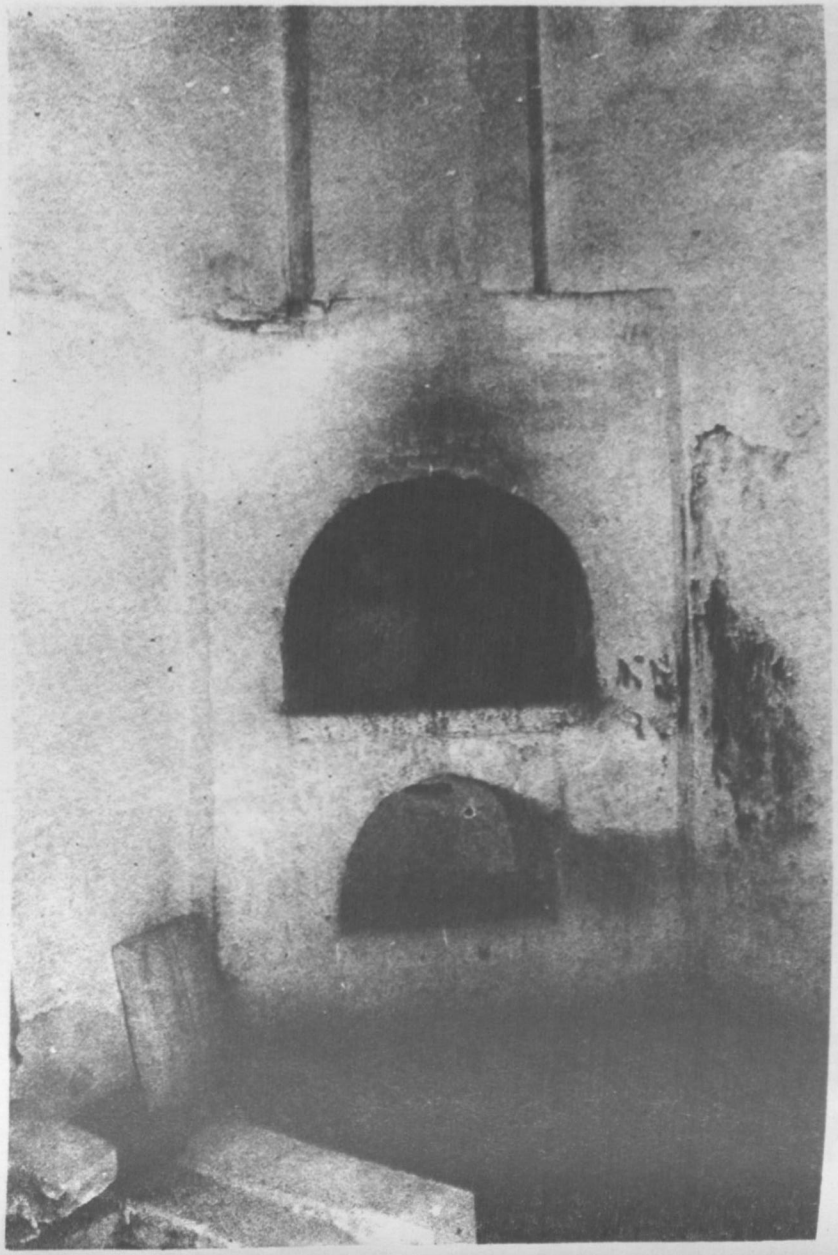

Resim : 17 — Sinop, Alâiye Medresesi, ocak detayı

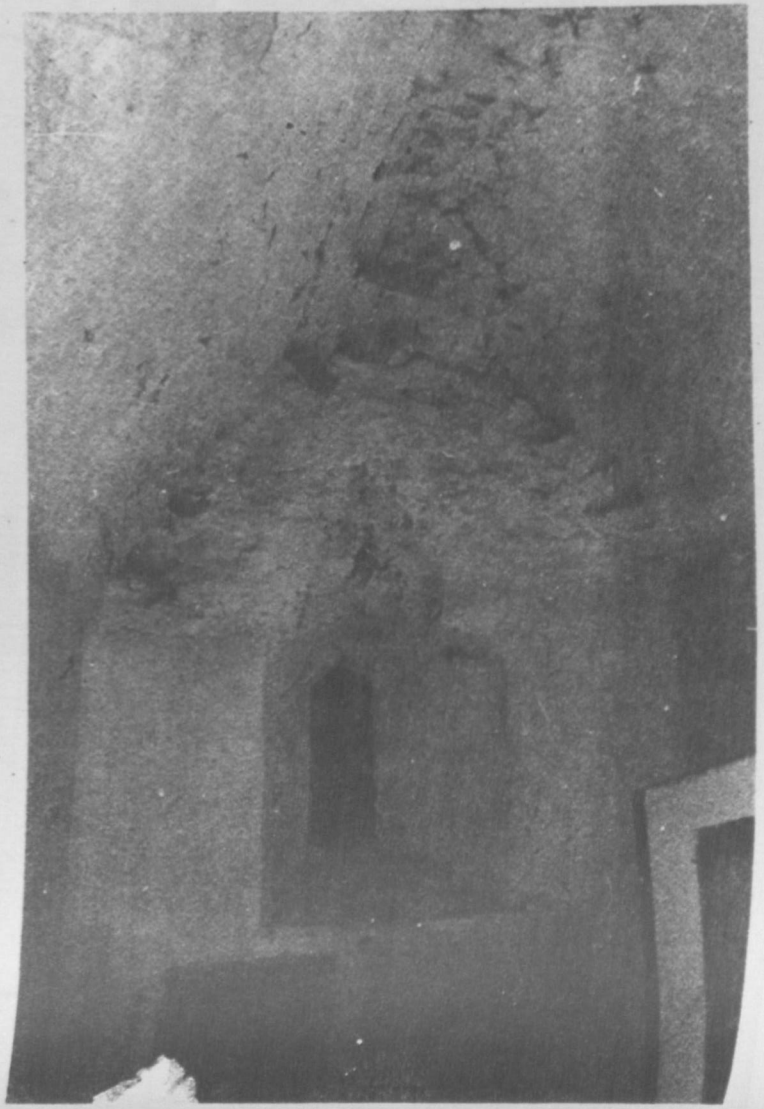

Resim : 18 — Sinop, Alâiye Medresesi, «Helâ»
güney duvarı üzerindeki pencere

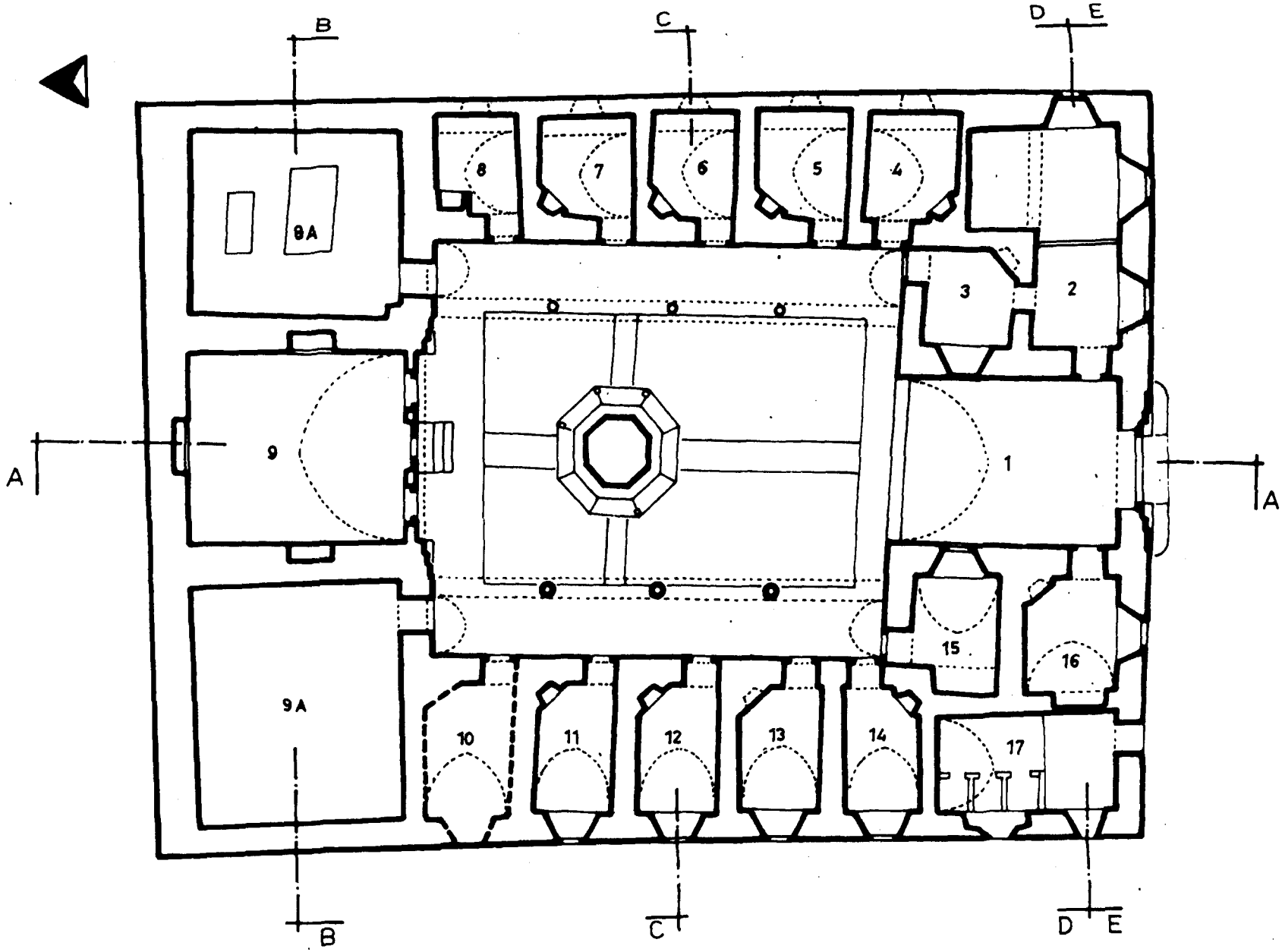

Şekil : 2 — Sinop, Alâiye Medresesi, Plân

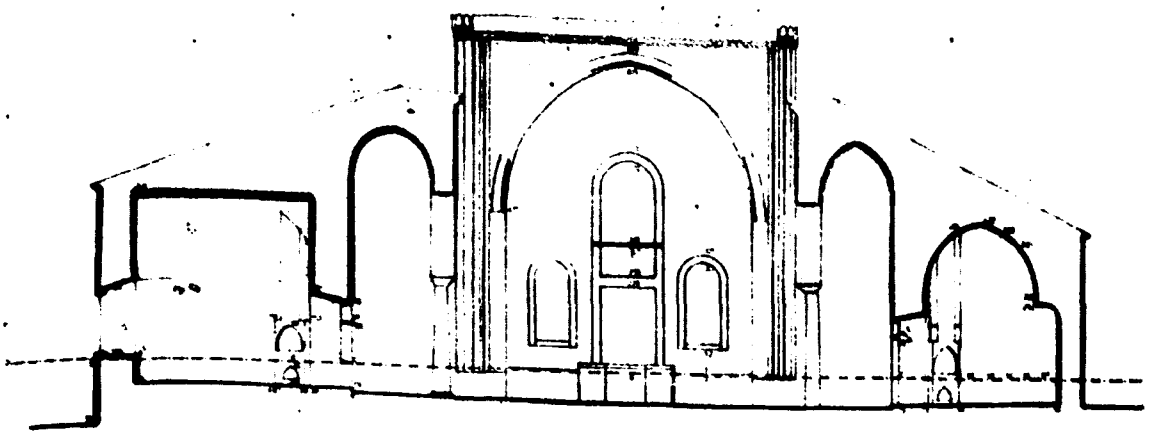

section cc

Şekil : 4 — Sinop Alâiye Medresesi c - c kesiti

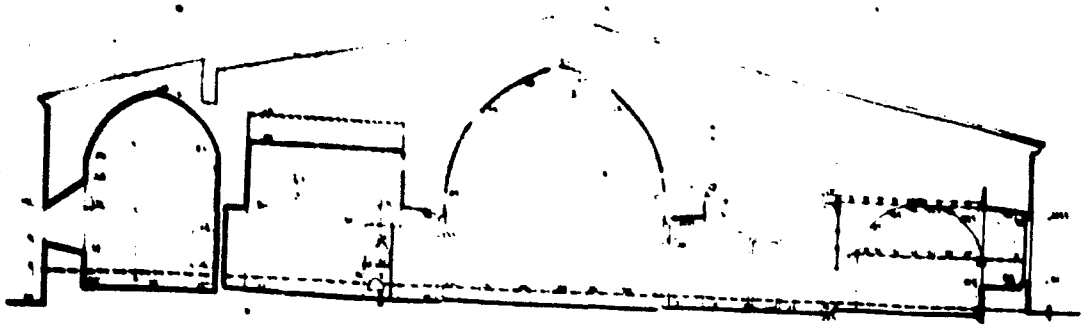

section dd

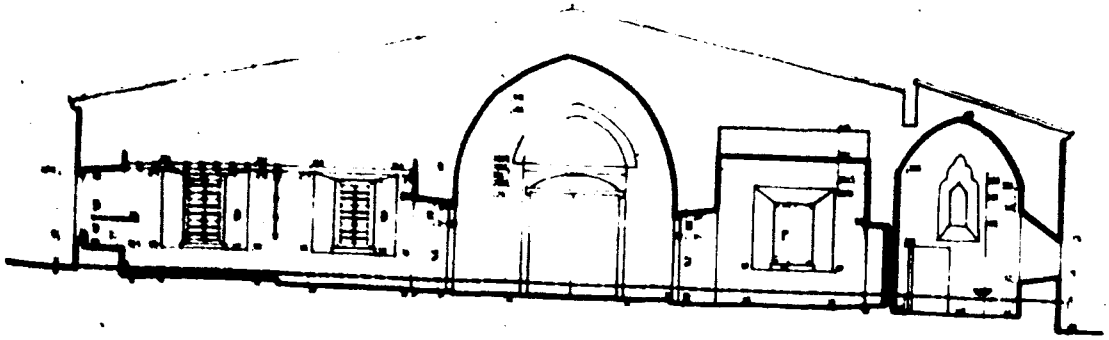

section ee

Şekil : 5 — Sinop Alâiye Medresesi, d - d ve e - e kesitleri

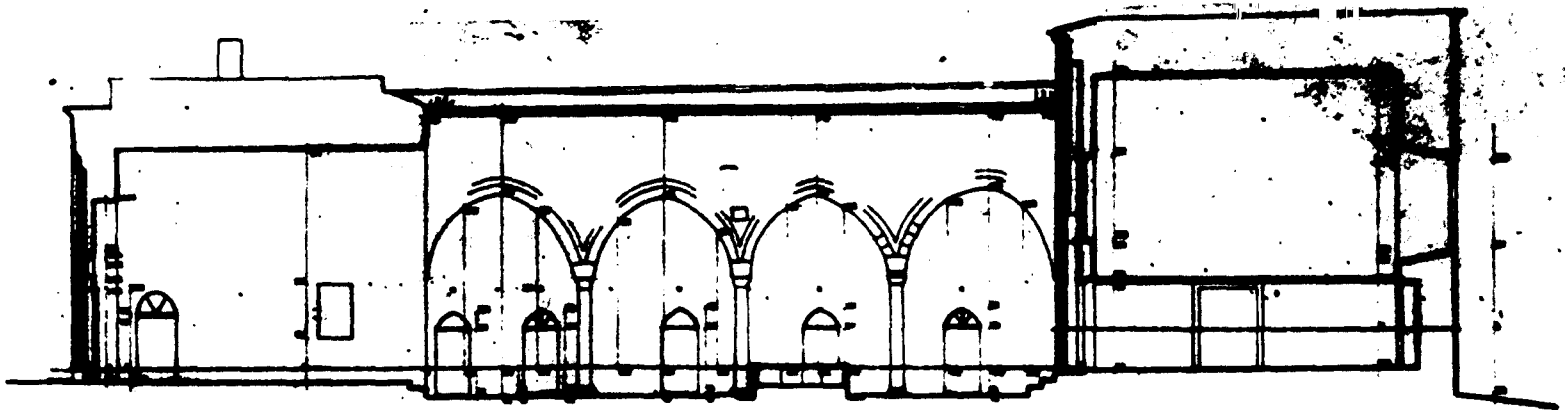

section aa

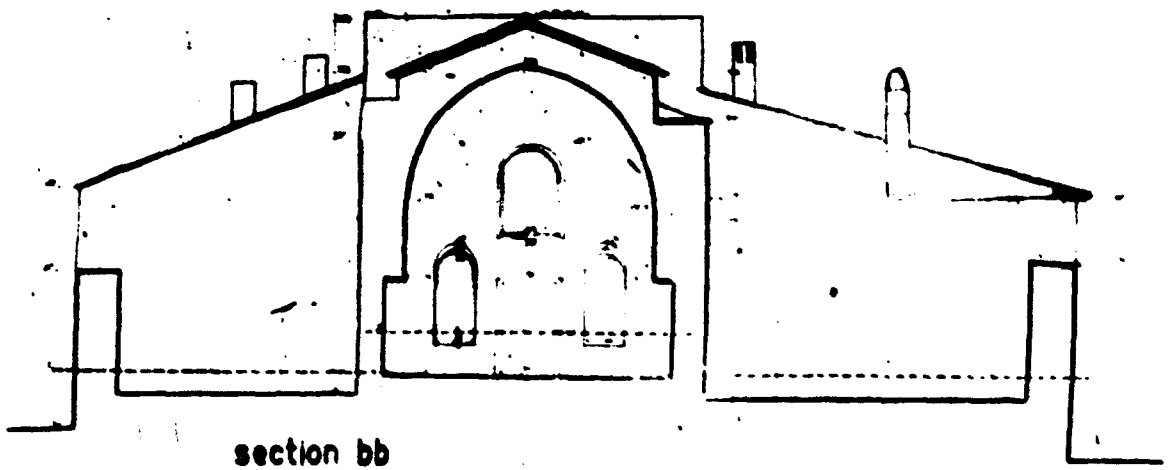

section bb

SÜLEYMAN PERVANE MEDRESESİ

Şekil : 2 — Sinop, Alâiye Medresesi a – a ve b – b kesitleri

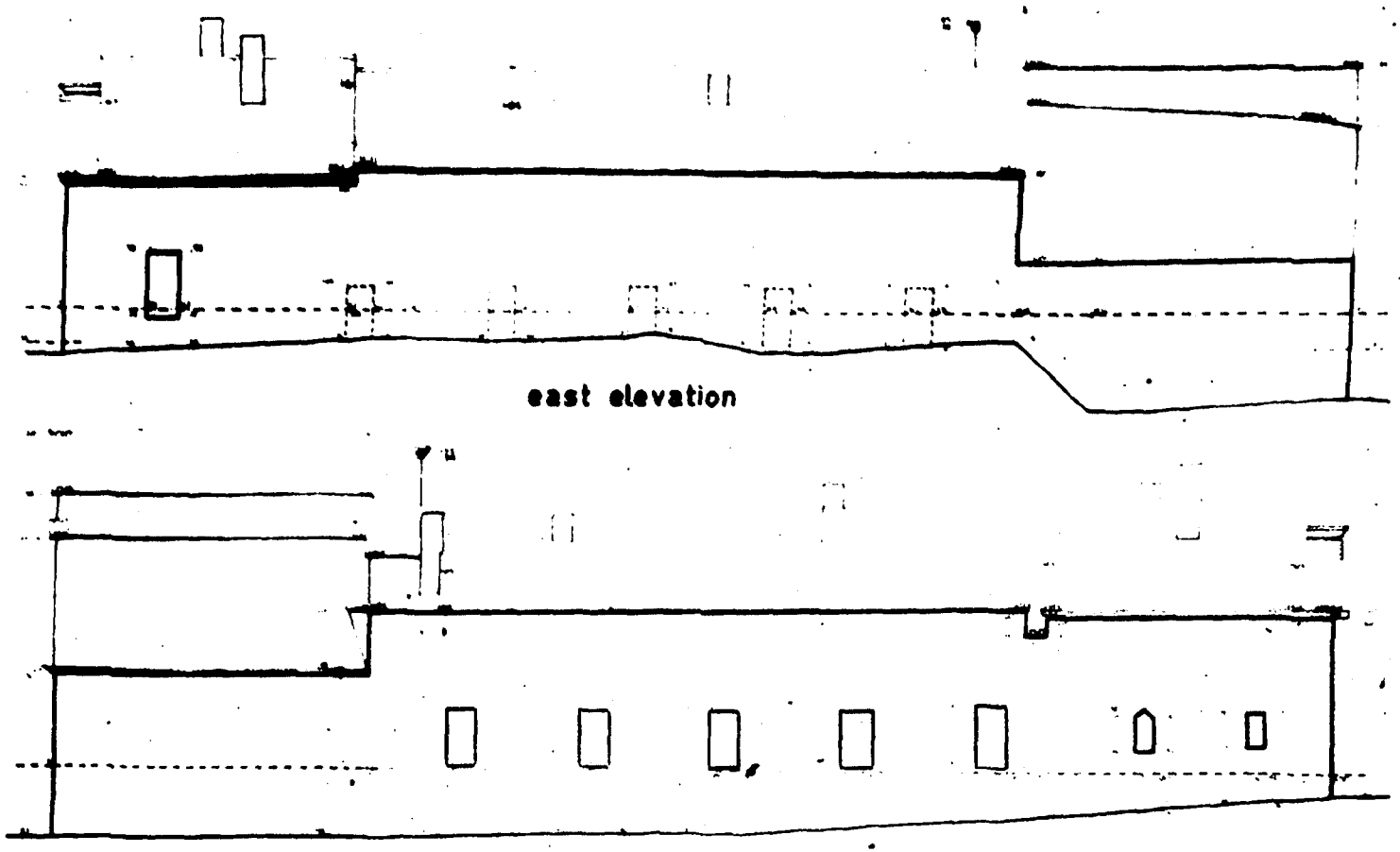

Şekil : 7 — Sinop, Alâiye Medresesi, Doğu ve Batı Cepheleri

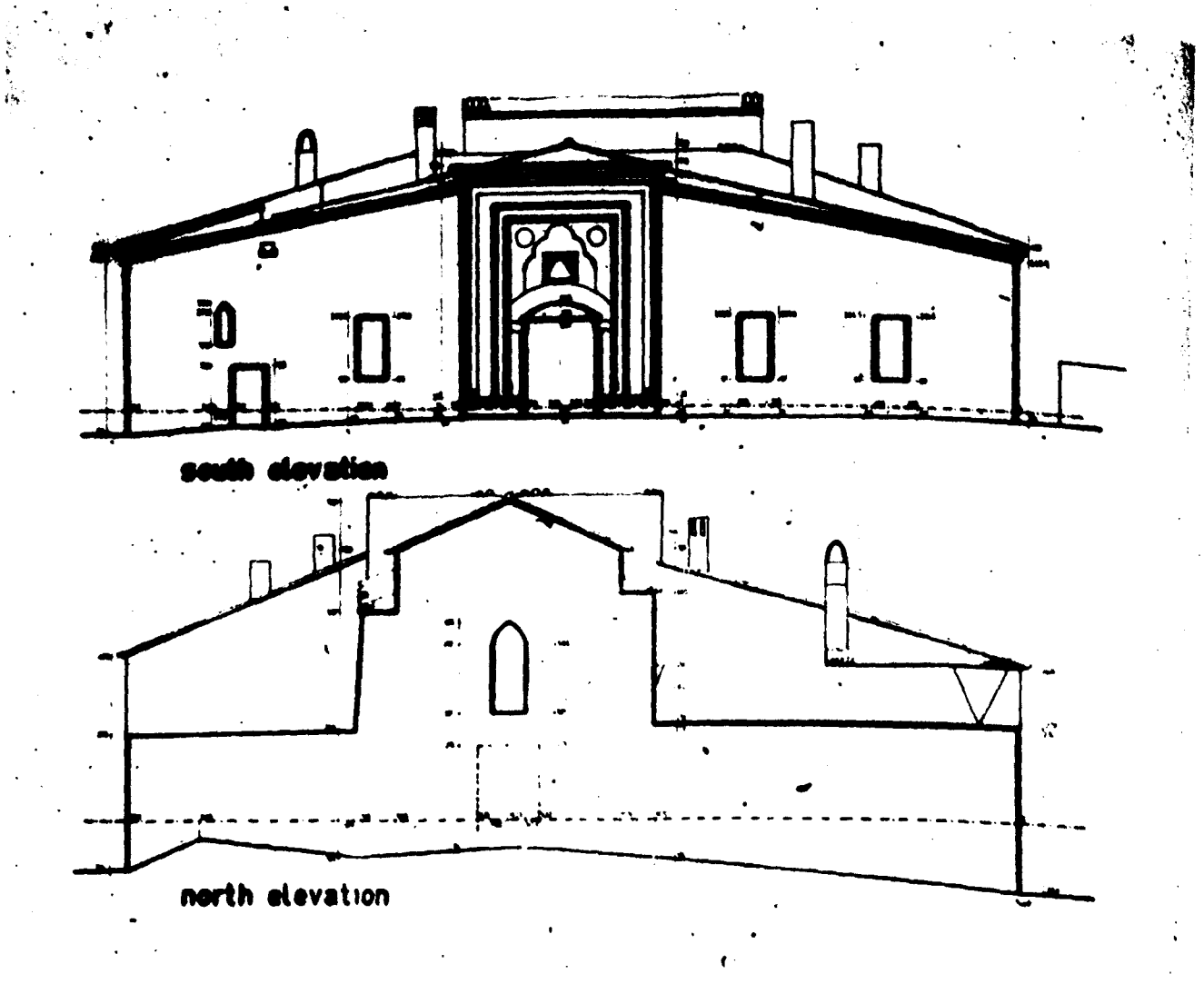

Şekil : 6 — Sinop, Alâiye Medresesi, Güney ve Kuzey Cepheleri

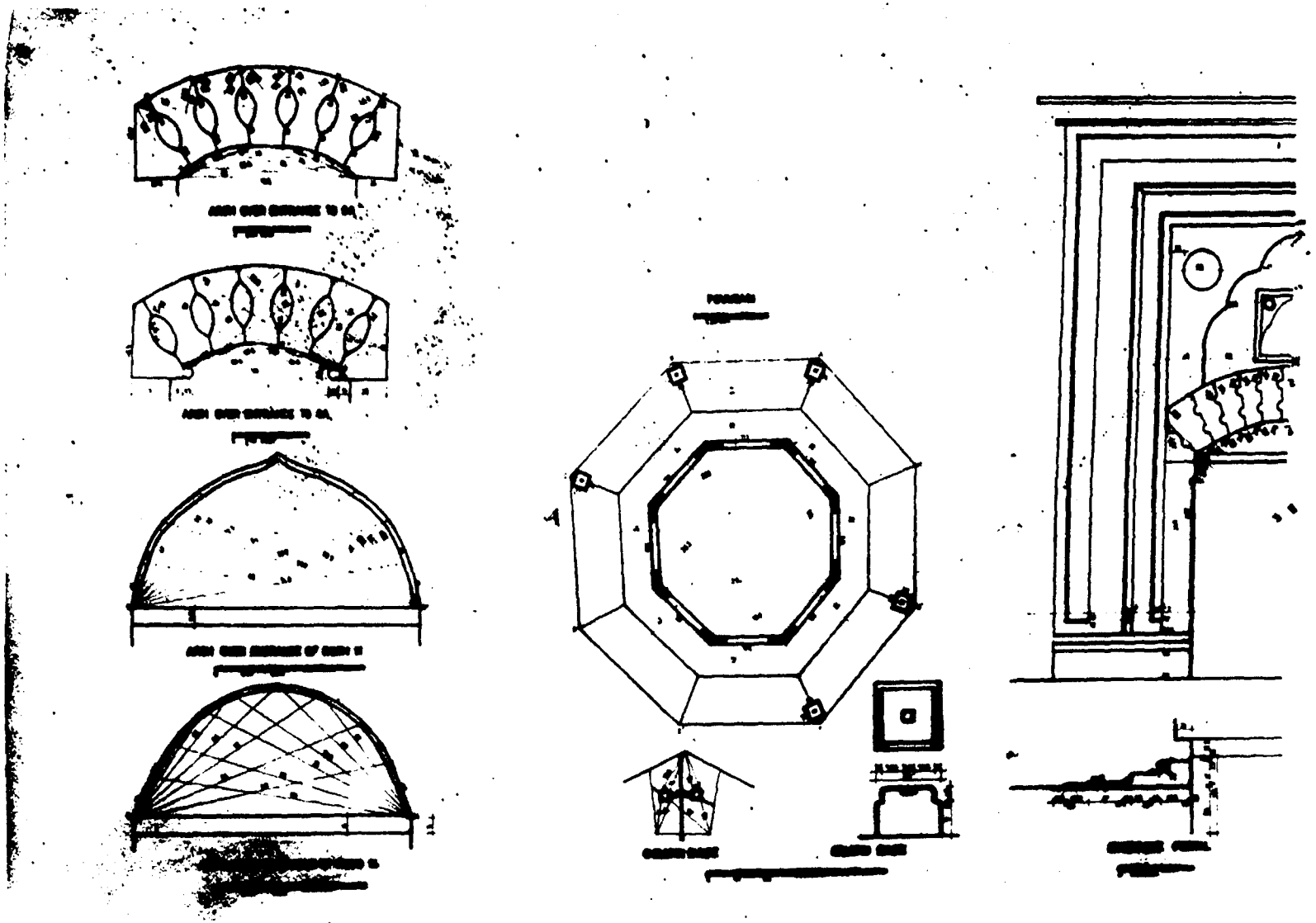

SÜLEYMAN PERVANE MEDRESESİ

Şekil : 9 — Sinop, Alâiye Medresesi; Giriş Portali ve Havuz Detayı, kemer profilleri

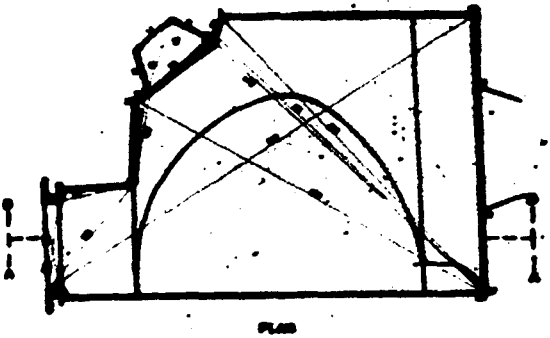

PLAN

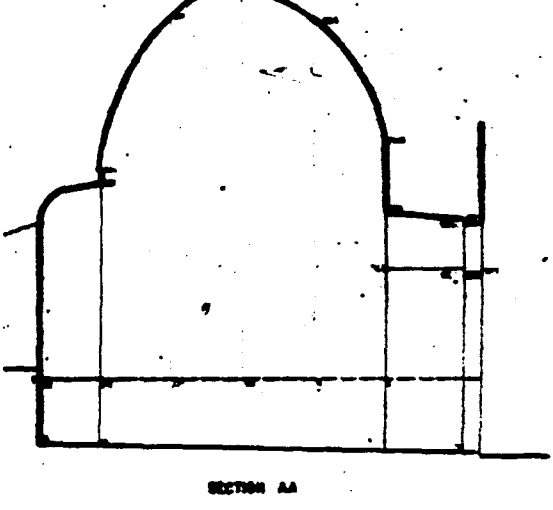

SECTION AA

SÜLEYMAN PERVANE MEDRESESİ

Şekil : 8 — Sinop, A

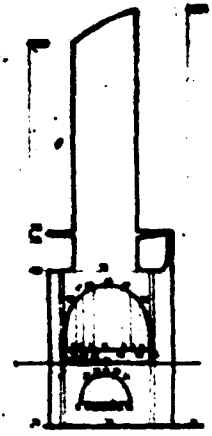

FIRE PLACE

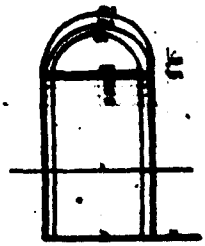

DOOR

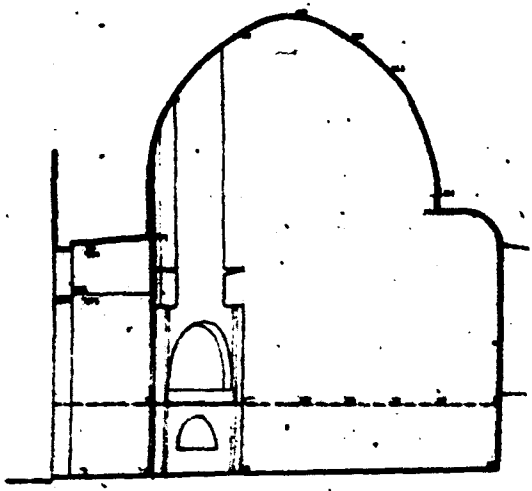

SECTION BB

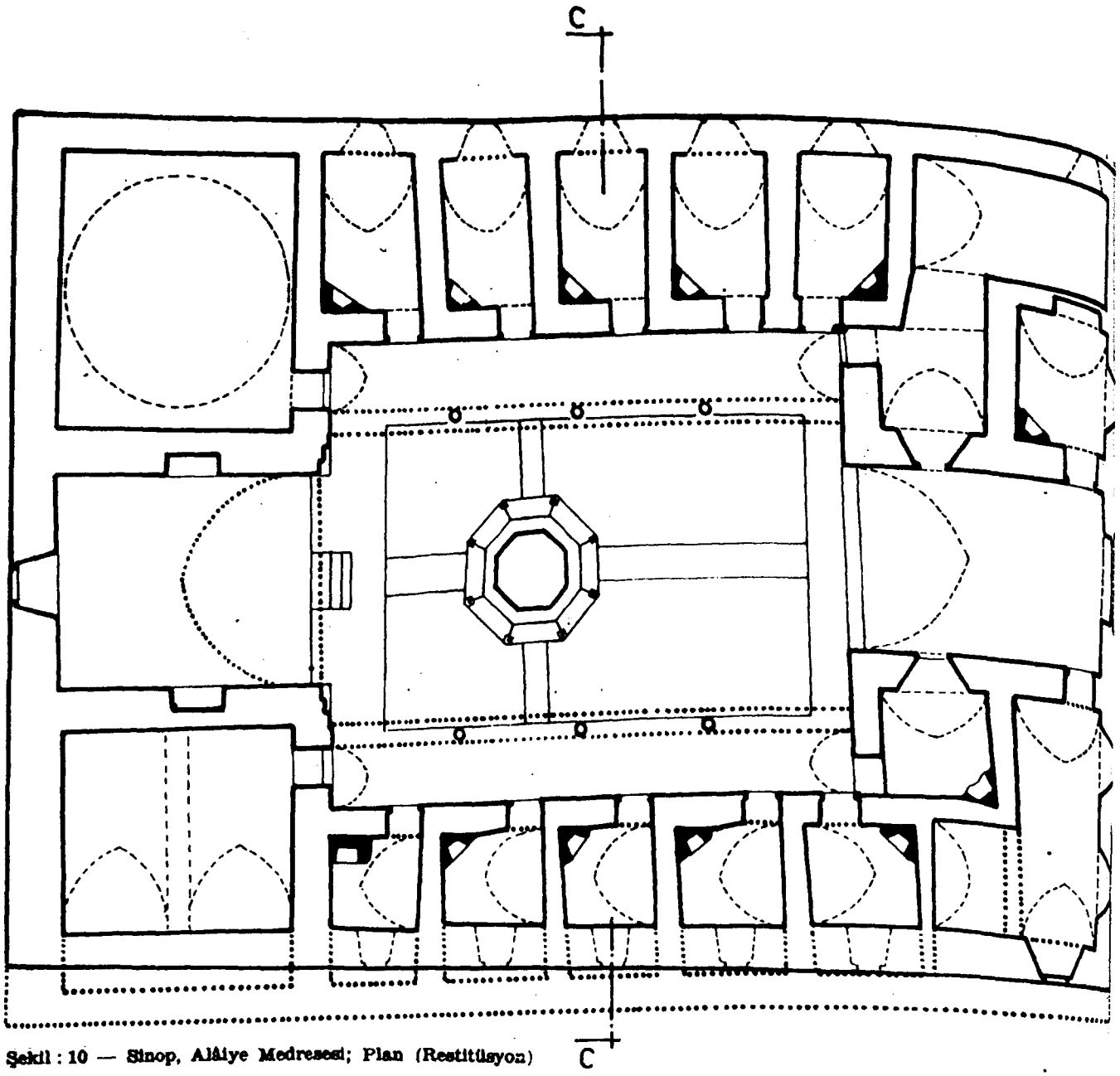

Şekil : 10 — Sinop, Alâiye Medreseşi; Plan (Restitüsyon)

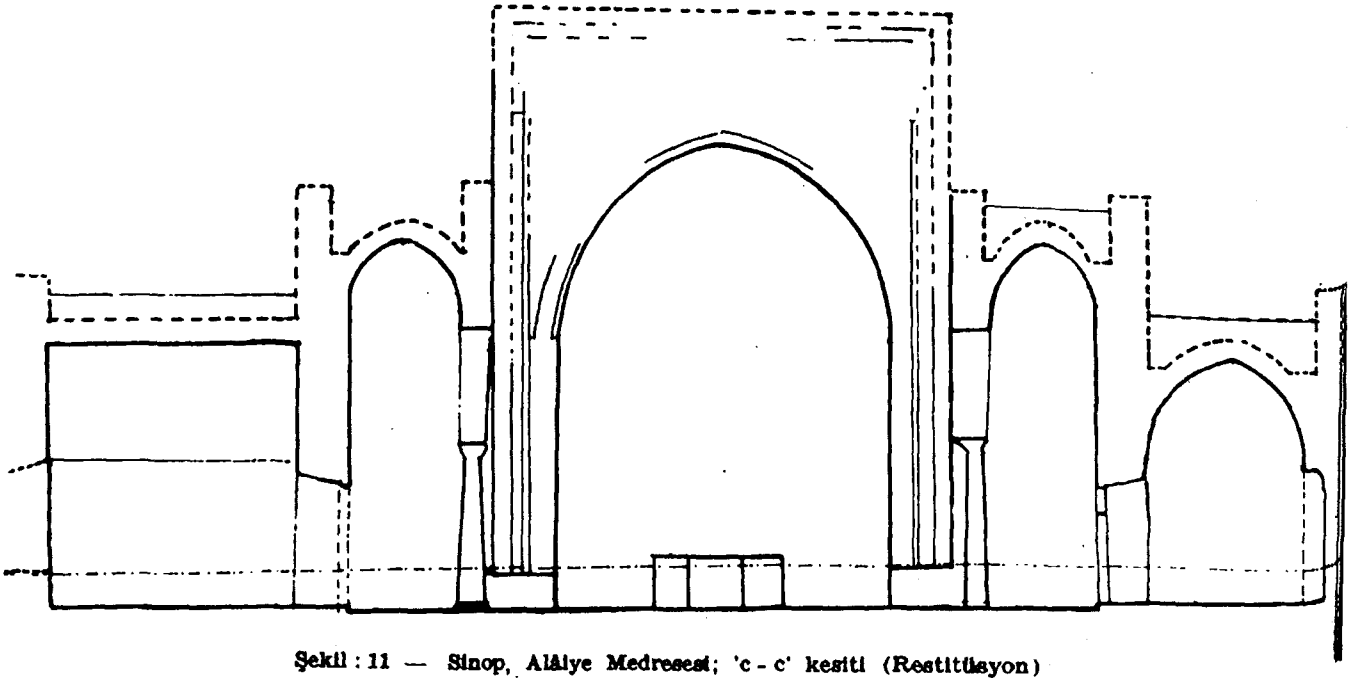

Şekil : 11 — Sinop, Alâiye Medreseşi; 'c - c' kesiti (Restitüsyon)

AKSARAY ULU CAMİİ

İbrahim Hakkı KONYALI

Cami, Aksaray çarşısında kendi adını verdiği mahallede şehir parkının doğusundadır. Sağında Kız Sanat Okulu, solunda kütüphane vardır.

Camiin batı ve kuzey taraflarına birisi mumyalık damının üstüne perişan bir halde atılmış dört kitâbeli taş buldum.

Bunlardan birisi evvelâ camiin içinde abdest musluğu halinde kullanılırken tamir sırasında dışarıya çıkarılan ve müezzin meşrutasının önüne yerleştirilen tarihî Roma lâhdinin üzerine gelişigüzel konmuştur. Üstünde iki satır halinde güzel bir sülüs ile şu kitâbe okunur :

اهالیدن عنایتله و مفتیدن دلالتله
بحمد الله شدّ مُرَقّم بیك اوچیوز سال مجریده
۱۳۰۰

Ehalinden inayetle ve müftüden delâletle

Bi hamdillah Şüd müremmem bin üçyüz sâl-i hicride. 1300

Bu kitâbe camiin 1300 H. - 1882 M. yılında müftünün delâleti ve halkın yardımı ile tamir edildiğini gösteriyor.

Babedin batısında enkaz arasında bulduğumuz 0,90 x 0,45 metre ebadındaki bir mermerde de devrinin sülüsü ile üç satır halinde şu kitâbeyi okudum:

١ ـ امر بعمارته و تجدیده السلطان
٢ ـ الاعظم سلطان محمد بن المرحوم المغفور
٣ ـ علاءالدّین بك فی سنة احدی عشر و ثمانمایه

Kitâbenin sol kenarında yukarıdan aşağıya (معماره فیروز) Mimarühu Firuz okunur.

Kitâbenin arapça okunuş şekli şöyledir :

1 — Emere bi imaretihi ve tecdidihi es-Sultan

2 — ül-A'zam Sultan Muhammed ibn-i merhum-ül-mağfur

3 — Ala-ed-din Bey fi seneti ihda aşere ve semanemiye

Kitâbe dilimize şöyle çevrilir :

«Bunun yapılmasını ve yenilenmesini merhum ve mağfur Alâeddin Bey'in oğlu yüce Sultan Sultan Muhammed 811 yılında emretti.»

Kenâredeki yazının türkçesi de şudur :

Mimarı Firuz

Bu kitâbe Karamanoğlu Alâeddin Beyzade Sultan Mehmed'in Ulu camii yaptırması ve yenilemesi hakkındadır. Karamanoğullarından Mehmed Bey 811 H. - 1408 M. yılında bu camii yenilemiştir.

Yine buraya atılmış 0,52 x 0,47 metre ebadındaki bir mermerde de Karamanoğulları devri sülüsü ile iik satır halinde şu arapça kitâbe okunur ::

١ ـ فی ایام الدولة السلطان
٢ ـ ابراهیم بن محمد بن قرامان خلد ملکه

Türkçesi şudur :

«Karamanoğlu Mehmed oğlu İbrahim Bey Sultanlağı günlerinde (yapıldı) Allah mülkünü muhalled kılsın».

Bu İbrahim Bey bundan evvelki kitâbede adı geçen Karamanoğlu Mehmed Bey'in oğludur. Kitâbede tarih gibi yapılan, yaptırılan şeyin adı da yoktur. Camiin bir tamirle ilâvesine yahud medrese gibi başka bir yapıya ait olması ihtimali vardır.

Bu İbrahim Bey, Karaman hükümdarlık zincirindeki ikinci İbrahim Beydir. Lakabi da babası II. Mehmet Beyinki gibi Taceddin'dir.

İbrahim Bey'in babası Mehmed Bey, onun babası Alâeddin Bey, onun babası Şücaüddin Mirza Halil Bey onun baabsı Urum Seyyidi şöhretli Bedreddin Mahmud Bey, onun babası Kerimüddin Karaman, onun babası da Nurüh Sofudur.

Bu kitâbede İbrahim Bey «İbrahim ibn-i Mehmed ibn-i Karaman» şeklinde geçmiştir.

Kitâbelerde, vakfiyelerde kısaltma kasdiyle böyle babadan büyük dedeye geçmek olağan şeylerdendir. İbrahim Bey'in Karamandaki imaretinin taş vakfiyesininde de adı böyle geçer.

Bu İbrahim Bey'in Topkapı Sarayı arşivinde 5318 numarada kayıtlı 17 metre 35 buçuk santim uzunluğunda tomar halindeki 835 H. - 1465 M. tarihli arapça vakfiyesinde de adı babasının ve dedesinin adları şöyle geçer :

«Taceddin İbrahim İbn-i Mehmed İbn-i Ala-ed-din ibn-i Halil ibn-i Mehmed ibn-i Karaman»

851 H. 1447 M. tarihli bir hücette de İbrahim Bey ve dedeleri şöyle sıralanmıştır.

الامير الكبير الزاهد امير الامراء السلطان
سلطان ابراهيم بن محمد بن علاءالدين بن خليل
بن محمود بن قرمان اعزالله انصاره

١ ـ بسم الله الرحمن الرحيم توسل الى رضوان الله
٢ ـ الداعي الى الله ابو الفضائل محمد داز (ى) المفاخر العم
٣ ـ الخطيبي فبدل هذه الدار فجعلها وقفاً على اهل التقسير
٤ ـ والحديث مباحاً لكل الفريقين من الاصحاب الشافعي
٥ ـ وابي حنيفة رضي الله عنهما ذلك في تاريخ سنة سبع
و ستين و ستمايه

(*)

Bu hüccet Atabey Fahreddin Arslandoğmuş'un Konya'daki Atabekiyye medresesine aittir. Arslandoğmuş bir Selçuklu veziridir.

Yine camiin kuzeyinde sokağa atılmış bir taş buldum. Taşın sağ tarafı kırılmış, diğer kısımları da yer yer çatlamıştır. Kalan kısımlarda şunları sökebildim :

١ ـ . . . . هذا السور . . . . في ايام
الدولة السلطان
٢ ـ . . . . . بن سلطان علاء الدين
خلد الله ملكه
٣ ـ . . . . احدى و عشر و ثمانمايه

Bu kitâbe bize Karamanoğlu Alâeddin Beyzade Taceddin Mehmed Beyin 811 H. - 1408 M. yılında Aksaray kalesini tamir ettirdiğini gösteriyor. Bu tarih Ulu camiin tamiri ve yenilenmesi tarihinin aynıdır.

Mehmed Bey Ulu camii imar ederken Aksaray surlarını da onarmıştır.

Ulu camiin mumyalık denilen eski bezir deposunun üstüne atılan taş yığınları arasında da kitâbeli bir taşın yanlız sol köşesini buldum. Bunda şu kelimeler ve cümleler var idi :

(*) Bu yazıyı yazdıktan sonra taşın kaybolan parçasındaki yazıyı bulduk buraya aynen kovuyoruz.

١ -

٢ - النجار الشافعي

٣ - . . . . . تمالك في تاريخ سنة سبع و ستين و ستمايه

Bu kitâbe şafii mezhebinden bir zata aittir. Tarihi 667 H. - 1268 M. yılını gösteriyor. Bu tarihte Selçuklu tahtında Sultan III. Keyhüsrev oturuyordu. Aksaraylı Mehmed Hamza kadı bey bu kitâbenin bir parçasını vaktiyle camiin içinde bulunduğunu söylemişti, şimdi yok olmuştur. Bu, Şafii zatin Aksaray'da ne yaptırdığı şimdilik bilinmiyor.

Camiin batı tarafında Aksaray Din Görevlileri Yardımlaşma Derneği binasının önüne atılmış bir taşta da şu kitâbeyi okudum :

قلدی بانی بو مقامه بویله بر اثر بنا
تمام اولنجه مناره دیدم فرید تاریخن
[قد بنی سروسر] بزم عدن ایچره

Sağ kenarında da (sene 1118) yazılıdır. Kitâbeyi bir de yeni harflerle okuyalım :

Kıldı bani bu mekama böyle bir eser bina

Seyyid el-Hacı Mehmed ibn-i Abdulah Ağa

Tamam olunca minare didim Ferid tarihin

[قد بنی سروسر]

Bezm-i adin icre

sene 1118

Ferid isminde birisinin hazırladığı bu tarih kitâbesine göre Abdullah Ağa zade Hacı Mehmed isminde bir hayırsever 1118 H. - 1706 M. yılında Ulu camie bir minare yaptırmıştır. Bu minare yıkılmış, sonra şimdiki beton iki şerefeli minare yaptırılmıştır. Bunun aşağıda genişçe yazacağım.

Şimdi camii görelim. Mabedin Taç kapı dediğimiz büyük kapısı batıya şehir parkına açılır. Mabed tamamen kesme taşla yapılmıştır. Duvarlarının bazı yerlerinde kuşak halinde süslemeli taşlar görülür. Biz bunların ilk Selçuklu mabedinin kalıntıları olduğunu kabul etmeek istiyoruz. Kaynakların Arhalais dedikleri şehir fethedildikten sonra Selçuklu hükümdarı Sultan I. Mes'ud burada bir cami yaptırmış ve bir de minber koymuştur. Sonra oğlu Sultan II. Kılıçaslan şehri yaparken bu cammi yenilemiş ve adını aşağıda inceleyeceğimiz camiin minberi üzerine de kazdırmıştır.

Paris Millî Kütüphanesinde bulunan farsça «Tarih- Al-i Selçuk der Anadolu» adlı kitabda Aksaray hakkında şunları yazar :

« پادشاهی قلج ارسلان بن مسعود در سنة خمسین و خمسمایه »
در اول سلطنت اقسرا را بنیاد کرد و کاروان سرایها و بازارها عمارت کرد [١]

Türkçesi şudur :

550 yılında Mes'ud oğlu Kılıçaslan'ın hükümdarlığı :

Hükümdarlığının ilk zamanlarında Aksaray'ı yaptı, kervansaraylar ve pazarlar kurdu[1].

Sultan I. Mes'ud 510 H. - 1116 M. yılından 550 H. - 1555 M. yılına kadar hükümdarlık ettiğine göre Ulu camii yerindeki ilk mabed bunun hükümdarlığı zamanında kurulmuştur. Sultan II. Kılıçaslan'ın veliahdliği yılarında bu camii yenilediği ve genişlettiği anlaşılmaktadır. Bu hükümdar 37 yıl kadar Selçuk tahtında kalmıştır.

Taç kapının ak mermerden iki mihrabçıklı kısmının bu devirlerden kaldığını kabul ediyoruz. Bu kısmın temelerinde Selçuk devri süsleri görü

1) Sahife: 35

lür. Bu süsler duvarların bazı yerlerinde de göze çarpar. Bu eski kapının üst kısımları yok olmuştu.

Aksaray valisi merhum Ziya Bey'in zamanında 1925 yılarında mühindis Galip Bey'in hazırladığı plâna göre kapı tamir edilmiştir. Tamirde Kayserili Şeyh ve Saadettin ustalar çalışmışlardır. Kapının cephesindeki ve yanlarındaki süsler tamamen Ziya Bey'in zamanında hazırlanmıştır. Selçuklular ve Karamanoğulları devirlerinin orijinal süsleri ile hiç alâkası yoktur. Camiin batı duvarından taşan kısımların üstüne yerleştirilen hantal ve ağır taş süsler de yenidir.

Bunu bana 4 Eylül 1970 günü camii tetkik ederken bu süsleri kazan ve yapan Osman Muştu anlatmıştır. Tak kapının istelâktitleri de yenidir. Gönül tamir esnasında orijinal kapının taklid edilmesini isterdi. Her nedense bu yapılamamıştır. Sonradan Tak kapının önüne bir cemakan yapılmak suretiyle büyük kapının iyi görünüşü bozulmuştur. Yukarıda aynen verdiğimiz Karamanoğlu II. Mehmed Bey'in 881 H. - 1408 M. tarihli tamir ve tecdit tarihini gösteren kitâbe işte bu kapının üstünde idi. Tamir esnasında atılmıştır. Münasib bir yerine konulması lâzımdı. Portalin içinde sağ tarafta üzerinde yanlız besmele kalan kitâbeli bir taş vardır. Bunun ilk camiin taşı olması ihtimali vardır. Tamir esnasında kitâbenin diğer kısımları taraklanmak suretiyle yok edilmiştir. Kapı kemerlerinin ve söveleerinin süsleri Selçuk devrinindir. Ahşap kapının sağ kanadının üstünde devrinin sülüsü ile «

« [illegible] »

» sol kanadının üstünde de « »

« وان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احداً »

yazılıdır. Kapının süsleri güzeldir. Bu kitâbe «Mescidler Alah içindir. Allah ile beraber başka birisini iddia etmeyiniz. Yani, Allah'a eş koşmayınız». anlamına bir ayettir.

Refikam Şefika Konyalı camiin enini 36 metre 55, boyunu da 35 metre gibi şöyle bir gelişigüzel ölçmüştür.

Bugün bize kadar gelen camiin kitâbesinden öğrendiğimize göre mimarı Firuz isminde bir sanatkârdır. Camiin kubbeleri duvarlarla 12 kalın yığma sütun üzerine dayanmaktadır. Mihrabın önündeki kubbe ile kuzey tarafındaki müezzin mahfelinin üstünü örten kubbe derindir. Diğerleri çarpı işareti şeklinde tamamen taştandır. Mihrabın üstündeki kubbe diğerinden derindir. Eteğinde dört pencere var idi son tamir esnasında örülmek suretiyle kapatılmıştır. Müezzin mahfilinin üstünü örten kubbe bundan küçüktür. Bu ikinci kubbenin kuzeyini 2,86 metrelik kısmının başka yerlerde eşine rastlanmayan taş istelâktitler süsler.

Camiin kuzey duvarında çatlamalar vardır. Bazı çatlamaların tehlikeli olduğu söylendi. Camiin tak kapıdan girince karşımıza gelen yığma sütunun alt kısmı vaktiyle çatladığı için demir çemberlerle kenetlenmiş ve üstü de sıvanmıştı. Son tamir sırasında bu sıvalar soyulmuş, çemberi meydana çıkarılmıştır. Camiin kuzey tarafında 5 kemerli kısım vardır. Bu kısımlar biribirine yine kemerli kapılarla bağlanmıştır. Bunların üstünde de ayniyle beş kemerli ikinci kat halinde müezzin ve kadınlar mahfili vardır. Buraya tak kapıdan girince soldaki taş basamaklı merdivenle çıkılır. Bir de kuzey tarafındaki merdivenle dışarıdan buraya açılan bir kapıdan girilir.

Mabedin kuzey sağ köşesinde de «Parmak Kapı» denilen üçüncü bir kapısı vardır.

Mabedin mihrabı alçıdandır. Çok harab olan mihrab son zamanlarda yağlı boyalarla ve çeşitli süslerle dejenereleştirilmiştir. Bu mihrabın aslına

uygun bir şekilde restora edilmesi lâzımdır. Camiin sağ kıble köşesinde şimdi örülmüş olan bir kapı vardır. Burada duvarın içinde bol sulu bir kuyu var idi. Eskiden burada abdest alınırdı. Kuyu dibinden ağzına kadar tandır şeklinde pişmiş çamurla örülmüştür. Suyu çok buldu. Bunun gibi bir kuyu da camiin batısındaki Sanat Okulu'nun bahçesinde vardır. Söylendiğine göre kuyuların dibinde coşkun bir şekilde akan sular varmış. Bir ara belediye bu kuyudan elektrik motoru ile su alarak parkı sulamıştır. Suyu biraz tuzlu olduğu için bitkilere pek faydalı olamadığı için tatil edilmiştir.

Camiin kıble tarafındaki eski halkevi yeni sanat okulunun temeli açılırken toprak altından bizans devri döşeme mozaikleri çıkmıştı. Bizans devrinin Arhalais sarayı burada imiş. II. Kılıçaslan'ın sarayının da burada olduğunu söyleyenler vardır.

CAMİİN ŞAMDANLARI

Camiin mihrabının iki tarafında bakırdan iki büyük şamdan vardır. Her ikisinin üstüne devrinin çok güzel bir sülüsü ile şu kitâbeler kazılmıştır :

« قد وقف هذه المشكات السيد عبدالباقى لاجل
جامع الكبير الواقع فى بلدة اقسراى سنة اربع
و تسعين و الف ١٠٩٤ »

Kitâbenin türkçesi şudur :

«Bu şamdan 1094 yılında Seyyid Abdülbakî, Aksaray şehrindeki Ulu cami için vakfetti.»

1094 H. - 1682 M. yılında vakfedilen bu şamdanlar yazıları ve yapılış tarzları ile iyi muhafaza edilmeleri gereken tarih yadigârlarıdır.

Camiin kıble duvarına asılmış bir levhada çok nefis bir talik ile yazılmış Hazret-i Peygamber hakkında şu levha okunur :

سنسین ای شاه رسل عالم حانك كونشی
دامن صنع صور اولدی آنك پرده كشی
نسخهٔ ذاتك ایكن لفظ و حروفدن عاری
كورینور صورتله معنیٔ ذاتك روشی
سر ذاتك ایده چون پردهٔ صورتده ظهور
كیم كورر ظلمت لیل ایچره عجب ماه وشی
كوردیلر بلمدیلر ذات شریفك هر كز
عرب و هند و عجم هم انجه أهل حبشی
نه بیلور كوهر مقصود ازل قدرنی اول
صادقا اولسه كر پوتهٔ عشق سیم كشی

Şair ve nazım Sadık'ın yazdığı bu manzumeyi bir de yeni harflerle okuyalım :

SENsin ey şah-i rüsül âlem-i canın güneşı
Damen-i sun'-i suver oldu anın perdekeşı
Nusha-ı zatin iken lâfz-u huruftan ari
Görünür suretle man-i zatin revişi
Sırr-ı zatin ide çün perde-i suretde zuhur
Kim görür zulmet-i leyl icre aceb mahveşi
Gördüler bilmediler zat-i şerifin gergis
Arab -ü Hind-ü Acem hem nice ehl-i Habeşi
Ne bilür gevher-i maksud-i ezel kadrini ol
Sadıka olmasa ger puta-i aşk simkeşi

YAZMA KUR'ANLAR

Camide iki yazma Kur'anı Kerim vardır. Bunlar emekli müezzin Niyazi Şenses'in dolabında kilid altında muhafaza edilmektedir.

Birisi 0,32 x 0,21 metre ebadındadır. Çok güzel bir sülüs ile yazılmıştır. Birinci ve ikinci sahifeleri orta derecede tezhiplidir. Sonunda şunlar yazılıdır :

١ ـ قد كتب هذا المصحف الشريف
٢ ـ محمد نورى الاقسرايى المعروف بامام زاده و هو من
٣ ـ تلاميذ محمد الشوقى الطرزونى و الحاج يعقوب حقى النكدوى
٤ ـ غفر الله لهم ولو الديهم و لمن نظر و قرأ هذا المصحف
٥ ـ الشريف و هذا مصحف الثالث و العشرين باعتبار الكتب
٦ ـ و قدتم كتبه فى سنة اثنين و تسعين و مأتين و الف
٧ ـ من هجرة من له العز و المجد و الشرف

Her sahifesinde 15 satır bulunan bu Kur'anı Kerim ketebesine göre 1292 H. - 1870 M. yılında İmamzade şöhreti ni taşıyan Aksaraylı Mehmed Nuri ta rafından yazılmıştır. Bu hattatın yazdığı yirmi üçüncü Kur'anı Kerim'dir. Hat hocaları Trabzonlu Mehmed Şevki ile Niğdeli Hacı Yakıp Hakkı'dırlar.

Diğer sahifesinde arapça şu vakfiye okunur:

قد وقف هذا المصحف الشريف
الحاج الشيخ ابراهيم آغا بن الحاج عثمان بك وقفاً صحيحاً لرضاء الله تعالى بشرط ان يوضع فى الجامع الكبير الذى وقع فى بلدة اقسراى و يقرأ فيه بحيث لا يباع ولا يشترى ولا يرهن ولا يبدل فمن بدله بعدما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه انه سميع عليم

Bu vakfiyeye göre bu mushafı Hacı Osman Beyzade Şeyh Hacı İbrahim Ağa, Aksaray'daki Ulu camie okunmak için vakfetmiştir. Koyduğu şarta göre Kur'an satılamaz, değiştirilemez, rehin konamaz, satın alınamaz. Bunları işittikten sonra bu istenilen şeyleri yapanların günahı kendi üzerlerine olacaktır.

Şimdi bu vâkıfın torunlarından Aksaray'da «Şişman» soyadı taşıyanlar vardır.

AKSARAY'IN TARİHİNİ SÖYLEYEN BİR YAZI

Camiin içine asılmış bir Aksaray müftüsünün Aksaray'ın tarihi, eski adları ve vasıfları hakkında söylediği bir manzume gördük. Efsanevî ve tarihe uymayan kısımları bulunan Aksaraylılarca pek meşhur olan bu manzumeyi de buraya alıyorum:

اقسرايك وضع ايدن بنيادى
شاه نهاددر سام اولادى
ضبط ايدوب سلطنت ايله اول
آدنى صونيه ديديلر بيك يدى
ظهور ايدوب صكره يونان

ملك يونان ديديلر ثانى
چوق ايدى آنده عسكر اسلام
انكچون ديديلر دار الظفر
چونكه دنيايه كلدى اول حضرت
بنه صونيه ايله بولدى شهر شهرت
آل سلجوقه دوشوب نوبت
آدنى آقسراى ديديلر اول ساعت
ياشاماز آكا حقارت ايدن
نيجه اوكسون كه انى غارت ايدن
ظلم ايدوب حقارت ايدنه مولا
روزو شب ويره آكا يوز بيك بلا
آمين

صونيه	ملك يونان	قبة الاسلام
١	٥	٣
دار الظفر	صونيه	آقسراى
٤	٥	٦

Manzumeyi bir de yeni harflerle okuyalım:

Aksaray'ın va'z eden bünyadını
Şah Nehvad'dır Sam evlâdı
Zaptedüp saltanat ile ol
Adını Sonya dediler bin yıl
Zuhur edüp sonra Yunan
Milk-i Yunan dediler sani
Çok idi anda asker-i İslâm
Anın çün didiler kubbet-ül-İslâm
Olmadı feth için asla sefer
Anın çün didiler Dar-ül-zafer
Çünkü dünyaya geldi ol hazret
Yine Sonya ile buldu şehir şöhret
Al-i Selçuka düşüp nevbet
Adını Aksaray dediler ol saat
Yaşamaz ana hakâret eden
Nice onsuz ki anı ğaret eden
Zulmedüp hakaret edene Mevlâ
Ruz-ü şeb vere ana yüz bin belâ
Amin

Sonya	Milk-i Yunan	Kubbet-ül İslâm
1	2	3
Dar-üz Zafer	Sonya	Aksaray
4	5	6

Manzumeye göre Aksaray'ın şu altı adı ve vasfı vardır :

1 — Sonya

2 — Milk-i Yunan

3 — Kutbet-ül İslâm

4 — Dar-üz Zafer

5 — Tekrar Sonya

6 — Aksaray

Hazret-i Nuh'un oğlu Sam'ın evlâdından Nehbad'ın Aksarayı kurduğu ve adına Sonya denildiği hakkında ciddî hiçbir kaynakta herhangi bir işarete rastlanmaz. Her şehrin böyle efsanevî masal şeklinde menkıbeleri vardır. Karaman Eyaletine, Konya'ya bir çok kaynaklarda, Selçuk kitâbelerinde Taht-ı Yunan, Milk-i Yunan, Memleket-i Yunan denildiğini görüyoruz. Dar-üz zafer ve Kubbet-ül İslâm herhangi bir yer hakkında kullanıldığı gibi Aksaray için de bir vasıf olarak kullanılmış bir terkiptir.

Eski kaynaklarda meselâ Selçuk nâmelerde, Ömerî'nin Mesalik-ül Ebsar fi Memalik-il Emsar adlı kitabında şehrin adı «Aksara - اقسرا » şeklinde yazılır. (Sera - سرا) da farsça saray anlamınadır. Daha sonraki kaynaklarda bu ad Aksaray şeklinde yazılmaya başlanmıştır[2].

CAMİİN BEZİRHANESİ

Camiin kuzey tarafında sol köşede kapısı sokağa kuzeye açılan cami ile beraber yapılmış, camiden biraz taşkın tek katlı, bodrum halinde bir yer vardır. Eskiden burada camiin zeytinyağları, bezirleri saklandığı için bezirhane diyorlardı. Sonra buraya bir Selçuk mumyası konmuştu. Bundan sonra buraya mumyalık da denilmeye başlanmıştı. Bir gün Aksaray mebusu merhum Vehbi Bey demişti ki :

— Aksaray'da mağra gibi bir yerde bir mumya vardır. Halk kuraklık yıllarında bunu çıkararak suya batırırlar. tekrar yerine getirip korlar!

Ben eski Türk ve İslâm Eserleri Müzesi müdürü Hamdi Zade Abdülkadir Bey'den bu mumyanın bir resmini almış 7 gün mecmuasında ve daha başka mecmua ve kitablarımda neşretmiştim.

Vehbi Bey'in anlattığı mumyanın Ihlara'daki gayri İslâmî devirlere ait bir mumya olduğu ve oradaki köylülerin yağmur dualarından evvel bulunduğu mağradan alınarak suya batırılıp tekrar yerine konduğunu, bezirhanedeki mumyanın böyle yapılmadığını 1970

2) Evliya Çelebi Seyahatnamesinde (cild 3, sahife 192'de) dar-i suleha dediği Aksaray'ın kalesinin Ulu ırmak kenarına, şehrin ortasına dört köşe olarak taştan yapılmış müstahkem bir bina olduğunu, burç ve bârularının o kadar yüksek olmadığını, bütün burçlarının, dişlerinin, bedenlerinin ve mazgal deliklerinin hendese ilmine göre yapıldığını, küçük kapı, demirkapı kiçi kapu, Ereğli kapısı, Konya kapısı adlı 5 kapısı bulunduğunu yazar.

yılı Eylül ayı içinde Aksaray'da bu camii incelerken yerlilerden öğrendim. Buradaki mumyanın bir belediye reisinin yıkarak mahruti kubbesindeki tuğlaları başka yerde kulandığı bir Selçuk türbesinden getirildiğini söylediler. Bunu bir Selçuk prensine ait olduğunu öğrenmiştim. Sonra vali Ziya Bey'in zamanında bir belediye başkanı bu kıymetli tarih yadigârını buradan aldırtarak hatib Mustafa Efendi vasıtasiyle Evrah Kabristanında Cemiyet derecesine gömdürmüştür. Ihlara'daki bir mumya Niğde müzesine götürülmüştür.

CAMİİN DAYAMALARI (PAYENDELERİ)

Cami yığma olduğu söylenen bir tepenin çevresine hakim bir noktasına yapılmıştır. Mabedin doğusunun pek yakınından Karamanoğlu Mehmed Bey'in tamir ettirdiği kale duvarları geçer. Kaleyi 599 H. 1202-203 M. yılında II. Kılıçaslan yaptırmıştı[1]. Ön kaplama taşları sökülen ve bedenleri bir taş ocağı gibi kullanılan kale duvarlarının izlerine ve ayakta bize kadar gelen parçalarına bu taraflarda çokca rastlanıyor. İşte kale duvarları böyle sökülünce tıpkı Konya'daki yığma tepe üzerine kurulan Alâeddin camiininki gibi Ulu Camiin duvarları istinadsız kalınca yer yer açılma ve çökme tehlikeleri gösterdiği için duvarlarının dışarıdan payendelerle, dayanmalarla desteklenmesine lüzum görülmüştür.

Mabedin kıble ve doğu taraflarına dayamlar yaptırılmıştır. Bunların bazılarını Dibekzade Mehmed Efendi yaptırmıştır. Bazıları da son zamanlarda yaptırılmıştır. Camiin üstü toprak örtülü idi. Taş kubbeleri herhangi bir zelzeleye karşı mukavemetli yamak için bu mimarî tarzdaki binalarda böyle toprak konurdu. Son tamir sırasında bu topraklar azaltılmıştır. Bunu mahzurlu görenler ve kuzey tarafındaki çatlamaların bnudan doğduğunu söyleyenler vardır.

Evliye Çelebi «Karamanoğlu İbrahim Cami.. dört kemer üstünde kargir kubbe» şeklinde vasıflandırdığı cami ile bu camii kastediyorsa hataya düşüyor demektir. Filhakika Fatih ve II. Bayazit İlyazıcı defterlerinde Aksaray'da bir İbrahim camii vardır. Amma Karamanoğlu Mehmed Bey camii başta yer alır. Çünki Mehmed Bey camii dört kemer üstünde tek kubbeli değildir.

CAMİİN HALI, KİLİM, ZİLİ VE SECCADELERİ

Selçuklular, Karamanoğulları ve Osmanoğullarının Aksarayında en iyi halı ve kilimler yapılırdı. İbn-i Batuda seyahatnamesinde Aksaray'ı yazarken şunları söyler :

«Belediye nisbetle koyun yününden imal olunan kaliçelerin (halıların) bir yerde naziri yoktur. Bunlar Şam, Mısır, Irak, Hind, Çin ve Bilad-ı Etrak'e gönderilir[3].»

Sultan I. Mesud'un yaptığı, oğlu II. Kılıçaslan'ın veliahdliği zamanında genişletüp yenilediği, Karamanoğlu Mehmed Bey'in de yine yenileyerek imar ettiği Ulu Camide elbette o devirlerinin kıymetli halıları ve seccadeleri var idi. Fakat yerinde selâhiyetli kişilerden tesbit ettiğime göre iyi ve tarihî eserlere musallat olan batılılar ve Amerikalılar camiin en kıymetli halı, kilim ve zililerini birer suretle çaldırmışlardır. Bir defasında bir hırsız camiin kıble tarafındaki pencereden kendisini iple içeriye sarkıttırmış, en kıymetli halı ve seccadeleri toplıyarak kapıyı açmış ve alıp götürmüştür. Bir başka zamanda da yine bir hırsız yatsı namazı vaktinde camie girmiş, bir yerde gizlenerek gecelemiş, en kıymetli halı ve seccadeleri toplamış, sabahleyin müezzin camiin kapısını açıp ezan okumak için minareye çıkınca o da topladıklarını serbestçe alıp götürmüştür.

3) İbn-i Batuda seyahatnamesi, Cild 1. sahife 41, 324-325'de Aksaray hakkında geniş bilgi vardır.

Bir müftü ile bir müezzinin de vaktiyle kıymetli halıları aşırdıklarını söyliyenler oldu.

1970 yılı Eylülünde Vakıflar Genel Müdürlüğü buradaki kıymetli tarihî halı, kilim ve zili gibi sergilerin ayrılmasını bir heyete yaptırdı. Heyetin karşısına camii imar, halılarını değiştirme kastiyle kurulmuş bir dernek çıkmıştır. Bu heyet derneğin gösterdiği 730 kadar irili ufaklı halı, kilim ve zilileri inceledi. Bunlar camiin bir kemer altına gelişigüzel atılmış, güvelerin, böceklerin ve farelerin tahribine terk edilmişti. Dernek 163 bin lira sarf ederek camie Isparta cezaevinde yeni ve düz halılar dokuttuğu için bunları sergiden kaldırmıştı.

Bunların içinden 60 kadar halı ve halı seccade ile 90 kadar seri halinde bir müzeye verilebilecek desenli ve çubuklu kilim ve zili ayrılmıştır Bunlar yine o derneğe tislim edilmiştir. Geri kalanların bir kısmı sergisiz cami ve mescidlere dağıtılacak, hurdalar da elden çıkarılacak.

CAMİİN ŞAHESER MİNBERİ

Bu büyük minber Türk ahşab işçiliği sanatının şaheser bir örneğidir. Abanosdan yapılmıştır. Sanatkâr bu minber de yazının, sedef kakmacılığının, kabartmacılığın, ince ağaç işçiliğinin ve süslemenin her çeşidini toplamıştır. Minberde bir çok güzel sanat kollarının elele verdiğini görürüz. Tarihî minber zaman zaman lâyık ve ehil olmayan eller tarafından hoyratça tamir görmüş, şurasına burasına bilhassa kapı kanatlarının arkalarına gelişigüzel parçalar çakılmıştır. Bu arada sağ tarafından 7, sol tarafından 11 parça eksilmiş veya aşırılmıştır. Bu yerlerin benzerleri ile kapatılması temenni olunur. Göbeklerdeki sedefkârî işler çok muvaffaktır. Şurasına burasına beşer şualı yıldızlar serpilmiştir. Bu yıldızlar 20 nci asrın sanatkârları tarafından taklid edilerek mebzulca kullanılmaktadır. Minberin kapısının üstünde ki aynaklık da üç satır halinde arapça bir kitâbe vardır. Birinci satır aşağıdan yukarı, ikinci satır yukarıdan kûfiî, üçüncü satır da solda yukarıdan aşağıya yazılmıştır. Kitâbe şudur :

١ ـ فى ايام السلطان

٢ ـ المعزالدنيا و الدين ركن الاسلام والمسلمين
ملك بلاد الروم و الارمن ابو الفتح مسعود
بن قلج

٣ ـ ارسلان ناصر امير المؤمنين

Kitâbeyi bir de yeni harflerle yazalım :

1 — Fi eyyam-is Sultan

2 — El-Muizz-id-dünya v-ed-din Rükn-il İslâm-i v-e müslimin Melik-i Bilâd-ir-Rum-i v-el-Ermen eb-ül-feth Mesud İbn-i Kılıç

3 — Arslan Nâsır-ı Emir-il Mü'minin.

Kitâbe dilimize şöyle çevrilir :

«Emir-il Mü'minin yardımcısı Kılıçaslan'ın oğlu feth babası, Rum ve Ermen beldelerinin Melik'i, İslâmın ve müslümanların dayanağı, din ve dünyanın azizi Mes'ud'un hükümdarlığı yılarında.»

Bu kitâbe bize minberin Konya Selçuklularının ikinci Sultanı I. Kılıçaslan'ın olğu I. Mes'ud'un hükümdarlık yıllarında yapıldığını gösteriyor.

Sultan Mes'ud 510 H. - 1116 M. yılından 551 H. - 1156 M. yılına kadar hükümdarlık yaptığına göre bu yıllar içinde yapıldığı kabul edilecektir. Minber kapısının sol sövesinde yukarıdan aşağı, sağ sövesinde aşağıdan yukarıya yazılan ve aynalığın altında devam eden bir kitâbe daha vardır. Onu da buraya alıyorum :

١ ـ هذه عمارة الامير الاسفهسالار الاجل السيد الكبير العادل جمال الدين قطب الاسلام نصير الامام فخر الانام عز الدولة بهاء الملة

٢ ـ عمدة الخلافة شرف الملوك و السلاطين ناصر جيوش المسلمين قامع الكفرة و المشركين عماد الثغور پهلوان الروم و الارمن الب ايناغ قتلغ بلكا

٣ ـ ابو سيد غازى قلج ارسلان مؤيد امير المؤمنين اعز الله انصاره

Kitâbeyi yeni harflerle de yazalım:

1 — Hâzihî İmaret-ül -Emir-il-İsfehselar-il-ecel-is-seyyid-il Kebir-il adil Cemal-id-din Kutb-il İslâm Nâsır-il-İslâm fahr-il enam İzz-id-devle Beha-il mille.

2 — Umdet-il-hilâfet-i Şeref-il-mülük-i v-es-selatin Nâsır-i Cüyüş-il Müslimin Kaami-il keferet-i v-el-mûşrikin imadüs sügur Pehlivan-ir-Rum-i v-el-Ermen Alb İnanc Kutlug Bilga.

3 — Ebû Said Gâzi Kılıçaslan Müeyyidi Emir-il Mü'minin Eazzallahü ensarehu.

Bu kitâbe dilimize şöyle çevrilir:

«Bu imare[4], yani bu mescidle bu minber yüce başkumandan, Emir, büyük adaletli efendi, dinin cemali, İslâmın kutbu, imamı (halifenin) yardımcısı, kulların öğünülecek adamı, devletin izzeti, milletin değerlisi, hilâfetin desteği, sultanların ve meliklerin şerefi, müslümanların askerlerinin yardımcısı, kâfirlerin ve müşriklerin köklerini kazıyan, sınırların direği, Rum ve Ermen'in pehlivanı (Kahramanı), Alp inanç, kutluğ, bilgâ Ebu Said Gâzi, mü'minlerin Emir'inin teyidçisi Kılıçaslan'ındır. Allah yardımcılarını aziz etsin.»

Bu kitâbede de Sultan I. Mes'ud'un yani babasınınki gibi tarih yoktur. Parlak ifadeli, tumturaklı vasıflı bu kitâbe bize Kılıçaslan'ın henüz hükümdar olmadığını, Emir ve bulunduğu yerin başkumandanı olduğunu gösteriyor. Sultan I. Mes'ud'un 3 oğlu var idi. Birisi kendisini beğenmiş, kibirli, ikincisi evcimen idi. Üçüncüsü akıllı idi. Sultan Mes'ud onu kendisine veliahd seçmişti[5]. Ona babasının, I. Kılıçaslan'ın adını vermişti.

Yukarıda yazdığımız gibi saltanatının başında 551 H.-1156 M. yılında Aksaray'ı bina etmiş, kervansaraylar, pazarlar kurmuştu[6].

İşte bu Kılıçaslan yurdunu 586 H.-1190 M. yılında sağlığında 11 evlâdına paylaştırmış, Sivas ile Aksaray'ı oğlu Melikşah'a vermişti. Sonra oğulları babalarını dinlememişler, onun üstün hakimiyetini inkâr etmişlerdi. Nihayet Kılıçaslan kurduğu, imar ettiği Aksaray'ı oğlunun elinden kurtarmak için yaptığı savaş sırasında hastalanarak 580 yılı Şaban'ının ortalarında, 29.8.1191'de ölmüş[7], cenazesi mumyalanarak Konya'ya getirilmiş, Alâeddin Tepesinde kendisinin yaptırdığı mahruti kubbesi mavi çinilerle süsl ümuhteşem türbesine konmuştur.

Kılıçaslan babasının Aksaray'da yaptırdığı camini klâsik mimarîde

4) Cami, mescid, han, hamam, medrese vesaire gibi şeylere Araplar imaret derler. Bu kelime bizde daha çok aşevi anlamına kullanılır olmuştur. Buradaki imaretle mescid ve minber kastedilmiştir. Çünkü minberin bir başka yerinde bunu yapan yazılırken (mescidin ve minberin mimarı) denilmektedir. Alb, inanç, kutluğ ve bilgâ Türklerde büyükleme vasıflarıdır. Kahraman, imanlı, kuvvetli ve bilgiç anlamlarınadır.

5) Tarih-i Al-i Selçuk der Anadolu, Sahife 38'de ibare aynen şöyle:

او را سه پسر یکی خوذ رای دوم خسانه آرای سوم
فرزند نامدار پادشاهی را باو داد نام پدرش را باو
داده بود...

6) Düvel-i İslâmiye sahife 216'da bunun hükümdarlık yalını 551 H 1156 M.'den başlatır.

7) Tarih-i Eb İL-Fida cild 3. sahife 85

(Hazf ve İsbat) diye ifade edilen bir şekilde onarmış ve adını da minberc yazdırmıştı.

Muhteşem menberin sağ alt kısmında ayakkabılık, süpürgelik denilen ağzı açığın üç tarafına yazılmış bir kitâbe dah avardır. Bunun da alıyorum ·

١ ـ معمار المسجد و المنبر صلاح الدولة

٢ ـ زين الحاج خوجه نوشتكين

٣ ـ الجمالى دام [موفقه] العز و البقا

Kitâbeyi bir de yeni harflerle yazalım :

1 — Mimar-ül-Miscid-i v-el-minber salah-üd-devle

2 — Zeyn-ül-hâc hoca Nuştekin

3 — El-Cemalî dame müvaffekıy yetühû[8] el-izzü v-el-beka v-ed-devlete.

Kitâbenin türkçesi şudur :

«Bu mescidin ve minberin mimarı devletin selâhi (devlet işlerine yaraşık), Haccı'nın süsü, hoca Nuştekin-i cemalîdir. Onun devlet, izzet ve beka yolundaki muvaffakiyeti devamlı olsun »

Hoca çok kere zenginler, ticaret erbabı için kulanılan bir kelimedir. Mimarın adı Nuştekin'dir. Eski Türkler de böyle adlar çoktur. Lâkabı da Cemâlî'dir. Aksaraylı büyük âlim ve müderris Mehmed Cemâliddin'in evlâdı ve torunları da Cemâlî lâkabını taşırlar. Yavuz'un ve Kanuni'nin sadrazamı Aksaraylı Pir Mehmed Paşa'da Cemaleddin-i Aksarayî'nin torunlarındandır. Kendisi, evlâdi ve torunları da Cemâlî lâkabını taşırlar. Bu mimarın ailesinden gelmiş olmaları ihtimal içindedir.

Minberin kapı kanatlarında, korkuluklarında Selçuklu devri sülüsü ile Fatihe, ihls, fetih sûreleri ile Bakara sûresinin 255 ve 256 ncı âyetleri kûrsî âyeti yazılmıştır.

Arapların (her hattat cahildir) şeklinde dilimize çevirdiğimiz bir tekerlemeleri vardır. Bu minberin hattatı da öyledir. Kur'an âyitlerinin bazı kelimelerini yanlış yazmıştır. Fetiha sûresindeki ((المغصوب)) kelimesini ((المغذوب) • (انعمت عليهم)) cümlesini de bitişik olarak ((انعمتعليهم)) şekillerinde yazmıştır.

Herkesçe, her müslümanca bilinen sûreleri ve âyetleri buraya almaya lüzum görmedim.

Minberde Osmanlılar devrindeki tamirlerde yazılarda ve süs yerlerinde bazı karışıklıklar olduğu kolayca anlaşılıyor.

Mimarın Sultan Mes'ud devrinin bir sanatkârı olduğunda hiç şüphe yoktur. Bunu yazı üslûpları açıkca gösteriyor.

Konya'daki Alâeddin camiinde de bu Ulu camiideki abanoz minbere benzeyen bunun kadar muhteşem, büyük bir sanat eseri olan bir minber daha vardır. Bunu da 550 yılı Recebinde (1155 M. yılında) Ahlatlı üstad Hacı Mengübertî yapmıştır[9]. (Mengü) hüda, Allah anlamınadır. (Berti) garb türkçesinde «verdi» şeklinde kullanılır. Sanatkârın adının garb lehçesindeki ifadesi şöyledir :

Hüdaverdi, Allahverdi, Tanrıverdi

Bu minberin kapısının üstündeki aynalıkta Sultan I. Mes'ud'un adı şöyle geçer :

---

8) Bu kelimenin موفقه olması daha uygun olacaktır. Burada kopya hatası olsa gerek. Zaten hattat Kur'an âyetlerinde bile hata ettiği için bu tahminimizin doğruluğu kabul edilir.

9) Bu hususta âbideleri ve kitâbeleri ile Konya Tarihi adlı kitabımızın 311-312 nci sahifelerinde geniş bilgi vardır. Bu kitâbeyi Zeki Oral bizden yanlış kopye etmiş ve yanlış yazmıştır.

عز لدنيا و الدين ابو الفتح مسعود بن قلج

ارسلان ناصر امير المؤمنين

Türkçesi şöyledir :

«Din ve dünyanın izzeti feth babası, Emir-il Mü'mininin yardımcısı Kılıçaslan'ın oğlu Mes'ud.»

Minber Alâeddin caminin ilk kurucusu Sultan I. Mes'ud adına yapılmıştır. Bu minberin kapı sövelerinde de şu kitâbeyi okumuştuk :

١ ـ السلطان المعظم شاهنشاه الاعظم سيد سلاطين العرب و العجم مالك رقاب الامم عزالدنيا و الدين ركن الاسلام و المسلمين فخر الملوك و السلاطين

٢ ـ نصير الحق بالبراهين قاتل الكفرة والمشركين غياث المجاهدين حافظ بلاد الحلة ناصر عباد الله معين

٣ ـ خليفة الله سلطان بلاد الروم و الارمن و الافرنج و الشام ابو الفتح قلج ارسلان بن مسعود بن قلج ارسلان ناصر امير المؤمنين ادام الله سلطانه و خلد ملكه وضاعف اقباله

Bu kitâbeyi bir de yeni harflerle yazalım :

1 — Es-Sultan-ül Muazzam Şahinşah-ül A'zam Seyyid-i selatinil Arab-i v-el-Acem malik-i rikab-il ümem izz-üd-dünya v-ed-din rükn-ül-İslâmi v-el-müslimin fahr-ül mülûk-i v-es-selâtin

2 — Nâsîr-ül Hak b-il-berahin kaatil-ül kefereti v-el-müşrikin gıyas-ül mücahidîn hâfız i bilâdillah Nâsır-ı ibadillah muin-i

3 — Halifetillah Sultan-i Bilâd-ir-Rum-i v-el-Ermen-i v-el-Efrenci v-eş-Şam eb-ül Feth Kılıçarslan ibn-i Mes'ud ibn-i Kılıçaslan Nâsır-i Emir-il Mü'minin Edamallahü Sultanehû ve hullide mülkehû ve zaafe ikbalehû.

Türkçesi şöyledir :

«Büyük Sultan, Ulu Şahinşah, Arap ve Acem sultanlarının efendisi, ümmetlerin dizginlerini elinde tutan, din ve dünyanın izzeti müslümanların ve islâmın dayanağı, Sultanların ve Meliklerin öğünme medarı, delilleri le hakkın yardımcısı, kâfirlerin ve müşriklerin kaatili, mücahidlerin arkası, Allah'ın beldelerinin koruyucusu, Allah'ın kullarının ve Allah'ın halifesinin yardımcısı, Rum, Ermen, Efrenç ve Şam ülkelerinin sultanı, feth babası Emir-il Mü'mininin yardımcısı Kılıçarslan oğlu Mes'ud oğlu Kılıçarslan. Allah saltanatını devamlı kılsın Ülkesini ebedî etsin, ikbâlini kat kat eylesin»[10].

Bu kitâbe II. Kılıçarslan'ın hükümdarlık zamanına aittir. Ulu cami kitâbesi onun emirliği, veliahdlığı zamanını göstermesi itibariyle Alâeddin caminin minberinden daha eskidir. Bu bakımdan da ayrıca önem taşır.

Alâeddin caminin minberinin kitâbesinde Kılıçarslan'ın dedesi Sultan I. Kılıçarslan'ın adı da geçiyor. Alâeddin camiii minberinin alt kısmında ayakkabılık ve süpürgelik gibi kısımlar yoktur.

ARŞİV VESİKALARINDA ULU CAMİİ

Osmanlı hükümdarları kanunnamelerine göre her 25 yılda bir ülkede umumi bir yazım yaparlardı. Bu yazımda yurdun bütün vakıfları, memlahaları, zeamet ve timarları, koruları, babalarının adları ile erkek mükellef nüfus, köyleri, mahalleleri, köprüleri, kaleleri ve çeşitli vergileri yazdırırlardı. Bun-

10) Abideleri ve kitâbeleri ile Konya Tarihi kitabımızın 309 ncu sahifesine bakılsın.

ları padişahın en güvendiği tahrir emirleri yaparlardı. Meselâ Karaman Eyaletinin bir tahririni Yavuz adına Kemal Paşazade yapmıştı. Tahrir emininin yanında güzel yazılı bir de kâtib bulunurdu. Defterler çok kere iki tane hazırlanırdı. Birisi Topkapı Sarayında Fatih'in yaptırdığı defterhane hazinesine konur, kapısı padişahın sadrazamda bulunu mühürü ile mühürlenirdi. Biriis de defterhaneye verilirdi.

Topkapı Sarayı müze haline getirilirken buradaki defterlerin çoğu atılmış, bir kısmı yakılmış, bir kısmı da benim neşriyatımla kurtularak Başvekâlet arşivine getirilmişti. Defterhane hazinesinde bulunan defterler Ankara'ya götürülmüş ve ilk zamanlarda Temyiz Dairesinde 158 numaralı bir odaya konmuştur. Bunların sayısı 2323 kadardı. Bunları burada ben buldum. Adına da Kuyud-i Kadime arşivi demiştim. Şimdi bu defterler Tapu ve Kadastro umum müdürlüğü arşivine aynı adla taşınmıştır. Bu defterlerde herhangi bir ilâve, silinti ve tahrif yapılamazdı. Yapılacak tashihler ancak nişancının elyazısı ile ve hususi müsaade ile yapılırdı.

Ankara'da Kuyud-i Kadime arşivinde içine Aksaray'ı da alan birisi Fatih devrine ait 881 H. - 1476 M. tarihli birisi de 25 sene sonra II. Bayezid adına yazılan 906 H. - 1500 M. tarihli iki İlyazıcı defteri vardır. Eski memuru bunları çöplüğe atmıştı. Her ikisini de ben kurtarmıştım. Fatif devrinin defteri yeni 255, eski 564 numarada kayıtlıdır. II. Bayezid'in defterinin yeni numarası 256, eski numarası da 565'dir.

Fatih devrinde Karaman Eyaleti şu vilâyetlere ayrılmıştı :

Konya, Lârende, Seydişehri ve Bozkır, Beyşehri, Akşehir, Ilgın, Niğde, Şücaüddin ve Andugu (Şimdiki Altunhisar), Ürgüp, Ereğli, Aksaray, Koçhisar görülüyor ki Fatih devrinde Aksaray devrinde Aksaray vilâyet idi. Osmanlıların bütün tahrir defterlerinde Aksaray'ın vakıfları sayılırken Ulu cami başta gelir. Ve hepsinde cami (Karamanoğlu Mehmed Bey Cami) şeklinde geçer. Fatih defterinde aynen şöyle yazılmıştır :

وقف جامع محمد بك بن علاءالدين بك عن
ابناء قرمان متولى مولانا ابراهيم بن فضل الله
بحكم پادشاه

Yeni harflerle şöyle yazılır :

«Vakf-ı cami-i Mehmed Bey İbn-i Alâ-ed-din Bey an ebna-i Karaman mütevelli Mevlâna İbrahim İbn-i Fazullah bi hükm-i Padişah»

Fatih zamanında Karamanoğullarından Alâeddin Beyzade Mehmed Beyin Aksaray'daki camiinin mütevellisi Fazlullah oğlu Mevlâna İbrahim idi. Bu yazının üstüne (Mukarrer) yazılmıştır ki, bu camiin vakıfları hakkındaki hüküm ve beratlar yürürlükte kalmış ve Fatih mütevellisi Mevlâna'ya da bu hususta berat vermiştir.

Fatih devrinde bu camiin Rumdiğin, Sudadı, Göstük, Alâî köylerinden ve Sülümencük mezraasından gelirleri vardı. Köylerin hepsi Aksaray'a bağlıdır, mezraıda oradadır.

II. Bayezit, İlyazıcı defterinde Karamanoğlu Mehmed Bey caminin gelirleri şöyle sıralanmıştır :

1 — Rumdiğin ile Yeşilin, Hisarcık, Altıntaş, Karzanî, Kâfirpınarı, Danişmendli ve Selâme ini mezralarından

2 — Susadı köyü ile Aksaray'a bağlı Mance, Erükağaç, Mareson çukuru mezralarından

3 — Alâyi köyü ile Aksaray'a bağlı Donuz, Bilviran, Gökpınarı ve Pervane mezralarından

4 — Göstük ve Yalnızağaç köylerinden

5 — Sülümencük köyünden

6 — Tavşanca mezrasının nısıf malikânesi.

Bu deftere şöyle bir kayıt da ilâve edilmiştir :

«Zikrolan evkafın muhsulâtı altı sehim kılınup bir sehim mütevelli ve bir sehim hatib ve bir sehim imam-i cami ve iki sehim huffaz ve bir sehim müezzin ve ferraş ve muarrif tasarrufunda ola diye mastur imiş. Köhne defterde mukayyet. Berveçhi tevzi tasarruf ederler.»

Ulu camide bir de kütüphane var idi. Bunlar harf inkılâbından sonra şu raya buraya atılmış ve dağılmıştır. Bir kısmının da kütüphane bodrumunda bulunduğunu söylediler. Ben Aksaray'ı incelerken kütüphane kapalı ve memuru da izinli olduğu için kitabları göremedim.

Ankara'da Kuyud-i Kadime arşivinde 131 numarada kayıtlı 992 H.-1584 M. tarihli İlyazıcı defterinde de hem Karaman Ezaletinin kanunnâmesi ve hem de Karamanoğlu Mehmed Bey'in camiinin gelirleri. Aksaray, Eyüpili, Hasandağ, Bekir, Koçhisar ve Yüzdecivan nahiyelerinin mahallelerinin, köylerinin ev ve nüfus sayıları ayrı ayrı yazılmıştır. Bu defter Aksaray'ın tarihini inceleme yüzünden çok mühimdir. Defterin başında III. Murad'ın tuğrası ve 13 satır halinde Karaman Eyaletinin Aksaray livasının tahririni yapanların adları vardır. Buraya aynen alıyorum :

١ ـ بسم الله الرحمن الرحيم
٢ ـ الحمدلله رب العالمين و الصلاة و السلام
٣ ـ على سيدنا محمد و اله اجمعين اما بعد قد
٤ ـ كتب هذه الدفتر المفصل فى لواى آقسراى
٥ ـ بامر السلطان ابن السلطان سلطان
٦ ـ مراد خان بن سلطان سليم خان بن
٧ ـ سلطان سليمان خان ابدالله ملكه
٨ ـ و سلطنته الى ابد الدهور و الازمان
٩ ـ بامانت اضعف عبادالله الاحد مصطفى
١٠ ـ بن احمد دفتردار خزانهٔ جانب قرمان حالياً
١١ ـ و بقلم احقر العباد قدرى بن محمد عن كاتبان
١٢ ـ دفتردارکاه عالى الواقع اتمامه فى اوايل
١٣ ـ جمادى الاول سنة اثنى و تسعين و تسعمائه

| ٢٩٩٢ |

Bu satırlar bize III. Murad zamanında Aksaray Livasının mufassal tahririni Karaman Hazine deftardarı Ahmedoğlu Mustafa'nın yaptığını gösteriyor. Kâtibi de dergâh-i Alî defter kâtiplerinden Mehmed oğlu Kadri'dir.

Aksaray Evkafını iyi anlamak için Fatih devri defterinden Aksaray'ın içindeki vakıf müesseseleri buraya sıralamayı faydalı buldum :

1 — Karamanoğullarından Alâeddin Bey'in oğlu Mehmed Bey cami.

2 — Melik Mahmud Hangâhi. Mutasarrıfı Hz. Baba Yusuf idi.

3 — Zincirili Medrese. Müderrisi Mehmed Çelebi idi. Fatih kendisine berat vermiştir.

4 — Beramuniyye Medresesi. Müderris Mevlâna Hüsam idi.

5 — Ebu bekriye medresesi. Müte vellisi Mevlâna Abdulah idi. Medrese tamire muhtaç idi.

6 — Bedriyye medresesi. Emir Hoca tasarruf ediyordu.

7 — Seyfiye Medresesi. Mevlâna Taceddin idâre ediyordu.

8 — Melikiye medresesi. Mehmed Fakih idâre ediyordu.

9 — Hacı Bektaş Sultan zaviyesi.

10 — Fahriye Mevlevihanesi. Mehmed Çelebi tasarruf ediyordu.

11 — Siraciye Dar-ül ilm-i (ilimevi). Fazlullah vakfetmiştir. 738 tarihli vakfiyesi görülmüştür.

12 — Mübarek Şah kızı Nefise Hatun Türbesi. Mevlâna sülâlesindendir.

13 — Mercaniye zaviyesi. Şeyh Hacı Mehmed'in tasarrufundadır.

14 — Aksaray'da musluk.

15 — Gariplere kefen parası vakfı.

16 — Ölülere gül suyu vakfı.

17 — Hoca Hüseyin mescidi. Emirzebey mahallesindedir.

18 — Fahr-i Tabib mescidi.

19 — Elâgöz mescidi.

20 — Şeyh Cemâleddin zaviyesi.

21 — Baydı Hatun zaviyesi. Ihlara köyündedir.

22 — Feramüziyye zaviyesi.

23 — Kalember mescidi.

24 — Efdaliyye Hangâhi.

25 — Gazvini Ali zaviyesi.

26 — İslâm Paşa Hatun Dar-ül huffazı.

27 — Nakkaşiye zaviyesi.

28 — Bablı zaviyesi.

29 — Debbağlar mahallesi mescidi.

30 — Minare mahallesi mescidi.

31 — Mevlâna Yakup mahallesi mescidi.

32 — Emir Fakih mahallesi mescidi.

33 — Hatib mahallesi mescidi.

34 — Emir Yusuf mescidi.

35 — Paşacuk mahallesi mescidi.

36 — Boyacı Ali mahallesi mescidi.

37 — Kiçi kapı mahallesi mescidi.

38 — Ahmed Bey mescidi.

39 — Fikaî zaviyesi.

Niğde yıllığında (sahife 176'da) Ulu cami hakkında şu yanlış bilgi verilmektedir:

«Karamanoğlu İbrahim Bey camii (hicri 835) 1431. Bu cami Mehmed Bey oğlu İbrahim Bey zamanında hicrî 835 tarihinde ikmal edildiği camiin 835 tarihli vakfiyesinden öğrenilmektedir.»

Yukarıda yazdığımız kitâbesine ve arşiv vesikalarına göre camii Karamanoğlu Mehmed Bey 811 H. yılında yaptırmıştır. Hiçbir vesikada camiin Mehmed Bey'in oğlu tarafından yaptırıldığı hakkında işaret yoktur. İbrahim Bey'in vakfiyesi denilen vakfiye başka bir hayır eserine ait olması lâzım gelir.

Ulu camiin mumyalık denilen bezirhanesine atılmış bazı mezar taşları bulduk. Dışarıya çıkarttırarak inceledik. Ayak taşı olduğu anlaşılan birisinin üzerinde:

/ تعالى فى شهر صفر
سنة ست و اربعين و سبعمايه

yazılıdır. Bu 746 yılı Safer ayında ölen birisine aittir. (1345 M.) Altında (Ruhun selâmette olsun) anlamına Farsça bir cümle vardır. Başka bir ayak taşında da şunları okuduk:

. . . . . .
يو الجمعة فى ماه

ربيع الاخر سنة
احدى و اربعين و سبعمايه

Bu da 741 yılı Rebiülahiri Cuma günü ölen birisine aittir (1310 M.).

Serpuşlu bir taşın bir yüzünde: öbür yüzünde de:

قد انتقل
المرحوم خندان بك
ميراواى آقسراى

Öbür yüzünde de:

في شهر شعبان
المعظم
سنة ١٠١٦

yazılıdır. Bu mezar taşı da 1016 yılı Şabanında (1607 M.) ölen Aksaray Mir livası Handan Bey'e aittir. Bu taşlar başka yerlerden buraya getirilmiştir.

Ulu camideki minberin Aksaray'da Taşpazarı mahallesinde Hoca Yusuf tarafından yaptırılıp sonra da yıkıldığı anlaşılan camiden Ulu camie getirildiği hakkındaki rivayeti kabul etmek istemeyiz. Çünkü Karamanoğlu Mehmed Bey yukarıda yazdığımız cami kitâbesinde Ulu camii yeniliyerek imar ettiği açıkca belirtilmiştir. Cami Sultan Mes'ud tarafından yapılmış ve oğlu II. Kılıçaslan tarafından geliştirilerek ibadete açılmıştır.

11) Niğde yıllığı sahife: 75

Resim : 1 -- Ulu Cami'in tac kapısı minaresi ve şadırvanı

Resim: 2 – Ulu Cami'in kıymetli tarihi seccadelerinden birisi

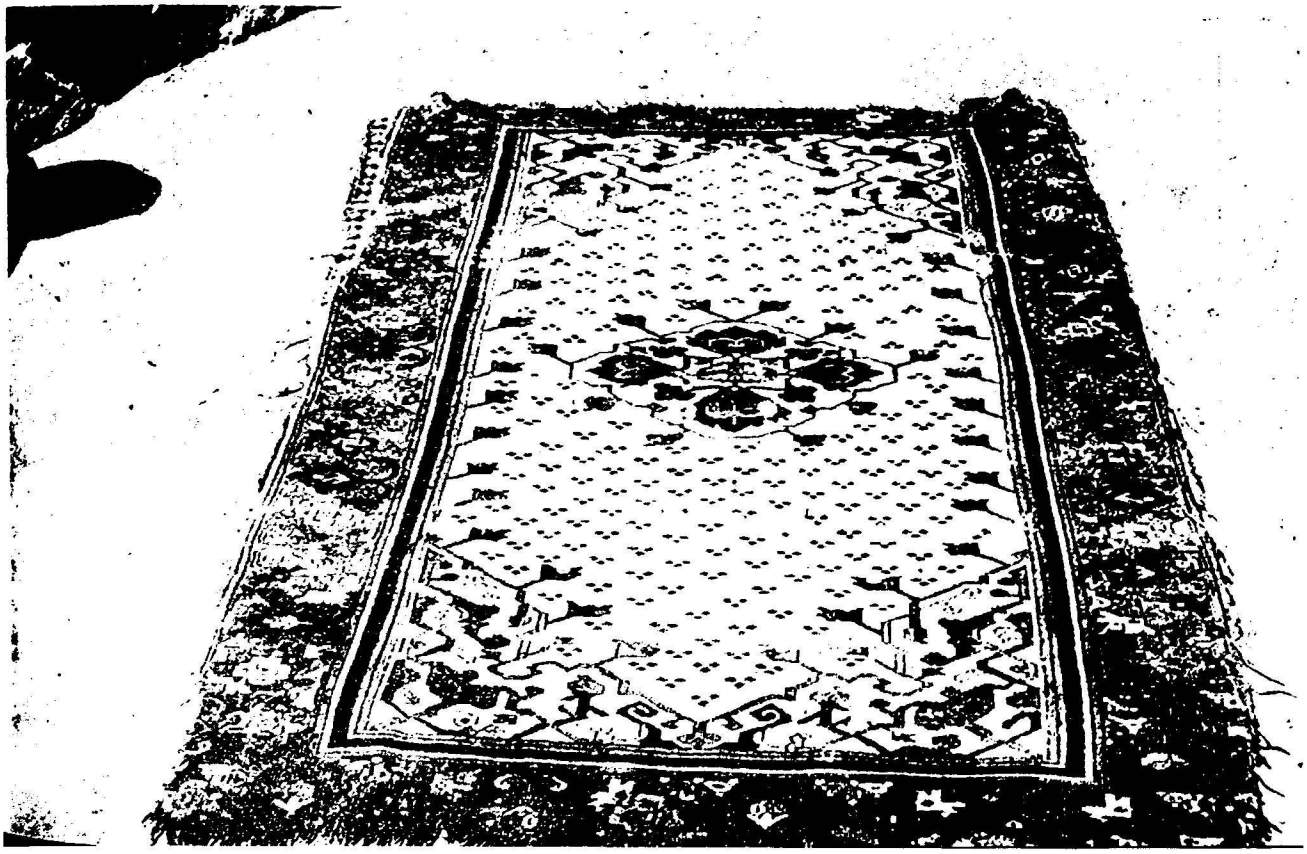

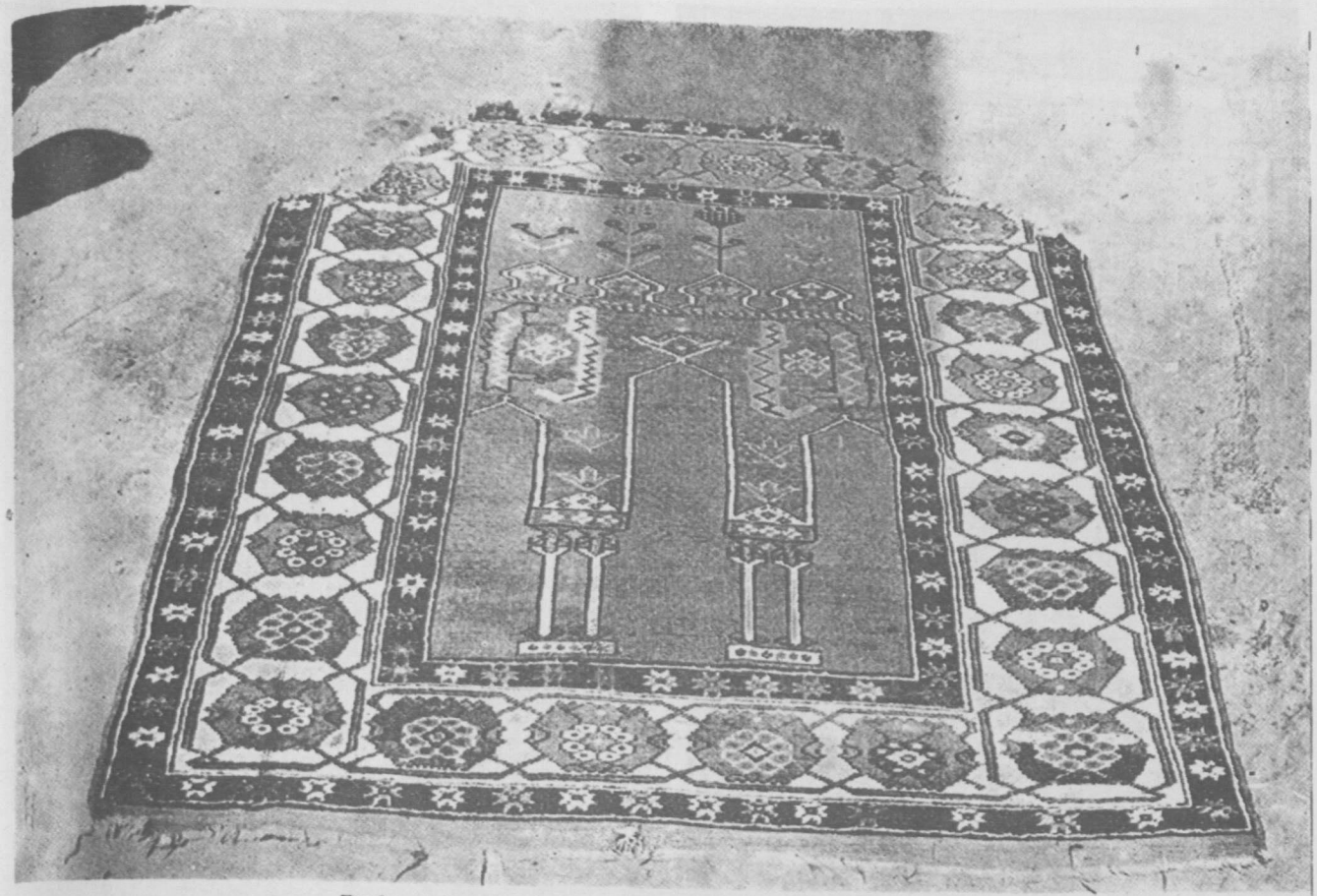

Resim : 6 — Ulu Cami'deki kıymetli seccadelerden bir başkası

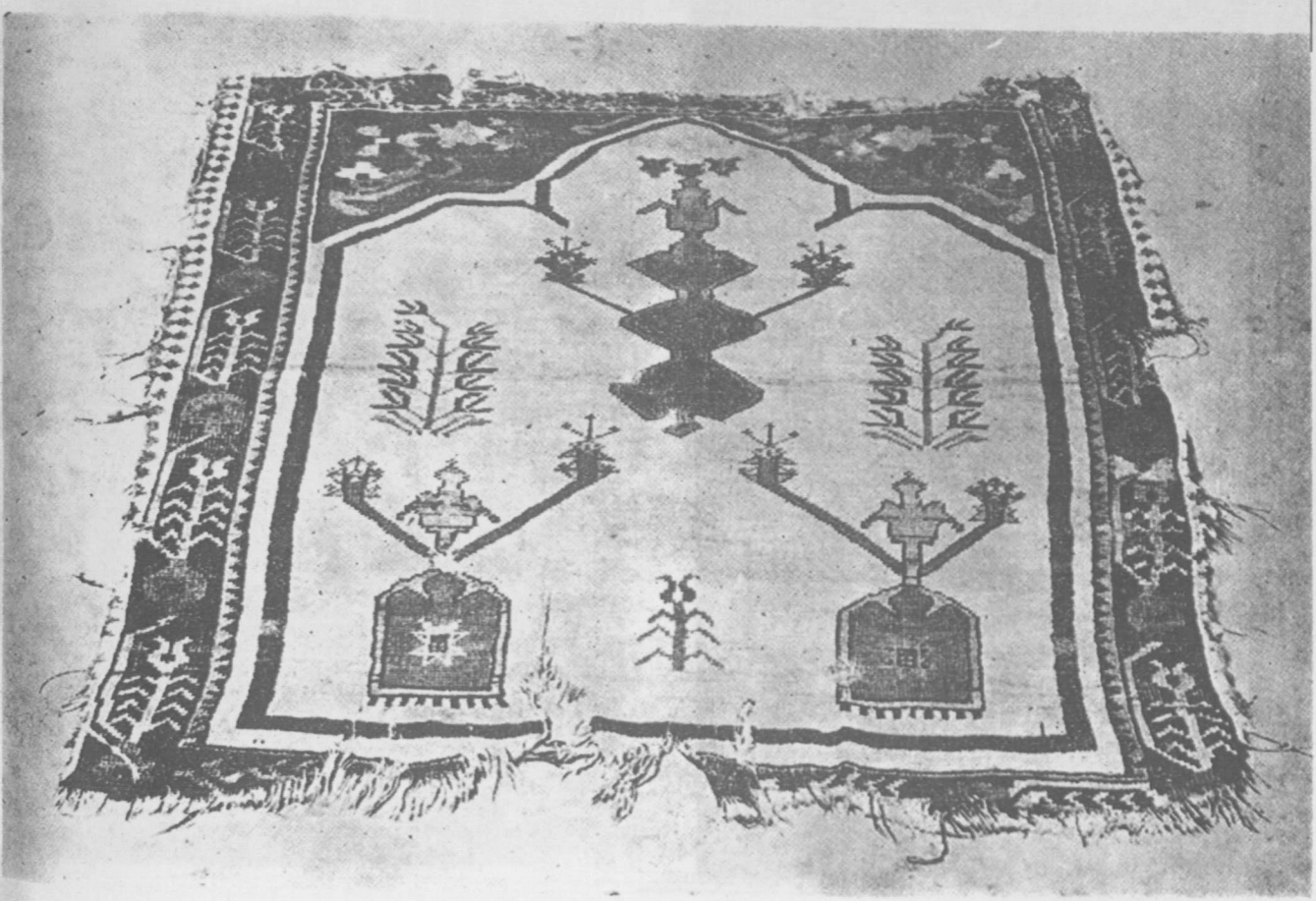

Resim : 7 — Bu Cami'deki seccadelerden baska bir örnek

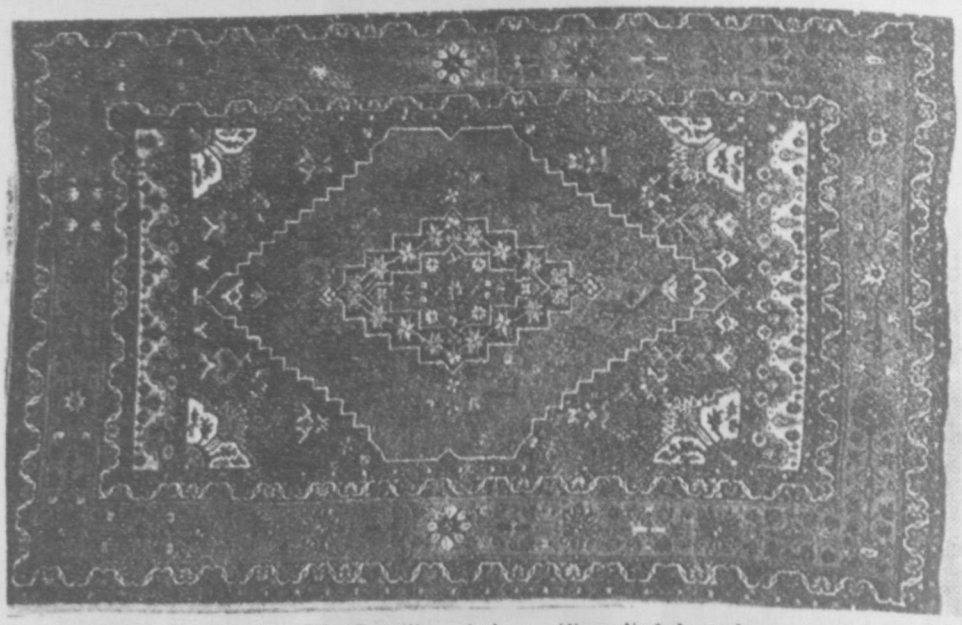

Resim : 3 — Ulu Cami'in çok kıymetli yadigârlarından bir seccade

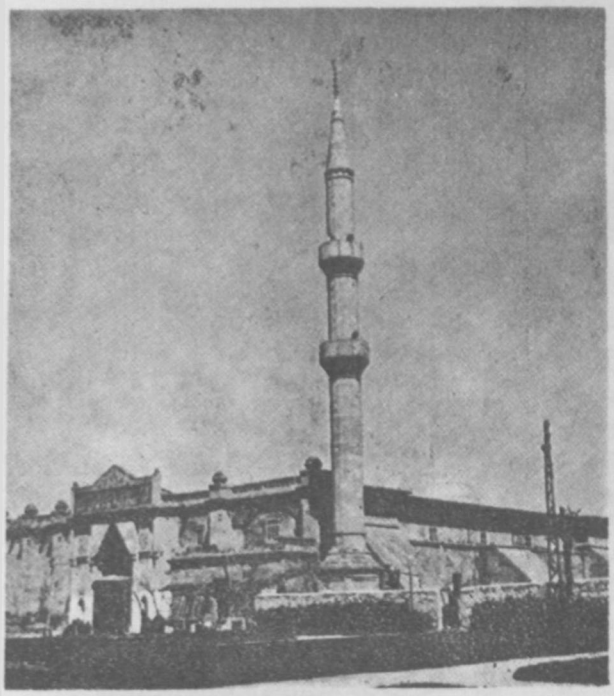

Resim : 4 — Ulu Cami'den bir başka görünüş

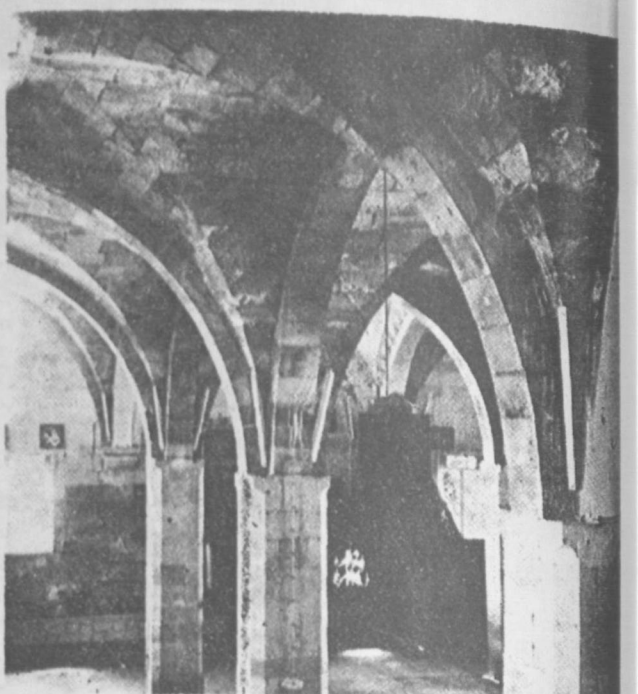

Resim : 5 — Ulu Cami'in içi

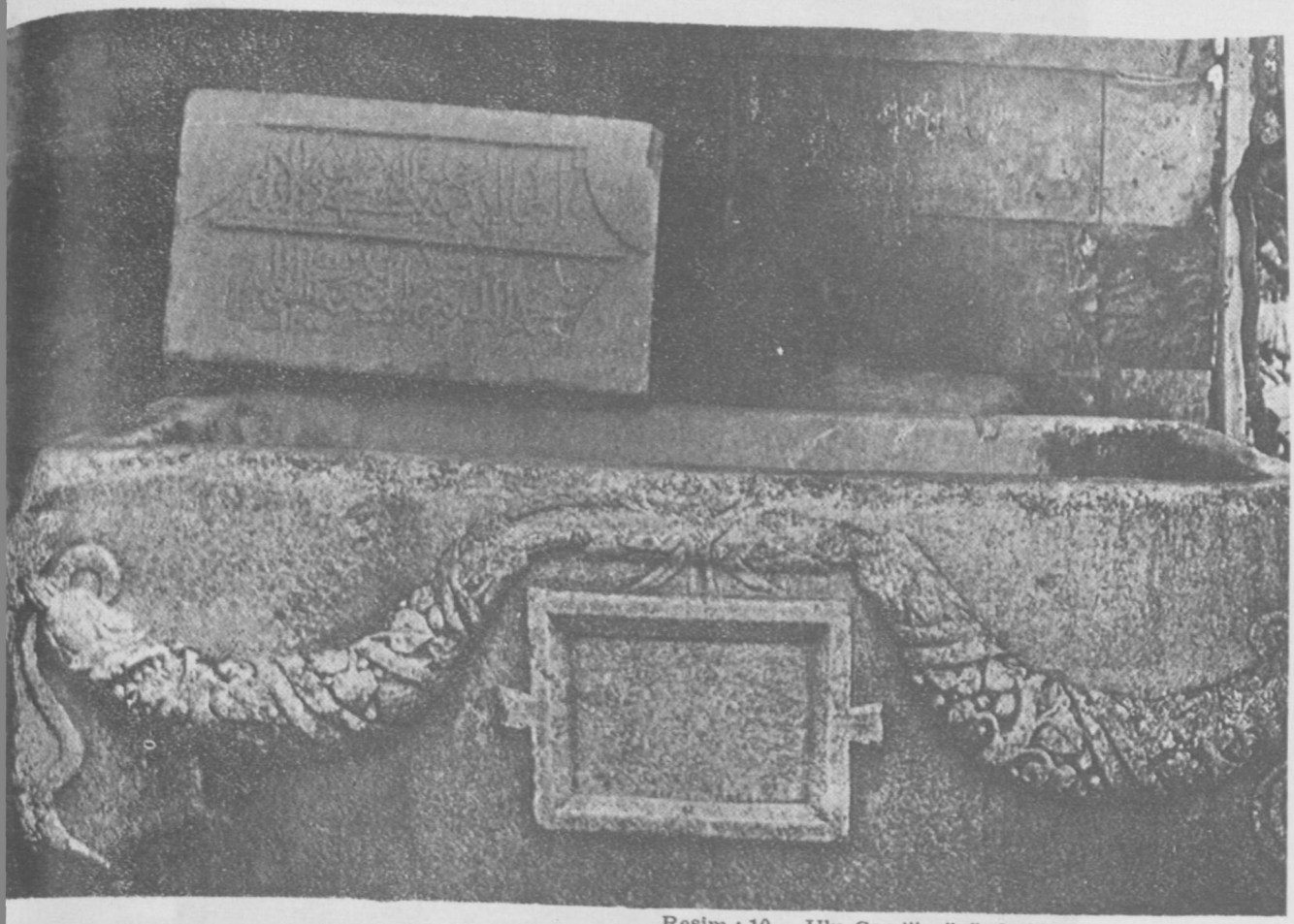

Resim : 10 — Ulu Cami'in önünde bir Roma lahti ve İslâmî kitâbeler

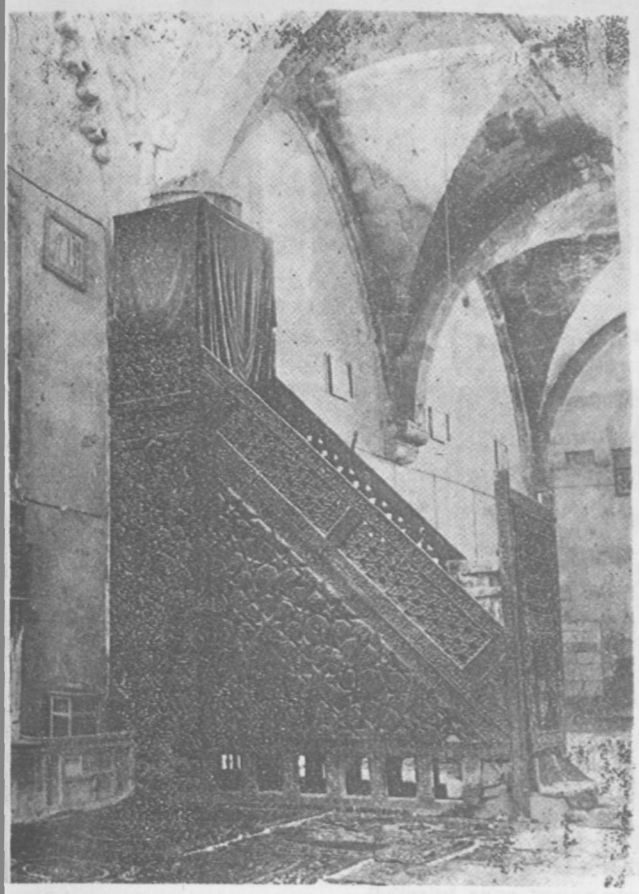

Resim : 11 — Ulu Cami'in Selçuk hükümdarı I. Mesut tarafından yaptırılan muhteşem abanoz minberi

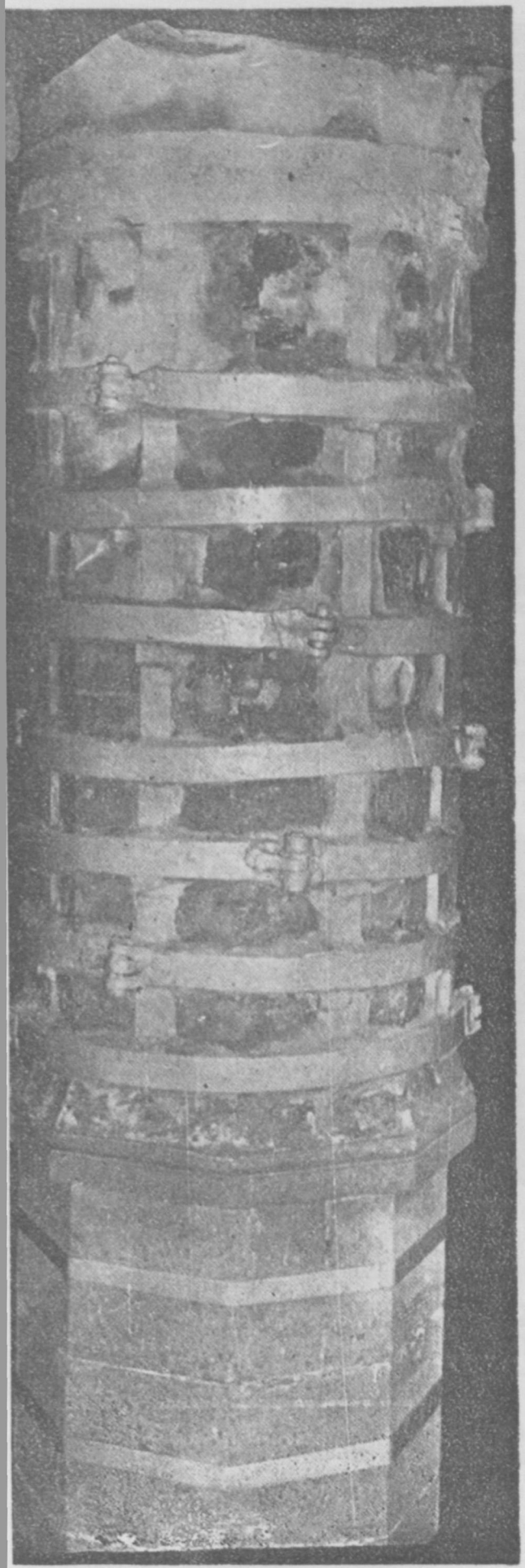

Resim : 8 — Ulu Cami'in çatlayan bir sütunu tamir sırasında böyle çemberlenmiştir.

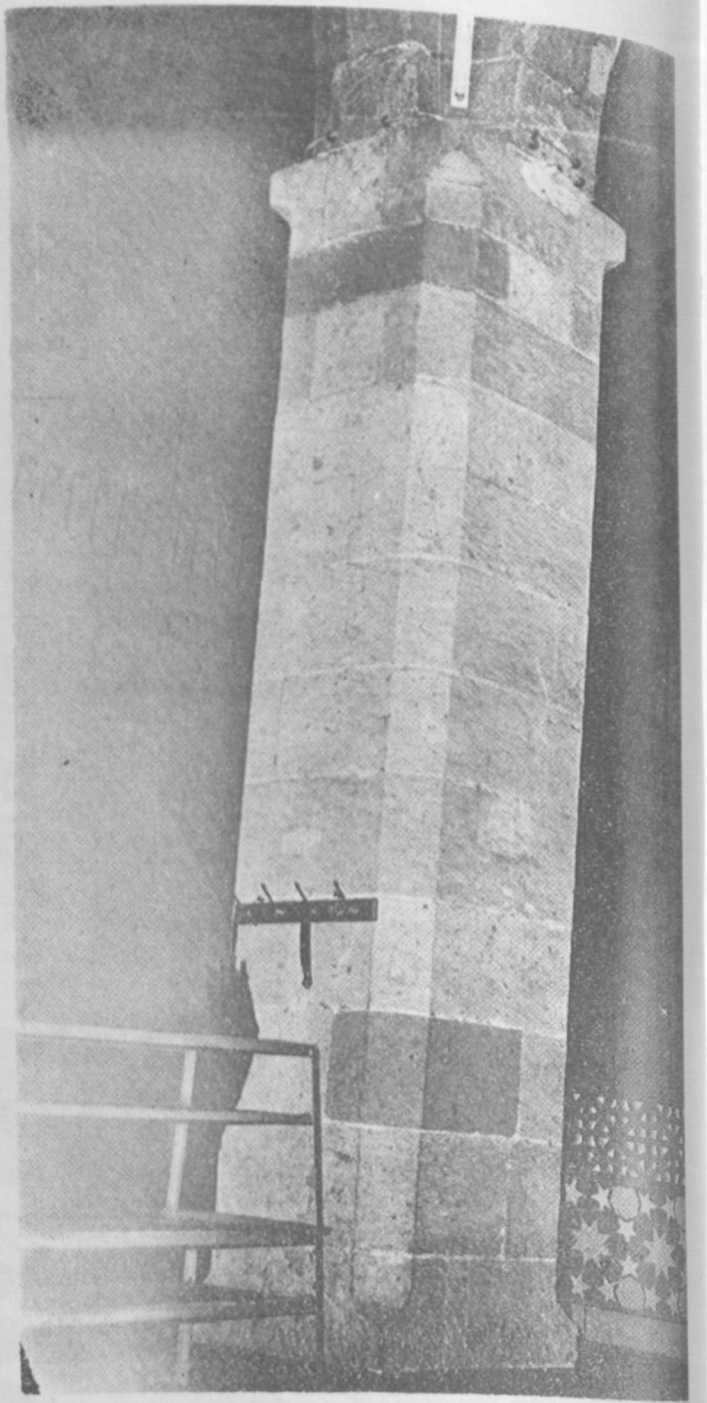

Resim : 9 — Ulu Cami'in yığma sütunlarından birisi

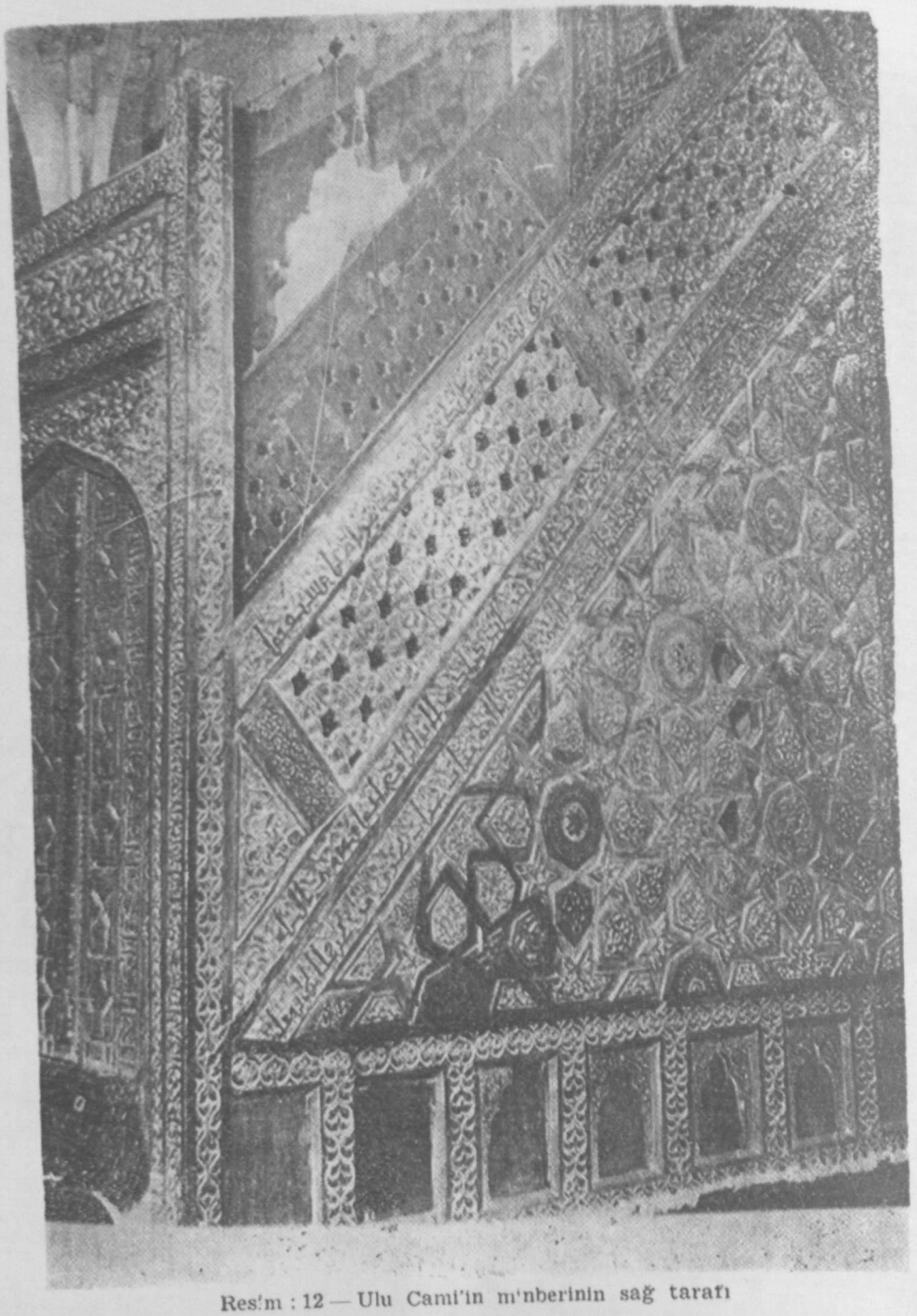

Resim : 12 — Ulu Cami'in minberinin sağ tarafı

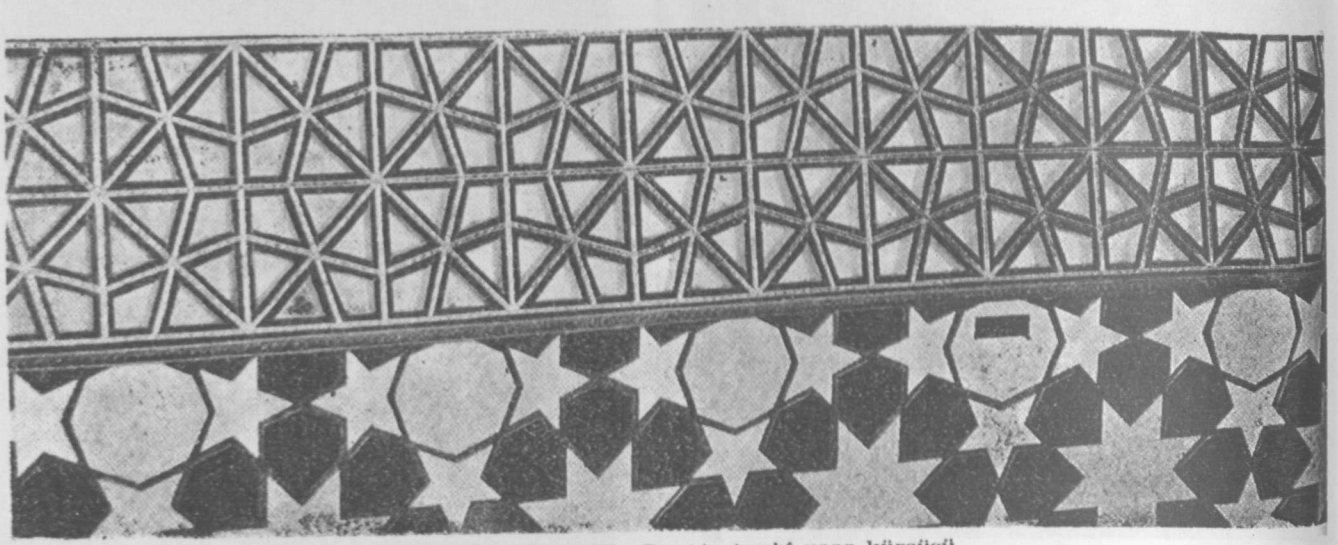

Resim : 13 — Ulu Cami'in tarihî vaaz kürsüsü

PERTEK «BAYSUNGUR» CAMİİNİN TAŞINMASI

Osman BURAT

GİRİŞ :

Baysungur camii, kuruluşundan 1971 yılı yazına kadar Elâzığ'ın 40 km. kuzeyinde, Murat suyu kenarındaki (eski) Pertek kasabasında idi. Bu tarihten itibaren düzenli bir şekilde yıkılarak bugünkü Pertek kasabası girişinde seçilen yeni bir alana taşınmıştır.

Yurt içinden ve dışından çeşitli kuruluşların Elâzığ çevresine gösterdikleri ilgi Keban barajının projeden uygulama safhasına geçtiği sıralara rastlar. Baraj, 680 km² lik göl sahasıyla beraber şimdiye kadar yeterince ilgi görmemiş, tarihi yönden oldukça zengin bir yöreyi de sular altında bırakmaktadır.

Üniversiteler ile resmî kuruluşların işbirliği ve günlük bir gazetenin açtığı yardım kampanyası desteği ile su altında kalacak tarihî ve kültürel değerlerin kurtarılması çalışmaları olumlu bir yönde ilerlemiş, çeşitli arkeolojik kazılar, folklor araştırmaları ve mimarî eserlerin kurtarılmasıyla sonuçlanmıştır. Konumuz olan Baysungur Camii de Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin ortak gayretleriyle sulara gömülmekten kurtarılmıştır.

Baysungur Camii kısa bir süre sonra (Yeni) Pertek'te halkın hizmetine açılacaktır.

Yazımızda, eserin seçiminden taşınıp tekrar kurulmasına kadar yapılan çalışmalar ele alınacaktır. Konunun önemli olan bir yanı da yurdumuzda bu çapta yapılan ilk taşıma uygulamasıdır. (Baysungur camiiyle beraber yine eski Pertek'ten Çelebi Bin Ali Bey Camii de Vakıflar Genel Müdürlüğünce taşınmıştır.)

Taşınarak kurtarılmasına karar verilen eserler üç tanedir : Pertek'ten Baysungur ve Çelebi Bin Ali Bey Camileri, Ağın yakınlarından da Karamağara köprüsü. İlk iki eser sökülerek taşınmıştır ve yeni yerlerindeki inşaatlar bitmek üzeredir. Üçüncü eser üzerindeki çalışmalar Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmekte ve yakında sonuçlanacağı tahmin edilmektedir.

METODOLOJİ :

Konunun incelenmesine 3.7.1969 tarihinde başlanmıştır. Rölöve ve arazi çalışmaları 15.8.1969 a kadar 43 gün sürmüş, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümü ve Vakıflar Genel Müdürlüğü rölöve ekiplerinin ortaklaşa çalışmaları sonunda, taşınacak olan Baysungur ve Çelebi Bin Ali Bey camilerine ait ölçümler alınarak değerlendirilmiştir.

Çalışmaların başında cami ve civarındaki arazi kazıklar çakılarak 10 ar metrelik karelere bölünmüş ve topoğrafik noktalara bağlanmıştır. Bu kareler daha sonra gereken ebat ve şekillerde bölünerek kazı çukurlarının plânlara işlenmesinde yardımcı olmuştur.

Kazılarla, toprak altında kalmış olan verileri ortaya çıkarmak, binada görülen yapısal (strüktürel) bozuklukların sebeplerini saptamak ve eserin

geçirdiği değişikliklerin, onarımların izlerini tesbit etmek öngörülmüştü.

Özel bir kauçuk malzeme yardımıyla ince taş işçiliğinin kalıpları alınmış, bu suretle bu parçaların çok hassas alçı kopyalarının çıkarılması mümkün olabilmiştir.

Bulunan her parçanın, çukurların ve binaların kısa aralıklarla fotoğrafları çekilmiş ve Pertek'ten ayrıldıktan sonraki çalışmalar bu fotoğrafların da yardımıyla aksamadan sürdürülmüştür.

GENEL KONUM :

Cami, Pertek kalesinin kuzeydoğu eteklerinde hafif meyilli bir arazi üzerine kurulmuştur. (Levha 1) On m. güneydoğusunda yıkık bir sekizgen türbe, otuz m. kuzeydoğusunda da doğu - batı yönünde ve doğu kısmı açık tek eyvan şeklinde dikdörtgen tonozlu bir yapı yer almaktadır. Toprak üzerinde sadece izleri belli olan bir duvar üç yapıyı çevrelemektedir. Ayrıca caminin seksen metre güney doğusunda da kazılar sonucu hamam olduğu ortaya çıkan üçüncü bir yapı bulunmaktadır. Bu dört yapının ilişkileri kesin olarak saptanamadığından bir vanılgıyı önlemek için «Külliye» adı kulanılmamıştır. Yalnız türbenin cami ile bir türlü ilgisi olan bir kimseye ait olduğu söylenebilir.

Baysungur camiinin taşınması asıl konumuz olduğu için diğer yapılar üzerinde durmayacağız[1].

TARİHİ ÇEVRE :

Bölgedeki Türk hakimiyeti Malazgirt zaferinden sonra başlar. Selçuklu İmparatorluğu'nu takip eden devrede Şah İsmail tarafından gönderilen Şiî misyoner Nur Ali'nin çalışmalarıyla bölge bir Şiî'lik merkezi durumuna gelmiştir[2]. Çemişgezek Beyliği ile sıkı ilişkisi bulunan Pertek, Yavuz Sultan Selim zamanında zaptedilmişti. Daha önce Çemizgezek Beyi olan Hacı Rüstem Bey'in oğlu Pîr Hüseyin Çemişgezek'e Bey tayin edilmiş, Pertek ve Sağmanda Beyliğe yurtluk olarak verilmişti. Pîr Hüseyin'in ölümünden sonra çıkan aile kavgaları yüzünden Beylik kısmen bölünmüş ve harap olmuştur Beyliğin, Erzurum mirimanı Sinan Beye verilmesi halk tarafından istenmeyince Pîr Hüseyin soyundan Bilten Bey başa geçirilmiştir. Kanunî devrinde Pîr Hüseyin'in büyük oğlu Rüstem Bey'e Pertek Sancağı Beylik olarak verilmiştir. Ölümünden sonra oğlu Baysungur idareyi devralır. Bu devrede Pîr Hüseyin'in küçük oğlu Keyhüsrev Bey'e Sağman sancağının Beylik olarak verildiğini görüyoruz. Ölümünden sonra oğlu Salih Bey başa geçer fakat kısa bir süre sonra kardeşi Ömer tarafından öldürülür. Hemen hemen aynı zamanda iki kardeş çocuğunun komşu Sancaklarda Beylik yaptığını görüyoruz. Bu yakınlık Salih Bey ve Baysungun camilerindeki benzerlikleri açıklamakta yardımcıdır.

Eserin kitâbesi bulunamamıştır. Kitabe için en muhtemel yer olan portal eyvanı da kitâbe yerleştirmeğe elverişli değildir. Baysungur camiinden alındığı söylenen ve Harput müzesinde bulunan 1.30 m. uzunluğunda, 0.15 m. yüksekliğinde beyaz mermerden sülüs yazılı bir kitabe iki değişik şekilde okunmaktadır :

«el azam el hakan el muazzam Yahyattin bin Rüstem Bey bin Hüseyin fi Pertek gafara allaha zenubahum fi 985»

«es sultanül azam el hakanül muazzam Melihül emir Baysungur ... bin

1) Diğer yapılar üzerinde daha geniş bilgi için : Burat, O., «Baysungur Mosque in Pertek», yayınlanmamış yüksek lisans tezi, O.D.T.Ü., Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Bölümü, 1971.

2) Nacit Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor, İstanbul, 1939 Nazmi Sevgen, Anadolu Kaleleri 1. Cilt, Ankara, 1960. Ayşıl Tükel, «Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi, Vakıflar Dergisi, Cilt VIII (1969)

Rüstem Bey bin Hüseyin Bey Pertek ellazi gafferezanubahum 985»[3].

«... Sultan Selim oğlu Sultan Murad Han zamanında Pîr Hüseyin oğlu Rüstem oğlu Baysungur tarafından yapılmıştır. Pertek, Allah günahlarını affetsin, sene 985 (1577)»

Kırıklar ve eksikler yüzünden kitabenin tam olarak anlaşılması ve tercümesi mümkün olamamıştır. Ayrıca bahsedilen kitabenin camiiye ait olması da mümkün değildir. İki ayrı kaynakta bu anlamda bir kitabenin bahsi geçmekte ve bir tanesinde «mimberdeki kitabede» denilmektedir[4].

Eser hakkında vakıf kaydı yahut diğer bir vesika bulunamamıştır. 1930 lardan sonra yazılmış çeşitli kitaplarda yer yer eserden bahis vardır[5].

Bina gerek plân, gerek konum açısından gerekse çevredeki örneklerle karşılaştırıldığında bölgesel özellikleri olan 16. yy. Osmanlı camisi diye nitelendirilebilir. Kolon, kemer, geçiş elemanları, çatı ve dekoratif elemanların bölgede tarihlenebilen diğer yapılarda da aynı şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Sağmandaki Salih Bey camisi 1570 - 1575 yıllarına tarihlenebildiği ve iki caminin aynı yıllarda yapıldığı, aynı ustaların çalıştırıldığı kanısı olduğundan Baysungur camisini 1570 - 1580 civarına tarihlemek herhalde yanlış olmaz[6].

CAMİ :

Cami, kare planlı, tek hücreli bir harim, üç sahnlı son cemaat mahalli ve minareden ibarettir (Levha : 2).

Camiin güney cephesi 12.75 m. uzunluğunda ve 4.80 m. yüksekliğindedir. Cephede ikisi yanlarda, diğeri ortada ve yüksekte olmak üzere üç pencere vardır. İlk iki pencere koyu - açık renk sıralı kenarlar ve sivri bir kemerle çevrilmiştir. Bu çerçeveden 0.10 m. içerlek ve daha dar boyutlarda, aynı şekilde kesme taştan asıl pencere açıklığı yer almaktadır. Yekpare pencere lentosunun üzerini kesme taştan sağır bir kemer kapamaktadır. Ortadaki pencere ise sivri kemerle bitirilmiş basit bir açıklık şeklindedir. Daha itinalı seçilmiş köşe taşları dışında bütün cephe molozdur. Doğu cephe (Resim : 1) iki kısımdan oluşmuştur : 12 m. lik güney kısmı güney cephenin eşidir, 5 m. lik kuzey kısım ise son cemaat mahallinin doğu cephesini teşkil etmektedir. Açık - koyu renk sıralı taştan yapılmış olan bu kısım, cephenin güney kısmından 0.70 m. taşmıştır. Batı cephede minarenin de bulunmasından dolayı moloz güney kısım 9.50 m. ye kadar daralmıştır. Pencere düzeni diğer cephelerdeki gibi devam etmektedir. Kuzey kısımda doğu cephedeki gibi fakat 4.50 m. genişliğinde, kesmetaştan son cemaat mahallinin batı cephesi bulunmaktadır. Minare kaidesi bu iki kısmın ortasına yerleştirilmiştir.

SAÇAK VE ÇATI :

Bir iç bükey, bir dış bükey çift profilli saçaklar, yer yer düşmüş olmakla beraber, binayı çepeçevre dolaşmaktadır. Saçakların üstünde, duvarlardan 0.40 - 0.60 m. içerlek sekizgen kasnak bulunmaktadır. Kasnağın her yüzü 4.80 m. eninde, 2.00 m. yüksekliğinde yedi sıra kesme taştan yapılmış tır. Her yüzün ortasında 0.85 m. eninde ve 1.00 m. yüksekliğinde, üzeri pen-

3) Birinci okumayı Gouhar Shemdin yerinde, ikincisini ise sayın Osman Sümer kitabenin fotoğrafından yapmıştır.

4) N. Ulu?. oo. cit. s. 36
N. Sevgen, op. cit. s. 267, daha uzun fakat aynı anlamda bir tercüme verilmekte yanlız kitabenin bulunduğu yerden bahsedilmemektedir.

5) İlhan Akçay «Keban Barajının Meydana Getirdiği Göl Sahası İçinde Kalacak Olan Türk Eserleri üzerinde yerinde yapılan bir araştırma» **Türk Kültürü**, Sayı 46, (Ağustos, 1966) s. 920 22.

Albert Grabriel, Voyage Archeologigue dans la Turgule Orientale. (Paris : 1940) Cilt I, s. 260 - 261, Cilt II, Levha XCIII, 3.
N. Sevgen, loc cit.

6) Aygıl Tükel, op. cit.

cî kemerle biten birer pencere bulunmaktadır. Harimdeki trompların üzerine isabet eden kasnak pencerelerinin önü toprak doldurularak yarım kubbecikler oluşturulmuştur. Kasnağın sekizinci ve son kesme taş sırası çift profilli saçak silmesidir. Saçak hizasından başlıyan ana kubbe dış profili 3.20 m. de (saçaktan) son bulmaktadır. Kubbenin üzerindeki 0.05 - 0.15 m. kalınlıktaki toprak dışında başka çatı örtüsü izine rastlanmamıştır.

KUZEY CEPHE VE SON CEMAAT MAHALLİ :

Üç sahndan oluşan son cemaat mahalli, 14 m. uzunluğunda ve 5 m. derinliğindedir (Resim : 4,5,7). Kuzey cephede üç kemer bulunmaktadır. Kemerlerin üzerinde korniş hizasına kadar devam etmesi gereken kesme taş sıraları yer yer düşmüştür. Doğu ve batı duvarların kuzey dış köşeleri, yerden 0.30 m. de başlıyarak 2.10 m. ye kadar pahlanmıştır. Köşe ve pahlı yüzey arasındaki geçiş iki sıralı stalaktit şeklindeki taş işlemesiyledir.

Kemer bingileri doğu ve batı duvarlarda yarım kum saati ve üzerine yerleştirilmiş pahlı küp başlık şeklindedir. Küp başlıkların alt köşelerinde çift sıralı stalâktitler görülmektedir. Kuzey cephe kemerleri, içte iki yekpare taştan yuvarlak kolon üzerine basmaktadır. Kolonlar yassı bir taş kaide üzerine oturtulmuştur. Üst başlarına 0.06 m. genişlğinde demir bir çember sarılmıştır. Küp şeklindeki kolon başlıklarının alt köşelerinde iki sıralı stalâktitler vardır (Levha : 3). Kuzey cephe kemerlerinin üzerinde dışa doğru pahlanmış ince bir kemer bulunmaktadır. Ayrıca orta kemer taşlarının iç yüzü de kurt dişi motifini andırır şekilde işlenmiştir (Resim : 17).

Orta sahn, iki yan sahna göre 0.70 m. daha dardır. İki yan sahn döşemeleri birer seki teşkil edecek şekilde 0.50 m. yükseltilmiş ve değişik boyutlarda kesme taşlarla döşenmiştir. Yan sahnların dış ve güney duvarlarında kesme taş sağır kemerler bulunmaktadır. Bu sağır kemerler güney duvarda, orta sahında bulunan portalin iki yanındaki daha önce kuzey cephede bahsedilen bingilerin eşi bingilere basmaktadır (Resim : 5). Ayrıca güney sağır kemerlerin ortalarında birer pencere bulunmaktadır. Diğer cephelerde bahsedilen tipteki bu pencerelere, dış köşelerdeki zik-zak desenli sütunce ve başlıklarla daha önem verilmiştir. Kolonlar kesme taş kemerler ve gergi demirleriyle güney duvara bağlanmışlardır. Son cemaat mahallinin bütün duvarları ve portal, açık-koyu renk kesme taş sıralarıyla örülmüştür. Kemer üstlerinde hafif taşırılarak bir sıra tuğla konmuş, bunun üzerinde yassı tuğladan üst yapı gelmektedir. Sahnların üstünü örten üç kubbeden ikisi yıkılmış durumdadır. Orta sahnın üzerindeki kubbenin ise yarıdan fazlası durmaktadır. Üst yapıya geçiş, köşelerdeki pandantiflerle sağlanmıştır. Kalıntılardan, pandantif ve kubbelerin sıvalı olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Orta sahnın güney duvarı tamamen portal tarafından işgal edilmiştir. Duvar cephesinden 0.70 m. taşan portal cephesi 3.25 m. eninde, 5.60 m. yüksekliğindedir. Portalin iç yüzeyi değişik motiflerle süslenmiş yer yer püsküller meydana getiren onbir sıralı stalâktitli bir kavsarayla dış yüze bağlanır (Resim : 6). Yanlarda 0.45 m. yüksekliğinde ve yan duvarlardan 0.30 m. taşan iki bank yer alır. Banklarla kavsara arasında, portalin ön iç köşelerinde gövdeleri geçme örgü ile süslenmiş ve yarım kum saati motifiyle başlayan sütunceler vardır. İç yan yüzlerdeki plân olarak beş kenarlı mihrabiyeler, küçük stalâktitli kavsaralarla biter. Ana kavsaranın taşları kısmen düşmüştür. Portalin diğer kısımları iyi durumdadır. Portalin arka yüzünün ortasında yer alan kapı 1.00 m. eninde ve 1.50 m. yüksekliğindedir. Kapının üzerinde

bulunması gereken basık kemer bugün yoktur.

HARİM :

Kare planlı olan harim kısmı (10.50 x 10.50 m.) yerden 3.50 m. yüksekliğe kadar 0.90 - 1.10 m. kalınlığında sıvalı moloz duvar olarak yükselir. Bu yükseklikten sonra bina içinde tamamen tuğla kulanılmıştır. Moloz duvarın üzerine ahşap bir bağ hatılı yerleştirilmiştir. Üst yapıya geçişi sağlayan tromplar bu hizadan başlar. Tromplar kesme taştan yapılmış birer sivri kemerle sınırlanmıştır ve içleri çapraz tonoz profilindedir. Trompların arasında, dolguları kemer yüzlerinden 0.10 m. içerde, tromp kemerleriyle aynı şekilde sağır kemerler yer alır. Geçiş elemanlarının üzerinde bulunan tuğla kubbe, 0.80 - 0.90 m. kalınlığındadır. Sıvaları hemen tamamen dökülmüştür.

Binanın her duvarında ikişer pencere bulunmaktadır. Dış duvarların tarifinde bahsedilen şekilde kesmetaş olan bu pencereler, içerde bazı farklar göstermektedir. Her pencerenin dış çerçevesinde değişik motiflerle süslü sütünceler ve başlıklar bulunmaktadır. (Levha : 11,12) Ayrıca kuzey duvarındaki iki pencere üzerinde sivri kemer yerine sütünce başlıklarına oturan ahşap lentolar yerleştirilmiştir.

Kuzey duvar dışındaki sağır kemerlerin içinde de penci kemerle biten birer pencere bulunmaktadır. Bu pencereler kerpiç ve taşla doldurulmuş ve araştırma sırasında herhangi bir kepenk yahut içlik izine rastlanmamıştır. Kuzey batı köşedeki trompun batı yüzünde, yerden 3.00 m. yükseklikte, 0.60 m. eninde ve 1.50 m. yüksekliğinde bir açıklıktan minareye geçiş vardır (Resim : 14, Levha : 5).

Kubbe eteğinde, her biri bir kemerin üzerine gelmek üzere, sekiz pencere bulunmaktadır. Tuğla imalâtın zamanla erimesi nedeniyle bu açıklıklar içerde muntazam değildir.

Güney duvardaki iki pencere arasına mihrap ve mimber yerleştirilmiştir (Levha : 6). Beyaz mermerden yapılmış olan mihrab 1.94 m. açıklığında ve 2.99 m. yüksekliğinde, 0.60 m. derinliğinde ve yarım sekizgen plânlıdır (Resim : 8,9). Nişin iki yanında pahalı küp başlıklı sade sütunceler vardır. Kavsara, sekiz stalâktit sırasından oluşmuştur ve 0.88 m. yüksekliğindedir. İki sıra stalâktitli bir bordür mihrabı çerçevelemektedir. Batı üst köşeden düşmüş iki bordür taşı (bu parçalar kazılar sırasında bulunmuştur) dışında mihrap iyi durumdadır (Levha : 8). Mihrabın batı kenarında bulunan mimber 0.97 m. eninde ve 3.18 m. boyunda, kenarları içbükey bir profille biten mermer kaide üzerinde yükselir (Levha : 9, Resim : 10). Üst kısım 0.85 m. eninde. 2.50 m. boyunda ve duvara yakın kısımda 2.99 m. yüksekliğindedir. Mimberin yan yüzleri ve kaide mermerden, iç gövde ve basamaklar kahverengimsi kumtaşı ve molozdandır. İlki eksik altı basamak bulunmaktadır. Kazılarda rastlanan mermer korkuluk ve basamak parçalarının mimbere ait olduğu varsayılabilir[7]. Mimberin yan yüzlerinde içbükey profilli karşılıklı çift bordürler dolaşmaktadır. Güney duvara yakın kısımda yerden 0.80 m. yükseklikte, doğu - batı yönünde, 0.50 m. eninde ve 0.50 m. yüksekliğinde bir göz vardır.

MİNARE :

Minare, batı cepheden bakıldığında, 3.20 m. ye 3.10 m. en ve derinliğinde, 0.90 m. yüksekliğinde bir kaide üzerine oturmaktadır (Levha : 4). Kare plânlı kürsüye (3.00 m. x 3.00 m.) içbükey profilli bir bordürle geçiş sağlanmıştır. Kaide ve kürsünün doğu kısımları caminin batı duvarında iç ha-

7) A. Tükel, op. cit. Sağmandaki Salih Bey Camisinde de benzer mimber parçalarına rastlanmıştır.

cimle hemyüzdür. Kürsünün kuzey yüzünde 0.60 m. genişliğinde 1.30 m. yüksekliğinde minare kapısı bulunmaktadır. Kapının üzerinde düz yekpare bir lento, onun üzerinde de alt yüzü basık kemer gibi oyulmuş ve ortasına enlemesine kaval silme süs çekilmiş bir kemer yerleştirilmiştir. 5.00 m. yükseklikteki kürsüden dört dalgalı bir pahla sekizgen pabuç kısmına geçilir. Bu kısmın her yüzü 1.20 m. genişliğinde, 1.50 m. yüksekliğindedir ve birer penci kemerle süslenmiştir. Pabuç kısmının güneydoğu yüzünde 0.50 m. genişlik ve 1.00 m. yüksekliğinde, lento ve basık kemeri minare giriş kapısının aynı olan bir kapı bulunmaktadır. Bu geçitten kasnağa ve kubbeye çıkılmaktadır. Kaide ve kürsü tamamen koyu renkli kesme taştan yapılmıştır. Pabuç kısmından şerefe altına kadar koyu - açık renk düzenine itina edilmiştir. Petek kısmı ise taş renkleri düşünülmeden karışık olarak örülmüştür. Gövde 49 kesme taş sırasından müteşekkildir. Pabukçtan sonraki ve şerefe altından üçüncü sıralarda birer kaval silme dönmektedir. Başlangıçta 2.90 m. olan gövde çapı yükseldikçe azalarak 2.70 m. ye inmektedir. Şerefe tamamen açık renk taştan stalâktitli beş sıradan oluşmuştur. İşçilik ve kullanılan desenler portalinkinin eşidir. Şerefe üzerindeki son sıra 3.80 m. çapındaki balkon döşemesini meydana getirmektedir. Şerefenin üst sıralarından ve balkon döşemesinden düşmüş olan bazı parçalar kazılar esnasında bulunmuştur. Yapılan incelemelerde şerefe balkon parmaklığına ait bilgi edinilememiştir. Petek kısmı 1.80 m. çapında ve 4.40 m. yüksekliğindedir. Petekte güneydoğuya açılan 0.60 m. eninde ve 1.70 m. yüksekliğinde bir kapı bulunmaktadır. Minare giriş kapısından farkı, daha önce düz olan birinci lentonun da alt kısmının düz kemer şeklinde oyulmuş olmasıdır. Minare üzerinde külâh bulunmadığı gibi izine de raslanmamıştır.

KAZILARDAN ALINAN SONUÇLAR :

Cami içinde ve etrafında yapılan kazılarda mihrap, mimber, portal ve şerefenin eksik taşlarının büyük bir kısmı bulunmuştur. Daha önce bulunduğu tahmin edilen fakat bugün olmayan kadınlar kısmı hakkında hiçbir tamamlayıcı bilgi elde edilememiştir. Aynı şekilde iç zemin döşemesi ile ilgili hiçbir ize rastlanamamıştır.

YAPI ELEMANLARI :

Binanın değişik yerlerinde açılan 6 çukurda temel altına kadar inilmiş ve yapı sistemi incelenmiştir. Ortalama 1.30 m. kalınlıkta olan beden duvarları, yaklaşık 2.00 m. genişliğinde ve 1.00 m. yüksekliğinde devamlı bir temel üzerine oturmaktadır. Bu temel bina dışına 0.40 - 0.60 m. taşmakta, içkısımda az bir çıkıntı yapmaktadır. (Bu çıkıntı mihrab ve mimber zemininden 1.20 - 1.40 m. aşağıda olduğu için bir taban döşemesi başlangıcı olması imkânsız görülmüştür). Temelin üst 0.30 m. lik kısımda temel boyunca devam eden yuvarlak delikler üstünde de duvara çaprazlamasına ikinci bir delik sırası bulunmuştur. Bu deliklerin ahşap bağ hatıllarına ait olduğu ve ahşabın zamanla çürüdüğü, araştırmalar sırasında bulunan izlerden ve parçalardan anlaşılmıştır. Ayrıca temellerdekine benzer bir duruma mimberin altında rastlanmış, daha küçük çapta biçilmemiş kerestenin mimberin altına bir plâtform teşkil edecek şekilde yerleştirildiği görülmüştür.

Caminin doğu, batı ve güney beden duvarları kaba sıralı moloz taş ve kireç harcından yapılmıştır. Dış yüzde orta yüksekliklerde derzleme durmaktadır. Caminin kuzey duvar ise dış yüzü kesme taş, iç yüzü molozdur. Son cemaat mahallinin doğu ve batı duvarları, minare gövdesinin ise iki yüzü kesme taş, arası moloz olarak inşa edilmiştir. Minarenin petek kısmı 0.15

m. kalınlığında kesme taştan yapılmıştır. Bir yüzü moloz, diğer yüzü tuğla duvarlara harimdeki sağır kemerlerin dolgularında, dış yüz kesme taş - iç yüz tuğla kullanılışa da kasnak duvarlarında rastlanmıştır.

BİNADAKİ YAPISAL BOZULMALAR:

Binadaki yapısal (strüktürel) bozukluklar birbirinin sebep ve neticesi olarak üç ana grupta incelenmiştir · a. çatlaklar, b. şakûlden kaçık duvar yahut elemanlar, c. temel oturması.

a. Camide ciddî iki çatlak serisine rastlanmıştır. Harimin doğu duvarının güney ve kuzey duvarlarla birleştiği köşelerdeki iki çatlak, temelin üstünden başlıyarak kubbe (dışardan kasnak) pencerelerin üstlerine kadar devam etmektedir.

b. Son cemaat mahallinin doğusundaki kolon kuzeye doğru 0.03 m kaçmış durumdadır. Kuzey cephede bu kolonun üzerine tesadüf eden kesme taş sıraları çoğunlukla eksik olduğundan duvarda herhangi bir şakûl kaçıklığı olup olmadığı tesbit edilememiştir.

c. Ahşap bağ hatılların çürüyüp yok olmasına rağmen temel gövdelerinde herhangi bir yetmezlik görülmemiştir. Fakat bu üç sonuç birarada ele alınıp diğer faktörlerle birleştirildiğinde belirtilenden değişik sonuçlar çıkmaktadır.

Kubbe açıklığı boy kesitte 10.00 m., en kesitte ise 10.20 m. dir. Ayrıca kubbe eteği batıda 0.05 m. içe, doğuda ise 0.06 m. dışa kaçıktır. Kuzey ve güney duvarlarda rastlanan tali çatlaklardan ve kubbenin bu durumundan binanın doğu kısmının bütünüyle oturmaya maruz kaldığı görülmektedir. Son cemaat mahallinde de kuzey ucun harim duvarına göre bir oturma geçirdiği görülmüştür.

Yukarıdaki kısa yapısal analiz bir eserin incelenmesindeki çalışma sıralarını belirtmesi bakımından verilmiştir. Baysungur camiinin kurtarılmasında uygulanan parça parça taşıma sistemi için böyle bir araştırma gerekli görülmeyebilir.

RESTİTÜSYON ÇALIŞMALARI:

Restitüsyon çalışmaları eserin yapıldığı zamana yahut yapıldıktan sonra geçirdiği çeşitli devrelere ait durumlarının tesbiti için daha çok akademik anlamda hazırlanmıştır ve genellikle restorasyon yahut onarım projelerine yol göstermesi dışında uygulamaya dönük bir mahiyeti yoktur[8].

Bu çalışmada eksiklerin tamamlanması üç kısımlı bir yaklaşımla ele alınmıştır:

a — «Doğrudan izlenebilen» verilere dayanan birinci grupta örnekleri yahut eş parçaları bina üzerinde mevcut eksikler tamamlanmıştır. Avlu döşemesi, portal stalaktitleri, giriş kapısı kemeri, pencerelerin demir parmaklıkları, kesme taş ve moloz cepheler, saçak silmeleri, kasnak, son cemaat mahallindeki yıkık kubbeler bu gruba girmektedir.

b — «İzlerden bulunduğu anlaşılan fakat tamamı bilinmeyen» pencere parmaklıklarının geçme detayı Çelebi Bin Ali camisindeki örneklerden alınmıştır.

c — «Bulunması gereken fakat hakkında hiç iz bulunmayan» kısımlar ise kadınlar mahfili, üst pencerlerin içlikleri, minare korkuluğu ve külalı, kubbe örtüsü, alem, pencere kepenk ve çerçeveleri, kapı kanatları ve mimberin eksik kısımlarıdır.

Ayrıca kesit çizimleri üzerinde yapılan çalışmalar ana kubbe ile son cemaat mahalli kubbe çaplarının 3/1

8) Baskı tekniklerinde karşılaşılan güçlükler yüzünden restitüsyon levhaları bu yazıya dahil edilmemiştir.

oranında olduğunu göstermiştir (Levha : 13,14). Kesitlerdeki kubbe yükseklikleri bu esasa göre çizilmiştir. Kubbe dairesinin alt kısmına çizilen yatay teğet caminin içinde makûl bir zemin seviyesi göstermiştir. Caminin doğu, güney ve batı kenarlarındaki toprak hizası da temel pabucuna kadar indirildiğinde pencerelerin yerden yüksekliği normale erişmektedir. Eserde bulunabilen geometrik ilişkilerin daha önce bahsedilen yapısal bozuklukların araştırılmasında da yardımı olmuştur.

YAPININ KURTARILMASI :

Yükselecek sular tarafından tehdit edilen bir eserin kurtarılmasında ya suyun esere kadar gelmesini önlemek ya da eseri başka bir yere taşımak gerekmektedir. Eseri bulunduğu yerde korumak etrafına bir baraj yapılmasıyla mümkün olabilir. Baysungur camiinin kurtarılması için 40.00 m. yüksekliğinde (minarenin hemen iki katı kadar) ve devamlı sızıntı kontrolu gerektiren bir baraj herhalde maliyet bakımından kabul edilebilse bile eserin çevresini olumsuz yönde etkileyeceğinden reddedilirdi. Bu tür bir çözüm Mısır'da Aswan barajının tehdit ettiği «Philae» adasında geniş bir alana yayılmış çok sayıda mabedin kurtarılmasında kulanılmıştır. Abu Simbel mabedinin kurtarılması için verilen teklifler arasında iki şeffaf baraj da bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi eseri olduğu yerde korumak ancak geniş bir saha korunacaksa yahut başka yollardan koruma imkânı bulunamadığında başvurulacak bir usüldür.

Son çare eserin bulunduğu yerden alınarak tehlikeden uzaklaştırılmasıdır. Taşıma sisteminin seçimi, maliyet, teknik sorunlar, kullanılacak aletler ve eserin inşaat tarzına bağlıdır.

a — Eserin kolaylıkla ayrılabilir parçalardan yapılmış olması halinde ucuz ve kolay bir taşıma projesi gerçekleştirilebilir. İstanbul'da III. Ahmed, Tophane ve Amin Ağa çeşmeleri bu şekilde taşınmıştır.

b — Yapı zarif yahut küçük parçalara ayrılamıyacak şekildeyse panolar, bloklar halinde kısım kısım taşınabilir fakat bu sistem tecrübeli elemanlar, ileri teknik aletler ve masraf gerektirir. Bu çözüm Mısır'daki Abu Simbel mabetlerinin kurtarılmasında uygulanmış, iki mabet 1050 parçaya kesilerek yeni sahaya taşınmıştır.

c — Eseri tümüyle bir bütün olarak nakletmek yapının büyüklüğü ve esere verilen değerler ilgilidir. Yine Abu Simbel mabetlerinin kurtarılması için verilen fakat maliyet yüksekliği yüzünden reddedilen proje tekliflerinden birisi iki mabedi ayrı ayrı ama bütün olarak krikolarla kaldırmayı ön görmekteydi. Su üzerinde yüzdürerek taşımayı teklif eden diğer iki proje de aynı sebepten kabul edilmedi.

Konumuz olan eserin su üzerinden yahut karadan bir bütün olarak taşınması teknik yönlerden mümkün olabilir, fakat mali sorunların halli büyük güçlükler çıkaracaktı. Bütün şartların uygun olduğu bir ortamda Baysungur camisinin bir bütün olarak karadan raylar üzerinde yeni seçilen alana taşınması en ideal çözüm olurdu.

Bugün cami, yakında kapanacak olan Elâzığ - Pertek karayolunun güney kenarında, kasabaya 500 m mesafede kurulmaktadır. Verilen iki arsadan Partek'e daha yakın olanına Çelebi Bin Ali, diğerine de Baysungur camileri inşa edilmektedir. Her iki eserde cami olarak hizmete gireceğinden yeni bir fonksiyon arama sorunu yoktur.

Taşıma öncesi hazırlıklar :

Söküm işlemi başlamadan gerekli hazırlıkların hemen tamamı eksiksiz olarak yapılmıştır. Eserin ve çevresinin rölöveleri, ölçümleri ve yapısal analizi çıkarılmış, her açıdan fotoğraflar çekilmiştir. Sökümden önce, son-

radan kullanılacak olan her taşın yerinin kesin olarak tesbit edilmesi ve bu parçaların işaretlenmesi gerekmektedir. Bu işlem ölçümlerin alınması sırasında her kesme taşın dış yüzünün yağlı boya ile numaralanması şeklinde yapılmıştır. Taşlar yeni binada yerlerine konduğunda yüzeyler mecburen taraklanacak ve asırların verdiği «patina» kaybolacaktır. Halbuki sökme - nakletme - depolama yeniden kullanma süresinde taşın yüzeyinde kalabilecek fakat sonradan taşa zarar veremeden çıkarılabilecek bir boya cinsinin araştırması herhalde daha yerinde olurdu. Diğer bir çözüm de taşların çizimler üzerinde numaralanması ve her taş söküldükçe numarasının görünmeyen yüze işlenmesi olabilirdi.

Sökümü ve taşıma :

Kesme taş parçaların ayrılmasında kazma, çekiç ve levyeler genellikle yeterli olmuştur. İşleme minareden başlanmış, sırasıyla kasnak yüzleri, mihrab, mimber, pencereler ve diğer kesmetaş yüzler sökülerek binanın etrafına dizilmiş, kubbe ve moloz duvarlar en son yıkılarak yapı terkedilmiş.

İnşaat sahası tesbit edilmiş olduğuna göre taşıma işleminin sökümle birlikte yürütülmesi herhalde daha olumlu sonuçlar verirdi. Baysungur camiinde (aynı durum çelebi Bin Ali Bey camii için de geçerli) sökülme sonrası işlemlerden en önemlisi olan depolamaya yahut parçaları korumaya hiç önem verilmemiştir. Hâlbuki parçaların tekrar kullanılıncaya kadar karışması, çalınması yahut kırılması uzak bir ihtimal değildi.

Binanın yeniden yapılması :

Yapı bugünkü malzeme ve tekniklerle inşa edilirken göz önüne alınması icabeden hususlar şunlardır :

a — Temel hatılının 1.60 m. genişliğinde ve 0.40 m. derinliğinde betonarme olarak yapılması ve taş duvarla hatıl arasına rutubet kesici bir tabaka konulması gerekmektedir.

b — Moloz duvarların hiç olmazsa cephelerde eski malzeme ile derzli kaba sıralı moloz şeklinde yapılarak asıl binaya benzetilebilir.

c — Kesme taş duvarlarda eksik parçaların yeni ocaklardan çıkarılacak benzer taşlarla tamamlanması düşünülmekteydi. Eskisiyle uyuşumu, zamanla olacağı renk ve dayanıklılığı bilinmeden böyle bir denemeye girişecek yerde bir kısım beyaz çimento, bir kısım kireç ve üç kısım öğütülmüş eski taştan imâl edilecek sun'i taş bloklarıyla, üzerine imalât tarihi de işlenerek eksikler tamamlanabilirdi.

d — Eksik yahut aşınmış işli taşlar Vakıflar projesinde asıllarının eşi olarak yeniden yapılacaktı. Halbuki bu eksiklerin hiç tamamlanmaması daha gerçekçi bir tutum olurdu. Portal yahut şerefe gibi elemanlar muhakkak «eksiksiz» görülmek isteniyorsa parçalar benzerlerinin ana hatlarıyla fakat ince işçilik yapılmadan sun'i taştan dökülebilirdi.

e — Harimdeki kemer ve trompların başlangıç seviyelerinden, hatırlanacağı gibi, ahşap bağ hatılı geçiyordu. Yeni binada da aynı seviyede, 0.50 m. eninde ve 0.30 m. yüksekliğinde betonarme bir hatıl yapının dayanıklılığını arttıracaktır. Bir başka hatıl son cemaat mahalli kubbelerinin eteklerinden dolanarak bu kısmı beden duvarlarına bağlıyabilir. Kasnak yüzlerinin arkasına konulacak bir betonarme hatıl da kubbeyi sağlamlaştırmak ve yük dağılımını düzenlemek bakımından faydalı olacaktır.

Minarede betonarme gövde yerine Vakıflar projesindeki gibi moloz gövde yapılması herhalde aslına uygunluğu yönünden olumlu bir çözümdür.

Kubbe, asıllarına uygun yeni tuğlalardan yapılacaktır. Yeni binada top-

rak kaplı kubbenin problem yaratacağı ve binaya uymayacağı endişesiyle taş yahut kiremit kullanılması düşünülmekteydi. Fakat daha önce de belirtildiği gibi araştırmalar esnasında taş yahut kiremit kalıntıları bulunmamıştır. B usebeplerden yeni çatı örtüsü iddialı ve aldatıcı olacaktır.

Kullanış yüzünden giderilmesi gereken eksiklikler :

Kapı ve pencerelerin binanın korunması ve çalışabilmesi için takılması gereklidir. Bunların eski örneklere benzetilmesi yerine binaya uyması fakat bugünkü şekil ve anlayışla yapılması daha uygun olacaktır. Döşeme için de aynı şekilde düşünülebilir. Döşeme altına, sonradan caminin ortasına konacak bir soba yerine şimdiden elektrikli bir ısıtma sistemi kurulmasında fayda vardır. Elektrik kablolarının yeraltından geçirilmesi, bina içinde yapılacak dağıtımın da süpürgelikler arkasına gizlenmesi gözü rahatsız etmeyen bir çözüm sağlayacaktır. Kadınlar mahfili eklenmesi gerektiği takdirde aliminyum gibi yeni malzemeyle modern bir çözüm herhalde bir eskinin kopyasından daha doğru olur. Şerefe korkuluğunun da ne eski şekli ne de malzemesi bilinmediğinden aliminyum yahut demir bir parmaklık aynı vazifeyi görebilir.

Görüntü bütünlüğünü sağlamak için giderilebilecek eksikler :

Son cemaat mahallindeki kubbelerin tamamlanması ne yapısal ne de kullanış bakımından gerekli değildir. Fakat binanın görünüşünü bütünlemek için yeniyle eski kısımların farkı belirtilerek tamamlanabilir. Aynı sebeple kuzey cephe kemerlerinin üzerindeki ve kasnak cephelerindeki eksik kesme taşlar sun'i taş bloklarla tamamlanabilir.

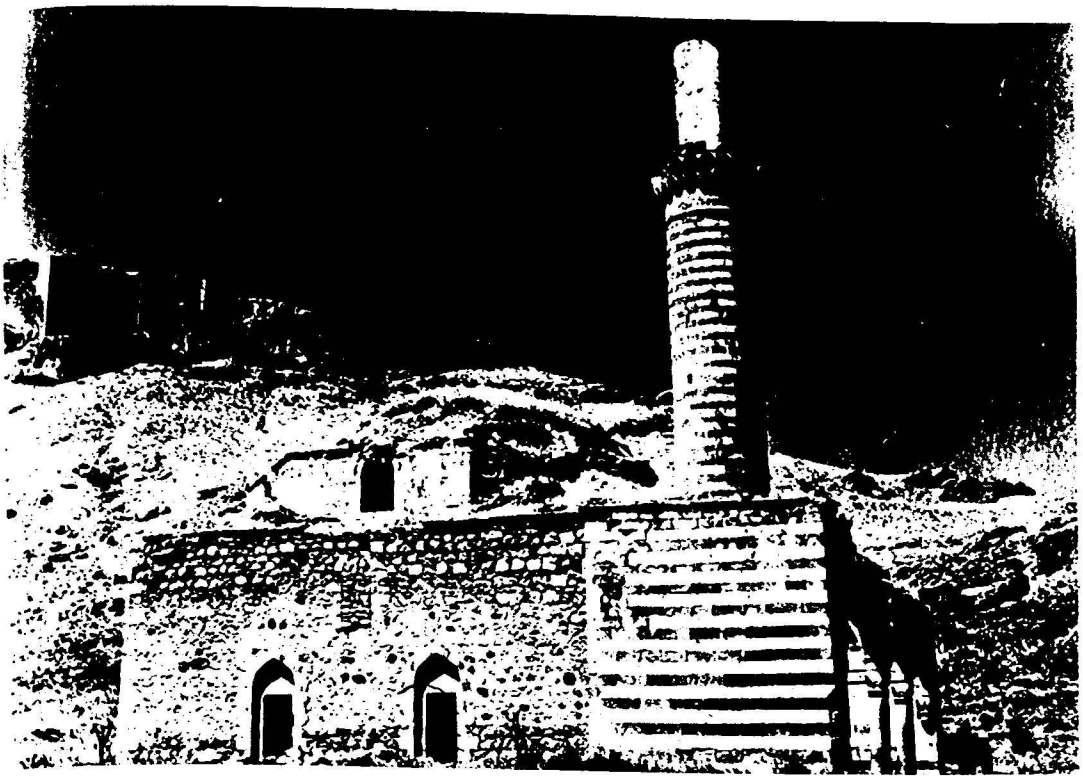

Resim : 1 – Bay Sungur camii ve pertek kalesinin kuzeydoğudan görünüşü (Temmuz, 1968)

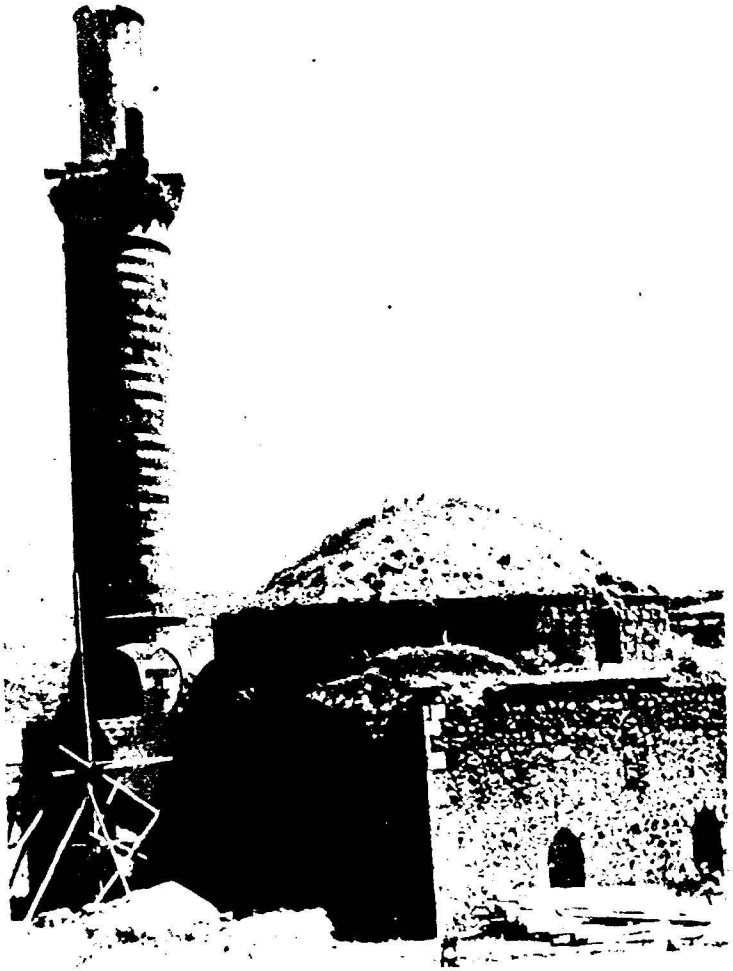

Resim : 2 Güneybatıdan görünüş (Temmuz, 1968)

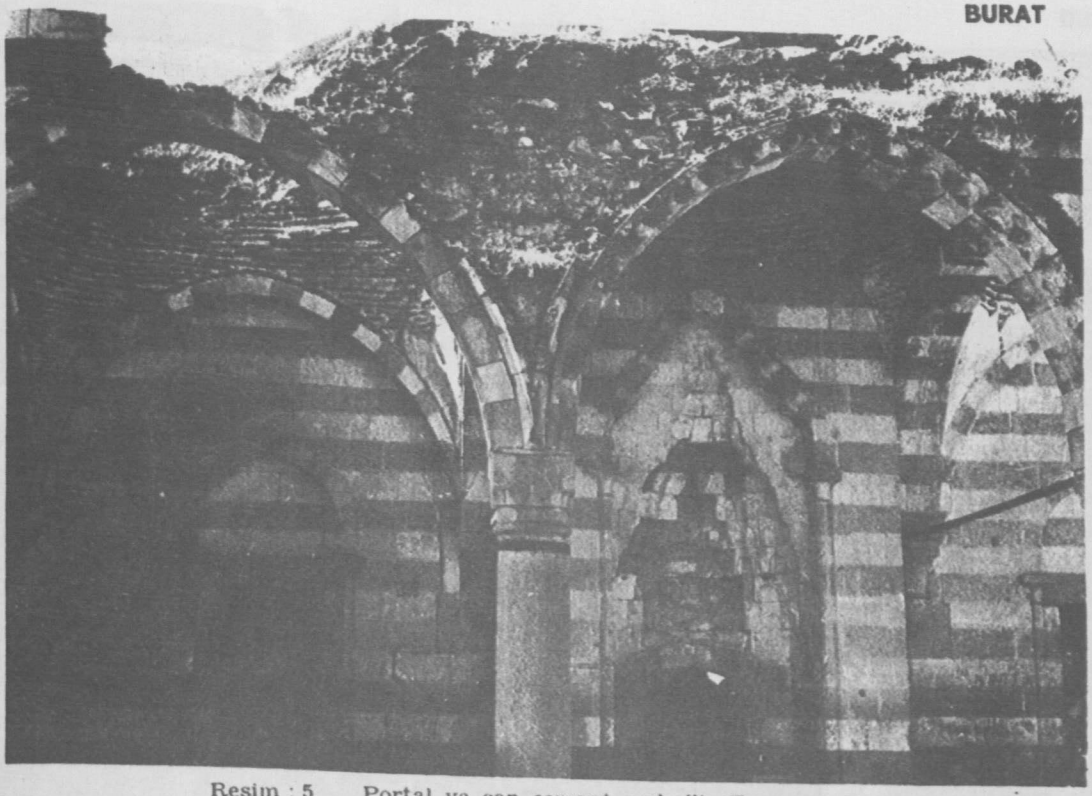

Resim : 5 Portal ve son cemaat mahalli (Temmuz, 1968)

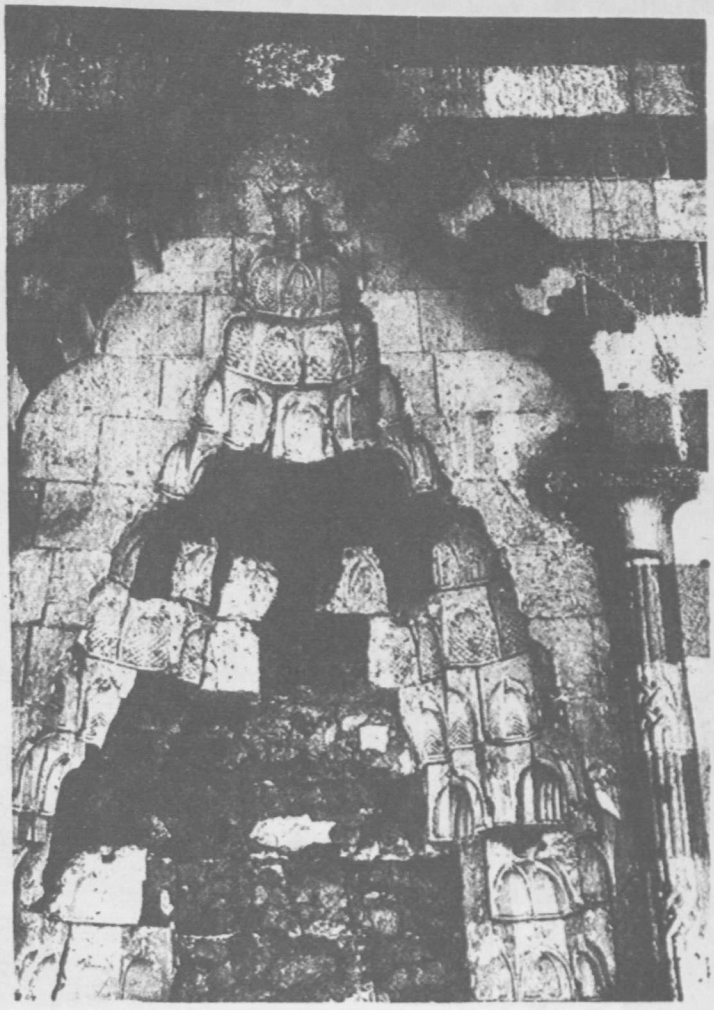

Resim : 6 Portalden detay (Temmuz, 1969)

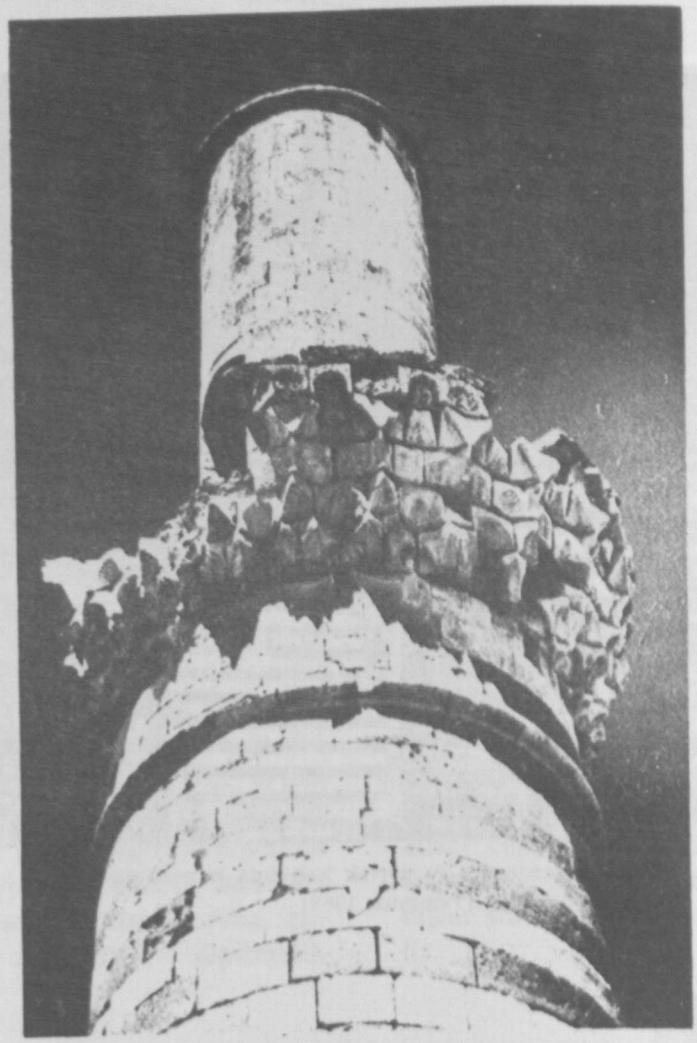

Resim : 3 — Şerefeden detay (Temmuz, 1968)

Resim : 4 Kuzey cephe ve son cemaat mahalli (Temmuz, 1968)

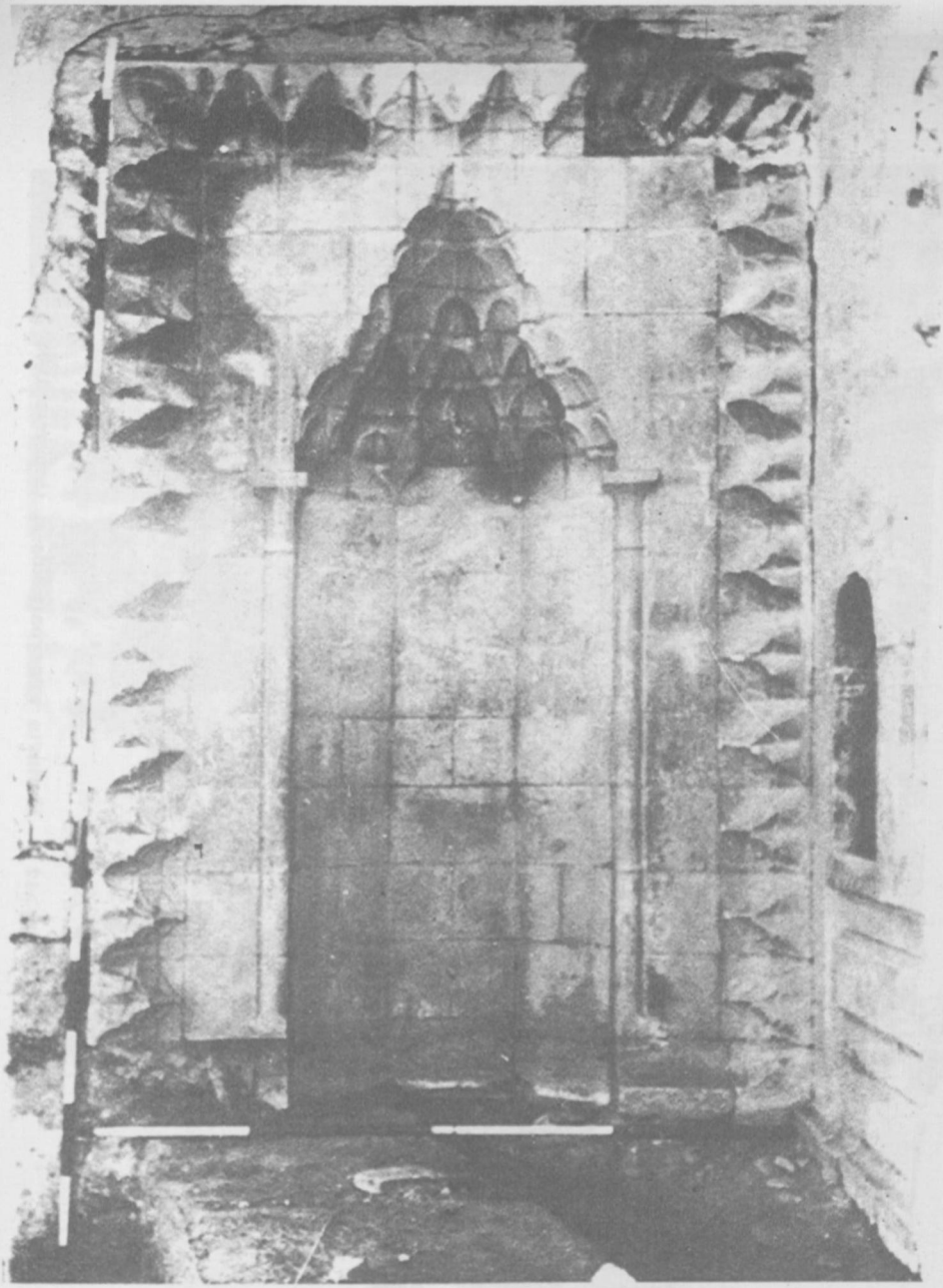

Resim : 9 — Mihrab

BURAT

Resim : 10 — Mimber

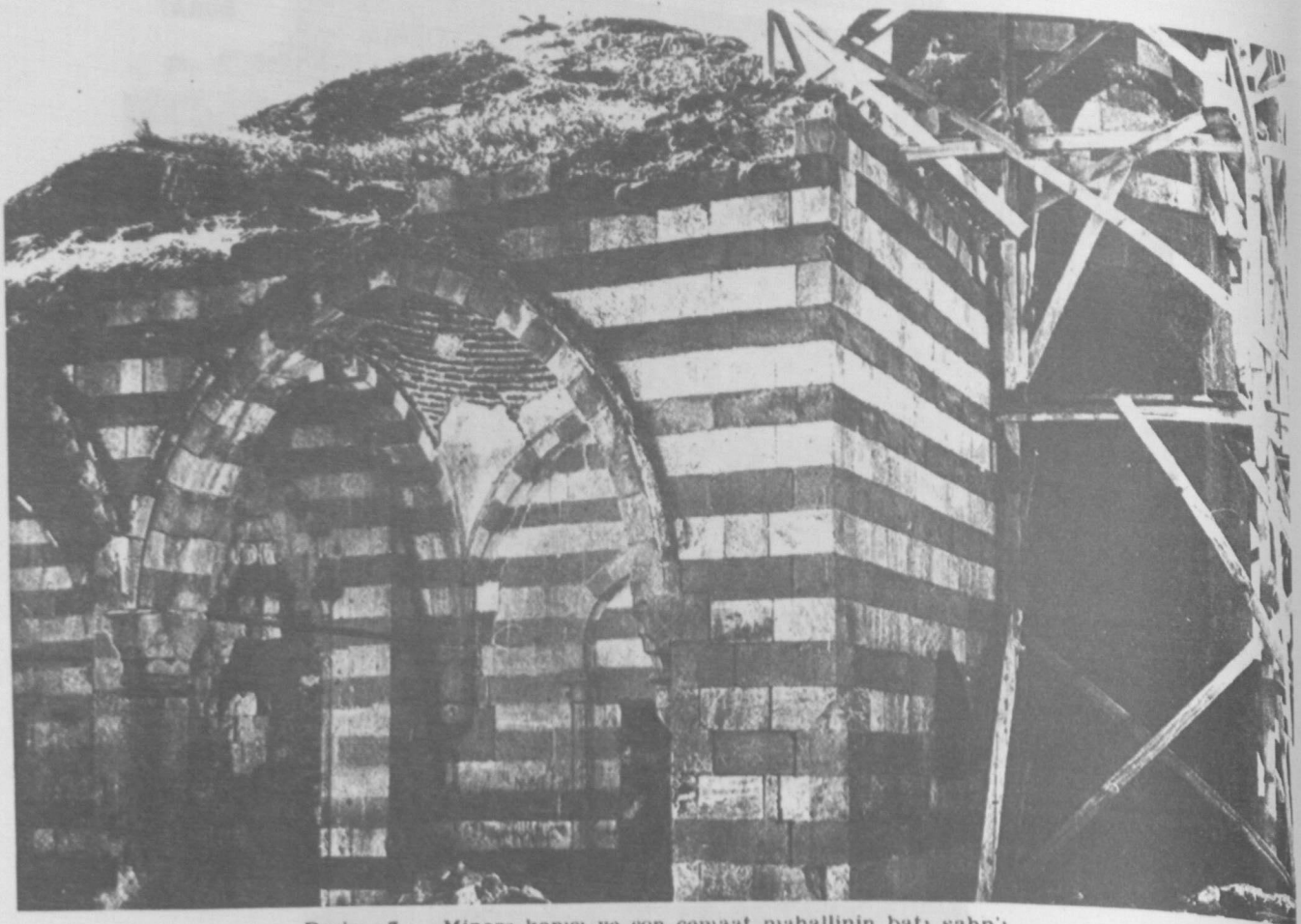

Resim : 7 Minare kapısı ve son cemaat mahallinin batı sahn'ı
(Temmuz, 1968)

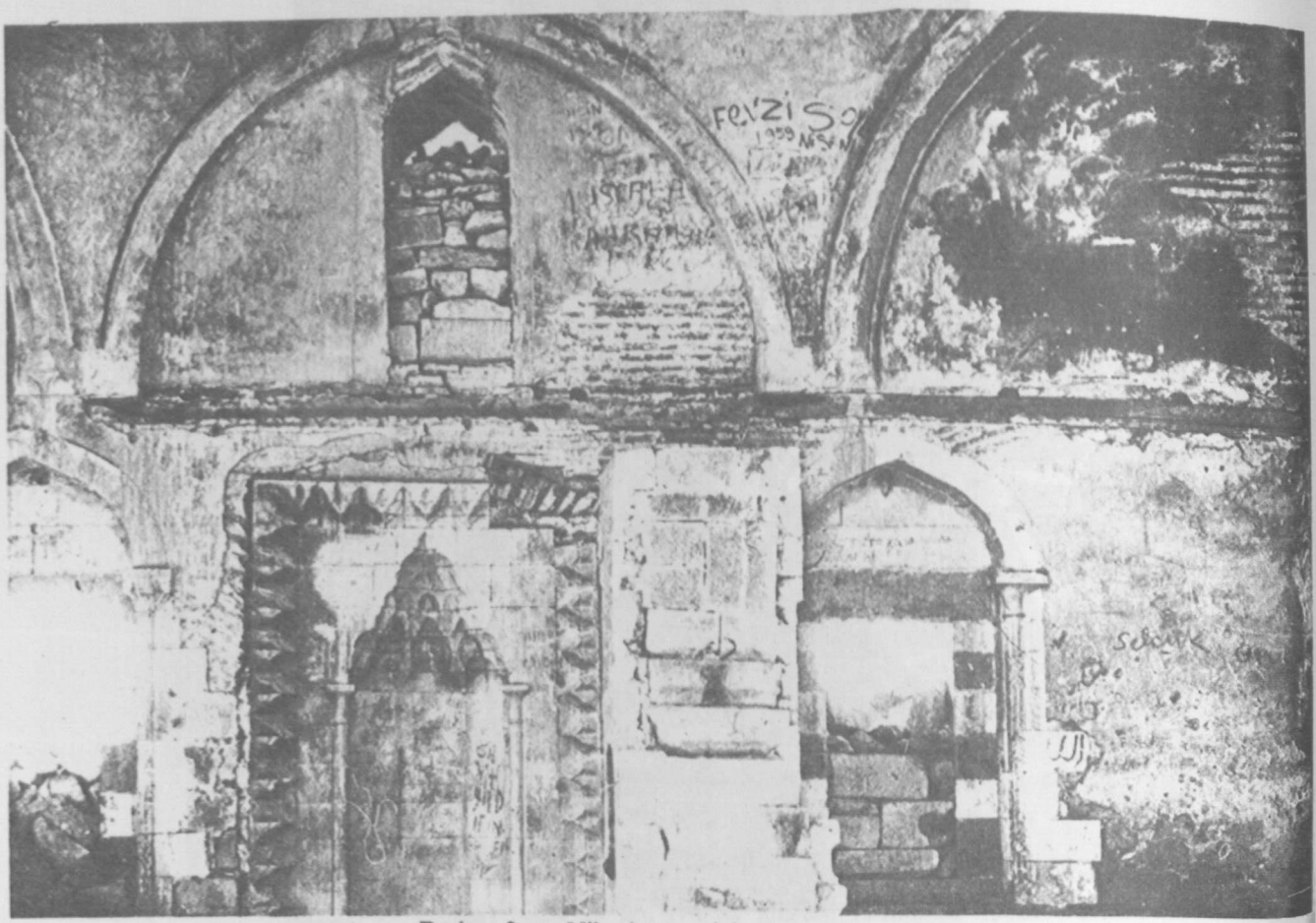

Resim : 8 — Mihrab ve minber (temmuz, 1968)

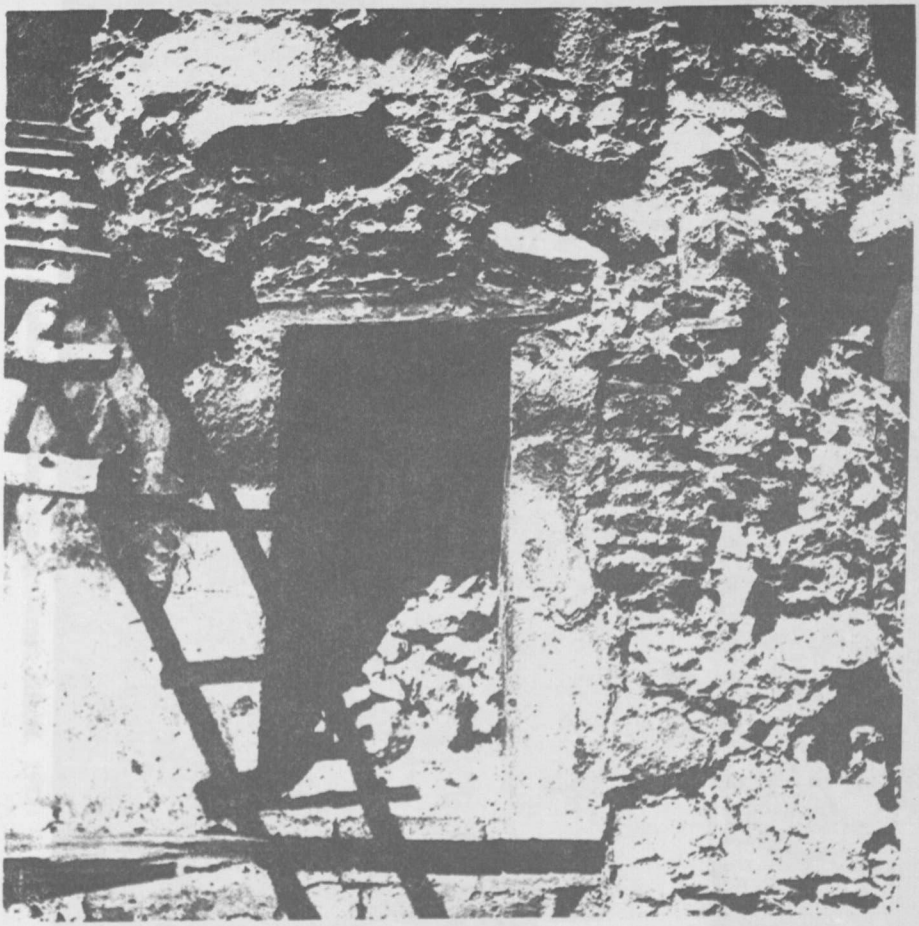

Resim : 14 — Minareden harim'e açılan kapı (Eylül 1971)

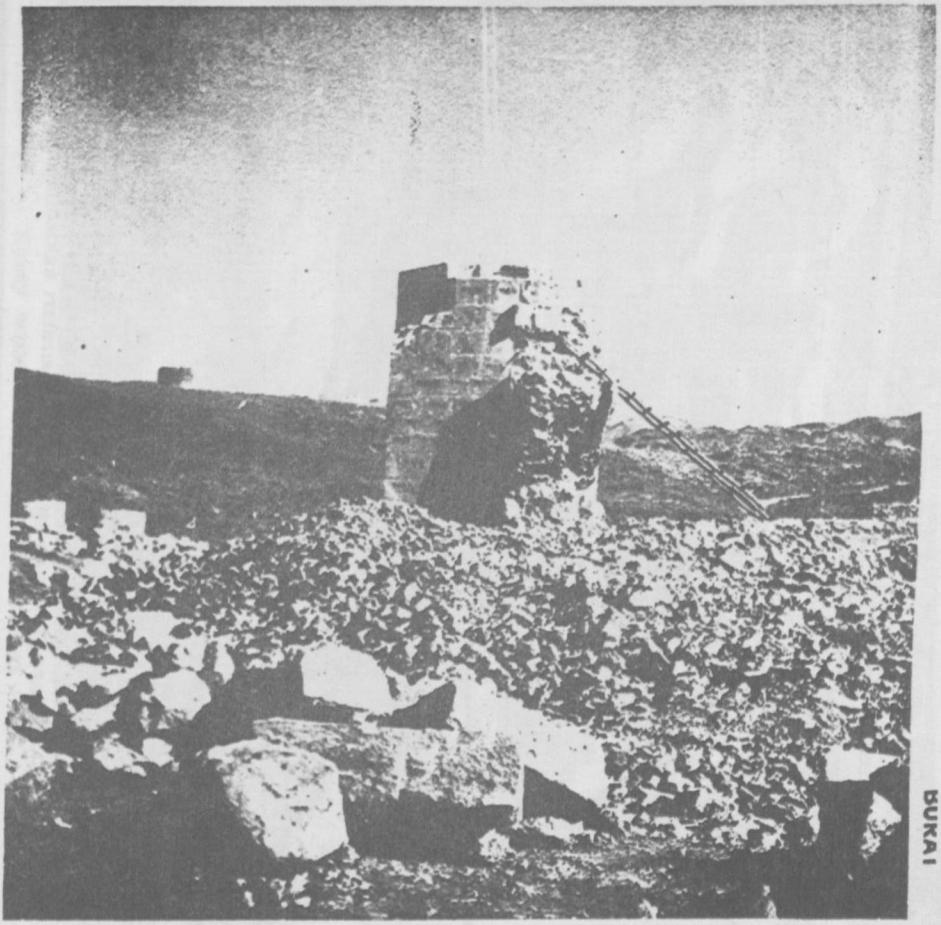

BUKAI

Resim : 13 — Taşıma öncesi minare kürsüsü ve batı beden duvarı
(Eylül, 1971)

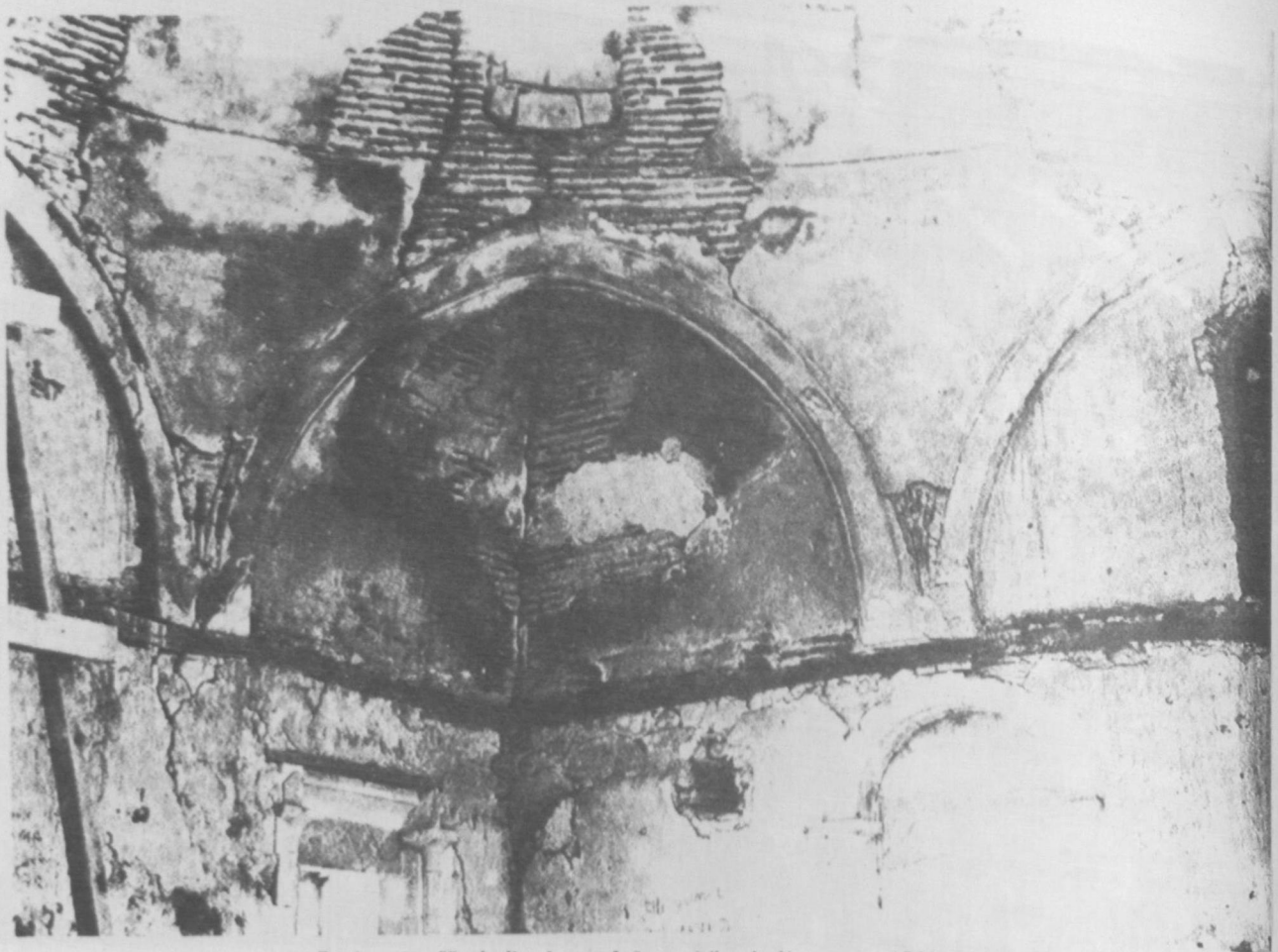

Resim : 11 Harim'in kuzeydoğu köşesi (temmuz 1968)

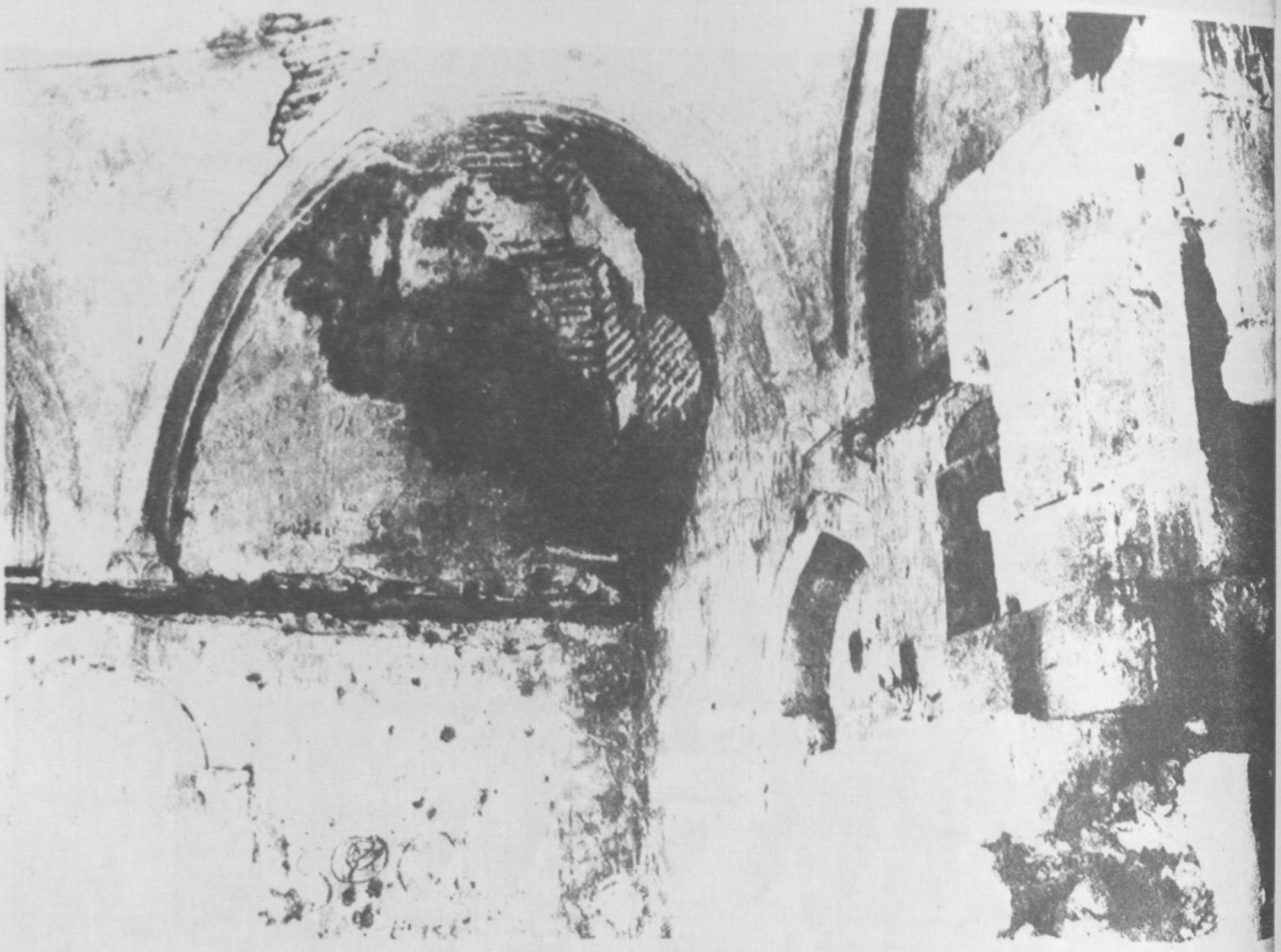

Resim : 12 Harim'in güneybatı köşesi (temmuz 1968)

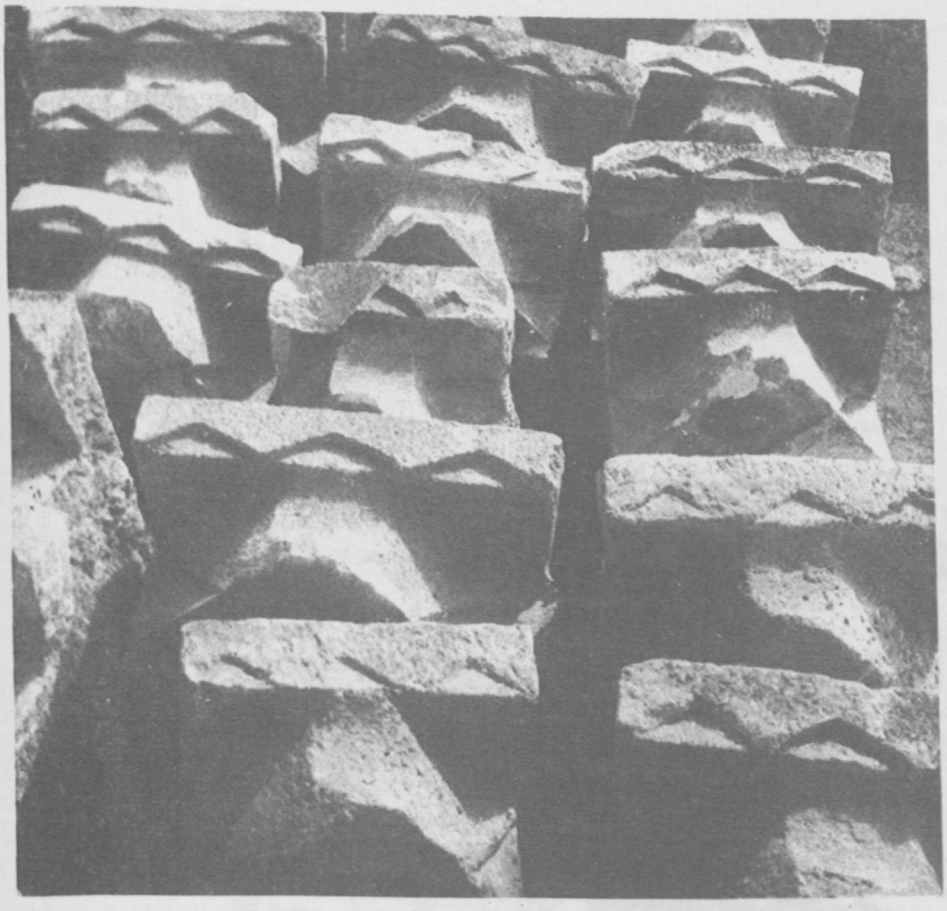

Resim : 17 — Kuzey cephedeki orta kemerin taşları (Eylül 1971)

Resim : 18 — Camiin yeniden kurulacağı arazi (Eylül, 1971)

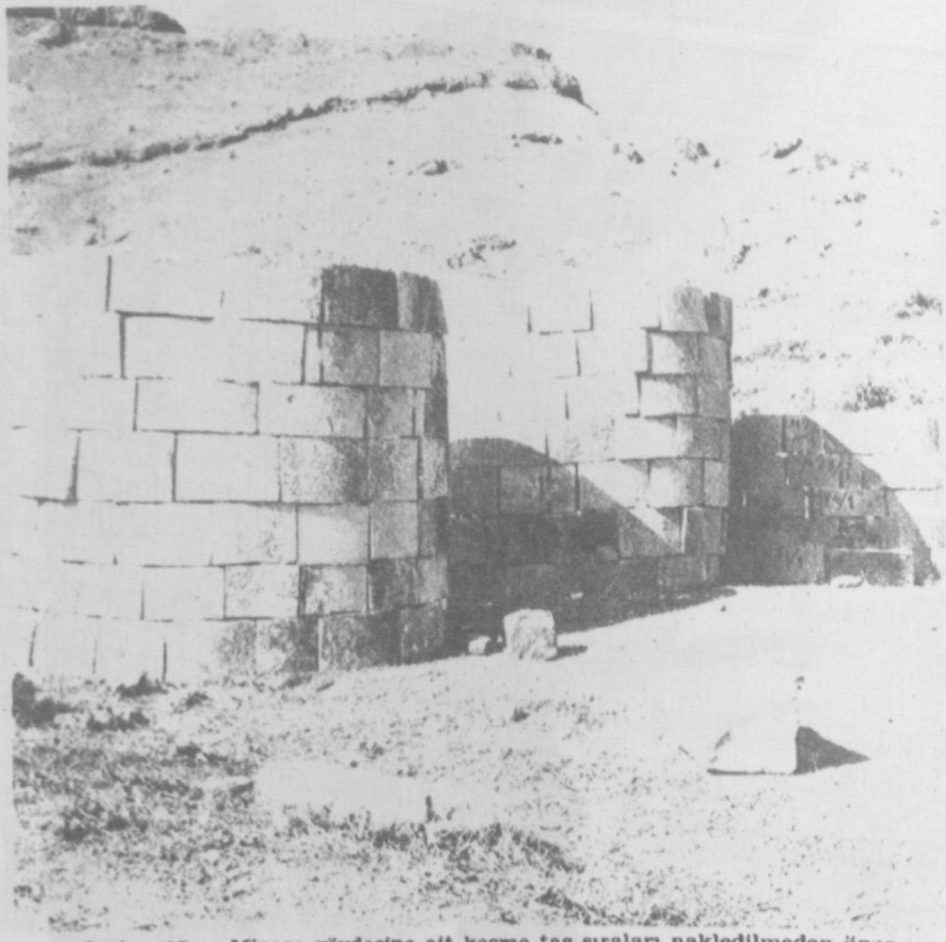

Resim : 15 — Minare gövdesine ait kesme taş sıraları nakledilmeden önce Eylül, 1971)

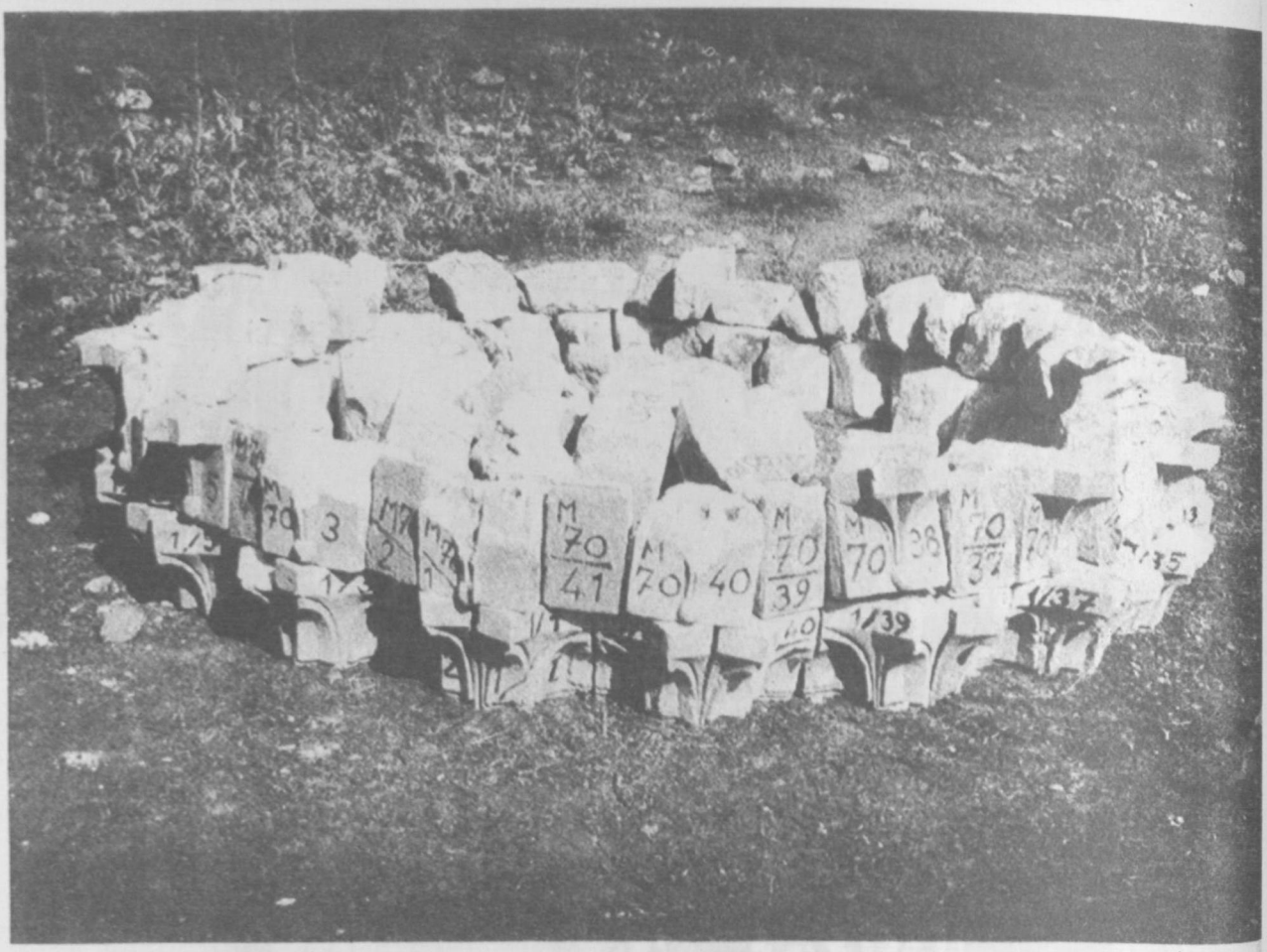

Resim : 16 — Şerefe stalâktitleri (Eylül, 1971)

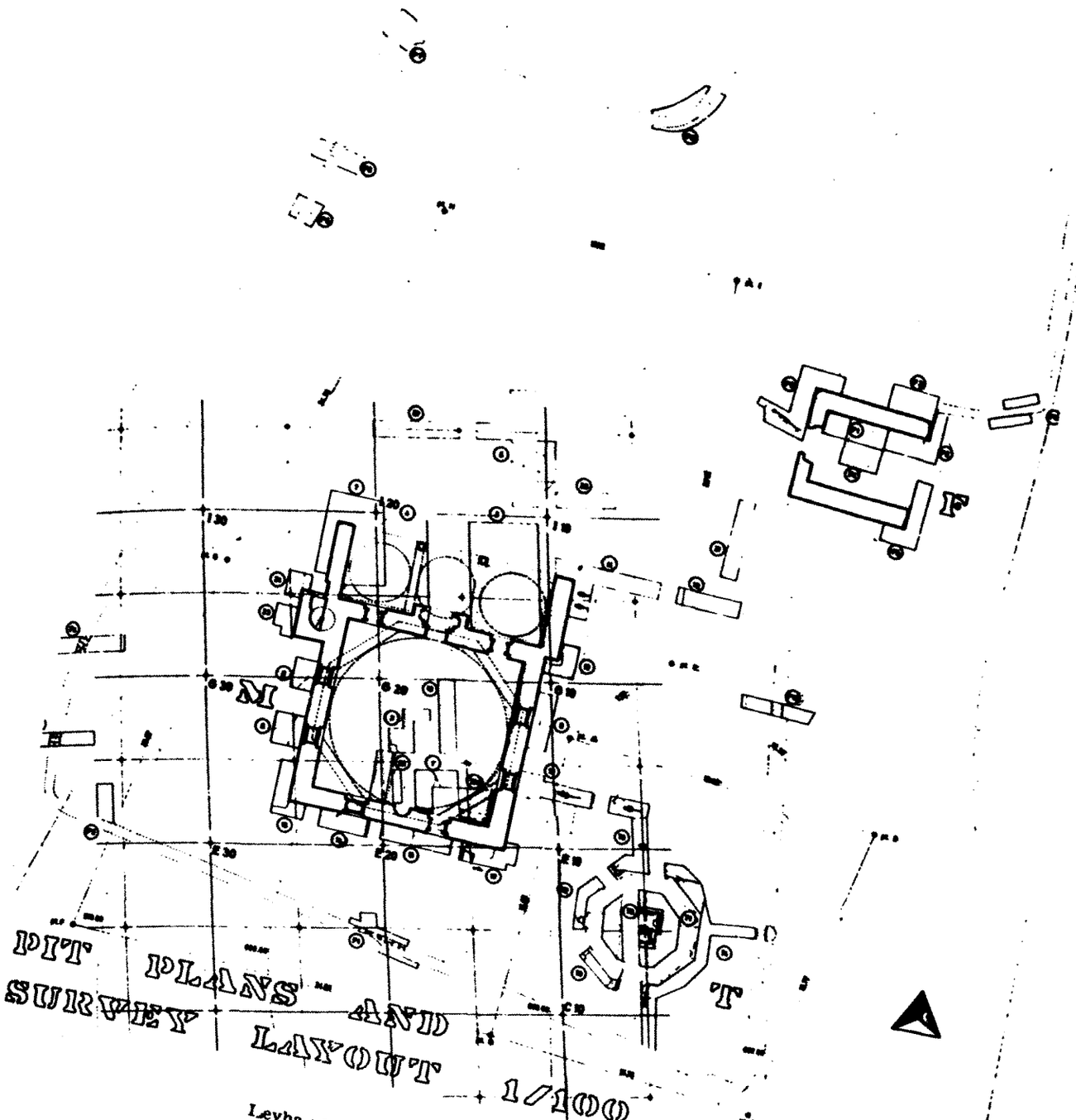

Levha : 1 — Vaziyet planı ve kazı çukurları

Resim : 19 — Yeni mahaldeki temel hafriyatı (Eylül, 1971)

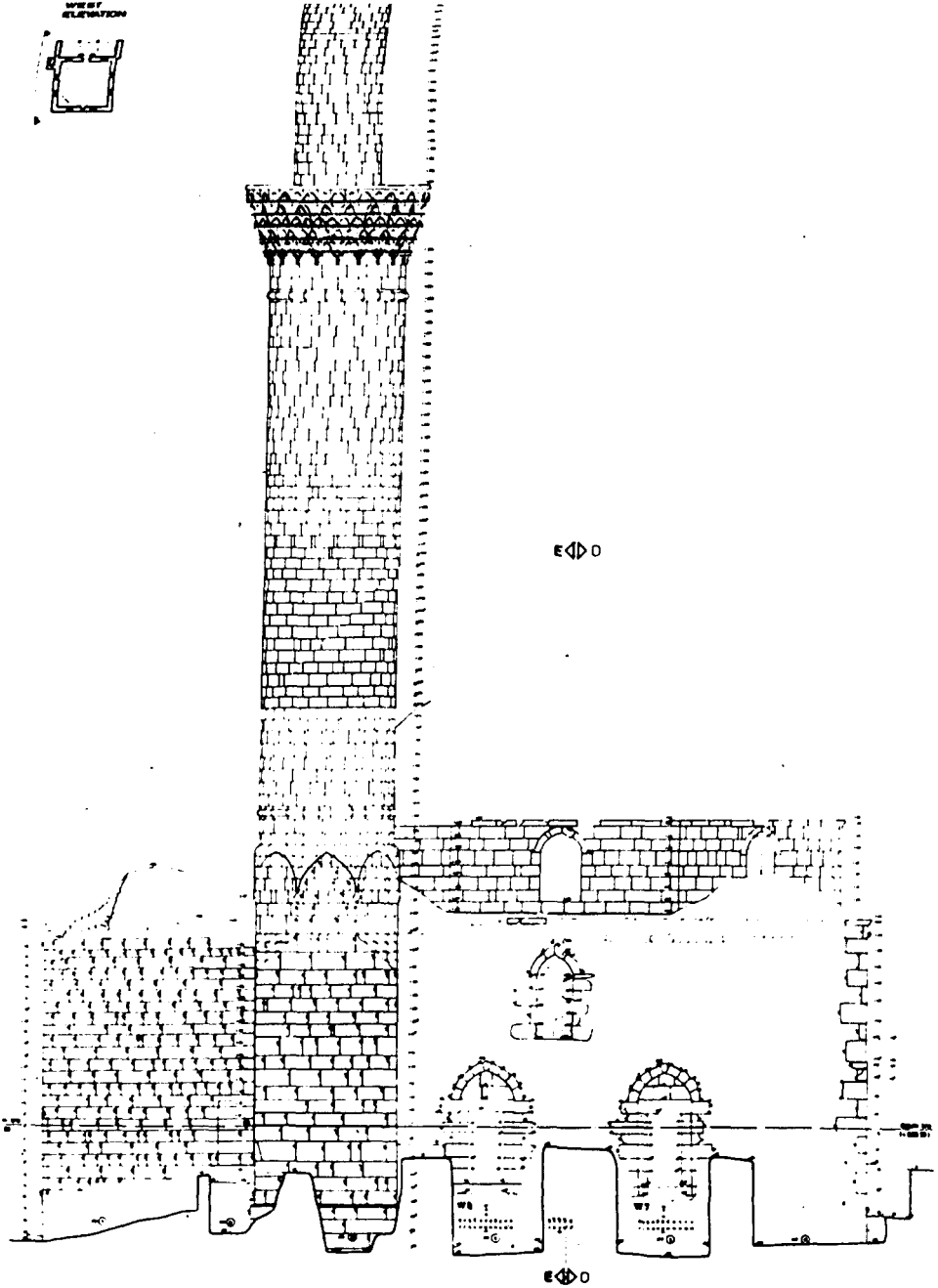

Levha : 4 — Batı cephe ölçek : 1/100

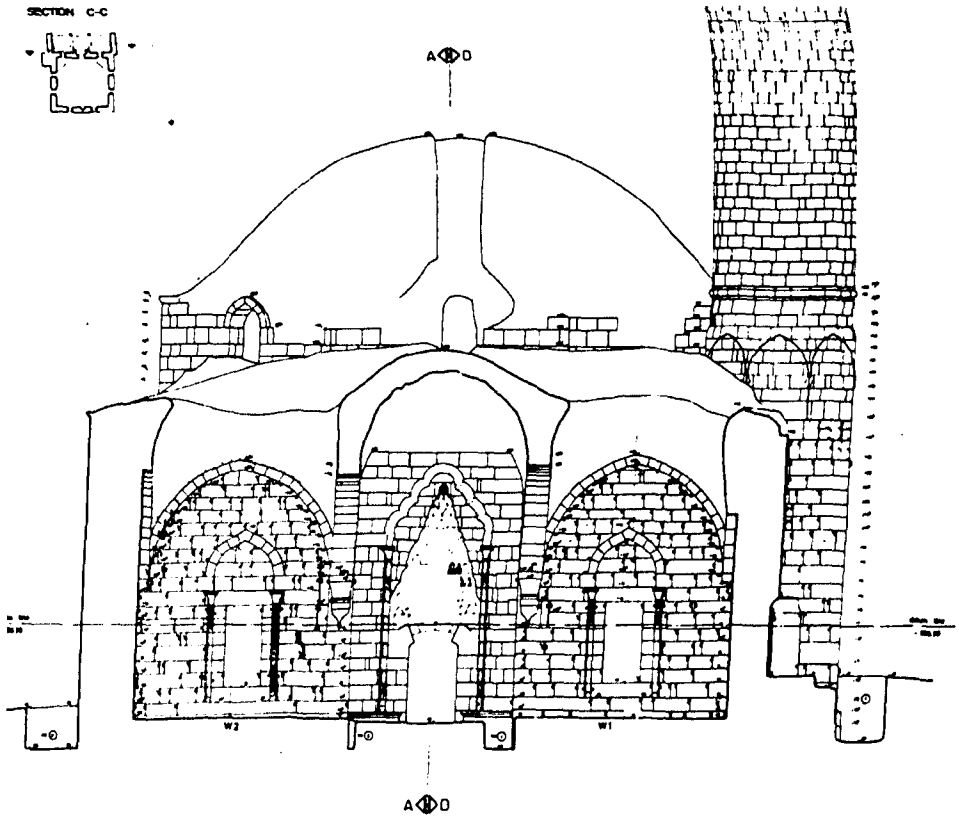

Levha : 3 — Son cemaat mahallinden kesit, ölçek : 1/100

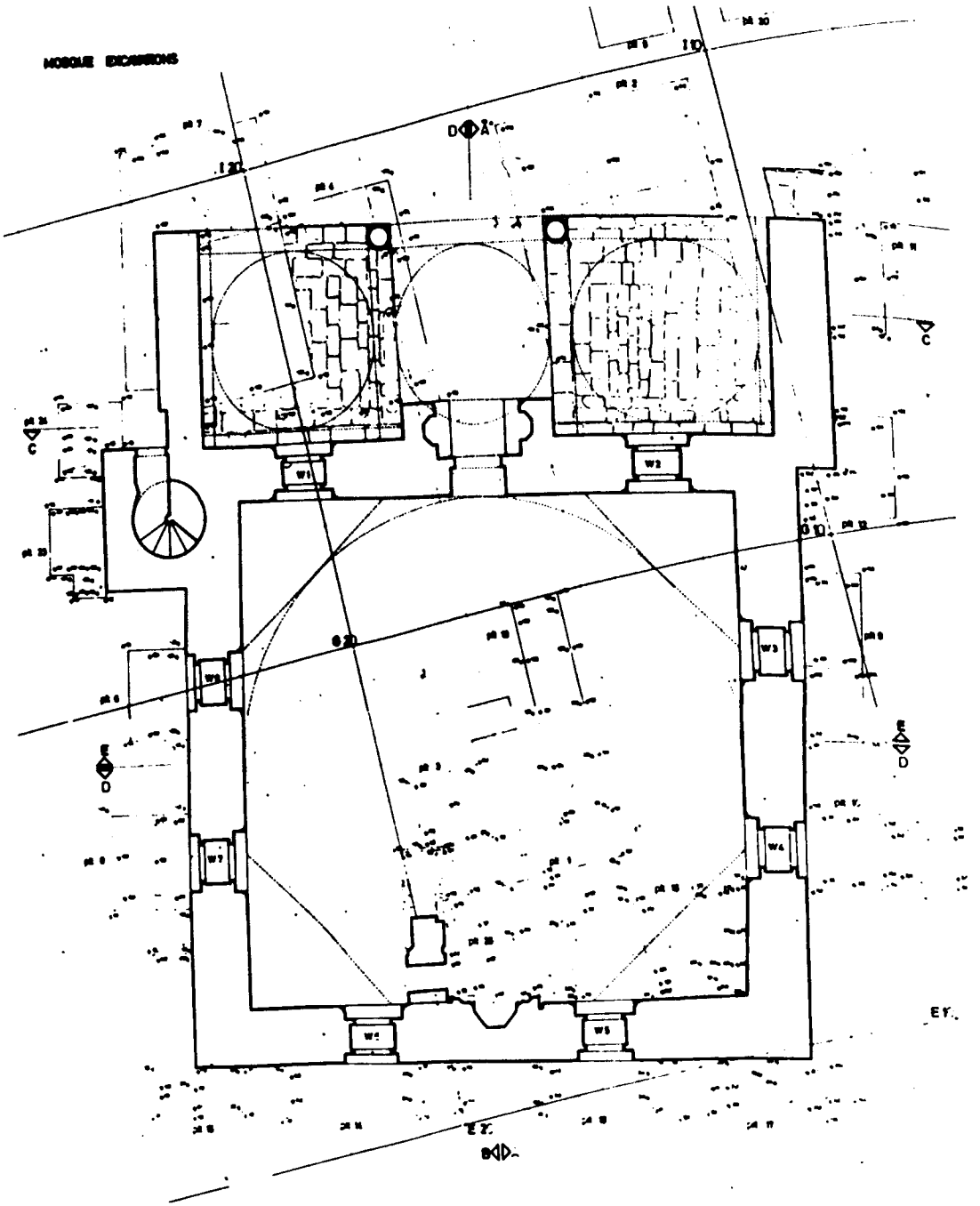

Levha : 2 — Plân, Ölçek : 1/100

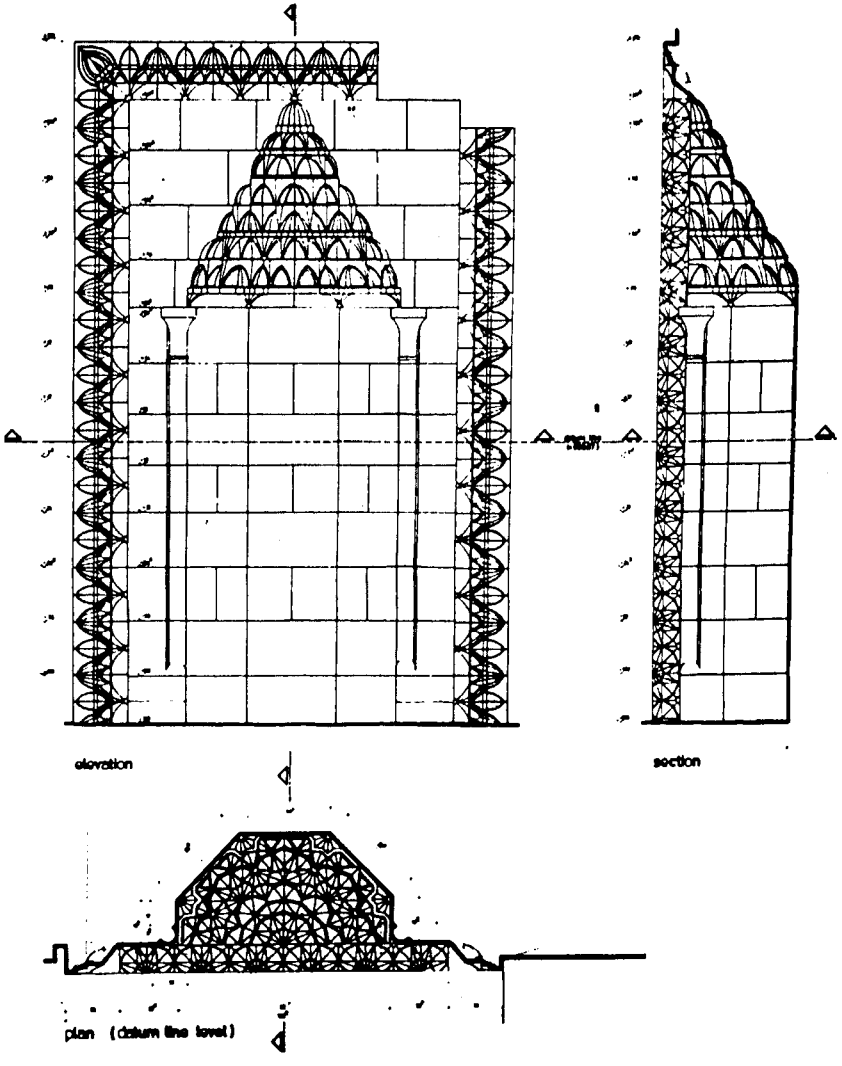

Levha : 8 — Mihrab, Ölçek : 1/25

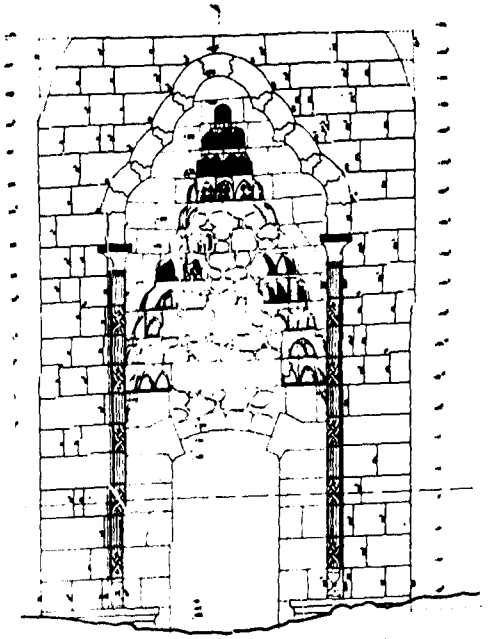

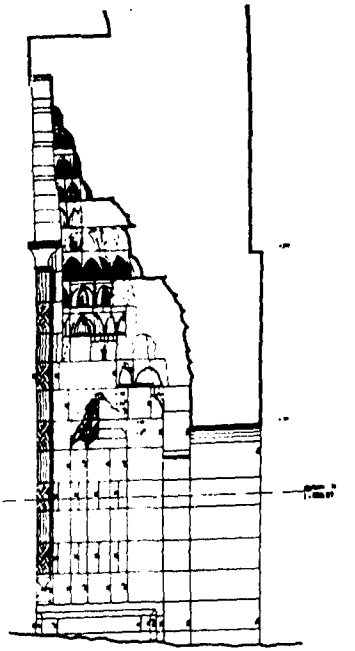

section

elevation

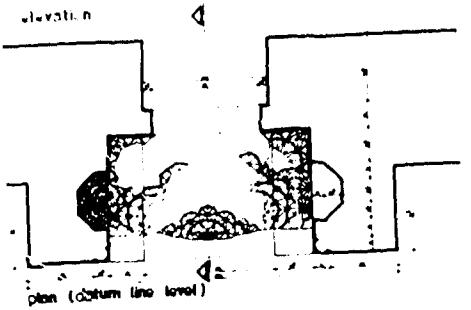

plan (datum line level)

Levha : 7 — Portal, Ölçek : 1/50

BURAT

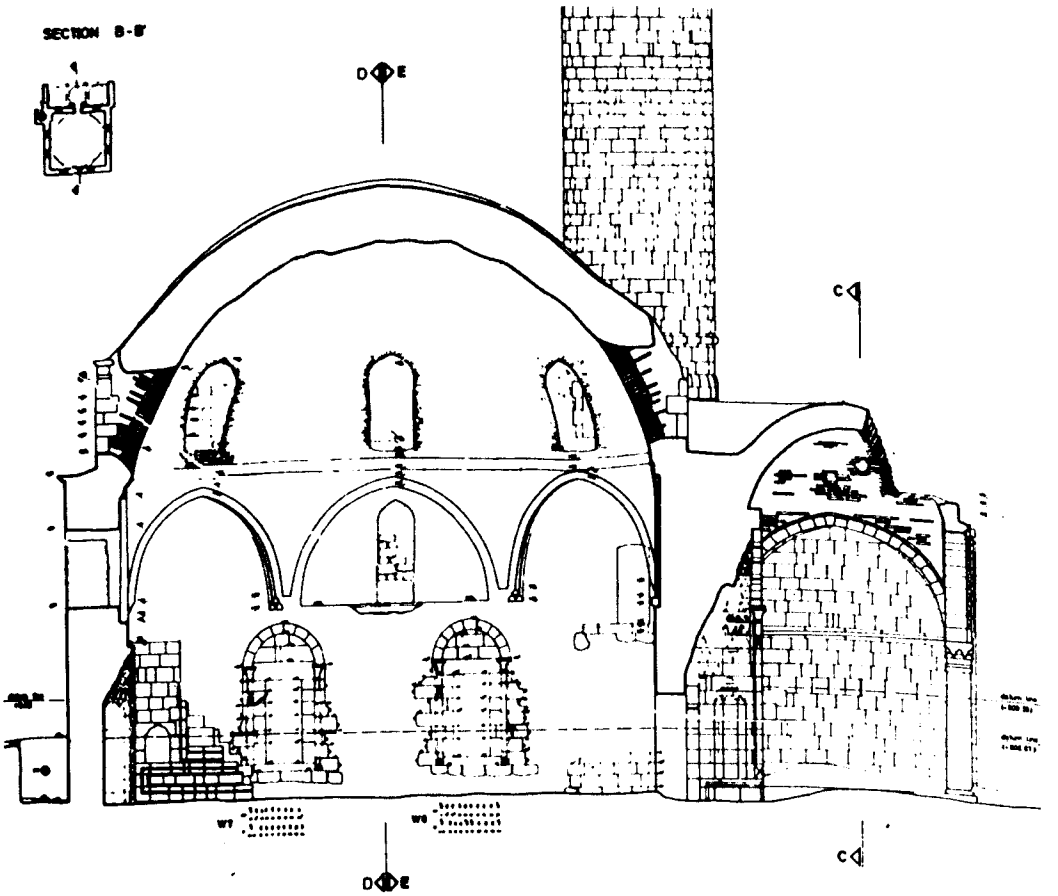

Levha : 5 — Boyuna kesit, ölçek : 1/100

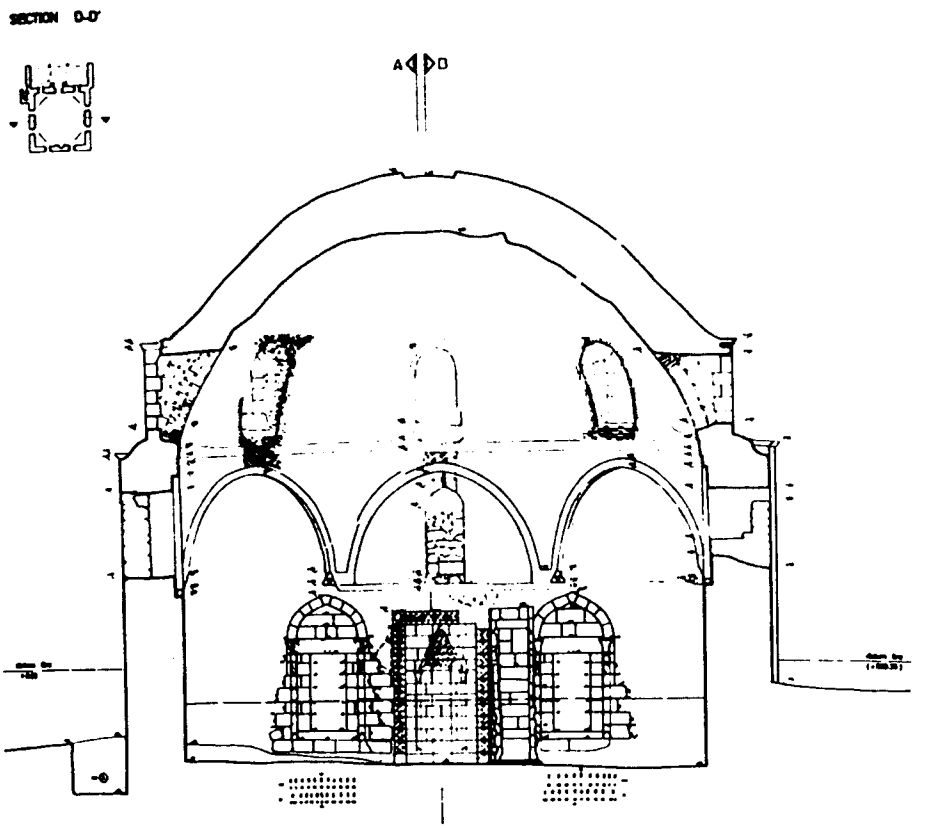

Levha : 6 — Enine kesit, ölçek : 1/100

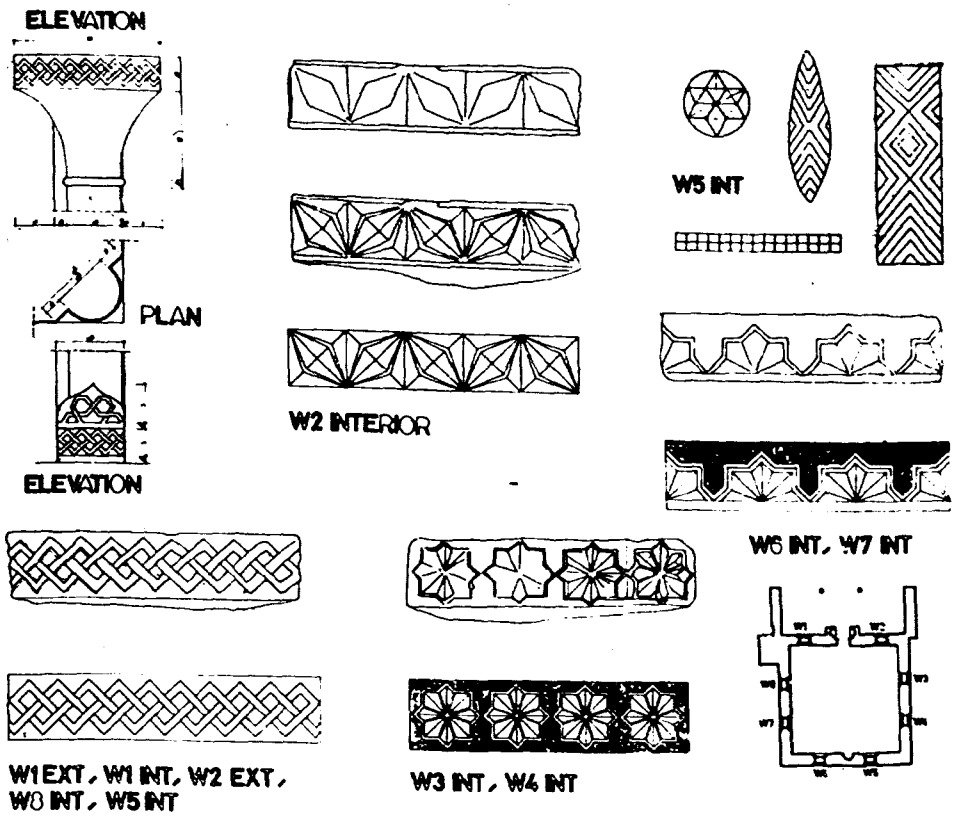

Levha : 11 — Sütunce detayları, Ölçek : 1/5

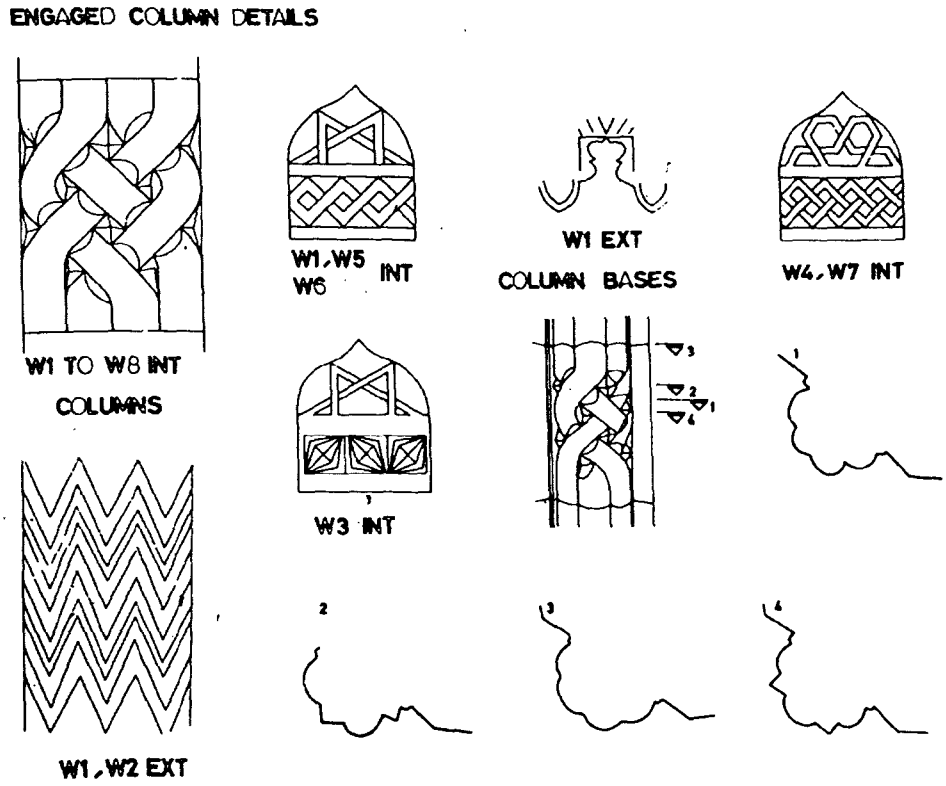

Levha : 12 — Sütunce detayları, ölçek : 1/5

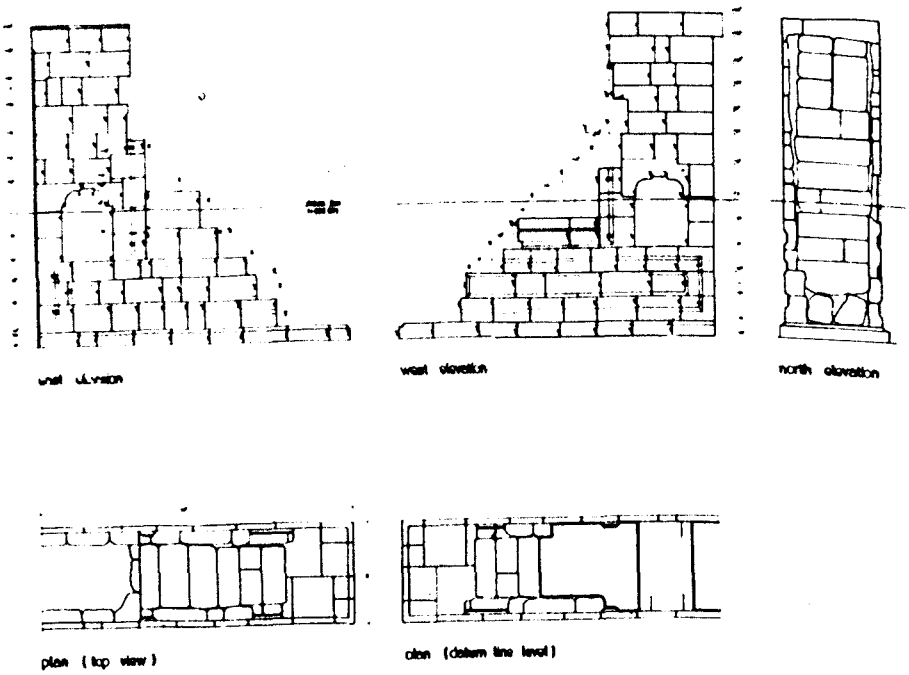

Levha : 9 — Minber, Ölçek : 1/50

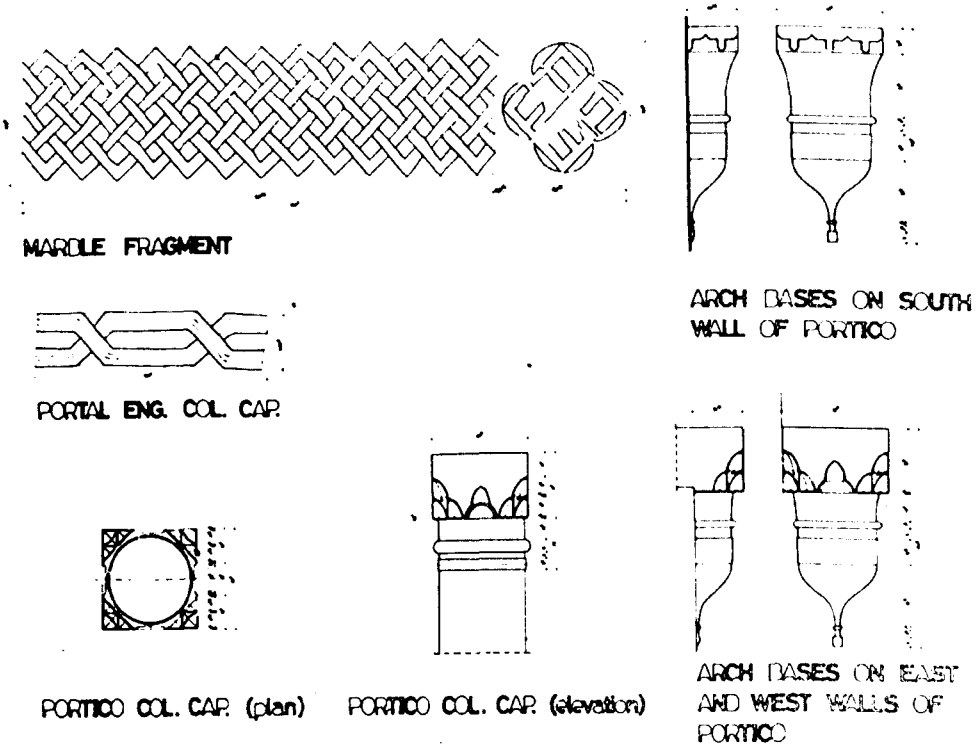

Levha : 10 — Son cemaat mahallinden detaylar, ölçek : 1/25

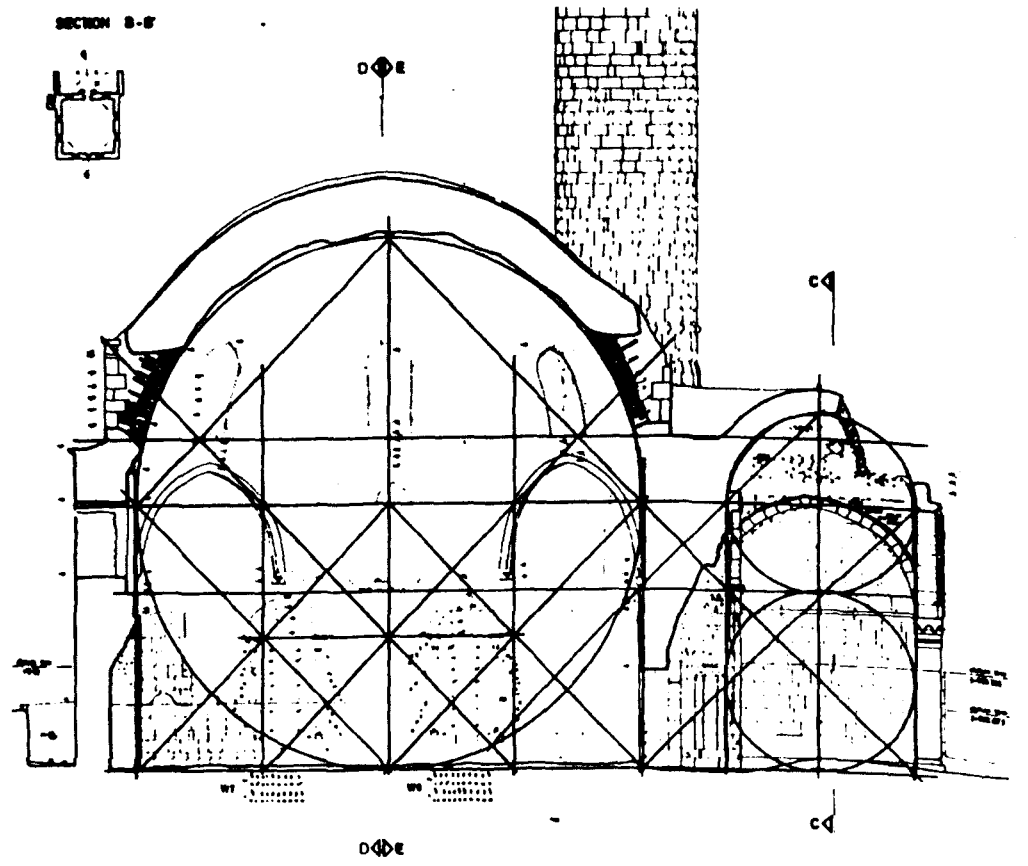

Levha : 13 Boyuna kesitte yapıdaki geometrik ilişkiler

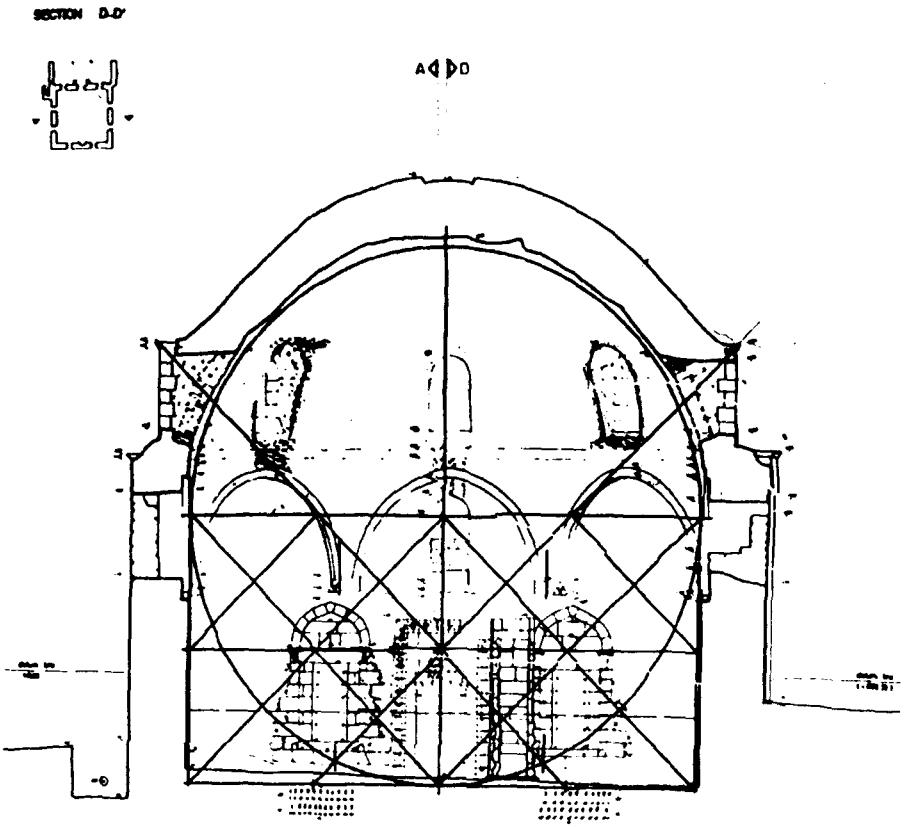

Levha : 14 Enine kesitte yapıdaki geometrik ilişkiler

EDİRNE SARAYLARI ÇİNİLERİ ÜZERİNE

Tülây ÖLEZ

Osmanlı Türk Mimarisi'nin en güzide parçalarını sinesinde toplayan üçüncü Pahitahtımız Edirnede fetihden önce kale içinde «Tekfur Sarayı» adı verilen bir saray mevcuttu Lâkin bu saray hakkında elimizde malûmat yoktur[1]. Tarihi değerleri olan Eski ve Yeni Saraylar tarafımızdan yapılmıştır.

Edirne'deki ilk Sarayın kurucusu I. inci Sultan Murad Han'dır, 767 (1365-66) da Murad Bay Bayırı «Elyevm Muradiye Küçük Pazar Caddesi» ve Topraklı Bayır «Kırlangıç Bayırı'nda» inşasına başlanmıştır. Önceleri Saray-ı Cedid denilmiş. Sonra bu namı «Saray-ı Atik'e (Eski Saray) çevrilmiştir[2].

İkinci Saray Sultan II. Murad Han tarafından inşa ettirilmeğe başlanmıştır, 854 H. (1450).

Sarayın yeri Tunca Nehri'nin Batısı'nda geniş sahada idi. İnşasına, Selânik'e civar bir harabeden mermerlerin nakledilmesiyle devam ettirilmiştir. Lâkin Padişah'ın 855 (1451) de ölümü üzerine tamamlanmasına bir müddet ara verilen bu saray «Saray-ı Cedid-i Âmire» namını almıştır.

Memleketimizin Avrupa yakasında bizler tarafından meydana getirilmiş kıymetli bir abide olan bu saraya, Tunca Sarayı, Hünkâr Bağçesi Sarayı, Edirne Sarayı Hümâyunu, Yeni Saray gibi muhtelif isimler de konmuştur.

Bilâhare oğlu Fatih Sultan Mehmed tarafından bitirilmesine gayret edilen Saray-ı Cedid, Kanunî Sultan Süleymân, II. inci Sultan Selim ve bilhassa Avcı IV. üncü Mehmed tarafından ilâveler yapılmak suretiyle genişletilmiş ve süslenmiştir.

Saray, Bab-ı Hümâyun, Alay (Kum) Meydanı, Cihannûma, Babüssade, Kum Kasrı, Harem Dairesi, Enderen'un bir kısmından ibaretti.

Hâlen yalnız Cihannûma Kasrı mahzeni parçası kalan Edirne Saray'ı, halâ devam eden harabe ve temelleri tahribi ile gerçekden yürekler acısı.

Saray, 1293 (1877-78) Türk-Rus Muharebesinde çok zarar görmüş ve tahriplere uğramıştır. Ruslar Edirne'ye yaklaşınca, Vali Cemil Paşa ile Mevki Kumandanı Ahmed Eyüp Paşa arasında, sarayın yakılması konusunda ihtilâf çıkmış ve Kumandanın Edirne Sarayı'nda, Rus'lara kalmasın diye, Cihanuma Kasrı altındaki mahzende üç fıçı barut infilâk ettirilmiş ve Saray üç gün üç gece yanmıştır. Vukua gelen infilâklar Havsa civarından da işitilmiştir. Yangın önce Kum Kasrı'na ve Cihannuma'ya sirayetle, korkunç alevler içinde bu kıymetli abide kısa zamanda yok olmuştur. İnfilâkın şiddetinden Edirne evlerinin çerçeveleri ile camları kırılmıştır.

Saray yandıkdan sonra İngilizler Sultan Abdülhâmid'den aldıkları husûsî müsaade ile yanmayan kısımlarını talan ederek Saray'daki Harem hamamındaki ve kurnalarındaki bronz ve san'atlı musluklarına, çini parçalarına, Bilecik ve Bursa çatmaları ve örtüleri ne, ayrıca Cihannuma Kasrı altı köşe

çinilerine ve diğer en güzel parçalarına kadar 105 sandık içerisinde Karaağaç İstasyonu'ndan vagonlarla İngiltere'ye yollanmış ve bunları Londra Müzeleri arasında taksîm etmişler. Victoria ve Albert Müzeleri'ne konan örnekler ise tamamen sağlamlarıdır[3].

Bir zamanlar bağçeli konaklar gibi büyük bir sahayı kaplayan bu saraylar şimdi köprüden başka yalnız dört harabe halinde hazin bir durumdadır.

Sade, Cihannuma Kasrı, duvarları XV. inci asır çinileriyle kaplı idi. Şimdi sadece dış duvarlarından bazı kalıntıları mevcut. Bunun yanında Kum Kasrı «Duvarlarında XVI. ıncı asır çinileri ile süslü idi», ondan hâlen tek kubbeli bir hamam kalıntısı görülüyor. Daha solda yuvarlak kemerli büyük bir kapı çercebesi, Babüssâde'den kalan kısımdır. Sekiz kubbeli harabe Matbah-i Âmir'dir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın yaptırdığı Adalet Kasrı, şimdi tamir edilmiş, saraydan kalan tek parçadır.

Bugün harap bu sahada bir kazı yapılması neticesinde eskiden kalan bazı kalıntıların izlerine rastlamak da zordur. Zira temel taşları, arabası beş liraya Belediyece satılmıştır. Askerî Kışla'lar için «Harem Dairesi kısmında» yıkılan enkaz ve taşlar arasında kırılmış ufak parçalarla sarayın hemer her dairesindeki duvar çinilerinin fazlalığını bize gösterir. Yalnız bu parçaların hangi kısma ait olduğuna dair bir hükme varılamaz.

Hâlen Edirne Müzesi'nde mevcut Saray'ın çini parçaları 1968 yılında Edirne'deki Sarayiçi mevkiinde yapılan bir kazı ile çıkarılmış ve bulunanlar temizlenerek teşhire konmuştur.

Müzedeki envantere göre toplanan çinilerin bozulmamışlarını orijinal büyüklükde aslı gibi renkli olarak hazırladık.

Çinilerde umumiyetle çeşitli istilize çiçekler, meyvalı motiflerden nar dalı, ayrıca Romiler, lâleler, karanfil, sünbül ve selvili konpozisyonlara ve bilhassa bordür şeklindeki desenlerin pek ustalıkla çizilmiş olduğu göze çarpar.

Saray çinilerindeki renkler ise gri mavi ve Turkuaz yeşili'dir.

Edirne Müzesi'nde toplanan bu çinilerin çoğu XVII. inci asra aittir.

Dr. A. Süheyl Ünver notlarına göre Saray çinileri hakkında öğrendiklerimiz şunlardır :

1 — Bunlar daha çok XVI. ıncı asır çinileridir.

2 — Çoğu İznik mamulâtındandır.

3 — Edirne'ye civar, Dimetoka'da çini yapıldığına dair Dr. Rıfat Osman Merhumun vardığı bir netice dikkate değer. Bu kanaate göre biz, Üç Şerefeli Camii avlusundaki çinilerden buna hüküm veriyoruz. Bütün çinilerin İznik den getirilmesi düşünülemez.

4 — Bunların hiç kırılmamış olanları belki bir asır önce elde edilebilmiştir. Eldeki bazı resimlerden bir kısmını nadir fotoğraflarından bulmak mümkündür.

5 — Çinilerin ufak parçalar halinde bulunması yerleri daha ziyade Harem Dairesi taraflarındadır.

6 — Bulunan çinilerden XV inci asra ait olanlardan bulunmadığı kanaatindeyiz.

7 — Bir kısım çiniler içinde XVIII inci asra kadar ulaşanlar vardır.

8 — XVIII inci Asır Rökokomsu çinilerden göremedik.

1) Gündüz Özdeş

İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi «Edirne İmar Plânına Hazırlık Etüdü» Sayfa : 34 Edirne Sarayları

2) Dr Rıfat Osman

Edirne Sarayları
Yayınlayan Dr. A. Süheyl Ünver
Türk Tarih Kurumu Yayınlarından
VII. Seri No : 30 Sayfa : 13 - 14

3) Dr. A. Süheyl Ünver

«Edirne Sarayları» notlarından,
Cerrahpaşa Tıp Fakültesi
Tıp Tarihi Enstitüsü Arşivi ve ayrıca Cihannûma Kasrı gibi yayınları.

1 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4742/1

2 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4756/2

5 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4731

6 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4734

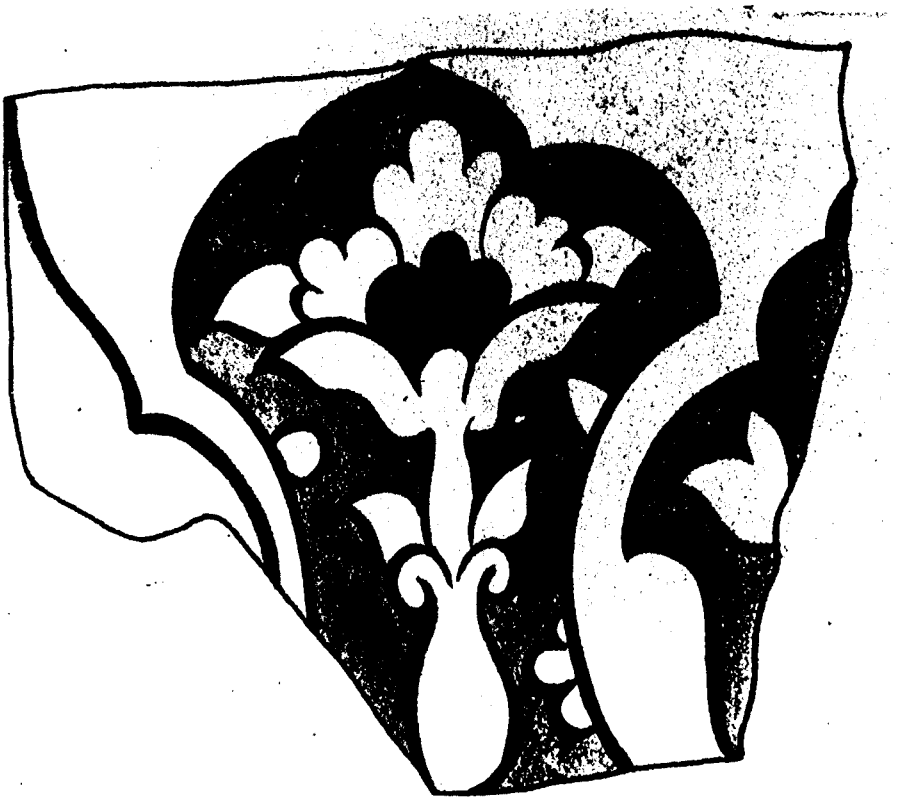

3 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4733

4 — Edirne Müzesi : Envanter No : — (Müze deposundadır.)

9 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4746

10 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4741/1

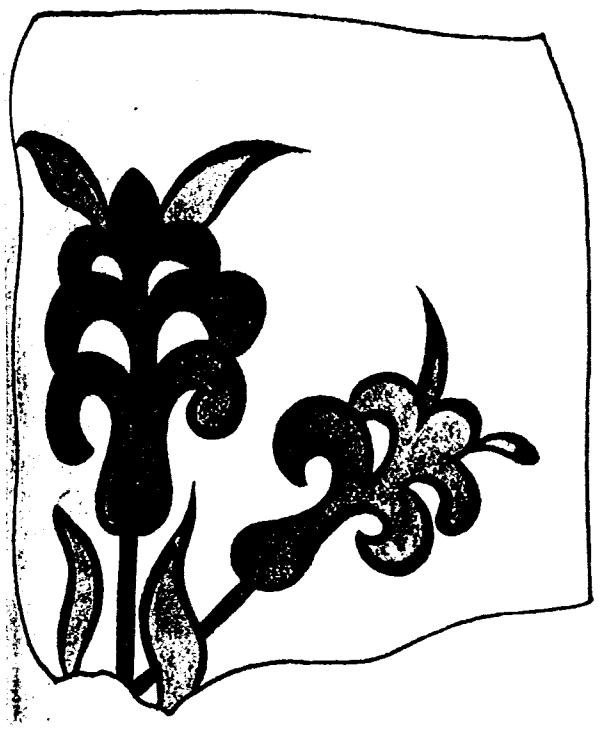

11 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4744

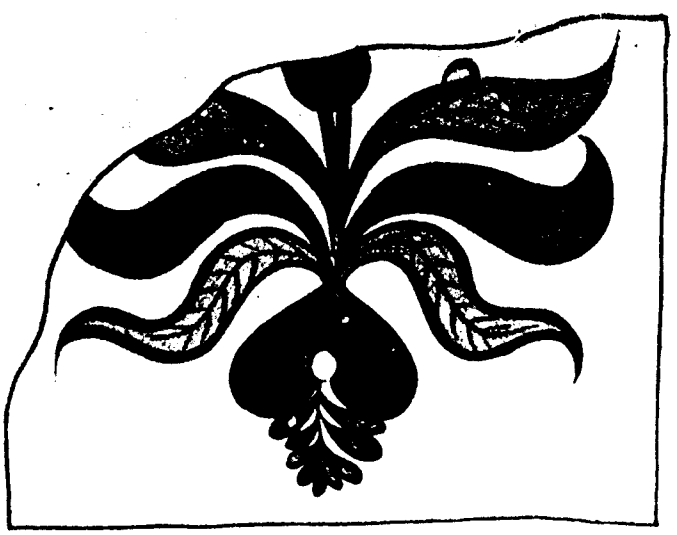

12 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4741/2

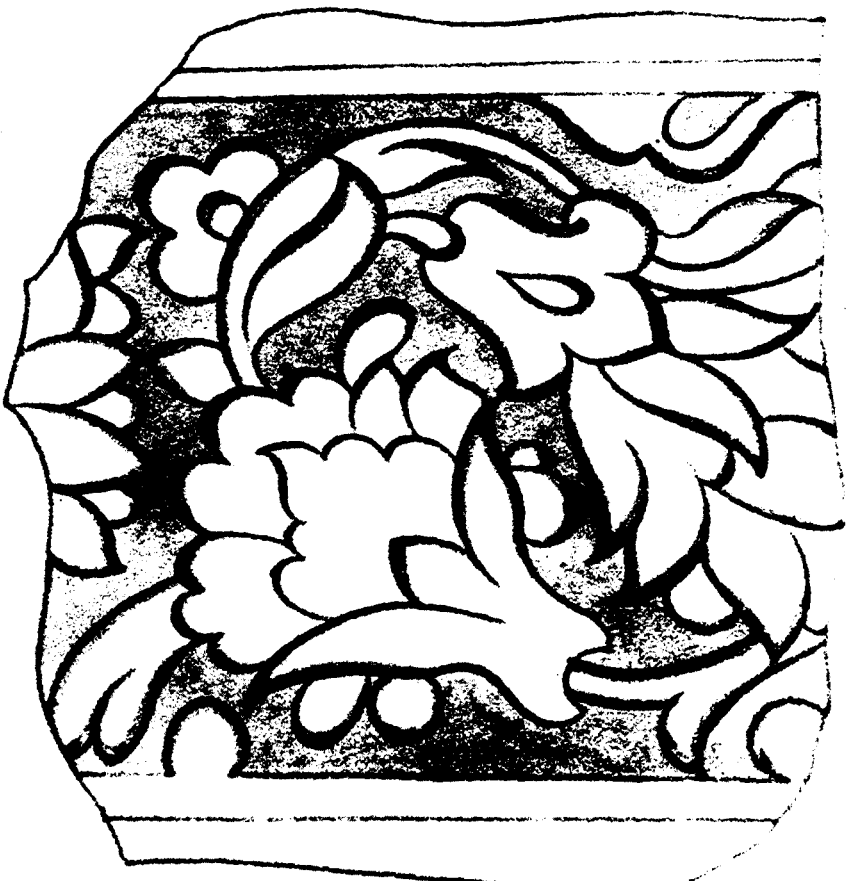

8 — Edirne Müzesi : Envanter No : — (Müze deposundadır.)

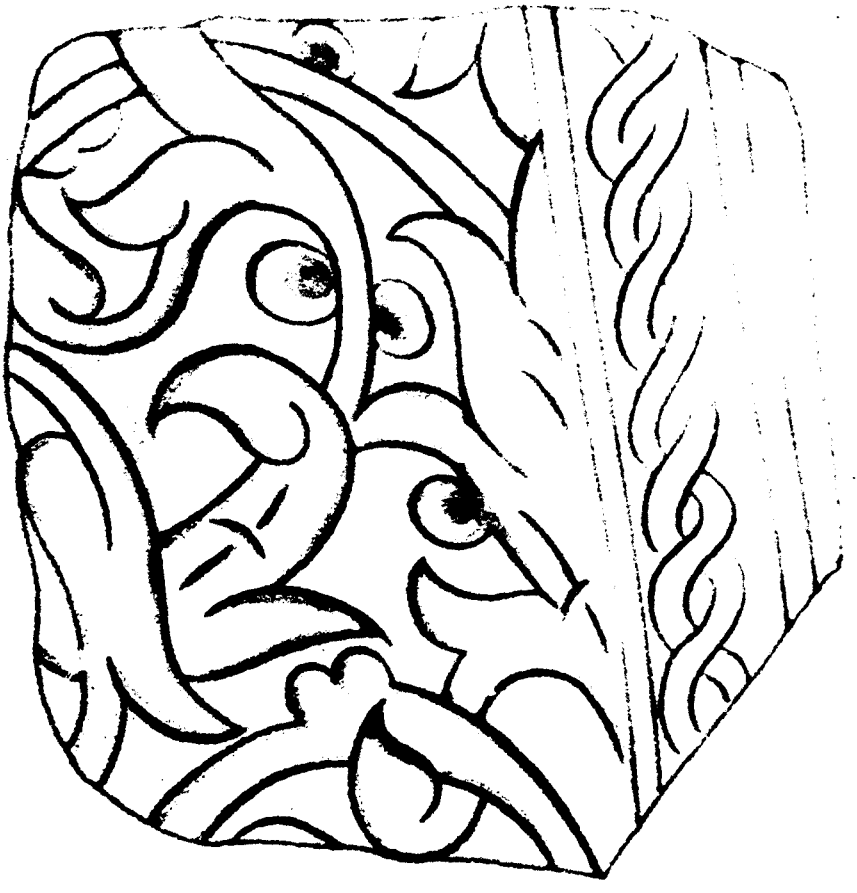

7 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4754

15 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4740/2

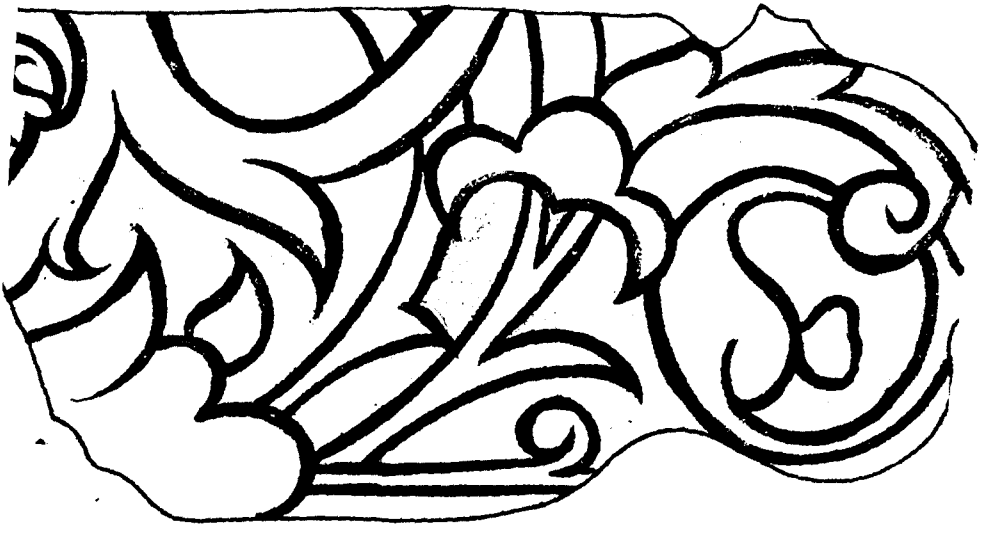

16 — Edirne Müzesi : Envanter No : — (Müze deposundadır.)

ÖLEZ

13 — Edirne Müzesi : Envanter No : 4742/2

14 — Edirne Müzesi : Envanter No : — (Müze deposundadır.)

19 — Edirne Müzesi : Envanter No . 4745

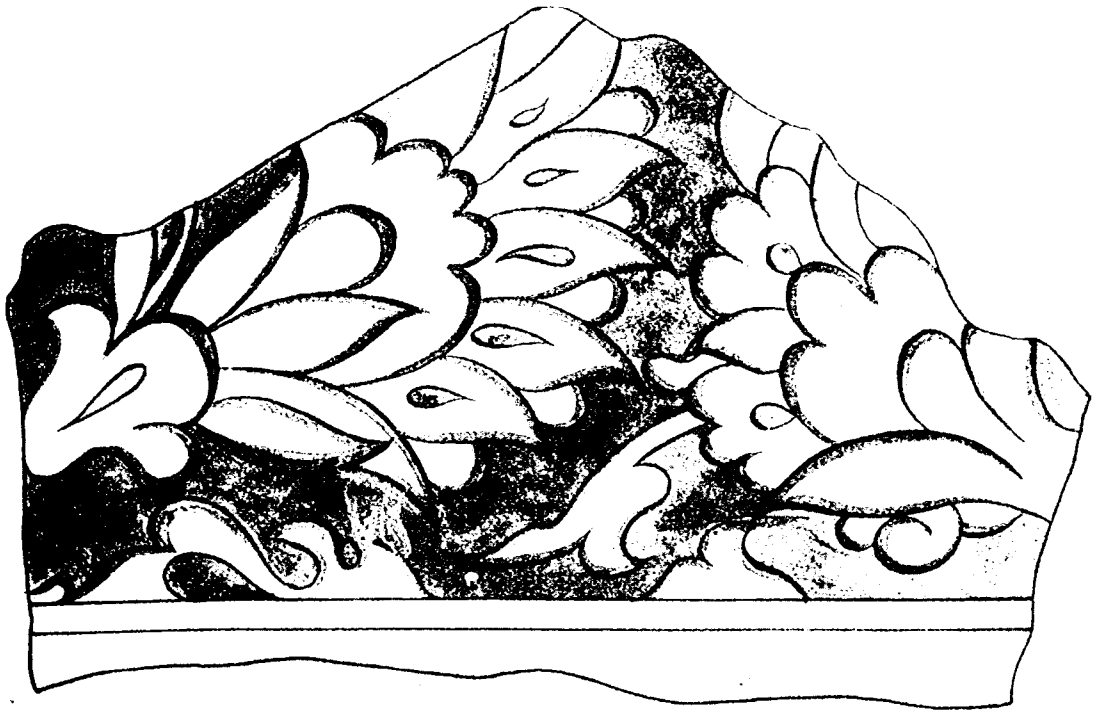

20 — Edirne Müzesi : Envanter No : — (Müze deposundadır.)

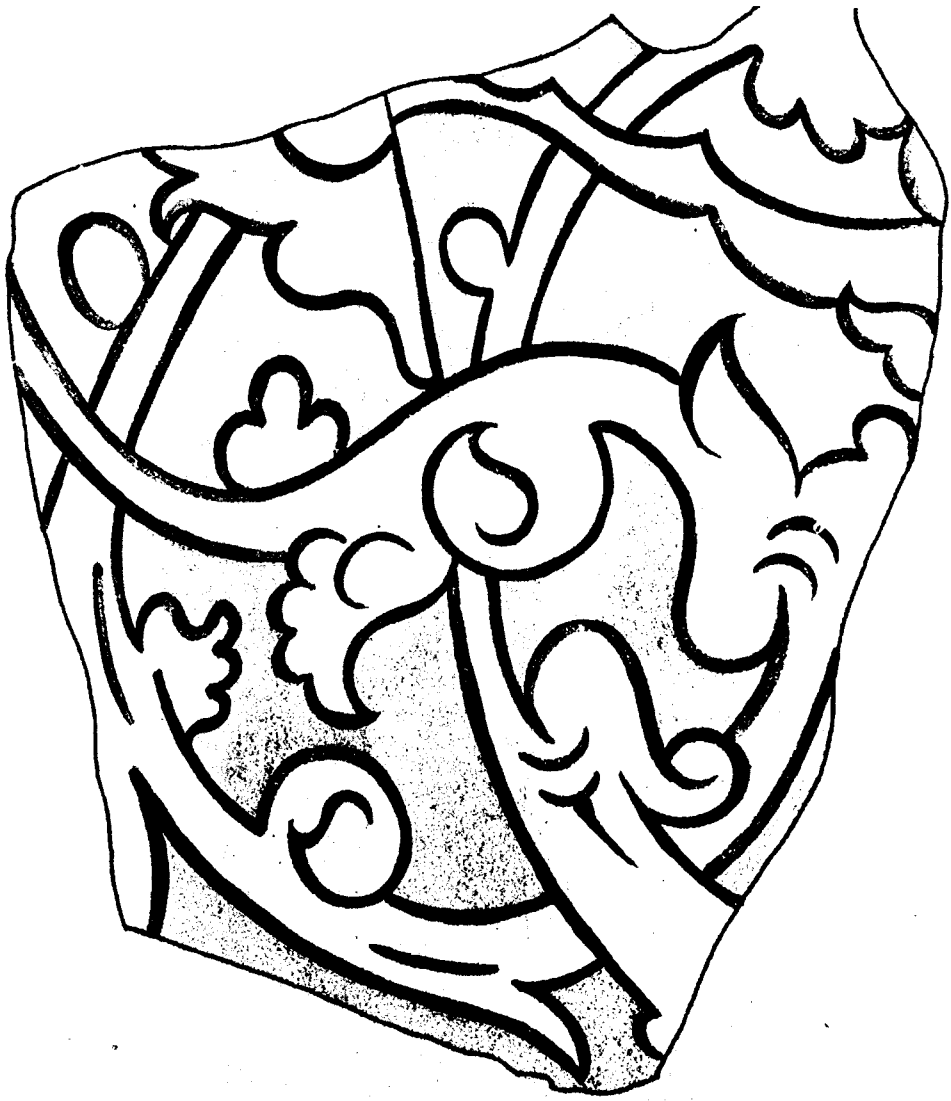

17 — Edirne Müzesi : Envanter No :4755

18 — Edirne Muzesi : Envanter No : 4738

Resim : 1 — Halen bir izi bile kalmayan Edirne Sarayında kum kasrı çinili sofası (Dr. Rıfat Osman K.)

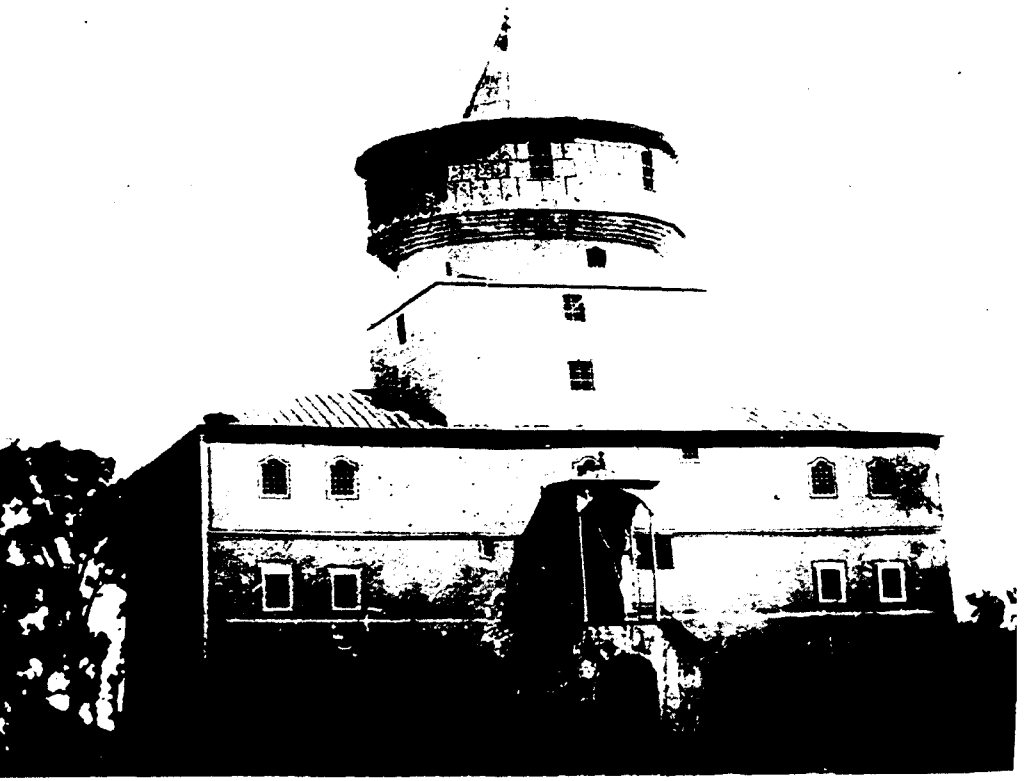

Resim : 2 — Edirne Sarayı cedidinde şimdi temelinden ufak bir kısmının bulunduğu içi altı köşe çinilerle süslü Cihannüma Kasrı

(Dr. Rıfat Osman K.)

SİNCANLI'DA SİNAN PAŞA İMARETİ

Semavi EYİCE

Afyon Karahisarı'nın batısında evvelce Sincanlı şimdi ise Sinan Paşa olarak adlandırılan bir ilçe merkezi vardır[1]. Bu küçük Anadolu kasabasını süsleyen bir mimari eser bulunmaktadır ki, aslında bir manzume teşkil eden bu eser, büyük bir tabhaneli cami, bir türbe, bir aşhane - imaret ile büyük ihtimal ile sıbyan mektebi olan bir ek binadan meydana gelmektedir. Sinan Paşa manzumesi veya külliyesi, Erken Osmanlı devrinde Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli merkezlerinde inşa edilen ve bizim *zaviyeli* veya *tabhaneli cami* olarak adlandırdığımız hayır binaları tipinin güzel misallerinden biridir. Bu tipe giren yapıları ötedenberi aramakta, tesbite çalışmakta ve bulduklarımızı, ileride etraflı bir yayın yapmak üzere inceleyerek toplamaktayız. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin verdiği ödenek ile öğrencilerimiz ile 1968 yılı yazında yaptığımız bir inceleme gezisinde, Sincanlı'ya da uğrayarak buradaki manzumeyi gözden geçirmemiz, belli başlı ölçülerini alarak basit bir krokisini çıkarmamız ve fotoğraflarını çekmemiz mümkün oldu[2]. Bu yazımız işte 1968 de Sincanlı'da Sinan Paşa manzumesindeki bu çalışmamızın neticelerini ortaya koymak gayesini gütmektedir[3].

I
TARİHÇESİ İLE İLGİLİ BİLGİLER

Halk rivayetleri ve Afyon Karahisarı kazaları hakkındaki yayınlarda, Sincanlı'daki bu manzumenin kurucusu olarak Sinan Paşa gösterilmektedir.

1) Bugün kasabanın resmî adı Sinan Paşa'dır. Buraya evvelce Sincanlı denilmiştir. Fakat aslında bu yerin adı Sıçanlı veya Sıçanlu iken Sincanlı yapılmıştır. Bu adın kullanılışı hakkında bk. Çağatay Uluçay, **Yavuz Selim nasıl Padişah oldu?**, «**Tarih Dergisi**» sayı 9 (1954) s. 68. Diğer taraftan eski seyahatnâmelerden ve vakfiyeden de anlaşıldığına göre, aslında Sincanlı belirli bir kasabanın ve bir yerleşme yerinin adı değil, geniş ve verimli bir ovanın adıdır, krş. aşağıda not 25.

2) Afyon Karahisarı'ndan Sincanlı'ya öğrencilerimiz ile birlikte gidebilmemiz için özel vasıtasını bize tahsis eden, 1968 yılında Afyon valisi sayın Ahmet Naci Çerezci'ye şükranlarımı bir daha belirtmek isterim. Bu gezimiz sırasında bize rehberlik eden, Millî Eğitim Müdürlüğü memurlarından Mehmet Arısoy'a da ayrıca teşekkür ederim. Bu araştırmamızı hazırlarken bilhassa ciddî bir güçlük yaratan kitabelerin okunuş ve transkripsiyonlarında Edebiyat Fakültesi'ndeki arkadaşlarım büyük ölçüde yardımcı oldular. Prof. Dr. Münir Aktepe, Prof. Dr. Nihat Çetin ve Prof. Dr. Faruk Timurtaş'a bu hususta yardımlarından dolayı teşekkürlerimi tekrarlarım. Sinan Paşa vakfiyesinin Ankara'da Vakıflar arşivinden suretini temin için gerekli izni veren sayın Genel Müdür Feramuz Berkol'a ve vakfiye suretinin mükemmel fotoğraflarını sağlayan Arşiv Müdürü Niyazi Bayraktaroğluna da teşekkürü bir borç bilirim. Yük. Müh. Mim. Dr. Yılmaz Önge, bazı eksik fotoğraflarımızın tamamlanmasında, eski öğrencilerimden Vakıflar Genel Müdürlüğü uzmanlarından Sabih Erken ise, Sinan Paşa hamamının krokisi ile bazı eksik kalan hususlar ve şüpheli noktaların yerinde kontrolunda yardımcı oldular, iki genç meslekdaşıma da teşekkür ederim.

3) Bu yazımız ile birlikte basılan fotoğrafların bir kısmı, o sırada kürsümüz asistanı olan Bayan Dr. Yıldız Demiriz tarafından çekilmiştir. Planlar öğrencilerimiz ile yerinde aldığımız ölçülere göre çizilmiştir. Bu çizim işinde Yük. Müh. Mim. Yılmaz Önge yardımcı olmuştur. Yıllardanberi bu eserde Vakıflar Genel Müdürlüğünce restorasyon çalışmaları yapıldığına göre, yetkili elemanlarca çok iyi hassas rölövelerin çizilmiş olduğunu tahmin etmekteyiz. Yapıların kesitleri, üst yapı ve örtü sistemi etüdleri, cephe incelemeleri gibi rölövelerin ilgilileri tarafından ayrıca yayımlanmalarını beklemekteyiz. Bu arada İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi bölümünde, 1968 yılında R. Attilâ Dinçer (9542) tarafından **Afyonkarahisar'ın Sincanlı ve Ishaklı ilçelerindeki eserler** başlıklı bir lisans - mezuniyet çalışması yapılmış olduğuna da burada işaret edebiliriz. Bu çalışma derin bir araştırma olmamakla beraber, Sinan Paşa imaretinin 1968 den sonra yapılan restorasyonundan önceki durumunu göstermesi bakımından faydalıdır

Tarihimizde, bilhassa 16. ve 17. yüzyıllarda o kadar çok Sinan Paşa vardır ki, bunlar bazen biribirine karıştırılmakta ve haklarındaki tarihî bilgiler, yaptırdıkları vakıflar hatalı yakıştırmalara kadar varmaktadır[4]. Bu pek çok sayıdaki Sinan Paşa'lar arasında Sincanlı manzumesini kuran şahıs hemen hemen hiç tanınmayan bir kimse olarak ortaya çıkmaktadır. Tarihî hüviyetini ve eserinin yapılış gaye ve tarihini bildiren çeşitli kaynakların başında camiin kitabeleri kurucusunun mezartaşı ve nihayet eserin kuruluş vakfiyesi gelmektedir.

1. Kitabeler :

Sinan Paşa imaretinin çeşitli yerlerinde bugün birkaç kitabe görülmektedir[5]. Bunlardan birincisi ve en önemlisi esas inşa kitabesi olup, camiin cümle kapısı kemeri üstünde, ikincisi boya ile yazılmış bir kitabe olup onun altında, aynı kapının kemer taşlarının dış yüzünde, üçüncüsü ise, camiin kıble duvarının dış yüzünde ve saçak hizasında bulunmaktadır. Bunlardan ayrıca imaretin tarihçesini aydınlatmağa yarayan bir kitabe de, kurucusunun türbesindeki mezar taşlarıdır. Nihayet bu türbenin bir cephesindeki kemerin üstünde de çok geç bir tamire ait bir taş kitabe daha bulunmaktadır.

A. Camiin cümle kapısı üzerindeki kitabe :

Cümle kapısının tacı çok zarif konsollara binen bir «Bursa kemeri» biçimindedir. Bu kemer, esas girişin yayvan bir yay biçimindeki kemerinin üstündeki büyük kitabeyi adeta çerçeveleyen bir unsurdur. Güzel ve oldukça girift bir hatla işlenmiş olan bu kitabe üç satır halinde ve altı kartuş içine istiflenmiştir. Kitabenin en üst satırını teşkil eden iki kartuş içindeki yazıların siyah boya ile daha belirli bir hale getirilmiş olmasına karşılık, kitabenin devamı olduğu gibi bırakıldığından, okumak oldukça zordur[6]. Evvelce de ufak bazı okunuş veya transkripsiyon yanlışları ile yayınlanan bu kitabeyi şu şekilde yazmak kabildir :

1 — Sinan Paşa bilûp dünya fenâsın
Diledi kim yapa ukbâ binâsın
2 — İmâret başladı ve câmi ettı [*aslında :* idi]
Ki verdi ehl-i dîne can safâsın
3 — Kılındı cum'a evkat-ı hamse
Okundu her seher evrâd ü Yâsîn
4 — Kamu mü'min olanlar bu sebebden
Ederler ruhuna rahmet duâsın
5 — Yazanlar bu safâ dârına tarih
Kodular ad-i «gayn» a hadd-i «tâ-sin»
6 — Temmet bi- avni'llâhi
ve hüsn-i tevfîkihi

Kitabenin bu tarihini yazan orta derecede bir şairdir. Belki sondaki *Safa* kelimesi onun adı ve mahlası olabilir. Fakat bu da Divan edebiyatında hiç tanınmamış bir addır. Beşinci beyitte açık surette işaret edildiği gibi bu tarih tamiyelidir. Ebced hesabına göre *gayin*, bin olarak hesaplandığında *ta* ve *sin* in toplamı olan 69 bundan çıkarılınca 931 kalmaktadır ki, bu da imaretin yapılış tarihi olan H. 931 (= 1524/25) i vermektedir. Böylece ki-

4) Bu yazımızı hazırlarken Osmanlı devri Türk tarihinin 16. yüzyıldaki başlıca Sinan paşa'larının lâkapları, ölüm tarihleri, mezarları ve kurdukları başlıca hayrat eserleri hakkında deneme mahiyetinde bir de liste meydana getirdik. Hiçbir iddiası olmayan bu liste ileride yapılacak araştırmaların ışığında düzeltilebilir ve tamamlanabilir. Bk. Ek I.

5) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Kitabeler** II. İstanbul 1929, de Afyon Karahisarı kitabelerini toplamış ise de, Sincanlı'ya uğramamıştır. Bu kitapta sadece Afyon (s. 4 - 41), Sandıklı (s. 41 - 45) ve Bolvadin (s. 46 - 53) kitabeleri işlenmiştir.

6) Kitabenin bazı okuma yanlışları ile bir kopyası, Edip Âli Bakî'nin aşağıda not 8' de gösterilen küçük monoğrafyasında bulunmaktadır, ksl. s. 6. Ayrıca aşağıda not 30'da gösterilen kitapda, s. 147 de bazı okuma ve transkripsiyon yanlışları ile bu kitabenin başka bir kopyası da verilmiştir.

tabe, imaretin kurucusunun Sinan Paşa olduğunu ve eserin Kanunî Sultan Süleyman (1520 - 1566) saltanatının ilk yıllarında 1524/25 de yapıldığını ortaya koymaktadır.

B. Kapı kemeri yüzündeki yazı :

Esas kitabenin altında, kapının yatık yay biçiminde pembe ve beyaz mermerlerden geçmeli olarak yapılan kemer taşlarının yüzüne siyah boya (veya mürekkep) ile altı satır halinde bir yazı yazılmıştır. Bu yazının transkripsiyonu şu surette yapılabilir :

1 — Güft bân-i câmi-i şerîf-i Lala Sinan
2 — Çok zamandır takınalı ben bu aşk sancağını
2 — İşte sînem ger vurursan bana hançer dağını
4 — Derd-i mend Lala Sinânî açdı gam sancağını
5 — Mâlik isen gitme kervan irdürür bundan berü
6 — Sene (?) 932 (?)

Niçin yazıldığı pek anlaşılamayan bu yazıda Sinan Paşa, Lala olarak gösterildikten başka, bu garip ifadeli manzumede esrarlı bir takım manalar sezilmektedir. En sondaki satır yazının diğer kısımlarına nazaran daha çok silindiğinden pek iyi seçilememekle beraber *sene* yazısı farkolunmakta ve rakkamlardan ilki olan 9 gayet iyi görülmektedir. Bunu takip eden iki rakkamın dikey bacakları açıkca belli olmakla beraber, çengelleri siliktir. Fakat bunlardan ikincisi muhakkak surette 3 dür. En sondaki rakkam ise 1,2 veya 3 olabilir. Üstteki esas kitabenin 931 olduğunu göz önünde tutarak biz bunu 932 olarak kabul ediyoruz. Kapının üst kemeri içinde gayet mükemmel ve gösterişli bir kitabe varken, kemer taşları yüzüne boya ile bu yazının niçin yazıldığını anlamak pek kolay değildir. Bunu yazan şahsın bir şeyler söylemek istediğine ve bunu imalı olarak açığa vurduğuna ihtimal vermek herhalde yerinde olur. Dil ve mana bakımından olduğu kadar, yazılış (imlâ) bakımından da bu kitabe oldukça garîptir. Meselâ ikinci mısradaki sancağını kelimesi *(sin)* le, dördüncüdeki ise *(sad)* la yazılmıştır. Üçüncü mısradaki *dağını* kelimesi dağlamak ile aynı köktendir. Beşincideki *irdürür* ise yürürün eski şeklidir.

C. Kıble duvarı saçağındaki kitabe :

Kıble duvarının saçak korniji, mihrabın tam üstüne isabet eden yuvarlak bir pencerenin hizasında sivri ve üçgen şeklinde bir alınlık biçimindedir. Bu alınlığın içerisine bir mermer levha üzerine işlenmiş üç satırlık bir kitabe yerleştirilmiştir. Bu kitabeyi ne okumak, ne de herhangi bir surette, fotoğrafını çekebilmek mümkündür. Kıble duvarının pek az ilerisine bir sıra halinde dikilmiş ve dalları kitabe hizasına uzamış olan ağaçlar, kitabeyi tamamen örtmektedir. Bu taşın bulunduğu yüksekliğe ise normal bir merdivenle erişilemiyeceği aşikârdır. Bu durum karşısında bu kitabede ne yazılı olduğunu öğrenmek aşağıdan bakıldığında mümkün olmamaktadır. Fakat bu yazının çok yakın tarihlere ait ve imaretin geçirdiği büyük, önemli bir tamiri bildiren bir kitabe olduğunun okumadan da kesinlikle iddia etmek mümkündür. Eserin bu cephesi, yapı tekniğinden açıkca görüldüğü gibi yeni baştan yapılmış ve bu arada, çok garip aynı zamanda Türk sanatına tamamen yabancı bir takım üçgen alınlıklı pencereler ile bezenmiştir. Ayrıca mihrabın tam üstüne isabet eden yere tam ortaya da profilli bir çerçevesi olan yuvarlak bir de pencere açılmıştır. Böylece bu duvarın yakın bir tarihde, geçen yüzyılın sonlarında yeniden yapıldığı hiçbir şüpheye meydan vermiyecek surette belli olmaktadır. Kitabenin de aşağıdaki pencereler ile aynı biçimde Türk sanatına çok aykırı bir üçgen alınlık içine yer-

leştirilmiş olması, bütün bu işlerin geçen yüzyılın sonlarında yapıldığını, kitabenin de bunu ebedileştirmek gayesiyle konulmuş olduğunu gösterir. Zaten mermer levhanın üstünde ve alınlığın sivri kısmının içine yerleştirilen ayrı bir taş üstündeki tarih aşağıdan da kolaylıkla görülebilmektedir. Burada H. 1293 (= 1876) tarihi açık surette okunmaktadır.

Aynı kitabenin transkripsiyonu ise şu surette yapılmaktadır :

Sene 1293

1 — Zamân-ı ma'delet Sultan Murad Hânîde bu câmî
Mücedded kubbeler i'mâr olundu tarz-ı zîbâdır

2 — Necib Nûri Sina efendiler evlâd-ı vakıfdan
Bunu ihya eden anlar hakîkat lûtf-ı Mevlâdır

3 — Gelüb bir ehl-i kalb Feyzî dedi târih-i i'mârın
Yapıldı câmi'-i Lala Sinan Paşa ne ra'nâdır.

Bu manzum kitabeden Sinan Paşa camiinin 1876 yılında Necib Nuri Efendi adında bir şahıs tarafından tamir ettirilmiş olduğu öğrenilmektedir. Burada bu işin Sultan Murad Han zamanında yapılmış olduğunun bildirilmesi öyle zannediyoruz ki son derecede ilgi çekicidir[7]. Burada adı geçen Padişah Sultan V. Murad'dır. Bilindiği gibi V. Murad 1876 yılının 30 Mayıs günü Osmanlı tahtına cülûs etmiş ve ancak üç ay süren bir Padişahlıkdan sonra 31 Ağustos günü hal edilmiştir. Toplam olarak 93 gün Osmanlı tahtında bulunan V. Murad'ın adına Anadolu'nun bu ücra kasabasındaki bir hayır eserinde raslanması gerçekten şaşırtıcı bir durumdur. Sinan Paşa camiinin tamirinin 1876 yılının Haziran-Ağustos ayları içinde tamamlandığını bu bakımdan kesin olarak söylemek mümkündür. Diğer taraftan bu kitabenin âdeta görülmez bir yere yerleştirilmesinde de V. Murad'ın beklenmiyen durumunun payı olduğunu da düşünmek mümkündür. Tamiri yaptıranlar V. Murad adını veren bu kitabeyi değiştirmeyi doğru bulmamışlar fakat onu aşağıdan görülmez ve okunmaz bir yere yerleştirmeyi de ihtiyatlı bulmuşlardır. Nitekim bu camii inceleyenlerin çoğu bu kitabeyi fark etmemişlerdir. Bu «tarih», de şairin adı Feyzî olarak verildikten başka, tamiri yapan veya yaptıranların Sinan Paşa soyundan indiklerine işaret eden bir ifade de dikkatı çekmektedir. Son mısra ebced hesabına göre 1292 tutmaktadır. Önceki mısra'daki *gelüp bir...* sözündeki *bir* de bu tarihe eklenince 1293 tarihi çıkmaktadır. Böylece tarihin tamiyeli olduğu da görülmektedir.

Sincanlı'daki bu imaretin H. 1293 (= 1876) tarihinde Necib Nuri Efendi tarafından tamir ettirildiğini bildiren bir tarih de Afyon'lu Çizmeci -zâde Osman Raşit Efendi adında bir şâir eliyle yazılmıştır. Şâir'in nerede olduğunu bilmediğimiz yazma *Divan*'ında bulunduğunu söylenen bu tarih manzumesi şöyledir[8] :

7) Bu kitabe duvarın dibinde iyi görülmemektedir. Uzaktan görülmesine ise tam önündeki ağaçlar pek imkân bırakmamaktadır. Ricamız üzerine Sabih Erken, 1972 yılı Kasım ve Aralık aylarında iki defa Sincanlı Sinan Paşa kasabasına uğrayarak bu kitabenin tele - objektif ile fotoğrafını elde etmeğe çalışmıştır. Ancak ikinci denemede okunaklı bir resim elde edilebilmiştir. Oldukça girift bir hatla yazılmış olan bu kitabeyi fotoğrafından arkadaşım Prof. Dr. Münir Aktepe okuyarak transkripsiyonunu yapmıştır. Bu kitabede V. Murad gibi saltanatı çok kısa süren bir Padişahın adının bulunması ilgi çekicidir. Edirne'de Üçşerefeli camiinin Burmalı minaresi dibindeki Şakir Ağa tarafından yaptırılan çeşmenin kitabesinde de bir Sultan Murad'ın adı okunmuş ise de burada tarih H. 1278 (=1861/62) dir ki, V. Murad'ın saltanatından çok öncedir. Bu kitabe için bk. Oral Onur, **Edirne, Türk tarihi vesikalarından kitabeler**, İstanbul 1972, s. 58. İstanbul'da Sirkeci'de V. Murad adına olan bir de Muradiye sebili varsa da, bunun da aslında Mirmiran Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığı ve sonra V. Murad adına tamir ettirildiği bilinmektedir. ksl. İzzet Kumbaracılar, **İstanbul sebilleri**, İstanbul 1938, s. 59, res. 72.

8) **Edib Âli Baki, Afyon'daki Sinan Paşa** [Afyon Halkevi yayınları no. 71, Ankara **1947, s. 14.**

Bi - hamidilîâh Necib Nûri Efendi
Sinân Paşa edüp îmârın ihyâ
Hemen tarîhini Râşid gibi hep
Gelüp Üçler bu beyti imlâ
Müceddet oldu câmi-i Sinan Paşa
Eazzalâhu fi'd -dâreyni mâbeynehâ

Edip Âli Baki tarafından verilen bu manzum parçayı, ricamız üzerine arkadaşımız Prof. Dr. Nihat Çetin vezin bakımından kontrol ederek bazı ufak düzeltmeler yaptı. Fakat onun tesbit ettiğine göre son beyit vezin bakımından hatalıdır. Ancak *Divan*'daki orijinal metin görülerek bunu düzeltmek mümkün olabilecektir. Camiin kıble duvarı dışına yerleştirilen mermer üzerindeki manzum tarih görülüyor ki, şair Çizmecizâde Osman Raşid Efendi adlı şâirin[9] bu «tarihi» ile aynı değildir. Aynı tamir için iki ayrı şâir tarafından «tarih» yazılması mümkün olabileceğini isbatlayan daha pek çok örnek vardır.

2. *Sinan Paşa'nın türbesindeki yazılar :*

Avlu kapsından avluya geçildikte, sağ tarafda ilk karşılaşılan yapı, kubbeli küçük bir açık türbedir. Etrafına alçak yeni bir duvar çevrilmiş olan bu türbenin içinde mermerden bir lâhit bulunmaktadır. İki büyük ve güzel taş ile süslenen bu mezarda Sincanlı'daki imaretin kurucusu Sinan Paşa yatmaktadır. Lâhdin baş ve ayak ucundaki şahideler zarif kabartmalar ile süslenmiş ve bunların birer yüzlerine şu kitabeler oldukça girift bir hatla işlenmiştir :

A. Baş şahidesinde :

1 — El-mü'minune lâ yemûtûne bel yentekılûne min dâri'l-fenâ ilâ dâri'l-beka

2 — Cümle halk ehl-i sefer âlem müsâfirhânedir. Bir mukîm âdem bulunmaz kubbe-i eflâkte

B. Ayak şahidesinde :

1 — Tüvuffiye'l-merhum el-mağfur eş-şehîd es-sâ'îd el-muhtâc ilâ rahmet'illâh

2 — Sinan Paşa bin Mehemmed tarih fî sene 932

Ayak taşının en altında sol kenarda 932 (= 1525/26) tarihi çok sıkışık bir şekilde ve rakkamlar hafifçe normalden farklı olarak işlenmek suretiyle yer almıştır. Başlangıçda bu tarih hususunda şüphemiz olmuş, ve çekilen fotoğraflarda bu tarih rakkamının görülmeyişi üzerine rakkamın bir defa daha kontrol edilmesi zarureti doğmuştur. Ricamız üzerine eski öğrencilerimizden ve Vakıflar Genel Müdürlüğü uzmanlarından Sabih Erken, bir defa daha oraya kadar giderek taşın bir estampajını çıkarmış ve tarih rakkamının da böylece gerçekten mevcut olduğu anlaşılmıştır.

Bu mezartaşlarından öğrenildiğine göre, Mehmed adında bir şahsın oğlu olan Sinan Paşa H. 932 (= 1525/26) tarihinde vefat ederek bu türbeye gömülmüştür. Babasının adının Mehmed oluşu, onun bir devşirme - dönme olması ihtimalini hemen hemen tama

9) Edip Âli Baki, **Afyonda bir şair ailesi** [Afyon Halkevi yayınlarından], Ankara 1942. Bu 62 sahifelik broşürde, E.A. Baki, Çizmecioğulları denilen aile mensubu şairler hakkında kısa bilgiler vermektedir. Fakat içinde Sinan Paşa camiinin 1876 daki tamirine yazılan tarihler hakkında hiçbir bilgi yoktur. Osman Raşid Efendi 1816 - 1897 yılları arasında yaşamıştır. Oğlu Ali Feyzi Efendi ise 1854 - 1894 yılları arasında yaşamıştır. Camiin kıble duvarındaki tarih manzumesi herhalde oğul Feyzi Efendinindir. E.Â. Baki'nın Divan'ından alarak yukarıda not 8 deki broşüründe yayınladığı tarih manzumesi ise baba Raşid Efendinindir. Çizmecioğulları hakkındaki kitapda Afyon'un büyük 1318 (= 1900) yangını hakkında Vehbi Çizmecioğlu (1877 - 1937) tarafından yazılmış bir destan bulunduğuna da işaret edelim. kşl. s. 42 - 46.

men ortadan kaldırmaktadır[10]. Mezartaşındaki dünyanın bir misafirhane olduğunu, kimsenin bu dünyada kalamadığını ifade eden, mukadderatı belirten sözlerden başka Sinan Paşa'ya *şehîd* denilmesi de dikkat çekicidir. Bu sıfat bugünkü dar manası ile savaşda hayatını kaybedenlere verildiği gibi, o devirde bazen idam edilen vezirler için de kullanılmaktadır. Sinan Paşa'nın ne surette hayattan ayrıldığını biz tesbit edemedik. Belki derin bir tarih araştırması yapılarak bu nokta aydınlatılabilir.

C. Türbenin kemeri üstündeki kitabe :

Türbenin, avlu duvarı dışındaki yola bakan cephesinde, kemerin üst tarafında bir kitabe daha bulunmaktadır. Hava tesirleri ile ufalanmış ve yarıdan fazlası parçalanıp düşmüş olan kitabe, sadece ikinci satırındaki ...*ruhu için*... kelimeleri istisna edilecek olursa okunamamıştır. Yazı karakteri ve biçim bakımından çok geç bir devre ait olduğu derhal belli olmaktadır. Türbenin bir kemerinin kavsini çerçeveleyen kırık çizgili bir kademeli silmenin üstünde ve saçak korniği altında yerleştirilen kötü kaliteli bir taş üzerine işlenen bu kitabe üç satır halindedir. En sondaki üçüncü satırın ortasında ... 14 rakkamı fark edilmektedir. Bunun yanında 1968 de, kabartma olarak işlenmiş bir ay-yıldız motifi dikkati çekiyordu. Son yıllardaki tamirde, türbenin bu kısmındaki taşların da kırılanları değiştirilmiş ve aralıklar doldurulmuş, fakat bu arada kitabenin yazılarından birazı daha ufalanmıştır. Nitekim 1968 de kolaylıkla tanınan ay-yıldız motifi artık eskisi kadar açık ve seçik belli olmamaktadır. Ay-yıldız III. Selim (1789 - 1807) zamanında kullanılmağa başlamış ve kitabelerde 19. yüzyıl ortalarından itibaren de sık sık yer almıştır[11]. Kitabenin sol köşesi kırılmış ve kaybolmuştur. Hemen hemen yarıya kadarı eksik olan bu taşın, eserin ilk yapısı ile ilgili olmadığı, çok geç tarihlerde işlenerek buraya konulduğuna kolaylıkla ihtimal verilebilir. Bu kitabenin bir tamire işaret ettiği muhakkaktır. Herhalde türbenin geçen yüzyıl içlerinde hatta belki de sonlarındaki bir tamirine işaret eden bu kitabe büyük bir vesika değerine hâiz sayılamaz. Sondaki tarih herhalde 1314 (= 1896/97) olarak tamamlanmalıdır kanaatindeyiz.

3. Vakfiyesi :

Sinan Paşa imaretinin, Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde, 608 no.lu 22. Anadolu Vakfiye defterinde, 321 sıra numaralı olarak s. 287 den itibaren vakfiyesi sureti bulunmaktadır. Ayrıca 610 no.lu defterde de aynı vakfiye s. 14 den itibaren bir daha tekrarlanmaktadır. Bu vakfiyelerin 1943 yılında bir tercümesi yapılarak 1961 sayılı defterin, 89. sıra no. sunda ve s. 542 ve devamına geçirilmiştir. Aynı arşivde, bu vakfa ait, Çatöyük ile Küçük höyük köylerine vâki müdahalenin önlenmesi hakkında H. 1281 (= 1864/65) tarihli bir de ferman sureti kayıtlıdır.

Hicrî 931 yılının 1 Rebiülevvelinde (= 27 Aralık 1524) de tanzim edilen esas vakfiye arapçadır. Bu yazımızın sonunda aynen tercümesini ver-

10) Genellikle Sinan (Sinanüddin Yusuf) müslümanlığa yeni girenlerce alınan bir addır. Bu gibi hallerde, şahsın babasını hıristiyan göstermemek için babasını Abdu'l ile başlayan bir adla adlandırmak usulden olmuştur. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, İstanbul 1308 - 16, III, s. 105 de bir Sinan Paşa'dan bahsederek şunları yazar : «Sultan Bayazıd'a hizmetle 901 de Kapucubaşı, Mısır fethi senesinde Sipahiler Ağası, sonra Alâiyye beyi olmuş ve 932 de İran harbinde şehid düşmüştür.» M. Süreyya hiçbir kaynak göstermediğinden bu Sinan Paşa'nın bizimki ile aynı olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

11) Fevzi Kurdoğlu, **Türk bayrağı ve Ayyıldız** [Türk Tarih Kurumu yayınlarından seri VII, no. 4] Ankara 1938, s. III vd. Sivas'a 1957 yılında yaptığımız bir inceleme gezisinde, Güdükminare denilen Eretnaoğulları devri türbesinin karşısında eski ve güzel bir Türk evi görmüştük. Bu evin cephesinde en eski biçimi ile bir ayyıldız ve H. 1211 (= 1796/97) tarihi görülüyordu. Bu, F. Kurdoğlu'nun gösterdiği misallerin hepsinden eskidir.

diğimiz bu vesikada özet olarak, yapının tarihi, mimarisi ve Sinan Paşa'nın diğer eserleri bakımından işimize yarayabilecek şu hususlar bulunmaktadır (bk. EK : III). Kanunî Sultan Süleyman (1520 - 1566) devri valilerinden Sinan Paşa, Karahisar-ı Sahib şehrine bağlı *Sıcanlu-âbâd* nahiyesi sınırları içinde, *Çatöyük (Çathöyük)* denilen karyeyi ve çevresindeki araziyi temlik ettirerek, burayı imar etmek gayesiyle, cuma camii, iki höcreli misafirhane, Kuran mektebi (Darü'l-Kurra), aşhane, anbar ve hamamdan ibaret bir imaret kurdurmuştur. Sinan Paşa bu vesikada Mehmed oğlu olarak gösterilmekte ve kendisine Emîr el-ümerâ, Büyük Vezir, Emir el-Kebîr, ve vali ünvanları verilmektedir. Vakfiyede evkaf olarak gösterilen çeşitli mülk ve topraklar, Afyon'dakilerden başka, Tire, Sivas, Yenişehir ve Simav çevrelerindedir. Gerek Sincanlı içinde, gerek ovada geniş arazi ile çayırlar, Tire'de altmış iki dükkânlı bir çarşı, yine burada Bazargâh, Pirinç pazarı denilen çarşılar ile Pirinç pazarı ve Bozahane hanları şehir dışında iki parça arazi, Bursa Yenişehri'nde Ayazma ile Kozluca karyelerinin tamamı[12], Simav'ın Funducak köyündeki hamam[13], Sivas'da içinde 48, dışında 31 dükkânlı Büyük Bazaristan ile 21 dükkânlı Küçük Bazaristan, aynı şehirde bir han, Kubbeli han denilen başka bir han daha, Yeniçarşının dükkânları, hanın etrafındaki pekçok dükkân, Eski çarşıda boyacı dükkânları, bir çifte hamam ile Sivas dışında iki değirmen hep bu manzumeye evkaf olarak bağışlamıştır. Ayrıca Sivas'ın Koçhisar nahiyesi[14] ile Şendurak karyesinin[15] tamamı ve Sonisa (Sunusa) kasabasında bir çifte hamam da evkaf arasındadır.

Vakfiyeye göre Sincanlı'da kurulan imaretin hizmetine 28 kişi memur edilmiştir. Cami, iki höcreli misafirhane (beyt), Kuran mektebi, aşhane, fırın, anbar, ahır bunlar tarafından idare edilecek ve bakımı yapılacaktır. Camiin, hatip, imam ve müezzininden başka, mektebe bir muallim ile bir yardımcı, camide Kuran okumak üzere pek çok sayıda hafız tayin edilmiştir. Ayrıca imarette misafir edilenleri karşılayıp, yerleştirecek dindar ve iyi halli bir ihtiyar yâni bir Şeyh ile, bir kayyum ve bir cami ile misafirhanenin temizliğine bakacak bir ferraş da tayin edilmiştir. Erzaka bakacak bir kilerci, bir nâkip, aşı pişirecek olan bir aşçı ile yamağı, fırında ekmek yapacak bir ekmekçi, bu imaretin hesaplarını tutacak bir muhasebeci ve nihayet evkafın gelirlerini toplayacak iki tahsildarın da tâyini uygun görülmüştür.

Camiin yanındaki tabhane odaları yani misafirhane beytlerindeki kandillerin yağı, döşemelerine serilecek hasırlar ile misafirlerin kullanacakları sahtiyandan dört yastık ile dört post dahi düşünülmüştür. Bu misafirhanelerde barınma süresi üç gün üç gece olarak vakfiyede şarta bağlanmıştır.

12) Ayazma karyesi, Bursa'dan Yenişehir'e giden yolun yakınında, Yenişehir'e daha yakın bir mesafededir. Kozluca ise bugün İnegöl ilçesinin merkez bucağının bir köyü olup, İnegöl ile Yenişehir arasında, İnegöl'ün kuzey - doğusunda bulunmaktadır Bu iki köyün yerleri, Harita Genel Müdürlüğü, **Türkiye Haritası 1 : 800 000** lık haritada İstanbul paftasında görülebilir.

13) Arapca vakfiyeyi tercüme eden Asistan Ramazan Şeşen, köyün adını Funducak oarak tesbit etmiştir. Bugün Kütahya'nın Tavşanlı ilçesinin Domaniç bucağında bir Fındıcak köyü varsa da, Tavşanlı - Domaniç arasında, volun sağında (doğusunda) olan bu köy Simav'a oldukça uzaktır. Anadolu'daki diğer Fındıcak köyleri ise tabiatıyla hesaba katılamaz. Bu kövün yeri için bk. **Türkiye haritası 1 : 800 000.** Vakfiyenin bir tercümesini gören E. Âli Bakı ise, köyün adını Kandoğan olarak verir. Halbuki bu adda bir yer yoktur. Bu hususu **1935 Genel nüfus sayımı - cilt 59 Köyler nüfusu,** İstanbul 1937, cildinden kontrol ettik.

14) Corum ilinin Alaca ilçesinin merkez bucağı köylerinden bir Kochisar vardır Elimizdeki **1 : 800 000**'lik haritalarda bu köy gösterilmediğinden yerini bulamadık.

15) R. Sesen'in okuyusuna göre, köyün adı Sankurak'dır. Böyle bir yer adı bugün tesbit olunamamaktadır. E. Âli Baki ise bunu Senkorkud seklinde okumustur. Bugün bu adda da bir yer voktur. Yalnız Zara'nın Bolucan bucağına bağlı bir Korkut köyü vardır. Bu da **1 : 800 000**'lik haritada işaretlenmemiştir.

Tabiatıyla imarete bağlı bütün personel buranın aşhanesinden yemektedir ayrıca misafirlerin istihkakları da belirtilmiştir. Her gün imaret kilerinden adam başına sabah - akşam birer ekmek ile otuz dirhem bal verilecek sabah - akşam elli dirhem karabiberli pirinç pilâvı ile yirmibeş dirhem et ve umum için hazırlanan aşdan da her iki kişiye bir kepçe olmak üzere verilecektir. Cuma günleri, Bayramlar ve Kandil günleri için ayrıca zerde verilmesi de kararlaşmıştır. Yolcuların hayvanlarına ise, mevsime göre değişmek üzere günde iki kepçe arpa verilecektir. Daha ayrıca bu aşhanede pişecek aşın malzeme ve yağ ölçüsü dahi inceden inceye hesaplanmış, bundan kimlerin faydalanacakları açık surette vakfiye metninde belirtilmiştir. Böylece Sinan Paşa'nın bu hayratının alelade bir mahalle camii olmayıp, bir *imaret* mahiyetinde olduğu ve yanındaki tabhaneleri ile «âyende ve revende» yi misafir etmek gayesini güttüğü açıkca görülür[16].

Vakfiye Karahisar-ı Sahip kadısı Abdulvehhap tarafından tanzim edilmiş ve 67 şahid tarafından da imzalanmıştır. Şahidler arasında Amasya'lı Mimar Emin ile oğlu Mustafa'nın adlarına raslanır ki, bu vakfiye üzerinde ilk çalışan Edip Âli Bakı haklı olarak, bu baba-oğulun, Sinan Paşa'nın bu manzumesini yapanlar olmasını muhtemel görür[17]. Yine şahidlerden Divânî Mehmed Bey oğlu Hızır Bey de, herhalde Mevlâna Celâleddin Rumî'nin torunu Sultan Divanî Mehmed Semaî'nin oğlu Hızır Şah olmalıdır denilmektedir[18]. Şahidlerden bir diğeri de Bayındırlı Emir-i Âzam Farruhşâd (veya Ferrahşâd) bin Korkmaz Bey'dir. Bu da Akkoyunlular ailesindendir[19]. E. Âli Bakı ilgi çekici bir tesbit yaparak, şahidlerin Sivas, Tokad, Karahisar, Sunusa. Çathüyük, Sincanlı, Lâdik, Amasya gibi, Anadolu Türklüğünün merkezlerinden olduklarını tesbit etmiştir.

Sinan Paşa vakfiyesinin sonlarına doğru garip bir durum ile karşılaşılır. Vakıf sahibi, «*Vakf sahih ve mutebeı olarak yapılmıştır, satılamaz, hibe edilemez, rehin verilemez, mülk edinilemez ve mahiyeti değiştirilemez*» dedikten sonra şu şartı da koşmuştu : Eğer İmaret yıkılırsa, vakıfdan elde edilen gelirle tekrar eski haline getirilir, üçüncü ve dördüncü defalarda da aynı şey yapılır. Eğer meydana gelecek durumlar dolayısiyle tekrar inşası mümkün olmazsa, harcanan meblağ müslüman fakirlere sarf edilmesi düşünülmüştür. Vakıf sahibi başlangıçda sağ olduğu müddetçe mütevelliliğin kendisine ait olacağını, hatta mütevelli ve hizmetlilerin tayin ve azli hakkını elinden tutarken, vakfı yaptıktan sonra kararını değiştirmiş ve bütün bu vakıflar üzerine, Fahr el-Mu'temedîn bin Abdullah adında bir şahsı mütevelli tâyin etmiştir. Bu mütevelli evkafı şartlarına uygun olarak idare ederken, vakıf sahibi Sinan Paşa tekrar karar değiştirmiş bütün bu emlâkin, mül-

16) Vakfiyelerde sık sık karşılaşılan «âyende ve revende.» dolaşan sofu kimseleri ifade için kullanılmaktadır.

17) Böyle baba - oğul iki Amasya'lı mimar, L. Mayer, **Islamic architects and their Works**, Genève 1956 da yoktur.

18) Evvelce ahşap olan Afyon Mevlevihanesi 1318 (= 1900/01) yangınından sonra şimdiki şekli ile yapılmıştır. İçinde Mevlâna'nın torunu Sultan Divanî Mehmed Semaî ile oğlu Hızır Sah Çelebi'nin sandukaları olmakla beraber, bunların üzerlerine konulan levhalardaki tarihler Sinan Paşa vakfiyesine nazaran daha geçtir; ayrıca kşl. yukarıda not **9**.

19) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu **Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu** devletleri (Türk Tarih Kurumu yayınlarından VIII. seri, sayı 2) Ankara 1969 (ilk baskısı : 1937), s. 188 vd. Akkoyunlular Oğuzların Bayındır bovundan olduklarından, beyliklerine Bayındırlıyye denilmektedir.

Korkmaz Bey, bu beyliğin kurucusu Kara Yölük Osman Bey'in torunudur. Ferruhşad da onun oğludur, kşl. M. Halil Yınanç, **Akkoyunlular** mad. **İslâm Ansiklopedisi**, I, s. 264 - 265 deki şecere. İ. Hami Danışmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi**, İstanbul 148 - 50, II, s. 7,9 da Ferruhşad olarak yazılan bu adın Ferahşâd şeklinde yayılmasını tavsiye eder. Kuvvetli bir sunnî olan Ferruhsad, 1514 da Osmanlı - Safevî mücadelesinde Osmanlılar tarafında bulunmuş ve hizmeti görülmüştür.

künden çıkmasını uygun görmemiş ve vakıfdan vaz geçip emlâki yeniden mülküne katmak istemiştir. Burada vakıf hukuku bakımından ilgi çekici bir çatışma konusu ortaya çıkmış ve mütevelli direnerek, vakfın geri alınmasına karşı gelmiştir. Durum, vakfı evvelce tasdik etmiş olan Kadı önüne götürülmüş, yapılan mahkeme sonunda, Kadı, mütevellinin görüşünü haklı bularak, vakıf sahibine, vakfın lüzumuna ve yürürlükte olduğunu dair hüküm ve fetva vermiştir. Böylece vakıf, *zarurî* ve *müseccel* bir vakıf olmuştur. Bunun üzerine vakıf sahibi : «*Bu vakıfları hayatımda ve ölümümden sonra ebedî vakfettim, onu devamlı olcrak muhtaçlara vakfettim*» demiştir. Böylece vakıf kesinleşmiştir. Bu suretle kurulan vakfın hiçbir şeyi değiştirilemez, *hiçbir müminin, bu bir Emir, Vezir ve Hükûmdar dahi olsa bile, vakfı değiştirmesi veya iptal etmesi câiz değildir. Kim değiştirirse günahkâr olur ve cezasını ahirette çeker* denilmiştir. Sinan Paşa, mütevelliden vazifeyi geri almış, böylece vakıf eski şekline dönerek bu vakfiye akâmına göre kullanılışa geçmiştir. Adil kimselerin şahidliği ile imzalanan vakfiye H. 1 Rebiülevvel 931 (= 27 Aralık 1524) tarihlidir. Görülüyor ki, Sinan Paşa imaretinin vakfiyesi, metninin sonundaki açıklamadan anlaşıldığına göre Vakıf hukuku bakımından son derecede değişik ve ilgi çekici bir mahiyet göstermektedir. Bu da hukuk ile uğraşanların ayrıca üzerinde durmaları gereken bir konudur. Vakfın idaresini, vakıf sahibi oğullarına ve onların oğullarına bırakmış, onlardan sonra da azadlılarının ve bunların en «sâlih» oğullarının tevliyetine geçmesini şart koşmuştur. Ankara'da Vakıflar arşivindeki defterde bulunan bu vakfiye suretinin sonundaki bir nottan ise Rumî 1332 (= 1917) de bu vakfiyenin bir suretinin çıkarılmış olduğu öğrenilmektedir.

Sinan Paşa'nın Sincanlı'daki mazumesine evkaf olarak bağışladığı mülk içinde büyük bir kısmı, bugün artık tesbiti imkânı kalmamış olan dükkânlardır. Fakat Tire'deki hanları, Simav'ın Funduçak köyündeki hamamı, Sivas'daki iki Bedesteni, yine buradaki Taşhan ile Kapanhanı ve Çifte hamamı, nihayet Sonisa'daki hamamı araştırmak mümkün görünüyor. Simav'ın Funducak köyü hakkında hiçbir fikrimiz yoktur. Sivas'da bugün ne Büyük ne de Küçük Bedesten adında bir bina vardır. Bugün Taşhan olarak adlandırılan han ise, mimarisinden de açıkca görüleceği üzere geçen yüzyılın ikinci yarısı içlerinde yapılmış çok yeni bir yapıdır. Daha eski bir Hanın yerinde yapılıp yapılmadığını tesbit ise ayrı araştırma konusu olabilir. Sinan Paşa'nın Sivas'daki çifte hamamı hakkında da bir fikrimiz yoktur. Behram Paşa hanı yakınında Kurşunlu hamam adıyla bilinen bir hamam varsa da bunun 1576 tarihli olduğu ileri sürülmektedir[20]. Ancak Sivas'da bugün Subaşı Hanı denilen ve üst katı otel olarak kullanılan bir hanın Sinan Paşa vakfından olduğu tesbit edilmiştir. Onaltıncı yüzyıla ait klâsik uslubda bir hanın temelleri ve kalıntıları üzerine bugün görülen han geçen yüzyılda kısmen kâgir, kısmen ahşap olarak inşa olunmuştur. Hanın etrafında pek çok dükkân olduğu da görülmektedir. Ayrıca bu hana bitişik olarak, ve mahzen denilen bir yapı vardır ki, güney-doğu Anadolu'daki Bedesten tipine benzerliği açık surette dikkati çeker. *Kaysariye* denilen bu tip bedestenlerin en büyüklerinden biri Mardin'de bulunmaktadır. Subaşı hanı bitişiğindeki *mahzen* denilen bu Kaysariye tipi bedesten, Sinan Paşa vakfiyesindeki iki Bedesten'den biri olmalıdır. Sivas'daki bu Sinan Paşa hanını bizzat göremediğimizden, bu yapı hakkında Yük. Müh. Mim. Yılmaz Önge tarafından yazılan

20) Kadri Erdil, **Sivas rehberi**, Sivas 1953, s 19, aynı yerde Taşhan'ın da yeni bir bina olduğu belirtilmektedir.

bir raporu bu yazımızın sonuna aynen koyuyoruz (Bk. Ek : II).

Sonisa veya Sunusa ise bugün Amasya'nın kuzeyinde bulunan ve adı Uluköy'e çevrilen üçbin nüfuslu küçük bir kasabadır. Erken Osmanlı devrinde, bilhassa II. Bayezıd zamanında hayli önemli bir merkez ve büyük bir şehir olan bu kasabada bugün çok harap, kısmen yıkılmış, fakat sanat bakımından çok değerli güzel bir hamam bulunmaktadır[21]. Amasya ve çevresinde 1970 yazında yaptığımız inceleme gezisinde bu hamamı da etraflı surette gözden geçirmiştik. Adı ve yaptıran hakkında bir bilgi edinmemekle beraber, Sonisa'daki hamamın Sinan Paşa vakfiyesinde bahsi geçen eser olması muhtemel görülebilir. Hamamın kapısı üstünde bir kitabe yeri varsa da maalesef içi boştur[22]. Aşağıda da belirtileceği gibi, Sonisa'da, mezarlıkda küçük ve çok eski bir mezartaşının bir Sinan Paşa'nın kızının olduğu yolundaki rivayet, Sinan Paşa'nın bura ile ilgisini desteklemektedir.

4. *Manzume hakkında bilgi veren yazılar :*

Evliya Çelebi, Sinan Paşa manzumesi yapıldıktan tam 140 yıl sonra, H. 1082 (= 1671) de çıktığı bir seyahatinde uğradığı Kariye-i Sinan Paşa'yı şöyle anlatır[23] : «*Yedi saatde bu sahralar içre yetmiş pare kuraları ubur idüp kariye-i Sinan Paşa mahhemede mihman olduk Karahisar hakinde Sübhanlı kadısı bunda sakindir. Zira vilâyet ortasıdır. Yüzelli akçe kazayi âsümanîdir. Zira halkı sıcan gibi muzir kavm-i etrakdir. Ve Karahisar paşasının voyvodalığı hükmündedir. Bir mesiregâh ve çemenzar ve hıyabanlı kaza içre iki yüz evli müslüman köyüdür Canib-i erbaasındaki kuralarda nice bin âdem cem olup haftada bir azîm bazarı olur. Ve nice bin çınarı âli ve bîdi serrigûn dirahtler ile müzeyyen olmuş bir nemazgâh vadisinde bazar-ı mu-habbet olur. Ve* الاكر مثل حظ الاثنين *hav-ı azîmleri var. Bazar günleri bu havuzlar içre pîr ve civan girüp şinaverlik iderler! Ve etraf havuzlarda gûnagûn müfid muhtasar maksurelerde ahali bazarı sohbet idüp, hanende ve gûyende ve mutribler hoş nevahat idüp herkes yârânları ile kol kol kavl-ü karar idüb ayş işret iderler azîm mesiregâhdır. Bu mahalin imaristanı serapa Gazi Sinan Paşa hayratı olmağla kariye-i Sinan Paşa derler. Camii azîminin kapusu üzre tarihi budur :*

Sinan Paşa bilüp dünya fenasın
Diledi kim yapa ukba binasın
Yazanlar bu safa darına tarih
Kodılar indi gayba haddi ta sin
Sene

Hanları ve hamamları ve imaret ve medrese[24] *ve mekteb-i sıbyanı cümle kurşun kârgir bina-ı azîmdir, hayrat-*

---

21) Pekçok vakıfları olan 16. yüzyılda yaşayan ricalden Kapuağası Hüseyin Ağa'nın Sonisa'da olduğunu bildiğimiz camiini görmek üzere bu kasabaya gittik. Hüseyin Ağa ve yaptırdığı çeşitli hayır binaları hakkında ayrıca bir çalışma hazırlamaktayız.

22) Sonisa (Uluköy) daki bu hamam hakkında not defterimize yerinde yazdığımız bilgiyi buraya geçiriyoruz : «Soyunmayeri, yani camekânın üstü tamamen yıkıktır. Güzel tezyin edilmiş parçalar olan şadırvanı fıskiye taşı ile durmaktadır. Bu kısmı örten tromplu kârgir kubbenin ufak bir parçası kalmıştır. Hamamın oldukça ilgi çekici bir kapı kompozisyonu vardır. Soyunma verinin kapısı eksen üzerinde değil, yan cephededir. Kapı açıklığının kemeri ile üst sivri kemer arasında tuğla süsleme mevcuttur. Burada bir kitabe veri boşluğu da farkolunmaktadır. Soyunmayeri, dış cephelerde poliginal kara taş ile tuğla hatıllar halindedir. Soğukluk kısmında büyük bir mihrap seklinde stalaktitli bir niş bulunmaktadır. Halvet (sıcaklık) kısmı ise dört eyvanlı ve köşeleri odalı tipdedir, fakat bu odaların göbektaşı tarafındaki köşeleri pahlı değil, sivridir!

23) Evliya Çelebi. **Seyahatnâme** (yay. Ahmet Refik). İstanbul IX. 1935. s. 36 - 37; yeni harfli baskı : **Evliya Çelebi seyahatnâmesi** (yay. Zuhurî Danışman) İstanbul 1971. XIII. s. 56 - 57. burada Sinan Paşa imareti ile ilgili metin kısaltılmıştır.

24) Evliya Çelebi bir medreseden bahsetmekte ise de, burada böyle bir bina yoktur. Vakfiyede de bir medresenin bahsi geçmediğine göre, Evliya Çelebi'nin aldanmış olacağına inanmak lâzım gelmektedir.

dır. Ve imaretinde nimet-i subhu şam müsafirîne ve mücavirîne mebzuldür. Sinan Paşa bu binaları inşa iderken bu diyarın etrakinden muğber hatır olub bu Sıcanlıdan ne hasıl ola kim yiyeler deyu buyurmuşlar. Andan Sandıklı belin aşub beşinci saatde menzili-i kasaba-i Sandıklı...»

Evliya Çelcbi, imaretin kurucusunu Gazi Sinan Paşa adı ile yazmakta imaretin esas kitabesinin sadece ilk ve son beytini doğru olarak tekrarlamakta, imareti teşkil eden yapıların kubbelerinin kurşun kaplı olduklarına da işaret etmektedir. Çelebi, nedense bu ranın halkından da pek hoşnut olmamıştır. Onu da bilhassa belirtir. Belki bu husus, daha aşağıda açıklanacağı gibi, Sinan Paşa'nın vakfiye şartlarını değiştirmek isteyişine yol açan olaylara bağlanabilir. Buradan 1837 de geçen İngiliz seyyahı W.J. Hamilton, Sincanlı *(Sitzhanli* şeklinde yazar) ovasında bu adda bir şehir veya kasaba bulunmadığına işaret eder. Sadece bu ovada oldukça büyükçe köyler vardır. Bunların hepsine de Sincanlı *(Sitzhanli)* denilmektedir. Burada yalnız bir menzil hanı vardır[25].

Afyon Karahisarı hakkındaki çeşitli yayın ve turistik broşürlerde hakkında kısa bilgiler verilen Sinan Paşa manzumesi, başlıbaşına küçük bir monografyaya konu olmuştur. Edip Âli Bakı, 1947 de ondört sahife metin ve bir levhada üç resimden ibaret küçük bir broşür hazırlamıştır[26]. Bu kitapçıkda, Sinan Paşa'nın diğerlerden ayrı olduğu üzerinde durulmakta, vakfiyesinin bir özeti ile, cami ve mezartaşı kitabesi kopyası verilmekte ve Sinan Paşa ile ilgili bir hikâye anlatılmaktadır.

Bir İstanbul gazetesinde 1951 yılı Ağustos'unda çıkan bir havadiste, vakfiyenin verdiği bilgiler özetlenerek şu haber de yazılıyordu : «*Son zamanlarda harap olmağa başlayan müesseselerin tamiri için Afyon evkafınca araştırmalar yapılmış ve neticede Sivas evkaf dairesi emrinde 40 bin liranın birikmiş olduğu anlaşılmıştır. Bu para ile harap Sinan Paşa müesseselerinin tamirine başlanacaktır. Yukarıda resmi görülen Sinan Paşa türbesi de Sivas Evkaf dairesinde biriken para ile onarılacaktır*»[27]. Fakat bu gazete havadisinde yapılacağı bildirilen tamirin yerine getirilmediğini sanıyoruz. 1968 de türbe hâlâ çok harap bir durumda duruyordu. Camiin yanındaki tabhane odalarından bir tanesi ise son derece bakımsız ve kötü bir halde idi. İçerisinde ölçü almak için çalışmak bile zordu. Vakıflar Genel Müdürlüğü, manzumenin avlunun iki duvarı dibinde bulunan iki ayrı yapısını 1967 den itibaren ele alarak tamire başlamıştı Elimize geçen fotoğraflardan anladığımıza göre, aşhane - imaret ve anbar binası ile, tek kubbeli sıbyan mektebinin tamirleri bugün bitmiş durumdadır. Fakat esas cami kısmı ile hiç meşgul

25) W.J. Hamilton, **Reisen in Kleinasien, Pontus und Armenien** (alm. çeviren, O. Schomburgk) Leipzig 1843, II, s. 167. Kütahya'dan güneye Isparta'ya doğru inen sevvahlar bazen Afyon Karahisarı'na uğramadan Sincanlı üzerinden geçen bir yolu kullanmışlardır ki, bu da, Sinan Paşa İmaretinin bir uğrak yeri olduğunu, bir menzil manzumesi karakterinde bulunduğunu gösterir. Albay Leake, günevden gelerek Sandıklı'dan 28 Mart 1800 de buraya gelmiş ve Altıntaş istikâmetinde kuzeye doğru çıkmıştır. Seyahâtnamesinde kasabadan ve imaretten hiç bahsetmez sadece **Sitchanli** olarak adlandırdığı ovanın çok verimli olduğunu ve burada birçok köy görüldüğünü bildirir, bk. Leake, **Journey through some provinces of Asia minor in the year 1800**, şu eserde : R. Walpole, **Travels in various countries of the East**, London 1820, s. 261; 1838 yılının 28 - 29 Mart gecesini Sincanlı (adını **Sichanlée** şeklinde yazar) da geçiren ingiliz seyyahı Fellows Kütahya'dan Altıntaş üzerinden Sincanlı'va geldiğini buradan da Sandıklı, Keçiborlu üzerinden Isparta'va yoluna devam ettiğini bildirir, kşl. Ch. Fellows, **Travels and researches in Asia Minor more particularly in the Province of Lycia** London 1852, s.. 116.

26) Edip Âli Baki, **Afyon'daki Sinan Paşa** [Afyon Halkevi yayınları no. 7] Ankara 1947.

27) «**Aksam**» gazetesi, 23 Ağustos 1951 tarihli ve **40.000 lira birikmiş** başlıklı haber.

olunmamıştır. Bu arada türbenin de ufak bir tamirden geçtiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı devri Türk mimarisinde tabhaneli camilere dair yazdığımız bir makalede, Sinan Paşa imaretine de çalışmamızın çerçevesi içine alarak, bu tip yapılar arasında ona da kronolojik sıraya göre bir yer vermiştik[28]. Bu yazımızda, eser hakkında çok kısa bir not halinde gerekli bilgi ile beraber bir de plân - krokisini yayınlamıştık. İlk devir Osmanlı camileri hakındaki kitabında Abdullah Kuran da, Sinan Paşa camii üzerinde durmuş, yeni bir plânı ile resimlerini yayınlamıştır[29].

Biz öğrencilerimiz ile yaptığımız gezide, Sincanlı'ya 12 Eylül 1968 günü giderek, Sinan Paşa külliyesi ile bütün bir öğleden sonra meşgul olduk. Esas yapının, etrafındaki eklerin fotoğraflarını çekerek, bunların plânlarını çıkarmağa gayret ettik. Gözümüze çarpan hususları not ettik. Burada takdim ettiğimiz bu çalışma, 1968'deki tesbitlerimizin derlenmesi suretiyle meydana gelmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1972 de yayınlanan *Türkiye Vakıf Abideleri*'nin, Afyon vilâyeti bölümünde Sincanlı'daki Sinan Paşa imareti de yer almıştır. Ufak bazı hataları olan (meselâ, tabhane odaları beşik tonozlu olması gerekirken kubbeli gösterilmiştir) bir plân, dört fotoğrafı da yayınlanan Sinan Paşa imareti hakkında burada kısa bilgi verilmekte, kitabesinin de kopyası tekrarlanmaktadır[30].

5. *İmaretin kurucusu Sinan Paşa :*

Vali Sinan Paşa'ya bazen Gazi[31] bazen Lala[32] lâkapları verilmektedir. Sinan Paşa'nın tarihi içindeki hüviyeti 16. yüzyılın pek çok sayıdaki Sinan Paşa'sı arasında diğerlerine karışmaktadır. Edip Âli Baki, Vakfiye'de okunan *Celâlü'd - devletü ve'd - dün* ibaresini Devlet ve Din'in Ulusu olarak değil, bir ön ad olarak kabul ile Celâleddin Sinan Paşa şeklinde yazmağı teklif etmiştir ki, bu teklif başkaları tarafından da aynen benimsenmiştir[33]. Yine aynı yazar, H. 1047 (= 1637/38) tarihli, şeriye sicilindeki bir fermanda ona Lala Sinan Paşa denildiğine de işaret eder. Halbuki Evliya Çelebi, yukarıda da işaret edildiği gibi Sinan Paşa'ya, Gazi lâkabını vermiştir. Her nedense bazılarınca Sinan Paşa'nın, Akkoyunlu ailesinden Uzun Hasan'ın oğlu Mehmed Bey'in oğlu olduğu yolunda bir iddia ortaya atılmıştır[34]. Fakat bu iddiayı doğrulayacak sağlam hiçbir dayanak yoktur[35]. E. Âli Baki'nin tekrarladığı bir halk rivayetine göre ise Sinan Paşa, Çatköyük'den bir çoban olarak hayata atılmış ve Yavuz Sultan Selim (1512 - 1520) in gözüne girerek, vezir yapılmıştır. Bu rivayetin de sağlam bir esası yoktur. Mehmed Süreyya Bey (1845 - 1909) tarafından derlenen Os-

28) Semavi Eyice, **İlk Osmanlı devrinin dinî - içtimaî bir müessesesi : Zâviyeler ve zâviyeli camiler**, «**İstanbul Üniversitesi - İktisat Fakültesi Mecmuası**» XXIII (1962 - 63) s. 3 - 80, bilhassa s. 47 ve res. 53 (Asistan Metin Sözen tarafından çizilen bir plân).

29) Abdullah Kuran, **The Mosque in Early Ottoman architecture**, Chicago - London 1968, s. 167 - 169, res. 184 - 187, res. 187 de binanın bir plânı bulunmaktadır.

30) Vakıflar Genel Müdürlüğü yayını **Türkiye'de vakıf abideler ve eski eserler** (haz. Sabih Erken), Ankara 1972, I, s. 143 - 147, 1 plân ve dört foto ile. Mahallî yayınların tam bir koleksiyonu elimiz altında olmadığından, bunları tarayamadık. Bu bakımdan Afyon'da basılan gazete ve dergilerde Sinan Paşa imareti ile ilgili yazılar olup olmadığını tesbit edemedik. Vaktiyle Afyon Halkevi tarafından yayınlanan **Taşpınar** dergisinin tekrar çıkmağa başladığını öğrendik ise de, bu derginin çıkmış sayılarını elde etmemiz mümkün olmadı.

31) Evliya Çelebi, **Seyahâtname**, IX, s. 37.

32) Edip Âli Baki, adı geç. esr. s. 14; **Türkiye vakıf abideleri**, s. 143.

33) Edip Âli Baki, adı geç. esr. s. 2; Süleyman Göncer ve Haydar Özdemir, **Afyon ili turistik klavuzu** [Afyon Turizm derneği yayınları, no. 4] İstanbul 1963.

34) Süleyman Göncer ve Haydar Özdemir, **Afyon ili turistik klavuzu**, İstanbul 1963.

35) Bu hususda bk. Mükrimin Halil Yınanç, **Akkoyunlu** maddesi, **İslâm Ansiklopedisi**, I, s. 264 - 265 deki şecerede, böyle bir yakınlığı destekliyecek bir işaret yoktur.

manlı ileri gelenlerinin hayatlarına *(Sicill-i Osmânî)* dair eserde birçok Sinan Paşa anılmakta ise de, bunların Sincanlı'daki imaretin kurucusu ile bağlantısı tesbit olunamamaktadır. Bunların arasında H. 932 (= 1525/26) da İran'da şehîd düşen bir Sinan Paşa dikkati çekmekte ise de elde yeterli bir delil bulunmamaktadır (Bk. Ek : I).

Sincanlı'daki imareti kurduran Sinan Paşa Osmanlı tarihinde pek nam bırakmamıştır. Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarında, kaptanıderya olan bir Lala Sinan Paşa Rum eyaletine Beylerbeyi tayin edilmiştir. Genellikle Sivas eyaleti, Rum eyaleti olarak adlandırıldığına göre bunun bizim Sinan Paşa olması muhtemeldir[36]. Başka bir Kaptanıderya Sinan Paşa, Güveyi lâkabı ile tanınır. H. 897 (= 1491/92) de Kapdan olmuş, H. 898 (= 1492/93) de azl edilerek H. 909 (= 1503/04) de Gelibolu'da ölerek orada gömülmüştür[37]. II. Bayezıd (1481 - 1512)'ın kızı Ayşe Sultan'ın kocası olan Güveyi Sinan Paşa'nın Gelibolu'da güzel mimarili fakat maalesef çok harap bir türbesi bulunmaktadır. Yine Kaptanıderya olan Rüstem Paşa kardeşi Sinan Paşa ise H. 961 (= 1554) de ölerek Üsküdar'da Mihrimah Sultan camii haziresindeki türbeye gömülmüştür[38]. H. 999 (=1591) - 1003 (= 1595) ve H. 1006 (= 1598) - 1013 (= 1605) arasındaki iki defa Kapdanıderya olan Cağaloğlu Sinan Paşa ise H. 1014 (= 1605) de ölmüştür[39]. Bu addaki vezirlerin en tanınmışı olan Yemen fatihi de denilen Sadrâzam Koca Sinan Paşa ise H. 1004 (= 1596) de ölerek İstanbul'da Çarşıkapı'daki mus-

36) Hüseyin Yurtaydın, **Kanunî'nin cülûsu ve ilk seferleri**, Ankara 1961, 17, not 89 ve s. 33. Küçük Sinan Paşa denilen bir vezir de H. 920 (= 1515) — 922 (= 1516) yılları arasında Kaptanlık makamında bulunmuş, sonra Rumeli (?) Beylerbeyi olmuştur. krş İ.H. Danışmend, **Kronoloji**, II, s. 436. Bu Küçük Sinan Paşa'nın diğer aynı adlı Sinan Paşa'lardan biri ile aynı olup olmadığı anlaşılmıyor. Ayrıca krş. Cağatay Uluçay, **Bayazıd II ailesi**, «**Tarih Dergisi**» sayı 14 (1959) s. 104.

37) M. Süreyya, **Sicill-i Osmani**, III, s 104; Mehmed Hafid, **Sefinetü'l-vüzera** (yay. İsmet Parmaksızoğlu) İstanbul 1952, s. 18; İ. Hami Danışmend, **İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi**, İstanbul 1947 - 1950, I, s. 445; Güveyi Sinan Paşa'nın Edirne ve Gelibolu'daki evkafı hakkında bk. Tayyip Gökbilgin, **Edirne ve Paşa livası**, İstanbul 1952, s. 453 - 455. Güveyi Sinan Paşa'nın Gelibolu'daki türbesinin kitabeleri için bk. A. Haydar Alpagut, **Marmara'da Türkler** [Genelkurmay Başkanlığı IX. şube yayını] İstanbul 1941, s. 83 (tamir kitabeleri). Fevzi Kurdoğlu, **Gelibolu ve yöresi tarihi** [Edirne ve yöresi eski eserleri sevenler kurumu yayınlarından; 3] İstanbul 1938, s. 64 - 65 arasındaki metindışı resimlerden sonra bir evvelki (fotosu ve tamir kitabesi kopyası ile). Ayşe Sultan bu vakıfların sahibi gibi görünmektedir, krş. Çağatay Uluncav **Bayazıd II âilesi**, «**Tarih Dergisi**» sayı 14 (1959) s. 119 - 120. Vakfiyesi H. 911 (= 1505/06) tarihlidir.

38) Mehmed Hafid, **Sefinetü'l - vüzera**, s. 21; Danışmend, **Kronoloji**, II, s. 438. Beşiktaş'daki camiin yapılması, Sinan Paşa'nın şahsiyeti ve ölümü hakkında bk. kölesi olarak hizmetinde bulunan bir İspanyolun hatıraları, Cristobal de Villalon, **Viaje de Turquia** (yay. A.G. Solalinde) Madrid 1965 (4. baskı) [Coleccion Austral no. 246] türkçesi, **Kanuni devrinde İstanbul** (çev. Fuad Carım), İstanbul 1964, s. 26,51,98; Beşiktaş camii hak. bk. Hafız Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, **Hadikatü'l - cevâmi**, II, s. 90; S. Eyice, **İstanbul, petit guide**, İstanbul 1955, s. 110; kiliseden çevirdiği Ayakapıdaki mescid için bk. **Hadika**, I's. 127; S. Eyice **Son devir Bizans mimarisi**, İstanbul 1963, s. 40 - 41, lev. 64 - 65; Yenibahçe'deki diğer mescidi için bk. **Hadika**, I,s. 127; Semavi Eyice, **İstanbul minareleri**, «**Türk sanat tarihi araştırmaları**,» I (1963) s. 130, res. 164 (bugün bu mescidden hiçbir iz kalmamıştır).

39) M. Hafid, **Sefinetü'l-vüzera**, s. 23. 24; Danışmend, **Kronoloji**, III, s. 497 544; Osmanlı tarihinde çok kötü bir nam bırakan bu Cağaloğlu Sinan Paşa'nın büyük hatta âdeta efsaneleşmiş zenginliğine rağmen bir hayrat bıraktığına dair bir bilgimiz yoktur. Onun sanılan İstanbul'da Cağaloğlu hamamı, Sultan I. Mahmud (1730 - 1754)'un kurduğu Ayasofya kütüphanesine gelir sağlamak üzere yaptırılmıştır ve Sinan Paşa ile hiçbir ilgisi yoktur. Adını semtin adından almıştır ki, burası da Sinan Paşa'nın konağından dolayı böylece şöhret bulmuştur. Cağaloğlu Sinan Paşa'nın herhalde Divarbakırda olması gereken mezarı veya türbesi hakkında bir bilgi edinemedik. Yalnız Konya Ereğli'sinde Cağaloğlu bedesteni denilen, üzeri tonozla örtülü ince uzun bir yapı vardır. Bilinen bedesten tiplerinin hiçbirine girmeyen bu yapı ilk şeklini hayli kaybetmiştir. Belki Cağaloğlu Sinan Paşa tarafından yaptırılan bu eseri burada ihtiyatla anıyoruz. Bu yapı hak. bk. Ferruh Senar, **Konya Ereğlisi**, İstanbul 1961, s. 59; İ. Hakkı Konyalı, **Abideleri ve kitabeleri ile Konya Ereğli'si tarihi**, İstanbul 1970, s. 735 - 737, de bu bedesten veya hanın Sinan Paşa ile ilgisini açığa çıkaramamış, yalnız Paşa'nın Konyada bir süre sürgün olduğu sırada belki burasını yaptırabileceğini bir ihtimal olarak ortaya atmıştır. Konya Ereğli'-

takil türbesine gömülmüştür[40]. Yavuz Selim'in Sadrâzamı Sinaneddin Yusuf Paşa, Mısır seferi sırasında H. 922 (= 1517) de şehîd olmuştur[41]. Onaltıncı yüzyılın daha az tanınan bu addaki vezirleri arasında ise Arnavutluk'da Vila (= Luma) da doğan, Sofu Sinan Paşa'yı[42], Sultan Cem ile beraber onun uzun ve tehlikeli Avrupa macerasında büyük bağlılık hissi ile beraberce dolaşan ve Cem'in ölümü üzerine İstanbul'a gelerek II. Beyazıd'ın hizmetine giren Sinan Bey (sonra Paşa?)[43], aslen bir Gürcü Beyi iken, islâmiyete girerek Karaman beylerbeyliğine tayin olunan ve Konya'da Mevlâna dergâhı bahçesindeki türbesinde yatan diğer bir

sindeki bu yanı gerçekten Cağaloğlu âilesine âit ise, muhakkak Sinan Paşa'nın eseri olması da gerekmez. Bilindiği gibi Cicala-Cığala oğlu (= Cağaloğlu) Sinan Paşa Osmanlı devrinde bir sülâlenin başı olmuş, oğul ve torunları yetişmiştir Tekirdağı'nda bugün kitabesi kazınmış 17. yüzyıl sonlarına ait bir meydan şadırvanında bir Cağaloğlu İbrahim Beyin adı okunuyordu.

40) Şerafeddin Turan, **Sinan Paşa (Koça)** maddesi, **İslâm Ansiklopedisi**, X, s. 670 - 675; Sinan Paşa'nın uzun bir liste tutan evkafı için bk. Tahsin Öz, **Topkapı Sarayı müzesinde Yemen fatihi Sinan Paşa arşivi**, «Belleten» X, sayı 37 (1946) s. 171 - 193; Sinan Paşa'nın İstanbul'daki türbesi hak. bk. S. Eyice, **İstanbul**, s. 39. Mısırdaki vakıflarına dair vesikalar için kşl. Vakıflar U. Müdürlüğü, **Vakıflar meşheri hakkında muhtasar izahat**, Ankara 1939, s. 16. Koca Sinan Paşa'nın Yugoslavya'da Kaçanik'deki vakıfları hakkında bk. Hasan Kaleşi, **Naistariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku - Die aeltesten Waqf - Urkunden in Jugoslawien in arabischer Sprache**. Priştina 1972, s. 257 - 308, almancası s. 338 - 339; ayrıca kşl. aşağıda not 42. Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün verdiği notlara göre Sinan Paşa'nın Malatya'da da bir camii ile medresesi vardı. Halbuki eldeki bilgiye göre, aynı Sinan Paşa arşivinde bu hususda bir bilgi yoktur. N. Göyünç tarafından verilen bir nota göre, 25 Cemayizülâhir 1207 (= 1793) tarihli bir evkaf kaydında (Başbakanlık Arşivi M. Cevdet - Evkaf, no. 3764), «... Malatva'da vezir-i âzam sâbık Fâtih-i Yemen Gazi Sinan Paşa câmi-i şerifi vakfından almak üzere...» denilmektedir. Diğer bir kayıdda ise bu eserlerin eski Malatva'da harap bir halde kaldıkları belirtilmektedir : «Malatya şehri bundan akdem harâb olarak ahalisi yaylaları olan Asbuzu'ya nakl eylemiş olduklarından şehr-i mezbûrda Fâtih-i Yemen Sinan Paşa câmi-i şerifi dahi harâb ve münhedim ve müstagni an olarak...» bk **Tapu ve Kadastro** Genel Müdürlüğü Arşivi, Kuyud-i kadîme - **Tapu Defteri**, no. 142 de s. 138 — 139 deki «visâle» de (tarihi : 28 Cemaziyülâhir 1281 (=1864). Başbakanlık Arşivi'nde DHR, 141, s. 87 deki H. 1232 (= 1816/17) tarihli bir kayıttan, Selânik'de Yemen Fatihi Koca Sinan Paşa'nın vakıflarından başka bir diğer Sinan Paşa'nın da hayır eserleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu Sinan Paşa, belki de Kanunî Süleyman'ın lalası olan, 1520 de vezir yapılan ve ilerlemiş bir yaşında iken kendisine Selânik sancağı verilerek, orada ölen Defterdar Koca Sinan Paşa olmalıdır.

41) Anonim, **Sinan Paşa (Hadım)** maddesi, **İslâm Ansiklopedisi**, X, s. 661 - 666.

42) Hasan Kalesi, **Veliki vezir Kodza Sinan - paşa njegove zaduzbine injegova vakufnama - The Great Vizier Kodza Sinan - Pasha, his foundations and his Waqfiyyah**, «Gjurmime Albanologjike - Albanoloska istrazivanja 2», Pristina 1965, s. 105 - 144; Kemal Özergin - Hasan Kaleşi - İsmail Eren, **Prizren kitabeleri**, «Vakıflar Dergisi» VII (1968) s. 82 - 83. Bir rivayete göre 1608/09 da Şam'da, başka bir rivayete göre 1615 de Tekirdağı'nda ölerek Gelibolu'da gömülmüştür. Bu ikinci rivayetin, orada türbesi olan Güveyi Sinan Paşa ile karıştırılmasından doğduğu tahmin edilebilir.

43) Anonim (Haydar Bey?), **Vâkıât-ı Sultan Cem (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, eki yay. Mehmed Ârif) İstanbul 1330; Anonim, **Gurbetnâme-i Sultan Cem** yay. I. Hami Danışmend, «**Fatih ve İstanbul Dergisi**» II, sayı, 7 - 12, s. 213 - 271; Cavid Baysun, **Cem Sultan hayatı ve şiirleri**, İstanbul 1946, s. 63 - 64; İ. Hikmet Ertaylan, **Sultan Cem**, İstanbul 1951, s. 240; ayrıca kşl. aşağıda not 45. Cem'in yanında çok tehlikeli maceralara katılan Sinan Bey - Paşa Sultan Cem ile 1482 den onun ölümü tarihi olan 1495 e kadar Fransa ve İtalya'da oradan oraya sürüklenmiş, Efendisinin ölümü üzerine tehlikeli ve uzun ızdıraplı bekleyişlerden sonra İstanbul'a dönerek II. Bayazıd'ın hizmetine geçmiştir. Sultan Cem'in çok kısa bir evlilikden sonra Mısır Memlûk Sultanı Melik an Nasır Muhammed (II) ibn-i Kayıtbay'dan dul kalan kızını, amcası II. Bayazıd yurda getirterek Sinan Bey'in oğluna vermiştir. **Sicill-i Osmani**, III, s. 104 de bahsi geçen Bolar Sinan Paşa ile Sultan Cem'in kapucubaşısı Sinan Bey'in aynı olduğu bildirilmekte ise de, biz burada bir yanlışlık olduğunu tahmin ediyoruz. Sonra Adilcevaz Beyi olan Mustafa Bey'in babası Yularkasdı Sinan Paşa'dır ve bunun **Peçevî Tarihi**'nden anlaşıldığına göre Cem'in yanındaki Sinan Bey ile ilgisi yoktur.

Sinan Paşa (öl. 1573)[44] akla gelmektedir. Çorum kuzeyinde Hacı Hamza'da H. 912 (= 1506/07) tarihli büyük bir cami ve imareti olan Sinan Paşa'nın ise hüviyeti anlaşılamamaktadır[45]. Yine Afyon yakınında Bolvadin'deki camie Lala Sinan Paşa cami denilmekte ise de, bu tamamen yanlıştır. Çünki bu eser Kanunî Sultan Süleyman devrinin, pek şöhretli Rüstem Paşa (ölümü: 1560) sının bir hayr eseridir[46]. Garip bir maceranın kahramanı olan Yularkasdı veya Yularkıstı Sinan Paşa ise Şehzade Ahmed'in Lalası ve veziri olmuş onunla beraber Anadolu'da oradan buraya sürüklenmiştir[47]. Onaltıncı yüzyılın tesbit edebildiğimiz başlıca Sinan Paşa'ları, bu yazımızın sonundaki ayrı bir listede, ilerideki araştırmalarda düzeltilmesi ve tamamlanması temennisi kaydıyla, sıralanmıştır.

Babasının adı Mehmed (vakfiyede kendisine *şehîd* de denilir) olduğuna göre, aslının devşirme değil fakat Türk olduğunu kabul edebileceğimiz Lala Sinan Paşa, bilhassa Sivas'da evkafa sahip bulunduğuna göre burası ile ilgili olmuştur. Amasya yakınındaki Solih Pisil, **Hacı Hamza kasabasının tarihi hakkında bir araştırma** (basılmamış lisans tezi, no. 1267), 1968. Burada tanıtılan 20 Eylül 1721 tarihli bir hükümde, eserin sahibinin daha o devirde bile yanlış olarak Yemen Fatihi Koca Sinan Paşa şeklinde gösterilmesi, bu addaki vezirlerin ne kadar büyük hatalara yol açtığının açık bir delilidir. Halbuki 1596 da ölen Koca Sinan Paşa'nın 1506/07 yılında bir imaret yaptıramayacağı aşikârdır. Hacı Hamza kasabasındaki imareti yaptırabilecek birkaç Sinan Paşa arasında, yukarıda not 43 de adı geçen Sultan Cem'in kapucubaşısı Sinan Bey - Paşa da akla gelmektedir.

---

44) İbrahim Hakkı Konyalı, **Konya tarihi**, Konya 1934, s. 736 - 738; Mehmed Önder, **Mevlâna şehri Konya**, Ankara 1971 (2. baskı), s. 378-380. Kiliseden çevirdiği, Fisandon, şimdiki adı ile Derekôyü camii hakkında bk. Semavi Eyice, **Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman çevresinde arkeolojik araştırmalar**, İstanbul 1971, s. 84 - 89, res. 219 - 230 Osmanlı tarihinin bu pek tanınmayan Sinan Paşasının tarihî hüviyeti ayrıca araştırılmaya değer. Konya'da Mevlevihane avlusundaki klâsik Osmanlı devri mimarî uslûbundaki türbesinin kitabesi açık surette bu Sinan Paşanın adını ve ölüm tarihini verir. Paşa H. 981 de ölmüş, türbesi ise H. 982 de tamamlanmıştır.

45) Bu camii 1964 de görmüştük. Hakkında ksl. Metin Sözen, **Hacı Hamza'daki Türk eserleri, «Anadolu Sanatı Araştırmaları» II** (1970) s. 113 vd. Çorum yakınındaki Hacı Hamza kasabasında bu camiin hangi Sinan Paşa tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin Tarih bölümünde yapılan bir lisans mezuniyet tezinde ise bu camiin kitabesinin kopyası verilerek fazla derin bir araştırma yapılmaksızın, eserin Küçük Sinan Paşa'nın hayratı (ksl. yukarıda not 36) olabileceği bir ihtimal olarak ileri sürülmüştür, bk. Sa-

46) Bu camie **İmaret camii** denilmektedir. Sadrâzam Rüstem Paşa'nın burada ayrıca hamamı ve kervansarayı da olduğu bilinir. Kervansaray bugün tamamen ortadan kalkmıştır. Cami ise tek kubbeli büyük bir binadır ve Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Bu eseri de 1968 de görmüş ve incelemiştik. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin Tarih bölümünde yapılan bir lisans çalışmasında bu hususda verilen bilgiler kanaatimizce hatalı ve yanıltıcıdır, ksl. Fevzi Gümüş (3674), **Bolvadin tarihi hakkında bir araştırma - Osmanlı devri**, 1969, s. 16 ve 17 ayrıca bk. s. 20. F. Gümüş, Sinan Paşa camii de denilen İmaret camiinin, Hoca Sinan Paşa (1440 - 1486) tarafından yaptırılmış olduğunu ileri sürmekte, Rüstem Paşa'nın Mimar Sinan eliyle kurdurduğu menzil manzûmesinin ise bugünkü Çarşı camii yerinde olduğunu iddia etmektedir. Fakat Çarşı camii yakın tarihlerde yıktırılarak yerine yeni bir cami yaptırılmıştır denilmektedir. Bu görüşe iki bakımdan karşı çıkılabilir : birincisi, İmaret camii yapı sanatı bakımından 16. yüzyılı ve Mimar Sinan üslûbunu göstermektedir, ikincisi ise F. Gümüş'ün de tezinin s. 20 de işaret ettiği gibi, Çarşı camiinde kapı yanındaki H. 920 (= 1320) tarihli kitabeden anlaşıldığı gibi, bu eserin esası Eşrefoğulları'ndan Mübarizüddin Mehmed Bey tarafından kurdurulmuştur, bu hususda ayrıca bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, Ankara 1969, 2. baskı, s. 60, ksl. Rıfkı Melûl Meriç, **Mimar Sinan, hayatı, eseri I — Mimar Sinan'ın hayatına eserlerine dair metinler**, Ankara 1965, s. 82 no. 63 (**Risale-i Tezkiretü'l-ebniye**'den).

47) Önce Kayseri sancak Beyi olan bu Sinan Paşa'nın kendisinden ve iki oğlu İskender (Malatya sancak beyi) ile Mustafa (Adilcevaz sancak beyi), Peçevî **Tarih**'inde bahsedilmektedir. Bu, bazan Bolayır Sinan Paşa ile karışmaktadır. Zaten Süreyya, **Sicill**, III, s. 104 de yanlız Bolayır Sinan Paşa'yı anarak onun Cem'in yakınlarından olduğunu söyledikten sonra Şehzade Ahmed'in Lalası olduğunu yazmak suretiyle Yularkıstı ile birleştirmiştir. Sultan Cem'in yanında inanılmaz felâket ve maceralara katılan bir insanın bir süre sonra, neticesi şüpheli yeni bir maceraya atılacağına ihtimal vermek zordur. Yularkıstı Sinan Paşa için bk. Cağatay Uluçay, **Yavuz Selim nasıl Padişah oldu**, «**Tarih Dergisi**» 9 (1954) s. 68, sayı 10 (1954) s. 118, 119, 120, 122, 130, 134, 136, 137. Oğulları için bk. Danışmend, **Kronoloji** II, s. 123 (İskender Bey'in Baba Zünnun'a yenilmesi - 1526); II, s. 265 (Mustafa Bey'in Şah Tahmâsb ile savaşı - 1551).

nisa'yı 30 Temmuz 1970 günü ziyaretimizde, buradaki mezarlıkda bir Sinan Paşa kızının mezarı bulunduğunu öğrendik. Kasabanın dışındaki eski mezarlıkda, bozulmuş ve bakımsız mezartaşları arasında yarılarından fazla toprağa gömülü iki mezartaşı ile karşılaştık. Bunlar biçim itibariyle 16. yüzyıl mezartaşı üslûbuna tamamen uygundu. Taşların ölçüleri, bunun pek küçük bir yaşda ölen bir kıza ait olduğunu belli ediyordu. Sonisa'nın evvelce Sivas vilâyetinin bir kasabası olduğu bilinir. Diğer taraftan vakfiyesi de Sincanlı'daki hayratın kurucusu Sinan Paşa'nın bu kasabada bir hamamı olduğunu açıkca ifade etmektedir. Bu durumda, Sincanlı'daki eserin sahibi Sinan Paşa'nın Sivas valiliği sırasında Sonisa'da bir kızını kaybettiğine ve onun mezarını burada yaptırttığına inanmak mümkündür. Ancak gerek fotoğrafını gerek estampajını aldığımız bu mezartaşlarının bir Sinan Paşa kızı ile ilgisi yoktur. Esseyit İbrahim adın da bir şahsın Nefise adındaki kızının taşlarıdır. Sinan Paşa kızı rivayetinin nereden çıktığını araştırmağa imkânımız olmadı. Belki bu çok harap ve taşlarının çoğu toprağa gömülü olan mezarlıkda gerçekten bir Sinan Paşa kızına ait taşlar vardı, fakat bize yanlış taşları göstermiş olabilirler. Sinan Paşa'nın kızının mezartaşlarının ise tahrib edilmiş veya toprak içine gömülerek kaybolmuş olmalarına ihtimal verilebilir.

Lala Sinan Paşa'nın çocuklarının tesbitinde yukarıda bahsi geçmiş olan Bolvadin'deki İmaret veya Rüstem Paşa camiinin bir dış cephesinde, duvar taşları arasına gömülü bir Türk mezartaşından da bahsetmek yerinde olacaktır. 1968 yılı Eylül'ünde gördüğümüz bu küçük ve itinasız işlenmiş mezartaşı, H. 952 Şaban'ı (= 1545) tarihli olup, üzerindeki bozuk hatlı çok kısa yazıdan anlaşıldığına göre bir Sinan Paşa'nın oğlu veya bir ihtimalle torunu, Ali Çelebi adındaki kimseye aittir[48]. İkinci satırdaki kelime, birinci ve üçüncü satırlar arasına fazla sıkıştırıldığından pek kolay okunamamakta, fakat bunun *bin* (yâni oğlu) değil, *binti* olması da bazılarınca iddia edilmektedir. Böylece Ali Çelebi'nin, Sinan Paşa'nın, adı yazılmayan bir kızının oğlu olabileceği ihtimali belirmektedir. Ancak şu var ki, burada *binti* kelimesi pek inandırıcı görünmüyor. Kız tarafından bir torunu ifade için bu terimin kullanılmasının ne derecede yerinde olabileceği halli gereken bir meseledir. Taşı tekrar yerinde kontrolu imkânını elde edemediğimizden, tek dayanağımız olan fotoğrafı da fazla net sayılamayacağından bu husus ihtiyat kaydı ile böylece tanıtmağı doğru buluyoruz. Taşın üzerindeki yazı şundan ibarettir :

Ali Çelebi
bin? (veya binti?)
Sinan
Paşa
fi
Şaban
952

Eğer bu çok mütevazi mezartaşı gerçekten Sincanlı'daki Sinan Paşa'nın bir yakınına ait ise, bu vezirin şecere-

48) Bu mezartaşı hakkında kısa bir not için bk. S. Erken, **Türkiye'de vakıf abideler**, s. 167, burada taşdaki ad Alâeddin ve tarih H. 953 olarak gösterilmiştir. Fevzi Gümüş, yukarıda not 46 da gösterilen lisans çalışmasında, s 17 de bu mezartaşından bahsetmektedir. Mezartaşının, camiin güney tarafındaki mezarlıkda olduğunu ve Süleyman Hilmi Bey tarafından burada bulunarak Afyon müzesine götürüldüğünü ve bu taşın büyük ihtimal ile Hoca Sinan Paşa (bu şahıs hak. bk. Hasibe Mazıoğlu, **Sinan Paşa - Hoca** mad. **İslâm Ansiklopedisi**, X, s. 666 - 670) nın bir oğluna ait olabileceğini bildirmektedir. Halbuki Sinan Paşa'nın iki oğlu Mehmed ve Ahmed Çelebi adlarındadır. Biz Bolvadin'e 1968 yılı sonbaharında gittiğimizde, bu mezartaşını İmaret camiinin duvarına yapıştırılmış olarak görmüştük. Bu makalemizle yayınladığınız fotoğrafı da Bayan Mehlika Arel tarafından çekilmiş ve bir kopyası Y. Önge eliyle temin edilmiştir. Taşı duvara gömülü göstermektedir.

sinin düzenlenmesinde faydalı olabilir[49]. Fakat garip olan husus, bu camie İmaret camii denilmekle beraber halk tarafından yaptıranın Rüstem Paşa değil, Sinan Paşa olarak gösterilmesidir. Mezartaşının cami duvarına ne vakit yapıştırıldığını bilmiyoruz. Mimar Sinan tarafından yapılan camiin kesin tarihi bilinmemekle beraber, onunla hemen hemen aynı vakit inşa olunan, sonraları da yıktırılan bir çeşmenin kitabesinden Rüstem Paşa'nın buradaki hayratın kurucusu olduğu anlaşılıyordu[50]. Çeşme H. 960 (= 1552/53) tarihli olduğuna göre, cami de bu tarih etrafında ve Rüstem Paşa'nın ölüm tarihi olan 1560 dan önce yapılmış olmalıdır. 1545 de ölen bir kimsenin mezartaşının birkaç yıl sonra yapılan bir camii duvarına yapıştırılacağına pek ihtimal verilemiyeceğine göre, bu iş nisbeten geç bir devirde yapılmış olmalıdır.

Bu bölgede, çok yakın tarihlere gelinceye kadar Sinan Paşa soyundan inenlerin yaşadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1876 tamirini yaptıranlar da tarih'lerden anlaşıldığına göre aynı soydan kimselerdir. Belki bugün de Sinan Paşa sülâlesi hâlâ yaşamaktadır. Bu konu, yerinde yapılacak araştırma ve soruşturmalarla aydınlığa çıkarılabilir. Bu surette de belki Sinan Paşa'nın hüviyeti hakkında bazı vesika veya sözlü bilgileri de elde etmek mümkün olacaktır.

II

İMARETİ TEŞKİL EDEN YAPILARIN MİMARİLERİ

Sincanlı'daki imaret, etrafı alçak duvar ile çevrili geniş ve kısmen ağaçlar ile kaplı bir avlunun içindedir. Avlu kapısından girildiğinde tam karşıda bulunan camie doğru uzanan yolun sağ tarafında türbe bulunmakta, bunun yanında sıbyan mektebi olduğu anlaşılan tek kubbeli bir bina yükselmektedir. Avlunun sağ tarafında dikdörtgen biçiminde ince, uzun, üstü beşik tonoz örtülü ve basit mimarili bir ek bina yer alır. Bunun kiler - mahzen ve aşhane - imaret olduğunu tahmin etmekteyiz. Bunun önünde hiçbir mimari hüviyeti olmayan ahşap bir şadırvan yapılmıştır. Camie uzanan yolun sol tarafında ise, mermerden tuhaf biçimde bir mezar görülmektedir.

1. Tabhaneli cami :

İmaretin esas binasını teşkil eden cami iki yanında birer tabhane odasına sahip bir zaviyeli veya tabhaneli camidir. 28 m 25 ölçüsünde bir cepheye sahip olan caminin bütün eni genişliğinde beş bölümlü bir soncemaatyeri uzanır. Bu son cemaatyeri iki yanı düz birer duvarla kapatılmıştır. Cephesi ise, fazla açık yuvarlak kemerleri ile, 1876 tamirinde değiştirilmiş tesirini bırakmaktadır. Bu kemerleri taşıyan dört mermer sütunun, yine mermerden işlenmiş başlıkları ve kaideleri eşdir. Bu başlık ve kaidelerin köşeleri üçgen dilimler halinde kesilmiştir. Soncemaatyerinin kemerler ile ayrılan beş bölümünün üstlerini sekizgen kasnaklı birer kubbe örtmektedir. Tam ortada eksen üzerindeki kubbe diğerlerinden daha yüksek olup, bunun sekizgen kasnağı dört köşeli bir kaide üzerine oturtulmuştur. Bu kubbe içeride de diğerlerinden biraz farklıdır. Kubbe eteğinde yarım yuvarlak dilimler halinde bir sıra kabartma friz dolaşmaktadır. Bugün bu beş kubbenin üstleri alafranga kiremit ile örtülüdür. Gayet tabii ola-

49) Vaktiyle İstanbul'da Sahhaflar çarşısında satın aldığımız 1947 baskılı bir kitabın içinde 1954 tarihi ile birlikte kurşun kalemle yazılmış : «**Annemin baba tarafından Gazi Sinan Paşa'ya inen şeceresi tesbit edilmiş ve muhafaza edilmiştir**» şeklinde bir kayıt ile karşılaşmıştık. Kitabın eski sahibini öğrenmek mümkün olmadığından, hangi Sinan Paşa'nın sülâlesinden olduğu da anlaşılamamaktadır.

50) Bu tahrib edilen çeşmenin kitabesi için bk. Süleyman Gönçer, **Mimar Koca Sinan'ın Bolvadin'deki eserleri**, «**Taşpınar Afyon Halkevi Dergisi**» IV, sayı 38 (1935) s. 89 - 90.

rak bu, eski eserin dış tesirini çok bozmaktadır. Evvelce kubbelerin dışlarının alaturka kiremid ile kaplı olduklarını orada söylediler. Fakat Evliya Çelebi'nin kısa notundan aslında bütün imaretin kubbelerinin kurşun kaplı oldukları öğrenilmektedir. Hiç şüphesiz, eserin gerçek mimari hüviyetini ancak kubbeleri kurşun kaplı olduğunda anlamak mümkün olacaktır. Soncemaatyeri döşemesi, cümle kapısına giden yol dışında iki taraflı birer seki halinde yükseltilmiştir. Fakat bu sekiler yanlardaki duvarlara kadar dayanmamakta, tabhane odalarına geçişi sağlayan kapıların önlerinde kesilmektedir. Böylece yanlardaki tabhane odalarında kalan misafirlerin, kapıların önlerine kadar pabuçları ile gelmeleri imkânı sağlanmıştır. Bu durum da bir defa daha, bu yan odaların misafirhane mahiyetinde olduklarını ve esas ibadet mekânı ile hiçbir bağlantıları bulunmadığını açık surette göstermektedir. Soncemaatyeri'ne açılan iki pencere cami mekânına ışık vermektedir. Ayrıca sol tarafda bir de mihrab nişi oyulmuştur. Halbuki sağ tarafda bunun karşılığı görülmüyor.

Esas ibadet mekânına geçid veren cümle kapısı muntazam işlenmiş taşlardan inşa olunmuştur. Çok sade mimarisinde bir «Bursa kemeri» hâkimdir. Kapının kanadları belirli bir şekilde 1876 tarihli tamire işaret etmektedir. Burada aslında geçmeli klâsik uslubda kapı kanadlarının olması gerekirdi. Girişi taçlandıran «Bursa kemeri» nin göze en hoş gelen detayı iki yandaki taşıyıcı konsollarıdır. Bunlar zarif birer motif halinde kemeri taşımakda ve onu yan duvarlara bağlamaktadır. Esas ibadet kısmı biribirini eş surette takip eden enine iki büyük mekân halindedir. Bunlar biribirinden yan duvarlardan ileri taşan kısa duvarlar, birer dörtköşe pâye ve bunların üzerine atılmış bir kemerle ayrılmıştır. Pâyeler iki yandan, zeminden oldukça yüksek kemerli bir açıklık ile ayrıldıklarından bu payeleri duvarların uçları olarak da kabul etmek mümkündür. Yani böyle görüldüğü takdirde, iki paralel mekân, ortada uçları pâye şeklinde biçimlendirilmiş ve yanlardan ortaya taşan birer duvarla ayrılmış olmaktadır. Her iki mekân da ortada kare, yanlarda dikdörtgen biçiminde olmak üzere üçer bölüme ayrılmıştır. Cümle kapısından girildikte ilk geçilen bölümde bina mimari özelliklerini daha iyi korumuş görünmektedir. Ortadaki kare bölüm, pandantifli geçiş unsurları ile penceresiz kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Yanlardaki dar bölümleri ise birer yarım kubbe örter. Bunlar ortadakine nisbetle daha alçaktır. Yanlardaki dar bölümlerin köşelerinde, yarım kubbeye geçişi sağlamak üzere ustalıklı şekilde üç kademesi mukarnaslı birer tromp yerleştirilmiştir. Birincinin aynen benzeri olan ikinci kısımda ortadaki kare bölümü yine pandantifli bir kubbe örter. Yanlardaki yarım kubbeli dar bölümlerin geçiş unsurları ise, 1876 tamirinde tahrip edilerek, yerlerine basit pandantifler yapılmıştır. Bu yan bölümlerin duvarlarında açılan pencereler de dış çerçevelerinden açıkca görüldüğü gibi 1876 tamirinde şimdiki şekillerini almıştır.

Camiin iç duvar satıhları beyaz badana ile kaplanmıştır. Üzerlerinde pandantiflerdeki yazılardan başka, hiçbir tezyinat, hiçbir nakış veya yazı yoktur. Sadece duvar yüzlerinde 1876 tamirinde yapıldığı tahmin edilen ince çubuklar halinde çerçeveler görülür. Mihrab, 16. yüzyılın ilk yarısında yapılmış bir eserin mimarisine çok aykırı düşen bir görünüştedir. Ayrıca bunu süsleyen çok renkli ve garip motifli tezyinat gözleri rahatsız etmektedir. Bu mihrap gibi, basit ve zevksiz bir tahta işçiliği gösteren minber ile cümle kapısı üstündeki mahfil de 1876 tamirinin hatıralarıdır ve bir sanat değerine hâiz değillerdir. Minberin kapı-

sındaki örtü ise üzerine işlenmiş H. 1361 (= 1942) tarihi ile çok yenidir. İbadet mekânının muhtelif yerlerinde sarkan ve hatta duvarlara tesbit edilmiş olan her türlü tiplerdeki elektrik glob ve avizeleri ile çıplak ampuller, aplikler itiraf etmek lâzımdır ki, son derecede zevksiz ve çirkin şeylerdir. 1876 tamirinin hangi zaruret ile yapıldığını bilmiyoruz. Fakat hiçbir orijinal ağaç aksamın görülmemesinin sebebi belki bir yangına atfedilebilir[51].

Namaz mekânının iki yanındaki misafirlere mahsus tabhane odaları içde herbir kenarı 4 m 50 kadar ölçüsün de dörtköşe plânlı küçük mekânlardır. Bunların üstleri beşik tonozlar ile örtülmüştür. Odaların yan duvarlarında birer büyük pencereleri olmasına karşılık, kıble tarafındaki duvarlarında dışarıya mazgal biçiminde dar bir aralık halinde açılan, fakat içeride geniş, bir çift menfezleri vardır. Tabhane odalarının ocakları bozularak dolap nişi haline getirilmiştir. 1968 de bu odalardan sağdakinin kullanılır halde olmasına karsılık, soldaki çok harap ve içinde çalışılamıyacak derecede bakımsız bir durumda idi.

Ortadaki iki büyük kubbe oniki genli birer basık kasnağa sahiptir. Bunların da üstleri alafranga kiremid ile kaplanmıştır. Aynı şekilde, tabhanelerin tonozları ile yanlardaki yarım kubbelerin dışları bu çeşit kiremid ile örtülmüştür. Camiin yan duvarları moloz taşlardan yapılmıştır. 1876 tamirinde kıble tarafındaki duvarlarda yapılan tamirat daha muntazam işlenmiş kesme taşlardan meydana getirilmiştir[52]. Mihrab tarafındaki kısmın ilk bakışda, bu tamirde genişletilmiş olması ihtimali hatıra gelebilirse de, böyle bir ihtimal doğru olamaz, çünki, bu geç devir duvarlarının, daha eski duvarlara aynı hizada eklendiği, soldaki tabhane odası ile olan dış köşede görülebilmektedir. Binanın ana kitlesinden 9 m 75 ölçüsünde dışarı taşan bu kıble tarafı, binanın eski ve esas temelleri üzerine oturan yeni duvarlardan meydana gelmiş ve bu duvarlarda yapının devri ve üslûbu ile hiç uyuşmayan, sivri alınlıklı pencereler açılmıştır. Orijinal duvarlardan yalnız sol tabhanenin dışında bazı parçalar taş ve tuğla tekniği bakımından ilgi çekici özellikler göstermektedir. Burada moloz taşların aralarında tuğlalar kullanılmıştır. Hatta bir yerde, yatık vaziyette grekçe bir kitabe parçası da farkedilir. Aynı tarafda tuğladan bir boşaltma (tahfif) kemeri içinde yekpare taşdan bir dolgu da dikkati çeker.

Sağ tarafda bitişik olan minarenin kapısı soncamaatyeri'nin sağdaki duvarının içinden, bu tarafdaki tabhane kapısı yanında açılmıştır. Bir sekizgen biçiminde olan kürsü, aralarında tuğla dizileri olan muntazam taşlardan örülmüştür. Pabuç kısmında ise, dökülen sıvanın altında yuvarlak gövdeye geçişin, tuğladan üçgenler yardımıyle sağlandığı anlaşılıyor. Bunun üstünde bir bilezikle başlayan gövde yuvarlaktır. Gövde tamamen sıvalı olduğundan yapıldığı malzeme anlaşılmamaktadır. Fakat orijinal olmadığına ihtimal verilebilir. Şerefe çıkması tuğladan konsollar halindedir. Bunların aralarında, 1876 tamirinde yapılan pencere alınlıkları gibi, üçgen süslerin bulunması, minarenin gövdesi ile şerefesinin aynı tamirde yenilendiğine işaret olsa gerektir. Zaten şerefenin demir parmaklıkları da 19. yüzyıl işidir.

51) Sincanlı, İstiklâl savaşında çarpışmaların olduğu önemli bir yerde, Tınaztepe, Kocatepe, Dumlupınar'ın yakınında bulunmaktadır. Bu tarihi eserin Yunan ilerleyişi sırasında ne ölçüde zarar gördüğünü tesbit edemedik.

Sincanlı - Sinan Paşa kasabasının, Türk Yunan cephesindeki durumu için bk. M. Şevki (Yazman). **Büyük taarruz nasıl oldu?** İstanbul 1933, bastaki harita (25 Ağustos akşamı durum). Sinan Paşa kasabası Yunan hatları içindedir.

52) Burada tasların arasında bir de daha eski devre ait, devşirme malzeme olarak kullanılmış bir taş görülmektedir. Üzeri grekçe yazılı başka bir taş ise doğu cephede mevcuttur.

Sinan Paşa imaretinin merkezi olan bu tabhaneli cami, 1525 deki yapılışındaki mimarisinden sadece iç mimarisini, onu da kısmen koruyabilmiştir. Örtü sistemi, yağmur sularının akıntı ve sızıntısını önlemek için, aslına uymayacak şekilde değiştirilmiş ve esere alışılmamış bir görünüş veren çatı hatları ve bilhassa yabancı bir malzeme olan kiremit ile örtülmüştür. İyi ve dikkatli bir restorasyon çalışmasında bu lüzumsuz değişiklikler kaldırılır, çatı, tonoz, kubbe ve yarım kubbelerin esas bünyeleri belli edilecek surette bunlar parazit dolgulardan ayıklanarak, üstleri esasında olduğu gibi kurşun kaplanacak olursa, herhalde bu değerli Türk mimari eseri şimdi olduğundan çok daha cazip bir görünüş kazanacaktır. Dış cepheler ise o kadar bozulmuştur ki, bunlar üzerinde oynamak hem çok masraflı hem de çok tehlikeli olabilir. Şimdiki hali ile dış cephelerin orijinal duvar tekniğinin zaten tam bir restitüsyonunu yapmak imkânsız olmasa bile son derecede zordur.

2. Şadırvan :

Avlunun sağ tarafında bulunan şadırvan şimdiki hali ile çok yenidir. Ortadaki basit havuz eski olabilir. Fakat bunu örten ve aptest alanları koruyan ahşap direklere oturan ahşap damlı ve peykeli sundurma yakın tarihlerde yapılmıştır. Bunun da çatısı kiremid kaplanmıştır.

3. Mektep :

Avlunun sağ tarafında ve avlu duvarına bitişik olarak inşa edilmiş tek kubbeli bir yapı bulunmaktadır. İntizamsız moloz taşlardan yapılmış olan bu bina 1968 de tamir edilmekte idi. Avluya bakan cephesinin bir kenarında bir kapısı ve bir penceresi olan bu binanın ne olduğu bilinmemektedir. Bazıları buna misafirhane demekte iselerde kanaatimizce bu doğru olamaz. Yukarıda da işaret edildiği gibi, misafirhane, doğrudan doğruya camiin iki yanına bitişik olan tabhane odalarıdır. Biz bu tek kubbeli mekânın bir sıbyan mektebi olabileceğini sanıyoruz[53]. Nitekim Sinan Paşa'nın vakfiyesinde de burada bir mektebi olduğu bildirilmektedir. Dış kenarları 7 m 50 ölçüsünde olan, içeride ise 5 m 50 ölçüsünde bir kare teşkil eden bu kubbeli mekân birkaç pencereden ışık almakta, ayrıca içinde muhtelif dolap höcreleri de bulunmaktadır. Caddeye bitişik olan kuzey cephesinin ortası aslında yıkık bir halde iken, 1968 de tekrar örülerek kapatılmıştır. Burada aslında bir ısıtma ocağının bulunduğunu tahmin etmek teyiz. Nitekim son tamirde buraya bir baca konulmuştur. Ancak bu tamirin eserin mimari hüviyetine uygun düştüğü de söylenemez. Kurşun kaplı olması gereken kubbe düz çimento sıvanmış, düz saçak ile kubbe arasına bir kasnak konmayıp, garip bir kapı kemeri yapılmış ve hepsinin üstüne de aşırı derecede «modern» görünüşlü bir de baca oturtulmuştur.

4. Aşhane ve anbar binası :

Avlunun sağ tarafında 25 m 60 boyunda ve 7 m 20 genişliğinde ve içeri de tabandan 3 m 50 kadar yüksekliğe sahip olan uzun bir ek bina görülmektedir. Bunlar bir sıra üzerinde dizilmiş, hepsi de beşik tonozlar ile örtülü değişik ölçülerde dört mekândan ibarettir. Bunların üçü, birer kapı ile avluya açılmaktadır. Bir tanesinin dışarı bağlantısı yoktur. Bu, en kuzeydeki mekânın (ölçüleri . 7,20 x 5,60) içine ancak 2 no. lu mekândan girilebilmektedir. Üstelik bu ilk odanın sadece iki tane mazgal biçiminde penceresinin de olması, bunun vakfiyede adı geçen mahzen olması ihtimalini hatıra geti-

53) İstanbul'da tek kubbeli bir mekândan ibaret sıbyan mektebi olarak 1522 e doğru yaptırılan Sultan Selim mektebi misal gösterilebilir, krş. Özgönül Aksoy, **Osmanlı devri İstanbul sıbyan mektepleri üzerine bir inceleme** [İstanbul Teknik Üniv. - Mimarlık Fakültesi yayını - Doktora tezi], İstanbul 1968, s. 97, no. 11.

rir. İkinci mekân (ölçüleri : 5,60x4,10) hem dışarı, hem de 1. no. lu ve 3 no. lu odalar ile bağlantılıdır ve bir hol durumundadır. Bunu takip eden 3 no. lu oda (ölçüleri : 5,60 x 7) ise sadece 2 no. lu mekândan geçilen bir bölümdür. Avluya açılan geniş bir penceresi ve ocağı vardır. Nihayet sonuncu, 4 no. lu mekân ise tamamen ayrı olup, bunun da dışa bağlantı sağlayan bir kapısı ve ocağı vardır. (ölçüleri : 6,50 x 5,50). Bu dört mekânlı ek binanın aşhane-imaret olduğu hususunda hiçbir şüpheye yer verilebileceğini sanmıyoruz. Edirne'de aynı tipe giren bir tabhaneli - cami olan Yıldırım Beyazıd imaretinin de aşhanesinin ocağı ve bunun bacası, camiin avlusunun bir kenarında yakın yıllara gelinceye kadar duruyordu. Bu manzumede misafir kalanların hayvanları için yapılan ve vakfiyede bahsi geçen ahırların ise, herhalde - hamam gibi - avlunun dışında olduğunu tahmin etmekteyiz.

5. Türbe :

Avlu kapısından girildikte hemen sağda imaretin kurucusu Sinan Paşa'nın açık türbesi bulunmaktadır. Bütün avlunun zemini yükselmiş olduğundan, biraz çukurda kalan ve etrafı demir parmaklıklı bir duvarla çevrili bulunan bu türbe 3 m kenara sahip bir kare meydana getirmektedir. Dört köşedeki sütunların üzerine atılan taştan kemerler küçük bir kubbeyi taşımaktadır[54]. Bu kemerlerin etraflarında, kademeli birer çerçeve vardır. Bu kademeli çerçeve her kemer yüzünde taşkın olduğundan, başlıkların üzengilerinde aynı taşa birer konsol işlemek zarureti doğmuştur. Dört sütunun mermer başlıkları, klâsik üslûbda birer baklavalı başlıktır. Bu başlıklar iki bölümlü olarak yapılmış alttaki bölümde dar bir friz halinde sıralanan küçük çerçeveler içinde mukarnaslar ve rozetler işlenmiştir. Üstteki geniş bölümde de baklavalar sıralanmaktadır. Burada ilgi çekici bir özellik başlıkların tamamlanmadan kullanılmış olmasıdır. Nitekim bir başlığın bir yüzü gerek alt bölümünde gerek üst bölümünde hiçbir motif işlenmeksizin düz satıhlar halinde bırakılmıştır. Normal olarak bir sütun başlığı yerde hazırlanıp sonra yerine yerleştirildiğine göre, bu garip duruma bir sebeb bulmak zordur. Başlık gibi bir unsurun yerine konuldüktan sonra biçimlendirildiği, ve herhangi bir sebebden bu işin tamamlanmasına imkân görülemediği, pek inandırıcı gözükmüyor. İkinci bir ihtimal de, bunun kasten böyle bırakılmasıdır. Ötedenberi ustaların yaptıkları eserlerin göze batar bir yerinde bazı kısımlar, işlemeden bıraktıkları bilinir. Bu, en tamam ve en mükemmel eserin ancak Allah tarafından yapılabileceğini belirten fikrin bir işaretidir. Belki burada böyle bir görüş hâkim olmuştur.

Bu sütun başlıklarının saf Türk kâsik devir sanatını temsil etmelerine karşılık, türbenin dört kemeri ve bunların üzerine oturan kubbe daha yeni bir üslûba işaret eder gibi görünüyor. Ayrıca bu üst kitle, taşıyıcı dört sütuna göre fazla ağır ve kabadır. Bu durum karşısında akla bir ihtimal gelmektedir ki o da, bu açık türbenin bugün görülen şekli çok geç bir tamirde almış olmasıdır. Belki bu hususu aydınlatabilecek olan üç satırlık ve tarihli bir kitabe, yukarıda kitabeler bölümünde belirttiğimiz gibi, ne yazık ki, çok yumuşak ve dayanıksız bir taşa işlendiğinden, hava tesirleri ile ufalanmış, kırılmış, kabartma harflerden çoğu silindiği gibi sonuna doğru, tarih ile birlikte büyükce bir parçasını da kaybetmiştir. Biz bu tarihin belki 1314

54) Osmanlı devri Türk mimarisinde çeşitli biçimlerde pekçok örneği olan «açık türbeler» hakkında etraflı bir araştırma yapılması gereklidir Sinan Paşa türbesi, Amasya'daki bir türbeyi hatıra getirmektedir, krş. A. Gabriel, **Monuments turcs d'Anatolie, II**, Paris 1934, s. 45, res. 27. Bunda da her cephedeki kemerlerin üstünde yukarı doğru sivrilen bir silme vardır, fakat dört destek sütun değil pâyedir.

(= 1896/97) olabileceğine ihtimal vermekteyiz.

Türbenin içinde 1 m 15 x 2 m 50 ölçüsünde mermerden bir lâhid bulunmaktadır. Yukarıda kitabe kopyalarını verdiğimiz mermerden iki güzel şahide bu lahdin baş ve ayak uçlarını süslemektedir. Bu taşların köşelerinde değişik biçimlerde, burmalı veya zigzag yivli sütunçeler işlenmiştir. Taşların taç kısımlarında önlü arkalı ve taşların arka yüzlerinde zengin ve zarif kabartma rumîler işlenmiştir. Üzerlerindeki bu kabartma tezyinat ile Sinan Paşa'nın mezartaşları, 16. yüzyıl taş üzerine işleme sanatının güzel misalleridir. Lâhdin üstü bugün çimento kaplıdır. Burada yapılan bir çukura yerleştirilmiş yine 16. yüzyıla ait mermerden bir mezartaşı kavuğu durmaktadır. Sinan Paşa'nın kabrinin taşları taçları ile tamam olduklarına göre bu kavuğun nereye ait olabileceği merak uyandırır. Bu kavuk herhalde avlunun içindeki başka bir mezardan kalmış bir parça olmalıdır. Biçim itibariyle de imaretin kurulduğu 16. yüzyıla ait bir unsurdur. Bu mermer lâhdin yan yüzünde, profilli sathın ortasındaki genişce sahada da siyah boya ile yazılmış olarak *Bi'smi'llâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm* yazısı görülmektedir.

6. Mezar :

İmaretin avlusunda, avlu kapısından camie uzanan yolun solunda tek başına bir de mezar bulunmaktadır. Tamamen kalın mermer levhalardan yapılmış olan bu lâhid bugünkü toprak zeminin üstünde ve oldukça yüksektir. Baş ve ayak ucuna dikilmiş yuvarlak gövdeli iki taş tamamen boştur. Bu mezarın kime ait olduğunu belirtecek hiçbir, yazı tarih veya işaret yoktur. Zaten bu taşlar da lâhdin diğer kısımlarının aksine çok kaba ve nisbetsiz derecede kısadır. Halk rivayeti bu kabrin Sinan Paşa'nın hocasının olduğu yolundadır. Tabiatıyla bu söylentiyi kontrola ve doğruluk derecesini daha doğrusu içindeki gerçek payını araştırmağa imkân yoktur. Lâhdin dört yüzünü teşkil eden mermer levhalar ile üstteki kapak taşının kenarları klâsik uslûbda motifler ile zengin surette bezenmiştir. Bu kadar süslü olarak yapılmış bir mezarın sahibini tanıtacak bir yazının bulunmayışı oldukça gariptir. Yukarıda da işaret edildiği gibi, yuvarlak gövdeli iki taş, lâhdin nisbetlerine aykırı düşecek derecede şekilsiz ve kısadır. Bilinmeyen bir sebebden mezarın sahibinin adının yazılmadığına veya gene bilinmeyen bir sebebden esas mezartaşları parçalandığından, bu taşların dikildikleri birer ihtimal olarak ileri sürülebilir. Bu ikinci ihtimal ile birlikde Sinan Paşa'nın lâhdi üzerindeki kavuğun da belki buradaki taşa ait olabileceği de düşünülebilir. Aydınlatıcı bir bilgi ele geçmedikçe bu esrarengiz mezar üzerinde tahminler yürütmekten başka bir şey yapılamaz.

Bu lâhdin garip bir özelliği de, üstünde tamamen kapalı bir kapak taşının bulunmasıdır. İslâm - Türk geleneğinde, mezara rahmetin girebilmesi için üstünün açık bırakılması, hiç değilse kapak taşının ortasında bir delik bırakılması usuldendir. Halbuki burada kapak tamamen kapalıdır. Kapak taşının kenarlarında baklavalı bir friz kabartması dolaşmaktadır. Lâhdin dört cephesindeki levhaların yüzlerine ise, bir sıra halinde uzanan rozetlerden sonra geniş bir geçme motifi kuşağı uzanır. Bu motif aslında ağaç işlerinde kullanılan ve malzeme ile tekniğin zarurî kıldığı bir süs tarzıdır. Burada taşa süs motifi olarak işlenmesi garip sayılabilir. Bu geniş geçmeli motifli kuşağın aşağısında alternatif olarak tertiplenmiş tomurcuklar (*fleurons*)'dan meydana gelen bir süs kuşağı daha yer almaktadır. Lâhdin, mermer bir kaideye oturan eteğinde ise profilli geniş bir silme bulunmaktadır. Bu sahibi meç-

hul mezar üzerindeki süslemesi ile Türk sanatının klâsik devrine işaret etmekte ve alışılmamış tipi ile Türk mezar mimarisinde değişik bir örnek olarak muhakkak ki özel bir yere sahip bulunmaktadır.

7. Hamam :

Sinan Paşa imaretinin son ek binası olan ve Vakfiye'de de bahsi geçen hamamı ise 1968 de Sincanlı'yı ziyaretimizde görememiştik. Bu çalışmamızı hazırlarken hamamı da yazımızın çerçevesi içine alabilmek için bu ihmal edilmiş eseri görüp bize bir krokisini temin etmesini eski öğrencilerimzden ve Vakıflar Genel Müdürlüğünde görevli Sabih Erken'den rica ettik[55]. S. Erken, Sincanlı'ya kadar giderek gerekli bilgileri bize temin etti. Hamam, gördüğü vazife itibariyle imaretin sınırları dışında ve hayli uzağında yapılmıştır. Mimari bakımdan hiçbir özelliği ve iddiası olmayan basit ve ufak bir «tek» hamamdır. Açıkta görülebilen cephelerinden anlaşıldığı kadarı ile iri kesme taşlardan yapılmıştır ki bunların devşirme malzeme olmasına ihtimal verilebilir. Hamam bugün toprağa çok gömülmüş ve etrafını saran binalar ile yeni yapılan soyunmayeri yüzünden gerçek hüviyetini göstermez olmuştur. Bilhassa son yıllardaki değişiklikler sonunda, soyunmayeri esas biçimini tamamen kaybetmiştir. Sadece soğukluk - ılıklık ile halvet kısmı ve arkadaki külhan esas yapıdandır. Bu orijinal kısımlar pek küçük ölçüde bir sahayı kaplamaktadır. Hamamların hemen hepsinde kendisine mahsus bir mimarisi olan ılıklık - soğukluk kısmı, dar uzun bir koridor halindedir. Esas sıcak kısım (halvet) ise bir orta mekâna açılan üç eyvan halindedir. Bunlardan en diptekinin iki tarafında kubbeli birer halvet hücresi bulunmaktadır. Hamamın arka tarafında ise bütün yapı genişliğince bir su haznesi ve külhan uzanmaktadır. Hamamın hiçbir dış mimari özelliği yoktur. Sadece bir duvarına bitişik çok yeni bir çeşme görülür.

Sinan Paşa hamamı, Osmanlı devri Türk hamamlarının tiplerine dair vaktiyle yaptığımız denemede[56], tesbit ettiğimiz başlıca ana tiplerden ilkine bağlanabilir. Bu tipde genellikle bir orta kısım etrafında dört eyvan uzanmakta bunların aralarında da birer halvet hücresi yer almaktadır. En eski Türk mimari düzeni olan ortası avlulu dört eyvanlı yapıların bir hatırası olarak ev ve hamam mimarisinde uzun süre yaşayan bu tip, bazen bazı unsurların eksik yapılması ile ufaltılmıştır. Sinan Paşa hamamında da durum böyledir. Halvet kısmında dördüncü eyvan kolu olmadığından dolayısiyle iki yan halvet hücresi de teşekkül edememiştir. Çok hallerde köşe pahlarında açılan hücre kapıları burada yan duvarlardadır. Nihayet burada açık bir nisbetsizlik vardır. Sıcaklık kısmının ortasında göbektaşı bulunan merkez kısmının daha büyük bir ölçüde olması gerekirdi. Bütün bu detay değişikliklerine rağmen, Sincanlı'daki Sinan Paşa imaretinin hamamı, Türk hamam mimarisinin en yaygın şekli olan dört eyvanlı ve köşe halvet hücreli tipinin az değişik çeşitlemesi *(variation'u)* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan ona, Türk hamamlarında bizim (a) tipi olarak adlandırdığımız grubun içinde yer verilmesi ve bu tipin az değişik bir ara şekli olarak kabul edilmesi gerekir.

---

55) Hamamın imarete 300 metre kadar bir uzaklıkda bulunduğu, **Türkiye vakıf eserleri**, I, s. 147 de bildirilmekte, fakat tipi ve mimarisi hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir.

56) Semavi Eyice, **İznik'de «Büyük Hamam» ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme**, «Tarih Dergisi» sayı 15 (1960) s. 99 - 120; Bu tipin içindeki değişmeler hususunda kşl. s. 108 ve 110.

8. Çeşme :

Hamamın batı cephesinde duvara bitişik olarak bir çeşme vardır. Bu, eski işlenmiş taşların ahenksiz bir şekilde kullanılması suretiyle çok yakın tarihde yapılmış bir unsurdur. Bilhassa cephedeki bütün taşlar eskiden mimari bir hüviyeti olan bir yapıya ait olduklarını açık surette belli etmektedir. R. Attila Dinçer'in 1968 de teslim ettiği lisans çalışmasında Sinan Paşa'nın esas çeşmesinin hamamın giriş cephesine bitişik olduğu, fakat 1953-55 yılarında bu çeşmenin yerinden söküldüğü bildirilmektedir. Vakfiye'de çeşme hakkında hiçbir bilgi yoktur. Esas çeşmenin mimarisine dair de elimizde bir ipucu bulunmamaktadır.

III

SİNAN PAŞA İMARETİNİN SANAT TARİHİNDEKİ YERİ

Vakfiyesinden de açıkca anlaşıldığı gibi Sincanlı'daki Sinan Paşa manzumesi, o vakte kadar sönük bir köy olan Çathöyük'ü «şenlendirmek» gayesiyle yapılmış bir imaret tesisidir. Daha doğrusu bir menzil külliyesidir. Bir yol üzerinde bir yeri canlandırıp, eskiden denildiği gibi «şenlendiren» bu eserin aynı zamanda bir misafirhane karakterinde olması da düşünülmüştür. Bu bakıma Sinan Paşa camiinin esası eski zaviyelere, zaviyeli ve tabhaneli camilere uzanmaktadır. Esası çok eski zaviyelerden gelen ve Türk sanatının ortası avlulu, dört eyvanlı yapı tipinden doğan zaviye-camiler git gide iki yanlarında tabhane kanatları olan camiler halini almış ve bu şekli ile 16. yüzyılın içerilerine kadar gelmiştir. Bu hususdaki görüşlerimizi, elimizdeki bütün malzemeyi ortaya koyacak olan kitabı hazırlayıncaya kadar, bir deneme olarak bir makalede evvelce tanıtmıştık[57]. Bu çeşit eserler Osmanlı devri Türk mimarisinde 14. ve 15. yüzyıllarda çok parlak bir gelişme gösterdikten sonra 16. yüzyıl içlerinde önceki hızını kaybederek terk olunmuş ve 16. yüzyıl ortasından itibaren de artık hiç tatbik olunmamıştır. Sinan Paşa'nın Sincanlı'da kurdurduğu imaret de esas ve geniş manası ile böyle bir tesisdir. Yani burada «âyende ve revende»yi, misafir edecek tabhaneler, her odada ikişer kişi kalmak ve üç gün üç geceden fazla barınmamak şartı ile mevcuttur. Bunların cami olarak kullanılan çifte mekânlı kısmın iki yanında bulunmalarına ve cami ile hiç bağlantıları olmamasına karşılık, camiden geçmeksizin misafirlerin içeri girmelerini sağlayan, doğrudan doğruya dışarı açılan kapıları vardır. Burada geçici olarak barınanların, sayılarının 27 olduğunu bildiğimiz imaret personelinin, buraya gelen «fukara»nın faydalandığı aşhane - yâni dar ve sonraki manası ile imaret - ise avlunun bir kenarına inşa olunmuştur. Tabhane odalarının bugünkü halleri ile bozulmuş oldukları görülüyor. Bunlar ocaklarını kaybetmişlerdir. Yalnız bir tanesinde esasında ocak yeri olması muhtemel bir niş mevcuttur. Fakat dikkatli bir restorasyonda, tonozda bunun baca izine raslanacağı muhakkaktır. Sağ tarafdaki tabhane odasından namaz mekânına açılan pencerenin ise bu odalar esas görevlerini kaybettikten sonra, hatta belki de 1876 tamirinde açılmış olabileceğine ihtimal verilebilir.

Bizim bu tip yapılara verdiğimiz zâviyeli veya tabhaneli camiler adına sadece karşı çıkmak için bir takım başka adlar teklif olunmuştu. Böylece bu tip yapılara yakıştırılan «Bursa tipi camiler» veya «ters T tipi camiler» veya sadece «⊥ tipi camiler» gibi adların yetersizliği kabul edilmiş oluyordu. Kanaatimizce bu adlar ne kadar ilmî olmaktan uzaksa, «yan mekânlı camiler» veya «çapraz akslı camiler» adları da o decede uzaktır. Çünki bu adların hiçbiri bu tip yapıların ne işe yaradık-

57) Bk. yukarıda not 28 deki yazımız

larını, başka bir terimle fonksiyonlarını ortaya koyamamaktadır. Halbuki evvelce de israrla işaret ettiğimiz gibi, bir yapı çeşidini adlandırabilmek için evvelâ onun ne işe yaradığını tayin etmek gereklidir. Nitekim bir hamama da bir hamam diyoruz; yoksa «önünde kubbeli büyük bir mekânı, arada üç bölümlü ikinci mekânı ve en dipte de göbek taşı etrafında açılan mekânları olan» bina diye bir tarif yapmıyoruz. Sanat tarihi ait olduğu medeniyetin bir parçası, maddî bir varlığı olduğuna göre, o medeniyet içinde bu çeşit yapıların da gördükleri iş, kendilerinden beklenen hizmete göre adlandırılmaları gereklidir ve kanaatimizce şarttır da. Bir yabancı ve Türk medeniyetinin dışında olan sanat tarihçisi için bir dereceye kadar göz yumulabilir olan böyle adlandırmalar, bir Türk sanat tarihçisi için biraz garip olur. Şu halde yanlarındaki odalar «âyende ve revendeyi» misafir etmek gayesiyle yapılan, orta mekânları ise bazen sadece cami bazen de üstü kubbe ile kapatılmış avlu olan bu tip yapılar esasları zâviyelerden geldiğine göre *zâviyeli cami*, veya yan odaları tabhane olduklarına göre *tabhaneli cami* şeklinde adlandırmak tek ve yegâne ilmî olan adlandırma usulüdür. Bunun dışında kalan bütün adlandırmalar ilim dışı olmaktan ileri gidemez. Nasıl duvarları sarı badanalı, veya kesme taş camiler diye bir tasnif olamaz ise, fonksiyonu yok farzeden bir tasnif de olamaz. Buna karşılık, bu tip dinî yapıların esas namaz mekânları, genel cami mimarisi içinde bir yer almaktadır, böylece bu mekânlar Türk camiinin genel gelişme akımı içinde beliren tiplere göre sınıflandırabilir hatta yalnız bu kısımlar gerekiyor ise adlandırabilir de.

Sinan Paşa imareti de işte bu ana esaslar içinde bir tabhaneli cami olarak karşımıza çıkmaktadır. Onu Osmanlı devri Türk sanatı içinde önce bütünü ile, yani bir tabhaneli cami olarak, sonra da sadece mekânları ile bir cami olarak değerlendirmek gerekecektir.

1. Tabhaneli camiler içindeki yeri :

Kronoloji bakımından Sinan Paşa imareti, bu tip yapıların hemen hemen en sonunda bulunmaktadır. Osmanlı devri Türk mimarisi bu tipi 14. yüzyılda işlemiş, esas önörneklerden (prototiplerden) yeni biçimler vererek uzaklaştırmış, 15. yüzyılda en mükemmel şekilleri ile geliştirmiştir. 15. yüzyılın başlarına doğru II. Bayezıd (1481 - 1512) devrinde son parlak çağını yaşayan bu tip, I. Selim (1512 - 1520) devrinde geç örneklerini verdikten sonra Kanunî Süleyman (1520 - 1566) devrinde bir kaç en son örnekle sönmüş ve unutulmuştur. İşte Sinan Paşa tabhaneli camii bu en son safhanın misallerinden biridir. Tarih bakımından ona en yakın olan misaller, Diyarbakır'da Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından H. 928 (= 1521/22) de yaptırılan Fatih Paşa imareti[58], İstanbul'da H. 929 (= 1522/23) de tamamlanan Sultan Selim manzumesi[59], Rodos'un 1523 de fethinin arkasından inşa olunan Süleymaniye camii[60] ve Silivri'de H. 937 (= 1530/31) de yapılan Pirî Paşa imareti[61], Saray - Bosna'da H. 937 (= 1530/31) de inşa edilen Gazi Husrev Bey imareti[62], ni-

58) A. Gabriel, **Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale**, Paris 1940, I, s. 199; Basri Konyar, **Diyarbakır yıllığı**, İstanbul 1936, III, s. 199 - 200, res. 127 - 131; Bedri Günkut, **Diyarbakır tarihi**, Diyarbakır tz. s. 119. Bu ilgi çekici eserin plânı ve resimleri için bk. Metin Sözen, **Diyarbakır'da Türk mimarisi**, İstanbul 1971, s. 260, **res. 85** ve metin dışı resimler, res. 15 - 15 h.

59) Burası hakkında bibl. için bk. Semavi eyice, **İstanbul**, İstanbul 1953, s. 62; not 28 deki yazımız, s. 47, res. 52; ayrıca kşl. S. Eyice, **İstanbul - tarihî eserler**, maddesi, **İslâm Ansiklopedisi**, V. 2, s. 1214/57.

60) H. Balducci, **Rodos'da Türk mimarisi**, (Çev. Celâleddin Rodoslu), Ankara 1943, s. 118; yukarıda not 28 deki yazımız, s. 47, res. 54.

61) Yukarıda not 28 deki yazımız, s. 47, res. 55.

62) Yukarıda not 28 deki yazımız, s. 48, res. 56.

hayet Halep'de H. 952 e doğru biten Husreviye imareti[63] arasında yer almaktadır. Malatya'nın yakınında Fethiye köyünde Kanunî Süleyman devrinde yapılan imaret de bu gruba alınmalıdır[64]. Bunların hepsi de Sinan Paşa imaretinde de olduğu gibi, yapının kuzey cepheyi boydan boya, bütün binanın genişliğince uzanan kubbeli bir soncemaatyerine sahiptir. Yanlarda sadece dörtköşe plânlı birer taphane odası bulunmaktadır[65]. Daha erken misallerde mevcut olan üzeri kubbe ile örtülü bir avlu hatırası olan ortası şadırvanlı, namaz mekânına göre döşemesi daha alçak olan, kubbesi aydınlık fenerli avlu bölümü artık tamamen ortadan kalkmıştır. Buna karşılık, cami olarak kullanılan esas namaz mekânında kâh basit, dörtköşe ve kubbe ile örtülü bir mekân (İstanbul'da Sultan Selim, Fethiye, Rodos, Halep) tatbik edilmiş, kâh bu kısımda genel cami mimarisinin gelişmesine uygun olarak yeni şekiller denenmiştir (Silivri, Saray-Bosna, Diyarbakır). Sincanlı'da Gazi - Lala Sinan Paşa imareti işte bu ikinci gruba girmektedir. Ortadaki namaz mekânları değişik ve genel cami mimarisinin akımına ayak uyduran biçimdedir. Silivri'de Pirî Paşa ile Saray-Bosna'da Gazi Husrev Bey imaretleri mihrap kısmında yarım kubbeli bir bölümün daha katılması suretiyle daha değişik bir şekil almış, Diyarbakır'da Fatih Paşa imareti ise İstanbul'un Selâtin camilerinde tatbik edilen dört pâyeli, dört yarım kubbeli şeklin bir benzeri olarak meydana getirilmiştir. Halbuki Sinan Paşa imaretinde daha değişik bir şekil kullanılmış ve birbirini takip eden enine gelişen iki mekân inşası suretiyle bu namaz bölümü meydana getirilmiştir. Ortadaki kare bölümler kubbeler ile örtülmüş, yanlarda kalan dar bölümler daha alçak yarım kubbeler ile kapatılmıştır. Böylece Sinan Paşa imaretinin cami kısmı, tabhaneli camiler arasında çok değişik bir şekil ile karşımıza çıkmaktadır.

Sinan Paşa imaretinin cami vazifesi gören esas namaz mekânlarının enine açılan biçimleri ile, tabhaneli camiler arasında, şimdiye kadar tesbit edebildiğimiz misaller arasında başka bir benzeri yoktur. Afyon Karahisarı'nda büyük bir tabhaneli cami olan Gedik Ahmet Paşa imaretinde, mihrab tarafındaki kubbeli bölüm, kısmen yanlara doğru açılmak suretiyle bir dereceye kadar Sinan Paşa imaretini andırmaktadır[66]. Fakat burada mekân bütün genişliğince dışarı taşmadığından, benzerlik az ve yetersiz kalmaktadır. Diğer taraftan yine Afyon'un çok yakınında eski menzil yolu üzerinde olan ve mahiyet itibariyle yine bir menzil misafirhanesi, yani eski bir hanikah olan Boyalıköy hanikahı da ana çizgileri ile aynı şemayı aksettirmekte[67] ve bu bölgede biribirinden farklı olarak tatbik edilen bu *kıble bölümü yanlarda dışarı taşkın* plânın öncüsü olmak-

63) Yukarıda not 28 deki yazımız, s. 48 res. 57.

64) Bu eserin iyi okunamayan bir kitabesi vardır. Bunda eserin bir Abdürrezak ve. ya Abdüsselâm Paşa (?) tarafından Sultan Süleyman devrinde yaptırıldığı bildirilmektedir. Biz not 28 deki makalemizde, s. 44 de yanlış olarak bu camii Uzun Hasan'a izafe etmiştik, halbuki eser 16. yüzyıla aittir. krş. Semavi Eyice, **Trakya'da İnecik'de bir tabhaneli camii, «Tarih Enstitüsü Dergisi» I** (1970) s. 192, ivi bir plânı için bk. M. Sözen, **Diyarbakır**, s. 259 de res. 84.

65) Bu tipin son temsilcileri olarak Diyarbakır'da 1551 tarihli İskender Paşa camii (krş. M. Sözen, **Diyarbakır**, s. 258, res. 83) ile Halep'de Osman Paşa camiini de anmak kabildir (krş. M. Sözen, **Diyarbakır**, s. 252, res. 75). Yalnız şuna işaret edelim ki, bu sonuncuda yanlardaki tabhane odaları, kapalı mekânlar halinde olmayıp, önleri avluya açık eyvanlar olarak inşa olunmuşlardır. Tokat'da Ali Paşa camiinin de aslında böyle tabhaneli bir cami olarak inşasına başlandığını, fakat yaptıranın idamı üzerine yan odaların tamamlanmadan bırakıldıklarına ihtimal vermekteyiz. Son cemaat yerinin lüzumsuz olarak iki yana uzamasını ve duvar kalınlığı içindeki küçük hücrelerin lüzumunu aksi takdirde çözümlenebilmesi imkânsızdır.

66) Ekrem Hakkı Ayverdi, **Fatih devri mimarisi**, İstanbul 1953, s. 252 - 258, plânı res. 215.

67) Semavi Eyice, **Anadolu'da Orta Asya sanat geleneklerinin temsilcisi olan bir eser : Boyalıköy Hanikahı, «Türkiyat Mecmuası» XVI** (1971), s. 39 - 56, I — XVII.

tadır. Yalnız Afyon Karahisar'ında tarihleri 14 - 16. yüzyıllar arasında sıralanan üç ayrı eserde, kıble mekânını yanlara doğru açmak düşüncesinin hâkim oluşu dikkate değer bir noktadır. Burada mimarların kendilerinden önceki örneklerden faydalandıklarına bir delil olsa gerektir. Fakat yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Sinan Paşa imaretinde ibadet mekânının iki bölümü de enine uzanan mekânlar halinde olduklarına göre, bu yapı kendi tipi içinde tek misal olarak kalmaktadır.

2. *Cami mimarisi içindeki yeri :*

Sincanlı'daki Sinan Paşa imaretinin esas namaz mekânları mustakil bir cami olarak kabul edildiklerinde, onun benzerlerini normal camilerde aramak mümkündür. Buradaki biribirini takip eden iki eş kubbeli ve yanları yarım kubbeler ile örtülü bölümlü mimari tertibi, haklı olarak, Bursa'daki I. Murad'ın eseri olan Şehadet camiinde görümektedir[68]. I. Murad Hüdevandigâr (1360 - 1389) tarafından, şehid olduğu Kosova seferine çıkarken yaptırılan Şehadet camii, Bursa'nın bütün eserlerinde derin izler bırakan 1855 depreminden büyük zarar görmüş, birçok kısımları yıkılmış, uzun süre yarı yıkık durduktan sonra, sağlamca kalabilmiş kısımları tamir edilip, kalan kısımları ortadan kaldırılmak suretiyle ibadete açılmıştır. Bugün Şehadet camii böylece görülmektedir. Bu haliyle aynı eksen üzerinde sıralanan kubbeli iki mekândan ibarettir[69]. Yıkık halde iken çekilen bazı fotoğraflar ve çizilen desenlerin yardımıyle, önce R. Anhegger, bu yapının ilk şeklini tahmine çalışarak, onu çok kubbeli camiler (Ulucami Tipi) grubuna sokmuştur[70]. Erken Osmanlı devrinin bu en büyük ve en değişik mimarili eserinin daha dikkatli araştırmalar ile restitüsyon denemeleri yapılarak, eski fotoğraflarının yardımıyle eski şekli bulunmağa çalışılmıştır. Yapılan denemelere göre aynı eksen üzerinde sıralanan eş kubbeli iki büyük mekân ile bunların yanlarındaki daha dar ve tonozlarla örtülü bölümlerden meydana gelmiş olmalıdır denilmektedir[71]. Eğer Şehadet camii ilk şekli ile gerçekten bu plâna sahip ise, Filibe Ulucamii[72] ile Bergama Ulucaminin bir bölüm eksik tatbik edilmiş bir çeşitlemesi *(variation)* olarak kabul edilmesi lâzım gelmektedir.

Sinan Paşa imaretinin cami kısmı, Bursa'daki Şehadet camiinin restitüsyon plânına benzemekle beraber, ondan önemli bir noktada da ayrılmaktadır : Şehadet camii ve benzeri olan Ulucamilerde, pâyeler ile yan duvarlar arasındaki açıklıkların tonoz hizasına kadar yükselmesine ve geçitlerin döşeme ile aynı seviyede olmasına karşılık, Sinan Paşa'da, bu dar bölümler âdeta biribirlerinden tecrit edilmiş, ve mihrabın görülebilmesi için burala ra sadece birer kemerli açıklık yapılmıştır. Yan duvarlardan ortaya doğru uzanan bölme şeklindeki duvarlar Ulucami tipindeki yapılardan yalnız Küre'deki Hoca Şemseddin camiinde karşımıza çıkmaktadır. Sinan Paşa'da bu bölmelerin aralarında geçit yoktur. İçinde sadece birer kemerli küçük pencere şeklinde açıklık olan, bu ortaya

---

68) A. Kuran, **Ottoman Architecture**, s. 161 - 164.

69) A. Gabriel, **Une capitale turque**, Brousse, Paris 1958, s. 45 - 46, res. 14.

70) R. Anhegger, **Beitraege zur Fruehosmanischen Baugeschichte**, şu eserde : **Zeki Velidi Armağanı**, İstanbul 1953, s. 4 vd. (ayrı basımın), res. 3 - 5;

Anhegger'in denemesi, Curtis'in çizdiği ve taşbasması bir album halinde yayınladığı desenler ile 2 fotoğrafa dayanmaktadır.

71) Sedat Eldem, **Bursa'da Şahadet camii konusunda bir araştırma**, «**Türk sanatı tarihi - Araştırma ve incelemeler**» I (1963) s. 313 - 326. Daha iyi ve bütün eldeki malzemeye dayanan bir plânı ile restitüsyon denemesi için kşl. E. Hakkı Ayverdi, **Osmanlı mimarisinin ilk devri**, İstanbul 1966, 1, s 267 - 274.

72) E. Hakkı Ayverdi, **Osmanlı mimarisinin ilk devri**, I, s. 295 - 303.

doğru uzanan duvarların, binanın kubbe, yarım kubbe (veya tonoz) ve büyük kemer sistemine destek olarak düşünüldükleri de muhakkaktır. Bursa'daki Şahadet camiinin çok yakın bir benzeri daha vardır ki o da Kırşehir'deki Lâla camiidir[73]. Yapıldığı tarih bilinmeyen bu eser de güdük bir halde zamanımıza kadar gelmiştir. Burada da enine iki mekân biribirini takip etmekte, ortadaki bölümleri birer kubbe örtmektedir. T biçiminde payeler ile ayrılan yan bölümler dar ve uzundur. Bunlar uzunlamasına beşik tonozlar ile örtülmüştür. Bugün orta bölümler ile sağ tarafdaki dar bölümler mevcuttur. Buna karşılık, soldaki kanat tamamen yok olmuş, orta bölümler Şahadet camiinde de olduğu gibi, sokakdan düz bir duvar örülmek suretiyle kapatılmıştır. Amasya'da 16. yüzyıl başlarına ait olduğu tahmin olunan II. Bayazıd'ın zevcelerinden Bülbül Hatun adına olan camide aynı şema daha farklı şekilde kulanılmış, orta bölümlerin aynı eksen üzerinde çifte kubbeli olmasına karşılık, yan bölümler de ortadakiler ölçüsünde geniş tutulmuş fakat bunların üstleri tonozlar ile örtülmüştür. Böylece Türk mimarisinde Edirne Üçşerefeli camiindeki sistemin bir bakıma bir benzeri meydana getirilmiştir[74].

Sinan Paşa imareti camisindeki mimari tertibin, Türk mimarisinde Ulucami tipi denilen çok bölümlü camiler arasında başlıbaşına bir grup eser ile de bir dereceye kadar akrabalığı olduğunu yukarıda belirtilmişti. Şimdiki halde bu grup Ulucamilerden şunları tanımaktayız. Çandarlı Kara Halil Paşa tarafından H. 787 (= 1386) de yaptırılan, H. 1088 (= 1677) de tamir ve H. 1307 (= 1889/90) de büyük ölçüde değişiklik gören Gelibolu Ulucamii[75]; I. Murad ile II. Murad'dan hangisine ait olduğu hususunda tereddütler olmakla beraber, I. Murad Hüdavendigâr'ın olması daha muhtemel görülen Filibe Ulucamii[76]; Yıldırım Bayezıd'ın H. 801 (= 1398/99) da yaptırttığı Bergama Ulucamii[77]; Küre'de İsfendiyaroğulları'nın eseri olarak H. 860 (= 1455/56) de yapıldığı iddia olunan Hoca Şemseddin camii[78]. Nihayet bu küçük listeye, şimdiye kadar dikkati çekmeyen bir eser daha katılabilir, Merzifon yakınında Gümüş Hacıköyü'nde (eski adı ile : *Maden-i sîm)* de halk tarafından H. 851 (= 1447/48) de yapıldığı rivayet edilen Ulucami[79]. Bu sayılan eserlerin hepsi de Erken Osmanlı devri mimarisinde Edirne Eski camii'nin en güzel örneklerinden biri olduğu, dokuz bölümlü Ulucami tipinin biraz değişik misalleri olarak ortaya çıkarlar. Kıble ekseni üzerinde sıralanan üç büyük bölümün kubbeler ile örtülmesine karşılık, bu Ulucami varyasyonlarında, yanlardaki bölümler dardır ve üzerleri çeşitli tekniklerde tonozlar ile kapatılmıştır. Böylece bunlar, Bursa'daki Şehadet ve Kırşehir'de-

73) Cevad Hakkı Tarım, **Kırşehir tarihi**, Kırşehir 1938, s. 57 - 58; A. Saim Ülgen, **Kırşehir Türk eserleri**, «Vakıflar Dergisi» II (1942) s. 256, res. 15 - 16. Bu eseri 1964 yılı yazında bizzat inceleyerek bir krokisini çıkardık.

74) A. Kuran, **Ottoman architecture**, s. 170 - 171, res. 188 - 191. Sultan II. Bayezıd'ın kadınlarından olan Bülbül Hatun, Şehzade Ahmed ile Hundi Hatun'un annesidir. Amasya'da mescid, mekteb ve çeşme yaptırdığı bilinir. Bu hayratın vakfiyesi bir rivayete göre H. 915 (= 1509) bk. A. Gabriel, **Monuments turcs d'Anatolie**, II Paris 1934, s. 45, not 3; başka bir rivayete göre H. 911 (= 1505/06) tarihli, bk. Cağatay Uluçay, **Bayazıd II ailesi** «Tarih Dergisi» sayı 14 (1959) s. 106 - 107. olduğuna göre, mescid de bu tarihler etrafında yapılmış olmalıdır.

75) E. Hakkı Ayverdi, **Osmanlı mimarisinin ilk devri** I, s. 305 - 307.

76) Bk. yukarıda not 72.

77) Osman Beyatlı, **Bergama tarihinde Türk - İslâm eserleri**, İstanbul 1956, s. 19; E. Hakkı Ayverdi, **Osmanlı mimarisinin ilk devri**, I, s. 373 - 378.

78) Ahmet Gökoğlu, **Paphlagonia, Gayrimenkul eski eserleri ve arkeolojisi**,, Kastamonu 1952, s. 235 - 238 (camiin tarihini H. 878 = 1473/74 olarak verir); A. Kuran, **Ottoman architecture**, s. 165.

79) **Bu eserin yayınlandığını bilmiyoruz. Biz burayı 1964 de gördük ve camiin bir krokisini çıkardık.**

ki Lala camilerinin[80] üç dizili tekrarları halindedirler. Sincanlı'daki Sinan Paşa imareti camii de böylece bu *Ulucami* tipi ile de bir bakıma akraba bir mimaride olarak kabul edilebilir. Fakat zemin şemasındaki benzer taraflara rağmen üst yapıda evvelce işaret ettiğimiz farklar da çok açık olduğuna göre, Sinan Paşa imareti camii, esaslarını Türk sanatının genel gelişme cereyanlarından almakla beraber, değişik ve yeni bir deneme eseri olarak belirmektedir. Osmanlı devri Türk mimarisinin artık klâsik esaslara girip prensiplerinin ve istikametinin belli olduğu bir devirde eski geleneklere bağlı fakat değişik tertipler ile yapılan Sinan Paşa camii-imareti, ilk devrin arkaik sistemlerini yeni bir anlayışla devam ettiren ve yaşatan son bir deneme sayılabilir, bu bakımdan Türk sanat tarihinde özel bir yere sahiptir. Sinan Paşa vakfiyesinin şahidleri arasında adları yer alan Amasya'lı baba-oğul iki mimar : Emin Amasyaî ile Mustafa Amasyaî'nin bu görüşteki projenin hazırlanmasında ve tatbikinde bir payları varmıdır? Bunu belki olumlu karşılamağa yetecek kadar elde bilgi yoktur, fakat böyle bir ihtimalin tamamen imkân dışı bırakılmayacağı da muhakkaktır.

---

80) E. Hakkı Ayverdi, **Osmanlı mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad devri**, İstanbul 1972, s. 136 - 150 da Dimetoka'daki Çelebi Sultan Mehmed camiini bir daha ele alarak şimdi içinde dört pâye olan kare plânlı bir bina halinde olan bu çok değerli eski Türk mimari eserinin, kurucusunun ölümü üzerine esas projesine göre tamamlanamadan bitirildiğini isbat etmektedir. Ayverdi'nin görüşüne göre esasında bu muhteşem camiin, üç bölümlü bir son cemaat yerini takip eden harimi iki paye ile ayrılan altı bölüm halinde olacaktır. Ortada kapı - mihrab ekseni üzerinde biribirini takip eden iki kubbe yer alacak, yanlarda ise tonozlu daha dar mekânlar bulunacaktı. Böylece Dimetoka'daki bu camiin tahmini restitüsyon plânı, Bursada Sehadet camii, Kırşehir'de Lala Camii'nin bir benzeri olmakta ve bir taraftan da Filibe - Ulu camii ile Küre'de Şemseddin camii ve benzerlerinin iki kubbeli daha ufak bir tekrarını teşkil etmektedir.

EK : I

ONALTINCI YÜZYILIN BAŞLICA SİNAN PAŞA'LARI ve VAKF ETTİKLERİ HAYR ESERLERİ HAKKINDA BİR DENEME

Bu liste sadece bir denemedir, bu bakımdan ne eksiksiz ne de hatasız olmak iddiasındadır. Tarihî şahsiyetleri açık olarak tesbit edilemeyen birkaç Sinan Paşa bu listeye alınmamıştır.

Adı ve lâkabı	Bulunduğu görevler	Ölüm tarihi	Mezarı	Vakf ettiği eserler
1 Sinan Paşa GÜVEYİ	II. Bayazıd'ın damadı Gelibolu sancak beyi Kaptanıderya	H. 909 = 1503/04	Gelibolu'da türbesi var.	Edirne'de cami ve kervansaray Gelibolu'da zaviye
2 Sinan Paşa TRABLUS FATİHİ	Rüstem Paşa'nın kardeşi Hersek sancak Beyi Kaptanıderya	H. 961 = 1553	Üsküdar'da Mihrimah yanında türbesi var.	İstanbul - Beşiktaş'da cami ve medrese İstanbul - Yenibahçe'de mescid İstanbul - Ayakapısında mescid
3 Sinan Paşa CİGALAOĞLU CAĞALOĞLU	İtalyan Cicala ailesinden Silâhdar Miriâlem Yeniçeri ağası Diyarbakır, Erzurum, Halep, Budin, Van, Bağdat vâlisi Kaptanıderya (2 defa) Sadrazam	H. 1014 = 1605	Diyarbakır'da öldü. Orada türbe ve mezarı olup olmadığı bilinmiyor.	Konya Ereğli'sindeki Bedesten denilen yapının onunla ilgisi açık olarak bilinmiyor.
4 Sinan Paşa SOFU	Sekbanbaşı Mirahur Budin, Erzurum, Eğri, Anadolu, Bosna Beylerbeyi Sadaret kaymakamı	H. 1017 = 1608	Şam'da ölmüştür. Mezarı hakkında bilgi yoktu	Prizren'de cami

Adı ve lâkabı	Bulunduğu görevler	Ölüm tarihi	Mezarı	Vakf ettiği eserler
5 Sinan Paşa KOCA YEMEN FATİHİ	Şam, Mısır } vâlisi Sadrâzam 5 defa)	H. 1004 = 1596	İstanbul'da Çargı kapı'da türbesi var	Malatya'da cami ve medrese Kaçanik'de cami, medrese, hamam Priştine'de hamam Kahire'de cami Bursa Yenişehirinde cami ve imaret Antakya'da hamam Belgrad'da cami (tamamlattı) İstanbul - Eyub'de cami Mekke'de çargı İstanbul - Kasımpaşa'da cami ve tekke İstanbul - Ahırkapı'da kasır (İncili köşk) İzmit yolunda Sarıgazi'de zaviye Üsküdar'da cami, medrese, mektep Üsküdar'da hamam İstanbul'da Çadırcılar hanı Karaman'da hamam Mısır - Bulak'da cami Selânik'de cami ve han Uzuncaova - Hasköy'de cami ve kervansaray Zambakiye'de mescid, imaret, han
6 Sinan Paşa BOLAYR (?) veya BOLAR	Sultan Cem'in kapucubaşısı 1495'den sonra II. Bayazıd hizmetinde			Belki no. 11 ile aynıdır?
7 Sinan Paşa HADIM	Bosna, Anadolu, Rumeli } Beylerbeyi Sadrâzam	H. 922 = 1517 Şehid	Kahire'de Şeyh Timurtaş zâviyesinde	kşl. aşağıda no. 8
8 Sinan Paşa DERVİŞ	Gelibolu mirlivâsı Kaptanıderya Hersek mirlivâsı	H. 912 de henüz hayatta		İlbasan'da darüttalim ve zaviye no. 1 ile aynı değil, no. 7 ile aynı olabilir
9 Sinan Paşa	Aslı Gürcü Karaman Beylerbeyi	H. 980 = 1573	Konya Mevlevihane avlusunda türbesi var	Karaman - Fisandon (Dereköyü)'da cami (kiliseden).
10 Sinan Paşa LALA-GÂZİ	Sivas vâlisi	H. 932 = 1525	Sincanlı'da türbesi var.	Funducak köyünde hamam Sivas'da han ve çifte hamam Sonisa'da hamam Sincanlı'da cami, imaret, mektep, hamam

Adı ve lâkabı	Bulunduğu görevler	Ölüm tarihi	Mezarı	Vakf ettiği eserler
11 Sinan Paşa				Hacı Hamza'da H. 912 (= 1506/07) tarihli cami ve imaret.
12 Sinan Paşa KÜÇÜK	Kaptanıderya Rumeli beylerbeyi			No. 11 ile aynı olabilir.
13 Sinan Paşa YULARKASDI veya YULARKISTI	Kayseri sancak beyi Şahzade Ahmed lalası ve veziri	H. 917 = 1512 (?)		No. 6 ile aynı olduğu söylenir ise de bu yanlış olmalı.
14 Sinan Paşa KOCA	Kanuni şehzade iken defterdarı sonra lalası, 1520 den sonra vezir Azlinden sonra Selânik sancağı verildi	H. 957 = 1550 (?)	Selânik'de öldü.	H. 1232 (= 1816/17) de Selânik'te No. 5'in hayratından başka diğer bir Sinan Paşa'nın camii vardır ki, bunun olabilir.
15 Sinan Paşa	Defterdar Mısır defterdarı Maraş Konya Sivas Diyarbakır } vâlisi	H. 1005 = 1596/97		
16 Sinan Paşa	Kapucubaşı Sipahiler ağası Alâiye beyi	H. 932 = 1525 şehîd		No. 10 ile belki aynı
17 Sinan Paşa	Sokollu'nun kapucubaşısı Basra Maraş } vâlisi	H. 1007 = 1598/99 şehîd		
18 Sinan Paşa RAKKAS	II. Bayazıd'ın lalası Gümüşhanede Turul kalesini aldı			

Not :

Bu yazımızın son provaları görüldüğü sırada Yugoslavya'da Mostar'da da bir Sinan Paşa camii olduğunu öğrendik, bkz. H. Hasandedic. **Sinan-paşina dzamija u Mostaru, «Prilozi za Orijentalnu filo.»** 12 - 13 (Sarajevo 1962/63) s. 259-264. Bu yazının aslını göremediğimizden, Mostar'daki Sinan Paşa camiinin hangi Sinan Paşa'nın hayır eseri olduğunu tesbit edemedik.

EK : II

SİVAS'DA SUBAŞI HANI (SİNAN PAŞA HANI) HAKKINDA RAPOR

Sivas ili merkezinde *Subaşı Oteli* veya *Hanı* adıyle maruf *Sinan Paşa vakfından* binanın durumu tarafımdan yerinde tetkik edilmiş, hazırlanan ölçülü plân krokisi ve fotoğrafları ile birlikte Yüksek Kurula sevkedilmek üzere ilişikte takdim olunmuştur.

Sivas'ın eski çarşısı içinde halihazır durumu ile takriben 1100 m. karelik bir yer işgal eden bu bina yine takriben 13.50 x 19.00 m. ebadında açık bir avlu etrafına sıralanmış iki katlı odalarla çevrilidir. Kısmen kârgir ve kısmen ahşap karkas olan bu binada alt odalar dükkân, önleri balkonlu üst odalar ise otel olarak kulanılmaktadır. Yeni Çarşı Caddesi ile yandaki Tuzcular Sokağına açılan iki kapısı vardır. Ayrıca bir üçüncü küçük kapı ile kuzey taraftaki geçitle irtibatlıdır. Bugün otelin arka kısmında (doğu cephesinde) ve üzeri civar evlerin bahçesi haline getirilmiş olan bir de mahzen kısmı bulunmaktadır.

Ekli plânın tetkikinden de anlaşılacağı üzere eski kalın kesme taş duvarlar ile bunlara sonradan yer yer ilâve edilen ahşap karkas bölme duvarlarının teşkil ettiği yapı, klâsik Osmanlı Devrine ait bir binanın 19. asırda inşa edilen ilâvelerle tâdil edildiğini gösterir. Otelin Tuzcular tarafında ve sokak zemininden takriben 1.20 m. derinlikte bulunan taş tonozlu sıra dükkânlar ile kapısı otel içine açılan ve aynı kottaki çapraz tonozlu mahzen eski binayı kısmen karakterize edebilecek durumdadır. Binanın Tuzcular Sokağına bakan batı cephesi boyunca sıralanmış olan bu dükkânların (ki eskilerin ifadesine göre bir kısmı yakın tarihlerde yıktırılmıştır), otelin içindeki dükkânlardan girilen üst katları da avlu kotundan takriben 90 cm. yüksektir.

Otelin kalın duvarlarında bugün dahi görülebilen taş söveli, geçmeli demir parmaklıklı küçük pencereler eski yapıya aittir. Üst kat odaları ve bunların önünde dolaşan ahşap revaklı balkon 19. asır ilâvesidir. Eski yapının sağlam duvarlarından istifade edilerek sonradan inşa edilen bu üst katın kuzey ve batı cihetteki balkonu, taş pabuçlu altı adet ahşap sütûna istinat ettirilmiştir. Otelin üzeri ise ahşap bir kırma çatı ve alaturka kiremitle örtülmüştür. Mahallî inşaat geleneklerine uygun olarak köşelere gelen ahşap karkas dikmeleri ve pencere pervazları hariç bütün dış ve iç cepheler beyaz kireç harçlı sıva ile sıvanmıştır.

Yeni Çarşı Caddesine açılan kapının yan tarafından bir ahşap merdivenle doğrudan doğruya üst kattaki otel odalarına çıkılabildiği gibi Tuzcular Sokağına açılan kapı yakınından da yine ahşap bir merdiven ile üst kata çıkılabilmektedir. Bu merdivenin yanından, taş basamaklı diğer bir merdivenle, ortada dört adet kesme taş ayağa ve duvarlarda aynı ebadda kesme taş plâstrlara istinat ettirilmiş dokuz çapraz tonozun örttüğü mahzen kısmına inilir. Bu kısım tonozların merkezine simetrik olarak açılmış kare şeklinde dört tepe penceresi ile ışıklandırılmıştır. Yeni Çarşı Caddesi üzerine yapılmış olan bir sıra dükkân, otelin sadece giriş kapısının önünü açık bırakmak suretiyle bütün dış cepheyi kapatmıştır.

Mahallinde yaptığımız soruşturmalardan öğrendiğimize göre, Sivas Belediyesi Yeni Çarşı Caddesini genişletmek maksadiyle Subaşı Otelinin önündeki dükkânlar ile otelin batı kanadını istimlâk ederek yıkma tasavvurundadır. Plânda koyu renk ile gösterilen duvarlar tahminimize göre 16. asırdan kalma bir kervansarayın veya hanın bakiyeleridir ve eski eser hüviyetine haizdir. Muhtes ilâveler (ahşap kısımlar) kaldırıldığı ve iç avlu zemininde

hafriyat yapıldığı takdirde bu binaya ait diğer kısımların da meydana çıkacağı muhakkaktır. Ancak bulunacak yeni izlere göre eski binanın orijinal şekli ile ihya edilip edilemeyeceği hakkında şimdilik kesin bir şey söylenemez. Bu durumda Subaşı Otelinin etrafındaki çirkin parazit binalardan kurtarılacak ve görünen eski bakiyelere dokunulmaksızın gerekli tamirleri yapmak suretiyle muhafazasının uygun olacağı kanaatinde bulunduğumu saygı ile arzederim.

27/19/1966
Müt. Müşavir
Y. Müh. Mimar
Yılmaz ÖNGE

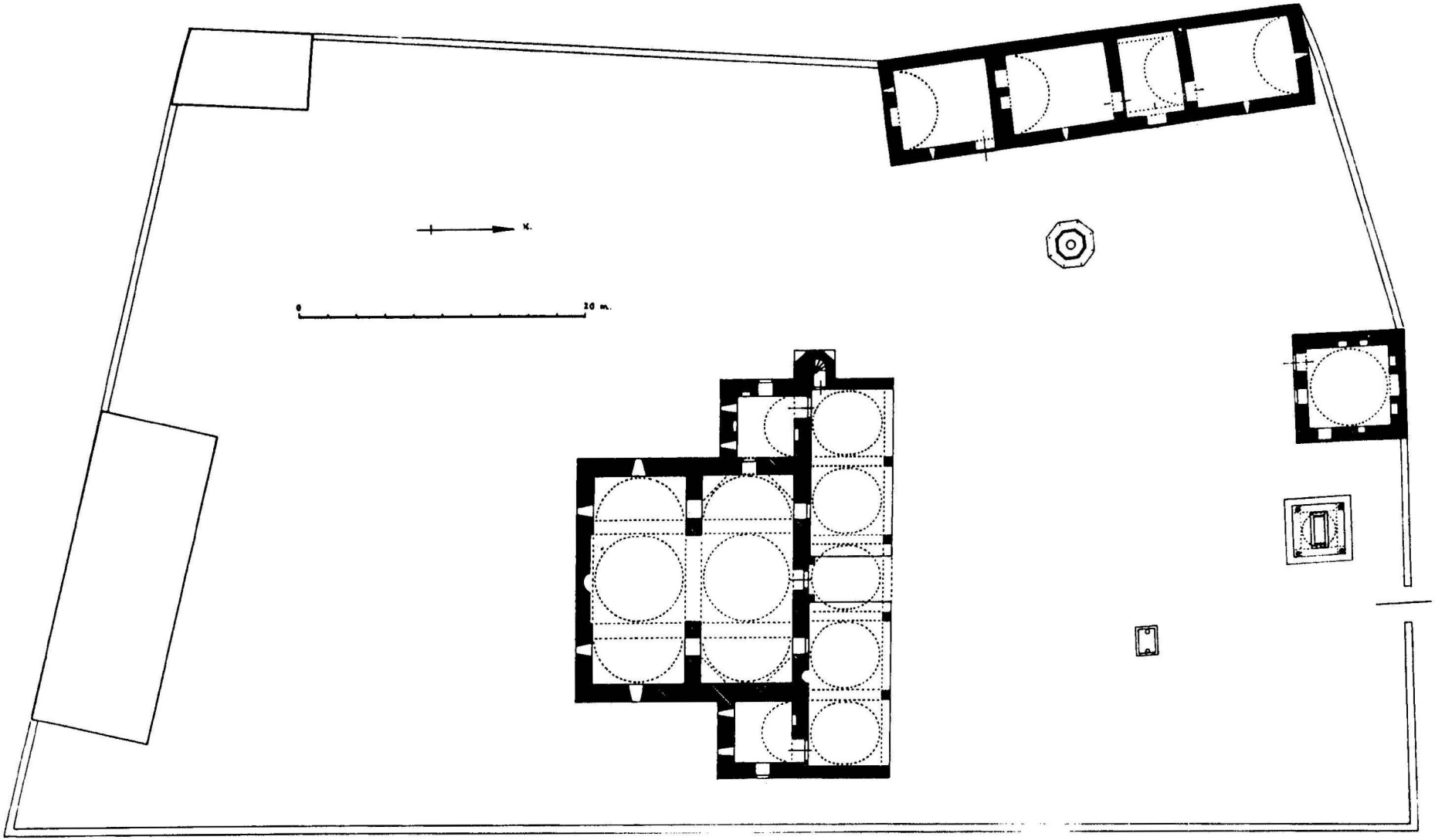

EVİCE

Resim : 1 — Sinan Paşa imaretinin vaziyet planı.
(Öğrencilerimizin aldıkları ölçüler ve S. Erkon'in bir krokisi yardımiyle
Y. Önge tarafından çizilmiştir).

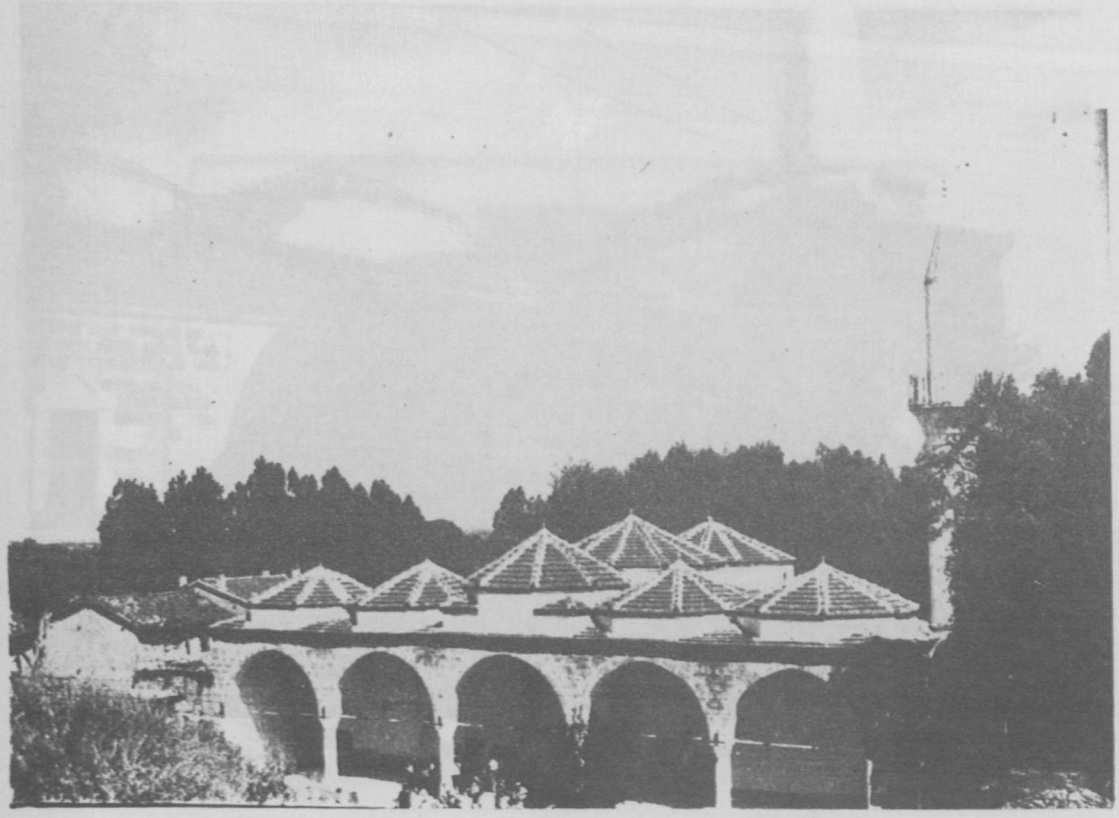

Resim : 4 — Camiin genel görünüşü, 1963 de.

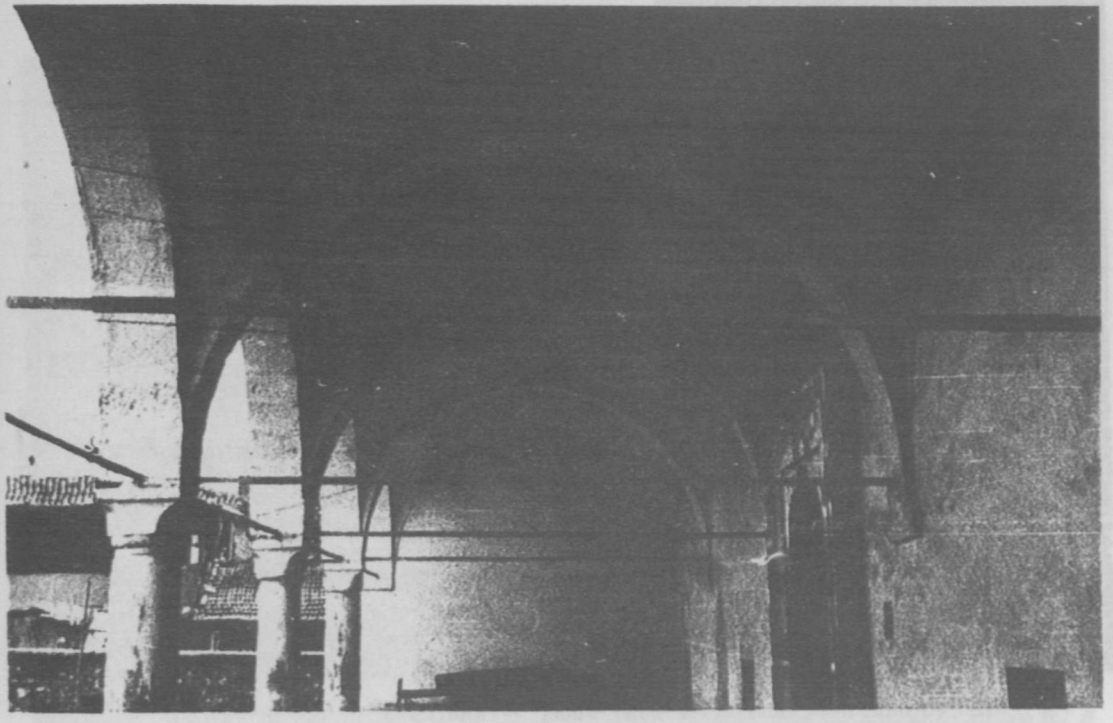

Resim : 5 — Son cemaat yeri revakları.

Resim : 2 — Camiin genel görünüşü, önde sahibi bilinmeyen mezar.

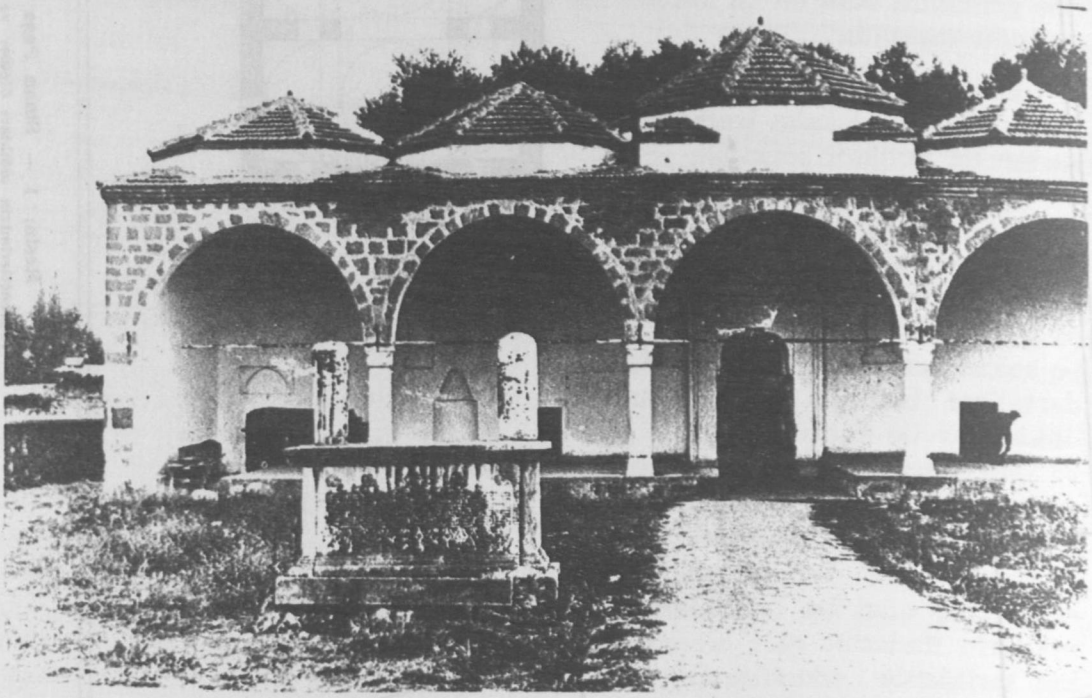

Resım : 3 — Son cemaat yerı ve mezar.

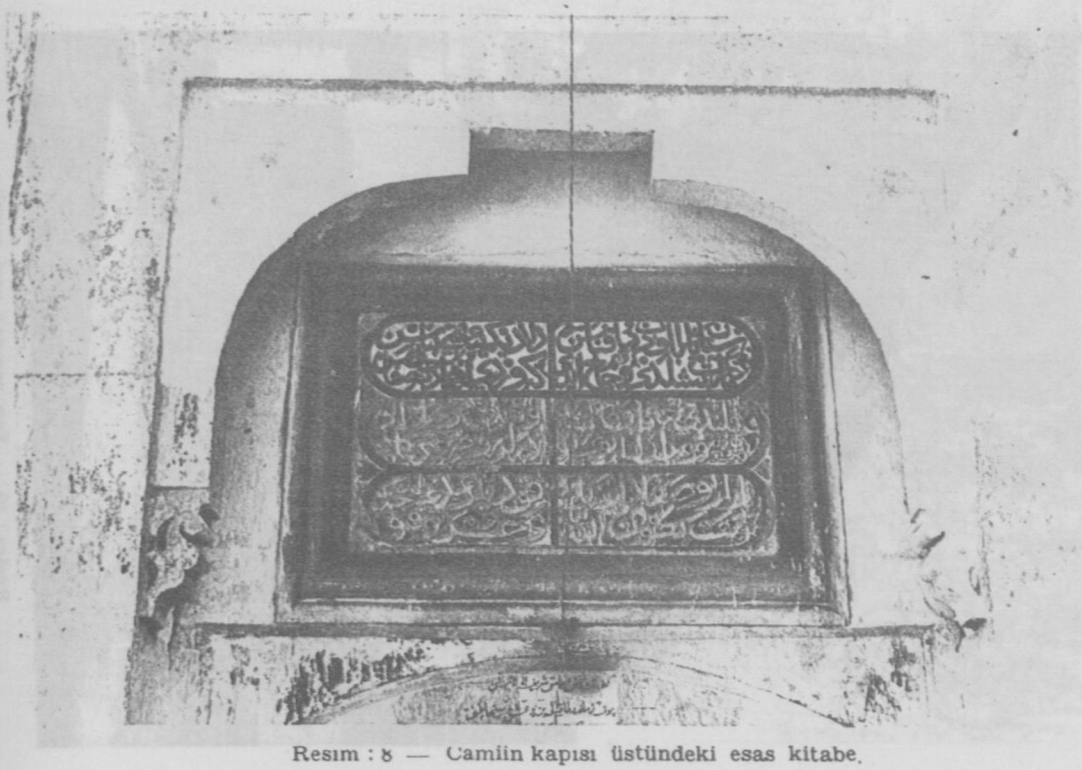

Resım : 8 — Camiin kapısı üstündeki esas kitabe.

Resim : 9 — Tabhane odasının pencereleri

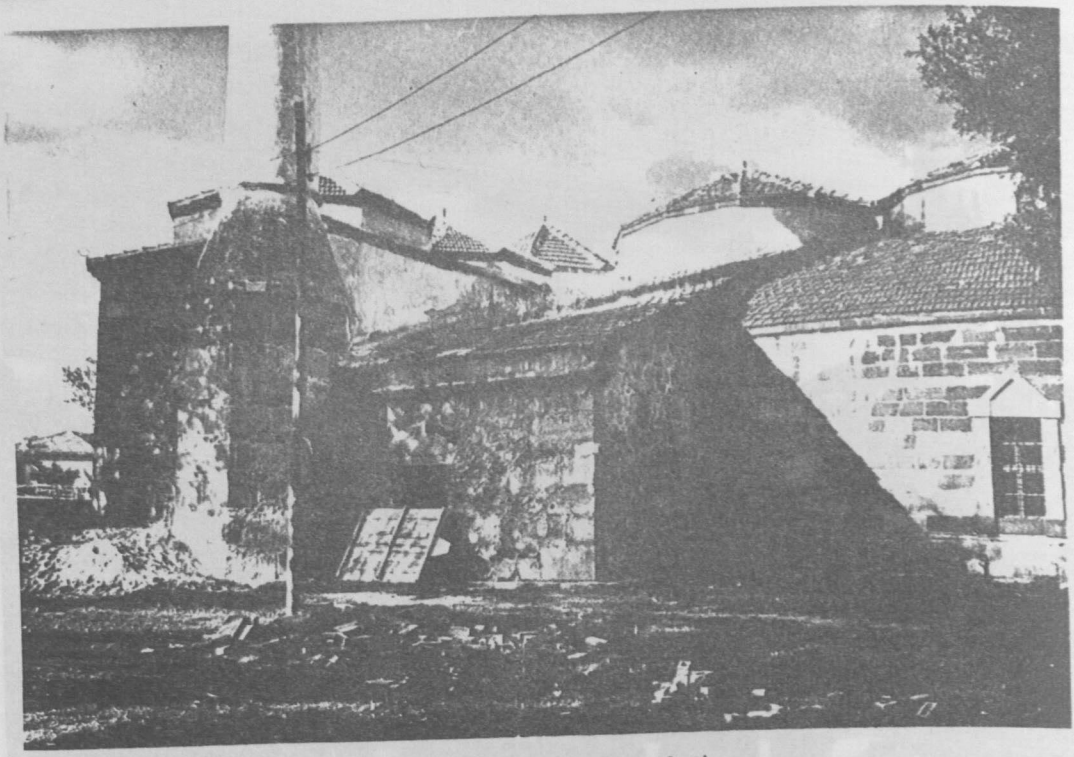

Resim : 6 — Camiin yan cephesi.

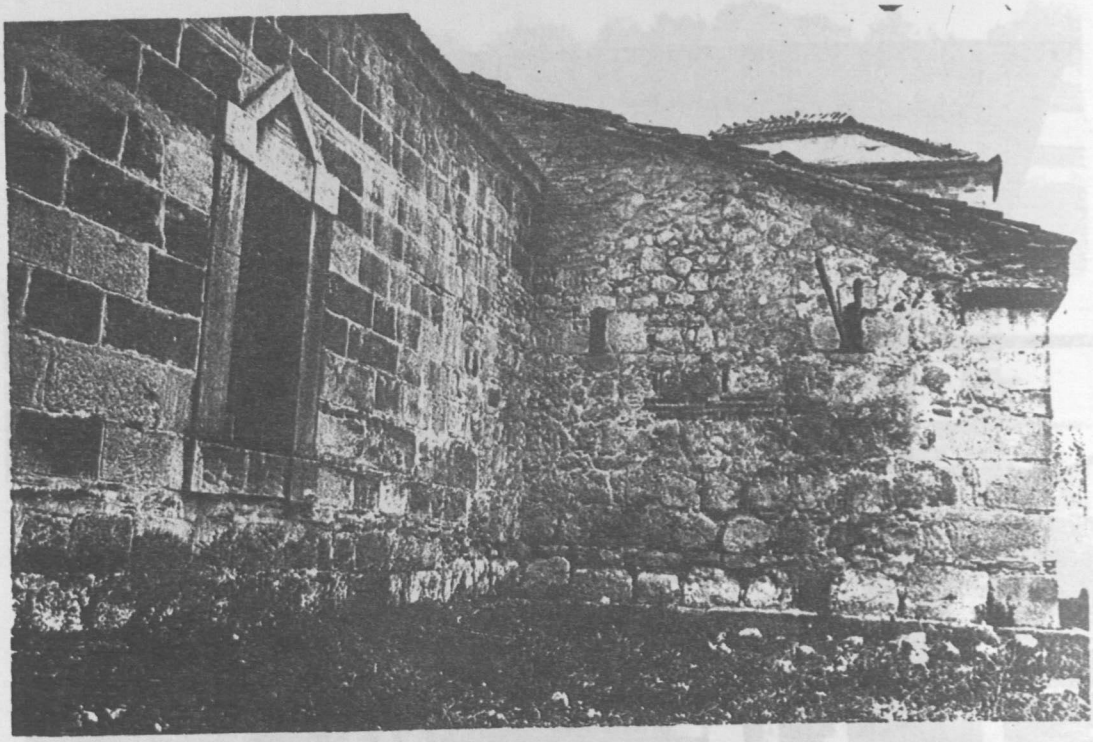

Resim : 7 — Soldaki tabhane odası ve mihrab kısmının ek yeri.

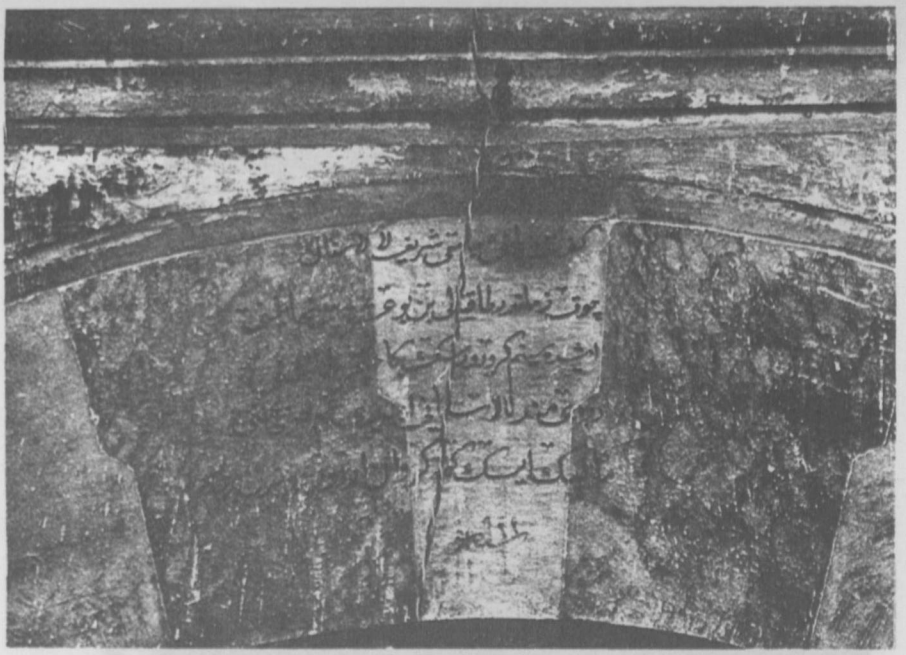

Resim : 12 — Kapı kemerindeki yazı.

Resim : 13 — Kapı kemerindeki yazı.

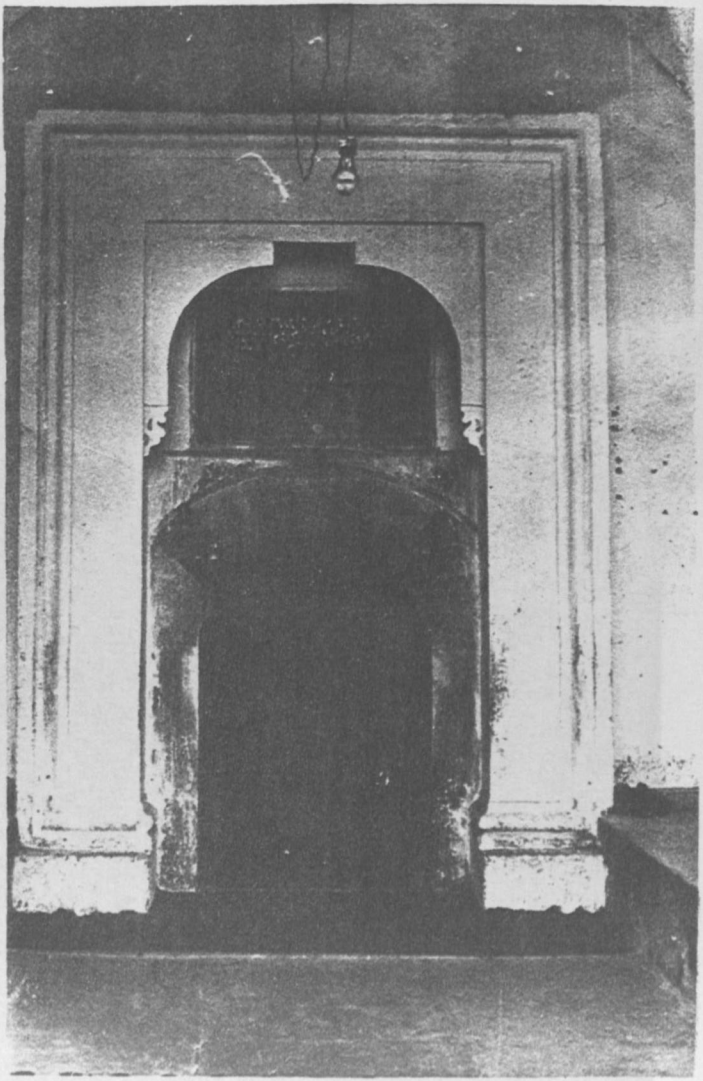

Resim : 11 — Camiin cümle kapısı.

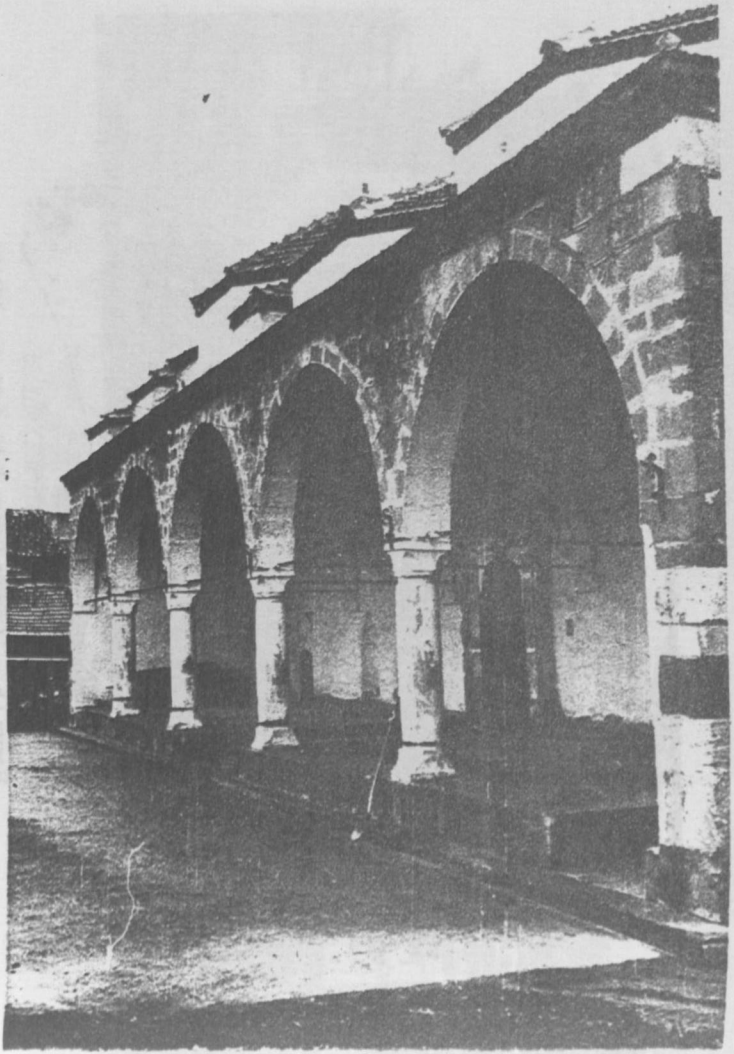

Resim : 10 — Son cemaat yeri revakı.

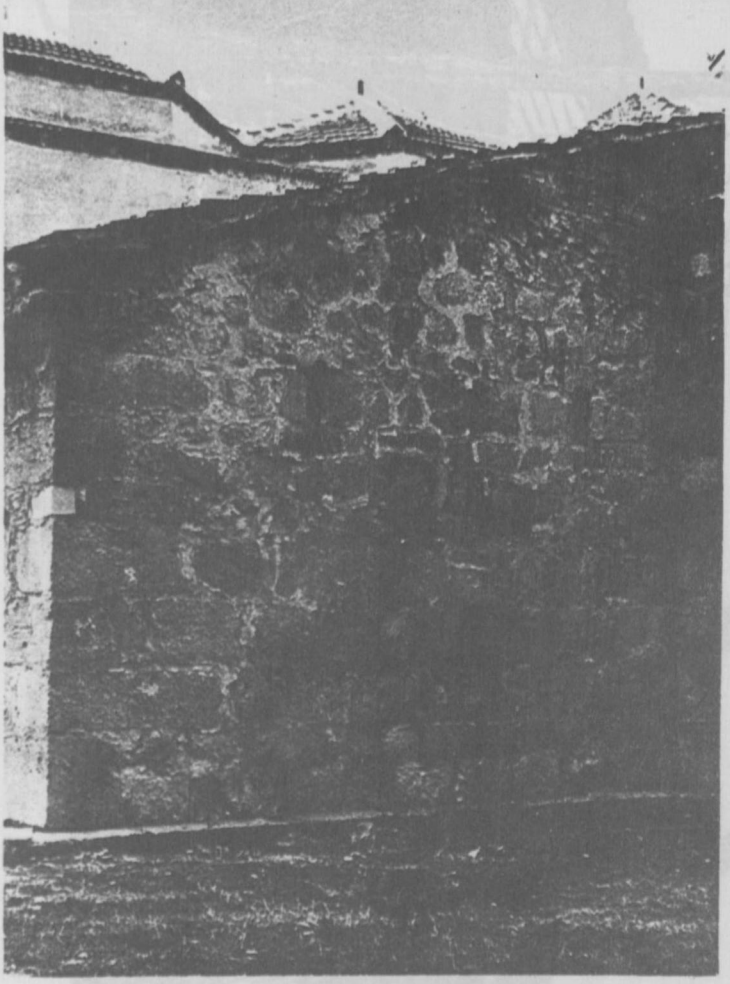

Resim : 17 — Sağ tabhane odası
kıble cephesi.

Resim : 16 — Cümle kapısı detayı.

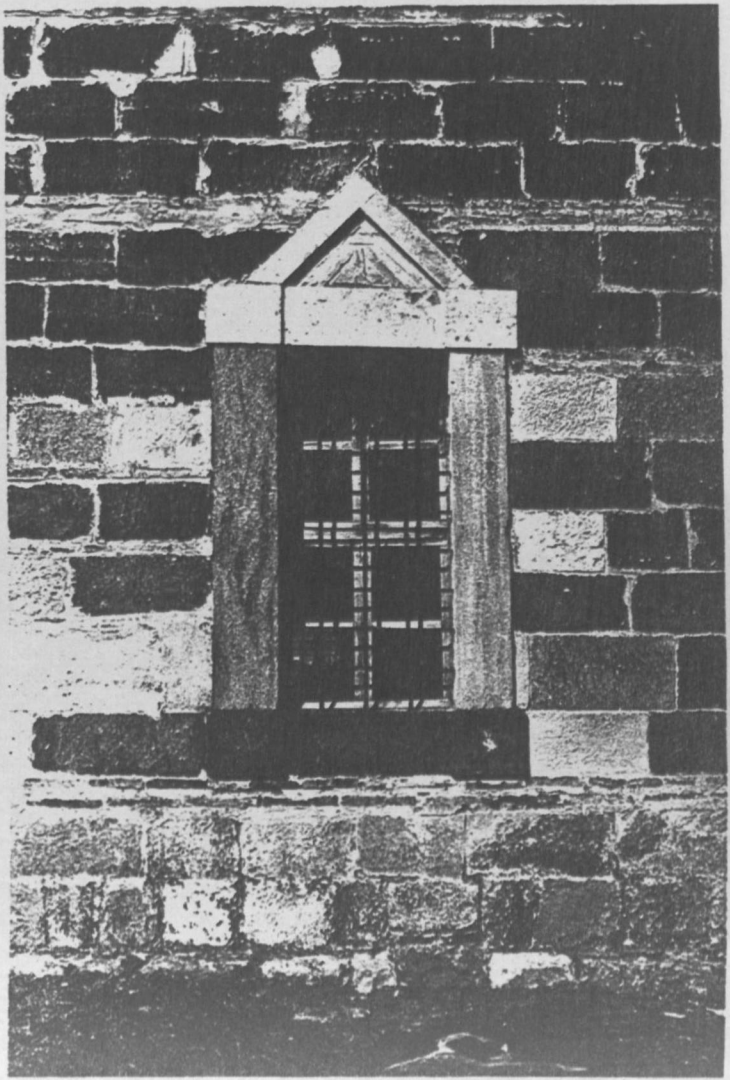

Resim : 15 — 1876 tamirinde yapılan pencerelerden biri.

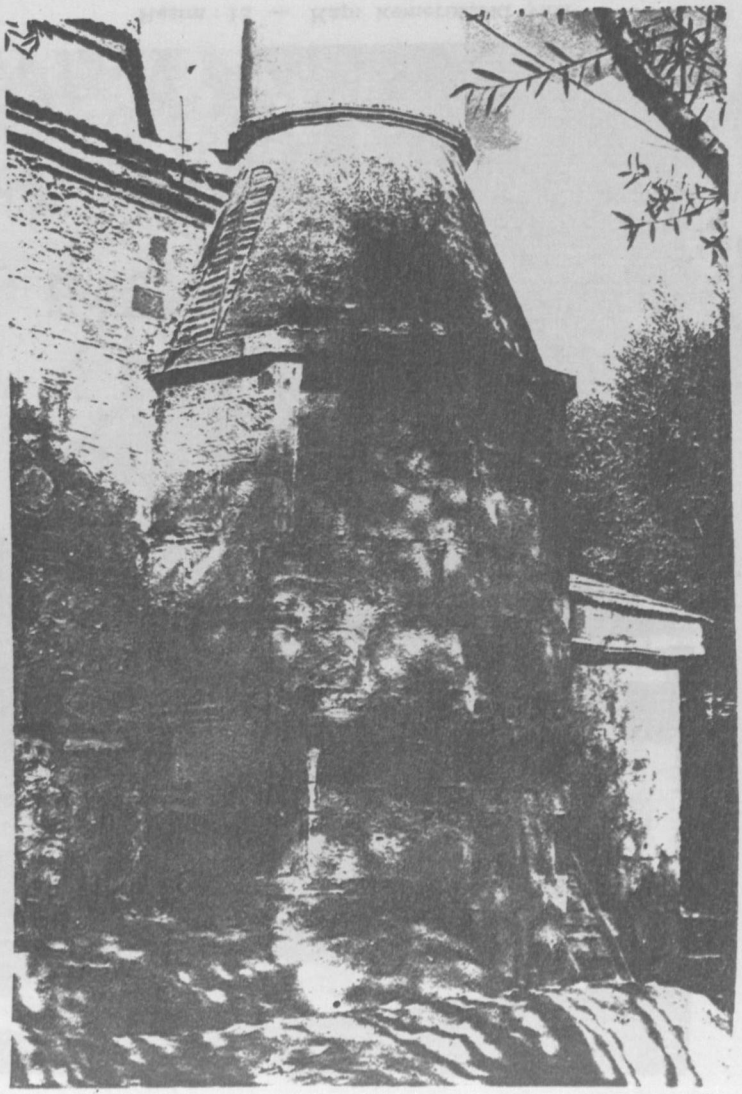

Resim : 14 — Minarenin kürsü ve pabuç kısımları.

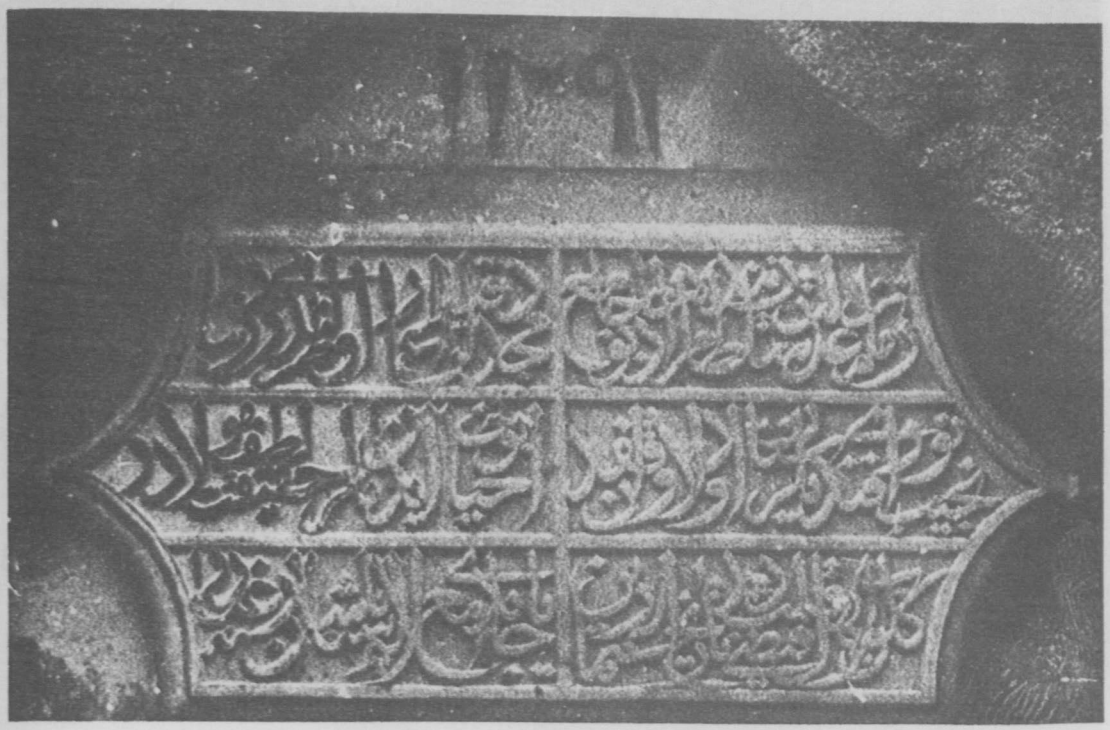

Resim : 20 — 1876 tamirini bildiren kitabe.

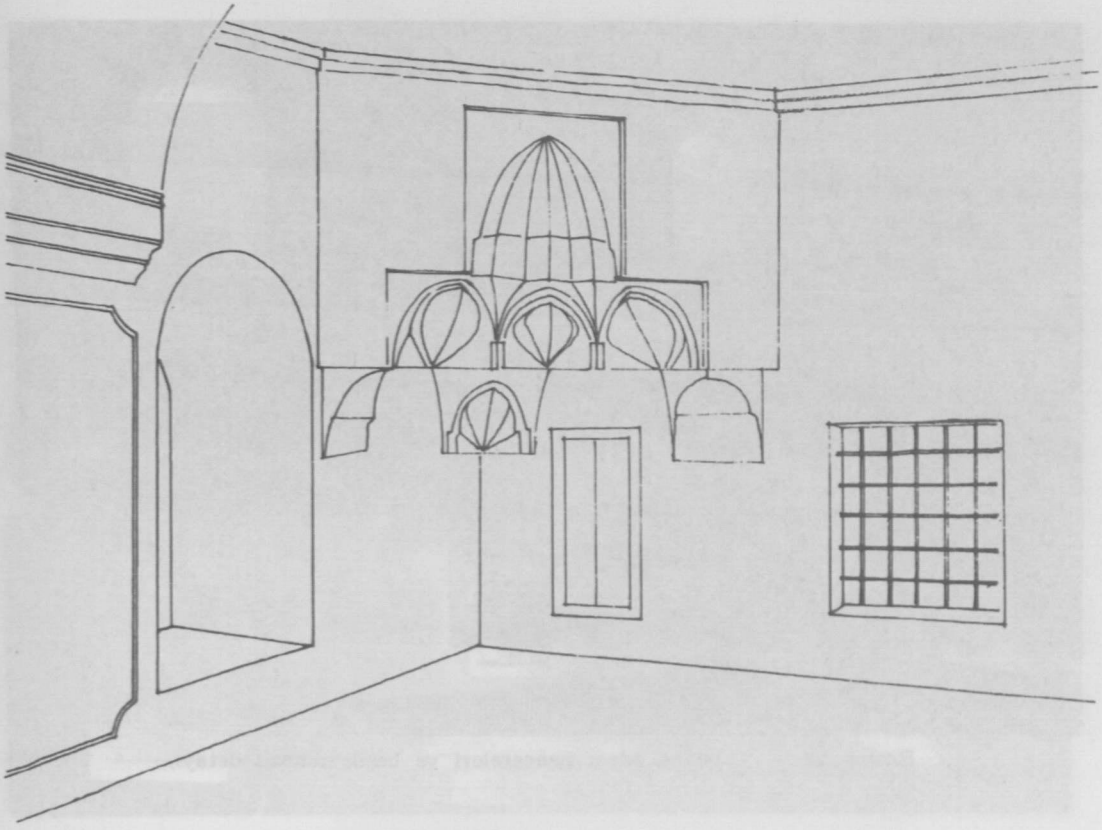

Resim : 21 — Esas mekânda köşe mukarnası şeması.

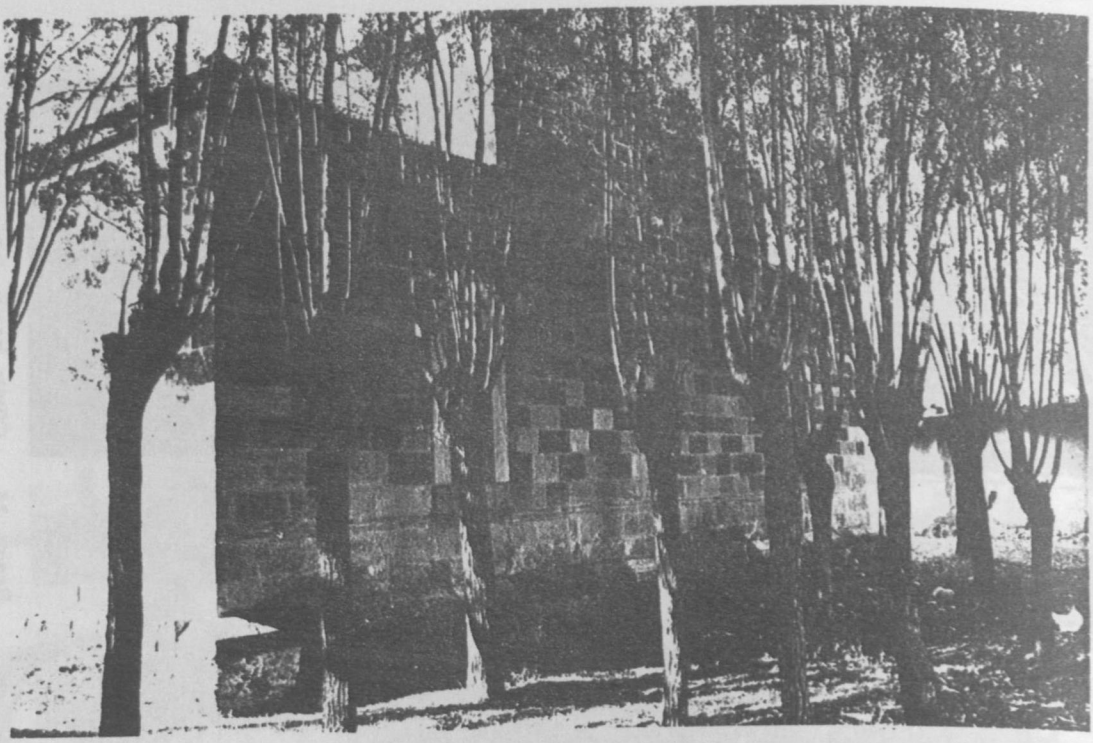

Resim : 18 — 1876 da yenilenen kıble cephesi.

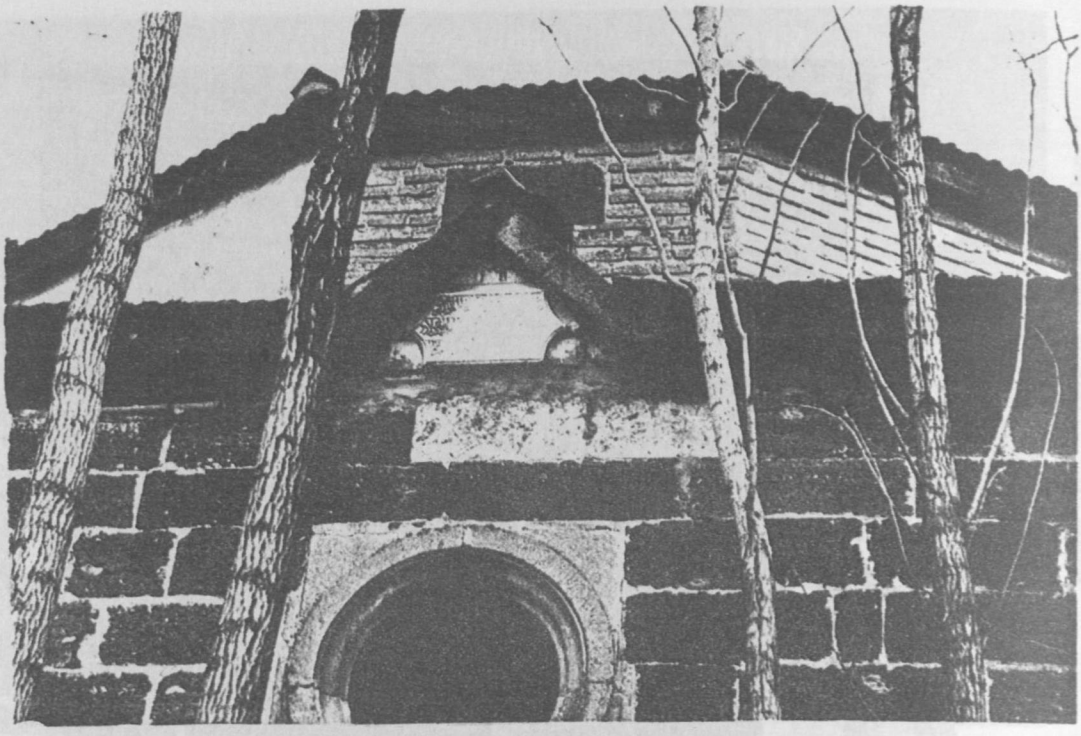

Resim : 19 — Mihrap üstündeki pencere ile kitabe.

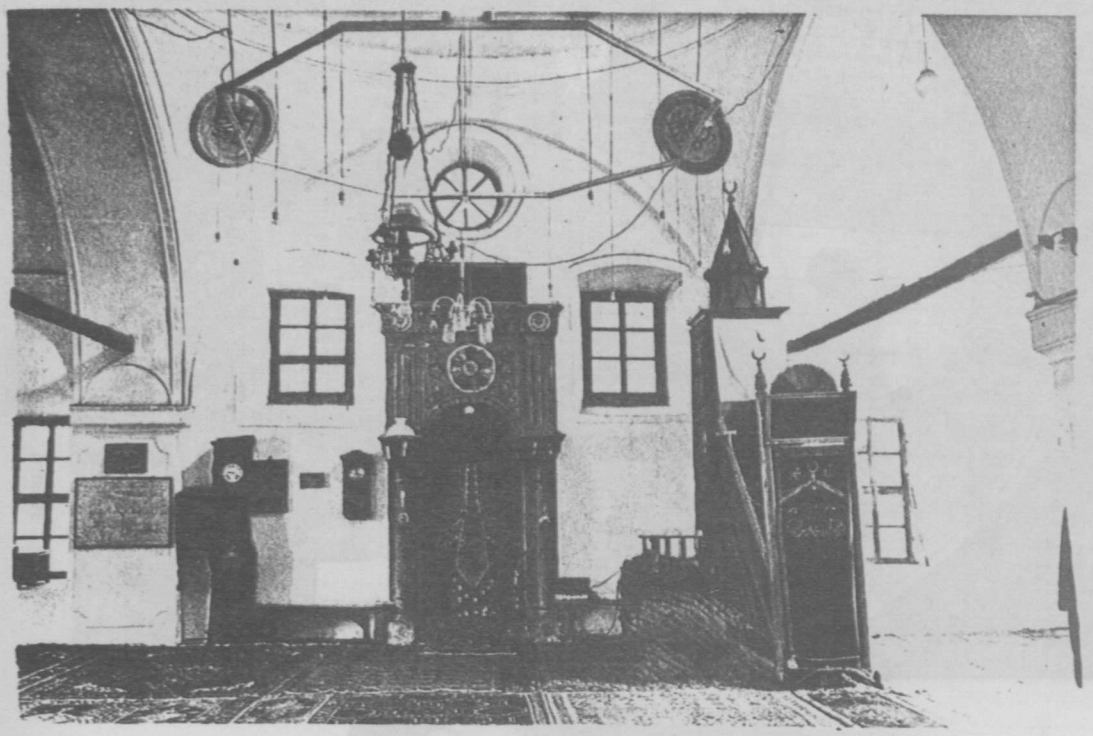

Resim : 24 — Mihrap mekânı.

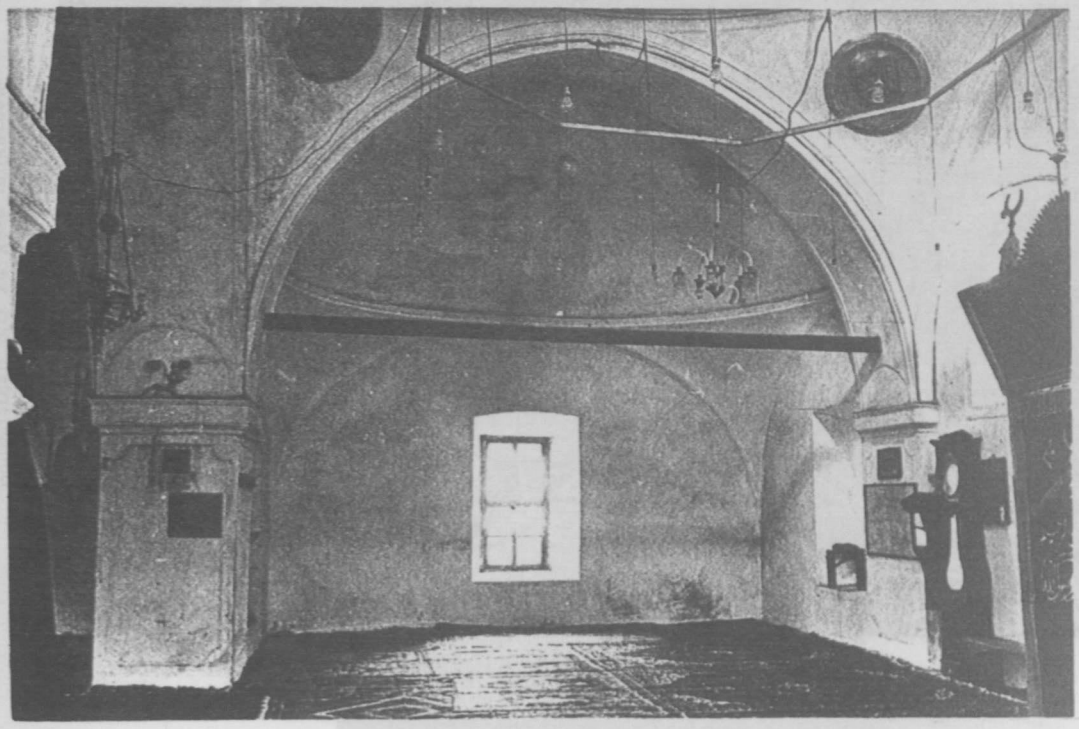

Resim : 25 — Mihrap mekânı yan bölmesi.

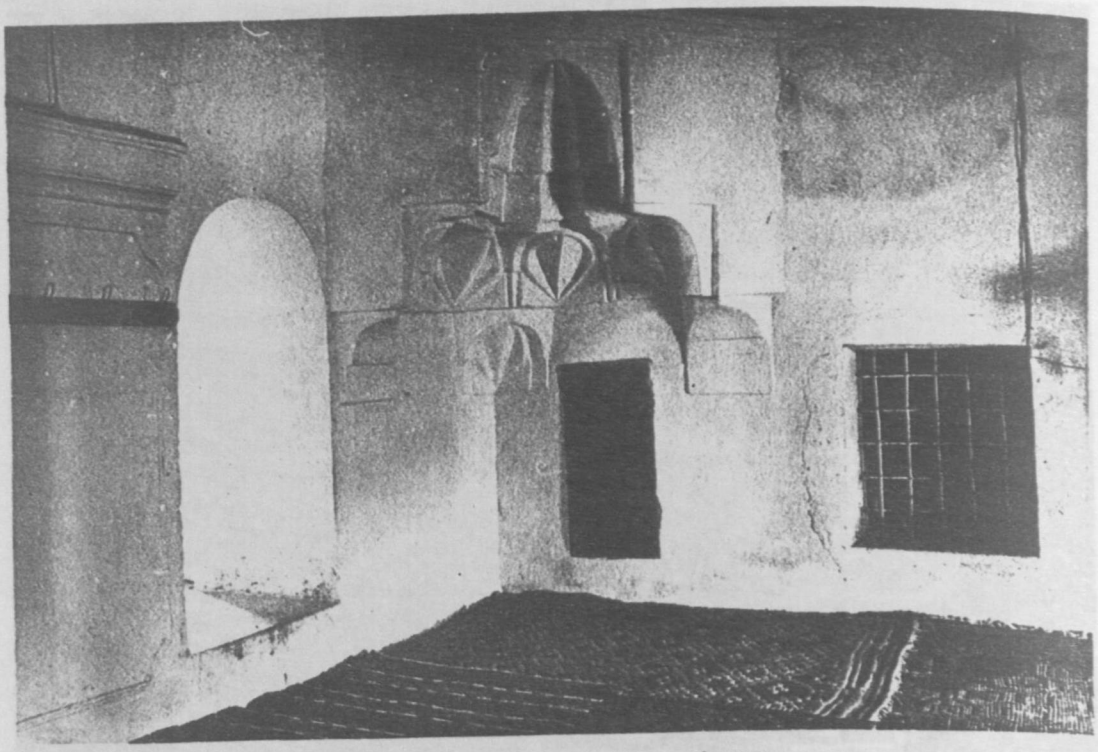

Resim : 22 — Esas mekânda köşe mukarnası.

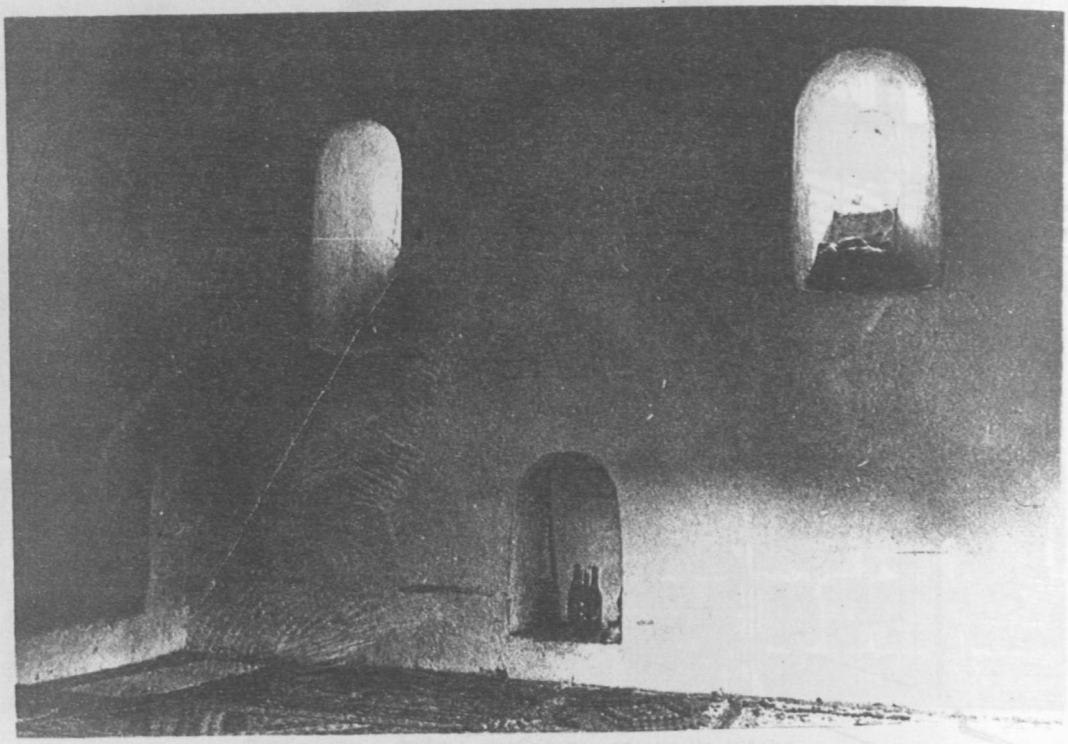

Resim : 23 — Tabhane odası pencereleri ve beşik tonozu detayı.

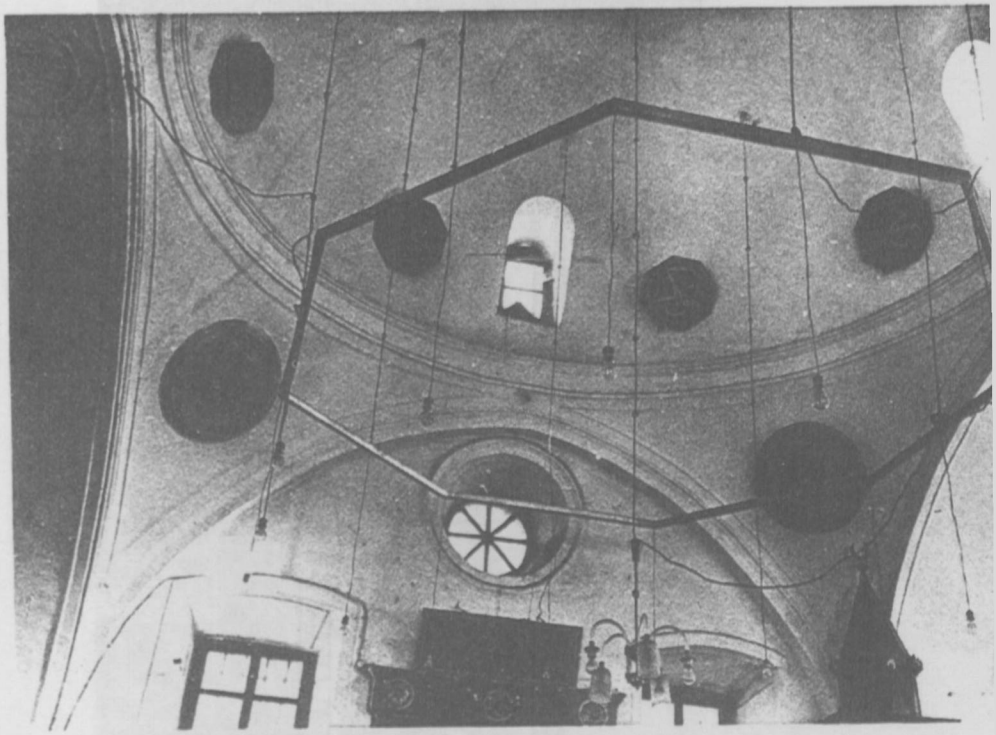

Resim : 29 — Mihrap tarafındaki mekânın kubbesi ve geçiş unsurları.

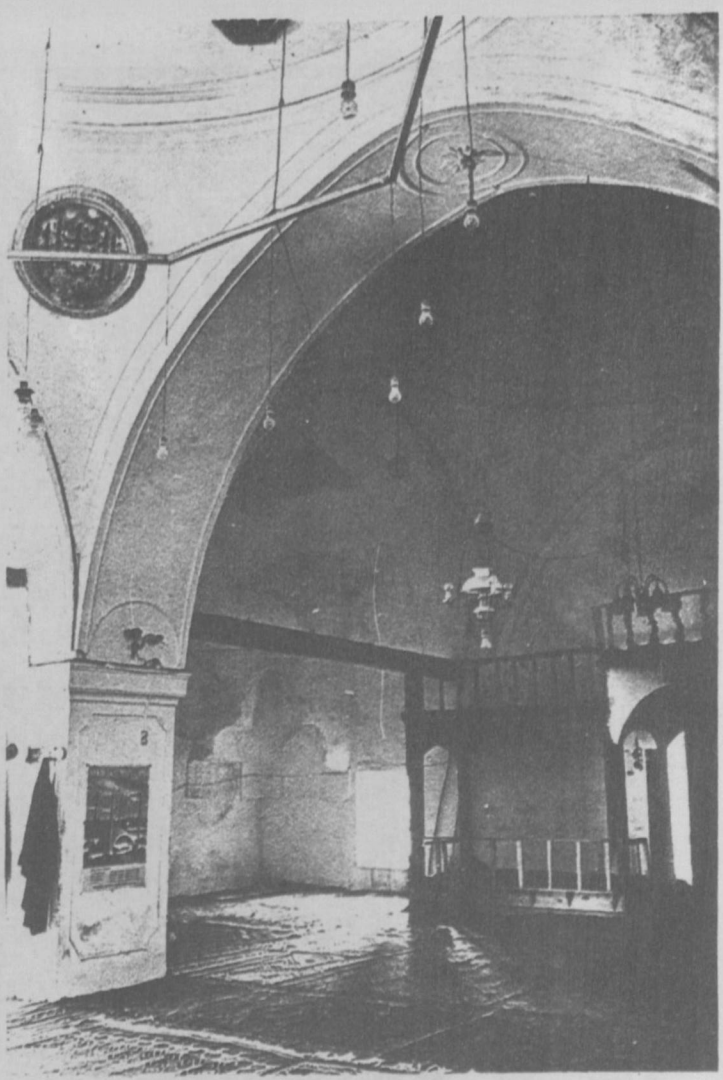

EYİCE

Resim : 28 — Mihrap tarafından ilk mekâna doğru görünüş.

Resim : 27 — İki mekânı ayıran bölmelerden biri ve köşe mukarnası.

Resim : 26 — Camiin iç görünüşü

Resim : 32 — Aşhane tamirden önce.

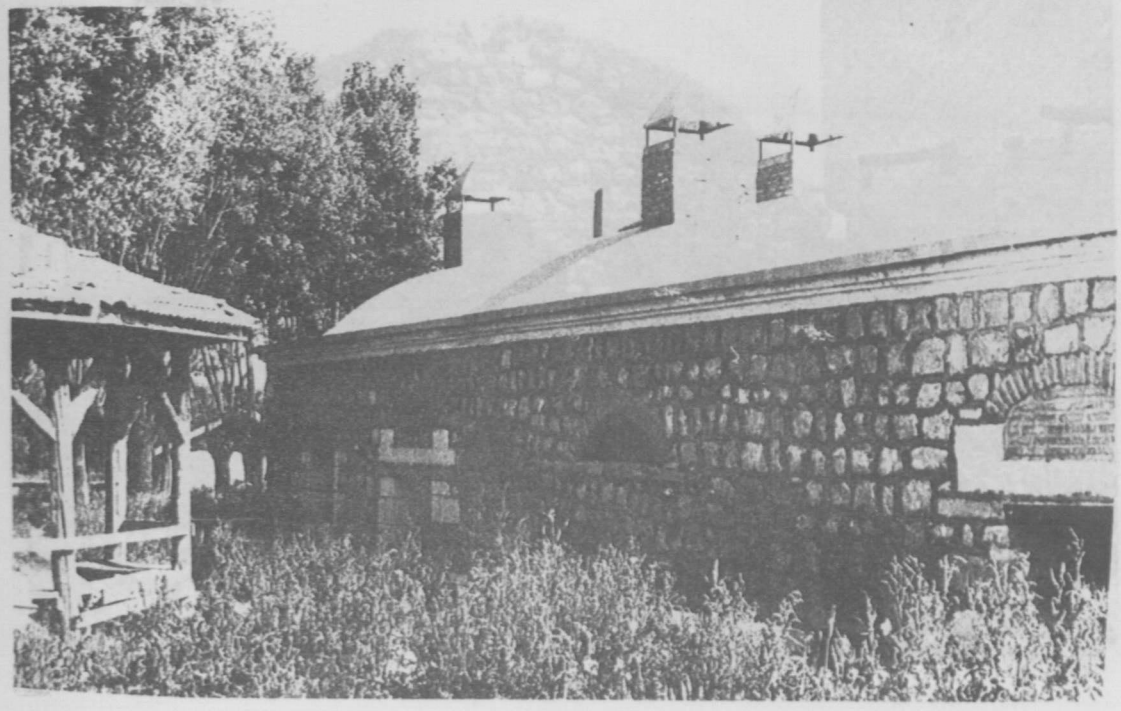

Resim : 33 — Aşhane tamirden sonra.

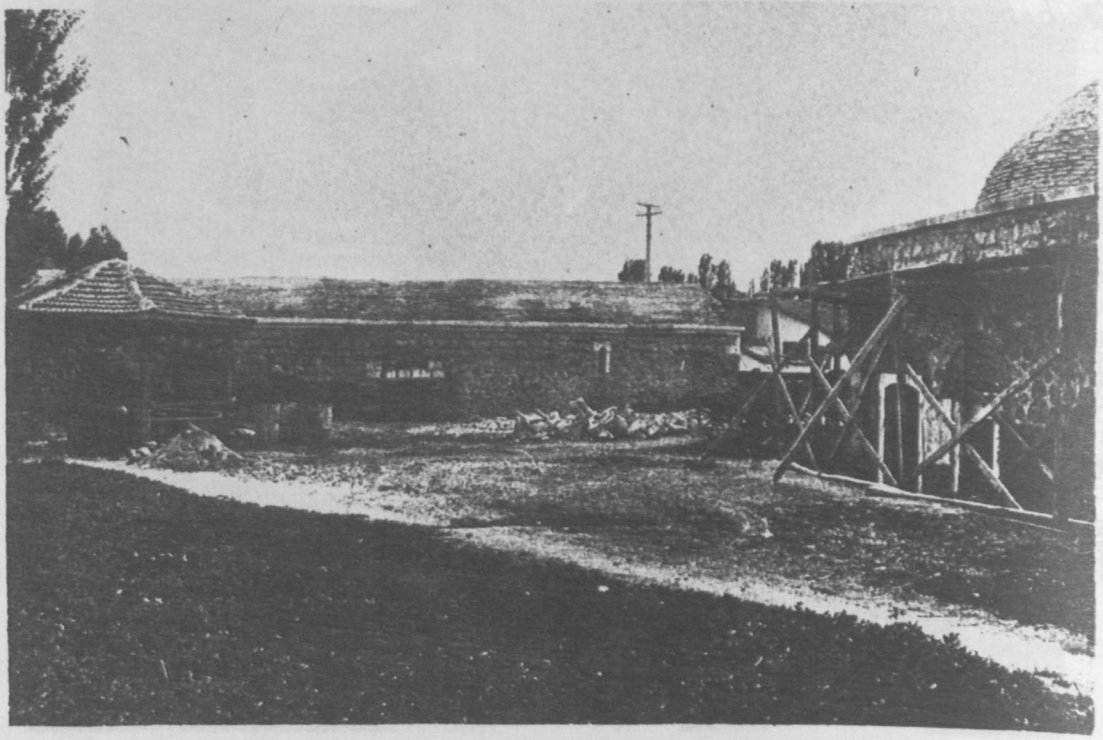

Resim : 30 — Şadırvan, aşhane ve sağda mektep.

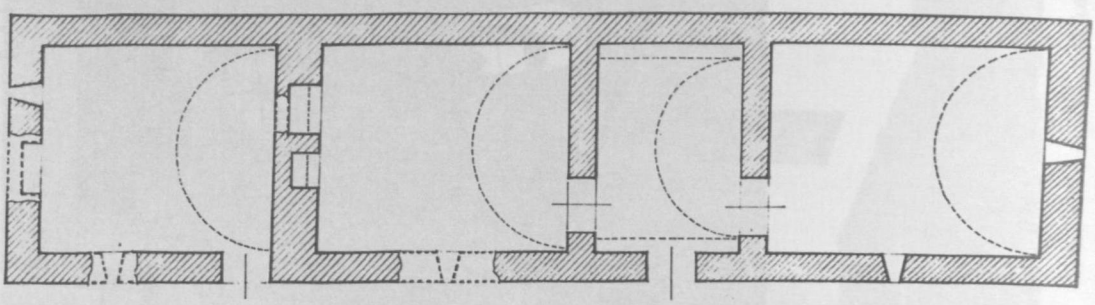

Resim : 31 — Aşhanenin plânı.

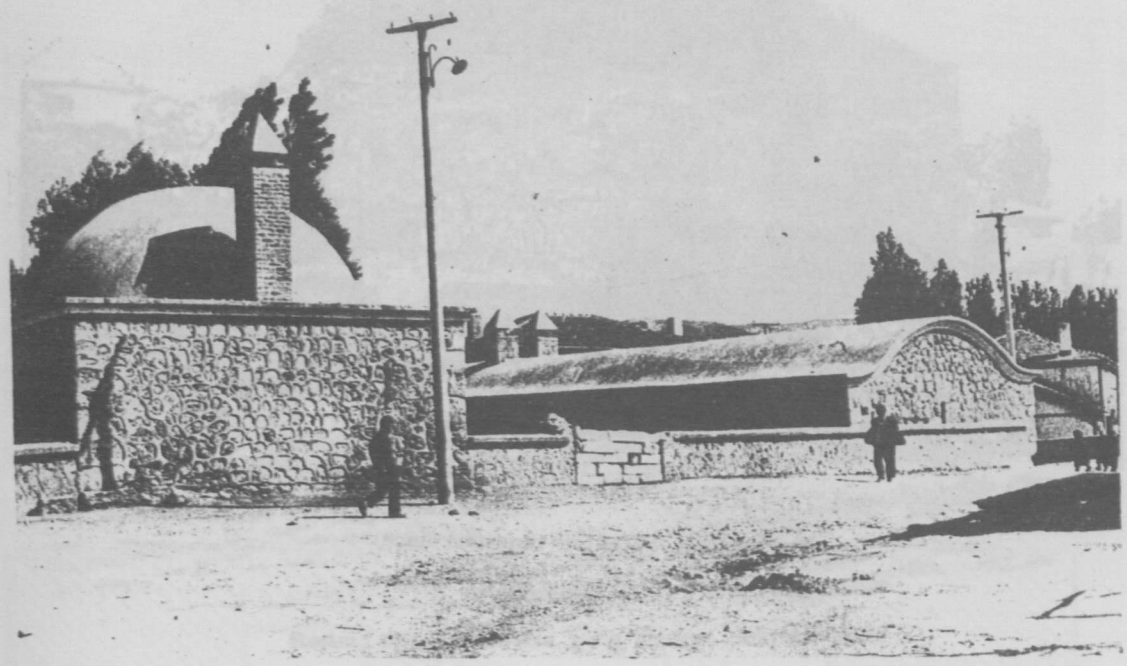

Resim : 36 — Aşhane ve mektep tamirden sonra.

Resım : 37 — Mektep ve türbe tamirden sonra.

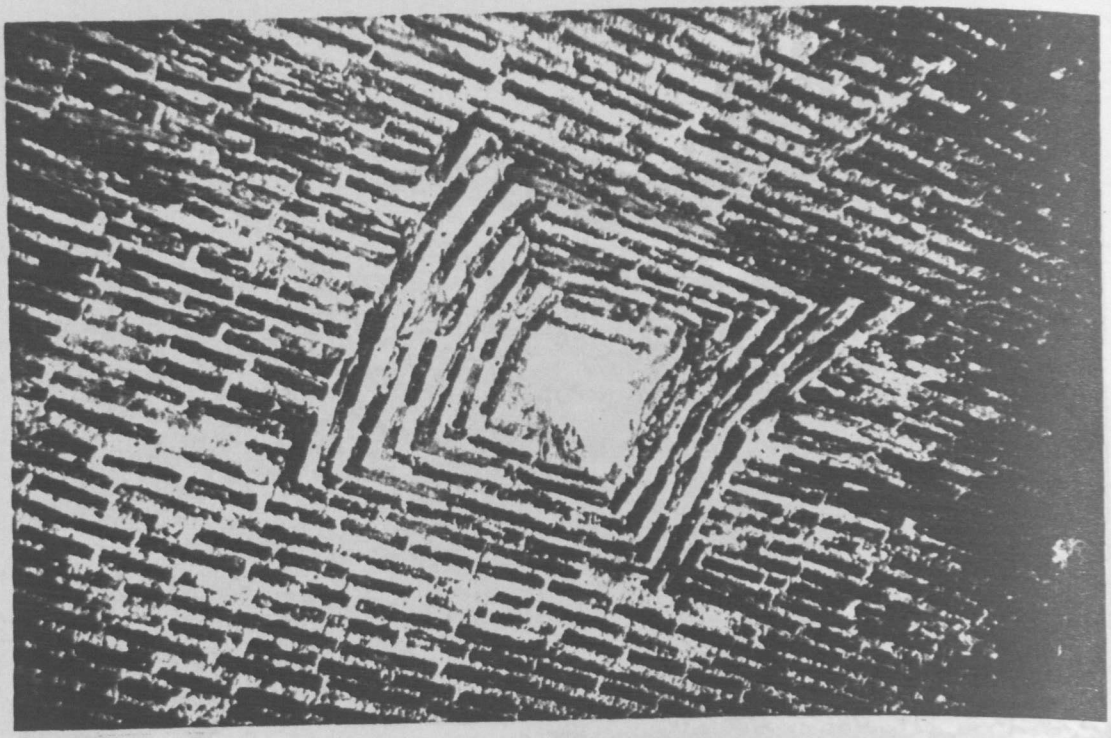

Resim : 34 — Aşhanenin tonoz örgü tekniği.

Resim : 35 — Aşhanenin dar cephesi.

Resim : 40 — Mektebin giriş cephesi tamirden önce.

Resim : 41 — Mektebin aynı cephesi tamirden sonra.

Resim : 38 — Mektep tamirden önce.

Resim : 39 — Mektep tamirden önce.

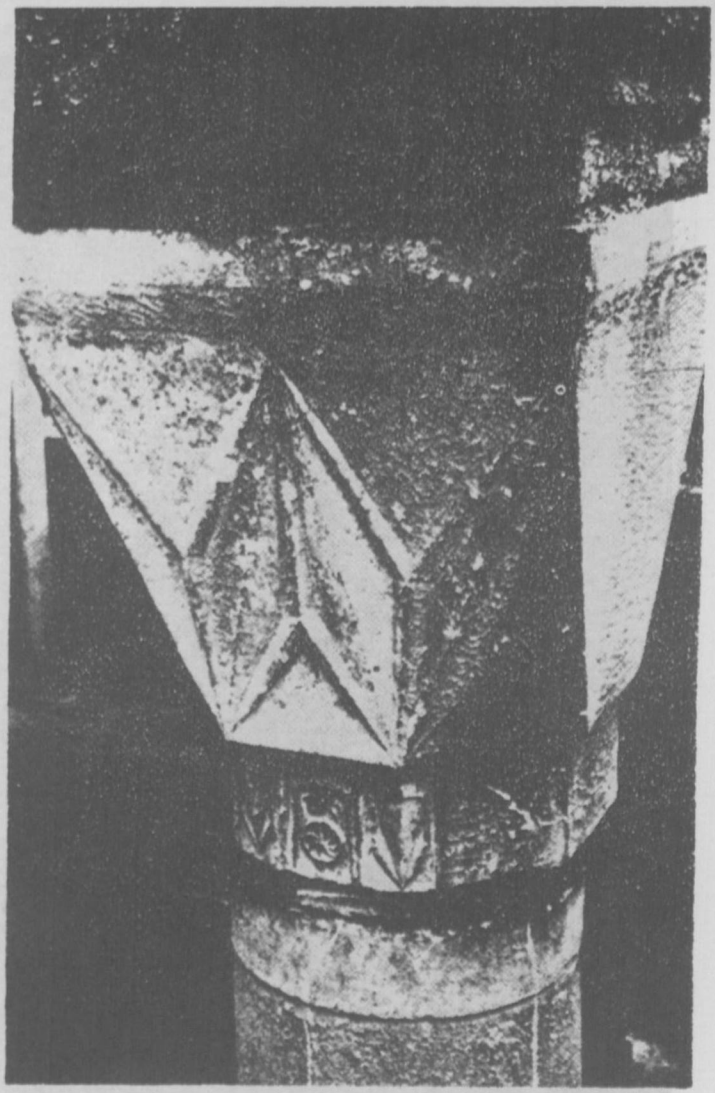

Resim : 45 — Türbenin bitmemiş bir başlığı.

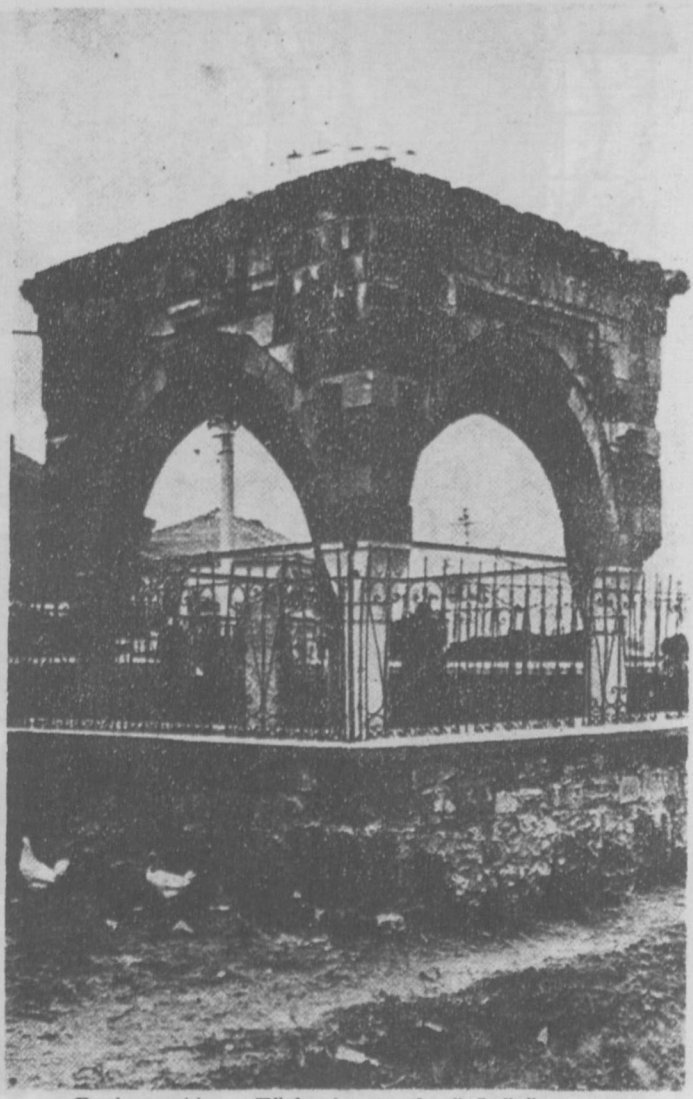

Resim : 44 — Türbenin genel görünüşü.

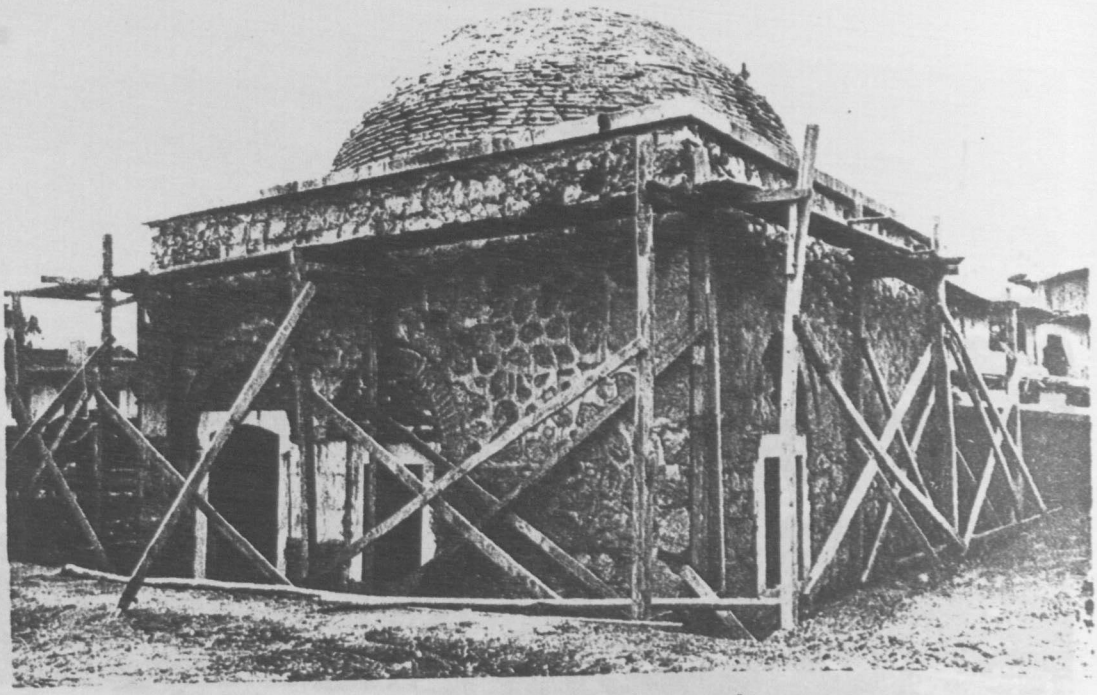

Resim : 42 — Mektep tamir sırasında.

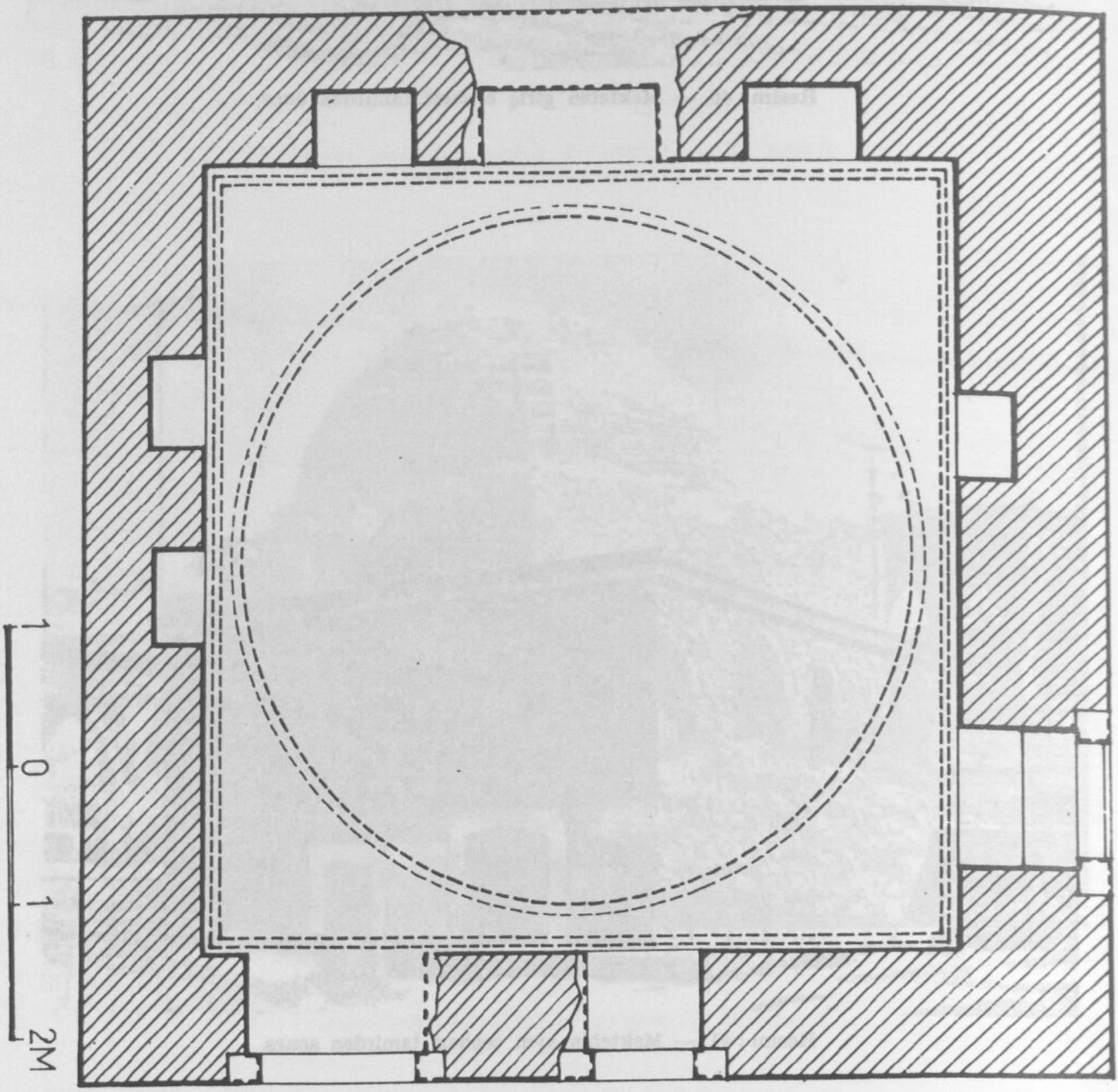

Resim : 43 — Mektebin plânı.

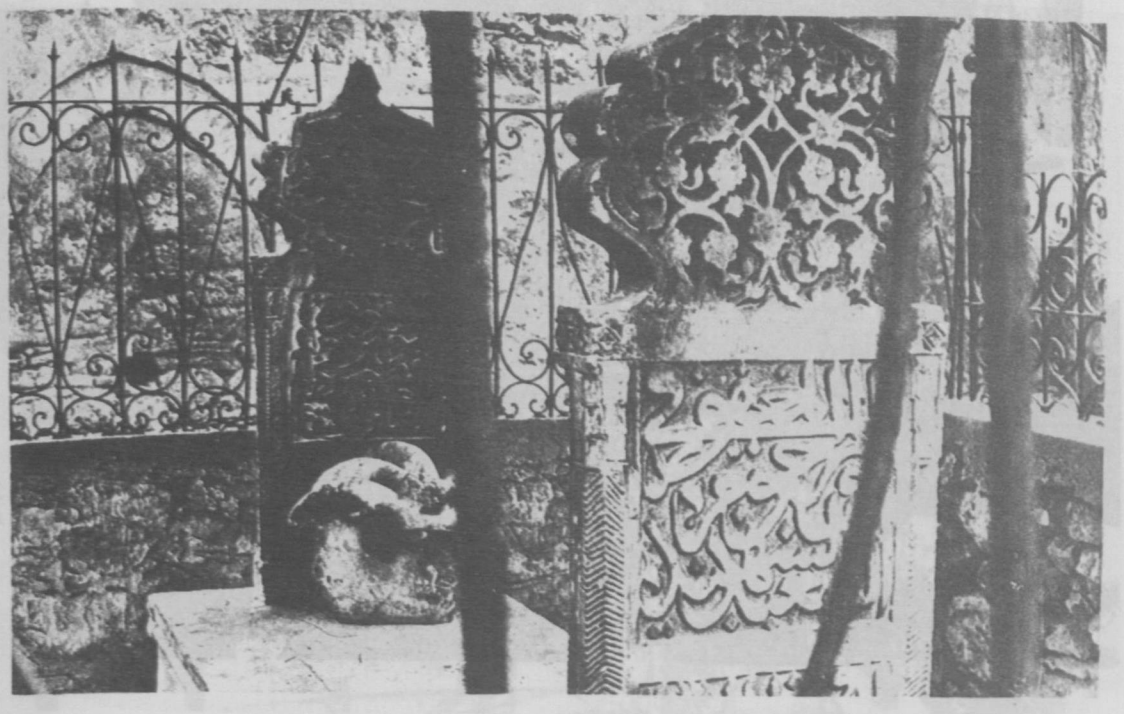

Resim : 48 — Türbedeki lâhit.

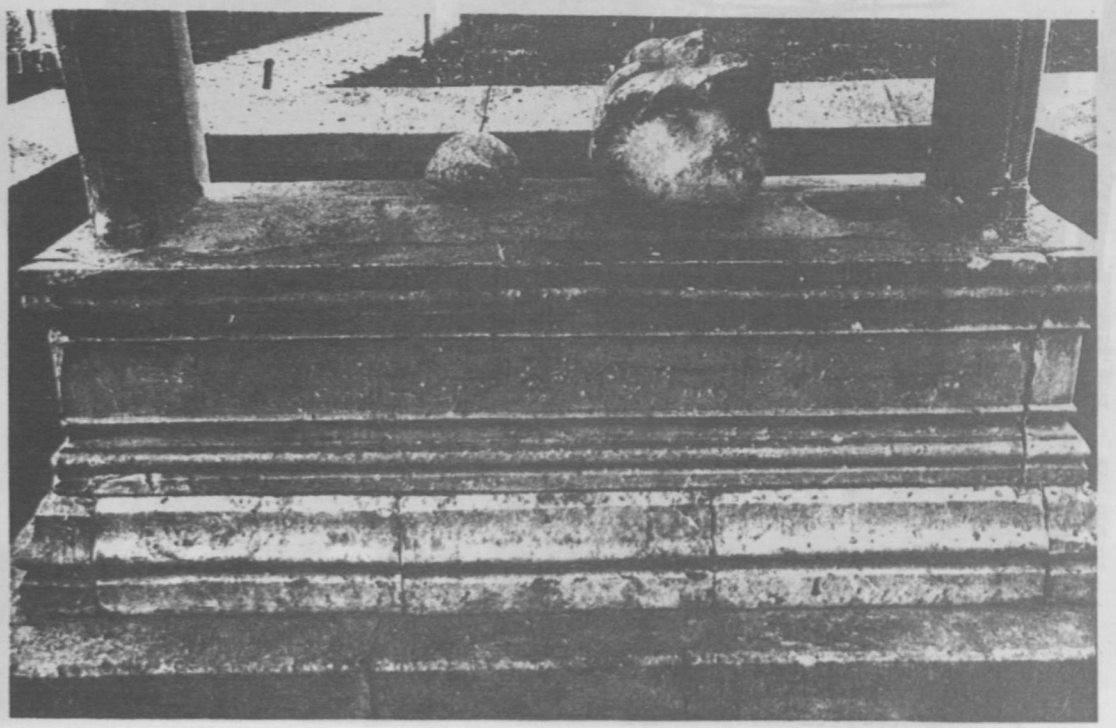

Resim : 49 — Lâhdin genel görünüşü.

Resim : 46 — Türbenin detayı ve tamir kitabesi.

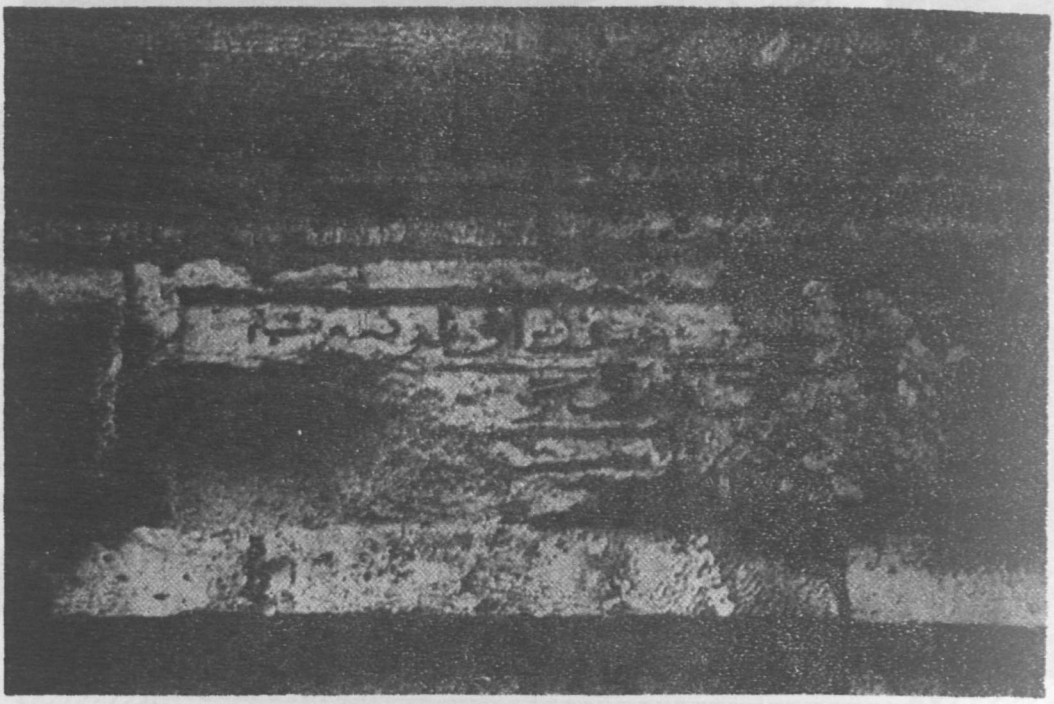

Resim : 47 — Aynı kitabe yakından.

Resim : 53 — Baş şahidesi.

Resim : 52 — Ayak şahidesi.

Resim : 51 — Şahidelerden birnin arka yüzü.

Resim : 50 — Lâhdin şahideleri

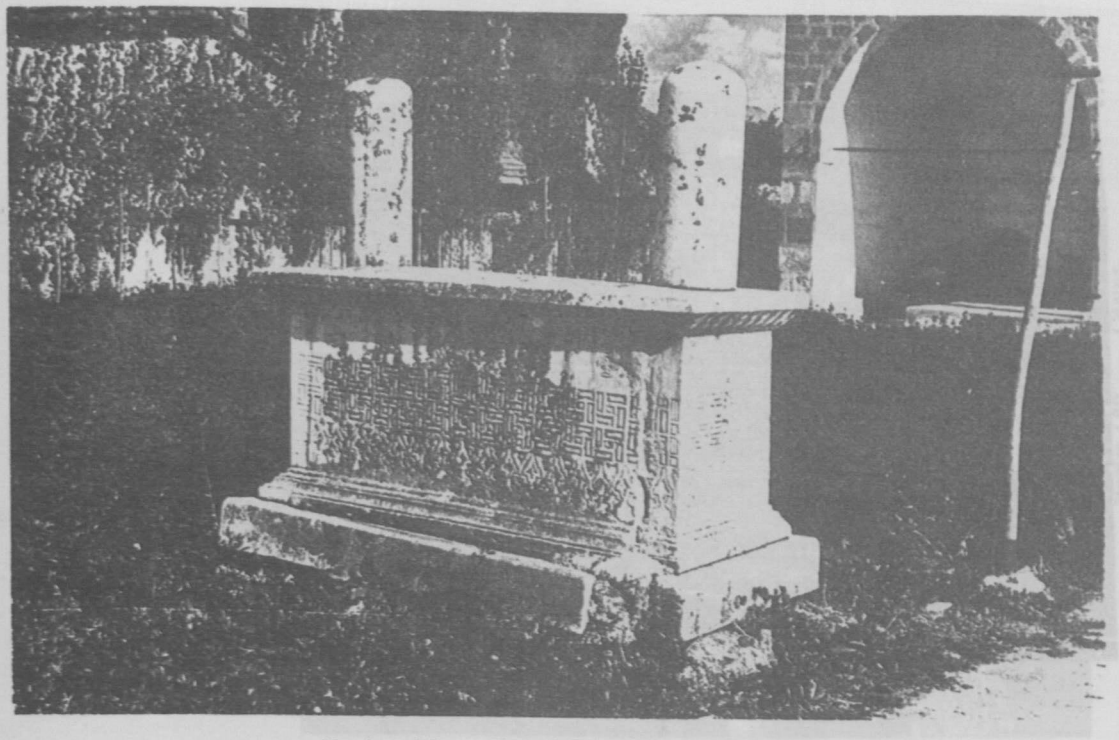

Resim : 56 — Avludaki sahib mechul mezar.

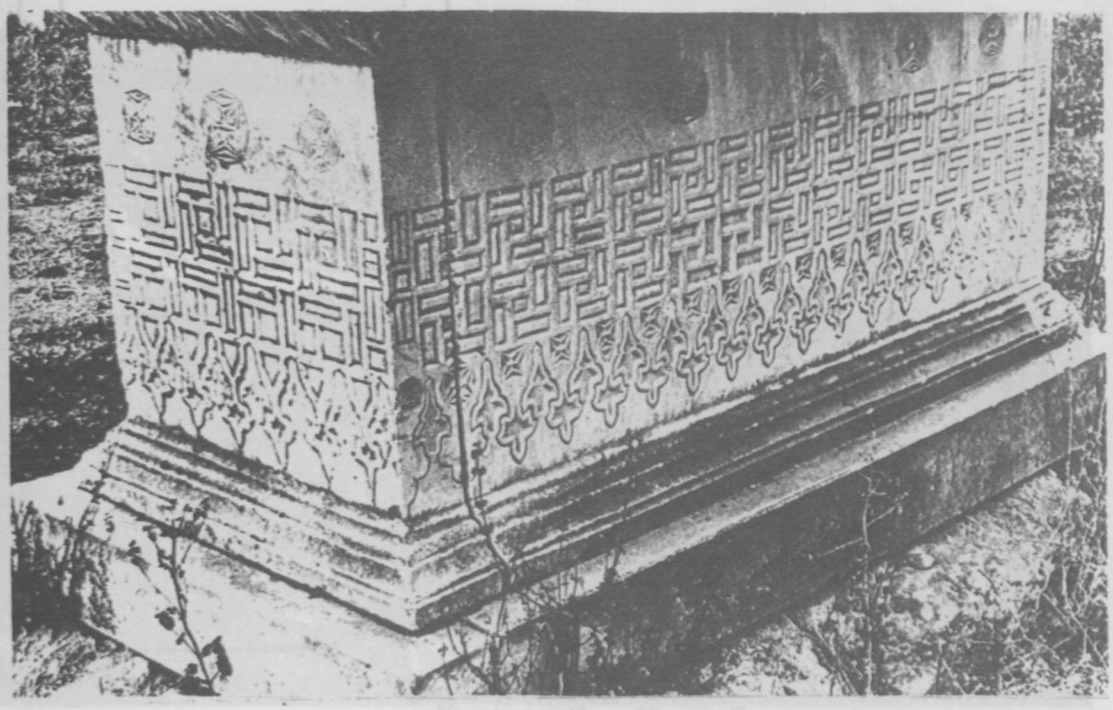

Resim : 57 — Aynı mezarın tezyinat detayı.

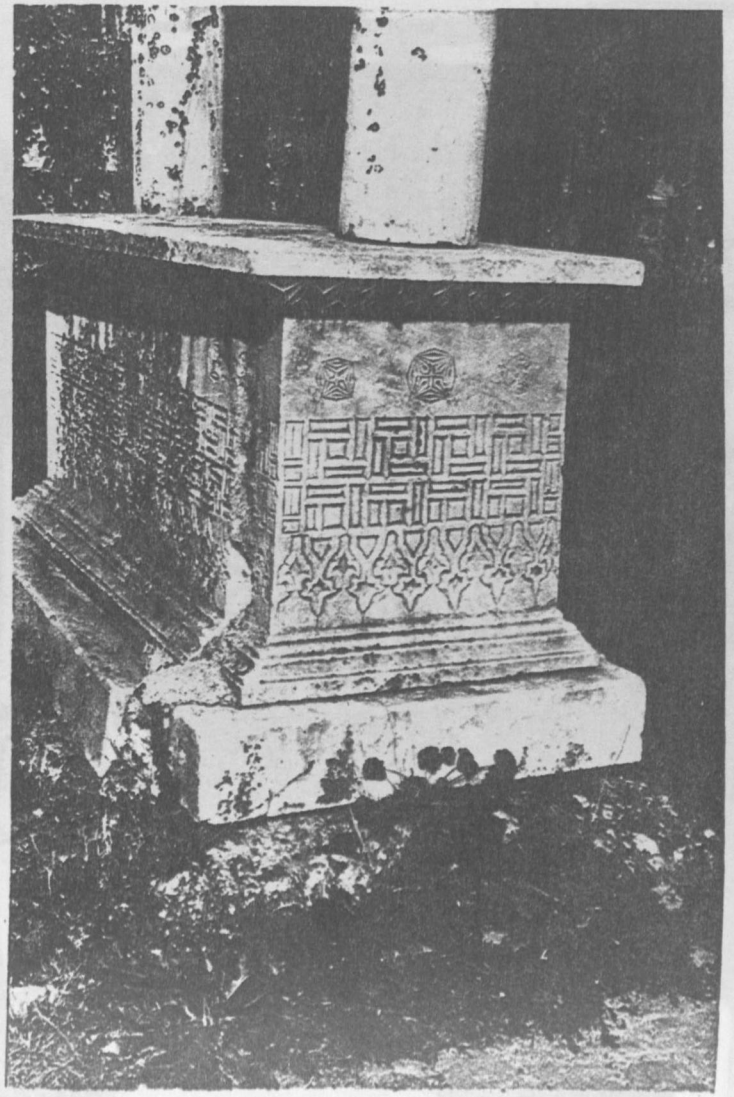

Resim : 55 — Avludaki sahibi meçhul lâhit.

Resim : 54 — Ayak şahidesinde Sinan Paşa'nın adı ve tarih.

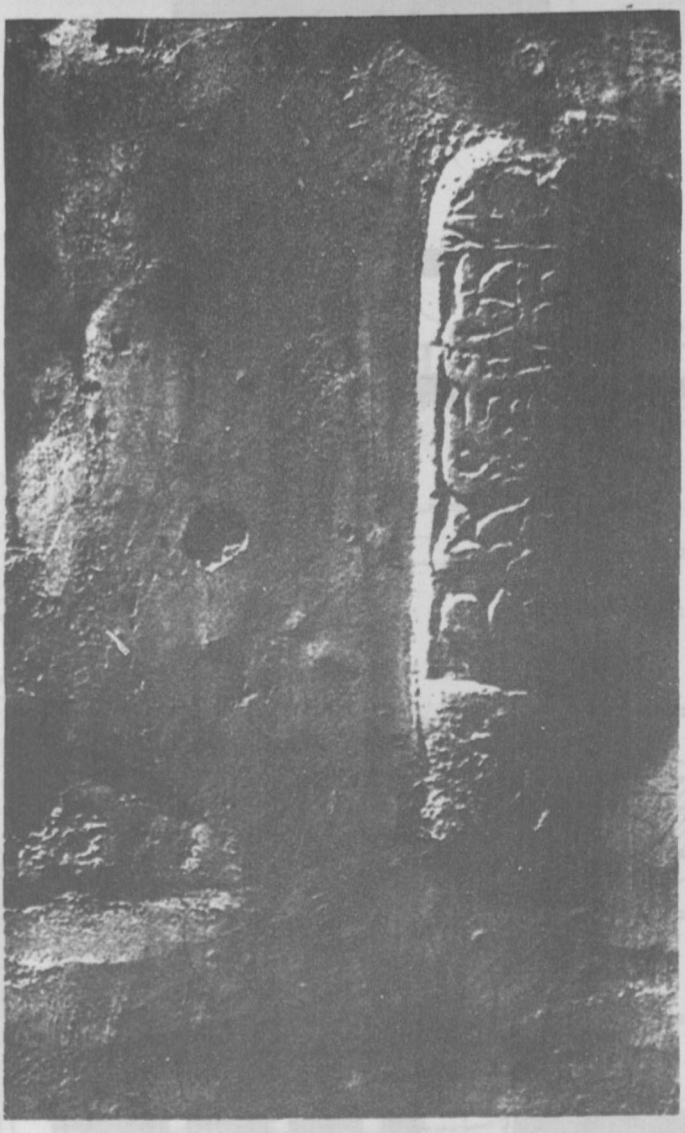

Resim : 61 — Bolvadin'deki mezar taşı.

Resim : 60 — Çeşme.

Resim : 58 — Hamamın genel görünüşü.

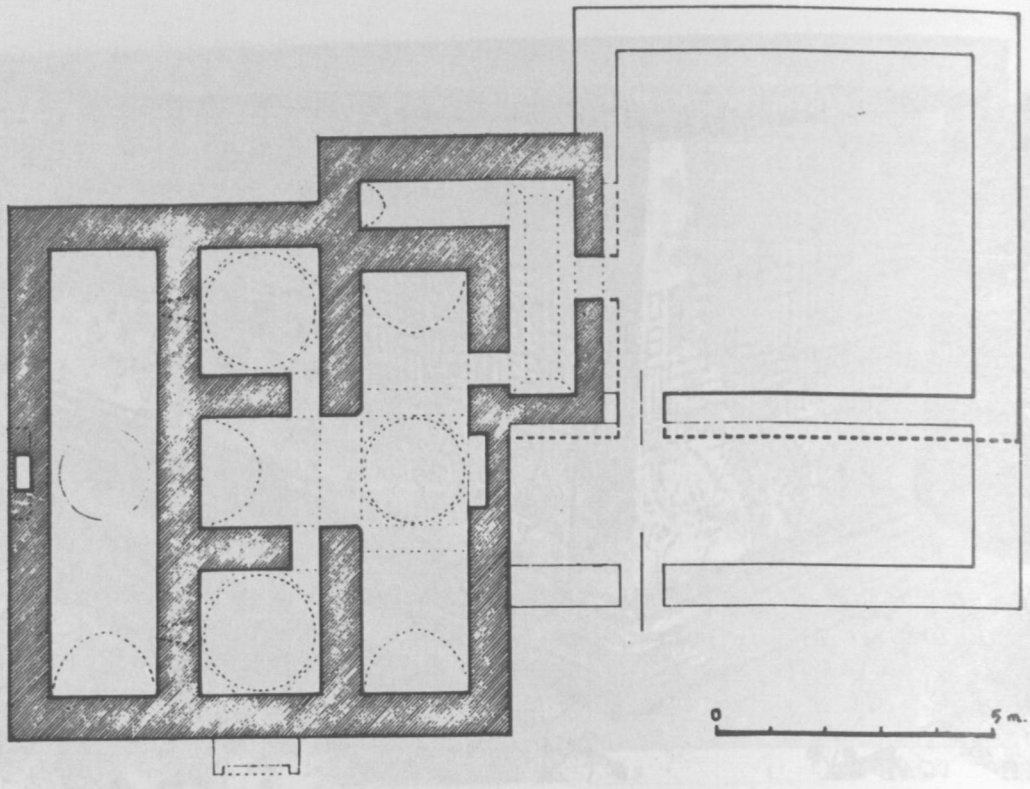

Resim : 59 — Hamamın planı.

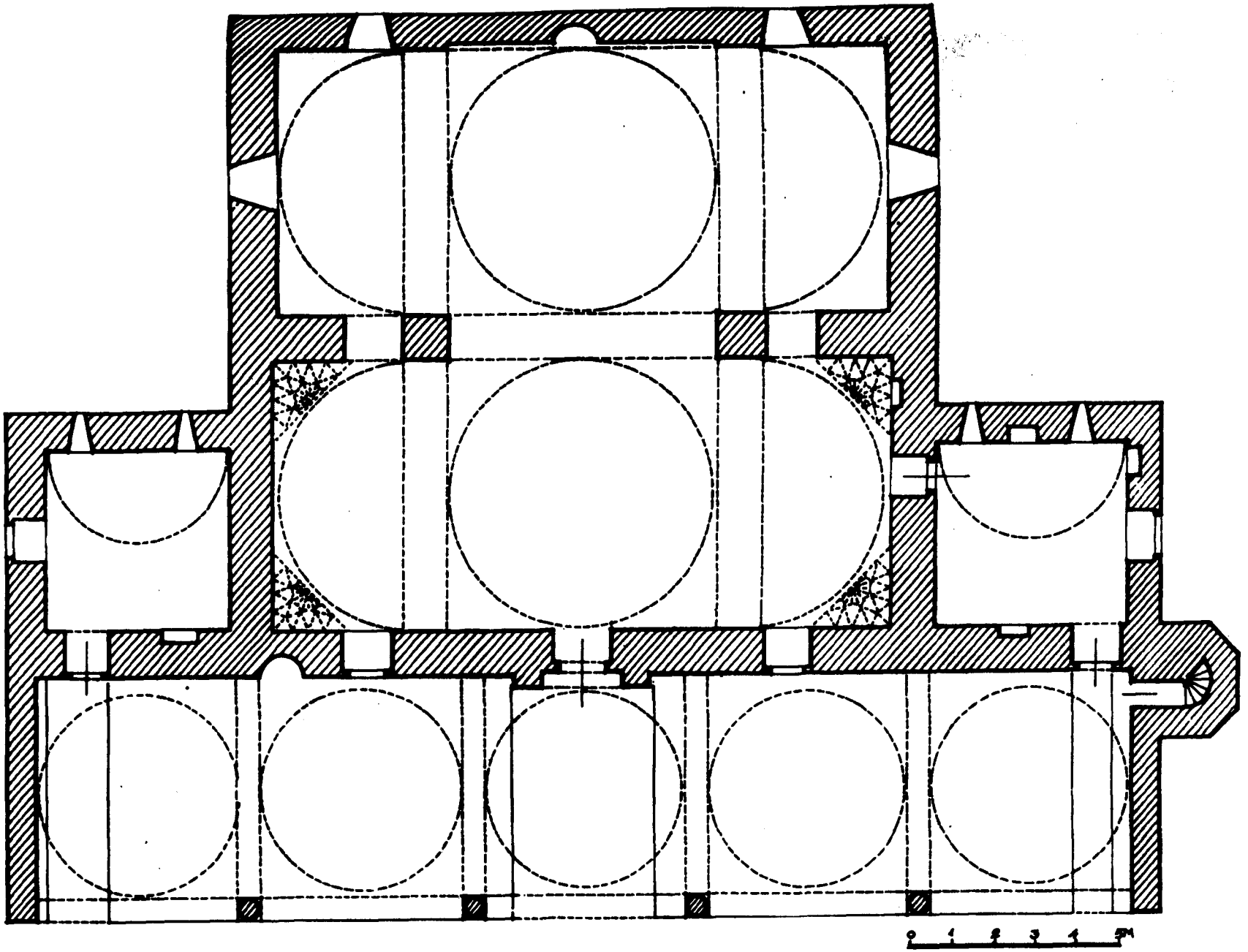

Resim: 64 – Sinan Paşa camiinin plânı.

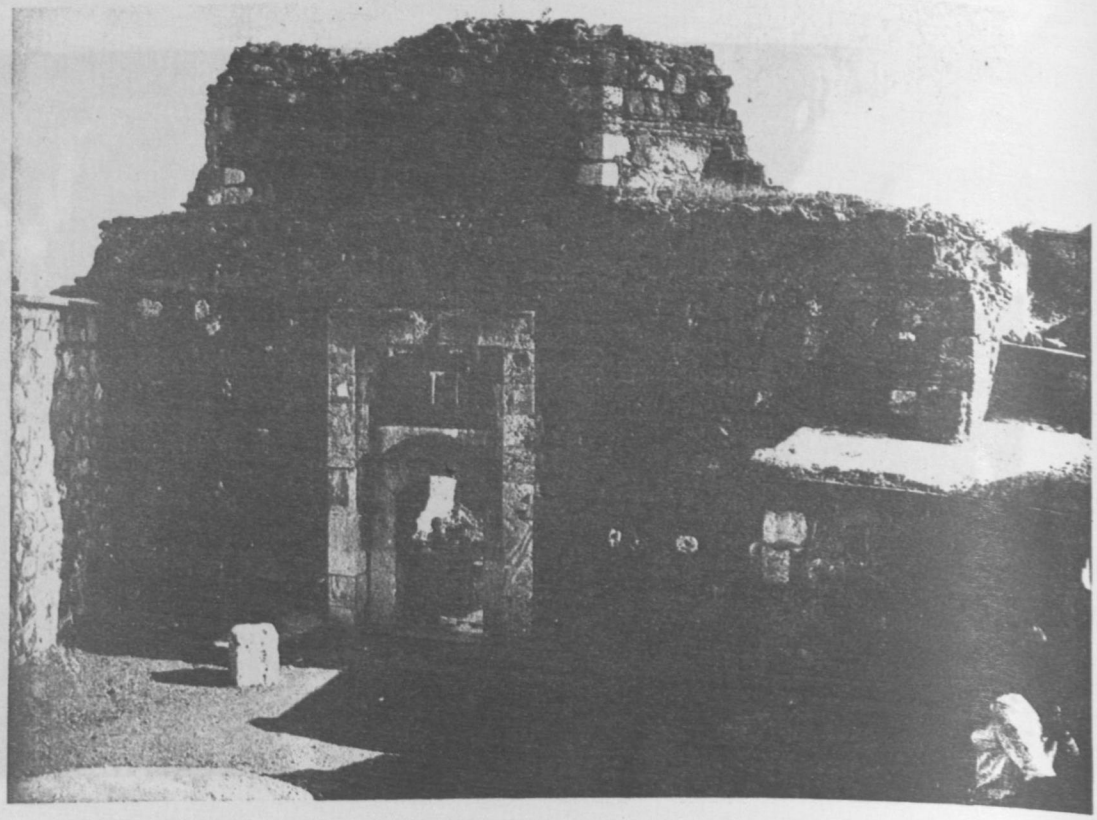

Resim : 62 — Sonisa'daki hamam (Sinan Paşa'nın?)

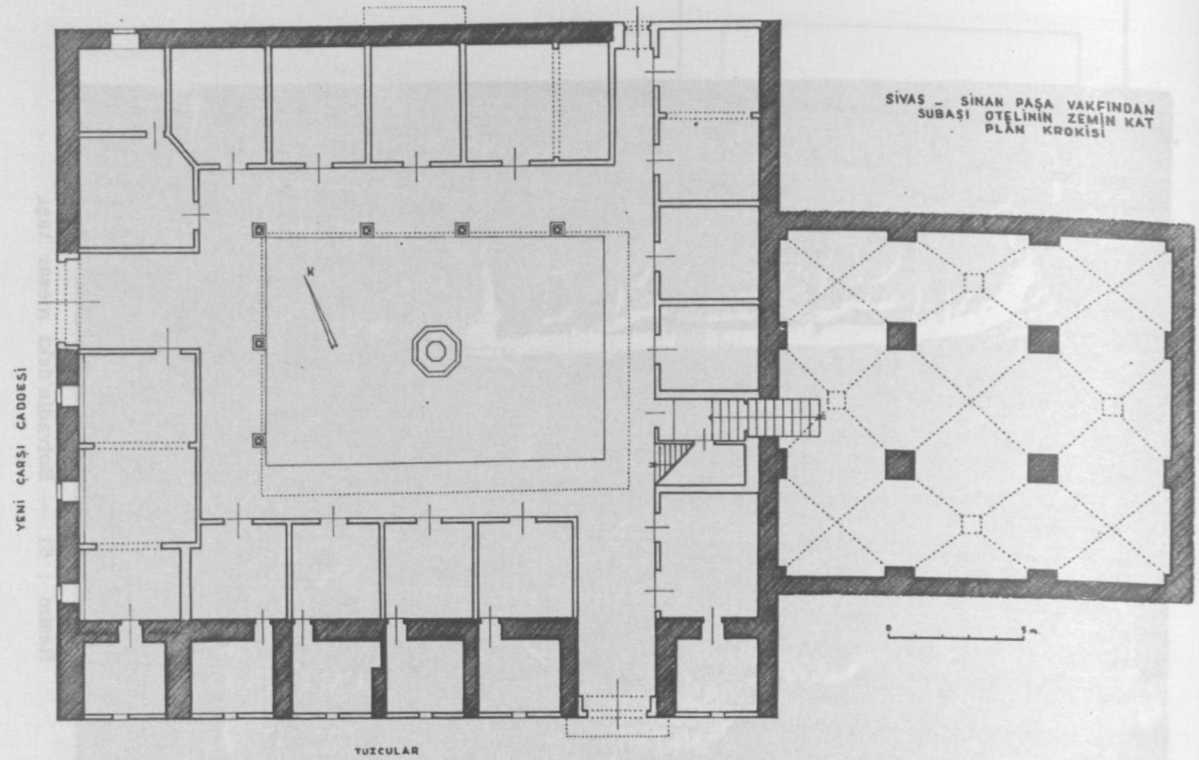

Resim : 63 — Sivas'da Sinan Paşa vakfından Şubaşı hanı ile bedesteni (Çizen : Yılmaz Önge).

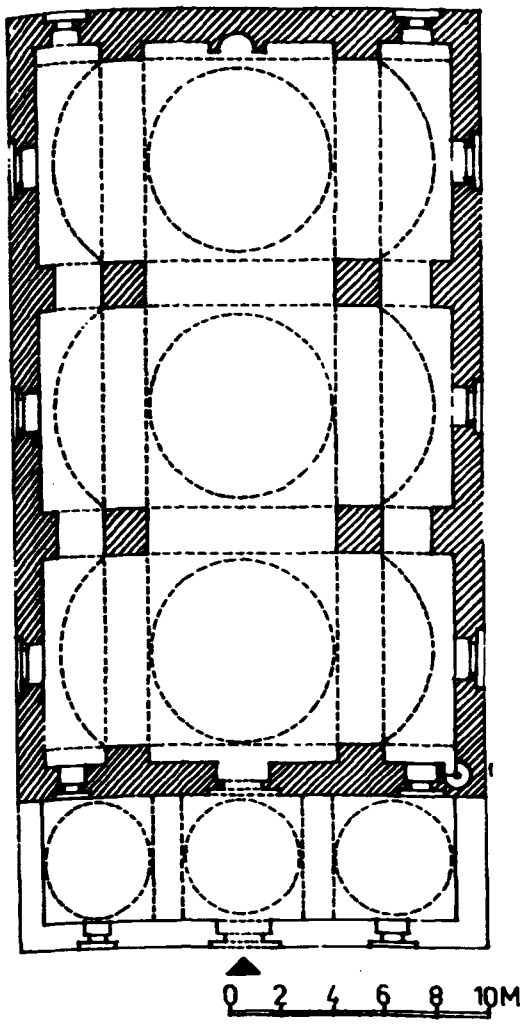

Resim : 69 — Küre'de
Şemseddin Camii

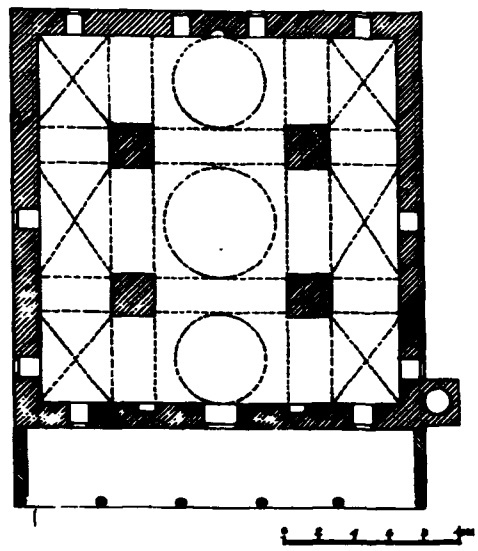

Resim : 70 — Gümüş Hacı köyünde
Ulu cami.

FİLİBE / HÜDAVENDİGAR CAMİİ

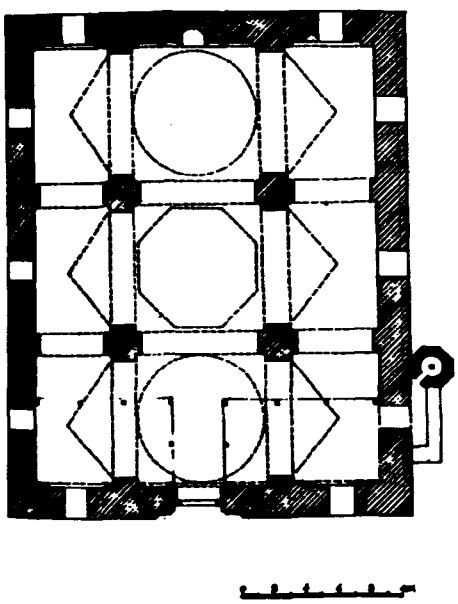

Resim : 71 — Bergama'da
Ulu cami.

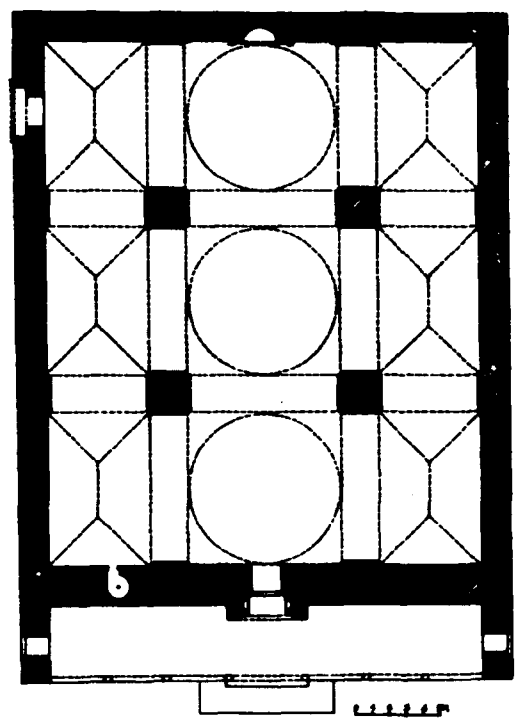

Resim : 72 — Filibe'de
Hüdavendigâr Camii.

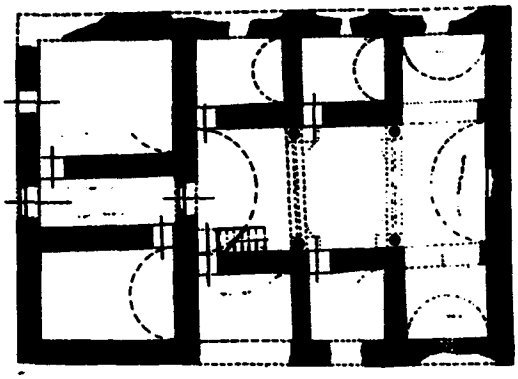

Resim : 65 — Boyalıköy hanikahı.

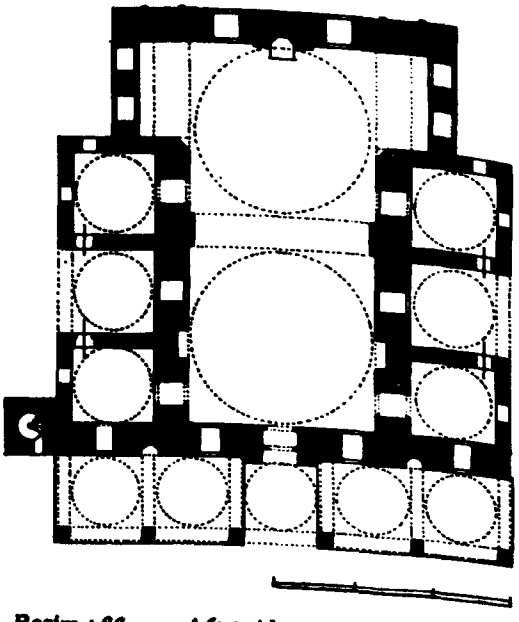

Resim : 66 — Afyon'da Gedik Ahmed Paşa imareti.

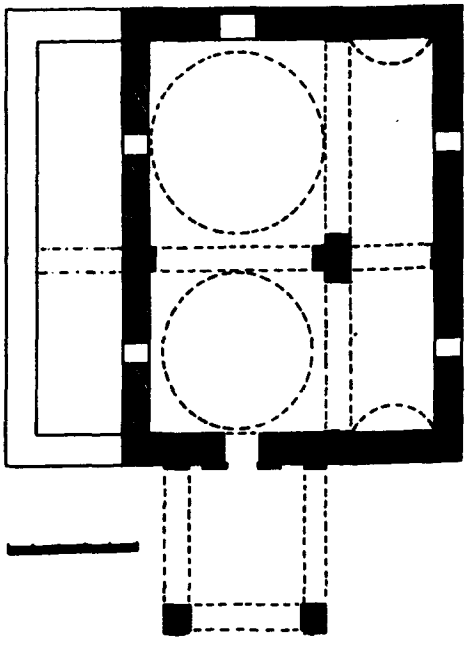

Resim : 67 — Kırşehir'de Lalâ camii.

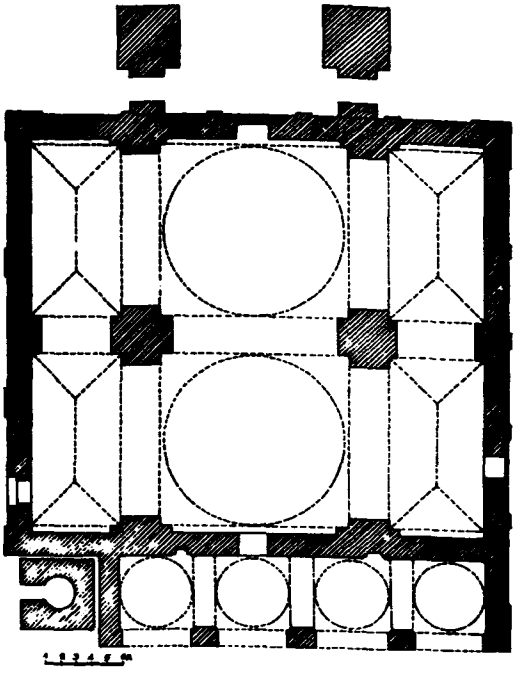

Resim : 68 — Bursa'da Şahadet camii.

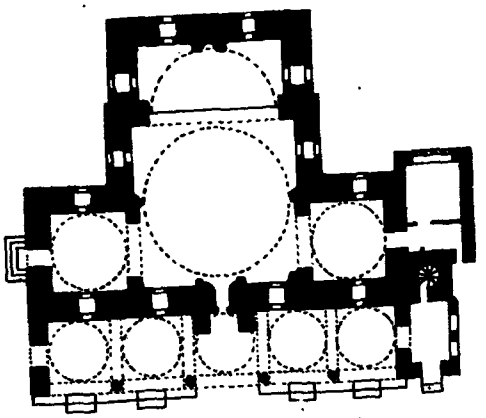

Resim : 73 — Silivri'de
Piri Paşa camii.

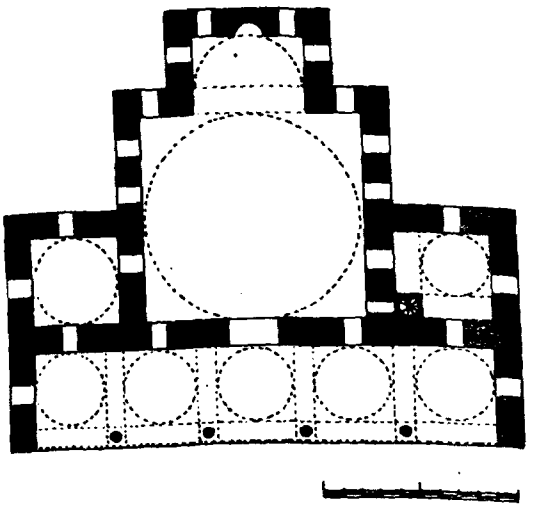

Resim : 74 — Saray Bosna'da
Gazi Husrev Bey Camii.

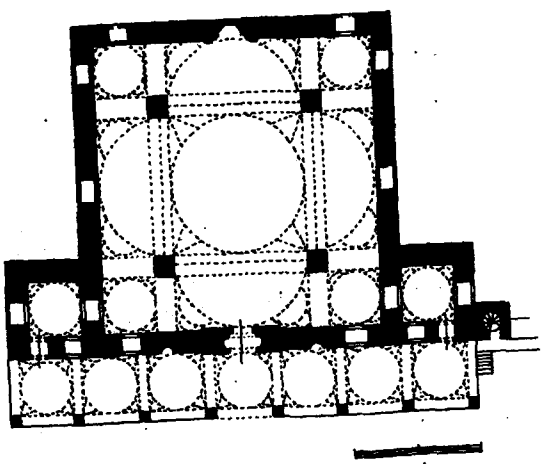

Resim : 75 — Diyarbakır'da Mehmet Paşa
(Fatih) Camii.

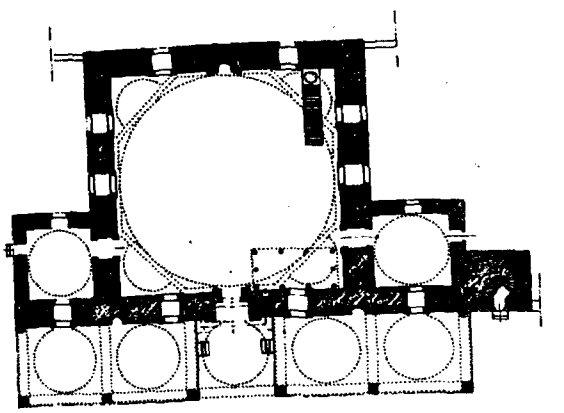

Resim : 76 — Halep'de
Husreviye Camii.

(Çizen : Yük. Mim. J. Warren).

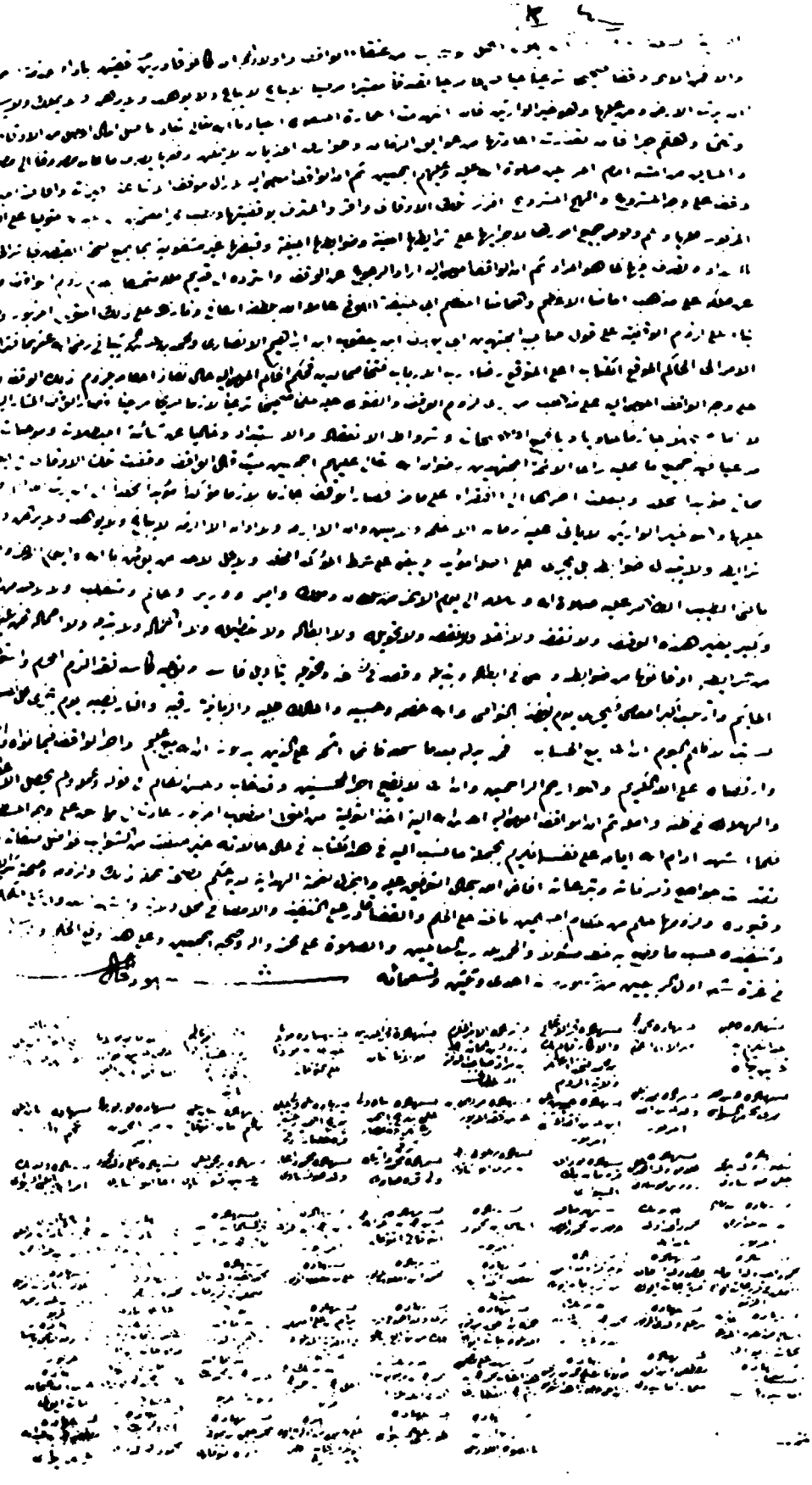

EK : III

SİNAN PAŞA'NIN ARAPÇA VAKFİYESİNİN TERCÜMESİ

Ramazan ŞEŞEN

Bu tercüme, vakfiyenin suretinden, bazı ehemmiyetsiz tasarruflar yapılmak suretiyle yapılmıştır. Bu arada bazı isimlerin okunuşlarının şüpheli olduğunu da belirtmek gerekir. Bu isimlerin yazılış şekilleri fotoğrafta mevcut olduğundan yanlarına soru işareti konmakla yetinilmiştir.

1. Baştaki kayıtlar :

Hulâsa-i vakfiye 2862, kuyûd-i vakfiye numarası 5174, kuyûd-i hâkân kalemi 343.

İşbu suret-i vakfiye şûrây-i evkâfın 20 Cemaziyelevvel 1332 tarihli kararına müsteniden 13 Rebiülâhir 1335 tarihinde sudur eden irâde-i aliyye mucebince kayd olunmuştur.

Bismillâhirrahmânirrahîm, Mahfuz sicilden çıkarılmıştır.

Bunu, Karahisar-ı Sâhib şehrinde hilâfet mütevellisi olan Mehmed Sadık yazmıştır. Mehmed Sadık

Mahfuz sicilden çıkarılmıştır.

Ziyadesiz ve noksansız Fazlî-zâde'nin ifadesidir. Karahisar-ı Sâhib şehrinde hilâfet mütevellisi olan Mevlânâ Mehmed Sadık ve Mevlânâ Fazlî-zâde Ahmed oğullarının mühürleri mutabıktır. Mühür. 394 numaralı defterde bir ilâm...

Bu vakfiyede zikredilen şeyler cumhurun âdetlerine ve doğru yola uygundur. Bunu Ahmed b. Süleyman b. Kemal yazmıştır...

Bu vakfiyenin tazammun ettiği hususlar bana göre sabit olduğu için ..... bunu yazdım. Ben... Karahisar-ı Sâhib şehrinde mütevelli Abdülvahhab Râhatullah'ım...

Bu vakfiyedeki hususlar şeran gerektiği şekilde sabit ve sahih olup müseccel olduğu için sıhhatine hükmettim... Ben Sivas şehri kadısı Nimetullah'ım...

2. Metin

Sinan Paşa merhumun vakfiyesi

... el-Nasır li-din Allah el-Kâim bi-emr Allah Sultan b. el-Sultan Sultan Süleyman Şah Han b. Selim Şah Han b. Bâyezîd'in valilerinden el-Emîr el-Kebîr... alimlerin koruyucusu, garipler in sığınağı, büyük vezir, emîr el-ümerâ Celâl el-Devlet ve 'l-din Sinan Paşa b. el-merhum... el-şehîd Mehmed... Allah nezdinde karz-ı hasen bırakanlardan olmak için... şeran tasarruf hakkına sahipken, aklı ve izanı yerinde iken Karahisar-ı Sâhib şehrine bağlı Sıçanlu-âbâd nahiyesi hududları içinde bulunan Çathöyük köyünde yaptırdığı imâretin bütününü vakfetti... Bu imâret bir cuma mescidine, gelip giden müslüman müsafirlerin yatması için iki eve, bir Kur'ân okuluna, bir mutfağa, bir fırına bir mahzene, veya, bir anbara, gelen müsafirlerin ve fakirlerin hayvanları için bir tavlaya, buralardaki âletlere, eşyaya, yollara, mütemmim ve tâbi yapılara, zikredilen ve zikredilmeyen şeylerin hepsine şa-

mil olup vakfı yapan tarafından açık bir şekilde, sahih, bozulmamak, hibe edilmemek, rehin verilmemek, değiştirilmemek, miras olmamak şartıyla vakfedilmiştir. Bu yerin mahalli hâkimi, bu vakfın sahih ve şeriata uygun olduğuna hükmetmiştir.

(s. 2) Sonra vakfı yapan şahıs bu hayrâtın devam edebilmesi....., imâretin masrafları için tasarrufu altında bulunan şu köyleri, çiftlikleri, mezreaları, ovaları dükkânları, hamamları, değirmenleri, hanları ve bostanları vakfetmiştir : İmâretin buluduğu Çatöüyük köyünün hepsini, vakfı yapanın azadlılarından ve onların evlatlarından on çiftçinin ekip biçecekleri bu köyün arazisinin mahsulünün üçte birini vakfetmiştir. Bu on kişinin adları şunlardı : İskender, Yusuf, Şâdî, Balaban, Karagöz, Şermrû, Divâne, başka bir Yusuf, Murad ve Doğan'dır. Adı geçen köyde vakfı yapan tarafından inşa ettirilen hamamın tamamı, yine Sıçanlu nahiyesi hudutları içinde bulunan köylerdeki Sancakdarkırı denilen arazinin tamamı. Bu arazinin hududu Çatöyük köyünden başlayıp Alıcuk çiftliğine, oradan Seydî köyüne, oradan Kaytalu köyüne, oradan umumi yolu takibederek Uğürmek köyüne, oradan Kübrâ Sultan'a, oradan Çayhisar köyüne varıp, nihayet tekrar Çatöyük köyünde sona erer. Yine aynı civarda bulunan Alıcuk çiftliğinin hepsi. Sıçanlu-âbâd tarafında bulunan Küçüköyük köyünün hepsi. Aynı köyde olan çayırın hepsi. Tire şehrinin içinde bulunan altmış dükkânın hepsi, aynı şehirde bulunan ve Bazargâh denilen çarşısının hepsi. Yine aynı şehirde bulunan ve Pirinç Pazarı denilen çarşının hepsi. Mezkûr Pirinç Pazarı çarşısındaki hanın hepsi. Eskiden bozahane olan hanın hepsi. Tire'de bulunan ve Ahmed Çelebi denilen şahsa nisbet edilen hanın şâyi hissesinin hepsi. Mezkûr şehirde vakfı yapan şahıs tarafından yaptırılan Bozahane'nin hepsi. Tire dışındaki iki parça arazinin hepsi. Yenişehir nâhiyesinde bulunan Ayazma ve Kozluca adlarıyla anılan köyün hepsi. Kütahya kazalarından Simav'a bağlı olan Funducak köyündeki hamamın hepsi. Sivas'ta bulunan ve kırk sekiz dükkânı bulunan ve Bâzâristan denilen büyük bezzazlar (manifaturacılar) çarşısının hepsi. Doğudan, güneyden ve kuzeyden bu Bâzâristan'ı çevreliyen otuz bir dükkânın hepsi. Bu büyük bezzazlar (manifaturacılar) çarşısının batısında bulunan küçük bezzaz (manifaturacılar) çarşısının hepsi. Bu küçük çarşı büyüğe bitişik olup yirmi bir dükkânı hâvîdir. Vakfı yapan şahıs tarafından bu şehirde yaptırılan hanın hepsi. Bu hanın güneyinde vakfı yapan şahıs tarafından Yeni Çarşı'da inşa ettirilen emlâk, doğusunda yine vakfı yapan şahıs tarafından inşa ettirilen ekmekçiler dükkânı, kuzeyinde Tura nehri batısında Mescid-i Bâzâr denilen mescid ve Karaltuyeri denilen yer vardır. Mezkûr hanın kıble tarafında bulunan yirmi altı dükkânın hepsi. Bu dükkânlardan biri ekmekçiler dükkânıdır. Bu dükkânların batısında nigâr bint Hoca Hüseyn denilen kadının dükkânı olup bunun yarısı vakfı yapana âittir. Güneyinde umumî yol ve Yeni Çarşı doğusunda Tura nehri, kuzeyinde mezkûr han vardır. Güneyinde mezkûr han ve kuzeyinde Tura nehri bulunan dört debbağ dükkânının hepsi. Mezkûr hanın önünde kıble tarafındaki Kubbeli Han'ın hepsi. Bu hanın kıblesinde Mahmud b. Hüseyn'in evi, batısında Hoca Dede b. Virancur'un dükkânı, doğusunda vakfı yapan şahıs tarafından Yeni Çarşı'da insa ettirilen dükkânlar, kuzeyinde Nurkamer b. Hüseyn'in evi vardır. Mezkûr Yeni Çarşı'da vakfı yapan tarafından inşa ettirilen yirmi sekiz dükkânın hepsi. Bunlardan biri ekmekçiler dükkânıdır. Bunların güneyinde Hoca Hasan b. Kamçıcı'nın dükkânıyla adı geçen han, Korkmaz b. Hüseyn'in evi. Vartuk denilen zimmînin evi, Saru,ca'nın oğulları Gavril ile An-

don denilen zimmîlerin evi, zimmî Asvazâver'in oğlu Hûbyâr'ın evi, Emîr Bey denilen zimmînin evi bulunmaktadır. Doğusunda ise Tura nehri vardır. Vakfı yapan tarafından Eski Çarşı'da inşa ettirilen boyacı dükkânının hepsi. Bu dükkânın güneyinde mezkûr Mescid el-Bâzâr, doğusunda mezkûr han, kuzeyinde Tura nehri, batısında Abranos denilen zimmînin dükkânı bulunmaktadır. Yine vakfı yapan tarafından mezkûr çarşıda yaptırılan iki dükkânın hepsi. Bunların doğusunda boyacı dükkânı, kıplesinde mezkûr mescid, kuzeyinde mezkûr Abranos adlı zimmînin dükkânı, batısında Eski Çarşı'dan geçen umumî yol bulunmaktadır. Yine vakfı yapan tarafından mezkûr çarşıda inşa ettirilen ve kıblesinde Ahî Ali Çelebi'nin dükkânı, doğusunda mezkûr Kubbeli Han, kuzeyinde Hamîd Çelebi b. Hoca Zeynel'in dükkânı, batısında mezkûr Eski Çarşı bulunan dükkânın hepsi. Mezkûr şehirde olan birbirine bitişik iki hamamın hepsi. Bu hamamlardan biri erkeklere, biri kadınlara âittir. Mezkûr şehrin dışında bir evde bulunan iki değirmenin hepsi. Sivas'ın kazalarından Koçhisar kazasının hepsi. Yine mezkûr şehrin tâbilerinden Şankurek köyünün hepsi. Sonisa kasabasındaki hamamın hepsi. Bütün bu yerler, hudutları, hukukları, tâbileri, yolları, mütemmimatı, otlakları, ağaçlıkları, kuvuları, nehirleri, arkları, merâları, evleri, dağları, tepeleri, kırları, mamur ve harap yerleri, her seyiyle sahih ve şeriata uygun bir şekilde, şartlarıyla, satılmamak, hibe edilmemek, rehin verilmemek, değiştirilmemek, miras olmamak şartıyla ebedî olarak vakfedilmiştir.

Vakfı yapanın şartları ise şunlardır:

Mezkûr camide cuma namazları kıldıracak bilgili ve mükemmel bir hatibin, farz namazları kıldıracak ibâdetlerin hükümlerini iyi bilen ve tecvide uygun Kur'an okuyan bir imamın, güzel sesli bir müezzinin tâyini. Mezkûr okulda mutâd günlerde talebeleri okutan ve tecvidi iyi bilen bir muallimin ve aynı şekilde öğretime devam edecek bir vekilinin tâyini. Caminin mahfelinde Cuma günleri sıra ile Kur'an okuyacak tecvidi iyi edâ eden altı kişinin tâyini. Her sabah camiye gelip vakfı yapanın ve atalarının ruhlarına birer cüz Kur'an okuyacak dindar altı kurrânın tâyini. Bunlar hatim esnasında duâ ve tekbirlere riâyet ederek Kur'ân'ı hatmettikten sonra bir kişi âdet olduğu üzere namazların arkasından duâ eder, her gün kâriler toplandıktan sonra cüzlerin konduğu sandığı alıp getirir, dağıtır. Okuma bittikten sonra cüzleri toplar, duâ eder. (s. 3) İmarete gelen müsafirleri yerlerine yerleştirip onların tanzimiyle meşgul olacak dindar bir yaşlının (şeyh) tâyini. Caminin kapısını zamanında açıp kapayacak bir kapıcının tâyini. Caminin ve mezkûr ziyâfet evinin süpürülüp döşenmesiyle meşgul olacak, bunların fenerlerini ve kandillerini yakacak bir tefrişatçının tâyini. İmâretin mahzeninde, doğru bir şekilde, yemeklik malzemeyi muhafaza edecek bir kilercinin tâyini. İmârete gelip gidenlere çeşitli hizmetlerde bulunacak bir nakîbin tâyini. Muayyen vakitlerde, mutfakta yetecek kadar yemek pişirecek bir aşçıyla ona yardım edecek bir çırağın tâyini. Her gün kâfi miktarda ekmek pişirecek bir ekmekçinin tâyini. Az veya çok olsun mezkûr evkafın gelirlerini yazacak, masraflarının hesabını tutacak bir muhasibin tâyini. Evkafın gelirlerini tahsil edecek, zahirelerini toplayacak iki emin tahsildarın tâyini. Tahsil edilen bu paralar ve zahireler aşağıda zikredilen hususlara harcanacaktır.

Vakfı yapan, hayatta kaldığı müddetçe mütevelliliği kendisi yapacak. Sonra çocukları, sonra çocuklarının çocukları yapacak. Nesilleri devam etikçe bu şekilde devam edecektir. Son-

ra, azadlılarından en münasip biri, daha sonra onların çocuklarından en münasip biri yapacak... Nezâret işlerini de, vakfı yapan sağ oldukça kendisi yapacak. Sonra, bu vazife azadlılarından en münâsip birine, ondan sonra onların oğullarından en münâsip birine ilâ ahirih.. geçecek. Onların inkırazından sonra bu selâhiyet zamanın idârecisine geçer. Bu idâreci mütevellilik ve nezâret işlerine müslümanlardan sâlih ve mutemed olanları tâyin eder.

Her zaman vakfın ve gelirlerinin en iyi bir şekilde idare edilip şu hususlara sarfı şarttır :

Her şeyden önce vakfın gelirleri imâretin bakımı ve tamiri, gerekli âletlerin, kazan, kap kacak gibi şeylerin temini için sarfedilecektir. Bundan sonra, her sene bin bir dirhem Kâbe ve etrafında oturanlar içir sarfedilmek üzere gönderilir. Evkafın gelirlerinden geri kalanın üçte biri vazifelilere verilir. Meselâ, hergün hatîbe Kânûnî dirhemiyle üç Osmanlı gümüş dirhemi verilecek. İmama gündelik üç dirhem, müezzine iki dirhem, muallime üç dirhem, muallimin yardımcısına bir dirhem verilecek. Mahfilde sırayla Kur'an okuyan hafızların reisine gündelik iki dirhem, geri kalan beş kişiye ise birer dirhem verilecektir. Hergün Kur'an'dan birer cüz okuyacak altı hafızdan her birine birer dirhem verilecek. Mezkûr duâhâna da bir dirhem verilecektir. Bahsedilen ihtiyara (şeyhe) de gündelik üçer dirhem verilecektir Kapıcıya ve tefrişat işleriyle uğraşan şahsa da gündelik birer dirhem verilecektir. Kilerciye ikişer dirhem, nakîbe birer dirhem verilecek. Aşçı ile ekmekçinin her ikisine gündelik beş dirhem verilecek. Her gün yardım etmek şartıyla, aşçı çırağına da birer dirhem verilecektir. Kitâbe gündelik iki dirhem, iki tahsildara, her ikisine birden, beş dirhem, nazıra üç dirhem verilecektir. Gömlek, kaftan, kût, takve gibi yetimlere gerekli giyim eşyası için gündelik üç dirhem. Caminin ve ziyâfet evinin kandillerinde, fenerlerinde yakılacak yağ, gelen müsafirler için kullanılacak dört yastık, dört post, caminin, iki evin (beytin) ve okulun hasırları için gündelik iki dirhem sarfedilecektir. Mutfak, fırın ve kış günlerinde ziyâfet evinde yakılacak odun için gündelik altı dirhem sarfedilecek. Gelip giden müsafirler için sabah ve akşam imâretin mutfağında pişirilecek et için yirmi beş dirhem, pirinç için yirmi dirhem harcanacaktır. Yağ için gündelik sekiz dirhem, bal için beş dirhem, ekşi, tuz, nohut, safran ve diğer yemek ihtiyaçları için iki dirhem harcanacaktır. Her gün imâretin fırınında, yüz dirhem ağırlığında ekmekler pişirilecek, bunun için on iki dirhem karşılığında Karahisar-ı Sahib kilesiyle üç kile buğday sarfedilecektir. Yine gündelik, keşkek için, dört dirhem karşılığında bir kile buğday harcanacaktır. Her sabah kâfi miktarda et ile yedi okkalık pirinç mutfakta çorba olarak pişirilecektir. Her akşam kâfi miktarda et ile bir kile buğday keşkek pişirilecektir. Sabah ve akşam pişirilen bu yemeklerden ve ekmekten hatibe, imama, muallime, ihtiyara (şeyhe), müezzine, kapıcıva, tefrişatçıya, mutemede, nakîbe, kilerciye, aşçıya, ekmekçiye ikişer ekmek, otuzar dirhemlik et, dörtyüz dirhemlik kepçe ile birer kepçe çorba verilecektir. Bundan başka mektepteki talebelere, vakfı yapanın azadlılarından ve kölelerinden fakir olanlara, hazır bulunan bütün müslümanlara birer ekmek, yirmişer dirhem et, ikişer kişiye birer kepçe corba verilecektir. Ziyâfet evine gelen müsafirlerden her birine sabah ve akşam birer ekmek, otuzar dirhem bal, ellişer dirhem karabiberli pirinç pilâvı, yirmi beşer dirhem et, her iki kişiye bir kepçe yemek verilecektir. Fakirlerden her birine ise birer ekmek verilecektir. Altı ay müddetle, güz ve kış mevsimlerinde, at olsun, katır olsun, eşek olsun, gelen yolcuların hayvanları için ikişer kepçe arpa verilecek-

tir. Her Cuma günü, bir Cuma'da karabiberli, bir Cuma'da safranlı olmak üzere iki batman pirinç pilâv olarak pişirilecek ve Cuma namazından sonra cemâat için hazırlanacaktır. Bu günleri akşam yemeği cuma yemeğiyle beraber gelen cemâate ve fakirlere dağıtılır. Bayram günleri, karabiberli pirinç ve safranlı pirinçle beraber sekiz batman pirinç pişirilir. Rağâib, Berât ve Kadir geceleri gibi mübârek gecelerde karabiberli ve safranlı pirinçlerle beraber dört batman pirinç pişirilip imârette hazır bulunan erkeklere ve kadınlara yedirilir. Her Berât gecesi caminin mihrabının iki tarafında üçer okka ağırlığında iki mum yakılacaktır, Bu mumlar Cuma, Ramazan ve diğer mübârek gecelerde de yakılacaktır. Karabiberli pirinç pilâvı pişirildiği zaman her üç okka pirinç bir okka yağla pişirilecek. Safranlı pirinç pilavında, her altı okka pirinç beş okka bal ile pişirilecektir. Bu yemeklerden, yemek yemek için imârete gelen her aça ve muhtaca yedirilecektir. Gelen aç insanlardan hiç biri geri çevrilmiyecektir. Gelen müsafirler üç gün müddetle ağırlanacaklardır. Camideki halılar ve kilimler yenilenmek gerektikçe yenilenecek veya tâmir edileceklerdir. Gösterilen ihtiyaçlardan artan kazan, kap, tabak gibi şeyler ihtiyaç zamanı için saklanacaktır. Vakfı yapanın şartlarından biri de, açıklanan şartlardan, masraf yerlerinden artan miktar üzerinde tasarruf etme ve vakıfları daha faydalı gördüğü hususlarda değişiklik yapma, mütevelli ve vazifelilerin tâyini, azli gibi hususların hayatta kaldığı müddetçe kendisine âit olmasıdır. Onun ölümünden sonra ise bu hak çocuklarından en münâsibine, onun ölümünden sonra da onun çocuklarından en münâsibine ....., daha sonra da azadlılarından en sâlihine, bunun ölümünden sonra da çocuklarından en münâsibine... geçecektir. Vakfı yapan vazifelilerin tâyin ve azlinin mütevellinin bilgisi altında yapılmasını da şart koşar. Mütevelli tâyin edilmesi şar koşulan bu kimselerin neslinin inkırazından sonra, bu hususta selâhiyet sahibi zamanın idârecisi olacaktır. O, mütevelliliğe lâyık olan birini bu vazifeye tâyin eder. Bu hâlde de vazifelilerin azl ve tâyini zamanın idârecisinin bilgisiyle olacaktır. Mütevellilerin berâtı dâima sultan tarafından verilecektir. (s. 4) Vakfı yapan, imâretin işlerini iyi görmeye lâyık iseler, vazifeelilerin kendi azadlılarından veya onların çocuklarından tâyin edilmesini de şart koşar. Aksi halde başkaları tâyin edilir. Bu vakıf sağlam, şeriata uygun ve açık bir şekilde yapılmıştır. Satılamaz, hibe edilemez, rehin verilemez, mülk edinilemez ve miras olamaz.

Eğer imâret yıkılırsa, vakıflardan elde edilen gelirle tekrar eski haline getirilir. İkinci, üçüncü... defa harap olursa yine yeniden inşâ edilmelidir. Meydana gelecek fevkalâde haller dolayisiyle imâretin yeniden inşası ve devamı mümkün olmazsa elde edilen gelir müslüman fakirlerin yararına harcanır.

Vakfı yapan, izah edilen şekilde bu vakıfları yaptıktan, vakıf olduğunu itiraf ettikten sonra, Fahr eel-Mu'temidîn b. Abdullah'ı bütün bu vakıflar üzerine mütevelli tâyin etti. Açıklanan şartlara riayet etmek şartiyle bütün işlerinin tasarrufunu ona havâle etti. O da bu evkafın idâresini doğrulukla eline aldı ve istenilen şekilde onlarda tasarrufta bulundu. Daha sonra, vakfı yapan, Ebû Hnîfe mezhebine göre, kendi mülkünden çıkmadığına ve bakfın devamının üzerine borç olmadığına dayanarak, vakfı kendi mülküne katıp vakıftan geri dönmek istedi. Bunun üzerine, mezkûr mütevellî itiraz edip Ebû Yûsuf Ya'küb b. İbrâhîm el-Ensârî ve Muhammed b. Hasan el-Şeybânî'nin görüşlerine göre, vakfın devamının gerektiğini söyledi. Meseleyi vakfiyeye mühür vuran ve onu tasdik eden hakime götürdüler. Onun huzurunda muha-

keme oldular. Hakim, İmâmeyn'in görüşüne, bu konudaki fetvaya dayanarak vakfın devamına ve gerekliliğine dâir hüküm verdi. Bunun üzerine, mezkûr vakıf zarurî, müseccel vakıf oldu. Bütün sağlam kılıcı vasıfları hâiz, İmâmeyn'in kavline göre ibtal edici hususlardan ârî olduğu için, vakfeden «Bu vakıfları hayatımda ve ölümümden sonra ebedî olarak vakfettim. Devam ettiği müddetçe fakirler için bağışladım.» dedi. Böylece, ebedî olarak satılamaz, hibe edilemez, rehin verilemez, şartları değiştirilemez, bağlayıcı hükümleri değişmez, ebedî olarak devam eder katî bir vakıf oldu. Allah'a, âhiret gününe, Peygamber'e inanan hiçbir kimseye, hükümdar, emîr, vezir, hâkim, müteğallib, büyük ve küçük olsun bu vakfı değiştirmek, bozmak, başka bir hususa nakletmek, azaltmak, iptal etmek, ihmal etmek haramdır. Fâsid bir yorumla bunun şartlarından birini, kânunlarından bir hususu iptâle, tebdîle ve tahvîle kim yeltenirse haram işlemiş, günâha girmiş olur. En büyük günâhı irtikâb etmiş olur. Âhirette cezasını görür. Bütün bunları duyduktan sonra, vakfı kim değiştirirse günâhı onun üzerinedir. Vakfeden ise niyetine göre sevap görür...

Sonra, vakfı yapan, mütevelliliği mezkûr kişiden aldı. Yazıldığı şekilde mütevellilik kendisine intikal etti. Bu vakfiyede vakfı yapana âit olduğu belirtilen emlâkın onun olduğunu işhad ettikten sonra, bütün bu hususların doğruluğuna, lüzûmuna, şartlarının doğruluğuna kaza ve tenfîz selâhiyeti olan bir müslüman kadı hükmetti. Bu hususta âdil kimseleri şâhit tuttu... Bu konudaki hüküm be işhâd 1 Rebiülevvel 931 de vukubuldu.

Şuhûd el-hâl :

Hacı Abdülkerîm b. Tahsin Sîvasî'nin, Kemah miralayı Şeyhî Bey'in, Rumeli vilâyeti kethüdâ-i askeriyyesi Fahr ül-Eâlî ve 'l-Ekâbir Kasım Bey b. Mehmed'in, Defter-i Sultânî sahibi el-Emîr el-Kebîr Derviş Süleyman Bey b Murâd'ın, Fahr el-Müderrisîn Mevlânâ Sinân'ın, Mevlânâ Abdî b. Mevlânâ Alî el-Tôkâdî'nin, Emîr-i Âzam Ekrem Ferruhşâd Bey b. Korkmas Bey b. Bâyezîd'in, Mevlânâ Hacı Hüseyn Ivaz el-Bârizî(?) b. Hacı'nın, Musa-zâde diye tanınan Şeyh el-Şüyûh Muhammed Çelebî'nin, Hasan Fakı Seferî Muhassimî (?) el-Sîvâsî'nin, mezkûr Hasan Fakı'nın oğlu Sadr Çelebî'nin, mezbur Hasan Fakı'nın oğlu Seyyid Hüseyn Çelebî'nin, mezbur Hasan Fakı'nın oğlu Murtaza'nın, Karahisar-ı Şarkî seraskeri Şah Veli Çelebi b. Şeyh Ahmed'in, Sinan Çelebi b. Acem Sinan el-Tôkâdî'nin, Korkud Bey b. Mirza Mehmed b. Emîr'in, Pir Mehmed Çelebi'nin oğlu Mansur Sonisâvî'nin, Ahmed Çelebi oğlu Rodosî Sonisâvî'nin, Burak Karaman Bey el-Sîvâsî'nin, Pehlivan Bey b. Pîrî Sonisâvî'nin, Mehmet Var-Şah Sonisâvî'nin Sulvâvî oğlu Mahmud Ağa'nın Pir Mehmed Çelebi b. Hüseyn Sonisavî'nin, Mahmud Ağa Sonisâvî'nin oğlu Ali'nin, Veled Bey Emrullah Çelebi el-Sîvâsî'nin, mezbur Seyyid Abdurrahman'ın oğlu Seyyid Hacı'nın, Abdullah oğlu Mahmud Kethüdâ'nın, mezbur Mahmud'un oğlu Hızır'ın, mezbur Mahmud'un oğlu İlyas'ın, Hasan Bey b. Şükrullah el-Tôkâdî'nin, Fahr el-Sâdât Seyyid Hacı Bey Lâvikî'nin, Fahr el-Sâdât Seyyid İzz el-Dîn b. Seyyid Nureddin el-Lâvîkî'nin, Seyyid Abdurrahman'ın oğlu Fahrüssâdât Emir Çelebi'nin, mezbur Çatöyük köyünde oturan İshak'ın oğlu Mahmud Fakı'nın, Çatöyük köyünde oturan İshak'ın oğlu Hacı'nın, Çatöyük köyünden mezbur İshak'ın oğlu Koca Kara'nın, Ya'kub Kethüdâ b. Abdullah'ın, mezbur Ya'kub'un oğlu Mehmed'in, mezbur Ya'kub'un oğlu Ali'nin, Çatöyük köyünde oturan Rasül'ün oğlu Mehmed Fakih'in, Sıçanlu-âbâd'lı Hacı Paşa oğlu Mehmed'in, mezbur Seyyid Abdurrahman'ın oğlu Sülâletüssâdât Emir(?)'nın, Çatöyük'lü Benî Âbe(?)'nin, mezburun oğlu Pir Ali'nin, Mehmed Bey b. Hasan Gün-

doğdu'nunu, Çatöyük'lü Hamza b. İshak'ın, Sıçanlu-âbâd'ın köylerinden Kahk'lı Ahmed'in oğlu Pîrî'nin, Sakık köyünden Bayram b. Ali'nin, mezburun oğlu İbrahim'in, Çatöyük'lü Mustafa b. Osman'ın, mezbur Hacı Paşa'nın oğlu Bakur'un, Emin Mimar Amasyâvî'nin, Mustafa b. Emin Mimar Amasyâvî'nin, Mevlâna Muslih Mehmed b. Pir Şeyhî b. Hacı Zâhid el-Tekrî'nin, Mehmed Bey b. Rüstem Bey İnkitârî'nin, Ahmed Bey b. merhum Tâc el-Din el-Gündoğdî'nin, mezbur Ahmed Bey'in oğlu Ekmel Bey'in, mezbur Mehmed Bey-i Dîvâne'nin oğlu Hızır Bey'in, Enük(?) Bey b. Mehmed Bey Koyruhisârî(?)'nin, Çatöyüklü Osman'ın oğlu Hasan'ın, Şehsuvar b. Balsuh el-Lâvîkî'nin, Tûr Ali el-Sîvâsî'nin, Mâye el-Şarkî(?)'den Hoca Merîhan Râis'in, Mehmed Çelebi b. Sôfî-zâde el-Tôkâdî'nin, Şâh Veli Bey b. Mahmud Bey Yıldızî'nin, Sivas seraskeri Mustafa Bey b. Abdullahîın şehâdetleriyle. Temmet.

Evkâf-ı Hümâyûn kuyûd-ı vakfiye müdiiryetinin 8 Teşrin-i evvel 1332 tarihli derkenâriyle vukubulan talep üüzerine Sinan Paşa'nın vakfiyesinden istissah edilen sureti aslına mutabıktır. 20 Kânun-ı evvel 1332. Hüsâmeddin

Mühür : Kuyud-ı hâkânî

TÜRK VAKIF KERVANSARAYLARI VE BUGÜN TURİZM HİZMETİNDE KULLANILMALARI

Feramuz BERKOL

Asırlar boyunca Vakıfların Türk medeniyet tarihine kazandırmış olduğu, devrinin mimarî özelliğini, sosyal seviyesini gösteren muhteşem âbidelerı arasında kervansarayların özel bir yeri vardır.

Bu özellik kervansarayların, bir devrin, gelişmiş bir medeniyetin seyahat ve ticaret hürriyetini himayesine alan, sosyal hayatın, sosyal dayanışmanın bir yönünü geliştiren, milletler arası ticarete emniyet sağlayan, büyük ve medenî devletlerin fertlerinin malını ve canını korumak yolundaki vazifesine yardımcı olan müesseseler olmak vasfını taşımasından ileri gelmektedir.

Genel olarak kervanların barındıkları binalara han veya kervansaray denilmekte ise de, aslında han ve kervansaraylar ayrı ayrı yapılardır. Daha çok şehirler arasındaki uzun mesafeler ve ıssız yerlerde yapılmış olan konaklama yerlerine kervansaray, meskûn yerlere yakın ve şehirler içinde aynı vazifeyi gören binalara da han denilmektedir.

Ulaşımın kervanlarla yapıldığı çağlarda, bugünkü anlamda zabıta kuvvetleri olmadığı için bir yerden bir yere gitmek oldukça zor ve tehlikeli bir işti. Kimsenin yalnız başına seyahat etmeğe cesaret edemediği bu devirlerde şehirler arasındaki belirli mesafelerde konaklama ve emniyet mülâhazasiyle mukavemeti fazla ve icabında içersinde muhafızları bulunan binalar yapmak gerekmiştir.

Kervansaraylara benzeyen ilk yapılar, Romalılar devrinde, sınırlarda ve stratejik önemi büyük olan güzergâhlarda, içinde daimi asker bulunan muntazam plânlı küçük birer kale şeklindeki yapılardır. Bunlara «castel» veya «castrum» denilmekte idi. Daha çok askerî mahiyette yapılmış olan castrum'lar, aynı zamanda birer barınak binası olmaları bakımından Türk kervansaraylarının benzer öncü yapıları olarak kabullenilebilir. Filhakika bu yapılar muntazam kare veya dikdörtgen plânları, kalın yüksek duvarları ve mekân konstrüksiyonları ile, kervansaray ve ribatların öncüleridir.

XII. yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu'da yapılmaya başlayan ve yüz yıllar boyunca miktarları daha da artan han ve kervansarayların, daha önceki yüzyıllarda Anadolu dışında da yapılmış olduklarını müşahade etmek mümkündür. Önceleri Ribat adiyle inşa edilen ve yapılış gayeleri itibariyle de biraz değişik karakter gösteren bu yapıların tarihini VIII. yüzyıla kadar indirebilmekteyiz[1].

İslâm ordularının fethettiği yerlerin büyük bir kısmında ve bilhassa Kuzey Afrika'da görülen bu tip yapıların bir kısmı bugün dahi durumlarını muhafaza etmektedir. İsmini bir şehrin ismine verecek kadar önem taşıyan ve Roma Castrum'larında olduğu gibi, stratejik yerlerde, yol güzergâhlarında ve sınırlarda çok kuvvetli bir konstrüksiyonla kurulmuş olan ribatlar devirlerinin önemli mimarî eserleri olarak şöhret bulmuşlardır. Kuzey Afrikadaki Rabat şehrinin ismini Ribattan almış olması ve gene Kuzey Afrika'daki Sus Ribatı bu yapıların önemlerini açıkça ortaya koymaktadır.

(1) Fuat Köprülü, (Ribatlar) Vakıflar Dergisi, Ankara 1942, sayı II, sayfa 267.

Orta Asya İran ve Türkistan Ribatları ise, Anadolu kervansarayları özelliklerini taşımaktadır. Horasan - Merv yolu üzerindeki büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından yaptırılmış olan Ribat-ı Şerîf plân şeması itibariyle Anadolu kervansaraylarından ayrılmakta ise de mekân konstrüksiyonundan çeşitli organları ve görevi bakımından aynı özellikleri göstermektedir. Bilhassa tac kapılar, yarım silindirik ve köşeli olarak yapılmış mahmuz şeklindeki kuvvetli takviye payandaları ile kuvvetlendirilmiş dış duvarlarına bakarak Anadolu kervansaraylarının menşeini İran ve Türkistanda aramamız gerektiğini düşünebilir. Kervansarayların, ribat mimarîsi ile olan yakın benzerliği gözönünde tutularak, bu yapıların başlangıç tarihlerini VIII. yüzyıldan daha öncelere, Çin'e kadar götürebiliriz.

Asrımızın modern kara nakil vasıtalarından önce geçmiş asırlarda küçük lü, büyüklü kervanların kıtalar arasındaki ticarî ve kültürel ulaşımı sağlayan yegâne vasıtalar olduğu, batı dünyası ile Doğuyu birleştiren kara yollarının da Anadolu'dan geçerek, İran ve Türkistan'ı takiben Hindistan ve Çin'e ulaştığı hususu dikkate alındığında, bu yolların ve yollar üzerindeki yapıların önemleri açıkça anlaşılmış olur.

Anadolu Selçukluları'nın büyük merkezleri olan Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Antalya gibi büyük şehirler arasındaki yollarda birer günlük aralıklarla sık sık bulunan kervansaraylar, Beylikler ve bilhassa Osmanlılar zamanında hemen hemen her şehirde ve şehirler arasındaki 40 ar kilometrelik mesafelerde kurulmuş ve adeta Anadolu kervansaray ve hanlarla donatılmıştır.

Selçuklulara uzun yıllar merkez olmuş olan Konya'yı Anadolu kervan yollarının başlangıç noktası olarak kabul edebiliriz. Bu noktadan ilerleyen bir yol Konya'dan İsparta ve Antalya, diğer bir yol da Afyon, Kütahya ve Eskişehir yönlerinde devam etmektedir. Kervansarayların en büyüklerinin ve şüphesiz en güzellerinin bulunduğu yol ise Konya, Nevşehir, Kayseri, Sivas'tan geçmekte ve buradan bir kol Tokat, Amasya, diğer bir kol da Malatya, Elâzığ yönünde uzanmaktadır. Başka bir yol ise Sivas'tan başlayarak Erzurum ve Kars dolaylarına gitmektedir. Bu büyük yollar arasında kalan talî yollarda da bir çok kervansaraylar veya hanların bulunduğunu görmekteyiz. Hatta sahilleri takibeden yollarda ve bu yolların nihayetlendiği kıyılarda bu yapıların varlığı pek çok örneklerle asrımıza kadar ulaşmıştır. Akdeniz sahillerinde Payas, Marmaris, Kuşadası ve Çeşme Kervansarayları, Adana Karataş Menzil Hanı bunlardan bir kaçıdır.

Görülüyor ki; IX ve X. yüzyıllardan itibaren inşa edilerek asırlarca fonksiyonunu îfa etmiş olan kervansarayların en mükemmel örnekleri Anadolu'da gelişmiş bulunmaktadır.

XI. yüzyılda İslâm Dîni'nin İran ve Türkistan'da kuvvet bulması ve kuvvetli devlet fikrinin, toplum yaşayışında önem kazanması ile, şehirler arasındaki büyük yollar üzerinde ve yol emniyeti bakımından gerekli görülen yerlerde, yolcuları ve kervanları barındıran Ribatların yapılması sultanlar tarafından emredilmiştir. Sonraları Kervansaray ismini almış olan bu hayır müesseseleri çoğunlukla vakıf olarak kurulmuştur. Anadolu Selçukları'nda menzil hanı olarak ta isimlendirilmişlerdir. Bazı kaynaklara göre, bilhassa Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün verdiği malûmata göre[2], büyük yolların mühim noktalarında ribatlar - sonraki adları ile kervansaraylar - yapmak büyük

(2) Nizamülmülk, Siyâsetnâme, Tahran tab'ı, sayfa 6

hükümdarların başlıca vazifelerinden biridir. Yollarda ordunun ve yolcuların yiyecek sıkıntısı çekmemesi için menziller civarındaki arazinin devlet malı olmasına ayrıca dikkat edilmiştir.

Son araştırma ve tesbitlere göre Anadolu'da şehir içi hanlar hariç 200 e yakın kervansaray mevcuttur. Bu kervansarayların birçokları civarında daimî yerleşmeler olduğundan bazıları şimdiki şehirler içinde kalmıştır. (Afyon'da Çay Taşhan, İsaklı Sahip Ata Hanı, Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Kervansarı gibi).

Mimarlık tarihi bakımından, olduğu kadar sosyal nizamda emniyet ve içtimai dayanışmanın teessüsü yolunda ileri ve şumullû bir anlayışın eseri olması yönünden de çok önemli olan bu muhteşem müesseselerin miktarlarının bu gün bilinenden çok daha fazla olduğunu büyük Türk Seyyahı Evliya Çelebi'nin Seyyahatnâme'sinden anlamaktayız. Evliya Çelebi sadece İstanbul'dan Erzurum'a giden yol üzerinde kalmış olduğu kervansaraylar hakkında, veya yürüyüşle 8 - 10 saat aralıklarla bir menzilden diğerine ulaşıldığını kaydeder[3]. Bu binaların mimarî taksimatı, büyüklüğü ve o devrin mûtad yaşayışına uygun olarak hazırlanış şekline değinen Evliya Çelebi konakladığı Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı hakkında «Büyücek bir han vardır. Gûya bu han bu şehrin kâlesidir. 170 ocaklıdır. Başka harem odalığı, 300 tavla at alır ahırı, haremi ortasında büyük bir havuz, bir kilârı ve bir imaret dârü'l-itâmı vardır, her akşam ocak başına birer bakır sini ile, beşer tas buğday çorbası, beşer ekmek, birer şem'i rugâni ve her at başına birer torba yem verilir. 300 kadar dükkânları vardır.» diye bahsetmekte[4] ve bu kervansaraydan sonra yedi saat mesafedeki Kadife Hanı adıyle andığı Yemen Fâtihi Sinan Paşa Kervansarayından da «On bin âdem atıyla, devesiyle gelüp meks itse yine bir kısmı hali kalır. Müteaddit hücreleri, 5000 at alır ahırları, başkaca develiği, harem odaları, imareti, kilârı, furunu, 40 adet dükkânı, hamamı, başkaca mütevelli sarayı ve paşalara mahsus sarayı havi bir han-ı azîmdir» diyerek söz etmekte ve ayrıca kervansaraylarda sosyal yönden önemli bazı hususiyetleri de ortaya koymaktadır.

Hakikaten bir takım Selçuklular Osmanlılar zamanında tesis edilmiş kervansarayların vakfiyelerini incelediğimizde, bir takım esaslara bağlanmış düzenli ve emniyetli bir işleyiş görülür Selçuklular zamanından kalmış olan Karatay Kervansarayı vakfiyesi incelendiğinde bilhassa kervansarayların işlemesi hakkında ilgi çekici bir takım (şartların) mevcut bulunduğu ve bu şartlara göre zengin vakıf gelirleri olan bu müesseselerin hiçbir farkı gözetilmeden kervansaraya gelen yolcuların emirde bulunduğu ve kendilerinin ağırlandıkları anlaşılır.

Prof. Osman Turan tarafından Türkçeye çevrilmiş olan[5] Celâlettin Karatay vakfiyesinin kervansaraya ait olan 205 inci kısmında; «Bundan sonra hepsi yani vâkıfın şartiyle mufassal olarak zikredilen maaşlar ve masraflardan kalan gelirden, hana gelen ve handan geçen, kâfir, erkek, kadın, hür ve köle her yolcuya, günde okkası yüz dirhem olan üç okka iyi ekmek ve pişmiş yemekten bir çanak ile bir okka pişmiş olan etten verilmesi ve ayakları çıplak ayakkabısı olmayan her fakir ve salih yolcuya ayakkabı temin edilmesi, hana gelen herkesin hayvanlarına yetişecek kadar saman ve arpa sarfedilmesini şart kıldı» denilmektedir.

(3) Fahrüddin Mübârekşah. Tarihi Fahrüddin Mübarekşah. Londra 1927, sayfa 17

(4) Evliya Çelebi Seyahatnamesi İstanbul 1648. cilt II

Evliya Çelebi Seyahatnamesi İstanbul 1648. cilt III.

(5) Prof. Osman Turan (Celâlettin vakfiyesi) T.T.K. Belleteni

Vakfiyede de belirtildiği gibi, ker vansaraya gelen ve gidenlerin zümre, ırk, din farkı düşünülmeden ağırlanması, ihtiyaçlarının karşılanması, bu müesseselerin hepsinde uyulan en önemli şartlardandır ki, bugün dünyanın en ileri kuruluşlarında bile bu şekilde ve bu espri içersinde pek az müessese bulunmaktadır.

Hangi yönden ele alınırsa alınsın Türk kervansaraylarının medeniyet dünyasına daima ışık tutacak olan önemli sosyal müesseseler olduğunu görmekteyiz. Günümüzde bütün ülkelerde ticaret, kültür ve turizm alanlarının en büyük ihtiyacı olan otelciliğin, devrinde tam bir karşılığı olarak kabulllenebileceğimiz kervansaraylar, yapıldıkları devirlerde her türlü medenî ihtiyaçları karşılayacak şekilde teşkilâtlanmış müesseselerdir.

Aynı vakfiyenin 175. bölümünden itibaren kervansarayın idarî teşkilâtında vazife gören memurların maaşları na varıncaya kadar belirtilmektedirki, böylece kervansarayda hangi san'at erbabının ve mütehassısların bulunduğunu da öğrenmekteyiz. Meselâ yine bu vakfiyede «Han içindeki mescitte halka namaz kıldıran afîf ve salih imama, yılda ikiyüz dirhem, müezzine yüzelli dirhem, mudîfe (Hana gelen misafirlere bakan onları kabul eden) yüzdirhem, hanın günlük işlerine bakan hancıya yılda yüzeli dirhem, her yolcunun ayakkabısını tamir eden ayakkabıcıya yüz dirhem, ehli baytara yüz dirhem para verilmesi» şart koşulmaktadır. Bundan başka hasta olan yolcuların tedavisi için ilâçların yapıldığı bir eczahane ve bimarhane bulunması büyük kıymet taşımaktadır.

Şüphesiz kervansarayların vazifeleri sadece kervansaraya gelen yolcuların barındırılması değildir. Kervansaraya ait vakıf gelirlerinin ve giderlerinin kayıt ve hesaplarıyle uğraşan memur ve mütevellilerin seçimi de dikkate değer hususiyetler gösterir. İyi insan oldukları takdirde, yabancılar ve azatlı kölelere de mütevellilik veya diğer memuriyetlerin verilebileceğinin şart kılınmış olması o zaman sosyal adalet ve iş hürriyeti yönünden ne de recede kuvvetli ve demokratik bir fikre sahip olunduğunu göstermektedir.

Öte yandan kervan ve kervansa rayların başlangıçtan itibaren Sultanların ve Padişahların himayesi altına alınmış olması dünyadaki ilk sigorta şeklinin yine Türk sosyal hayatı içersinde teessüs etmiş olduğunu göstermektedir. Herhangi bir kervan yolda veya kervansarayda bir tecavüze uğrayacak ve soyulacak olursa sultan, kervanın zararını devlet hazinesinden tazmin etmekte idi. Kervan soyanlar için çok şiddetli cezalar uygulanırdı. Velhasıl yolcuların mal ve can emniyeti tamamen devletin himayesi altında bulunmakta idi.

Özetle kervansaraylar bir devrin mimarî haşmetini, vakfiyedeki kayıtlar da o devrin milletlerinin sosyal yaşantısının üstün seviyesini belirtmektedir.

Yine Evliya Çelebi'nin belirttiği gibi[6] «Kervansarayların kapıları akşam olunca kapatılır ve dışarıya zinhar hiç bir kimse bırakılmazdı». Bu husus özellikle vakıf şartlarında da belirtilmiştir. Sabah gün doğunca davullar çalınıp herkes malından haberdar edilir. Hancılar : «Ey Ümmet-i Muhammed, malınız, canınız tamam mıdır?» diye bağırıp, kervansarayda konaklayan herkes «tamam» dedikten sonra kervansarayı vakfedene duâ edilir ve yolculara nasihatta bulunulurdu. Daha sonra kapılar açılır ve kervanlar selâmetle uğurlanırdı.

Kervansarayların sosyal ve kültürel yönü yanında ticaret hayatındaki önemleri de çok büyüktür. Bir çok kervansarayın kendi bünyesi içinde pazar-

(6) Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, cilt III.

lama yerleri bulunduğunu günümüze kadar gelmiş örneklerinden anlamaktayız. Ulukışladaki Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı'nın yanında bulunan bedesten, bu tesisin kervanların getirmiş olduğu ticaret eşyasının satılması ve çevre halkının da bu mallardan faydalandırılması için yaptırılmış olduğunu gösterir.

Mimarlık tarihinde, dinî mimarî yanında sivil mimarî olarak meydana getirilmiş âbideler olan kervansaray ve hanlar başlıca üç tip halinde yapılmışlardır :

Birinci tip, yol güzergâhları üzerinde kırkar kilometrelik menziller arasındaki yerlere yapılmış olan dikdörtgen veya kare plândaki kalın taş duvarlı muhkem yapılar olup avlulu ve avlusuz olmak üzere iki ayrı şekli bulunmaktadır. Gerek avlulu ve gerekse avlusuz kervansaraylarda esas kısmı teşkil eden bu kapalı kısım hemen hemen aynıdır. Kapalı kısmın kalın ve kuvvetli duvarları, içinde zeminden yükseltilmiş sekiler ve bu sekilerin üzerinde duvarlarda yer alan ocaklar başlıca hususiyetler olarak gösterilebilir. Kervansaray içinde, yükseltilmiş kenar sekileri yolculara, orta kısımlar da yolcuların hayvanlarına tahsis edilmiştir.

Birinci tipin biraz daha gelişmiş şekli olan ikinci tipde, kapalı kısmın önüne yüksek kalın duvarlı bir avlu ilâve edilerek içine ihtiyacı karşılayan bir takım binalar yapılmıştır. Arabalıklar, hamam, köşk mescit, çeşitli odalar, çeşme bu tip kervansarayların müştemilâtı arasında yeralmaktadır. Bilhassa XIII yüzyıl kervansaraylarında görülen bu hususiyetler Anadoluda mevcut Selçuklu kervansaraylarının çoğunda bulunmaktadır. Kayseri - Konya yolundaki Karatay, Konya Sultan Han, Afyon İsaklı Sahib Ata kervansarayları bu şekilde Anadolu'da mevcut yüzlerce kervansaraydan sadece bir kaçıdır.

Üçüncü tip olarakta şehir içi hanlarını zikredebiliriz. Bu hanlar iki çeşittir. Birincisi, sadece ticarî hayatta yeri olan, çeşitli eşyanın satıldığı, san'at erbabının bulunduğu hanlar olup, konumuz dışında kalmaktadır. Diğeri ise uzun yollardan ve şehirlerden gelen yolcuların ücret karşılığında ikâmet ettikleri, barındıkları binalardır. Bugünkü anlamda otellerin yerini tutan bu şehir içi hanlar, menzil kervansaraylarına göre daha gelişmiş yapılardır. Genellikle iki katlı olarak yapılmış olan bu hanlarda iç avlu dört kenarda iki katlı han odaları ile kuşatılmış bulunmaktadır. Zemin katlar ahır, depo ve dükkânlara ayrılmış, üst katlar ise ikâmete tahsis edilmiştir. Her iki katta da avluyu esas mekânların önünde revaklar çevirmektedir. Memleketimizin hemen her köşesinde küçük kasabalarda dahi görülen bu tip yapılar ananeye uygun olarak yakın yıllara kadar yapılagelmekte idi. Bergama'da Taşhan, XV yy, Aydın Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Hanı XII yy, Diyarbakır Deliller Hanı XI, XVI - XVII yy, Ankara Mahmut Paşa Hanı XV yy bu üçüncü tip hanların bir kaç örneğidir.

İstanbul gibi büyük şehirlerde yapılmış şehir içi hanları daha da geliştirilmiştir. Bu hanlarda ahırlar ve arabalıklar rampalı bir yolla bodrum kata gizlenmiştir. İstanbul'da Lâleli Çukurçeşme Han'ın ve Ankara'da Mahmutpaşa hanının bu şekil rampalı yolları bulunmaktadır.

Şehir içi hanlarının diğer bir hususiyeti de paralı oluşudur. Bazı seyyahların seyyahatnamelerinde hanların çalışması hakkında malûmat bulunmaktadır[7]. 1565 de İstanbul'a gelen Fransız seyyahı Jean de Thevenat : «Bu hanlarda bir oda tutmak için, hanın Odabaşısına baş vurulur. Bütün anahtarlar ondadır. Ona bir çeyrek kuruş

(7) Jean Thevenat, Les voyages de M. de Thevenat toute en europe qu'en Asie et en Afrique

veya yarım kuruş verilir. Bu açma parasıdır. Oda kiraları her gün için hesaplanır ve odanın değerine göre kira verilir» demektedir. Bu izahattan, hanlarda bugünkü modern otelcilik anlayışına uygun bir işletme şeklinin kurulduğu anlaşılmaktadır.

Selçukluklardan sonra da, Osmanlılar Selçuklu kervansaraylarının olmadığı yerlere yeni kervansaraylar yaptırmışlardır. Osmanlı kervansaraylarını, Selçuklu kervansaraylarından ayıran en büyük özellik, büyük tac kapıların bulunmamasıdır. Filhakika Osmanlı hanlarında, Selçuklu kervansaraylarındaki büyük tac kapılar yapılmamıştır. Halbuki, birer san'at şaheseri olarak vasıflandırılan ve bir oya inceliği ile işlenmiş âbidevî taş portâller Selçuklu mimarîsinde, dînî yapılarda olduğu kadar kervansaray gibi fonksiyon bakımından dînî olmayan binalarda da görülen hususiyetlerdendir. Osmanlı kervansaray ve hanlarında ise portâle verilen ehemmiyetten çok binanın fonksiyonu, ikâmet edenlerin rahatları düşünülmüş gibidir. Bilhassa ikâmete tahsis edilen odaların birbirinden ayrılmış olması ve her odanın kendine mahsus müştemilâtı bulunması bir gelişme olarak vasıflandırılabilir. Mamafih büyük şehirlerin dışında yer alan Osmanlı kervansaraylarında bazan, Selçuklu kervansaraylarındaki san'at yönü ağır basan inşa tarzı da devam ettirilmiştir.

Gerek Selçuklu kervansarayları, gerek Osmanlı kervansaray ve hanlarının bu gününün ihtiyaçlarına göre konaklama hizmetlerine tahsis edilebilmesi imkânı, bu muhteşem san'at eserlerinin öncelikle onarılarak otel haline getirilmeleri fikrini kuvvetlendirmiş bulunmaktadır.

Turizm sanayiimizin yatak kapasitesini artırmak ve eski eser ve âbidelerimize büyük ölçüde hayranlık duyan yabancı turistlerin modern otel fonksiyonu verilen kervansaray ve hanlarımızda konaklamalarını sağlamak ve bu yapıların mimarî özelliğini incelemek suretiyle geçmiş medeniyetimizin; fonksiyonel durumlarını incelemek suretiyle de geçmiş sosyal hayatımızın ne kadar gelişmiş olduğunu fiilen gösterebilmek amaciyle Vakıflar Genel Müdürlüğü kervansarayların onarılmasına özel bir ehemmiyet vermektedir.

Bu maksatla Genel Müdürlük ilk olarak Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı ile Edirne Rüstempaşa Kervansarayını orijinal durumlarına uygun bir şekilde restore etmiş bunları otel olarak kiraya vermiştir.

1968 senesinde Fransız Club Méditerranée tarafından işletmeye açılan Kuşadası Mehmet Paşa Kervansarayı modern mutfağı, tonozlu büyük hacim içerisinde lokantası ve modern yatak odası fonksiyonu verilen tonozlu odalariyle çok orijinal ve lüks bir otel haline getirilmiştir.

Böylece hem eser orijinal durumu ile bakımlı olarak muhafaza edilmekte hem de gelen turistler Türk'ün eski medeniyeti ve sosyal seviyesini görmektedir. Burada bu kervansarayın özelliklerinden kısaca bahsetmek isterim.

Ege sahillerindeki muhteşem manzaraları ve eşsiz güzellikleri ile tarih boyunca milletlerin hayran kaldıkları Aydın - Kuşadası'nda bulunan Kervansaray, Osmanlılar zamanında yapılmış âbidelerimizden birisidir.

Yıldırım Bayezit zamanında 139: yılında (H. 92) Osmanlıların eline geçmiş olan Kuşadası'nda korsanların salsırılarına karşı koymak ve karşı sahillerin geçiş düzenini korumak gayesi ile, Sultan I. Ahmet'in enderûndan yetişen ve bir nalbantın oğlu olduğu için (Öküz) lâkabı ile şöhret bulan Sadrazamî Mehmet Paşa tarafından bir kervansaray (han) yaptırılmıştır.

Kuşadası kervansarayının bugüne kadar gelmiş bir kitabesi bulunmamaktadır. Fakat, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 751 numaralı defterin 212. sayfasında 81 numarada kayıtlı (1028 H) 1618 tarihli vakfiyeden kervansarayın inşa tarihi ortaya çıkmaktadır. Vakfiyenin 253. sahifesinde «Kuşadasında olan han ve çarşı ve menzilleri dahi vakfedip şart eylediki mütevelli-i kebîr veya kaymakam vakfiye ile mutasarrıf olup hasıl olan rub'undan Kuşadasına vâki camii bari'leri mesâlihine ..... yevmi ellibin sarf ede .....» diye yazılı bulunmakta ve Mehmet Paşa'nın kervansaray ile birlikte bir de cami yaptırmış olduğu kaydedilmektedir.

Kuzeybatı köşedeki çıkıntılar nazara alınmazsa, üzerleri dendan ve mazgallarla nihayetlenen kalın ve yüksek duvarların çevirdiği kervansaray'ın plânı tam bir dikdörtgendir. Moloz tazlardan kuvvetli bir harçla yapılmış olan dış duvarlarda sadece, ikinci kattaki odaların sivri kemer alınlıklı ve silmeli pencereleri açılmış bulunmakta ve üzerindeki zarif görünüşlü mazgallar esere ayrı bir güzellik katmaktadır. Biri deniz tarafında, diğeri cadde üzerindeki iki kapısından başka bir de küçük kapısı bulunan yapının iç kısmında dikdörtgen avlunun etrafını iki kat halinde sivri ve basık sivri kemerli revaklar çevirmekte, revaklar arkasında, içinde ocakları bulunan beşik tonozlu odalar sıralanmaktadır. Bu odalar her iki katta da 28 er adet olup, kapıların üzerlerindekiler dizdarlara ve gümrük emîrlerine tahsis edilmiştir. Avlu ortasında evvelce bir köşk mescidinin bulunduğunu Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Diğer taraftan kervansarayın bir kapısının da bugün mevcut olmayan çarşıya açılması kervansarayın diğer bir hizmetini daha ortaya koymaktadır.

Dış duvarlarda bulunan top delikleri de, bir liman şehri olan Kuşadasının hemen ağzındaki kervansarayın korsan hücumlarına karşı nasıl korunduğunu göstermektedir.

Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı'ndan başka Edirne kervansarayı da 1967 - 1971 seneleri içinde aslına uygun şekilde restore edilerek otel için gerekli tesisler ilâve edilmek suretiyle 1971 yılında işletmeye açılmıştır.

İzmir Çeşme Kervansarayı, Konya Horozlu Han, Ak Han, Kayseri İncesu Kervansarayı, Saruhan Kervansarayı, Sultan Han, Payas Kervansarayı bu maksatla restore edilmektedir.

Selçuklu kervansaraylarından daha ziyade lokanta, salon gibi genel mahaller için faydalanılarak yatak odaları kervansaraylara yakın moteller halinde inşa edilecektir. Osmanlı İmparatorluğu zamanında yapılan kervansaraylar genellikle bir ilâve yapılmadan otel olarak kullanılabilecek nitelikte bulunmaktadırlar. Odalarına duş ve lavabo ilâve etmek, ahırlarına mutbak ve lokanta teşkilâtını yapmak hizmete arzedilmeleri için kâfi gelmektedir.

Bu çalışmalar, sosyal yaşantımızın ve medeniyetimizin belirtileri olan bu değerli yapılarının en iyi şekilde muhafazasını sağlıyacağı gibi, eski sosyal yaşantımızın da üstün seviyesini daima hatırlatacaktır.

Faydalanılan Eserler

— Aslanapa Oktay - Diez Ernst Türk Sanatı İstanbul 1955

— Akkozan Ferudun (Türk han ve kervansarayları) Türk Sanatı tarihi araştırmaları İstanbul 1963

— Evliya Çelebi Seyahatnamesi cilt III

— Edhem Halil, Die Seldschukischen hane in Anatolie

— Kepecioğlu Kâmil, Bursa hanları Bursa 1935

— Koçu Reşat Ekrem, Türkiye seyahatnameler serisi İstanbul 1939

— Melûl Meriç (Rıfkı, Bursa anları) Yıllık araştırmalar dergisi Ank. 1958, cilt II.

— Köprülü Fuat (Ribat) Vakıflar Dergisi, sayı II

— Mübarek Şah Fahrüddin, Mübarek Fahrüddin Şah Tarihi, London 1927,

— Müller M.K., Die karavansarai in vordenen Orient Berlin 1920

— Turan Osman, (Celâlettin Karatay Vakfiyesi) T.T.K. Belleteni, Ank. 1948, sayı 42

— Turan Osman, (Şemsettin Altınapa Vakfiyesi) T.T.K. Belleteni, Ank. 1947, sayı 45

— Thevenat Jean, Les voyages de M. de Thevenata tant en Europe qu'en Asie en Afrique

— Turan Osman, Selçuklu Kervansarayları, Belleten, Ank. 1946, sayı X

— Savaget J. (Caravansarails Syrien du Moyen age) Ars İslamica vol. VI 1939

— Siroux M., Caravanserails d'İran et petites construction routieres Le Caire 1949

— Yetkin Suud Kemal, (Selçuklu kervansaraylarının özellikleri) Milletlerarası Türk Sanatları Birinci Kongresi Tebliği, Ankara 1962

— Yetkin Suud Kemal, İslâm San'atı, Ankara 1965

No.	ADI		İLİ	YERİ
1	**EDİRNE HANLARI**		**EDİRNE**	1/A
	Halil Paşa	Hanı		
	a — Rüstem Paşa	»		
	b — Taş	»		
	c — Havlucalar	»		
	d — Ayşe Kadın	»		
	e — İki Kapılı	»		
	f — Nahil	»		
	g — Ekmekci Oğlu Ahmet Paşa	»		
	h — Gümrük	»		
	k — Mezit Bey	»		
	l — Lüleciler	»		
	m — Çubukcular	»		
	n — Araplar	»		
	ı — Hacı Alemüddin	»		
2	**HAVSA**		**KIRKLARELİ**	
	Mehmet Paşa	Kervansarayı		
3	**LÜLEBURGAZ**		»	2/A
	Sokullu Mehmet Paşa	»		
4	**BÜYÜK KARIŞTIRAN**		»	»
	Rüstem Paşa	»		
5	**ÇORLU**		**TEKİRDAĞ**	»
	Sultan Süleyman	»		
6	**TEKİRDAĞ**		»	»
7	**SİLİVRİ**		**İSTANBUL**	3/A
	Piri Mehmet Paşa	»		
8	**ÇATALCA**		»	»
9	**BÜYÜK ÇEKMECE**		»	»
	Sultan Süleyman	»		
10	**İSTANBUL HANLARI**		»	4/A
	a — Küçük ve Büyük Valide	Hanı		
	b — Çukur Çeşme	»		
	c — Vezir	»		
	d — Çuhacı	»		
	e — Elçi	»		
	f — Hasan Paşa	»		
	g — Büyük Yeni Han			
	h — Kürkcü Han			
	k — Süleymaniye	Kervansarayı		
	l — Fatih Deve	Hanı		
	m — Rüstem Paşa	»		
11	**SAFRANBOLU**		**ZONGULDAK**	7/A
	Cinci Han			
12	**KASTAMONU HANLARI**		**KASTAMONU**	8/A
	a — Deve	Hanı		
	b — Acem	»		
	c — İsmail Bey	»		

No.	ADI		İLİ	YERİ
	d — Urgan	»		
	e — Balkapanı	»		
	f — Yanık Han			
13	**Atabey**	»	»	9/A
14	**Sarının**	»	»	»
15	**Menzil**	»	»	»
16	**Gökçe Ağaç**	»	»	»
17	**Boyabat**	»	**SİNOP**	»
18	**SİNOP**		»	10/A
	Köftecioğlu	»		
19	**Durak Han**		»	»
20	**VEZİRKÖPRÜ**		**SAMSUN**	»
	Köprülü Mehmet Paşa	Kervansarayı		
21	**HAVZA**		»	»
22	**Çakıllı**	Han	»	»
23	**SAMSUN**		»	11/A
	Taş	»		
24	**Ani**	Kervansarayı	**KARS**	18/B
25	**KARAURGAN**		»	17/B
26	**BAYBURT**		**GÜMÜŞHANE**	15/B
27	**TRABZON**		**TRABZON**	14/B
	a — Tuz	Hanı		
	b — Gön	»		
	c — Kahyaoğlu	»		
	d — Kasım Çelebi	»		
	e — Alaca	»		
28				12/B
29	**Niksar**	»	**TOKAT**	»
30	**TOKAT HANLARI**			11/B
	a — Vayvoda	»		
	b — Sulu	»		
	c — Abaz Ağa Mehmet Paşa	»		
31	**Çiftlik**	»	»	»
32	**İbipse**	»	»	»
33	**Tahtoba**	»	»	»
34	**PAZAR**		»	»
	Hatun	»		
35	**Ezine Pazar**	»	**AMASYA**	»
36				10/B
37	**AMASYA**		»	»
	Taş	»		
38	**MERZİFON**		»	»
	Kara Mustafa Paşa	Kervansarayı		
38-A	**GÜMÜŞHACI KÖY**		»	»
	Köprülü Mehmet Paşa	»		

No.	ADI		İLİ	YERİ
39	**ÇORUM HANLARI**		**ÇORUM**	9/B
	a — Tacettin Paşa	Hanı		
	b — Ölçekoğlu	»		
	c — Kunduz	»		
40	**AYAŞ**		**ANKARA**	7/B
41	**BEYPAZARI**		»	6/B
	Sulu	»		
42	**ÇAYIRHAN**		»	»
43	**NALLIHAN**		»	»
	Nasuh Paşa	»		
	Koca	»		
44				»
45	**MUDURNU**		**BOLU**	»
46	**BOLU**		**BOLU**	6/B
	Taşhan (Hacı Abdullah Ağa Hanı)			
47	**Vezir Han**		**BİLECİK**	5/B
	(Köprülü Mehmet Paşa Kervansarayı)			
47-A	Gölpazarı Mihal Bey	Hanı	»	»
48	**Sapanca**		**SAKARYA**	»
49	**İZMİT**		**KOCAELİ**	»
	Pertev Paşa	»		
50	**GEBZE**		»	4/B
	Çoban Mustafa Paşa	»		
50-A	**HEREKE Kalesindeki**	Han	»	»
50-B	**PENDİK**	»	**İSTANBUL**	»
50-C	**GÂVURKÖY**	»	»	»
51	**İZNİK**		**BURSA**	»
52	**YENİŞEHİR**		»	»
52-A	**AKBIYIK**	Kervansarayı	»	»
52-B	**PAZARCIK**	»	»	»
53	**İNEGÖL**		»	»
53-A	Kurşunlu	»	»	»
	Ortaköy	»		
54	**BURSA HANLARI**		»	»
	a — Pirinç	Hanı		
	b — Koza	»		
	c — Geyve	»		
	d — Emir	»		
	e — Tuz	»		
	f — Çukur	»		
	g — Bezir	»		
	h — Kapan	»		

No.	ADI		İLİ	YERİ
55	**ULUBAT**		»	3/B
	İssız	»		
56	**İPSALA**		**EDİRNE**	1/B
	Hüsrev Kethuda	Kervansarayı		
57	**BOLAYIR**		**ÇANAKKALE**	»
	Süleyman Paşa	»		
58	**LAPSEKİ**		»	»
	Gazi Yakup Bey	Hanı		
59	**ÇANAKKALE**		»	»
	Yalı	»		
60	**BERGAMA HANLARI**		**İZMİR**	2/C
	a — Taş	»		
	b — Çukur	»		
	c — Acem	»		
	d — Katır	»		
60-A	**KIRKAĞAÇ**		**MANİSA**	»
60-B	**SUSURLUK**		**BALIKESİR**	3/C
	Deveci	»		
61	**KELES**		**BURSA**	4/C
	Beylik	»		
61-A	**Ortaköy**	Kervansarayı	»	»
62	**KÜTAHYA HANLARI**		**KÜTAHYA**	5/C
	a — Çukur	Han		
	b			
	c			
63	**ÇUKURHİSAR**	»	**ESKİŞEHİR**	»
63-A	**BOZÜYÜK**		**BİLECİK**	»
	Kasım Paşa	Kervansarayı		
64	**ESKİŞEHİR**	»	**ESKİŞEHİR**	»
	Kurşunlu	»		
65	**Döğer**	»	**AFYON**	»
66	**YENİCE**		»	»
	Köy	Han		
66-A	**Bayat**	»	»	»
66-B	**Hüsrev Paşa**	»	»	»
67	**Bardakcı**	»	**ESKİŞEHİR**	»
68	**SEYİTGAZİ**		»	»
	a — Deve	»		
	b — IV Murat	Kervansarayı		
69	**ÇİFTELER**		»	6/C

No.	ADI		İLİ	YERİ
70	ANKARA HANLARI		ANKARA	7/C
	a — Taş	Han		
	b — Sulu	»		
	c — Çukur	»		
	d — Zafran	»		
	e — Cengel	»		
	f — Pilavoğlu	»		
	g — Rencber	»		
	h — Yeni	»		
	j — Kıbrıs	»		
71	Çeşnigir Köprü	»	»	8/C
72	Kesik Köprü	»	KIRŞEHİR	9/C
72-A	KIRŞEHİR HANLARI		»	»
	a — Saraçlar Çarşısı	»		
	b — Kasaplar Çarşısı	»		
72-B	ÇAMLAK KÖYÜ	Kervansarayı	»	»
73	YOZGAT HANLARI		YOZGAT	»
	Tunusluoğlu	Hanı		
74	Çekersu		»	10/C
75	Çınçınlı Sultan	»	»	»
76	ÇANDIR		»	»
77	AKKIŞLA		SİVAS	11/C
77-A	ŞEHRUH KÖPRÜ	»	»	»
78	GEDİK	»	»	»
79	LATİF	»	»	»
80	ÇAMLIBEL		TOKAT	»
81	YILDIZELİ	»	SİVAS	»
	Yeni	»		
81-A	SARAY	»	»	»
82	PAŞA	»	»	»
83	SİVAS HANLARI		»	12/C
	a — Taş	»		
	b — Behram Paşa	»		
	c — Subaşı	»		
83-A	Tecer	»	»	»
84	Alaca	»	»	»
85				»
86	Dibli	»	»	13/C
87	KEMAH		ERZİNCAN	14/C

No.	ADI		İLİ	YERİ
88	**ERZİNCAN HANLARI**		»	»
	a — Taş	Han		
	b —			
	c —			
89	**TERCAN**		»	15/C
	Mama Hatun	Kervansarayı		
90	**ERZURUM HANLARI**		**ERZURUM**	16/C
	a — Rüstem Paşa	»		
	b — Gümrük	Hanı		
	c — Kara Cehennem	»		
	d — Fuadiye Pastırmacı	»		
91	**Köprüköy**	»	»	»
92	**IĞDIR**		**KARS**	18/C
	Emir Şerafeddin Ejder	Kervansarayı		
93	**VAN**		**VAN**	18/D
94	**ADİLCEVAZ**		**BİTLİS**	17/D
95	**AHLAT**		»	»
96	**RAHVA**	Han	»	»
	b — Tüccarlar	»		
	c — Hazo	»		
	d — M. Salt	»		
	e — Baş	»		
	f — Arasa	»		
	g —	»		
97			»	»
98			»	»
99	**Papşin**	»	»	»
100	**BİTLİS**		»	»
101			**MUŞ**	16/D
102	**Sol**	»	**BİNGÖL**	»
103			**BİTLİS**	»
104	**Bekir**	»	**SİİRT**	»
105	**Malabadi Köprü**	»	**DİYARBAKIR**	»
106	**Hanı**		»	15/ D
107				14/D
107-A	**ÇERMİK**		»	»
108	**Pertek**		**TUNCELİ**	»
109	**HARPUT**		**ELÂZIĞ**	»
	a — Murat Han	Kervansarayı		
	b — Çarşı	Hanı		
	c — Ticaret	»		

No.	ADI		İLİ	YERİ
110	KÖMÜR	»	ADIYAMAN	13/D
111	TEPE		»	»
112	ÇELİK	»	»	»
113	EESKİ MALATYA	»	MALATYA	»
	Silahtar Mustafa Paşa	Kervansarayı		
114	Ağın		ELÂZIĞ	»
115	HEKİM	Han	MALATYA	»
116	YAZI	»		»
117				12/D
118	KOLOLAR	»	»	»
119	DERBEND AĞZI	»		»
120	ÇAVLI	»		»
121	KURU	»	MARAŞ	11/D
122	AFŞIN		»	»
	Eshab-ı Kehf	»		
123	KARATAY	»	KAYSERİ	»
124	KAYSERİ		»	10/D
	Sarı	»		
125	DEVELİ		»	»
126	TUZHİSAR		»	»
	Sultan	»		
126-A	BARSAMA	»		»
127	KAGI	»		»
128	KAYSERİ		»	»
	Han Camii			
128-A	a — Vezir	»	»	»
	b — Mahkeme	»		
	c — Gön	»		
	d — Pamuk	»		
129	İNCESU		»	»
	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	Kervansarayı		
130	AVANOS		»	»
	Sarı Han (Şarapsalar)	Han		
131	NEŞEHİR		NEVŞEHİR	9/D
	Damat İbrahim Paşa	Kervansarayı		
131-A	HACIBEKTAŞ	Hanı	KIRŞEHİR	»
132	Alay	»	»	»

No.	ADI		İLİ	YERİ
133	Öresin	»	»	»
134	Ağzıkara	»	NEVŞEHİR	»
135	Dolay	»	»	»
136	Misli	»	NİĞDE	»
136-A	NİĞDE		NİĞDE	»
	a — Kervansaray	(Sarı Han)		
	b — Baş	»		
137			»	»
138	AKSARAY		»	»
	Hacı Şükrüllah	Kervansarayı		
139	Aksaray		NİĞDE	8/D
	Ak	Han		
140	Böget	»	»	»
141	AKSARAY		»	»
	Sultan	Han		
142			»	»
143	Okla	»	»	»
144	Obruk	»	KONYA	»
145	Katrancı	»	»	»
146	Akbaş	»	»	7/D
147	Zalmanda	»	»	»
148	Zıvarık	»	»	»
149	Zincirli	»	»	»
150	Horozlu	»	»	»
151	Dokuzun Derbent	»	»	»
152	Hacı Hafız	»	»	»
153			»	»
154	Kadın	»	»	»
155	ILGIN		»	6/D
	Lala Mustafa Paşa	Kervansarayı		
156			»	»
157	Argıt	Han	»	»
157-A	Yolcu	»	»	»
158	Elikesik	»	»	»
159			»	»

No.	ADI		İLİ	YERİ
160	**Ertokuş**	**Kervansarayı**	»	6/D
161			»	»
162	**AKŞEHİR**		»	»
	a — Beyaz Durmuş	»		
	b — Aydoğmuş	»		
	c — Kapan	»		
	d — Şehir Kethüdası	»		
163	**Sahip Ata**	»	**AFYON**	»
164	**Çay Taş**	**Han**	»	»
165	**BOLVADİN**		»	»
	Rüstem Paşa	»		
166	**Pınarbaşı**	»	»	5/D
167	**DOMBAYOVA**		»	»
168	**SANDIKLI**		»	»
169	**ŞUHUT**		»	»
170	**AFYON**		»	»
171	**EĞRET**	**Kervansarayı**	»	»
172				4/D
173				»
173-A	**KULA**		**MANİSA**	3/D
	Zincirli	Han		
174	**MANİSA HANLARI**		»	2/D
	Kurşunlu (Husniye Saz Sultan)	Hanı		
	Muradiye	Kervansarayı		
175	**MENEMEN**		**İZMİR**	»
	Taş	Han		
176	**İZMİR HANLARI**		»	»
	a — Çakaloğlu	»		
	b — Kızlarağası	»		
	c — Kara Orman Oğlu	»		
	d — Mir Kelam	»		
176-A	**Pınarbaşı**	»	»	»
177	**TİRE**		»	»
	a — Bakır	»		
	b — Savran	»		
	c — Çöplü	»		
	d — Kulu	»		
	e — Lütfi Paşa	»		
	f — Dellal Oğlu	»		
178	**ÇEŞME**		»	1/D
	Sultan Süleyman	»		

No.	ADI		İLİ	YERİ
179	**KUŞADASI**		»	2/E
	Öküz Mehmet Paşa	Kervansarayı		
179-A			»	»
180	**Balat**	Han	»	»
180-A			»	»
181	**BODRUM**		»	»
	Eski	»		
181-A	**MİLAS**		»	
182	**AYDIN**		**AYDIN**	»
	Cihanoğlu	»		
182-A	**MUĞLA**		**MUĞLA**	3/E
	a — Çöllü Oğlu	»		
	b — Çaputçu	»		
	c — Sünnetci	»		
	d — Yanık	»		
183	**KONCALI**		**DENİZLİ**	4/E
	Ak	»		
184	**Çardak**	»	»	»
185	**KURKUTELİ**		**ANTALYA**	5/E
	Taş	»		
186	**Evdir**	»	»	»
187	**Kırgöz**	»	»	»
188				»
189	**Susuz**	»	**BURDUR**	»
190	**İncir**	»	»	»
191	**Çamlıköy**	»	»	»
192	**İSPARTA**		**İSPARTA**	»
192/A	**İSPARTA HANLARI**		**İSPARTA**	5/E
	a — Kerim Paşa	Hanı		
	b — Alay Beyoğlu	»		
	c — Kereste	»		
	d — Pamuk	»		
	e — Vakıf	»		
	f — Yatım	»		
	g — Karaveli oğlu	»		
193	**EĞRİDİR**	»	»	»
194	**KİRELİ**	»	**BEYŞEHİR**	6/E
195	**KURUÇEŞME**	»	**KONYA**	»
196	**YUNUSLAR**	»	»	»

No.	ADI		İLİ	YERİ
197	**BEYŞEHİR**	»	»	6/E
	a — Nizameddin	Kervansarayı		
	b — Cevher Ağa	»		
198	**ORTA PAYAM**	**Han**	»	»
199	**BUL HASAN**	»	»	»
200	**TOL**	»	**ANTALYA**	»
201	**MUTBEL**	»	»	»
202	**KARGI**	»	»	»
203	**KIZILÖREN**	»	**KONYA**	7/E
204	**ALTIN APA**	»	»	»
204-A	**KONYA HANLARI**		»	»
	(Şehir içindeki hanlar)			
	Selçuk	»		
	Nizamiye	»		
	Mümbiç Hatun	»		
	Bezciler	»		
	Fakih Ahmet	»		
	(Şehir dışındaki han)			
	Hoca Mezit	»		
204-B	**PAMUKÇU**	»	»	»
204-C	**HATUNSARAY**	»	»	»
205	**SADEDDİN**	»	»	»
206	Karapınar II. Sultan Selim	Kervansarayı	»	8/E
207			»	»
208			»	»
209			»	»
210	**EREĞLİ**		»	9/E
	a — Rüstem Paşa	»		
	b — Ekmekcioğlu Ahmet Paşa (Bayram Paşa)	Hanı		
211	**SIRA ÇAKIL**	»	**NİĞDE**	»
212			»	»
213	**BOR**	»	»	»
214	Niğdenin 7 Km. Güneyinde	»	»	»
215	**ULUKIŞLA**		»	-
	Öküz Mehmet Paşa	Kervansarayı		
216	**ÇİFTE**	**Han**	»	»
217			**ADANA**	»

No.	ADI		İLİ	YERİ
218			İÇEL	»
219			»	»
219-A	MARAŞ		MARAŞ	11/E
	Taş	»		
220	GAZİANTEP		GAZİANTEP	12/E
	Anadolu	»		
	Mecidiye	»		
	Hişva	»		
221			URFA	13/E
222	URFA HANLARI		»	»
	a — Gümrük	»		
	b —			
	c —			
223			»	14/E
224	DİYARBAKIR		DİYARBAKIR	»
	a — Deliller (Hüsrev Paşa)	»		
	b — Hasan Paşa	»		
	c — Yeni	»		
	d — Çifte	»		
	e — Eğilliler	»		
	f — Ketenciler	»		
	g — Pamukcular	»		
	h — Abacılar	»		
	k — Kilimciler			
	l — İpekoğlu			
225			MARDİN	»
226	KIZILTEPE	Kervansarayı	»	»
226-A	MARDİN	»	»	»
	Sulu	Han		
227			»	»
228			»	16/E
229			URFA	14/F
230			GAZİANTEP	12/F
231	ANTAKYA		HATAY	11/F
	a — Kurşunlu	»		
	b — Hüsnü Sabuncu	Kervansarayı		
	c — Yeni	Han		
232	KIRIK	»	»	»
233	BELEN	»	»	»
	Kanuni Süleyman	»		
234	PAYAS		»	»
	Sultan Selim	Kervansarayı		

No.	ADI		İLİ	YERİ
235	**KURTKULAĞI**		»	10/E
	Rüstem Paşa	Hanı		
236	**MİSİS**		**ADANA**	10/F
	Mehmet Paşa	Kervansarayı		
237	**ADANA HANLARI**		»	»
	a — Gön	Hanı		
	b — Tuz	»		
238	**TARSUS**		**İÇEL**	9/F
239	**SİLİFKE**		»	»
	Taş	»		
240	**ALAHAN**		**KONYA**	8/F
241	**MUT**		**İÇEL**	»
	a — Servatil	»		
	b — Taş	»		
242	**ERMENEK**		**KONYA**	7/F
243	**ALANYA**		**ANTALYA**	»
244	**ŞARAPSA (SARAFŞA)**	»	»	6/F
245	**ALARA**	»	»	»
246	**PAZARCIK**	»	»	»
247	**KÖPRÜ**	»	»	»
248	**ANTALYA**		»	5/F
	a — Bir Kapılı	»		
	b — İkl Kapılı	»		

10 **İSTANBUL HANLARI (DEVAMI)**

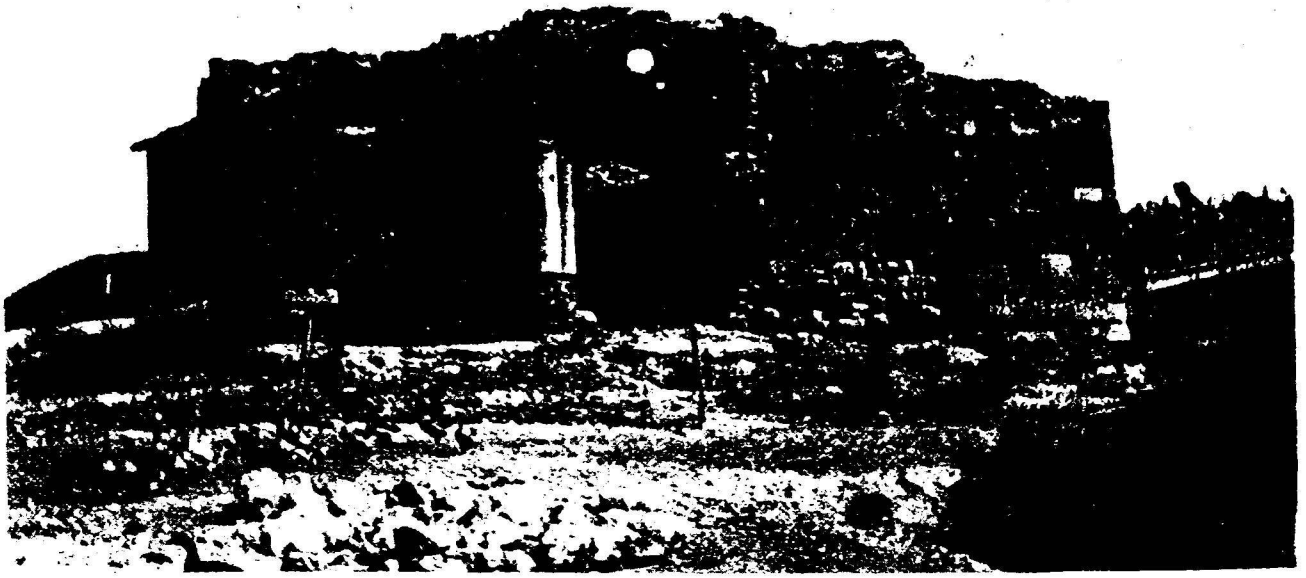

Resim : 1. Afyon Eğret Han (onarımdan evvel)

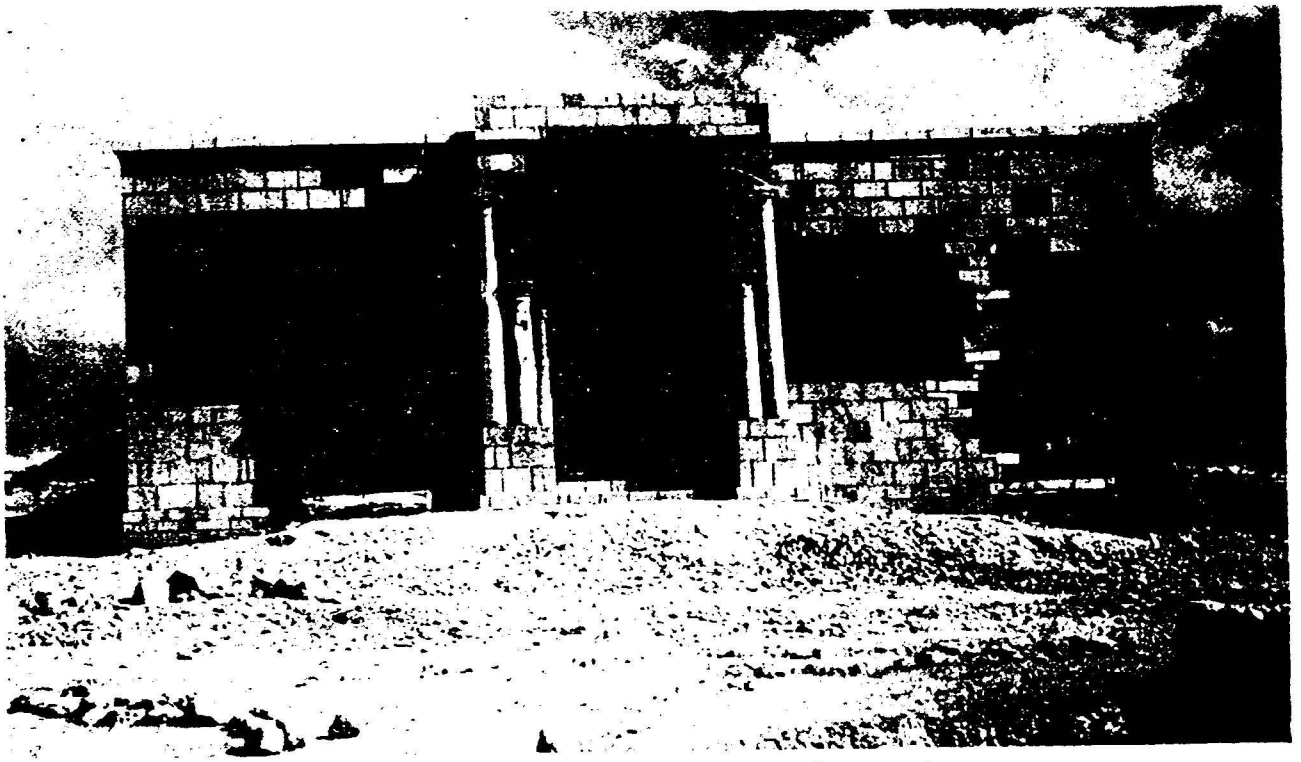

Resim : 2. Afyon Eğret Han (onarımdan sonra)

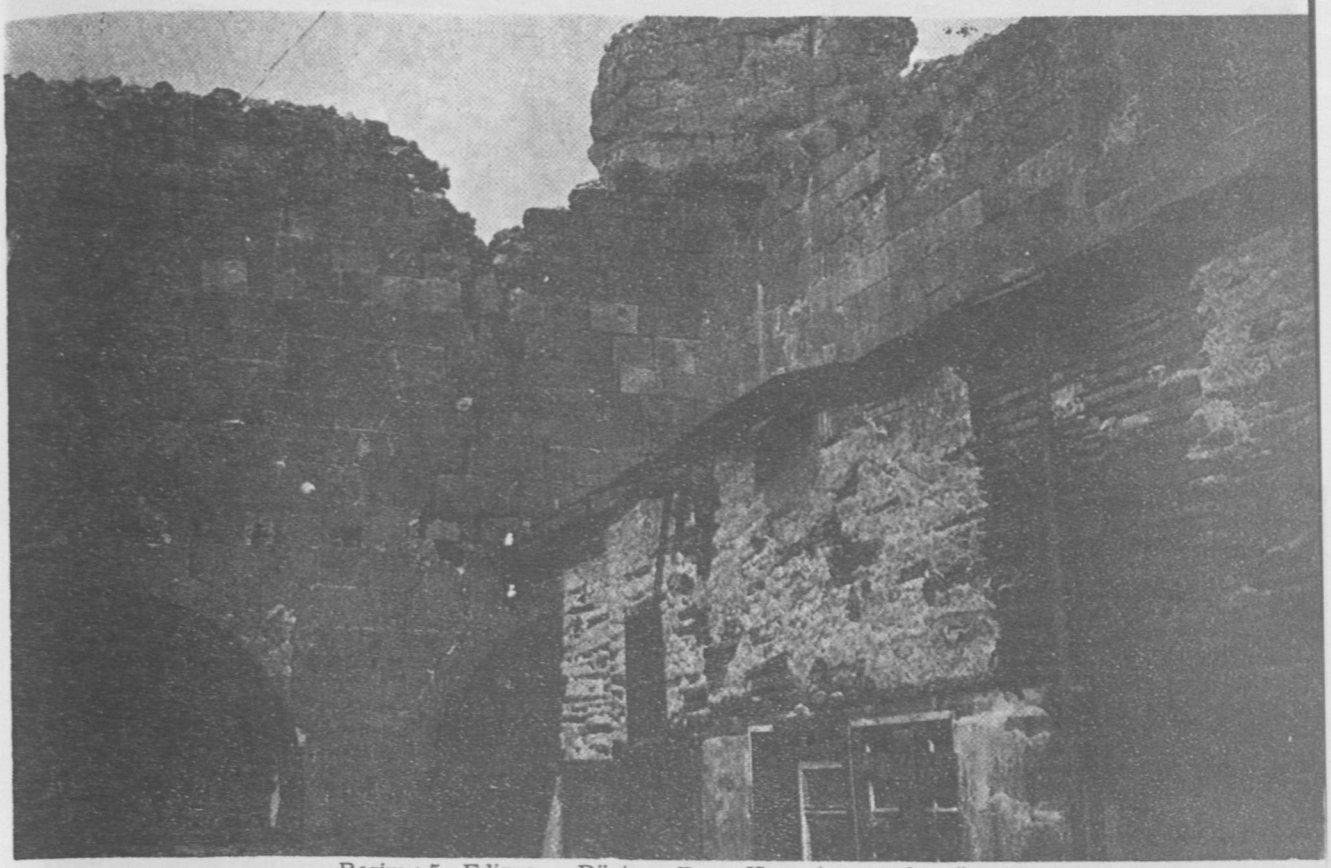

Resim : 5. Edirne - Rüstem Paşa Hanı (onarımdan önce)

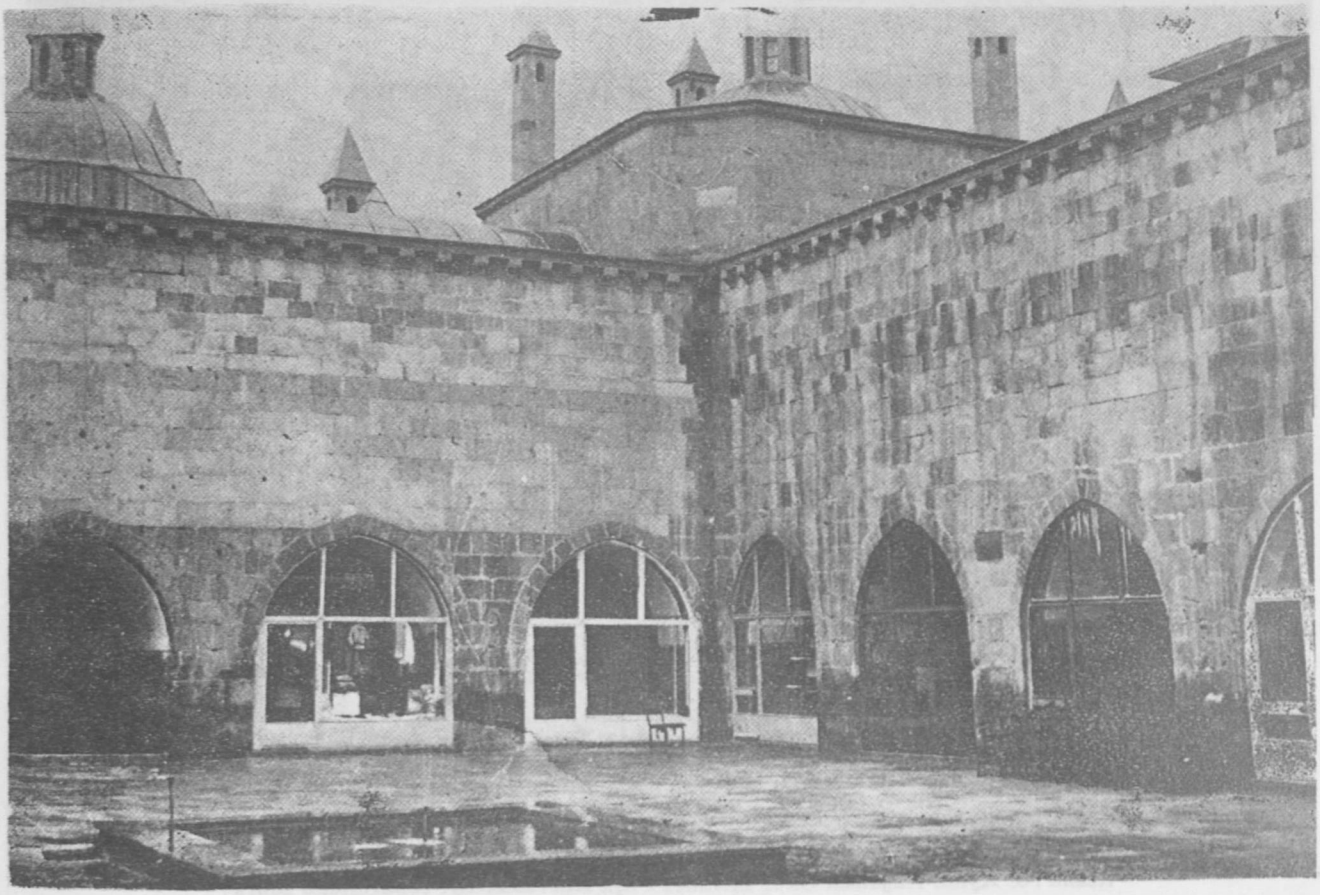

Resim : 6. Edirne - Rüstem Paşa Hanı (onarımdan sonra)

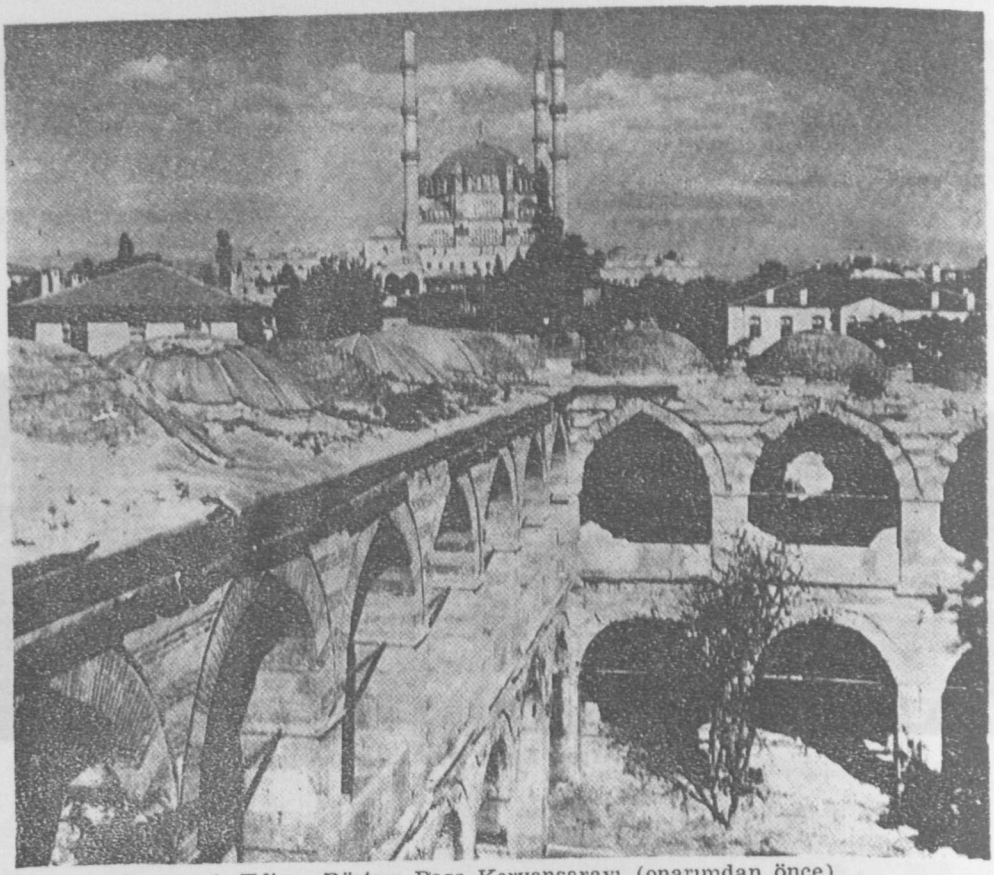

Resim : 3. Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı (onarımdan önce)

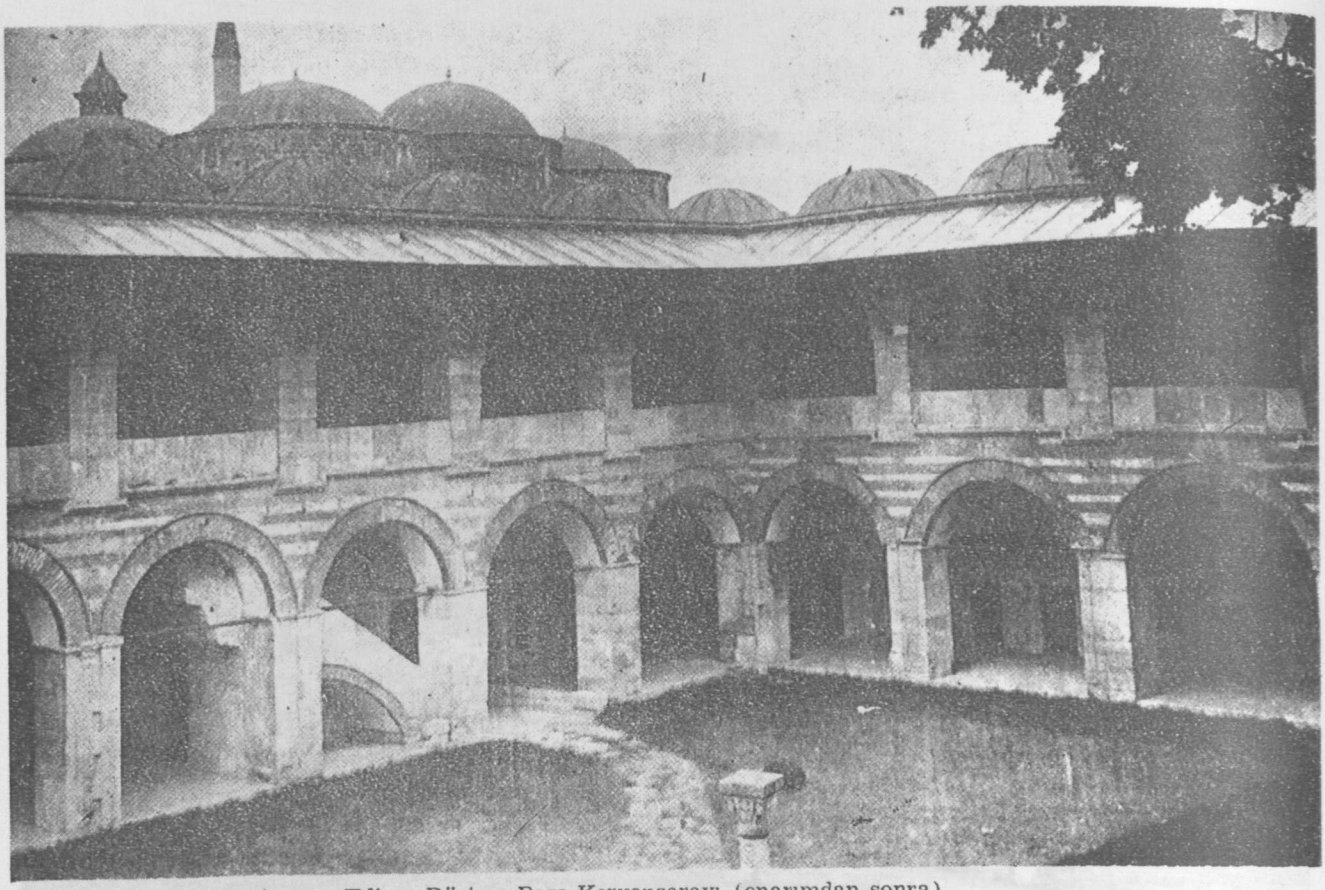

Resim : 4. Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı (onarımdan sonra)

Resim : 9. Aydın Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı (genel görünüş)

Resim : 7. Aydın Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı (onarımdan evvel)

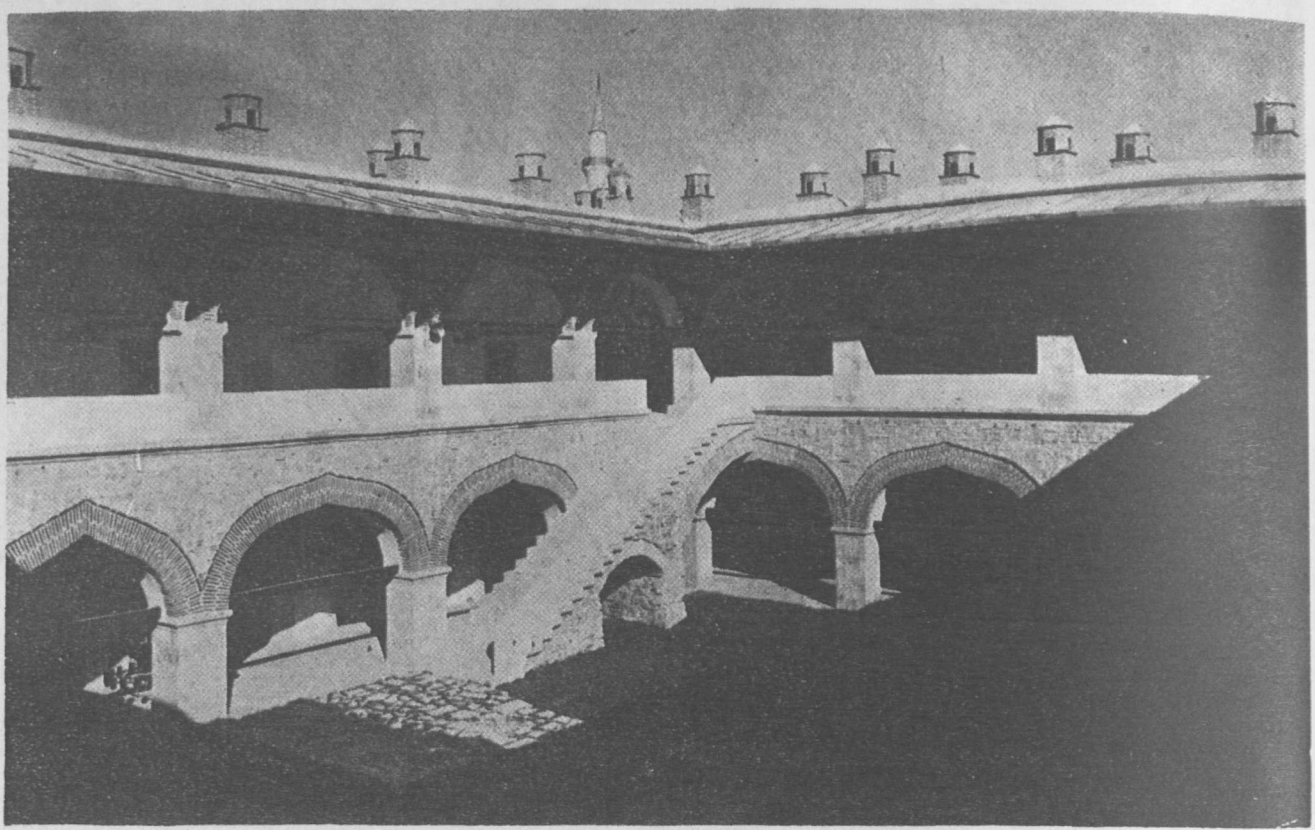

Resim : 8. Aydın Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı (onarımdan sonra)

Resim : 12. Niğde - Aksaray Sultan Hanın avludan görünüşü (onarımdan evvel)

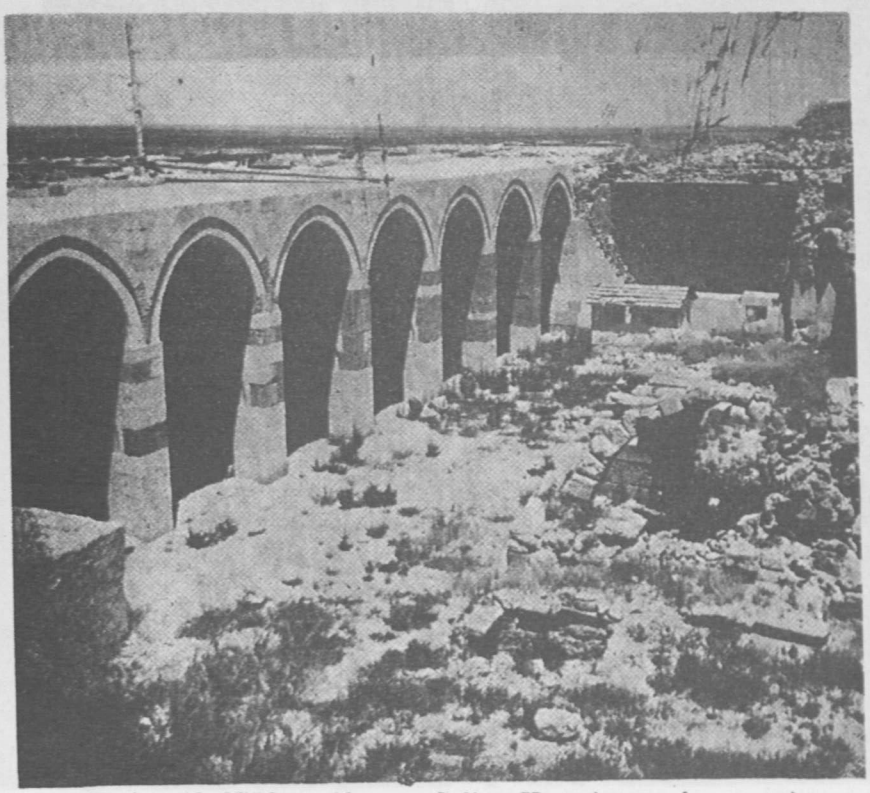

Resim : 13. Niğde - Aksaray Sultan Hanı (onarımdan sonra)

Resim : 10. Erzurum - Rüstem Paşa Hanı dış cephesi (onarımdan evvel)

Resim : 11. Erzurum - Rüstem Paşa Hanı dış giriş cephesi (onarımdan sonra)

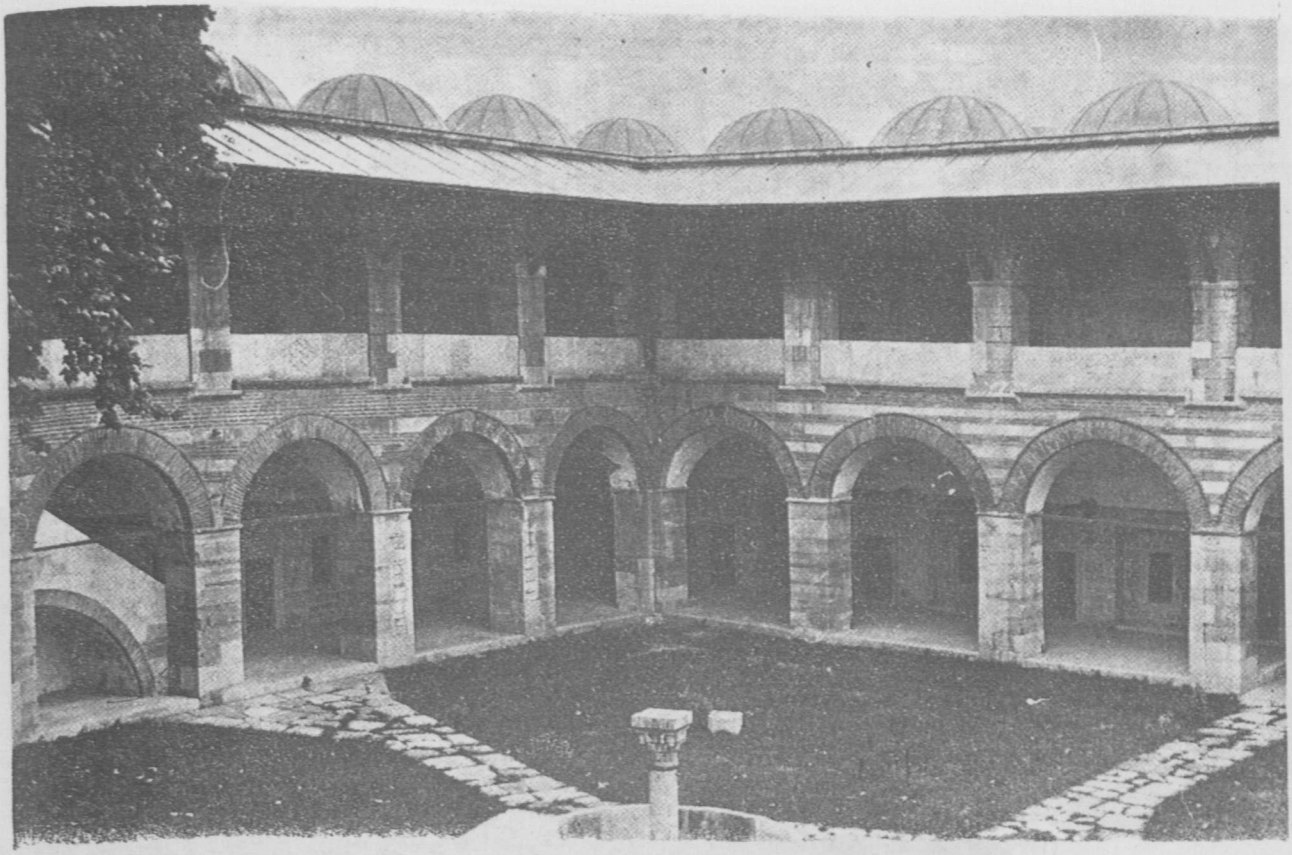

Resim : 16. Edirne - Rüstem Paşa Kervansarayı, Büyük avludan görünüş
(onarımdan sonra)

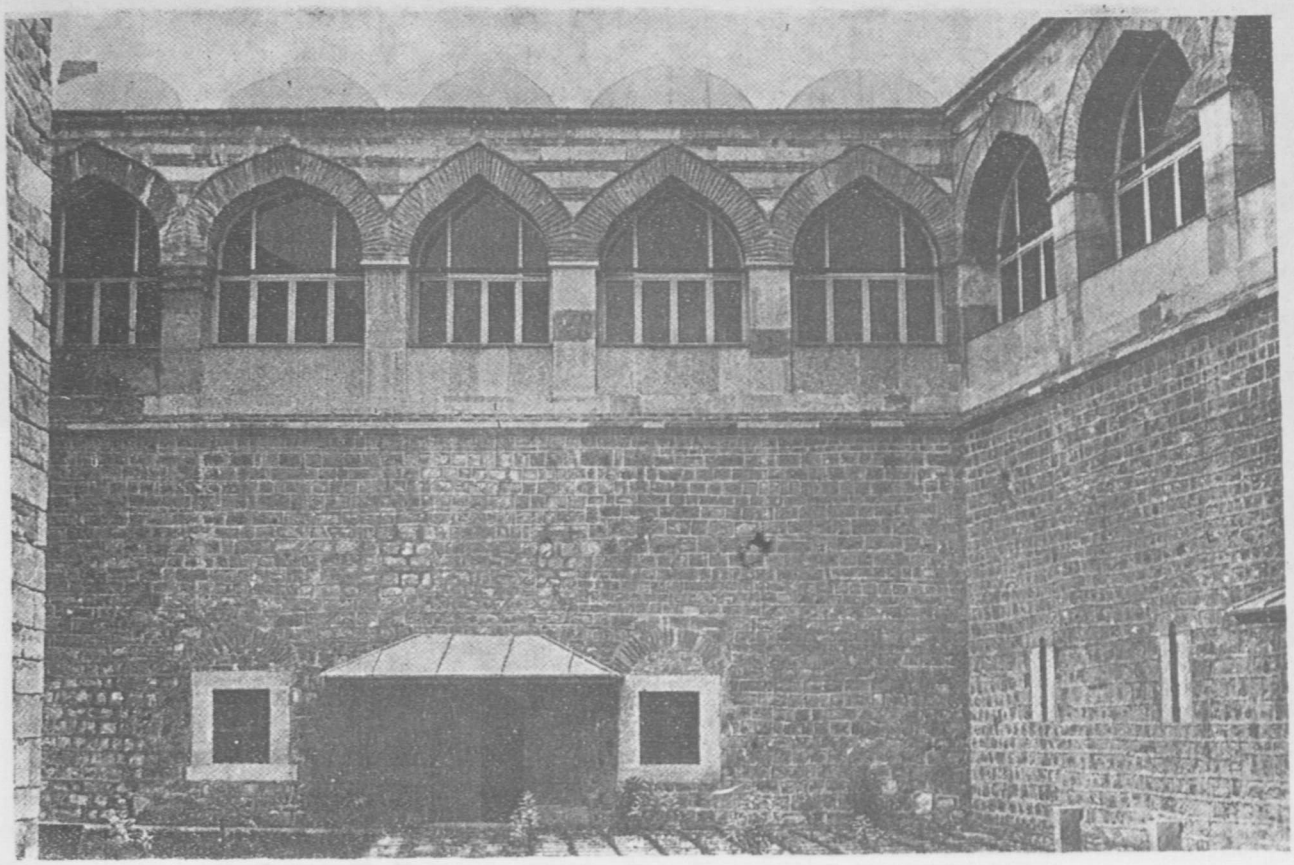

Resim : 17. Edirne - Rüstem Paşa Kervansarayı, Küçük avludan görünüş
(onarımdan sonra)

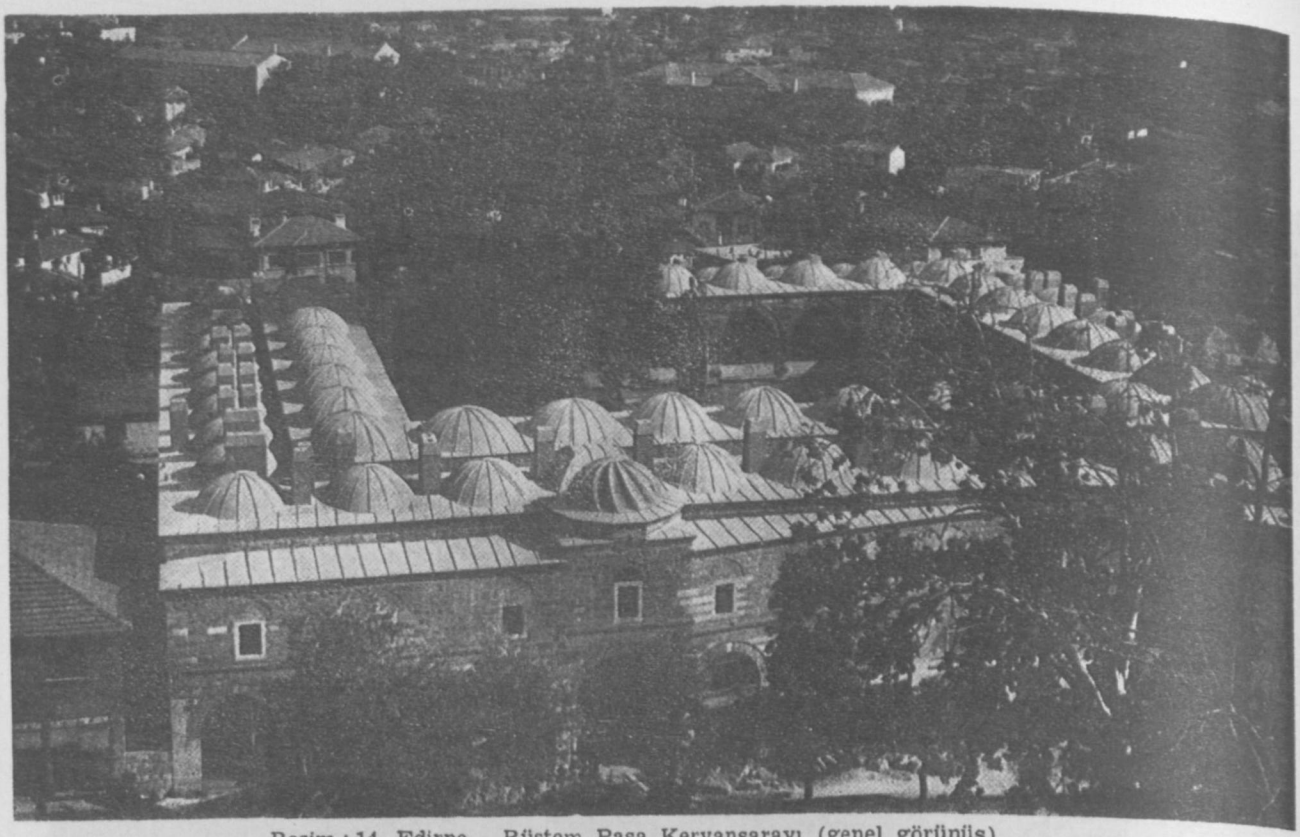

Resim : 14. Edirne - Rüstem Paşa Kervansarayı (genel görünüş)

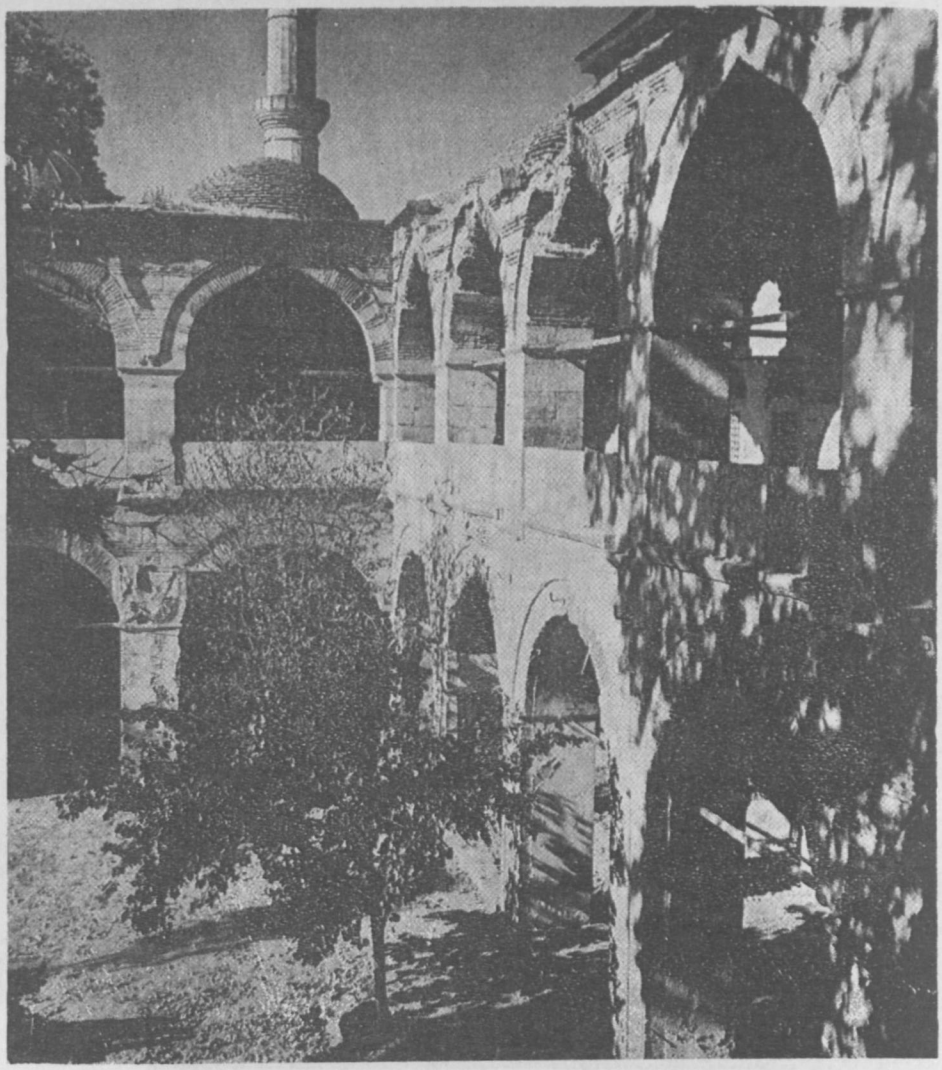

Resim: 15. Edirne – Rüstem Paşa Kervansarayı (Büyük-küçük avludan görünüş)

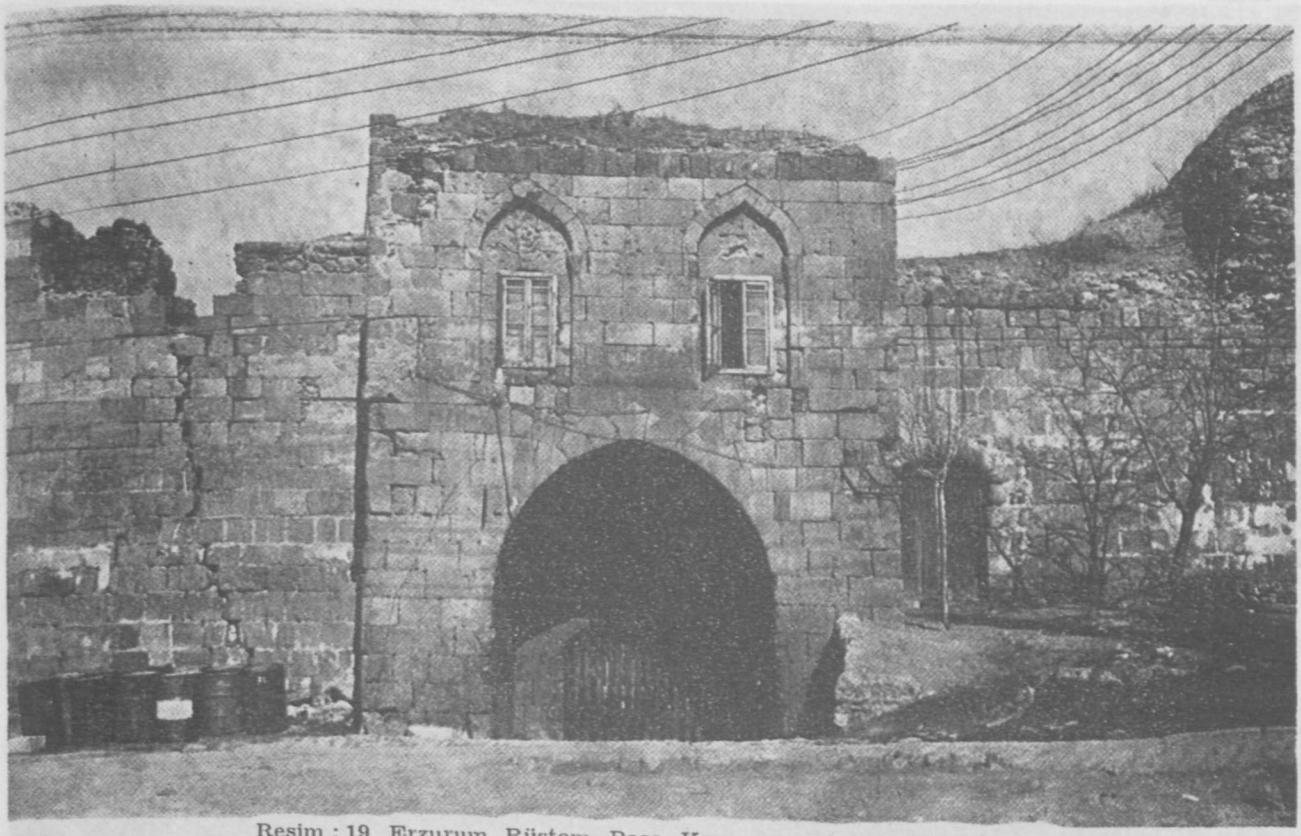

Resim : 19. Erzurum Rüstem Paşa Kervansarayı (onarımdan evvel)

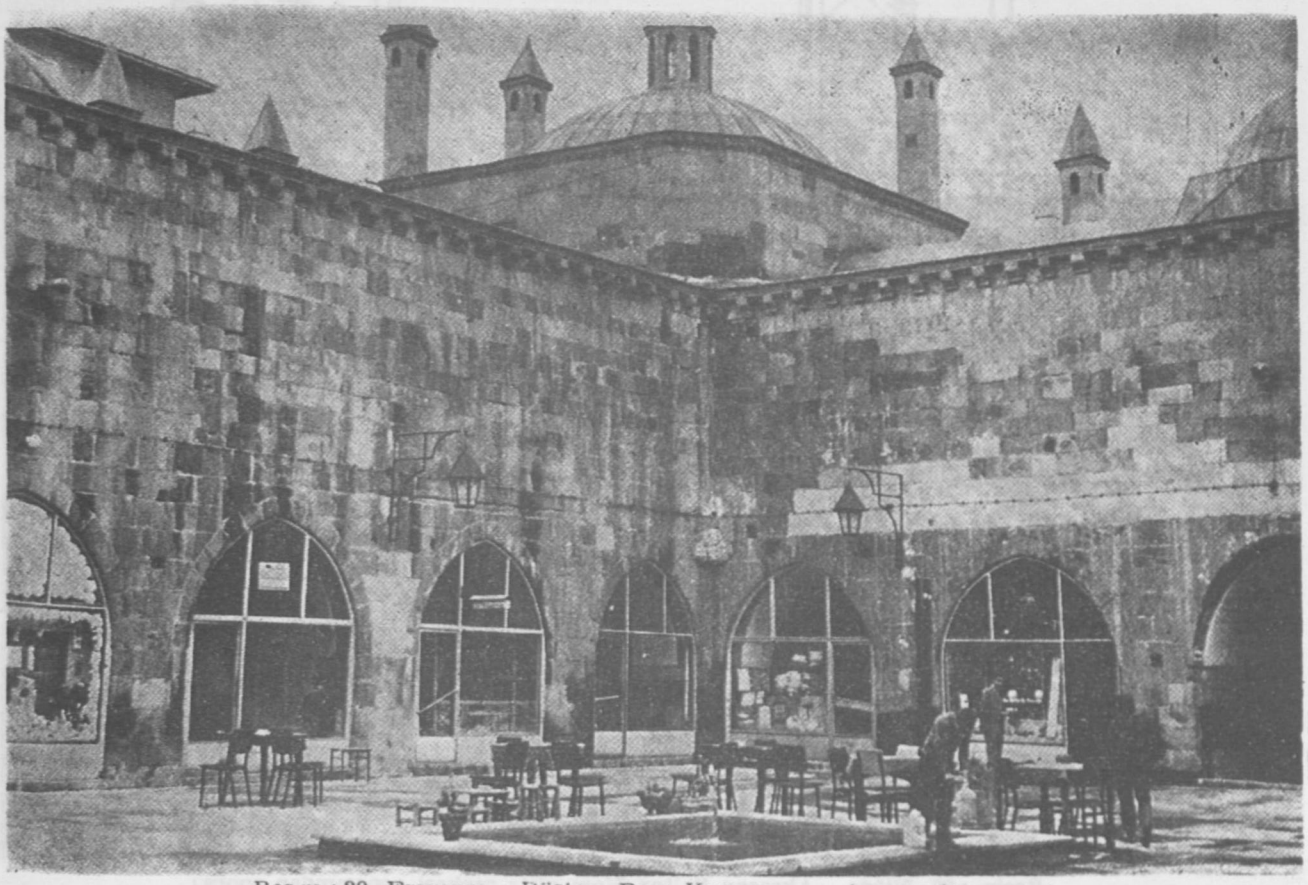

Resim : 20. Erzurum - Rüstem Paşa Kervansarayı (onarımdan sonra)

Resim : 18. Edirne - Rüstem Paşa Kervansarayı, dış cephe (onarımdan sonra)

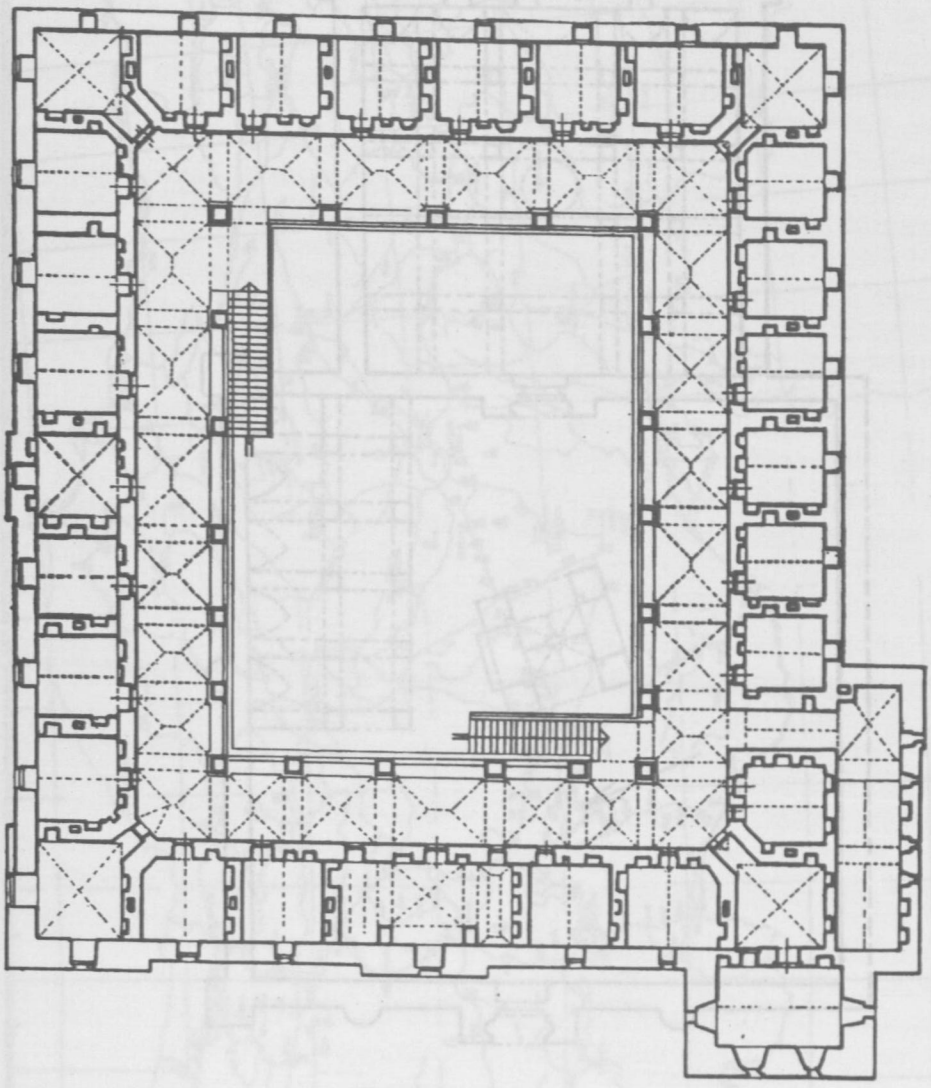

Plan : 1 — Aydın Kuşadası Öküz Mehmet Paşa hanı (Osmanlı)

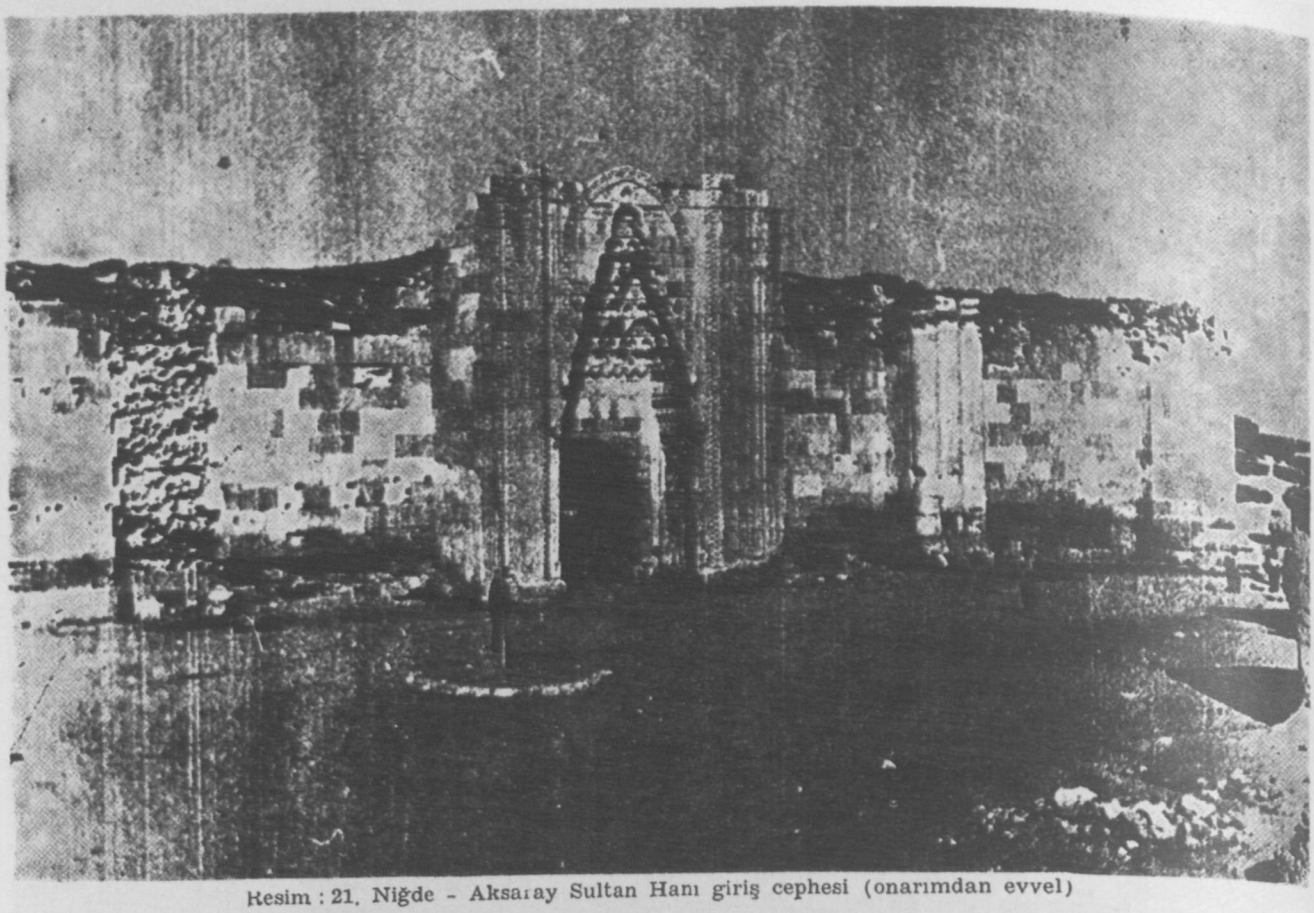

Resim : 21. Niğde - Aksaray Sultan Hanı giriş cephesi (onarımdan evvel)

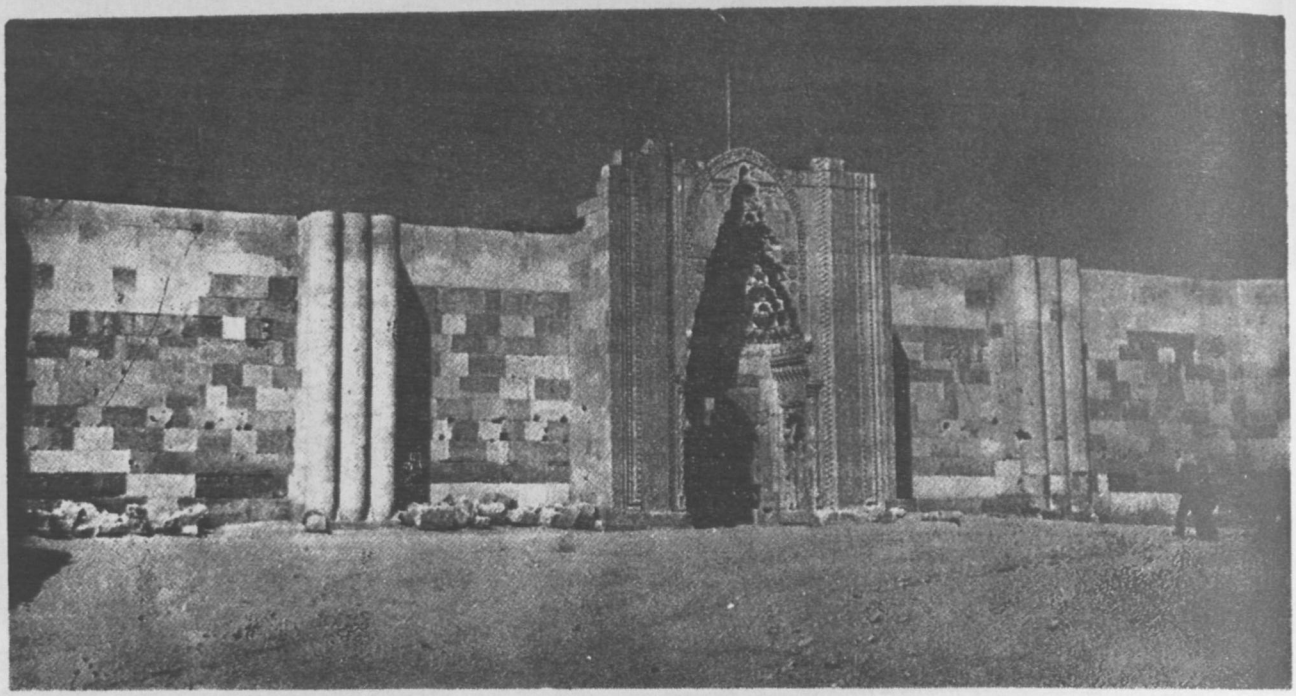

Resim : 22. Niğde - Aksaray Sultan Hanı giriş cephesi (onarımdan sonra)

BERKOL

ISHAKLI KERVANSARAYI

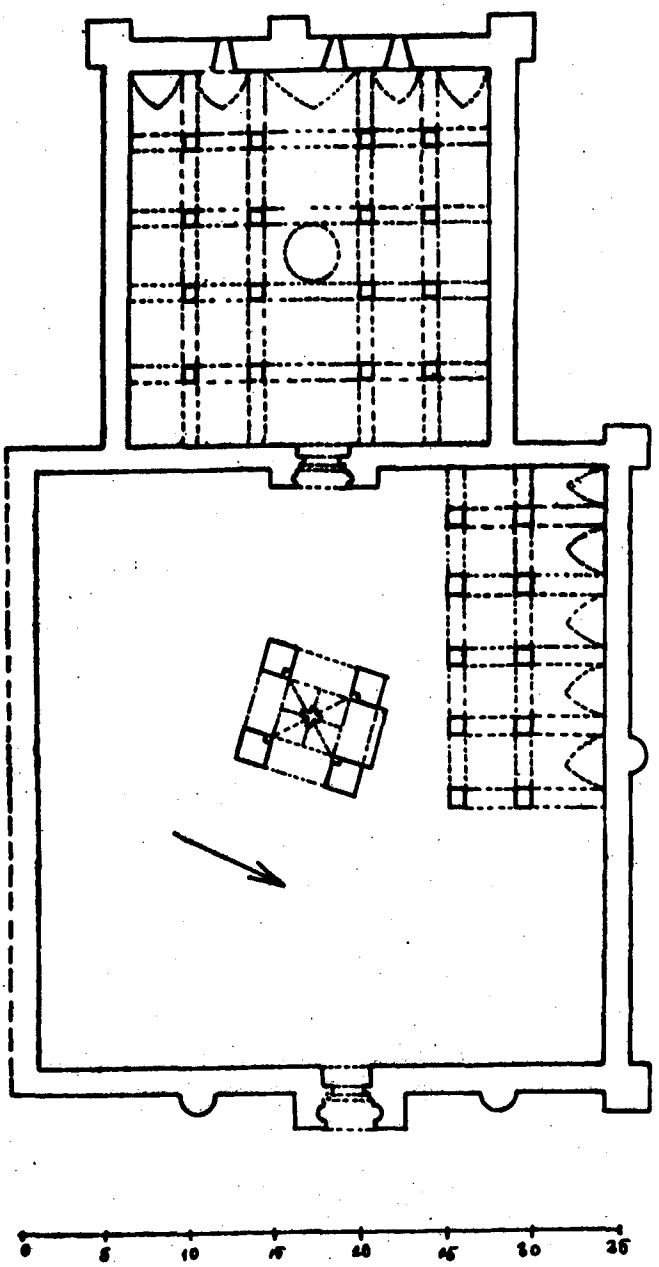

Plan : 2 — İshaklı kervansarayı (Selçuklu)

Ölümünün 10. yılı münasebetiyle merhum Y. Mimar Ali Saim Ülgen'in aziz hatırasına.

KONYA'NIN MERAM MESİRESİNDEKİ MİMARİ BİR MANZUME

Yılmaz ÖNGE

Konya şehrinin sekiz kilometre kadar batısındaki Meram, Orta Anadolu tabiatının uçuk pastel renklerine gözü alışanların, dümdüz uzanan bozkırın mavi gök ile birleştiği ufuk hattına kadar, az inhinalı bir arazinin ruha verdiği, çoğu zaman hüzünle karışık bir sükûnet ve rahata gönlü kaptıranların, hayâlhanesinde canlandırabileceği bir mucize gibidir. Biribirine yaslanmış, irili ufaklı tepelerin arasından birden meydana çıkan bir çay, neşeli ve kıvrak bir akışla, minyatür vadilerin eteklerinde, yeşilin bütün tonlarına hayat ve ışık verip, küçük çağlayanlarla varlığını ispat ettikten sonra, meydana getirdiği bu mucizevî dekoru arkada bırakıp, yeşiller arasında Konya'ya doğru sessizce kaybolur.

İşte, yüzyıllardan beri görenleri, gezenleri büyüleyen Konya'nın bu mesiresi, Tanrı ve tabiat âşıklarının, zevk ehillerinin, rind meşreb sofîlerin rağbet ettikleri bir yer olagelmiş, evvelce burasını süsleyen bağlı, bahçeli köşklerin, kasırların, cami ve mescitlerin, tekke ve türbelerin, çeşme ve havuzların bir bir yıkılıp yok olmasından sonra dahi, o Tanrı vergisi asîl varlığını hemen hemen hiç kaybetmemiş gibidir. Şair ve ediblerin, seyyah ve ziyaretçilerin eserlerinde havranlıkla bahsettikleri Meram[1], çirkinleşip yok olması için hâlâ gayret sarfettiğimiz Eski İstanbul'un meşhur Kâğıthane'sini veya Küçüksu ile Göksu'vunu hatırlatan bir füsûna, cazibeye sahiptir.

Bu yazımızda biz, Konya'nın bu hayâl köşesini süsleyen mimarî hatıraların birkaçından, Tavus Baba Tepesi ile eteklerinde inşa edilmiş Hasbeyoğlu Manzumesinden bahsedeceğiz. Konya'dan, yeni açılan iki yanı bahçeli evler ve ağaçlıklarla süslenmiş asfalt yolu takiben Meram'a gelindiğinde küçük bir meydan ile karşılaşılır. Sol tarafta eski bir köprü ile Meram çayını geçince sağda, çaydan ayrılan bir arkın getirdiği suyla çalışan ve arkasındaki tepeye yaslanmış bir değirmen ile bunun karşısında bir çifte hamam görülür. Bunların arasından geçen Dört Okka Sokağı'nı takiben ilerleyip, sağdaki rampayı veya merdivenleri çıkınca da önce, tek kubbeli bir dar-ül huffaz ile bitişiğinde bir mescid ve daha geride de bir set üzerine inşa edilmiş Tavus Baba Türbesine gelinir.

Dar-ül huffaz ve mescidin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından önce 1965 ve daha sonra 1970 yıllarında yapılan onarımları sırasında, zamanla şekil değiştiren bu eserlerin, eski durumlarını ortaya koyan bazı izlere rastlanması, bu yazıyı yazmamıza sebep olmuştur. Keza, 1968 yılında Konya Belediye'sinin, Meram deresi, köprüsü ve civarında tatbikatına giriştiği imar çalışmaları, bu eserlerin durumları, sanat ve mimarî değerleri ile yakından ilgili olduğundan, ileride bilerek veya bilme-

1) Bu konu için bakınız :
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Zuhuri Danışman), 4. kitap. İst. 1970, 219 s.
Mehmet Önder, Seyahatnâmelerde Konya Konya 1948.
Muzaffer Erdoğan, Konya'nın Eski ve Ünlü Mesiresi Meram, Tarih Coğrafya Dünyası, 2. Cilt 8. S., 30 Eylül 1959 121 - 124 s.
Mehmet Önder Mevlana Şehri Konya, Konya 1962, 436 - 438. s.

yerek bu tarih ve mimarî hatıralarının. kıymetlerini haleldâr edecek yahut mevcudiyetlerine kastedecek yanlış, hatalı değerlendirmelere meydan vermemek için, mezkûr eserler hakkındaki müşahede ve bilgilerimizi yayınlamağı faydalı bulduk.

Meram Köprüsü:

Muhtemelen Selçuklular devrinde yapılmış olup sonradan muhtelif tamirat ve tadilat neticesinde bugünkü görünüşünü almış bulunan Meram Köprüsü, Meram Çayı üzerinde kuzey-güney istikametinde uzanan, beş gözlü bir geçittir[2] (Levha : I). Takriben 4.50 m. genişliğinde ve 28.00 m. boyunda olan bu köprünün kemer gözleri yarım dayire şeklindedir (Resim : 1). Diğerlerine göre en geniş ve yüksek olan orta kemerden itibaren iki yanlara doğru daha dar ve az yükseklikteki kemerlerle meyillendirilmiş olan köprünün iki yanı, alçak taş korkuluklarla teçhiz edilmiştir. Meram Çayı'nın geldiği, batı tarafında, kemer ayakları arasına üçgen plânlı birer selyaran veya mahmuz inşa edilmiştir (Resim : 2). Kitabesi mevcut değildir. Bu taş köprünün inşasında, Konya'nın diğer yapılarında da rastlandığı üzere, toplama antik parçalardan istifade edildiği görülmektedir[3]. Çayın getirdiği molozlar ve birikintiler sebebiyle, zamanla çay yatağına gömülen, hatta iki başındaki kemer gözleri dolarak kapanan bu eser, 1968 yılında Meram'ın imarına başlayan Konya Belediyesi tarafından büyük bir onarıma tâbi tutulmuştur. Çay yatağı temizlenerek zemini çimento döşenmiş ve muhtelif aralıklarla kaskatlar tesis edilmiş, kenarlara yeni duvarlar yapılmıştır. Bu çalışmalar sırasında, Meram köprüsünün de döşemesi, cephe ve kemer taşlarının büyük bir kısmı ve korkuluklarının tamamı yenilenmiştir.

Su Değirmeni:

1968 yılına kadar çalışır durumda olan Meram'daki Hasbeyoğlu vakfına ait[4] bu su değirmeni, Meram köprüsünün güney nahiyetinde ve çifte hamamın yol aşırı karşısında idi (Levha : I). Yer yer kesme ve moloz taş ve kısmen kerpiçle inşa edilmiş, üzeri oluklu saç ile kaplanmış, iki satıhlı ahşap bir kırma çatı ile örtülmüş olan, dikdörtgen plânlı bu yapı, muhtelif tamirler ve ilâveler ile eski şeklini kaybetmiş, alelâde bir bina görünüşündeydi[5] (Resim 3). 1968 yılında Konya Belediyesince, Meram'ın imar çalışmaları sırasında yıktırılmıştır.

2) 1897 yılında Konya'yı ziyaret edip bir müddet Meram'da kalan Ahmed Tevhid Bey bir seyahatnâme şeklinde kaleme alarak İstanbul'da Osman Ferid Sağlam'a gönderdiği mektuplarında :

«Konya'da 17. nci gün. 25 Temmuz.

Meram'da. Sabahleyin şiddetli sıcak. Öğleye doğru yağmur yağmak emareleri uzaktan uzağa çok gürlemeleri işitilmekte idi

Cum'a namazını Meram camiinde kıldıktan sonra bir yere gittim. Bizimle o zatin ikametgâhı arasında Meram deresi vardır

Geldiğim zaman Meram'da beş gözlü büyücek bir köprü gördüm. Acaba bu köprüyü süs için mi yaptırmışlar, diyordum. Meğer süs değilmiş lüzumu varmış Öğleden sonra sel geldi diye bağrıştılar Seyrine dere kenarına indik. Sel tedricî artmakta ve suyun yüzü kâmilen dolu ile mestur bulunmakta idi. Dudan biraz aldık. Büyüklüğü fındıktan büyük idi. Meram'a ne yağmur yağdı, ne dolu düştü.

Biz suyun beri tarafında kaldık. Ötekiler diğer tarafta kaldı. Su çoğaldıkça çoğalıyor. Tepeden seyrediyoruz, amma endiseli surette. Zira su eve kadar gitti. Ya daha ilerlerse duvarlar toprak, Duvarları oyarsa hazimiz neye müncer olacak, endişesi zihnimizi tahrik ediyordu.

Saat ona doğru su azaldı. Eve gittik. Hava bulanık» Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, **Yetmiş yıl önce Konya**, Belleten, XXXI. Cilt. 122 S. Ank. 1967 211. s.

3) 1944 yılında köprünün kuzey tarafında ve geçise göre sol başında, korkuluk babası olarak kullanıldığı anlaşılan lâtince yazılı bir taşın bulunduğunu. 1963 de de bu taşın buradan alınmış olduğunu öğreniyoruz. İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi** Konya 1964, 1104. s.

4) Prof. Dr. Feidun Nâfız Uzluk. **Fatih Devrinde Karaman Eyâleti Vakıfları Fihristi**. Ank. 1958. 14 s.

Bu değirmen, İ.H. Konyalı'nın eserinde, 1107. sahifede, Konya Değirmenleri bölümünde 5 No ile yer almıştır.

5) Değirmenin 1920 yıllarındaki durumunu gösteren eski bir fotoğraf, 1339 tarihinde Konya'da basılan **Konya Rehberi**'nde mevcuttur.

Çifte Hamam :

Mecsid ve dar-ül huffazın bulunduğu tepenin eteğinde ve Meram Deresi üzerindeki taş köprünün güney tarafındaki başında, bir çifte hamam bulunmaktadır (Levha : I). Doğu - batı istikametinde, birbirinin hemen hemen eşi olarak tertiplenmiş, kadınlar ve erkekler kısımlarından ibaret bu hamamın plânı (Levha : II) oldukça sade, fakat dikkate şayandır[6]. Hamam, dere kenarında ve Tavus Baba adı verilen tepenin eteğinde inşa edilmiş bulunduğundan, taşkınlarla derenin getirdiği molozların ve tepeden akan toprağın zamanla çevresine birikmesi neticesinde, bu gün takriben 1.00 m. kadar çukurda kalmıştır. Nitekim, erkekler kısmının, Dört Okka Sokağına açılan eski kapısı bu yüzden iptâl edilmiş olup, bugün yarı yüksekliğine kadar toprağa gömülmüştür (Resim : 4). Dış cepheler, hamama bitişik olarak sonradan yapılan bazı dükkân ve muhdas binalarla kapatılmış iken, yakın senelerde Belediye tarafından yapılan istimlâk ve çevre tanzimi sırasında, bunların bir kısmı yıktırılarak hamamın etrafı açılmış; ancak kadınlar kısmı soyunma mahalline bitişik olarak, güney batı köşede biri fırın olmak üzere dört dükkân kalmıştır. Hamamın doğu cephesini teşkil eden külhânın önü de, iki yol kavşağı olan küçük bir meydancık haline getirilmiştir (Resim : 5).

Hasbeyoğlu manzumesinin diğer yapılarında müşahade ettiğimiz ve muhtelif devirlerin eseri olan muhdes ekleri ve tadilâtı, bu çifte hamamda da görmekteyiz. Meselâ, erkekler kısmı soyunma mahallinin kuzey ve kuzey batı cepheleri bir tamir sırasında kesme taşla kaplanmış ve batı cephede iptâl edilen eski kapı yerine, kuzey cephenin ortasında, dikdörtgen şeklinde basit bir kapı açılmıştır. Lentosunun üstünde, sivri kemerli küçük bir pencereyi ihtiva eden bu kapının, daha sonra oluklu saç örtülü, ahşap bir konsol saçakla korunduğu görülmektedir (Resim : 6).

Hamamın dış cepheleri sıralı moloz taşla, kapılar ve köşeler muntazam kesme taşla inşa edilmiştir. Benzeri örneklere göre aslında derzli olması gereken duvar yüzleri, sonradan çamur harçla sıvanmıştır. Tuğla ile yapılmış kubbelerin ise evvelce kireç harçla sıvalı olduğu, bilâhare bunların bozulması ile yer yer toprakla örtüldüğü görülmektedir. Orijinal saçaklarının şekli ve çörtenlerinin nasıl olduğu belli değildir. Ancak güney cephede, yakın zamanlarda yapıldığı belli olan kısa ahşap çörtenler ve çevre duvarlarının üstünde de yer yer alaturka kiremit örtü mevcuttur. Hamamın kuzey cephesinde, içeride erkekler kısmının sıcaklığına isabet eden dış duvarda görülen gayrımuntazam ahşap hatıllar, bu kısım da tamir edildiğini göstermektedir. Güney doğu köşede hâlen mevcut olan üstü açık su deposu da, muhtemelen eski su deposundan bir miktar kesilmek suretiyle yapılmıştır.

Hasbeyoğlu çifte hamamı, bugün metruk ve onarıma muhtaç durumdadır. Bazı kısımları depo vazifesi görmektedir.

Erkekler kısmı :

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, erkekler kısmının orijinal kapısı, batı cephede ve içi moloz taşla örülmek suretiyle iptâl edilmiş olarak, toprağa

6) Bu hamamın plânı E. Diez - O. Aslanapa'nın **Karaman Devri Sanatı** ve C. Esad Arseven'in **Türk Sanatı Tarihi** isimli eserlerinde daha önce neşredilmiştir. Mezkûr neşriyatın ilkinde 147. sahifede, 199. şekil olarak ver alan plân krokisinin mevcut eserle hic ilgisi yoktur. Diğer plân ise **Hamamlar** bahsinde, 203. ve 526. sahifelerde «M. Korman» ismi ile dercedilmiştir. Bu plân hamamın su deposunun gösterilmeyişi, iç ölçülerde ve kesik hatlarla işaretlenen üst örtü sistemindeki bazı hatalara rağmen, öncekine nisbetle daha doğrudur. Bakınız :

Prof. Dr. Ernst Diez - Dr. Phil. Oktay Aslanapa - Mahmut Mesut Koman, **Karaman Devri Sanatı** İst. 1950, 147. s. Celâl Esad Arseven, **Türk Sanatı Tarihi**, İst. 203 s.

gömülü kalmıştır. Etrafı kesme taştan, oldukca sade bir profilasyonla çerçevelenmiş ve kapı açıklığının üstü. boz renkli mermerden basık kemer şeklinde işlenmiş, yekpare bir lento ile örtülmüştür. Bilhassa lento taşının tezyinatı fevkalâde dikkat çekicidir. Yanyana ve bir ters, bir yüz palmet motiflerinden teşekkül eden sahte kemer tezyinatı, bu palmetlerin içlerini dolduran düğüm veya örgü motifleri ile kıvrık dal veya rumîlerden ibaret ince bir işçilikle zenginleştirilmiştir. Kemerin tam ortasına isabet eden ve gûya kilit taşını temsil eden aksiyal palmetin içi ise, çok güzel bir şekilde istif edilmiş iki kuş ve iki balık kabartması ile süslenmiştir (Resim : 7). Bir armayı hatırlatan bu figürlü tezyinatın burada özel bir maksatla kullanılıp kullanılmadığı tetkike değer[7]. Dikdörtgen kapı çerçevesi ile basık kemer arasında kalan köşe üçgenleri yine geometrik geçmelerle süslenmiştir. (Resim : 8). Alt kısmı toprak içinde kaldığından, bütünü hakkında şimdilik bilgi veremediğimiz bu kapının, 0.32 m. eninde ve 0.27 m. derinliğindeki profilli çerçevesi ve bilhassa sahte kemer taşındaki tezyinatı ile XV. yüzyıl Karamanoğlu devri sanatının tipik bir eseri ve hamamın en güzel orijinal mimarî parçalarından biri olduğunu söyleyebiliriz. Evvelce üstünde bir kitabesinin olduğundan bahsedilen bu kapının, halen etrafı sıvalı olup, her hangi bir kitabe izi görülmemektedir[8].

Sonradan kuzey cepheye açılan yeni kapı için, soyunma kubbesinin oturtulduğu köşe üçgenlerinin arasındaki sağır duvar, içten sivri bir kemer şeklinde lento taşında. XV. yüzyıl Karamanoğlu devri tezyinatının özellikleri açıkça görüldüğü için, biz bu tezyinatın hamamın inşası sırasında, özellikle bu kapı için işlendiğini, hattâ ters palmetlerin uçları arasında kalan dolgu motiflerinde görüldüğü gibi, bazı kısımlarının bitirilmeden yarım bırakıldığını düşünüyoruz. Ancak bu boz renkli mermerden kemer taşının, Konya ve civarında pek çok örneği görülen bir tutumun eseri olarak, antik harabelerden devşirilip yeniden işlenmek suretiyle burada kıymetlendirildiğini kabul edebiliriz.

8) Burada bir kitabenin mevcut olduğunu önce Loytved'in eserinden, daha sonra **Konya Rehberi**'nden öğreniyoruz. Bakınız : J.H. Loytved, **Konia Inschriften der Seldschukischjen Bauten**, Berlin, 1907, 82 s., Konya Rehberi, Konya 1339, 93 s.

Konya Rehberi'ne dercedilmiş olan kitabe metni :

عمر هذا الحمام فی دولته السلطان ابراهیم
بن محمد علاءالدین بن قرمان خلد الله مملکته
سنه تسع (اه من الموت) و عشرة و ثمانمائه

Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihin de ise İ.H. Konyalı, Loytved'den aynen aldığı bu metni

الملك لله
عمر هذا الحمام فی ایام دولة
السلطان ابراهیم بن محمد
بن علاءالدین بن قرمان خلد الله مملکته
سنة سبع (اه الموت) و عشرین و ثمانمائة

olarak tesbit etmiştir (İ.H. Konyalı, aynı eser, 1072 s.)

Bu durumda mezkûr kitabenin 1339 H. - 1920 M. yılına kadar mevcut olduğu, bilâhere yerinden alındığı veya üzerinin sıvanarak örtüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, **Konya Eski Eserler Kılavuzu**'nda da, bu kitabenin yok edildiğinden bahsedilmektedir (F. Sovman - İ. Tongur, **Konya Eski Eserler Kılavuzu**, Konya 1944 135 s.)

Mezkûr kitabeye göre bu çifte hamamı, 827 H. - 1424 M. yılında, Karamanoğlu Sultan İbrahim ibn - i Mehmed ibn - i Alâ-eddin'in hükümdarlığı zamanında yaptırılmıştır. Ayrıca kitabenin çerçevesinde bulunan Türkçe

دیلرز بونده کلندن خیر ایله
کله بونده توکلی شاد ایلیه
هر که ایستر عیشه بنیاد ایلیه
حاجی خاصلك اوغلی یاد ایلیه

ibarelerinden de, eserin Hacı Hasbeyoğlu'nun vakfı olduğu anlaşılmaktadır. Bu vakıf, Hasbeyoğlu'nun memleketine nisbetle «Hatıp hoğlu Vakfı» olarak şöhret bulmuştur.

7) **Karaman Devri Sanatı** isimli kitapta (Kemerin ortasında birbirine sarılmış iki kuş figürile yukardan bas aşağı bunları kavrıyan iki balık motifinden ibaret bir arma işlenmiştir.) **Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi**'nde ise (..... Tam ortasında kuş başlı kucaklaşmış iki ejder, iki yanlarında da kıvrılmış birer balık kabartması göze çarpar. Bunun başka eski bir mimarî eserden getirildiği anlaşılmaktadır.) denilmektedir. Sahte kemer şeklindeki bu yekpare lento taşında. XV. yüzyıl Karamanoğlu devri tezyinatının özellikleri açıkça görüldüğü için, biz bu tezyinatın hamamın inşası sırasında, özellikle bu kapı için işlendiğini, hattâ ters palmetlerin uçları arasında kalan dolgu motiflerinde görüldüğü gibi, bazı kısımlarının bitirilmeden yarım bırakıldığını düşünüyoruz. Ancak bu boz renkli mermerden kemer taşının, Konya ve civarında pek çok örneği görülen bir tutumun eseri olarak, antik harabelerden devşirilip yeniden işlenmek suretiyle burada kıymetlendirildiğini kabul edebiliriz.

linde boşaltılmış ve bunun içine ahşap desteklerin çatkısı ile bir takviye yapılarak üzeri sıvanmıştır (Resim : 9). Yine dahilen kuzey batı köşe, muhtemelen bir deprem sonucu meydana gelen çatlakların ve bu köşedeki tahribatın tehlikesini muvakkaten gidermek için, doldurularak tahkim edilmiş, hat tâ batı cephenin içyüzündeki sivri kemerli bir nişin yarısı da bu yüzden kapatılmıştır (Resim : 10). Bu nişin orijinal olup olmadığı ve fonksiyonu hakkında araştırma yapmadan bir fikir edinilemiyor.

8.40 x 8.40 m. ebadındaki soyunma kısmının dört tarafını, üzerlerine ahşap kerevetlerin ilâve olunduğu taş sekiler çevirmekte, ortada ise kare plânlı bu hacmın akslarına uymayan, sekiz köşeli, alçak kenarlı bir şadırvan yer almaktadır. Döşeme ve sekilerin üzerleri kesme taş kaplamadır. Yeni açılan kapı yüzünden, bu taraftaki sekilerin orijinal durumu bozulmuştur. Güney taraftaki sekilerin üstüne de ahşap kafesli bir bölme duvarı ile ayrılan üç adet soyunma kabini yapılmıştır (Resim : 11).

Soyunma kısmı duvarlarının evvelce siyah, lacivert, koyu yeşil, mercan kırmızısı, kahverengi boyalı ve gölgeli çiçek ve manzara resimleriyle süslü olduğu, bilâhare bunların yenilenen sıva ve badana tabakaları altında kaldığı anlaşılmaktadır. Güney taraftaki duvarın takriben ortasında, ahşap kabinelerin hizasında, etrafı çiçeklerle süslenmiş beyzî bir madalyon içine yerleştirilmiş manzara resminin izleri, yukarıdaki kasnak penceresinden duvarı yalayarak akan yağmur sularının, üstteki sıva ve badanaları kısmen eritip kavlatması sayesinde kısmen meydana çıkmıştır (Resim : 12). Desenlerine ve renklerine bakarak, bu nakışların XVIII. yüzyılın sonlarında veya XIX. yüzyılın başlarında yapılmış olduğunu tahmin ediyoruz[9].

Soyunma mahallinin üstünü, köşelerde yelpaze şeklinde üçlü üçgenler vasıtasiyle oniki köşeli bir kasnak silmesine oturtulmuş, takriben 8.00 m. çapında, tuğladan bir kubbe örtmektedir. Kubbe eteğinde aksiyal bir şekilde tertiplenmiş ve dikdörtgen biçiminde, çukur aynalar içine yerleştirilmiş, sivri kemerli dört pencere yer almaktadır. Bunların arasında, benzer şekilde ikişer sağır niş vardır (Resim : 13). Kubbe eteğinden pencere üstüne kadar olan kısım, dışta kubbe örgüsünden bir kalınlık farkı ile ayrılan yuvarlak bir kasnak görünüşündedir. Kubbenin ortasında dayire şeklinde bir aydınlık boşluğu olup, bugün bunun üstü ahşaptan camekânlı bir fenerle örtülüdür(Resim : 6).

Ortadaki şadırvanın kenar taşları sonradan yapılmıştır. Bunun göbeğindeki mermer çanak muhtemelen orijinaldir[10]. Bu çanağın zikzaklı bileziği ile dış yüzünü süsleyen alçak kabartma palmet motifleri, devrinin tezyinat üslûbunu aksettirmektedir (Resim : 14). Göbek kaidesi olarak kullanılmış olan oniki dilimli küresel parçanın, buraya başka bir yerden getirildiği belli olmaktadır.

Soyunma kısmının doğu tarafında 0.75 m. genişliğinde, sivri kemerli bir kapı ile üstü eliptik kubbeli 2.30 x 2.90 m. ebadında dikdörtgen plânlı bir ara hacme, oradan da 5.45 x 5.45 m eba-

9) Birçok hamamların soyunma kısımlarında, benzer şekilde kalem işi çiçek ve manzara resimlerine rastlanmaktadır. Karaman'da Emir Süleyman Hamamı, Harput'ta Cemsid Hamamı bunlara misâl olarak gösterilebilir. Aslında, hamamların sadece soyunma kısımlarının değil, soğukluk, hatta sıcaklık duvarlarının dahi, boyalı nakışlarla süslendiğini gösteren örnekler mevcut olup Anamur'da Mamuriye Kalesinin yakınındaki hamam bunlardan biridir (Bakınız : Y. Önge, **Anamur Mamuriye Kalesi Yanındaki Hamam** Vakıflar Bülteni I, İst. 1970, 103 - 114 s.)

Ariflerin **Menkıbeleri**'nde adı geçen, Konya'daki Nakışlı Hamam da muhtemelen böyle boyalı tezvinatı ihtiva eden bir eserdi (Bakınız, Ahmet Eflâki, **Arifler**in **Menkıbeleri** I, İst. 1964, 336 s.)

dındaki soğukluk kısmına geçilmekte dir. Bu ara hacmın kubbesi üçgen kö şe bingileriyle duvarlara oturtulmuş ve tepeden merkezî bir ışıklıkla aydınlatılmıştır. Yarım tuğla kalınlığında bir duvarla doğu - batı istikametinde ikiye bölünen bu ara hacmın, kuzey taraftaki bir helâ, diğeri ise soğukluğa yol veren bir geçit haline getirilmiştir. Bu bölmenin muhdes olduğu, kubbe tepesine kadar yükselen ara duvarın örgü şeklinden ve malzemesinden bellidir. Nitekim bu duvar kubbe ışıklığını da kapatmıştır (Resim : 15). Helâ için ayrılan bölümün ışık ve hava alabilmesi için, dış duvara sivri kemerli, tuğladan küçük bir mazgal pencere açmak gerekmiştir.

Soğukluğun üç tarafını takriben 0.80 m. genişliğinde taş sekiler çevirmektedir. Bu sekilerden doğu taraftaki, sıcaklığa geçit veren kapının yanında kavislenmiş ve üzerindeki mermer döşemenin kenarı, az çıkıntılı bir saçak şeklinde iri dilimlerle süslenmiştir. Soğukluğun güney duvarında ve taş sekinin üzerinden itibaren yükselen, 1.10 x 2.05 m. ebadında dikdörtgen plânlı, eyvan şeklinde büyüce bir niş vardır. Bunun önündeki sekiye, büyük bir basamak taşı ile çıkılmaktadır. Bu taşın ön yüzü, iki yanı yarım, ortası tam olan, sathî bir şekilde işlenmiş, dilimli kemerli üç nişcik ve bunların arasında biri yarım yıldız, diğeri yarım altıgen plânlı iki stalâktit nişi ile süslenmiştir (Resim : 16). Tahminimize göre, aslında burası için, yani bir basamak taşı olarak yapılmamış bulunan bu taş, sonradan buraya getirilmiştir[11]. Eyvanın iki kenarında, duvardan itibaren seki kenarına kadar uzanan ve öndeki sekiyi iki yanlardan ayıran, fevkâlâde bir işçiliğin eseri, mermerden birer alçak korkuluk mevcuttur (Resim : 17). Soğukluğun eyvanı, bu durumu ile bey veya emir gibi önemli şahıslar için bir nevi merasim yeri veya tahtı görünüşündedir[12]. Cephesi sivri bir kemerle soğukluğa açılan bu eyvanın kavsarası, köşe üçgenlerine oturan beş yüzlü bir tonoz şeklindedir. İri baklavalı bir etek silmesi ile (Resim : 18) duvarlara oturtulmuş olan soğukluk kubbesi, tepedeki merkezî ışıklığın etrafından eteklere doğru radyal bir şekilde uzanan, üçgen kesitli kabartma şeritlerle oniki kısma bölünmüş ve her kısımda, kubbe merkezine göre konsantrik dayireler teşkil edecek şekilde, biri büyük, diğeri küçük iki sıra ışık gözleriyle süslenmiştir (Resim : 19).

Ara hacımdan soğukluğa girilen 0.70 m. cnindeki kapının yanında, 0.65 m. genişliğindeki diğer bir kapı ile 2.75 x 2.80 m. ebadında bir hücreye geçilmektedir. Bu hücrenin üstü, üçgenlerle duvarlara oturtulmuş ve merkezi ışıklık etrafından eteklere doğru genişleyerek inen, kabartma şeritlerle oniki kısma bölünmüş bir kubbe ile örtülüdür (Resim : 20). Merkezî ışıklığa yakın olarak her kısma açılmış küçük bi-

10) Rumeli ve Anadolu'dan Hacca gideceklere refakat eden kılavuz'lar tarafından yazıldığı sanılan ve güzergâh boyunca konaklanan şehir ve kasabalardaki ziyaret edilecek yerler hakkında bilgi veren **Menasik-i Hac** ve **Tuhfet-ül Hüccac** gibi XVIII. yüzyıla ait rehberlerde şu bilgi mevcuttur :

(Seyri Meram'da bir lâtif hamam vardır. Hayli yüksek garaiptendir. Hakkında bu beyti demişlerdir ve anda takrir olunmuştur :

İrişür fıskıyesi akdıkça daim bamına
Cennete girmek dilersen, gir Meram hamamına) Bakınız : Mehmet Önder, **Seyahatnamelerde Konya**, 34. s.
Burada sözü edilen hamam, herhalde Hasbeyoğlu'nun yaptırdığı çifte hamam; fıskiye de, bu hamamın erkekler kısmındaki şadırvanın fıskiyesi olmalıdır.

11) Benzeri tezvinat, Selçuklu ve Beylikler devirlerinin şadırvan haznelerinde, yahut daha alışılmış bir tabirle havuz kenarlarında kullanılmıştır. (Bakınız : Yılmaz Önge, **XIV. yüzyıla ait İki Eski Türk Havuzu**, Arkitekt No : 317, İst. 1964, 178 - 179 s.) Ancak mezkûr basamak taşını, ağırlığı sebebiyle yerinden oynatamadığımız için, kesin bir fikir sahibi olamadık.

12) Hiçbir yerinde kurna bulunmayan soğukluğun, yıkanmak için yapılmadığı anlaşılmaktadır. Buna mukabil, yüksek bir sekinin gerisinde, iki yanı korkuluklar ile ayrılmış eyvanı ile bu kısmın bazı özel eğlenceler için kullanılmış olması hatıra gelmektedir.

rer ışık gözü mevcuttur (Resim : 21). Hamamın çalıştığı son yıllarda burasının havlu ve peştemal kurutma mahallî olarak kulanıldığı anlaşılmaktadır. Aslında helâ olarak inşa edildiği tahmin edilebilir. Burada doğu duvarının güney köşesinde, sivri kemerli bir nişin mevcut olduğu, sonradan bunun örülerek kapatıldığı, sıva üzerindeki izlerden belli olmaktadır.

Soğukluğun doğu tarafında ve kuzey nihayette 0.50 m. genişliğinde bir kapı ile sıcaklık kısmına geçilmektedir. Bu kısım 4.60 x 5.05 m. ebadında, tek kubbeli bir hacım olup, kuzey, doğu ve güney yönlerde sivri kemerli birer eyvan ile genişletilmiştir[13]. Kuzey ve güneydeki eyvanların ebadı 1.65 x 2.50 m. dir. Bunların sıcaklık döşemesinden takriben 0.20 m. kadar yükseltilmiş olan taş döşemeleri üzerinde, eyvan akslarına göre yerleştirilmiş yarım onaltıgen plânlı mermerden birer kurna bulunmaktadır. Eyvanların üst örtüleri ise soğukluk kısmındaki eyvanın eşidir. Sıcaklığa giriş kapısının karşısına gelen doğu eyvanı 1.55 x 2.00 m. ölçüsünde olup bunun üst örtüsü de diğerleri gibidir. Bu eyvanda yine tam ortaya yerleştirilmiş ve dış yüzleri mukarnas oymalarla süslü mermerden bir kurna mevcuttur (Resim : 22). Bu kurna, sonradan dört kollu yıldızlarla süslenmiş bir kaide üzerine oturtulmuştur. Kurnanın üstündeki musluklu ayna taşı geç devir ampir stilinde bir mermer plâktan ibarettir. Daha yukarıda görülen Bursa kemerli pencere, su deposuna açılmaktadır (Resim : 23). Simetriyi sağlamak için sıcaklık kısmının batı duvarında da, doğu eyvanı ile aynı genişlikte, fakat 0.25 m gibi derinliği az olan kemerli bir niş teşkil olunmuştur. Ortada bir kenarı 1.14 m. olan sekizgen plânlı göbek taşı yer almaktadır. Sıcaklığın üstü, köşelerde yelpaze şeklinde üçlü üçgenler vasıtasiyle duvarlara oturtulan, onaltı dilimli bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbe etek silmesinin üstü, araları sivri kemerli nişlerle süslü bir mukarnas sırası ile dilimli kubbeye bağlanmakta (Resim : 24) ve bu kavisli dilimlerin içinde, alttaki büyük, üstteki küçük ikişer ışık deliği bulunmaktadır. Kubbe merkezinde de daha büyük bir tepe ışıklığı yer almaktadır.

Doğu eyvanının iki yanında, 0.50 m. genişliğindeki kapılardan takriben 2.40 x 2.40 m. ebadında, basık kubbeli birer köşe halvetine geçilmektedir. Bunların kubbeleri, köşe üçgenleri ile duvarlara oturtulmuş olup, (Resim : 25) tepelerinde birer büyükce ışıklık ihtiva ederler. Güney köşedekinde yarım dayire plânlı bir, kuzey köşedekinde ise, yarım sekizgen plânlı iki adet mermer kurna mevcuttur. Ancak bunların hiçbiri orijinal değildir.

Kadınlar kısmı :

Kadınlar kısmının girişi güney cephededir. Bu gün bu kapı, üstü ahşap kirişleme bir lento ile örtülü, dikdörtgen şeklinde basit bir duvar boşluğundan ibarettir (Resim : 26). Alt kısmı, hamam güney hududunu tahdit eden Fırınönü Sokağının seviyesine göre takriben 1.00 m. aşağıda kalarak toprağa gömülmüştür. Soyunma mahalli 8.30 x 8.30 m. ebadında bir kare ile bunun kuzey ve güney yönlerine ilâve edilmiş 1.50 x 4.70 m. ölçülerindeki, sivri kemerli iki eyvandan ibaret bir plâna göre inşa edilmiştir. Giriş, güneydeki, eyvanın ortasına açılmaktadır. Soyunma kısmının dört tarafı, çe-

13) 1960 yılında Tarih Dergisi'nin 15. sayısında neşrolunan (**İznik'te «Büyük Hamam» ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında bir Deneme**) isimli makalesi ile Prof. Dr. Semavi Evice, Türk hamamlarının sıcaklık plânı tiplerine göre ayırımı için ilk defa ve çok önemli bir teklif yapmıştır. Müellifin de belirttiği üzere, araştırmalar derleyip daha eski devirlere ait Türk hamamlarının plânları belli oldukça, bu konuda kat'i ve doğru sonuçlar alınabilecektir. Biz şimdilik burada, XV. yüzyıl eseri olan Hasbeyoğlu hamamının, Prof. Evice'nin tasnifine göre (e) grubunun, yani ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tipin bir varyasyonu olduğunu ifade etmek isteriz.

peçevre ahşap soyunma kerevetleriyle çevrilmiş olup, bunların altında takriben 1.75 m. genişlikte, üzerleri yine ahşapla kaplanmış taş sekiler mevcuttur. İki basamakla çıkılacak şekilde zeminden yükseltilen bu taş sekilerin önlerine ahşap parmaklıklar konmuştur. Kuzeydeki eyvanın bulunduğu kısım ise ahşap bir perde duvarı ile ayrılmıştır. Taş döşeli zeminin ortasında, kareye yakın dikdörtgen şeklinde, antik bir parçadan oyma şadırvan haznesi görülmektedir. Soyunma kısmının üstü 8.00 m. çapında bir kubbe ile örtülüdür. Bu kubbe erkekler kısmı soyunma mahallinin kubbesine nazaran daha basıkcadır. Tepedeki dayirevî şekilli ışıklığın üstünde camekânlı ahşap bir fener bulunmaktadır. Kubbe erkekler soyunmalığında olduğu gibi duvarlara yelpaze şeklindeki köşe üçgenleri ile oturtulmuştur. Oniki köşeli etek kısmının yer yer tuğla ve taştan örüldüğü, ancak taş kısımların tamirat eseri olduğu anlaşılmaktadır. Etek silmesi hizasından itibaren belli bir yüksek likte, iç sıvada hafifce çıkıntı yapan bir diş görülmektedir. Bu, dışta kubbe eteğinde bir kademe ile kendini gösteren, dayirevî kasnağın üst hizasına tekabül etmektedir. Fakat bu kasnak erkekler kısmındaki gibi pencereli olmayıp sağırdır.

Soyunma mahallinin doğu tarafında ve kuzey köşeye yakın 0.75 m. genişliğindeki bir kapıdan, 2.30 x 2.60 m. ebadında, üstü eliptik bir kubbe ile örtülü ara hacme ve oradan da soğukluk kısmına geçilmektedir. Bu ara hacım erkekler kısmında görüldüğü gibi, yarım tuğla kalınlığında muhdes bir duvar ile bölünerek, helâ haline getirilmiştir.

Ara hacımdan 0.60 m. genişlikte bir kapı ile 5.35 x 5.35 m. ebadındaki soğukluk kısmına geçilir. Bu kısım erkeklerinki ile eş bir plân şemasına göre inşa edilmiş olup, kubbesinin daha sade bir biçimde, yelpaze şeklindeki köşe üçgenleriyle duvarlara oturtulmuş olması bakımından erkeklerinkinden farklılık gösterir. Soğukluk, kubbe merkezindeki tepe ışıklığının etrafında konsantrik iki çember teşkil edecek şekilde, dört büyük, sekiz küçük ışık gözü ile aydınlatılmıştır. Bu kısmın doğu, güney ve batı duvarları önünde 1.05 m. genişlikte bir taş seki dolaşmaktadır. Güney taraftaki duvarda ve seki döşemesi üzerinden itibaren yükselen 1.15 x 2.05 m. ölçüsünde dikdörtgen plânlı bir eyvan yer almıştır.

Soğukluğun kuzey duvarında ve ara hacme açılan kapının yanında, örülerek kapatılmış bir kapının yeri görülmektedir. Evvelce bu kapıdan halen kubbesinin üst kısmı çökmüş bulunan helâya geçiliyordu. Damdan bakıldığı zaman, helâ kubbesinin, köşe üçgenleriyle duvarlara oturtulduğu görümektedir. Erkekler kısmında olduğu gibi burada da, güney doğu köşede, 0.80 m genişlikte sivri kemerli bir niş mevcuttur.

Soğukluğun doğu tarafında, kuzey köşeye yakın, 0.62 m. genişliğinde bir kapı ile yine erkekler kısmındakinin tam bir benzeri şemaya göre yapılmış olan sıcaklığa geçilmektedir Ancak burada, erkeklerinkinden farklı olarak, 4.90 x 4.90 m. ebadında bir kısmı örten merkezî kubbenin çok sade bir şekilde, yine yelpaze biçiminde köşe üçgenleriyle duvarlara oturtulduğu görülmektedir. Kubbe merkezindeki ışıklığın etrafında yine konsantrik iki çember hattı teşkil edecek şekilde üç küçük ve üç büyük ışık gözü sıralanmıştır (Resim : 27). Çifte hamamın genel plân kompozisyonu icabı, bu kısımda doğu eyvanının simetriği olan batı duvarındaki kemerli niş, kubbe aksından biraz güneye doğru kaydırılmıştır (Resim : 28). Taş döşeli zeminin ortasında bulunması gereken göbek taşı yok olmuştur.

Doğu eyvanını iki tarafındaki 0.50 m. genişliğinde kapılarla geçilen kub

beli köşe halvetleri, ölçü ve kompozisyon bakımından erkekler kısmındakilerin eşidir.

Hamamın doğu cephesini boydan boya kaplayan ve içten içe takriben 3.00 x 15.85 m. ölçüsündeki su deposu, yarım dayireye yakın sivri bir tonozla örtülmüştür. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, depoya erkekler kısmı sıcaklığındaki küçük eyvana açılan bir pencere ile girilmektedir. Bu kısımda su deposu, üstü yine beşik tonozlu bir kol halinde halinde erkeklerin sıcaklığına doğru girinti yapmaktadır. Pencereden deponun zeminine basamaklarla inilmektedir. Deponun hemen ortalarına yakın bir yerde ve erkekler kısmı ile kadınlar kısımlarını ayıran duvar hizasında, zeminden itibaren yükselen, tuğladan bir takviye kemeri görülmektedir. Ayrıca, doğu ve batı duvarlarında yer yer karşılıklı ahşap gergi izleri mevcuttur. Zemine gömülü bakır kazan, takviye kemerinin erkekler kısmı tarafında kalmaktadır. Takviye kemerinin güney tarafında yani kadınlar kısmında, sonradan yapılmış 0.40 m. kalınlığında bir bölme duvarının izleri kalmıştır. Su deposu yine bu kısımda, gayrımuntazam küçük bir delik şeklindeki menfezle, kadınlar kısmının kuzey tarafındaki köşe halvetiyle irtibatlandırılmıştır. Deponun içi bu gün çimento sıvalıdır. Güney tarafta suyun depoya girdiği yerden itibaren kazan üstüne kadar bir su borusu uzatılmış ve bunu desteklemek için iki adet tuğla ayak inşa edilmiştir ki bunların sonradan ihdas edildiği anlaşılmaktadır. Evvelce içerisini aydınlatan, tonoz sırtındaki dört köşe tepe ışıklıkları, damdaki moloz ve toprakla kapanmıştır. Deponun güney nihayetine sonradan bir havuz eklenmiş, külhân kısmının ocak ağızı ve çevre duvarları yıkılarak yok olmuştur. Dokuz on sene evvel mevcut olan, kerpiç duvarlı, kiremit örtülü ahşap çatılı küçük jandarma karakol binası, (Resim : 2) muhtemelen eski külhânın yerine ve hamamın faaliyetini durdurmasından sonra yapılmıştı. Bu gün külhânın yeri küçük bir meydan halindedir.

Dar-ül huffaz :

Hasbeyoğlu'nun Meram'daki vakıfları arasında bir dar-ül huffazın kaydı ve üzerinde bir kitabesi bulunmamasına rağmen, Meram Mescidinin doğu duvarına bitişik bu tek kubbeli yapı, nedense dar-ül huffaz olarak isimlendirilmektedir. (Leb.: III, Lev. V-a, Resim: 29). İçten içe 6.20 x 6.20 m. ebadında, kare plâna sahip bulunan bu yapının duvarları 1.05 m. kalınlığında olup iki yüzü kesme taş kaplamadır. Üstü, muhtelif hizalarda kare plânlı üç sıralı tuğla dişleri ihtiva eden, takriben 6.00 m. çapında tuğladan bir kubbe ile örtülmüştür (Resim : 30). Cümle kapısı, doğu cephenin kuzey köşesine açılmıştır. Kuzey ve güney cephelerde ikişer, doğu ve batı cephelerde ise birer dikdörtgen şeklinde alt pencere ile içeride kubbenin kasnak hizasına isabet eden, sivri kemerli birer üst penceresi vardır. Sade bir şekilde, demir parmaklıklı yekpare söve ve lentolar ile çerçevelenen, takriben 0.68 m. eninde ve 1.37 m. yüksekliğindeki bu pencerlerin yukarısında, birer sivri tahfif kemeri mevcuttur. Bunların kemer gözleri, sonradan çamur harçlı moloz taşla doldurularak, kemer aynası haline getirilmiş ve her iki yüzü yine çamur harçla sıvanmıştır Batı cephedeki alt pencere, mescidin inşasından veya çok daha sonra, lentosu kesilmek ve üstteki tahfif kemerinin dolgusu boşaltılmak, demir parmaklıkları çıkartılmak suretiyle, dar-ül huffazdan mescide geçit veren bir kapı haline getirilmiştir. Mescidin doğu duvarının iç yüzünde yapılan sıva raspaları sonunda, dar-ül huffazın orijinal batı cephesiyle birlikte, bu pencerede yapılan tadilat ortaya çıkmıştır.

Dar-ül huffazın temel duvarları kireç harçlı moloz taşla örülmüş, dış zemin hizasında, ahşap hatıllarla tesvive edilerek kesme taş kaplamaya geçil-

miştir[14]. Oldukça düzgün sıralar halinde dış cephe kaplamaları da, alt pencerelerin tahfif kemerlerinin kilit noktalarına yakın bir seviyede kesilmekte, bunun üstünde düzgün tuğla örgü başlamaktadır. Ancak, giriş cephesinde taş kaplama seviyesi, diğer cephelere göre bir sıra daha fazladır. Tuğla örgünün başlangıç seviyesinde, kuzey cephede biri doğu köşede ve diğeri iki alt pencere arasında rastlayacak şekilde iki; doğu cephede, alt pencerenin iki yanına rastlayacak şekilde iki; güney cephede ise yine biri doğu köşede ve diğeri iki alt pencere arasına rastlayacak şekilde iki adet, 0.62 m. genişliğinde, tuğla kemer boynu görümektedir (Resim : 31). Hatta doğu cephede kesme taş sırası, diğer cephelerdekinden bir sıra fazla olduğundan, bu cephedeki kemer boynunu aynı seviyede yapabilmek için, taş kaplamanın bu kısmı tuğla ile örülmüştür. Bu kemer boyunlarında veya özengi hizalarında, takriben 0.12 x 0.12 m. ölçüsündeki ahşap gergi çiftlerinin, bugün sadece kesilmiş uçları mevcuttur. Portal hariç, evvelce bütün dış cephelerin kireç harçlı ince bir tabaka halinde sıvalı olduğu, günümüze kadar gelebilmiş parçalardan anlaşılmaktadır. Bunların üzerinde, sgrafitto tekniği ile yani çizilerek yapılmış bazı primitif şekiller ve yazılar görülmektedir[15]. Kuzey cephede, sonradan yapılmış çamur sıvanın altından çıkarılan ağzı açık bir tavus kuşu, doğu cephede bir balık, güney cephede bir yelkenli resimleri nisbeten seçilebilir durumdadır (Resim : 32-33).

Dar-ül huffazın kuzey, doğu ve güney cephelerinde görülen kemer ve gergi bakiyeleri, evvelce bu yapının üç tarafının, muhtemelen beşik beya çapraz tonozlu revaklarla çevrili olduğuna işaret etmektedir (Lev. : III, Lev. : V-b). Nitekim, sonradan inşa edilen mescidin doğu duvarındaki muhdes sıvalar raspa edilince, duvar örgüsü içinde kalmış olan dar-ül huffazın batı cephesi ile revak kemer ve ayakları orijinal şekilleriyle meydana çıkmıştır (Resim : 34). Bulunan bakiyelerden anlaşıldığına göre, revak ayakları, kesme taş kaideler üstünde tuğladan örülmüş olup (Resim : 35) 0.90 x 0.90 m. ebadındadır. Duvarda uçları görünen ahşap gergiler seviyesinde bunlar ahşap hatıllarla çerçevelenmiştir[16]. Ahşap hatılların yukarısında da revak kemerleri ve tonozlar tuğladan inşa edilmişlerdir. Bugün mescid duvarı içinde kalmış bulunan kuzey batı ve güney batı köşelerdeki revak ayakları ve kemerleri dışında, diğer cephelerde revaklara ait yukarıda ifade ettiklerimizden başka bir iz kalmadığını tahmin etmiştik. Halbuki 1963 yılında tarafımızdan çekilen ve daha eski fotoğraflarda da görülebilen, (Resim : 29) kuzey doğu köşedeki revak ayağının taş kaidesi o zaman dikkatimizden kaçmıştır[17].

14) Bu inşaat tarzının bir benzerine Konya Alaaddin Camii avlusundaki Sultanlar Türbesinde rastlanmıştır. Türbenin mumyalık kısmı kapısının eşiği hizasında, moloz taştan örülmüş alttaki duvarın üstüne atılan ahşap bir hatıl sırasından sonra dış cephenin kesme taş kaplaması başlamaktadır.

15) Anadolu'daki türbe, zaviye, hamam, cami, mescid ve medrese duvarlarında rastlanan bu çeşit resimlerin mahiyet ve mânâları hakkında yeterli bir çalışma henüz yapılmamış olmakla beraber, bunların bazı seyyahlar veya ziyaretçiler tarafından hatıra maksadiyle çizildiği, zamanın dünya ve ahiret telâkkisi ile ilgili semboller olduğu anlaşılmaktadır. (Bakınız : Semavi Eyice **Büyük Balık, Küçük Balığı Yutar**, Türk Etnoğrafya Dergisi VII - VIII (1964 - 65), 1 3. s. Semavi Eyice, **Trakya'da İnecik'de Bir Tabhâneli Câmi**, Tarih Enstitüsü Dergisi, I. s. İst. 1970, 179. s.

16) Taş ve tuğla gibi farklı malzemelerin kullanıldığı duvar, paye, sütûn gibi taşıyıcı mimarî elemanlarda, alttaki taştan üst teki tuğlaya geçmek için çok defa ahşap hatıl ve yastıkların kullanıldığını görmekteyiz. Niteltim, Konya Alaaddin Camii içindeki taş tan ayak ve sütunlara oturtulmuş tuğla kemerlerinin özengi hizalarında aynı inşaat şekli dikkati çekmektedir.

17) Maalesef bu taş avağın kaidesi ile bundan sonra gelen, batı istikâmetindeki ikinci ayağın temeli, dar-ül huffazın etrafına çimento şap kaplı sahanlık yapılmak maksadiyle, ilgili dernekçe tesviye edilirken yerlerinden sökülmüştür.

Doğu cephenin kuzey köşesindeki cümle kapısı, genel hatlariyle Selçuklu devri portallerinin karakterini taşımakta ise de, (Resim : 36) nisbetleri ve kompozisyon özelliği ile Karamanoğullarının mimarî anlayışına yaklaşmaktadır. Dıştaki, yanyana yarım altıgen yıldızlarla süslenmiş içbükey ve bunun içinde sekiz köşeli yıldız ağlarından ibaret geometrik, düz bir bordürden teşekkül eden, 0.56 m. enindeki, iki kademeli profilasyon, evvelce kapıyı üç taraftan çerçevelemekteymiş. Bugün kapının üst kısmı, çerçeve profili ile birlikte yok olmuştur. Üstten sivri bir kemerle şekillenen, 1.10 m. genişliğinde ve 0.61 m. derinliğindeki kapı nişinin iki yanında, zar başlıklı, yatık (U) biçiminde kaideli, gövdeleri oyma zıkzaklarla süslü iki iri sütûnçe mevcuttur. 0.88 m. genişliğinde ve 1.68 m. yüksekliğindeki dikdörtgen kapı açıklığını, motifli bir geçme ile düz kemer şeklindeki lento sınırlandırmaktadır. Bunun biraz altında, sövelerin sade profilli özengi konsolları mevcuttur. Lentonun üstündeki sivri kemerli boşluk, dar-ül huffazın alt pencerlerinde olduğu gibi çamur harçlı moloz dolgu ile kapatılmış, cepheleri sıvanmıştır. Portalin çerçeve profilasyonunda ikinci bordürde, yıldız ağlarından ibaret geometrik örgünün sadece alttan iki taşın üzerinde görülmesi, tezyinatın yarım kaldığını ifade etmektedir. Portalin önündeki üç beton basamağın ve bugünki eşiğin orijinal olmadığı, eşik kotuna göre 0.21 m. aşağıda kalan sahanlıktan belli olmaktadır.

Dar-ül huffazın, güney cephedeki iki alt pencere arasına yerleştirilmiş mihrabı kesme taştan işlenmiştir (Resim : 37). Ortadaki yarım sekizgen plânlı nişin üç yüzü, yarım dayire kesitli yivlerle süslenmiştir. Yanlarda zar başlıklı, yatık (U) biçimi kaideli birer silindirik sütûnçe mevcuttur. Niş kavsarası beş kademeli mukarnas sırası ile şekilendirilmiş olup, üzerinde Kürsî Ayeti yazılı pahlı bir profil, sütûnçelerin dışından itibaren, mukarnaslı örgüyü de içine alan sivri bir kemer halinde üç tarafta dolaşmakta, bunun da dışında 0.30 m. eninde bir içbükey profille bütün mihrap çerçevelenmiş olmaktadır. Bu dış çerçevenin üst kısmında Kursî Ayetinin sonu devam etmektedir.

Tuğla döşeli zeminden itibaren 3.08 m. yüksekliğe ulaşan mihraptan sonra, dar-ül huffazın tuğla ile örülmüş, 1.58 m. yüksekliğindeki kubbe kasnağına geçilmektedir. Üçgenli köşe bingileri arasında, her iç cephenin ortasına rastlayacak şekilde, sivri kemerli birer niş aynası mevcut olup, bunlardan doğu ve batı cihettekiler pencerecdir. Ancak batıya açılan pencere, sonradan yapılan mescid sebebiyle doldurularak kapatılmıştır.

Hiçbir yerinde yapılış tarihi ve banii ile ilgili bir kitabeye rastlanmayan bu dar-ül huffazın, bugünki mimarî kompozisyonuna ve mevcut dekorasyonuna bakarak, XIII. yüzyılın sonlarında ve ya en geç XIV. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olabileceğini düşünüyoruz. Bu takdirde, üç yanı revaklı merkezî plân şeması ile bu eser, daha sonra, bilhassa Osmanlı Devri Mimarîsinde çok karşılaşılan bir tipin Anadoluda bilinen en eski tarihli örneği olmaktadır[18]. Revakın batı cephede devam etmeyişi, burada mescidden önce başka bir yapının varlığına delalet et-

18) Edirne'de Lârî Çelebi Camii, İstanbul Saraçhane Amcazade Hüseyin Paşa külliyesindeki dershane - mescid, Erbaa Fidikôy'de Ömer Paşa Camii gibi cami ve mescidler; İstanbul'da Büyük Piyale Paşa ve Kanuni Sultan Süleyman Türbeleri gibi türbeler; Edirne ve İstanbul Topkapı Saraylarındaki Arzodaları, yine Topkapı Sarayında Yalı ve Revan Köşkleri gibi köşk ve kasırlar, etrafı üç veya dört taraftan revaklarla çevrilmiş, merkezî tek üniteli plân şemasına göre inşa edilmişlerdir. Mimar Koca Sinan'ın şaheseri olan Edirne Selimiye Camii ise, bu şemanın en mütekâmil ve büyük örneğidir.

mektedir. Ancak bunun tahkikinden şimdilik mahrum bulunyoruz[19].

Mescid :

İçten içe 16.00 x 16.00 m. ebadında kare bir plâna sahip olan mescidin duvarları, az ölçü farklarıyla hemen hemen aynı kalınlıktadır (Lev. : III). Doğu duvarı 0.92, Güney duvarı 1.01, batı duvarı 0.92 ve kuzey duvarı ise 0.95 m. dir. Bu duvarların iç ve dış yüzleri samanlı çamur harçla sıvanmıştır. Zamala bu sıvaların yer yer dökülmesi, bu mescidin şimdiye kadar gözden gizlenmiş bazı inşaî ve mimarî özelliklerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur[20] Doğu duvarı, daha önce inşa edilmiş bulunan doğu taraftaki dar-ül huffazın batı duvarından iistifade edilerek ve revakların kemer boşluklarının örülerek kapatılması, mevcut duvarların da üzerine ilâve yapılarak yükseltilmesi suretiyle inşa olunmuştur (Lev.: IV-a). Dar-ül huffaz revakının güney batı köşesini teşkil eden ve bugün mescid duvarının örgüsü içinde kalmış bulunan kemer ayağından sonra, mescid duvarı halinde güneye doğru devam eden ekleme kısım yer yer ahşap hatıllarla takviye edilmiş sıralı moloz taştan örülmüştür. Bu kısımda dikdörtgen şeklinde kesme taş çerçeveli büyük bir alt pencere vardır. Ahşap hatıllı moloz taştan inşa edilen güney duvarında, içteki mihrabın arkasına rastlayacak şekilde, 0.80 x 4.45 m. ölçüsünde, dikdörtgen plânlı bir destek çıkıntısını ihtiva eder. Bunun üstünün, bir ocak başmağı gibi, kıble duvarına bitişik piramidal bir külâhla şekillendirildiği, mevcut izlerden anlaşılmaktadır (Resim : 38). Mihrabın sağında ve solunda, taş çerçeveli, dikdörtgen şeklinde birer büyük alt pencere mevcuttur. Mescidin batı duvarında diğer cephelerdekilere benzer şekilde iki alt pencere mevcuttur. Doğu, güney ve batı cephelerdeki bu alt pencereler, takriben 1.25 m. genişliğinde ve 1.96 m. yüksekliğinde olup, büyük taşlardan işlenmiş sade şekilli çerçevelerle çevrilmiştir. Eski demir parmaklıkların izleri bunların iç yüzlerinde görülmektedir. Orijinal olduğunu tahmin ettiğimiz tek örnek, mihrabın doğusundaki pencerede kalabilmiş, diğerleri sökülmüştür. Bu parmaklık dövme demirden ve geçmeli olarak yapılmıştır. Sonraki tamirler sırasında ahşap bir kasa içine alındığı görülmektedir. Yalnız parmaklığın tam ortasına rastlayan düşey çubukta, fazladan zar

19) İ.H. Konyalı, dar-ül huffazın bitişiğindeki camiden bahsederken «... Fatih, II. Bayezid ve III. Murad adına yapılan Konya tahrir defterinde bu mabed Hatıplıoğlu Camii şeklinde adlandırılmakta ve bu mabedin yanında bir de Hatıplı Oğlu Zâviyesi ve Konya'nın içinde Hatıplı Oğlu Dar - ül Huffazı bulunduğu tasrih edilmektedir» demektedir (İ.H. Konyalı, aynı eser, 458 s.) Bu durumda, bugünki cami veya mescidden önce yapıldığı anlaşılan ve dar-ül huffaz denilen yapı, aslında Konya tahrir defterlerinde adı geçen zaviyenin bir parçası mıydı? Diğer taraftan **Ariflerin Menkıbeleri**'nde ismi geçen ve Mevlâna'nın gittiği söylenen Meram Mescidi, acaba bugünkü camiin yerinde bulunan daha eski bir mabed mi idi. Bilâhere bugün dar - ül huffaz dediğimiz bina, ona bitişik olarak inşa edildi ve XV. yüzyılda da harap olan bu mescid yerine şimdiki cami yapıldı? Yoksa, Mevlanâ'nın gittiği mescid olarak bugünkü dar-ül huffaz kastediliyordu da, halen camiin işgal ettiği sahada yine bununla ilgili bir zaviye mi mevcuttu? (Bakınız : Ahmet Eflâkî, **Ariflerin Menkıbeleri**, 132, 137, 345, 361, 453, s.) Burada çözümü kolay olmayan fakat araştırılmaya değer bir konu ile karşılaşmış bulunuyoruz.

20) Yanındaki dar-ül huffaz ile birlikte bu mescidin plânı, çok hatalı bir şekilde iki eserde yayınlanmıştır. (Prof. Dr. E. Diez-Dr. Phil. O. Aslanapa - M.M. Koman, **Karaman Devri Sanatı**, 143 s.; Ali Kızıltan, **Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescidler**, Ist. 1958, 24 - 27. s.)

Mescid duvarlarının, bazı pencere boşlukları doldurularak içten ve dıştan sıvanmış olması, ahşap tavan ve destek sisteminin gayrimuntazam durumu, şimdiye kadar bu binayı tetkik edenleri yanıltmıştır.

Nitekim, İ.H. Konyalı Hasbeyoğlu'nun yaptırdığı mabed olarak bugünkü dar-ül huffazı kabul etmekte ve cami için de (... Bizim tahminimize göre Hasbeyoğlu'nun yaptırdığı mâbed; tetkik ettiğimiz birinci binadır. Meram genişlediği, nüfusu arttığı için ikinci mâbed sonradan yapılmış ve birinci yapının üstündeki kitabe de kapısının üstüne nakledilmiştir. İkinci binanın hiçbir mimarî kıymeti yoktur. Konya'da Hasbey Dar-ül huffazı, Meram'da Hasbey Hamamları gibi Karaman mimarisinin şah eser örneklerini hediye eden Hasbey Zade böyle bina yaptırmazdı) demektir (İ.H. Konyalı, aynı eser, 458. s.)

şeklinde bir lokma görülmektedir[1] (Resim : 39).

Pencerelerin yekpare taştan lentolarının altında ve söve dişlerinin iç kenarında eski ahşap pencere kanatlarının yuvaları bulunmaktadır. Doğu ve güney cephelerdeki pencere sövelerinin dış kenarlarına demir halkalar yerleştirilmiştir. Bunlar seferberlik zamanında, mescid ve dar-ü huffazın askeriye tarafından cephanelik ve depo olarak kullanıldığı günlerin hatırasıdır. Bu halkalara, yapının emniyeti bakımından pencerlerin dışına ilâve edilen demir kepenklerin tutturulduğu anlaşılmaktadır. Aynı durum, yine aynı şekilde kullanılmış olan Konya Alaaddin Camiinin güney cephesindeki pencerelerde de görülmektedir ve buradaki demir kepenklerin örnekleri de el'an mevcuttur. Tahminimize göre, camiin kuzey duvarı ve ahşap örtü sistemi de bu sıralarda şimdiki şeklini almıştır.

Arazinin meyline uygun olarak, zamanla tepeden aşağı doğru akan toprak, mescidin batı duvarı önüne yığılmış ve bu duvardaki alt pencerelerin örülerek kapatılması mecburiyetini ortaya çıkarmıştır. 1971 yılındaki onarım sırasında, yaptırılan hafriyatta, mescid dışındaki eski zeminin kotu araştırılmış ve bunun, pencerelerin alt eşikleri hizasında olduğu anlaşılmıştır. Zemin kayalık olduğundan, cephe boyunca, düzgün bir döşeme izine rastlanmamıştır. Güney ve doğu duvarlarının dışında ise, yine akan toprak yüzünden, eski sevivenin aşağılarına inildiği, hatta temel duvarlarının kısmen meydadana çıktığı farkedilmektedir. Ancak zaman zaman vukubulan seller ve mescidin güney tarafından gecen ark suvunun tasmasından korunmak için, eşikleri zemine yakın olan bu pencerelerin, alt kısımlarının moloz tasla doldurularak vükseltildiği görülmektedir (Resim : 39).

Beden duvarlarının alt kısmı moloz taştan inşa edilmiş bulunmasına rağmen, eski inşaat geleneğine uygun olarak köşelerde kesme taş kullanılmıştır. Duvarlar, dar-ül huffazın revak cepheleri yüksekliğinde, moloz taşla birlikte kısım kısım tuğla örgülü olarak devam etmektedir. Bu kısımlarda hemen hemen muntazam aralıklarla mazgal pencereler yer almıştır. İlk bakışta duvarların böyle farklı bir örgüye sahip olması, sonradan yapılan bir tadilat veya tamirat izi gibi görünmekte ise de, mescid içinde bugün de varlığını muhafaza eden ahşap sütunların boyları dikkate alındığı takdirde, bu durumu orijinal olarak kabûl etmek gerekmektedir.

0.95 m. kalınlığındaki kuzey duvarı tamamen yenilenmiştir. Bu duvarda ortada 1.75 m. genişlikteki cümle kapısı ile bunun iki tarafında dış cephede 0.81 m., içte ise ortalama 1.79 m. genişlik gösteren, dikdörtgen şeklinde ikişer pencere mevcuttur. Etrafları ahşap pervazlarla çerçevelenmiş, yine ahşap kasalar ihtiva eden bu kapı ve pencerelerin şekli, duvarın ahşap hatıllı, çamur harçlı moloz taştan yapılmış, hatta yer ver tuğla ile örülmüş olması, bunun XIX. yüzyılın sonunda veya XX. yüzvılın başında inşa edildiğini göstermektedir. Kanaatimizce yeri de orijinal olmayıp, eski hizasından 0.32 m. daha geriye çekilmek suretiyle yeniden yapılmıştır. Son onarım sırasında, halen son cemaat mahallinin döşemesi altında kalan eski duvar hizasında hafrivat vapılarak orijinal duvarı ve portali araştırmak imkânı maalesef bulunamamıştır. Mescidin diğer duvarlarının üst kısımlarında beşer adet mazgal pencere varken, kuzey duvarında bunların olmavışı, doğu ve batı duvarlarının kuzey tarafındaki ilk mazgal pencerelerin iptal edilmiş bulunması - ki

[1] Bu şekilde taksimat fazlası ara lokmalara XIV - XVI yüzyıl eserlerinin pencere parmaklıklarında rastlanmaktadır. Ankara'da İsfahanî Mescidinde, Bursa'da Sehzade Mahmud Türbesi ile Konya Mevlanâ Dergâhındaki Hasan Paşa Türbelerinde, Bolvadin'de Sinan Paşa ve Yugoslavya'da Manastır'daki İlvas Bey Camilerinde benzeri ara lokmalar görülmektedir.

dahilî sıva raspalarından sonra, hizası değişen kuzey duvarının kısmen bu pencere boşluklarını örttüğünden, doldurularak kapatıldığı anlaşılmıştır - kuzey duvarının geriye çekilerek yenilendiğini açıkca göstermektedir. Son cemaat mahallinin taş döşemesi ve kapının iç tarafındaki sahanlık döşemesinin taşları arasında, muhtemelen ev velce kuzey duvarındaki pencerelere ait olan bazı söve ve lento taşlarına rastlanmıştır.

Son cemaat mahallinin dam örtüsü, birer uçları mescidin kuzey duvarına, diğer uçları ise altlarındaki ahşap hatıllar ve yastıklar vasıtasiyle, cephe boyunca duvardan 3.50 m. mesafede bir sıra teşkil eden altı adet ahşap sütûna oturtulmuştur (Resim : 40). Bunlardan üç tanesi orijinaldir. Sütûnların üstünde iki ucu profilli bir adet yastık ağacı vardır. Bunların da ancak dört tanesi orijinaldir. Yastıkların üstündeki ahşap hatıl yenidir. Eski hatılın hizası ve yüksekliği, son cemaat mahallinin batı duvarında ve mevcut ahşap hatılın hemen altında, ucu kesilmiş bir parça halinde görünmektedir (Resim : 40). Bu duruma göre son cemaat yerindeki sütûn sırasının hizası ve yüksekliği de değişmiştir. Sütûnların taş kaideleri sonradan yapılmış olup, bu kısımdaki döşeme kotu yükseltildiği için, eski kaide yerleri de bugünki muhdes döşeme kaplamasının altında kalmıştır.

Cümle kapısının üstünde, dıştan takriben 0.69 x 0.83 m. ebadında, etrafı pahlı bir çerçeve ile çevrilmiş, mermerden güzel bir kitabe bulunmaktadır. Diklemesine konulmuş olan bu kitabenin aynası, takriben ortadan ikiye ayrılarak, üst yarıya, ince bir band ile ayrılan iki satır halinde

في ايام دولة السلطان محمد بن علاء
الدين بن قرمان خلد الله مملكته و عمده

alt yarıda ise, alçak kabartma rumîlerden ibaret bir zemin üzerine, celî bir sülüs ile آد الله vazılmıştır.

Pahlı kenar çerçevesinde ise, köşelerde rumîlerle birleşen geometrik örgülerin içine yerleştirilmiş kartuşlar içinde, sağ kenardan başlamak üzere, Türkçe olarak

دیلرز ند کلمدن حیرله
کله شده کیکلنی شاد ایلیه
هر که استر عیشه بیاد ایلیه
حاجی حاصلك اغلنی یاد ایلیه

kıt'ası hakedilmiştir[22].

Metine göre daha ziyade bir türbe veya tekkeye yakışan bu kitabenin, mescidin bugün mevcut olmayan eski portaline mi, yoksa mescidden önce kısmen onun bulunduğu sahayı işgal ettiğini tahmin ettiğimiz zaviyeye mi ait olduğunu kestirmek kolay değildir[23].

Mescide girişte, taş döşeli sahanlığın iki yanında, harem zemininin ahşap döşemesinden takriben 20 - 25 cm. kadar yükseltilmiş ve önü tahta parmaklıklı bir korkulukla çevrilmiş muhdes maksure sekileri görülür.

Duvarların iç yüzleri de sıvanmıştır. Son tamirat sırasında duvar yüzlerinde dört kat sıva ve badana tabakası tesbit edilmiştir. En alttaki, kül ile kireç karışımı, gri renkli bir astarla beraber samanlı kireç sıvadır. Bunun üzerine sonradan yapılan yine saman karıştırılmış kireç harçlı sıvalar da üç kat teşkil etmektedir. Mescidin inşası sırasında, doğu duvarı içinde kalan dar-ül huffazın sivri kemerli revak boşlukları ise, çamur harçlı moloz taş dolgu ile örülerek kapatılmıştır.

Bugün alafranga kiremit ile örtülü bir kırma çatı ile kapatılmış olan son

22) İ.H. Konyalı aynı eser. 457 s.
23) 19 No. lu dip nota bakınız.

cemaat mahallinin ve mescid haremi-nin ahşap kirişleme tavanı, oldukca düzensiz bir durum arzetmektedir.

Biri, cümle kapısı - mihrap aksın-da olmak üzere hemen hemen biribiri-ne eşit mesafede üç ahşap sütûn sırası ve bunların taşıdığı çifte ahşap hatıl-larla harem, kıble duvarına dik isti-kamette dört sahna ayrılmıştır. Hatıl-ların üstünde ise bunlara dik ve şaşırt-malı olarak yuvarlak kesitli ahşap ki-rişlemeler bulunmakta; bunların da üs-tünde ahşap tavan kaplaması yer al-maktadır (Resim : 41). Selçuklu ve Beylikler devri cami ve mescitlerinin ahşap kirişleme tavan sistemlerine uy-mayan bu örtü düzeni, bilhassa cümle kapısı ile mihrap aksındaki sütûn sı-rasının taşıdığı ahşap hatılların cümle kapısının iki tarafında duvara bitişik olarak konulmuş iki ahşap dikme ve bunlara oturtulan yatay bir kirişe, kıb-le cephesinde de mihrap üstüne atıl-mış yatay bir hatılın ortasına basan diğer bir dikme ile genel görünüş da-ha da çirkinleştirilmiştir. Her sütûn sırasında takriben 36 cm. çapında ve değişik kesitte üçer adet ahşap sütûn olup, bunlara kuzey ve güney duvarla-rının önlerinde takriben 23 cm. çapın-da birer ince sütûn daha ilâve edilmiş-tir. Farklı şekilde taş kaidelerle zemi-ne basan bu sütûnların, üstteki hatılla-ra destek teşkil ettiği noktalarda da yer yer değişik şekiler gösteren yastık ağaçları veay basit takozlar mevcuttur (Resim : 42). Doğu taraftaki sütûn sı-rasının kuzey nihayetteki açıklığına rastayan hatıl, açıklığın iki tarafındaki sütûnlara oturtulan ahşap mayil pa-yanda ağaçlariyle desteklenmiştir (Lev. III-a). Batı ile orta sıranın ikişer, doğu taraftaki sıranın ise bir sütûnu muh-temelen orijinal olup bunlar bir kena-rı 38 cm. gelen sekizgen kesitli dikme-lerdir (Lev. : III). Kaideleri üzerinden, yastık altına kadar olan yükseklikleri takriben 5.83 m. dir. Bu sütunların ori-jinalitesini isbatlayan en mühim özel-likleri ise, yukarıda ahşap hatıla 65 cm. mesafede her yüzlerinde, oyma siv-ri kemerli birer niş aynası ihtiva et-meleridir (Resim : 42). Bu niş aynala-rının üstünde, sütûnların tepe nokta-larına kadar olan yüzlerde çivi izleri ve renk farkları seçilmektedir ki bun-lar, sütûnların evvelce taşıdığı çakma usûlüyle yapılmış mukarnaslı ahşap başlıkların yerleridir[24]. Sivri kemercik-li niş aynalarıyla birlikte bu başlıklar üç kademeli mukarnas dilimlerinden meydana geliyordu. Bunların da üstün-de evvelce mevcud olan, iki ucu profil-li yastık ağaçlarından ise pek az örnek kalabilmiştir. Tavan örtüsünde bugün görülen yuvarlak kesitli ahşap kirişler ve tavan kaplaması 1965 yılında yapı-lan onarım sırasında, çürümüş ve gay-rımuntazam sıralanmış eski ahşapla-rın yerine vazedilmişlerdir. Kirişleme tavanı destekleyen sütûnlar, taştan özel olarak işlenmiş kaidelere oturtulmuş-tur. Bunlar, altta bir kenarı 60 cm. ağacı vardır. Bunların da ancak dört olan kare plânlı, köşe pahlariyle 33 cm. yüksekliğinde prizmatik gövdele-ri bulunan parçalardır (Resim : 43). Bunların daha geniş kenarlı kare şek-lindeki alt kısımları bir temel gibi düşeme altında kalmaktadır. Bazı detay farklariyle bu tipten ayrılan diğer bir kısım kaideler, ikinci tip örnekleri teş-kil ederler. Bazı sütûnlar ise, toplama antik veya kabaca yontulmuş taş blok-lara istinat ettirilmiştir.

Yukarıda kısaca tarife çalıştığımız gibi, mescidin içinde muhtelif tamir-lerle yenilenen ahşap sütûnların yerle-ri, sıraları, kaideleri, bunların taşıdığı yastık, hatıl ve ahşap kirişleme siste-mi çok değişmiştir. Ancak bugün dağı-nık da olsa, orijinal yani ilk yapıdan kaldığını kabûl etiğimiz parçaların, benzer şekildeki diğer örneklerin kom-

24) Bu konuda bir tanıtma yazımız, daha önce Önasya Mecmuası'nda neşrolun-muştur. Yılmaz Önge. **Anadolu Mimari Sa-natında Ahşap Stalaktitli Sütûn Başlıkları**, Önasya 4. Cild, 37. Sayı, Eylül 1968).

pozisyonlarına bakarak yeniden eski durumlarına getirilmeleri ve bunun için bir restitüsyon projesinin çizimi imkân dahilindedir. Nitekim, yazımıza eklediğimiz projede, bu hususu şematik olarak gerçekleştirmeğe çalıştık (Lev. : III, III-b).

Mescid tavanını teşkil eden orijinal ahşap kirişleme ve bunun istinat ettirildiği sütûn sıraları hakkında, eski duvarlarda mevcut izler, bilhassa mazgal pencereleri ihtiva eden tuğla örgülü üst kısım oldukça iyi ve doğru fikir vermektedir. Bu pencerelerin tertibine bakarak mescidin orijinal örtü sistemi hakkında şunları söyleyebiliriz :

Mescidin içi, 3.60 m. ile mihrap aksındaki diğerlerinden daha geniş olmak üzere, dört sıra sütûn dizisi ile kıble duvarına dik istikamette, 3.10 m. genişlikte dört sahna ayrılmıştı. Böylece her sahnın ortasına, kıble ve muhtemelen kuzey duvarında, birer fevkanî mazgal pencere isabet ediyordu. Her sütûn sırasında ise 3.40 m. mesafe ile dörder sütûn bulunuyordu. Kuzey duvarı şimdiki hizasından 1.30 m. daha dışarıdaydı ve doğu duvarının bugünki kuzey nihayeti iç köşeyi teşkil ediyordu. Böylece içeride bir dizideki her iki sütûn arasına, yan duvarlarda karşılıklı birer mazgal pencere geliyordu Bu duruma göre, mescid hareminin onaltı ahşap sütûnla desteklenen tavanı, en dıştaki yan sahınlardan itibaren, orta sahna doğru kademe kademe yükseliyor ve buna paralel olarak, mescidin toprak dam örtüsü de portal - mihrap aksından iki tarafa doğru hafifce meyillendirilmiş oluyordu. Kuzey duvarında ve mihrap aksına gelecek şekilde, mescidin portali yer alıyor ve muhtemelen bunun iki tarafında da, kıble duvarındaki pencerelerle karşılıklı gelecek şekilde birer alt pencere bulunuyordu. Bu duvarın üst kısmında da, yine kıble duvarındaki düzene uygun olarak beş adet mazgal pencere yer alıyordu. Son cemaat yerinin sütûnları da muhtemelen içteki aks tertibine uygun olarak düzgün bir sıra teşkil ediyordu.

Mescidin bugün çok sade bir görünüş arzeden taş mihrabı da, kat kat badana tabakalarının altında gizlenmiş tezyinî özellikleriyle orijinal bir eserdir (Resim : 44). Kesme taştan işlenmiş, iki yanı silindirik sütûnçelerle süslü ve etrafı üç kademeli bir profilasyonla çerçevelenmiş, yuvarlağa yakın sivri kemerli, derinliği az bir nişten ibarettir. Üst çerçeve profilasyonu ile niş kemeri arasında kalan, kenarları pahlı, dikdörtgen bir ayna içinde Besmele ve ( ) Ayeti okunmaktadır. Ancak, son onarımlar sırasında yaptığımız araştırmalar, bu şekil sadeliğine rağmen mihrabın evvelce çok renkli ve zengin kalem işleriyle süslü olduğunu ortaya çıkarmıştır. Orijinal mihrap, üzeri yarım milimetre kalınlığında kireç harçı ile pürüzsüz bir şekilde sıvanmak, bunun üzerine de kırmızı, yeşil, siyah, sarı, hattâ yer yer altın yaldız kullanılmak suretiyle renklendirilen geometrik ve rumî desenlerle süslenmiştir. Fakat zamanla bozulan duvar örgüsü ve dam örtüsünden içeriye nüfuz eden rutubet sebebiyle, bu nakışları ihtiva eden ince astar tabakası yer yer taştan ayrılmış ve dökülmeğe başlamıştır. Bunun önlemek için bütün satıhların üzerinin tekrar kireç harçla badana edilerek, bazı kısımlarının kalem işi nakış yerine malakârî tezyinatla süslendiği anlaşılmaktadır (Resim : 45). Fakat rutubetin önü alınamadığından ve yeni tabakada da kabarmalar, çatlamalar devam ettiğinden daha sonraki tarihlerde de müteaddit badanalar yapıldığı belli olmaktadır. Bu kalın badana tabakaları yüzünden, uzaktan bakıldığında alçıdan işlenmiş tesirini veren bu mihrapta, bugün dahi eski rutubetin tesiriyle taştan ayrılmış parçalar nakışlı kısımlar-

la beraber çatlayıp düşmekte ve buna maalesef bir çare bulunamamaktadır (Resim : 46).

Mihrabın sağında yer alan boyasız ahşap mimber ise, muhtemelen XIX. yüzyılda yapılmış, sade fakat oldukca iyi bir işçilik eseridir (Resim : 46).

Tavus Baba Türbesi :

Hasbeyoğlu Mescidinin batısında ve batı duvarından 12.60 m. mesafede bulunan Tavus Baba Türbesi, (Lev. : I, Lev. : III) arazinin durumuna uygun olarak, mescidin inşa edildiği zeminden daha yüksek, etrafı duvarlarla çevrili bir bahçenin batı kenarında kalmıştır. Doğu - batı istikametinde uzanan dikdörtgen bir plâna sahip bulunan bu türbenin dış cepheleri gayrımuntazam duvar örgüsüne mukabil (Resim : 48) iç yüzü muntazam bir şekilde kireç harçlı tuğla ile örülmüştür. Türbenin kuzey ve güney duvarları ise 0.45 m. kalınlığındadır. Kuzey duvarında iç genişliği 0.90 m. olan bir mazgal pencere, batı duvarında ise içte 0.35 x 0.80 m. ebadındaki bir nişe mukabil, dışta muntazam olmayan bir çıkıntı mevcuttur. Türbenin 0.90 m. genişliğindeki kapısı doğuya açılmaktadır. Kapı üstündeki mermer kitabeden. türbenin 1959 yılında tamir edilerek, bugünki durumunu aldığı anlaşılmaktadır. İçten içe 2.90 x 4.20 m. ebadında olup üzeri dıştan çimento sıvalı çapraz bir tonozla örtülmüş, zemini ise bir kenarı 0.22 m. lik kare şeklinde tuğlalarla kaplanmıştır. Türbe içinde çimento sıvalı bir sanduka bulunmaktadır.

Türbenin bugünki durumuna bakarak, bunun evvelce Konya'da ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde birçok örnekleri olan bir eyvan - türbenin mumyalık kısmı olduğunu tahmin etmekteyiz[25]. Evvelce muhtemelen dış cepheleri kesme taş kaplama olan bu mumyalık veya alt katın üstünde, bir kemerle doğuya açılan beşik tonozlu bir mescid veya üst kat bulunmaktaydı. Buraya doğu cephede iki yandan yükselerek ortada bir sahanlıkla nihayetlenen taş basamaklarla çıkılıyordu. Üst kısım yıkıldıktan, mumyalığın dış duvarları harap olduktan sonra yapılan tamirlerle türbe şimdiki halini almış olsa gerektir. Mevcut yapı etrafında yapılacak küçük araştırma ve sondajların bu tahminimize kesinlik kazandıracağını ümid ediyoruz.

Bu türbede yatan Tavus Baba'nın kat'iyetle tesbit edilemiyen kimliği hakkında muhtelif neşriyatta bilgi mevcuttur[26].

---

25) Bu tip eyvan - türbelerin bir kısmı Metin Sözen tarafından neşredilmiştir. (Metin Sözen, **Anadolu'da Eyvan Tipi Türbeler**, Anadolu Sanatı Araştırmaları I., İst. 1968, 167 209 s.)

26) Bakınız :

Tavus Baba Türbesi, Mehmet Önder. **Mevlanâ Şehri Konya**, Konya 1962, s.

Tavus Baba Efsanesi. Mehmet Önder. **Konya Efsaneleri**, Konya 1963, 20 - 22 s.

Hatamu Dede - Tavus Baba Türbesi İ.H Konyalı. **Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi**, Konya 1964, 614 s.

Tavus Hatun, Nezihe Araz. **Anadolu Evliyaları**, İst. 1966, 25 - 27 s.

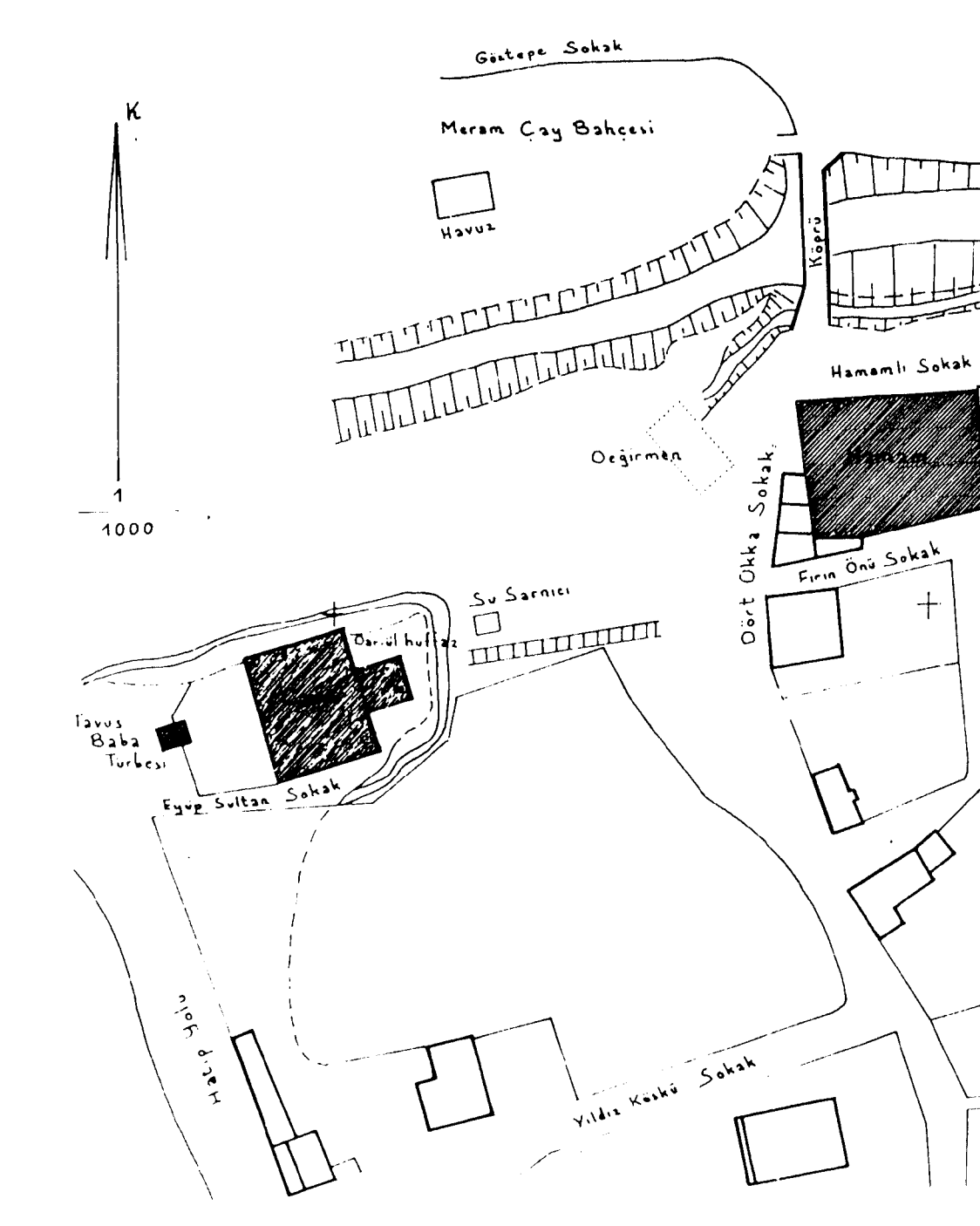
Göztepe Sokak
K
Meram Çay Bahçesi
Havuz
Köprü
Hamamlı Sokak
Hamam
Değirmen
1
1000
Dört Ökka Sokak
Fırın Önü Sokak
Su Sarnıcı
Darül hufaz
Tavus Baba Türbesi
Eyüp Sultan Sokak
Halep Yolu
Yıldız Köşkü Sokak

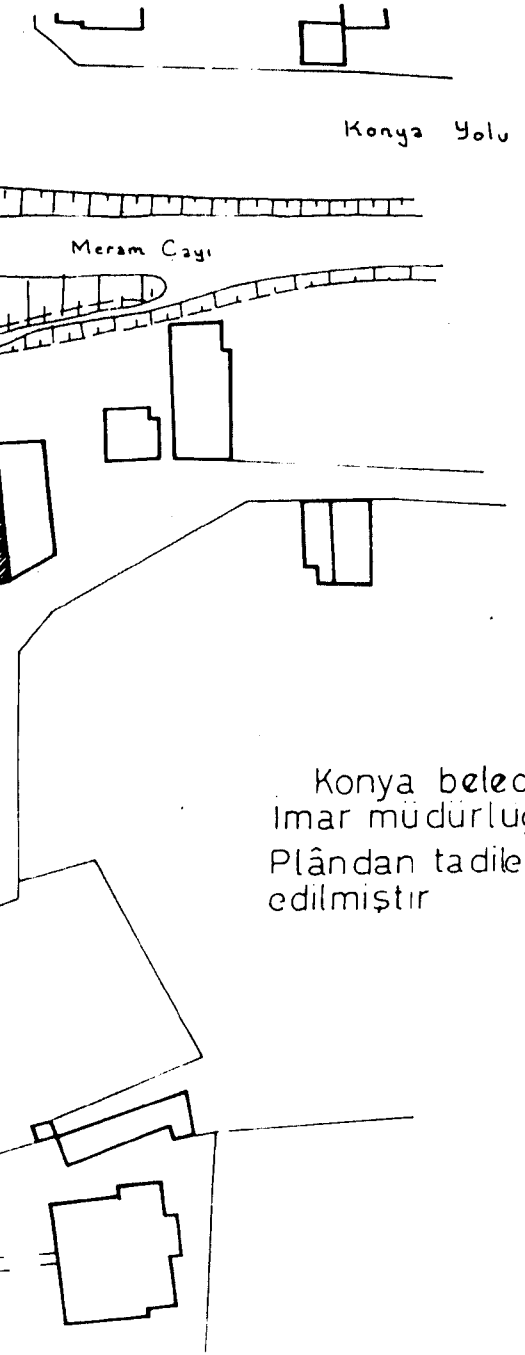

Levha : I

Konya belediyesi
Imar müdürluğündeki
Plândan tadilen kopya
edilmiştır

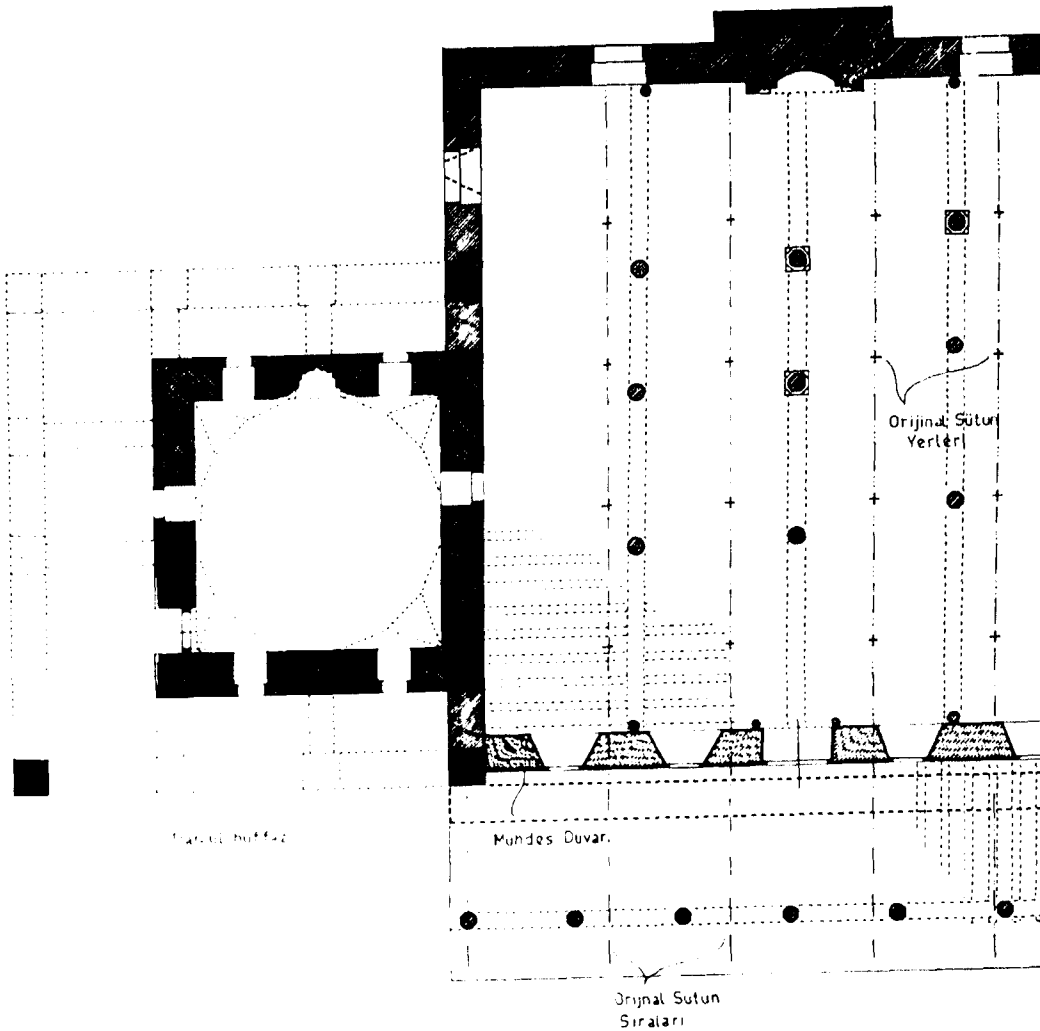
Orijinal Sütun Yerleri
Mundos Duvarı
Orijinal Sütun Sıraları

Mescit

Levha: III

Dar - ül huffaz, Mescit ve Tavus Baba Türbesinin Plânları

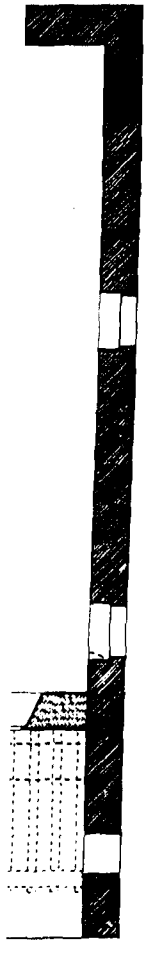

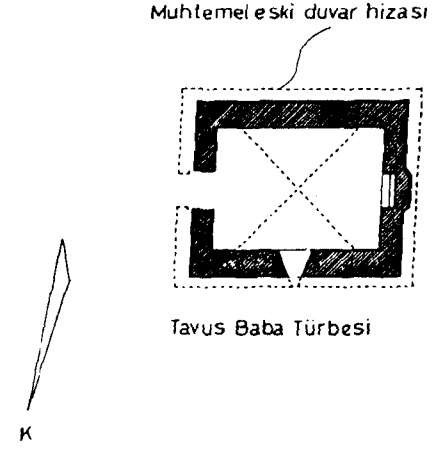

ÖNGE

Levha: II

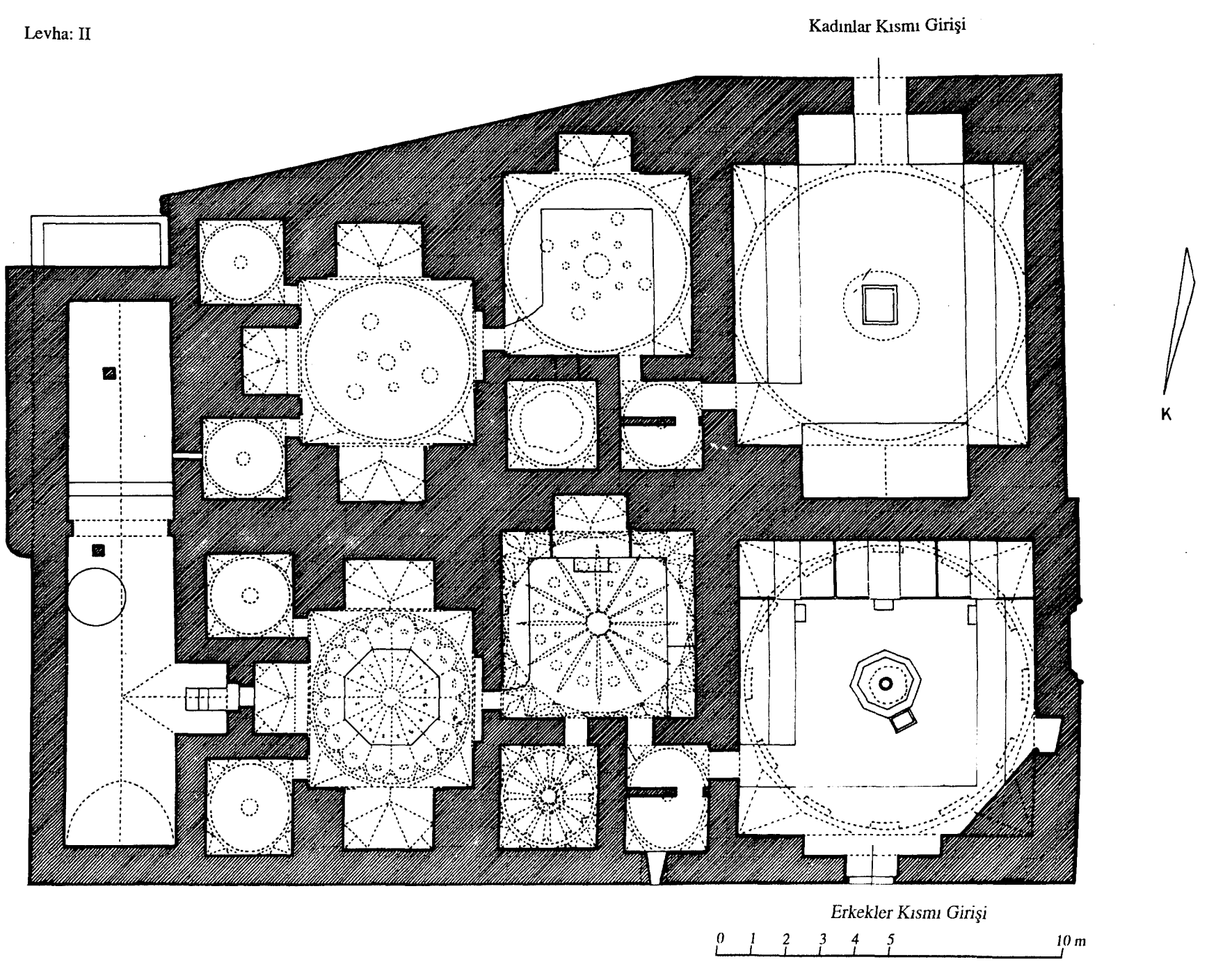

Levha : IV- b

Mescidin Mihrap arkasından kesidi (Restitüsyon denemesi)

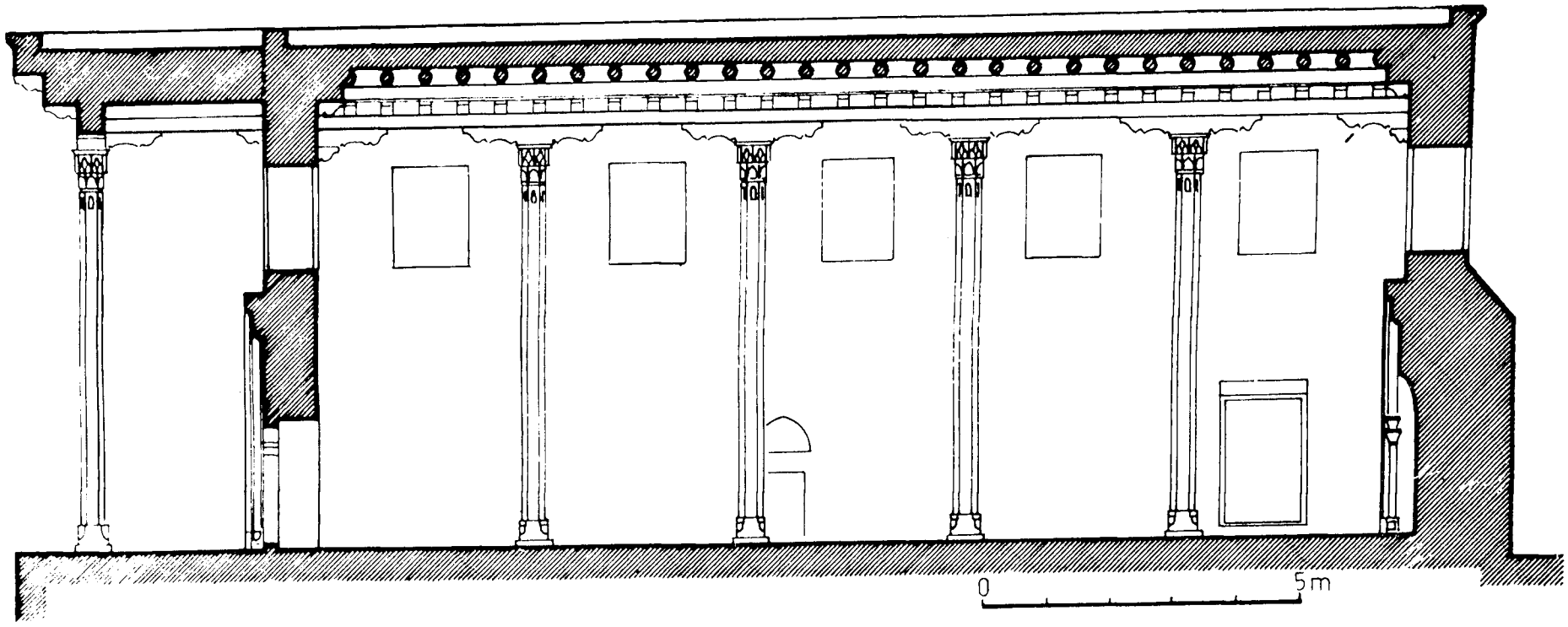

Levha: IV-a

Bugünki duruma göre Mescidin Mihrap aksından kesiti

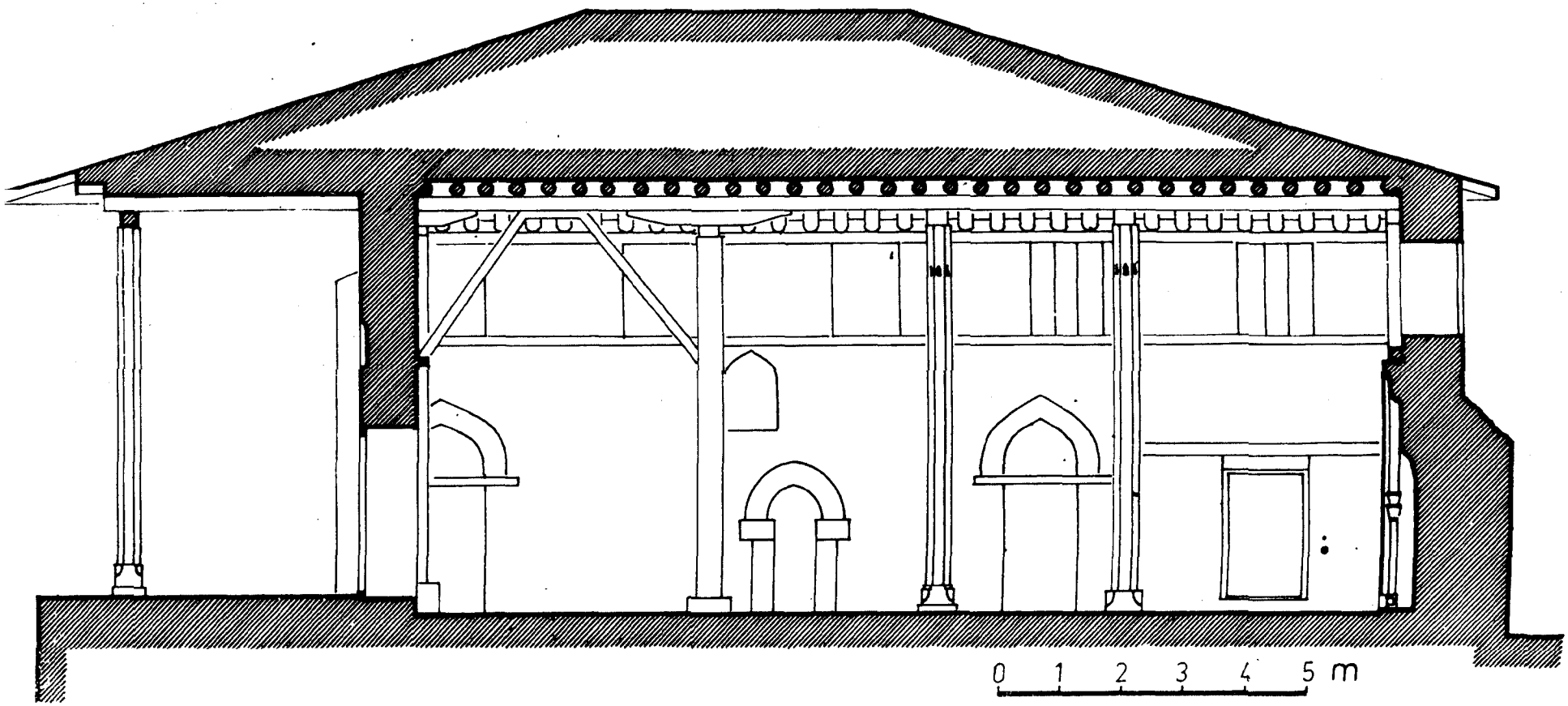

Levha: V- b

Dar-ül huffaz ve Mescidin doğu cephesi (Restitüsyon denemesi)

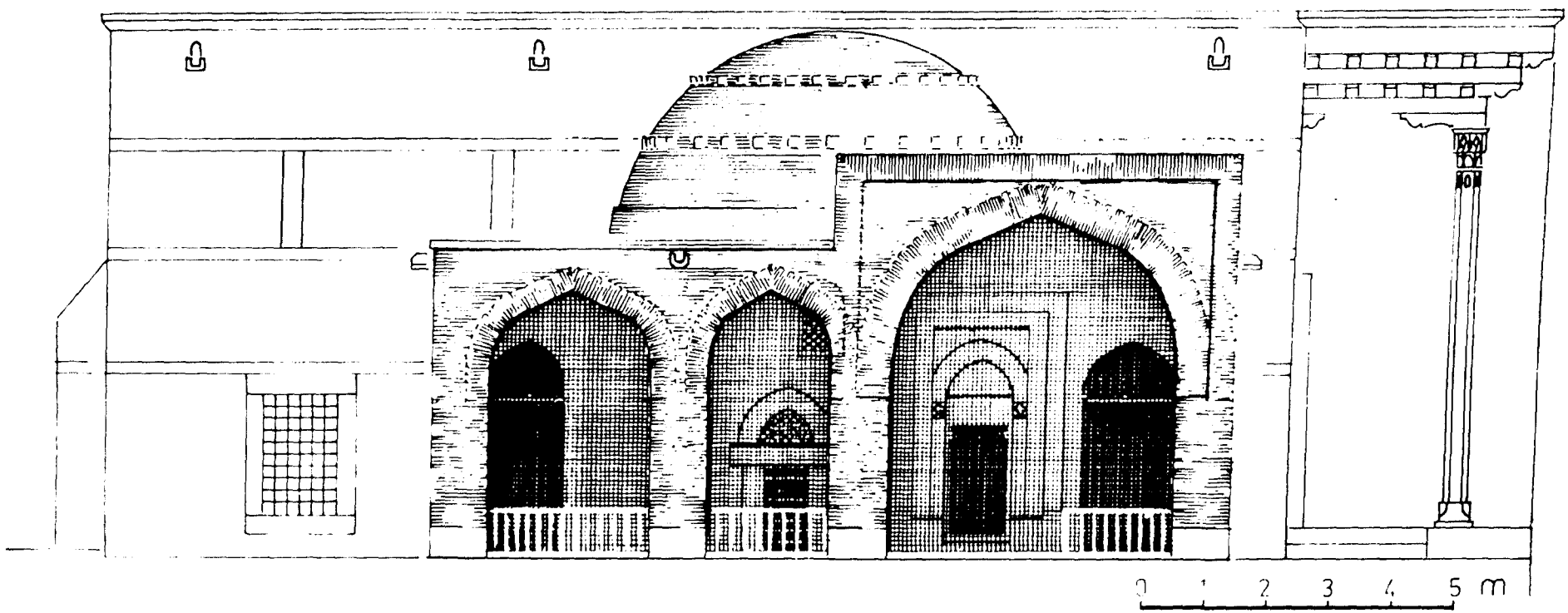

ÖNGE

Levha : V-a

Bugünki duruma göre Dar-ül huffaz ve Mescidin doğu cephesi

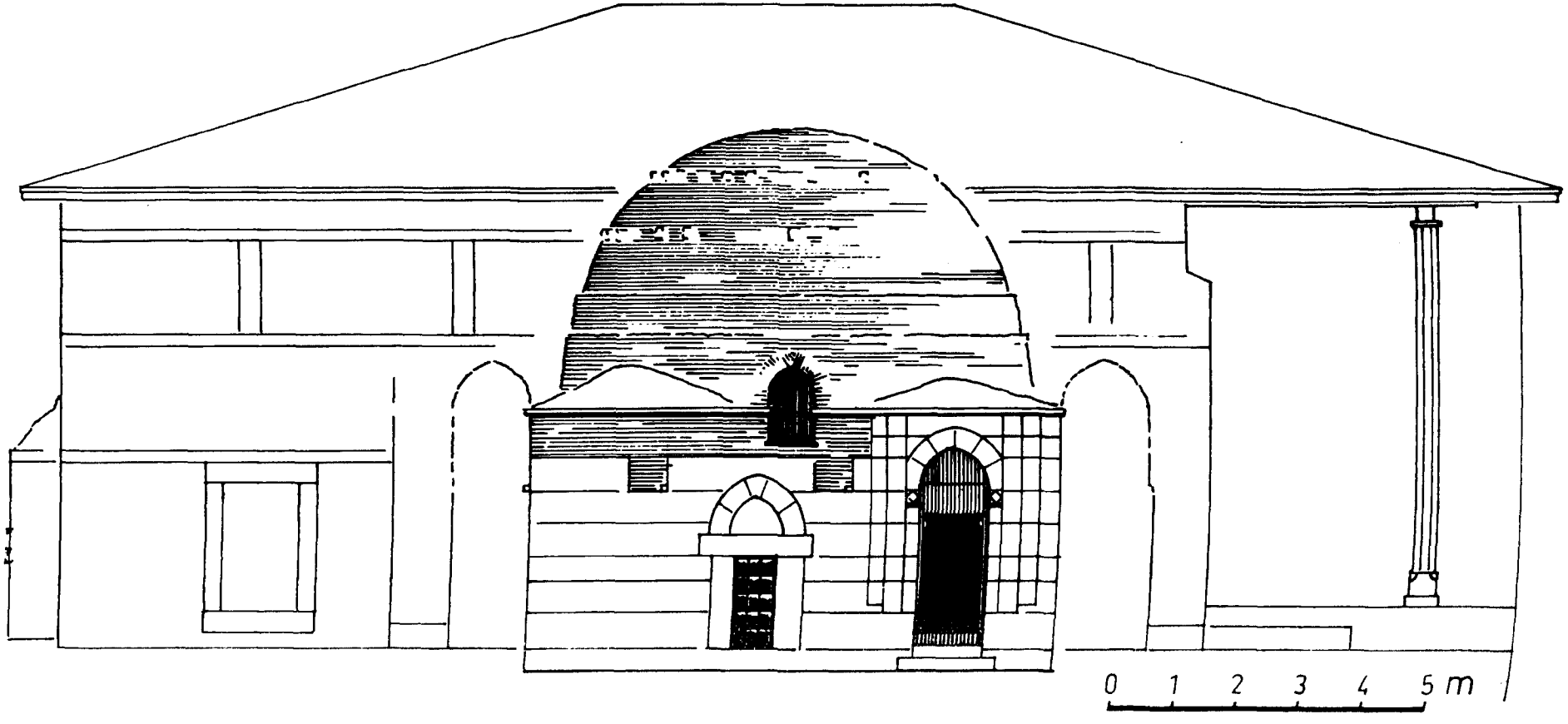

Resim : 4 — Çifte Hamamın batı cepnesi ve kadınlar kısmına bitişik dükkânlar

Resim : 5 — Çifte Hamamın doğu cephesi
(Belediyece yapılan çevre istimlâkinden sonra)

Resim : 6 — Erkekler kısmının girişi.

Resim : 1 — Meram Köprüsünün batı cephesi
(Onarım sırasında)

Resim : 2 — Meram Köprüsünün batı cephesi
(Onarımdan önce ve geride Meram Hamamı)

Resim : 3 — Meram Köprüsünün doğu cephesi
(Onarımdan sonra) ve geride, solda değirmen

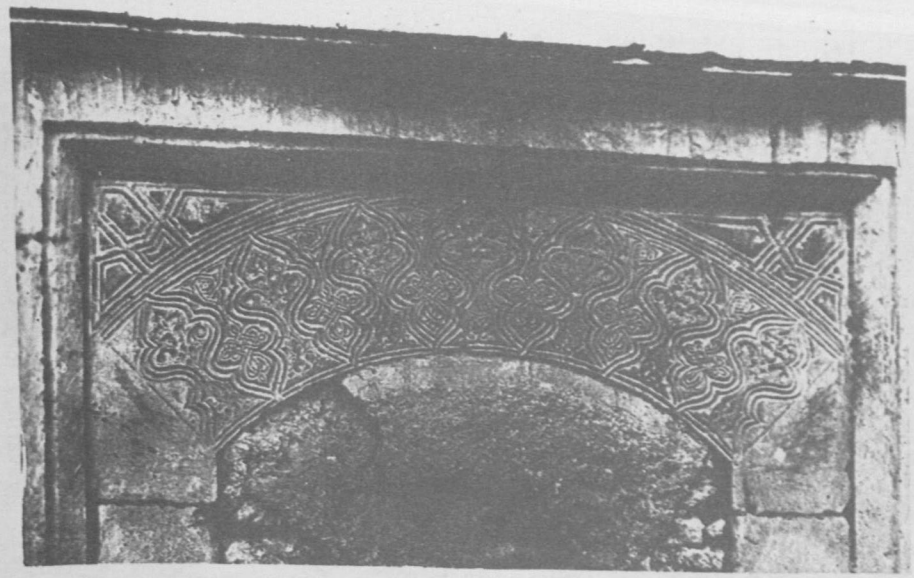

Resim : 8 — Erkekler kısmının orijinal kapısı

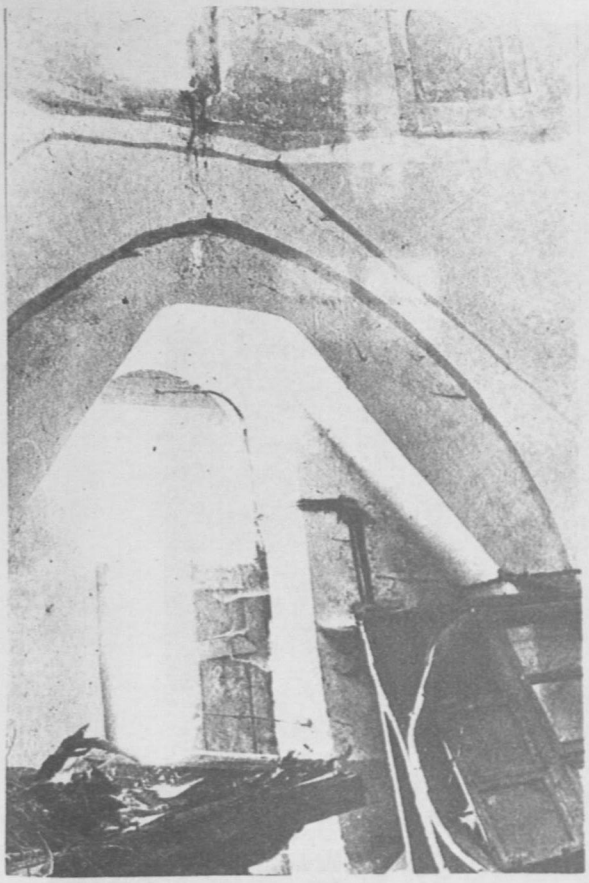

Resim : 9 — Erkekler kısmı muhdes girişinin içeriden görünüşü

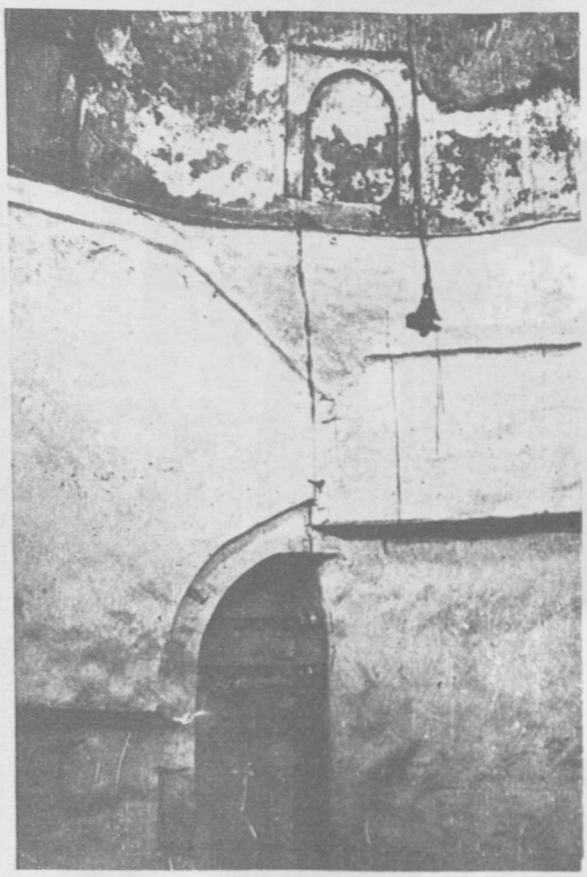

Resim : 10 — Erkekler kısmı soyunma mahallinde kuzey batı köşeye yapılmış olan takviye dolgusu ve duvar nişi

Resim : 7 — Erkekler kısmının orijinal kapısındaki kemer tezyinatından detay
(Foto Halûk Karamağaralı)

Resim : 14 — Erkekler kısmı soyunma mahallindeki şadırvan göbeği

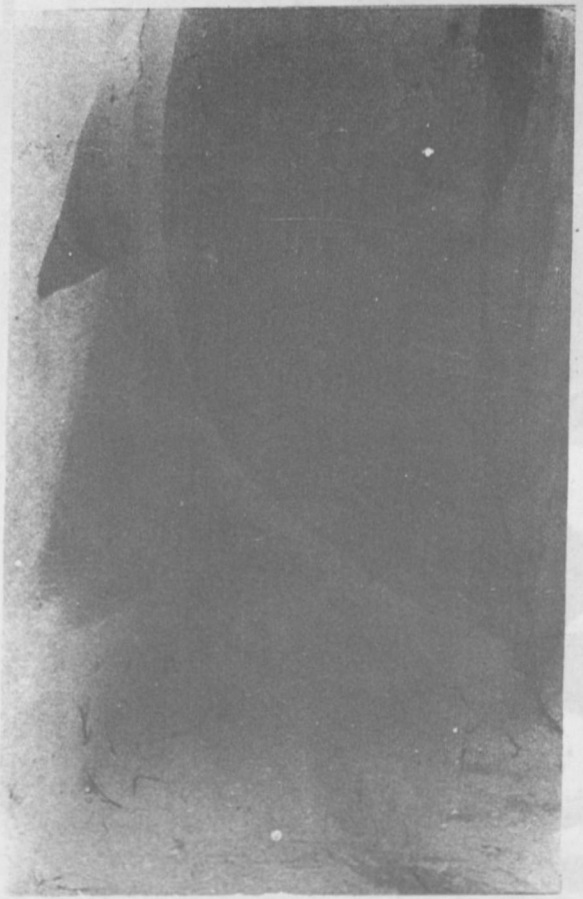

Resim : 15 — Erkekler kısmı helâsında kubbe ışıklığını kapatan bölme duvarı

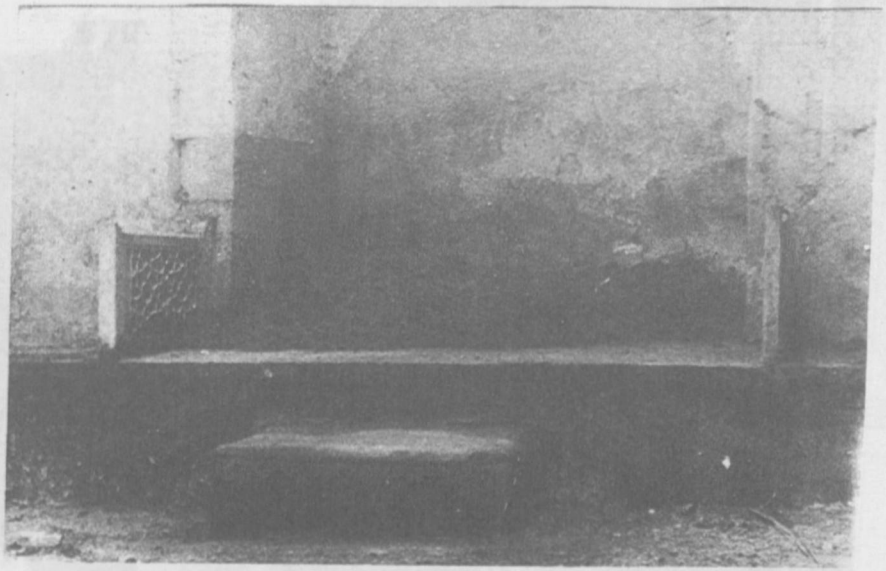

Resim : 16 — Erkekler kısmı soğukluğunda, eyvan önündeki seki ve basamak taşı

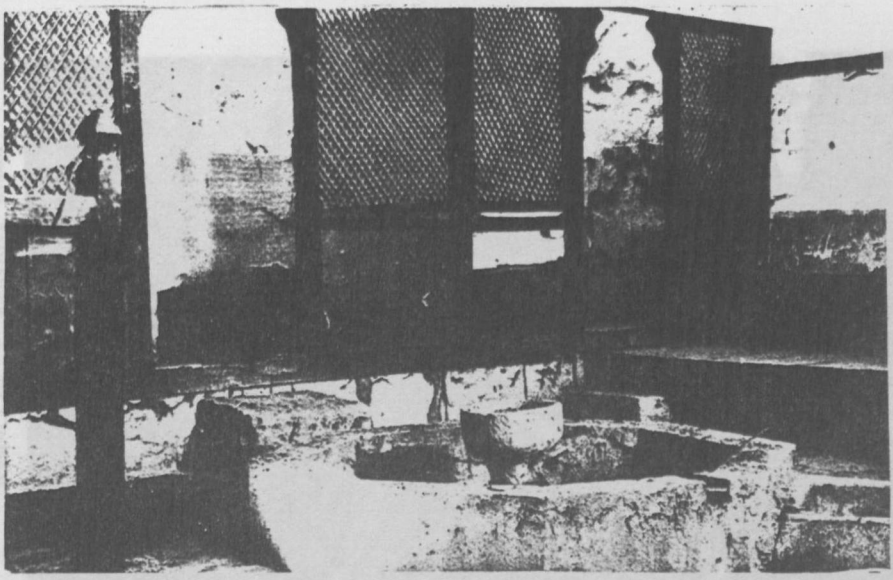

Resim : 11 — Erkekler kısmı soyunma mahallinde şadırvan ve geride kafesli soyunma kabineleri

Resim: 13 – Erkekler kısmı soyunma mahalli kubbesinin eteğinde dekoratif nişler ve pencere

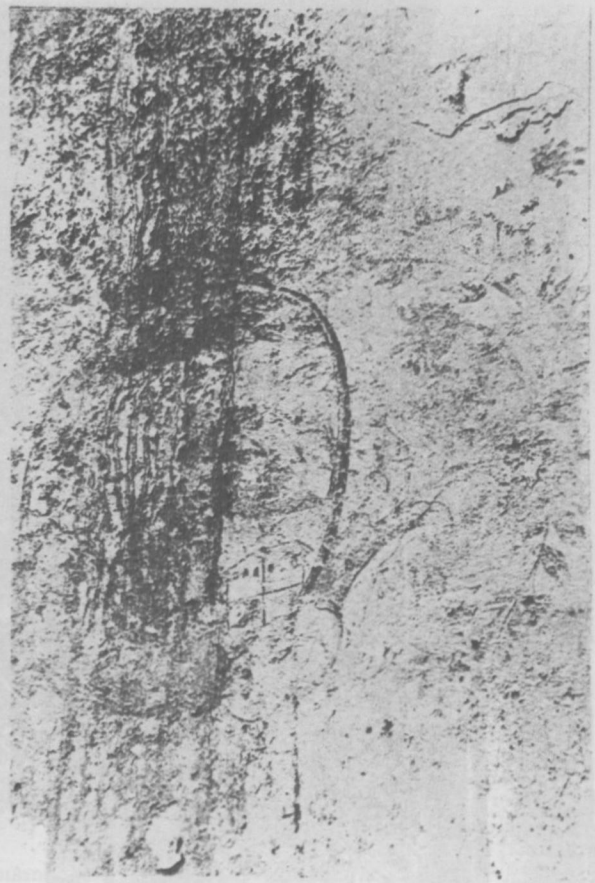

Resim : 12 — Erkekler kısmı soyunma mahallinin güney duvarında meydana çıkan boyalı nakış

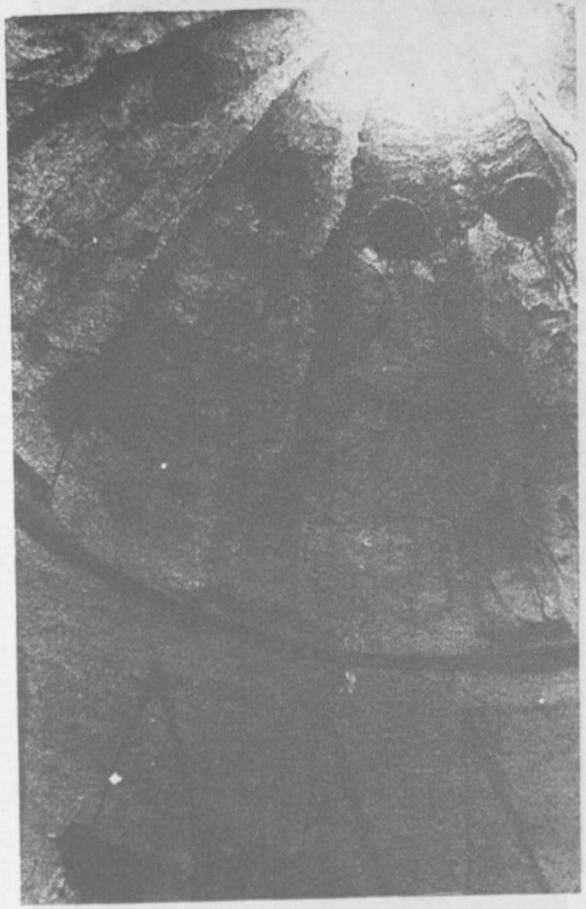

Resim : 20 — Erkekler havlu kurutma mahallinin kubbesi ve kasnağı

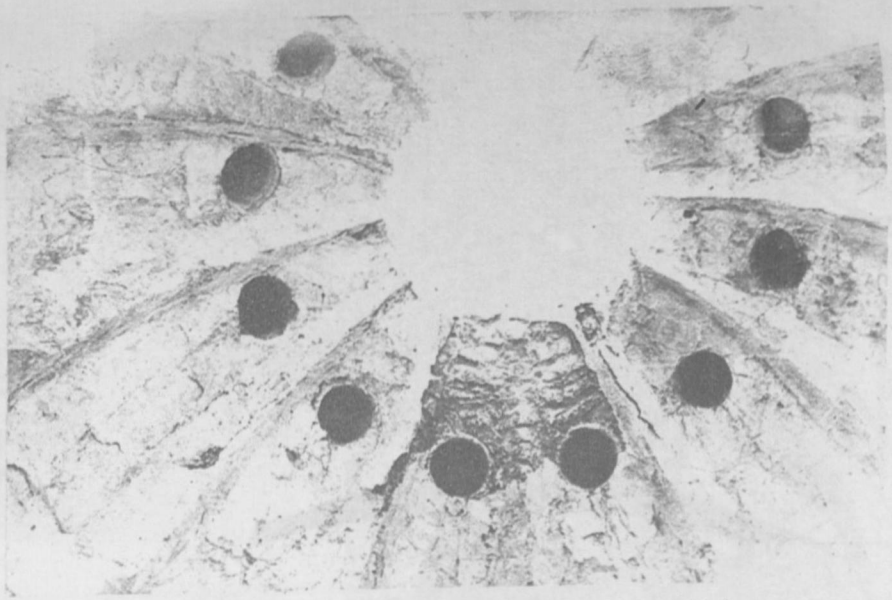

Resim : 21 — Erkekler kısmı havlu kurutma mahallinin kubbe ışıklıkları

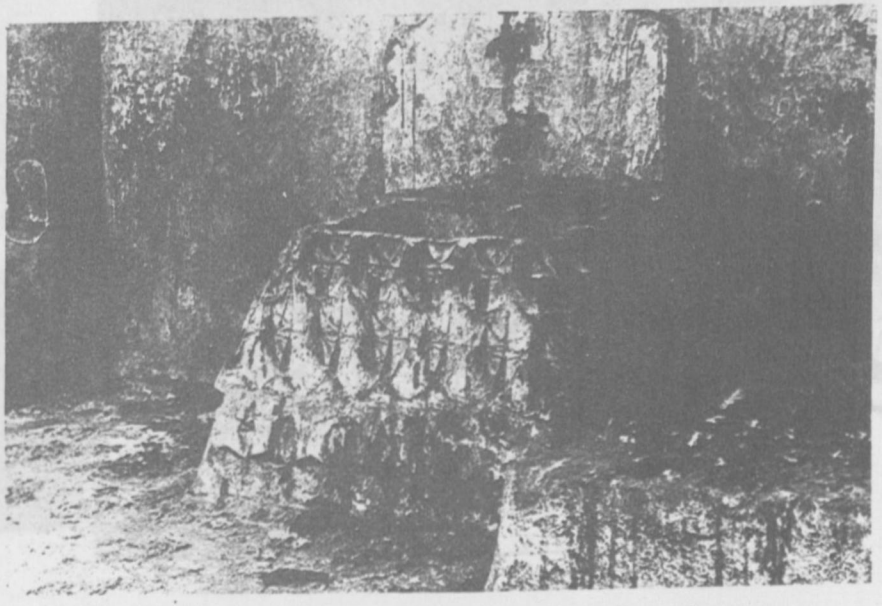

Resim : 22 — Erkekler kısmı sıcaklığında, doğu eyvandaki mukarnaslı kurna

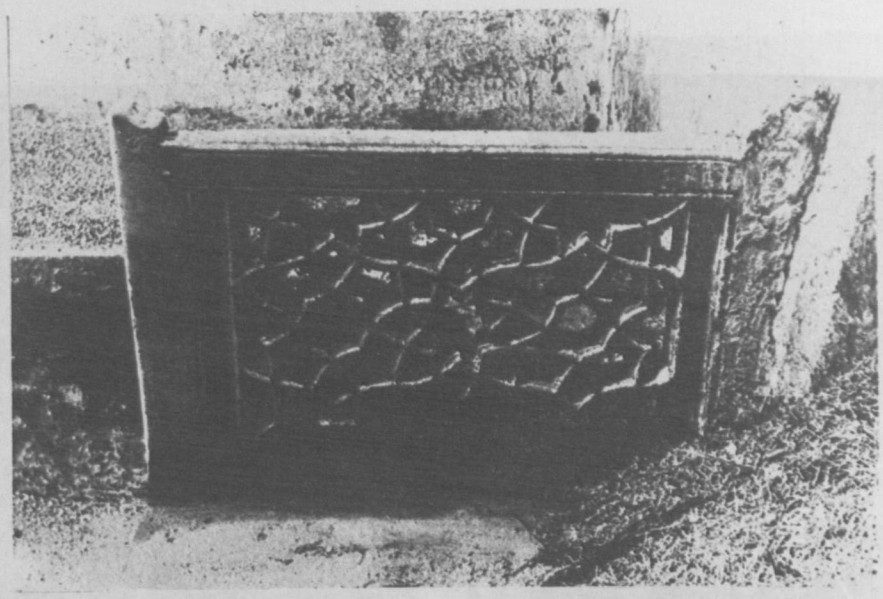

Resim : 17 — Erkekler kısmı soğukluğunda, eyvan sekisini ayıran mermer korkuluklardan biri

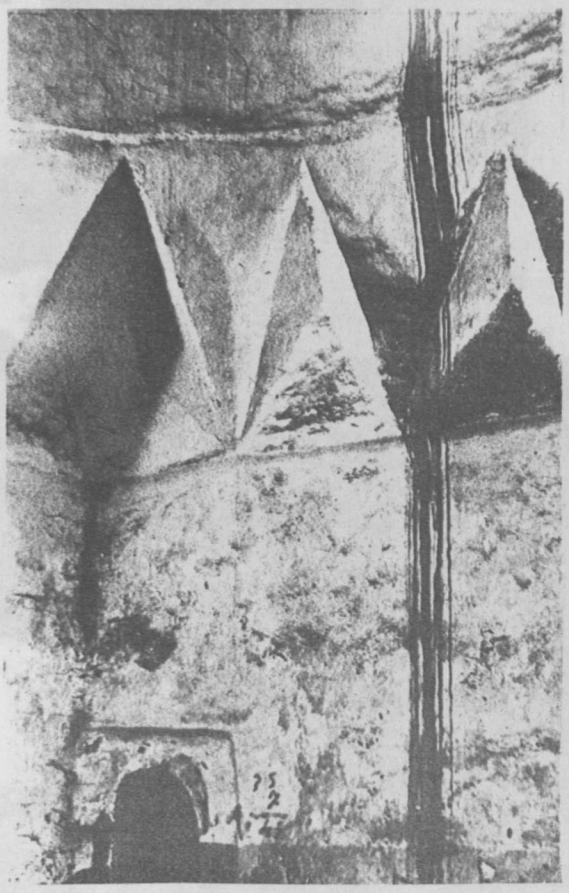

Resim : 18 — Erkekler kısmı soğukluğunda, üçgenli kubbe kasnağı ve sıcaklık kısmının kapısı.

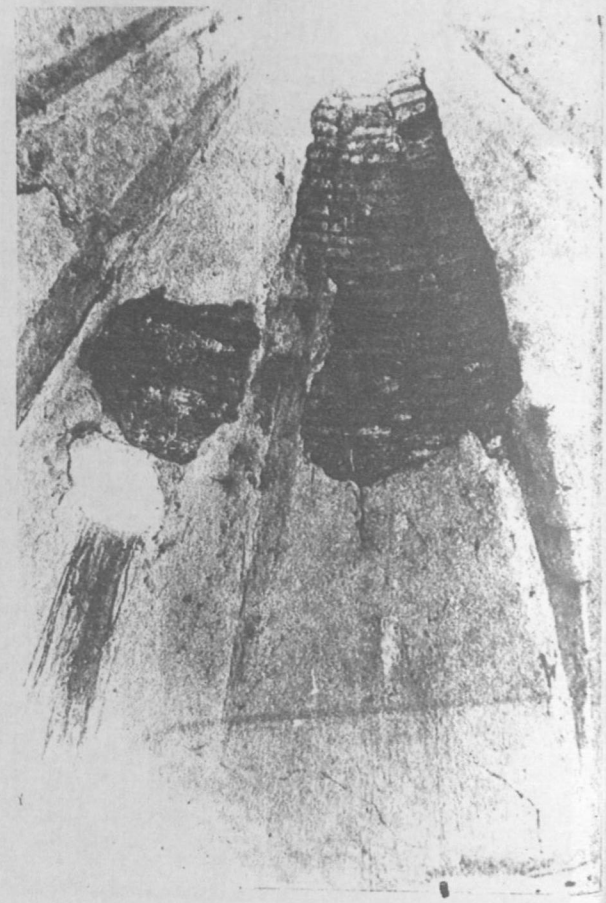

Resim : 19 — Erkekler kısmı soğukluğunun kubbesinden detay

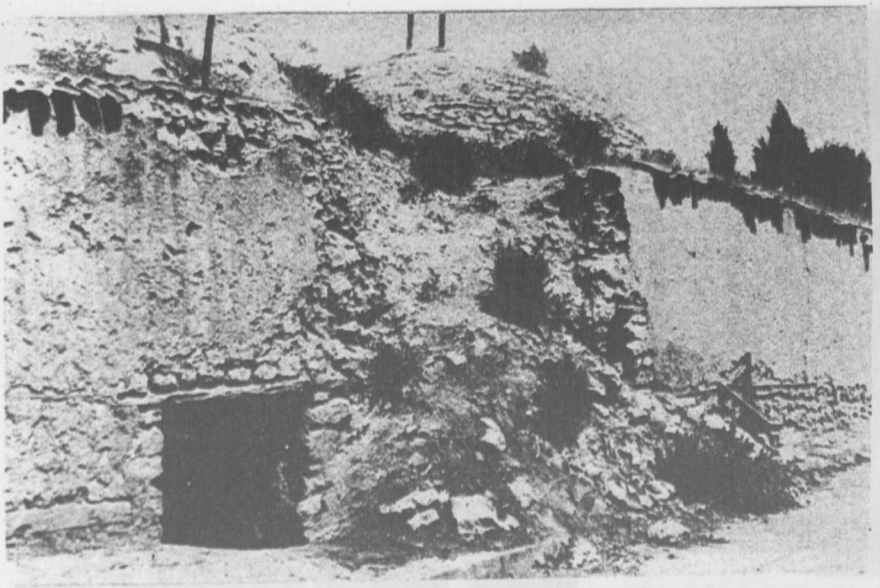

Resim : 26 — Kadınlar kısmının girişi

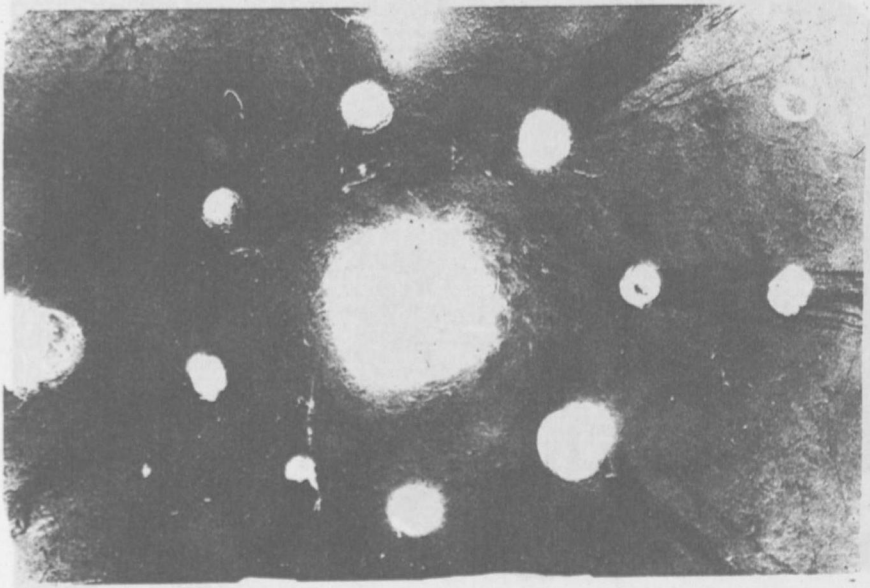

Resim : 27 — Kadınlar kısmı sıcaklığının kubbesindeki ışık gözleri

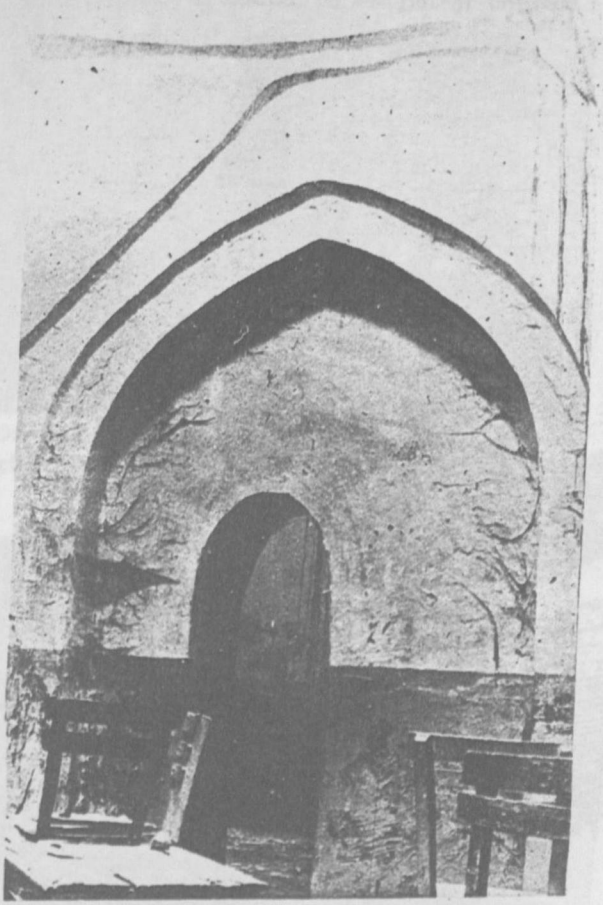

Resim : 28 — Kadınlar kısmı sıcaklığında batı duvarındaki kemerli niş ve sıcaklığa giriş kapısı

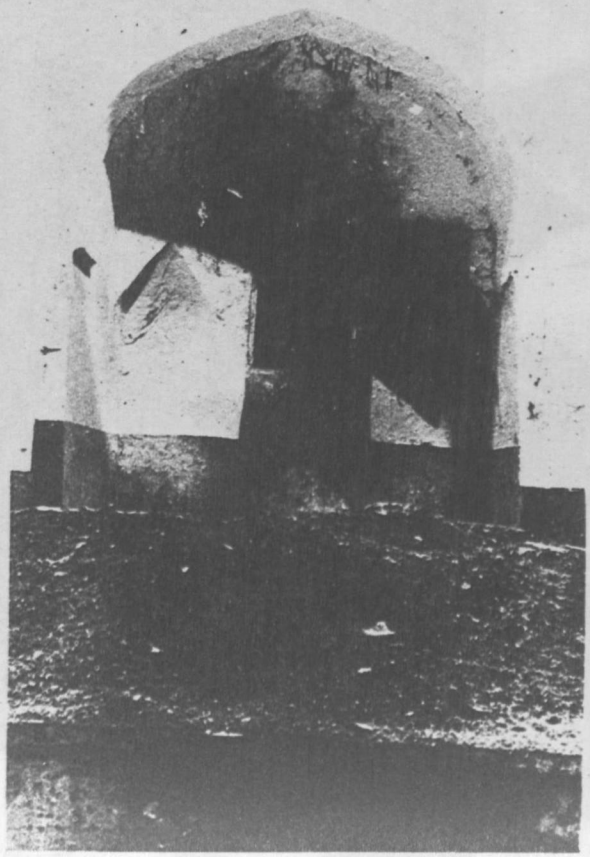

Resim : 23 — Erkekler kısmı sıcaklığında doğu eyvanı ve su deposuna giriş penceresi

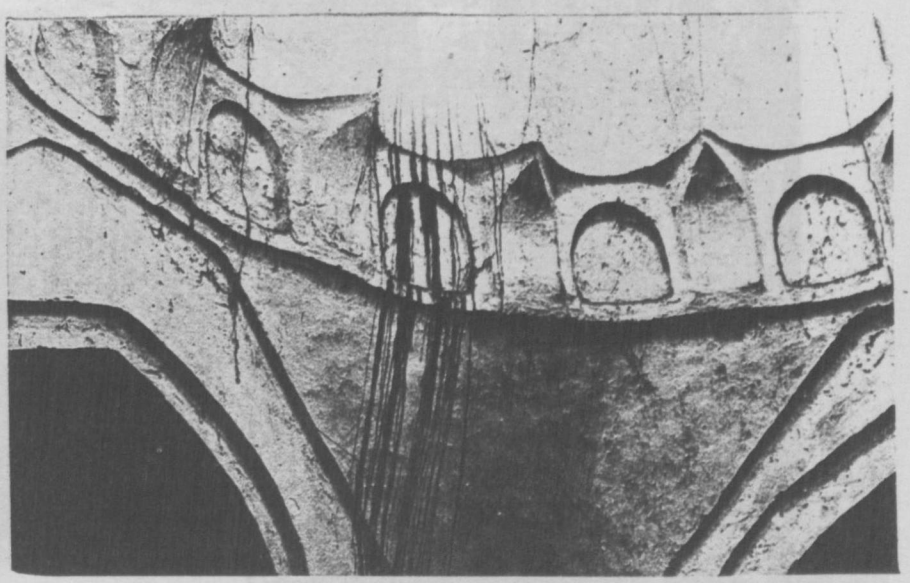

Resim : 24 — Erkekler kısmı sıcaklığının kubbe eteği

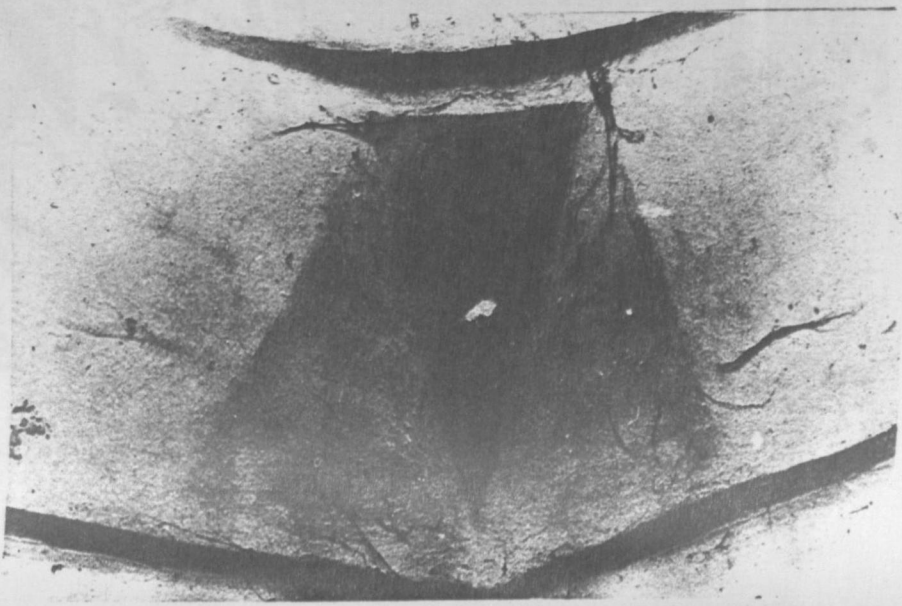

Resim: 25 – Erkekler kısmı sıcaklığının köşe

Resim : 32 — Dar-ül huffazın doğu cephesinde, sıva üzerine çizilerek yapılmış balık resmi

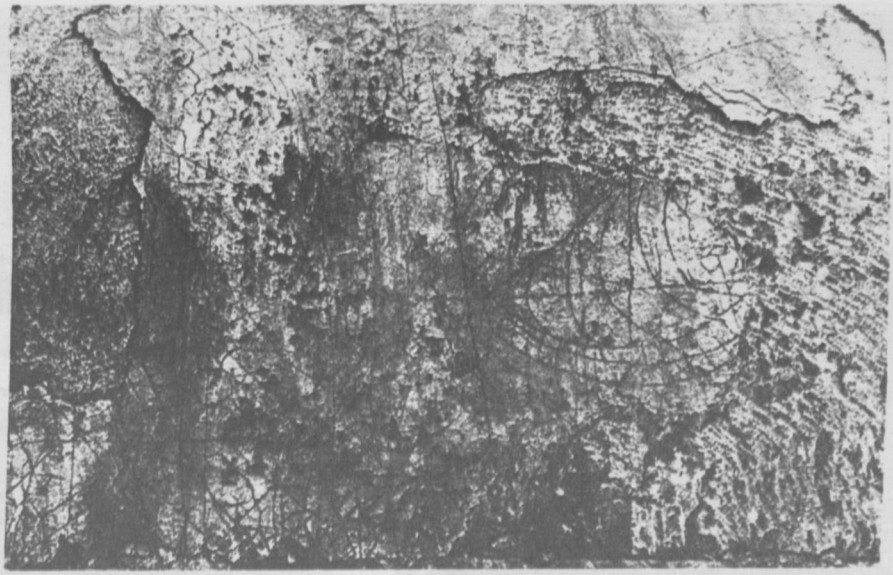

Resim : 33 — Dar ül huffazın güney cephesinde sıva üzerine çizilerek yapılmış yelkenli resmi

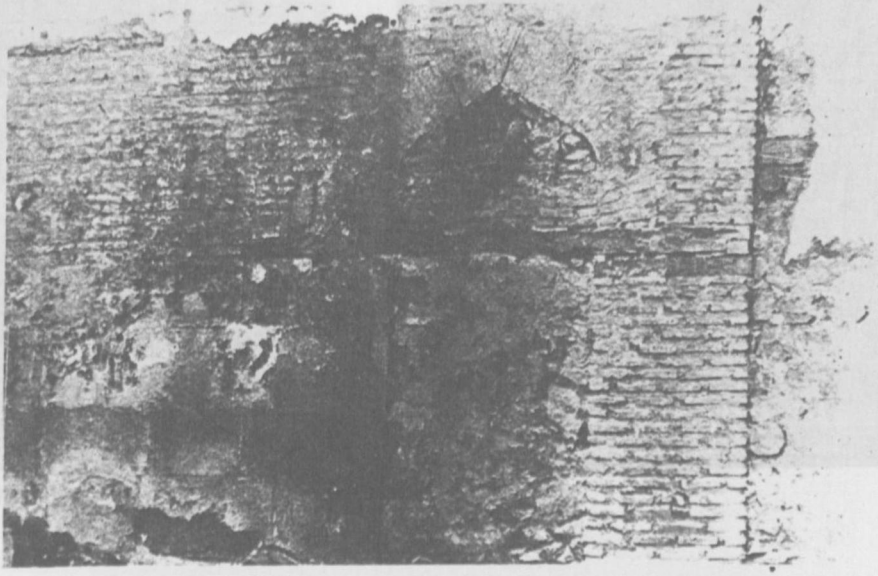

Resim: 34 – Dar-ül huffazın, mescid duvarı içinde kalmış olan güney doğu köşesindeki revak kemeri (mescidin doğru duvarının sıva raspasından sonra)

Resim : 29 — Dar-ül huffazın genel görünüşü

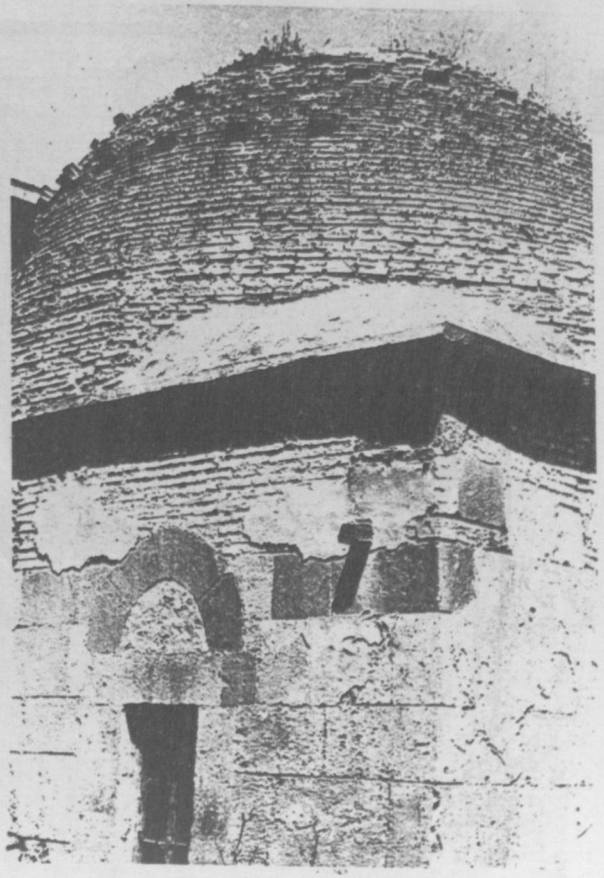

Resim : 30 — Dar-ül huffazın kubbesindeki tuğla dişler ve güney doğu köşedeki kemer boynu

Resim: 31 – Dar-ül huffazın güney cephesi

Resim : 38 Mescidin güney duvarında mihrap çıkıntısı

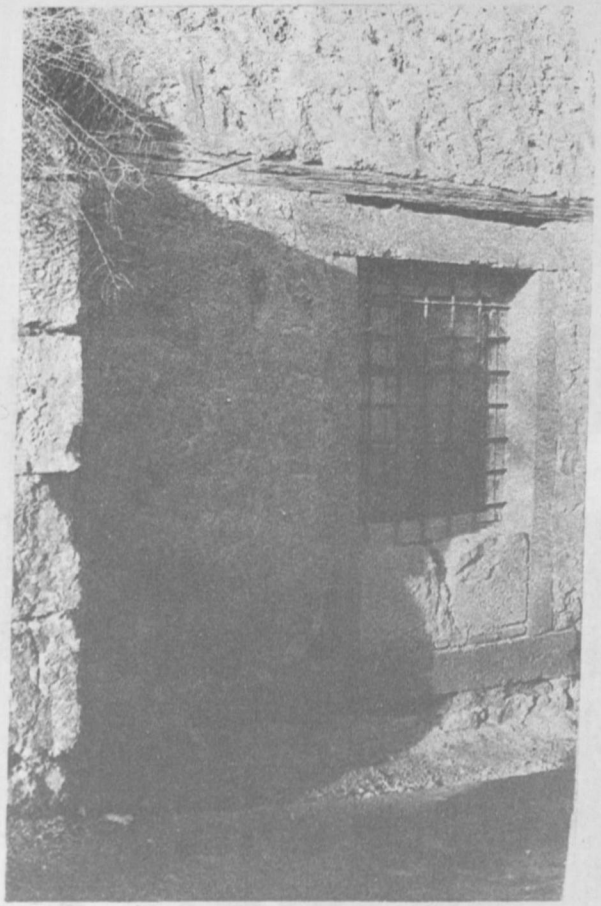

Resim : 39 — Mescidin güney cephesinde, mihrabın doğusundaki pencere

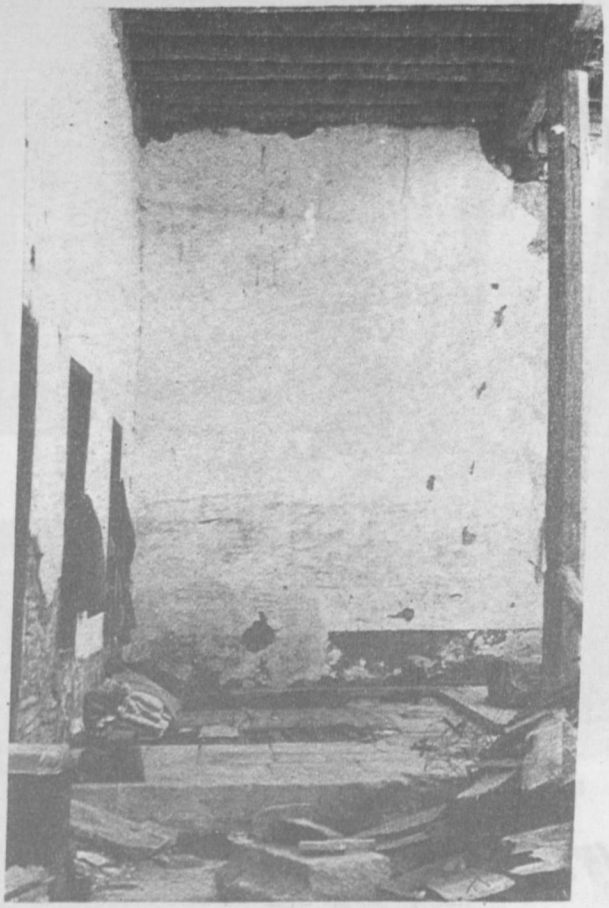

Resim : 40 — Mescidin son cemaat mahalli

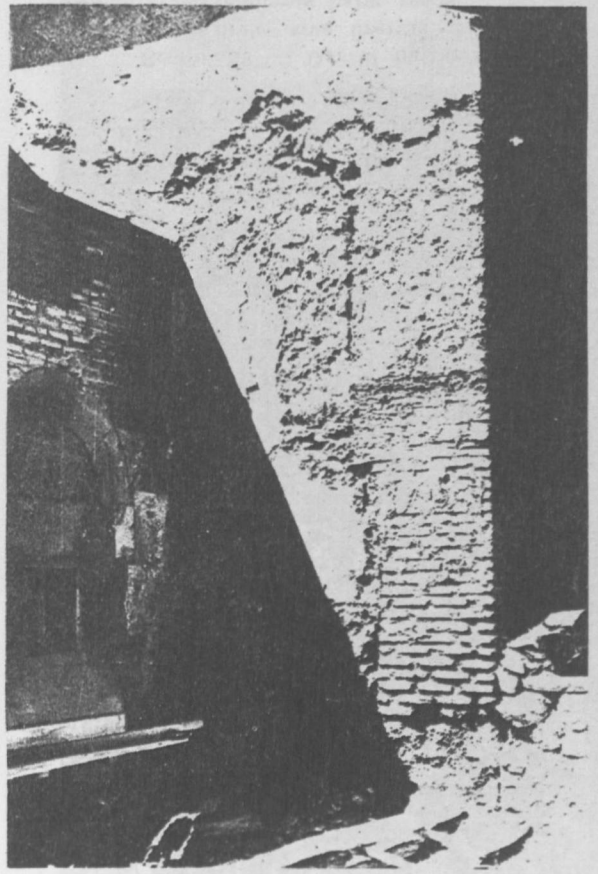

Resim : 35 — Mescidin kuzey doğu köşesinde, dar ül huffazın revakına ait revak ayağı ve tonoz kemeri (sıva raspasından sonra)

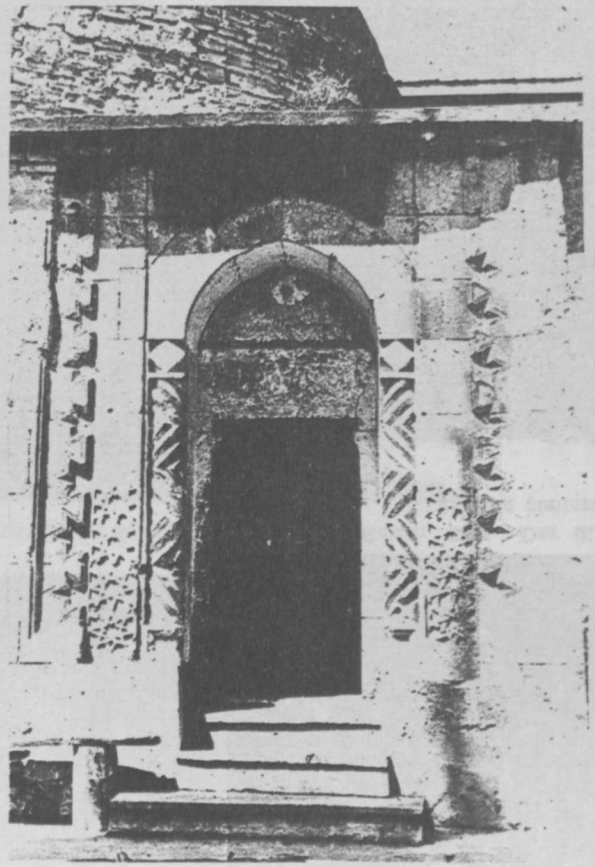

Resim : 36 — Dar-ül huffazın portali

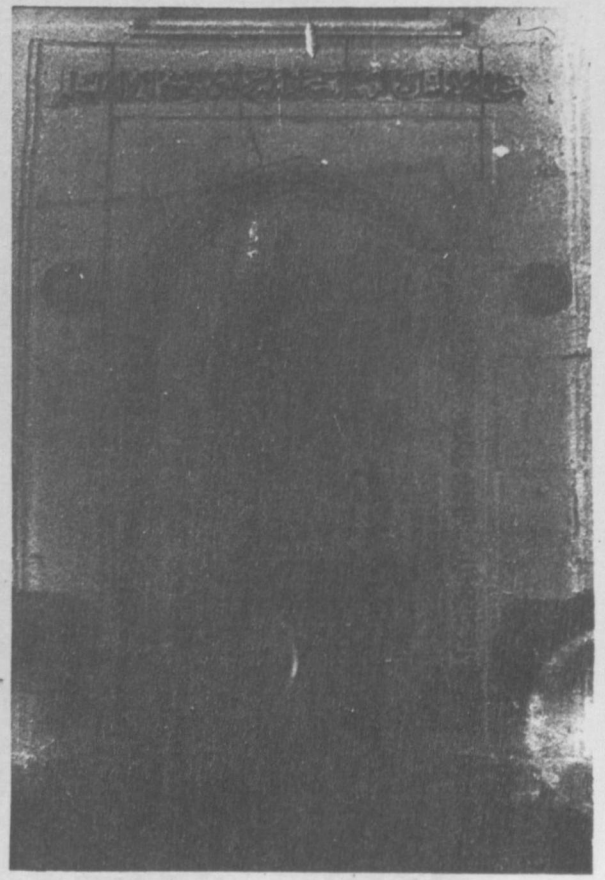

Resim : 37 — Dar-ül huffazın mihrabı

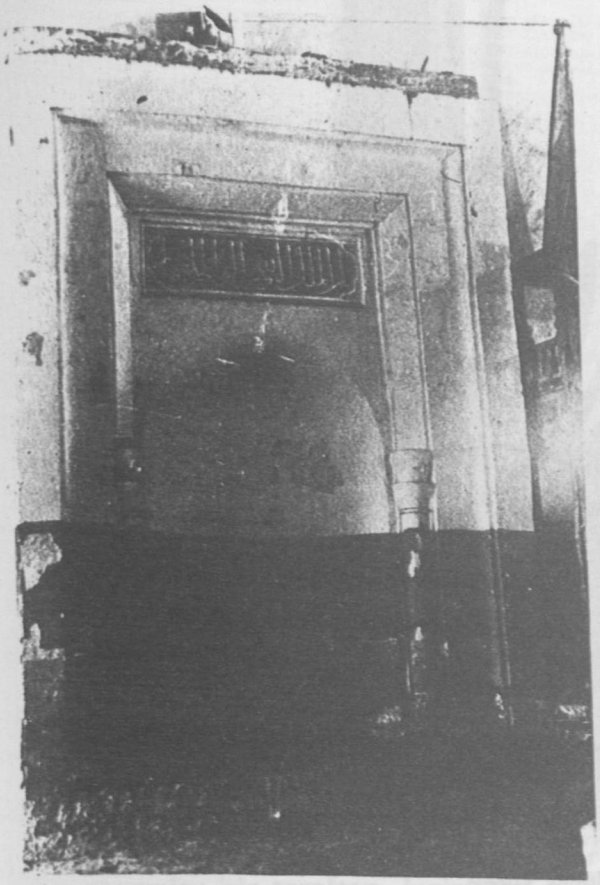

Resim : 44 — Mescidin taş mihrabı

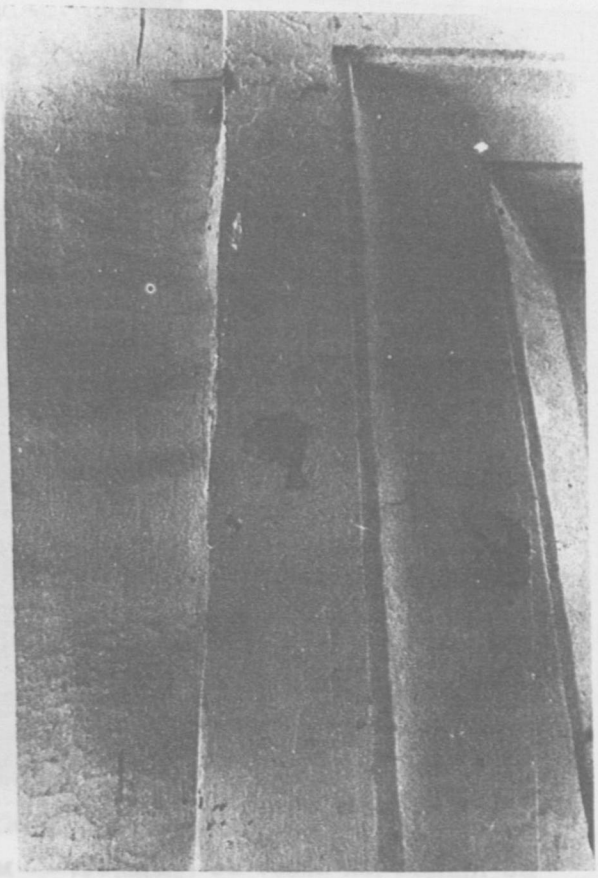

Resim : 46 — Mescid mihrabının çerçeve profilasyonundaki malâkârî tezyinat ve dökülen badanalar

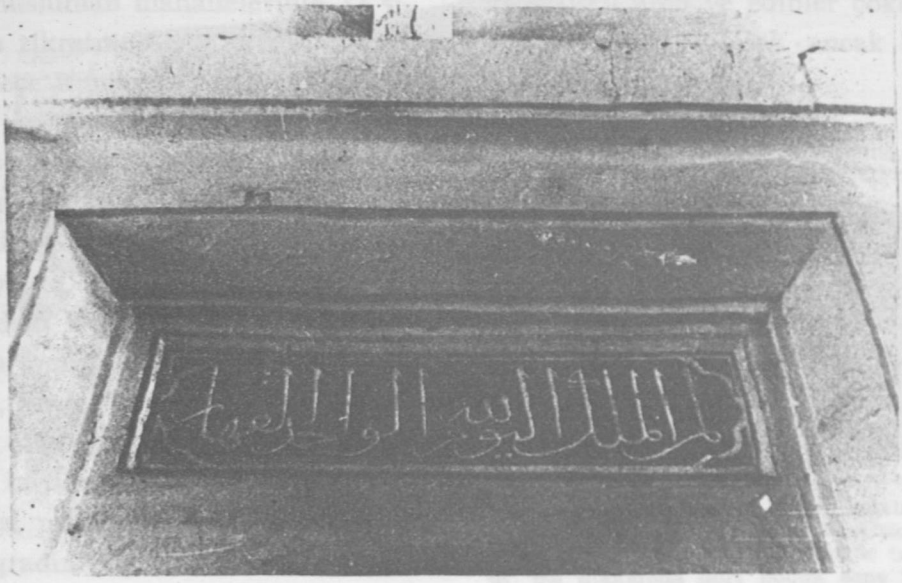

Resim : 45 — Mescid mihrabının kitabesi ve çerçeve profilasyonundaki malâkârî tezyinat

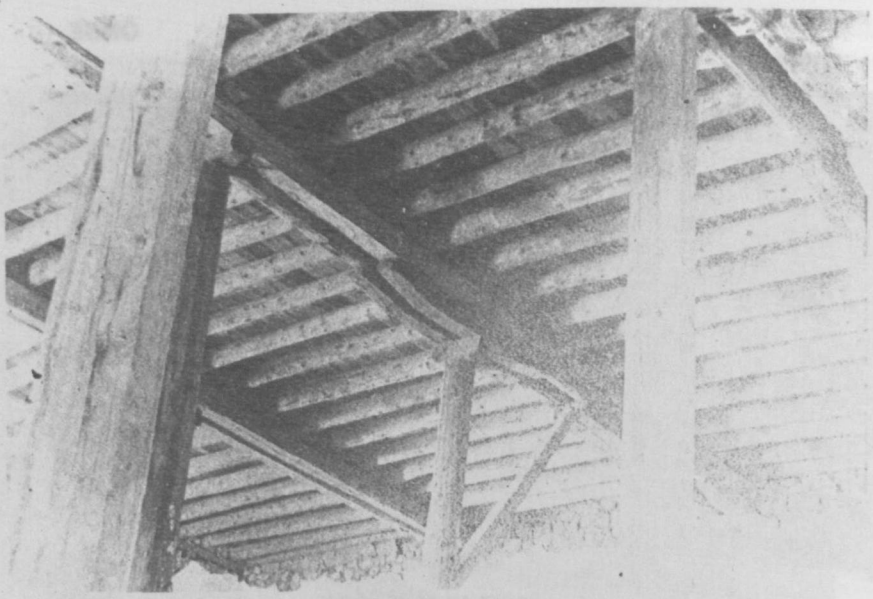

Resim : 41 Mescidin 1965 yılı onarımında yenilenen tavan örtüsü

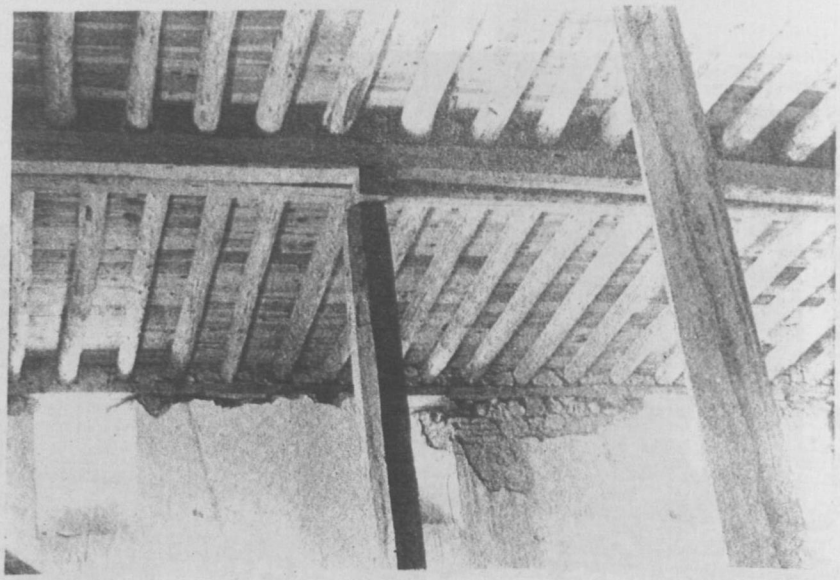

Resim : 42 — Mescidin tavan kirişlemesini taşıyan orijinal ahşap dikmelerden bir

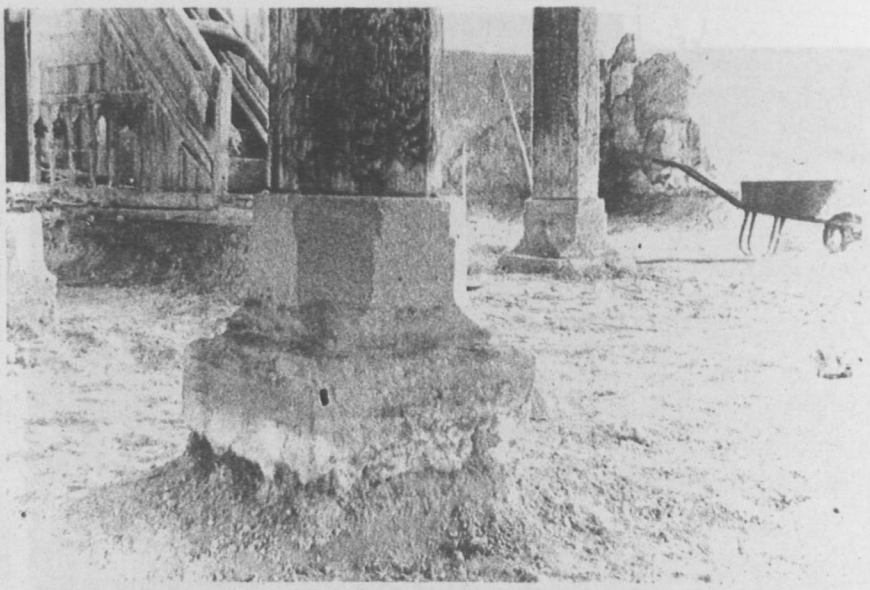

Resim : 43 — Mescidin tavan kirişlemesini taşıyan orijinal ahşap dikmelerin taş kaideleri

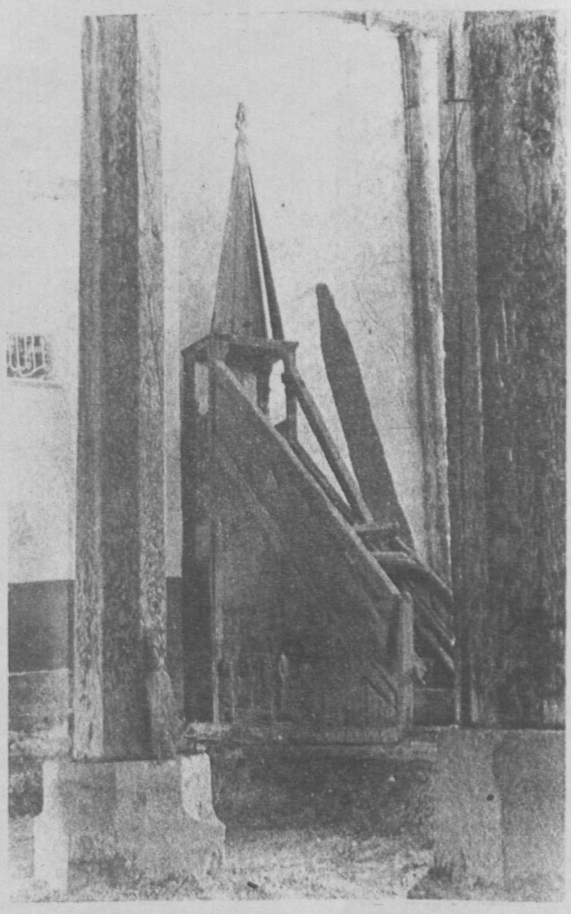

Resim : 47 — Mesciddeki ahşap mimber (onarım sırasında)

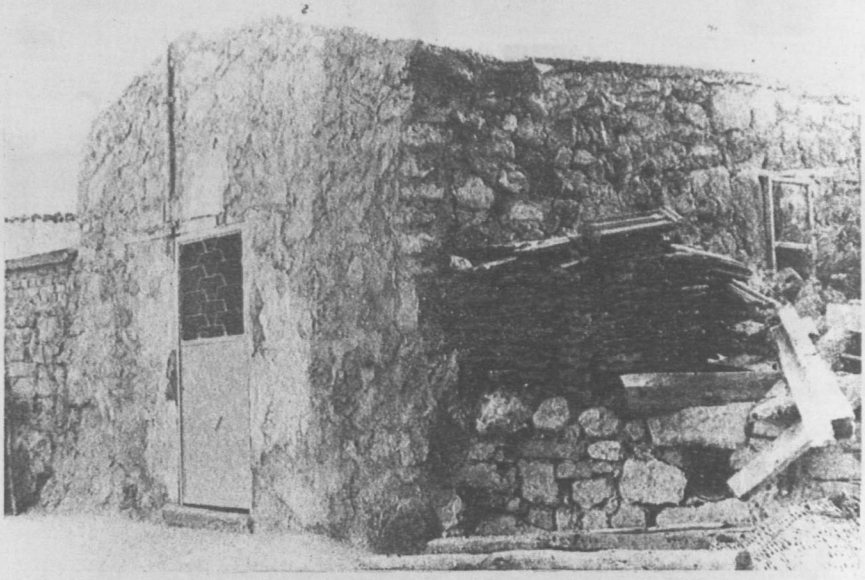

Resim : 48 — Tavus Baba Türbesinin genel görünüşü

BELGRAD'DAKİ BAYRAKLI CAMİİ

M. Tayyib OKİÇ

Gerek umumiyetle İslâm, gerekse hususiyle Osmanlı tarihinde «Dâru'l-Cihâd» denilen Belgrad'ın müstesna bir yeri vardır. Üç asrı aşan bir müddet içerisinde (1521 - 1867) Osmanlıların elinde kalan bu mühim mevki, askeri olduğu kadar, kültürel bakımdan da tarihte büyük rol oynamış bir kale şehirdir. Bu uzun müddet içinde Osmanlı Türkleri, bu şehri pek güzel ve mühim sayısız mimâri eserlerle donatmışlardı. Ne yazık ki muharebeler, yangınlar bir taraftan, hıristiyan taassubu diğer taraftan, bunların hepsini yok etmiştir. Halbuki Evliya Çelebi zamanında şehrin nüfûsu yüz bin civarında idi. Bizzat Evliya Çelebi şer'i mahkeme sicillerine dayanarak, Belgradın müslüman mahallelerinin 37 sini ismen zikretmektedir. Bunlara karşılık sadece Rumların üç, Sırp ve Bulgarların keza üç, Ermenilerin de bir mahallesi vardı. Bu mahallelerin civarında bir miktar Yahudi ahalisi de bulunuyordu. Katoliklerin (Frenk) mahallesi yoktu. Yüz altmış büyük bina (saray) dan, Evliya Çelebi en mühim sekizinin ismini saymaktadır. Kervansaraylar, hanlar, çeşmeler, sebiller, hamamlar, imaretler, değirmenler, bekâr odaları, büyük sayıda dükkânlar ihtiva eden pazar ve çarşıları meşhur idi. Belgradın bağları ve mesireleri de güzeldi. Kültür bakımından da Belgrad, büyük ehemmiyeti hâiz bir şehirdi[1]. Bu yazımızın asıl mevzuu olan Bayraklı câmiini ele almadan önce, asırlar boyunca Belgrad'da yetişmiş âlim ve ediblerden bir kaçına burada temas etmek arzusundayız.

Belgrad şehri, zamanla tam bir islâm kültür merkezi hâline gelmişti. Lisans diplomaları (icâzet) veren sekiz medresesi dışında, Hadis ilmi tedrisâtına mahsûs dokuz «Dâru'l-Hadîs» müessesesini Evliya Çelebi kaydetmiştir[2]. Aynı müellif, bu vesile ile, mühim bir not ilâve etmektedir ki, bundan anlaşıldığına göre, Belgraddaki Hadîs ilmi araştırmalarının kurucusu Belgrad müftüsü ve eski Şeyhu'l-İslamlardan olan Abdurrahim Efendi idi[3]. Belgrad'da yetişen âlim ve edibler çoktur. Biz burada - misâl olarak - ancak bir kaç isim zikredebileceğiz : :

---

1) Evliya Çelebi, Seyahatnâme, İstanbul 1315 (V, 376).

2) Evliya Çelebi, Seyahatnâme, (V, 378).

3) Aynı eser (V, 378). - Büyük âlim ve aynı zamanda devlet erkânı nezdinde nüfûzlu bir zât olan Abdurrahim Efendi Adanalıdır. Süleymâniye müderrisi olarak kariyerine başlıyan Abdurrahim Efendi, Yenişehirde ve Sultan Ahmed Dâru'l - Hadisinde de müderrislik yaptıktan sonra, İstanbul kâdısı oldu. Anadolu Kazaskerliği ve Sadr-i Rumeli mansıblarını ihraz eden bu zât, 1057/1647 yılında Seyhu'l - İslâmlığa getirildi. Fakat bu makamda ancak üç ay kadar kalabildi. Mekkeden sonra sıra ile Kudüs ve Üsküdâr kâdısı oldu. Nihayet Belgrad müftisi tayin edildi. Bu makamda dört buçuk sene kaldıktan sonra 1066/1656 yılında vefat edip İmâret câmiinin harreminde defnedildi. (Bkz. İlmiyye sâlnâmesi, İstanbul 1334, s. 455 - 456)

1) «Kul, lav kâna'l-bahru mida-

dan...» (. . . . قل لو كان البحر مداداً)[4] âyeti kerimesini - bir risale halinde - tefsir eden Muhammed ibn Mustafa Nebîh el-Belgrâdî.

2) Pedagog Osmân ibn Ahmet el-Belgrâdî («Ta'lîmu'l-Müteallim - Tarîku't - Taallüm»).

3) Filolog Sıdkî el-Belgrâdî («Mu' rebu'l-Avâmil»).

4) Coğrafyacı Osmân ibn Abdi'l-Mennân el-Belgrâdî (Almancadan terceme ettiği bir coğrafya kitabı vardır)..

4a) Keza Peçevî Tarihine (1636 dan 1651'e kadar bir zeyl yazan Bosnalı Mustafa ibn Ahmet El-Belgrâdî vardır.

5) «Eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fi Ulamâ'i'd-Devleti'l-Osmaniyye) adlı, Taşköprü-zâde Ahmed ibn Mustafanın meşhûr biyografya kitâbını arapçadan türkçeye «Hadâ'iku'r-Reyhân»[5] başlığı altında terceme eden Muhtesib-zâde (İbnu'l-Muhtesib) Muhammed Hâkî el-Belgradî.

6) Hükümdarlara nasihat «Nasihatu'l-Mülûk» ismindeki siyasi bir eserin müellifi Ebu'l-Yüsr Ali ibn Abdirrahmân el-Belgrâdî.

7) Çiçekçiliğe dâir «Risâle-i Esâmi-i Lâle» sahibi Ahmed Kâmil el-Belgrâdî.

8) «Kitâbu'l-Hendese» müellifi mühtedi Abdullah el-Belgrâdî.

9) Tasavvuf sahasında eser yazanlardan Muhammed Vefâ ibn Müslim el-Belgrâdî («Kitâbu'l-Arûsi'l-İnsâniyye fî Ma'rifeti't-Tecelliyâti'r-Rahmâniyye», «el-Mesâmi' fî Mezheb't-Tasavvuf, «Kaside-i Vefâ»).

10) Nasûhî el-Belgradî («et-Terşîhât»).

10a) Belgrad müftüsü Bosnalı Molla Süleyman Efendi'nin «Buğyatu'l-ârifîn ve Ravdatu's-sâlikîn» adlı eseri zikre değer.

10b) Belgrad'daki Mevlevî tekkesi şeyhi Receb Dede (el-Adenî) «Nahl-i Tecellî» ismindeki eserin müellifidir.

11) Belgradda yerleşmiş ve bu yüzden «Munîrî-i Belgrâdî» adıyle tanınan Bosnalı Nurullah Efendi ki, fütüvvetnâmelerin tenkidini ihtiva eden «Nisâbu'l-İntisâb» ve bundan başka «Silsiletu'l-Mukarrabîn ve Menâkibu'l-Muttakîn» ile «Sübülu'l-Hüdâ» adlı eserleri çok mühimdir. Hüseyin Lâmekâni ile Aziz Mahmud Hüdâî'ye yazdığı sufileri tenkid zımnındaki mektubları ve bu iki sufinin kendisine gönderdikleri cevablar alâka çekicidir. Başagiç'e göre. Munîrî, Şeyh Sa'dî'nin «Gülistan»ına bir şerh yazmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir'e göre ise, onun bir de «Tuhfetu'n-Nasîha» isimli bir eseri vardır. Her iki müellif, Munîrî'nin «Seb'iyyât» adlı bir eserinden de bahsetmektedirler[6].

12) Yine aslen Bosnalı olup Belgrad'da resmi tercüman vazifesini deruhte eden Osman ibn Abdirrahman, meşhur Yunan hekimi Dioscorides tarafından kaleme alınıp Mathioli tarafından latinceye terceme edilen «Materia Medica» adlı eserin nebatat kısmını türkçeye çevirmiştir. Bu tercemede mütercimin, nebatların türkçe isimleri yanında boşnakça karşılıklarını da vermiş olması, tercemesinin mühim hususiyetlerinden biridir[7].

---

4) Kur'ân, El - Ahkâf Sûresi, XVIII, 109.

5) «Hadâ'iku'r - Reyhân»ın mevcut yazmalarının tedkiki, bu eserin «Şakâik» ın kısmî bir tercemesi olduğu neticesini vermektedir. «Leyset kemâ yenbağî» ifadesiyle tercemeyi pek beğenmediğini söylemek isteyen Kâtib Çelebi, eserin noksanlığı hakkında birşey söylememektedir (Keşfu'z - Zunûn, II 1057). İstanbul Kütübhanelerinde bu eserin on kadar yazma nüshası vardır.

6) Dr. Safvet Beğ Başagiç, Znameniti Hrvati, Boşnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini, Zagreb 1931, s. 51. - Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul, 1333, II, 25 - 26). - Müfti Abdurrahim Efendi gibi, Müniri de İmâret Camii hariminde defn edilmiştir (Nkiç, Dzamije u Beogradu, s. 174).

13) Burada Belgradın mühim şahsiyetlerinden biri olan Râşid Belgradîyi de zikretmeden geçemiyeceğim. Aslen Boşnak olan Râşid, Osmanlı hükümranlığının hemen hemen sonuna kadar Belgradda kalmış, bütün o buhranlı hâdiselerin bizzat şahidi olmuşdur. Belgradda, Bosnada, Tesalyada, ve diğer bazı yerlerde mühim siyasi vazifeler görmüş, yeni kurulmuş Sırp prensliği ileri gelenleriyle resmi temaslarda bulunmuş olan Raşid, İstanbulda miladi 1882 yılından sonra vefat etmiştir. Belgradda iken çok zengin ve kıymetli Türkçe ve Sırpça yazılmış kitaplardan müteşekkil şahsi kütüphanesini bir saldırı esnasında sırp mütecâvizleri, diğer malları ile birlikte yağma ve imha etmişlerdir. Aynı zamanda bir câmi kütüphânesi (Türbe câmii) de tanzim eden Râşidin yüksek kültüre sâhip olduğu meydandadır. Râşidin kıyafeti, o zamanlarda Belgradda nâdiren görülen avrupâi kiyafet idi. Râşid efendi, iki kardeş arasında cereyan eden bir diyalog şekline sokarak Sırbistan prensliğinin, bilhassa Miloş kinazlığından itibâren, siyasi ahvâlini anlatan mühim bir muasır târih kaleme almıştır. «Târîh-i Vak'a-i Hayretnümay-i Belgrad ve Sırbistan» ismini taşıyan bu eser, üç cildlik kitab ve bir zeyl'den (İbretnümâ) ibarettir. Kitabın yegâne basılan kısmı birinci cildidir (İstanbul 1291/1874). Matbu olan birinci cildin mukaddemesinde müellif, eserin üç cildden müteşekkil olduğunu[8] ve ikinci cildin[9] de hazır olduğunu ifade etmektedir. Râşid efendi üç cildlik kitab ve bir risâle halinde zeylini tamamlamış, fakat birinci cildten başka hiç bir şey neşredemeden vefat etmiştir. Birinci cildin bir sırpça tercemesi Sırp Krallık [İlim] Akademisi tarafından 1894 tarihinde tab' edilmiştir[10]. Selânikteki Mütercim A.S. Çohaciç'e, eserin ikinci cildinin hiç yazılmamış olduğunu Alman konsolusu Dr. Mordtmann 1892 yılında söylemişti. Râşid Bey'in vefat ettiğini öğrenen Çohaciç, «Sırp modern tarihine dâir bu eserin geri kalan kısımlarının (yazılmış iseler) neşredilebileceği hususundaki ümidimiz daha azdır» dediği halde[11], bu satırları yazan, eserin tamamını, yani üç cild ile zeylini, keşfetmiş durumdadır. Şu varki, Râşid beyin, eserine ilâve ettiği ve Sırbistanın muasır mühim şahsiyetlerini gösteren fotoğraflar, maalesef kitabdan çıkarılmışdır. Belgrad ve Sırbistan üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin son devrine ait bu mühim eserin neşredilmesi temenniye şayandır.

Ferâiz (mîrâs hukuku) mütehassıslarından olup, 1029/1620 tarihinde İstanbul'da vefat eden Ali el-Belgrâdî

7) Bu terceme hakkında bkz : M. Tayyib Okiç, Matioli u turskom prevodu (Gayret Mecmuası. Sarajevo Ocak 1940. s. 11 - 12. Bkz. keza aynı müellif «Hadiste Tercüman (İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1967, cild XIV. s. 35)

8) Tarih-i vak'a-i hayretnümay-i Belgrad ve Sırbistan. s. 10 (İhtar ve takrizat yollu beyân - ı hâl)

9) Aynı eser. s 232.

10) Raşid - Beya İstoriya çudnovatih doğacaya u Beogradu i Srbiyi s turskog preveo D.S. Çohaçiç. Beograd 1894. - in 4° ss. I - IX + 1 - 95.

11) Aynı eser (Çohaciç'in önsözü. s. IV). Râşid'in bu eserinden başka, meçhul bir yazarın «Belgradın vukûat-ı Sahıhası» isimli on sahifelik yazma bir eseri daha vardır. Garbda 1863 senesinde bütün Avrupa'ya hitaben neşredilen, fakat o devir Belgrad ve Sırbistan müslümanlarının acıklı durumlarını meskut geçen bir eserin muharririne cevab ve reddiye mahiyetindedir. Ayrıca Şeyh Seyfuddin Kemura da, türkçe tarihi vesikalara, Saraybosna şer'i mahkeme sicilleri ile, «Muvakkit» adiyle tanınan Salih Sıdkı Hacıhüseynoviç'in «Tarih - i Diyâr-ı Bosna»sına ve diğer bazı türkçe tarih kitablarına istinaden 1916 da Saraybosnada Sırp isyanına dair bir kitab neşretmiştir. (Prvi Srpski Ustanak pod Karacorcem). Aynı mevzua tahsis edilen daha iyi hazırlanmış bir ikinci eser Hazım Şabanoviç'e âiddir : Turski Izvori o Srpskoj Revoluciji 1804» (1804 senesi Sırp isyanına dair türkçe kaynaklar) adını taşıyan bu eser, Sırbistan Halk Cumhuriyeti Tarih Kurumu tarafından 1956 da yayınlanmıştır. Her iki kitab türkçe vesikaların metinlerini de ihtiva etmektedir.

ile bu listeyi kapatalım. Onun meşhur «es-Sirâciyye» üzerine bir şerhi olduğu gibi, ferâize dâir müstakil bir eseri de vardır. Bu eserin Paris Bibliotèque Nationale'inde mevcud güzel yazma nüshasının bir fotokopisi Saray - Bosna'daki kolleksiyonumuz arasında bulunmaktadır[12].

Buraya kadar zikri geçen eserlerin ekserisinin yazmalarını İstanbul kütübhanelerinde bulabiliyoruz.

Ahmed Çelebi, Nuri, Nâsib, Şehriyâr, Âkif, Sâdık, Ahmed Kâmil Paşa, Müslim Ebu'l-Vefâ gibi bir çok Belgrad şairi arasında, Muhammed Vefâ Belgrâdî'nin, memleketi Belgrad'a olan hasretini ifade eden şu beytini zikredelim :

Hasret-i hısn-i Beligrad ile her şa-
m-u sahar
Tuna ve Sava gibi durmaz dû çeş-
mim ağlar.

Belgrad'daki Kethüda Bey camii imamı, Ahmed ibn Osman Efendi el-Belgrâdî, 1166/1752 senesinde el-Kâdî 'iyad ibn Mûsâ'nın «Meşâriku'l-Anvâr» adlı Hadis eserini istinsah etmiştir. Bu yazma eser, diğer arapça, farsça ve Türkçe yazma ve basma eserlerden müteşekkil bir kolleksiyonla birlikte İpek ten Belgrad Üniversite kütübhanesine satın alınmıştır. Halen bu yazma kitab orada muhafaza edilmektedir[13].

Biz burada, misal olarak Belgradda yetişen veya orada uzun zaman kalan ilim ve edebiyat erbabından ancak bir kaç kişiye işaret etmekle iktifa ettik. Bunların tafsilatını başka bir vesileye bırakıyoruz. Fakat bu mülâhazanın sonunda bir de Belgradı kötüleyen bir risaleye işaret edelim. Ahmed ibn Ahmed Hoca isminde bir zâtın, arapça olarak, kaleme aldığı «Kelimâtun fi Zemmi Belgrad» adlı, küçük bir risalesi vardır. Hâlen yazma hâlindedir.

∴

Avusturyanın Belgradı üç defa işgâli (1688-1690, 1717-1739, 1789-1791) sonunda câmiler ya tahrib edilmiş, ya hastahane veya mesken olarak kullanılmış, veyahud daha çok kilise ve manastırlara tahvil edilmişti. Mehmed Remzi Deliç'in ifadesine göre, Avusturyanın ikinci defa olarak Belgradı zaptı üzerine (1717) ilk yaptığı iş en güzel ve en büyük câmii, katedral kilisesine çevirmek olmuşdu. Diğer büyük bir câmi'in yerinde bir hastahane kurulmuştu. Şehrin Avusturyalılar tarafından işgâli akabinde Cizvitlere iskân müsaadesi verilmiş ve onlar da bir çok camii kilise, manastır ve hastahaneye çevirmiş veya mesken olarak kullanmışlardır. Katoliklerin Fransisken, Kapüsen, Minorit ve Triniter gibi diğer tarikatlerine (Ordres religieux) de aynı müsaade verilmiş, onlar da bir çok camii, kilise, manastır.. vs. ye tahvil etmişlerdir. Avusturya askeri makamları da, bizzat aynı hareketlerde bulunmuş ve muhtelif bahanelerle (meselâ şehre yeni plân tatbik edilirken) müteaddid câmileri ortadan kaldırmış veya kilise ve manastırlara tahvil etmişlerdir. Bilhassa Avusturyanın Belgradı ikinci defa işgalinde (ki 22 sene kadar sürmüştür) köklü tebdilta girişilmiş, Belgrad ve Sırbistanın - ellerindeki - diğer bölgelerini tam bir Alman ve katolik ülkesi haline getirmek için hummalı bir faaliyet gösterilmiş ve büyük gayretler sarfedilmiştir. Sırp tarihçilerinden Duşan Popoviç «İki yüz sene evvel Belgrad («Beograd pre 200 godina», Beograd 1935) adlı eserinin sonunda, Belgradın 1737 yılındaki istirdadiyle, Osmanlılar - belki farkına varmadan - hem sırplığı, hem de ortodoksluğu kurtarmıştır, mealinde haklı bir ifade de kullanmaktadır.

---

12) Bkz. keza, Bursalı, Osmanlı Müellifleri, II 26.

13) Dr. Hasan Kaleşi, Znacajna prinova u Universitetskoj Biblioteci «Svetozar Markoviç» (Bibliotekar, 1957, IX, 288 - Bkz. keza Nikiç, Prilozi istoriji beogradskih dzamija, in : Godisnjak Grada Beograda, Beograd 1960, VII, 145 - 150).

Bu meseleyi sureti mahsusada Rus ve diğer kaynaklara müracaat etmek suretiyle - tetkik eden ve Üsküb Edebiyat Fakültesi'nde senelerce profesörlük yapan, Hersekli Sırp ortodoks Dr. Pero Sliyepçeviç, aynı târihî ve ilmî neticelere vardığını ve bu hususun yalnız sırplık için değil, hatta yalnız Balkan ortodoksluğu için de değil, Rusya dâhil, bütün ortodoks ülkeleri için vârid olduğunu, 1940 yılında, bana tafsilâtiyle anlatmıştı. Zagreb'deki Yugoslav İlim ve Güzel Sanatlar Akademisi azalarından merhum Profesör Hamdi Kreşevlyakoviç «Banaluka altındaki savaş» adlı risalesinde, bu hususun Bosna ve Hersek müslümanlığı için de vârid olduğunu yazmıştır[14]. Aslında Banaluka savaşında, Sultanın haberdar olmamasına ve Sadrazamın muhalefetine rağmen, Boşnakların telkinleri ve ısrarları üzerine, o zamanki vâli ve eski sadrazam, meşhur Hekimoğlu Ali Paşa, cephe kumandanlığını kabul ederek, general Hildburghausen kumandası altındaki Avusturyalıları korkunç bir hezimete uğratmış ve Bosnadan kovmuştur. Bu parlak muzafferiyetin Belgrad ve Sırbistan'daki cephede de tesiri olmuş, Avusturyalılar oradan da koğulmuştur. Aynı zamanda Banaluka muzafferiyeti, bu muharebenin üçüncü cephesi olan Rusya'da dahi müsbet neticeler vermiş ve 1739 yılında akdedilen Belgrad muahedesini adeta imlâ ettirmiştir[15]. Böylece Avusturya'nın, Balkanları katolik ve German yapmak hususundaki planları suya düşmüştür.

Banaluka'daki bu mühim muzafferiyetlerin ilim ve edebiyatta dahi akisleri olmuştur. Bosna Novi (Bosanski Novi) kadılarından Ömer Efendi'nin, bu mevzu ile ilgili eserini esas tutan Macar mühtedilerinden İbrahim Müteferrika «Ahvâl-i Gazavât der diyarı Bosna» (İstanbul 1154/1741) başlığı altında tabettirmiştir. İkinci tabında eserin ismi değişmiştir : «Tarihi Bosna der Zamanı Hekimoğlu Ali Paşa» (İstanbul 1293/1876). Üçüncü tab'ında ise kitab yine başka bir başlık taşımaktadır : «Bosna Gazavât-ı Dahiliyesi an 1149 ilâ 1152» (İstanbul 1295/1878). Fakat kitaba kısaca «Tarihi Bosna» diyenler vardır. Eserin bir çok yazması bu matbu nüshalara istinaden istinsah edilmiştir. Eser İngilizce, Fransızca ve Almancaya terceme edilmiştir. Bu savaştan bahseden Bosna Akhisarlı Hâc Nesim oğlu Ahmed ibn Hasan'ın hatıratı keza mühimdir. Bu harbin Rusya cephesinde Oçakov - Özü'de 1736 yılında Ruslara esir düşen bu zât, Rusçukta iken 1186/1772-3 de esaret hayatını, esarete düştükten sonraki Kostromaya ve dönüşte Akhisara kadar geçtiği yerleri anlatmış, bu üç cepheli harp hakkındaki bilgilerini serdetmiştir. Müellifin eliyle yazılmış bu hatırat (autographe), yegâne nüsha olarak, Paris Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Bir fotokopisi kolleksiyonumuzda mevcuttur.

---

14) Boşnakların bu hareketi «Sultanın emri ve malûmatı dışında ve Sadrazamın arzusu hilâfına olarak, Bosnada başlamış ve nihayetlenmiş olduğu için, daha büyük bir ehemmiyet kesbetmiştir. Bu hareket böylece enerjik bir şekilde yapılmış olmasaydı, müslümanlar yok olurdu ve böylece Bosna ve Hersekteki islâm kültürünün hiçbir izi kalmamış olurdu. Bu memleketin dil strüktürü dahi bugün başka bir manzara arzederdi. (Hamdi Kresevlyakovic, Bitka pod Banjom Lukom, 4.8.1737 - İkinci yüzyıl münasebetiyle, Sarajevo 1936/1937 yılına ait» Narodna Uzdanitza» yıllığından ayrı basım s. 28). Bkz. keza : M. Tayyib Okiç, Yedan Naş Zaboravljeni Istoricar XVIII. v., Sarajevo, 1938 /1939 senesine aid «Gayret» almanağından ayrı basım, s. 17). Üsküp Halk Üniversitesinde verdiğimiz konferansta okuduğumuz yazı.

15) Belgrad'ın bu ikinci istirdadına dair Râgıb Paşa'nın «Fethiyye-i Belgrad» adlı risâlesinin birkaç yazma nüshası olduğu gibi, Mustafa Münif'in de bir zafernâmesi vardır (Zafernâme-i Münif, veya Fetihnâme-i Belgrad).

Bu mühim hadise vesilesiyle, muzaffer kumandan Hekîmoğlu Ali Paşa'ya bir kaç müellif eser ithaf etmiştir. Ezcümle : Mostarlı Şeyh Fevzî'nin (1747) «Bülbülistân» adlı Farsça eseri gibi. Bu eserin fransızcası doktora tezi ile birlikte Paris'te, Hırvat müsteşrik ve mühtedilerinden Dr. Mirza Abdurrahman - Milivoy Maliç tarafından 1935 yılında neşredilmiştir. (Bulbulistan du shaikh Fewzide Mostar, poète Herzégovinien de langue persane) Şeyh Fevzi aynı zamanda bu muhaarebe ve bu muzafferiyete ait olmak üzere üç manzûm tarih de düşürmüştür. Akhisarlı Mustafa ibn Muhammed (1755) «Tebşîru'l-Guzât adlı eserini, onun hemşehrisi Şeyh Ali (1747 civarında) hükümdar ve vezirlere nasihat mevzulu risalesini Hekimoğlu Ali Paşaya ithaf etmişlerdir. Banaluka muzafferiyetinin beşinci günü, bu tarihî hadiseye şâir ve edib Bosnalı Mustafa Muhlisi bir şiir söylemiştir. Şiir yirmi yedi beyt ihtiva edip. beytler Arapça, Farsça, ve Türkçe olarak dizilmiştir. Evvelce Saray - Bosna kadılığında bulunmuş olan Bursalı Seyyid Ahmet Hasib Mu'minzâde Efendi, Ali Paşa ile diğer kahramanlara mahsus bir tebriknâme ile birlikte, bu muzafferiyete dâir bir şiir yazıp göndermiştir. Bosnalı Osman ibn İbrahim ismindeki bir zât arapça olarak yazdığı «Tahkîku'n-Niyyât» adlı risalesini keza Ali Paşa'ya ithaf etmiştir.

Bu son derece mühim muzafferiyeti dile getiren bir boşnak halk türküsü de vardır. Memhed Beg Kapetanoviç (Ljubuşak), biraz evvel zikri geçen Ömer Efendi'nin Tarihine istinaden bu türküyü genişletmiş, 1888 senesinde ilk defa, 1905 senesinde ikinci defa olarak Saray - Bosnada neşretmiştir («Boy pod Banjom Lukom, 1737»). Aynı türkünün Türkçe tercemesini yapıp İstanbul'da 1326/1908 de neşreden zât Hersekli Dede Paşa zâde Osmân Mazhar Paşadır (Banaluka sahrası muharebesi).

Belgrad camileri

Belgrad camileri hakkında verilen en eski haber 1521 tarihlidir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Belgrad sefernamesinde : 26 Ramazan 927 [29 Ağustos 1521] günü : «Aşağıdaki kiliseyi camie tahvil ettiler» kaydı vardır. Kanuni Belgrada geçmiş ve bu camide ilk cuma namazını kılmıştır[16].

Belgrad camilerinin büyük kısmı âbidevî (monumental) binalar olup, müstesna güzellikleri ile yabancı seyyahların hayranlıklarını çekiyordu. Evliya Çelebinin Belgrad camileri ve bilhassa minareleri hakkındaki medihkâr tavsifleri malûmdur.

Vilovski'nin nakline göre Stephan Gerlah ve Salamon Schweiger (ki bu zatlar imparator elçileri refakatında 1573 ve 1578 senelerinde iki defa Belgraddan geçtiler), şöyle derler : «Kalabalık camilere sahib Belgrad, binalarının haşmetiyle Budin'i geçmektedir. Halbuki evvelce Budin, Belgraddan ileri idi[17].

Belgraddan 1658 yılında geçmiş olan Quiclet «varoşta çok güzel camiler vardır»[18] demektedir. 1663 senesinde Belgradı ziyaret eden Otendorf : Belgrad'ın büyük camileri, «güzel ve kıymetli halılarla donatılmıştır», «ekseriya kurşunla örtülmüşlerdir»; müellif bilhassa Emâ'im Bey Camii'ni güzel bulmuştur[19]. Şunu da hatırlatalım ki :

16) Nikiç, s. 151 (Gliša Elezoviç - Gavro Škrivaniç, Kako su Turci posle više opsada, žauzeli Beograd, Beograd 1956, ss. 64 - 66'dan naklen).

17) Todor Stefanoviç - Vilovski Metamorfoza, Beograda, Beograd 1911, I, 32. Bkz. Nikiç, zikri geçen yazısı, s. 152.

18) Milan Markoviç, Jedan francuski putopisac u nagoj zemlji 1658. (Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu, Novi Sad 1934, s. 315.), bkz. Nikiç, s. 152, 202.

19) Nikiç (Duşan J. Popoviç'e istinaden), s. 152.

1721 senesinde yaptırılan Belgrad Aiman Belediyesi armasında imparatorluk kartalı altında, üç camiin resmi görülmekte idi[20]. Katançiç'e göre, bilhassa eski usullere göre bina edilmiş bir çok minare, Belgrad'a gayet güzel veçhe vermektedir[21]. Bantiş Kamenski 1808 yılındaki Belgrad için : «Şehir, harb yağmacılığının hazin manzarasını arzetmektedir», dedikten sonra der ki: «Belgradda taşdan yapılmış Türk camileri çoktur. Bunların yüksek kuleleri ki, uzaklarda beyazlanıyor-şehrin süsünü teşkil eder»[22]. Belgrad'ın «güneşte parlayan süslü ve ince cami minareleri» sayesinde bu şehir, Mayer'in Universum Lexicon'unun «dünyanın en güzel manzaraları arasına dahil edilmiştir (1838)»[23]. Bundan bir kaç sene sonra Sigfried Kaper şöyle yazmaktadır: «İlk bakışta Belgrad'ın üzerimde bıraktığı intiba unutulmaz ve müstesna olarak kalacaktır». Bilhassa camileri kastederek «ince minareler, ki beyaz kametini mavi göklere uzatıyor» şeklinde vasıflandırıyor[24]. Belgradın en güzel camileri olarak telakki edilen yukarı Hisardaki Sultan Süleyman Camii ile İmaret Camileridir. Nikiç bunu yazısının Fransışca hülasasında dahi tasrih etmektedir[25].

Câmi ve mescidlerin sayısı hususunda tarihçilerle seyyahlar ittifak halinde olmayıp, verdikleri rakkamlar arasında da büyük farklar göze çarpmaktadır. Ancak 60 ilâ 80 kadar gösterenler olduğu gibi, meselâ, Evliya Çelebi 217 mihrab tesbit etmektedir[26]. Bu rakkamı mübalâğalı bulanlar varsa da, bunun gerçeğe uyan bir sayı olduğunu kabul edenler de mevcuttur. Nitekim, son derece ciddi bir ilmi mecmua olan Belgrad Şehri Müzesi Yıllığında iki makalesini Belgrad câmilerine tahsis eden değerli Sırp ilim adamı Ljubomir Nikiç, bu rakkamı makûl bulmaktadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bazı mübalâğalı iddiaların mevcudiyetini tabii karşılıyorsa da, Belgrad câmileri hakkında verdiği sayıyı mübalâğalı görmemektedir. Zira, dediği gibi, garb hıristiyan seyyahları, minareleri sayarak İslâm mabedlerinin sayısını tesbit etmekte, minaresiz olan büyük sayıdaki mescidlerin farkına bile varamamaktadırlar[27]. Halbuki mescidlerin sayısı câmilerinkine nisbeten daha çoktur. İşte câmi ve mescidlerin bu bolluğuna rağmen, halen Belgrad'da ayakta durabilen bir tek câmi vardır. O da Bayraklı Câmii'dir. Cami Gospodar Jevremova sokağındadır (kapı numarası 11 dir).

***

Avusturya'nın Belgrad'ı ikinci işgali müddetince, şehrin dışında oturan bir miktar Çingene ile şehirde avare dolaşmakta olan meczûb bir dervişten başka müslüman kalmamıştı[28].

Katolik Avusturyalıların Balkanlarda, yalnız müslümanlara karşı değil, kendi mezheblerinden olmayan Hıristiyanlara karşı dahi tatbik etmek istedikleri dini siyaset, kameral müşavir

20) Vilovski'ye göre Nikiç, s. 154.

21) Matija P. Katançiç, Spomen Beograda negdasnjeg Singiduna posrbio Luka Pavloviç (Glasnik Drustva Srbske Slovesnosti, Beograd 1853, V. 118, 120, bkz. Nikiç, s. 156, 201, 203.

22) Nikiç, s. 157. (Vukiçeviç'ten naklen).

23) D.J. Popoviç'e göre, Nikiç, s. 158.

24) Sigfried Kaper, Po nasem Podunavlju, preveo Corce Stratimiroviç, Beograd 1934, s. 35. Bkz. Nikiç, s. 158, 201 (not 16) 203 (not 128).

25) Nikiç, zikri geçen yazısı, s. 205.

26) Aynı eser (V. 377).

27) Lyubomir Nikiç, Camiye u Beogradu (Belgrad Câmileri) (Godışnyak [Muzeya] Grada Beograda, Beograd 1958, V. 151 - 206 Nikiçin bu ifadesi 152 - 153 sahifelerindedir). Aynı müellif, «Prilozi İstoriji Beogradskih camiya» (Belgrad câmileri tarihine katkılar), aynı yıllık, 1960, VII, 145 - 151. Bu mühim tedkik yazılarına istinaden, bilinen ve bilinmiyen Belgrad câmilerine ayrıca temas etmek niyetindeyiz.

28) Nikiç, s. 154, 202 (K.S. Protic, Putovanie kroz Srbiju 1719 - 1720 god. - Beograd 1889, s. 6 ve D.J. Popoviç'in eseri, II 35'e dayanılarak.

Borşesk'in teklifinden de kolayca anlaşılmaktadır: «Bütün akıllı idareciler, kendi memleketlerinde, din birliğini sağlamağa çalışmışlardır. Dolayısiyle, katolik dînini desteklemelidir. Fakat, memleket, büsbütün hâli, gayrı meskûn kalmasın diye, şark [Ortodoks] kilisesinin tahammül edilmesi mecburiyeti vardır»[29].

Nikiç'in ifadesine göre[30], Avusturya makamları Sırbistandaki hükümranlıklarının ilk zamanlarında, katolik ahalinin bulunmadığı yerlerde camilerin ortodoks kiliselerine tahviline cevaz vermiş veya hiç olmazsa bunu müsamaha ile karşılamışlardır. Böylece Semendire (Smederevo), Hasan Paşina Palanka (Hasan Paşa Palankası) ve Hisarcık (Grotzka) taki camiler ortodoks kiliselerine çevrilmiştir. (Hisarcıktaki cami prens Aleksander Würtenberg'in müsaadesiyle Ortodoks kilisesi olmuştur).

Avusturya'nın zaptettiği Sırbistan'ın diğer bir çok yerlerinde vaziyet aynı idi. Mesela Paraçin (Parakin), Koları, Kragujevac ve Çaçak'taki camilerde ortodoks kiliselerine tahvil edilmiştir (Çaçak'taki cami için, bir zamanlar ortodoks manastırı olduğuna dâir bir kayıt vardır, denmiştir). Sırbistan dahilindeki camilerin ortodoks kiliselerine tahvil edilmesine dâir kifayetsiz bir listenin D.J. Popoviç tarafından tanzim edildiğini, Nikiç bilhassa tasrih etmektedir[31]. Yine Nikiç'in ifadesine göre, bu devirde Belgraddaki camilerden hiç biri hakkında ortodoks kilisesine çevrildiğine dair bir kayda rastlanmamıştır[32]. Hepsi ya katolik mabedi yapılmış veya başka maksatlara tahsis edilmişti: Fransisken, Triniter, Minorit, Kapusen, Cizvit, Luteran ve Ermeni katolik kiliselerine tahsis edilmiş camilerden başka: araba deposu, elbise deposu, inşaat aletleri deposu, mühimmat deposu, malzeme deposu, havagazı fabrikası, hastahane ve komedi tiyatrosu olarak kullanılan camiler vardır. Nikiç komedi tiyatrosu olarak kullanılan cami'i-Popoviç'ten naklen - zikretmektedir[33]. Hatta Prof. Miodrag Ibrovac Fransız - Yugoslav kültür münasebetleri hakkındaki yazısında, bir çok Belgrad camiinden birinde kurulan tiyatrodaki temsilleri Fransız tesirine dair bir misal olarak zikretmektedir[34]. Belgrad camilerinin birçokları da talirib edilmiş bulunuyordu.

Yüksek Avusturya subaylarından Graf von Burg, evvela bir camii kendi şahsına ait olmak üzere gasbetmiştir. Müteakıben iki cami daha gasbettiği ve kiraya verdiği kaydedilmektedir. İsmi zikredilmiyen yüksek bir subayın dul karısı tarafından kiraya verilen bir camiden de bahsedilmektedir ki, buradaki subay ile von Burg mu, yoksa

29) D.M. Pavloviç, Austriska vladavina u severnoj Srbiji (od 1718 - 1739), Beograd 1901, s. 55 (Bkz. Nikiç, Dzamije u Beogradu - Godişnjak Grada Beograda, Beograd 1958, V, 155

30) Nikiç'in zikri geçen yazısı (aynı almanak, aynı sahife)

31) Nikiç, Zikri geçen yazısı, s. 202 (Popoviç. III. 151 - 152.)

32) Nikiç aynı yazı, s. 155 - Zaten Avusturyalıların teşkil ettirdikleri subdelegation'un tekliflerinin 5. maddesine göre, «Sırplara : camilerin işgal edilmesi yasaklanmıştır» (bu teklifler her iki meclis tarafından tasdik edilmiştir). Zira esas itibariyle, katolik kilisesi daha büyük haklara sahip olması mecburiyeti vardır». Bu hüküm 1727 tarihli İmparator Karlo'nun Declaratorium'una girmiştir (Bkz. Nikiç, aynı yazı aynı yer, ss. 155 - 156 (D.M. Pavloviç'e istinaden).

33) Aynı müellif aynı yazı, s. 154 (Duşan J. Popoviç, Graca za Istoriju Beograda od 1717 - 1739 - Spomenik Srpske Kraljevske Akademije, Beograd 1935, I, 156).

34) Enciklopedija Jugoslaviye, Zagreb, 1958, III, 360.

başka bir subay mı kastedildiği vazıh değildir. 1728 tarihinde yapılan sayım dosyalarından çıkarılan bu malumatı Nikiç - Duşan J. Popoviç'e istinaden nakletmektedir[35].

1791 - 1806 yılları arasında Belgrad camileri hakkında hiç bir malûmata sahib değiliz. Ancak Anastas Yovanoviç'in kaydettiğine göre, 1789 yılında zarar gören camiler, sonraları tamir edilmişlerdir[36].

Sırp isyanının elebaşısı Karacorce'nın Belgrad'ı zaptına dair bir muasır yazarın kayıtlarına işaret eden Nikiç, Sırp «askerinin merhametsizce ve gayrı insanî bir şekilde çıplak bıraktıkları pekçok Türk kadınına Karacorce'nin, merhamet göstererek, ikametlerine iki cami tahsis ettiğini» söylemektedir[37] Keza Nikiç - Jovo Toşkoviç'e dayanarak - bu gibi zavallı Türk kadınlarına iki cami kâfi gelmeyip bir kaç tane daha tahsis edilmişti, diyor[38]. Yine de Nikiç'in naklettiği Bantiş - Kamenski'nin ifadesine göre bazı camiler bakkal dükkanı olarak kullanılmış, diğerlerinde ise - kendisine anlatıldığına göre - domuzlar kapatılmıştı[39]. Aynı seyyah 1808 yılı kayıtlarında - durumun değiştiğine işaret ederek - Türklerin ibadetlerini eda edebilecekleri tek bir cami dışındakiler virane olmuştur, demektedir. Karacorce'nin idaresinde kaldığı müddetçe, Belgrad camileri hakkında başkaca malûmat yoktur[40]. Ancak S.L. Popoviç'e göre, büyük pazar yerindeki cami (Jandarma kışlası avlusunda) ortodoks kilisesine tahvil edilmişti. Bu tahvil ameliyesinde, camiin dış mimarisine dokunulmamış, sadece minareye bir çan takılmıştır[41].

1806 yılında, Sırp âsileriyle olan savaşlarda, Türkler camileri birer mukavemet merkezi olarak kullanırlardı (Meselâ Battal camii). Raşid Beye göre, öldürülmeyen müslüman aileleri camilere sığındı. Bu vesile ile birçok Belgrad camii yıkık «Battal» olmuştur[42].

Dil reformu yapan, meşhur Sırp lûgatı, halk şiirleri, atasözleri ve diğer birçok eser sahibi olan, aslen Hersekli Vuk Stefanoviç Karaciç, müslüman Türklerin, ma'bedlerine olan sevgi ve bağlılıkları hakkında, 1839 yılı civarında istihza ile şöyle bir tavsifde bulunmaktadır : «Türk kadınları dileniyor, erkekleri ırgatlık ediyor, fakat yine de Sırpların haneleri arasında bulunan iki camii tamir ettiriyorlar[43].

Şunu da hatırlatalım ki 4.9.1862 tarihli Kanlıca konferansı protokolü gereğince, Belgrad varoşu hakkında Sırplar şu taahhüde girmişlerdir. «Müslüman ahalisi asırdide haklarına binaen, sahib oldukları yerleri terkederken, bıraktıkları dini binaları ile mezarlıklarına ihtimamla hürmet gösterilecektir» (Madde 1, fıkra 3)[44].

Battal Camii :

Belgrad camileri bahsinde, Battal camiine burada kısaca temas etmeden geçemiyeceğiz.

---

35) Nikiç, zikri geçen yazısı, s. 154 - 155.

36) Nikiç, s. 157.

37) Luka Triandafilo, Istorija Slaveno-Srba, Beograd 1919, s. 59 (Nikiç s. 157, 203).

38) O Padu Beograda i Şapca 26. dec. 1806 - 26 jan. 1807 god., Beograd 1930., s. 29. (Nikiç s. 157, 203.)

39 - 40) Jelena M. Vukiçeviç, Pisma jed nog Rusa o Srbiji za vreme ustanka 1808. god. (Zvezda, Beograd 1901, III, 156, 176). Bkz. Nikiç, s. 157, 201.

41) Sreten L. Popoviç, Putovanje po Novoj Srbiji (1878 - 1880). Beograd 1950, s. 152 (Srpska Knjizevna Zadruga, 310 - 311). Bkz. Nikiç, s. 157.

42) Nikiç, s. 157. Nikiç, Raşid Beligradinin «Tarih-i Vak'ai Hayretnümâ-i Beligrad ve Sırbistan» adlı eserden - İstanbul 1251/1874 — A. S. Çohaciçin Sırpça terceme sinden istifade etmiştir : Raşid Beja Istorija Çudnovatih dogacaja u Beogradu i Srbiji. Beograd 1894, I, 13 - Sırp Krallık Akademisi neşriyatından Spomenik XXIII.

43) Vuk St. Karaciç, Skupljeni istoriski i etnografski spisi, Beograd 1898, I.213, Bkz. Nikiç, zikri geçen yazısı, s. 159, 203, not 143.

44) Bkz. Nikiç, Zikri geçen yazısı, s. 160.

Belgrad'ın merkezi bir yerinde kurulan ve sonraları harab olduğundan dolayı «Battal cami» denen ma'bed, bütün Belgrad camilerinden fazla alâka çekmiştir.

Battal Camiinin tamiri için 1832 yılında İstanbul'dan lâzım gelen para (elli bin kuruş) gönderilmiş ise de, knez Miloş bu tamire şiddetle karşı koymuştur. Gerçi Battal Camii'nin kurtarılması için yine muvaffakiyetsiz diğer bazı teşebbüsler olmuştur. Felix Kanitz, Prof. Yan Şafarik'in Battal Caminin Sırp halk müzesine tahvili fikrinden bahsetmektedir. Prens Mihailin de, Battal Camii'nin tamir edilip Devlet Arşivi halline getirilmesi plânı vardı Fakat bunun tahakkukuna ömrü vefa etmedi. Şu varki - Kanitz'in dediğine göre - terkedilmiş camilerin, kilise veya başka, gayrı dînî işlerde, kullanılması yasağı hususunda, Bab-ı Âli ile müştereken kararlaştırılmış emirler bu ve buna benzer projelere mani oluyordu. Sonraları sıra ile : Hayvanların eğleği, ahlâksızlık yatağı, nihayet bütün civarın çöp ve muzahrafat deposu, kaza-ı hacet ve fena kokular yeri olduktan sonra, sütûnlarının altı kazılmak suretiyle, 1873 senesinde, diğer birçok güzel camiin yanında, Belgrad şehrinin güzelliğine büyük katkılarda bulunan bu âbide, böylece yere yığılmış ve dağılmıştır. Diğer güzel camilerin akıbeti de, Battal Camii'nin akıbetinden farklı olmamıştır. Kanitz'in ifâdesine göre, geceleri ve «tesadüfen» bu gibi camiler birer birer havaya uçardı. Böyle vak'alar yavaş yavaş ve zaman zaman olurdu. Sonunda, 1876 da yüzlerce Belgrad Camii'nden ancak üç - dört kadarı ayakta kalabilmişti[45].

Bayraklı Câmii :

Bayraklı Câmii'nin inşa tarihi hususunda iki fikir vardır. Bir fikre göre, Kânunî Sultan Süleyman tarafından Belgrad kalesinin muhasarası esnasında (1521) Bayraklı Câmii inşa edilmiştir[46]. Mehmed Remzi Deliç ise, câmiin II. Süleyman tarafından Belgrad'ın Avusturyalılardan ilk istirdadı üzerine, 1690 tarihinde inşa edildiğini iddia etmektedir[47]. Nikiç de bu tezi daha kabule şâyan görmektedir[48]. Deliç'in «Muzaffer padişahın şerefine, câmiin minaresinde bayrağın dalgalandığına ve bayraklı isminin de ondan ileri geldiğine dâir iddiasını, Nikiç doğru bulmuyor. Onun isabetli fikrine (diğer bazı câmilerin durumuna binaen) bu isim namaz vakitlerini haber vermek maksadıyle minareye çekilen bayraktan gelmektedir[49]. Ekrem Hakkı Ayverdi, Bayraklı Câmiini «son asır yapısı» olarak vasıflandırmaktadır[50]. Bu iddia doğru olmasa gerektir. Zira Bayraklı Câmiini, Avusturyalıların Belgrad'ı ikinci işgallerinde (1717) katolik katedraline (Domkirche) tahvil ettikleri hususu kat'i olarak bilinmektedir[51]. Esasen son asırda bir câmi inşa etmek şöyle dursun, asırlar evvel inşa edilen câmileri korumak dahi mümkün olamamıştır.

1959 senesinde, Üsküpte - Türkçe olarak - intişar etmekte olan «Birlik» gazetesindeki bir yazıya atfen Abdullah Talunciç ve Muhammed Babiç Bayraklı Camii'nin bânisi olarak, Haci Evrenos torunu Ali Bey'i göstermektedirler.

---

45) Bkz. Nikiç. s. 162 ve 170. Nikiç. Kanitz'in her iki eserinden istifade etmiştir (Felix Kanitz. Serbien, Historisch - Etnographische Reisestudien aus den Jahren 1859 - 1868, Leipzig 1868; Das Königreich Serbien und das Serbenvolk. I. Leipzig 1904).

46) Ljubomir Nikiç. Camiye u Beogradu (Godişnjak Muzeya Grada Beograda. Beograd 1958. V, 163). Belgrad'ın Kanunî Sultan Süleyman tarafından ilk defa fethedilisine dair Sa'yî mahlaslı bir müellif'in (pek muhtemelen Prizren'li Sa'yî Çelebi'nin) «Feth - i kal'a-î Belgrad» isimli yazma halinde bir risalesi vardır.

47) Mehmed Remzi Deliç. Turske Starine u Beogradu. (Beogradske opştinske novine ,Beograd 1937. br. 1-3, s. 70).

48) Nikiç, aynı makale. s. 163.

49) Aynı müellif, aynı makale, s. 164.

50) Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları (Vakıflar Dergisi Ankara, 1957, cilt III'den ayrı basım, s. 25).

51) Nikiç, Dzamije u Beogradu, s. 163.

İnşa tarihi ise, 930/1523 olarak kayd edilmektedir. Bu malûmatın kaynağı, maalesef, zikredilmemiştir[52].

Camiin, 1953 - 1963 senelerindeki tamiratı esnasında, mahfilden minareye çıkan kapının üstünde, tahribedilmiş bir kitabesi bulunmuştur. Kitabedeki üç rakkamdan ortadaki silik olduğundan, 2 mi yoksa 8 mi, vâzıh okunamıyor. Diğer iki rakkam, yânî birinci ve üçüncü açıktır : 9 - 8, dolayısiyle tarih ya 928/1522 veya 988/1580 dir. Aradaki fark altmış sene kadardır. Şayed ilk tahmin doğru ise, o zaman «Birlik» gazetesindeki 930/1523 tarihi, bu kitabedeki tarihe hemen hemen uymaktadır ve o zaman camiin inşası Kanuni Sultan Süleyman devrinde ve fethin akabinde vukubulmuştur. Diğer tabirle Belgradda Osmanlılar tarafından inşa ettirilen ilk cami olur. İkinci tahmin doğru olduğu takdirde, camiin inşaası II Selim devrinde ve 988/1580 tarihinde vuku bulmuş demektir. Tabii eğer bu kitabedeki tarih, camiin inşası tarihi ise, zira, kitabenin hakkediliş tarihi de olabilir[53].

Bayraklı namı altındaki bu güzel mabed, ne eski Osmanlı Devleti Tahrir defterlerinde (1476 ile 1566 seneleri arasında), ne de Evliya Çelebi Seyahatnamesinde geçer. Başka bir isim altında geçmesi mümkün olsa da, bunu bugün katiyetle tesbit etmek zordur, hatta imkânsızdır. XIX. asır Sırp kaynakları onu «Bayrak Cami» diye adlandırır ve cami listesinin başına koyarlar[54]. Şimdiki Kadastro defterlerinde bu cami' «Siranova» adı altında kayıtlıdır ki, böyle bir isme, başka hiçbir yerde rastlanmamaktadır.

Camiin son tamiri esnasında (1953 - 1963), camiin önündeki sofalar yıktırılmıştır. Cami kapısının sol tarafındaki sofanın altında iki mezar görünmüştü ve içlerinde koyu kahve renginde mantoya sarılı iki iskelet vardı. Başları garba, ayakları ise şarka karşı çevrilmiş vaziyette olmaları dolayısiyle, bunların müslüman cesedleri olmadığı âşikârdır. Herhalde Hıristiyan ve - mantolarının rengine bakılırsa - Fransisken rahibleri idiler. Belli ki camiin kiliseye tahvili zamanında oraya gömülmüşlerdir[55].

Görülüyor ki, diğer Belgrad câmilerinin âkibetine Bayraklı Câmii de uğramış ve katolik kilisesi oluvermiştir. Bunun izleri zamanımıza kadar binadan silinememiştir. Meselâ câmi, kareli taşlardan inşa edilmişken, minarenin esas kısmından yukarıdaki kısım, yani aleme kadar olan kısım tuğladan yapılmıştır. Zira, keza taşdan yapılmış olan bu kısımda, camiin kiliseye tahvili sırasında, çan kulesi kurulmuştur. Aynı şekilde, mihrabın bulunduğu divar ile şimal tarafındaki sol dıvar da kısmen yıktırılmış ve böylece kilise «mihrabı» (Autel, oltar) oraya yerleştirilmişti. Sonraları, açılan büyük delikler, tuğla ile kapatılmış ve bu hali örtmek kastıyle bütün câmii badana etmek zarureti hâsıl olmuştur.

Bundan sonra - ve XIX. asra kadar - cami hakkında mühim kayıtlar yoktur. Ancak, 28.6.1836 tarihinde tanzim edilmiş bir listede, diğer camiler arasında Bayraklı Camii'nin ismi de geçer. Camiin bulunduğu semte «Zeyrek» denirdi ki bu semt eski devirlerde şehrin en mühim ticaret merkezi idi. Camiin ehemmiyeti, asıl Türklerin Belgradı terkedişinden sonra (1862) artmıştır. Fakat Belgrad kalesinin 19.9. 1867 tarihindeki tesliminden sonra vaziyet değişti[56]. Belgraddaki müslüman-

52) Abdullah Talundziç. Bajrakli Dzamija u Beogradu (Bosna - Hersek İslâm İlmive Cemiyeti organı olan «Preporod» Sarajeo 5 Rebi'u'l - Ahir 1391/1 Jun 1971, god. II. broj 18. str. 10); Muhammed Babiç. Bajraklı Dzamija i njen Dzemaat u Beogradu «Preporod» mecmuası. Sarayevo 29. Zu'l - Hicca 1391/15 Şubat 1972. yıl. II. No. 35, s. 7)

53) Aynı makale. aynı sahife.

54) Aynı makale.

55) M. Babiç. Zikri geçen makale (aynı gazete. aynı sayı, aynı sahife).

ların sayısı azaldı. Ticaret ve sanatla meşgul birkaç Türk vatandaşı yanında, Sırp vatandaşı olarak biraz müslüman Çingene kalmıştı. Bu mahdud sayıdaki müslümanların ibadetleri için kendilerine bir cami tahsis etmek icabediyordu. Sırp hükümeti bunu 1868 yılında yaptı. Knez Mihail, Maarif ve kilise işleri Vekiline İslâm ibadethanesi olarak bir cami açmasını emretti, o da Bayraklı Camii'ni seçti.

Prens Mihail'in beratı şöyledir :

III Mihail M. Obrenoviç

Allah'ın lütfu ve milletin iradesiyle Sırp Kınyazı

Devlet Şurası ile mutabık kalarak [aşağıdaki hususları] kararlaştırdık ve kararlaştırıyoruz :

Maarif ve kilise işleri Bakanına, bu yılın Haziran ayının birinci gününden itibaren, bura Bayraklı Câmii hocasına yılda 240 talir ve müezzinine 120 talir ödemesine salâhiyet verilmesini [uygun bulduk]. Buna göre, bütün hükümet için tahsis edilen fevkalade masraflardan 1800 vergi kuruşunun ve yukarıda zikri geçen yıllık yardımın ilâvesiyle, 1 Hazirandan bu bütçe yılının sonuna kadar tediye edilip, gelecek hesab yılı için bütçeye konsun. Maarif ve Kilise İşleri ile Mâliye Bakanlarımız bu kararı tatbik etsinler.

M.M. Obrenoviç (knedi imzasıyle)

1868 yılı Mayıs ayının 18 i, Belgradda.

Maarif ve Kilise İşleri Bakanı
D. Tzırnobaratz (kendi imzasıyle)

Maliye Bakanı
K. Tzukiç (kendi imzasıyle)[57]

1867 yılında Sultan, Sırp Prensine, Sırbistandaki kalelerin idaresini devrettiğinde : Camilerin menkul mallarının Vidin'e nakledilmesi kararlaştırılmıştı. Bu vesile ile, Sırp hükümeti, Belgradda bir islâm mabedinin yaşatılması için maddi yardımlarda bulunacağı hususunda taahhüde girmiştir. Bu taahhüde binaen : Sırp Prensliği bütçesine 1869 - 1876 mâli seneleri için aşağıdaki tahsisatı koymuştu :

1) «Türk Hocasına» yardım için 1869 ve 1870 yıllarında 1,212,48 er dinar, diğer yıllarda 1,515, 60 ar dinar,

2) «Türk Müezzinine» yardım için yılda 606,24 dinar,

3) Hocaya ve müezzine teshin için yılda 303,12 dinar,

4) Camilerin aydınlanması ve diğer ihtiyaçları için yılda 631,50 dinar[58].

1868 senesinde, Saraybosnalı Muhammed Efendi Hacımehmedoviç imam, Uzeyr Efendi Hacıahmedoviç de müezzin tayin edildi. Onlar 1874 senesine kadar vazifelerine devam ettiler. O sene Polis Müdürlüğü, Maarif ve Kilise İşleri Vekâletine 11.3.1874 tarihinde «Belgrad Hocası»nın vefat ettiğini haber vermiştir. Bundan biraz sonra, müezzin de istifa edip Saray - Bosna'ya gitmiştir. Maarif Vekâleti arşiv vesikalarında bundan sonraki imam ve müezzinlerin tayinlerine dair malûmat vardır[59].

Gayet tabiidir ki, Belgrad'ın her istirdadından sonra ve imkân dahilinde büyük sayıdaki câmiler tamir edilip, tekrar eski hallerine irca edilirdi. Fakat bir kısım câmi o derece tahrib ediliyordu ki, tamiri mümkün olamıyor

56) «Belgrad Destanı»'nın son beyti bu hususa temas etmektedir :
Kâfire teslim ittiler kal'eyi,
Camileri kilise olan Belgrad.
(Kemal Zeki Gençosman, Türk Destanları - Hürriyet Yayınları -, İstanbul 1972, s. 258.)

57) Bu vesika Belgrad Devlet Arşivinde muhafaza edilmektedir. (Maarif ve Kilise Bakanlığı kayd numarası 1398, tarihi de : 23 Mayıs 1868 dir).

58) Pregled primanja i izdavanja Glavne - Drzavne Blagajne po budzetima i van budzeta za vreme od 1869 do 1896 godine Beograd 1896, s 505 - 506. Bk. Nikiç, zikri geçen yazısı, s. 161, 204.

59) Bütün bu tafsilât için bkz. M. Babiç Zikri geçen makale (aynı dergi, aynı, sayı, aynı sahife).

ve böylece yok oluyordu. Bayraklı camii ancak kısmen tamir edilerek, Türklerin Belgrad'dan nihaî olarak çekilişi tarihi olan 1867 yılına böylece ulaşabilmiştir. Gerçi Türklerin Belgrad'ı terk etmelerinden sonra da - sayıca az olmakla beraber - zanaat ve tatlıcılıkla[60] meşgul olan bir miktar müslüman kalmış ve bunların ibâdet ihtiyaçlarını tatmin etmek için bu câmi bugüne kadar ayakta durabilmiştir. 1867 yılında câmi tamir edilmiş, camiin bitişiğindeki küçük evde oturan terzi Vilhelm Şosberger başka bir yere taşınmış, bu ev - tamir gördükten sonra - imama tahsis edilmiştir.

Yukarıda zikredildiği gibi, üç defa Avusturya, bir defa Sırbistan orduları tarafından işgal edilen Belgradda tahrib veya kiliselere tahvil edilen câmilerin büyük bir kısmı, istirdattan sonra, Osmanlılar tarafından tamir edilmişti. Fakat Osmanlıların Belgrad'dan çekilişi üzerine, Bayraklı câmii hariç, hemen hemen bütün câmiler yok edilmiş veya harabe haline dönmüştü. Gerçi Abdullah Haciç'in ifadesine göre, çok yaşlı bazı Belgradlı hıristiyanlar, o zaman mevcud olan bazı câmileri htaırlıyorlardı. Ezcümle : bugünkü Büyük Millet Meclisi yanındaki Battal câmii, bugünkü Sırp İlim Akademisi binası arkasındaki Defterdâr Câmii ve bugünkü Halk Tiyatrosu yanında Türbe câmii[61]. İşte, Belgrad'da arta kalan müslümanların ibadet ihtiyaçlarını karşılamak için, harab durumdaki bir kaç câmi arasında Bayraklı Câmii üzerinde karar kılındı, ve câmi ile imâmın meskeni olarak tahsis edilen bitişikteki ev tamir edildi. Ancak, 1871 yılında Belgrad'da İslm Dîni Cemâat Heyeti (Cematski Odbor) kurulabilmiş ve câmie bir mütevelli tayin edilmişti. Fakat, 1876 senesinde Türkiye ile vuku bulan harp ve bundan mütevellid husule gelen psikoz yüzünden, Belgrad müslümanlarının ekseriyeti ve bu arada Cemaat Meclisi a'zaları Belgrad'ı terk etmişlerdir. Bu vesile ile Emniyet Müdürlüğü (Uprava Grada) bütün eşyası ile birlikte câmii devr almış, kapatmış ve kapılarını mühürlemiştir. İmam ve müezzinin oturdukları evler, muhacirlerin tasarruflarına verilmişti. Fakat bundan sonra, 1891 yılına kadar, arta kalan Belgrad müslümanları ve Bayraklı Câmii hakkında resmi kayıdlarda bilgi yoktur. Bununla beraber, harbden sonra müslümanların tekrar Belgrad'a döndüklerini farzetmek icab ediyor. Zira, 1893 tarihinde câmiin tâmir edilip, yeniden ibâdete açıldığını görüyoruz. Gerçekten camiin bu tamirine dâir Türkçe manzum bir târih yazılmıştır ki, bu tarih tabelâsı halen İslâm Cemaatı Merkezinde muhafaza edilmektedir[62]. Tarihin metni şöyledir :

Sırbistan dahilinde Belgrad kasabasında vâki Bayraklı câmii şerifin Sırbistân hükümdârı kıral Aleksandır hazretleri tarafından tâ'mir ve tecdid olduğu cihetle bu babda Nişlî Kâdi-

60) Birkaç sene evvel İstanbul'da vefat eden eski mebuslardan Malik Pehlivan'ın babası Mehmed (Medo) tarafından kurulmuş şeker, pasta ve bozahanenin tabelasında tesis tarihi olan 1851 yılı müessesenin kapısı üstünde halâ yazılı olarak durmaktadır. (Ulica 7. Jula). Pehlivan ailesi Prizren civarındaki Gora mıntıkasındandır.

61) Abdullah Haciç. Bayraklı Camiya u Beogradu (Godişnjak (Muzeya) Grada Beograda, Beograd 1957. IV. 95).

62) Talebe iken, 1925 senesinde, Belgrad'a uğradığımda, camiin dış duvarlarından birine asılan şu beyti ihtiva eden bir tabelâyı gördüğümü halâ hatırlıyorum :

Kelâma gelince, müslümanım diyen çok

Ezan okununca, camiye gelen yok.

İkinci Cihan Harbinde, yani 1943 yılındaki Belgrad'a gidişimde, evvelce camide gördüğüm mezkûr tabelayı bulamadım.

zâde Tevfik Efendi tarafından söylenilen tarihdir.

Vekil-i Rasûlüllâh, Halifei âlî-i zamân
İmâmu'l-Müslimîn şevketlu Sultân Abdulhamid Hân

Adalet ve merhametle ol Padişah-ı nûrefşân
Gerçek oldu mazhar-ı tahsîn-i cümle hükümdârân

Hâdim-i din-i mubîn olduğu içün ol padişâh
Riayet iderler dinimize her yerde bîgümân

İnkilâb-ı siyas, hem mürûr-i zaman ile
Olmuş idi bu câmi-i şerif harab-u vîrân

Ta'mir-u tecdidine emreyledi azametlu kral
Alekdandır Obrenoviç Hükümdâr-ı Sırbistân

Gençliği zamanında ol hükümdâr-ı zîşân
Cümle müslümanlar eyledi şâdan-u handân

Belgrad belediyesi hem eşrâf-ı zâdegânı
Sarfı- nakd-u himmetle aldılar şöhret-ü şân

Bir günün bin eylesün ol kral-ı zîşânın Hudâ
Peder-ü mâderiyle binler yaşasın durunca cihan

Bâis-i ta'mir, Süleymân Efendi Falaciç'dir
Cennet-i âlâda mekân virsün ana da Rahmân

«Hüve» dedi Tevfik, söyledi tarihin iyân
Bayraklı Câmii bugün ta'mir eyledi İseviyân

İsm-i «hüve» [artsun hatdan] ...inde'l-hisâb
11
1300
1311 [1893-4].

Fotokopiden de vazıh olarak anlaşılacağı gibi, metinde عیسویان (İseviyân) yazılıdır. Merhum Abdullah Haciç'in عیسوی نان (İsevi nân) şeklindeki okuyuşu ve buna göre Boşnakçaya tercemesi («hrišçanski hleb»), muhakkak yanlıştır [Bkz. Godisnjak M G Bgd. 1957, IV, 99]. Dolayısıyla, bu mısra'ın tercemesi :

Danas hrišçanski hleb popravi Bajrakli camiju yerine :
Danas hrišçani [sljedbenici Îsa'a] popravişe Bajrakli - dzamiju şeklinde olmalıdır.

Anlaşılan, câmiin bu ikinci mühim tamirinden sonra, cemaat Meclisi tekrar teşekkül edip normal hale girmiştir. Resmi kayıdlardan anlaşıldığına göre, câmiin bakımını Belgrad Belediyesi Devletten devr almıştır. Zira imam, Nişli Süleymân Efendi Falaciç, maaşını Belediyeden almaktaydı. Aynı kayıdlara göre imam maaşı vergiden muaf tutuluyordu. Câmi üzerinde Belediye tarafından yapılan ilk mühim tamirat, 1930 yılına aiddir. O sene Yugoslavya Kırallığı Re'isu'l-Ulemâsı (Şeyhu'l-İslâmı) Hacı Hafız İbrahim Hilmi Maglayliç'in[63] cülus merasimi (İntronisation, ustoliçenje) bu câmide cereyan etmiştir. Câmiin bu tamirinden üç sene sonra, harab haldeki imam evinin yerinde yeni bir ev inşa edilmişti[64].

Şunu da hatırlatalım ki Birinci Cihan Harbi'nden evvel de Belgrad'daki İslâm cemaatı sayıca çok değildi. Ancak birkaç yüz kişiden ibaretti. Ara-

63) Maglayliçin kısa biyografisi için bkz Prof. M. Tayyib Okiç, Peygamberimiz (S. A. S) ve insan hakları (Diyanet Dergisi, özel sayı, Ankara 1970, s. 34, not 13).

64) Osmanlı İmparatorluğu son veliahd lerinden Yusuf İzzuddin Efendi'nin, I. Cihan harbi esnasında-Almanya'ya giderken-Alman işgali altında bulunan Belgrada uğrayıp, Bayraklı Camiini ziyaret edişi vesilesiyle, cami'e güzel bir halı hediye ettiğini, bilmünasebe burada kaydedelim.

larında siyasi sebeblerden dolayı Belgrad'a iltica eden bazı münevver Boşnak gençler de vardı (şâir Osman Cikiç, şâir Abdullah ([Avdo] Karabegoviç, Sırrı Abdagiç, Nezir Hacınaliç, Hasan Roboviç, Mustafa Golubiç, Gül Ağa (Cülaga) Bukovatz ve Rıdvan Sofo gibi)[65].

Fakat İkinci Cihan Harbi'nden evvel, Belgrad'da yaşıyan Müslümanların sayısı birkaç bin kişiyi buluyordu. Birinci cihan harbinin sonundan 1920 senesine kadar (sonraları Yugoslavya ordusu müftüsü olan) Hersekli (Konyitzeli) Abdusselâm Cumhur, Bayraklı Camii imamlığı vazifesini ifa ederdi. O sene, yani 1920 de cami imamı yine Konyitzeli Abdullah Haciç oldu ve bu vazifede kırk sene müddetle bilâ fasıla - yani 1960'a kadar - kaldı. Son hastalığı esnasında ve vefatından sonra bu vazifeyi Adem Muyçinoviç deruhde etti. 1967 yılı başlarında, Belgrad başimamı ve müftüsü olarak - yüksek ilâhiyat tahsilini Mısır'da yapmış olan - genç âlim Hamdi Efendi Yusufspahiç tayin edildi ve halen de bu vazife başında bulunmaktadır[66].

İkinci cihan harbinden sonra, Belgrad'da oturan müslümanların sayısı otuz bini aşmış bulunmaktadır. Bunlar, Bosna - Hersek Cumhuriyeti, Bosna'nın eski Yeni Pazar sancağı, Kosovo muhtar bölgesi, Makedonya ve Karadağ cumhuriyetlerinden gelen müslümanlar ile yabancı memleketlerden gelen (meselâ İslâm devletleri sefâretleri mensubları) müslümanlardan ibarettir.

1941 senesinde, Almanlar tarafından Belgradın havadan bombardımanı esnasında, camiin damı tahrib edilmiş ise de, aynı senede tamir edilmiştir. Aynı şekilde Almanların Belgrad'dan çekilişi sırasında (1944) Almanlar tarafından camiin bir köşesi, damı ve minarenin üst kısmı tekrar tahrib edilmiş, fakat 1945 yılında Belediye tarafından tamir edilmiştir. -

1946 senesinde, Bayraklı câmii tarihî bir eser olarak Devlet, yani «Sırbistan Halk Cumhuriyeti Kültür Abideleri Himaye ve İlmi Tetkik Müessesesi» himayesine alınmış, buna dair kayd, bir tunç levhası üzerine hakkedilip, cami'in dıvarına konmuştur. 1953 senesinden sonra ve on seneden fazla devam eden esaslı tamirat (conservation, restauration) yapıldıktan sonra nihayet ibadete açılmıştır. Bu son ve esaslı tamiratın masraflarını, Federal İcra Heyeti ile Belgrad Belediyesi müştereken üzerine almışlardır. Cami'e hiç bir vakıf malı bırakılmadığı için ve Belgradda Osmanlılardan kalma yüzlerce İslâmi eser, câmi, mescid, medrese, mektez, tekke, türbe ve sâire vakıflarıyle birlikte Sırp prensliği (Knejevina) tarafından zabt edildiği için, Belgrad'ın tek kalan Bayraklı Câmii'nin bakımını hükümet üzerine almak zorunda kalmıştır. Bu bakım işini, arzu edilmeyen, bir yük olarak telâkki etmiş olacaklar ki, Devlet Belediyeye, Belediye ise Şehir Müzesine devrededurmuşlardır. Halen câmiin bakımı ve personel maaşları Belgrad Şehri Müzesi tarafından yürütülmektedir.

Cami'in bu son tamiri esnasında, kubbenin takviyesi, Mimarlık Fakültesi Profesörlerinden Bojidar Tomiç'in plânlarına göre yapılmıştır. Bu tamir yapılırken cami'in önündeki sofalarla cami'in içindeki mahfil ve avludaki ev yıktırılmıştır. Bunun yerine avlu içinde bazı sıhhi tesisler kurulmuştur. Hayalî bir şadırvanın ilâvesi, hem estetik bakımdan çirkindir, hem de kullanılamayacak şekilde kurulmuştur. Acaipliği arttırmak için, abdest esnasında ayakların konulacağı yerler de ters konmuştur;

Yıktırılmış mahfili yerine, İslâm Cemaati, yeni mahfil yaptırmış ve cami'i yeni halılarla döşemiştir.

65) Muhammed Babiç. Bayraklı Dzamija i njen dzemaat u Beogradu «Preporod». Sarajevo 29 Zu'l - Hicca 1391/15 Şubat 1972. yıl III. No. 35., s. 7).

66) Aynı Makale

Sırbistan Sosyalist Cumhuriyeti Kültür Abideleri Koruma ve İlmî İnceleme Kurumu'nun bazı mütehassısları, selâhiyet hudutlarını aşarak bu fırsattan bilistifade, cami'i ibadethane halinden çıkarıp, «Balmumu Figürler Müzesi»ne çevrilmesini düşünmüşlerdir. Balmumundan yapılmış namaz kılan cemaat, böylece sun'î, hayali, olarak, cami'de ibadet edecekmiş! Bereket versin, «Sırbistan Sosyalist Cumhuriyeti Din İşleri Komisyonu» (Komisjaza Vjerska Pitanja Socijalistiçke Republike Srbije) işe müdahale edip böyle acaip bir projenin tahakkukuna mani olmuş ve camiin, eskisi gibi, ibadet yeri halinde kalmasını te'min etmiştir. Bu sayede Belgraddaki yüzlerce İslâm kültür abidelerinden arta kalan bu son tarihi cami', İslâm ma'bedi olarak devam etmeğe imkân bulabilmiştir. Mezkûr Komisyonun yerinde olan bu hareketi, Müslümanlar arasında büyük memnuniyet ve takdir ile karşılanmıştır[67].

Halen Bayraklı Camii'nde, çalışma rejimi dolayısıyle, sabah namazları hâriç, diğer dört namaz ile cuma ve bayram namazları kılınmaktadır. Bilhassa cum'a, teravih ve bayram namazlarında cemaat çok oluyor. Fakat cami ve etrafı bin kişiyi ancak alabildiği için, kâfi gelmiyor. Câmi ve müştemilatı daha geniş olsa, daha da çok cemaat olur. Câmi ve diğer dînî teşkilât, yer darlığı yüzünden toplantılarını dahi cami'e bitişik olan imam meskeninde yapmaktadırlar. Yazın cami içinde gerek çocuklara, gerek büyüklere mahsus din dersleri, kurslar halinde, yapılmaktadır. Devam edenlerin sayısı altmış kadardır. Cemaat azaları birkaç yüz kişiden ibarettir.

Belgrad İslâm cemaatı mensubları ekseriya fakir tabakadan, bilhassa işçilerden müteşekkildir. Fakat bunlardan başka yerli ve yabancılardan yüksek tabakaya mensûb zevat da cami'e gelmektedir. Vaazları bizzat müfti ve başimam Hamdi Efendi Yusufspahiç yapmaktadır.

Din ve dînî tedrisat faaliyeti için, yer darlığının giderilmesi, âcil bir ihtiyaç teşkil etmektedir. Belgrad İslâm dini teşkilâtının faaliyet sahası : Şimali Sırbistan ve muhtar Voyvodina bölgesidir. Oralarda âcil manevî yardıma muhtaç olan binlerce müslüman yaşamaktadır. Dâimi surette dahili İslâm misyonerliğine şiddetle ihtiyaç vardır ve cemaat mensubları bunu ısrarla taleb ve rica ediyorlar. Bu yerlerin başlıcaları şunlardır : Banatski Brestovac, Novi Sad şehri ve civarındaki Veternik, Sombor, Zrenjanin, Pançevo ilâh

Halen Belgrad İslâm dînî teşkilâtının maddi kaynakları şunlardır :

a) Sırbistan Sosyalist Cumhuriyeti İcra Hey'etinin ayırdığı tahsisat,

b) Belgrad Şehir Meclisi tarafından verilen mli yardım.

Teşkilâtın başka mal ve mülki olmamakla beraber, fakirlere maddi yardım yapmaya imkân bulmaktadır. Halbuki eski zamanlarda - Osmanlı devrinde - camiin maddi ihtiyaçlarını karşılamak için kendi malı, vakfı, var idi. Böyle bir vakıf malı «Dörtyolda» (Dorçol) bulunuyor ve müsteciri senede 48 kuruş icar bedeli olarak câmi vakfına ödüyordu. Malın o zamanki kıymeti ise, dörtyüz kuruştu.

Belgradda bugüne kadar ayakta durabilen son ve yegâne İslâm mabedinin tarih içindeki macerâlı mâzisi böylece sona ermiş ve câmi nihayet istikrar bulabilmiştir. Memur, talebe, işçi, tüccar veya asker olarak Bosna-Hersek, Kosovo, Karadağ ve Makedonyadan Belgrad'a gelip orada muvakkaten veya dâimi surette oturan müslümanların sayısı yüksektir[68] ve mutlaka bir (hatta bir kaç) câmie ihtiyaçları şiddetle hissedilmektedir. Bayraklı câmii şimdi turistleri de çeken nâdir eserlerden biridir.

67) Muhammed Babiç, Zikri geçen makale (aynı gazete, aynı sayı, aynı sahife, bütün bu tafsilât için bakınız.)

68) 35 sene evvel Belgrad müslümanlarının ahvali hakkında yazdığı makalede, Bayraklı Câmii'nin bundan evvelki imamı merhum Abdullah Haciç, Belgrad'da yaşıyan müslümanların sayısının beş bini (asker hariç) aştığını tesbit etmişti. Haciç aynı yazıda o zamanki Belgrad İslâmî müesseselerinden : Osman Çikiç talebe yurdu, Evkaf ve maarif heyeti, ser'i mahkeme ve Bayraklı câmii idaresi mevcûd olduğunu kaydetmektedir. (Abdullah Haciç, Müslimani u Beogradu, 1939 yılına mahsus «Gayret» yıllığı, Sarajevo 1938 ss. 338 - 340) Aynı yazarın Bayraklı camii hakkında daha iki yazısı vardır : Beograddaki Bayraklı camii (Glasnik Vrhovnog Islamskog Starjeşinstva u Federativnoj Narodnoj Republici Yugoslaviji, Sarajevo 1958, IX. 330 - 333) ve «Beograddaki Bayraklı camii» (Godişnjak Muzeja Grada Beograda, Beograd 1957, IV. 93 - 100).

Ca -- Bajpaklu-gjamija y yanun [illegible]
[illegible] fipoj 11. cicuma: [illegible] 194[illegible]

Resım : 1 — Bayraklı Camii
(1940 senesinde çekilen resmi)

Унутрашњост Бајракли џамије са михрабом

Resim : 2 — Camiin içi ve mihrabı
(Mihrabın önünde duran zât camiin imamı
Rahmetli Abdullah Haciç)

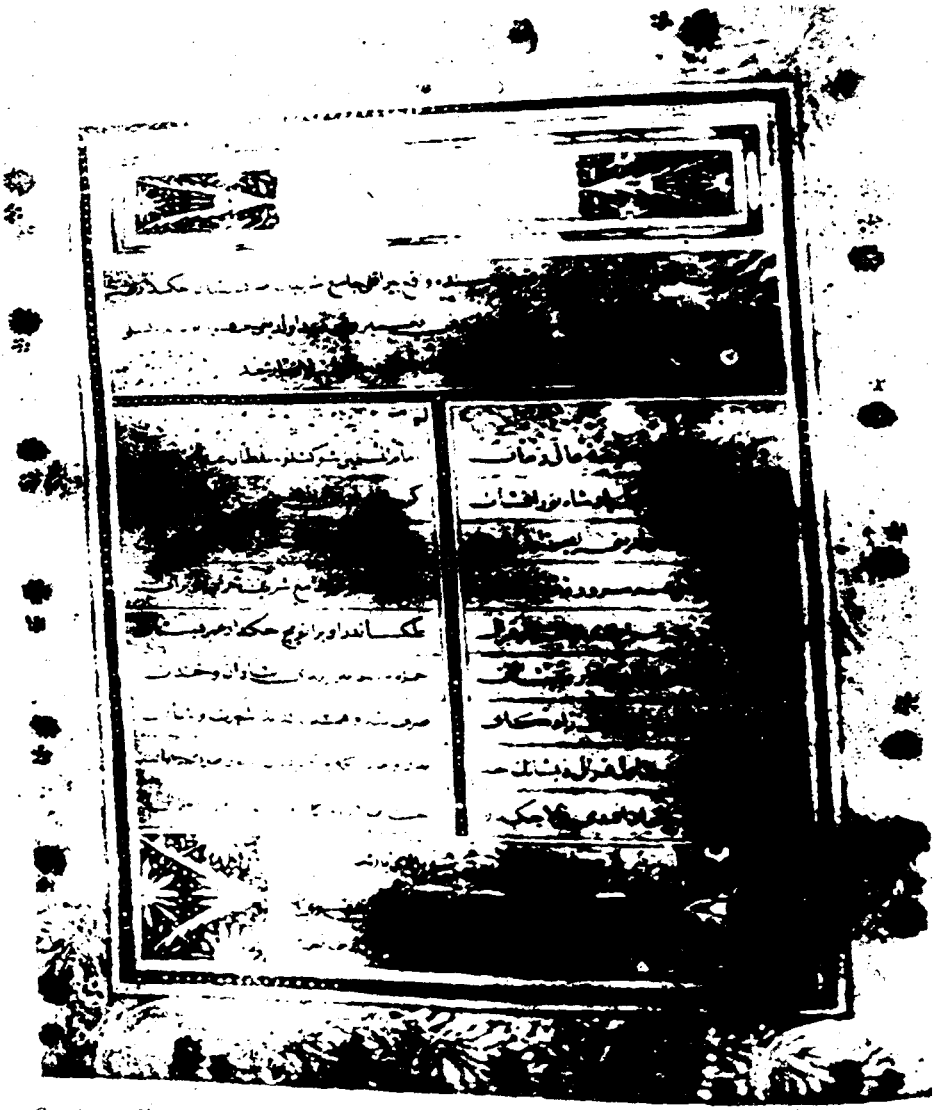

Сл. 4 — Хронограм поводом [illegible] 1893/4 године. Оригинал се налази у Бајракли џамији у Београду

Resim: 4 – Camiin tamiri münasebetiyle (1893/4) yazılmış olan manzum tarih.

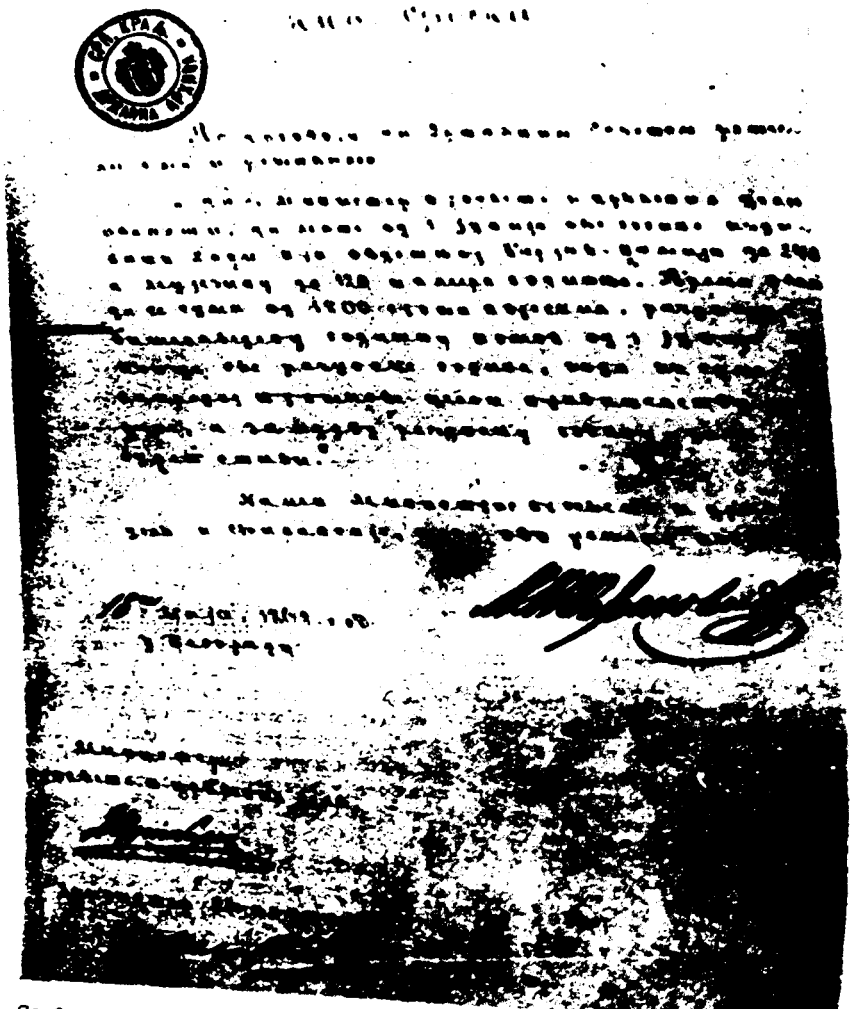

Сл. 3 — Указ кнеза Михајла Обреновића од 18 маја 1868 године. Оригинал се налази у Државној архиви НРС

Resim: 3 – Prens Mihail Obronoviç'in
18/Mayıs/1868 tarihli iradesi

EDİRNE HAMAMLARI

Sabih ERKEN

Türk sivil mimarisinin en önemli ve üzerinde fazlaca durulmamış çeşitlerinden biri de hamam mimarisidir. San'at tarihinde ve mimarlık tarihinde çok önemli bir yeri olan Türk hamamları, aynı zamanda kültür tarihi içinde de büyük önem taşımaktadırlar. Dış yapılarından ziyade iç taksimatları ve mimari organları bakımından gayet sade olan hamamlar olduğu gibi, içlerinde birçoklarının muhteşem yapıları ile kıyı köşede kalmış bu muhteşem abidelerin, sadece bir kentimizde bulunanlarını tanıtmakla, aslında büyük önemleri olan bu yapıların küçük bir etüdünü de ortaya koymuş olacağız.

İslâmiyetin ilk şartlarından olan temizliğe, Türklerin ne derece önem verdikleri, en küçük kasabalarımızda dahi bulunan hamamlar en açık delildir.

Osmanlıların İstanbul'dan önce uzun süre baş şehirliğini yapmış olan Edirne'de, XV. ve XVI. yüzyılda çok miktarda hamamın bulunduğu kaynaklardan anlaşılmakta ise de, daha XVI. yüzyılın ikinici yarısından itibaren bu hamamların bir çoğunun fonksiyonlarını kaybettiği veya bir kısmınında daha o zaman yıkılarak yok olduğu anlaşılır. Son yüzyıla kadar gelmiş olanlar ise gene bakımsızlık ve terkedilmiş olmalarından dolayı yıkılarak ortadan kalkmış veya kalanlarda kalkmak üzeredir. Kaynaklara göre[1], Edirne'de 35 hamam bulunduğu bilinmekte, fakat bu gün için sadece üç tanesi çalışır vaziyette 9 taneside yarı harap ve metruk olarak günümüze gelmiş bulunmaktadır.

XIV. cü ve XV. ci yüzyıla ait olan bu hamamların dış duvarlarında kul-

---

1) XVII. nci yüzyılın Türk seyyahı Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Edirne'den bahsederken, (Evliya Çelebi Seyahatnâme, Zuhiri Danışman Tabı) İstanbul 1970, Cilt 6, sayfa 17 - 18) Edirne'de 3150 hamamın olduğunu fakat bunların bir kısmının evlerde bulunduğunu kaydeder. Celebinin vermiş olduğu bu miktar aslında diğer bütün eserlerde olruğu gibi mübalağalıdır. Fakat gene aynı eserinde Çelebi bazı önemli hamamlardan ismen bahsetmekte ki, bunların miktarı da sadece 16 adettir.

Enüs ül Müsamirin adlı Edirne tarihi yazarı Hırbi Abdurrahman Efendi ise eserinde, (Hıbri Abdurrahman Efendi, Enüs - ül - Müsamirin, yazma nüsha 1046 H, (Tayyip Gökbilgin, Edirne hakkında yazılmış tarihler Edirne «Edirne'nin 600 ncü fetih yıldönümü armağan kitabı, Ankara 1965, sayfa 104 109), kendi zamanında 33 hamamının bulunduğunu, bunlardan 22 sinin mamur ve sağlam olduğunu kaydederek bu hamamlar hakkında kısa malûmat vermektedirki, bu husus bizim için oldukça önemlidir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında, mimarlık ve san'at tarihi bakımından yazılmış bir eserin bulunmasıda ayrı bir önem taşımaktadır.

Edirne Tarihi yazarı «Osman Nuri Peremeci İstanbul 1939, say. 96» ise eserini yazmış olduğu 1939 yıllarında Edirne'de evvelce 33 hamamın bulunduğunu, fakat bunlardan ancak 15 tanesinin devrine ulaştığını 3 tanesinin fonksiyonunu devam ettiğini kaydetmektedir. Bunlardan sadece kale içinde bulunan Çukur hamamın Rumlar zamanından kalmış olduğunu belirten Peremeci de hamamlar hakkında kısa malûmatlar vermektedir.

Rıfkı Melûl Meriş ise (Rıfkı Melûl Meriç, Edirne'de tarihi eserler hakkında (Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve incelemeleri) cilt I, sayfa 454» 16 mevcut hamamla birlikte bugün mevcut olmayan 19 hamamın bulundukları yerleri ve yıkılış tarihlerini vermektedir.

lanılmış olan malzeme ve inşa tekniği devrin karakteristik özelliklerini de aksettirmektedir. Tuğla ile taşın müştereken kullanılmış olması ile dış cephelerde renkli bir görünüş kazanmış olan mimarinin, sade yapıları yanında iç mekana alabildiğince önem verilerek, adeta organlar bir oya gibi işlenmiş bulunmaktadır.

ESERLER

SARAY HAMAMI :

Selimiye Camiinin kuzey-doğusunda ve cami avlusunun karşısında bulunmaktadır. Bazı yayınlarda ve vakıf kayıt defterinde Eski saray hamamı olarakta geçmekte olan eser[2] bugün Selimiye camiinin avlusunda bulunan eski Edirne sarayının bir parçasını teşkil etmekte iken, sarayın yıkılması ve yerine Selimiye Camii'nin yapılması ile halk hamamları arasına katılmıştır. Selmiye Camii'ne vakfedilmiş olan hamam hakkında Hıbri Abdurrahman efendi[3] Enüs-ül Müsamirinde «Biri dahi Sultan Selim hamamıdırki, sarayı atikten ihraç olunmak üzere meşhurdur» diye bahsetmektedir. Bazı kaynaklara göre[4] Yıldırım Bayezit tarafından, bir rivayete göre de I Murad'ın Selimiye Camii'nin yerinde bulunan sarayın müştemilatı olarak yaptırdığı hamamın vakıf mukataa kayıtlarında[5] 886 H (1482) tarihinde mukataaya tevcih edildiğine göre, XV nci yüzyılın ilk yarısında yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak, Selimiye Camii'nin doğusundaki yolun üzerinde kalan hamamın batı köşesi XVI ncı yüzyılda Selimiye Camii'nin inşaasından sonra yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır[6].

Bu gün yarı harabe durumunda bulunan Saray hamamı çifte hamam halinde olup, erkekler ve kadınlar kısmı yan yanadır. Bütünü 24,7 x 25,30 m. ebadındaki plânı, tam bir dikdörtgen teşkil etmekte, fakat sadece güney-doğu köşede bulunan odunluk kısmı bir çıkıntı meydana getirmektedir. Kuzey yönde yeralan soyunmalık duvarları bir sıra taş iki sıra tuğla ile yapılmış ve taşlar arası dikey durumda XV ci yüzyıl karakteritik işçiliğine uygun olarak tuğlalarla kasetlenmiştir. Kadınlar kısmı soyunmalığına göre biraz daha büyük bir alanı kaplayan erkekler kısmı soyunmalılğında mekân enine olarak gelişmekte ve her iki kısmında üst örtüsünün ahşap olduğu anlaşılmaktadır.

Dış yapı bakımından kadınlar kısmına göre biraz daha hareketli ve gösterişli olarak yapılmış olan erkekler soyunmalığında duvarlara, ikisi batı cephede cümle kapısının iki yanında olmak üzere ve üçü kuzey cephede bulunan pencereler açılmaktadır. Mermer söveli pencerelerin üzerindeki alınlıklarda bir taş ve iki tuğla kullanılarak sivri kemerlere dekoratif bir görünüş kazandırılmıştır. Erkekler soyunmalığının batı kenarında beden duvarlarından küçük bir çıkıntı teşkil eden cümle kapısı sade bir işçilikle beyaz mermerden yapılmıştır. Mermer kapı sövelerinin etrafında renkli taşlardan yapılmış olan dikdörtgen niş üzeri sivri kemer halindedir. Kapı sövelerinin üzerindeki gene renkli mermerden geçmeler halinde yayılmış yay kemer giriş cephesine ayrı bir güzellik katmaktadır. Erkekler soyunmalığının kuzey cephedeki duvarlarının yarıdan fazla kısmı yıkılmış

2) M. Tayyip Gökbilgin. XV - XVI asır larda Edirne ve Paşa livası, İst. 1952 sayfa 118.

3) M. Tayyip Gökbilgin. Edirne hakkında yazılmış tarihler «Hıbri Abdurrahman Efendinin Enüs - ül Müsamirin'i» Edirne, Ankara 1965, Sayfa 104.

4) Osman Nuri Peremeci. Edirne tarihi, İstanbul 1939, Sayfa 94

5) Ekrem Havri Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin ilk devri, İst. 1966, Sayfa 495

6) Gökbilgin XV - XVI. yüzyılda Edirne ve paşa livası, İst 1952, Sayfa 118

olmasına rağmen, kalıntılar genel bir bilgi vermektedir.

Kuzey - doğu Erkekler soyunmalığına bitişik olan, fakat ondan biraz daha küçük bir kare teşkil eden kadınlar soyunmalığı duvarlarında aynı duvar işçiliğini göstermekle beraber duvarlarda daha az sayıda pencere yeralmaktadır. Bilhassa kuzeydeki yol cephesinde hiç bir pencerenin bulunmaması, fakat iç mekânda bu duvara iki dikdörtgen nişin açılmış olması dikkati çekmekte isede, kadınlar kısmında daima düşünülen dış cephelerden tecrit edilme, burada da kendini göstermektedir. Fakat doğu cephede yer alan gösterişsiz giriş kapısının iki yanındaki iki sivri kemerli pencere kadınlar soyunmalığını aydınlatmaktadır. Sivri kemerli giriş kapısının üzeri ağaç kirişlerle dikdörtgen niş şeklinde düzenlenmiş olup, kapının dar oluşu da erkekler kısmından ayrılan diğer bir hususudur. Gerek kadınlar ve gerekse erkekler kısmının güneye doğru gelişen sıcaklık kısmının duvarları daha sade olmakla beraber, sadece güney batı kenarda kesme taş kullanılmış olması dikkati çekmekte ve XVI cü yüzyılda yapılmış olan tamiratı göstermektedir.

Mekân taksimatı bakımından birbirinden tamamen ayrı nitelikte olan hamamın erkekler kısmı soyunmalığından güney-doğu köşedeki kapıdan önce küçük ve kubbe ile örtülü bir hücreye girilmekte olup, bu hücrenin doğusunda gene küçük bir kubbeli hücre daha yeralmaktadır. Güney kenarda ise ikinci bir kapıdan dikdörtgen plânlı ve üzeri aynalı tonozla örtülü soğukluk hücresine geçilmektedir. Doğu ve batı duvarları yivli olarak yapılmış olan soğuklu hücresinin batı kenarındaki kapıdan da büyük sıcaklığa girilir. Burası 8,90 x 9,10 m. ebadında büyük bir kare teşkil etmekte ve köşelerdeki büyük tromplarla inkali sağlanan büyük ve sağlam bir kubbe ile örtülmektedir. Mekanı örten büyük kubbe tuğladan yapılmıştır. Dört köşede esas duvarlardan daha alçak ve ince olarak yapılmış köşe halvet hücreleri mekanın bütünlüğünü bozmamaktadır. Alçak ve üstleri açık olan bu hücreler esas binaya tesir etmeden sıcaklığı haçvari bir şekilde bölmektedir.

Kadınlar kısmının da güney-batı köşesindeki 50 cm. derinlikteki niş içindeki dar bir kapı ile erkekler kısmında olduğu gibi kare ve kubbe ile örtülü küçük bir hücreye geçilmekte, ancak erkekler kısmındaki doğuda bulunan ikinci hücre burada güneyde yeralmaktadır. Böylece Erkekler kısmı soğukluğunun doğuya uzanan kısmı kadınlar kısmının küçük soğukluğu ile aynı hizada yeralmaktadır.

Kadınlar kısmı sıcaklığı daha küçük ölçüde fakat diğer halvet hücreleri ile birlikte daha geniş bir alanı kaplamaktadır. Kare ve kubbe ile örtülü olan sıcaklık hücresi güneyde halvet hücrelerine geçişi sağlayan üçgen iki kademeli büyük bir niş ile genişletilmiş bulunmaktadır. Sıcaklık hücresinin üstkısmında tuğla kemerli pencere kalıntılarının bulunması dikkati çekmektedir. Kuzey kenarda yeralan üçgenin iki yanından kubbeli halvet hücrelerinden girişe göre sağda bulunandan ikinci bir kapı ile daha büyük ölçüdeki gene kubbe ile örtülü üçüncü halvet hücresine geçilir. Bu şekilde birbirinden girilen iki halvet hücresinin bulunması ilk bakışta yadırganmaktadır Muhtemelen iki hücre arasında bulunan kapının sonradan açılmış olduğu ve bu hücrenin erkekler kısmına ait olabileceği düşünülebilir.

Güney - batı köşede hamama ek olarak yapılmış bulunan beşik tonozla örtülü odunluk, güney kenarda kadınlar kısmı sağ halvet hücresine kadar olan kısmı kapatan sıcak su sarnıcı ve

külhanın doğu ucunda çıkıntı teşkil etmektedir.

GAZİ MİHAİL BEY HAMAMI :

Edirne Kapıkule sınır yolu üzerinde tunca kenarındaki cami imâret köprüsü ile birlikte bir külliye halinde bulunmaktadır. Her ne kadar yayımlarda gazi mihail beye[7] ait olduğu ileri sürülmekte isede Mihail beyin vakfiyesinde hamamın ismi geçmemektedir[8]. Fakat Sarunca Paşa[9] vakıflarının kayıtlı olduğu 976 H tarihli defterde, Saruca paşa vakıflarından bahseden kısmında «Mihail Bey köprüsü başında Şah-Melek medresesi karşısında nalbant ve berber dükkanları, Mihail bey hamamı karşısında dört dükkan ve Köprü kapusu önünde Ağaç pazarında, kale içinde dükkan ve odalar vakfetmiştir», denmektedir ki burada Gazi Mihail beyin hamamının bulunduğu yer de zikredilmektedir[10]. 825 H (1422) tarihinde yaptırılmış olan Mihail bey hamamından, Evliya Çelebi[11] «Gayet büyük hamam olmakla bir kaç halvetinde debbağlar, mavi, kırmızı, sarı, gül rengi ve turuncu sahtiyan boyarlar» diye bahsetmekte ve XVI ci yüzyılda hamamın belki bir kısmının fonksiyon değiştirmiş olduğunu ve debbağ hane olduğunu anlatmaktadır. 1829 tarihinde Rusların Edirne'yi işgal etmelerinden itibaren tamamen kapatılarak kendi haline terk edilmiş olan hamam bugün yarı harabe durumundadır.

Çifte hamam olan Gazi Mihail Bey Hamamı 23 x 22,50 m ebadında kareye yakın dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Fakat Bugün tamamen yıkılarak ortadan kalkmış olan Erkekler soyunmalığı ile daha büyük bir alanı kapladığı anlaşılmaktadır. Kesme taş ve tuğla malzemeden meydana gelen beden duvarları orijinal durumlarını muhafaza etmektedir. İki üç sıralı tuğla hatıllar arasında birer sıralı muntazam kesme taşların araları dikey olarak konmuş bulunan tuğlalarla kasetlenmiştir. Batı cephede erkekler kısmının saçak altındaki küçük pencereleri üzeri, üst sıradaki tuğla hatılın pencere üzerinde dönüş yapması ile dikdörtgen alınlık şeklinde teşkil olunmuştur. Batı cephede yanından geçen yol dolayısıyla arazinin yükseltilmesi neticesinde yarı hizaya kadar, kuzey cephede ise tunca kenarına yapılmış olan sedde ile külhan üzerine kadar toprakla kapanmış olan hamamın, doğu cephesi ortasında kadınlar kısmının sivri kemerli niş içindeki giriş kapısı yeralmaktadır. Her ne kadar bu kısımda da bir soyunmalık olduğu düşünülmekte isede, kapı nişinin dış yapı özelliğinde olması ayrıca bir soyunmalık olmadığını göstermektedir. Değişik bir şekil olarak soyunmalığın böylece sıcaklıklar arasına sıkıştırılmış olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. Halbuki doğu cephede beden duvarlarından ileri çıkıntı yapın Erkekler kısmı sıcaklığının giriş kapısı müstakil bir soyunmalığın bulunduğunu göstermektedir.

Düz tugla silmelerle nihayetlenen beden duvarları üzerinde üst örtüyü teşkil eden tuğla kubbelerin kasnakları da beden duvarlarında olduğu gibi kasetli kesme taşlarla kaplanmıştır. Kadınlar kısmına göre erkekler kısmı hemen hemen 3/4 oranda büyük olarak tutulmuş ve her iki kısmın mekan taksimatı bir biri içinde birbirini tamamlayan hücreler halinde teşkil olunmuştur. Doğu cephedeki küçük giriş

7) Hıbri Abdurrahman efendi, Enüs - ül Müsamirin (Tayyip Gökbilgin, Edirne hakkında yazılmış tarihler, Edirne hatıra kitabı, Ankara 1965, Sayfa 105.

Osman Nuri Peremeci, Edirne tarihi, İstanbul 1939, Sayfa 97.

8) M. Tayyip Gökbilgin, XV - XVI yüzyılda Edirne ve Paşa livası, İstanbul 1952, sayfa 244.

9) Gazi Mihail Bey II. Murad devrinin ulamalarından olup Aziz paşanın oğludur.

10) M. Tayyip Gökbilgin, XV - XVI. yüzyılda Paşa Edirne ve Paşa livası, İstanbul 1052, Sayfa 265.

11) Evliya Çelebi, Seyahatname, (Zuhuri Danışman Tabı) İstanbul 1970, Sayfa 17.

kapısı arkasında yeralan tonozlu küçük koridor, kuzeyde dar bir koridor ile gene dar ve beşik tonozla örtülü küçük bir hücreye açılmaktadır. Bu hücrenin batısında bulunan ve iki kısmın arasına sıkıştırılmış olan 7 m boyundaki beşik tonozlu hücrenin, erkekler kısmının helaları olduğu anlaşılmaktadır. Sadece üstte tonoza açılmış üç adet dikdörtgen tepe penceresinin bulunması da bu hususu doğrulamaktadır. Giriş kapısı arkasında ve helalar olduğunu tahmin ettiğimiz bu hücrenin önündeki küçük dikdörtgen hücre ise soğukluk kısmına geçişi sağlamaktadır. Soğukluk 5 x 5 m ebadında kare bir alanı kaplamakta ve biri doğuda, diğeri kuzeydeki iki büyük niş ile genişletilmiş bulunmaktadır. Doğu kenarda bulunan nişin bursa kemerli olmasına mukabil kuzey niş küçük bir hücre şeklinde olup üzeri dilimli yarım kubbe ile örtülmüştür. Soğukluk üzerini örten esas kubbe ise gayet büyük ölçüde yapılmış zengin mukarnas dekorları ve malakari sıvaları ile muhteşem bir işçilik göstermektedir. Soğukluğun güney kenarında bulunan iki küçük hücrenin aynı zamanda sıcaklığa göre daha az ısınan özel yıkanma hücreleri olduğu içlerindeki kurnalardan anlaşılmakta ve bunlardan güneydoğu köşede bulunan diğerinden biraz daha büyük bir dikdörtgen olup, muhteşem mukarnaslı kubbesi ile özel bir durumu bulunduğu anlaşılır. Dikdörtgen olan mekanın üzeri mukarnaslarla yukarı doğru daralırken mukarnasların ebatları büyümekte ve tam bir kare üzerini örtecek kadar daraldıktan sonra mukarnaslar küçülerek üst örtüyü kapatmaktadır. Dört köşede bulunan dört adet tepe penceresinin mekânı aydınlattığı görülmektedir.

Soğukluk hücresinin batı kenarından geçilen sıcaklık kapısı sivri kemerleri büyük bir niş ile, ortada intikali mukarnaslı pandantiflerle sağlanan merkezi kubbenin örttüğü mekâna açılmaktadır. Kuzey ve güney yönlerde iki büyük sivri kemer ile, iki eyvanla genişletilmiş olan sıcaklığın bilhassa mekanı örten kubbe ve eyvanların yarım kubbeleri ilgi çekici mimarlık tarihinde pek az eserde görülen bir sistem gösterir. Kuzey ve güneyde yeralan eyvanların sivri kemerleri kademeli kavisler halinde genişleyen üzengiler üzerine oturmaktadır. Mukarnas dekorlu pandatiflerin üzerinde içe doğru 10 cm lik bir çıkıntı teşkil eden kubbe sekizgen hale gelmekte ve kenarlar tepe noktasında küreye dönüşen bir kavisle birleşmektedir. Kubbe içinde yüzey düz bırakılmayarak gene 10 cm lik bir kabartma halinde köşelerde yekpare palmetler işlenmiştir. Her köşe arasındaki kenarlarda ise dörder adet yuvarlak tepe penceresi açılmak suretiyle mekânın bol ışık alması sağlanmıştır. Kubbe ortasında bulunan fener ile hamam, içi Edirne hamamları içinde en aydınlık olanıdır. Kuzey ve güney kenarlarda bulunan eyvanların üzerini örten kubbeler ise kenarlardan zarif çıkıntılarla genişleyen bingileri takiben dilimli olarak sivri kemerin tepe noktasında birleşmektedir. Sıcaklığın batı kenarı ortasında yeralan üzeri mukarnaslı üçgen niçin iki yanından özel halvet hücrelerine geçilmekte olup bunlardan girişe göre sağ yandakinin üçgen intikalli sade bir kubbe ile örtülmüş bulunmasına mukabil, sol yandaki baklavalı üçgenlerle önce onaltı kenarlı kasnağa geçilmekte ve kasnak üzerindeki her kenarda üçgenlerden bir kenar bordürü meydana gelmektedir. Üçgenleri birer tane atlamak suretiyle içe doğru üçgen yivli ve kavisli bir kubbenin hatları tamamlanmaktadır. Tepe noktasına doğru daralan bu yivler arasındaki yüzeylere üst üste dörder pencere açılmış ve kubbe ortasında fener açılmıştır.

Kadınlar kısmının giriş kapısı arkasında yer alan kare mekanın üzeri ise intikali üçgen satıhlarla sağlanan

tuğla kubbe ile örtülmüş, fakat kubbe içi düz bırakılmayarak, yüzeyden kabartmalar halinde bir birini kesen sipral tuğla fitillerle süslenmiştir[12]. Bu hücrenin doğu ve batı yanlarında bulunan hücreler ise sıcaklığı meydana getirmektedir. Batı yanda önce dikdörtgen bir hücreye geçilmekte olup bu hücrenin iki yandan ortaya doğru birleşen üçgenler mekanı kareye tamamlamakta ve sekizgen kasnağın üzerinde kuçuk bir kubbe ile örtülmektedir. Bu hücrenin içinden ikinci hücreye geçilmektedirki, bununda üzeri pandantifli bir kubbe ile örtülmüştür. Doğu yandaki hücre ise batıdaki birinci hücre gibi dikdörtgen planda ve aynı şekildeki bir örtü ile kapatılmıştır. Batı hücreden de diğer bir kapı ile çok dar olan ve beşik tonozla örtülü hücreye diğer bir kapı da güneyde, erkekler kısmı girişine açılmakta isede bu kapının sonradan açılmış olduğu tahmin edilmektedir.

Hamamın Batı kısmı ise bugün tamamen toprak altında kalmış olan sıcak su sarnıcı ve külhan ile kapatılmaktadır. Beşik tonozla örtülü olan sarnıcı ortadan ikiye bölen sivri kemer tonozu takviye etmektedir.

TAHTA KALE HAMAMI :

Tahta Kale semtinde, Ali Paşa Çarşısı karşısında bulunmaktadır. II ci Murad tarafından 838 H (1435 tarihinde, Edirne'de Darü'l-Hadîs Camii'ne vakıf alarak yaptırılmıştır[13]. Enüs-ül Müsamirinde «Gayette rûşen ve bînazir bir hamamdır[14] sözleri ile övülmekte olan Tahta Kale Hamamı, aynı zamanda Edirne'nin en büyük hamamıdır. Çifte hamam olarak tesis edilmiştir. Bugün etrafında yapılmış olan dükkanlar ve diğer binalar ile tamamen kapanmış olan hamamın sadece soyunmalık kısımının kubbeleri görülebilmektedir.

Kadınlar ve erkekler kısmı sıcaklıkları yan yana olmasına rağmen kadınlar kısmı sıcaklığı daha küçük olduğundan, soğukluğu ile birlikte ancak erkekler sıcaklığı hizasına gelen hamamda, Erkekler soğukluğunun da da çok büyük olması, kadınlar soyunmalığı ile aynı hizaya gelmesini sağlamış bulunmaktadır. Erkekler soyunmalığının ise kadınlar kısmına taşmasından plân şeması alt kısmı kalın bir L harfi şeklini almıştır. Ana cadde üzerindeki bu günkü giriş, aslında olmayıp evvelce kuzey cephede olduğu anlaşılan erkekler kısmı duvarları üç sıra tuğla ve bir şıra taştan yapılmıştır. Üç kademe halinde yükselen erkekler kısmının çok büyük ölçüdeki soyunmalığının ikinci kademesinde ise tamamen kesme taş kullanılmıştır. Her kademede duvarlar sade tuğla silmelerle niha yetlenmektedir. Dört cephede kasnakta yer alan yuvarlak kemerli pencereler mekanı aydınlatır. Büyük soyunmalık kubbesi ortasında gene çok büyük ve demirden yapılmış fener bulunmaktadır. Erkekler kısmının devâsâ ölçüdeki soyunmalığı iç yapıda da kendini göstermekte olup, Kubbe intikali köşelerdeki iki bingi üzerinde kademeler halinde devameden muhteşem mukarnaslar ile sağlanmaktadır. Dört kenarı boydan boya çeviren sekilerin altlarında, sekileri sıcak tutması için küllükler bulunmakta ve zeminden 70 cm. yükseklikteki bu sekilerin üzerinde ahşap direklere istinat eden ve tamamı ahşap balkon şeklinde ikinci kat sekileri yer almaktadır. Soyunmalık ortasında bulunan büyük fıskiyeli havuz hamamların hepsinde olduğu gibi bu-

12) Bu sekil sıralar iznik İsmail Bey havzasında ve balat İlvas bey havzasında Savfa 454.

ve mimari eserleri hakkında (Türk sanatı rihi İstanbul 1939, savfa 95.
Gökbilgin, Edirne hakkında yazılmış tarihler. «Edirne hatıra kitabı» Ankara 1965 sayfa 104 - 105.

13) Osman Nuri Pereiıeci Edirne Tarihi, İstanbul 1939, Sayfa 95.

14) M. Tayyip Gökbilgin, Edirne hakkında yazılmış tarihler, (Edirne hatıra kitabi) Ankara 1965, Sayfa 106.

rada da durumunu muhafaza etmektedir. Soyunmalığın güney duvarı ortasında bulunan ve içe doğru çıkıntı yapan dikdörtgen profilli kapının önce Bursa kemerli bir niş içine alınmış olduğunu daha sonrada kademeler halinde içe doğru derinleşen bu nişlerin ortasında soğukluğa açılan dikdörtgen kapı bulunmakta isede, erkekler kısmı soyunmalığının bugün hamamdan ayrılmış olması ile bu kapı örülerek kapatılmış bulunmaktadır. Soğukluk ile soyunmalık arasında yan yana yer alan üç hücreden ortadakine hem soyunmalık ve hemde soğukluk kapıları açılmakta olup bu üç hücreden ortadaki ve sol yandaki çapraz tonozla örtülmüş, sağ yandaki dikdörtgen hacim ise iki büyük kemerle kare haline getirilerek pandantifli bir kubbe ile kapatılmıştır. Bunlar hücrelerden sol yandaki helalar kısmını teşkil etmektedir. Kare planlı ve kubbe ile örtülü soğukluk batı yönde sıcaklık genişliğince büyük bir sivri kemer ile orta kısma açılan yarım kubbe ile örtülü eyvanla enine olarak genişlemektedir. Soğukluk batısında biri diğerinden biraz daha büyük olan iki hücre yer almaktadır ki, bunlardan küçük olanının tavanı mukarnaslarla süslenmiştir. Ayna tonozla örtülü olan ikinci hücre bir kapı ile küçük hücreye açıldığı gibi diğer bir kapı ilede soğukluğa açılmaktadır.

Sıcaklık kısmında manası ile dört eyvan şeması uygulanmış olan erkekler kısmı aynı zamanda en büyük sıcaklık planınada sahip bulunmaktadır. Kuzey eyvan diğerlerinden daha alçak, yani normal zemin hizasında yapılmış olmasına muakabil diğer eyvanlar orta zeminden 40 cm. daha yüksektedir. Orta kısma büyük bir kemerle birleşen eyvanlar yarım kubbelerle örtülmüş, ve orta kubbe intikali mukarnas dekorlu pandantiflerle sağlanmıştır. Köşelerde, sıcaklık planını tamamlayan dört adet köşe hücresi yeralmakta ve bu hücrelere köşelerdeki kapılardan girilmektedir.

Kadınlar kısmı soyunmalığının erkeklere göre daha küçük olduğunu bir kere daha belirtirken beden duvarlarındaki kasetli tuğla ve taş işçiliğinin erkekler kısmına göre daha belirgin olduğunu da görmekteyiz. Köşelerde yelpaze şeklinde açılan üçgen satıhlarla kubbeye geçilen kadınlar soyunmalığınında dört kenarında kasnağa açılmış pencerleri ve kubbe ortasında kargir bir feneri bulunmakta, kubbe içinin bazı kısımlarda izleri görülen geç devir veya barok tarzdaki nakışlarla süslü olduğu anlaşılmaktadır. Güney kenarda bulunan kapıdan kubbe ile örtülü soğukluk hücresine geçilen kadınlar kısmının, bu hücre büyüklükte ikinci bir hücreside doğu yönde yeralmakta olup, sıcaklığın orta kısmına açılmaktadır. Sıcaklık ortada kare ve kubbeli bir hücrenin doğu, batı yanlarında mekanı enine genişleten iki eyvan ile dikdörtgen plandadır. Bunlardan doğu eyvan yarım kubbe ile örtülmüş olmasına mukabil batı eyvan basık bir beşik tonozla örtülüdür. Güneydeki iki halvet hücresine orta kısma dik açılan kapılardan girilmektedir. Her iki kısmı bütün güney kenarda boydan boya kapatan sıcak su sarnıcı da oldukça büyük ölçüde yapılmış olup güney-batı köşede ayrıca soğuk su sarnıcı yeralmakta ve hamamın planı tamamlanmaktadır.

TOPKAPI HAMAMI :

Üç şerefli camiin 300 m batısında ve eski hisar içinde bulunmaktadır. II ci Murad tarafından yaptırılmış olan hamama Alaca hamam da denilmektedir[15]. Osman Nuri peremeci hamamın müzeye kaldırılmış olan kitabesini bulduğunu ve bu kitabevi okuduğunu kaydetmektedir[16]. Bu kitabenin metninde «Emmera bimareti hazel hamamil-mübareki essultanül gazi fisebilirrahman Murad ibni Bayazit han tariha erbau erbaine ve semanemie» okunmakta olduğunu, böylece hamamın 844 (H 1444) tarihinde II ci Murat tarafın-

dan yaptırılmış olduğunu belirtmektedir. Hıbri efendi ise hamamın çifte hamam olduğunu, fakat erkekler kısmının kışın fazla ısınmadığı için rağbet görmediğini söyler. XIX cu yüzyıla kadar işler durumda olan hamam Balkan harbinden sonra kapatılarak kendi haline terkedilmiş ve yarıya yakın kısmı yıkılarak harebe haline gelmiştir.

Çifte olarak teşkil olunmuş olan Topkapı hamamında heriki kısmında soyunmalıkları yıkılarak ortadan kalkmıştır. Çifte hamamlarda çok değişik bir plan tertibi bulunan topkapı hamamında külhan ve sarnıç kuzeyde sadece kadınlar kısmı sıcaklığına birleşmektedir. Hıbri efendinin erkekler kısmının ısınmadığını söylemesi de bu durumdan meydana gelmekte olsa gerek. Bugün için soyunmalıklarının ne şekilde olduğu bilinmemektedir. Fakat bazı müelifler ahşap olduğunu belirtmektedir[17]. Hakikatte yan yana olan soyunmalıkların ahşaptan başka bir şekidle olmasıda mümkün görünmemektedir. Beden duvarları diğer XV ci yüzyıl hamamlarında olduğu gibi iki sıra tuğla hatıllar arasında bir sıra taştan yapılmış ve taşlar arası dikey durumda tuğlalarla kasetlenmiştir. Büyük bir kısmının yıkılarak harabe haline gelmiş olmasından duvarların üst kısımlarının ne şekilde olduğu anlaşılamamakta fakat, kadınlar kısmı sıcaklık orta kubbesinin saçaklarının kirpilerle nihayetlenmesi diğer kısımlarında böyle olabileceğini göstermektedir.

Enteresan bir hususta kadınlar kısmı soğukluğunun bulunmayışıdır. Güney doğu köşede bulunan dar bir kapıdan küçük bir kare teşkil eden erkekler soğukluğuna ve buradanda sıcaklık güney eyvanına geçilmektedir. Erkekler sıcaklığı ortada yivli pandantiflerle geçilen büyük bir kubbenin örttüğü kare mekân ve bunun dört kenarında bulunan dikdörtgen eyvanlarla sıcaklık haçvarî plânlıdır. Ancak bu eyvanlardan doğudakinin önü örülerek kapatılmış ve soğuk su sarnıcı haline getirilmiştir. Üç kenarda yer alan eyvanlar sivri kemerlerle orta kısma birleşmekte olup zengin mukarnas dekorları ile süslenmiş ve üst kısmı yekpare atkı taşları ile birleştirilerek araları tonoz şeklinde örülmüştür. Üstte kaburgalarla üç ve dört bölüme ayrılmış olan tonozların ortasında büyük tepe pencereleri açılarak mekanın bol ışık alması sağlanmıştır. Bilhassa batı eyvanın kademeler halindeki malakari mukarnas dekorları eşsiz bir sanat anlayışı içerisinde meydana getirilmiştir. Doğu eyvan herne kadar sıcaklık orta kısmından ayrılmış isede bu kısmında üst örtüsünün çok zengin mukarnas dekorları ile daralarak, üstte küçük bir fener deliği ile nihayetlenmesi bu kısmında yıkanmaya mahsus olduğunu ortaya koyar. Bu hücrenin kuzey doğu köşesinde bulunan köşe hücresi kadınlar kısmına dahil edilmiştir. Erkekler sıcaklığı batı eyvanının iki köşesindeki kare halvet hücreleri doğrudan eyvana açılmaktadır.

Kadınlar kısmının soğukluğu bulunmamakta ve bir kapı doğrudan sıcaklık eyvanına açılmaktadır. Bu kısımda orta kubbenin üç yanında bulunan bölümler sıcaklık taksimatını üç eyvanlı olarak sınırlamaktadır. Burada eyvanların üst örtüleri her birinde değişik olarak yapılmış olup doğu eyvan aynalı tonozla, batı eyvan iki yandan üçgen satıhlarla kareye tamamlanmakta ve küçük bir kubbe ile örtülmektedir. Kuzey eyvan erkekler kısmında olduğu gibi aynalı tonozla kapatılmış ise de yıkılmıştır. Kadınlar kısmı sıcaklığınında dört köşesinde dört adet kubbe ile örtülü halvet hücreleri yer almakta, fakat bunlardan güney-doğu kö-

15) Hıbri Abdurrahman efendi (Tayyip

16) Osman Nuri Peremeci Edirne Taraştırmaları ve incelemeleri, İstanbul 1963, görülmektedir.

17) Rıfkı Melûl Meric. Edirnenin tarihi

şedeki, öncede belirttiğimiz gibi erkekler kısmına açılmaktadır. Kuzey kenarda boydan boya uznanan sarnıç ve külhan ile nihayetlenen hamamın cehennemlikleri kadınlar kısmının altından erkekler kısmına devam etmekte, ve erkekler kısmının külhana olan uzaklığı, Enüs-ül Müsamirin yazarının belirttiği gibi ısınmayışının yegane sebebidir.

YENİÇERİ HAMAMI :

Muradiye, Küçük pazar semtinde bulunmaktadır. Tek hamam halindedir. Eserin yapılış tarihi kesin olarak bilinmiyorsada, yeniçeri odalarının yakınında olmasından dolayı bu ismi almış olduğu ileri sürülmektedir[18] Badi efendi efendi zamanında çalışır vaziyette olan hamam son yüzyıl içinde kendi haline terkedilerek, soyunmalık kısmı tamamen yıkılmış ve diğer kısımlarıda harabe haline gelmiş bulunmaktadır. Enüs-ül Müsamirin müellifi hamamın yapılış tarihini kesin olarak vermemekte ve hatta Beylerbeyi hamamı ile karıştırmaktadır. Tayyip Gökbilginin Hıbriden naklettiğine göre[19], Beylerbeyi Hamamını II Murad devrinin ümerasından Yusufpaşa adında Beylerbeyi (Mirmiran) tarafından 832 de yaptırmıştır[20]. Gökbilgin her iki eseride aynı göstermektedir ki bu tamamen bir karıştırmadan ileri gelmektedir. Saraçhane köprüsü başında bulunan beylerbeyi hamamı ile Muradiye semtinde bulunan Yeniçeriler hamamı ayrı ayrı iki eserdir. Her iki yapıyıda aynı şahsın yaptırdığı düşünülecek olursa Yeniçeriler hamamınıda XV yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu kabul edebiliriz. Gerçektende eserin mimarisi bunu açıkça belli etmektedir.

Soyunmalık kısmının tamamı yıkılmış olmakla beraber kuzey ve güney cephelerde hamamın soğukluk kısmı ile birleşen pek az kalıntıları bulunmaktadır. Kuzey batı köşede üzeri üçgen satıhlı tonozla örtülü eyvan şeklinde, havlu kurutma hücresi yeralmakta ve bu hücre bu kısımdaki gayet kalın sıcaklık duvarı içine doğru girmektedir. Batı duvarın kuzey ucundan yan yana iki küçük hücre teşkil eden soğukluğa girilmektedir. Ortadan bir kemerle ayrılmış olan bu hücrelerden sağ yanda, kuzeyde bulunan kubbe ile, diğeri aynalı tonozla örtülmüştür. Tonozlu hacim aynı zamanda köşedeki bir kapı ile sıcaklık orta kısmına açılmakta ki, böylece köşe hücresi durumunda bulunmaktadır.

Dört eyvan şeması teşkil eden sıcalıkta doğu eyvan çok küçük tutulmuş olup sivri kemerli büyük bir niş durumundadır. Halbuki soğukluk yanında ve soyunmalığa kadar olan kısımda diğer eyvanlar arasında bir mesafe bulunmaktadır. Burada eyvanın bu kadar küçük tutularak duvarın masif bırakılmış olması yadırganmaktadır. Güney ve batı eyvanların tam yapılmış ve dilimli yarım kubbe ile örtülmüş olmasına mukabil, kuzey eyvan bir duvarla bölünmek suretiyle eyvan içi müstakil bir hücre haline getirilmiştir. Eyvanın sıcaklık kısmında büyük sivri kemerli bir niş meydana gelmiş bulunmaktadır. Kuzey eyvanın ya da buradaki dikdörtgen hücreleri diğerlerinden farklı olarak çaprazlama taş konsollardan 60 cm yükseklikte ay

18) Osman Nuri Peremeci, Edirne Tarihi, İstanbul 1939, sayfa 97.

19) M. Tayyip Gökbilgin, Edirne hakkında yazılmış tarihler, (Edirne hatıra kitabı) Ankara 1965, sayfa 108.

20) M. Tayyip Gökbilgin, XV. ve XVI. ncı yüzyılda Edirne ve Paşa livası, İstanbul 1952, sayfa, Yusuf Paşa Edirne'nin kurucularından ve Bolu'dan gelen Sinaneddin Yusuf Paşa olup önce Tırhala Beyi sonrada Rumeli Beylerbeyi olmuştur. Kendi adına kurulmuş mahallesi, Saraçhane köprüsü başında camii, imareti ve hamamı bulunmaktadır. Halk arasında eserleri Beylerbeyi camii, hamamı ve imareti adıyla tanınmaktadır.

na tonozla örtülmüştür[21]. Sıcaklığın batı köşelerinde iki halvet hücresi bulunmaktadırki bunlardan güney batı köşedeki sade bir kubbe ile örtülü olmasına mukabil, kuzey - batıdakinin geçiş kısmında yıldızvari üçgen satıhlarla önce çok köşeli bir yıldız şeklindeki kasnağa geçilmekte ve kasnak kenarlarını dolaşan zikzaklı hatlardan sonra kavisli sipral yivlerle yukarı doğru daralan kubbeyi meydana getirir. Kubbe ortasında altta olduğu gibi tekrar çok köşeli yıldız şeklinde fener açıklığı bırakılmış bulunmaktadır.

Orta kubbenin iki köşesindeki halvet hücrelerinin giriş kapıları ikişer dilimli nişlerle teşkilatlanmış olup, eyvan kemerlerinin üzengileri kavisli olarak kademeler halinde bükülmekte ve kemer profilleri ayrı bir güzellik kazanmaktadır. Büyük kubbenin intikali kemer üzengilerinin biraz üzerinden başlayan dört kademe halindeki zengin stalaktitli pandantifle sağlanmakta ve burada pandantif taşıyıcı olmaktan ziyade mimariyi tamamlayan bir süs olarak kulanılmış bulunmaktadır. Mekanı örten kubbe doğrudan doğruya duvarların üzerine bir ustalıkla oturtulmuştur. Kubbenin etekleride düz bırakılmayarak bir sıra mukarnaslı firizle süslenmiştir.

BEYLERBEYİ HAMAMI :

Sarayiçine giden yol üzerinde, Saraçhane köprüsü başında bulunmaktadır. Rumeli beylerbeyi Yusuf Sinaneddin Paşa tarafından 832 H (1429) tarihinde cami ve imareti ile birlikte yaptırmıştır[22]. Gökbilgine göre[23] Enüsül müsamirin müellifi Hıbri efendi hamamı övmekte ve «Bi - nazir dilkuşa hamamdır, havuzu vardır» der. Ayrıca uzun bir zaman harap kaldığını, sonradan Ekmekçizade Ahmed paşanın tamir ettirdiğini ilâve eder. XIX asrın sonlarına kadar faaliyetini devam ettiren hamam Balkan harbinden sonra terk edilerek soyunmalıkları tamamen ortadan kalkmış ve sıcaklık kısımları tamamen harabe haline gelmiştir[24].

XV ci yüzyıl mimarisinin karakteristik özelliklerini gösteren dış cephelerde iki ve üç sıralı tuğla hatılları arasında kesme taşlar kullanılarak duvarlara renkli bir görünüş kazandırılmıştır. Diğer yapılarda gördüğümüz dikey konulmuş tuğlalar burada değişik olarak her arada ikişertanedir. Fakat bazı kısımlarda da tek tuğla kullanılmış olması ve tek tuğla kullanılan kısımlar daha çok üst taraflarda bulunması, Ahmet paşa zamanında yapılmış olan tamirattan kalma olduğu anlaşılır.

Batı cephede Kesme taş kaplamalı soğukluk giriş kapıları büyükçe ve kenarları pahlı bir niş içine alınarak, kapıların üzerleri Bursa kemeri şeklinde tezyin edilmiştir. Plan taksimatında boyuna uzanan ve bütünü büyük bir dikdörtgen teşkil eden hamamın erkekler ve kadınlar kısmı soyunmalıklarının yan yana olduğu ve gene yanyana iki kapıdan aynı düzeydeki soğukluğa girildiği görülür. Ortada yanyana üç küçük kubbenin ve iki başta beşik tonozların örttüğü uzun bir dikdörtgen teşkil eden soğukluğun kuzey kapısından erkekler kısmına açılan koridora sağ taraftan ise kadınlar kısmına geçilmekte olduğu ve kuzeydeki bir kubbe ile tonozun erkekler kısmı soğukluğuna açıldığı anlaşılır. İki kubbe arasının evvelce bir duvarla kapalı olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Kadın-

21) Bu konsolların ne için yapılmış olduğu kati olarak anlaşılmamakla beraber, uclarının ortada bir boşluk meydana getirmesi ve üst kısımlarında kanalların bulunması bunların modern dusların vazifesini gördüğü ve suların yüksekten dökülmesini sağladığı tahmin edilmektedir.

22) M. Tayyib Gökbilgin, XV. - XVI. yy da Edirne ve pasa livası, İst. 1952, say 30

23) M. Tayyib Gökbilgin, Edirne hakkında yazılmış tarihler, (Edirne hatıra kitabı, Ankara 1965, sayfa 108.

24) Osman Nuri Peremeci, Edirne Tarihi, İstanbul 1939, sayfa 96.

lar kısmı sıcaklığı çok küçük olup merkezi büyük bir kubbe ile örtülüdür. Güney yönde beşik tonozlu bir eyvan büyük bir kemerle sıcaklığa birleşmektedir. Kuzey kenarda bulunan iki kapı erkekler kısmı soğukluğuna açılmakta isede, bu kapıların sonradan açılmış olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bir bakıma kapıların açıldığı tonozlu koridoru kadınlar kısmına dahil edecek olursak hücrelerin genellikle halvet hücrelerine uygun gelmediği açıkça belli olmakta ve aynı zamanda erkekler kısmı köşe halveti ile de birleşen ve bir kemerle ayrılan bu hücrenin kadınlar halveti olamıyacağını ortaya koyar. Diğer taraftan Erkekler sıcaklığının bir geçiti de bulunmamaktadır.

Batı kenar üzerindeki ikinci kapıdan yarısı kubbe ile, diğer yarısı ise tonoz örtülü küçük bir erkekler soğukluğuna geçilir. Soğukluğun kuzey kenarı yarım silindirik bir nişle genişlemekte ve bu niş üzeri dilimli yarım kubbe ile örtülmüş bulunmaktadır. Batı kenarda gene küçük bir niş bulunmakta ve bununda üzeri yarım kubbe ile örtülmüştür.

Erkekler kısmı sıcaklığı, ortada büyük bir kubbenin örttüğü merkezi bir hacim ile, bunun dört kenarında çapraz tonoz örtülü ve büyük birer kemerle orta kısma birleşen haç planda dört eyvan şemasını meydana getirmektedir. Dört köşede bulunan kubbeli köşe hücreleri sıcaklık planını tamamlamaktadır. Külhan ve sıcak su sarnıcı bütün kuzey kenar boyunca uzanmaktadır.

İBRAHİM PAŞA HAMAMI :

Araplar mahallesindeki bir tepenin yamacında bulunan bu hamama Kazasker hamamıda denilmektedir[25]. Çandarlı zade İbrahim paşa adına zevcesi Hundi hatun tarafından yaptırılmıştır. 889 H (1480) tarihli vakfiyede Edirne'de zevci namına Kazasker hamamı kaydı bulunmaktadır. Kazasker hamamı ile İbrahim paşa hamamı aynı hamam olmakla beraber Tayyip Gökbilgin bunları ayrı ayrı iki hamam gibi göstermektedir[26] Halbuki aynı müellif kitabında Hundi hatun vakfından bahsederken çandarlı zade İbrahim paşa zevcinin yaptırdığı hamamı «Kazasker hamamı olarak geçmektedir.

Tek hamam halinde olup ahşap tavanlı soyunmalığı yıkılmıştır. Buradada XV ci yüzyıl mimarisinin karakteristik taş ve tuğla işçiliği görülmektedir. Küçük bir kapı ile girilen soğukluk yatay dikdörtgen planlı olup ikibüyük sivri kemerle üç bölüme ayrılmış üst örtü kubbe ile kapatılmıştır. Ancak orta kubbe yanlardan daha büyüktür. Sağ yan kısmın üzerinde kubbe yanlardan gelen tonozlar üzerine oturtularak dikdörtgenden kubbeye geçilmiştir. Soğukluğun iki yan kısmındaki kapılar ayrı ayrı olan sıcaklıklara açılmaktadır. Bunlardan doğu yandaki bölüm uzunca bir dikdörtgen teşkil etmekte ve bütün batı kenar boyunca uzanmaktadır. Üç kemerle dört bölüme ayrılmış olan üst örtü, ortada yan yana iki kubbe, girişte dar bir beşik tonoz, dip kısımda ise iki yanı çapraz tonoz şeklinde kareye tamamlanmakta ve ortayı küçük bir kubbe kapatmaktadır. Doğu yandaki kapıdan ise esas sıcaklığa geçilmektedir. Burada da ortada merkezi bir kubbe ile bunun iki yanında beşik tonozlu eyvanlar sıcaklığı enine olarak genisletmektedir. Dikdörtgen planlı sıcaklık kuzey kenar ortasında halvet hücrelerine geçit teşkil eden üçgen nişle biraz daha genişlemekte ve bu üçgenin iki yanında halvet hücrelerinin kapıları yeralmaktadır. Baklavalı üçgenlerle intikalleri

25) M. Tayyip Gökbilgin, XV - XVI. ncı yüzyılda Edirne ve Paşa livası, İstanbul 1952, sayfa 387.

26) M. Tayyip Gökbilgin, Edirne hakkında yazılmış tarihler (Edirne hatıra kitabı), Ankara 1965, sayfa 106 - 107.

sağlanan bu hücrelerin üzerleri kubbe ile örtülmüştür. Sıcaklığın güney batı köşesinde, soğukluğa bitişik üçüncü bir halvet hücresi daha bulunmakta ve böylece çok geniş yıkanma yerleri olan hamamda bir ferahlık sağlanmaktadır. Kuzey de bulunan sıcak su sarnıcı esas duvarlardan daha içeride yeralmakta olduğundan Kuzeyde masif duvarlar meydana gelmektedir. Bu kalınlık içine iki adet eyvan şeklinde küçük hücre açılarak külhan bu hücreler içine yerleştirilmiştir.

ABDULLAH HAMAMI :

Koğacılar semtinde bulunmaktadır. Kim tarafından yaptırıldığı kati olarak bilinmemekle beraber, 935 H. tarihinde Edirne mahalleeleri arasında bulunan «Oday-ı Abdullah der mahalley-i sevindik» odalarının bu hamamın banisi ile ilgili olduğu ileri sürülmektedir[27]. Bu taktirde hamam 1018 H tahrir defterindeki Odahayı vakfı Abdullah bey tarafından yaptırılmıştır. XVI. yy. da yaşamış olan Şarabdar (Şerbettar) Abdullah bey ismiyle tanınan bu şahsın Edirnede bir hamamı olduğuna dair herhangi bir kayda rastlanmaması hamamın yapılış tarihini şüpheli bırakmaktadır.

Tamamı ayakta kalabilmiş olan hamam son yüzyıla kadar faaliyette iken kapatılarak kendi haline terkedilmiştir. Uzunca bir dikdörtgen teşkil eden planın, güney doğu köşesinde sıcak yer alır. Hamamın soyunmalık kısmı ile sıcaklık kısımlarının yapısı birbirinden farklıdır. Geç devir mimari özelliğinde yapılmış olan soyunmalık ahşap ve kiremitli bir çatı ile örtülmüştür. Kuzeyde ve doğuda giriş kapıları bulunan soyunmalığın pencereleri basık yay kamerli ve fazla bir özellik göstermez. Kuvvetle muhtemeldirki, hamam bir tamir geçirmiş ve soyunmalık kısmı bu tamir esnasında yeniden inşaa edilmiştir. Soyunmalık arkasında yer alan soğukluk ve helâlar birbirine geçilen aynı düzeyde bulunmaktadır. Bunlardan birinci hücre ile bunun batısındaki hücre kubbe ile örtülü olup esas batıdaki dar ve beşik tonozlu hacim helalar kısmı olarak ayrılmıştır. Birinci hücre bir kapı ile sıcaklığa açılırken diğer bir kapı ilede sıcaklık yanındaki hacime açılmakta olup, kubbe ile örtülü bu hacim temizlik işleri için ayrılmıştır. Sıcaklık kare planda olup batı yönde kendi hacminden biraz daha dar bir eyvanla genişletilmiş bulunmaktadır. Eyvan üzeri dilimli yarım kubbe ile örtülmüştür. Sıcaklık doğusunda ise soğukluk arkasında bulunan küçük hücrenin bir eşi bulunmaktadır. Güney kenarda üçgen bir nişle genişleyen sıcaklık iki halvet hücresi ile nihayet bulmaktadır. Bu hücrelerinde üzeri stalâktit pandantifli kubbelerle örtülmüştür. Gerek sıcaklık ve gereksc soğukluk kubbelerinin üzeri dıştan taş kaplamalı ve büyük kubbelerin ortasında küçük fener delikleri bulunmaktadır.

MEZİT BEY HAMAMI :

Selimiye camiinin batısında ve eski camiin doğusunda bulunmaktadır Enis-ül müsamirinde ve peremecinin Edirne tarihinde bugün çalışır vaziyette olan Mazit bey hamamını O. Aslanapa yanlış olarak yediyol ağzında göstermekte ve yıkılmış olduğunu ileri sürmektedir[28]. Halbuki Hıbri efendi Enis-ül Müsamirinde[29] «Camii Âtik kurbinde» denmekte ve hamamın XV nci yüzyılda yapılmış olduğunu kaydetmektedir. Peremeci ise[30] Eserin yapılış tarihinin 945 H (1442) olduğunu ileri sürersede, bu tarih eserin yapılışı ile ilgili

27) M. Tavvip Gökbilgin Edirne hakkında yazılmış tarihler (Edirne hatıra kitabı, Ankara 1965 sayfa 106 - 10

28) Oktay Aslanapa, Edirnede Türk Mimarisinin gelişmesi (Edirne hatıra kitabı)

29) Tavvip Gökbilgin, Edirne tarihi hakkında yazılmış tarihler. Aynı eser Sayfa 107.

30) Osman Nuri Peremeci, Edirne tarihi İstanbul 1939, sayfa 97

görünmemektedir. Çünkü, Mezit Bey, 1442 tarihinde Eflak'ta yapılan bir sefer esnasında şehit düşmüştür[31]. Bu durumda Mezit bey hamamı sağlığında yaptırdığına göre 1442 den öncelere ait olması gerekmekte ki bu tarihte pek fazla olmasa gerek. Aslanapa yedi yol ağzındaki XV ci yüzyıla ait Hıdır ağa hamamı ile karıştırmaktadırki, bu hamam Gökbilginin verdiği malumata göre Badi efendi zamanında da harap ve metruk hamamlar arasında bulunmakta idi.

Edirne hamamları içinde en sade olanıdır. Karaye yakın dikdörtgen plandaki soyunmalık ahşap tavanlı ve sade bir yapıdır. Soğukluk, iki yandan yükselen tonozlar üzerine oturan kubbe ile kapanmıştır. Güney kenarda dışa doğru çıkıntı teşkil eden helâlar yer almakta, kuzey yanda ise aynı zamanda bir kapı ilede sıcaklığa açılan kubbeli bir hacim bulunmaktadır. Ortada büyük ve pandantifli bir kubbenin örttüğü sıcaklık iki yandan basık beşik tonozlu eyvanlarla genişlemekte ve enine dikdörtgen plan teşekkül etmektedir. Batı kenar ortasında üçgen nişle dahada genişleyen sıcaklık üçgen niş üzerinden geçilen kubbeli iki halvet hücresi ile nihayet bulmaktadır. Türk üçgenleri ile kubbeye geçilen bu kubbelerin arkasında birer buhar penceresi ile halvete açılan sıcak su sarnıcı yer alır.

SOKULLU VEYA ÜÇ ŞEREFELİ HAMAMI :

Üç Şerefeli Camii karşısında bulunmasından dolayı, Üç Şerefeli Hamam veya diğer adıyla Çifte Hamam olarak da tanınmaktadır[32]. Mimar Koca Sinan'ın eseri olan bu hamam, aynı zamanda Edirne'de yapılmış olan son Hamam olması bakımından da büyük önem taşır. Enîsü'l-Müsamirin yazarı Hıbri efendinin yaşadığı XVII. yüzyılda,, artık bu hamamdan sonra bir daha hamam yapılmamış olduğunu kaydetmektedir[33]. Sokullu Mehmet Paşa tarafından yaptırılmış olan hamam[33] Mehmet Paşa'nın 976 H. tarihli Edirne Efkâfı tahrir defterinde şöyle görünmektedir[35]. Bir çifte hamam ve ana muttasıl otuzbir bab kargir dekkâkîn ve dört bab... mahâzini âliye ve bu cümlenin üzerinde otuz bab odahâ-i muntazama ki sekiz bâbı mahâzin-i mezbure üzerinde vakidir.....»

Çifte olarak yapılmış olan hamamın kadınlar ve erkekler kısmı yanyana bulunmakta, fakat girişleri ayrı yönlerdedir. Kesme taş ve tuğla işçiliğinin Sinana has şekli ile kuvvetli bir cephe anlayışı içinde meydana getirilmiş olan eserin ana cadde üzerinde bulunan gayet büyük ölçüdeki soyunmalıkları cephelerdeki revaklar ve yarısı bugün kesilerek yola kalbedilmiş olan dükkan ve odların kalıntıları plaştik tesir bırakacak bir mimari anlayış içinde bulunmaktadır. Erkekler soyunmalığı önünde iki sütun ve yan duvarların taşıdığı üç kemerli revak ebidevi bir portik durumundadır. Klasik sütun ve başlıklar üzerine oturan kemerler, kesme taş duvarlar içinde tuğladan cephe görünüşüne renk katmaktadır. Yanlara göre biraz daha yüksek olan orta kemerin üst kısmının kubbe ile örtülü olmasıda bu plastik tesiri arttırmaktadır. İki sıra tuğla bir sıra kesme taştan yapılmış olan Soyunmalık beden duvarları dar ve sade silmelerle nihayetlenmekte, buna mukabil arka planlarda sadece kesme taş sistemi uygulanmış bulunmaktadır.

---

31) Tayyip Gökbilgin, XV - XVI. ncı yüzyılda Edirne ve Paşa livası, İstanbul 1952, sayfa 244

32) Osman Nuri Peremeci, Edirne tarihi, İstanbul 1939, Sayfa 95.

33) Rıfkı Melûl Meriç, Edirnenin tarihi ve mimari eserleri hakkında (Türk sanatı tarihi araştırma ve incelemeleri), İstanbul 1963 sayfa 454.

34) Oktay Aslanapa, Edirnede Türk mimarisinin gelişmesi (Edirne hatıra kitabı) Ankara 1965, sayfa 231.

Erkekler soyunmalığı hizasınca, kadınlar kısmı soyunmalığı köşesine kadar uzanan ve zemini dükkan olan üstü ocaklı odalar, kesilmiş olmasına rağmen son restorasyonda durumlarını muhafaza edecek şekilde dondurulmuştur. Her iki kattada yuvarlak beşik tonozlu üst örtü cephenin plastik değerlerini tamamlamaktadır. Soyunmalık duvarlarına açılmış olan ve her odada bulunan klasik yaşmaklı ocaklar ve bu ocakların iki yanında bulunan dolap nişleri, binanın kesilmiş olması ile iç mimariyi gayet iyi bir şekilde aksettirmektedir. Oniki kenarlı kasnaklar üzerinde biraz yayvanca olan kurşun kaplamalı kubbeler ortasında sekiz köşeli fenerler soyunmalıkları tepeden gelen ışıklarla aydınlatmaktadır.

Kadınlar kısmının iddiasız giriş cephesine karşılık, erkekler kısmında büyük bir itina gösterilmiştir. Fakat revak sütunlarının zeminden yüksekte bulunması bir bakıma yadırganmaktadır. Beden duvarlarından revak içine çıkıntı yapan abidevi portal iç içe profilasyonlarla çevrilmektedir. Dikdörtgen niçin iki yanında küçük mihrabiye nişleri bulunmakta ve bunların üst kısımları büyük nişin üzerinde olduğu gibi kademeli bir şekilde stalaktitlerle daralmaktadır. Çift kanatlı giriş kapısının üzerindeki yay kemer bir ters bir düz sıralanan renkli taş palmetlerle birbirleri ile kenetlenmekte, kemer profilasyonu üzerinde kitabe yeri bulunmakta isede kitâbe bulunmamaktadır. Üstte bir sıra palmet motifi portal içini süslemektedir. Cümle kapısının iki yanında bulunan sivri kemer alınlıklı dikdörtgen pencereler mermer sövelidir.

Kubbe intikalleri, içleri dilimli tromplarla sağlanan soyunmalığın dört kenarını zeminden 60 cm. yüksekliktеki sekiler çevirmektedirki bu sekilerin altlarında sıcaklık temini için küllükler bulunmaktadır. Ortada kenarları yuvarlak dilimli silindirik havuz ve fıskiye, bütün klasik hamamlarda olduğu gibi burada da görülmektedir. Batı kenardaki sivri kemerli kapıdan ayna tonozlu dikdörtgen koridora geçilmekte olup, Kuzey kenarda gene ayna tonozla örtülü uzunca bir dikdörtgen teşkil eden soğukluk, güney kenarda ise bütün sıcaklık boyunca uzanan helalar ve temizlik hücreleri yer alır. Erkekler kısmında sıcaklık merkezi bir kubbenin etrafında bulunan dört eyvandan müteşekkil olup, dört köşede dört köşe hücresi büyük bir kare teşkil ederek sıcaklık plânının tamamlamaktadır. Köşe hücrelerinin içlerinde yarım silindirik küçük nişler bulunmakta ve bu nişler çeşitli eşyanın konmasına yaramaktadır.

Kadınlar kısmı soyunmalığı, erkekler kısmından biraz daha küçük ve sadedir. Soğuklukla soyunmalık arasındaki ara hacmi burada bulunmakta soyunmalıktan doğruca soğukluğa girilmektedir. Biraz daha küçük olan soğukluk gene ayna tonozla örtülmüştür. Bu kısmın kuzeyinde dış duvar kenarı ile birleşen dört bölümlü helalar yeralmakta, batı kenardaki kapıdan sıcaklığa geçilmektedir. Pandantifli tek bir kubbenin örttüğü sıcaklığın batısında yanyana iki halvet hücresi bulunduğu gibi kuzey kenardada tromp intikalli bir kubbenin örttüğü üçüncü halvet hücresi yer almaktadır. Bu hücrenin enince batıya doğru uzanan soğuk su sarnıcı esas plandan dışarı taşmadan yerleştirilerek plan bütünlüğü muhafaza edilmiştir. Batıda iki sıcaklık boyunca usanan sıcak su sarnıcı ve külhan ile hamam nihayete ermektedir.

Sokullu hamamının sıcaklık kısımlarının pandantif ve nişleri üzerinde bulunan süs unsurlarının yanı sıra soyunmalıklarda kalem işlerine de yer verilmiş isede bu nakışlar yeni olmakla beraber orijinal kalıntıların izlerine göre yeniden yapıldıkları görülür. Di-

ğer bir husus ise kadınlar kısmının kurna taşlarının espiri yaratan durumları nakışları ve bununla ilgili rivayetlerdir. Gelin ve kaynana kurnaları ismini almış olan bu kurnalardan geline ait olanın zarif ve ince görünüşü eşsiz taş oyma işçiliği yanında kaynananın sert ve heybetli görünüşü bir hiciv havası vermektedir.

Edirne hamamlarının bu eşsiz sanat değerleri ve mimarileri yanında şehrin dışında kalmış ve bir zamanların büyük saraylarının bulunmasından dolayı saray içi ismini almış olan yerde saraya ait hamamların bulundukları bilinmekte isede bu hamamlardan sadece bir tanesi günümüze gelmiş bulunmaktadır. Edirne saray hamamlarının sayıları oldukça fazla olup bunlar Dr. Rıfat Osman bey tarafından[36] bir liste halinde yayımlanmıştır. Ayakta kalabilmiş olan Kum kasrı hamamının küçük bir tanıtımı da yapılmış[37] olmakla beraber, Edirne hamamlarının tamamını tanıttığımız bu yazımızda bir kerede biz değinmek lüzumunu hissettik.

KUM KASRI HAMAMI :

Tamamı harabe haline gelmiş askeri işgal altında bulunan Kum Kasrı karşısındaki çaylıklar da tek başına duran bir yapıdır. Hamamın sarayla birlikte Fatih devrinde yapıldığı bilinmektedir. Gayet küçük mütevazi bir yapı olan Kum Kasrı hamamı, Tuğla ve taş sıralarından meydana gelen beden duvarları, üç küçük kubbenin örttüğü soğukluğu ve gene mütevazi sıcaklığı yanında iç yapıdaki muhteşem süsleri ile tipik bir saray hamamı olduğunu açıkça belli etmektedir. İki bölüm halindeki sıcaklığın esas kısmını içten yivli bir kubbe örtmekte ve yivler altındaki çıkıntılarda kalem işi nakışlar bulunmaktadır. Doğu kenarda büyük bir kemerle orta kubbeye birleşen eyvan yarım kubbe ile örtülmüştür. Sıcaklığın batı kenarındaki bölüm ise üç küçük kubbeciğin birleştiği büyük bir kubbe ile örtülmüştür.

TİPOLOJİK ANALİZ :

Edirne hamamlarının ayakta kalanlarının tanımlarını yaptığımız bu etüdümüzde ikinci kısım olarak Edirne hamamlarının Türk hamam mimarisindeki yerlerini ve tipolojik ayrılımının ortaya koymaya çalışacağız. Türk hamamları hakkında yapılmış yayınlar arasında, hamamların çeşitli kısımları ve Türk hamamlarının genel şemasını ortaya koyan denemeler bulunmaktadır[38]. Umumiyetle hamam mimarisinin elemanlarını ve çalışmasını anlatan bu yayımlar arasında hamamların tipolojik ayrılımını gösterenlerde bulunmaktadır[39]. Bunlardan başka bilhassa Osmanlıların büyük yerleşme yerlerinden olan Bursa ve İstanbul hamamları hakkında tamamlayıcı bilgiler veren çeşitli kitap ve makaleler bulunmasına rağmen Edirne hamamlarının tipolojik araştırması ve gelişmesi yapılmamış-

35) Tavvin Gökbilgin, Edirne hakkında yazılmış tarihler (Edirne hatıra kitabı) Ankara 1965, savfa 104.

36) Tavvin Gökbilgin, XV - XVI. ncı yüzyılda Edirne ve paşa livası, İstanbul 1952, sayfa 508.

37) Dr. Rıfat Osman Edirne sarayı, Ankara 1957, savfa 56. «bu hamamlar müellifin sıralamasına göre» 1 — Baltacılar hamamı 2 — Akağalar Hamamı 3 — Enderun koğuşları hamamı 4 — Sultan Mehmet dairesi hamamı 5 — Sultan Ahmet dairesi hamamı 6 — Yatak hamamı 7 — Şehzadeler hamamı 8 — Valde Sultan hamamı 9 — Hastalar sofası hamamı 10 — Kızlar Ağası hamamı 11 — Harem Ağaları hamamı 12 — Bostancılar hamamı 13 — Bostancıbaşı hamamı 14 — Kum Kasrı hamamı 15 — Cihan numa hamamı 16 — Hazine kethüdası hamamı 16 — Hazine kethüdası hamamı 17 — Bayırbahçe kasrı hamamı 18 — Mumuk kasrı hamamı.»

38) Tahsin Öz, Edirne yeni sarayında kazı ve araştırmalar, (Edirne hatıra kitabı) Ankara 1965, sayfa 221.

39) H. Gülck, Die Baeder konstantınopels, Wien 1921; K. Klinhart, Türkische baeder Stutgart 1972; Bu iki eserin birleştirilmesi ve bazı örnekleri içine alan bir toplama : K.A. Aruk, Türk hamamları etüdü, İstanbul 1949; Ali Saim Ülgenin İslâm Ansiklopedisinde genel hamam sentezi, vs.

tır[40]. Mahalli ve monografik araştırmalarla belirli yerlerdeki çeşitli devirlere ait hamamlarda zaman zaman tanıtılmakta fakat henüz sivil mimarimizin çok önemli fakat ihmale uğramış olan bu türünün genel bir incelemesi yapılmamıştır.

Osmanlıların ikinci büyük yerleşme yeri ve uzun yılar başkenti olan Edirne'de mevcut hamamların yanısıra kaynaklara dayanarak ismen tespitleri yapılmış olan hamamların çokluğu ve bu hamamların günümüze gelmiş örneklerinin mimari özellikleri ile plan şemaları Türk hamam mimarisinde dikkate değer özellikler göstermektedir.

Tipik örnekler olarak ortaya çıkan Edirne hamamlarının plan tiplerini. Osmanlıların Edirne'den evvelki yerleşme yeri olan ve Osmanlı mimarisinin ilk örneklerinin bulunduğu Bursa ve dolaylarında görmek mümkündür. Başlıca iki grup halinde toplanan Edirne hamamları, sıcaklık planlarına göre :

a — Haçvârî ve köşe hücreli dört eyvan şemasında yapılmış olanlar ki. değişik variasyonlarını ihtiva eden bu tipe şu hamamlar girmektedir[41]. Tahtakale hamamı, erkekler kısmı : Topkapı Hamamı; Yeniçeriler Hamamı; Beylerbeyi hamamı Erkekler kısmı; Sokullu hamamı erkekler kısmı.

b — Ortası kubbeli ve çifte havetli, enine sıcaklıklı tip :[42]

Gazi Mihail bey hamamı erkekler kısmı; İbrahim paşa hamamı Abdullah hamamı; Mezit bey hamamı; Tahtakale hamamı kadınlar kısmı; Saray hamamı kadınlar kısmı.

Birinci grupta toplanan hamamların çok değişik bir tipini saray hamamı erkekler kısmında görmekteyiz. Büyük bir kubbenin örttüğü ana mekân içten dört eyvanlı ve köşe hücreli hale getirilmiş, fakat eyvanlar mekanın bütünlüğüne hiçbir zaman tesir etmemiştir. Bu tip hamamlar fazla olmamakla beraber bir örneğinide aydında Nasuh paşa hamamında görmekteyiz[43].

İbrahim paşa hamamının yan sıcaklığının bir benzerini de Merzifon Kara Mustafa paşa hamamında müşahede etmek mümkündür[44].

Gazi Milhail Bey Hamamı kadınlar kısmının sıcaklık planını ise İznikte erken Osmanlı hamamlarının ünik örneğini teşkileden İsmail bey hamamında buluruz[45].

Konstriktif bakımından büyük benzerlikler gösteren bu iki hamam iç tezyinatı ilede erken devir hamamlarının en güzel örnekleri arasında yeral maktadır. Kubbe içini süsleyen tezyini sipral fitilleri ile Miletos (Balat) İlyas-Bey Hamamı[46] en benzer örneklerden

40) Semavi Eyice. İznikte büyük hamam (Tarih dergisi) İstanbul 1960.

41) Rıfkı Melûl Meriç Edirne hamamlarının bugün mevcut olmayanlarını şöyle sıralamaktadır. 1 — Kasımpaşa hamamı 1314 H de temelinden yıktırılmış; 2 — Sultan Bayezid hamamı 1311 de efkafça yıktırılmış; Ağa hamamı 1294 H de yıkılmış; Yıldırım hamamı 1294 H de münheim olmuş; Fil hamamı Yeni hamam 1297 H de yıktırılmış; Hıdır Ağa hamamı yakın yıllarda yıkılmış; Mahmut paşa hamamı; Büyük hamam : ,Cıngıllı hamam; Saruca pasa hamamı; Ağaç pazarı hamamı; Taşlık hamamı; Çukur hamam; Yerekan hamamı 1046 H de yıkılmış Delikli kaya hamamı; Dere hamamı; Kilimli hamam : ,. Bunlardan başka Rıfkı melûl meriçin sağlam olarak gösterdiği halde yıkılmış olan hamamlarda şunlardır. Küçük hamam; Tahmis hamamı: Ahi Çelebi hamamı ve Çuhacılar hamamıdır.

42) Semavi Evice. İznikte büyük hamam (Tarih dergisi) İst. 1960 say 108.

43) Semavi Eyice. Aynı eser, sayfa 112.

43) Emre madran. Ayında Nasuhpaşa külliyesi (Vakıflar dergisi) Ankara 1971. savı IX, Sayfa

44) Sabih Erken. Türkiyede Vakıf Abideleri. Ankara 1972. sayfa 706.

45) Sabih Erken. Aynı eser sayfa 318.

46) Ali saim Ülgen. İznikte Türk Eserleri Vakıflar dergisi (1938)

47) Otto - Dorn. Das islamische Iznik. Berlin 1941, savfa 73 - 76

48) Wulzinger - Wittek - Sarre. Milet

sayılabilir. Gene Gazi Mihail bey hamamı, Abdullah hamamı Yeniçeriler hamamında görülen dilimli yarım kubbeler ise Balat İlyasbet hamamında aynı özelliktedir.

Edirne hamamlarının soyunmalıkları ise iki grup halinde toplanmakta olup, bunlardan birinci grubu ahşap tavanlı soyunmalıklardır. Bu gün geç devir özelliğinde olan Abdullah hamamından başka bu tip soyunmalıkların hemen hepsi yıkılarak ortadan kalkmıştır. İkinci grubu teşkil eden soyunmalıklar, kubbeli olanlarıdırki bunlarda sadece Tahtakale ve Sokullu hamamlarıdır.

XV ci yüzyıldan günümüze gelmiş olan hamamlar içinde muhakakki en muhteşem olanları Edirne'de bulunmaktadır. Analojik örnekler arasında sayabileceğimiz bu eserlerin genel olarak mimari unsurlarını şu şekilde özetleyebiliriz :

1 — Edirne hamamlarının tek hamam halinde olanları bulunduğu gibi çifte olanlarıda vardır.

2 — İnşaat malzemesi olarak, dış duvarlarda kesme taşın yanı sıra tuğla işçiliğide önemlidir.

3 — Mimari organların yanısıra iç mimaride tezyini elemanlara çok fazla yer verilmiş, bilhassa mukarnas dekorları fazlaca kullanılmıştır.

4 — Kubbe ve yarım kubbelerin içi dilimli veya mukarnaslı olarak yapılmıştır.

5 — Üst örtülerde genellikle tuğla kullanılmıştır.

6 — Kubbe ve tonozlara bol miktarda tepe penceresi açılarak hamamların içinin bol ışık alması sağlanmıştır.

Bütün bu özellikler ve eşsiz sanat anlayışı içinde yapılmış olan Edirne hamamlarının yakın yıllara kadar sayıları iki misline yaklaşırken kendi hallerine terkedilmiş veya tahribatlar neticesi, büyük bir kısmı yok olarak ortadan kalkmış, mevcutlarında çoğu yarı harap vaziyette yok olmak üzeredir. Türk sanatının, Türk mimarisinin bu eşsiz güzellikteki örnekleri hiç değilse oldukları gibi dondurulmak suretiyle hayatiyetleri kurtarılmış olacaktır. Dileğimiz ilgililerden biran önce bu eserlere ellerini uzatmalarıdır.

Resım : 1 — Saray hamamı genel görünüş

Resim : 2 — Saray Hamamı erkekler kısmı cümle kapısı ve batı cephesi

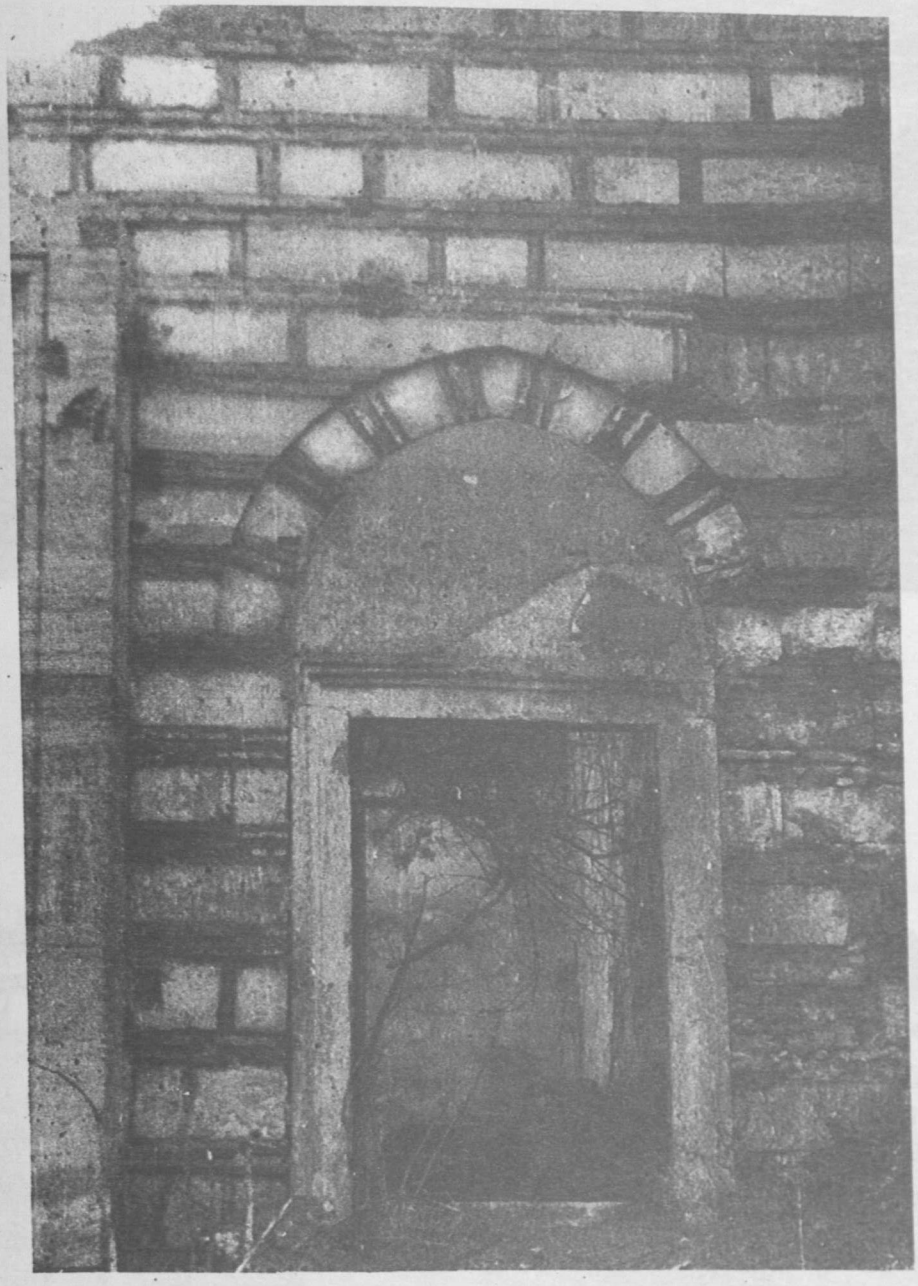

Resim : 5 — Saray hamamı erkekler kısmı soyunmalık penceresi

Resim : 3 — Saray Hamamı soyunmalık kapısı

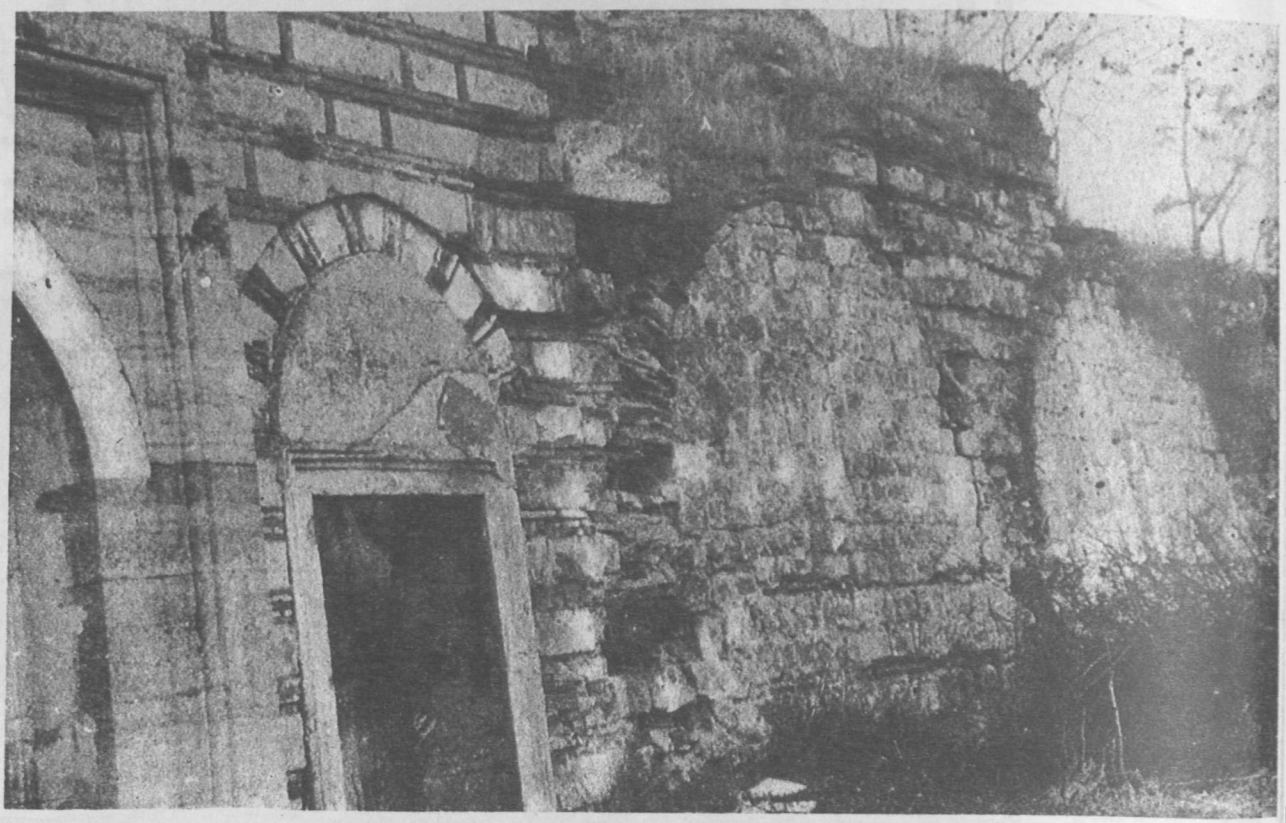

Resim : 4 — Saray Hamamı batı cephesi

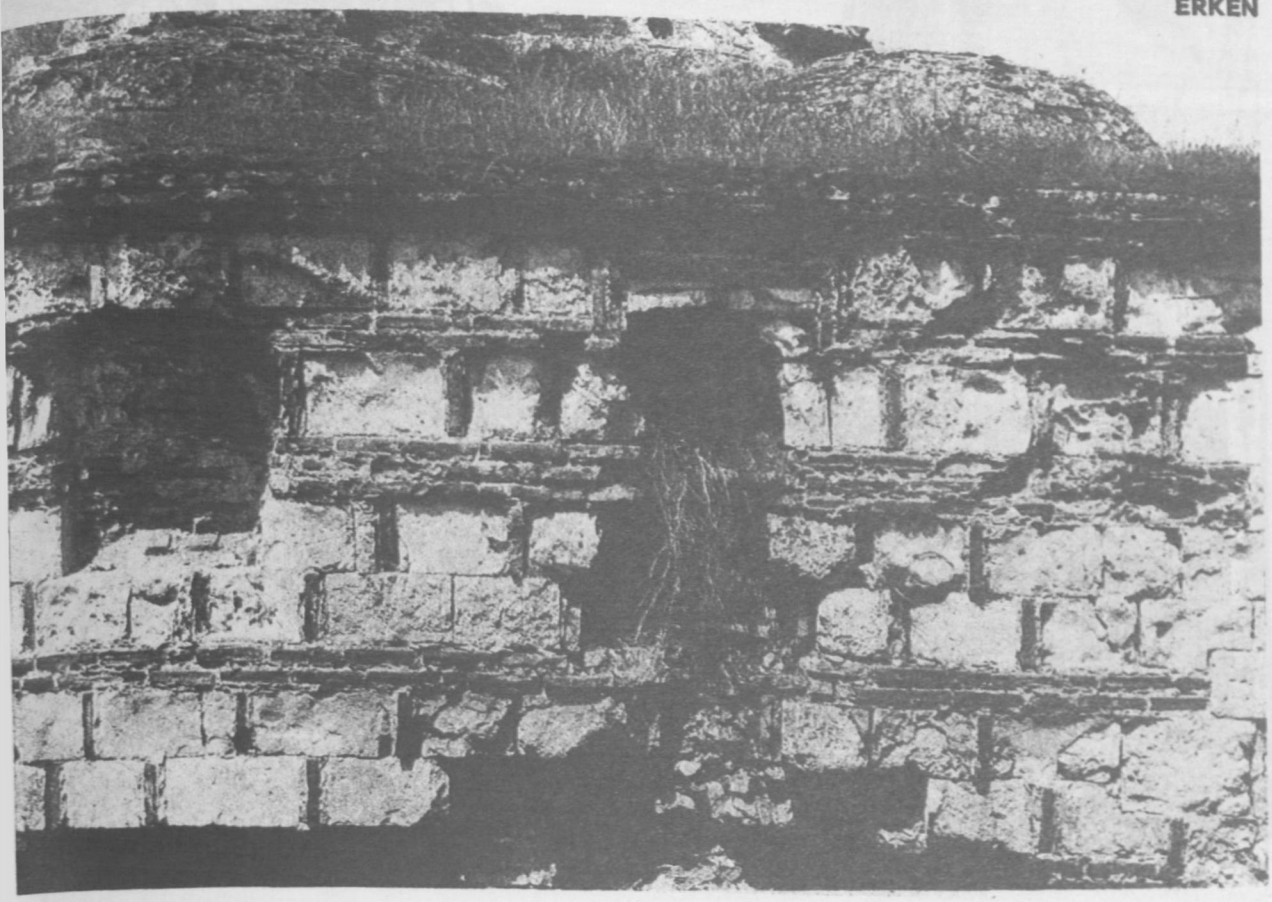

Resim : 8 — Gazi Mihail bey hamamı duvar detayı

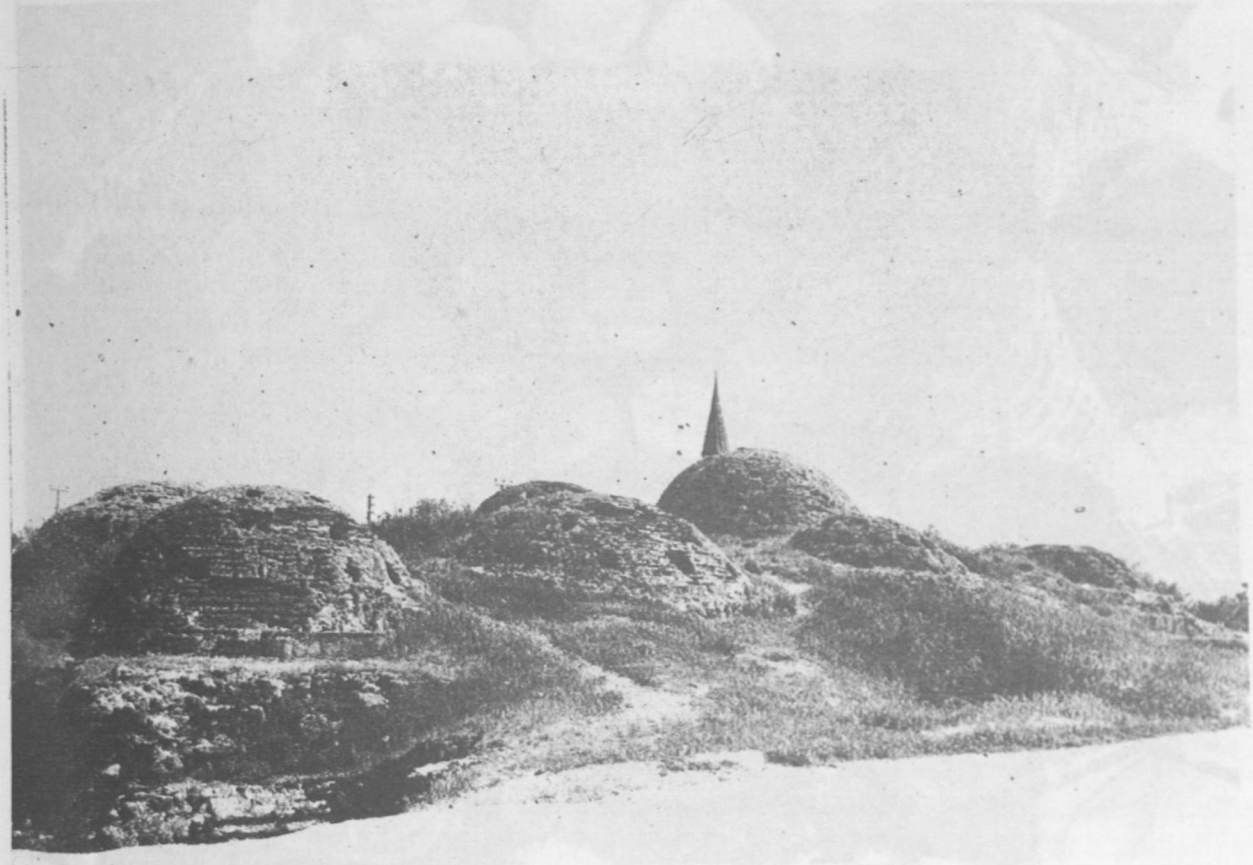

Resim : 9 — Gazi Mihail bey hamamı sıcaklık kubbeleri

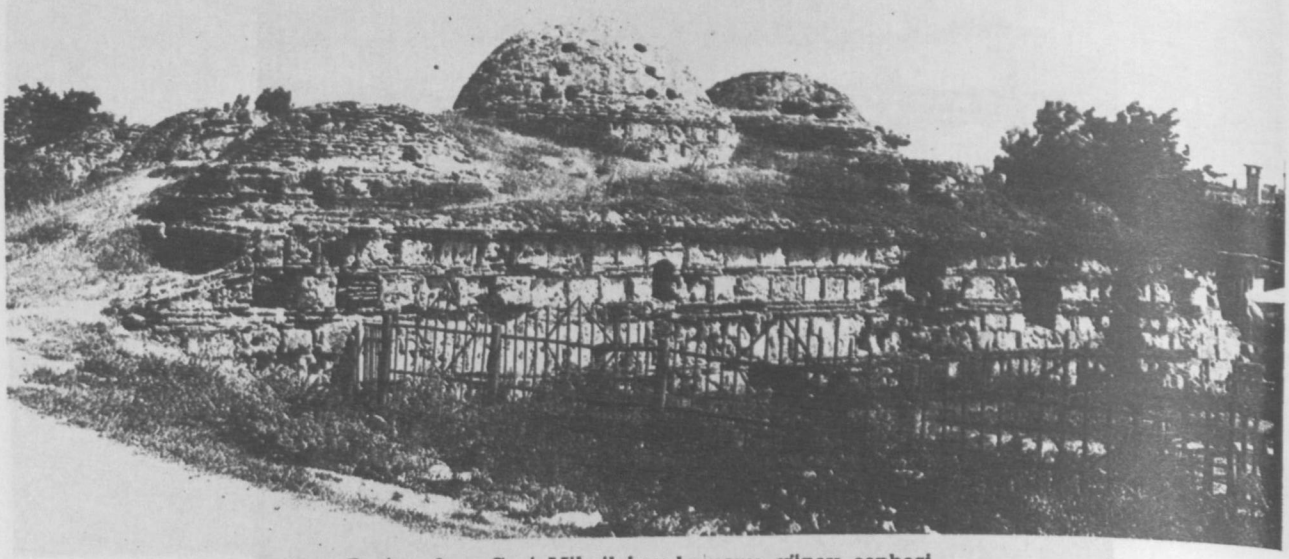

Resim : 6 — Gazi Mihail bey hamamı güney cephesi

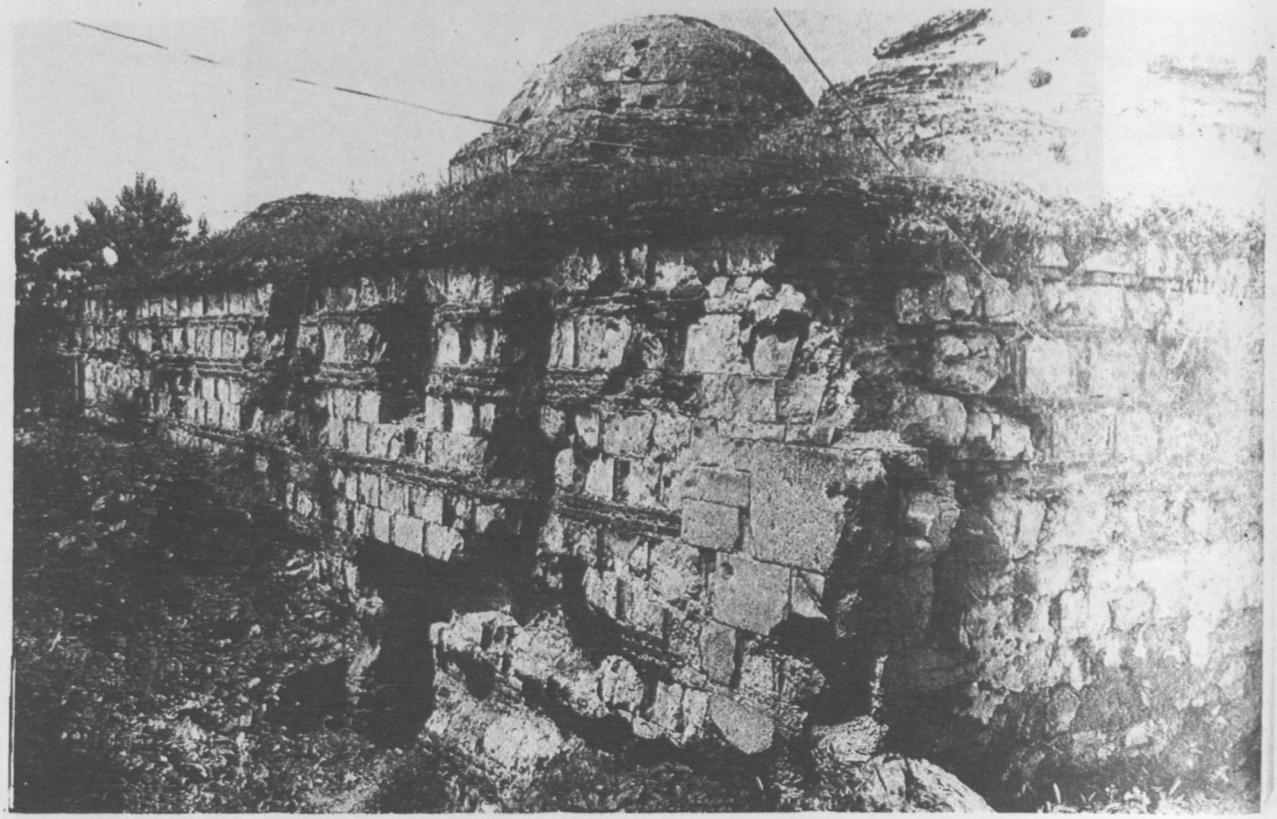

Resim : 7 — Gazi Mihail bey hamamı güney duvarlardan detay

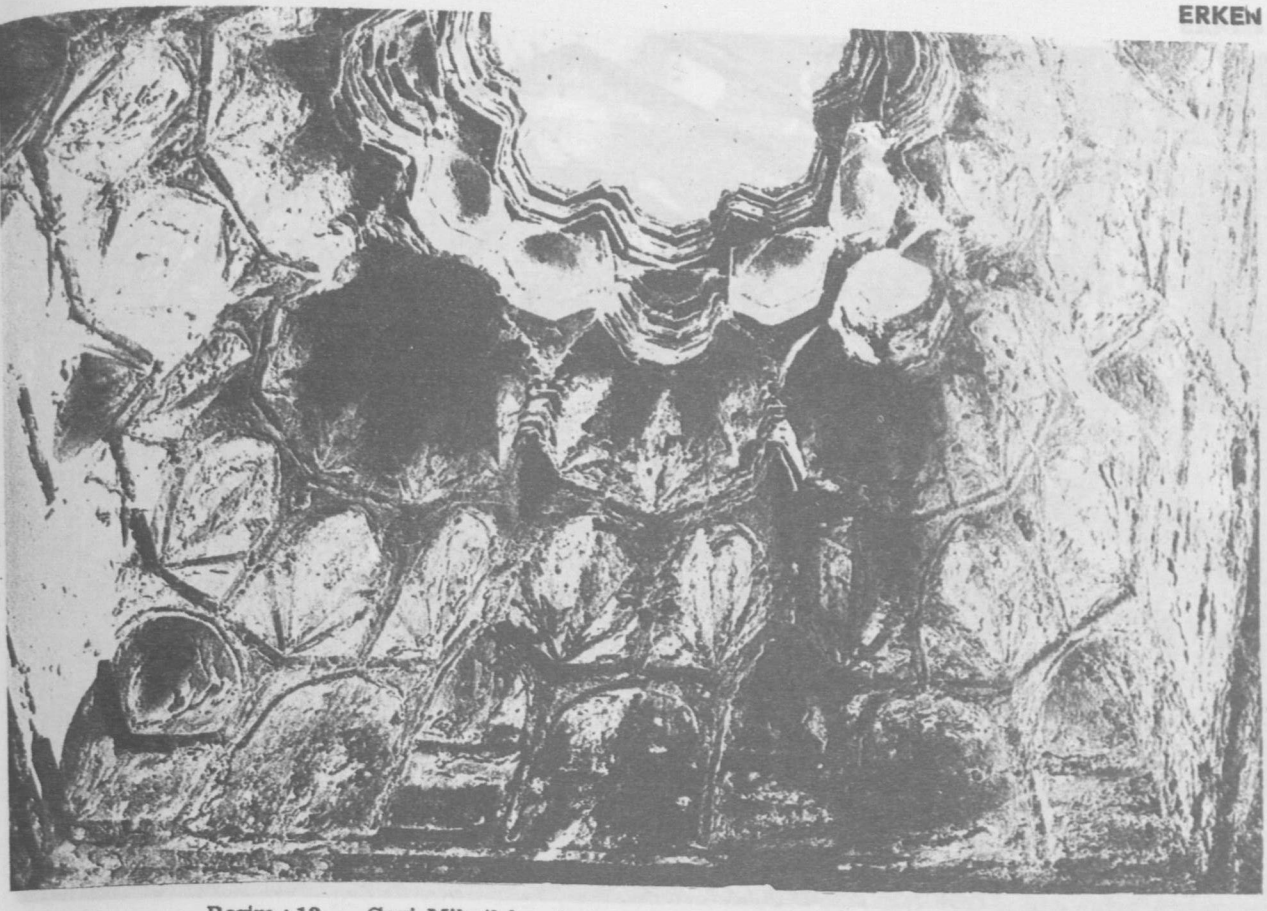

Resim : 12 — Gazi Mihail bey hamamı soğukluk yanındaki hücre kubbesi

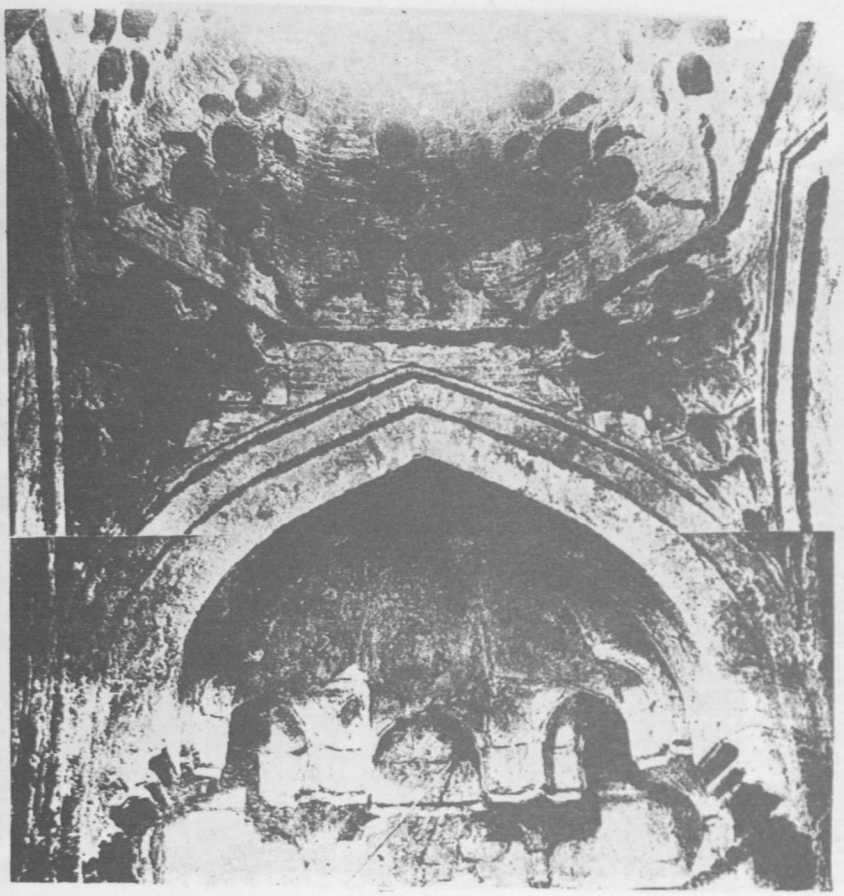

Resim : 13 — Gazi Mihail bey hamamı sıcaklık kubbesi ve eyvan kemeri

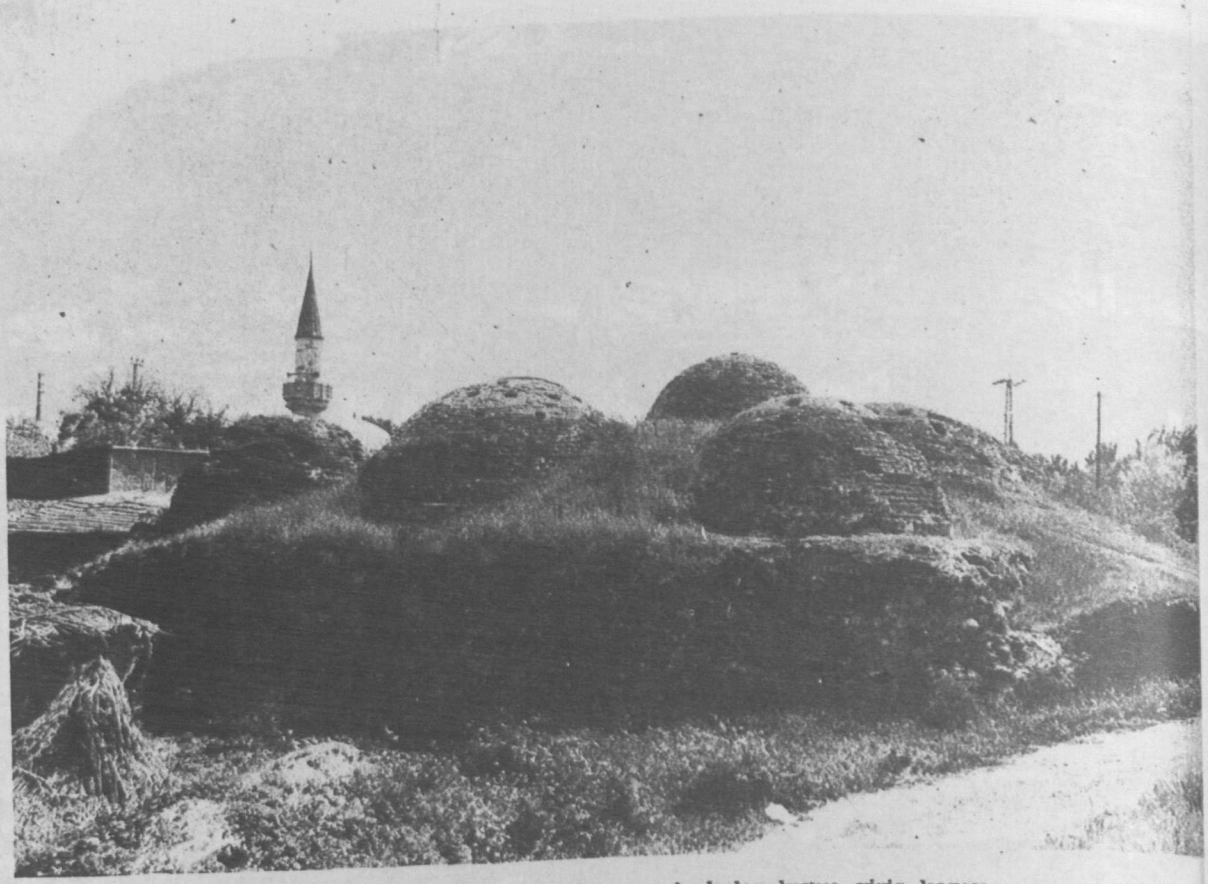

Resim : 10 — Gazi Mihail bey hamamı kadınlar kısmı giriş kapısı

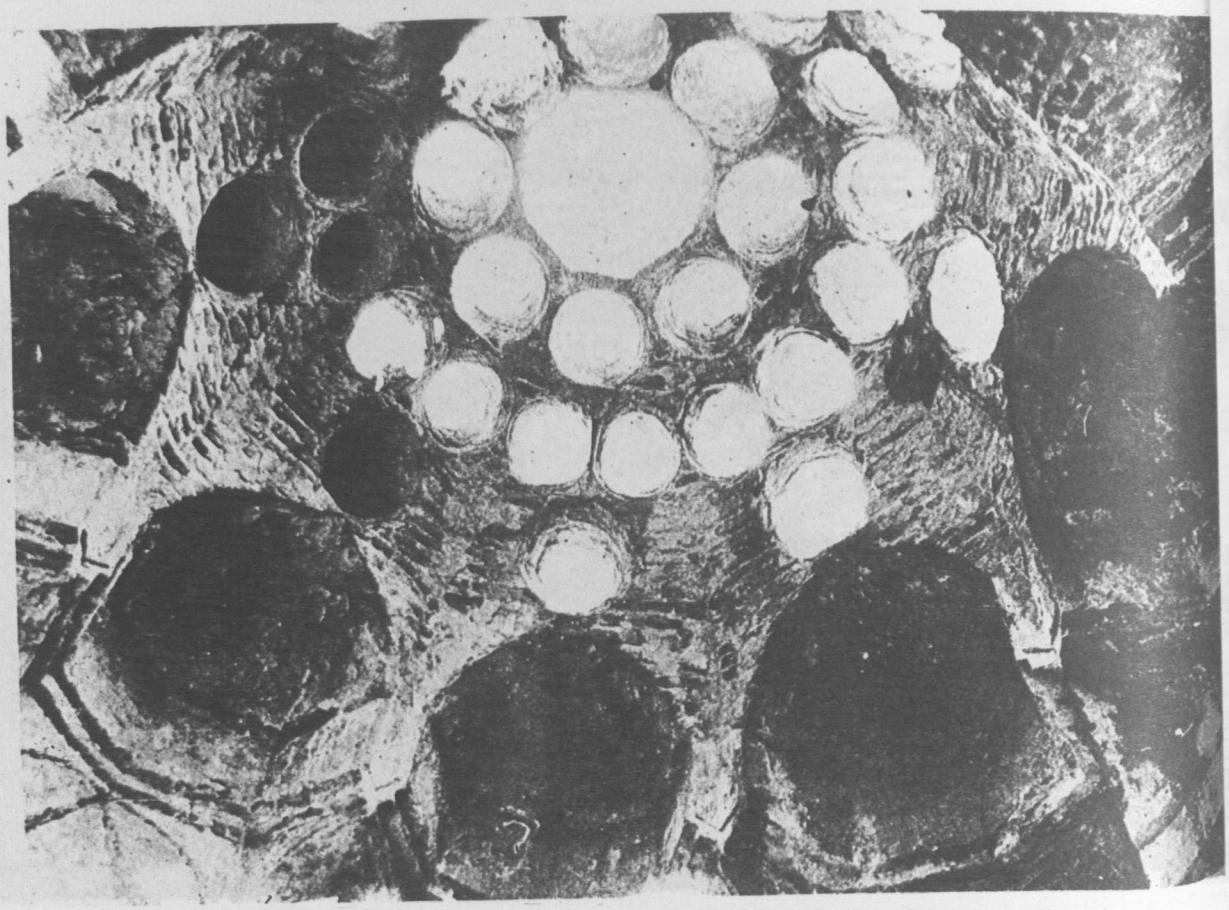

Resim : 11 — Gazi Mihail bey hamamı soğukluk kubbesi

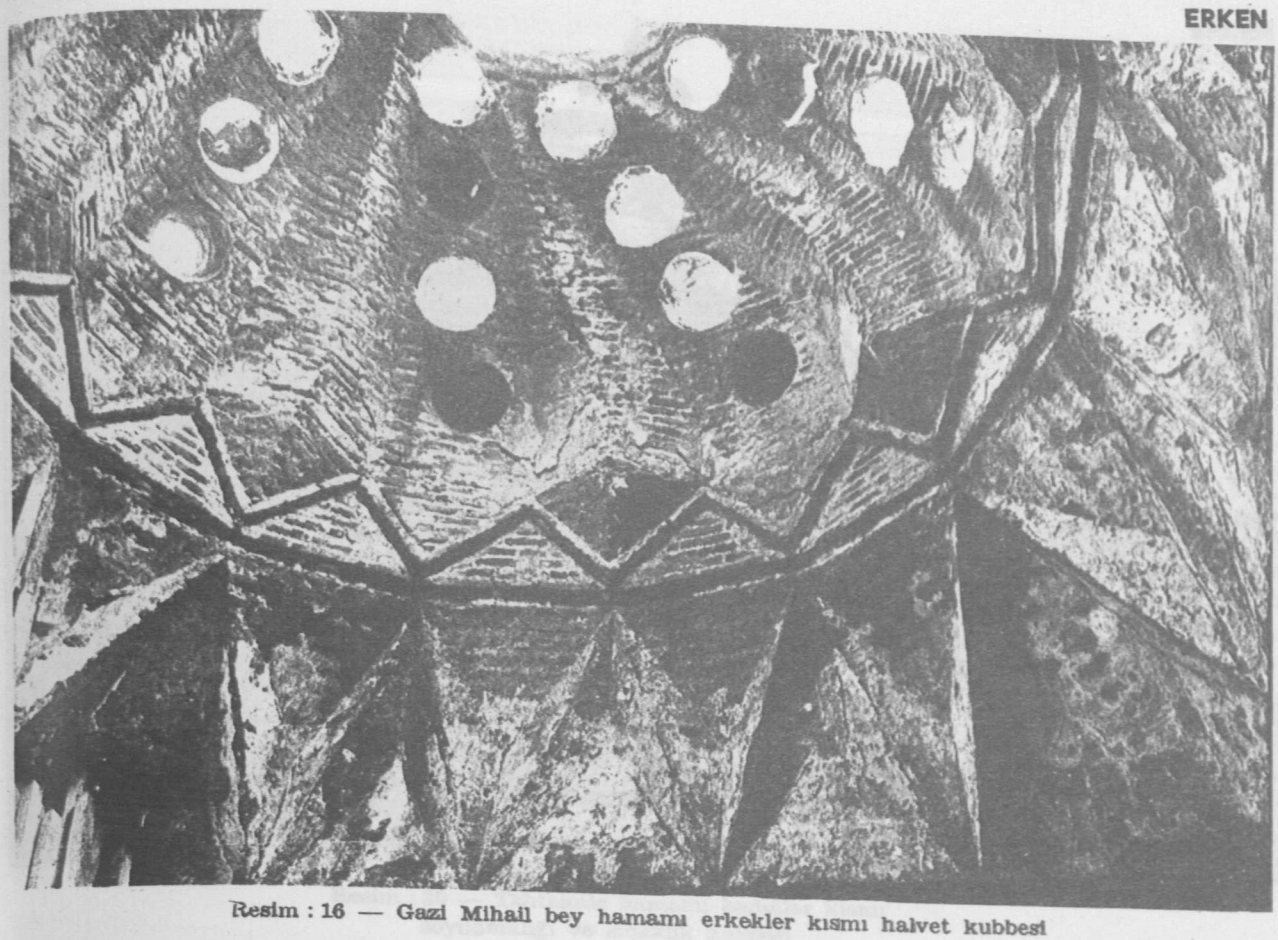

Resim : 16 — Gazi Mihail bey hamamı erkekler kısmı halvet kubbesi

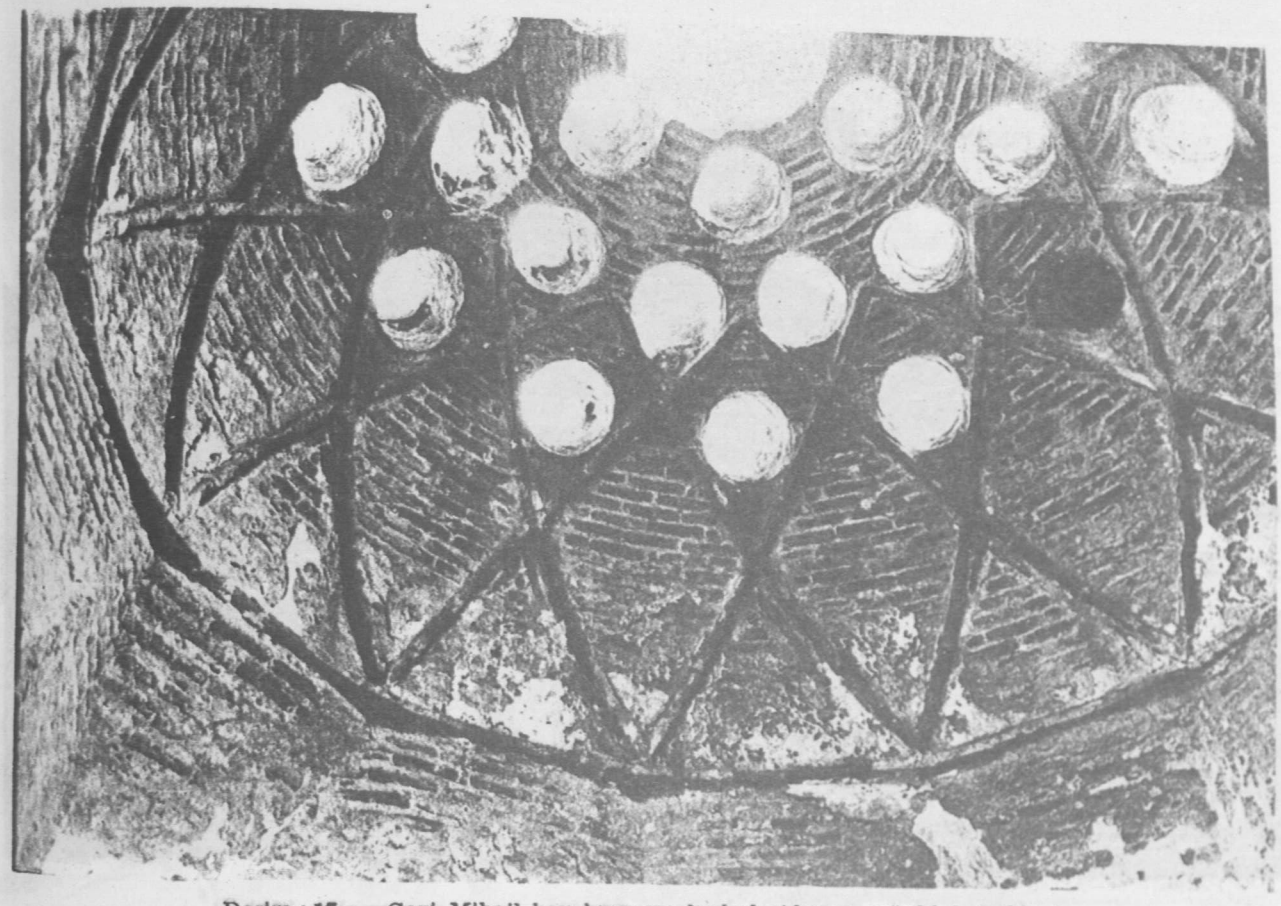

Resim : 17 — Gazi Mihail bey hamamı kadınlar kısmı soğukluk kubbesi

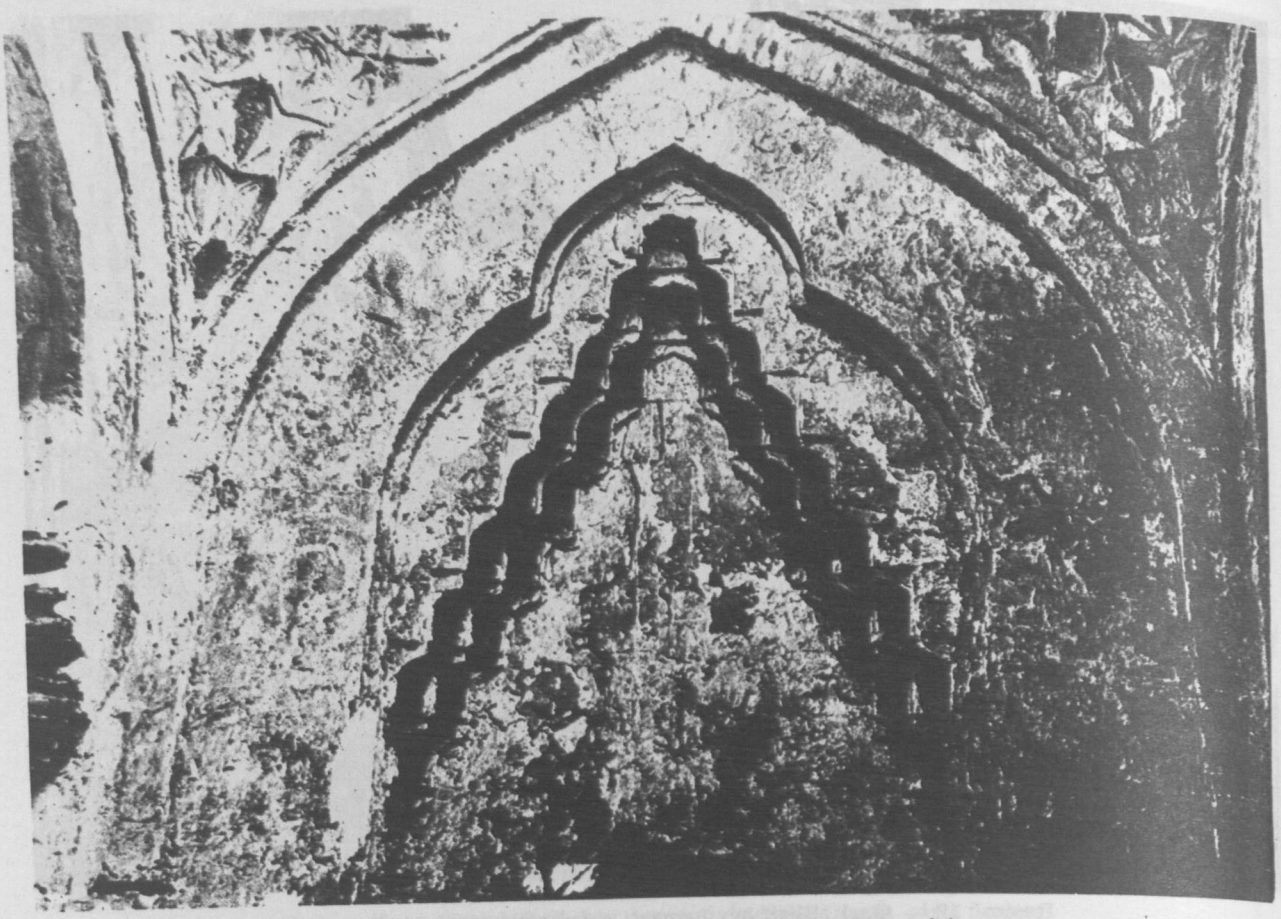

Resim : 14 — Gazi Mihail bey hamamı sıcaklık kapı nişi

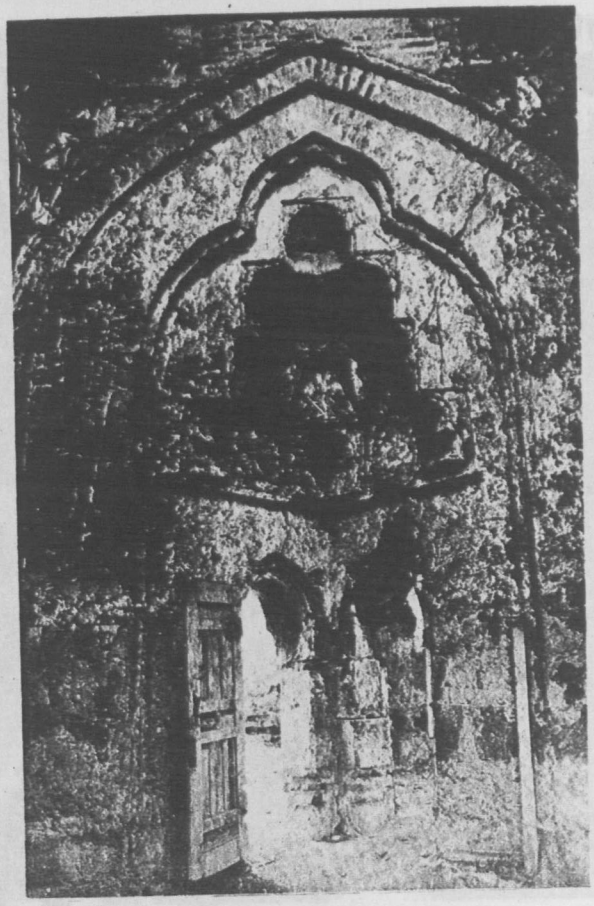

Resim : 15 — Gazi Mihail bey hamamı halvet kapıları nişi

Resim : 20 — Tahtakale hamamı kadınlar kısmı soyunmalığı ve sıcaklık kubbesi

Resim : 21 — Tahtakale hamamı erkekler kısmı soyunmalık sekileri

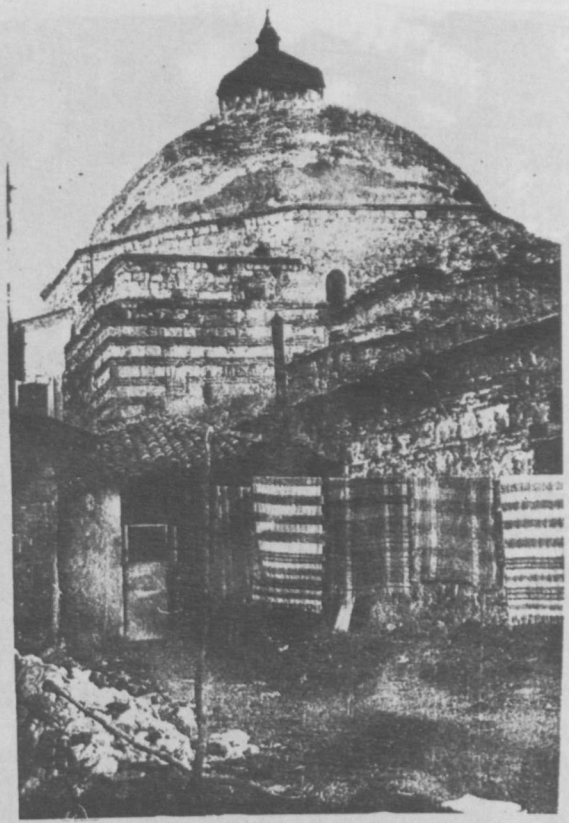

Resim : 18 — Tahtakale hamamı erkekler kısmı soyunmalığı

Resim : 19 — Tahtakale hamamı erkekler kısmı soyunmalığı kubbesi

Resim : 24 — Tahtakale hamamı kadınlar kısmı soyunmalığı kubbe intikali

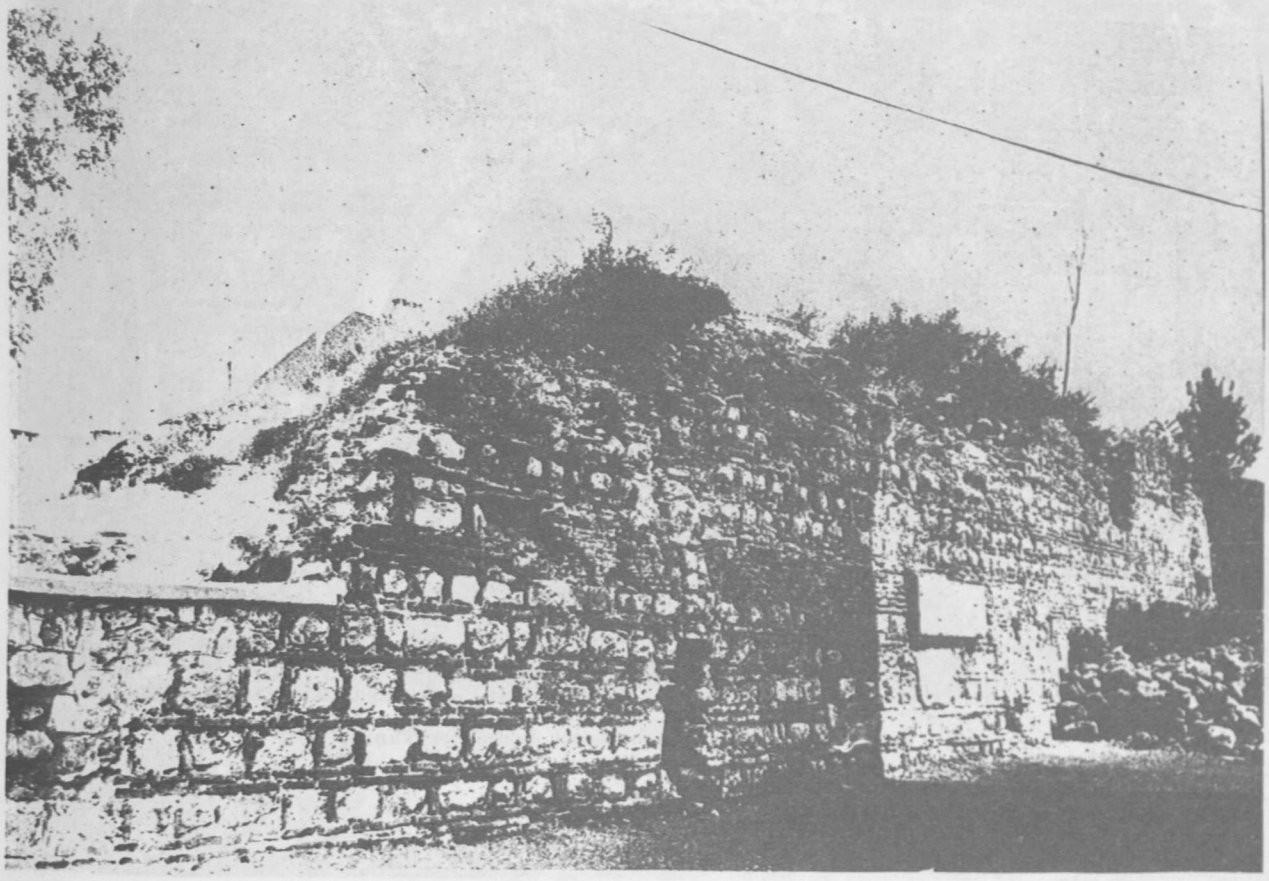

Resim : 25 — Topkapı hamamı batı duvarı

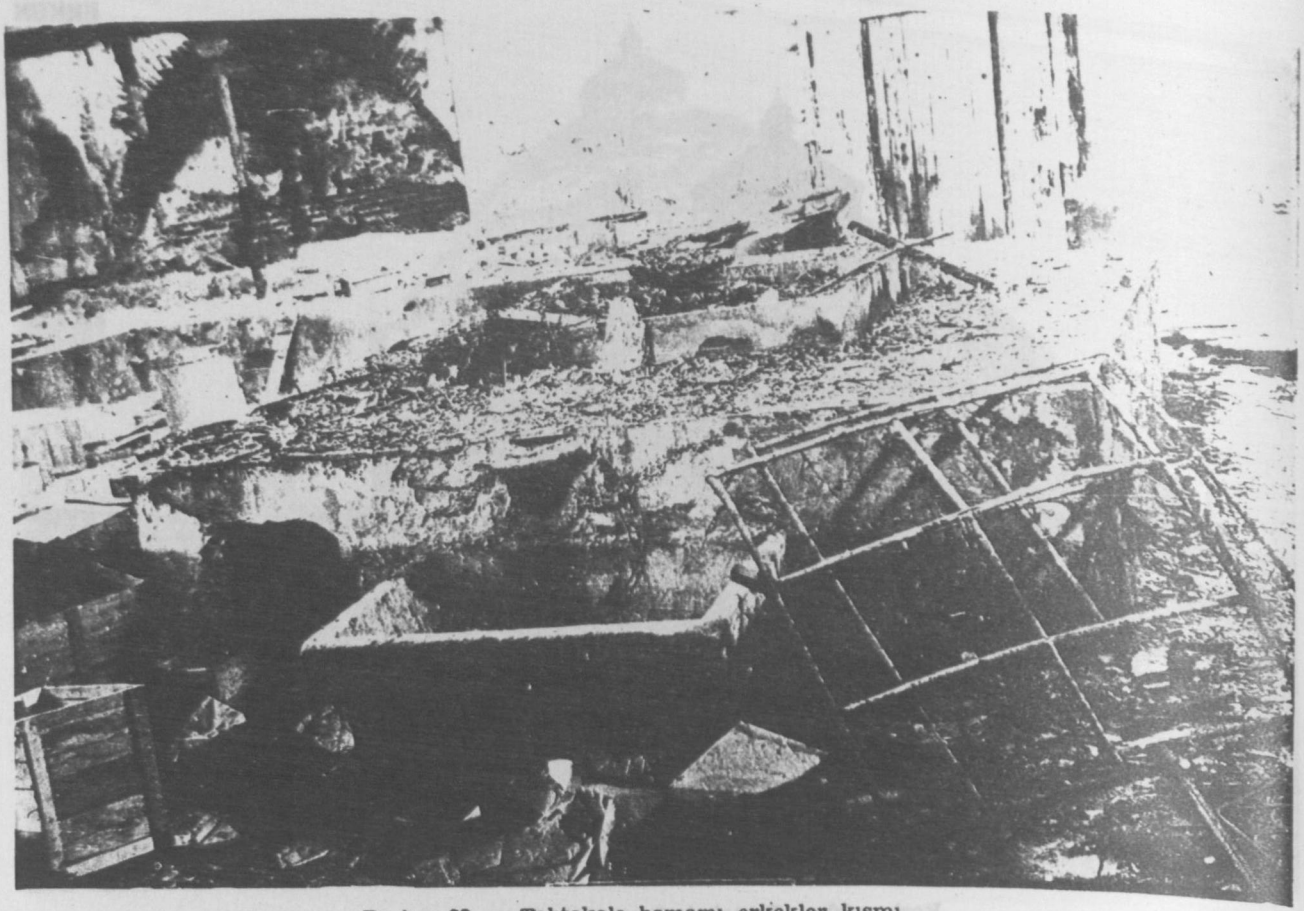

Resim : 22 — Tahtakale hamamı erkekler kısmı soyunmalığı ortasındaki havuz

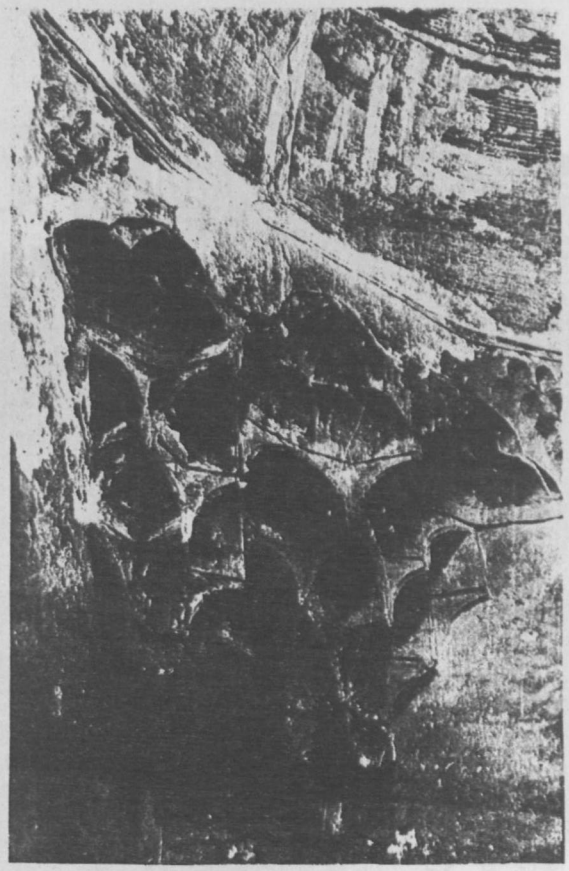

Resim : 23 — Tahtakale hamamı erkekler kısmı soyunmalığı kubbe intikali

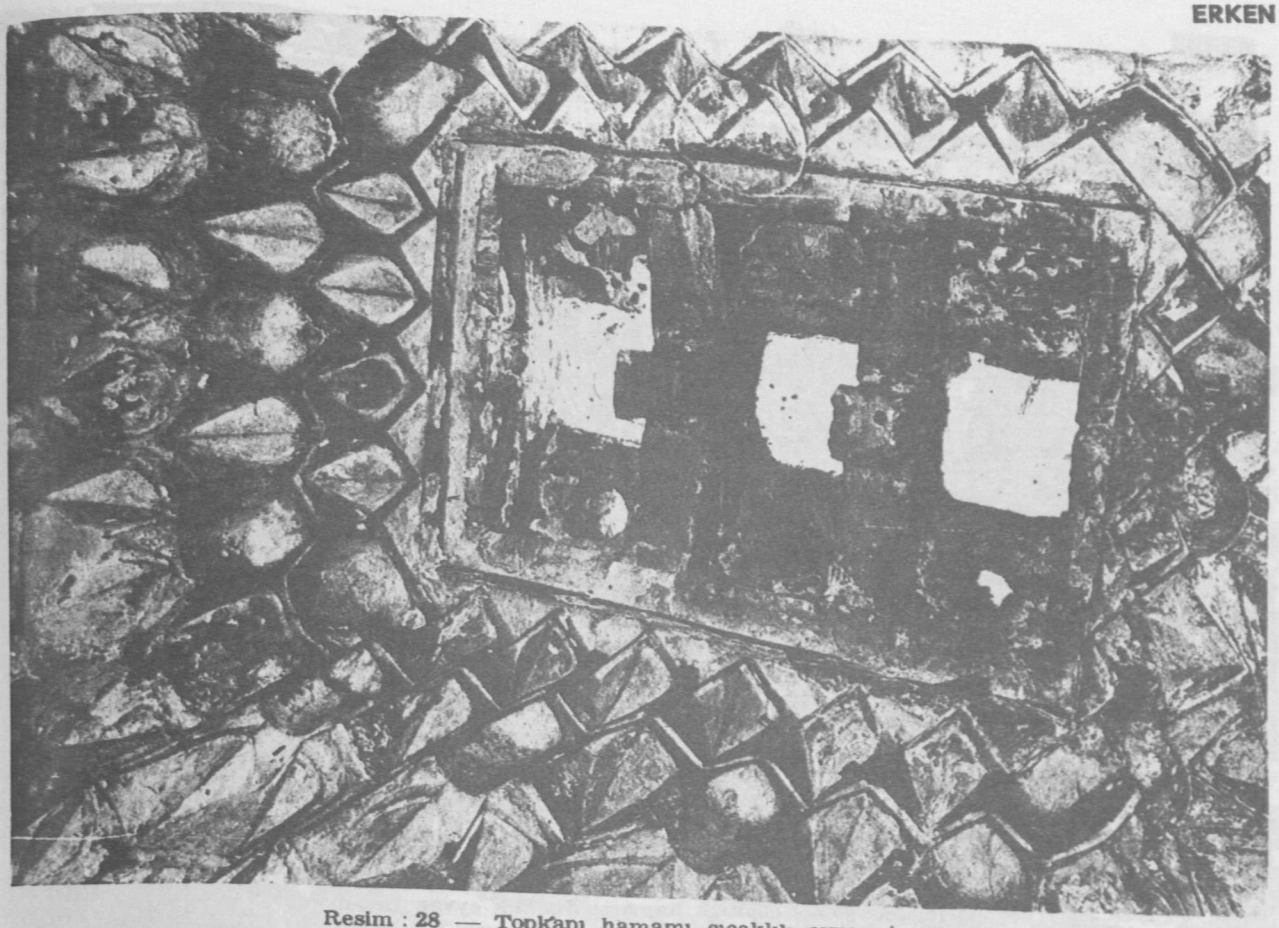

Resim : 28 — Topkapı hamamı sıcaklık eyvan tavanı

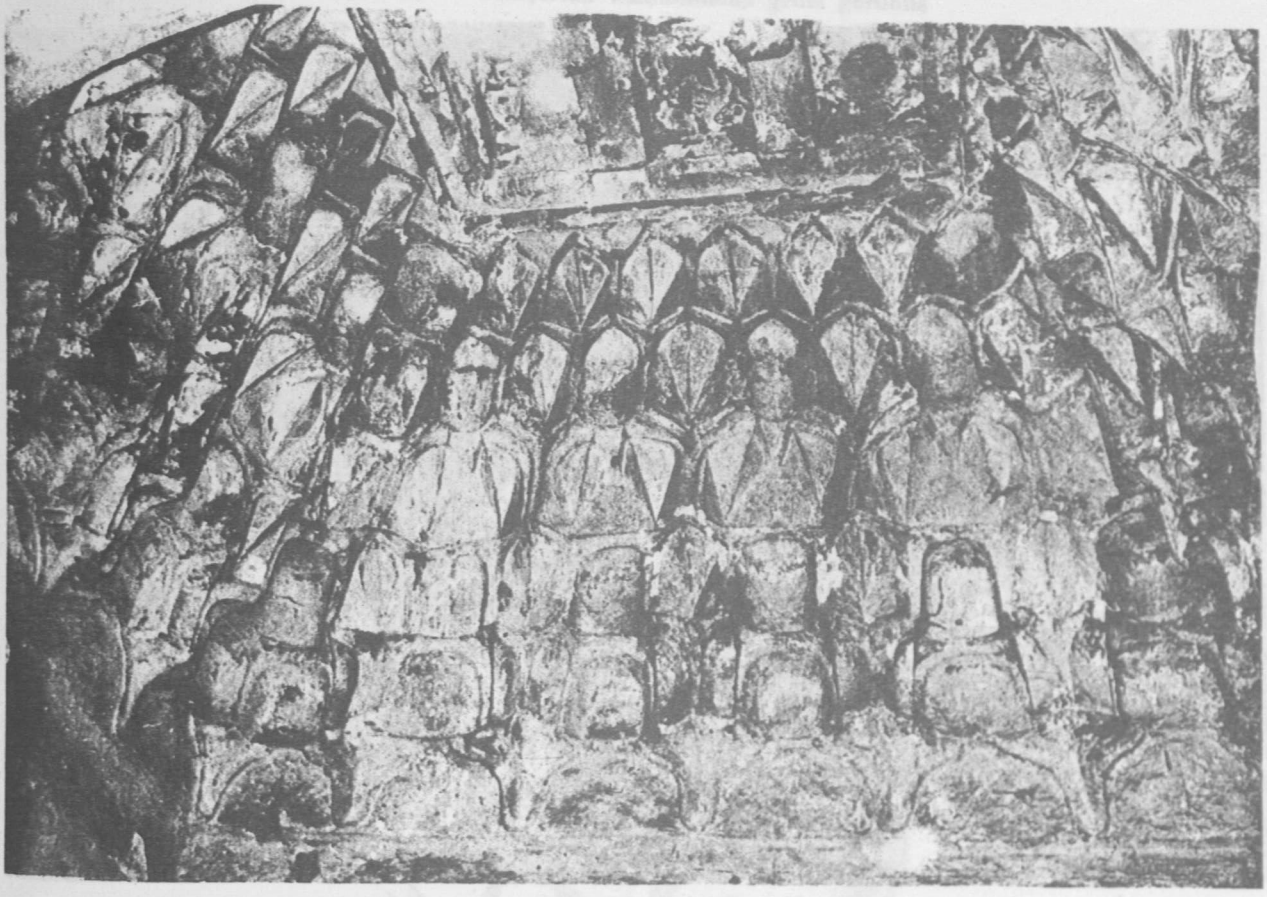

Resim : 29 — Topkapı hamamı sıcaklık eyvan tavanını süsleyen mukarnaslar

Resim : 26 — Topkapı hamamı sıcaklık kısmından genel görünüş

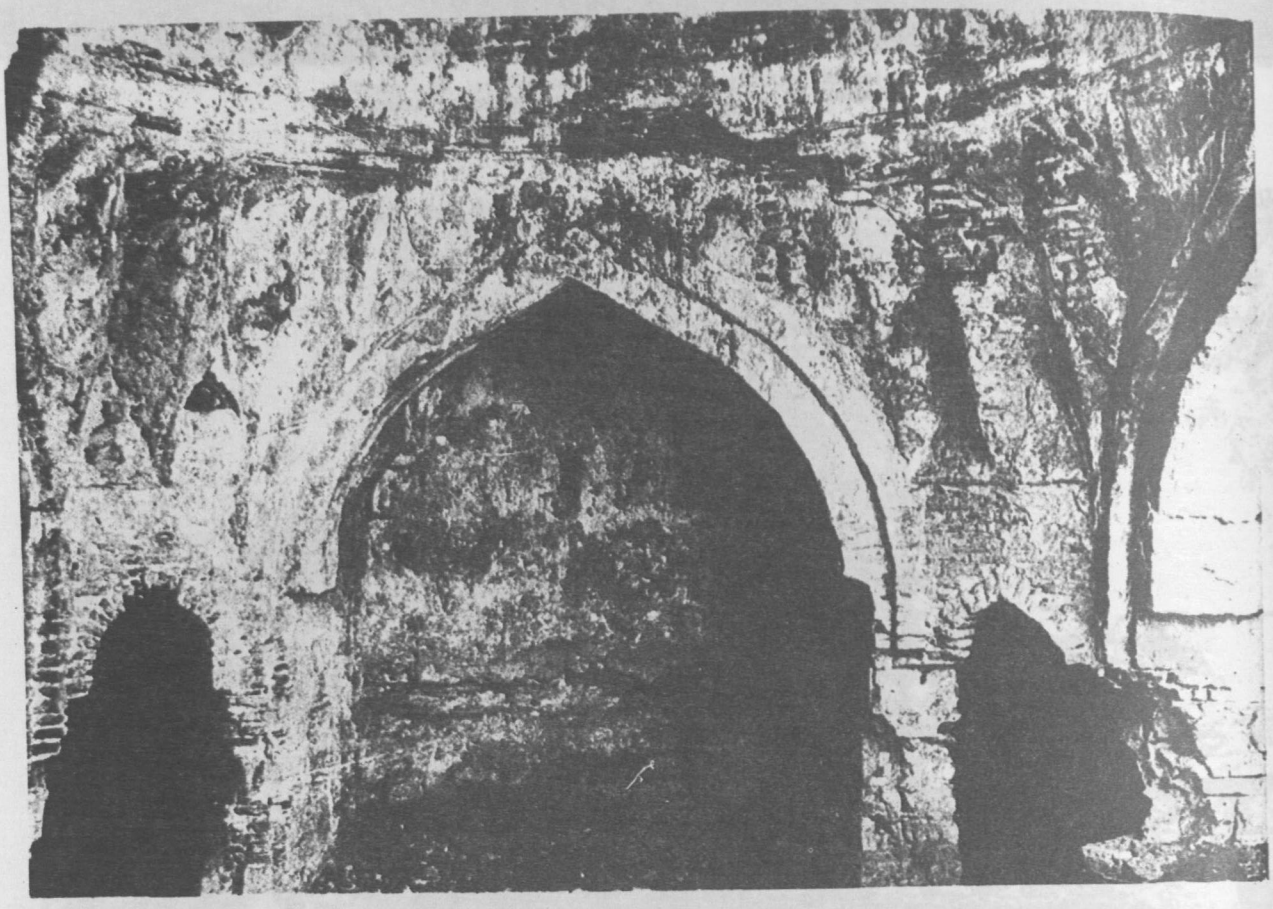

Resim : 27 — Topkapı hamamı sıcaklık eyvanı

Resim : 32 — Yeniçeriler hamamından genel görünüş

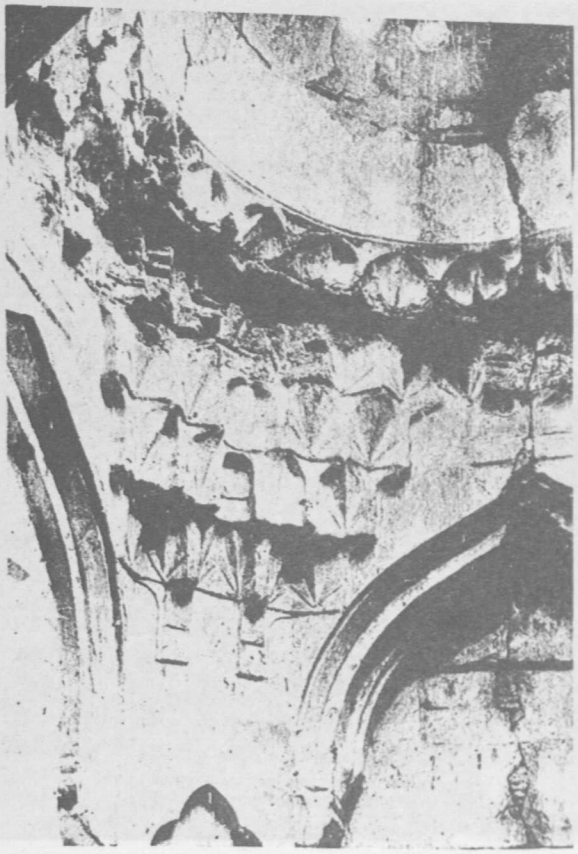

Resim : 33 — Yeniçeriler hamamı sıcaklık kubbe intikali

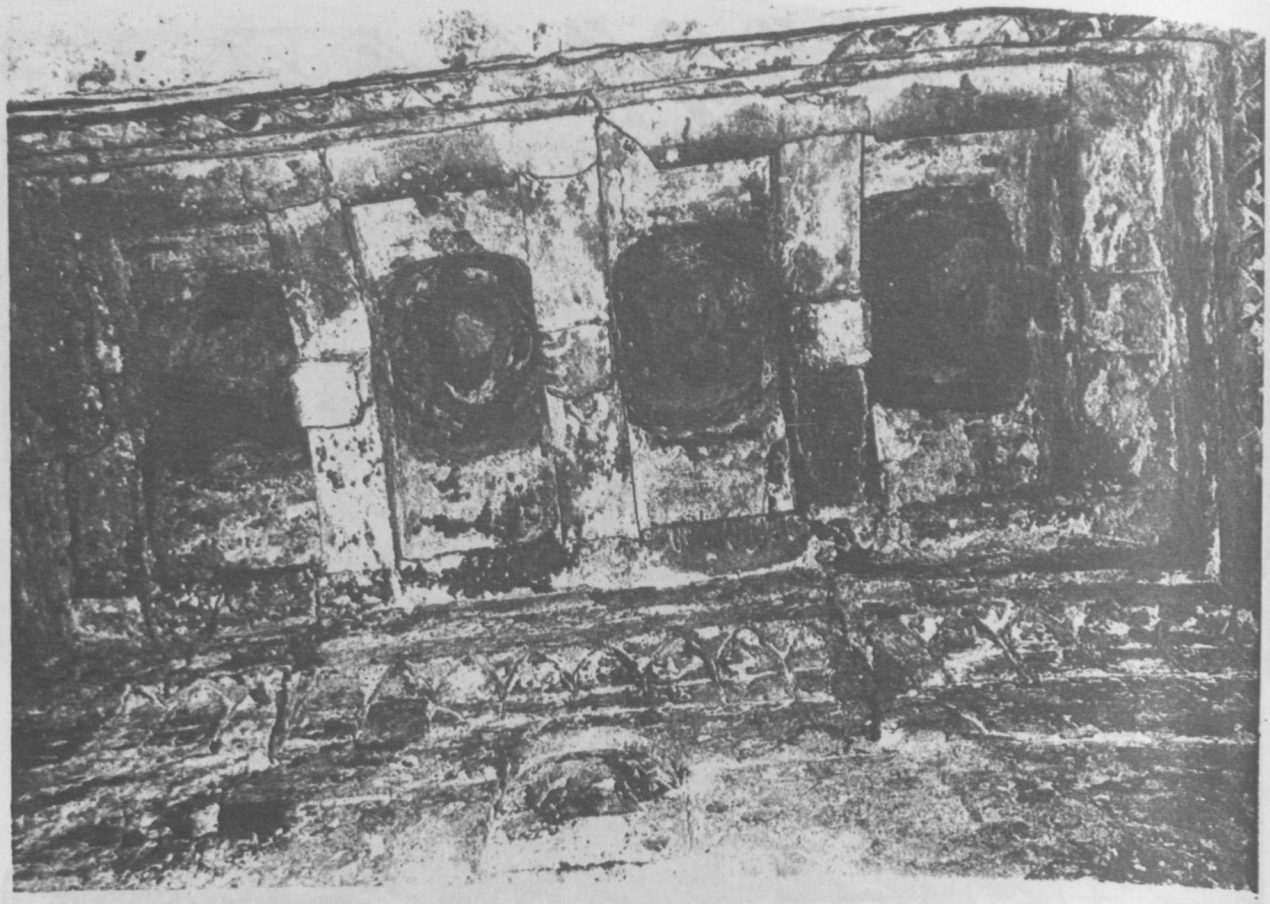

Resim : 30 — Topkapı hamamı sıcaklık eyvan tavanı

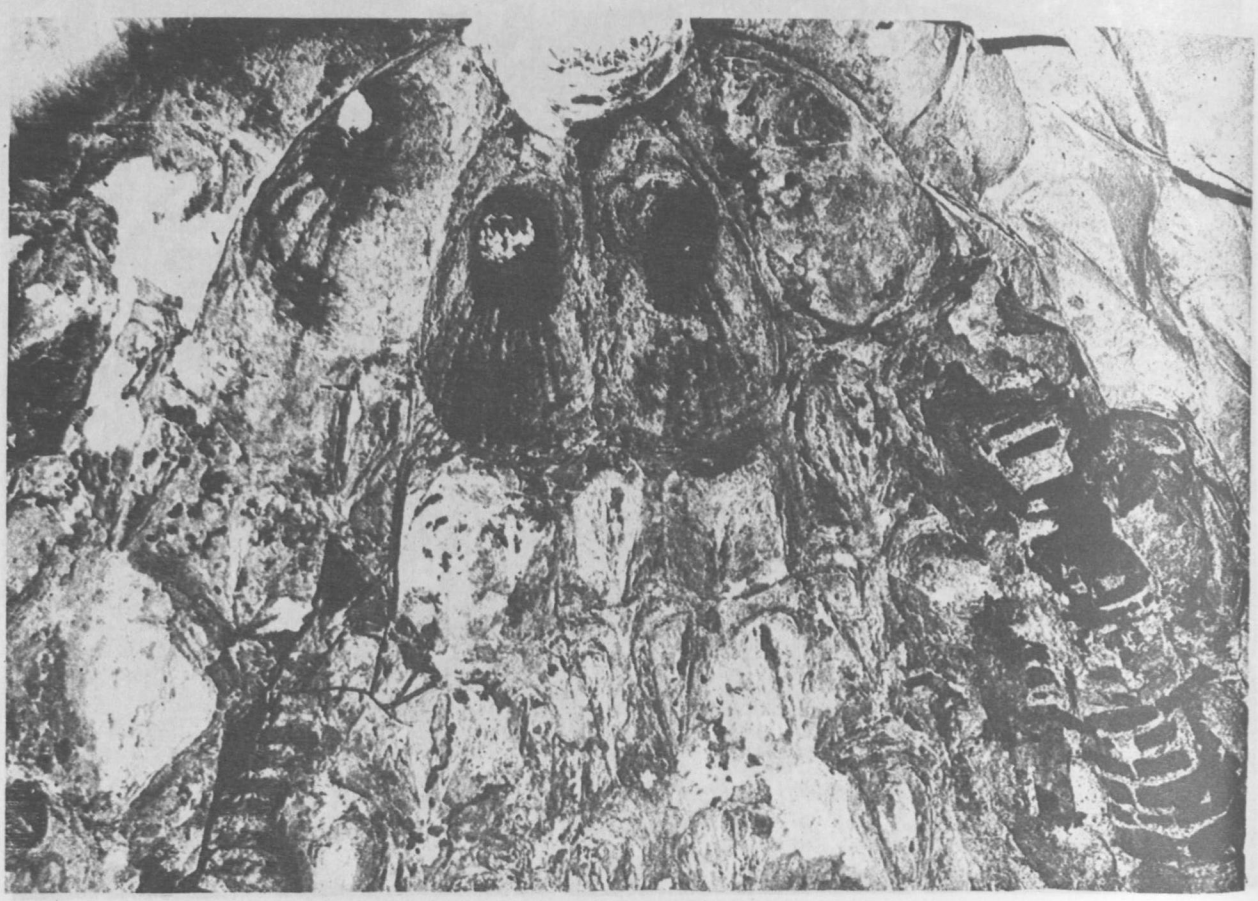

Resim : 31 — Topkapı hamamı su sarnıcı haline
getirilmiş hacmin mukarnaslı kubbesi

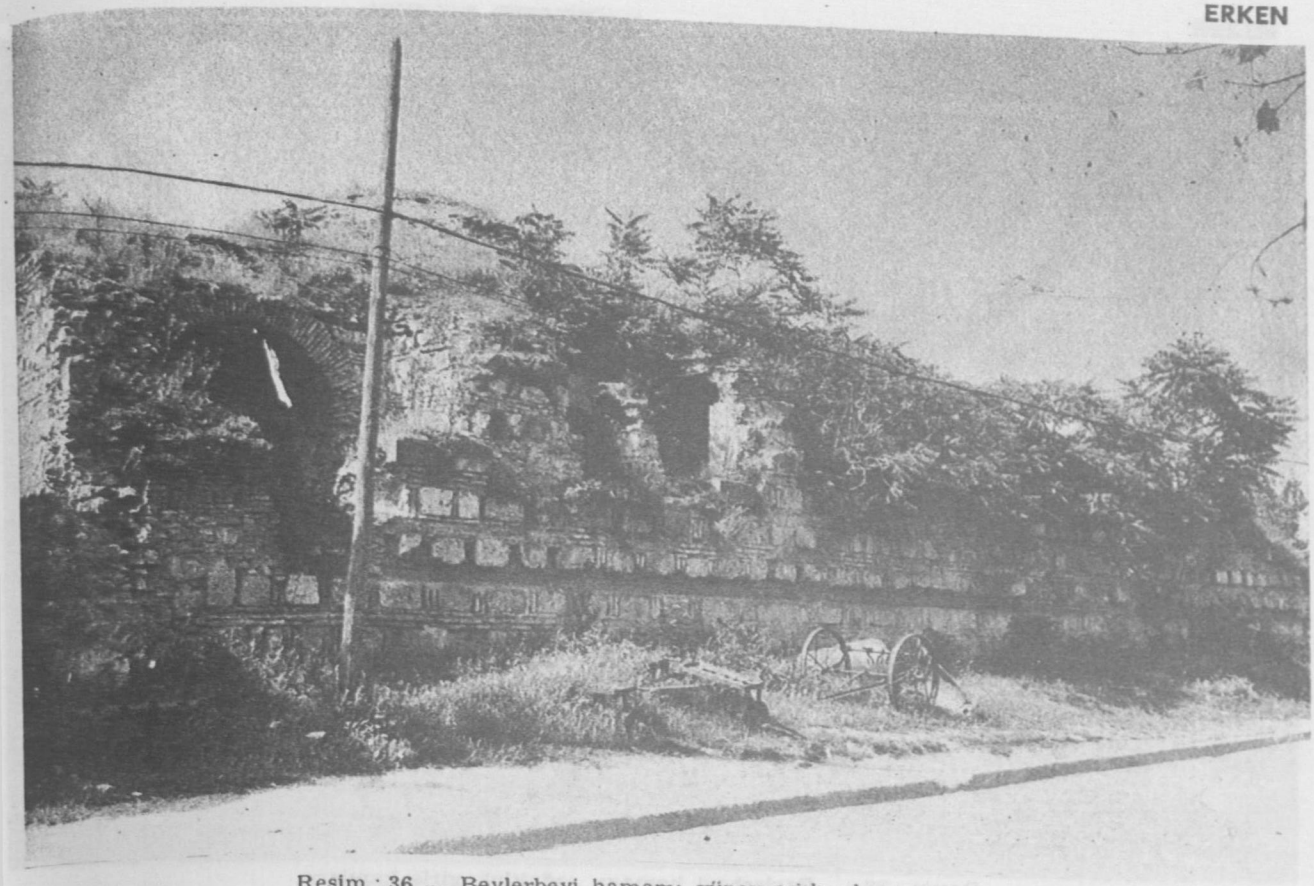

Resim : 36 — Beylerbeyi hamamı güney cephe duvarı

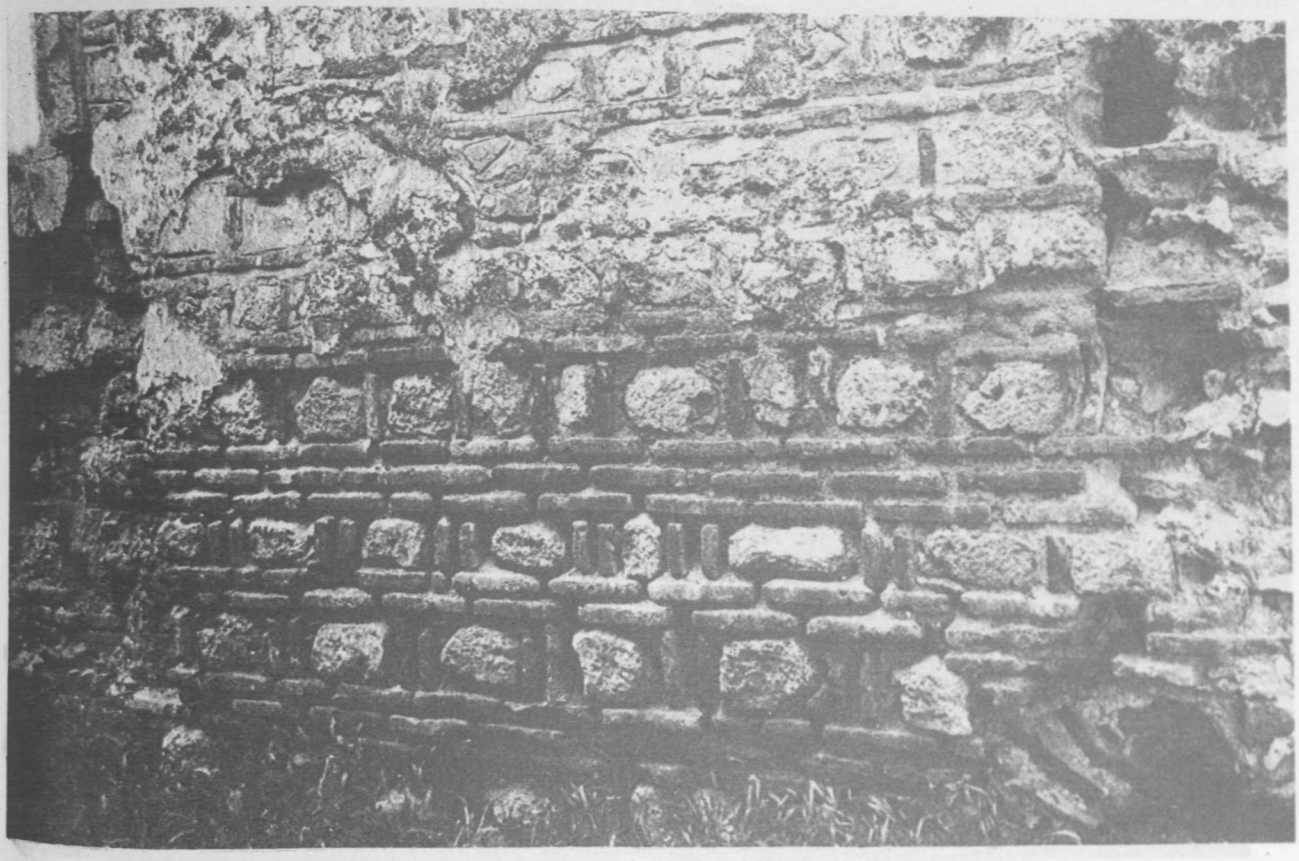

Resim : 37 — Beylerbeyi hamamı duvar detayı

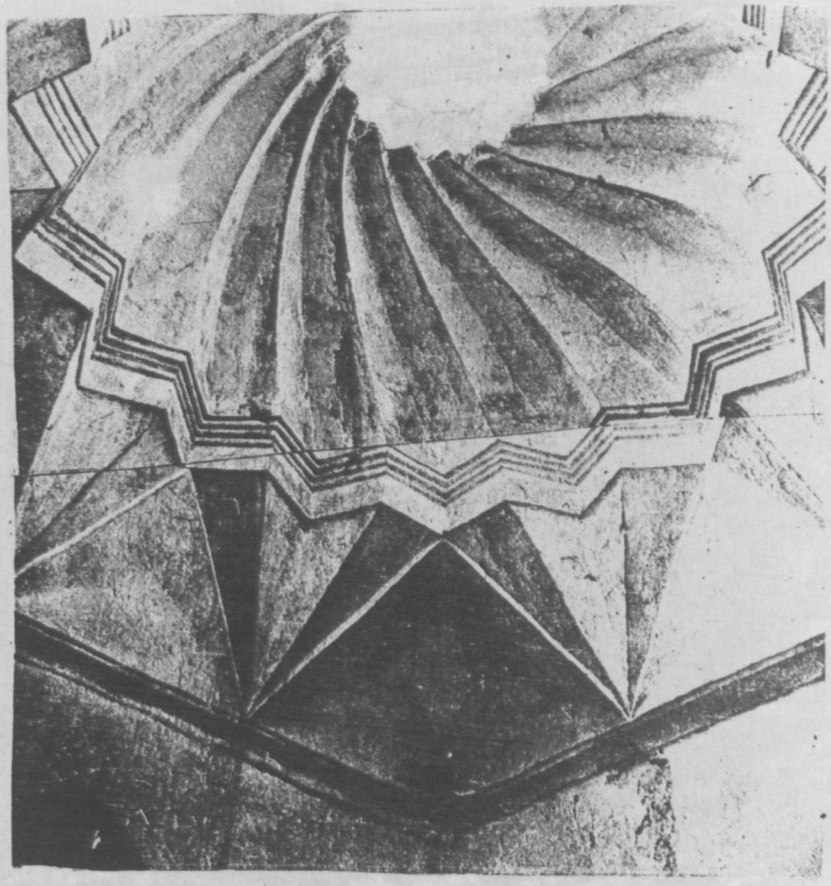

Resim : 34 — Yeniçeriler hamamı halvet kubbesi

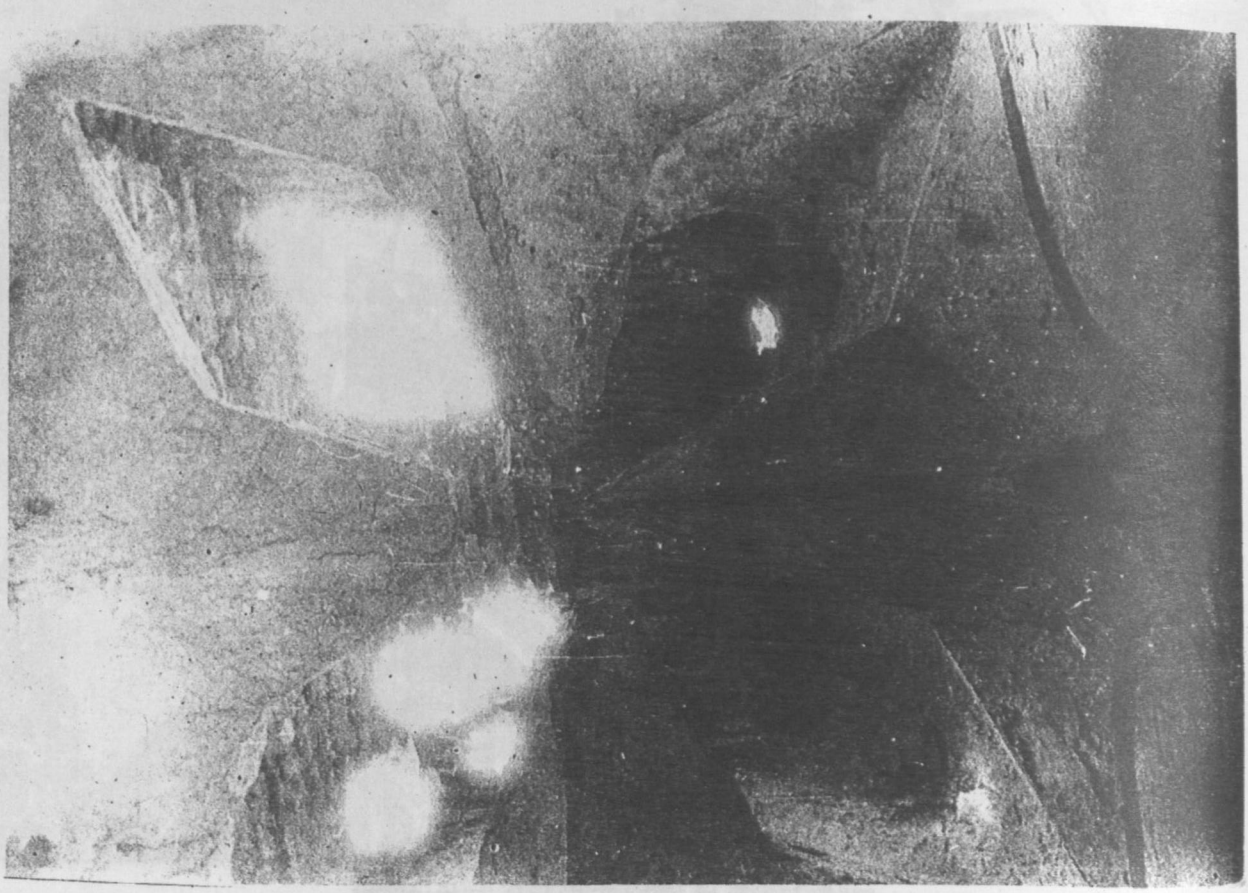

Resim : 35 — Yeniçeriler hamamı eyvan tavanı

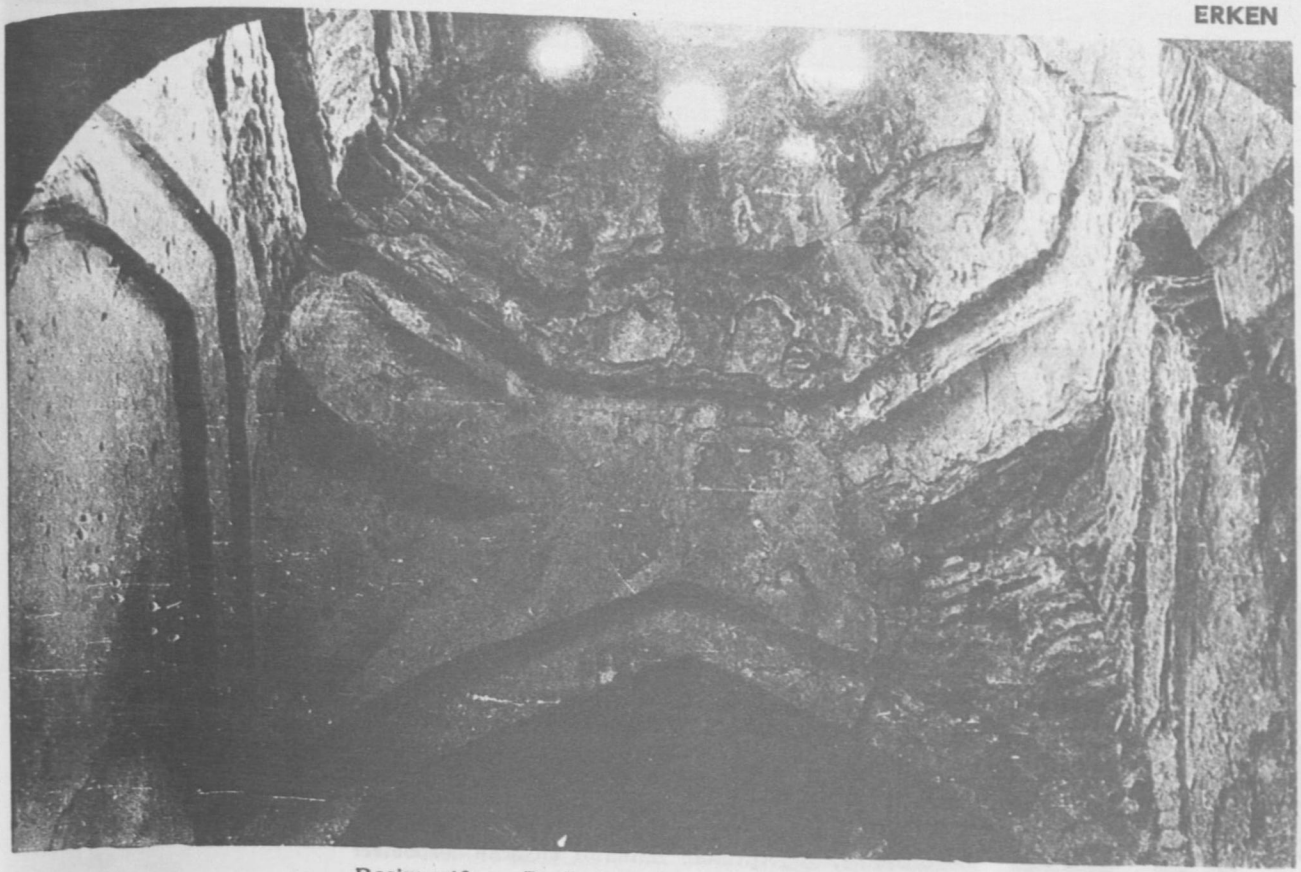

Resim : 40 — Beylerbeyi hamamı sıcaklık kubbesi

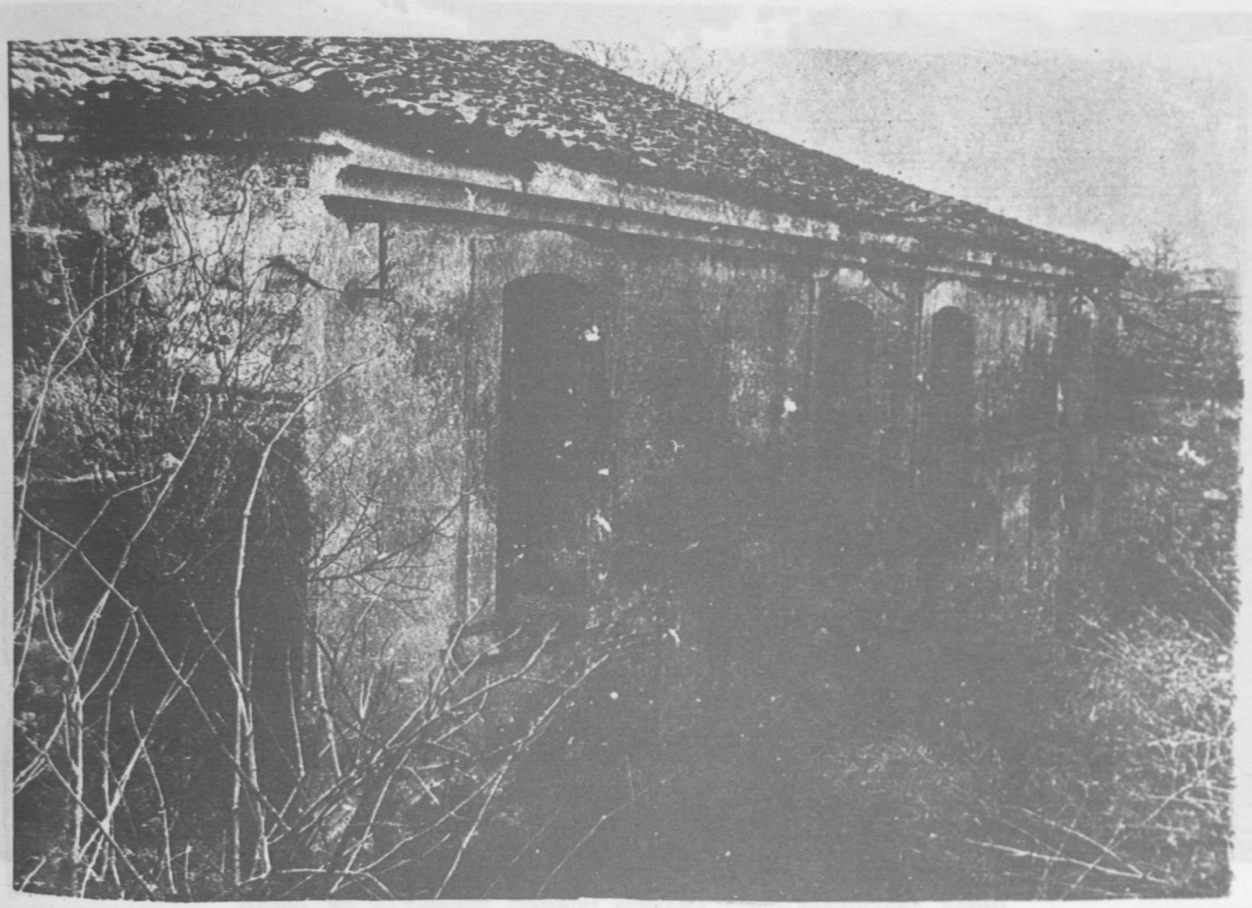

Resim : 41 — Aptullah hamamı soyunmalığı

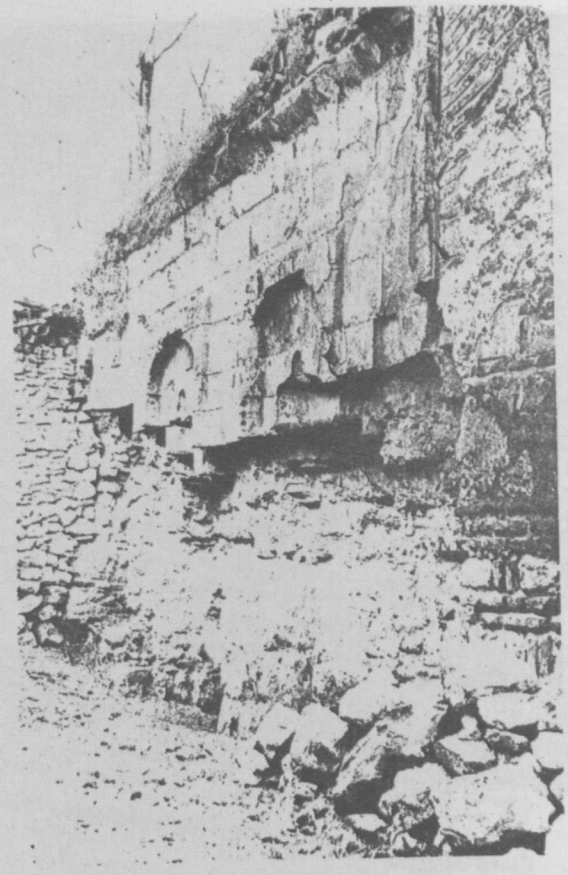

Resım : 38 — Beylerbeyi hamamı soğukluk giriş kapıları

Resim : 39 — İbrahim Paşa hamamından genel görünüş

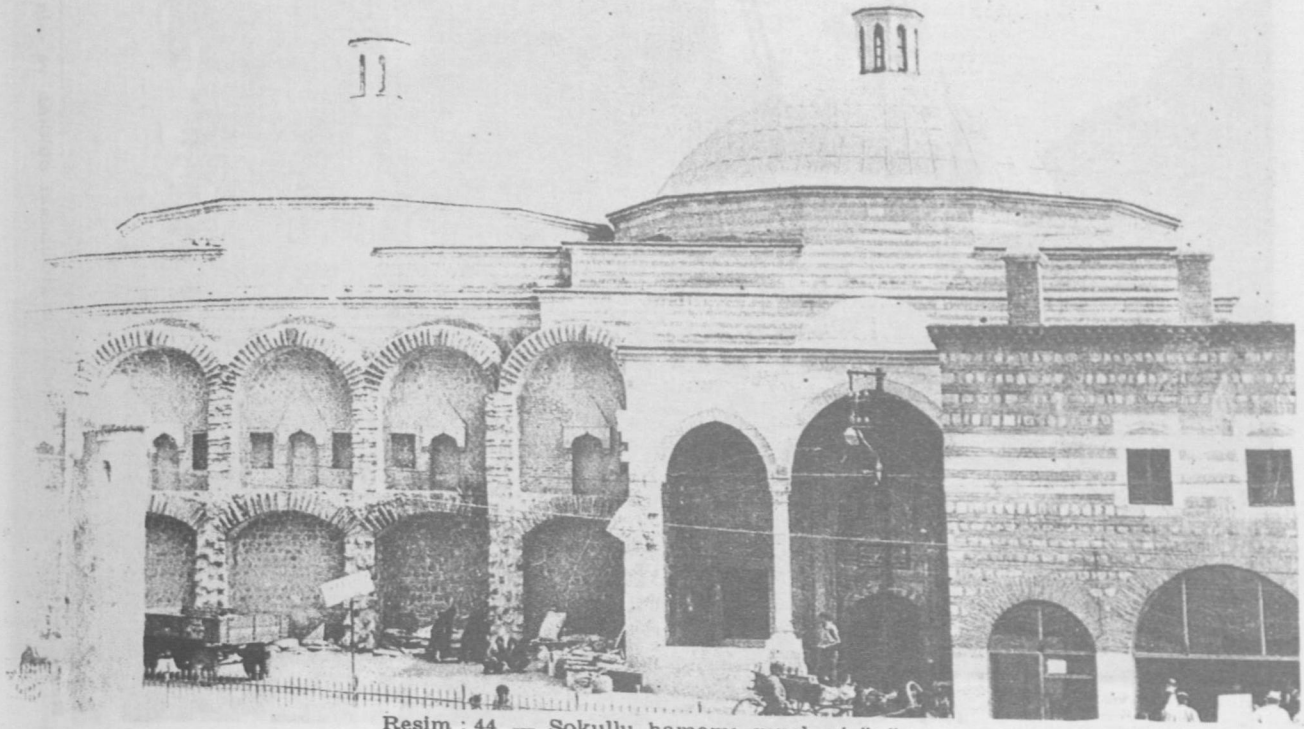

Resim : 44 — Sokullu hamamı genel görünüş

Resim : 45 — Sokullu hamamı erkekler kısmı soyunmalık kapısı

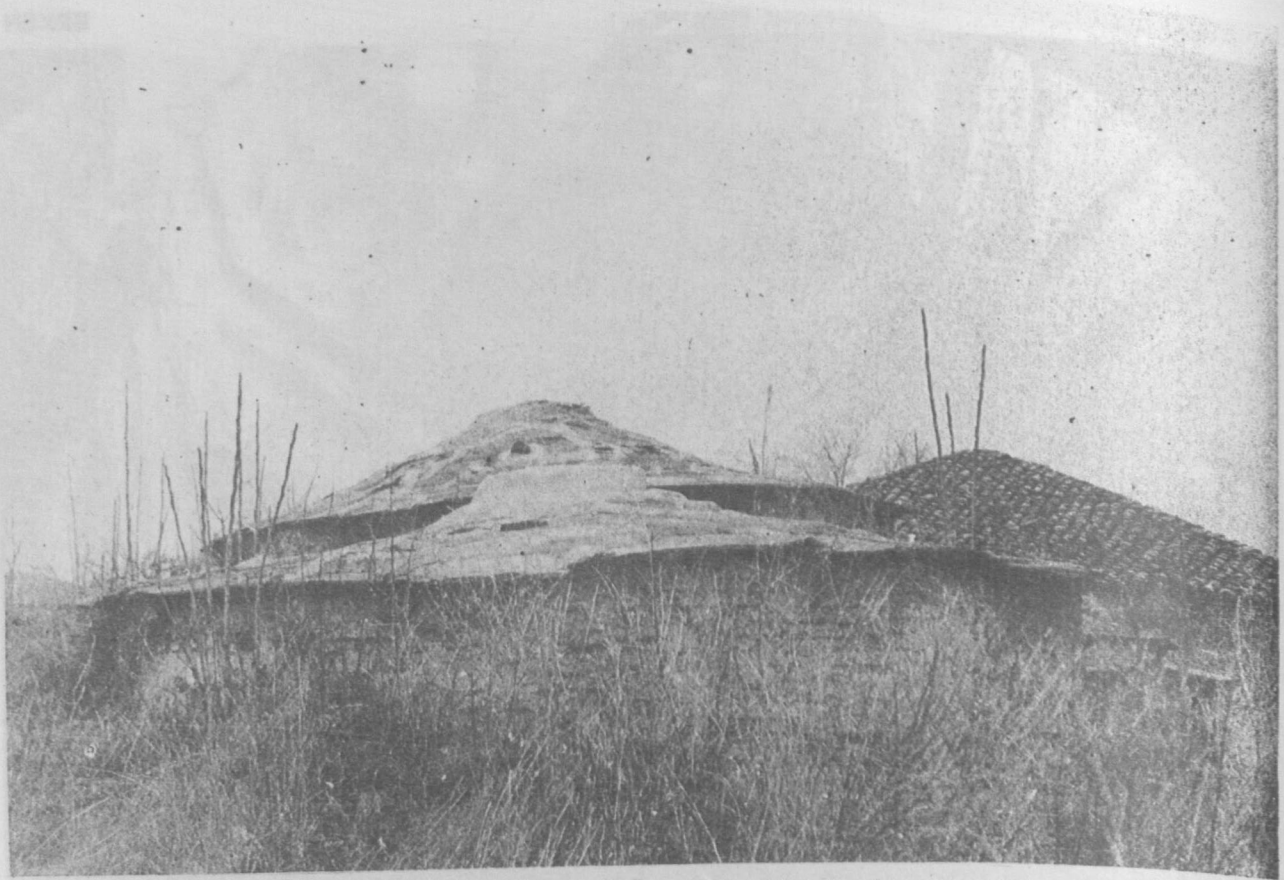

Resim : 42 — Aptullah hamamı sıcaklık kubbeleri

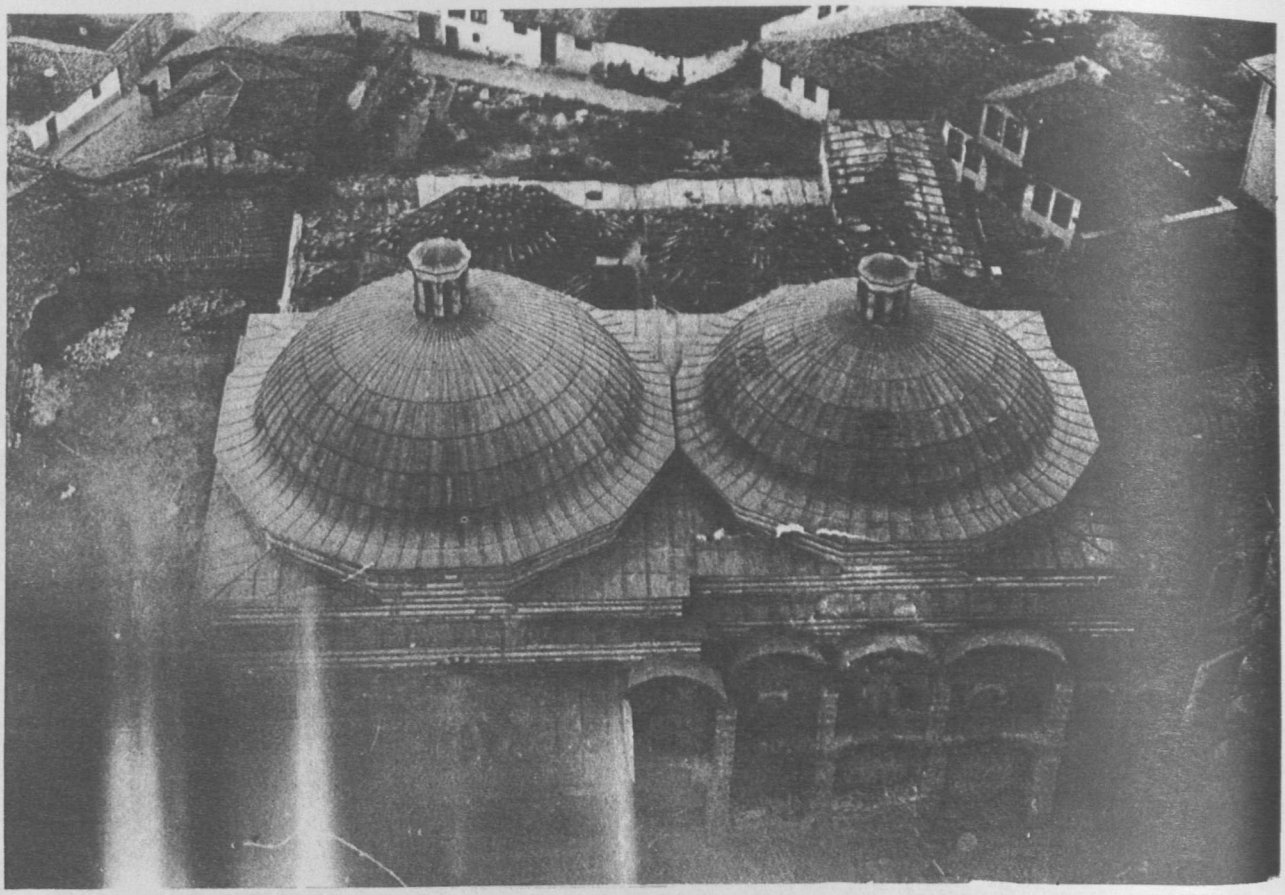

Resim : 43 — Sokullu hamamının tepeden görünüşü

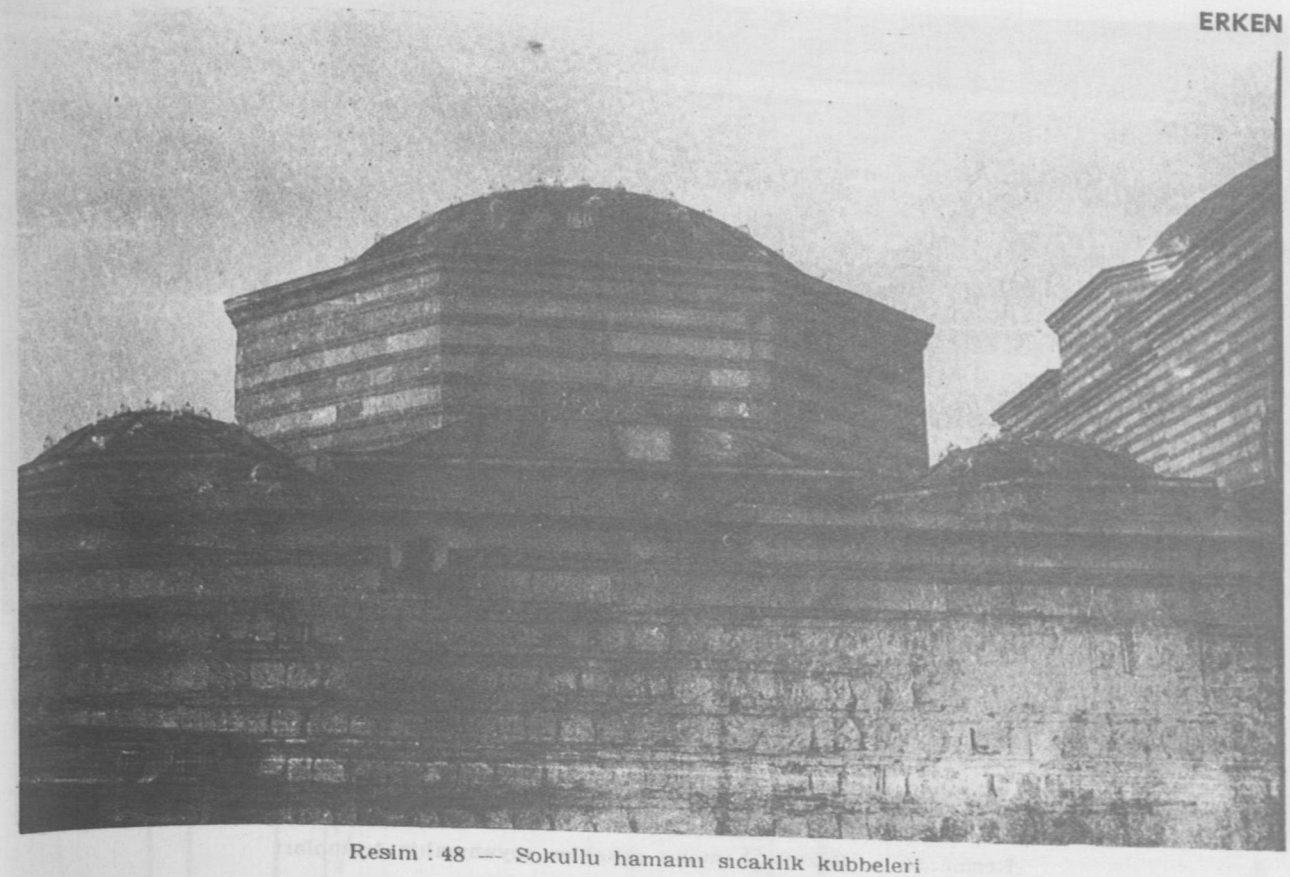

Resim : 48 — Sokullu hamamı sıcaklık kubbeleri

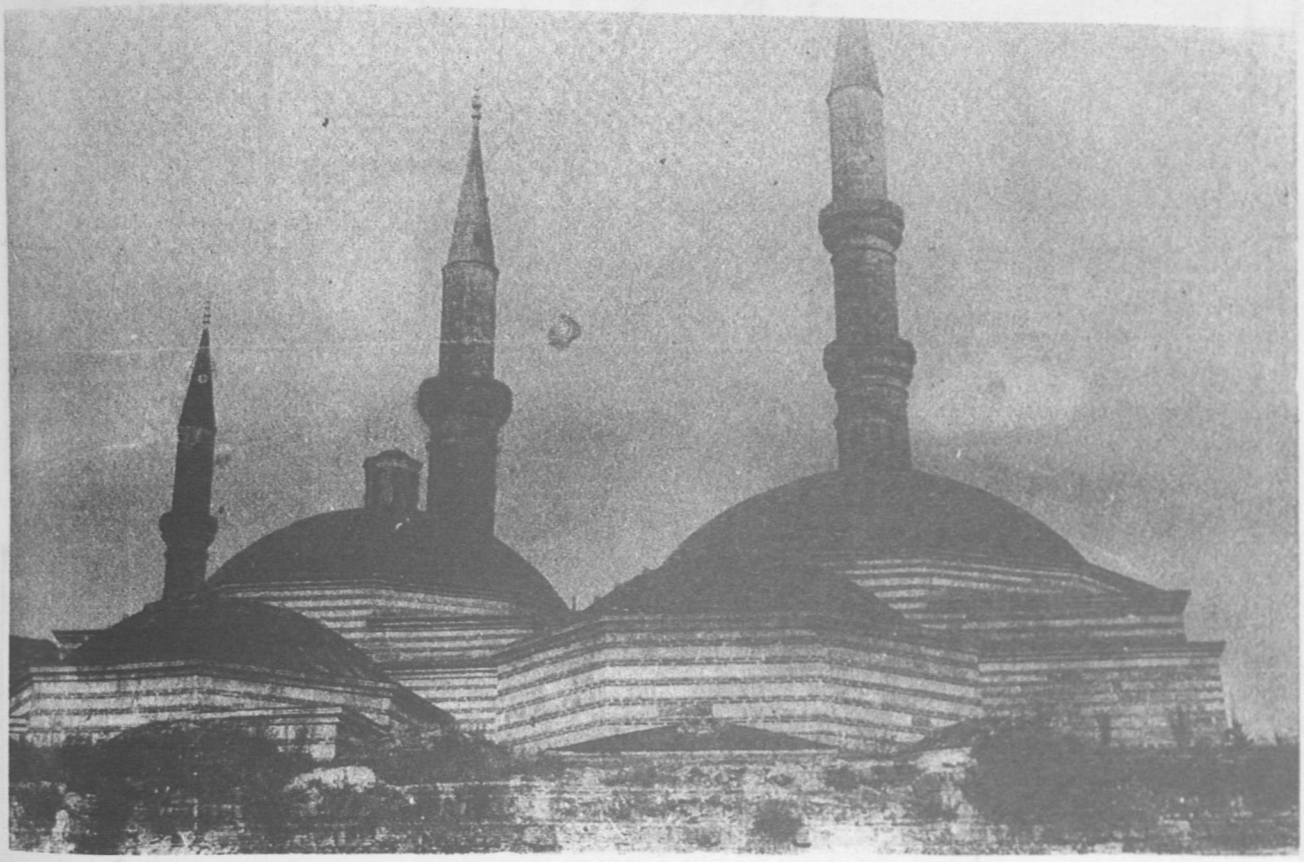

Resim : 49 — Sokullu hamamı sıcaklık ve külhan cephesi

Resim : 47 — Sokullu hamamı kadınlar kısmı sıcaklıkları

Resim : 46 — Sokullu hamamı'nın doğusundaki dükkân ve oda kalıntıları

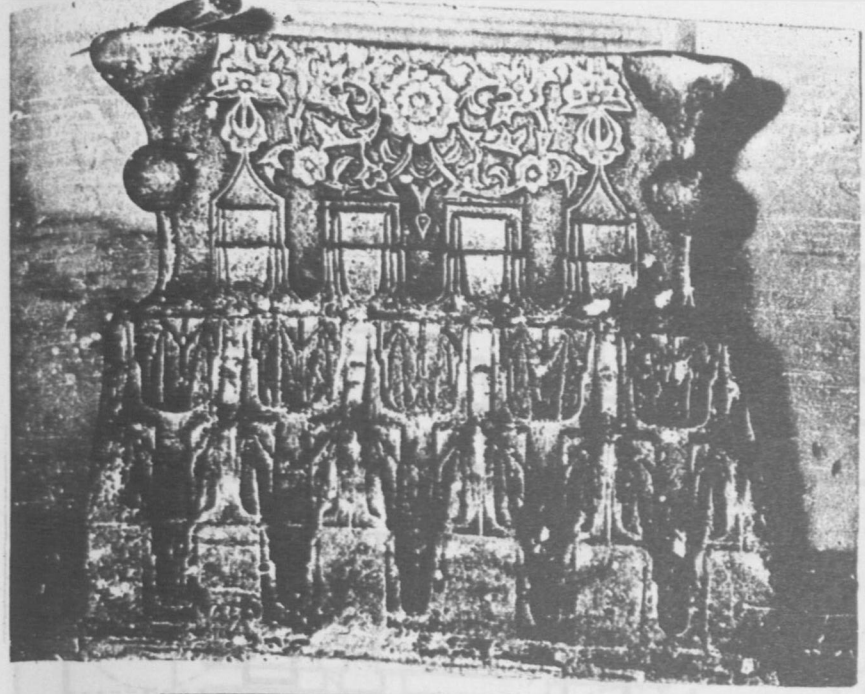

Resim : 52 — Sokullu hamamı kurna ta

Plan : 1 · Saray Hamamı Planı

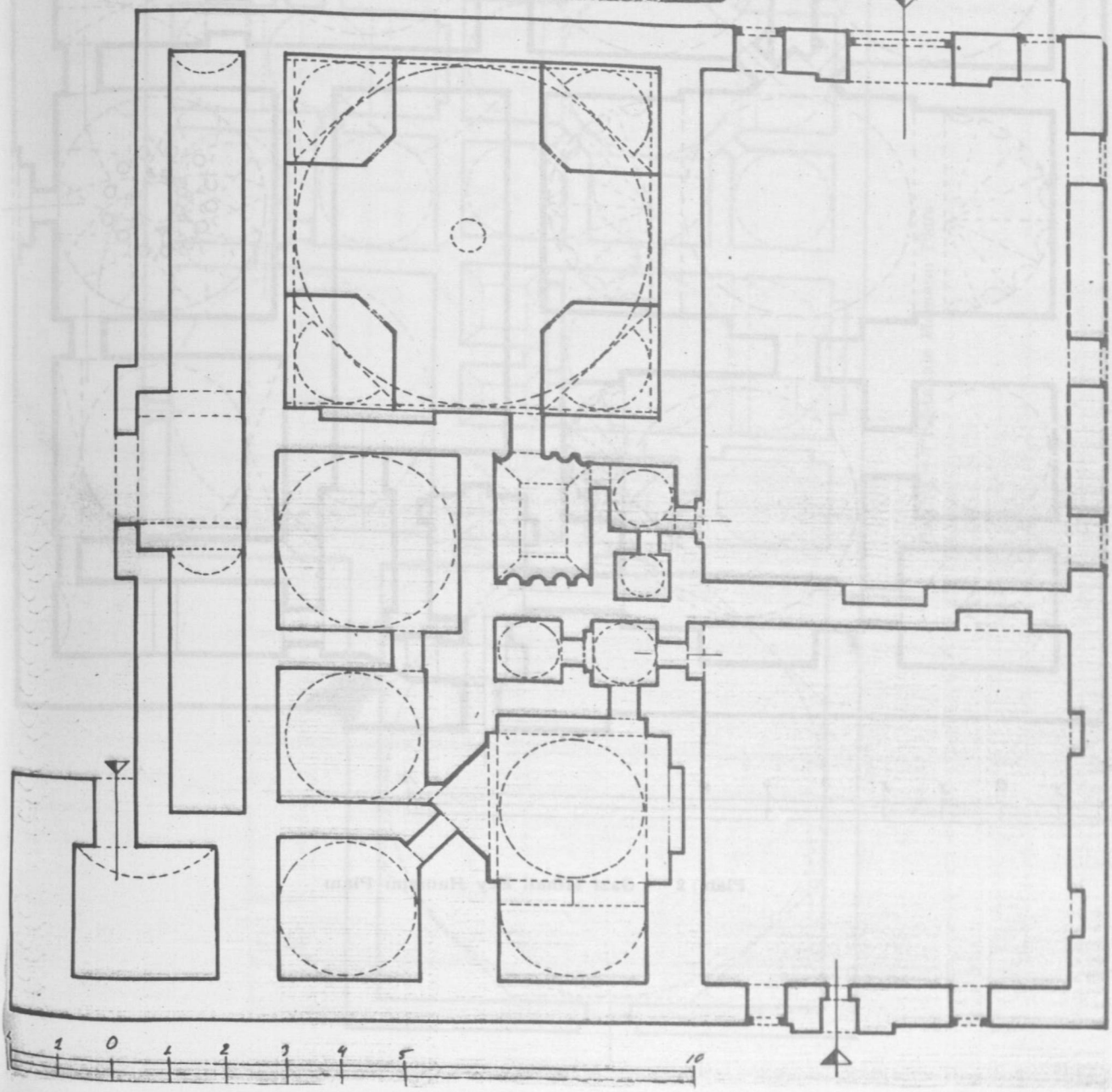

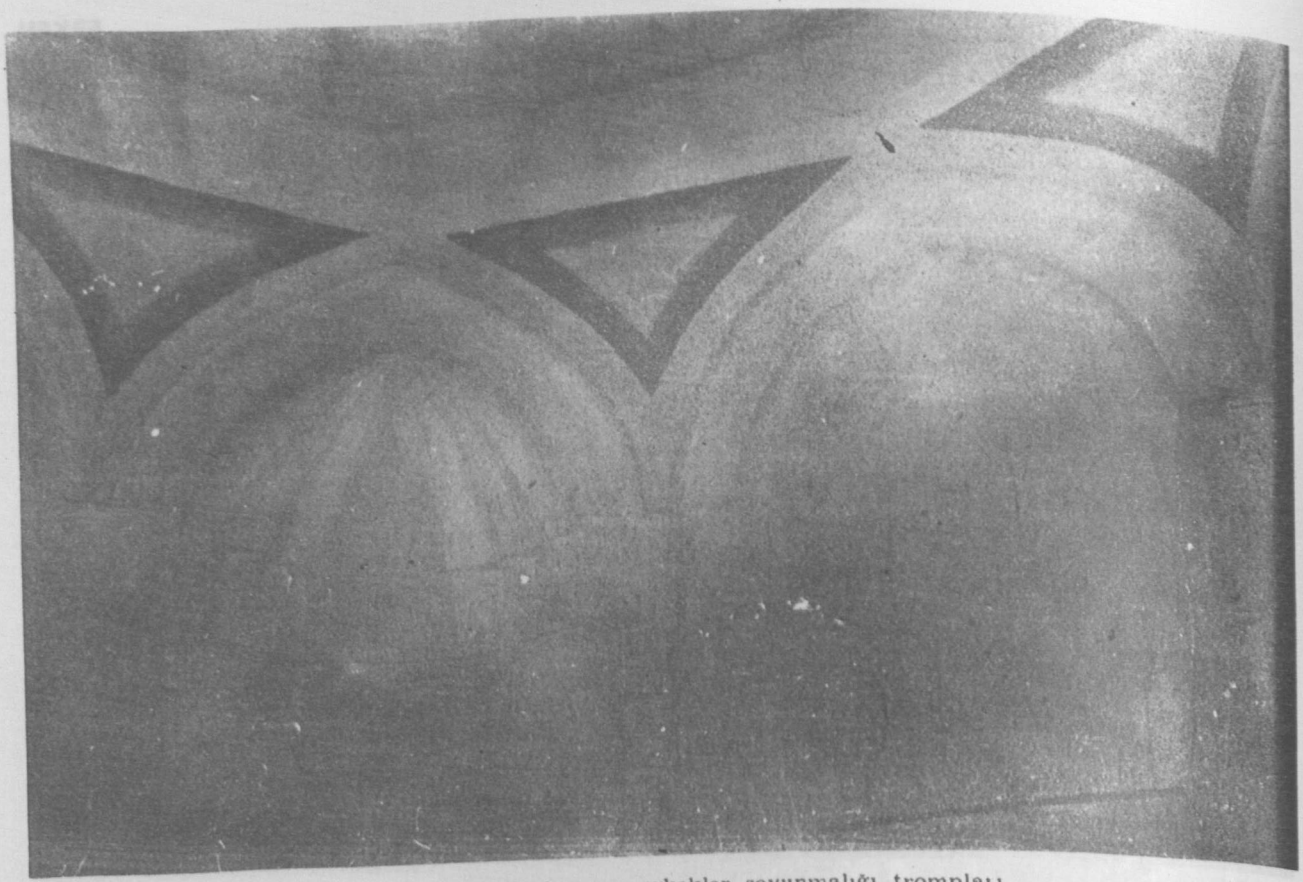

Resim : 50 — Sokullu hamamı erkekler soyunmalığı trompları

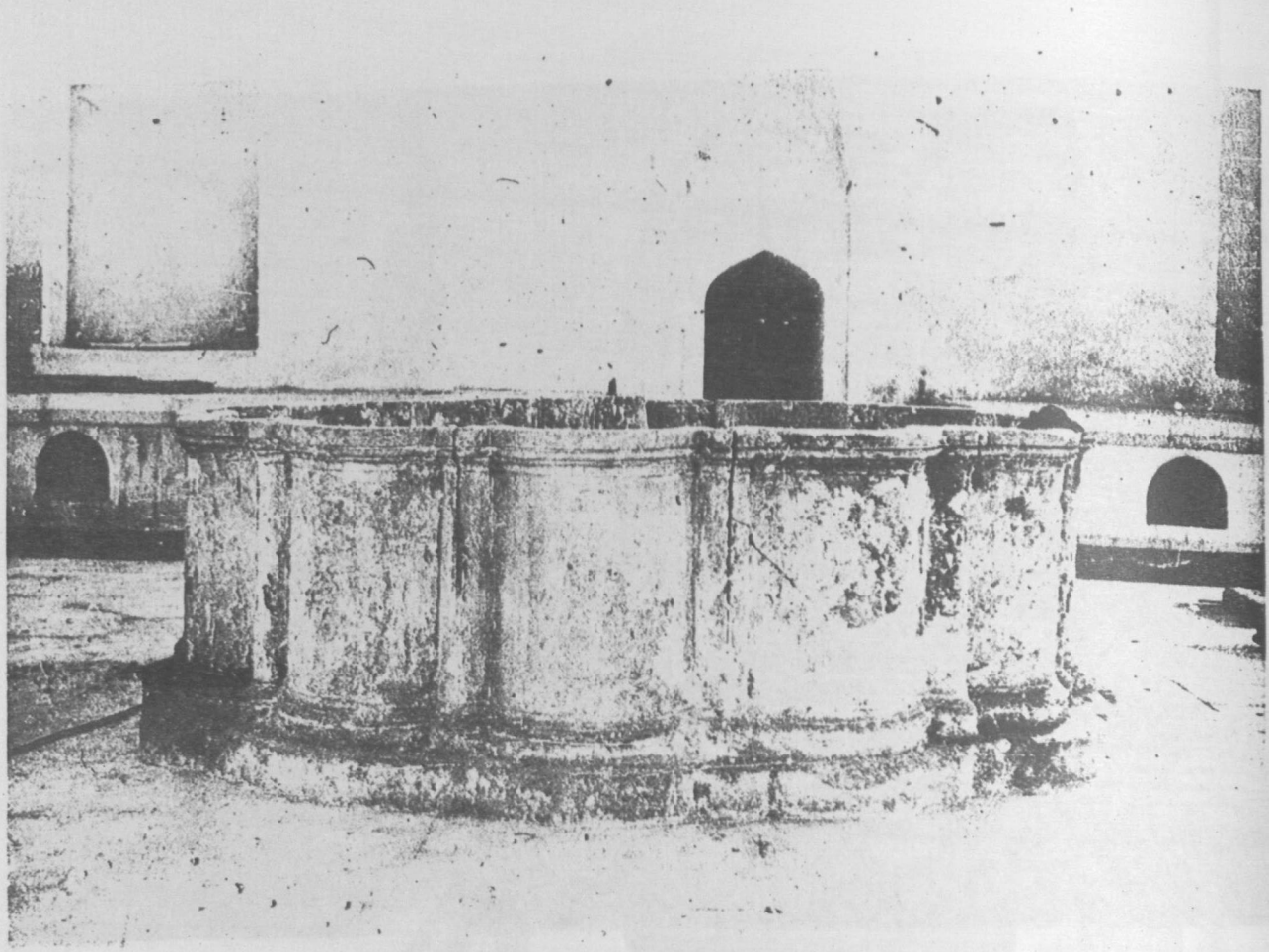

Resim : 51 — Sokullu hamamı erkekler soyunmalığı havuzu

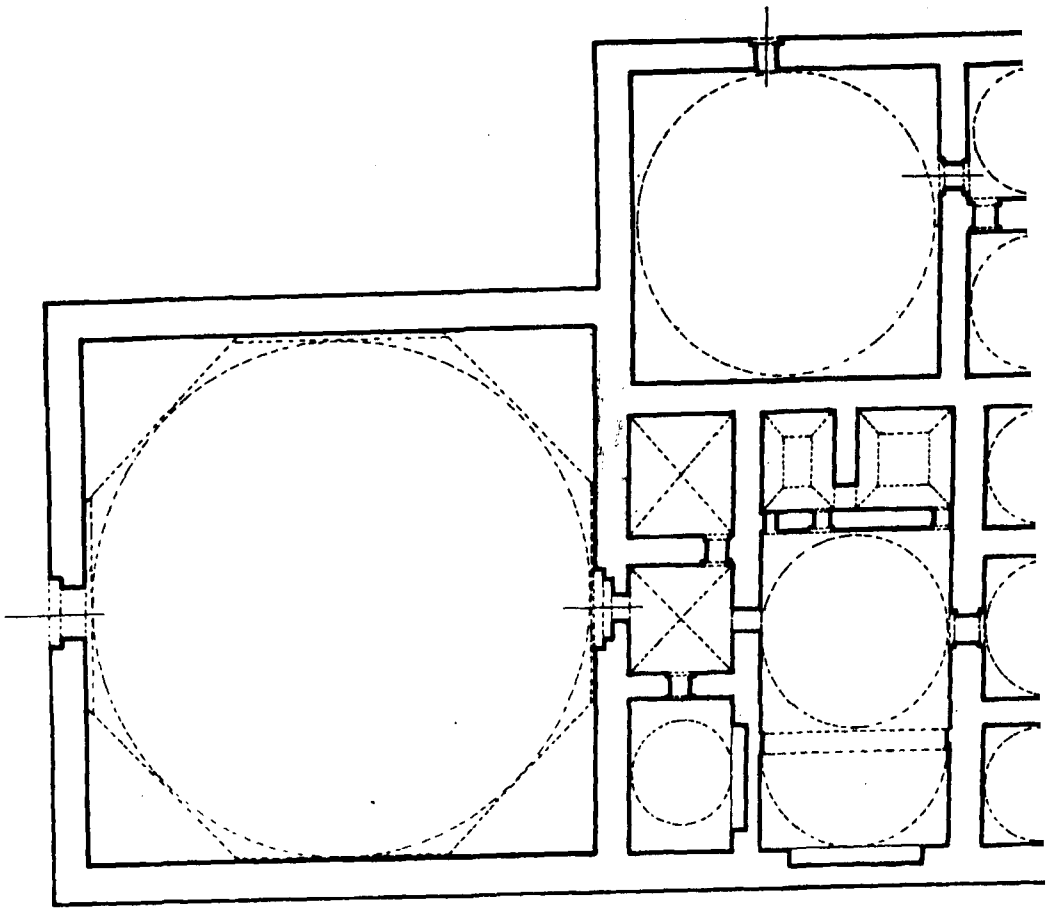

Plan : 3 — Tahtakale Hamamı Planı

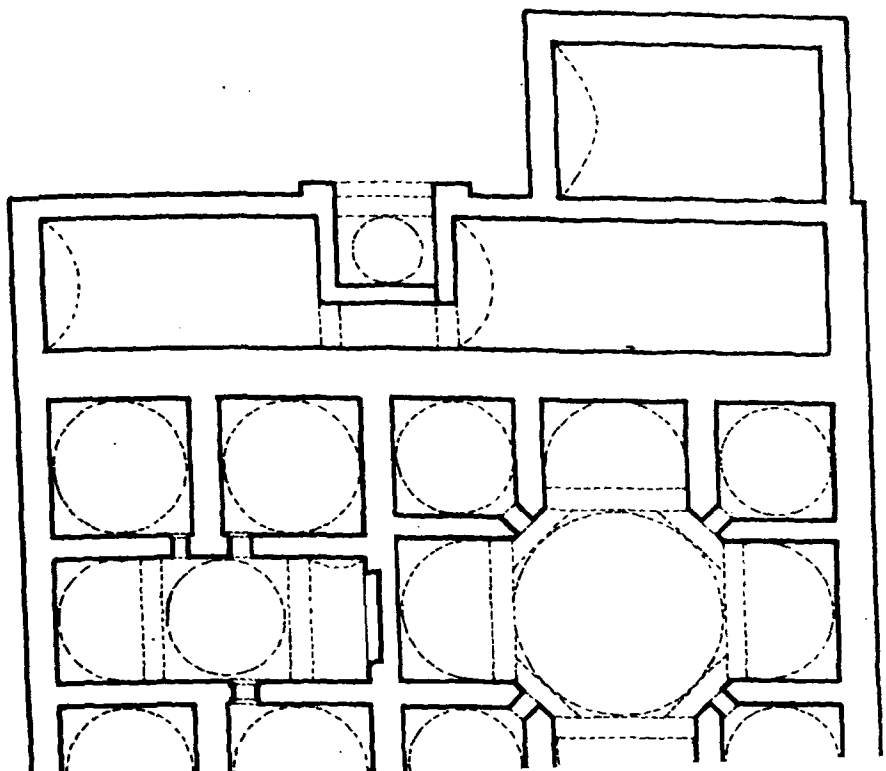

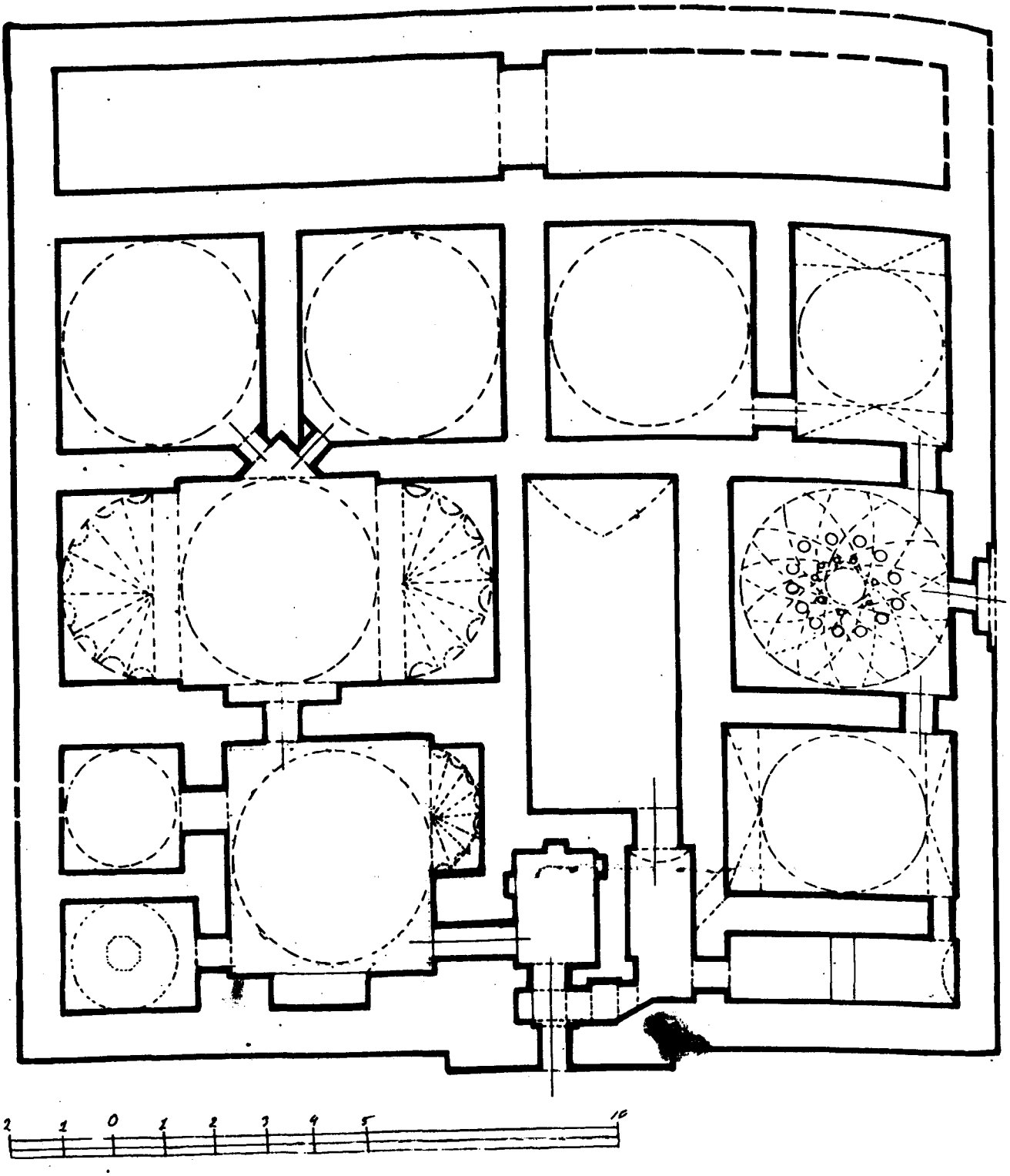

Plan : 2 - Gazi Mihail Bey Hamamı Planı

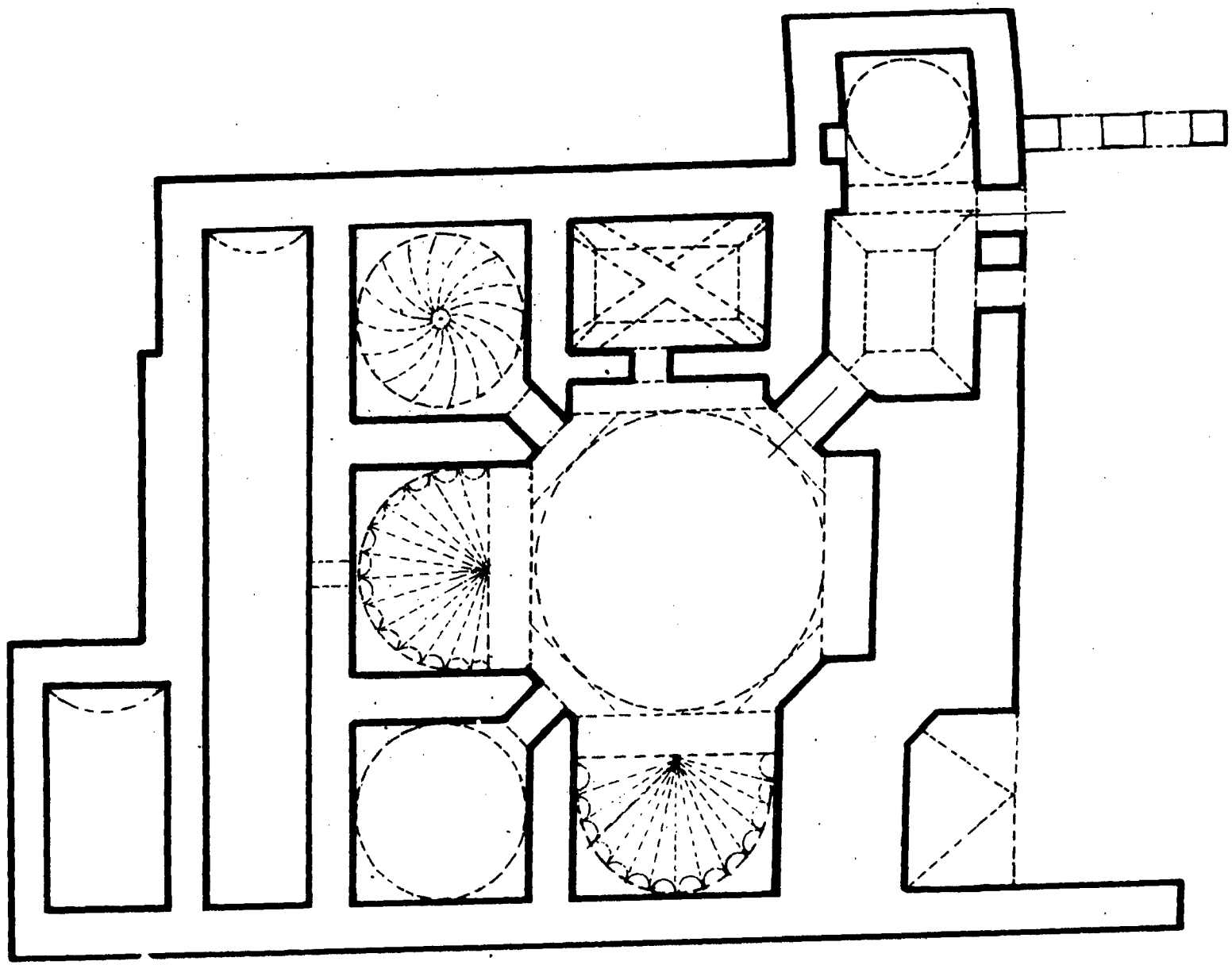

Plan : 5 -- Yeniçeriler Hanıamı Planı

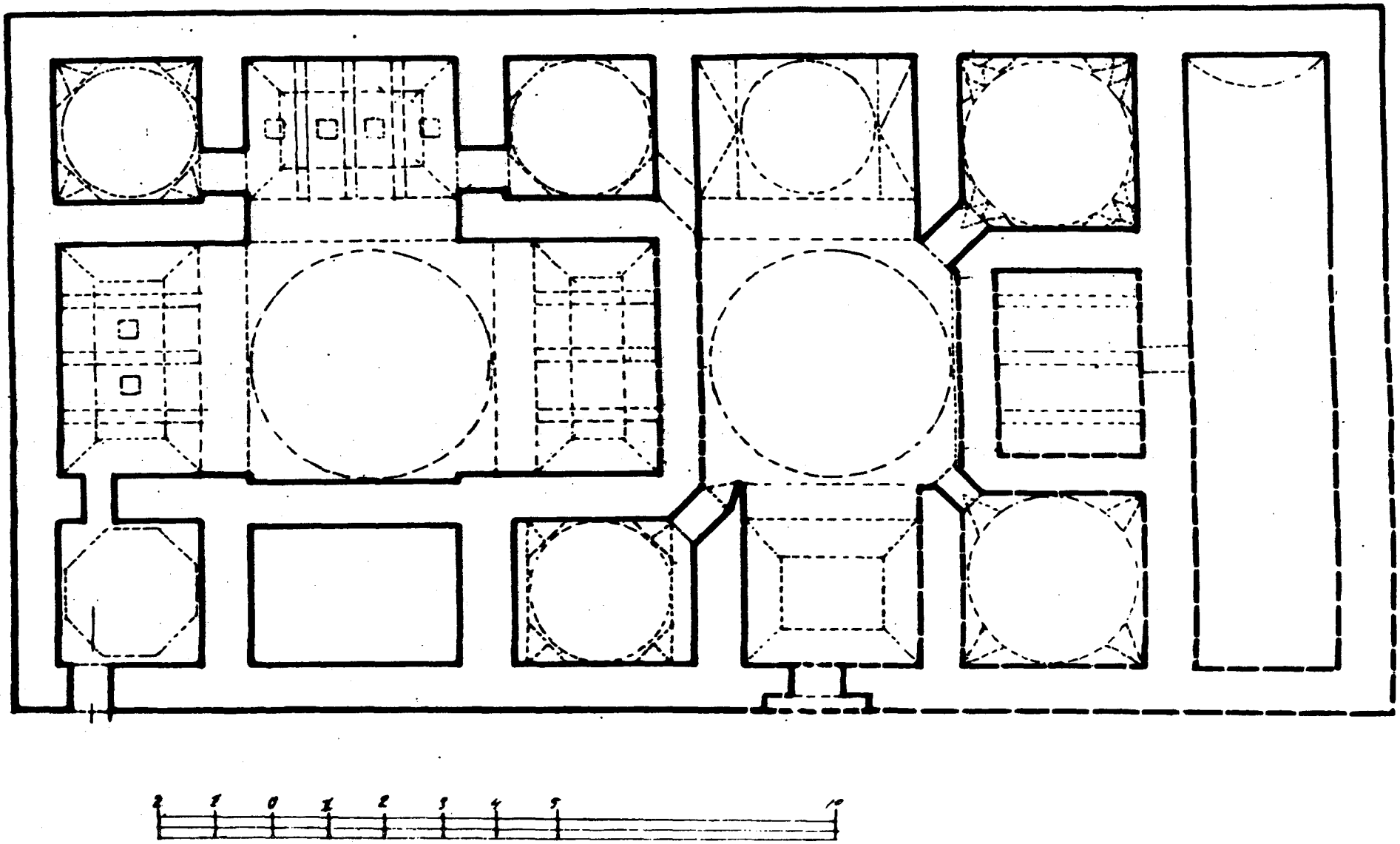

Plan : 4 — *Topkapı Hamamı Planı*

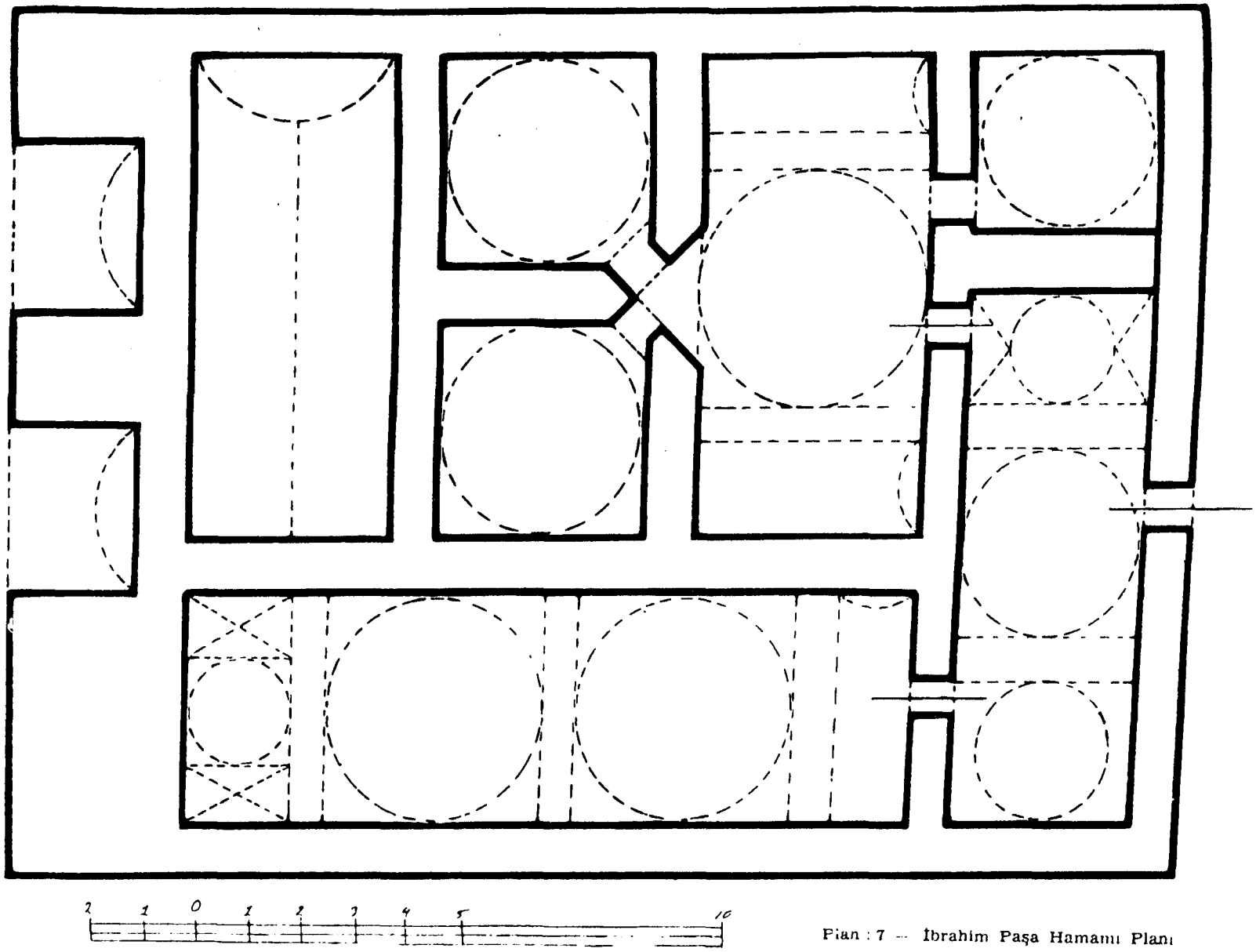

Plan : 7 — İbrahim Paşa Hamamı Planı

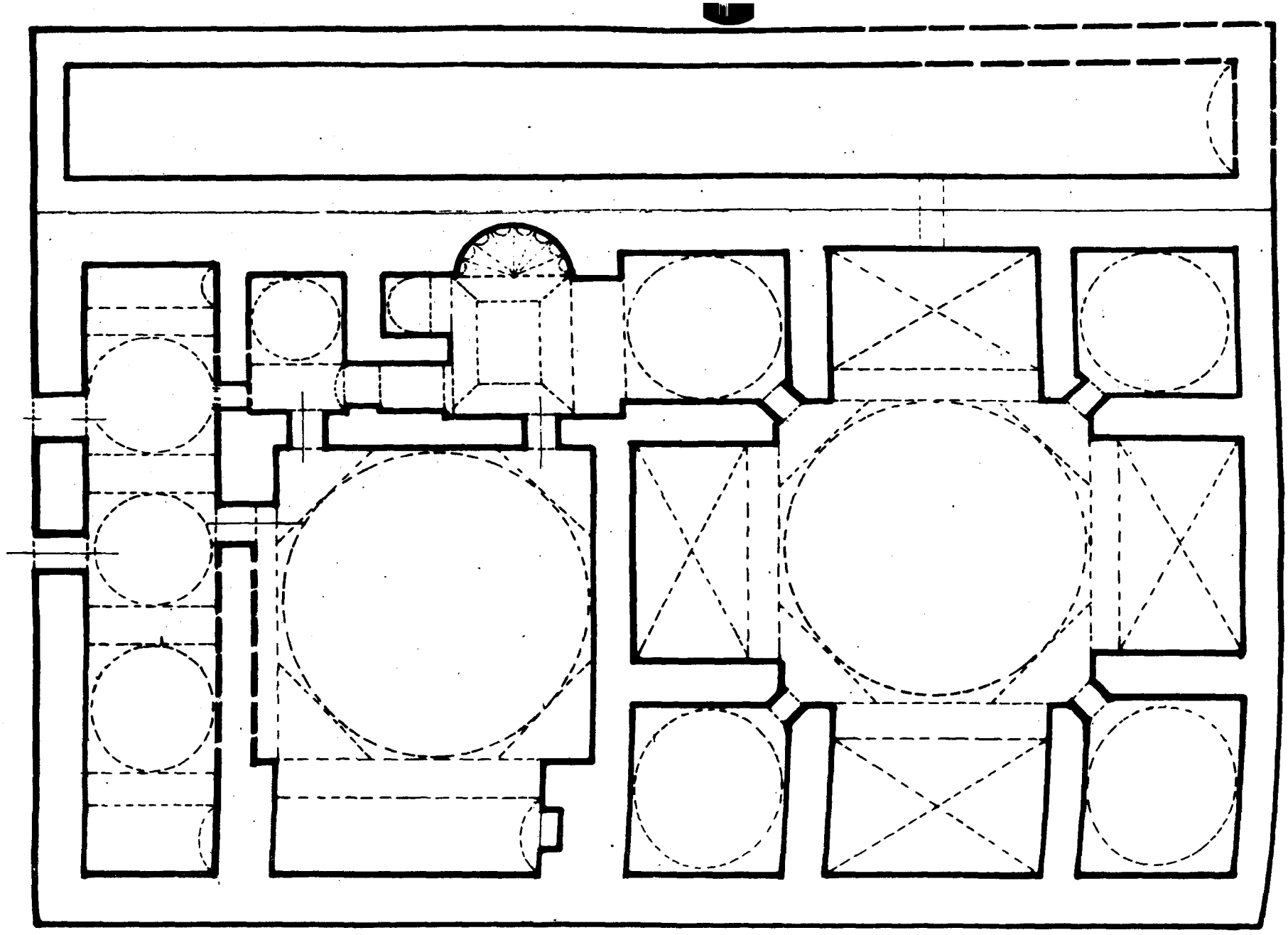

Plan : 6 — Beylerbeyi Hamamı Planı

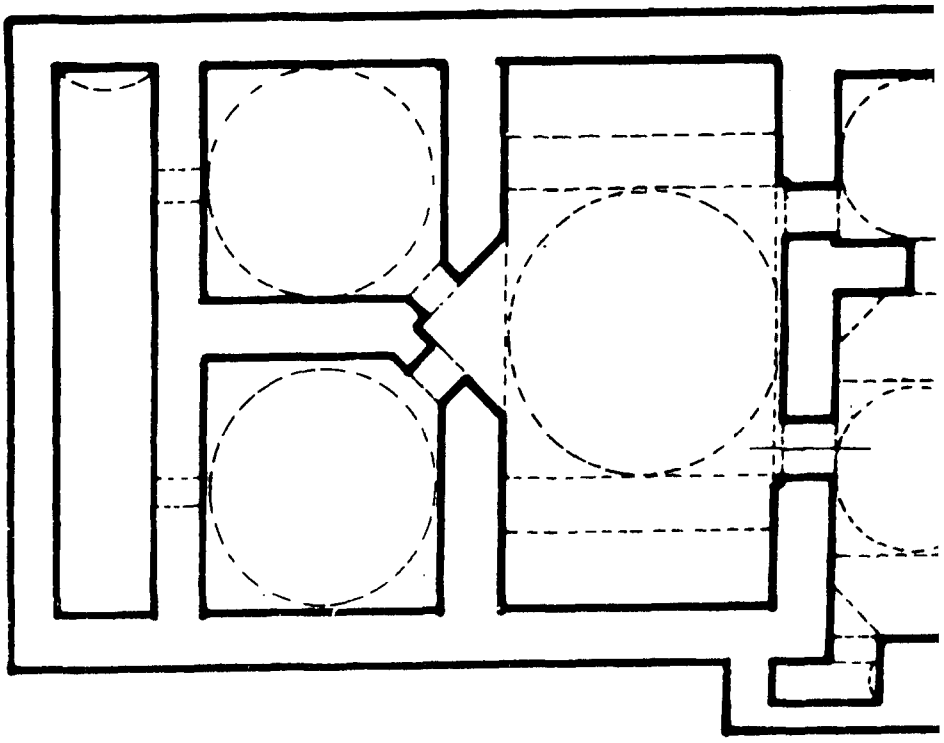

Plan : 9 — Mezitbey Hamamı Planı

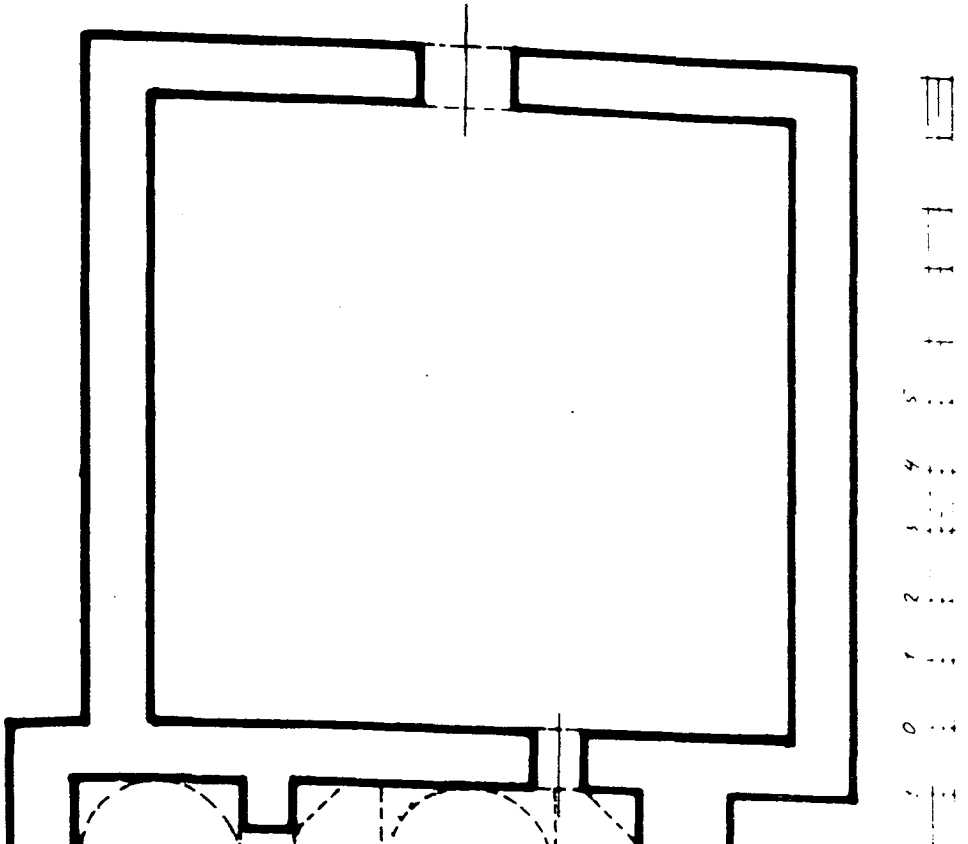

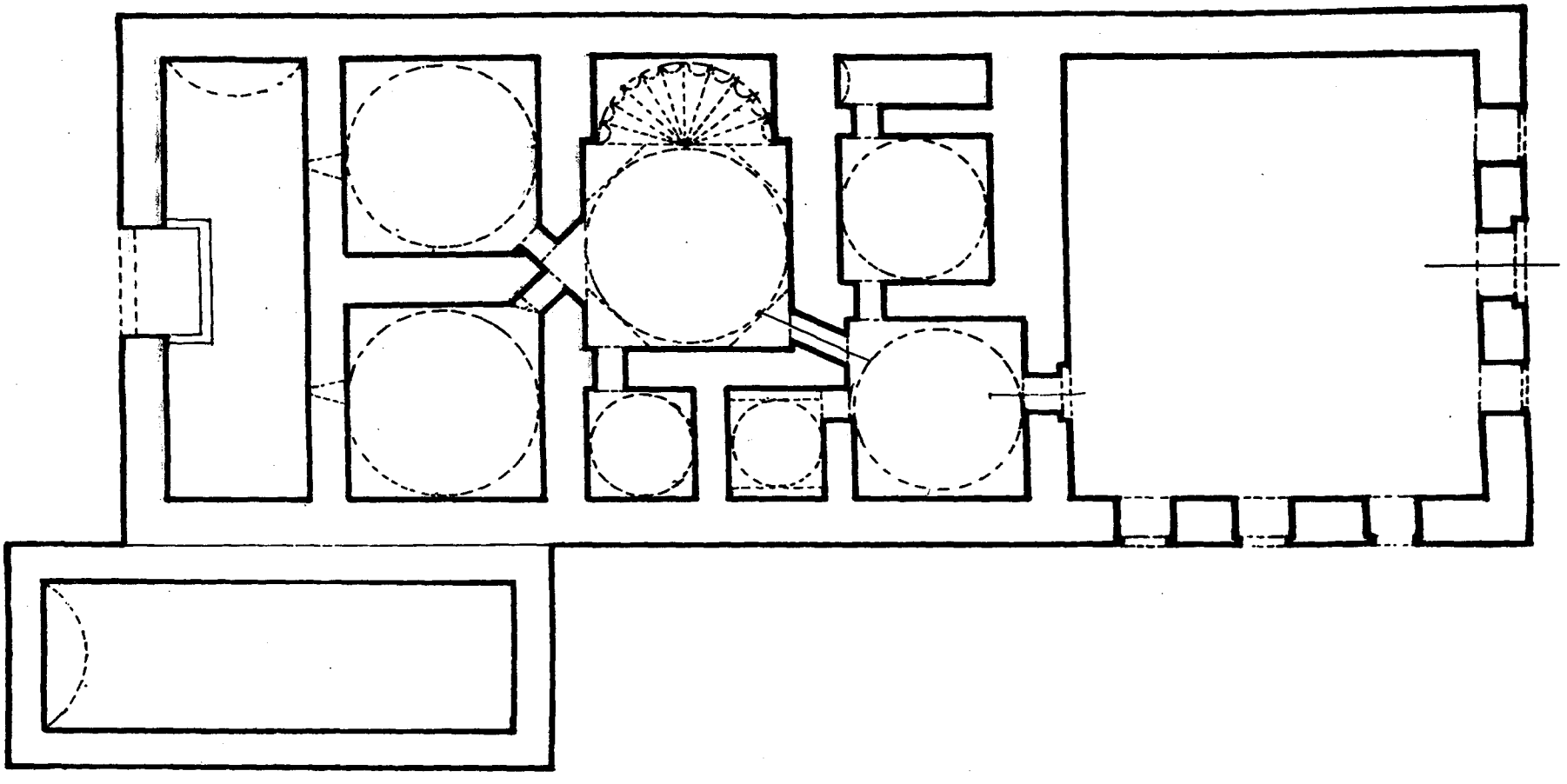

Plan : 8 — Aptullah Hamamı Planı

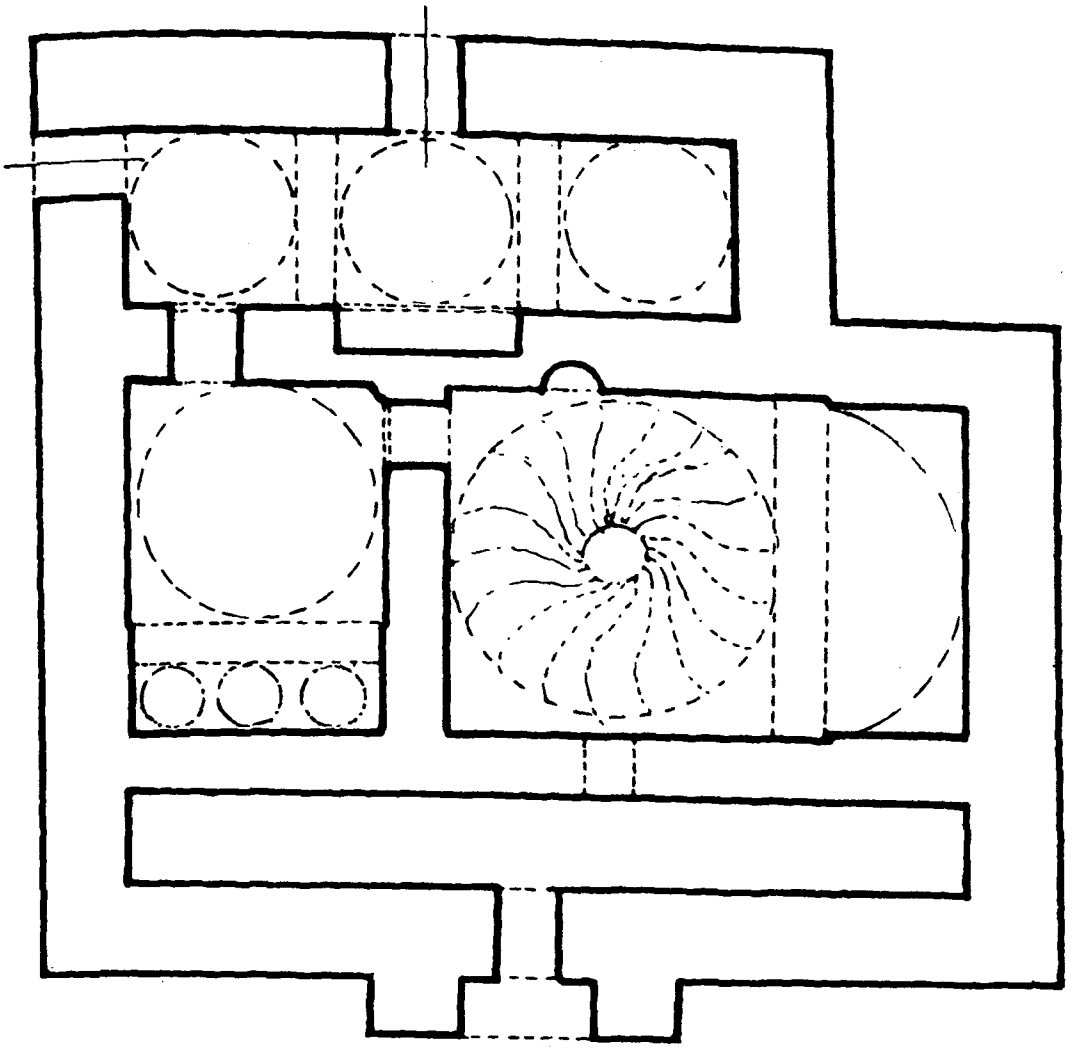

Plan : 11 — Kum Kasrı Hamamı Planı

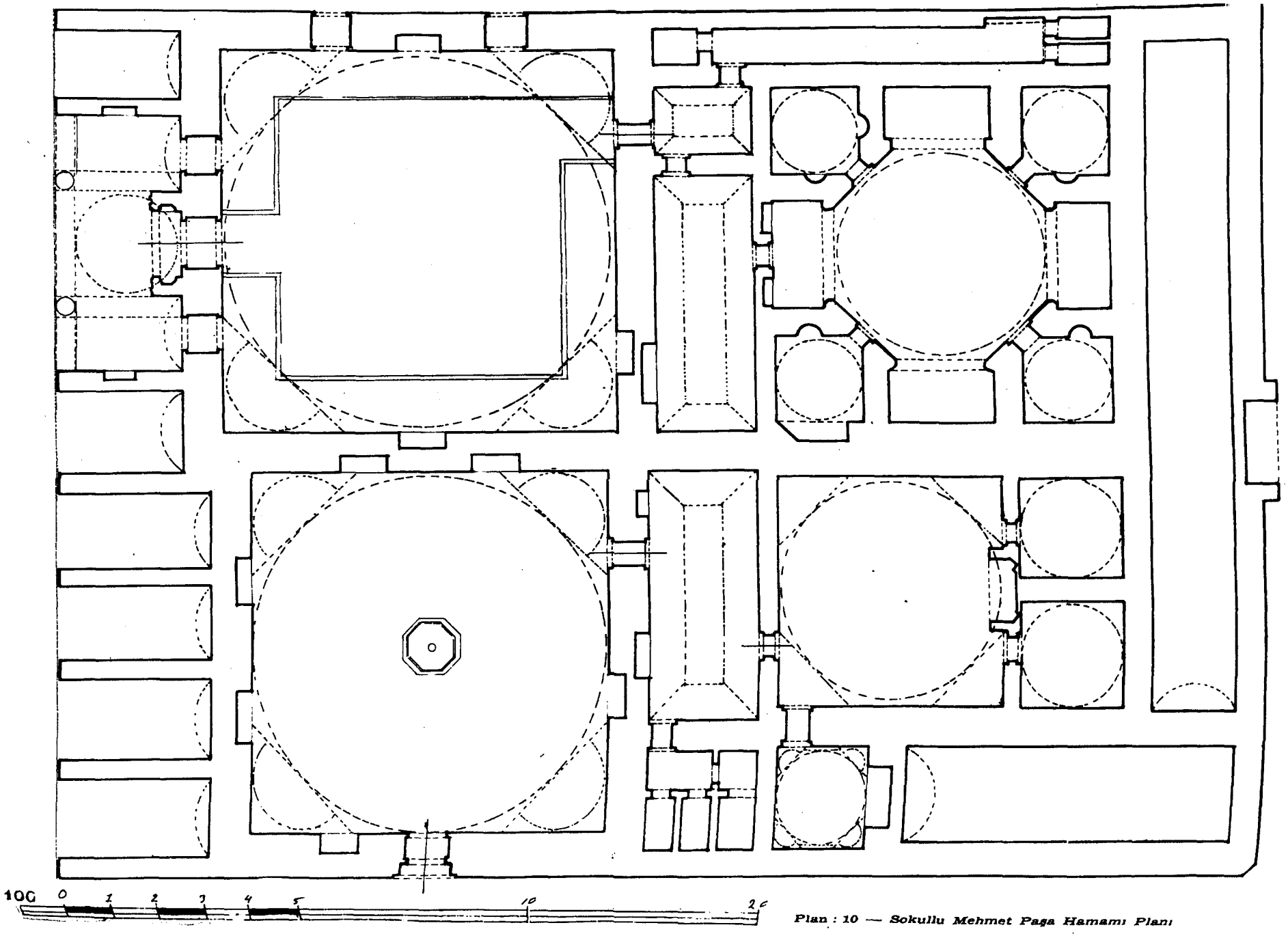

Plan : 10 — Sokullu Mehmet Paşa Hamamı Planı

İSTANBUL'UN ESKİ VAKIF HANLARI

Fâzıl IŞIKÖZLÜ

Başbakanlık Arşivinde bulunan ve tasnifine yeni başlanmış olan eski Evkaf-ı Hümâyûn Neazreti evrak ve defterleri arasında 19 x 48,5 cm. boyutunda ince ebrû kaplı 4 sayfası yazılı olmak üzere 8 sayfalı bir defter dikkatimizi çekti. (Nezareti Evkaf-ı Humâyûnda bulunan hanlar *Hancılar Kethudası* ma'rifetile tahkîk ve terkûm olunub isimlerini mübeyyin defteridir) başlıklı bu defter maalesef tarihsizdi. Usûle göre buna bir hicrî tarih tahmin etmek gerekiyordu. Evkaf-ı Humâyûn Nezareti çekirdeğinin H. 1242 Rebi'ülevvel'inde kurulduğu ve defterde *Kapu Ağası* nezaretinden bahsedildiği ve halbuki *Kapu Ağalığı* H. Şevvalinde ilga edildiği[1] göz önünde bulundurularak 1234 tahminî tarihini uygun gördük. Bu ise M. 1827 yılına raslar. Demek ki *Defterimiz* bu tarihteki durumu yansıtmaktadır. Yalnız burada unutulmaması lâzım gelen nokta Evkaf-ı Hümâyûn Nezaretinin bu tarihte bütün vakıfları kapsamadığıdır. Dolayısiyle *Defterimiz*'de bazı vakıf hanların bulunmayışına şaşmamalıdır. Meselâ biz Çorlulu Ali Paşa evkafından olan Astarcılar Hanını bulamadık. Buna karşılık *Hancılar Kethûdası* nedense üç tane mülk hanı defterine dahil etmiştir. Bunlardan başka 123 vakıf han ile *Ahmediye meydanında* adedi gösterilmeyen hanlar, Taşçı Mustafa odaları ve Otlukçu ahırları ki toplam 129 kayıt birini *Defterimizin* muhtevasını teşkil etmektedir.

Bu kayıt birimleri o zamaki usûle göre deftere şatrancî bir düzende geçirilmiştir. Bu şekil incelemeyi güçleştirmektedir. Biz incelemede kolaylık olur düşüncesile hanları ve diğerleni alfabetik bir sıraya koyarak herbirinin hizasına önce bulundukları semtleri, sonra kayıt birimlerinde mevcut diğer bilgileri yazdık ve bir kısım mükerrer bilgileri de taban notu haline getirdik. Böylece defterimiz aşağıdaki şekli aldı :

1) Evkaf-ı Humâyûn Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzızârım Teracûm-i Ahvali, İst. 1335, s. 28.

Abdi Ağa Hanı	Karagümrükde	Şeyhülislâm nezaretinde
Ağa Hanı	Tamis civarında	Mülk
Ahmediye Meydan Hanları		Selimiye vakfı
Alaca Hanı (**)	Alaca Hamam karşısında	Şeyhülislâm ve İstanbul Kadısı nezaretlerinde
Alaz Hanı (Büyük) (***)	Asmaaltında	Rüstem Paşa vakfı
Ali Paşa Hanı (**)	Mercanda	Kapu Ağası nezaretinde

Ali Paşa Hanı (**)	Kantarcılarda	Şeyhülislâm nezareti
Ali Paşa Hanı (**)	Yorgancılarda	Vezir nezaretinde
Arabacılar Hanı	Atpazarında	Emir Buharî vakfı
Arayıcı Hanı	Kum Kapıda	Vezir nezaretinde
Aynalı Hanı	Uzunçarşı başında	Şeyhülislâm nezatinde
Berber Ali Ağa Hanı	Kutucularda	Kapu Ağası nezaretinde
Beşir Ağa Hanı	Sultan Mehmet'de[2]	Şeyhülislâm nezaretinde
Boncukcu Hanı	Çakmakcılarda	Şeyhülislâm nezaretinde
Bozmacı Hanı	Lâlelide	Atik Ali Paşa vakfı
Burmalı Hanı	Tahtakalede	Rüstem Paşa vakfı
Büyük Han	Hekimoğlunda	İstanbul Kadısı nezare.
Büyük Yeni Han	Çakmakçılarda	Lâleli vakfı
Cafer Ağa Hanı	Mahmutpaşada	Çağaloğlu vakfı
Çadırcı Hanı	Tavuk Pazarında	Sinanpaşa vakfı
Çiçekoğlu Hanı	Unkapanında	İstanbul Kadısı nezare.
Çimili Hanı	Tarakçılarda	Selimiye vakfı
Çizmeci Hanı	Mercanda	İstanbul Kadısı nezaretin
Çorapçı Hanı	Mahmutpaşa (altında)	Kaptan Paşa nezaretinde
Çukur Hanı (*)	Çarşu Derununda	İstanbul Efendisi nezare.
Çukur Hanı	Asmaaltında	Vezir nezareti
Değirmen Hanı	Asmaaltında	Râgıb Paşa vakfı
Derviş Ağa Hanı	Karagümrükte	Atik Ali Paşa vakfı
Deve Hanı	Süleymaniyede	Vezir nezaretinde
Deve Hanı	Süleymaniyede	Vezir nezaretinde
Direk Arası Hanı	Osmaniyede	Osmaniye vakfı
Dülbendci Hanı	Gedikpaşada	Selimiye vakfı
Elçi Hanı	Dikilitaşda	Atik Ali Paşa vakfı
Emirler Hanı	Unkapanında	Haseki Mustafa Ağa vakfı
Emirler Hanı	Sultan Mehmed'de	Şeyhûlislâm nezaretinde
Fincanci Hanı (**)	Uzunçarşı derununda	Vezir nezaretinde
Geriz Hanı	Asmaaltında	Vezir nezaretinde
Gürcü Hanı	Asmaaltında	Şeyhülislâm nezaretinde
Hacı Mahmud Hanı	Tahtakalede	Şeyhülislâm nezaretinde
Haraccı Hanı	Tahmis civarında	Evkaf Humayın
Helvacı Sokağı Hanı	Balık Pazarında	**Çağala Zâde vakfı**
Hoca (Hâce) Hanı	Mahmutpaşada	Şeyhülislâm nezaretinde
Hoca Paşa Hanı		Kara Mustafa Paşa vakfı
İbrikdar Hanı	Ayazma Kapısında	Şeyhülislâm nezaretinde
İğneci Hanı	Uzunçarşıda	Şeyhülislâm nezaretinde
İmam Ali Hanı (**)	Mercanda	İstanbul Efendisi nezare.
İmaret Hanı	Sultan Beyazidde	Şeyhülislâm nezaretinde
İmaret Hanı	Bahçe Kapısında	Hamidiye vakfı
İşkembeci Üstü Hanı	Karamanda	Şeyhülislâm nezaretinde
Kadi Hanı	Sultan Mehmed'de	Sultan Mehmed vakfı
Kadıoğlu Hanı	Tahtakalede	Vezir nezaretinde
Kalcılar Hanı (**)	Mahmutpaşada	Haseki Sultan vakfı
Kanbur Hanı (**)	Kantarcılarda	Şeyhülislâm nezaretinde
Kanbur Hanı	Asmaaltında	İstanbul kadısı nezaretin.

2) Fatih'de

Kaşıkçı Hanı	Mahmutpaşada	Şeyhülislâm nezaretinde
Katır Hanı	Uzunçarşı alt başında	Mustafa Paşa vakfı
Kâtib Efendi Hanı	Tahmis önünde	Mülk
Kavukçu Hanı (**)	Yorgancılarda	Molla Hüsrev vakfı
Kayıkçılar Kethüdesi H.	Kapanda	Eyyûb nezareti
Kebeci Hanı (**)	Uzunçarşı içinde	Vezir nezaretinde
Kebir Yıldız Hanı	Mahmut Paşada	Şeyhülislâm nezaretinde
Kerpiç Hanı	Irgat Pazarında	İstanbul Kadısı nezare.
Kundakçı Hanı	Tahtakalede	Şeyhülislâm nezaretinde
Kuşakçı Hanı	Çarşı içinde	Koca Mustafa Paşa vakfı
Küçük Evliya Hanı	Mercanda	Koca Mustafa Paşa vakfı
Küçük Kutucu Hanı	Odun Kapusunda	Şeyhülislâm nezaretinde
Küçük Taş Hanı	Vezir Hanı karşısı	Atik Ali Paşa vakfı
Küçük Taş Hanı	Sultan Mehmed'de	Emir Buhari vakfı
Küçük Taş Hanı	Yorgancılarda	Ali Paşa-yı Cedid vakfı
Küçük Yeni Han	Çakmacılarda	Lâleli vakfı
Küçük Yıldız Hanı	Mahmutpaşada	Nısfı Mahmut Paşa vakfı
Leblebici Hanı		Nısfı Molla Hüsrev vakfı
	---	Selimiye vakfı
Lüleci	Mahmutpaşa çarşısı alt başında	Nısfı Haremeyn ve nısfı İstanbul Kadısı
Mekteb Han	Ketencilerde	Şeyhülislâm nezaretinde
Mezberelik Hanı	Sultan Mehmed'de	Nakıbüleşraf nezaretinde
Midilli Hanı	At Meydanında	Kapu Ağası Nezaretinde
Midilli Hanı	Lâleli'de	Laleli vakfı
Muhsinoğlu Hanı	Hocapaşada	Şahsuvar Zâde nezaretinden Muhsinoğlu vakfı
Muratoğlu Hanı	Odun Kapısında	Şeyhülislâm nezaretinde
Mustafa Ağa Hanı	Dere Hanı Kurbunda	Sultan Mehmed vakfı
Nâkib Hanı	Sultan Mehmed'de	Şeyhülislâm nezaretinde
Nâlband Hanı	Sultan Bayezid'de	Şeyhülislâm nezaretinde
Otlukçu Ahurları	Sultan Bayezid'de	Şeyhülislâm nezaretinde
Ömer Ağa Hanı	Lâlelide	Vezir nezaretinde
Papasoğlu Hanı	Tahtakalede	Şeyhülislâm nezaretinde
Pavzan Hanı	Kumkapıda	Vezir nezaretinde
Perdahçı Hanı	Çarşı derununda	Şeyhülislâm nazeretinde
Pertev Paşa Hanı	Uzunçarşı civarında	Vezir nezaretinde
Peştemalci Hanı	Kırkçeşmede	Sekbanbaşı vakfı
Peştemalci Hanı	Asmaaltında	Mülk
Sabuncu Hanı	Ketenciler Kapısı karşısında	Şeyhülislâm nezaretinde
Sakalar Hanı	Tezgâhcılarda	Vezir neazretinde
Saksılı Hanı (**)	Kalpakçılarda	Vezir neazretinde
Sepet Hanı	Tahmis civarında	Vezir nezaretinde
Sepetçi Hanı (**)	Kalpakçılarda	Molla Hüsrev vakfı
Silâhdar Hanı	Uzunçarşı derununda	Ali Paşa vakfı
Sofcu Hanı	Osmaniyede	Şeyhülislâm nezaretinde
Sorguncu Hanı	Kalpakçılarda	Kara Mustafa Paşa vakfı

Sultan Odaları Hanı	Mercanda	İstanbul Efendisi neza.
Sultan Odaları Hanı (*)	Mahmutpaşada	Şeyhülislâm nezaretinde
Sulu Hanı (**)	Uzunçarşı derununda	Hüsrev Paşa vakfı
Süleyman Paşa Hanı		Şehüylislâm nezaretinde
Sünbüllü Hanı		Selimiye vakfı
Şeyh Davud Hanı	Tahtakalede	Şeyhülislâm nezaretinde
Şapcı Hanı	Bağçe Kapısında	Şeyhülislâm nezaretinde
Şerbetçioğlunun Hanı	Karagümrükte	Şeyhülislâm nezaretinde
Takyeci Hanı (**)	Çarşuda	Kapu Ağası nezaretinde
	Kalpakçılarda	
Taş Han		Hazinedar başı Süleyman
	Bağçe Kapısında	Ağa nezaretinde
Taş Han	Unkapanında	Lâleli vakfı
Taşcı Mustafa Odaları	Dülbendci Hanı	Eyyüp nezareti
Tülbenetçi Hanı Bak.	Hazırcılarda	
Ütücü Hanı	Karşuda	Şeyhülislâm nezaretinde
Varakçı Hanı		Mola Hüsrev vakfı
Vezir Hanı	Osmaniyede	Şeyhülislâm nezaretinde
Yağcı Hanı (****)	Tavuk Pazarında	Şeyhülislâm nezaretinde
Yağlıkçı Hanı (**)	Mercanda	Atik Ali Paşa vakfı
Yaldızlı Hanı	Mahmutpaşada	Kapu Ağası nezaretinde
Yanyalı Hanı		Nısfı Haremeyn ve nısfı
	Asmaaltında	İstanbul Kadısı
Yarım Han	Mahmutpaşada	Şeyhülislâm nezaretinde
Yarım Han	Şişeci Hanı karşısında	Cağaloğlu vakfı
Yarum Han	Lâlelide	Abdüsselâm vakfı
Yeni Han		Lâleli vakfı
Bak. Büyük Yeni Han		
Bak. Küçük Yeni Han		
Yıldız Hanı		
Bak. Kebir Yıldız Hanı		
Bak. Küçük Yıldız Hanı		
Yolgeçen Hanı (**)	Kalpakçılarda	Mimar Sinan vakfı
Yolgeçen Hanı (**)	Çarşu derununda	Şeyhülislâm nezaretinde
Yorgancıbaşı Hanı	Azazma kapısında	Şeyhülislâm nezaretinde
Yusuf Ağa Hanı	Sultan Mehmed'de	Sultan vakfı
Yüksek Han		Osmaniye vakıf
Zincirli Hanı	Unkapanında	Laleli vakfı
Zincirli Hanı (**)	Mercanda	Evkaf-ı Humâyûn

(*) Tamamen gedik temessüki verildiği.

(**) Verilmekte olduğu.

(***) Tamamen verilmiştir.

(****) Verildiği.

MARDİN - CİZRE KIRMIZI MEDRESE

Orhan C. TUNÇER

Cizre, Mardin'in bir kasabasıdır. Dicle, Türkiye'yi buralarda terk ederek yorgun, yayvan, durgun akışı ile balçık yatağı içinde Suriye ve Irak topraklarına girer. Ulu camii incelemek amaciyle gittiğimiz Cizre'de diğer tarihi eserleri de araştırdık. Birçok yönleriyle ilginç olan bir eseri - Kırmızı Medreseyi - bu yazımıza konu seçmiş bulunuyoruz.

Kırmızı Medrese kasabanın batı yakasında, sokakların ve evlerin bitimindedir. Kırk kadar basamakla bir dehlizden yerin altına girilen su sarnıcından hemen kuzey - batıya bakınca tok görünüşlü, kırmızı tuğladan yapılmış, harap medrese karşımıza çıkıverir (Fotoğraf : 1). Aslında burası kasabayı çevreleyen dış surların bitim yeridir. Yıkıntıları üstüne yapılmıştır Bunun için hemen batısında uzanıp giden sur hendeği vardır. Bölgesel dille belki bunun için medrese i sor' (Kırmızı) u Medrese i sur diye söyleyenler vardır (Çizim : 1).

Medreseye; doğu cephesinin aksında bulunan 4 basamaklı merdivenlerle girilir (Fotoğraf : 2). 15,16 x 18,95 m. ölçüsündeki dikdörtgen avlunun uzun kenarları doğu ve batı yönlerdedir. Güney yüzü 3 eyvanlı olup, soldakinin açıklığı 3,42 sağdakinin 3,46 ve ortadakinin 5,19 m. dir (Fotoğraf : 3). Avluya bakan bütün eyvanların köşelerinde 0,10 m. derinliğinde, 0,13 m. genişliğinde girintiler (niş) vardır. Orta eyvandan, yanlarındakine, üstü iki merkezli bir kemer ile sonuçlanan 1,33 m. lik ara kapılarla geçilir (Fotoğraf : 4).

Sağdaki eyvanın sağından, 0,93 m. eninde bir kapıyla; 2,44 x 2,45 m. kare planlı ve üstü kubbe ile örtülü bir aralığa girilir. Işığını bu kapı ile üstündeki pencereden alır (Fotoğraf : 4). Bundan başka 2 kapısı daha vardır. Üstünde penceresi de olan batı yöndeki kapıdan 2,64 m. eninde ve üstü doğu - batı yönünde uzanan tonoz örtülü bir hacme girilir. Dış duvarında, sonradan açıldığı belli olan ufak bir dehliz penceresi vardır. İç odanın güney - batı ucundaki eni 0,65 m. lik alçak bir kapısından, çapı 2,14 m. olan yarım daire plânlı ve üstü 1/4 küre dilimi ile örtülü bir hacme geçilir. Yer hizasındaki üç ufak dehliz penceresinden ışık ve hava alır.

Kare plânlı ilk aralığın 0,78 m. lik kapısından, güneye türbeye geçilir. 5.00 x 4.93 m. iç ölçüsündeki bu hacmin batı yüzünde 0,97 m. eninde ve içinde beton dışlığı olan bir penceresi vardır. Güney yüzündeki üst penceresi sonradan kapatılmıştır (Fotoğraf : 5). Bu hacim, örtüsü bakımından özellikler gösterir. Yerden 2,14 m. yüksekte tuğla bir sıra parapetten sonra, ana duvarlardaki 4 sağır kemer ile, köşelere raslayan 4 adet tromba benzer kemer, üst örtü olan kubbeye yatak yüzeyini hazırlar, böylece kare plân sekizgene dönüşmüş olur. Sekizgenin her köşesinden düşey olarak başlayıp yükseldikçe yelpaze gibi açılan malakârî ka-

vallar ikizkenar dörtgenler şeklinde biçimlenerek birbiri üstünde aslan gögüslerini bezerler. Tromp durumunda olan iç bükey köşe kemerleri de kendi içlerinde bir kavalla daha bölünürler. Aşağıda ince olup yükseldikçe açılan sekiz adet üçgen tonoz dilimlerinde tuğlalar (V) şeklinde örülüdürler. Köşelerde üstte her yüzde 2 şer dolap vardır. Duvarlar gibi kubbelerde de tuğla kullanılmıştır. Aslan göğüslerindeki malakârî ikizkenar dörtgenlerin, yukarı çıkıldıkça basıldıkları ve ufaldıkları görülür. Halen oldukça yıpranmış ve yer-yer dökülmüş bir sıva kaplaması tuglaları örter. Fakat kavallı bezemeler belirgindir. Taşıyıcı değillerdir. Tuğlalarda bunlar için dış (çıkıntı) bırakılmamıştır. Ancak örülürken dizilişlerine özellikle dikkat edilmiştir.

Türbenin doğu duvarında mescide açılan penceresinde, çok yumuşak, çakı ile rahatlıkla çizilebilen beyaz taştan bir şebeke vardır (Fotoğraf : 7) Üst penceresinin fotoğraf 6 ve 7 görüldüğü gibi her iki yüzüde sıvanmıştır.

Avlunun batı kanadında 5 açıklık bulunur. Güneyden kuzeye doğru sıra ile 1. açıklık 2,63, 2. açıklık 2,79, 3. açıklık 3,46, 4. açıklık 2,99, 5. açıklık 2,88 m. dir. Görüldüğü gibi açıklıklarda bir düzensizlik vardır. 2,63 m, 4. açıklıktaki 1. eyvanın arkasına raslayan oda doğu - batı yönünde uzanan aynalı bir tonoz ile örtülüdür. Eşya dolu olduğu için ölçüsünü alamadığımız odanın güney duvarında bir ocak yeri vardır. Batı ve kuzey duvarlarında birer dolabı bulunur. Kapının üstünde aydınlık penceresi varsa da sonradan ufaltılmıştır (Fotoğraf : 8).

2,79 m. enindeki ve 1,50 m. derinliğindeki 2. eyvandan 0,87 m. lik bir kapıyla (Fotoğraf : 8) 3,23 m. x 2,80 m. lik odaya geçilir. Güneyindeki gibi burası da doğu - batı yönünde uzanan aynalı bir tuğla tonoz ile örtülüdür. Batı yüzünde penceresi yoktur. Sonradan bir dehliz penceresi açılmıştır. Güney ve kuzey duvarlarında dolap boşlukları vardır. Bunlardan güneydekinin ocak iken değiştirilebileceği akla gelmektedir. Bu oda da, sonradan küçültümüş - kapı üstündeki - üst penceresinden ışığını alır.

3,46 x 5,15 m. ölçüsündeki 3. açıklık, medresenin batı eyvanıdır (Fotoğraf : 9). Yanındaki hacimlerden belirli oranda büyük ve yüksektir. Giriş kapısı karşısına raslayıp, medresenin doğu-batı aksındadır. Üstü; doğu-batı yönünde uzanan teğet kemerli tuğla bir tonoz ile kapatılmıştır. Güney duvarında 0.80 x 0.30 m. lik bir dolabı vardır. Kuzey duvarındaki böyle bir girintinin sonradan kapı şekline sokulduğu açıktır. Eyvanın güney - batı köşesindeki 0.60 m. lik dar bir kapıdan çapı 2,45 m. olan yarım daire plânlı ve üstü 1/4 küre ile örtülü bir hacme girilir. Döşeme hizasındaki 3 ufak dehlizden hava ve ışık alır. Eyvana da batı yönünde sonradan ufak bir pencere açılmıştır.

2,99 m. açıklıktaki 4. açıklığın oda duvarı yıkılmış, avlu yüzüne örülmüş, (Fotoğraf : 10) böylece derinlemesine tek hacimli bir oda elde edilmek istenmiştir. Asıl duvarın kökleri kaybolmamıştır. Buraya şimdi batı eyvanından geçilmektedir. 0,65 m. eninde bir batı penceresi vardır. Sonradan açılmıştır.

5. açıklıktaki 2.88 m. lik eyvan 1,50 m. derinliğindedir. Batısındaki hacme açılan kapının üstündeki penceresi sonradan kapatılmıştır (Fotoğraf : 11) 3.02 x 3.36 m. ölçüsündeki bu oda da diğerleri gibi, doğu-batı yönünde uzanan aynalı bir tonozla örtülmüştür. Batı duvarı yırtılmış pencere haline getirilmiştir. Güney ve kuzey duvarında dolap girintileri vardır. Kuzeydeki kapı haline sokulmuştur.

Avlunun batı yüzü, bu 5. açıklıkla sona erer. Dişlerin ayni ölçü ve biçim-

de kuzey yüze doğru dönüşü bu yönde de eyvanların varlığını göstermektedir (Fotoğraf : 11). Eyvan derinliğince tuğla duvardaki düzgün işçilikte bunu doğrulamaktadır. Bu izlere dayanarak avlunun batı yüzünün 18.95 m. lik boyunu ölçebilmekteyiz.

Avlunun doğu yüzünde de ayni eyvan ve oda düzeninin devam ettiği görülmektedir. Bugün sadece bu kanadın, güney uctaki iki odası, önündeki eyvanların izleri, özengi ve tonozundan bir parçası kalmıştır (Fotoğraf : 12-13). Duvardaki izlerinden ilk eyvanı tamamlamak olanağı vardır. 1. eyvan ile 2. eyvan arasındaki bölmenin duvara saplandığı yerler belli olmaktadır (Fotoğraf : 13). Odalara; açıklığı ortasına raslayan ve üstünde pencereleri bulunan 0,85 m. lik kapılardan girilir. Güney ve kuzey duvarlarında dolap boşlukları vardır. Doğu duvarlarında ocakları var iken kuzeydekinin arkası delinerek pencere şekline getirilmiştir. Yaşmakları yoktur.

Doğu kanatta bulunan giriş eyvanı 3,72 m. açıklıkta olup medresenin doğu batı aksındadır. Avlu sokağa göre yüksek olduğundan bu yüzde ortalama 1.10 m. yükseklikte subasman görünür (Fotoğraf : 2). Kapının bulunduğu duvar yenilenmiştir. Merdivenler düzensizdir. Subasman duvarlarında oynamalar vardır. Özellikle bu yüzün kuzey kanadı çok harabolmuştur (Fotoğraf : 14). Arkasına raslayan oda ve eyvanlar da tamamen yıkılmıştır.

Avlunun güneyini çevreleyen ve derinliği diş dahil 3,10 m. olan 3. eyvanın arkası, medresenin enine mekânlı mesciddir. 2 adet teğet kemer hacmi 3 parçaya böler. 3 ayrı kubbe ile örtülüdür. Orta eyvanda 0.10 m. lik girinti içine alınan kapısından (Fotoğraf : 15) mescide girilir. Yazıtı ve yuvası yoktur. Girişe göre sağ bitişik eyvanın mescide açılan penceresinde ahşaptan bir parmaklık vardır (Fotoğraf : 16). Ayni parmaklıktan kapı üstündeki pencereyede de konmuştur.

14,48 x 4,65 m. ölçüsündeki enine mekânlı mescidin 3 kubbesinin oturduğu teğet kemerli 2 ana bölme ayakları duvardan 0,10 m. çıkıntı yapar. Giriş kapısının iç yüzünde, batı ve doğu duvarlarında sağlı-sollu dolap girintileri bulunur (Fotoğraf : 7). Orta kubbenin aksında bulunan mihrabın sağında bir dolap girintisi, solunda ise türbeye geçiş kapısı vardır. Yan hacimlerin güneye açılan altlı - üstlü birer penceresi vardır. Sağdakinin alt ve üstü, soldakinin yanlız üstü bugün kapatılmıştır.

2,82 x 3,78 ölçüsündeki taş mihrabın köşegeni 55° olup Selçuklu oranı ile 3x4x5 oranları arasındadır (Fotoğraf : 17). Çevresini iç bükey üçgenlerden (mihrabiyle) sıralı bir dizi ters U şeklinde sararak altlarda da içe doğru döner. Yarım daire kemerli, sütunceli ve sade üst başlıklı birinci girintinir içine 2. girinti yerleştirilmiştir. Mihrap boşluğu yarım daire plânlıdır. Kemerler, sütunce üst başlığından bir sıra sonra başlar. Sütuncelerin alt kısımları bozuktur (Fotoğraf : 18). Dıştaki sağ sütunce üst başlığı alnında okunamıyan bir (eskiyazı) vardır. İç başlıklar özellikle güney-doğu Anadoluda sık raslanan cinstendir. Diyarbakır ve Mardin'de çok bulunurlar. Van Tunceli - Pertek, Adıyaman, ve Bitlis'te de örnekleri vardır. Köşelerine yerleştirilen birer rozetten başka aralarında düşey oluklu kıvrık yüzevleri vardır. Dış kemerin yüzü onduleli işlenmiştir. Özengi hizalarında da yatay öndüleler, üst üste dizilmiştir. Bitlis - Adilcevaz eski cami mihrabını biraz andırır.

Mihrab aksının üstü basık bir tuğla kubbe ile örtülüdür. Özengilerden başlayan, yükseldikçe açılan malakârı kabartma kavallar kilit hizalarında 4 ana yönde üçgen biçiminde tonoz dilimleri meydana getirerek kubbenin oturacağı yüzeyi hazırlarlar. Aslan göğüslerinde-

ki ikizkenar dörtgenler kubbe eteğine doğru yükseldikçe küçülür ve basıklaşırlar. Batıdaki türbede olduğu gibi burada da bu bezeme durumundadırlar. Her gözde tuğlarlar (V) şeklinde örülmüşlerdir (Fotoğraf : 19).

Mescidin doğusunda, bir kapı ile bağlantısı olan 4,10 x 4,20 m. plân ölçüsünde ve sade bir mihrabı bulunan 2. bir mescid daha vardır. Kuzeyindeki hacim ile arasını üstte teğet kemerli bir bölme ayırır. Yanlarda ayaklar duvarlardan bir çıkıntı yaparlar. Üst örtüleri basık kubbelidir. Mihrabı sıvalı, sade, profilsiz ve yarım daire plânlıdır. Sağ ve solunda birer dolap girintisi bulunur. Doğuya açılan 0.80 m. enindeki bir penceresi vardır. Kuzeydeki hacmin ise doğu penceresi 0,71 m. enindedir. Burada da 2 tane dolap girintisi vardır. Batısındaki kapıdan avlunun güneyini çevreleyen 1. eyvana çıkılır (Fotoğraf : 13).

Ana mihrabın solundaki kapıdan iki basamakla türbeye geçilir. 2 katlıdır. Döşemedeki delikten cenazeliğe inilir. Mescid hacmi (üst kat) sekizgen plânlı olup her yüzünde (içeride) kenarlarda 0,36 m. derinlik ve genişlik bırakacak şekilde, üstleri teğet kemerle örtülen girintileri vardır. Doğu, güney ve batı yönlerde birer pencereleri olduğunu tahmin ediyoruz. Duvar buralarda oldukça ellenmiş olduğundan kesin bir ize raslayamamaktayız. Ancak dış yüzlerde bizi bu yoruma götüren belirtiler vardır. Sonradan açılmış fakat bugün tekrar kapalı bulunan yanıltıcı izler de olabilirler. Güney'de de kilit hizasında 1 tepe penceresi daha vardır. Sekizgen plândan aslan göğüsleriyle kubbe oturak yüzeyi hazırlanır (Fotoğraf : 20). Burada da her yüzde, yükseldikçe genişleyen üçgen biçiminde tonoz dilimcikleri ve ikizkenar dörtgenler vardır. Yükseldikçe küçülür ve basıklaşırlar. Ancak diğerlerinden farklı olarak burada malakâri fitiller çıkıntılı değil oluk şeklinde girintilidirler. Sıvaları yer-yer dökülmüştür. Tuğla kullanılmıştır.

Cenazelik te eşkenar sekizgendir. Karşılıklı kenarlar arası 5,28 m. gelir. Her kenarı çok az farkla 2,13 m. yöresindedir. Burada da; köşelerde özengi olarak başlayan, yükseldikçe açılan yelpaze biçimindeki malakâri kavallar kilit hizalarında küçük üçgen tonoz dilimleri meydana getirirler. İkizkenar dörtgenlerin alt uclarına uyarak tuğlalar V şeklinde örülmüşlerdir. Yukarıya çıkıldıkça bu dörtgenler küçülür ve basıklaşır. 4,10 m. çapındaki kubbesi basıktır. Mescit döşemesinin zamanla oturması nedeniyle basık kubbe tepe deliğine doğru iyice yataylaşır. Bu; zamanın bir sonucudur. Cenazelikte sekizgen ana duvarın malzemesi, siyah bazalt taşıdır. İnce yonu işlenmişlerdir. Teğet kemerlerle sonuçlanırlar. Aslan göğüsleri ve kubbe gene tuğladır. Doğu cephesinde 0.70 m. eninde 1,35 m. derinliğinde (Duvar kalınlığı) bir kapısı vardır. Dışarıdan toprakla kapatıldığı için yukarıda sözünü ettiğimiz gibi cenazeliğe bugün mescid katından (tepeden) girilmektedir. Bu da plâna uyarak eşkenar sekizgen olup ensiz bir taş sırası ile çevrilidir.

Medresenin kuzey kanadı ile doğu kanadın kuzey yöndeki yarısının, tamamen bir yıkıntı halinde olduğundan sözetmiştik. İlk anda; doğu kanadın da batı gibi ve kuzey kanadın da, güney kanadı gibi olduğu kanısında idik. Hatta güney kanadındaki geniş açıklığa karşılık, kuzeyde bir eyvan bulunabileceğini düşünmüş idik. Eylül 1972 sonlarında, araştırma kazısı yaptığımızda, plânda (Çizim : 3) taranmış yerleri bulmak mümkün oldu. Buna göre kuzey kanadı 4 eyvanlıdır. Eyvan ara ayakları güneydekiler gibi parçalı olup kapı boşlukları vardır. En sağdaki eyvandan, bugün kapalı olan kapı ile batısındaki odaya geçilmesi gerekir (Çizim : 2) Bu odanın güneye açılan kapısının bir dolap yuvası olduğu açıktır.

Kuzey-batı köşedeki küçük oda bir basık kemerle güneyindeki büyük odaya bağlanır. Sıvalar, duvarlardaki eğrilikler ve örtüsü bakımından bu iki odanın bir hayli şekil değiştirdiği anlaşılmaktadır. Zaten batı yüzü de yenilenmiştir. Yarım daire plânlı çıkıntılara geçiş bozuktur. Şimdi subasmadan sonrası yıkık olan bu hacimde 1/4 küre ile kaplanmalıdır.

Medresenin kuzey eyvanları arkasında odaları olmalıdır. Kapıları bulunmuştur. Ancak bir özellik gösteren doğu ucdaki eyvandan 45° lik bir sapma ile kuzey-doğu köşeye doğru ilerlendiğinde, döşemeden 1 taş sırası yüksekliğinde bir doluluğa raslanır. Burdan yukarısı yıkık olduğu için, söve kapı boşluğu, basamak gibi herhangi bir mimari ayrıntıya raslayamadık. Kanımızca burası medresenin dama çıkış merdiveni yeridir. Nitekim, doğusundaki odanın küçük oluşu, yalnız güneyindeki odayla bağlantısı ve duvarın burada geniş tutulması bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Bugün medresenin doğu yöndeki kapısından girince, eyvan alanı içine raslayan soldaki merdivenin sonradan yapıldığı malzemesinden ölçülerinden anlaşılmaktadır.

Doğu yüzde kapıdan itibaren kuzey de, (ön yüzleri kazı sonucu ortaya çıkan) 2 eyvan vardır. Bunlarında diğer eyvanlaı gibi, arkalarında birer oda hacminin olduğunu tahmin ediyoruz (Fotoğraf : 14). Yanlız bugün kü WC. lerin batısına raslayan bir koridor hacmi ortaya çıkmaktadır ki bir mana verilememektedir.

Medresenin üst örtüsü topraktır. Batı eyvanı, yanlarındakinden yüksektir. Ancak bu fark şimdi eğimli toprak dolğu ile giderilmiştir. Güneydeki orta eyvan da yanlarındakinden yüksek olup ayni şekilde örtülüdür. Yarım sekizgen plânlı türbenin üstü basık bir kubbe ile örtülüdür. Burmalı basit bir alemi vardır. Çimento ile sıvalı olan kubbenin hakiki kotlarını ve bitişine ait bir bilgi edinilememektedir. Güney kanatta bulunan 3 hacimli mescidin üst örtüsü ise (Güney - batı köşedeki türbe hacmi de dahil) diğer bütün hacimlerden yüksektir. Bugün güney-doğu köşedeki mescidin damı, doğu kanadın örtüsünden de alçaktır. Bacaların hepsi örtü altında kalmıştır.

Medresenin yüzlerini de birlikte inceliyelim. Kuzey yüzde ilk durumu yansıtan hiç bir iz kalmamıştır. Hatta yıkıntılar nedeniyle tabii zemin yükselmiş, subasman duvarı bile kaybolmuştur. Doğu yüzünde sağ yarı kanatta da bir özellik kalmamıştır (Fotoğraf : 14). Bugün kapı olarak kullanılan hacmin, zamanında da kapı yeri oldu ğu düşüncesi, yapılan kazıdan sonra kuvvetlenmiştir. Zaten burada subasman duvarlarında 90° dönerek içeri girerler. Girişin nasıl bir örtüsü olduğunu bilemiyoruz. 4 basamaklı merdiveni oldukça bozuk ve basittir (Fotoğraf : 2). İlk basamakları değildir. Basit çakma kapı kanadı da dahil bu duvar son yıllarda yapılmıştır. Tuğladan ve betonarme lentodan yapılan kapı boşluğunun burada, fakat bu ölçülerde olmadığı muhakkaktır. Giriş eyvanında sağ duvar yıkıktır (Fotoğraf : 2). Sonradan örülen basit bir duvarla izler de kaybolmuştur. Sol duvar da bazı değişiklikler geçirmesine rağmen aslını korumuş görünmektedir. Hemen-hemen dam hizasına kadar düşey çıktığına bakılırsa özengi kotu yüksekte olması gerekiyor. Yüksek tutulan bir kapı düşünülebilir. Kanımızca bu eyvan boşluğu avlulardaki gibi olup bina yüzüne aynen yansıyordu. Bazı girintileri (profil), belkide diğerlerindeki gibi sade idi. Kapı eyvanında açıklık 3,72 m. dir. Karşısına raslayan batı eyvanı ise 3,46 m. dir. Görülüyorki fark az da olsa kapı, eyvandan daha geniş tutulmuştur. Bu öneminden ileri gelmektedir.

Bugün medresede helâların yerini de bilemiyoruz. Şimdiki uydurma 3 helâ, çağrışım yoluyla, ilk yerlerinin de burası olduğu fikrini aklımıza getirebilir. Binadaki su donanımı bilinmedikçe kesin bir söz söylemek doğru olmayacaktır. Bir çok yapılarımızda olduğu gibi kitlenin dışında da düşünülmüş olabilir. Bugün bu hacim içinden geçen ve doğu yüzdeki sokağa açılan bir kanal var olup, binanın ordu tarafından kulanıldığı yıllara ait olduğu söylenmektedir. Ayrıca, sokaktan yüksek oluşu da dikkati çeker. 1971 yılında, ilçe halkının, içme sularını, bitişiğindeki Dicle nehrinden sağladıklarını görüyorduk. Kadınlar, omuzlarında testiler akın-akın nehre gidip geliyorlardı. 1972 yılındaki gidişimizde su sorunu çözümlenmiş ve borularla ilçeye getirilmişti. Bugün avlunun ortasını kapayan, yerden 0.90 m. kadar yüksek yazlık namazgah kısmı altında bir araştırma yapmak, belkide havuz ve su konusunda bazı izler bulmak bakımından oldukça yararlı olacaktır. Şimdi medresenin avlusunda bir kuyu-su vardır. Suyu derindir. Biz bu sıcak çöl bölgesinde bir orta havuzu besliyecek devamlı bir suyun, zamanında da olduğuna pek ihtimal vermiyoruz. Medresenin batı cephesindeki yarım daire kesitli yerlerin helâ olarak kullanılabileceği akla gelebilir. Anadolu sivil mimarimizde bu tür örnekler vardır. Üst katlar da çıkıntı biçiminde yapılan böyle hacimler, özellikle sokak tarafına getirilmekte ve pis suyun düşey bir boru ile kolaylıkla evden dışarı atılması sağlanmaktadır. Ufak bir şahnişin çıkıntısı görünümünde olup dar yüzlerinde küçücük pencerleri vardır. Burada da acaba aynı uygulama düşünülebilir mi? Döşemeler de bu göreve uygun ayrıntılar bulamadık. Dehliz pencerelerinin döşeme hizasında oluşuda buna engeldir. Plândaki yerleri de helâ olmaya elverişli değildir. Batı eyvanının bu sirkülasyona ayrılacağını kabul edemiyoruz. Diğer 2 odanın da bu durumda umuma ayrılması gerekmektedir. Medresenin batı yakasında tabii zeminin (hendek) düşük olduğunu yazmıştık. Kanımızca temel duvarlarına destek görevi yapan bu ufak burçlar, zemin kat hizasında içi boşaltılarak cep kiler gibi kulanılmakta idi. İçine konan yiyeceklerin, serin de korunabilmesi için 3 adet dehliz penceresi de yer hizasında tutulmuştur denebilir. Ayrıca Cizre'inin ve medresenin konuş durumuna da dikkat edilirse, doğu yönü çöl olup batı ve kuzey-batı yönleri Cudi dağı silsilesine bakar. Elbet serin hava bu yönden eser. Diğer yönlerde bu desteklerin olmayışını, arazinin topoğrafyasına bağlamaktayız. Kanımızca doğu ve kuzey yöndeki odalarda talebeler, batıdakilerde öğretmenler (Müderrisler) oturmakta idi. Güney-batı köşedeki bugünkü türbe yeri zamanında Müderrisin odası ve sınıfı idi, kuzeyindeki 2 ufak hacim ile bir lojman şeklinde düşünülmüştür. Kuzey-Batı köşeyi de bu hizmete ayırdığımızı söyleyebiliriz. Bu durum da bu yarım plânlı hacimler müdderrislerin mutfağı ve abdest alma yerleri idi. Batı eyvanı yazlık dershane olup testiler buraya bağlı çıkıntılı yerde serin olarak bulundurulabiliyordu.

Doğu kanattaki mesid hacminin, köklü bir değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır. Duvar örgüsü yanındakine benzememekte ve subasmandan 0.30 m. içeride bozuk olarak devam etmektedir (Fotoğraf : 22). Güney duvarının üst kısımları da moloz taşı ile onarılmıştır (Fotoğraf : 23). Bizce plân yapısı da değişmiştir. Örneğin güneydeki hacmi ayıran ara bölme duvarı ince olup doğudaki ayak cephedeki orta pencereyi kapamaktadır. Kare hacimli bir oda olarak düşünmek ve kapı ile kuzeyindeki odaya bağlamak daha akla yatkındır. Tıpkı simetriği gibi. Belki zamanla medresenin önemini yitirdiği bir dönemde, müdederrisleri azalınca lojman da kademeli olarak de-

ğişiklikler yapıldı. Köşe oda şafiler için mihrap eklenerek mescid şeklinde kullanılmaya başlandı. Ayrıca dershane olarak yorumladığımız güney - batı köşe odası da türbe oldu. Bugün burada yatan zâtın kim olduğu, adı, ünvanı bilinmemektedir. Bu 2 odanın doğrudan doğruya mescid hacmine kapı ile bağlantısı da bu düşüncemizi destekler sanırım.

Medresenin güney yüzü çok bozulmuş, tuğlaları dökülmüştür. Türbe çıkıntısının köşelerinde plâna uyan dişlere bakılırsa, her yüzünde girintiler (Niş) vardı (Fotoğraf : 24). Kanımızca doğu, batı ve güney yöndeki pencereleri kapatılmış, yanlız doğu yöne ufak bir pencere bırakılmıştır (Fotoğraf : 25). Güney-batı türbe hacminin dış yüzü ise tamamen elden geçmiştir (Fotoğraf : 26).

Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, medresede yalnız dört ocak bulabildik. Güney kanadındaki hacimlerde ocak gereksizdir. Diğer odalarda sıva raspası yapılarak ayrıntılı bilgiler elde edilebilir. En güvenilir kaynak toprak örtünün damdan kaldırılmasiyle elde edilebilecektir. Cizre sıcak bir bölgedir. Kışlar, mangalla geçirilebilmektedir. Ancak bu medresenin bazı bölümlerinin zaman-zaman misafirhane olarak ta kulanılabileceği düşünülürse ocakları genelleştirmek gerekir.

Doğu yüze bakan ocak tonoz alnına geldiği için sonradan kolaylıkla açılabileceği düşünülebilir. Nitekim baca deliğinde is yoktur. Oysa batıdaki odanın ocağı özengi yönünde olup islidir. Sonradan açıldığına ait bir iz de yoktur.

Medresede aydınlanma konusuda oldukça ilginçtir. Plândan da anlaşılacağı üzre doğu yüzdeki iki oda ile batı yüzdeki 4 odanın kapıları üstünde birer pencereleri de vardır. Buna dayanarak kuzey ve doğu kanadadaki odaların da ayni biçimde aydınlandığını söyleyebiliriz. Batı eyvanında dışa açılan bir pencere izi yoktur. Bu yöndeki diğer iki odayada pencerelerin onarım esnasında açıldığı düşünülebilir. Batı duvarları tamamen yenilenmiştir. Yanlız 3 hacimli mescidin sol kanadında, bugün güneye bakan atlı - üstlü penceresi olup üstteki sonradan kapatılmıştır(Fotoğraf : 23). Sağdaki hacimde, şimdiki girinti (niş) nin pencere yeri olacağı kanısındayız. Bununda üst penceresi şimdi kapalıdır (Fotoğraf : 26). Bu duvarın dış yüzü yenilenmiştir. Çatlağa raslayan yerdeki türbe üst penceresinin (Fotoğraf : 26 ve 5) de sonradan açıldığı kanısındayız. Soldaki mescide mihrab yerleştirildiği için pencere düşünülemez. Şimdi üstünde bir dehliz penceresi vardır. Plândaki değişiklikten önce belki doğu yüzde penceresi vardı. Medresenin doğu odalarında kanımızca dışa açılan pencereler yoktur. 2 odadaki ocakların dış duvarda oluşu bizi bu yöne itmektedir. Güney kanat ta türbenin, batıya açılan ve beton bir dışlığı olan penceresi vardır. Bu hacmin soldaki simetriği gibi orta mescide bağlanan bir ara kapısı ve üstünde de bir penceresi vardır. Şimdi bu kapının alt kısmı doldurularak pencere haline sokulmuştur (Fotoğraf : 7). Belkide orijinal taş dışlığı, batı penceresine ait idi. Biz; odaların kapı üstlerindeki pencerelerle aydınlandığı, dışarılara pencereleri olmadığı kanısındayız. Mescid hacmine gelince; avlu yüzünde, yanlız orta kapının üstünde bir penceresi vardır. Kıble yönünü türbe kapamaktadır. Bu bakımdan van hacimlerin güneye açılan altlı - üstlü pencereleri orijinal kabul edilebilir.

Medresede soldan yukarısı tamamen tuğladır. Türbede, mescidde, eyvanlarda, odalarda tuğla ölçüsünde taş kaplama kulanılmıştır. Avluda çokgen şekiller uygulanmıştır. Dışarıdan kale gibi görünen, sağır tuğla duvarların çevrelediği bir iç avlu, günlük yaşantı

nın canlılığını taşır. Güney illerde özellikle uygulanan içe dönük plân yapısını burada da görürüz. Yeşilik için ayrılan parçalar, kuyu, gölge sağlayan ağaçlar yanında, avlunun böyle değişik ölçü ve biçimde bir taş malzeme ile kaplanması doğayı yansıtması yönünden daha uygundur.

Medresenin iki katlı olabileceği düşüncesine yer vermiyoruz. Görüldüğü gibi güney ve batı eyvanının, mescid ve türbenin yükseklikleri, iki katı kapsayacak kadar değildir.

Üzüntü ile söyleyelimki Kırmızı Medresenin tarihi konusunda; yerinde, yöresinde hiç bir yazıta, yazıt yuvasına raslamıyoruz. Belkide giriş eyvanının veya kapısının onarımında kaybolup gitmiştir. Mescidin kapısında da bir izi yoktur (Fotoğraf 3,15). Binayı plân yapısı bakımından incelemek bu bakımdan yararlı olabilir. Anadolu medreselerinin avlulu tiplerinde odaların önünde revaklar vardır. Ara ayaklar geçişlere elverecek biçim ve ölçüdedir. Diyarbakır Ali Paşa Medresesinde (M. 1534-37) oda önleride Kırmızı Medreseye benzer ara bölmeler vardır. Birinden diğerine geçilmez, eyvanlar bağımsızdır (Çizim : 4). Mir-i Arab Medresesi de (1530 - 1536 arasında yeniden restore edilmiştir) bu bakımdan benzerlik gösterir (Fotoğraf : 27). İki katlı olup yalnız üst katlarda, ara bölmelerde geçitler vardır. Buhara'da bulunan 1417 M. tarihli Uluğ beg Medresesi de bizlere güzel bir örnektir (Fotoğraf : 28). Zemin katta oda önlerindeki eyvanlar bağımsızdır. Avlu yüzünde, tonozları dişler içine alınarak düşey ve yatay çizgiler, gölgeler elde edilmiştir. Kapı üstü pencerelerinde dışlıklar vardır. Kırmızı Medresede şimdi sadece mescid kapısı üstündeki pencerede ahşap bir dışlık vardır. Odalarda da aynisi vardı belki.

Anadolu medrese mimarimizde. güney yüzdeki sekizgen çıkıntılara da raslamaktayız. Camilerimizde, diğer binalarımızda bu plân şeması bolca uygulanmıştır. Örneğin 1291 tarihli Erzurum Çifte Minareli (Hatuniye) medresesinde türbe cenazelikte kare olup gövde 12 gendir. Milas - Peçindeki Kepez (yelli) medresesinde (1344 - 45), girişin karşısındaki batı eyvan dikdörtgen plânlı olup belirli bir çıkıntı yapar. Kayseri Çifte Medresede (Şifahane 1205-6) güney eyvanı dikdörtgen plânlı olup kitlede bir çıkıntı yapar. Erzurum Yakutiye medresesinde Hoca Cemâleddin Yakub adına yaptırılan 1310 - 11 M. tarihli türbe batı yüzde 12 gen. bir gövdeye sahiptir. İsparta Atabey - Mübariziddin Ertokuş medresesinde (1224 M.) türbe, doğu yüzde sekizgen bir çıkıntı yapar. Kırmızı Medresemizdeki yarım sekizgen çıkıntı bakımından Bitlis Gökmeydan Medresesi iyi bir örnektir (1589 M.). Ayni çıkıntıyı Diyarbakır Hüsrev Paşa Medresinde (1521 - 28) ve Ali Paşa medresesinde (1534 - 1537) görmekteyiz. Bu son 3 Osmanlı devri yapısında çıkıntılar türbe için değil, kapalı mescid veya yazlık dershane için yapılmışlardır. 3 yönde de pencereleri vardır. İstanbul Topkapı sarayı Çinili Köşkte de (1472 M.) ayni çıkıntıya raslanır.

Kızıl Medereseye özellik ve değer veren diğer bir ayrıntıda, cenazelikte, mescidlerde, türbede başarıyla kulanılan malakâri kavallardır. Yakın bir örneğini Mardin - Hasankeyf Zeynel Bey türbesinde (15 yy. başı) görürüz (Fotoğraf : 29). İç plân sekizgendir. Her kenarda girintiler (niş) vardır. Kubbeye geçişte benzer malakâri kullanılmıştır. İstanbul Çinili Köşkte de benzerlikler göze çarpar (Fotoğraf : 30,31). Buhara'daki Hoca Zeyneddin Mescidinde (16. yy.) kare plândan sekizgene geçişte, medresemizdeki ayrıntılar aynen kullanılmıştır. Eski bir örnek ise gene Buhara'da 1127 M. tarihli Müezzinet-i Gulan'dır. Yarım sekizgen plânlı giriş eyvanında 1/4 küre için ikizkenar dörtgen kavallı aslan göğüslerinden yararlanılmıştır.

Şeyh Ahmet Cezerinin bu medresede yattığı halk arasında kulaktan kulağa söylenegelmektedir. Cenazelikteki 7 şahidede ismine raslanmamıştır. Alman Fon Hardman tarafından 1904 M. yılında Berlinde Farsça olarak bastırılan «Cezeri divanı» nın sonuna, O'nun hakkında söylenen ve yazılan bazı bilgiler de eklenmiş bulunmaktadır[1]. Bunlardan;

— Dr. Beliç Şirgoh'a göre : Şeyh Ahmedül Gezeri M. 1747 yılında ölmüştür.

— Muhammed Emir Beğ Zekiye göre : Cezeri, 1203 yılında Cizre'de idi. Divanından bir kopyayı Tebriz hakimi Han Hanan'a gönderdi. Musul hakimi İmadeddin Zengi idi.

— Rus müşteşriki Mösyö Ogüst Yaba ya göre : İmadeddin Zengi devrinde, Cezeri, Cizre'de (M. 1145 - 1160) yıllarında sağ idi.

— Siirt'in Eruh köyünden olan Ahmet Ezzivingi'ye göre : Ceziri 1631 M. yılında öldü.

— Seccadiye göre : Cezeri 1432 M. yılında 75 yaşında iken ölür. «El Bahtiye» aşiretindendir. Babası Şeyh Mehmet'ten okumuş, uzun süre eğitim için İmadiye, Hakkâri ve Diyarbakır'da bulunmuş, icazetini Setrabas'ta almıştır Hasan Keyften gelip Cizre'de 1481 de 75 yaşında ölür. Kasidelerinden Timurun (Ölümü : 1404) ve Cengiz'in (Ölümü : 1226) Anadoluya akınlarından söz etmiştir.

Ayni kitap sayfa (Z) de gene Seccadiden şu bilgileri de öğrenmekteyiz. «Şeref Han; bini Mir Abdal Min Ümera Azizan'ın muasırıdır. 1005 H. (M. 1596) senesinde hayattadır. Şerefnamesinde bahşettiği gibi kendi özmalından, Allah rizası ve ilmin yayılması için bu medreseyi yaptırmış, arazi ve köy vakfetmiştir. Kuvvetli ihtimale göre Cezeri, bu medresenin müderrislerinden idi. Ömrünü burada geçirdi, ölünce oraya gömüldü. Kapısı yer seviyesinden aşağıdadır. Medresenin güneyindedir. Türbe duvara yapışıktır.»

— Gene sayfa (K) da : Cezeri; «İbni Ömer adası şehri surunda bulunan Kızıl Medresenin güneyinde yatar. H. 1050 (M. 1640) Nakşıbendi tarikatindendir.

Görülüyorki Cezeri için 11. yy. den 18. yy. kadar tarihleme yapılmaktadır. Ancak, Cezeri'nin burada yattığı söylentisi bu bilgilerle doğrulanmaktadır. Cezeri; divanın da Timur ve Cengiz'den söz ediyorsa M. 1400 den önce, Şeref Han'ın Şerefnamesinde de adı geçtiğine göre 1600 den sonra yaşamamıştır. Bu iki asır arasında ömür sürmüştür. Dolaylı olarak Kırmızı Medrese de en geç «1600'e kadar tarihlenebilir.

Medresenin cenazeliğinde 7 tane mezar vardır. Şahidelerinin her yüzü, mezarların yanları ve üstleri de süslenmiştir. Selçuklu tipindedir. Altında tarih yoktur[2]. Şeyh Ahmet Cezeri adı da geçmez. Yanlız tam kapı ağzındaki (En son gömülen olmalıdır) mezarın şahidesinde net olarak H. 727 (M. 1326) tarihi okunmaktadır. Demekki medrese bu tarihten önce yapılmış olmalıdır. Bu duruma göre; 12 yy. ortalarından sonra başladığını kabul ettiğimiz zenin kat pencereleri anlayışı henüz burada tam olarak oturmuş bir düzen de değildir. Oda önlerindeki bağımsız eyvan hacimleri anlayışına, revak anlayışıda bağlanmıştır. Böylece karma bir şama ayni katta uygulanmıştır. 16. yy ilk çevreklerinde Diyarbakır'da gördüğümüz bir uygulamanın öncüsüdür. Belki de Anadolumuzun «Bağımsız eyvan» örneklerinin ilkidir. Bu açıdan hareket edilirse ustalarının da Doğudan getirilmiş olması gerekmektedir.

Kanımızca bu medresenin kıymetli müderrislerinden olan Şevh Ahmet Cezeri, güney - batı köşedeki lojmanda kalmakta ve burayı sınıf olarak kullanmakta idi : Ölünce adına ve hatırasına hürmeten buraya gömdüler. Kasidele-

rin de Timur'dan bahseden birinin 1326 dan önce yaşaması mümkün değildir. Bunun için mezarı aşağıda değil diyebiliyoruz. Ayrıca Şeref Han için söylenen «bi imaret» sözü (emretti) yerine (İmar etti, onardı) şeklinde kabul edilse daha doğru olur sanırız.

Biz, Kırmızı Medreseyi - bu bilgiler ve mimari özelikleri bakımından - şimdilik 14. yy. başları olarak tarihlemekteyiz. İnandırıcı ve saptayıcı daha başka bilgilerinde bulunmasını içten dileriz.

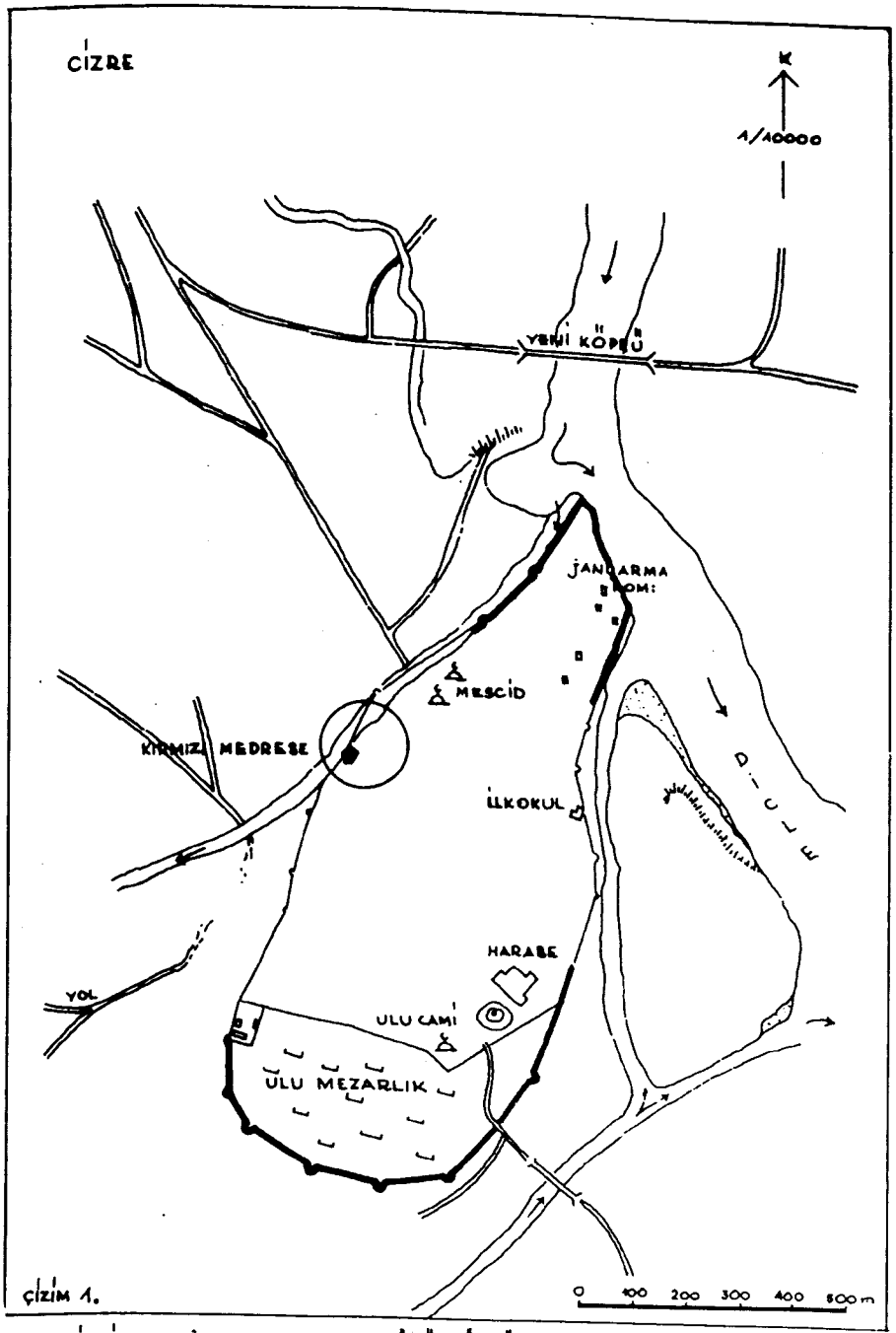

ÇİZİM 1.

BELEDİYE İMAR PLANI PAFTASINDAN KÜÇÜLTÜLDÜ

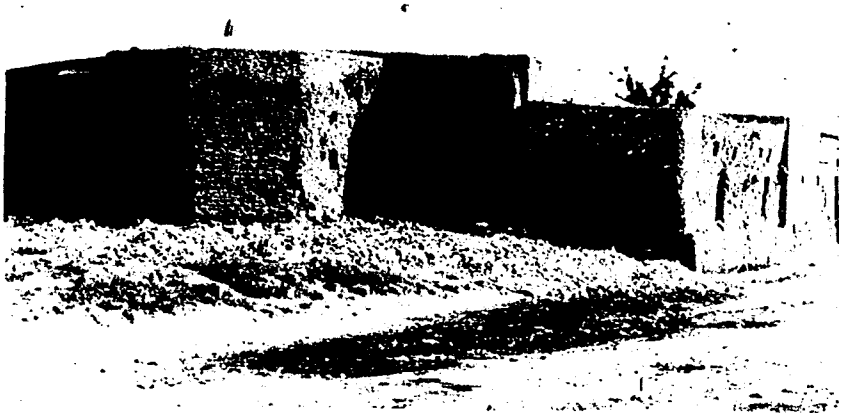

Resim : 1 — Kırmızı Medrese

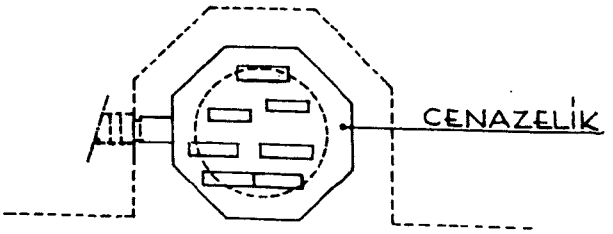

MARDİN-CİZRE KIRMIZI MEDRESE.

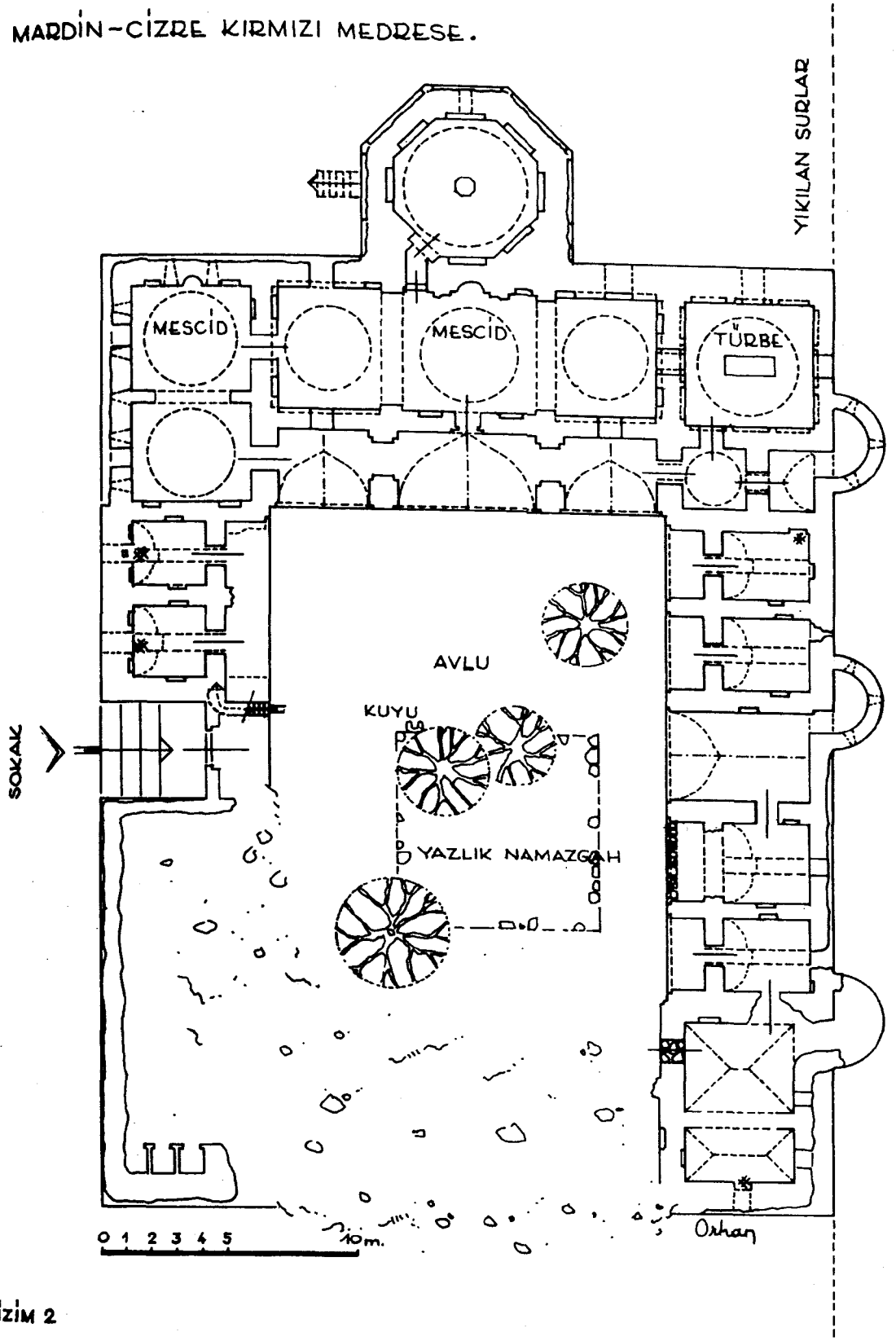

ÇİZİM 2

Resim : 2 — Doğu yöndeki giriş

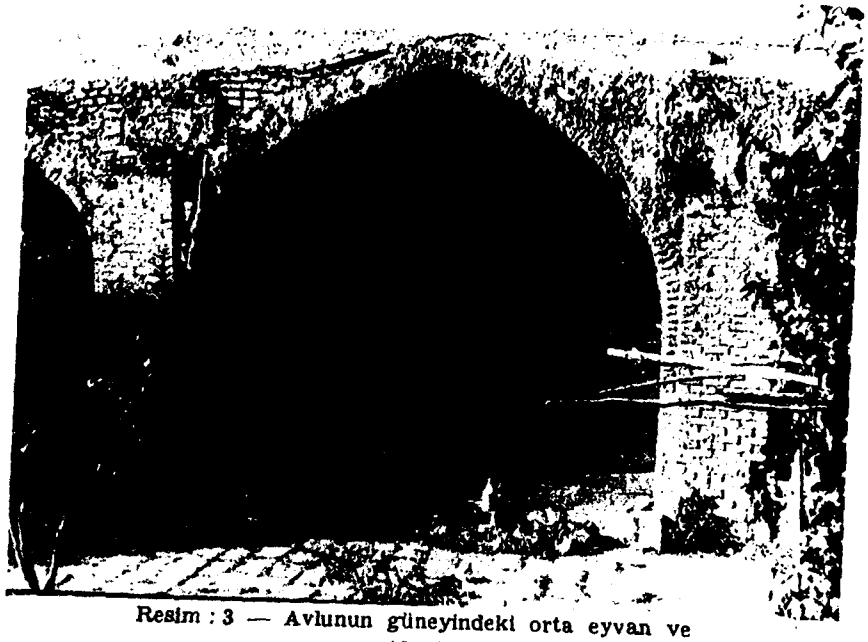

Resim : 3 — Avlunun güneyindeki orta eyvan ve mescid girişi

Resim : 4 — Avlunun güney yuzündeki orta ve yan eyvan

DİYARBAKIR HÜSREV PAŞA MEDRESESİ 1/200

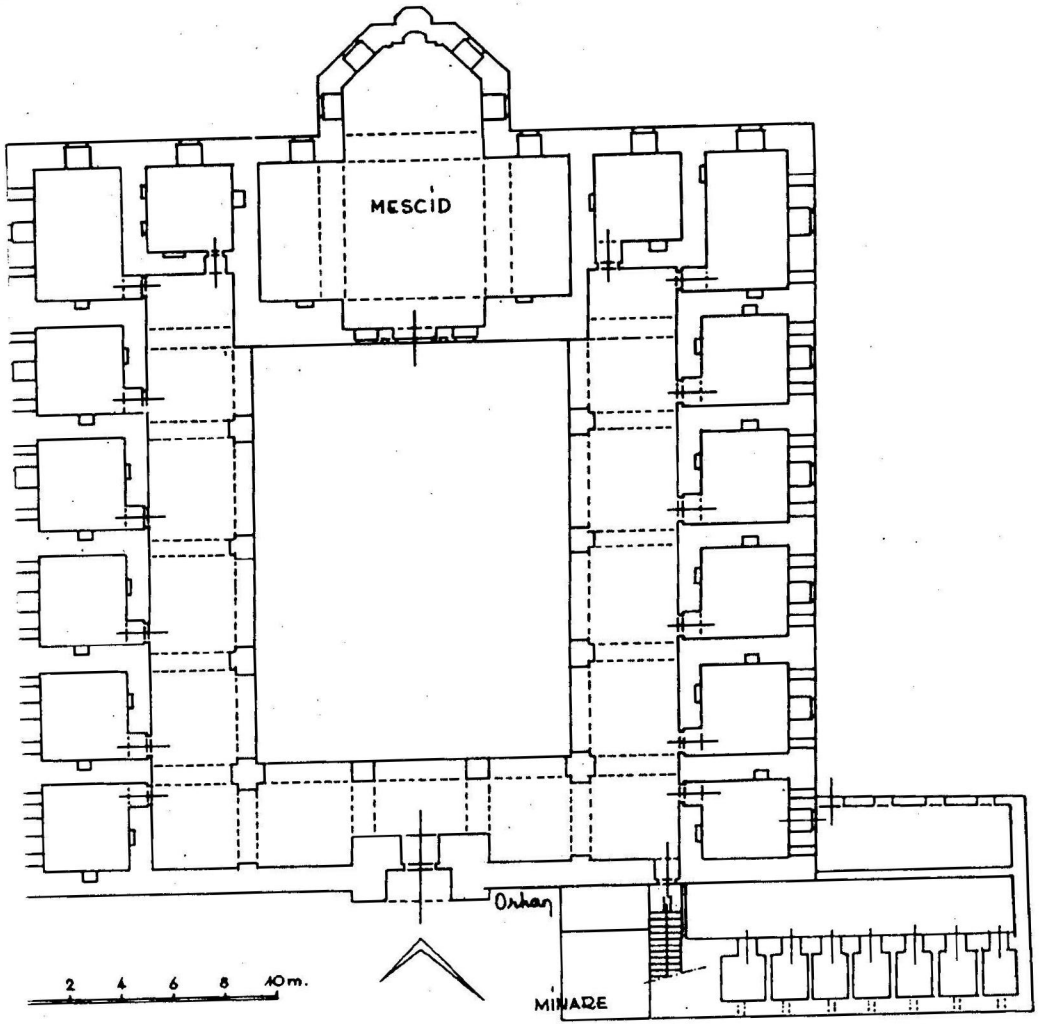

çizim 5.

DİYARBAKIR ALİ PAŞA MEDRESESİ

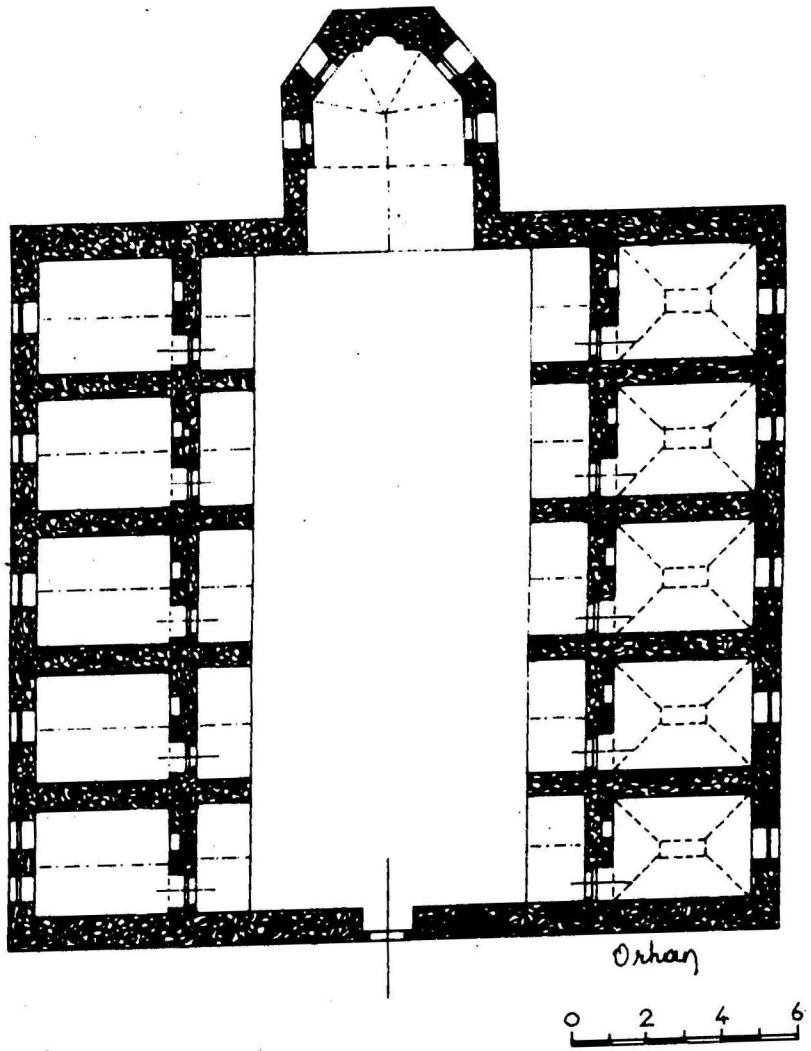

çizim 4.

TUNCER

MARDİN-CİZRE KIRMIZI MEDRESE TAHMİNİ RESTİTÜSYONU

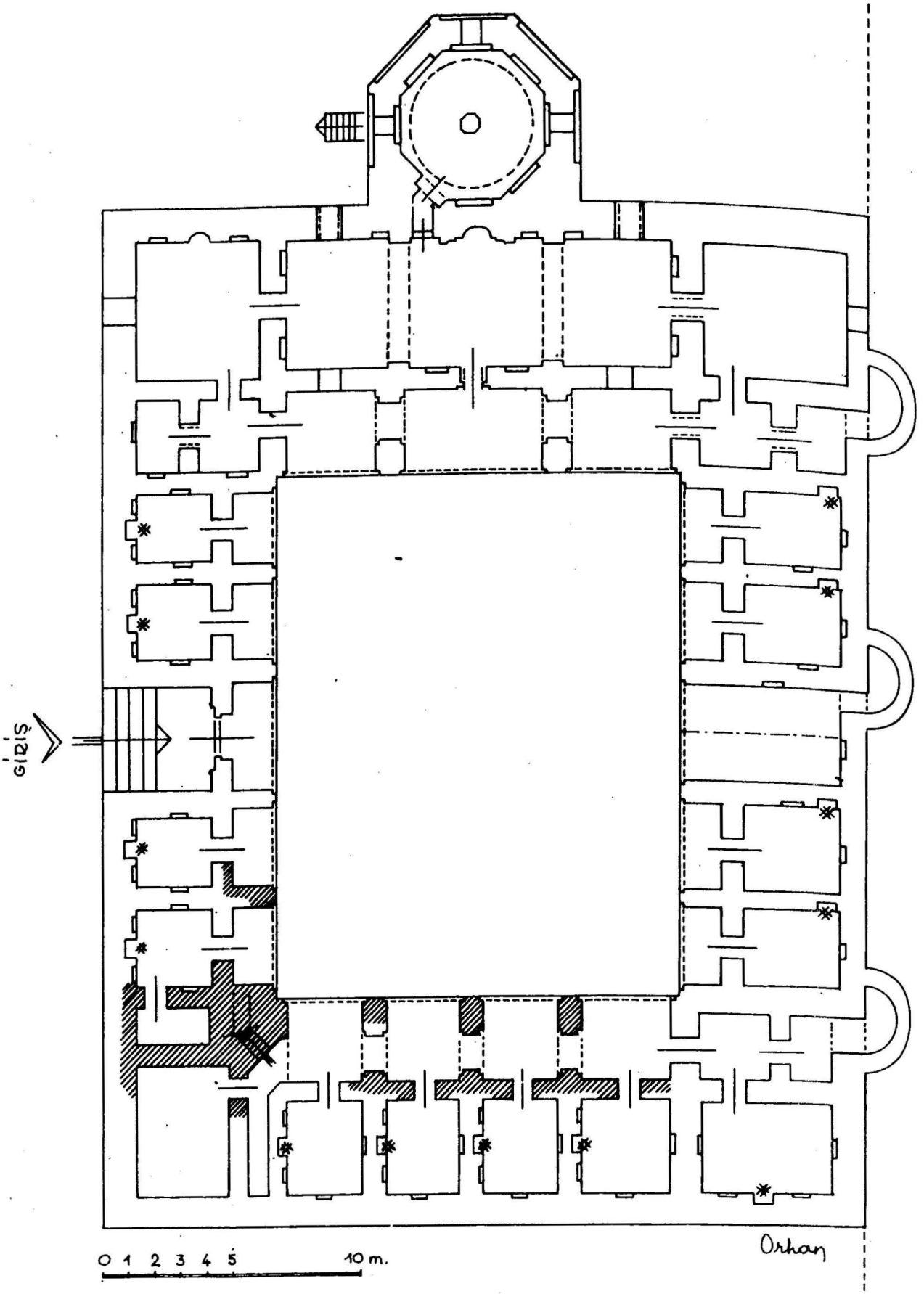

İZİM 3.

TARANMIŞ YERLER KAZIDA BULUNMUŞTUR

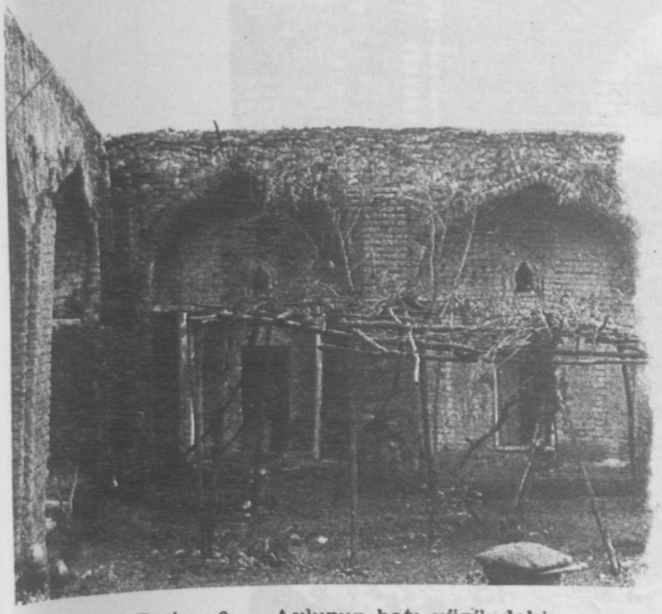

Resim : 8 — Avlunun batı yüzündeki
1. ve 2. açıklıklar

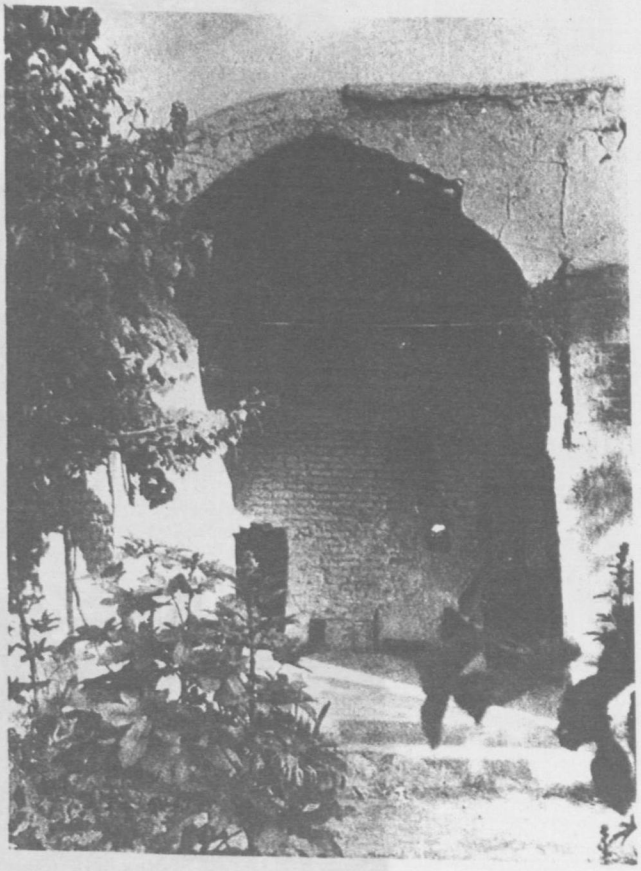

Resim : 9 — Batı eyvanı

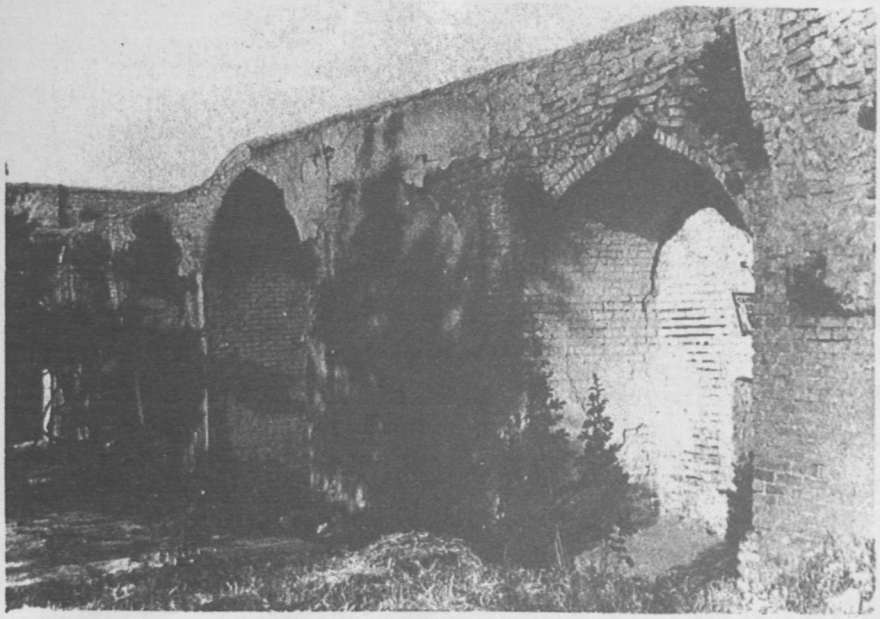

Resim : 10 — Solda, batı eyvanı, önü örülü
4. açıklık ve sağda 5. açıklık

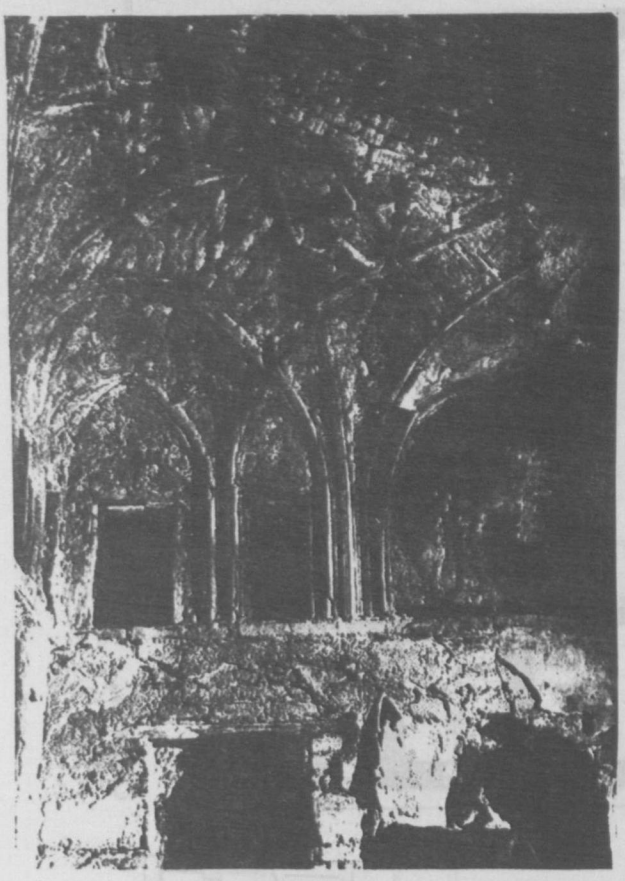

Resim : 5 — Güney - batı köşedeki türbenin içten görünüşü

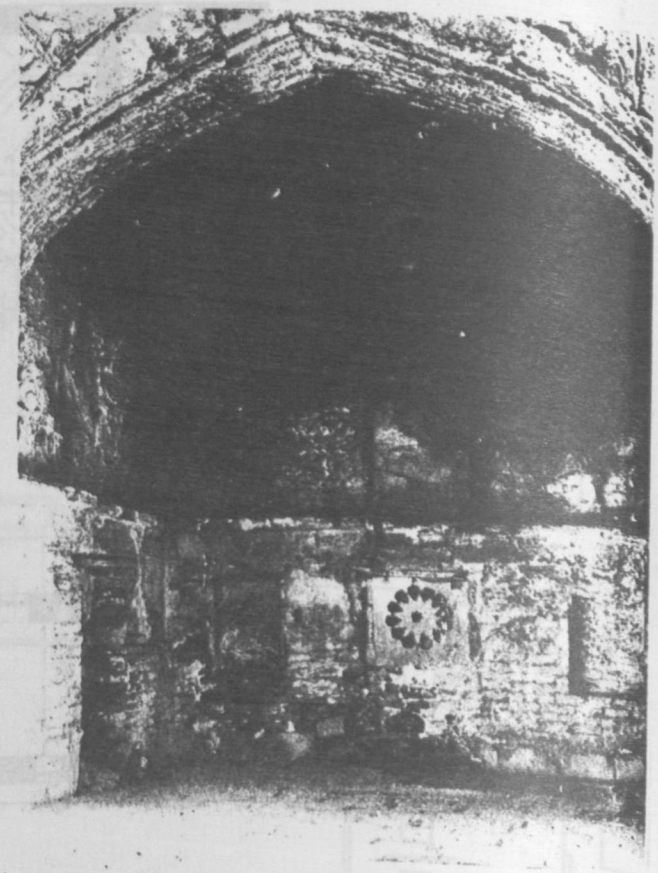

Resim : 7 — Mescidin batı yüzü ve taş müşebbek

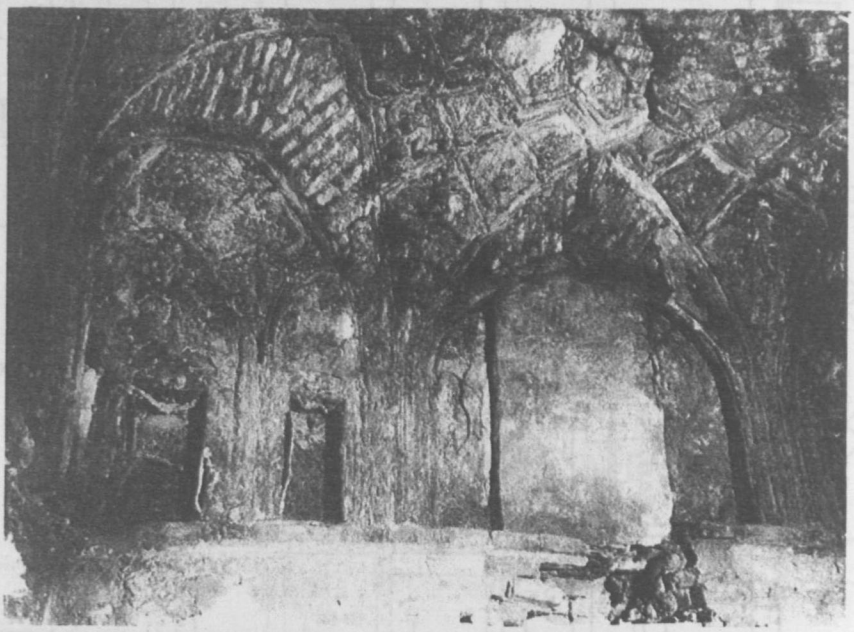

Resim : 6 — Medresenin güney - batı köşesindeki türbenin doğu iç yüzü

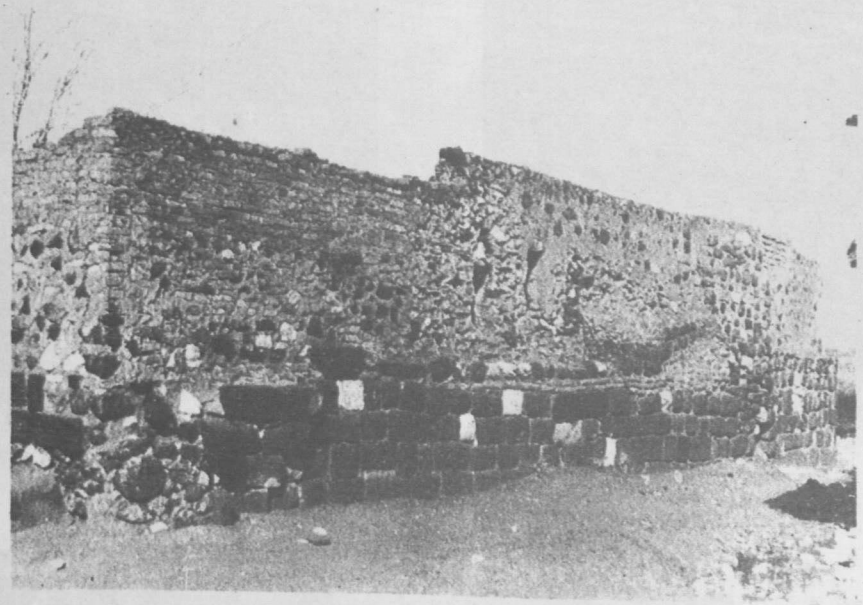

Resim : 14 — Medresenin sokağa bakan doğu yüzünde sağ (kuzey) yarı

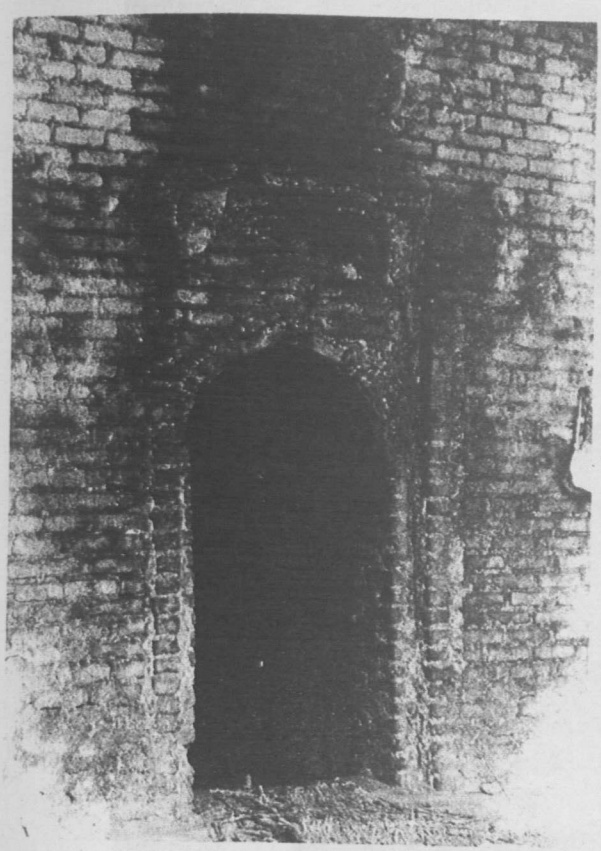

Resim : 15 — Mescid kapısı

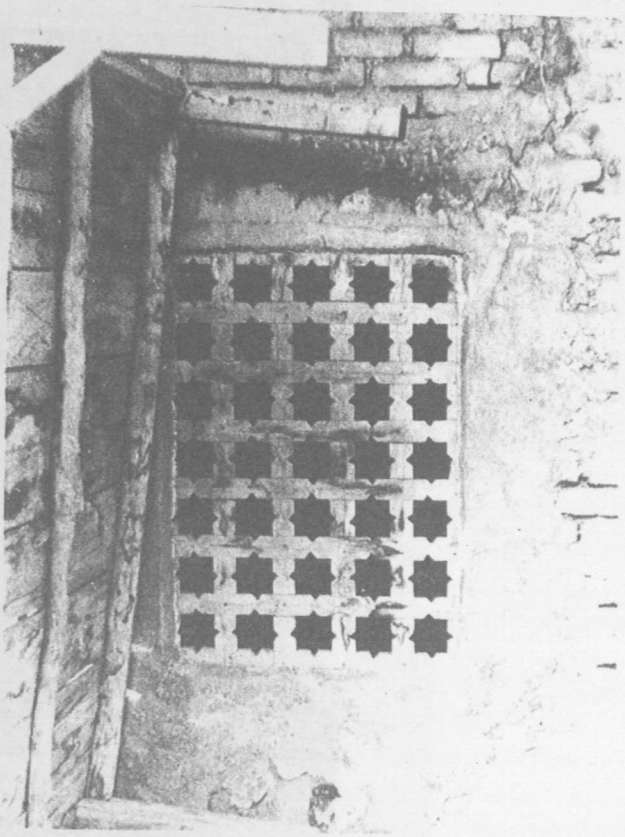

Resim : 16 — Mescidin avluya açılan sağ penceresindeki ahşap parmaklık

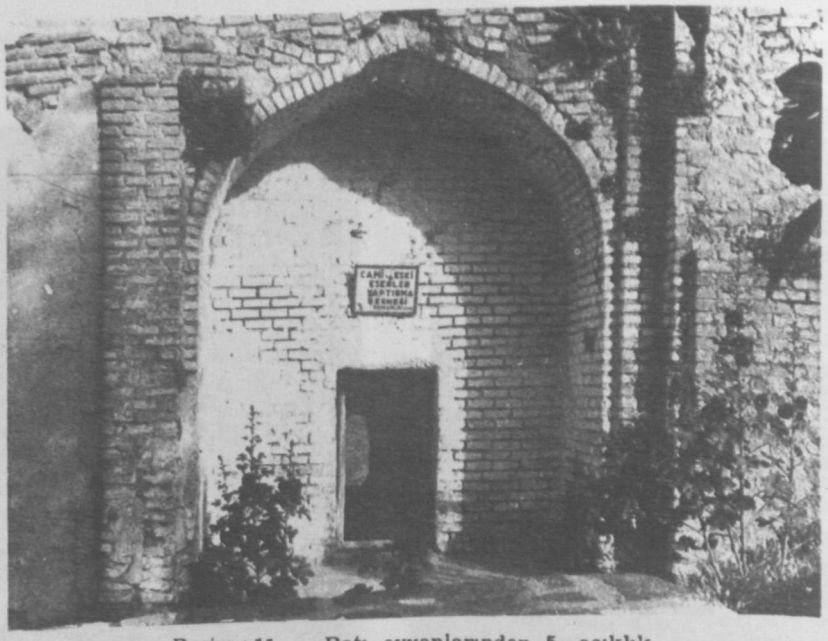

Resim : 11 — Batı eyvanlarından 5. açıklık

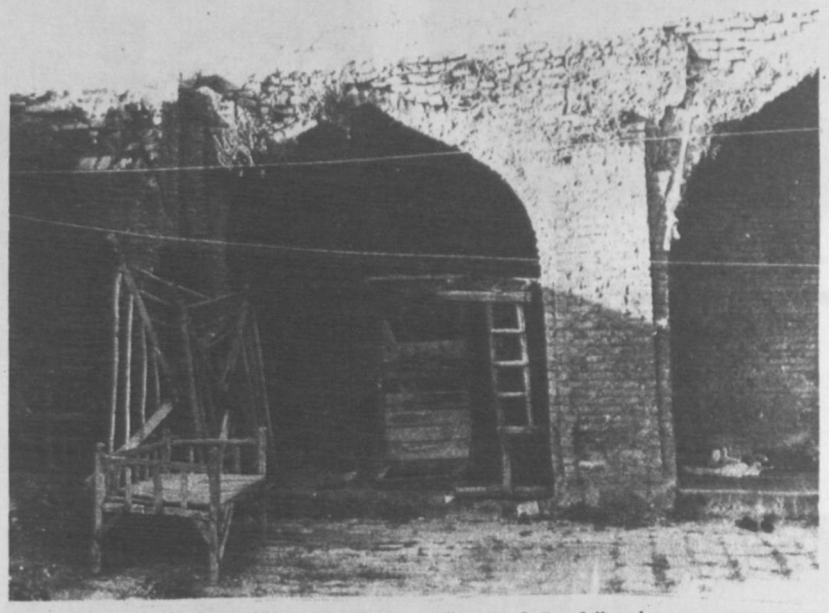

Resim : 12 — Avlunun güney - doğu köşesi

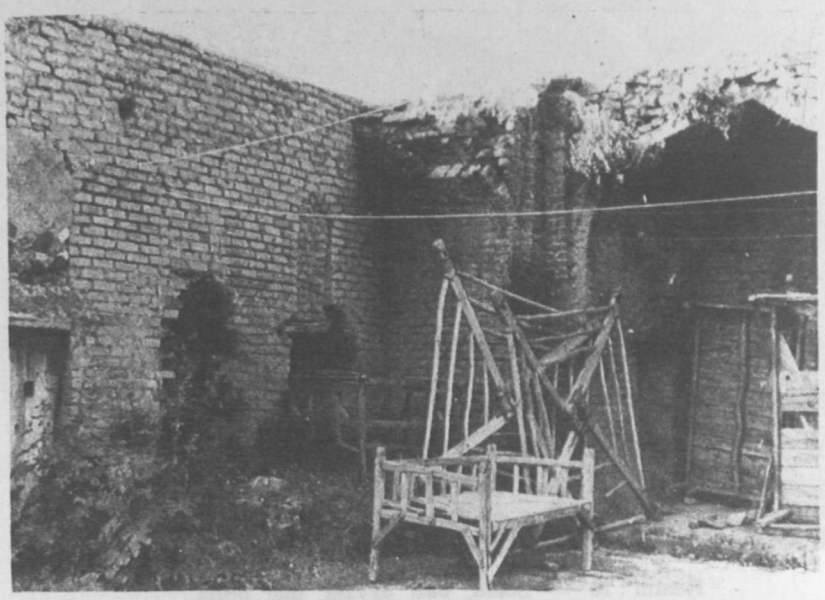

Resim : 13 — Avlunun güney - doğu köşesı

Resim : 20 — Yarım sekizgen plânlı türbede örtü

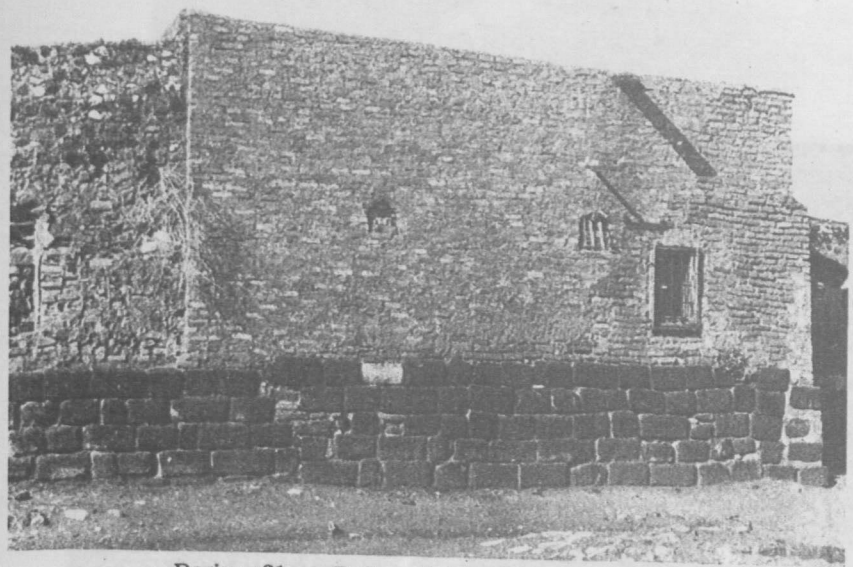

Resim : 21 — Doğu yüzde, girişin solu

Resim : 22 — Doğu yüzü (Güney - doğu mescidin dışı)

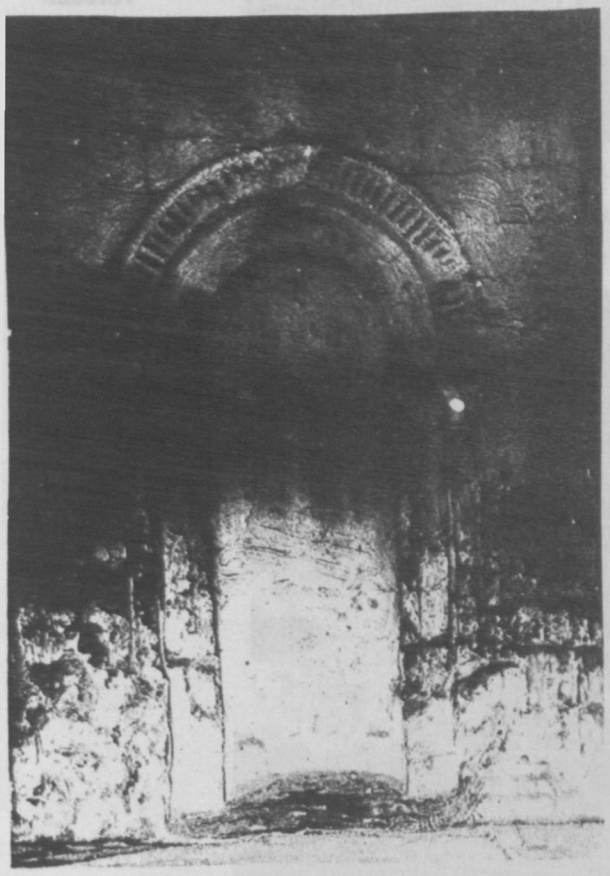

Resim : 17 — Mihrab

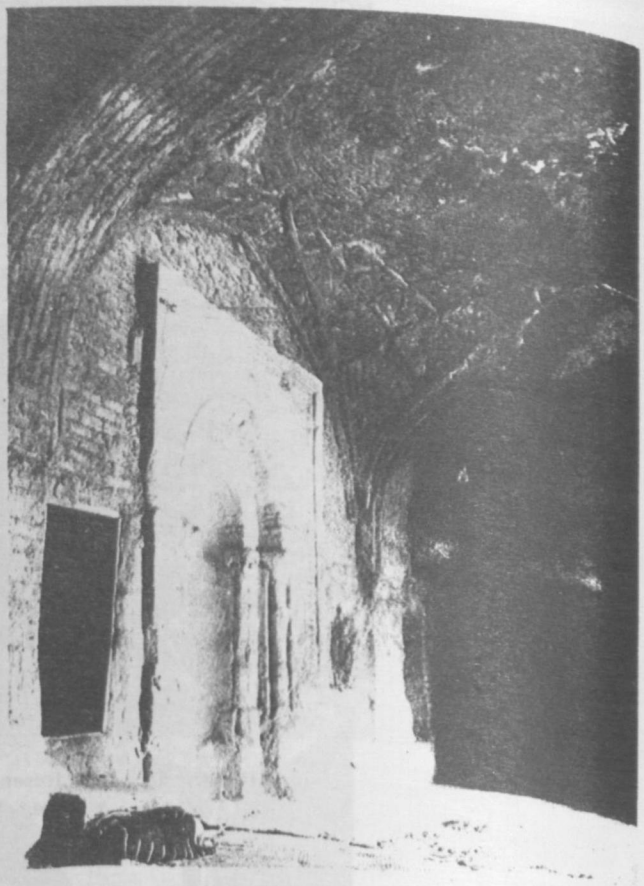

Resim : 18 — Taş mihrab

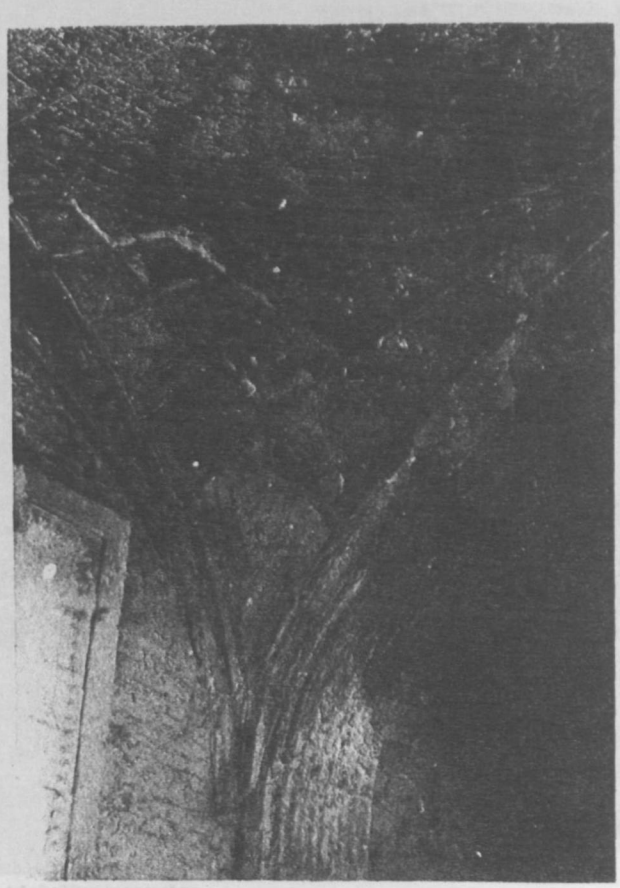

Resim : 19 — Mihrab üstü aslan göğüslerine işlenen malakâri kavallar

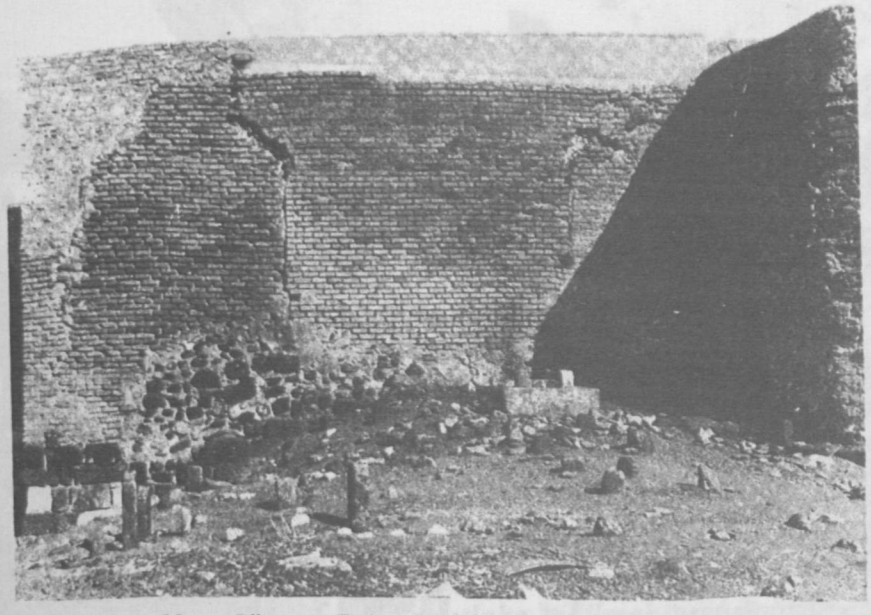

Resim : 26 — Güney - Batı köşedeki türbenin dış (güney) yüzü

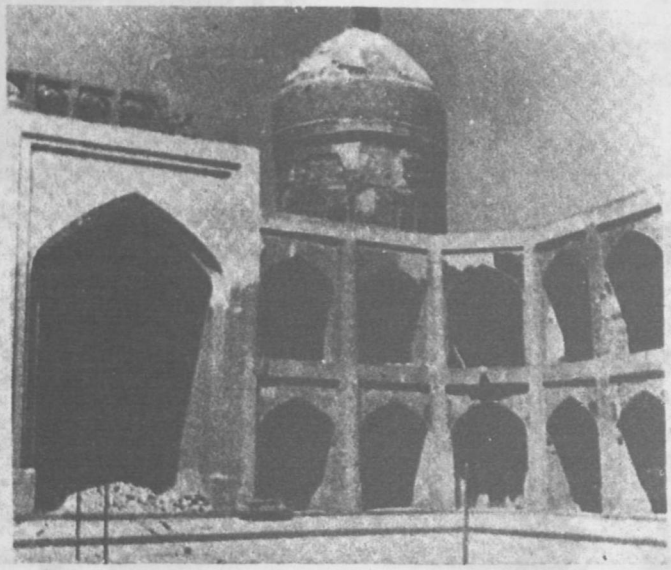

Resim : 27 — Mir-i Arab Medresesi
(Grabar'dan)

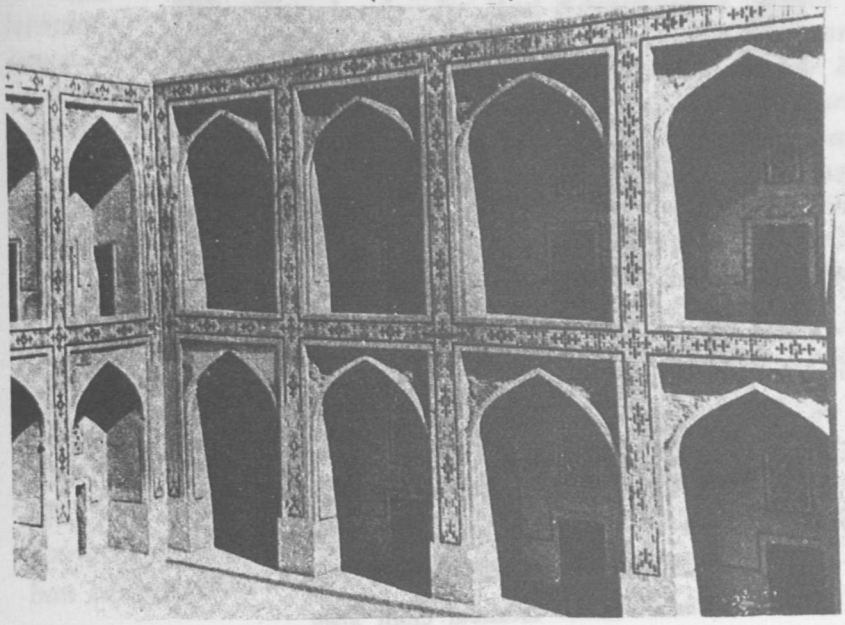

Resim : 28 — Buhara Uluğ Beğ Medresesi
(Rusya'daki İslâmî eski eserler kitabından

Resim : 23 — Güney - doğu köşedeki
mescidin güney dış yüzü

Resim : 24 — Yarım sekizgen planlı türbenin Güney yüzü

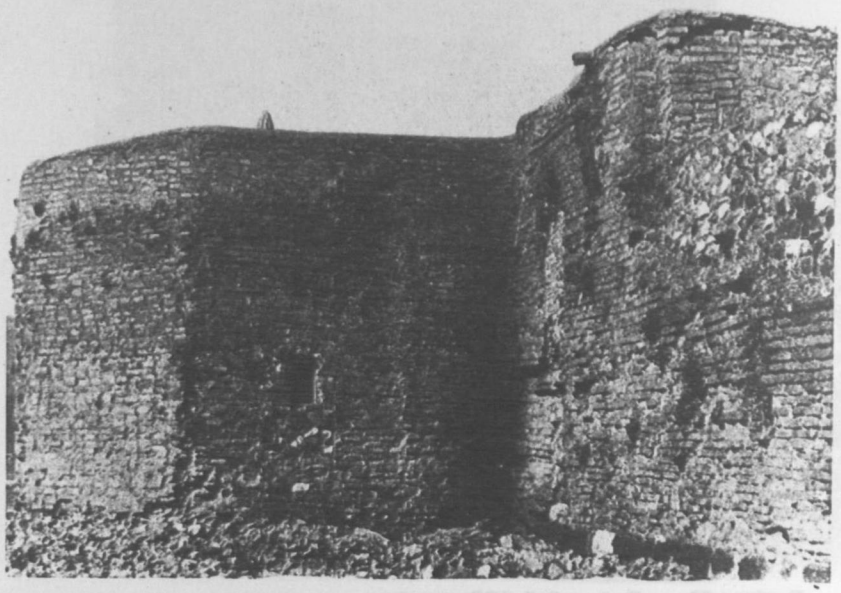

Resim : 25 — Yarım sekizgen planlı türbenin doğu yüzü

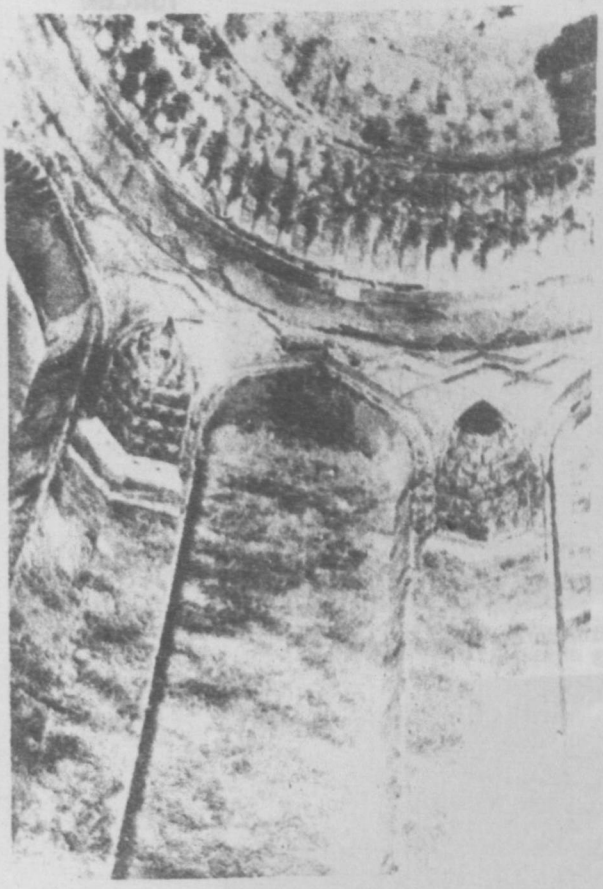

Resim : 29 — Mardin - Hasankeyf
Zeynel Beğ Türbesi içi

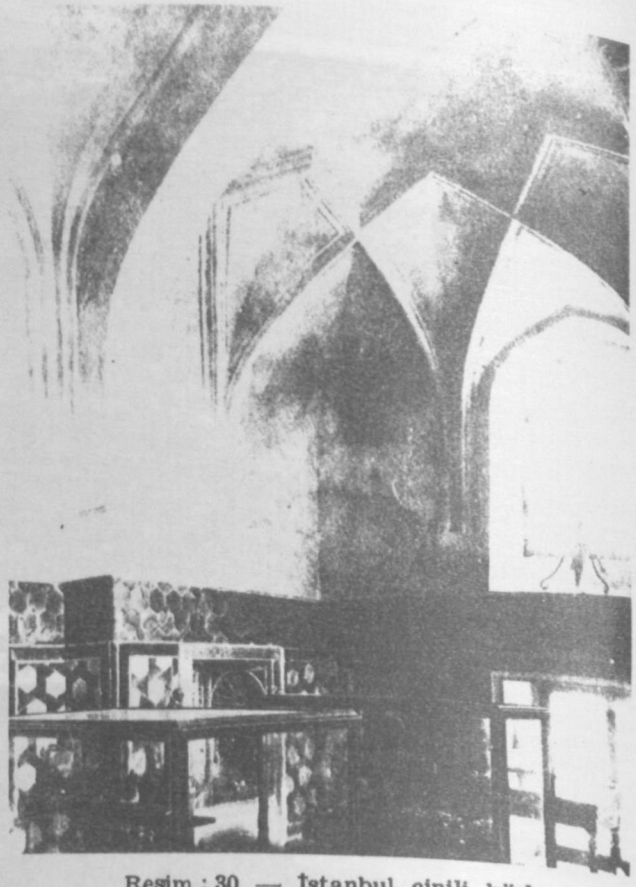

Resim : 30 — İstanbul çinili köşk

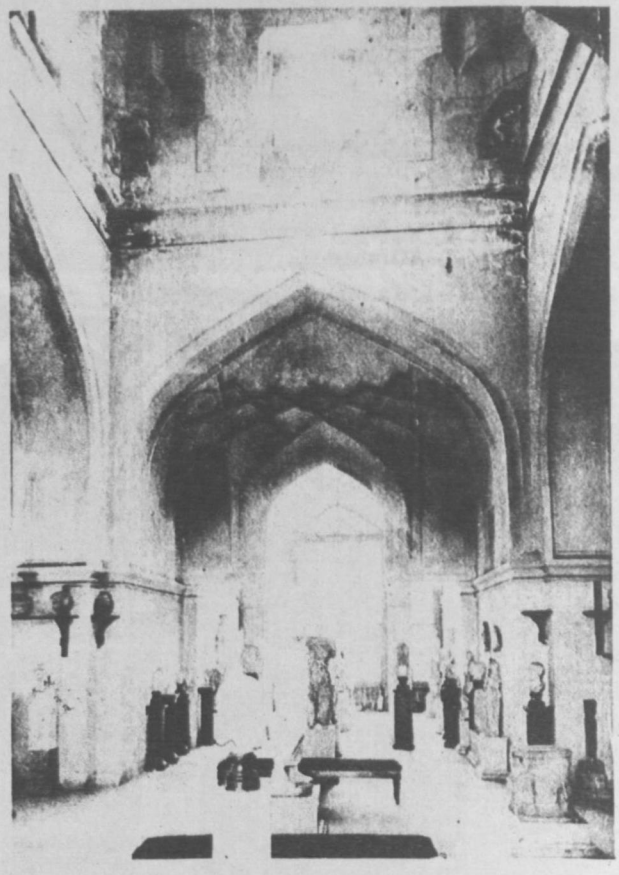

Resim : 31 — İstanbul çinili köşk

HER DEVİRDE KAĞITHANE

Kâğıthane. Memleketimizin beş asırdan beri bir mesire ve istirahat yeri. Her asırda bir Kâğıthane yaratmışız. Meselâ onbeşinci asırdaki onaltıncı yüzyılda yok, ama söyleniyor. Bittabi burasının bir Perikles devri diye birçok geçmiş medeniyetlerin zirvelerini hatırlatan bir deyimle Kâğıthanemizin örnek bir onsekizinci asır yaşantısı var O bugünlere kadar dillerde ve gönüllerde yaşamış. Bizim nesil, bunun ancak çok harab ve buna rağmen gününde aranan ve bu perişanlık içinde baharlarda ve yazın bir defa bile olsa mutlaka gidilmek arzusunu gönlünde yaşatırdı. Artık buna elvedâ. Neden?

Kâğıthane sırtları gecekondularla gayet çirkin ve utanç verir şekilde kaplandı. Yalnız derenin iki tarafı ve eski meşhur şâhâne çayırlar sâhaları kurutuldu. Ne sâyede?

Cihet-i askerîyenin iki mühim garnizonu bu sâhayı ve dereyi möcip sebeplerle ikiye bölerek askerî bölge yaptılar ve hele buralara yakın ve içine aldığı yamaçlarda ancak devriyeleerle gecekondu istilâsını önleyebildiler.

Artık bu sâhada hergün adedi azalan kalıntıları olsun sırf merakla dolaşmak da mümkün değildir. Askerî faaliyet sâhasına girmediğinden maalesef malûm sebeplerle başıboş bırakılan ok meydanı ve havâlisi de yok oldu. Hiç olmazsa oradaki düzünelerle - tam sayısını dahi bilmiyoruz - nişan taşları da ileride başımıza dert açar, düşüncesiyle işgâl edenler tarafından yok edildi. Yalnız Kâğıthane derecesi ve çayır çok şükür bundan masun kaldı.

Kâğıthane'de bazı tarihî binaların bugün yerinde kalmaması sebeplerinden biri de ahşap olmalarıdır. Asıl Kâğıthane'de Sultan Rziz devri yapısı Sa'dâbâd Kasrı bu cihetle askerî İstihkam Okulu garnizonunca yıkılarak yerine bir kârgir bina yapıldı. Fakat Çağlayanlar bu binanın yeninde. Peerişan ve yıkık durumu olsun onarılamadı. Çayırda mevcut çeşmeler, nişan taşları ve diğer binaların da mevcûdiyetini artık resimlerden görebileceğiz. Yerlerinde kalabilenler aynen muhafaza edilirse şerefli olur. Bazı ufak tefek onarımlar da utanç vericidir. Bütün eski ve yeni hâtıralarıyla tarihine karışan Kâğıthaneyi ancak böyle derlemelerde bulunabilen ve toplanan resimleriyle bir rehber mâhiyetindeki yayınlardan öğrenebileceğiz.

Pek eskilere gidemiyerek ancak iki buçuk asrını bu esercikle canlandırabileceğiz. Bu toplamamızda perişan durumda binalarla dolu Kâğıthane ve Alibeyköy'lerinden bahsetmiyeceğiz. Hele Silahdarağa ve Karaağa çsâhil semti ağaçlarına kadar eskiliğinden hiç bir şey saklamıyor. Asırların ihmâli buraları fakirlerin zevksizliklerine göz yumularak kurban edilmiştir.

Orada Adlî Sultan Mahmud'un «Asâkir-i Mensûre-i Muhammediye» teşkilâtının silah ve cephaneleri için kalın moloz duvarlı depoları durmaktadır. Halen inhisarların muhtelif malları için kullanılmaktadır.

Kâğıthane için kitâbeler dahil yazılanlar az değildir. Şâirlerin tavsifi çok ilgi çekicidir. Hele Nedim'in divanı âdeta oradaki gülistanın bülbüllerinden biri gibidir. Kâğıthane'nin birçok ince mâceralarını dile getirmiştir.

Kâğıthane hakkında yapılan resimler ve çıkarılan fotoğraflar çok ve çeşitlidir. Hatta yarım asir önce yapılan pullara da ilham vermiştir.

XIX. asır İstanbul nesli Kâğıthane'yi çok yakından tanırlar. Burasını biz XX. asır nesli çok az gezebilmişizdir. Lâkin tarihimize mâlolmuş güzeel tarafları çoktur. Artık Kâğıthane'de bir mesire yoktur, gidilemez. Geçmişlerini mümkün olabildiği kadar bu toplama anlatmağa çalıcaktır. Nelere sahne olduğunu bunda görecek ve okuyabileceğiz.

ESKİ KÂĞITHÂNE

Bizanslılar zamanında da çok sulak olan bu semtte el tezgâhlarında kağıt imâl edildiği rivâyet olunur. *XV.* asırda Türkler de burada kağıt yapmışlardır denir. Bu cihetle oraya *Kâğıthâne* semt ismi olmuştur. İkinci *Sultan Bayezid* zamânında İstanbul'un başlıca mesîrelerinden biri de *Kâğıthâne*'dir. *Yavuz Sultan Selim*'in nişancısı *Tâcizâde Cafer Çelebi* meşhur *Hevesnâme*'sinde İstanbul'un zevk köşelerini sayarken onu şu cümlelerle methediyor:

«Geniş, çepeçevre bir kır. Yanı dağlık. Her taraf çimenler ve güllerle süslenmiş. Geniş gölgeler yapan ağaçlar o kadar sık ki, dallar birbirine girmiş, serv ile şimşad elele tutuşmuş, rüzgâr onların üstünden koşakoşa geçip gidiyor. Ar'ar'daki taze yeşilikleri yaprak sanma. Onlar birer dildir ki bu yere felâket gelmesin diye Allah'a yalvarıyorlar. Çimenlerin arasından bir de ırmak akıyor. Çimendeki güller birer ateş parçasına, lâleler kıvılcımlara benziyor. Güllerle koncalar ırmağın macerasına gizlice gülüşüyorlar. Çünki su ile söğütler arasında eski bir aşk var. Rüzgâr estikçe, o sevgiliyi korumak için, titreyen söğüt dalları hepbirden su üstüne eğiliyorlar».

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN ZAMANINDA KÂĞITHÂNE

Kâğıthâne Sultan Süleyman asrında da bir mesîre yeri. *Karaağaç* tarafları da meskûn. Orada en güzel çam ağaçları ile dolu vehavuzlu bir bağçede güllü ve bülbüllü *Kasr-ı Dilâra* devrinin devamlı *Şeyhü'l-İslâm'ı Ebûs-Suud Efendi*'nindir. Çok meşhur ve makbûl tefsîrini burada istirahate çekildiği zamanlarda yazmıştır. *Evliya Çelebi XVII.* asırda bu bağçeye gitmiş ve gördüklerini yazmıştır. Evliya Çelebi *Ebus-Suud* âilesinin rızasıyla bağçenin millete hediye edildiğini ve halka açık tutulduğunu da yazmaktadır. Yani bu taraflar *Kanûnî* zamanında maruftur. *Peçevî* der ki :

«*Sultan Süleyman'ın* oğullarının sünnetleri için İstanbul'da *At Meydanı*'nda iki def'a düğün olmuş. 1 Şevval 936 (1529) dan başlayıp yirminci gününde *Şehzâdeleri Mustafa, Mehmed* ve *Selîm, Damat* ve *Sadrazam İbrahim Paşa* sarayında sünnet olunmuşlar. Düğünün sonunda *Kâğıthâne* sahrasında at koşuları tertip edilmiştir. Bir de gayet uzun sırık dikilip ve en üstüne bir gümüş tas dolusu altın ok atıcılardan kim önce vurdu ise mükâfat olarak onu almıştır. Sonra yine aynı yerde *Lütfi Paşa*'nın sedâretinde 5. Zilkâde 946 (1539) da yalnız *Şehzâde Bayezid*'in sünneti için azim masrafla 13 gün süren düğün yapılmıştır.

XVI. asırda *Kâğıthâne* ehemmiyetini kaybetmemiştir. *III. Sultan Murad* zamanında yapılan çeşmelerden birinde *Mimar Koca Sinan*'ın *Tezkiretü'l-Bünyân*'ını yazan şâir Saî'in dokuz beyitli kitâbesi vardır. Son mısraları :

«Saî-i dâî dedi târihini,
Nûş-icân olsun içen müminlere.»
998

Kâğıthâne havalisi İstanbul sularının *Kırkçeşme* ve *Turunçlu* suları gibi en mühim geçit yerlerinden olduğundan dikkat nazarından kaçmamıştır. *Kanûnî* zamanında *Kâğıthâne*'de bir köşk var. Hükümdar arada gelir, İstanbul su yolları ile yakından ilgilenir. Burası aynı zamanda *Biniş Mahalli*'dir. *Kanûnî, Kâğıthâne* ilerisinde *Kırkçeşme* kemerlerini yaptırdığında *Hoca Nişancı Bey* bu târihi söylemiştir.

«Nişânı fikr ederken bu binanın
sâli-garrasın,
Dedi mulhim anın târihini di hayrı sutanî»[2].

Kâğıthâne civarında ikinci bir dere daha vardır ki o da *Ali Bey* deresi adı ile anılır. Burada daha *Sa'dâbâd*'dan önce *Husrev-âbâd* kasrının mevcudiyeti bilinmektedir.

Bu kasır yıkıldıktan sonra arsasında *Bizans*'dan kalma kadîm eserler bulunduğu görülmüştür. Fakat bu kısım asla *Kâğıthâne* kadar meşhur olamamıştır. Çağlayanların ilerisinde *Kâğıthâne* köyü bulunduğu gibi *Alibey* deresinin ilerisinde de bütün asırlar boyunca yoğurdu ile meşhur *Alibey* köyü mevcuttur. Fransızlar her iki dereyi birlikte sayarak bunlara «*Les Eaux Douces d'Europe*» derler.

Kâğıthâne'de düğünler bile tertip edilirdi. Dernek toplantıları sık sık olurdu. *Evliyâ Çelebi* kuyumcuların her yıl burada toplantı yaptıklarını, Padişaha hediye verdiklerini yazar.

VII İNCİ ASIRDA KÂĞITHÂNE SAFÂLARI «EVLİYA ÇELEBİ'YE GÖRE»

«Recep Ayı başından Ramazan'ın ay'ı görülünceye kadar tam iki ay bu çimenli ve lâleli bahçelerde öyle eğlence ve işretler olmuştur ki, dil ile söylenmesi ve kalemler ile yazılması imkânsızdır.

İstanbul'un bütün âyân ve eşrâfı ve mirasyedi hoppa çelebileri bu *Kâğıthâne* kazasında üç bin kadar nakışlı çadırlar «sehabe» ve «*Nâmûsiye*»ler ile vadiyi süsleyip her gece bütün çadırlar nice kerre bin kandiller, bal ve yağ mumlarla çırağan ederlerdi.

Her gece hânende ve sâzende ve mutribler çeşit çeşit mûsikî fasıllariyle[1] sabaha kadar bir hây, huy olurdu ki gûyâ «*Deccal*» çıkmış, denirdi.

Yatsudan sonra nice yüz bin fişenk havaya karışır «Berkiler, bahriler, kelebekler, bedaluçkalar, delice ve gebeşler ve horozlar» adlı çeşitli fişenkler ateşlenür, gûyâ Kâğıthâne zemînini nemrûd ateşi içinde bırakırlardı.

Nice «şahî, enikli sarbozan» topları ateşlenerek berr ü semâyı yıldırım sadâsiyle inletirlerdi.

Bu çadırlardan başka *Kâğıthâne Deresi* iki tarafında yedi - sekiz bin çadır, ehram ve kilimden ve «külbei ahzandan» gölgelikler kurup gören Kâğıthâne sahrasında asker toplanmış zannederlerdi. İki binden fazla dükkanda yemek ve içmekten başka her kıymetli şey mevcuttu. *Kâğıthâne Deresi*'nde bir çokları da «*Şenaver*»lik ederdi. Böyle ârifler cem'iyyeti hiçbir târihde olmamıştır.»

Evliya Çelebi, Haliç kıyılarının bahçeler, bostanlar, yalılarla süslendiğini ve zamanında nekadar rağbet kazandığını canlı ve renkli lisaniyle meşhur *Seyahatnâme*'sinde uzun uzadıya anlatır.

Kâğıthâne'de bu asırda da lâle var. *Evliya Çelebi* burada «*Lâlezâr Mesîresi*»nden bahseder. «*Lâle-i Gûnâgûn*» *Kâğıthâne* lâlesi olarak meşhur. «Lale vakti burayı görenin aklı perişan olur» der.

Yine *Evliyâ*'mız der ki :

«*Kâğıthâne Deresi* kenarındaki *İmrahor Kasrı* dere kenarında ahşap bir binadır. *Âl-i Osman* padişahlarının atları burada çayırlar. İstanbul âmiri burada oturur. Dünyâda nezîri olmayan bir teferrücgâhdır. Nice azîm çınarları vardır.

Yine derki :

«... Ey gussa vu gamda perîşan hatır olan bîçâre, aklını fikrini bitirmiş âvâre. Niçin gam sahrâsında mecnûn mahzûn olup bu câyı pür havâyi Kâğıthâne'ye âgâh değilsin. Bu *Devlet-i Âl-i Osman* zuhûr edeli hiç bir teferrücgâhda bu *Kâğıthâne* şadümanlığı gibi bir şadümanlık olmamıştır. Bu îydgâhı görmiyen adam arzda birşey görmüş değildir».

Yine Evliyâ'mıza göre Arap, Acem, Hind, Yemen ve Habeş seyyahları arasında bile rağbette «*Benzersiz bir Mesîre*» olarak kabul ediyorlar.

İstanbul kuyumcuları dahî eski bir âdete uyarak her sene burada toplanıp yirmi gün kalarak türlü eğlencelerle vakit geçirdikleri, güzel eserlerini ortaya koyup, Padişaha hediye ettiklerini yine *Evliyâ*'mızdan öğreniyoruz.

O devirde *Kâğıthâne*'de iki yüz kadar bağçe ve bağlı evler, *Daya Hâtun*'un bir mescidi, latif bir hamamı, yirmi kadar dükkânlı bir çarşısı varmış.

YENİ KÂĞITHÂNEDE SAADÂBAD'IN KURULUŞU ÜÇÜNCÜ SULTAN AHMET DEVRİNDE (1703 - 1730)

İstanbul halkının *Kâğıthâne*'ye itibarı senelerce devam etti. *Damat İbrahim Paşa*'nın sadâreti hengâmında da *Kâğıthâne «Tenezzühgâh-ı Hass u Âm* olan Mesîre-i dilnişîn-i Hâtır Küşâ, bir kişverde nazîri olmayan mevkii behçet afza ve mevzii nüzhet peymâ'dan» madûd idi. Binaenaleyh, İstanbul'un mevki, ve manzara itibâriyle mühim noktalarına *Neşat Âbâd, Âsâf Âbâd, Husrev Âbâd, Şeref Âbâd, Emn Âbâd* gibi kasırlar inşa olunurken *Kâğıthâne*'de de bir kasr inşa edilmesi muvafık olacaktı. Fakat *İbrahim Paşa* bu kasrın hepsine fâik olmasını arzu etti. Harem dâiresi müştemilatiyle pek geniş bir büyüktü.

Esasen *Eyüp* civârı bu devirde gayet mergûbdu. *Bahariye* sahilleri muhteşem sultan sarayları ile müzeyyendi. *İbrahim Paşa* inşaatı daha ilerlere götürmek isterdi.

Fransa ile aramızda sefirler teâtisi ile münâsebetler düzeldiğinden *Damat İbrahim Paşa*'nın samîmi dostu Fransız elçisi *Marguss de Bonnac*'ın verdiği plânlar üzerine devrinin muktedir *Hassa Baş Mimârı Mehmed* ve mühendislerini bu vazifeye memur etti. Evvel emirde *Kâğıthâne Deresi*'nin aktığı yeri temizletti. Mimar ve sâir üstadlarla birlikte *Kâğıthâne*'ye gitti. (22 Şaban 1134) «1722».

O gün, yapılacak kasrın ilk temel taşı törenle konuldu. *Kâğıthâne Kasrı*'nın inşası için lüzumu olan malzeme pek kolay tedarik edildi. Dosyaları, herşeyde olduğu gibi, defteri hâlen *Başvekâlet Arşivi*'ndedir.

O sırada *Çengelköyü*'nde, *Kuleli Bağçe, Sultan Süleyman* zamanındaki şöhretini kaybetmişti. Bağçedeki kule yıkılmış, harap bir hâle gelmişti. *İbrahim Paşa, Kuleli Bağçe*'deki traş edilmiş mermerleri çektiri sefineleri ile Kâğıthâneye getirtdi.

Kasrın mümkün mertebe süratle inşâsı için mimârlar, taşcılar, amele, toplattı. *Kâğıthâne Deresi*'nin eski mecrasını değiştirtti. Dere *Bahâriye* sâhillerini ta'kib ediyordu. *İbrahim Paşa Hamberahâne* tarafından da eski mecradan daha geniş ve muntazam bir mecra açtırdı.

Hamberahâne'den sekiz yüz zira, mesâfeye kadar iki tarafı memer rıhtımlarla düzeltti. Şehrin kenarına otuz sütun dikildi. Bu sütunların üzerine bir *Kasr-ı Hümâyûn* inşâ edildi.

Kasrın önüne çağlayanın aktardığı su ile dolacak gayet cesîm bir havuz yapıldı. Nehrin havuza dökületeceği mahalde cesîm sedler, mermer teknelerle çağlayanlar vücude getirildi. *Kâğıthâne Köyü Hurrem Âbâd* diye anılırdı. Oraya bir mermer çağlayan kondu.

Bu devirde *Karaağaç Bağçesi* mamurdu. *Üçüncü Sultan Ahmed* ekseriya bu bağçede vakit geçirirdi. *İbrahim Paşa, Karaağaç Bağçesi*'ne gelen suyu bo-

rularla mermer sedden *Kasr-ı Hümâyûn*'un beri tarafına geçirtti. Cesîm havuzun ortasına yapılan ejder ağızlı fıskiyenin suyunu bu sûretle temin etti. Havuzun içinde ayrıca iki fıskiye, nehrin kenarına da iki çeşme yapıldı.

Kâğıthâne Kasrı ve havuzları bu sûretle inşâ edildikten sonra, Kasırdan *Baruthâne*'ye kadar dere kenarına yalı tarzında köşkler, ayrıca hamamları havî bir harem dâiresi inşa edildi. Amele gece gündüz çalışıyorlardı. O sûretle ki, bukadar inşaat, sırf *İbrahim Paşa*'nın gayretiyle altmış günde hitam buldu. Bu sür'ate herkes, hatta *Nedim* bile hayret ediyor.

«Çend mâh içre bu denlû eseri vâlânın,
Hele bilmem nice tecvîz olunur imkânı.»

diyordu. *Kâğıthâne* kasrının itmamı, şâirlere lâtif bir sermaye teşkil etti. Kasrın itmamına târihler söyleniyor, *Sadrıa'zam İbrahim Paşa*'ya takdim ediliyordu. Fakat *İbrahim Paşa* bu güzide eserinin itmam tarihini hiçbir şâire bırakmadı; bizzat kendi :

«Mübârek ola Sultan Ahmed'e devletle Sa'dâbâd»

târihiyle bu muallâ kasra «*Sa'd Âbad*» nâmını verdi. Artık kasrın her kısmında, köprülere, havuzlara, hap şâirâne olmak üzere, birer at konuluyor. Edebiyatta olduğu gibi, bu tesmiyelerde bile İran tesiri kendini gösteriyordu.

Gerek *Sa'd Âbâd*'daki kasırlar, gerek dere üzerindeki köprüler, civardaki tekyeler, hep şâirâne isimlerle teevsîm ediliyordu : *Kasr-ı Neşâd, Kas-ı Cinân, Çeşme-i Nûr, Hurrem Âbâd, Cesr-i Sürûr, Cedvel-i Sîm, Cesr-i Nûrânî, Hayr Âbâd, Nev Peydâ* gibi isimler, pür sükûn sular üzerinde, yeşil çınarlar altında, *Sa'd Âbâd* ve teferruatını teşkil eden kasırlara, köprülere ve tekyelere verilen namlardır.

İbrahim Paşa Sa'd Âbâd'ı inşâ ettirdikten sonra, küşad resmi parlak bir sûrette icra edildi. 27 Şevval 1134 (1722).

Ogün kasrın iki tarafına müzeyyen ve muhteşem otaklar, *Kumbarahâne* civarına sırma işlemeli çadırlar kuruldu. *III. Sultan Ahmed* Parlak bir alayla Şa'dâbâd'ı teşrîf etti.

Küşâd resminde devlet erkânı hemen kâmilen hazır idi. Onlara ziyâfetler verildi. At koşuları yaptırıldı. Koşuda kazananlara «öndil namına kumaşlar», altunlar verildi. Aynı ve Samsun güreşleri seyredildi. Atlı cirid, Piyâde koşuları tertib olundu. Akşamlara kadar ziyâfetler, oyunlar verildi. Devlet erkânına serâser kaplı erkân kürkler ihsan olundu.

Ogün *Damad İbrahim Paşa* için şanlı bir muvaffakiyet günü idi. Padişahın *Kâğıthâne*'yi teşrîfi şâirler tarafından tebcîl ediliyordu :

«Ey şehinşâh-ı cihân lütfunla Sa'dabad'ı çok
Eyleyip teşrîf verdin tâze revnâk şânına
Lâlezârın da acâyip şevki var hasrettedir
Ol da yüz sürmek diler Hunkârımın dâmânına
Çünkü Sa'dâbâdı seyrettin Şehinşâha buyur
İzz u devletle çırâğânın dahî seyrânına.»

Sa'dâbâd civarı az zamanda şenlenmişti. Derenin iki sahili zarif ve beyaz köşklerle dolmuştu. Bu köşkler hep saray erkanının idi. *XIV. Louis*'nin *(Versailles)* ine *Sa'dâbâd* adeta nazire teşkil ediyordu.

Fransa sefirinin Padişah'a takdim ettiği kırk kadar portakal ağacı, koyu

yeşil, parlak yapraklariyle büyük saksılar içinde *Sa'dâbâd*'ın kıymetdar müzeyyenâtını teşkîl ediyordu.

Sa'dâbâd'ın inşâsı mühim bir hadise idi. Sefirler kıraliarına yazdıkları raporlarda bu mualla kasırdan bahsettikleri gibi Paris'de intişar eden Mercür gazetesi bile *Sa'dâbâd*'ın tasvîri hakkında İstanbul'dan gönderilen bir mektubu derc ediyordu. Fakat bütün bu tasvirler içinde en güzîdesi yine millî şâirlerimizin eserleri idi[1].

Kâğıthâne'nin en güzel târihlerinden biri *Şâir Neylî* dîvânındadır.

SÂDÂBÂD MI, SAÂBÂD MI?

Lûgât-ı Târihiyye ve Coğrafiyye'de şöyle bir kayıt vardır :

«Dersaadet'de *Kâğıthâne* mesîresine *Sâdâbâd* tesmiyesi sahîh değildir. *Sahîhi Saîd Âbâd*'tır. Zîra *Kâğıthâne*'yi ve çağlayanları sard-ı esbâk *Sait Paşa* 1740 - 1153 târihinde Fransa'da gördüğü «*Versailles*» çağlayanlarına taklîden yaptırmış ve onun namına nisbetle şöhret bulmuştu».

Muhakkak ki, böyle «*Said-Âbâd*» lâfzını ancak bu kayıttan öğreniyoruz. Taa *Sultan III. Ahmed* zamanında burası «*Sâdâbâd*» diye anılmakda. Devrin şâiri *Nedîm de* «*Sâdâbâd*» demektedir.

28 Çelebi Mehmet Efendi Paris'e sefaretle gnderildiğinde refakatenide bulunan oğlu *Said Paşa* ile birlikde *Versailles*'i de görmüşler ve avdetlerinde bunu hikâye etmişlerdir. Her devirde târihimizde gözden kaçmayan gizli kıskançlıklar burasının «*Sâîd-âbâd*» olarak adlandırılmasına mâni. Sonra 1153 târihi de doğru değildir. Başka hiç bir kaynakta da «*Sâîd-âbâd*» tesmiyesi işitilmemiştir.

III. SULTAN AHMED ZAMANINDA KÂĞITHÂNE SA'DÂBÂD

«Bak Sıtanbul'un şu Sa'dâbâd-ı nevbünyânına
Âdemin canlar katar âb u havâsı cânına
Ey sabâ gördün mü mislin bunca demdir âlemin
Pûştüpâ urmaktasın Îran'ına Turan'ına»
(Nedim)

Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, Mecmûa'sında *Sa'dâbâd*'a şöyle diyor: «Saadetin ma'mûr eylediği mahal yani bir nuhûsetsiz ve seâdetli mahal olmalka ânın te'sîri îmâr edilmesine sebeb olmuştur».

28 Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'den getirdiği *Marly Şatosu* plânı günün birinde çabuk ve gayret verecek bir sûrette İstanbul'un en gönül alıcı mevki'lerinden birine, Kâğıthâne vadisine naklolundu.

Kâğıthâne'nin o gönül açıcı vadisi, tepelerine kadar birkaç hafta içinde kâmilen köşklerle örtüldü. Padişah'ın kurdurduğu o muhteşem binanın yanıbaşında sarayın ileri gelen memurları tarafından altun yaldızlı, yahud boyalı tahtalarla inşâ etttirilmiş köşkler yükseldi. Artık baş vurmadıkları ziynet yoktu.

«*Topcubaşı*» kapısının üstüne tunç renginde ağaçtan yapılmış bir top koyuyor. «*Şâhinlik Zabitleri*» evlerinin üzerine kuşlar koyduruyorlardı.

«*Kaptan Paşa*» ya gelince o da delhizini, içerisinden top atılan bir «*çektirme*» ile süslemişti.

Çayırın ortasında sâkin sâkin akan küçük derenin sahilleri beyaz mermerlerle döşenmiş olduğu gibi bu su kanalının iki sahili arasında geçmeyi köprüler temin ediyordu.

Versay'a olan benzerliği tamamlamak için Fransız sefiri Padişah'a kırk dane portakal ağacı vermiş, o da kendisine âid köşkün etrafına sandıklarla beraber koydurmuştu.

Bu sûretle şekli ve görünüşü değişen *Kâğıthâne Üçüncü Sultan Ahmed*'in okadar hoşuna gitti ki ismini değiştirmeğe karar verdi. *Kâğıthâne* yerine ogünden itibaren «*Sa'dâbâd*» denilmeğe başlandı.

Artık şâirlere târihler söyleme sırası gelmişti. *İbrahim Paşa* en başta «*Mubarek ola Sultan Ahmed'e devletle Sa'dâbâd*» târihini söylemişti.

Bunu pek çok kasîdeler, şarkılar ve târihler ta'kib etmişti.

Bugün bu sarayın bütün iç taksimat ve teferruatını, Padişah'ın fevkânî dâiresini, velhasıl her tarafını resimsiz olarak bilmekteyiz. *Topkapı Sarayı*'ndaki *Üçüncü Sultan Ahmed*'in kalabilen odalarından *Sa'dâbâd Kasrı* tezyînâtı ve mimârisi hakkında tamamlayıcı bilgilere sahibiz.

Sa'dâbâd'ı korumak için birkaç hafta yettiği halde ismini ve orasını da yok etmek için de birkaç saat kâfî geldi. Ânî ihtilallerden birinde Sultan tahtından indirildi. Bir insansızlık sürüsü arkalarında harabeden başka bir şey bırakmıyarak *Kâğıthâne* vadisinden geçti.

Bu fâciadan kısa bir zaman önce *Damad İbrahim Paşa*'nın balık avına gittiği ve bir balığın sandalına atladığı söylenir. Bunun üzerine paşa: «*İkbalimiz galiba sona erdi*», demiş. Şark'ta insanların en fena yorumları ile kendilerine yaptıklarının acı misâllerinden biridir.

KÂĞITHÂNE KÖŞKLERİ

Eskidenberi sembolik bir değeri olan *XV* inci asrın sonlarında başlayan *Kâğıthâne*'nin zaman zaman ve çok defa mahdud ölçüde devam eden hayatı *Üçüncü Sultan Ahmed* zamanında daha câzib bir hâl almıştır. Yalnız bir sultanın sevdiği bu yerde vücude getirilen çağlayan yanındaki kasrı bu güzel yeri şenlendirmeğe kâfi gelmediği için devlet ve ordu ve saray erkânından 200 kadar zâte dere kenarında arsalar gösterilmiştir. Onlar da hükümdarın bu lutfuna teşekkür edip bir çok masrafa girerek birbirinden a'la mükellef kasırlar yaptırmışlar. Bu sûretle *Kâğıthâne Deresi*'nin eski boş kıyılarını canlandırmışlar ve süslemişlerdir.

Bu köşklerin sayısı 60 ile 120 arasındadır derler. Birer büyük salon ve iki aralıktan başka müştemilâtı yoktur. Fakat birşey yaptırmayıp da bir sayeban denen çadırlı bir gölgeliği olanlar da bu meyana dahildir.

Bir yerde bunlara *(bahariye köşkü)* de deniliyor.

Bu köşk ananeleri beşyüz senedir İstanbul'da vardır. Bunlar bağ köşkleri tek ve büyükce bir odadır. *XV* inci asırdakilerden mevcud bir binâ hatırlamıyoruz. Amma Çinili Köşk mevcuddu diyebiliriz.

XVI ıncı asırdakilerin kârgir olanlardan biri İstanbul haricinde *Bakırköy* kara taraflarında halen *Bakırköy*ü akıl ve sinir hastahanesi hizasında arkada *Siyavuş Paşa* çiftliğinde bir havuz ortasında ufak bir yatak odası ve bir büyükce kubbeli bir salondan ve bir de ayakyolundan ibarettir. Emsallerinden birşey kalmamıştır.

Gülhâne'ye karşı deniz kenarında surun üzerinde *İncili Köşk* (Sinan Paşa) resimlerinden beğendiğimiz hatıralardan biridir. Bunlarda kalınmaz. Birkaç saat oturulabilir. Bu kabil müstekil odalara geçen asırda ve kısmen bu asrın başlarında *Boğaziçi*'nde *Leb-i Deryâ*'da yalılar da epiy yapılmıştır. Adeta *Boğaziçi* ve *Haliç* yalılarında ve bilhassa *Haliç*'te *Aynalı Kavak* sahil sarayında bir an'ane halini alacak kadar yer etmiştir.

XVII inci asrın yegâne hatırası sonlarına doğru *Sadrıa'zam Amcazâde Hüseyin Paşa*'nın herhâlde yalısı bahçesindeki salondur. Yegâne ahşap ve devrin klasik süsleriyle harikulâde bir odadır. Bunlarda günlerle yatılmaz. ve haremin de bulunduğu sayfiyeler değildir.

İşte bu an'ane *XVIII* inci asırda devam ediyor. *Topkapı Sarayı*'nda kârgirlerinden birkaç örnek vardır. *Boğaz İçi*'nde küçük çapta âbâdlar da bunlara misâl gösterilebilir. Bunların ahşap olanlarından birkaçı *Topkapı Sarayı* bağçesinde gösterilebilir. İstanbul taraflarında bağlarda ahşap olanlarından birkaçı *Topkapı Sarayı* bağçesinde gösterilebilir. Hele *Kâğıthâne*'dekilerden bir eser dahi kalmamıştır.

Yalnız *III. Sultan Ahmed* zamanında sünnet düğünlerinden birisini resimleyen ressam *Levnî*, şâir *Vehbî*'nin *Surnâme*'sinde esnaf geçit resmi esnasında köşk yapıcılarının maketleri arasında sırf böyle bir iki odalı tenezzüh

kasırlarından dokuz kadarının maketleri görülmektedeir. Ve bu, kasırlar hakkında fikir vermektedir.

Kâğıthâne'de bunlar dere kenarlarına veya yakınındaki hakim tepelerin eteklerinde birbirine benzememek şartiyle mevcut olanlar hakkında bu maketler emsalsiz birer örnektir. *III. Sultan Ahmed* zamanında *Sa'dâbâd* bahsinde birkaçı ve verilen isimleri hakkında bilgi verilmiştir. Süslenmeleri mîmârî şekilleri gibi çok değişiktir. En azından yüz kadar olan bu güzel ve küçük olduğu kadar da zarif köşkler ve yalılar herhalde harikulâde parçalardı.

İşte bunlar ihtilal sonunda yıktırılmıştır. *İzzi Târihi* bunları; «Reziller ve sefiller üç günde yıkmıştır» diyor. Ama bir müddet sonra *I. Sultan Mahmud* zamanında kısmen ihya edilmiştir denmekte ise de târihte medenî yaşayışımızn bu yarım asırlık devrinin hatıraları maalesef bir yerde resimleri ile geçememiştir. Bahçelerimizde böyle ufak ve müstakil yerler her devrimizde mevcuttu. Bunların sahipleri belirli günlerde dostları ile giderler birkaç saat kalırlar beraberlerinde gönderilen yemeklerle yarım gün olsun eğlenirlerdi...

III SULTAN SELİM ve ADLİ MAHMUD ZAMANLARINDA KÂĞITHÂNE

Kâğıthâne'de III. Sultan Ahmed zamanından kalan ve sonra *I. Sultan Mahmud* zamanında da onarımına itina olunan *Sâdâbâd* sarayı *III. Sultan Selim*'in himmetiyle 1206 (1791 - 92) de yenilenmiş ve padişah 8 Zilkade 1207 (1793) de giderek dokuz gün ve gece burada kalmıştır. Bu devri gösteren birkaç resim elimizdedir. Tavsifleri bunlardan yapılabilir.

Ayni zamanda at koşuları da bu târihlerde meşhurdur.

Sultan 1803 de burada yeni bar tamir daha yaptırmıştır. Usûlen bu gibi kasırlar hazırlanan keşif defterleri mûcibince hemen her sene ilerde daha büyük işler açmasın diye ufak tefek tamirlere sahne olmuştur. Bu eski kasırlar ve saraylarımızın bakım ve muhafazaları an'anesinden geliyor.

1809 da *Adlî Sultan Mahmud* Çağlayanları, sarayları ve hepsi «*resm-i cedîd üzerinde yapılmış ve süslenmiştir.*» Yine harem dâiresi ve *Hünkâr Köşkü*'nü de ihtiva ediyor. Haremin bir kısım odaları dere üstüne bakmaktadır, bir kısım odaları da orta yerde geniş avluya nazırdır.

Haremle, harem ağalarına mahsus koğuş arasında «*Su üzerindeki fevkânî oda*» bulunmaktadır. Yanında bir hamam, dere üstünde bir oda, bir setli sofa, ayrıca odalar yer almıştır. Diğer bütün odaların veçheleri sayıları ile malûmdur.

III. SULTAN SELİM ZAMANINDA EYÜP SULTAN VE KARAAĞAÇ YALILARI

Evi bir san'at müzesi hâlinde olan *Şura-yı Devlet* azasından *Keçecizâde Sadrıa'zam Fuat Paşa*'nın torunu *Reşat Fuat Bey* ile 1919 - 1920 yılları arasında sık sık teşerrüf eder ve bu san'at sever zâtin lavhalarından arzu ettiklerini tezhîb eylerdim. Bu cihetle sohbetlerinde bulunur ve Rahmetli Babam'dan görerek *Ressam Ali Rıza Bey Hoca*'mdan tekemmül ettirerek devam ettiğim bir usul ile söylediklerini not ederdim.

Birgün dedi ki : «*Üçüncü Sultan Selim Boğaz*'da ve *Haliç*'in iki sâhili önünden geçerken arkasında oturan baş muhafızı *Bostancıbaşı*'ya, bu kimin yalısı Bu ne camii? Burası ne iskelesi? diye sorarmış. *Bostancıbaşı* bunları nereden bilsin. Emrederek *Boğaziçi* ve *Haliç* sahillerinde neler varsa sıra ile yazdırmış; tezhîb ettirerek cildlettirmiş. Sultan sordukca bulundukları yerin sahifesinden okur, filan kulunuzun yalısı, filan cami', filan iskele... diye cevabını verirmiş.

İşte buna «*Bostancıbaşı Risâlesi*» derler.

Reşat Fuat Bey merhûmdan Ali Emîrî Efendi istiyerek bizzat istinsah etmiş. Hâlen kütüphânesindedir. Ben de rahmetli *Osman Ergin* dostumdan bir sûretini almıştım. İşte *Eyüp Sultan* ve *Karaağaç* yalıları kısmını buraya sıralariyle alıyorum.

Eyüp Sultan iskelesinden *Bahariye'ye* sıra ile :

— *Cebeci Halîfesi* yetimlerinin yalısı,

— *Bekirağa Zâde Yalısı,*

— *Sabık İmam-ı Sanî Efendi Yalısı,*

— *Kayıkhâne,*

— *Bostan İskelesi,*

— *Valde Sultan Yalısı,*

— *Esma Sultan Yalısı,*

— *Esma Sultan'ın Hançerli Yalısı,*

— *Şâh Sultan İskelesi,*

— *Şâh Sultan Tekkesi,*

— *İbrahim Han Zâde Halil Bey Yalısı,*

— *Üçler İmamı Yalısı,*

— *Mütevelli Kadın Yalısı,*

— *Eyüp Mollası Ali Efendi Yalısı,*

— *Hacı Osman Efendi Yalısı,*

— *Bahâriye Saray-ı Hümâyûn'u.*

Karaağaçtan Sütlüceye sıra ile :

— *Karaağaç Saray-ı Hümâyûn'u,*

— *İbrahim Hanzâde Bey Yalısı,*

— *Zuamâdan Bahirî Efendi Yalısı,*

— *Südlüce İskelesi.*

SÂDÂBÂD CÂMİİ ve SÂDÂBÂD

Bânisi sultanın damadı ve *Sâdrıâzam*'ı *Nevşehirli İbrahim Paşa*'dır ki 13 sene bu makamda kalmış ve şehzâdelerin sünneti için muazzam bir düğün yapılmıştır. 1132 Zilkadesinde (1720) Okmeydanında 15 gün ve gece devam eden bu düğünde *Süleyman, Mehmed, Mustafa* ve *Bayezid* adında dört şehzâde sünnet edilmiştir. *Sâdâbâd*'da *Damat İbrahim Paşa* gayreti ile bitirilmiş, vezirler, âlimler, devlet ve asker erkânı davet edilip ziyafet verilmiştir.

Sâdâbâd Camii 1135 (1723) de minâre ve minberiyle tamamlanmıştır.

15 Rebiülevvel 1143 (1730) da *Patrona* ve *Mısli* ihtilalinde devlet büyüklerinin *Sâdâbâd*'da yaptırdıkları 120 kasır yıktırılmıştır.

Lâkin *III. Sultan Ahmed Sâdâbâd*ını ihtilalcileri ortadan kaldırdıktan sonra *I. Sultan Mahmud* ihyaya gayret ettiyse de 1206 (1791-92) de *II. Sultan Selim* himmetiyle yenilenmiş. *1224* (1809) de *Adlî Sultan Mahmud* emriyle çağlayanlar, kasırlar, saray ve güzel tarzda minâresiyle câmii yenilenmiş hatip ve müezzinler tayin olunmuş bir vaaz *«dînî konferans»* kürsüsü konmuş ve beş gün kadar oturmuş ise de saraya mensup bir cücenin havuzda boğulması ve bir câriyenin de ölümü üzerine dönülmüştür.

«1234 (1818) *Adlî Sultan Mahmud* birgün atla *Çırağan* yalısından *Yıldız Köşkü*'ne gelmiş ve orada durmadan yola revan, dağları ve sahraları *Mehterhâne* dinleyerek geçilmesi devlete mahsûs bir şan ve heybetli sadâsı *«Muhît-i tâk âsumân»* olduğu halde çağlayanların yanına inmiş, öğle namazını kıldıktan sonra pehlivanlar güreştirilmiş ve çağlayanın etrafı seyre geleen halk ile dolmuş ve yine avdet atla olmuştur.»

(Letâif-i Enderûn)

SULTAN MAHMUD DEVRİNDEKİ ÇAĞLAYAN KASRI

Çağlayan ciheti dört şahnişîn üzerine binâ olunmuş ve bir kattan ibarettir. Şahnişînlerin altları dört yuvarlak mermer sütundur. Kaideleri bütün kârgirdir. Ağaçlar her tarafını örtmüştür. Asıl çağlayan şelâleleri bir kattan ibaret ve ortalarında üç büyük sütûn ve kasr önündeki büyük havuzun ortasında da büyük burmalı bir sütûn vardır ki üzerinde bir uçar kuş görülüyor. Kâğıthâne âlemlerinde (1838) de dere kenarları tabiî, sivri uçlu sandallar feraceli kadınlar, Sultan *Mahmud* fesli erkekler ve sarıklı yaşlılar, bir iki yerde ufak köşkler ve dere kenarlarında asır görmüş ağaçlar sıralanmıştır.

Adlî Sultan Mahmud'un oğlu ve halefi *Sultan Abdülmecid* ve *Kâğıthâne* de sünnet edilmiş, bu münâsebetle çayır çadırlarla donatılarak yer yer büyük eğlenceler tertiplenmiştir.

KARAAĞAÇ VE SARAYI

Karaağaç İstanbul'un taksimatına göre *Sütlüce*'ye bağlıdır. En parlak zamanlarından birisini de *XVI* ıncı yaşamıştır. *Kanunî Sultan Süleyman*'ın 22 sene *Şeyhü'l-İslâmlığını* yapan meşhur allame *Ebussuud Efendi*'nin çok beğenilen bir eser olan *Kur'ân-ı Kerîm* tefsîrini telif ettiği bağçe de buradadır *Ebussuud Bahçesi* diye meşhur. Zamanında bir de kasrı varmış. Çam ağaçlariyle süslü, güllü ve bülbüllü bir bağ.

Buna bitişik «*Bezirgânbaşı bağı*» müteaddid oturma yerleri olan kezâ süslü bir bağ.

Kanunî Sultan Süleyman, İkinci Sultan Selim ve *Üçüncü Sultan Murad Sadrıa'zam'ı Sokullu Mehmed Paşa*'nın bağı da zamanında burada. Bahçesinde çeşitli meyveleri ve çiçekleri diğer bağlarda görülemiyecek derecede mühim bir bağçe. Buradaki yalıya «*İbrahim Hanzâde Yalısı*» derlermiş.

Keza «*Derviş Şamizâde Yalısı* yeni yapılmış bağçesiz bir yalı «*Kemal Efendi Yalısı*» basit ve lâkin güzelmiş.

Karaağaç'ta, *Silahdarağa*'da yaz mevsimleri her gece sabahlara kadar köçek oynar, hokkabaz, dürlü rakısılar *Kâğıthâne* eğlenceleri arasında sayılır.

Karaağaç'a zaman zaman «*Kırkağaç*» da dendiği birkaç kaynakta görülmüştür. Fakat daha ziyâde *Karaağaç* diye anılır.

Karaağaç semti tarihimizin hemen beş asırlık imtidadında gezme ve büyüklerin oturma yerlerinden biri. Vezirlerin burada saray denen köşk ve yalıları var. Vezir saraylarından birisine «*Karaağaç Yalısı*» diyorlar. Deniz kenarında ve bir koru ile çevrilmiş. Yeri vaktiyle *Defterdarzâde İbrahim Paşa* bağçesi imiş. Bu bağçenin havası ve suyu *Dördüncü Sultan Murad'ın* (1622 - 1648) hoşuna gittiğinden bu cennet bağı itlak olunan bu yere gelip eğlendiği vaki' olur ve binlerce insanın kayıklarla *Kâğıthâne*'ye rağbet ettiklerini zevkle temaşa edermiş. Senelerle burası *IV. Sultan Murad*'ın bahçesiyle beraber padişahların sık sık uğradıkları yerlerden biri olmuştur.

Burada da eskiden bir büyük saray vardı. *Karaağaç Bağçesi Kasrı* Târihi : dediler, *Evliyâ* bu câye *Târih-Zehî Hasr-ı Serefrâzi Humayûn* 1083 (1672).

Üçüncü Sultan Selim'e gelinceye kadar padişahlar ilk ve sonbaharlarda gelip kalırlardı. Bu cihetle daima ma'murdur. Fakat sonra itibar edilmez olduğundan harabe yüz tutmuştu. *Adlî Sutan Mahmud Kâğıthâne*'nin yenilenmesi emrini verince *Karaağaç Sarayı*'nın enkazı kaldırılarak temamen yıktırılmıştı.

1242 Muharreminde (1826) yeni kurulan «*Asakir-i Mansûre-i Muhammediyye*» için binâ olunan kışlarlara divarları taşları konmuş ve sarayın yeri boşalmıştır. *Bostancıbaşı Halil Ağa* buraya bir kışla yaptırmıştır. *Karaağaç Camii* yakininde sarayı hizmetçileri için binâ olunan harem harab olarak yakın zamanlara kadar durabilmiştir.

Üçüncü Sultan Ahmed binâsı olan *Karaağaç Sarayı Haremi* bir kapısı üzerinde mezkûr Padişâhın şu beyti yazılı imiş :

«Kaddi dilber gibi dil eğlencesi
Gam küsarım Karaağaç Bağçesi»

SULTAN AZİZ DEVRİNDE KÂĞITHÂNE

Sultan Aziz (1890 - 1976) *Kâğıthâne*'de artık önündeki *Çağlayan*'la adlandırılan sarayı yıktırarak yeniden yaptırmıştır. Biz buna yetiştik. *Sultan Aziz*'in buraya gelişlerini tahkika imkân bulamadık. Fakat *Çağlayan*'ın hemen yanında her tarafı açık, yalnız üstü kapalı yazılak kısmında *Sultan Aziz*'in kızarmış kuzu yemesi dillere destan olarak söylenmiştir. Fakat halefi *Beşinci Sultan Murad*'ın çok kısa süren saltanatında gelebildiği duyulmamıştır. *Sultan Hamid* buranın semtine bile uğramamış, Lâkin Hazine-i Hassa emlâkinden bulunduğu cihetle bekçiler marifetiyle muhafazasına itina olunmuştur. Senelerle de metruk kalmıştı.

1908 Meşrutiyetinden sonra hânedan mensubları teferrüç için belki geliyorlardı. Fakat *Birinci Cihân Harbi*'nde (1914 - 1918) arasında burada *Kastamoni Mebusu İsmail Mahir Efendi* nezaretinde İstanbul'un muhtelif kasır ve saraylarında *Darüleytamlar* açılırken burada da yetim kızların mühim bir kısmı barındırılmıştır.

Darüleytamlar kapanınca *Çağlayan Kasrı* yine metruk kalmış ve nihayet *İstihkâm Okulu* olmuştur. Binanın *Sultan Aziz* devrinde saray mimarisi esas tutularak divarları kargir, içi ahşap olarak, geniş divanhâneleri ve odaları vardır. Asıl dış şekli muhafaza olunarak içi yeni ihtiyaçlara göre bölmelerle yapılması gerekirken maalesef temamen hatta resimleri alınmadan ve plânları çıkarılmadan yıktırılarak şimdiik binâ daha gerilere alınarak yapılmış ve *Kâğıthâne Târihi* bu sûretle ebediyyen kapanmıştır.

Sarayın selamlık dış kısmında dere kenarında yer alan câmi de *Sultan Mecid* tarafından yaptırılmıştır. *Çağlayan Câmii* diye anılır. Devrinin zarif eserlerindendir. *Ortaköy Câmii*'nin ufak bir modelini andırır. Padişaha mahfeel kısmı camie bitişiktir.

Kitâbesi yazısı inşâ târihi olan 1279 (1862-63) de meşhur hattat ve hakkâk *Abdülfettah Efendi*'nindir.

Kâğıthâne deresinin iki kenarı çınar ve kavak ağaçlariyle süsül idi. Kenarlarına rıhtımı *Sadrıa'zam, Keçecizâde Dr. Fuat Paşa* yaptırmıştır. Bu mamur kıyılar Karaağaca kadar uzanır. Tatil günleri *Pereme*'ye binmiş nice genç ve yaşlılar gelip eğlenirler, Dereye girip oyalananlar da işidilir.

Kâğıthâneye gidenler sazlarla da eğlenirler. Hanendeler dinlenir.

Sultan Abdülhamid zamanında bu Köşk ve diğer kasırlar *Bahriye Nezâreti* tarafından tamir edilirdi. *Bozcaada*'lı *Hasan Paşa*'nın nazırlığı zamanında yapılan esaslı tamirinden sonra vücûde getirilen albümü Sultan'a taktim olunmuştur. Hâlen *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi*'nde *Yıldız* albümleri kısmındadır.

ŞAİRLER KÂĞITHÂNE İÇİN NELER SÖYLEDİLER?

Deryâdan Katreler Hâlinde :

Gülelim oynayalım kâm alalım dünyâdan
Mâi Tesnîm içelim çeşme-i nev peydâdan

(Nedim)

Geh varup havz kenarında hiramân olalım
Geh gelüp kasrı cinan seyrine hayran olalım

Bir mezhere kim olmuş idi sa'd-ile-abâd
Enva-i safâ cilvesine mevkii bünyâd
Sahnında bugün eşkim ider çağlayan icâd
Kasrındaki sükkânı, yetamayı düşündüm

(Abdülaziz Mecdi)

Mahşer olmuş Sahni Kâğıthâne, dünya bundadır
Cennete dönmüş, güzellerle temaşa bundadır.
Bu da bir gündür kıyametten nişanı âşikâr
İşte gör! Ol âfitâb ara bundadır.
Bilberin bâlâ bülendi âşıkın üftadesi
Bir yire gelmiş bugün alâ vü ednâ bundadır.
Anmasun sofî dahi kesrette vahdet âlemin
Yari tenha avlayan uşşakı şeydâ bundadır.
Cümleden ol gûne sermestanı sahib hâl'den
Nef'îi şûride-i bî pâki rüsvâ bundadır[1].

(Nefî)

Namı gibi olmuştur o hem sa'd hem âbâd
İstanbul sermaye-i hafr olsa revâdır
Gühsârları bağları kasırları hep
Gûya ki bütün şevk-u zevk-u safâdır.

(Nedim)

Düşermi ictinâb etmek seninçün ağlayanlardan
Sirişk-i çeşmimin farkı var mı çağlayanlardan.
Îyd irişsün bâis-i şevk-i cedîd olsun da gör
Seyr-i sa'dâbâd'ı sen bir kere îyd olsun da gör

(Nedim)

Neşve verdim cûşişimden devr-i Ahmed hâne de

(Yahya Kemal Beyatlı)

Tutayım zinde iken cennet-i alâda makam
Varayım hâki abnâkine yüzler süreyim.
Birgün olsun alayım bari felekten bir kâm

(Nedim)

Bir kalem kaşlı, mürekkep kaşlı kâtib dilberi
Halkı mecnûn îde yazdı sahn-i Kâğıthâne'de[1]
Bir sen ve bir ben ve bir mutrib-i pakize edâ
İznin olursa eğer bir de Nedim-i Şeydâ
Gayri yaranı bugünlük idüp ey şûh fedâ
Gidelim servi revânım yürü sa'dâbâd'e

(Nedim)

Cennet-i Rûyi Zemîni görmek istersen eğer
Ey nihali bâği işve bâğı sa'dâbâd'e gel
Her taraf olmuş müzeyyen nahl-i gülden serbeser
Ey nihali bağı işve bağı sa'dâbâd'e gel

(İstanbullu Hezarî)

Bak Sıtanbul'un şu sa'dâbâdı nev bünyânına
Âdemin canlar katar âbu havası cânına

(Nedim)

SÂ'DÂBÂD ŞARKISI

İyd irişsün bâis-i şevk-i cedîd olsun da gör
Seyri Sa'dâbâd'ı sen bir kerre iyd olsun da gör
Kûşe kûşe mihrler mehler bedîd olsun da gör
Seyri Sa'dâbâd'ı sen bir kerre iyd olsun da gör
Anda seyret kim ne fırsatlar girer cânâ ele
Gör ne dilcûlar ne mihrûlar ne âhûlar gele
Tıflı nâzım sevdiğim bir iki gün sabret hele
Seyri Sa'dâbâd'ı sen bir kerre iyd olsun da gör
Gerç kim vardır anın her demde başka zîyneti
Rûze eyyâmında da inkâr olunmaz hâleti
Şimdi anlanmaz hele bir hoşca kadr ü kiymeti.
Seyri Sa'dâbâd'ı sen bir kerre iyd olsun da gör
Dur zuhur etsün hele her kûşeden bir dilrubâ
Kimi gitsün bağa doğru kimi Sahradan yana
Bak nedir dünyâda resm-i sohbet-i zevk ü safâ
Seyri Sa'dâbâd'ı sen bir kerre iyd olsun da gör
Tıflı nâzım «cumle gördüm» deyu aldatma beni
Görmedin bir hoşca sen dahî o dilcû gülşeni
Servi nâzım gel Nedimi zârı gezdirsin seni
Seyri Sa'dâbâd'ı sen bir kerre iyd olsun da gör.

(Nedim)

(1) Süleyman Faik Mec. İstanbul Üniversitesi K.T.Y. 4100 Sen. 1231 (1816)

KÂĞITHANE KİTÂBELERİ

Üçüncü Sultanahmed Çeşmesinde :

Menba-ı cûy-i saadet âb-ı Rûyu saltanat

Hazret-i Sultan-ı Ahmed Hanı İskender sıfat

Yaptırıp bu kasrı Sa'dâbâd'ı çün nassı fekin

Şöyle bir su verdi kim hayrette kaldı kâinât

Yani bir nev çeşme-i pâkîze bünyâd etti kim

Lüleli ibrik-ı şerbettir suyu sükker nebât

Şevketin efzûn edüp hak ömrü Hızır ihsan ede.

Devlet ü şan ü şükûfu haşredek bulsun sebât

Âbını nûş eyleyüp Vehbi dedi târihini

Dehre Sultan Ahmed icra etti mâül hayât

(1) 1134

Yine o mahalde Adlî Sultan Mahmud'un nişan taşının son tarih beyti :

Sezâ cevher-i kalemle yazsalar târihini Vâsıf
Hünerverlikte avni hakla taş dikti şehi mümtaz

(2) 1227

Bu târih 25 beyitten mürekkep ve aynı zamanda iki metrodan ziyâde tûlde yekpare bir mermere ta'lîk yazı ile oyulmuştur.

Üçüncü Sultan Selim devrine aid diğer ufak bir taşta tarih beyti :

Tüfenkendazlığı vermiş ağayı pişkire Allah
Dikince sengi bu menzilde aldı feyzi Feyzullâh

(3) 1204

En sonunda böyle yazılıdır : *Serçukadarı Şehriyarî Hüseyinağa*'nın kadem mahallidir, 1138 buçuk adımdır.

Diğer bir taşta Başta *Adlî Sultan Mahmud* Tuğrası ::

Son târih mısra'ları :
«Çatlasun a'dâ topla Mahmud Han kırdı sebû
Destiyi urdu topla Sultan Mahmud ul Fial

(2) 1227»

Bu târih yine büyüktür. Ayni zamanda Çağlayan kasrı camiinin karşısına tesadüf ediyor.

— *Târihi Vehbi Efendi* berayi çeşme der *Kâğıthâne*

Âbını nûş eyleyüp Vehbî dedim târihini
Dehre Sultan Ahmed icra eyledi mâi hayât

1134 (1722)

Târihi Vasıf Efendi berâyi mabeyni cedid der *Kâğıthâne*

Bendei Dergâhı Vasıf söyledî târihini

Oldu şimdi bi misil hakka bu mabeyni cedid

1228 (1818)

Çağlayana yakın çayırın ortasında bir dört köşe çeşme vardır. Süslemeleri *Üçüncü Sultan Selim* devri rökokosuna benziyor. Dört köşesinde kurna ve musluklar var. Dört tarafı iki aklıdır. Biraz da küçük su kasrı yanındaki çeşmeye benzer. *Sultan Hamid* tuğraları. Kitabesinde «*Hamid*» ismi kazınmıştır.

Tarih Beyti :

Arzeder Feyzi Kulu inşasına tarihi tam

Yaptı lutfü padişahî çeşmei maül hayat

1310 (1849)

BAZI KÂĞITHANE ÂLEMLERİNE BİR BAKIŞ

Dün eski Sa'dâbâd çok kalabalıktı.

1924 de *Turnam Şarkısı* oraya da yetişti.

Her sene Martın son günlerinde *Kâğıthâne* eğlencesine giden İstanbul halkı, bu seneki soğukların uzaması yüzünden bu eğlencelerini ancak Nisan'da yapabildiler.

İşte dün. havanın bir ilkbahar gibi ılı kve güneşli, aynı zamanda Cuma olması münasebetiyle sepetini ve çantasını alan *Kâğıthâne*'ye koştu. Eski *Sa'dâbâd*'ın bugün yalnız ismini taşıyan bu mesire yine dün coştu.

Sandallar, kayıklar denizde çalkanırken araba ve otomobiller bir yıldırım süratiyle *Kâğıthâne*'ye yolcu taşıyordu. *Kâğıthâne*'nin geniş çayırına takım takım yayılan neş'eli insanlar mütemadî ve yeknasak bir sesle çınlayan davul zurnanın ahengine uymağa çalışıyorlardı. Ötede beride kıptilerden mürekkep ince saz hey'etleri de ayrıca oynak havalarla kuzu çevirenlere hoş dakikalar yaşatıyordu.

Son zamanlarda halkın dilinden hiç düşmiyen «*Turnam*» şarkısı dün Kâğıthâne'nin de umumî ahengini teşkil ediyordu.

Akşam geç vakte kadar devam eden bu çılgın ahengin güneş kaybolduktan sonra bir kitle hâlinde *Karaağaç* açıklarından İstanbul'a doğru akmağa başladı. Akşam geç vakit köprünün üzerine yayılan insanlar ellerindeki kır çiçekleriyle *Kâğıthâne* dönüşünü anlatmış oluyorlardı. Dün aynı zamanda Şaban'ın son haftası olması münasebetiyle *Eyüpsultan* tarafları da çok kalabalık olmuştur (4 Nisan).

Kâğıthâne mesiresinin vakti İlkbahar'da başlar. Sonbahar'da da bazen tekrar olunur.

Hıdrulyabis - kuruluktan yeşilliğe geçme vaktin - Hıdırellez değil - den başlayarak halk kayıklarla veyahud karadan arabalarla bilhassa tatil günlerinde *Kâğıthâne*'yi âdeta istilâ ediyorlardı. Yaya gidenler de pek çoktur. Usulen *Eyüpsultan*'dan geçildiğinden *Hazret-i Hâlid*'in türbesine de teveccüh olunur. Cuma'ya rastlarsa erkekler cemaatle namaz kılarlar, kadınlar da ya orada dolaşırlar ve yahud gidecekleri vasıta veya sandalda beklerler.

Yiyecekleri Eyüpsultan çarşısından tedârik olunabilir.

Kadınların bulunduğu gruplarda yanlarında al bir yer örtüsü, taslariyle su surahisi, çocuklarına salınacak kurmak için kuvvetli bir ip ve yiyecek olarak ta yalancı dolma, pilav, söğüş ve irmik helvası alırlar.

Şu eski manzûme bu ziyâretleri böyle tavsîf ediyor:

Kimi Hentuye biner,
Kimi salıncaktan iner
Kimi kayıkla gezer
Sırmalı ehram serilmiş
Biri oturup kurulmuş
Gören ona aşık olmuş
Çalınıyor bir tarfda saz
Mâni ve şarkı yekâvâz
Bir tarafda da hokkabaz
Bir bölük güzel hanımlar
Dedim acep bunlar kimler

O meşrebe tas simler
Ferâceler yeşil al renk
Çingâneler eyler ahenk
Başıma oldu cihan tenk
O güzel güzel çocuklar
Ellerinde yaylar oklar
Bir tarafda da oyunlar
İrdi şâhdâne leblebi
O şekerli mahallebi
Şekerli şerbet buz gibi
Kavrulmuş fındıkçı haci
O şekerli dondurmacı
Aman o sakız helvacı
Bir tarafda ayı oynar
Bir tarafda maymun oynar.

Bir muharrir de şöyle yazıyor :

«*Kâğıthâne* mesiresi İstanbul'da ilkbahar'da başlıyor. Letâfeti ancak birkaç hafta devam eder. Havada hararet, çimende tarâvet zail oldu mu *Kâğıthâne*'de letafet bulunmadıktan başka baharın cenneti, yazın cehenneme döner».

Kâğıthâne'de en zevkli âlem Çağlayanların mehtabıdır.

Kâğıthâne'ye gidiş sevinçli olursa da dönüş aynı saatte olduğundan sandaldan sandala temaşalar da çok cünbüşlü olur.

Kâğıthâne'nin en hoş eğlencesi sazdır. Ayrıca çeşitli yiyecek satan yerler de bulunur.

Dönüş *Kâğıthâne*'ye gider gibi değil, bir aradadır. Hele kayıkta avdet pek keyiflidir. Herkes akşam üstü kayıklara binmeğe başladı mı derede kayıklar pek sıklaşır. Üstlerinden karşıya aşılabilir. Bazen kürek işlemez. Diğerlerine tutuna tutuna geçerler.

Hanendeler dönüşte sandalda yine şarkılara ve hatta gazellere devam ederler. Hele birbirlerine naz ve niyaz'da bulunanlar, göz süzenler de az değildir. Bunlarda tasaddî olmadığından görülmüyormuş gibi hoş karşılanır.

Bu akıntı cemiyeti *Eyüpsultan*'a kadar sürer. Oradan herkes gideceği semte ayrılır.

Kâğıthâne aynı zamanda her sene baharı sonlarına doğru muhtelif zennat ehli esnafın yetiştirdikleri çıraklarına peştamal kuşatmaları törenlerine de sahne olmuştur. Şarka ilim ve fende gibi insan usta «*üstad*» çırak olarak yetişir. Bugünkü mütehassıs ve asistanı yerindedir. Peştamal kuşatma diploma vermek demektir. Ziyafetleri de şöyle olur :

Herkes evinden bir yiyecek hazırlar getirir. Bunları bir araya koyarak birlikte yerler. Bu usule ehli hirefe mensub olduklarından *(harîfâne)* derler. Harif ehli zenaat demektir. Gıde gide herif'e dönmüştür ve kötüleme maksadiyle dilimize girmiştir. Meselâ şu herifi, herif-i nâ şerif, gibi.

Herkesin evinde birşey hazırlayıp gitmesine harifane derler. Bu da *Arifâneye* çevrilmiş, halk dilinde *Erfaneye* dönmüştür. İşte *Kâğıthâne* bu sanatkâr esnafın diploma verme törenlerine de sahne olmuştur. Bu törenler için yüzlerce çadır kurulduğu olur, İnsan kalabalığından geçilmezmiş.

Bazı yabancı elçilere *Kğıthâne*'de ziyâfetler de verilmiştir. 1808 de *Alemdar Mustafa Paşa*'nın davet ettikleri devlet ve hükûmet erkânına *Hanedan*'dan ve *Eşraf-ı Belde*'den olan zevât toplanarak Senet ittifakı'nı düzenlemişlerdir.

(30 sene önce İstanbul)

DİLLERDE DESTAN OLAN ESKİ KÂĞITHANE ÂLEMLERİ NASILDI, BURADA NASIL EĞLENİLİRDİ?

Lüks kupalarda yaşmak fareceli, kocaman yelpazeli, elmaslara mustağrak saraylılar, arkada at üstünde eli kırbaçlı harem ağaları...

Bir zamanlar *Kâğıthâne,* İstanbul'u en iyi temsil eden mesire idi. *Bâbil* kulesi gibi, her tabakadan, her milletten, her cinsten, boyboy, türlü türlü eşhas :

Sultanlar, şehzadeler, mabeyn erkânı, mahdumlar, damatlar, kalem beyleri, miras yediler... Hanımefendiler hanımlar, meşhureler, Beyoğlu yosmaları. Sonra, bilhassa kayıklar, her çeşitten adam.

Şeyhü'l-İslâm kapısında kâtip, Defterhânede mümeyyiz, kereste gümrüğünde mukayyıt, Şirket-i Hayriyede (enspektör), Uzun çarşılı, Yorgancı. Tersaneli, Haddaneli, Çeşmemeydanlı...

Her milletten nümune : Arap, Acem, Arnavut... Mûsevî, Ermeni, Rûm... Her türlü satıcı : Helvacı, macuncu, şerbetçi, oyuncakçı, baloncu..

Çifte nara zurna, göbek atan çingâne kızları, hampur çeken çocuklar, sazdan külâh satanlar... dilenciler...

Araba piyasalarının yapıldığı tarafla kayıkların bulunduğu cihet arasında büyük fark vardı. Arabalar tarafı güya mevkii mahsus, öbür tarafta umumî yer.

Kâğıthâne mevsimi pek kısa ömürlü idi. Mart dokuzundan sonra yavaş yavaş canlanır, Hıdrellezde kemâlini bulur, çayırlar biçilince tavsamağa başlar ve modası geçerdi.

Kâğıthâneye gitmenin şartı, şurtu, usûl ve erkânı vardı. Hop dedik mi gitmek ne mümkün.. Kimin haddi?

Evvelden dakik hazırlıklar şarttı : Elbiseleri itina ile ütületmek, hatta icap ediyorsa lekeciye vermek. Yeni kostüm iki katlıekmek kadayıflıdır. Kolalı gömleği erbabına kolalatmak. Fese mükemmel kalıp, potinlere boya gümüş, altın yaldızlı, nikel her ne ise, baston sapını, sigara tabakasını, gözlük çerçevesini, saat gösteği, ucundaki şak şukayı âyine gibi parlatmak. Yüze sinek kaydı tıraş, bıyıklara kozmetik, saçlara losyon, üste başa bol lavanta.

Sonra en büyük mesele iyi bir araba bulmak... *Beyoğlu* tarafında, *(Perapalas)* ın önünde, İstanbul cihetinde ise, *Sultan Mahmud Türbesi*'nin veya *Şehzade Camii*'nin yanındaki arabalardan tedarik edebilirseniz ne mutlu. Arabacının kılık, kıyafetini de gözden kaçırmamak, ihmal etmemek şarttı. Sünepe, üstü başı pek berbat ise bir az olsun çeki - düzen verdirmek, evdeki giyilmeyen bir ceketi veya köşeye atılmış kamseleyi o günlük iğretiden sırtına giydirivermek âdetti.

Ekseriyetle paytonun veya kupanın karşıki oturacak yeri kırık olur, ikide bir vidası çıkar. Bu sebeple önden muayene ile bir vida yahut altına bir destek elzemdi.

Araba parası iki ile üç mecidiye arasında tahalüf ediyordu. Üç mecidiyelik arabanın fırçası, toz alacak tüyü, ekseriya yeşil çuha setreli, parlak düğmeli arabacısı ve temiz boyası olurdu.

Bu arabacı, ağa tavırlı, tecrübeli, lep demeden leblebiyi çakar, halbuki öbür arabacı, bir omuzunu yukarı öbür omuzunu aşağıda tutar, külhanbeyvari yerinde oturur, içeridekilerle lüzumlu lüzumsuz lâubali olur, kalıp sigarası isteyip birini kulağının arkasına koyar, arabayı bir yerde durdurdumu, hayvanların boynuna yem torbalarını geçirirdi. Bu haller arabadakileri kan ter içinde sokacak ayıp şeylerdi.

Şişlide köşedeki karakolu, daha ileride, münasebetsiz isimli, köhne yıkık kır kahvesini geçtikten sonra, şimdiki *Hürriyet Tepesi*'nin hizasından yokuş aşağı, doğru boylanınca toz duman deryasına karışırdınız.

Burada göz gözü görmek yoktu. Bütün siyah ve lâcivert esvap (gri) rengine girer, arabanın yağız atları kırlaşır, saç bıyık, sakal, kirpik, kumrallaşır, toza, toprağa bulanmış bir sinema komiği kadar feci bir vaziyette arabacının gözün kandilinden başlayarak, bini bir paraya envai küfür, melül, mahzun, aşağıya, vadiye inerdiniz.

Evvelâ, *Kâğıthâne Köyü* tarafındaki yola doğru biraz gidilir, tenha bir kenarda durulup üst baş süprülür, saçlar taranır, bıyıkların kozmatiği tazelenir, *(opoponaks), (milflör)* lavantalarından yine mebzulen üste, başa, mendillere serpilirdi.

Tathirat ameliyesi bittikten sonra, sanki hiç bir şey olmamış gibi kendini neşeli göstere, göstere, devrana, piyasaya dahil olunurdu.

Bu esnada daha ortalık tenhaca olur, kodamanlardan eser görülmezdi.

Araba piyasasının sahası muayyendi. Paydos oluncaya kadar bu saha içinde, ya yol üstünde, bir kenarda duracak, yahut arabanızla dolaşacaksınız. Mütemadiyen beş on dakikada bir durma ve sonra dolaşma. Boyuna aynı hal...

Akşama doğru kalabalık artar fevç fevç saray takımının, bazı mabeyn erkânının, mahtumların, damatların, genç hünkâr yaverlerinin, *Beyoğlu* dilberlerinin sökün ettikleri görülür. Lüks kupalarda, yaşmak feraceli, kocaman yelpazeli, elmaslara, incilere müsteğrak saraylılar... Arabacının yanında, kolları çaprazvari göğüsüne kavuşturmuş, genç gidiş ağaları; arkada at üstünde, eli kırbaçlı, aksi harem ağaları... Dikkatli bakmağa, şakaya gelmez; kırbacı yapıştırır.

Diğer kupa arabalarda, çarşafların, guguruklu başları aradan görülen buluzların envai, kaşlarda rastık gözlerde sürme, yanaklarda allık, yüzde püskürе ben. Dudak boyası daha keşf edilmemişti. O zaman tepe topuzu herkesin başını koskocaman bir hale sokardı. Hanımların kupadan gayrı arabaya binmeleri de yasaktı. Hâtta arabalar perdeli olacak, bir karıştan fazla perde indirilmiş bulunacaktı.

Arabada oturmanın da adap ve erkânı vardı. En muvafıkı iki kişi binmek; bir üçüncü de varsa onu ortaya almak. Daima mevkii pek rahatsız olan bu zavalı, hesaplı kitaplı, bir az ileriye doğru, muvazeneli oturmağa mahkûm bir muztaripti.

Alınacak pozlarda çok dikkat lâzımdı. Hep vakarlı, ciddi durulacak. Neşesiz, abus görünmeyecek kadar ara sıra tebessüm... yılışma hududuna yaklaşmak memnu... yanınızdakilerle tek tük, kısa heyacanlı kelimeler:

Meselâ yavaşçacık: «*Hakikaten taravettar bir simayı lâtif!*. Yahut: «*Levendasa bir endam-ı dilruba!*» falan gibi.

O zaman, nefis enfes kelimeleri, *Hereke*'nin kumaşı, *Konsolit Hanı*'nda-

KÂĞITHANEYE AİT NOTLAR

— Eski *Kâğıthâne*'den bugüne kadar gelen ancak çağlayan oyma mermerlerinin dörtte biri, yanında çeşmedir.

Sultan Abdülaziz'in tamirettirdiği cami duruyor. Diğer taraflar bir perişanlık içindedir.

— İkinci Dünya Savaşı sıralarında çağlayan ve *İmrahor* kasırları temamen yıktırılmıştır. Orada, burada, birer âbide gibi duran ok atma nişan taşları da söktürülmüştür.

— İstanbul kışlarında bilhassa devirlerinin millî kültürleri ile büyümüş olna aynı meslekten bazı zevat bahar gelsin *Kâğıthâne*'ye gidelim, diye her buluştuklarında aylar önce konuşurlar, Bu ilerde olacak gezintilerinin programını hazırlıyarak tasavvurlarında hoşca vakit geçirirler.

Hatta içlerinde *Büyük Babam Hattat Mehmed Şevki, Hattat Sami, Hattat Yahya Hilmi Efendi*'lerden mürekkep, daha birkaç kişi ile kış gecelerinde buluştuklarında verdikleri kararı tatbik ederek Kâğıthâne'ye gitmişler. Lâkin *Yahya Hilmi Efendi* bu guruptan mahallinde ayrılarak erken dönmüş. Evine gelmiş. Yazı odasında minderine oturmuş, başlamış yazmağa. Oh! şimdi eğlendim demiştir. Bu harifâne gezintilerden biridir.

— Geçmiş asırlarda Tatilimiz Cuma günleridir. *Kâğıthâne*'ye de ekseriya o günlerde gidilir. Fakat buluşma yerleri *Eyüpsultan*'dır. Usulen Cuma namazı orada kılınır. Ya yürüyerek, ya araba veya kayıkla *Kâğıthâne*'ye geçilir. *Eminönü* veya *Karaköy*'den doğruca *Kâğıthâne*'ye geçenler de ekseriyettedir.

— *Kâğıthâne*'nin mevsiminde tadını çıkaranlardan bir gurup da İstanbul çingeneleridir. Gelenleri davul zurna ve oyunlariyle para mukabilinde seyyar gruplar halinde eğlendirirler ve oraya gidenler bunların eğlence vasıtalarından yararlanmak isterler, yahut çingenelerin emrivaki'lerine boyun eğerler.

— *Kâğıthâne* geniş çayırlı ve iki derelidir. *Küçüksu* ve *Göksu*'ya geniş çayırlariyle bezetenler çoktur. Geçmiş asırların gençlerinden guruplar birgünde her iki yerde de kayıklar vasıtasiyle faydalanıp eğlendiklerinden *Yahya Kemâl Merhum* sohbetlerinden sık sık bahsederdi.

— *Kâğıthâne* mevsimi bizde usul olarak *Hıdırellez* denen, galet olan söylenen *Hıdır İlyas* gününde 6 Mayıs'ta başlar. Bu kelimenin aslı «*Hıdrü'l-yâbis*» yani kuruluktan yeşilliğe geçen gündür. Yani, ogün iklimde yeşermiyen hiçbir dal kalmaz, mânâsına gelir.

— *Kâğıthâne* ressamlara da çok ilham vermiştir. Bilhassa bunda en çok seyyah *Garpli Ressamlar* başta gelir. Fotoğraf devrinden önce yaptıkları cidden önemlidir. Diğer günler kalabalık olmadığından sukûnet içinde, dikkatle resimler yapmışlardır. Bunların sayıları az değildir. Bu hususta birinciliği *Preziosi* almıştır. Şahane tablolar vücude getirmişlerdir.

ki meşhur ermeni aşçının midye dolması gibi şeylerde müstameldi.

Biraz şen ve yırtık mizaçlı olan, bir sırasına getirdimi hiç kaçırmaz, önünden geçen bir arabaya : «*Zümrey-i hûbân içinde pek beğendim ben seni*»

Yahut : «*İstedin de gönlümü verdim sana*». Gibi bir şarkının ilk mısraını şöyle mırıldanıverir, küçük bir tebessüm koparabilirse memnun, mesut koltukları kabarmış. *(Eh, artık değdi, birer tane tazeliyelim)* diye yanındakilere sigara uzatırdı.

Kâğıthâne'nin üçüncü mevki cihetti demek olan kayıklar tarafıda başlı başına bir âlemdi. Burada kayıklar borda bordaya bir halde idiler. Edirne kapısından, Aksaray'dan, Haseki'den, Akbıyık'tan, hatta *Üsküdar'dan* ve *Beylerbeyi*'nden gelmiş bir çok halk; kadınlar ve erkekler. Bazıları sandallarda birçokları da derenin kıyılarındaki yeşilliklerde.

Burada her kes daha teklifsiz, birbirine daha emiş kamış olmuş vaziyette idi. Türlü türlü manzaralar vardı, köşedeki ağacın altında uzunçalılardan mürekkep bir grup. Yere hasırlar serilmiş, ortada rakı, zurna ile çiftetelli çalınıyor, iki çingene kızı kıvırıyor, kenara bağlanmış kayıkta, kart bir şişman «*Yalah, Yalah*» diye boyuna göbek atıyor.

Bir tarafta çeşme meydanlıların birdirbir, tuğra oyunları. Karşıda bir musevî kafilesi, kürklü, ak sakallı bir haham, çiçekbozuğu kadınlar, çiçekten gözleri amâ, kucakta bir iki Yahudî çocuğu...

Bir yanda, bozuk bir lâtarnadan yayılan kasap havası ile kadınlı, erkekli bir rûm alayı hora tepiyorlar... Öteden ta *Samatya*'ya dönecek bir küme, çatır çatır bir uda refakatle, hep bir ağızdan öğürür gibi *(etmeor hiç merhamet)* şarkısını ayyuka çıkarıyor.. Beride, bir Şamlı maval okuyor. Çayırın gerisinde, Kürtler Kürt oyunu oynuyorlar... *İki Haddehanelili* güreş ediyor. bir kaç tersaneli çeki taşı kaldırmak müsabakası yapıyorlar.. İleriden bir gazel, bir ağaç altından *(Efendim hu!)* diye bir semâî. Bir kayıktan bozuk, berbat bir ince saz sesi...

Bir aralık mutlaka bir karğaşalıktır kopar, kerkes kaçışır, çocuklu, çerkes eğerli, iri yarı bir adamla, mor fesli, göğsü kordonlu bir yaverin boyuna kırbaş salladıkları, *(kale! yapma Rıza Bey) (kardeş perdeyi çek, şimdi bayılacağım) (mirim biz uzaklaşalım)* gibi sesler karışan bu herc ü merc içinde, yaşlı bir arabacıyı yahut bir koz helvacıyı patakladıkları görülürdü.

İşte dillere destan olan, meşhur âlem *Kâğıthâne* böyle bir yerdi.

«23 Mart 1931 Akşam G.S.M.»

Resim : 1 — Kâğıthanede Dere kenarında bir aile. Preziosi

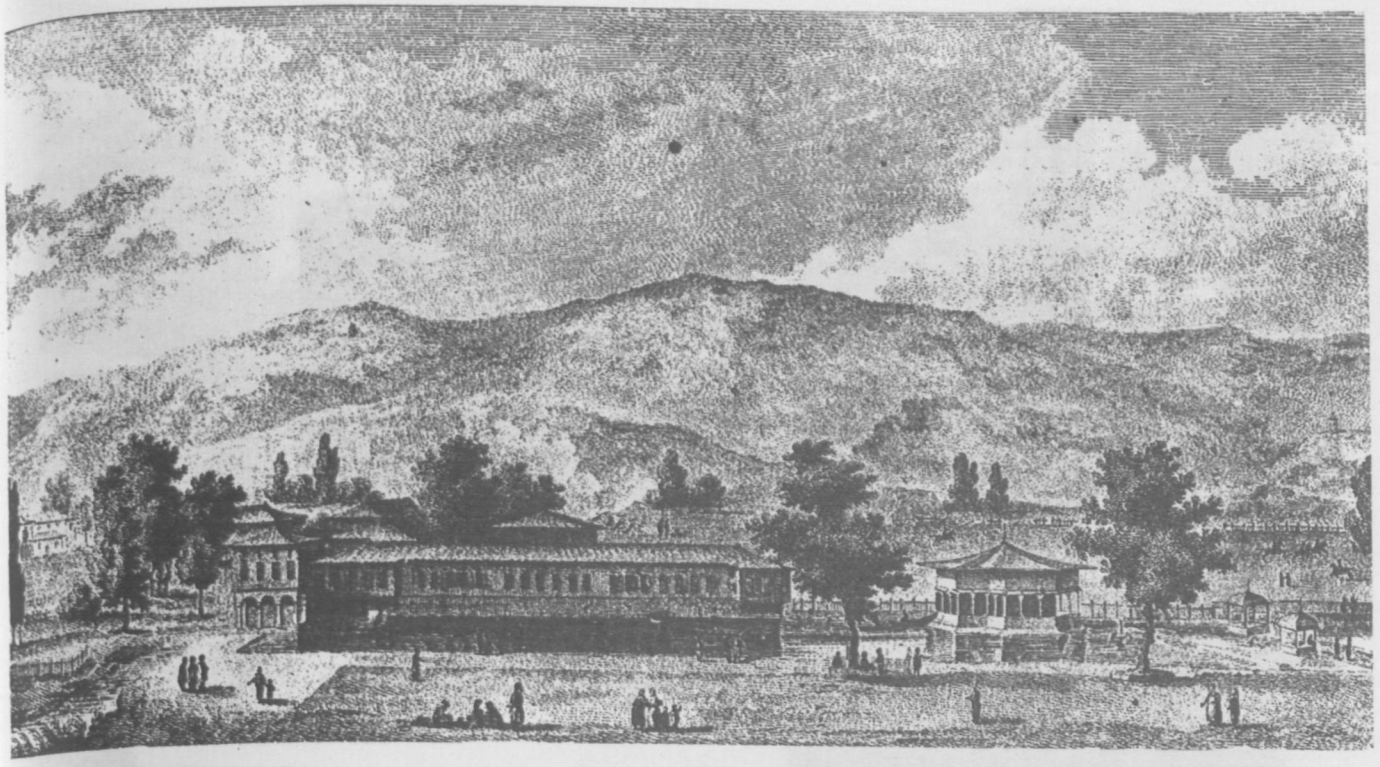

Resim : 4 — III. Sultan Ahmed zamanında Kâğıthane Kasrı. (Sad'âbâd)

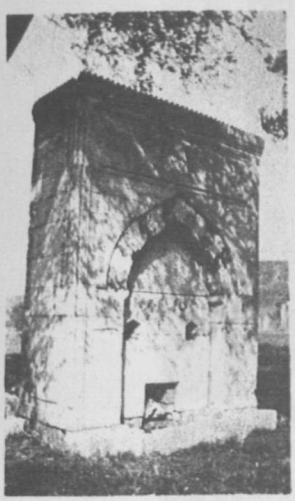

Resim : 5 — Kâğıthane Çayırında
III. Sultan Ahmed Çeşmesi

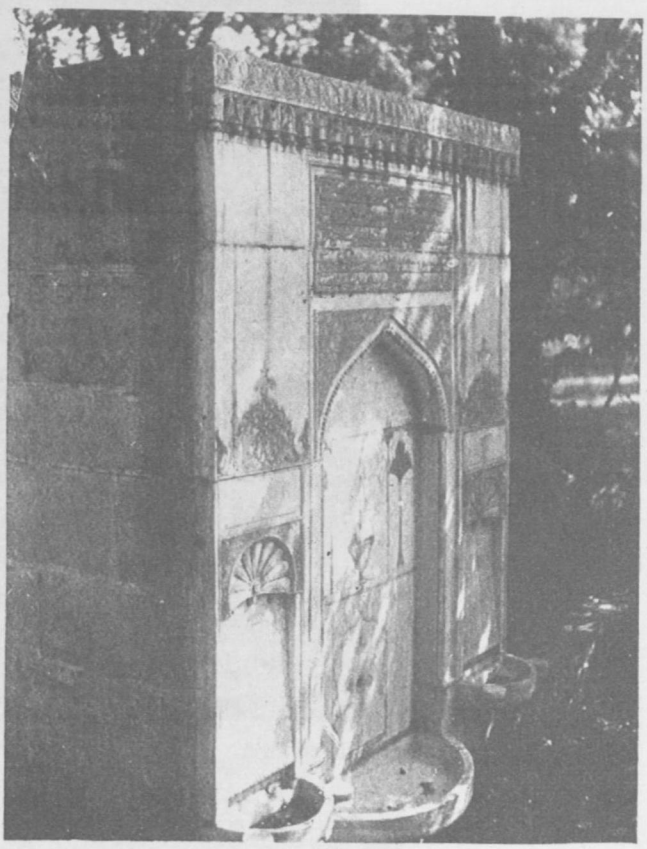

Resim : 6 — Çağlayan'ın solunda Sad'âbâd'ın karşısında aynı çeşmenin görünüşü

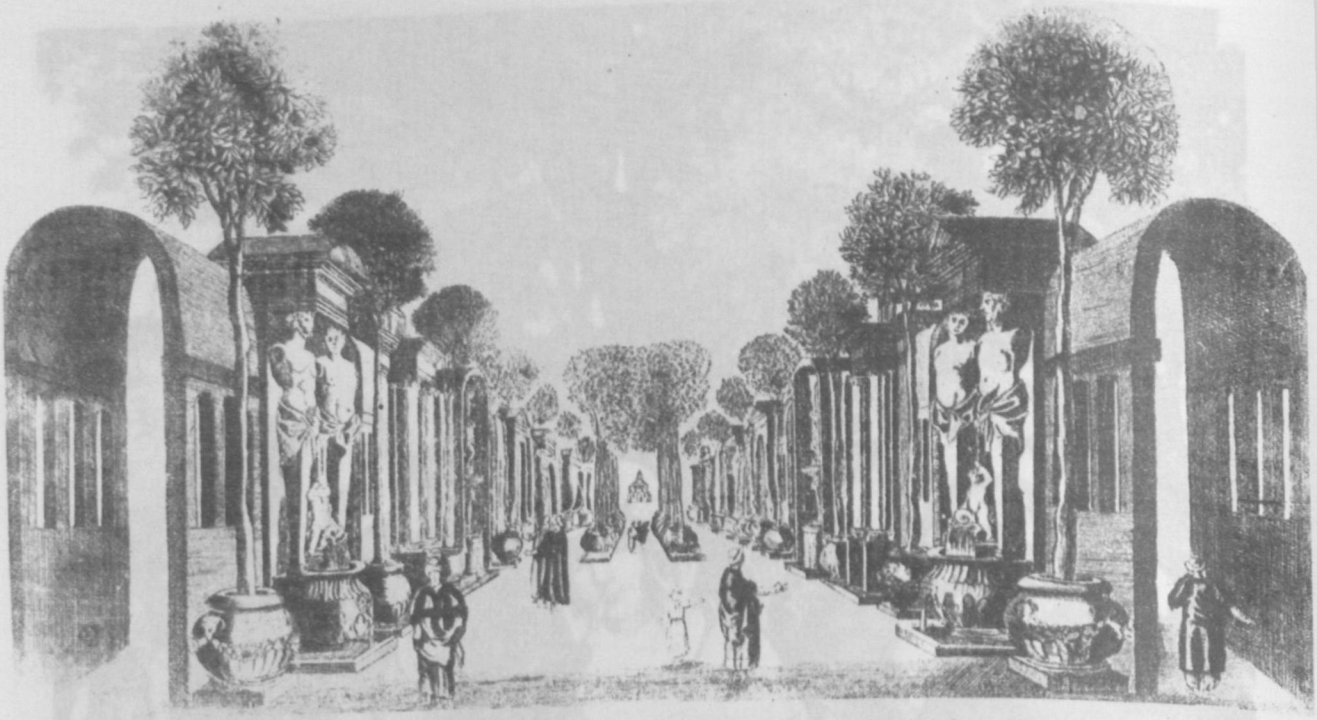

Resim : 2 — III. Sultan Ahmed Sa'dâbâdı yaptırınca bahçesini bu şekle sokmuştur. Devrinde Paris'de yapılmış gravürden

Resim : 3) Sultan Selim III zamanında Kâğıthâne Kasrı ve Çağlayanların Hubannâme ve Zenannâme eserindeki renkli resmi (İ.Ü. Kütüphanesi nüshası)

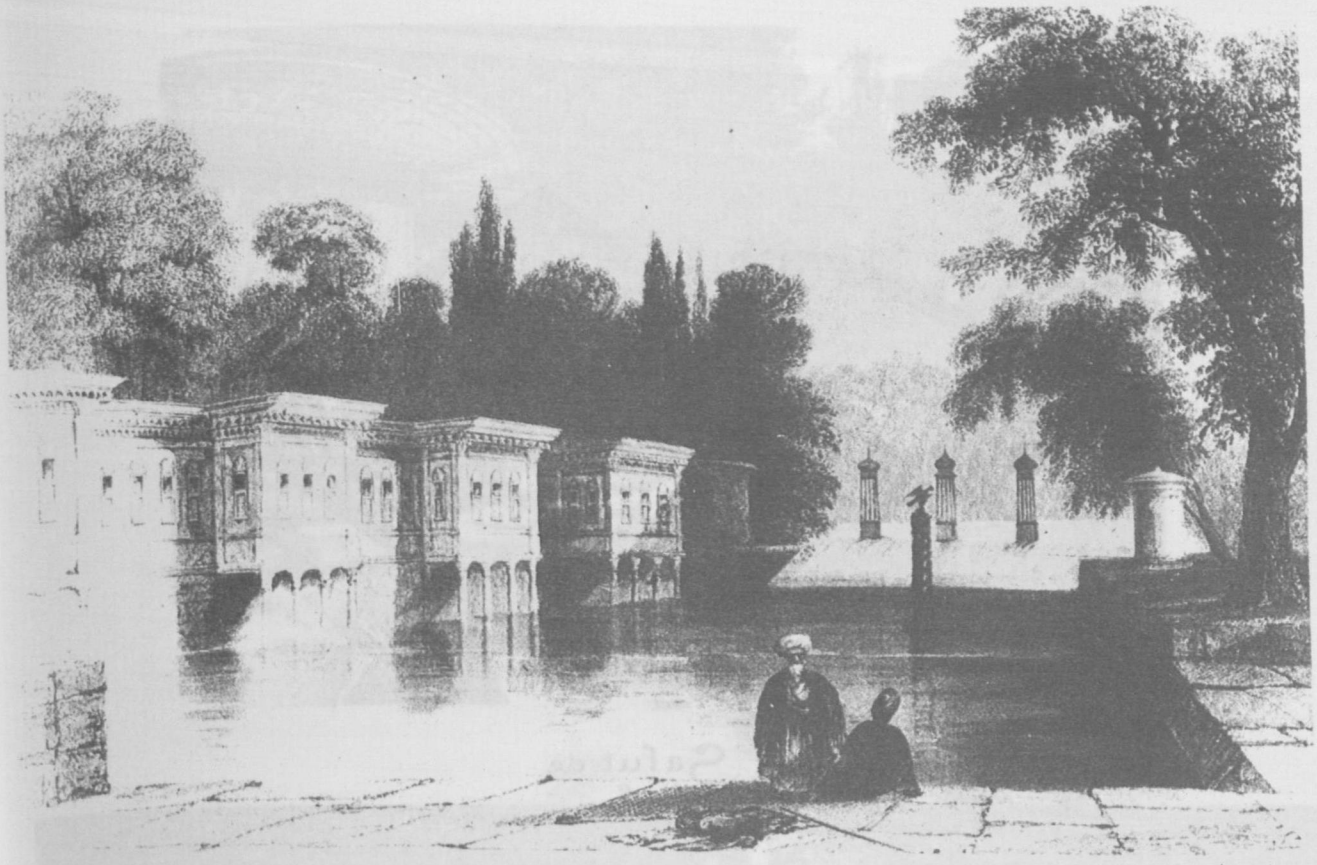

Resim : 9 — Kâğıthane Kasrının en eski resimlerinden biri

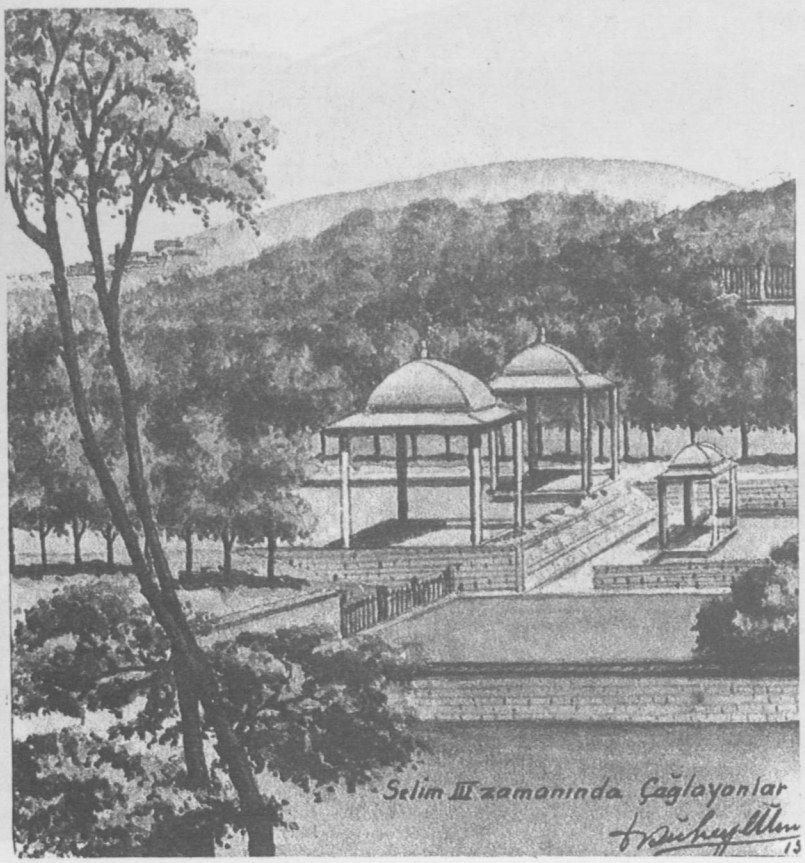

Resim : 10 — III. Sultan Selim zamanında çağlayanlar

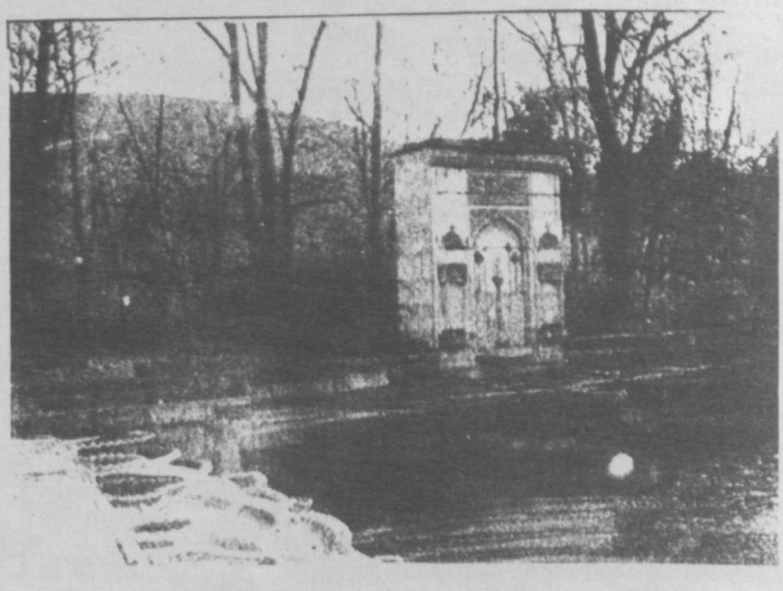

Resim : 7 — Keza

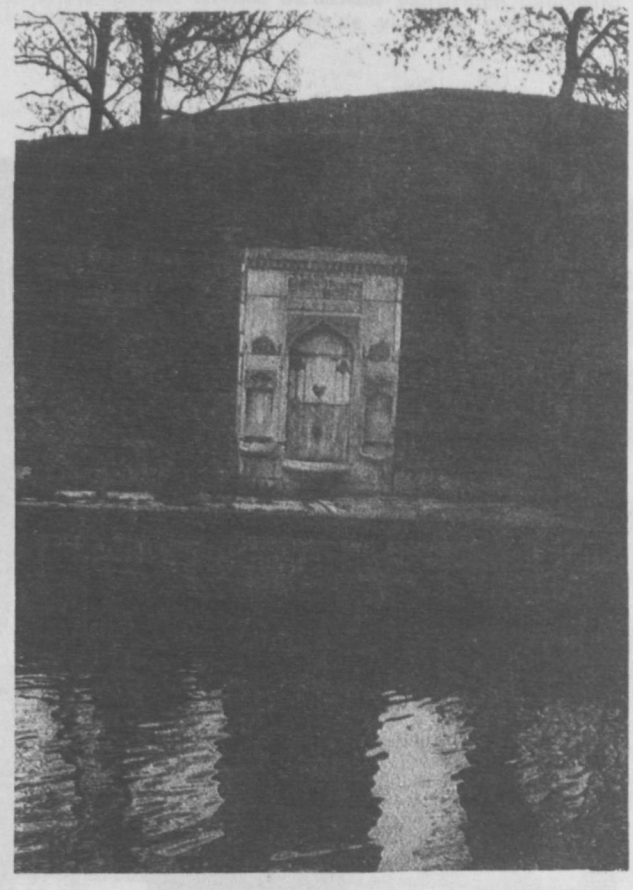

Resim : 8 — Aynı çeşmenin tam cepheden görünüşü

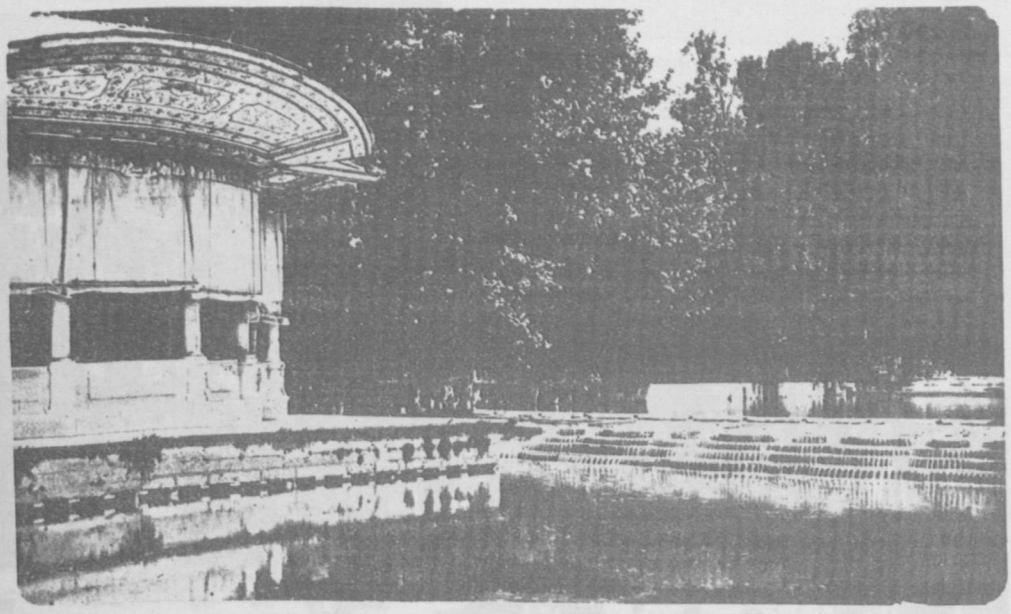

Resim : 14 — Çağlayan ve Sultan Aziz devri, etrafı açık ve üstü kapalı salon ve yanında çağlayanlar

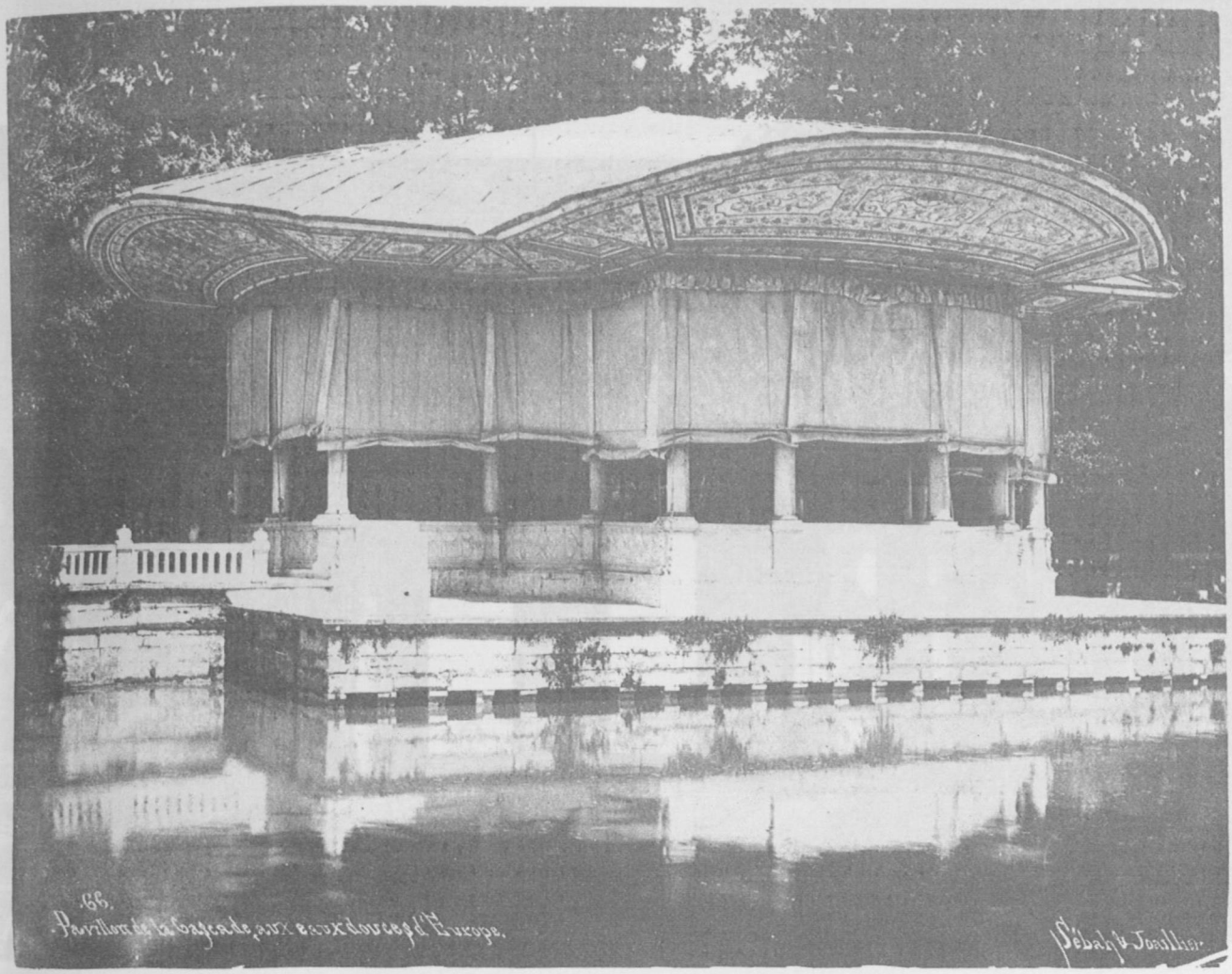

Resim : 15 — Kâğıthane'de Sultan Aziz'in çağlayanlar yanında yazlık salonu

Resim : 11 — Çağlayan ve yanında Sultan Aziz Kâğıthane Kasrı. Üstte İmrahor Köşkü

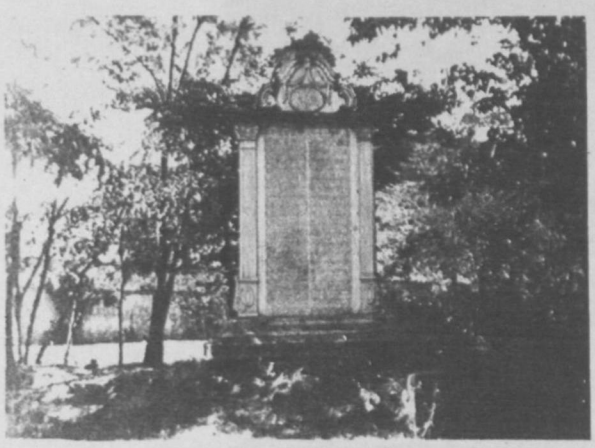

Resim : 12 — II. Sultan Mahmud (Adli) Tarih Kitabesi

Resim : 13 — Kâğıthane Köşkü bahçesinde III. Sultan Selim Nişantaşı

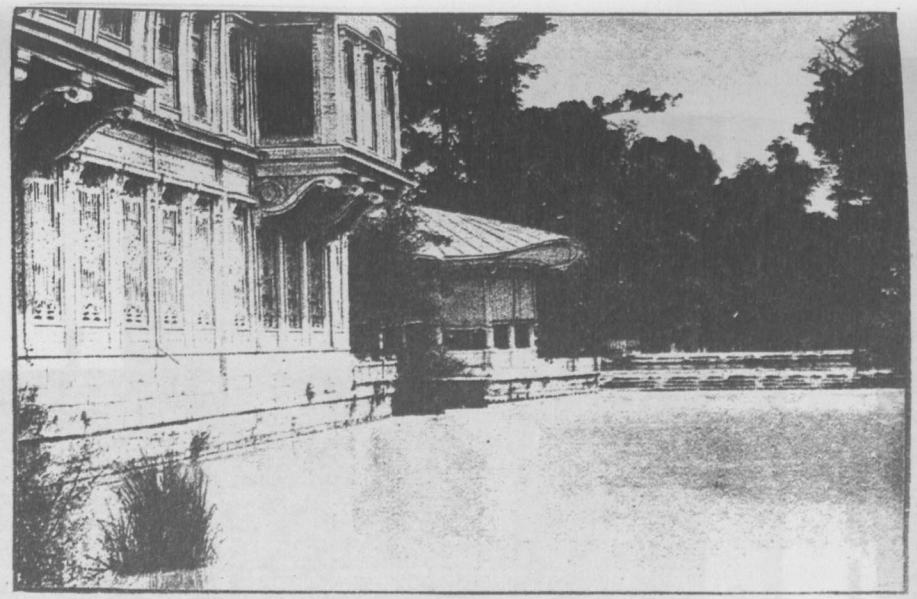

Resim : 18 — Çağlayan Kasrı ve çağlayanlar

Resim : 19 – Çağlayan ile Kâğıthane köyü arasında, rıhtımlı dere kenarında, iki saraylının gezintisi.

Resim : 20 — Kâğıthane köyü ile çağlayan arasında, iki tarafı rıhtımlı dere (Foto : Azâde Akar)

ÜNVER

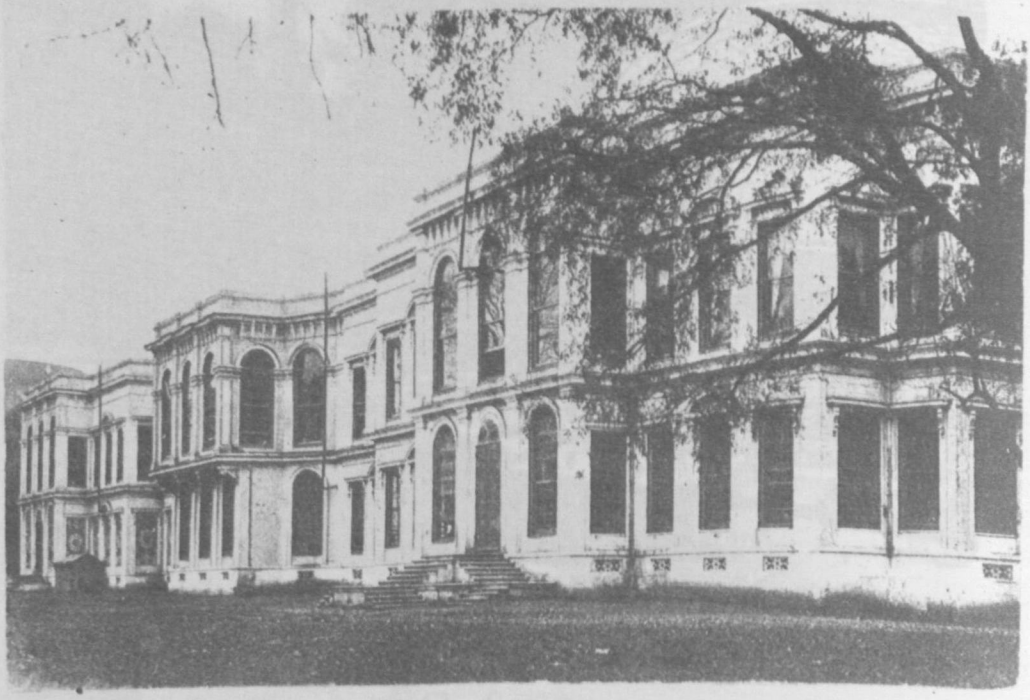

Resim : 16 — Çağlayan Kasrı, çayır tarafı

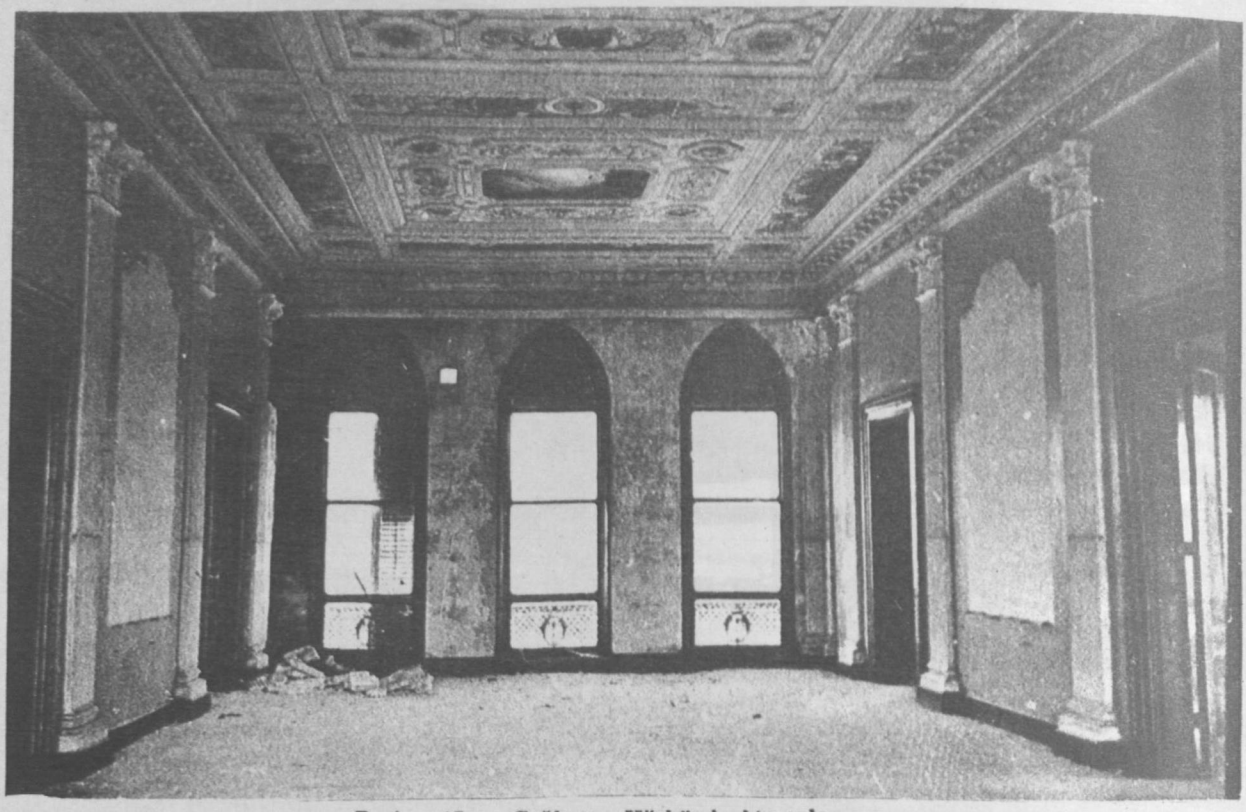

Resim : 17 — Çağlayan Köşkünde bir salon

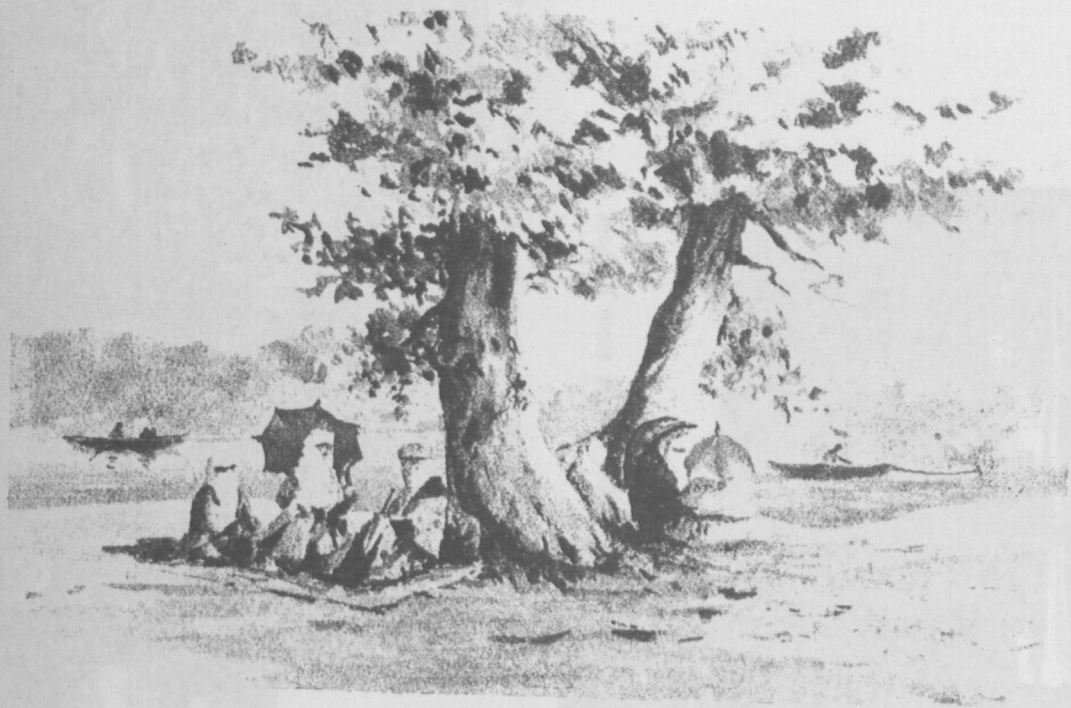

Resim : 23 — Kâğıthaneye gelen bir aile

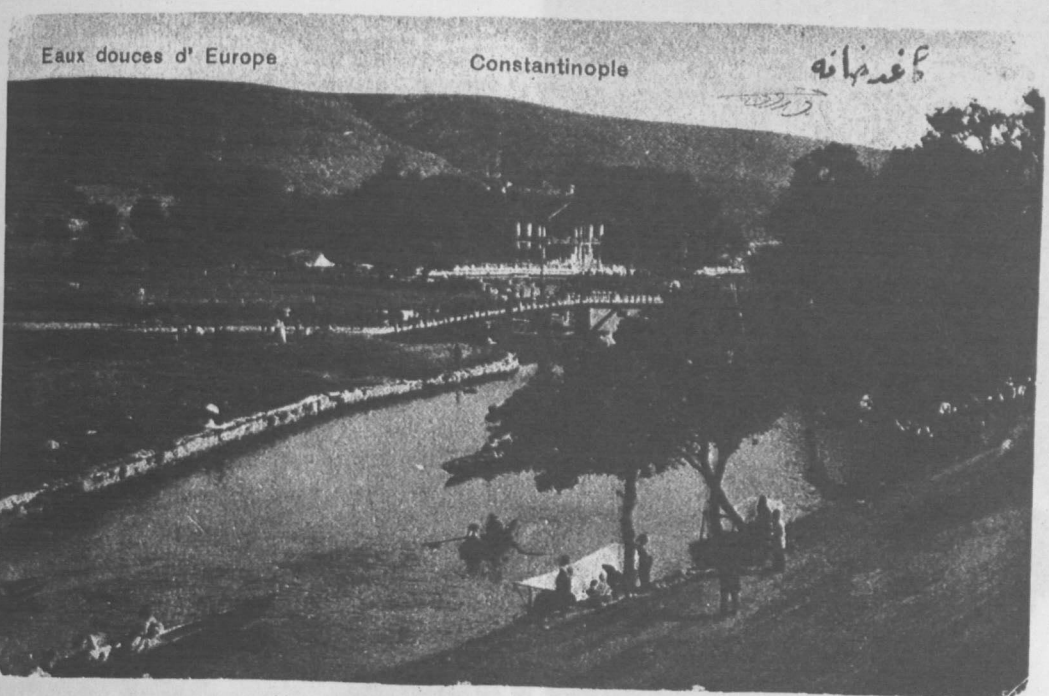

Resim : 24 — Kâğıthanede uzaktan İmrahor Köşkü

Resim : 21 — Bozulmadan önce Çağlayanlar

Resim : 22 — Çağlayan Camii, Abdülâziz Devri

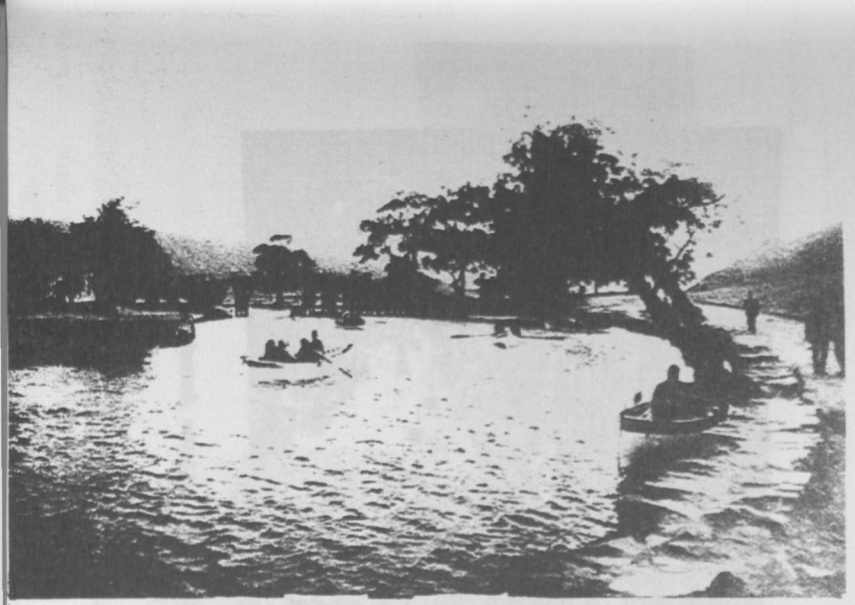

Resim : 28 — Köprüsü ile Kâğıthanede bir manzara

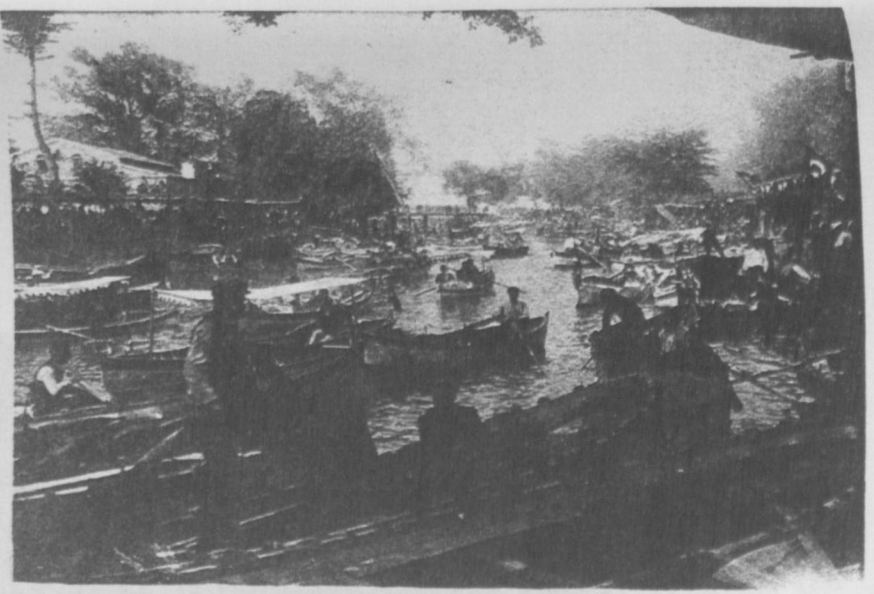

Resim : 29 — Geçmiş Hıdırellezlerden birinde Kâğıthane Deresi kalabalığı

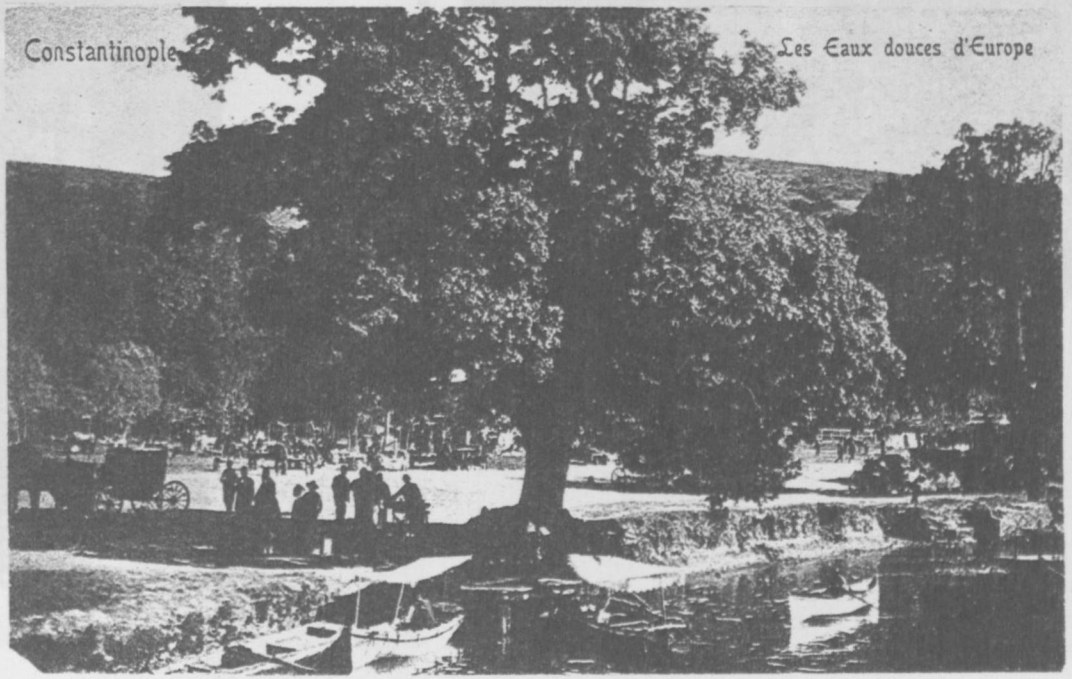

Resim: 30 – Kâğıthane deresinden diğer bir köşe.

ÜNVER

Resım : 25 — Kâğıthane Deresi kenarında İmrahor Kasrı ve XX. asır başında çarşaflı kadınlar

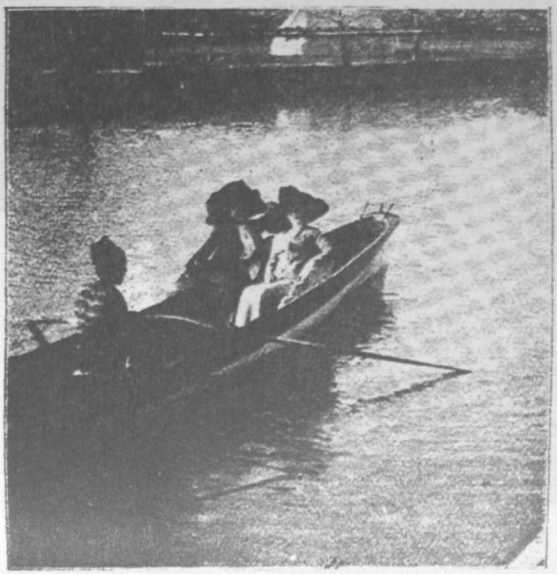

Resim : 27 — Kâğıthanede sandalla bir gezinti. (Mme. Beau chance et Mlle. Sauermilch de la Troupe d'Operette Viennoise en promenade aux Laux d'Asie)

Edit. "Bon Marché"

71 - Constantinople - Eaux-douces d'Europe

Resim : 26 — Hıdırellez'de Kâğıthane Kalabahğı ve İmrahor Kasrı

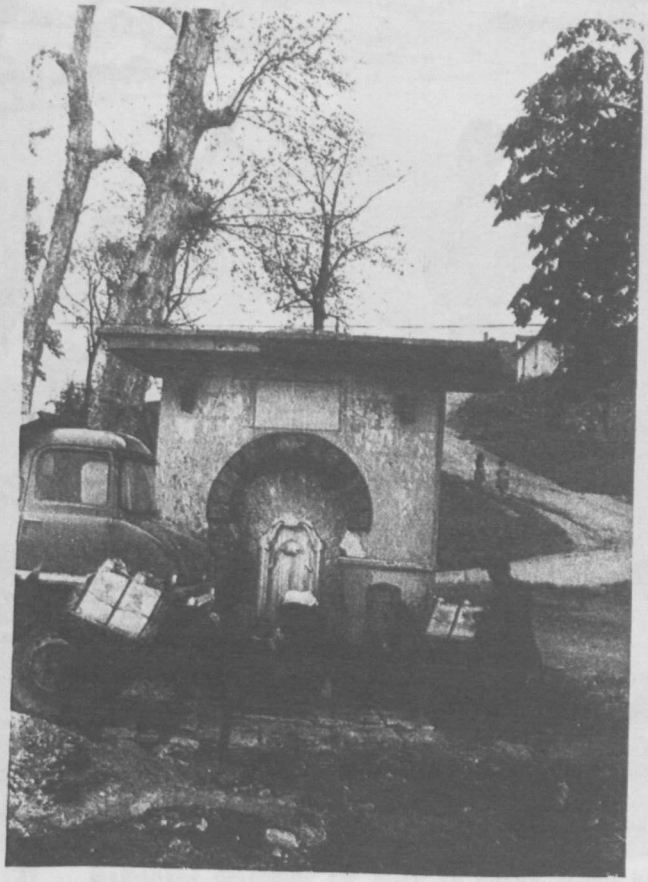

Resim : 33 — Kâğıthanede diğer bir çeşme

Resim : 34 Kâğıthane deresi bir kısmı ve bir çingene ailesi

Resim : 31 — XVIII. asırda Kâğıthanede, eğlencelerden bir sahne

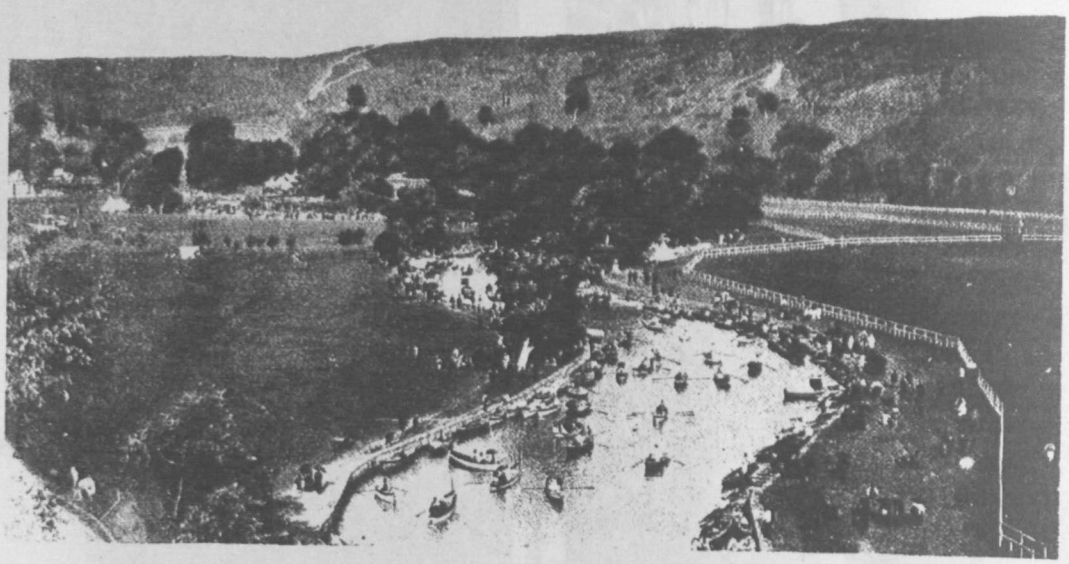

Resim : 32 — Hıdırellez'de sandallarla dolan Kâğıthane deresi ve otları için zamanında çevrilen çayırı

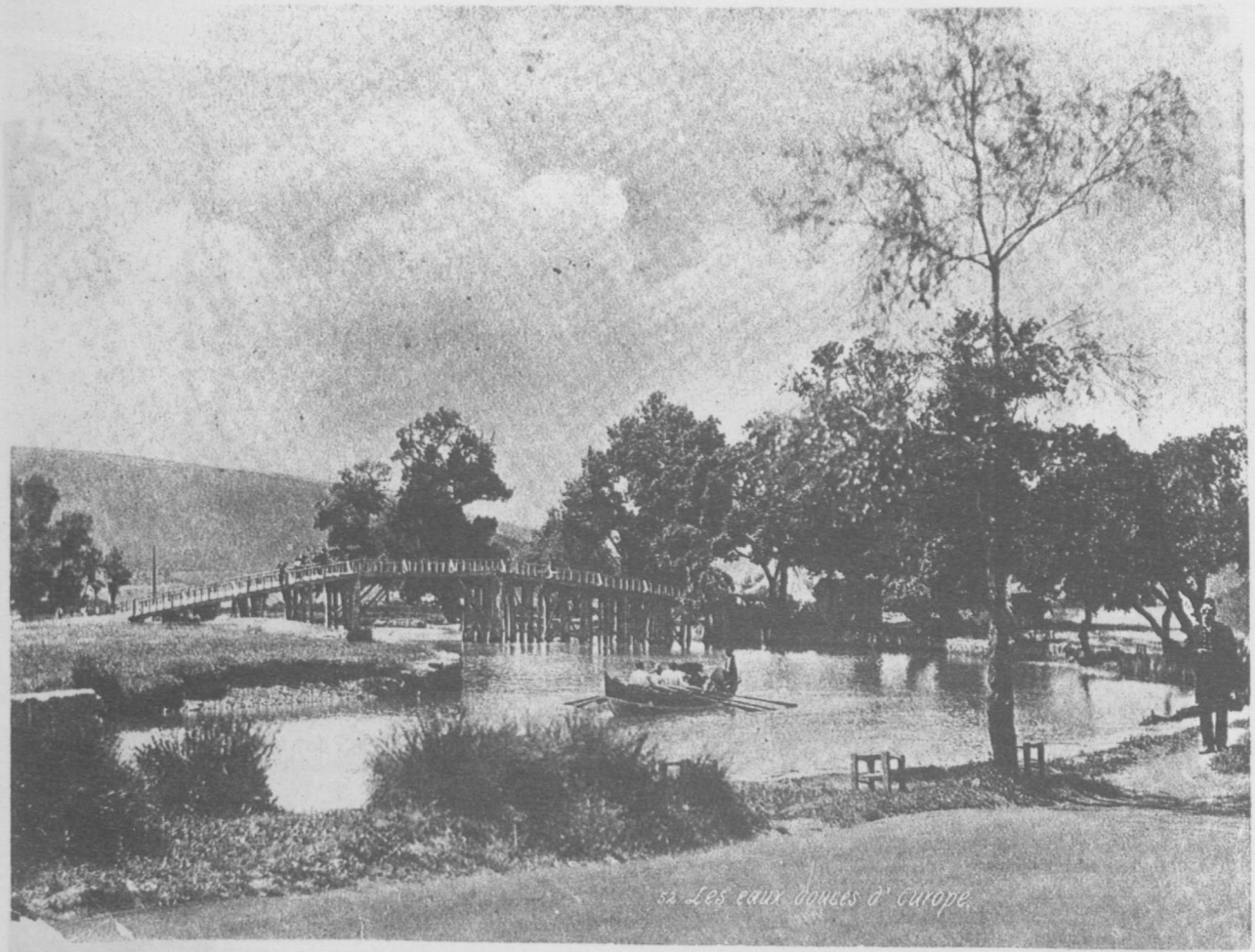

Resim : 37 Kâğıthane deresinde bir köşe ve büyük ahşap köprü

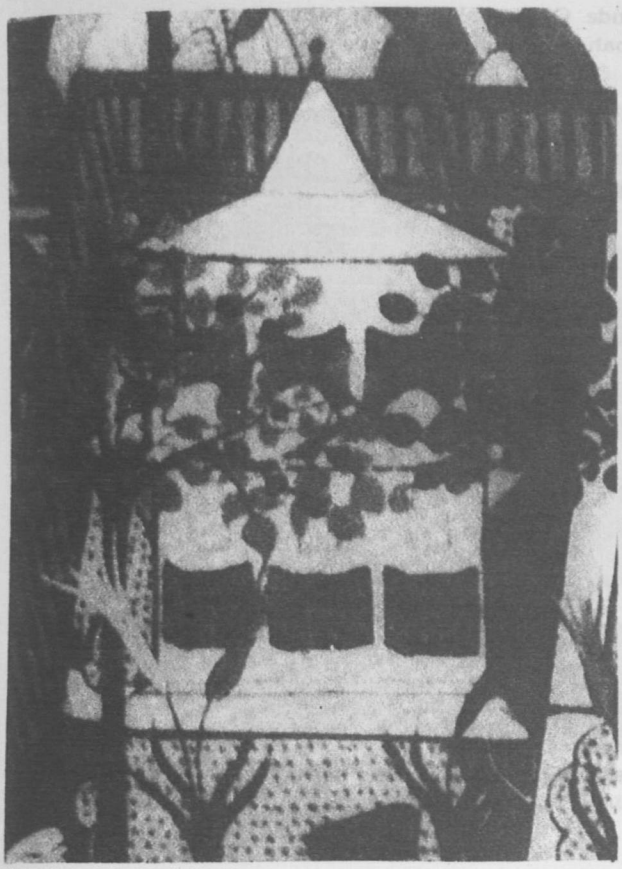

Resim : 38 Vehbi Sûrnamesinde Ressam Levnî fırçası ile Kâğıthane köşklerinden biri

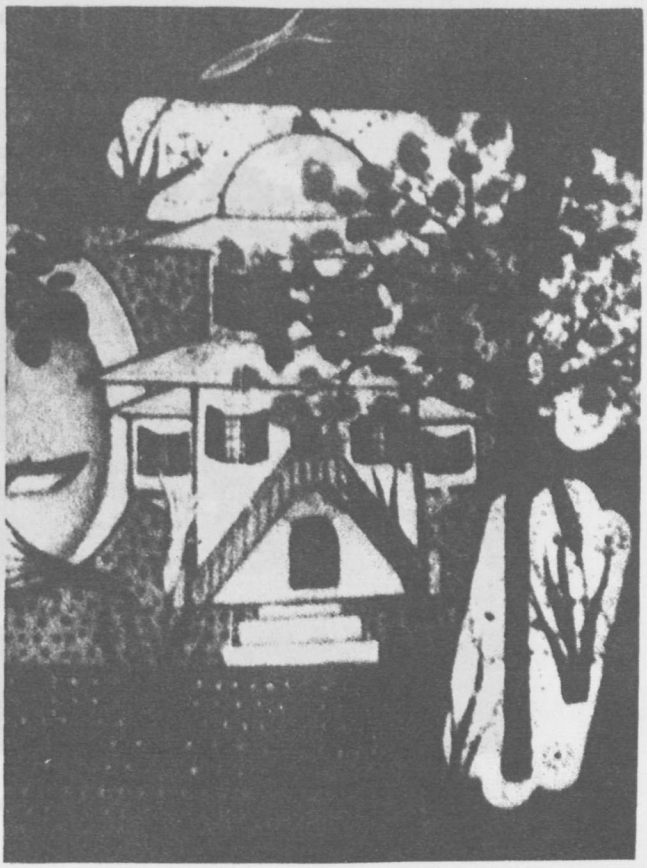

Resim : 39 Vehbi Sûrnâmesinde, Ressam Levnî fırçası Kâğıthane köşklerinden bir diğeri

Resim : 35 — Kâğıthaneye gelenleri eğlendiren bir çingene ailesi

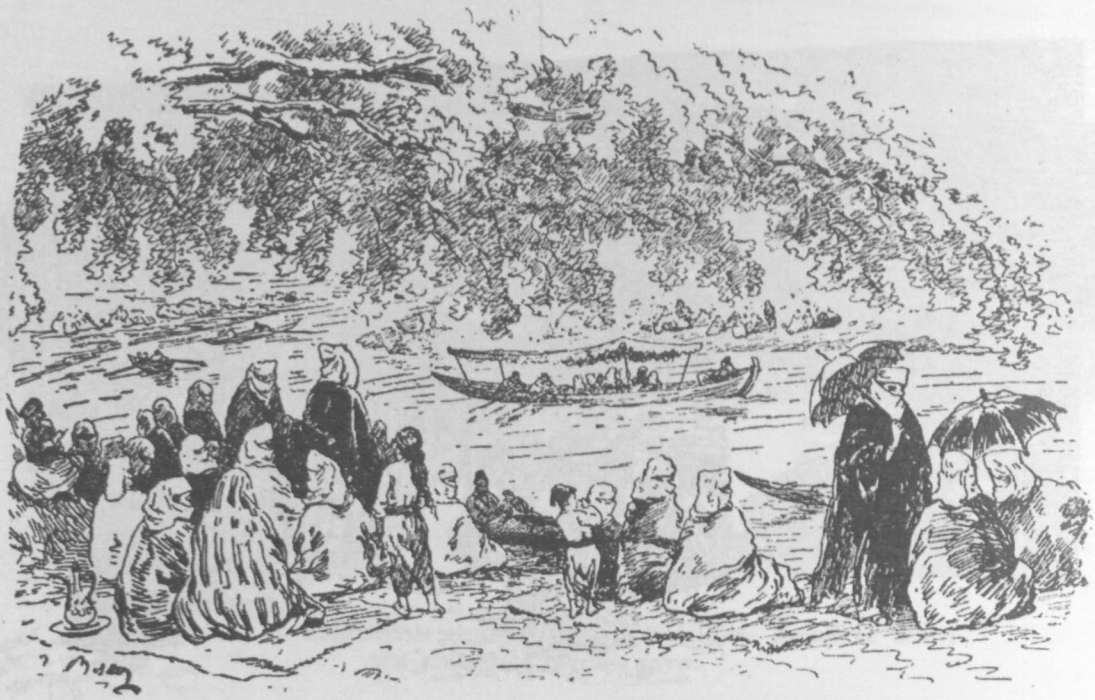

Resim : 36 Kâğıthanede dere kenarında oturanlar

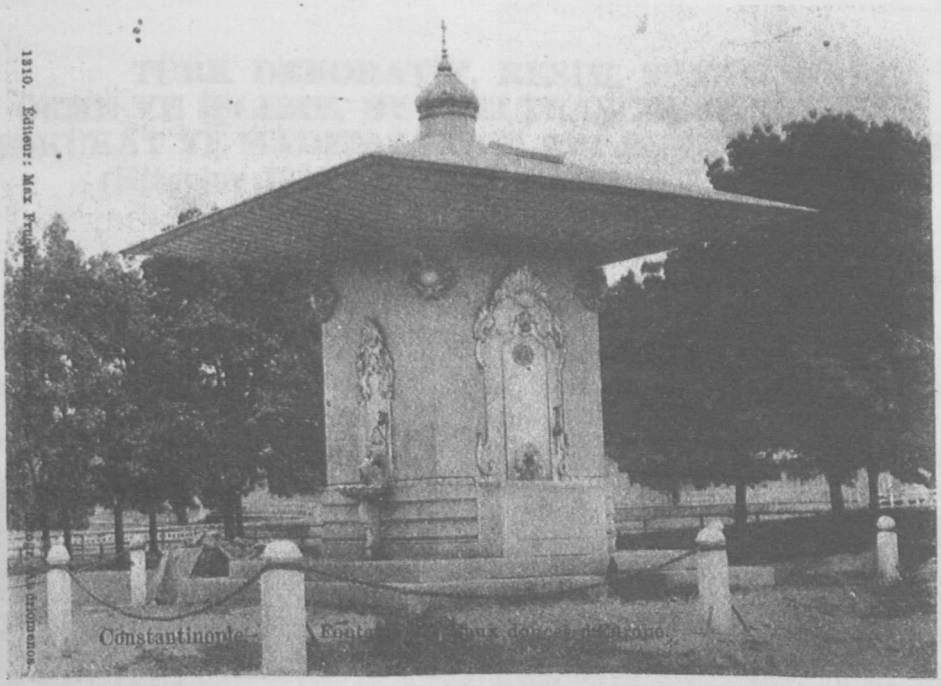

Resim : 42 — Kâğıthane çayırında meydan çeşmesi

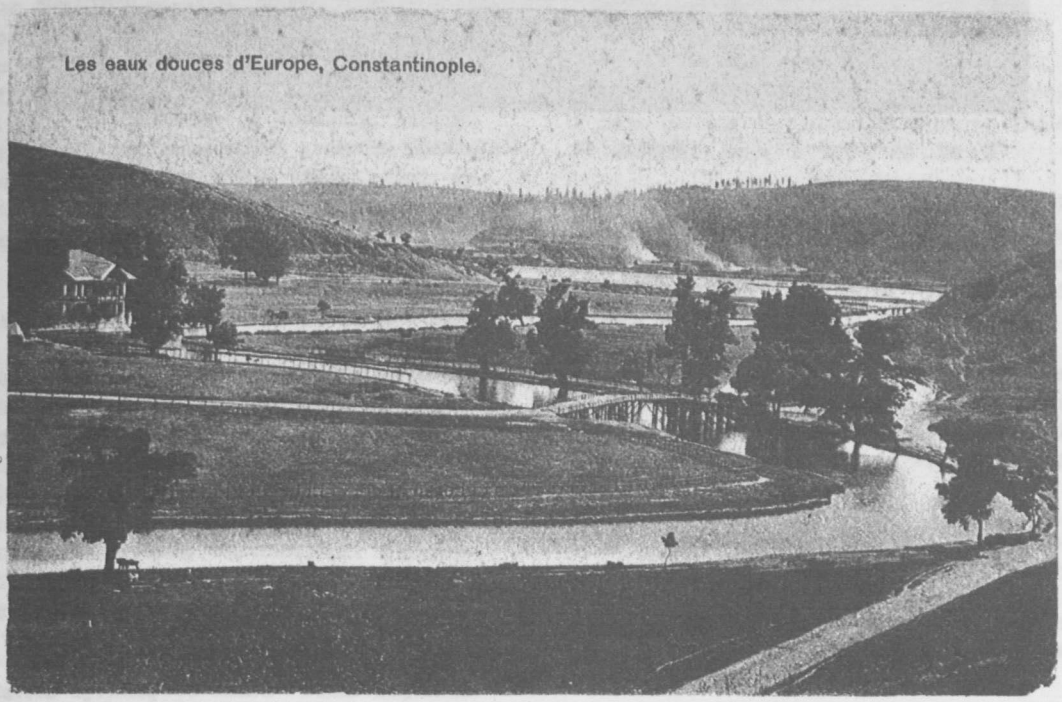

Resim : 43 — Kâğıthane deresi ve köprüsü

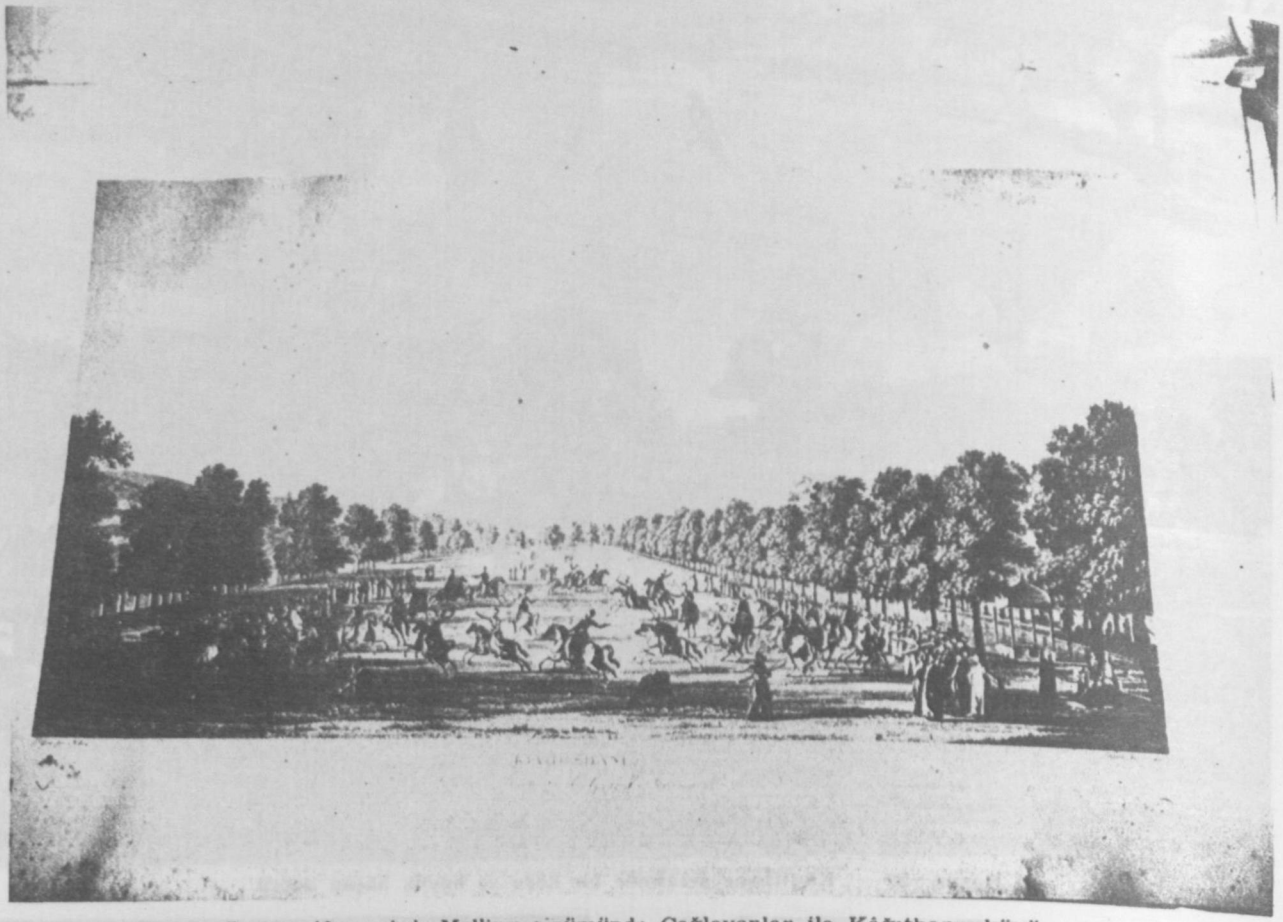

Resim : 40 — Aslı Melling albümünde Çağlayanlar ile Kâğıthane köyü arasında, Kâğıthane Kasrı bahçesinde atlı spor gösterisi

Resim : 41 — Kâğıthanede çağlayanlar, XVIII. asır sonu

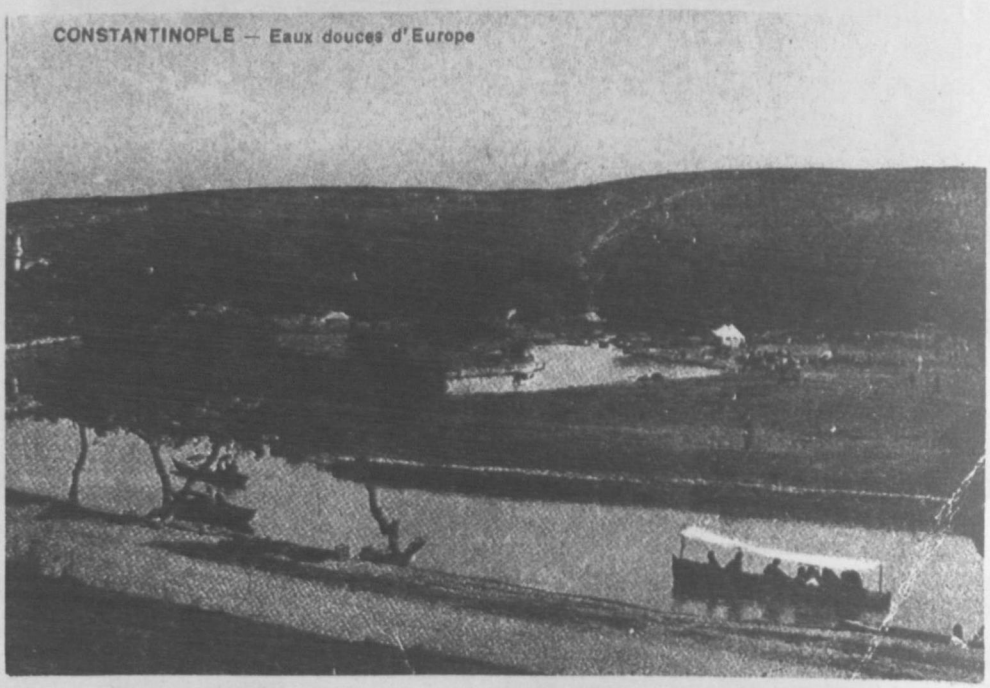

Resim : 44 — Kâğıthane deresi

TÜRK DEKORATİF, RESİM, SERAMİK ÖRME VE İŞLEME, HEYKELTRAŞLIK, OYMACILIK MESKÛKÂT VE MADEN SANATLARI BİBLİYOGRAFYASI (Kitaplar 1928 - 1971/Makaleler 1952 - 1971)

İsmet BİNARK

Türk dekoratif (tarihi dekorasyon ve tezyinat, el sanatları, hüsn-i hat, yazma eser teshibciliği, cilt ve diğer kitapçılık sanatları dahil), resim (minyatür, nakış resim, halk resmi, dini resimler ve günümüz resmi dahil), seramik (porselen, çini, emay, mozaik, tezyinat için kullanılan tuğla ve kiremit dahil), örme ve işleme (dantelâ, iğne işleri, nakış, el yapısı halı - seccade dahil), heykeltraşlık, oymacılık, meskûkât (nümizmatik) ve maden sanatları bibliyografyası; Türkiye'de yeni harflerin kabul tarihi olan 1928'den bu yana yayınlanmış kitaplar ile, 1952' den itibaren çeşitli süreli yayınlarda yayınlanmış makalelerin bibliyografyasıdır. Bibliyografyanın hazırlanışında kaynak olarak; kitaplar için Türkiye Bibliyografyası, makaleler için Türkiye Makaleler Bibliyografyası esas alınmıştır. 1952 yılından itibaren yayınlanmakta olan Türkiye Makaleler Bibliyografyası'nda ilk dört sene diğer süreli yayınların yanısıra gazeteler de taranmış olduğu için, bu süre zarfında, çeşitli gazetelerde bibliyografyamızın içine aldığı sanat kolları ile ilgili olarak yayınlanmış makaleler de bibliyografyaya dahil edilmiştir.

Ancak, her iki bibliyografik yayın da, Türkiye'de yayınlanmış bütün yayınları ihtiva etmediğinden, bibliyografyada ortaya çıkacak boşlukları kısmen olsun giderebilmek için, bu bibliyografik yayınlarda yer almamış konu ile ilgili kitap, makale ve ayrıbasımların ayrıca tesbitine çalışılmıştır. Ancak, bütün bunlara rağmen bu konuda hazırladığımız bibliyografik çalışmanın noksansız ve hatâsız olduğu iddia edilemez. Her bibliyografik çalışmada olduğu gibi, bu bibliyografyanın da noksanları olacağı tabiidir.

Bibliyografyada kitap ve makaleler konularına ayrılmış ve kendi konu başlıkları altında, yazar adlarına göre alfabetik bir sırada gösterilmiştir.

Makalelere ait referanslarda şu şekil ve sıra gözetilmiştir :

Makalenin adı. Süreli yayının adı, cilt sayısı, sayısı, yayınlandığı tarih (gazetelerde gün, ay, yıl - dergilerde ay ve yıl olarak), makalenin süreli yayın içersinde bulunduğu sayfalar.

Bibliyografyada geçen kısaltmalar şunlardır.

bs - Basım, C. — Cilt Doç. — Doçent Dr. — Doktor, fask. — Fasikül, Prof. — Profesör, S. — Sayfa, Suppl. — Supplemet (ek), [t.s.] - Tarihsiz, y. — Yaprak, [y.y.] - Yayın yeri yok

DEKORATİF SANATLAR

ABUT, MUALLÂ: **«Turkish bindings»**. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 181. Sayı, 2. 1957, 25 - 26. S.

AKOK, MAHMUT : **XIII - XVII. Yüzyıllarda yapılmış Türk camilerinin iç mimarisi.** Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (19 - 24 Ekim 1959), 1962, 12 - 16. S.

AKOK, MAHMUT : **Tarihi Türk süsleme sanatının ana kaynaklarını tanıma bakımından geleceğin Türk sanatçısıyla bir konuşma.** Önasya, 6. C., 67-69, Sayı, 3-5. 1971, 13 - 15; 18 - 19. S.

AKSEL, MALİK : **«Ah minelaşk»**. Kültür Dünyası, 3. Sayı, 3. 1954, 5-6. S.

AKSEL, MALİK : **Anadoluda Halk Resimleri.** İstanbul 1960 Baha Matbaası. XVI + 190 S. 8° renkli resim.

AKSEL, MALİK: **«Yazıda resim»**. Akademi, 3-4. Sayı, 6. 1965, 32-36. S.

AKSEL, MALİK: «İnsanlara göre resim sanatında çifte vavlar». Türk Folklor Araştırmaları, 9. C., 19. Sayı, 9. 1965, 3854-3858. S.

AKSEL, MALİK: «Yazı - resim başlık». Türk Folklor Araştırmaları, 9. C., 197. Sayı, 12. 1965, 3931-3935. S.

AKSEL, MALİK: «Yazı - resim Eshab-ı Kehf gemisi». Türk Folklor Araştırmaları, 10. C., 199. Sayı, 2. 1966, 3966-3969. S.

AKSEL, MALİK : «Yazı resimde arsian suretleri». Türk Folklor Araştırmaları, 10. C., 202. Sayı, 5. 1966, 4068-4071. S.

AKSEL, MALİK: «Halk resim sanatı, yazı - resimde kuşlar». Türk Folklor Araştırmaları, 10. C., 204. Sayı, 7. 1966, 4125-4130. S.

AKSEL, MALİK: «Yazı - resim'de eşyalar». Türk Folklor Araştırmaları, 10. C., 207. Sayı, 10. 1966, 4210-4213. S.

AKSEL, MALİK : (Ah minelaşk) yazı - resim... tahlili». Türk Folklor Araştırmaları, 10. C., 213. Sayı, 4. 1967, 4378-4381. S.

AKSEL, MALİK : Türklerde dini resimler. Yazı, resim. İstanbul 1967 Çeltüt Matbaacılık Koll. Şti. 152 + 6 S. 8° resim, plânş.

ARSEVEN, Prof. CELÂL ESAD : Bes arts decoratifs Turcs. İstanbul [t.s.] Hachette. 361 S. 4° plânş.

ARSEVEN, Prof. CELÂL ESAD : Türk sanatı tarihi. Menşeinden bugüne kadar mimari, heykel, resim, süsleme ve tezyini sanatları. I-X. fask. Yayınlayan : Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti. İstanbul 1955-1959 Maarif Basımevi. 4° resim, plânş, harita.

ARSEVEN, Prof. CELÂL ESAD : Türk sanatı. İstanbul 1970 Cem Yayrnevi. 286 S. 4° resim, 24 renkli plânş, 1 plânş (portre).

ASLANAPA, Prof. Dr. OKTAY : Türklerde sırma sanatı. Türk Kültürü, 2. C., 16. Sayı, 2. 1964, 40-47. S.

ASLANAPA, Prof. Dr. OKTAY : Bursa Yenişehir'inde Reyhan Paşa'nın 734 (1333) tarihli mezartaşı ve lâhdi. Sanat Tarihi Yıllığı, III. Sayı, 1969-1970, 59-67. S.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: 18. Asırda lâle. İstanbul 1950 Kemal Matbaası. 7 S. 4° 7 plânş.

AYVERDİ, EKREM HAKKI: Fatih devri hattatları ve hat sanatı. İstanbul 1953 İstanbul Matbaası. 56 S. 8° resimli.

«İstanbul Fethi Derneği Yayınları Nr: 12»

BALTACI, M. CEMAL: «Tosyada el sanatları». Pancar, 14. C., 147. Sayı, 12. 1964, 23-30. S.

BALTACIOĞLU, Prof. ISMAYIL HAKKI : Sanat, Estetik, yaratma, Türk sanatı, dil, edebiyat, temsil, musiki, resim, mimarlık, tezyini sanat, şehircilik üzerine görüşmeler. İstanbul 1934 Sühulet Kütüphanesi. 238 S. 8°

BALTACIOĞBU, Prof. ISMAYIL HAKKI : «Türk sanat yazıları». Ulus, 27. 7. 1955, 2. S.

BALTACIOĞLU, Prof. ISMAYIL HAKKI : Türk sanat yazıları». Türk Düşüncesi, 3-4. C., 16, 24. Sayı, 11. 1955, 243 - 245; 323-330. S.

BALTACIOĞLU, Prof. ISMAYIL HAKKI : Türklerde yazı sanatı. Ankara 1958 Mars T. ve S.A.Ş. Matbaası. 88+58 S. 4° resimli.

«Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları - Sayı: 5»

BALTACIOĞLU, Prof. ISMAYIL HAKKI : «Türk sanat yazıları». Türk Yurdu, 4. C., 7. Sayı, 1965, 6 - 9. S.

BALTACIOĞLU, Prof. ISMAYIL HAKKI : «Türk sanat yazıları». Türk Dili, 16. C., 185. Sayı, 2. 1967, 347-354. S.

BARIN, EMİN: «Hattat Halim Özyazıcı». Akademi, 3-4. Sayı, 6. 1965, 18-19. S.

BATUR, MUZAFFER : Eski Fatih Camii. Bir çini pano... İstanbul 1953 Kemal Matbaası. 1. S. 8° 1. plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 10-1953».

BATUR, MUZAFFER : Türklerde dini resimler yazı-resmi. Türk Folklor Araştırmaları, 11. C., 226. Sayı, 5. 1968, 4742. S.

BAYRAKTAR, NİMET : Yazma eserlerin değerlendirme ölçüleri ve sanat değerleri. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 19. C., 4. Sayı, 1970, 321-327. S.

BERK, NURULLAH: «İslâm yazısında plâstik ve ifade». Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1-2. Sayı, 1955, 49-57. S.

Not: Makale Fransızca özetlidir.

BERKİ, ALİ HİMMET: «Mushafların yazılması». İslâm, 8. C., Sayı, 6. 1965, 263. S.

BİNARK, İSMET: «Türk kitapçılık tarihinde tezhib sanatı». Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, XIII. C., 3-4. Sayı, 1964. 17-25. S.

BİNARK, İSMET: «Türk kitapçılık tarihinde cilt sanatı». Türk Kültürü, 3. C., 36. Sayı, 10. 1965, 101-112. S.

BİNARK, İSMET : Die Bucheinband-Kunst in der geschichte des Türkischen buchwesens». Ankara 1965 Ayyıldız Matbaası, 178-191. S. 8° resimli.

«Cultura Turcica II. C., 2. Sayıdan ayrı basım».

BİNARK, İSMET: «Türk kitapçılık tarihinde hat sanatı ve kütüphanecilik». Türk Kültürü, 4. C., 41. Sayı, 3. 1966, 458-470. S.

BİNARK, İSMET: «Eski kitapçılık sanatlarımız». Hayat Tarih Mecmuası, 2. C., 9. Sayı, 1967, 36-40. S.

BİNARK, İSMET: «Kitapçılık tarihimizden bir sayfa: Eski Türk kitapçılık sanatları». Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, XVII. C., 3. Sayı, 1968, 143-150. S.

BİNARK, İSMET : Türk cilt sanatı. Ankara 1968 Ayyıldız Matbaası A. Ş. 8 S. 8° 2 plâng.

«Millî Kütüphane Yayınları»

BİNARK, İSMET : Tezhib Sanatı ve Kitapçılık Tarihimizde Fatih Devri Tezhibleri. Türk Kültürü, VII. C., 75. Sayı, 1. 1969, 28-35. S.

BİNARK, İSMET : Türk hat sanatı. Önasya, 4. C., 42. Sayı, 2. 1969, 18 - 19. S.

CHAGATAİ, MUHAMMED ABDULLAH: «Turkish sources for the study of Islamic calligraphy». International Congress of Turkish art(1. 1959), 1961, 77-79. S.

COŞKUNER, TEVFİK: «Türk el sanatlarını tanıyalım». Ziraat Dünyası, 167-171. Sayı, 12. 1963, 64. S.

CUNBUR, Dr. MÜJGÂN : «Kanuni Sultan Süleyman'ın başmüzehhibi Karamemi». Önasya, 2. C., 23. Sayı, 7. 1967, 8 - 10, 22. S.

CUNBUR, Dr. MÜJGÂN : «Türk kitap sanatlarına ve minyatürlerine genel bir bakış». Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, XVII. C., 2. Sayı, 1968, 75-82. S.

CUNBUR, Dr. MÜJGÂN : Kanuni devrinde kitap sanatı, kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, XVII. C., 3. Sayı, 1968, 134-142. S.

ÇIĞ, KEMAL : Hattat Hafız Osman Efendi. İstanbul 1949 İbrahim Horoz Basımevi. 18 S. 8° 15 plâng.
Not: Kitap İngilizce özetlidir.

ÇIĞ, KEMAL : Türk kitap kapları. Asır XV-XX.». Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 2-3. Sayı, 1952, 108-123. S.

ÇIĞ, KEMAL: «Türk kitap kapları. Asır XV-XX.». Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 4. Sayı, 1952, 105 130. S.

ÇIĞ KEMAL : «Türk kitap kapları». Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1. Sayı, 1953, 75-94. S.

ÇIĞ, KEMAL: Reliures de livres turcs aux 15-18 siècles. Turquie Moderne, 193. Sayı, 12. 1962. 8 - 9, 34. S.

ÇIĞ, KEMAL : Türk lâke müzehhipleri ve eserleri. Sanat Tarihi Yıllığı, III. Sayı, 1969-1970, 243-252. S.

DAYIGİL, FEYZULLAH : İstanbul çinilerinde lâle Vakıflar Dergisi. I. Sayı. 1938 83 90. S.

DAYIGİL, FEYZULLAH : İstanbul çinilerinde lâle. Vakıflar Dergisi, II. Sayı, 1942, 223-227. S.

DEMİRONAT, MUHSİN: «Türk tezyini sanatlarında motifler». Akademi, 5. Sayı, 3. 1966, 48 - 49. S.

DERMAN, M. UĞUR : Vefatının 50. yıldönümünde hattat Sami Efendi. <1838-1912>. Hayatı ve eserleri. İstanbul 1962 Kemal Matbaası. 2 S. 8 1 plâng.
«50 Sanat Sever Serisi 18-1962»

DERMAN, M, UĞUR: Vefatının 50. yıldönümünde Hattat Nafiz Bey. <1846-1913>. Hayatı ve eserleri. İstanbul 1963 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 plâng.
«50 Sanat Sever Serisi 19-1963»

DERMAN, M. UĞUR: Hattat Mustafa Halim Özyazıcı. <1898 - 1964>. Hayatı ve eserleri. İstanbul 1965 Kemal Matbaası. 3 S. 8° portre, 1 plâng.

«50 Sanat Sever Serisi 20-1964»

DERMAN, M. UĞUR : Hattat <Hacı Arif>ler. İstanbul 1965 Kemal Matbaası. 4 S. 8°
«50 Sanat Sever Serisi 21-1965»

DERMAN, M. UĞUR: «Kalem». İslâm Düşüncesi, 1. C., 3-4. Sayı, 9, 12. 1967, 161-176; 255-266. S.

DERMAN, M. UĞUR: «Elsiz bir hattatımız». İslâm Medeniyeti, 1. C., 3. Sayı, 10. 1967, 42-43. S.

DERMAN, M. UĞUR : **Kardeş iki hattatımız, Ömer Vasfi Efendi, Neyzen Emin Efendi.** İstanbul 1967 Kemal Matbaası. 9 S. 8° resim, plânş.
«50 Sanat Sever Serisi 22-1966»

DERMAN, M. UĞUR: «Kâğıda dair». İslâm Düşüncesi, 2. C., 5. Sayı, 4. 1968, 338-347. S.

DERMAN, M. UĞUR : **Hattat Halim Efendi.** İslâm Düşüncesi, 2. C., 6. Sayı, 11. 1968, 399-406. S.

DERMAN, M. UĞUR : **Büyük bir hat sanatkârımız : Sami Efendi.** Hayat Tarih Mecmuası, 1. C., 5. Sayı, 6. 1969, 4-10. S.

DERMAN, M. UĞUR : **Yazı nası yazılır? İslâm Düşüncesi,** 2. C., 8. Sayı, 10. 1969, 505 - 512. S.

DERMAN, M. UĞUR : **Reisü'l - Hattâtîn Kâmil Akdik.** Hayat Tarih Mecmuası, 2. C., 6. Sayı, 7. 1971, 43 - 50. S.

DERMAN , M. UĞUR : **Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer.** Hayat Tarih Mecmuası, 2. C., 6. Sayı, 7. 1971, 43-50. S.

DERMAN, M. UĞUR : **Elsiz, ayaksız bir hattat : Bidest ü Bipâ Mehmed Efendi.** Hayat Tarih Mecmuası, 2. C., 10. Sayı, 11. 1971, 30-31. S.

ELDEM, HALİL EDHEM : **Anadolu Selçukluları devrinde mimarî ve tezyinî sanatlar.** Ankara [t.s.] Başvekâlet Müdevvenat Matbaası. 22 S. 4°
«Türk Tarihinin Ana Hatları. Seri: I, No: 4»

ELDEM, HALİL EDHEM : **Anadolu Selçukluları devrinde mimarî ve tezyinî sanatlar.** Ankara 1947 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 279-297. S. 8°
«Halil Edhem Hâtıra Kitabından ayrıbasım»

HAT örnekleri, Hazırlayan : Hattat Saim Özel. İstanbul 1969 Ahmet Sait Matbaası. 64 S. 8°
«Üçdal Neşriyat Nu: 17»

ILGAZ, HASENE : **Konya'da el sanatları,** Türk Folklor Araştırmaları, 4. C., 79. Sayı, 2. 1956, 1253-1254. S.

İNAL, GÜNER : **Susuz Han'daki ejderli kabartmanın Asya kültür çevresi içindeki yeri.** Sanat Tarihi Yıllığı, 1970-1971, 153-184. S.
Not: Makale İngilizce özetlidir.

İNAL, İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL: **Son hattatlar.** İstanbul 1955 Maarif Basımevi. 839 S. 8° portre, resim, 3 plânş.
«Maarif Vekâleti Bilim Eserleri Serisi»

İNAL, İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL : **Son hattatlar. 2. bs.** Yayımlayan : T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Müdürlüğü. İstanbul 1970 Millî Eğitim Basımevi. VII+837 S. 8° resim, plânş, portre.

KARAMAĞRALI, Dr. BEYHAN : **Ahlat mezartaşları.** Önasya, 5. C., 59 - 60. Sayı, 7 - 8. 1970, 3 - 4. S.

KARAMAĞRALI, Doç. Dr. HALÛK : **Ahlatda bu'unan tümülüs tarzındaki Türk mezarları.** Önasya, 5. C., 59-60. Sayı, 7-8. 1970, 4 - 5. S.

KARAMANBEY, ÇETİN : **Türk halısında küfi yazılar.** Türk Folklor Araştırmaları, 12. C., 246. Sayı, 1. 1970, 5004-5005. S.

KARDEŞ, MEHMET : **Erzurum bölgesinde küçük sanatlar ve değerlendirilmesi.** Millî Işık, 3. C., 29. Sayı, 9. 1970, 17-19. S.

KILIÇKAN, HÜSEYİN : **Sanat yazıları.** Ankara 1969 Taç Kitabevi. 112 S. 8°

KOCABAŞ, HÜSEYİN : «Tophane lüleciliği». Türk Etnografya Dergisi, 5. Sayı, 1962, 12-13. S.

KOŞAY, Dr. HÂMİT ZÜBEYR : «Anadolu halk sanatlarında motifler». Türk Yurdu, 247-248. Sayı, 8-9. 1955, 92-97, 17-16. S.

KUMBARACILAR, Dr. SEDAT : **Ayasofya'nın levhaları.** Hayat Tarih Mecmuası, 1. C., 1. Sayı, 2. 1970, 74-77. S.

MELEK, CELÂL : **Reisülhattatin Kâmil Akdik.** İstanbul 1938 Kenan Basımevi. 49 S. 8°

MELEK, CELÂL: **Şeyh Hamdullah.** İstanbul 1948 Kenan Basımevi. 16+31 S. 8° resimli.

MERİÇ, RIFKI MELÛL: **Türk tezyinî sanatları ve son üstadlarından altısı,** İstanbul 1937 Bürhaneddin Basımevi. 76 S. 8° resimli.

«**MİLLÎ motiflerimiz hakkında düşünceler.** Şişe ve Cam, 11. Sayı, 1. 1964. 16 - 17. S.

M.E. : **İstanbul'da taşçılık.** Türk Folklor Araştırmaları, 4. C., 85. Sayı, 8. 1956, 1349 - 1350. S.

NEFESZÂDE İBRAHİM : **Gülzarı Savab.** Tashih ve tertib eden : Kilisli Muallim Rifat. İstanbul 1939 Millî Mecmua Basım Evi. 119 S. 8°

«Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatından»

«NONFİGÜRATİF sanatın yaratıcısı Hattat Mustafa Rakım». Yeni Adam, 786. Sayı, 2. 1967, 3. S.

ORAL, M. ZEKİ : **Anadolu'da sanat değeri olan ahşap minberler, kitabeleri ve tarihçeleri.** Vakıflar Dergisi, V. Sayı, 1962, 23 - 78. S.

OTTO - DORN, Prof. KATHARİNA : **Akdamar Kilisesi figür kabartmalarında Türk tesiri.** Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (19 - 24 Ekim 1959), 1962, 322 - 324. S.

ÖGEL, SEMRA : **Bir Selçuk portaller grubu ve Karaman'daki Hatuniye Medresesi portali.** Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi, 2. Sayı, 1957, 115 - 127. S.

ÖGEL, SEMRA : **Selçuk sanatında çift gövdeli aslan figürü. Der Doppelköve in der Seldschukischen Kunst.** Türk Tarih Kurumu Belleten, XXVI. C., 103. Sayı, 7. 1962, 529 - 538. S.

Not : Makale Almanca özetlidir.

ÖGEL, SEMRA : **Einige Bemerkungen zum Sternsytem in der Steinornametik der anatolischen Seldschuken.** Sonder - druck Beitrage zur Kunstgeschicte Asiens. In Memoriam Ernst Diez. İstanbul 1963 Baha Matbaası, 166 - 172. S. 8° resimli «Ayrıbasım»

ÖGEL, Dr. SEMRA : **Anadolu Selçuklularının taş tezyinatı.** <Doktora tezi>. Ankara 1966 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII + 192 S. 4° resim, 37 plânş.

«Türk Tarih Kurumu Yayınlarından 6. Seri, Sa : 6»

ÖNDER, MEHMET : **Selçuklular ve Artukoğullarında çift başlı kartallar.** Türk Yurdu, 50. C., 4. Sayı, 7. 1960, 13 - 14. S.

ÖNDER, MEHMET : **Konya Müzesi Selçuklu Devri Taş ve Ahşap Eserleri Seksiyonu rehberi. (İnceminare).** İstanbul 1962 Millî Eğitim Basımevi. 22 + [2] S. 8° resimli.

ÖNDER, MEHMET : **«Konya mezar taşlarında süsleme unsurları».** Önasya, 2. C., 13. Sayı, 9. 1966, 3 - 5. S.

ÖNDER, MEHMET : **Anadolu sanatında renkler ve motifler».** Türk Yurdu, 6. C., 3. Sayı, 3. 1967, 21 - 22. S.

ÖNDER, MEHMET : **Kubâd-Âbâd sarayı harp simurgları.** Türk Etnografya Dergisi, 10. Sayı, 1967, 5 - 17. S.

ÖNDER, MEHMET : **Konya Kal'ası ve figürü eserleri.** Altıncı Türk Tarih Kongresi (20 - 26 Ekim 1961), 1967, 145 - 169. S.

ÖNDER, MEHMET : **Konya mezar taşlarında şekil ve süsler.** Türk Etnografya Dergisi, 12. Sayı, 1969, 5 - 16. S.

ÖNDER, MEHMET : **Selçuklu devrine ait bir cam tabak.** Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, 1969, 1 - 5. S.

ÖNEY, Dr. GÖNÜL : **Anadolu Selçuklularında Kuş Figürleri.** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü (Basılmamış Doktora Tezi). 1964.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Anadolu Selçuklularında Heykel - Fogürlü Kabartma ve 14. - 15. asırlarda devamı.** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü (Basılmamış Doçentlik Tezi). 1966.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Anadolu Selçuk sanatında ba'ık figürü. The fish motif in Anatolian Seljuk art.** Sanat Tarihi Yıllığı, 1966 - 1968, 142 - 168. S.

Not : Makale İngilizce özetlidir.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Niğde Hüdavend Hatun türbesi figürleri kabartmaları.** Türk Tarih Kurumu Belleten, XXXI. C., 122. Sayı, 4. 1967, 143 - 167. S.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **İran Selçukluları ile mukayeseli olarak Anadolu Selçuklularında atlı av sahneleri. Mounted hunting scenes in Anatolian Seljuks in comprasion with İranian Seljuks.** Anadolu, 1967, 121 - 159. S.

Not : Makale İngilizce özetlidir.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Anadolu Selçuklu sanatında hayat ağacı motifi.** Türk Tarih Kurumu Belleten, XXXII. C., 125. Sayı, 1. 1968, 25 - 50. S.

Not : Makale Almanca özetlidir.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Artuklu devrinden bir hayat ağacı kabartması hakkında** Vakıflar Dergisi, VII. Sayı, 1968, 117 - 120. S.
Not : Makale Almanca özetlidir.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Anadolu Selçuk sanatında ejder figürleri. Dragon figures in Anatolian Seljuk art.** Türk Tarih Kurumu Belleten, XXXIII. C., 130. Sayı, 4. 1969, 171 - 216. S.
Not : Makale İngilizce özetlidir.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Anadolu'da Selçuk mimarisinde arslan figürü.** Anadolu, 13 Sayı, 1969, 1 - 67. S.
Not : Makale İngilizce özetlidir.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Anadolu'da Selçuk geleneğinde kuşlu, çiftbaşlı kartallı, şahinli ve arslanlı mezar taşları.** Vakıflar Dergisi, VIII. Sayı, 1969, 283 - 292. S.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Anadolu Selçuklularında heykel, figürlü kabartma ve kaynakları hakkında notlar.** Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I. Sayı, 1969, 187 - 191. S.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Die Techniken der Holzschnitzerei zur Zeit der Seldschuken und vahrend der Herrschaft der Emirate in Anatolien.** Sanat Tarihi Yıllığı, III. Sayı, 1969 - 1970, 299 - 305. S.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Anadolu Selçuk mimarisinde boğa kabartmaları. Bull relifes in Anatolian Selçuk architecture.** Türk Tarih Kurumu Belleten, XXXIV. C., 133. Sayı, 1. 1970, 83 - 120.
Not : Makale İngilizce özetlidir.

ÖNGE, YILMAZ : **Anadolu mimari sanatında ahşap stalaktitli sütun başlık'ları.** Önasya, 4. C., 37. Sayı, 9. 1968, 8 - 9. S.

ÖNGE, YILMAZ : **Divriği Ulu Camiinin hünkâr mahfeli.** Önasya, 5. C., 49. Sayı, 9. 1969, 8 - 9, 20. S.

ÖNGE, YILMAZ : **Niğde Alâaddin Camii'nin kapı kanatları.** Önasya, 5. C., 58. Sayı 6. 1970, 10 - 11. S.

ÖNGE, YILMAZ : **Malatya Ulu Camiinde bulunan alçı tezyinat.** Önasya. 6. C., 69. Sayı, 5. 1971, 7 - 8. S.

ÖNGE, YILMAZ : **Osmanlı mimarisinde bulunan alçı tezyinat.** Önasya. 6. C., 69. Sayı, 5. 1971, 7 - 8. S.

ÖNGE YILMAZ : **Osmanlı mimarisinde boyalı taş tezyinat.** Önasya, 6. C., 67-68. Sayı, 3 - 4. 1971, 6 - 7. s.

ÖZ, TAHSİN : **Turkish decorative arts and Turkish shoes».** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 182. Sayı, 3. 1957, 23 - 25. S.

ÖZ, TAHSİN : **«Turkish decorative arts and Turkish shoes».** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 240. Sayı, 1. 1962, 29 - 30. S.

ÖZBEL, KENAN : **Konya kaşıkları.** Ankara 1949 Ulus Basımevi. 8 S. 4° 8 plânş.
«Kılavuz Kitaplar : 27 - El Sanatları 16»

ÖZÖNDER, HASAN : **Hatat Halim Özyazıcı ve yazı uslûbu (14.I.1898 - 30. IX. 1964).** Türk Kültürü, 8. C., 96. Sayı, 10. 1970, 33 - 41. S.

SAHİLLİOĞLU, HALİL : **«Onsekizinci yüz yılda ünlü Bolulu hattatlar».** Çele, 2. C., 14. Sayı, 4. 1964, 21 - 25. S.

SELÇUK arması hakkında notlar. Konya Mecmuası, 5. Sayı, 1. 1937, 294 - 296. S.

«SELÇUKLU ejderi». Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 287. Sayı, 9. 1966, 2 - 4. S.

SEVGEN, NAZMİ : **Anadolu'da at ve koyun motifli mezar taşları.** T.M.O. Dergisi, 1. C., 1. Sayı, 4. 1955, 15 - 21. S.

SOUSTIEL, JEAN : **«Toutes les fleurs de l'art turch».** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 282. Sayı, 11. 1965, 27 - 29. S.

«SULTAN Abdülaziz'in desenleri». Çeviren : Azra Erhat. Yeni Ufuklar, 11. C., 122. Sayı, 7. 1962, 22 - 31. S.

SUYOLCUZÂDE MEHMED NECİB : **Devha tül - küttab.** Tertip ve tashih eden : Kilisli Muallim Rifat. İstanbul 1942 Millî Mecmua Basım Evi. 160 S. 8°
«Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatından No. 16»

ŞAHLAN, BİLÂL : **Süsleme sanatları.** Meslekî ve Teknik Öğretim, 18. C., 208. Sayı, 6. 1970, 14 - 19. S.

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN : **Türk hat sanatı,** Önasya, 4. C., 47. Sayı, 7. 1969, 10 - 11. S.

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN : **İshâne ve mürekkepçilik.** Önasya. 6. C., 64. Sayı, 12. 1970, 12 - 33. S.

ŞEHSUVAROĞLU, Prof. Dr. BEDİİ N. : **Tezhip - minyatürde Türk ekolü.** Yeni İstanbul, 2.7.1955, 6. S.

ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK Y. : **«Hattat Mustafa Rakım».** Cumhuriyet, 12.9.1955, 5. S.

ŞENDİL, M. SABİH : «**Yapı ve Kredi Bankasının eski yazı araçları sergisi**». Emre, 4. C., 46. Sayı, 2. 1968, 3 - 5. S.

ŞENOCAK, KEMALEDDİN : «**Türklerde yazı sanatı**». İslâm, 5. C., 2. Sayı, 11. 1961, 49. S.

TAMER, CAHİDE : «**Quelques recherches sur les décorations turques**». International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 315 - 319. S.

TANSUĞ, SEZER : «**Halk motiflerinden sonra**». Yeni Ufuklar, 7. C., 78. Sayı, 11. 1958, 194 - 196. S.

TAYANÇ, Dr. MUİN MEMDUH : «**Türk süs sanatında çini motifleri**». Millî Mecmua, 13. C., 8 - 10. Sayı, 1 - 4.1953, 6 - 7. S.

TAYANÇ, Dr. MUİN MEMDUH : «**Türk süs sanatında çini motifleri**». Millî Mecmua, 13. C., 14. Sayı, 12. 1953, 6 - 7. S.

TAYANÇ, Dr. MUİN MEMDUH : **Osmanlı Türklerinde taş rozas ve rozetler.** Altıncı Türk Tarih Kongresi, (20 - 26 Ekim 1961), 1967 487 - 488. S.

TİLGEN, NURULLAH : **Eyüp'lü hattatlar. 1650 - 1950.** İstanbul 1950 Aydınlık Basımevi. 24 S. 8° 8 plânç.

TULPAR, HÜSEYİN : «**Hattat Mustafa Halîm Hoca'nın vefatı üzerine**». İslâm, 8. C., 5. Sayı, 2. 1965, 153 - 160. S.

TUNÇAY, RAUF : **XIII. ve XVIII. asırlar Türk süsleme sanatları**». Türk Kültürü, 2. C., 15. Sayı, 1. 1964, 30 - 37. S.

TUNÇAY, RAUF : «**Edirne san'at eserlerindeki süslemeler**». Türk Kültürü Araştırmaları, 1. C., 2. Sayı, 1964, 223 - 243. S.

TUNÇAY, RAUF : **Die türkische dekorations - Kunst im XIII - XVIII. Jahrhundert.** Cultura Turcica, 1. C., 2. Sayı, 1964, 274 - 280. S.

TUNÇAY, RAUF : «**Vesikaların ışığında süsleme sanatkârlarımız**». Türk Kültürü, 3. C., 27. Sayı, 1. 1965, 197 - 200. S.

TUNCER, M. NACİ : «**Türk el sanatları ve inkişaf imkânları**». Türk Kadını, 2. C., 14. Sayı, 7. 1967, 22 - 23. S.

TÜRK Cilt Sanatı Sergisi, (25 Kasım - 1 Aralık 1968). Süleymaniye Kütüphanesi koleksiyonlarından seçilmiş yazma eserler. Ankara 1968. 40 S. 8°

«Millî Eğitim Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü Yayınları»

TÜRK cilt sanatı tarihi araştırmaları. I. Vesikalar. Neşreden : Rıfkı Melûl Meriç. Ankara 1954 Güven ve Sevinç Matbaaları. VII + 435 S. 4° 18 plânş.

«Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları - Sayı : 3»

TÜRK el sanatları. Turkish handcrafts, Turkiches Kunsthandwerk. Yayınlayan : Yapı ve Kredi Bankası Anonim Şirketi İstanbul 1969 Tör - Ar Ofset Basımevi. 155 S. 8° renkli resim.

Not : Metnin Fransızcası da vardır.

TÜRK hat sanatından örnekler. Yayınlayan : Akbank Türk Anonim Şirketi. İstanbul 1969 Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş. 4° 5 renkli plânş.

TÜRKOĞLU, SABAHATTİN : **Edirne müzesindeki edirnekârı ağaç işlemeleri.** Türk Etnografya Dergisi, 10. Sayı, 1967, 67 - 74. S .

UZLUK, Prof. Dr. FERİDUN NÂFİZ : **Hattat olarak Sabuncuoğlu Şerefeddin.** İstanbul 1951 Kâğıt ve Basım İşleri A.Ş. 8 S. 8°

«Dirim Mecmuası 9 - 10. Sayılardan ayrıbasım»

UZLUK, ŞEHABEDDİN : **Konya ve civarı âbidelerinin süsleri.** Millî Mecmua, 13. C., 8 - 10, 12. Sayı, 1-6, 9. 1953, 9 - 10. S.

ÜLKÜMEN, PERRAN : **Tesbihin tarihçesi, yapılış tekniği ve saray kolleksiyonundaki tesbihler.** Türk Etnografya Dergisi, 12. Sayı, 1969, 111 - 122. S.

ÜNVER, Dr. A. SÜHEYL : **Siyakat yazısı ve kuyudu atika.** İstanbul 1931 Belediye Matbaası. 8 S. 4°
«Ayrıbasım»

ÜNVER, Dr. A. SÜHEYL : **Türklerde resim, tezhip ve minyatür tarihi <Orta Asya kısmı>.** İstanbul 1934 Akşam Basımevi. 37 S. 8° resimli.

ÜNVER. Dr. A. SÜHEYL : **Selçuklularda ve Osmanlılarda resim, tezhip ve minyatür.** İstanbul 1934 Akşam Basımevi. 32 S. 8° resimli.

ÜNVER, Dr. A. SÜHEYL : **Kaplarda Türk tezyinatı örnekleri.** İstanbul 1934 A. Halit Kitabevi. 12 S. 8° 56 plânş.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hekimbaşı ve hatat Kâtipzâde Mehmet Refî'. Hayatı ve eserleri.** İstanbul 1950 Kemal Matbaası. 94 S. 8° plânş.

«İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü. Sayı : 41»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Müzehhib Karamemi.** İstanbul 1951 Kemal Matbaası. 6 + 28 S. 4° 7 plânş.

«T.C. İstanbul Üniversitesi Yayınları : 490»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Turkish desings.** İstanbul 1951 Millî Eğitim Basımevi. IV + 21 S. 4° resimli.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **«Türk tezyinatı».** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 133. Sayı, 2. 1953, 12 - 14. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hattat İsmail Zühdü Efendi.** İstanbul 1953 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 1 - 1953»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Tezyinî çifte besmele.** İstanbul 1953 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 renkli plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 2 - 1953»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hattat Mustafa Râkım Efendi.** İstanbul 1953 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 3 - 1953»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hattat Mahmud Celâleddin Efendi ve İstanbul fethini müjdeliyen hadis.** İstanbul 1953 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 4 - 1953»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hilye - i saadet hattat Mehmed Şevkî.** <1829 - 1888>. İstanbul 1953 İnkılâp Kitabevi. 1 S. 8° 1 plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 6 - 1953»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **İstanbul'un 500 üncü yılında Çinili Köşk tavan göbeği.** İstanbul 1953 İsmail Akgün Matbaası. 1 S. 8° renkli plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 7-1953»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hattat Kazasker Mustafa İzzet. Hayatı ve eserleri.** İstanbul 1953 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 9-1953»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hatat Karahisarî Ahmed Efendi ve altınlı besmelesi.** İstanbul 1953 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 11-1953»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Fatih devri hattatlarından Amasyalı Hamdullah Efendi ve tıp tarihimizdeki yeri.** İstanbul 1953 Kemal Matbaası. 25 S. 8° 13 plânş.

«İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Sayı: 48»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hatat Şeyh Hamdullah ve Fâtih için istinsah ettiği iki mühim tıbbî eser.** İstanbul 1953 İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü. 27 S. 8° plânş. Arapça yazı.

«T.C. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü. Sayı: 48 <İ.Ü. 542>.»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **«Baba Nakkaş».** Fatih ve İstanbul, 2. C., 7-12. Sayı, 5. 1954, 169-188. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Les arts dècoratife turcs sous le règne de Fatih».** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 148. Sayı, 5. 1954, 32-34. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Reisül' Hattatin Hacı Kâmil Akdik. Hayatı ve eserleri.** İstanbul 1954 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 12-1954»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Les arts dècoratife turcs sous le règne de Fatih».** Türkiye, 2. Sayı, 1954, 28-33.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hattat ve Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer. <1869-1946>. Hayatı ve eserleri.** İstanbul 1955 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 13-1955»

ÜNVER, Prof. Dr. SÜHEYL : **Mehmed Esat Yesarî. Hayatı ve eserleri.** İstanbul 1955 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 14-1955»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Ustası ve çırağiyle Hezergradlı Zâde Ahmed Ataullah. Hayatı ve eserleri.** İstanbul 1955 Kemal Matbaası. 36 S. 8° 5 plânş.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hattat Şefik Bey. <1819-1880>. Hayatı ve eserleri.** İstanbul 1956 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 plânş.

«50 Sanat Sever Serisi 15 - 1956»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : «**Edirne'de Şah Melek Paşa Cami'i nakışları hakkında 832 <1429>**». Vakıflar Dergisi, 3. Sayı, 1956, 27-30. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : «**Türk tezyinatında ruhumuzun payı**». Türk Ruhu, 1. Sayı, 12. 1957, 2. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Fatih devri saray nakışhanesi ve Baba Nakkaş çalışmaları. <An album of decorations and writings belonging to the age of Sultan Mehmed to Conqerer>**. İstanbul 1958 Kemal Matbaası. 2+58 S. 4° resim, 1 renkli levha.
«İstanbul Üniversitesi Millî Kültür Eserleri Tesisi. 1»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hattat Ali Bin Hilâl. Hayatı ve yazıları.** İstanbul 1958 Kemal Matbaası. 15 S. 4° 9 plânş.
«50 Lâboratuvar Yayınlarından. No: 10»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hattat Mehmet Hulusî.** İstanbul 1958 Kemal Matbaası. 1 S. 8° 1 plânş.
«50 Sanat Sever Serisi 16-1958»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **XVII nci asırda 6 Türk buketi. Six Turkish bouquets belonging to the seventeenth century.** İstanbul 1958 İsmail Akgün Matbaası. 8 S. 8° 6 plânş.
Not: Metin İngilizce özetlidir.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Turkish designs.** İstanbul 1958 Maarif Basımevi. IV S.+1 y. 8° 14 plânş.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : «**Türk yazı tarihi hakkında**». Türk Yurdu, 2. C., 1. Sayı, 4. 1960, 41-42. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **XV inci yüzyılda Türkiye'de kullanılan kâğıtlar ve su damgaları.** Ankara 1962 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 739-762. S. 8° 12 plânş.
Belleten XXVI. C., 104. Sayıdan ayrıbasım»

ÜNVER, Prof. Dr. SÜHEYL : **Les arts décoratifs turcs sous le règne de Fatih**». Turquie Modern, 198. Sayı, 5. 1963, 8-11. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Divitçilerimiz ve eserleri.** Ankara 1964 Ankara Üniversitesi Basımevi. 90-97. S. 4° 4 plânş.
«Türk Etnografya Dergisi VI. Sayıdan ayrıbasım»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hattat Karahisarî. <1469-1556>. A Well-Known Turkish calligrapher Karahisarî Ahmet Efendi.** İstanbul 1964 Kemal Matbaası. 15 S. 8° 4 plânş.
«Afyon Turizm Derneği Yayınlarından»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Türk ince el sanatları tarihi üzerine.** Ankara 1964 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 103-153. S. 8° resimli.
«Atatürk Konferansları'ndan ayrıbasım»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : «**Türk sanat tarihinde Edirnekârı lâke işleri ve sanatkârları**». Vakıflar Dergisi, 6. Sayı, 1965, 15-20. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Anadolu Selçuk ve Beğlikleri Kur'anı Kerim hattatları ve tezyinatı üzerine.** Altıncı Türk Tarih Kongresi (20 - 26 Ekim 1961). 1967, 130 - 140. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : «**Çok sayıda Kur'an-ı Kerim yazan hattatlarımıza dâir**». Dinayet İşleri Başkanlığı Dergisi, 6. C., 4-5. Sayı, 4-5. 1967, 85-91. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hattat Hafız Osman ve yazdığı Kuran-ı Kerim'ler**». Türk Yurdu, 6. C., 9. Sayı, 9. 1967, 5-9. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **50 Türk motifi.** İstanbul 1967 Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi. XII S. 8° 16 plânş.
«Doğan Kardeş»

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Hattat Hafız Osman. Hayatı, sanatı eserleri.** İstanbul 1967 Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş. 16 S. 8°

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Türk süslemesinin dünü ve bugünü.** Önasya, 6. C., 67-68. Sayı, 3-4. 1971, 4-5. S.

ÜNVER, Prof. Dr. A. SÜHEYL : **Türkiye'de lâle tarihi. (The History of Tulips in Turkey).** Vakıflar Dergisi, IX. Sayı, 1971, 265-276. S.

VEFATININ 50. yıldönümünde hattat Nazif Bey. <1846-1913>. Hayatı ve eserleri. Hazırlayan: M. Uğur Derman. İstanbul 1963 Kemal Matbaası. 2 y. 8° 2 plânş.
«50 Sanat Sever Serisi 19-1963»

YADA, SAİT: «**Sanat olarak yazı**». Ankara Sanat, 2. C., Sayı, 12. 1967, 10-11. S.

YADA, SAİT: **«yazının sanat özelliği».** Ankara Sanat, 2. C., 21. Sayı, 1. 1968, 12-13. S.

YALGIN, ALİ RIZA : **Bolu ve havalisinde dericilik.** Türk Folklor Araştırmaları, 4. C., 84. Sayı, 7. 1956, 1342. S.

YAZICI, MUSTAFA : **Hat sanatımızın zirvesinde Şeyh Hamdullah Çelebi.** Ankara Sanat, 3. C., 34. Sayı, 2. 1969, 22. S.

Not : Aynı makale Turizm Dergisi, 12. C., 93. Sayı, 2. 1969, 8-9. S. da yayınlanmıştır.

YAZICI, MUSTAFA : **Türklerde sedefcilik sanatı.** Halkevleri Dergisi, 2. C., 28. Sayı, 2. 1969, 11-12. S.

Not : Aynı makale Türk Birliği, 4. C., 35-36. Sayı, 2-3. 1969, 17-18. S. da yayınlanmıştır.

YAZICI, MUSTAFA : **Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde tezyinatın mukayesesi.** Mesleki ve Teknik Öğretim, 18. C., 208. Sayı, 6. 1970, 32-33. S.

Not : Aynı makale Turizm Dergisi, 13. C., 106. Sayı, 3. 1970, 3-5. S.; Türk Birliği, 5. C., 50-51. Sayı, 5-6. 1970. 23-25. S. da yayınlanmıştır.

YAZICI, MUSTAFA : **Hat sanatının zirvesine ulaşan sportmen hattatlarımızdan Şeyh Hamdul'ah.** Meslekî ve Teknik Öğretim, 18. C., 210. Sayı, 8.1970, 21-24. S.

YAZIR, MAHMUD: **Siyakat yazısı.** İstanbul 1941 Cumhuriyet Basımevi. 72 S. 4° plânş.

YAZIR, MAHMUD: **Eski yazıları okuma anahtarı.** İstanbul 1942 Cumhuriyet Basımevi. 287 S. 4° 106 plânş.

YETKİN, Dr. ŞERARE : **Anadolu Selçuklularının mimari süslemelerinde Büyük Selçuklu'lardan gelen bazı etkiler.** Sanat Tarihi Yıllığı, 1966 - 1968, 36 - 48. S.

YETKİN Dr. ŞERARE : **Yeni bulunmuş figürlü mezar taşları.** Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, Sayı, 1969, 149-156. S.

YETKİN, Doç. Dr. ŞERARE : **Sultan Alparslan devrine âid bir kümbet süslemesinin başka çevrelerdeki etkileri.** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 2. Sayı, 10. 1971, 116-120. S.

YÜCEL, ERDEM : **Türk süsleme sanatı ve Türk süslemesini yaşatan eller.** Arkitekt, 40. C., 342. Sayı, 1971, 92. S.

ZÜBER, HÜSNÜ : **Kaşık ve kaşıkçılık.** T.C. Ziraat Bankası Kooperatif Dergisi, 7. C., 26. Sayı, 7-9. 1970, 39-44. S.

ZÜBER, HÜSNÜ : **Türk süsleme sanatı.** Sanat Tarih ve Turizm Yıllığı, 1. Sayı, 1. 1971, 11-13. S.

RESİM SANATI

AKALAY, ZEKİ : **Tarihi konularda Türk minyatürleri.** Sanat Tarihi Yıllığı, III. Sayı, 1969-1970, 151-166. S.

AKSEL, MALİK: **«Bizde resmin geçtiği yollar».** Tedrisat Mecmuası, 4. C., 35. Sayı, 4. 1955, 276-279. S.

AKSEL, MALİK: **«Bir devir ve Türk peyzajı».** Türk Dili, 4. C., 47. Sayı, 8. 1955, 686-687. S.

AKSEL, MALİK : **«Suretten resme».** Türk Düşüncesi, 5. C., 28. Sayı, 3. 1956, 204-206. S.

AKSEL, MALİK: **Anadoluda halk resimleri.** İstanbul 1960 Baha Matbaası. XV+190 S. 8° renkli resim, 1 plânş.

«İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından No: 868»

AKSEL, MALİK : **«Kandil resimleri».** Türk Folklor Araştırmaları, 9. C., 190. Sayı, 5. 1965, 3742-3744. S.

AKSEL, MALİK: **Türklerde dini resimler. Yazı, resim.** İstanbul 1967 Çeltük Matbaacılık Koll. Şti. 152+6 S. 8° resim, plânş.

AKSEL, MALİK : **Halk resimlerinde minareler.** Türk Folklor Araştırmaları, 12. C., 237. Sayı, 4. 1969, 5252-5255. S.

ALTINOK, İSMAİL : **Türkiye'de yabancı etkenler.** Ankara Sanat, 3. C., 35. Sayı, 3. 1969. 13. S.

ANAFARTA, NİGÂR: **Topkapı Sarayı padişah portreleri.** İstanbul 1966 Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş. Matbaası. 13+1 S.+1 y. 4° 24 plânş (portre).
«Doğan Kardeş Yayınları»

AND, METİN : **XVII yüzyılda bir halk ressamı.** Hayat Tarih Mecmuası, 2. C., 10. Sayı, 11. 1970, 7-9. S.

ARSEVEN, Prof. CELÂL ESAD : **Türk sanatı tarihi. Menşeinden bugüne kadar mimari, heykel resim, süsleme ve tezyini sanatları.** I-X. fask. Yayınlayan : Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti. İstanbul 1955-1959 Maarif Basımevi. 4° resim, plânş, harita.

ASLANAPA, Prof. Dr. OKTAY : **Turkish arts. Seljuk and Ottoman carpets tiles and miniature paintings.** İstanbul 1961 Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. 171 S. 8° resimli.

ASLANAPA, Prof. Dr. OKTAY : **Türk sanatı. Selçuk ve Osmanlı devri halıları, çini ve minyatür sanatı.** İstanbul 1962 Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. 147 + 21 8°resim, plânş.

ASLANAPA, Prof. Dr. OKTAY : **«İslâm minyatür sanatının doğmasında ve gelişmesinde Türklerin rolü».** Türk Kültürü, 2. C., 17. Sayı, 3. 1964, 31-41. S.

ATASOY, NURHAN: **«Türk minyatüründe tarihi gerçeklik <1579 da Kars>».** Sanat Tarihi Yıllığı, 1964-1965, 108-109. S Not: Makale Fransızca özetlidir.

ATASOY, Doç. Dr. NURHAN : **Minyatürler de Türk büyükleri ve Alp Arslan.** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 2. Sayı. 10. 1971, 59-64. S.

BALTACIOĞLU, Prof. ISMAYIL HAKKI : **Sanat Estetik, yaratma, Türk sanatı, dil edebiyat, temsil, musiki, resim, mimarlık, tezyini sanat, şehircilik üzerine görüşmeler.** İstanbul 1934 Sühulet Kütüphanesi. 238 S. 8°

BALTACIOĞLU, Prof. ISMAYIL HAKKI : **«Canlıların resmini yapmak günah mıdır».** Yeni Adam. 793. Sayı, 9. 1967, 1. 7. S.

BATUR, MUZAFFER : **«Türklerde dini resimler yazı - resmi».** Türk Folklor Araştırmaları, 11. C., 226. Sayı, 5. 1968, 4742. S.

BERK, NURULLAH: **Türkiyede resim.** İstanbul 1943 Cumhuriyet Basımevi. 64 S. 8° 63 resim.

BERK, NURULLAH : **La peinture Turque.** Ankara 1950 Millî Eğitim Basımevi. 30 S. 4° 29 plânş.

BERK, NURULLAH: **«Fatih Sultan Mehmet ve Venedikli ressam Gentile Bellini».** Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 2. C., 2 - 3. Sayı. 1953, 143-160. S.

BERK, NURULLAH: **«Bugünkü Türk resminde eski Türk geleneği».** Yeditepe, 68. Sayı, 9. 1954, 1, 4. S.

BERK, NURULLAH : **«Hoca Ali Rıza'nın sanatı».** Arkitekt, 29. C., 298. Sayı, 1960, 22-24. S.

BERK, NURULLAH: **«Sur un livre de l'unesco <miniatures turques>».** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 243-244. Sayı, 4-5. 1962, 30-31. S.

BERK, NURULLAH: **«La peinture à l'huile dans l'art Turc».** Çeviren : Münevver Berk. Turquie Moderne, 213. Sayı. 8. 1964, 10-14. S.

BİNARK, İSMET: **«Orta Asya Türk resim sanatı».** Türk Kültürü. 4. C., 47. Sayı, 9. 1966, 31 - 37. S.

BİNARK, İSMET: **«İslâm'da resim sanatı».** Hayat Tarih Mecmuası, 2. C., 8. Sayı, 1967, 16-20. S.

BİNARK, İSMET: **«Osmanlı - Türk ordusuna ait savaş tasvirleri».** Önasya, 3. C., 35. Sayı, 1968. 6-7. S.

BİNARK, İSMET : **İ'lâmiyette resim sanatının yeri (Sosyal - psikolojik bir araştırma).** Önasya, 4. C., 36. Sayı, 3. 1969, 7-10. S.

BİNARK, İSMET : **Türklerde minyatür sanatı.** Türk Kültürü, VIII, C., 92. Sayı, 6. 1970, 28-41. S.

BOPPE, A. : **XVIII. Yüzyılda Türkiye'ye gelen yabancı ressamlar.** Çeviren : M. Ali Kayabal. Hayat Tarih Mecmuası, 1. C., 5-7 Sayı, 6-8 1968, 27-34; 4147; 44 - 48. S.

BOYAR, S. PERTEV: **Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti devirlerinde Türk ressamları. Hayatları ve eserleri.** Ankara 1948 Jandarma Basımevi. VII + 255 S. 8° resimli.

BOYAR, ALİ SAMİ: **A well known Turkish painter.** Derleyen: Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu. İstanbul 1959 İsmail Akgün Matbaası. 78 S. 8° resim. portre. 6 plânş.

COSTELLO, CATHLEEN: **«Les miniatures anciennes de la Turquie».** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 236. Sayı, 9. 1961, 27-28. S.

COSTELLO, CATHLEEN: **«Les miniatures anciennes de la Turquie».** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 240 Sayı, 1. 1962, 33. S.

CUNBUR, Dr. MÜJGÂN : **Türk kitap sanatlarına ve minyatürlerine genel bir bakış.** Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, XVII. C., 2. Sayı, 1968, 75-82. S.

DAYIMOĞLU, TURGUT: **«Aynüddevle-i Rumi».** Ankara Sanat, 2. C., 16. Sayı. 8. 1967, 11. S.

DİLÂVER, SADİ : **Osmanlı sanatında Kâbe tasvirli bir fresk.** Türk Tarih Kurumu Belleteni, XXXIV. C., 134. Sayı, 4. 1970, 255 - 257. S.

DOLU, EDİBE : **Osmanlı sarayında bir İtalyan ressamı Zonaro.** Hayat Tarih Mecmuası, 2. C., 8. Sayı, 9. 1970, 47-49. S.

ELDEM, HALİL EDHEM : **Elvah-ı Nakşiye koleksiyonu. (Türk resim sanatı tarihi).** Bugünkü dile aktaran: Gültekin Elibal. İstanbul 1970 Milliyet Yayın Ltd. Şti 88 S. 8° 16 renkli plânş.
«Milliyet Yayın Ltd. Şti. Yayınları»
«Sanat Kitapları Dizisi: 1»

ELİF, NACİ : **Şarkta resim.** İstanbul 1943 Cumhuriyet Basımevi. 25 S. 8°

ELİF, NACİ : «**Mevlâna'nın portreleri**». Yeni Musikî Mecmuası, 13. C., 154. Sayı, 12. 1960, 694-695. S.

EPİKMAN, REFİK: «**Resim sanatımızın gelişme seyrine toplu bir bakış**». Meslekî ve Teknik Öğretim, 3. C., 36. Sayı, 2. 1956, 4-6, 7. S.

ERBİL, DEVRİM: «**Türk halk resminin, minyatürün, tarikat resminin gelişimi**». Doku, 1. C., 2. Sayı, 3. 1964, 5-6. S.

ERBİL, DEVRİM: «**Türk resminin ulusal niteliği**». Arkitekt, 33. C., 314. Sayı, 1964, 11-12. S.

ERKEN, SABİH : **Türk çiniciliğinde Kâbe tasvirleri.** Önasya, 5. C., 58. Sayı, 6. 1970, 8-9, 22. S.

ESİN, EMEL: «**Quelques aspects des influences de l'art des anciens nomades eurasiens et de l'art du Turkestan préislamique sur les arts plastiques et picturaux turcs**». International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 102-127. S.

ESİN, EMEL : **Selçuk devrine ait resimli bir Anadolu yazması.** Türk Sanat Dergisi, I. C., 1963, 1-16. S.

ESİN, EMEL: **An angel figure in the miscellany album H. 2152 of Topkapı.** Sonderdruck Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens. In Memoriam Ernest Diez. İstanbul 1963 Baha Matbaası. 264-282. S. 8° resimli.
«Ayrıbasım»

ESİN, EMEL: «**Alp şahsiyetinin Türk san'atında görünüşü**». Türk Kültürü, 6. C., 70. Sayı, 8. 1968, 775-803. S.

ESİN, EMEL : **Evren (Selçuklu San'atı evren tasvirinin Türk İkonografisinde menşeleri).** Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I. Sayı, 1969, 161-182. S.

ESİN, EMEL : **Türk san'atında alp şahsiyetinin görünüşü.** Türk Kültürü, 7. C., 82. Sayı, 8. 1969, 102-126. S.

ESİN, EMEL : **Türk san'atında alp şahsiyetinin görünüşü.** Türk Kültürü, 8. C., 94. Sayı, 8. 1970, 80-92. S.

EYİCE, Doç. Dr. SEMAVİ : «**Kanuni Sultan Süleyman devrinde Türkiye'de Avrupalı bir ressam: Flensburg'lu Melchior Lorichs**». Türk Kültürü, 1. C., 10. Sayı, 8. 1963, 36-45. S.

EYİCE, Prof. Dr. SEMAVİ : «**Kanuni Sultan Süleyman'ın yeni bir protresi.**» Türk Tarih Kurumu Belleteni, XXXV. C., 138. Sayı, 4. 1971, 213 - 215. S.

GAUTHIER, MAXIMILIEN: «**Miniatures indo - turques**». Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 254. Sayı, 3. 1963, 25. S.

GRAY, BASİL: «**Unpublished miniatures from illuminated Turkish manuscripts in the British Museum**». International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 149-152. S.

GRUBE, ERNST J.: «**A school of Turkish miniature painting**». International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 176-209. S.

GÜVEMLİ, ZAHİR: «**Modern Türk resminde eski sanatın izleri**». Yeditepe, 63. Sayı, 9. 1954, 1, 3. S.

HÜNERNÂME. Minyatürleri ve sanatçıları. Minyatüristler: Nakkaş Osman, Ali Çelebi, Mehmet Bey, Veli Can, Molla Tiflisî, Mehmet Bursavî. İstanbul 1969 Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş. Basımevi. XIV S.+ 43 + 1 y. 2°
Not: 16. yüzyılda «Seyyid Lokman b. Hüseyin b. el-Ayurî el-Urmevî» tarafından yazılan «Hünername» adlı eserin yalnız minyatürlerini ihtiva etmektedir.

İLK Türk Ressamları Sergisi. Darüşşafaka Sanat Galerisi Çemberlitaş. [y.y.] 1969. 6 S. 8° resim.

İPŞİROĞLU, MAZHAR ŞEVKET - S. EYÜBOĞLU : **Fatih albümüne bir bakış. Sur l'album du Conquerant.** İstanbul 1955 Maarif Basımevi. XXII + 153 S. 8° resim, 1 renkli plânş.
«İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları»
Not : Metin Fransızca özetlidir.

İSLİMYELİ, NÜZHET : «**Lâle devri ve sonrasında resim**». Ankara Sanat, 7. Sayı, 11. 1965, 5. S.

İSLİMYELİ, NÜZHET : **Asker ressamlar ve ekoller**. Ankara 1965 Doğuş Ltd. Şti. Matbaası. 158 S. 8° resmli.

İSLİMYELİ, NÜZHET : **Uygurlar'da resim**», Ankara Sanat. 2. C., 15. Sayı, 7. 1957, 5 - 6. S.

KARSAN, ALİ : **Topkapı Saray Müzesinde Fatih portreleri**». Arkitekt, 22. C., 1 - 4. Sayı, 1953, 15 - 19. S.

KERAMETLİ, CAN : «**Ressam Levni**». Türk Sanatı, 3. C., 44. Sayı. 2. 1956, 12 - 13. S.

KESKİOĞLU, OSMAN : «**İslâmda tasvir ve minyatürler**». Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 9. Sayı, 1961, 11 - 23. S.

KOŞAY, Dr. HAMİT ZÜBEYR : **Kuzey - Doğu Anadoluda kayalara hakedilmiş eski Türk işaretleri**. Türk Etnografya Dergisi, 11. Sayı, 1968, 27 - 32. S.

KÜHNEB, Prof. ERNST : **Doğu islâm memleketlerinde minyatür**. Çeviren : Suut Kemal Yetkin - Melâhat Özgü. Ankara 1952 Türk Tarih Kurumu Basımevi, 68 S. 4° resim, 63 plânş.

KÜHNEL, Prof. ERNST : **Der türkische Stil in der Miniaturmalerei der 15. und 16. Jahrhunderts**». International Congress of Turkish art (1. 1959), 1961, 246 - 250. S.

«**MINIATURE turque représentant Toulon en 1543**». Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 261. Sayı. 10. 1963, 21 - 22. S.

NİGÂR, MEHMET METİN : «**Osmanlı - Türk minyatürcülüğü üzerine bir kitabın düşündürdükleri**». Forum, 12. C., 142. Sayı, 2. 1960, 17 - 18. S.

NİGÂR, MEHMET METİN : **Unesco'nun Türk minyatürleri albümü üzerine - I**». Forum, 14. C., 185. Sayı, 12. 1961, 17. S.

NİGÂR, MEHMET METİN : **Unesco'nun Türk minyatürleri albümü üzerine - II**». Forum, 14. C., 187. Sayı, 1. 1962, 17 - 18. S.

NİGÂR, MEHMET METİN : «**Silsilenâme ve Musavvir Hüseyin**». Forum, 16. C., 228. Sayı, 10. 1963, 19. S.

NİGÂR, MEHMET METİN : «**Türk Minyatürcülüğü**». Forum, 16. C., 229 - 230. Sayı, 10. 1963, 18 - 19. S.

ORAL, M. ZEKİ : «**Nakkaş Abdullah**». Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi, 2. Sayı, 1957, 153 - 158. S.

ÖGEL, Dr. BAHAEDDİN : «**Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan iki minyatür albümü hakkında notlar**». Tarih Vesikaları, 1. C., 1. Sayı, 8. 1955, 135 - 140. S.

Not : Makale Almanca özetlidir.

ÖGEL, Dr. SEMRA : «**19. yüzyılın asker Türk ressamları**». Türk Kültürü, 2. C., 22. Sayı. 8. 1964, 88 - 97. S.

ÖĞÜTMEN, FİLİZ : **12 - 18. yüzyıl arasında minyatür sanatından örnekler. Topkapı Sarayı Minyatür Bölümü rehberi**. Ankara 1966 Güzel Sanatlar Matbaası. 48 S. 8° resim, plânş.

ÖNDER, MEHMET : «**Mevlâna'nın resmi**». Resimli Tarih Mecmuası, 4. C., 45. Sayı, 9. 1953, 2586 - 2587. S.

ÖNDER, MEHMET : **Kubadâbâd çinilerinde Sultan Alâeddin Keykubâd I. in iki portresi**. Sanat Tarihi Yıllığı, III. Sayı, 1969 - 1970, 121 - 124. S.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **İran Selçukluları ile mukayeseli olarak Anadolu Selçuklularında atlı av sahneleri. Mounted hunting scenes in Anatolian Seljuks in comparasion with İranian Seljuks**. Anadolu, 1967, 121 - 159. S.

ÖNGE, YILMAZ : **Anadolu mimari eserlerini süsleyen boyalı nakışlar**. Önasya. 4. C., 43. Sayı, 3. 1969, 8 - 9. S.

ÖZ, TAHSİN : «**Türk minyatür kaynaklarına bir bakış**». Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1. Sayı, 1952, 30 - 43. S.

Not : Makale İngilizce özetlidir.

ÖZ, TAHSİN : «**La miniature turque Islamique**». Turquie Moderne, 196. Sayı, 3. 1962, 7 - 11. S.

ÖZERDİM, SAMİ N. : «**Türk ressam ve heykelci biyografyaları**». Ankara Sanat. 3. C., 28. Sayı, 8. 1968, 13. S.

ÖZERGİN, Doç. Dr. M. KEMAL : **Selçuklu sanatçısı Nakkaş Abdülmü'min el - Hoyi** hakkında. Türk Tarih Kurumu Belleteni, XXXIV. C., 134. Sayı, 4. 1970, 219 - 229. S.

M.E. : **İstanbul'da taşçılık.** Türk Folklor Araştırmaları, 4. C., 85. Sayı, 8. 1956, 1349 - 1350. S.

NEFESZÂDE İBRAHİM : **Gülzarı Savab.** Tashih ve tertib eden : Kilisli Muallim Rifat. İstanbul 1939 Millî Mecmua Basım Evi. 119 S. 8°

«Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatından»

«NONFİGÜRATİF sanatın yaratıcısı Hattat Mustafa Rakım». Yeni Adam, 786. Sayı, 2. 1967, 3. S.

ORAL, M. ZEKİ : **Anadolu'da sanat değeri olan ahşap minberler, kitabeleri ve tarihçeleri.** Vakıflar Dergisi, V. Sayı, 1962, 23 - 78. S.

OTTO - DORN, Prof. KATHARİNA : **Akdamar Kilisesi figür kabartmalarında Türk tesiri.** Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (19 - 24 Ekim 1959), 1962, 322 - 324. S.

ÖGEL, SEMRA : **Bir Selçuk portalleri grubu ve Karaman'daki Hatuniye Medresesi portali.** Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi, 2. Sayı, 1957, 115 - 127. S.

ÖGEL, SEMRA : **Selçuk sanatında çift gövdeli aslan figürü. Der Doppelleöwe in der Seldschukischen Kunst.** Türk Tarih Kurumu Belleten, XXVI. C., 103. Sayı, 7. 1962, 529 - 538. S.

Not : Makale Almanca özetlidir.

ÖGEL, SEMRA : **Einige Bemerkungen zum Sternsytem in der Steinornametik der anatolischen Seldschuken.** Sonder - druck Beitrage zur Kunstgeschicte Asiens. In Memoriam Ernst Diez. İstanbul 1963 Baha Matbaası, 166 - 172. S. 8° resimli «Ayrıbasım»

ÖGEL, Dr. SEMRA : **Anadolu Selçuklularının taş tezyinatı.** <Doktora tezi>. Ankara 1966 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII + 192 S. 4° resim, 37 plânş.

«Türk Tarih Kurumu Yayınlarından 6. Seri, Sa : 6»

ÖNDER, MEHMET : **Selçuklular ve Artukoğullarında çift başlı kartallar.** Türk Yurdu, 50. C., 4. Sayı, 7. 1960, 13 - 14. S.

ÖNDER, MEHMET : **Konya Müzesi Selçuklu Devri Taş ve Ahşap Eserleri Seksiyonu rehberi. (İnceminare).** İstanbul 1962 Millî Eğitim Basımevi. 22 + [2] S. 8° resimli.

ÖNDER, MEHMET : **«Konya mezar taşlarında süsleme unsurları».** Önasya, 2. C., 13. Sayı, 9. 1966, 3 - 5. S.

ÖNDER, MEHMET : **Anadolu sanatında renkler ve motifler».** Türk Yurdu, 6. C., 3. Sayı, 3. 1967, 21 - 22. S.

ÖNDER, MEHMET : **Kubâd-Âbâd sarayı harpi simurgları.** Türk Etnografya Dergisi, 10. Sayı, 1967, 5 - 17. S.

ÖNDER, MEHMET : **Konya Kal'ası ve figürü eserleri.** Altıncı Türk Tarih Kongresi (20 - 26 Ekim 1961), 1967, 145 - 169. S.

ÖNDER, MEHMET : **Konya mezar taşlarında şekil ve süsler.** Türk Etnografya Dergisi, 12. Sayı, 1969, 5 - 16. S.

ÖNDER, MEHMET : **Selçuklu devrine ait bir cam tabak.** Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, 1969, 1 - 5. S.

ÖNEY, Dr. GÖNÜL : **Anadolu Selçuklularında Kuş Figürleri.** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü (Basılmamış Doktora Tezi), 1964.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Anadolu Selçuklularında Heykel - Fogürlü Kabartma ve 14. - 15. asırlarda devamı.** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü (Basılmamış Doçentlik Tezi), 1966.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Anadolu Selçuk sanatında balık figürü. The fish motif in Anatolian Seljuk art.** Sanat Tarihi Yıllığı, 1966 - 1968, 142 - 168. S.

Not : Makale İngilizce özetlidir.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Niğde Hüdavend Hatun türbesi figürleri kabartmaları.** Türk Tarih Kurumu Belleten, XXXI. C., 122. Sayı, 4. 1967, 143 - 167. S.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **İran Selçukluları ile mukayeseli olarak Anadolu Selçuklularında atlı av sahneleri. Mounted hunting scenes in Anatolian Seljuks in comparsion with İranian Seljuks.** Anadolu, 1967, 121 - 159. S.

Not : Makale İngilizce özetlidir.

ÖNEY, Doç. Dr. GÖNÜL : **Anadolu Selçuklu sanatında hayat ağacı motifi.** Türk Tarih Kurumu Belleten, XXXII. C., 125. Sayı, 1. 1968, 25 - 50. S.

Not : Makale Almanca özetlidir.

ÖZSEZGİN, KAYA : **Ulusal ve yerel Türk resmi üstüne.** Dost, 22. C., 67. Sayı, 5. 1970, 10 - 15. S.

ÖZTELLİ, CAHİT : **«XVIII. yüzyılın büyük sanatçısı ressam Levni»,** Türk Dili, 6. C., 65. Sayı, 2. 1957, 261 - 265. S.

ÖZTELLİ, CAHİT : **Ressam Levni üzerine yeni bilgiler».** Türk Dili, 15. C., 176. Sayı, 5. 1966, 509 - 512. S.

SANAT Takvimi. Yayınlayan : Millî Eğitim Vekâleti. İstanbul 1952 Millî Eğitim Basımevi. 13 y. 4° renkli plânş.

«İstanbul'un 500. fetih yılı münasebetiyle büyük Fâtih'in aziz hâtırasına ithaf edilmiştir. Foto-roprodüksiyonlarda ressam Feyhaman Duran, Orhan Omay ve Melling adları vardır.»

SEVİN, NUREDDİN : **Türk resim geleneğinde esas unsur insan resmidir.** Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (19 - 24 Ekim 1959), 1962, 339 - 348. S.

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN : **Nakkaşhaneler.** Önasya, 4. C., 45. Sayı, 5, 1969, 10 - 11. S.

ŞEHSUVAROĞLU, Prof. Dr. BEDİİ N. : **«Tezhip - minyatürde Türk ekolü».** Yeni İstanbul, 2.7.1955, 6. S.

TAHİR-ZÂDE, HÜSEYİN BEHZAD : **«Minyatür'ün tekniği».** Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1. Sayı, 1953, 29 - 32. S.

TANSUĞ, SEZER : **Şenlikname düzeni. Türk minyatüründe gerçekçi duyuş ve gelişme.** İstanbul 1961 De Yayınevi. 49 + 1 S. 8° 5 plânş.

«Eleştiri Kitapları : 2»

TAŞBASKISI Halk Resimleri Sergisi. Resim ve Heykel Müzesinde. İstanbul 1958 Erpak Matbaası. 13 S. 8° 6 plânş.

TAYANÇ, Dr. MUİN MEMDUH : **«Türk sanat tarihinden notlar. Türklerde nature morte».** Emekli Öğretmen, 6. C., 64 - 66. Sayı, 9, 11. 1964, 26-28; 20 - 21. S.

TOGAN, Prof. Dr. AHMED ZEKİ VELİDİ : **On the miniatures in Istanbul libraries.** Translated into English by Dr. Sençer Tonguç. İstanbul 1963 Baha Matbaası. 1 y. + 68 S. 8°.

«İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından No. 1034»

TOPKAPI Sarayı Müzesindeki şahnâme yazmalarından seçme minyatürler. Hazırlayanlar : Prof. Dr. Abdülkadir Karahan - Prof. Tahsin Yazıcı - Dr. Ali Milâni. İstanbul 1971 Çeltüt Matbaacılık Koll. Şti. 24 S. 4° 40 renkli plânş, 2 portre.

«Türkiye İş Bankası A.Ş. Kültür Yayınları : 111»

Not : İran Tacı'nın 2500. yıldönümü münasebetiyle hazırlanmıştır.

TURANÎ, ADNAN : **«Türk resim sanatının çağımıza uygun yaşama noktasının tesbiti».** Sanat ve Sanatçı, 2. C., 18. Sayı, 5. 1966, 4 - 7. S.

TURANÎ, ADNAN : **«Halk motiflerinin resim sanatındaki yerinin tesbiti üzerine bir inceleme».** Sanat ve Sanatçı, 2. C., 21. Sayı, 8. 1966, 4 - 6. S.

TURANÎ, ADNAN : **«Türk resim sanatının yaşama ortamı üzerinde bir inceleme».** Dost, 19. C., 36. Sayı, 10. 1967, 9 - 15. S.

TURANÎ, ADNAN : **Halk öğelerinin resim sanatındaki yeri.** Türk Dili, 26. C., 222. Sayı, 3. 1970, 470 - 474. S.

«TÜRK resminde ulusallık sorunu». Yelken, 84. Sayı, 2. 1964, 17 - 22. S.

«TÜRK resminin gelişim çizgisi». Yelken, 84. Sayı, 2. 1964, 10 - 12. S.

TÜRKLERDE minyatür sanatı. Türk Silâhlı Kuvvetleri Malûlleri Dergisi, 11. C., 124 - 125. Sayı, 7 - 8. 1970, 29 - 31; 23 - 27. S.

UYGUNER, MUZAFFER : **«Türk minyatürleri».** Varlık, 33. C., 671. Sayı, 6. 1966, 13. S.

UZLUK, ŞEHABETTİN : **Mevlânanın ressamları.** Konya 1945 Yeni Kitap Matbaası. 91 S. 8° resimli.

«Konya Halkevi Güzel Sanatlar Komitesi Yayınları. Seri : I, Sayı : 1»

UZLUK, ŞEHABETTİN : **Mevlevilikte resim, resimde mevleviler.** Ankara 1957 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII + 165 S. 8° 55 plânş.

«Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Seri : 1, No. 5»

ÜÇOK, Prof. Dr. BAHRİYE : **İslâm'da resim.** Türk Kadını. 6. C., 63. Sayı. 8. 1971 16 - 17. S.

ÜNVER, Dr. A. SÜHEYL : **Türklerde resim, tezhip ve minyatür tarihi. <Orta Asya kısmı>.** İstanbul 1934 Akşam Basımevi. 37 S. 8° resimli.

YURDAYDIN, PROF. DR. HÜSEYİN GAZİ: **«Başlangıçtan XIII. yüzyıl sonlarına kadar müslüman minyatürü»**. Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi, 2. Sayı, 1957, 181-192. S.

YÜZ Senelik Türk resmi sergisi. Yayımlayan: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, İstanbul 1956 Maarif Basımevi. 12 S. 8° 14 plâng.

MODERN BANKACILIK
EN İYİ HİZMET

TÜRKİYE VAKIFLAR BANKASI

DAHA FAZLA GEÇ KALMAYIN

ÖMÜR BOYUNCA
AYLIK GELİR
İKRAMİYELERİ

TÜRKİYE VAKIFLAR BANKASI

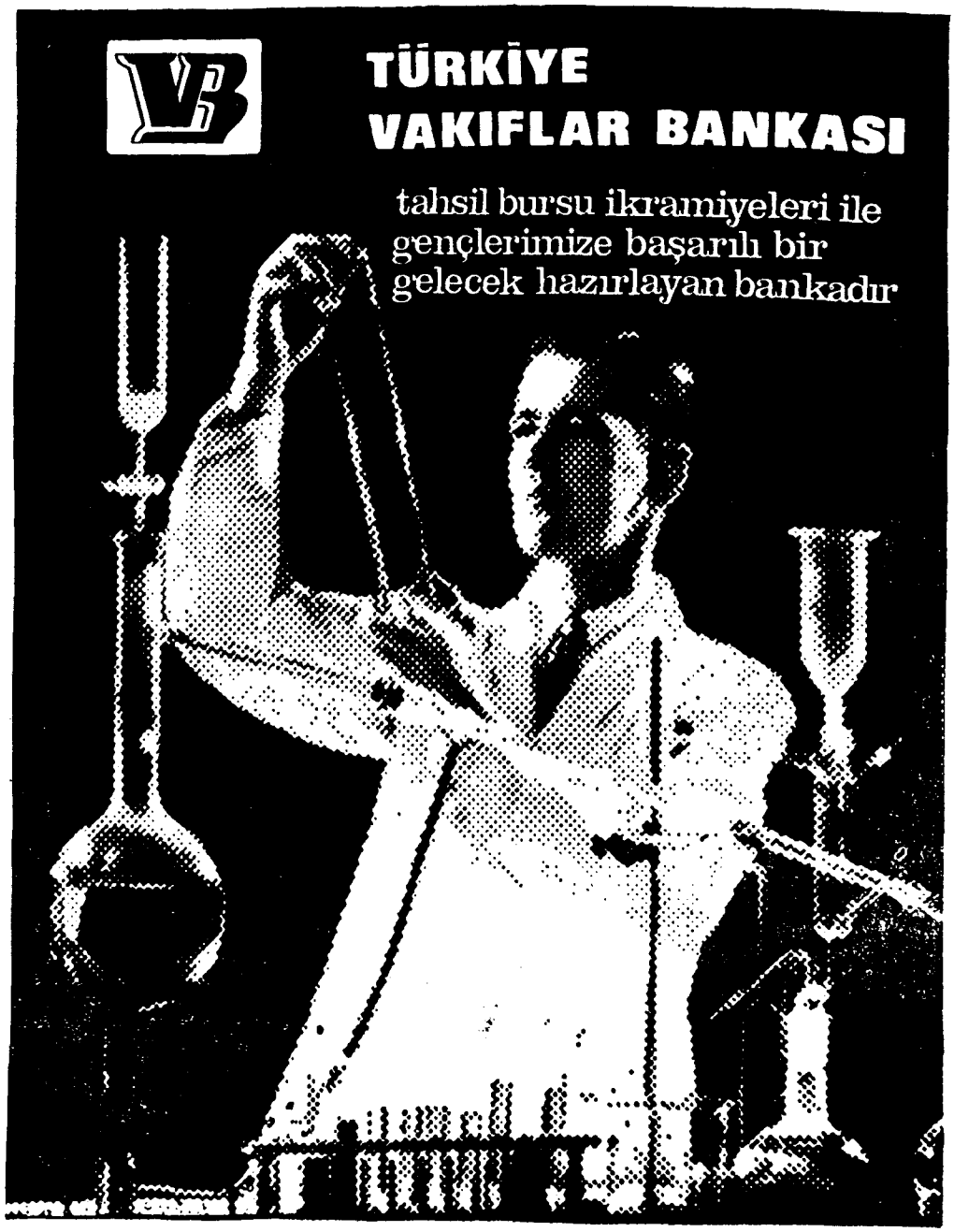
TÜRKİYE
VAKIFLAR BANKASI
tahsil bursu ikramiyeleri ile
gençlerimize başarılı bir
gelecek hazırlayan bankadır

YURT İÇİ
VE
YURT DIŞI
BANKACILIK
HİZMETLERİNİZ
İÇİN

TÜRKİYE VAKIFLAR BANKASI

TÜRKİYE
VAKIFLAR BANKASI

PARANIZDA EMNİYET
İŞLERİNİZDE KOLAYLIK
İSTİKBALİNİZDE GARANTİ
DEMEKTİR